คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์

A Translation and Analytical Study of the Samantabhaddikā, the Commentary of Anāgatavaṃsa

พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (สาราภิวงศ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์

พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (สาราภิวงศ์)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๓

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Translation and Analytical Study of the Samantabhaddikā, the Commentary of Anāgatavaṃsa

Phramaha Somlak Gandhasāro (Sarabhivong)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkorntajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2010

(Copyright by Mahachulalongkorn Rajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์เรื่อง “คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....

(พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ..... **ประธานกรรมการ**

( )

..... **กรรมการ**

( )

..... **กรรมการ**

( )

..... **กรรมการ**

( )

..... **กรรมการ**

( )

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร.	ประธานกรรมการ
พระมหาสมบูรณ์ วุฑฺฒิกโร	กรรมการ
ผศ.รท.ดร. บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย .....

(พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์

ผู้วิจัย : พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (สาราภิวงศ์)

ปริญญา : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : พระสุธีธรรมานุวัตร, ผศ.ดร., ปธ.๙., MA., Ph.D

: พระมหาสมบูรณ์ วุฑฺฒิกโร ปธ.๖, Ph.D

: ผศ.,รท.ดร. บรรจบ บรรณรุจิ ปธ.๙., พธ.บ., อ.ม., Ph.D

วันเสร็จสมบูรณ์ : มีนาคม ๒๕๕๖

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อแปลและศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สมันตภัททิกา คุณค่าของคัมภีร์ และอิทธิพลของคัมภีร์สมันตภัททิกา โดยผู้วิจัยได้ปริวรรตคัมภีร์สมันตภัททิกาจากภาษาบาลี อักษรพม่า เป็นภาษาบาลี อักษรไทย ตรวจชำระ ศึกษา และแปลเป็นภาษาไทย

คัมภีร์สมันตภัททิกา เป็นตำราอธิบายอนาคตวงศ์ซึ่งว่าด้วยประวัติพระเมตไตรยโพธิสัตว์ผู้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ ในภัทรกัปนี้ เริ่มแต่ตั้งพุทธปณิธานจนถึงปรินิพพาน โดยกล่าวถึงพุทธประวัติของพระโคตมพุทธเจ้าโดยย่อ แล้วจึงเชื่อมไปหาพระเมตไตรยโพธิสัตว์ว่า จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าประเภทวิริยาธิกะ กล่าวถึงพุทธพยากรณ์ของพระพุทธเจ้าในอดีต อานุภาพของพระเจ้าจักรพรรดิ การผจญมาร การพิจารณาเห็นปฏิจจสมุปบาทในปัจจุบันขณะที่ระลึกรูปนาม การตรัสรู้ การแสดงธรรมจักร การแสดงธรรมโปรดสมัยยังทรงพระชนม์อยู่ การปลงพระชนมายุสังขาร การแสดงความไม่เที่ยงของสังขาร และการปรินิพพานของพระเมตไตรยพุทธเจ้า และพระอรหันตสาวก

ผลการวิจัยพบว่า ผู้แต่งคัมภีร์สมันตภัททิกาได้นำเนื้อหาจากพระไตรปิฎก และอรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ มาเรียบเรียงใหม่ ให้เป็นลำดับที่เกี่ยวกับพระเมตไตรยพุทธเจ้า อีกทั้งแต่งเสริมข้อความบางอย่างที่ไม่เคยพบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา เช่น มงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาท พระอนุพยัญชนะ ๘๐ เป็นต้น

คัมภีร์สมันตภัททิกาแสดงประเพณี วัฒนธรรม ความงามของบ้านเมือง การปกครอง ตลอดถึงความเป็นอยู่ชาวเมืองในอดีตและในอนาคต จึงนับว่าให้คุณค่าทั้งด้านวรรณคดี คุณค่าด้านวรรณศิลป์ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์ และคุณค่าด้านประเทืองสติปัญญา

คัมภีร์สมันตภัททิกามีอิทธิพลต่อคัมภีร์วรรณคดีบาลีที่แต่งในภายหลัง เช่น ชินาลังการ-ฎีกา ปฐมสมโพธิกถา โดยเนื้อหาที่มีอิทธิพลมากที่สุด คือ การกล่าวถึงมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาท ส่งผลให้มีการสร้างรอยพระพุทธบาทจำนวนมากที่ประกอบด้วยมงคล ๑๐๘ ในประเทศพม่า ลังกา และไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน

Dissertation Title : A Translation and Analytical Study of the Samantabhaddikā, the Commentary of Anāgatavaṃsa
Researcher : Phramaha Somlak Gandhasāro (Sarabhivong)

Degree : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)

Dissertation Adviser : Phra Sutheethammanuvat, ,M.A., Ph.D.
: Phramaha Somboon Vuddhikaro, Ph.D.
: Assistant Professor Dr. Bunchob Bunnaruchi, M.A., Ph.D.
Date of Completion :

ABSTRACT

The objectives of this research were to translate and to undertake an analytical study of the Samantabhaddikā in terms of its value and influence. The researcher transcribed the Pāli text of the Samantabhaddikā from Myanmar characters into Thai characters, then edited, analyzed and translated the text from Pali language into Thai language.

The Samantabhaddikā was the commentary of Anāgatavaṃsa. It described the life of Metteyya Bodhisatta who would become the5thBuddha in this Bhadarakappa world-cycle, starting from the moment of his aspiration to become enlightened until his final passing away into Parinibbāna. A brief reference to the life-story of Gotama Buddha was made before depicting Metteyya Bodhisatta as the future Buddha who would succeed by virtue of Perseverance. There were details of declarations made by the Buddhas of the past, the power of a universal monarch, the victory over Māra, the discovery of the Law of Dependent Arising, the Enlightenment, the first sermon called Dhammachakka, the dispensation of his teachings during his life-time, the Buddha's announcement of his imminent passing away, the impermanence of conditioned things, and the final passing away into Parinibbāna of Metteyya Buddha and his noble disciples.

This study found that the author of the Samantabhaddikā had adapted the subject matters from the Pali Canon and from the commentaries authored by Phra Buddhadatta and Phra Buddhagosācāriya and revised them with regard to Metteyya Buddha. Other data not previously found in either the Pali Canon

or the commentaries were added, such as the 108 Mangala in the Buddha's footprint and the 80 subsidiary characteristics of the Buddha.

The Samantabhaddikā's depiction of the customs, cultures, the beauty of the cities, the governing system and the life-style of the people in the past and the future was deemed to have high literary, social, historical, governmental as well as intellectual value.

The Samantabhaddikā exerted great influence over literary works of the following era such as Jinālaṅkāratīkā and Paṭhamasambodhikathā, with the 108 Mangala being the most influential. This was evident in the making of Buddha's footprints according to the description of the 108 Mangala in Myanmar, Sri Lanka, and Thailand starting from the 10th Century B.E. until the present.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี โดยได้รับความเมตตานุเคราะห์จากผู้ช่วยเหลือหลายฝ่าย ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในพระคุณเป็นอย่างยิ่ง จึงขอระบุนามเพื่อเป็นการแสดงความขอบคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

ขอน้อมถวายวิทยานิพนธ์นี้ เป็นเครื่องสักการบูชาหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัคร-มหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ รูปที่ ๔ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้บาลีใหญ่ และขอน้อมบูชาคณะครูสอนแห่งวัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร และวัดวิสุทธาราม ชเวโภงวุน จังหวัดมันดเลย์ ประเทศเมียนม่าร์ ที่ให้ผู้วิจัยดื่มธารปีราแห่งปัญญาเป็นเวลาช้านาน ขอขอบคุณ พระสุธีธรรมานุวัตร (เทียบ สิริญาโณ) ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหาสมบูรณ์ วุฑฺฒิกโร และ ผศ. ดร. รท. บรรจบ บรรณรุจิ กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์เป็นอย่างสูงยิ่ง ทั้งสามท่านแม้มีภารกิจมาก ก็ให้คำปรึกษาเรื่องวิธีทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณอาจารย์เสรี อาจสาคร ที่ช่วยให้กำลังใจและคำชี้แนะในเชิงวิชาการแก่ผู้วิจัย อาจารย์รังษี สุทนต์ อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย ที่กรุณาให้คำปรึกษาเรื่องวิธีทำวิทยานิพนธ์โดยละเอียด พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต ผู้ช่วยค้นหาข้อมูลที่เกี่ยวข้อง อาจารย์สมควร ถ้วนนอก ช่วยจัดรูปแบบวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอขอบคุณคุณอุดมพร สิรสุทธิ และคุณผาณิชา ณ ลำปาง ที่เมตตาช่วยตรวจแก้ Abstract ให้ ขอบคุณเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่านที่ทำงานอย่างเต็มกำลัง เช่น พระครูใบฎีกาสนั่น ทยรกฺโข คุณอุดม จันทิมา และขอขอบคุณเจ้าหน้าที่คณาจารย์ทุกท่านที่มิได้เอ่ยนามในที่นี้ ที่มีส่วนทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้

ท้ายสุดผู้วิจัยขอขอบใจเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัย เจ้าหน้าที่ห้องสมุดของมหาวิทยาลัย คณาจารย์ ทุกรูปทุกท่านที่คอยช่วยเหลืองานด้านต่างๆ ระหว่างศึกษา คุณความดีและประโยชน์อันจะพึงเกิดจากงานวิทยานิพนธ์นี้ ขอน้อมบูชาคุณพระศรีรัตนตรัย คุณพระอุปัชฌาย์อาจารย์ คุณบิดามารดา ตลอดถึงผู้มีอุปการคุณทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการทำวิทยานิพนธ์นี้

พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (สาราภิวงศ์)

มีนาคม ๒๕๕๖

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ซ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๔
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๗
บทที่ ๒ การปริวรรตและการแปลคัมภีร์สมันตภัททิกาเป็นภาษาไทย	๘
บทที่ ๓ ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สมันตภัททิกา	๔๐๔
๑) การเขียนคัมภีร์ประเภทอนาคตวงศ์ในพระพุทธศาสนา	๔๐๔
๒) การตั้งชื่อเรื่องและความหมายของคัมภีร์สมันตภัททิกา	๔๐๙
๓) ผู้แต่งและสมัยที่แต่ง	๔๑๓
๔) ต้นฉบับสมันตภัททิกาภาษาบาลีอักษรพม่าที่ใช้ในการวิจัย	๔๑๕
๕) การแพร่กระจายของคัมภีร์ประเภทอนาคตวงศ์	๔๑๖
๖) ลักษณะของคัมภีร์สมันตภัททิกา	๔๑๘
๖.๑ องค์ประกอบของเรื่อง	๔๑๙
๖.๒ ที่มาของเรื่อง	๔๒๐
๖.๒.๑ คัมภีร์สมันตภัททิกาที่ลอกมาจากพระไตรปิฎก	๔๒๐
๖.๒.๒ คัมภีร์สมันตภัททิกาที่ได้เค้าโครงเรื่องมาจากพระไตรปิฎก	๔๒๓
๖.๒.๓ คัมภีร์สมันตภัททิกาที่ได้รับแนวคิดมาจากวรรณคดีพระพุทธศาสนา	๔๒๖

๗) จุดมุ่งหมายในการแต่ง ๔๒๘
๘) รูปแบบการประพันธ์ ๔๒๙
๙) การอ้างอิงหลักฐาน ๔๓๑
๑๐) วิธีการดำเนินเรื่อง ๔๓๒
๑๐.๑ การขึ้นต้นเรื่อง ๔๓๒
๑๐.๒ การเล่าเรื่อง ๔๓๕
๑๐.๓ การจบเรื่อง ๔๓๕
๑๑) เนื้อเรื่องย่อ ๔๓๗
๑๒) วิธีการเสนอเนื้อหา ๔๓๙
๑๓) ลักษณะภาษาและการประพันธ์ ๔๔๔
๑๓.๑ ลักษณะภาษาบาลีในคัมภีร์ ๔๔๕
๑๓.๒ ความนิยมในการใช้วิภัตติสำหรับคำบางคำ ๔๔๙
๑๓.๓ ประโยคและสำนวนภาษา ๔๕๒
๑๓.๔ ลักษณะบทประพันธ์ ๔๗๓
๑๔) คุณค่าของคัมภีร์สมันตภัททิกา ๕๘๖
บทที่ ๔ วิเคราะห์เนื้อหา และเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ๕๑๑
๔.๑ วิเคราะห์เนื้อหาแบบนิทาน ๕๑๐
๔.๒ วิเคราะห์เนื้อหาแบบสังวัณณนา ๕๑๕
๔.๓ เทียบกับข้อความในพระบาลี ๕๒๐
๔.๔ เทียบกับข้อความในอรรถกถา ๕๓๖
๔.๕ เทียบกับข้อความในคัมภีร์อื่นๆ ๕๔๖
บทที่ ๕ สรุปและข้อเสนอแนะ ๕๖๑
๕.๑ สรุป ๕๖๑
๕.๒ ข้อเสนอแนะ ๕๖๓
ภาคผนวก ๕๖๔
บรรณานุกรม ๕๖๓
ประวัติผู้วิจัย ๕๖๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎก-อรรถกถา ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรียงตามคัมภีร์ดังนี้

การใช้อักษรย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม / ข้อ / หน้า เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๖/๒๖ หมายถึง สุตฺตนฺตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาลิ (ภาษาบาลี) เล่ม ๑๐ ข้อ ๒๐๖ หน้า ๒๖ ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกๆ, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๒/๒๖ หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ ดังนี้

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	=	วินยปิฎก	มหาวิภงฺคปาลิ (ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาลิ (ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาลิ (ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺคปาลิ (ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสกปาลิ (ภาษาบาลี)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสกปาลิ (ภาษาบาลี)
ม.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ (ภาษาไทย)
องฺ.เอกก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาตปาลิ (ภาษาบาลี)
องฺ.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต (ภาษาไทย)

องฺ.ทุก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ติก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.จตุกฺก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.จตุกฺก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ปญฺจก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.ปญฺจก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.ฉกฺก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.ฉกฺก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.สตฺตก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.สตฺตก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
องฺ.อฏฺฐก.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺกนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
องฺ.อฏฺฐก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตตนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย อปทานปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปทาน	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทฺธ.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํสปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทฺธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(บาลี)	=	สุตฺตนฺตปิฎก ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทสปาลิ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จูฬนิเทส	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีปาลิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สงฺ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคปาลิ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)

ปกรณวิเสส

มิลินฺท.	(บาลี)	=	มิลินฺทปญฺหปกรณ	(ภาษาบาลี)
มิลินฺท.	(ไทย)	=	มิลินทปัญหปกรณ์	(ภาษาไทย)
วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทธิมรรคปกรณ์	(ภาษาไทย)

การใช้อักษรย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม / หน้า ที่ไม่จัดเป็นลำดับเล่ม จะแจ้งหน้า เช่น ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๖ หมายถึง ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี) เล่ม ๑ หน้า ๒๖, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๖ หมายถึง ขุททกนิกาย ธรรมบท (ภาษาไทย) เล่ม ๑ หน้า ๒๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ดังนี้

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.ม.อ.	(บาลี)	=	วินยปิฎก	สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.อ.	(ไทย)	=	วินยปิฎก	สมันตปาสาทิกา มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ที.ปา.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(ไทย)	=	ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี ปาฏิกวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.สฬา.อ.	(บาลี)	=	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สฬายตนวคฺคอฏฺกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.สฬา.อ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย สารัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
องฺ.เอกก.อ.	(บาลี)	=	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิปาตอฏฺกถา	(ภาษาบาลี)
องฺ.เอกก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
องฺ.อฏฺฐก.อ.	(บาลี)	=	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี อฏฺกนิปาตอฏฺกถา	(ภาษาบาลี)
องฺ.อฏฺฐก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย มโนรถปูรณี อัฏฐกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏ□กถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอฏ□กถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย ชาตกอฏ□กถา	(ภาษาบาลี)

ขุ.ชา.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย ชาดกอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺ□กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธัมมปัชโชติกา มหานิเทสอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.จู.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จูฬนิทฺเทสอฏฺ□กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.จู.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธัมมปัชโชติกา จูฬนิเทสอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺ□กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย สัทธรรมปกาสินี ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย วิสุทฺธชนวิลาสินี อปทานอฏฺ□กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสินี อปทานอรรถกถา (ภาษาไทย)
ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) = ขุทฺทกนิกาย มธุรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺ□กถา (ภาษาบาลี)
ขุ.พุทฺธ.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย มธุรัตถวิลาสินี พุทธวังสอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) = อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี อฏฺสาลินีอฏฺกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.สงฺ.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี อัฏฐสาลินีอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (บาลี) = อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)

การใช้อักษรย่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี จะแจ้งเล่ม / หน้า ที่ไม่จัดเป็นลำดับเล่ม จะแจ้งหน้า เช่น ที.ปา.ฏีกา. (บาลี) ๑/๒๖ หมายถึง ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค (ภาษาบาลี) เล่ม ๑ หน้า ๒๖, ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒๖ หมายถึง ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค (ภาษาไทย) เล่ม ๑ หน้า ๒๖ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ดังนี้

ฎีกาพระวินัยปิฎก

สารตฺถ.ฏีกา (บาลี) = สารตฺถทีปนีฏีกา (ภาษาบาลี)
สารตฺถ.ฏีกา (ไทย) = สารัตถทีปนีฎีกา (ภาษาไทย)
วิมติ.ฏีกา (บาลี) = วิมติวิโนทนีฏีกา (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันปิฎก

ที.ปา.ฏีกา (บาลี) = ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสินี ปาฏิกวคฺคฏีกา (ภาษาบาลี)

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจฺ.	(บาลี)	=	กจฺจายนเวยฺยากรณ	(ภาษาบาลี)
โมคฺ.	(บาลี)	=	โมคฺคลฺลานเวยฺยากรณ	(ภาษาบาลี)
รู.	(บาลี)	=	รูปสิทฺธิเวยฺยากรณ	(ภาษาบาลี)
อภิธาน.	(บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกา	(ภาษาบาลี)
อภิธาน.ฏีกา.	(บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกาฏีกา	(ภาษาบาลี)
อภิธาน.สูจิ	(บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกาสูจิ	(ภาษาบาลี)
สทฺท.ปท.	(บาลี)	=	สทฺทนีติปฺปกรณ์ ปทมาลา	(ภาษาบาลี)
สทฺท.ปท.	(ไทย)	=	สัททนีติปกรณ์ ปทมาลา	(ภาษาไทย)
สทฺท.ธาตุ.	(บาลี)	=	สทฺทนีติปฺปกรณ์ ธาตุมาลา	(ภาษาบาลี)
สทฺท.ธาตุ.	(ไทย)	=	สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา	(ภาษาไทย)
สทฺท.สุตฺต.	(บาลี)	=	สทฺทนีติปฺปกรณ์ สุตฺตมาลา	(ภาษาบาลี)
สทฺท.สุตฺต.	(ไทย)	=	สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑
บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

หลังจากที่เจ้าชายสิทธัตถะได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ทรงแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์เป็นเวลา ๔๕ พรรษา ภายหลังหลักธรรมคำสอนของพระองค์ได้รับสังคายนาเป็นหมวดหมู่ ๓ หมวดที่เรียกว่าไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก[๑] ส่วนใหญ่หลักธรรมเหล่านี้เป็นพระพุทธพจน์โดยตรง แต่ก็มีหลักธรรมบางอย่างเป็นถ้อยคำของสาวกหรือเทวดาเป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงเห็นชอบ จึงนับเข้าในพระไตรปิฎกเช่นกัน

โดยเหตุที่พระไตรปิฎกมีความลุ่มลึกทั้งทางด้านหลักภาษาและหลักธรรม เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาเก่ามีรากศัพท์ซับซ้อน และหลักธรรมที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ก็เป็นสิ่งที่เข้าใจยาก ดังนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสอธิบายหลักธรรมบางอย่างไว้ด้วยพระองค์เองโดยปรากฏชื่อว่า ปกิณกเทศนา นอกจากนั้น พระสาวกบางรูป เช่น พระสารีบุตร พระอานนท์ พระมหากัจจายนะ ก็อธิบายขยายความหลักธรรมบางอย่างไว้เช่นเดียวกัน คำอธิบายที่จารึกปกิณกเทศนาและสาวกภาษิตนี้มีชื่อว่ามหาอรรถกถา หรือมูลัฏฐกถา ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและการสังคายนาครั้งอื่นๆ ต่อมาเมื่อพระมหินทเถระไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในราวพุทธ-ศตวรรษที่ ๓ ท่านได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปยังเกาะลังกา ต่อมาพระมหินทะและพระสิงหลรูปอื่น ได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหลเพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาโดยสะดวก ครั้นเวลาผ่านไปช้านาน คัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีได้สาบสูญไปเพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง จนเมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) จึงได้แปลคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ได้ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก[๒] ภายหลังต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามพระพุทธโฆสาจารย์ มาจนถึงยุคปัจจุบัน คัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษา

---

[๑] วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๗, ที. สี.อ. (บาลี) ๑/๑๖, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) ๑/๑๙.

[๒] มหาวํส. (บาลี) ๓๗/๓๓๘-๓๙, วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๓,๓/๕๗๑, ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๒๖๗-๖๘, ม.อุ.อ. (บาลี) ๔/๒๕๙, สํ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๙๓, องฺ.เอกาทสก.อ. (บาลี) ๓/๓๙๗, ที.สี.ฏีกา (บาลี) ๑/๑๖, อภิ.สงฺ.อนุฏีกา (บาลี) ๑/๑๓.

สิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน คัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ชื่อว่า สังคหัฏฐกถา คือ อรรถาธิบายประมวลความ เพราะประมวลเนื้อหาสาระจากคัมภีร์มหาอรรถกถาแล้วนำมาเรียบเรียงใหม่นั่นเอง[๓]

คัมภีร์สำคัญอีกประเภทหนึ่งที่ใช้อธิบายคัมภีร์อรรถกถา ชื่อว่า คัมภีร์ฎีกา ส่วนใหญ่คัมภีร์ดังกล่าวมักเน้นการอธิบายรูปศัพท์และความหมายที่พบในคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักโดยไม่กล่าวถึงหลักธรรมมากนัก ยกเว้นคัมภีร์มูลฎีกาที่อธิบายพระอภิธรรมโดยเฉพาะ นอกจากนั้น ยังมีคัมภีร์ที่แต่งอธิบายเป็นภาษาบาลีเป็นทอดๆ ต่อมา คือ อนุฎีกา ทีปนี อนุทีปนี โยชนา และคัณฐีคัมภีร์เหล่านี้มีความสำคัญรองลงมาจากคัมภีร์อรรถกถา

ยังมีคัมภีร์ที่สำคัญอีกฉบับหนึ่ง มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับคัมภีร์พุทธวงศ์ ชื่อว่า อนาคตวงศ์ กล่าวถึงเรื่องพระศรีอารยเมตไตรยที่จะตรัสรู้เป็นลำดับต่อไปถัดจากพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ เนื้อหาของคัมภีร์เริ่มต้นด้วยการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนาคตวงศ์ต่อจากพุทธวงศ์ ตามคำอาราธนาของพระสารีบุตร แต่คัมภีร์นี้ไม่นับเข้าในพระไตรปิฎกเหมือนคัมภีร์พุทธวงศ์ เพราะไม่พบในรายชื่อในขุททกนิกาย เหมือนขุททกปาฐะ และธรรมบท เป็นต้น ที่กล่าวไว้ ๑๕ คัมภีร์ในอรรถกถาพระวินัย[๔] อย่างไรก็ตาม แม้คัมภีร์อนาคตวงศ์นี้จะไม่ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาและรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่โดยความเชื่อถือของโบราณาจารย์ฝ่ายเถรวาทแล้ว คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์สำคัญที่ได้รับการยอมรับว่ามีเนื้อหาตรงตามพระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้จากพระมหาเถระในอดีตได้ให้ความใส่ใจจนสร้างคัมภีร์อรรถกถาขึ้นมาไขความ เสมือนว่าอนาคตวงศ์เป็นพระไตรปิฎกที่ควรมีอรรถกถาแก้

อรรถกถาของอนาคตวงศ์มี ๒ ฉบับ คือ ฉบับสมันตภัททิกา และฉบับอมตรสธารา อมตรสธาราได้รับการปริวรรตและแปลไว้เป็นภาษาไทยแล้วใน พ.ศ. ๒๕๔๔ โดยหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ส่วนสมันตภัททิกายังไม่มีการปริวรรตและแปลเป็นภาษาไทย มีเพียงต้นฉบับอักษรขอม ๘ ผูกในหอสมุดแห่งชาติ แต่คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นอักษรบาลีพม่าโดย ศ.จอหล่าย (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต) สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้ง ผู้ชำระได้ตรวจสอบกับฉบับใบลานของพม่า ๕ ฉบับ[๕] คือ

๑. ฉบับใบลานเลขที่ ๒๑๓๑ และ ๗๒๐๔ ห้องสมุดกะบาเอ้

---

[๓]พระคันธสาราภิวงศ์, **“ประวัติคัมภีร์อรรถกถา” อาสีติกปูชา.** (กรุงเทพมหานคร : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๓), หน้า ๓๘๖.

[๔]วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๗-๑๘.

[๕]จอหล่าย, **วรรณกรรมอริเมตเตยยพุทธวงศ์,** (ย่างกุ้ง : ปริยัตติสาสนตักกสิลา สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ค.

๒. ฉบับใบลานจากวัดสุวัณณหังสาราม จังหวัดยองโดง

๓. ฉบับใบลานจากวัดสาสนวุนซ่อง จังหวัดม่อบี

๔. ฉบับใบลานเลขที่ ๓๗๔๓ และ ๑๔๗๒๒ หมายเลข ต พ จ หอสมุดมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง

๕. ฉบับใบลานเลขที่ ภา ๑๐๖๐ หอสมุดแห่งชาติ ย่างกุ้ง

คัมภีร์สมันตภัททิกานี้เป็นอรรถกถาฉบับพิสดารของอนาคตวงศ์ มีเนื้อหาโดยย่อเกี่ยวกับพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าโคตมะ เริ่มตั้งแต่เป็นสุเมธดาบสเรื่อยไป จนถึงการสิ้นสุดแห่งพระศาสนา การปรากฏของพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังขะที่เมืองเกตุมดี และประวัติของพระศรีอารยเมตไตรยตั้งแต่การประสูติ การออกผนวช เป็นต้นไปจนถึงการปรินิพพาน

คัมภีร์นี้เป็นวรรณกรรมบาลีที่ยิ่งใหญ่ฉบับหนึ่ง ว่าโดยลักษณะการประพันธ์ ท่านผู้แต่งได้ประกอบรูปศัพท์ที่ไพเราะสละสลวย ในที่บางแห่งใช้บทสมาสยาวๆ เพื่อให้จุความได้มาก จัดว่าเป็นคัมภีร์อรรถกถาบาลีที่ประกอบใช้บทสมาสยาวที่สุดกว่าคัมภีร์อรรถกถาอื่นทั้งหมด ว่าโดยลักษณะเนื้อหาก็มีข้อความสำคัญบางอย่างไม่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งก่อน เช่น จักรลักษณะ ๑๐๘ ในฝ่าพระบาทของพระโพธิสัตว์ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก[๖] ในภายหลังจึงพบในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๗[๗] และเรื่องสัมปทา ๓ คือ หิริสัมปทา (ความเพียบพร้อมด้วยหิริ) โอตตัปปสัมปทา (ความเพียบพร้อมด้วยโอตตัปปะ) และอาคมสัมปทา (ความเพียบพร้อมด้วยการศึกษาเล่าเรียน) ที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญตลอดหกพันห้าร้อยชาติแล้วจึงจะได้รับพุทธพยากรณ์ ก็พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก[๘] ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น แต่พบข้อความที่คล้ายคลึงกันในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี[๙] ที่แต่งก่อนคัมภีร์สารัตถทีปนีในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ของประเทศลังกาอีกด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยได้เห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงปริวรรตจากภาษาบาลีอักษรพม่าเป็นภาษาบาลีอักษรไทยปัจจุบัน และแปลเป็นภาษาไทยตลอดคัมภีร์ เพื่อให้คนไทยได้ศึกษาวรรณกรรมบาลีอีกฉบับหนึ่งที่ทรงคุณค่า

---

[๖] อนาคตวํส.อ. (บาลี) หน้า ๑๔๗-๔๘.

[๗] ชิน.ฏีกา. (บาลี) หน้า ๑๗๗.

[๘] อนาคตวํส.อ. (บาลี) หน้า ๔.

[๙] ขุ.ป.คณฺฐิ. (บาลี) หน้า ๗.

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า เมื่อปริวรรตคัมภีร์สมันตภัททิกานี้จากภาษาบาลีอักษรพม่ามาเป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นไทยเสร็จแล้ว จะปรากฏคัมภีร์สมันตภัททิกาที่สมบูรณ์ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อปริวรรตคัมภีร์สมันตภัททิกาจากต้นฉบับบาลีอักษรพม่า เป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทย

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาคัมภีร์สมันตภัททิกาในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้างเนื้อหา ลักษณะภาษาและการประพันธ์

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาและเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

ผู้วิจัยจะศึกษาคัมภีร์สมันตภัททิกาโดยปริวรรตจากต้นฉบับภาษาบาลีอักษรพม่า ฉบับปริยัตติสาสนตักกสิลา (มหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้ง) สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ จัดพิมพ์โดยกระทรวงมหาดไทยและการศาสนาใน พ.ศ. ๒๕๔๓ และศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาและเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

๑.๔ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

พระศรีอารยเมตไตรย หมายถึง พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๕ ในภัทรกัปนี้ ต่อจากพระพุทธเจ้าของเราในปัจจุบัน ซึ่งได้บันทึกไว้จริงในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๑ และเล่มที่ ๓๓ มีชื่อเรียกหลายอย่างในวรรณกรรมไทย คือ พระเมตเตยยะ, พระเมตไตรยเจ้า, พระเมตเจ้า, พระศรีอริยเมตไตรย, พระศรีอาริยเมตไตรยเจ้า, พระศรีอารยเมตไตรยะ, พระศรีอริยเมตไตย, พระอริยเมไตรยเจ้า, พระศรีอารย์, พระศรีอารย์ฯ ส่วนในวรรณกรรมพม่าใช้ชื่อว่า พระอริเมตเตยยะ, พระพุทธเมตเตยยะ

อนาคต หมายถึง กาลเวลาในพระพุทธศาสนาของพระศรีอารยเมตไตรย ซึ่งจะอุบัติขึ้นต่อจากพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในปัจจุบัน

อนาคตวงศ์ หมายถึง วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้จะตรัสรู้ในอนาคต ซึ่งในที่นี้จะหมายถึงพระศรีอารยเมตไตรยเท่านั้น ในวรรณกรรมไทยบางฉบับใช้เป็นอนาคตวงษ์บ้าง อนาคตวงส์บ้าง

คัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง หมายถึง พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสของพระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๕ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

คัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ : การแปลและศึกษาวิเคราะห์ มีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

๑.๕.๑ **ผ่าน วงษ์อ้วน** ระบุว่า คัมภีร์อนาคตวงศ์แต่งขึ้นที่ล้านนา ภาคเหนือของไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ซึ่งตรงกับสมัยของอาทิจจราช กษัตริย์แห่งนครหริภุญชัย ส่วนแนวความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ พระองค์นั้น สันนิษฐานว่า คงได้รับแนวความคิดจากลังกาหรือจากไทยเอง หรือจากทั้ง ๒ แห่งก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาเนื้อหาในคัมภีร์อนาคตวงศ์โดยละเอียดพบว่า เรื่องนี้มิได้แต่งขึ้นลอยๆ โดยปราศจากหลักฐาน ถึงแม้ว่าผู้แต่งจะไม่ได้ระบุคัมภีร์ใดเป็นที่อ้างอิง แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่า คัมภีร์อ้างอิงในการแต่งได้อาศัยพระไตรปิฎกและอรรถกถานั่นเอง[๑๐]

๑.๕.๒ **นิธิ เอียวศรีวงศ์** และบำเพ็ญ ระวิน ได้เขียนหนังสือเรื่อง **"พระอนาคตวงศ์"** โดยปริวรรตและตรวจชำระหนังสือพระอนาคตวงศ์ ซึ่งนายกิม หงศ์ลดารมภ์ ได้ตรวจชำระและจัดพิมพ์ครั้งแรกในวันที่ ๔ พฤศจิกายน ๒๔๗๔ จากหนังสือสมุดพระคัมภีร์อนาคตวงศ์ จัดเป็นตำราที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้า ๑๐ พระองค์เริ่มจากพระศรีอารยเมตไตรยเป็นพระองค์แรกจนถึงพระสุมังคลสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นองค์ที่ ๑๐ นอกจากนั้น ผู้ตรวจชำระได้เพิ่มเติมบทนำเกี่ยวกับประวัติของคัมภีร์อนาคตวงศ์ คัมภีร์ที่แต่งอธิบายอนาคตวงศ์เป็นภาษาบาลีและภาษาไทย และอิทธิพลของคัมภีร์อนาคตวงศ์ที่มีต่อสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน[๑๑]

๑.๕.๓ **ประภาส สุระเสน** ได้ทำคำชี้แจงไว้ในหนังสือเรื่อง **"พระคัมภีร์อนาคตวงศ์ฉบับถ่ายถอด-แปล"** ว่า อนาคตวงศ์เป็นคัมภีร์พรรณนาประวัติของพระพุทธเจ้าในอนาคต ๑๐ พระองค์ ก่อนหน้านี้มีวรรณคดีบาลีว่าด้วยพระพุทธเจ้าในอนาคต ๔ เรื่อง คือ คัมภีร์อนาคตวงศ์ ผลงานของท่านพระกัสสปเถระ ชาวอินเดียใต้ อมตรสธาราอรรถกถาอนาคตวงศ์ ผลงานของพระอุปติสสเถระ

---

[๑๐] ผ่าน วงษ์อ้วน, "คัมภีร์อนาคตวงศ์ อุเทศที่ ๑-๑๐ : การตรวจชำระและศึกษาวิเคราะห์" **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๒๘๘.

[๑๑] นิธิ เอียวศรีวงศ์และบำเพ็ญ ระวิน, **ประชุมพงศาวดารฉบับราษฎร์ภาค ๓ พระคัมภีร์อนาคตวงศ์,** (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด), ๒๕๔๐.

ชาวลังกาทวีป อมตรสธาราฎีกาอนาคตวงศ์ ผลงานของพระอุปติสสเถระ ชาวลังกาทวีป และคัมภีร์ทสโพธิสัตตุปปัตติกถา พระบัณฑิตเถระได้ตรวจสอบและจัดทำคำแปลเป็นภาษาสิงหล สำหรับอนาคตวงศ์นี้เป็นฉบับร้อยแก้วที่แต่งขึ้นในประเทศไทย ก่อนสมัยสุโขทัย สถานที่แต่ง สมัยที่แต่ง ไม่ได้กล่าวถึงผู้แต่ง และประวัติการแต่งไว้ โดยมีเนื้อหาสาระว่า พระสารีบุตรทูลอาราธนาให้ตรัสแสดงถึงเรื่องพระพุทธเจ้าในอนาคต ๑๐ พระองค์ ซึ่งจัดเป็นอุทเทสที่ ๑-๑๐[๑๒]

๑.๕.๔ **ศ.จอหล่าย** อาจารย์สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ ปริยัติติสาสนตักกสิลา (มหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้ง) เป็นบรรณาธิการจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **"วรรณกรรมอริเมตเตยย-พุทธวงศ์"** โดยปริวรรตและตรวจชำระคัมภีร์สมันตภัททิกาจากต้นฉบับใบลานภาษาบาลีอักษรพม่า อีกทั้งได้จัดพิมพ์ร่วมกับคัมภีร์อนาคตวงศ์ ฉบับบาลี และฉบับแปลภาษาพม่าชื่ออนาคตวงศ์วัตถุ นอกจากนั้น ยังได้ปริวรรตคัมภีร์อนาคตวงศ์ฝ่ายอาจริยวาทชื่ออารยไมเตรยวยากรณะเป็นภาษาบาลี มีคาถาทั้งสิ้น ๑๐๘ บท และแปลเป็นภาษาพม่าไว้อีกด้วย[๑๓]

๑.๕.๕ **พระศรีธวัชเมธี (พระมหาชนะ ธมฺมธโช, ป.ธ.๙, พธ.บ., M.A.)** ได้เขียนหนังสือเรื่อง **"คัมภีร์อนาคตวงศ์ พระอริยเมตไตรย"** โดยปริวรรตคัมภีร์อนาคตวงศ์ภาษาบาลีอักษรโรมันที่จัดพิมพ์โดยสมาคมบาลีปกรณ์ของประเทศอังกฤษเป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นไทยไว้ตลอดทั้งคัมภีร์[๑๔]

๑.๕.๖ **อ่องมวน** ได้เขียนหนังสือเรื่อง **"พระพุทธเมตเตยยะที่จะตรัสรู้"** มีเนื้อหาประกอบด้วยเรื่องที่เกี่ยวกับพระศรีอารยเมตไตรยโดยละเอียด เริ่มตั้งแต่คาถานมัสการพระพุทธเจ้าในกาลทั้งสามจนถึงประวัติของพระศรีอารยเมตไตรย ประวัติของคัมภีร์อนาคตวงศ์และอรรถกถา, คัมภีร์ที่เกี่ยวกับอนาคตวงศ์ทั้งฉบับร้อยแก้วและร้อยกรอง ซึ่งแต่งไว้เป็นภาษาบาลีและแปลเป็นภาษาท้องถิ่นในประเทศพม่า ไทย ลังกา เขมร จีน ธิเบต พร้อมทั้งคัมภีร์อนาคตวงศ์ฝ่ายอาจริยวาท อีกทั้งได้ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาของอนาคตวงศ์และสมันตภัททิกากับคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทและอาจริยวาทในแง่มุมที่เกี่ยวข้อง[๑๕]

---

[๑๒]ประภาส สุระเสน, **พระคัมภีร์อนาคตวงศ์ฉบับถ่ายถอด-แปล,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑.

[๑๓]จอหล่าย, **วรรณกรรมอริเมตเตยยพุทธวงศ์,** (ย่างกุ้ง : ปริยัติติสาสนตักกสิลา สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์), ๒๕๔๓.

[๑๔]พระศรีธวัชเมธี, **คัมภีร์อนาคตวงศ์ พระอริยเมตไตรย,** (กรุงเทพมหานคร : คณะสงฆ์วัดราชบูรณะจัดพิมพ์), ๒๕๔๓.

[๑๕]อ่องมวน, **พระพุทธเมตเตยยะที่จะมาตรัสรู้** (ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มยัดซุมวน), ๒๕๔๕.

๑.๕.๗ **ประภาส สุระเสน** ได้ปริวรรตและแปลหนังสือ **อมตรสธารา อรรถกถาอนาคตวงศ์** โดยปริวรรตจากคัมภีร์ใบลาน อักษรขอม ภาษาบาลี ในหอสมุดแห่งชาติ แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ ภาคแรก เป็นคำแปลภาคภาษาไทย ภาคที่ ๒ ภาคภาษาบาลี สำหรับอ่าน ตรวจสอบ ศึกษา และเปรียบเทียบคู่กันไป และภาคที่ ๓ เป็นภาคผนวก ได้จัดทำปทานุกรมอภิธานศัพท์ที่ปรากฏในเนื้อหาของเรื่องตอนท้ายของหนังสือ[๑๖]

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

๑.๖.๑ รวบรวมต้นฉบับคัมภีร์สมันตภัททิกา ภาษาบาลีอักษรพม่า นำมาปริวรรตเป็นภาษาบาลีอักษรไทย เทียบเคียงหาข้อมูลที่ถูกต้องใกล้เคียงกันมากที่สุด แล้วแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมดตลอดทั้งคัมภีร์

๑.๖.๒ นำหลักฐานที่ได้มาศึกษาเกี่ยวกับประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะภาษาและการประพันธ์

๑.๖.๓ วิเคราะห์เนื้อหาและเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๔ สรุปและนำเสนอผลการวิจัย

๑.๗ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๗.๑ ได้ต้นฉบับคัมภีร์สมันตภัททิกาฉบับภาษาบาลีอักษรไทยปัจจุบัน ที่ปริวรรตตรวจสอบอย่างสมบูรณ์ และได้ต้นฉบับที่แปลเป็นภาษาไทย

๑.๗.๒ ได้ทราบประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะภาษาและการประพันธ์ของคัมภีร์

๑.๗.๓ ได้ทราบเนื้อหาและเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

---

[๑๖]ประภาส สุระเสน, **อมตรสธารา อรรถกถาอนาคตวงศ์** (กรุงเทพมหานคร : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร), ๒๕๔๔.

บทที่ ๒

ปริวรรตและตรวจชำระคัมภีร์สมันตภัททิกาเป็นภาษาบาลีอักษรไทย

อนาคตวังสฏีกถา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

คนฺถารมฺภ

๑. ชินวังสํ วิทุ๎ พุทฺธํ อสมๆ เญยฺยปารคุ๎
วนฺทิตฺวา อมลๆ ธมฺมๆ สงฺฆญฺจ คุณลงฺกตๆ.
๒. นมมาโน วรๆ ปุญฺญๆ ยๆ ลภึ รตนตฺตยๆ
ตๆเตเชน นิหนฺตฺวาน นานาวิธๆ อุปทฺทวๆ.
๓. พหุสฺสุโต กวี ญาณี โย มหาโพธินามโก
เถโร สีเลน สมฺปนฺโน เตนาหๆ อภิยาจิโต.
๔. อนาคตๆ จ ยๆ วังสๆ เทเสสิ มุนิปุงฺคโว
อคฺคสาวกภทฺเรน ปุจฺฉิโต ปเจเมน โส.
๕. อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนๆ ปุญฺญสฺสาหกรๆ วรๆ
วณฺณยิสฺสามหๆ สารๆ ตๆ นิสาเมถ สาธโวติ.

นิทานวณฺณนา

ตตฺถ อนาคตวังโสติ เกนฏฺเฐน อนาคตวังโส, น อาคโตติ อนาคโต, อสมฺปตฺโตติ อตฺโถ. ยสฺมึ กาเล เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, โส กาโล อิทานิ อสมฺปตฺตภาเวน อนาคโตติ วุจฺจติ. วังโสติ ตนฺติ ปเวณิ ปรัมปรา. อนาคเต ภวิตพฺโพ วังโส อนาคตวังโส, ยถา “อาชญฺญรโถ”ติ.[๑] อนาคโต วา วังโส อนาคตวังโส, อถวา อนาคโต พุทฺโธ. ยถา “รตฺตินฺ”ติ. กึ วุตฺตๆ โหติ ยถา “รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนนฺ”ติ[๒] เอตฺถ รตฺติยๆ โภชนๆ รตฺตีติ วุจฺจติ. เอวมิธาปี

---

[๑] ม.มู. (บาลี) ๑๒/๒๒๕/๑๘๙.

[๒] อ.ติก. (บาลี) ๒๐/๗๑/๒๑๑.

อนาคโต อสมฺปตฺโต อวสฺสํ อุปฺปชฺชนโก พุทฺโธ “อนาคโต”ติ วุจฺจตีติ. อนาคเต ภวิตพฺโพ วา พุทฺโธ อนาคโต, อนาคตสฺส วโส อนาคตวโส, เมตฺเตยฺยภควโต วโสติ อตฺโถ. เอวํ ตาเวตฺถ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

อยํ ปน อนาคตวโส เกน เทสิโต. กตฺถ เทสิโต. กทา เทสิโต. กสฺส ปุจฺฉา. กึ อารพฺภ เทสิโตติ. ตตฺถิทํ วิสฺสชฺชนํ, เกน เทสิโตติ. สพฺพญฺญุพุทฺเธน. กตฺถ เทสิโตติ. กปิลวตฺถุนคเร. กทา เทสิโตติ. พุทฺธวสฺสาวสาเน. กสฺส ปุจฺฉาติ. ธมฺมเสนาปติโน. กึ อารพฺภ เทสิโตติ. มหาปชาปติยา โคตมิยา ภควโต อุปนีตวรทุสฺสยุเคสุ เอกทุสฺสปฏิคฺคาหกึ อชิตตฺเถรึ อารพฺภ เทสิโตติ. โส ปน ยสฺมา ตีเทสกสฺส สตฺถุโน อุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนึ จตุวีสติยา พุทฺธานญฺจ วึสํ วณฺณิยมาโน สุสมฺพุทฺโธ ปริปุณฺณ สุปากโฏ โหติ. อญฺญถา อยํ พุทฺโธ อปริปุณฺณ วิปฺปกโต น สุฏฺฐุ ปากโฏ โหติ. ตสฺมา นาติสมาสพฺยาสวเสน อาทิโต ปภุติ ตสฺสุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนญฺจ จตุวีสติยา พุทฺธานึ วึสญฺจ เอกเทสํ ทสฺเสตฺวา วณฺณยิสฺสามาติ.

โพธิสตฺตสฺส มหากรุณา

ชาติชราพฺยาธิมรณอาปายิกคพฺโภกฺกนฺติกคพฺภปริหรณคพฺภวิปตฺติคพฺภวุฏฺฐานอตฺตุปกฺกมมูลกาทิเนกวิธทุกฺขมโหทกสมฺปุณฺเณ “อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร. ปุพฺพโกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตนฺ”ติอาทินา ภควตา วุตฺเต อนมตคฺคสํสารวฏฺฏมโหทธิมฺหิ สํสริตํ ราคโทสโมหโกธุปนาหาทิเนกกิเลสจณฺฑมจฺฉามิสภูตํ สุคติทุคฺคติปฏิสนฺธิวเสน อุมฺมุชฺชนิมุชฺชมานํ นิรยโต นิรยึ, ตโต ติรจฺฉานโยนึ เปตฺติวิสยึ อสุรกายึ มนุสฺสโลกึ เทวโลกึ อมนุสฺสโลกึ, ตโต อปายึ, เทวโลกา เทวโลกึ, ตโต พฺรหฺมโลกึ, พฺรหฺมโลกา เทวโลกึ, ตโต มนุสฺสโลกึ, มนุสฺสโลกา อปายึ, พฺรหฺมโลกโต เทวมนุสฺเสติ เอวํ สพฺพตฺถ สญฺจรณวเสน เหฏฺฐุปริยายโต ติภวจตุโยนิปญฺจคติสตฺตวิญฺญาณฏฺฐิตินวสตฺตาวาเสสุ สมฺปริวตฺตมานํ ชนฺตุสญฺหึ ทิสฺวา ตโย โพธิสตฺตา ทยาย อีริตหทยา “เกน นุ โข อุปาเยน ตํ ตโต โมเจตุํ สกฺโกมี”ติ วิจินนฺตา สพฺพญฺญุพุทฺธภูเตนาติ ญตฺวา ตโต ปฏฺฐาย สมฺโพธินิมิตฺตภูตํ ปุญฺญสญฺจยึ กตฺตุกามา สพฺพญฺญุตญฺญาณตฺถาย จิตฺตึ ปติฏฺฐเปตฺวา ปุญฺญสญฺจยึ กุรุมานา อุคฺฆฏิตญฺญวิปญฺจิตญฺญเนยฺเยสุ ตีสุ โพธิสตฺเตสุ อุคฺฆฏิตญฺญโพธิสตฺโต อโหสิ.

ตโย โพธิสตฺตา

ตโย หิ โพธิสตฺตา อุคฺฆฏิตญฺญู, วิปญฺจิตญฺญู, เนยฺโยติ. ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญู ปญฺญาธิโก, วิปญฺจิตญฺญู สทฺธาธิโก, เนยฺโย วีริยาธิโก. อุคฺฆฏิตญฺญุโน กปฺปสตสหสฺสาธิกา จตฺตาโร อสงฺเขฺยยฺยา ปารมิโย. วิปญฺจิตญฺญุโน ตเถว อฏฺฐ อสงฺเขฺยยฺยา ปารมิโย. เนยฺยสฺส ตเถว โสฬส อสงฺเขฺยยฺยา ปารมิโย. อิเมสุ ตีสุ โพธิสตฺเตสุ อมฺหากํ โพธิสตฺโต กปฺปสต-สหสฺสาธิกจตฺตอสงฺเขฺยยฺยปารมิปูรโก ปญฺญาธิโก อุคฺฆฏิตญฺญูติ เวทิตพฺโพ.

สุเมธกถา

เอวํ อุคฺฆฏิตญฺญนาโม หุตฺวา อภินีหารโต ปุพฺเพว นิรนฺตรํ ปญฺจสุ อตฺตภาวสเตสุ มนุสฺสโลเก ฐตฺวา กมฺมวาทิกิริยาวาทิตาปสปริพฺพาชกภิกฺขูสุ ปพฺพชิตฺวา อตฺตาธิปเตยฺยํ กตฺวา สีลสังวรํ ปริปูเรนฺโต สปฺปฏิสฺสวลกฺขณํ ลชฺชาสภาวสณฺฐิตํ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานํ หิริสมฺปทำ ปูเรสิ. ตถา อตฺตภาวสหสฺเสสุ โลกาธิปเตยฺยํ กตฺวา สีลสมฺปทำ ปูเรนฺโต วชฺชภีรุกภยทสฺสาวิลกฺขณํ ภยสภาวสณฺฐิตํ พหิทฺธสมุฏฺฐานำ โอตฺตปฺปสมฺปทำ ปูเรสิ. ตถา ปญฺจสุ อตฺตภาวสหสฺเสสุ สนิฆณฺฑุเกฏุเภ สากฺขรปเภเท อิติหาสปญฺจเม สาปเทสโลกายเต สเวยฺยากรเณ สลกฺขเณ ตโย เวเท พุทฺธุปฺปาเท สติ ชินปริยตฺตึ วา อุคฺคณฺหิตฺวา ปเรปี อุคฺคหาปนวเสน อาคมสมฺปทำ ปูเรสิ. เอวำ ปญฺจสตาธิเกสุ ฉสุ อตฺตภาวสหสฺเสสุ ติสฺโส สมฺปตฺติโย ปูเรตฺวา กปฺปสตสหสฺสำ ปูริตปารมี หุตฺวา รุจิยา สติ อรหตฺตำ คณฺหิตฺวา สำสารทุกฺขสมติกฺกมนำ กาตุำ สมตฺโถ หุตฺวา กปฺปสตสหสฺสาธิกานำ จตุนฺนำ อสงฺเขฺยยฺยานำ มตฺถเก ชมฺพุทีปตเล อมรปุเร พฺราหฺมณกุเล นิพฺพตฺติ.

อมรปุรกถา

ตำ ปน นครำ อายามโต จ วิตฺถารโต จ ทฺวาทสโยชนิกำ, สมนฺตโต ฉตฺตึสโยชนิกำ, รชตปพฺพตราชิสริกฺขกอุจฺจพหลปณฺฑรมโนรมอนุปาการโคปุรฏฺฏาลวิภูสิตำ, นานาวิจิตฺตธชปฏาก มาลาวิภูตำ, ชคติอุทกทฺทมสุกฺขปริขาปริวาริตำ, ตรุปาการปริกฺขิตฺตำ, สุวณฺณมณิกาจปวาพรชตปฺ-ปภาสทิสนานาวิราคสมุชฺชลสีหาทิปญฺจรูปโสภิตเวทิกาปริกฺขิตฺตเกลาสกปฺปเอกภูมิกทฺวิภูมิกาทิ-สมฺคฺคตเนกสณฺฐานวิจิตฺตธชมาลาคุณกิงฺกณิกชาลสญฺจรณฉทนเนกวณฺณจิตฺตกมฺมมาลากมฺมลตา-กมฺมธชปฏากาทิวิภูสิตสณฺฐานุรณฺชิตปาสาทตลปฏิมณฺฑิตำ, ปุณฺณฆฏปุณฺณปาติกทลิปนฺติโตรณ-ปโสภิตวิสุทฺธนิมฺมลเสตปุฬินสมากิณฺณนรินฺทสญฺจรณปุถุลมหาวีถิปภินฺนำ, อินฺทนีลมณิสงฺฆาตมิว

มจฺฉคุมฺพสมากุลวิปฺปสนฺนมธุรสีตสลิลสมฺปุณฺณปทุมุปฺปลกุมุทปุณฺฑริกาทิสญฺฉนฺนวงฺกํ, ทีฆจตุรสฺสาทิเภทคมฺภีรวิตฺถตโปกฺขรณิวรูเปตํ, วิจิตฺรจมฺมกายูรกณฺณิกากญฺจนาเวฬกาทีหิ ขตฺติยมณฺฑเลหิ สกฺกานุรูปปสาธนปสาธิตา เนกวิธปณฺณาการโภคสมงฺคีหิ คหปติมณฺฑเลหิ สพฺพาการวิภูสิตสุวณฺณทณฺฑาทิถรุขคฺคพนฺธอมจฺจมณฺฑเลหิ ปฏิมุกฺกยญฺญสุตฺตสุทฺธวตฺถนิวตฺถคหิตสงฺขหตฺถสตชยโฆสกพฺราหฺมณมณฺฑเลหิ จ นิรนฺตรุปฏฺฐิตราชวตฺถุทฺวารกํ, สพฺพาภรณปฏิมณฺฑิตหาวภาวลีฬาสิงฺคารจาตุกิริยาสมนฺนาคตสุรกญฺญาปฏิภาคราชกญฺญานุสญฺจริตํ, นานาปริหารูปโสภิตํ, ราชภวนวิภูสิตสมฺเปตํ, นานาวิธรตนธญฺญทุสฺสคนฺธาทิสมฺภริตเนกสหสฺสอาปณสมากิณฺณํ, คนฺธเสณิทุสฺสเสณิปุปฺผเสณิอาทิอฏฺฐารสเสณินิวาสํ, มุตฺตา-มณิ-เวฬุริย-สงฺข-สิลา-ปวาฬ-รชต-กนก-โลหิตงฺกมสารคลฺลรตนสมฺปุณฺณสาลิวีหาทิธญฺญสมฺปุณฺณจีน-ปฏฺฏุณฺณ-โสมาร-ทุกูล-เทววตฺถ-โกเสยฺย-กาสิกาทิวตฺถสมฺปุณฺณโกสโกฏฺฐาคารสมนฺนาคตํ, ทิพฺพกามสทิสจกฺขาทิวิญฺเญยฺย-อิฏฺฐ-กนฺต-มโนรม-ปิยรูป-กามุปสํหิต-รชนิยปญฺจกามคุณูเปตํ, สีส-กณฺณ-คีว-อุทร-กฏิ-หตฺถ-ปาท-อลงฺการกตเทวจฺฉรเทวปุตฺตปฏิภาคนารินรคณากิณฺณํ, อุยฺยานปุปฺผารามผลารามรามเณยฺยกํ, นิจฺจปฺปวตฺตมล-เมณฺฑุกุกฺกุฏ-มหึส-อุสภ-วารณยูถปโมสิตํ, คชตุรงฺครถปฏิธาวนํ, สมฺมฏฺฐิตรชปฏิจฺฉนฺนํ, ปิลนฺธมาลาทามกณฺฐาพนฺธวตฺถาทิสุราโสณฺฑสมากิณฺณอาปานมณฺฑลพฺยากุลํ, สํสฉวิสังฺสิกนิคณฺฐปริพฺพาชกเสวิตปฏิปญฺจนกาทิเนกติตฺถิยารามปริวาริตํ, อาตต-วิตต-อาตตวิตต-ฆน-สุสิรปญฺจงฺคิกตูริเยหิ นจฺจคีตวาทิตสเตหิ จ นิจฺจสมฺปวตฺติกํ, หตฺถิอสฺสรถเภริมุทิงฺควีณสมฺมตาฬสทฺเทหิ จ ภุญฺช, ปิว, นหายถ, วิลิมฺปถ, นิวาเสถ, สยถ, อลงฺกโรถาติ นิจฺจุปโมสิตํ, สพฺพปุณฺณกมฺมิกนิวาสํ. อติสิริยา ภาริกตฺตา ปน ตํ วหิตุ๎ อสกฺโกนฺตมิว เทวนครโต คลิตฺวา ภูมิยํ ปติฏฺฐิตมิว สุสมิทฺธํ อโหสิ. อิมเมวตฺถํ อนฺโตนีตํ กตฺวา พุทฺธวังเส-

นครๆ สพฺพงฺคสมฺปนฺนๆ สพฺพกมฺมมุปาคตๆ
สตฺตรตนสมฺปนฺนๆ สพฺพกมฺมมุปาคตๆ
สมิทฺธๆ เทวนครๆว อาวาสๆ ปุญฺญกมฺมินนฺ”ติ วุตฺตๆ.

ตสฺมึ ปน นคเร รญฺโญ ปุโรหิโต อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปีติโต จ สํสุทฺธคหณิโก ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฺฏา อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน อฑฺโฒ มหทฺธโน มหาโภโค ปหูตวิตฺตูปกรโณ ปหูตธนธญฺโญ อเนกสหสฺสพฺราหฺมณปาโมกฺโข สพฺพตฺถ ปญฺญาโต ราชปูชิโต ปฏิวสติ. อมฺหากๆ ปน โพธิสตฺโต ตๆ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺโน, นาเมน สุเมโธ นาม อโหสิ อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต อมรปุเร สมุสฺสิตกนกโตรณปฏิภาคตฺตา ฌาณี ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี เหฏฺฐา วุตฺตปฺปกาเรสุ ตีสุ เวเทสุ ปารคู อโหสิ.

ตสฺมึ วยปตฺเต มาตาปิตโร กาลมกํสุ, เนสํ เปตกิจฺจกตาวสาเน ภณฺฑาคาริกอมจฺโจ อายโปตฺถกํ อาหริตฺวา รตนโกฏฺฐาคารานิ วิวริตฺวา กนกมณิสงฺขมุตฺตปวาฬาทีนิ นานาวิธรตนานิ ทสฺเสตฺวา “ตาต เอตํ ธนํ ปฏิปชฺช, เอตฺตกํ เต ปิตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ เต มาตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ เต อยฺยกปยฺยกาทีนํ สนฺตกนฺ”ติ อาห. ตํ สุณนฺตสฺเสว มหาสตฺตสฺส มหนฺโต สํเวโค อุทปาทิ “อโห มม ฌาตกา เอตฺตกํ ธนํ อุปฺปาเทตฺวา ปรโลกํ คจฺฉนฺตา เอกกหาปณมฺปิ คเหตฺวา น คตา, มยา ปน คเหตฺวา คมนการณํ กาตุํ วฏฺฏตี”ติ จินฺเตสิ.

อปิจ “ธนํ นิสฺสารํ, กาโยปิ นิสฺสาโร, อุภยมฺปิ อตฺตนา สห ปรโลกํ น คจฺฉติ, นิสฺสารํ ธนํ ทตฺวา ตโต ปุญฺญสาโร กายปฏิปตฺติยา โยเชตฺวา ตโต สาโร คเหตพฺโพ”ติ จินฺเตตฺวา รญฺโญ สนฺติกํ คนฺตฺวา ปวตฺตึ อาโรเจตฺวา เตน อนุญฺญาโต อมรนคเร เภรึ จราเปตฺวา ตํสทฺเทน อุปคตานํ กปณทฺธิกวณิพฺพกยาจกาทีนํ ทินฺนํ ทินฺนํ มหาทานํ สตฺตาหํ อทาสิ. เอวํ ทิยฺยมาเน จาปิ ตํ ธนํ มหนฺตํ อนปฺปกํ ปญฺญายติ.

เนกฺขมฺมนินฺนมานสตา

โส สตฺตเม ทิวเส คนฺโธทเกน นหายิตฺวา กาสิกวตฺถํ นิวาเสตฺวา สุโภชนํ ภุญฺชิตฺวา อุปริปาสาทตลํ อภิรุยฺห สิริคพฺภํ ปวิสิตฺวา อลงฺกตสิริสยเน นิปชฺชิตฺวา ปธม-มชฺฌิมยาเม สุปิตฺวา ปจฺฉิมยาเม ปพุทฺโธ อุฏฺฐายาสนา รชตสิลาปฏฺเฏ สุวณฺณปฏิมา วิย นิสินฺโน จินฺเตสิ “สุเมธปณฺฑิต ปุนพฺภเว ปฏิสนฺธิคฺคหณํ นาม อเนกทุกฺขํ, คหิตปฏิสนฺธิกสฺส ชราย ชีรณํ, ชราชีรณสฺส พฺยาธิปฏิปีฬนํ, พฺยาธิปฏิปีฬนสฺส มรเณน ภิชฺชนํ ทุกฺขํ, อวสฺสํ อกฺเขปีตภวสฺส สตฺตสฺส เตสุ เตสุ ภเวสุ ชาติ, ชาตสฺส ชรา, ชรูปคตสฺส พฺยาธิ, พฺยาธิปฏิปีฬิตสฺส มรณํ. ตสฺมา อชาตึ อชรํ อพฺยาธึ อมรณํ อสงฺขตํ สุขํ สีตลํ เขมํ ตาณํ นิจฺจํ ธุวํ สสฺสตํ สารํ ปรมสุภํ มหนิมฺมหนํ ปิปาสวินยํ อาลยสมุคฺฆาตํ วฏฺฏุปจฺเฉทํ วิสงฺขารํ วิวฏฺฏุ ตณฺหกฺขยํ วิภวํ วิราคํ นิโรธํ อนิมิตฺตํ สนฺติสภาวํ อภูตํ อสฺสาสกรํ อมตํ มหานิพฺพานํ ปริเยสิสฺสามี”ติ.

อุตฺตริปิ จินฺเตสิ “อยํ ปน กาโย สกฺกายนคโร นาม, โส นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสย-มนุสฺสเทวสงฺขาตปญฺจคติ ปจฺจนฺตนิสฺสิโต, เตสุ เตสุ ภเวสุ โยนีสุ คตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ สตฺตาวาเสสุ คพฺโภกฺกนฺติสงฺขาตชาติภเยน พหุตฺราสปตฺโต, อินฺทฺริยปริปากสงฺขาตชราโจเรหิ วิลุมฺปิยมาโน, ขนฺธานํ ปฏิปีฬนสภาวพฺยาธิพฺยคฺฆกุลานํ อาวาโส, ขนฺธเภทลกฺขณมจฺจุปพฺพเตหิ นิรนฺตรํ ปริมทฺทโน, สนฺตานโสสนสภาวโสกสนฺตาปพหุโล, ปริกิตฺเตตฺวา ปริกิตฺเตตฺวา เทวนสงฺขาเตน ปริเทเวน พหุปทฺทโว, กายจิตฺตขนนสภาวนานาทุกฺขโอจรเณหิ สมฺปนฺโน,

ปรทุสฺสนสภาเวน โทมนสฺสภเยน อากุลภูโต, ภยสนฺตาปนลกฺขเณน อุปายาสการณิเกน ปีฬากรเณน สกลวฏฺฏทุกฺขสฺส วตฺถุภูโต, รณฺชนสภาวราคหตฺถิกุลานำ อาวาโส, ทุสฺสนสภาวานำ โทสอาสีวิสานำ วมฺมิโก, วิสยมุยฺหนสภาเวหิ โมหมหาภูตคเณหิ อากิณฺโณ, กุชฺฌนลกฺขเณหิ โกธทารุณรกฺขเสหิ อุปเสวิโต, วินฺธนสภาเวหิ อุปนาหจณฺฑวาเฬหิ พหุลภูโต, ปรกตคุณ-มกฺขณสภาเวหิ มกฺขกุรูรกุมฺภณฺเฑหิ นิเสวิโต, ยุคคฺคาหสภาเวหิ ปลาสกตกมฺมโจเรหิ อนุสญฺจริโต, ปรสมฺปตฺติอุสฺสูยนสภาเวหิ อิสฺสาอนตฺถกรณปจฺจตฺถิเกหิ อากุโล, สกสมฺปตฺติ-นิคุหนสภาวานำ มจฺเฉรเกณีนำ อาวาโส, กตปาปวญฺจนสภาวานำ มายาโวหาริกวาณิชกานำ อาลยภูโต , จิตฺตถทฺธกรสภาวานำ ถมฺภอนริยฺธุตฺตคณานำ อาวาโส, กรณฺตริยสภาเวหิ สารมฺภคหปตีหิ อุปเสวิโต, ชาติอาทีหิ ปเรหิ อตฺตานำ สมกรณสภาวานำ มานสุรคณานำ นิวาสภูโต, ปเรสำ อตฺตานำ อธิกำ กตฺวา ทสฺสนสภาเวหิ อติมานโยเธหิ รกฺขิโต, มชฺชนสภาเวหิ มทคนฺธพฺเพหิ พหุโล, ปมชฺชนสภาเวหิ ปมาททานเวหิ เสวิโต, ลุพฺภนสภาเวน โลภวิปุลปากาเรน ปริกฺขิตฺโต, ตัตมานพนฺธนสภาวาย อฏฺฐุตฺตรสตภินฺนาย ตณฺหามหานทิยา ปภวภูโต, นิจฺจกฺณปวิสฺสนฺทน-นวมุขทฺวาโร, อุสฺสาปีตุนฺนตสภาวมานเอสิโก, อวณฺณทุคฺคนฺเธน พหุลีภูโต, กามวิตกฺกพฺยาปาท-วิตกฺกวิหึสาวิตกฺกมกฺขิกาหิ อากุลสมากุโล, ปมาทคณพนฺธเวหิ อภิสงฺฆฏฺโฏ, รูปาทิวิสยมาปิต-อาปโณ, ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิพหุลนิสฺสนฺโท, สตฺตวิธอนุสยพฺราหฺมณานำ อาลยภูโต, ทสวิธสำโยชน-มหามตฺเตหิ อนุกยฺยโก, มิจฺฉาธมฺมวินิจฺฉยมณฺฑเลหิ สมนฺนาคโต, กายวงฺโมนทุจฺจริตปริวุโต, ภคินิอาทีสุ มิจฺฉาจารวเสน ปวตฺตนสภาเวน วิสมโลภอสาธุชเนน สทา รกฺขิโต, เอวำ นานุปทฺทเว จิตฺตตฺราสพหุเล สกฺกายนคเร ธมฺมสภาวสกาคารสฺส กรณสภาโว สำสารนายโก ธีรปุริเสหิ มติมาติกิจฺเฉน อภินฺนาสว วณโช อญฺญาณโก มหาราชา อิสฺสโร หุตฺวา รชฺชำ กาเรสิ, เตน วุตฺตำ-

(ก) อยำ สกฺกายนคโร คติปจฺจนฺตนิสฺสิโต
ชาติภยพหุตฺราโส ชราโจรวิลุมฺปโก.

(ข) พฺยาธิพฺยคฺฆกุลาวาโส มจฺจุปพฺพตมทฺทโน
โสกสนฺตาปพหุโล เทวนพหุปทฺทโว.

(ค) ทุกฺโขจรณสมฺปนฺโน โทมนสฺสภยากุโล
อุปายาสปีฬกรโณ เกวโล ทุกฺขวตฺถุโก.

(ฆ) ราคหตฺถิกุลาวาสา โทสอาสีวิสาลโย
โมหภูตคณากิณฺโณ โกธรกฺขสเสวิโต.

(ง) อุปนาหวาฬพหุโล มกฺขกุมฺภณฺฑเสวิโต
ปลาสโจรจริโต อิสฺสาปจฺจตฺถิกากุโล.

(จ) มจฺเฉรเกณิอาวาโส มายาวาณิชกาลโย
ถมฺภฐุตฺตคณาวาโส สารมฺภคหเสวิโต.

(ฉ) มานสุรคณาวาโส อติมานโยธรกฺขิโต
มทคนฺธพฺพพหุโล ปมาททานวเสวิโต.

(ช) โลภปาการปริกฺขิตฺโต ตณฺหาวาริปภาวิโต
นิสฺสนฺทนมุขทฺวาโร มานเอสิกอุสฺสิโต.

(ฌ) อวณฺณทุคฺคนฺธิพหุโล วิตกฺกมกฺขิกากุโล
ปมาทคณสงฺฆุฏโฐ วิสยาปณมาปิโต.

(ญ) ทิฏฺฐินิสฺสนฺทพหุโล อนุสยพฺราหฺมณาลโย
สโยชนมหามจฺโจ มิจฺฉาธมฺมวินิจฺฉโย.

(ฏ) ทุจฺจริตปริวาโร วิสมโลภปุรกฺขโต
นนฺทิราคมหามจฺโจ รกฺขติ นครํ สทา.

(ฐ) เอวํ อุตฺราสพหุโล สกฺกายนครา อยํ
ตตฺถ อญฺญาณโก ราชา รชฺชํ กาเรติ อิสฺสโร”ติ.

อุตฺตริปิ จินฺเตสิ “อุณฺหปฏิปกฺขสีตํ วิย, ทุกฺขปฏิปกฺขสุขํ วิย, อสุจิปฏิปกฺขสุจิ วิย, กณฺหธมฺมปฏิปกฺขสุกฺกธมฺโม วิย, พาลปฏิปกฺขปณฺฑิโต วิย, ภวปฏิปกฺขวิภเวน, สงฺขารปฏิปกฺข-วิสงฺขาเรน, ราคปฏิปกฺขวิราเคน, วานปฏิปกฺขนิพฺพาเนน อวสฺสํ ภวิตพฺพํ. อตฺเถว นิพฺพานํ โน นตฺถิ, ตํ เอวรูปํ อเนกคุณสมฺปนฺนํ วิชฺชมานํ นิพฺพานํ ปริเยสิสฺสามี”ติ.

อปรมฺปิ จินฺเตสิ “ยถา มีพฺหกาสุมฺหิ สสีสนิมุคฺคสฺส โปสสฺส อนฺโตปงฺเก ปญฺจวณฺณ-ปทุมสญฺฉนฺเน รมณีเย สุปฺปติตฺเถ มุตฺตชาลสนฺนิภา ชาตรูปสมากิณฺณ ตีรเลเข กทมฺพ-หสฺส-ปิลว-การณฺฑว-โปกฺขรสาฏก-จกฺกวากาทิเนกทิชคณูปกูชิเต อฏฺฐงฺคสมฺปนฺนสาตสีตลนิมฺมลสลิล-สมฺปุณฺเณ มหาตฬาเก สวิชฺชมาเน ตํ อปริเยสนฺตสฺเสว โทโส น สลิลาสยสฺส. เอวมหัปิ กิเลส-มีพฺหสมฺปุณฺณสรมหากาสุมฺหิ สมาปนฺโน อนฺโตปงฺเก ปญฺจวิมุตฺติปทุมสญฺฉนฺเน อจฺจนฺตสุภ-วเสน รมณีเย อฏฺฐตฺตึสกมฺมฏฺฐาเน สุปฺปติตฺเถ ปริสุทฺธนิทฺโทสเนกานุปสฺสนาวาลุกสกิณฺเณ วิปฺปสนฺนตีรเลเข วิปสฺสกกทมฺพหสปิลวาทิเนกสกุณคเณหิ สงฺฆุฏฺเฐ สาตสีตลนิมฺมลอฏฺฐงฺคมคุค สลิลสมฺปุณฺเณ นิพฺพานมหาตฬาเก สวิชฺชมาเน สเจ ตํ น ปริเยสิสฺสามิ, มยฺเหเวส โทโส, น นิพฺพานมหาตฬากสฺสาติ.

ยถา จ มหคฺฆรตนสารํ คเหตฺวา กนฺตารปฏิปนฺนสฺส ปุริสสฺส รตนวิโลปกโจเรหิ สมฺปริวาริตสฺส เตสํ หตฺถโต มุจฺจิตฺวา ปลายนโยเค เขเม อญฺชเส สติ เตน อปลายนฺตสฺเสว โทโส, น อญฺชสสฺส. เอวมหมฺปิ ปโรปณฺณาสปุญฺญรตนสารํ คเหตฺวา สํสารกนฺตารํ ปฏิปนฺโน กุสลจิตฺตจฺเฉทกกิเลสาทีหิ ปริวุโต เตสํ หตฺถโต มุจฺจิตฺวา ปลายนกฺขเม สิเว วฏฺเม สวิชฺชมาเน ตํ อปริเยสิตฺวา เตนาคนฺตฺวา อมตภูมึ น ปาปุณิสฺสามิ มยฺเหเวส โทโส น วฏฺมสฺส สิวสฺส.

ยถา จกฺขุโรคาทิเนกโรคูปหตสฺส สตฺตสฺส ติกิจฺฉเก สิทฺธิกมฺเม เฉกเวชฺเช วิชฺชมาเน ตํ ปริเยสิตฺวา น ติกิจฺฉาเปนฺตสฺเสว โทโส, น เวชฺชสฺส, เอวมหมฺปิ ราคาทิโรคปฏิปีฬิโต ตํ ติกิจฺฉกวินายกํ น ปริเยสิสฺสามิ, มยฺเหเวส โทโส, น วินายกสฺสาติ. อปิจ กณฺเจ ปฏิมุกฺกกุณปึ โอมุญฺจิตฺวา สุเขน คจฺฉมาโน โมกฺขพฺราหฺมโณ วิย สมนฺตโต อุทกคาหินึ ปลุคฺคํ ชชฺชรํ นาวํ ฉฑฺเฑตฺวา คจฺฉมาโน นาวิโก วิย จ สพฺพภาเวน อสุจิภาวโต กุณปภูตํ นิจฺจกุณปนิสฺสนฺทนโต กิเลสุทกนิสฺสนฺทนโต วา ชชฺชรภูตํ อเนกาทีนวํ กายํ ฉฑฺเฑตฺวา คจฺฉิสฺสามีติ.

มหาภินิกฺขมนํ

เอวํ อเนเกหิ อากาเรหิ เนกฺขมฺมนินฺนมานสํ กตฺวา วิเจยฺยทานวเสน มหนฺตํ โภคกฺขนฺธํ ทานมุเข วิสฺสชฺเชตฺวา อเนกวิธญาติวคฺคทาสิทาสสงฺฆาเฏ หตฺถิอสฺสาทิสวิญฺญาณเก กุล-โภคสมฺปนฺนํ สตฺตทฺวารโกฏฺฐกสมฺสฺสิตํ สตฺตปาการปริกฺขิตฺตํ อเนกภูมิกปฏิมณฺฑิตํ มหาปาสาทํ อวเสสกํ มุตฺตาทิกุฏฺมฺพญฺจ เขฬปิณฺฑำว ฉฑฺเฑตฺวา ทฺวิเช กาเม ปหาย อคฺคทฺวาเรน อมรวตินครา นิกฺขมิตฺวา มนุสฺสาวาสํ อติกฺกมฺม จมฺปก-ปุนฺนาค-สาล-สรฬ-ปาฏลี-วญฺชุล-ติลก-มุจลินฺท-อสน-ปนส-ติริฏ-ภุชปตฺต-อุทฺทาล-กโลทฺท-มธุก-ตมาล-กรก-สินฺทุวาร-กุรณฺฑก-พิมฺพิกา-อโสก-ปียงฺคุ-อมฺพ-ชมฺพู-ลพุช-จนฺทน-เทวทารุ-โกลิ-ตาครุ-กตก-โจจ-โมจ-เพฬุว-โสณก-อชฺชุน-อินฺทวารุณาทิเนก-ปาทปคจฺฉสมากิณฺณํ, ทิรท-หย-ขคฺค-พฺยคฺฆ-คว-ควย-มหึส-โคกณฺณ-สีห-วราห-อิสฺส-ทีปี-อจฺฉ-ตรจฺฉ-ปสท-โรหิต-เอณิ-สรภ-สาขมิคาทิเนกจตุปฺปทานุสญฺจริตํ, มยูร-โกญฺจ-กุณาล-คิชฺฌ-จกฺกวาก-หํส-ปิลว-กุกฺกุฏ-จาฏก-วก-ชีวญฺชีว-ทินฺทิภ-สกุนฺตาทิเนกสตสกุนฺตาภิกุชฺชิตํ, กนก-รชต-มณิ-วชิร-มโนสิลา-หริตาล-หิงฺคุลก-อญฺชนาทิ-เนกมณิวรสมุชฺชลํ, วิชฺชาธร-กินฺนร-มโหรค-ทานว-ปุริสาลุก-ยกฺขาทิเนกภูตคณนิเสวิตํ, หํสปฺปาต-สีหปฺปปาต-รถการ-มนฺทากินี-กุณาล-ฉทฺทนฺต-อโนตตฺตาทิ-เนกทสสหสฺสโสภิตํ, อจิรวติ-สรสฺสติ-ยมุนา-คงฺคา-มหี-สรภู-นมฺมทาทิเนกสหสฺสนินฺนคาวิจิตฺตํ, อเนกวิวิธรตนากรสสฺสิริกำ หิมวนฺตำ อชฺโฌคาเหตฺวา ปพฺพตสานุคิริกนฺทรานุสาเรน ปวิเวกกฺขมำ นิวาสภูมึ เปกฺขมาโน ธมฺมิกปพฺพตาภิมุโข ปายาสิ.

ตสฺมึ ขเณ อฏฺฐสฏฺฐิโยชนสหสฺสาธิกโยชนสตสหสฺสุพฺเพธสิเนรุปพฺพตราชมุทฺธนิ ปติฏฺฐิเต โยชนสหสฺสุพฺเพธเวชยนฺตปาสาทวรสมลงฺกเต นวโยชนสติกาย สพฺพรตนมยาย สุธมฺมาเทวสภาย สิริสนฺนิจฺจเย รตนมยาย สฏฺฐิโยชนิกาย สุทสฺสนมหาวีถิยา ทิพฺพมยนนฺทา-โปกฺขรณิยา มิสฺสกวนนนฺทนผารุสกวนาทิอุยฺยานวเรหิ เอราวณทิยฑฺฒสตเวชยนฺตรถวิมานกปฺป-รุกฺขาทีหิ อฑฺฒเตยฺยโกฏิเทวจฺฉราหิ ปญฺจสตกุกฺกุฏปาทกาทีหิ จ สมฺปนฺเน ตาวตึสภวเน จิตฺตลตา อุยฺยาเน โยชนสตุพฺเพธปาริจฺฉตฺตกทุมสฺส เหฏฺฐา ปติฏฺฐิตํ สกฺกสฺส เทวรญฺโญ ปุญฺญานุ-ภาวนิพฺพตฺตํ ทีฆโต สฏฺฐิโยชนํ ปุถุลโต ปณฺณาสโยชนํ พหลโต ปญฺจทสโยชนํ สปฺปิมณฺเฑ ปกฺขิตฺตสตวารโกฏฺฏิต กปฺปาสปิจุสมฺผสฺโส วิย สุขสมฺผสฺสํ นิสินฺนนิปนฺนอุฏฺฐิตกาเล โอนตอุนฺนตมุทุตลํ พนฺธุชีวกกุสุมปภาสวณฺณํ เทวรญฺโญ รุจิอนุรูปํ อุตุสมฺปทายกํ ปณฺฑุกมฺมพล-สิลาสนํ กมฺปิ.

ปณฺณสาลาสุมาปนำ

อินฺโท อาวชฺชมาโน ตำ การณำ ญตฺวา วิสฺสกมฺมำ อามนฺเตตฺวา “คจฺฉ, สุเมธปณฺฑิโต อภินิกฺขมนำ นิกฺขนฺโต ตสฺส ธมฺมิกปพฺพตสฺส อวิทูเร คงฺคาย นิวตฺตเน เอวรูปำ อสฺสมำ มาเปตฺวา เอหี”ติ อาห. โส ตสฺมึ ขเณ อาคนฺตฺวา สกฺเกน วุตฺตฏฺฐาเน อสฺสมำ มาเปนฺโต ปวาฬวณฺณฉทนำ รชตภิตฺติสทิสภิตฺตึ นีลมณิสนฺนิภภูมึ สุผุสิตวาตปานทฺวารำ อติมโนรมำ วิเวกกฺขมำ นิวาสโยคฺคำ ปณฺณสาลำ มาเปสิ. ตสฺส อนฺโต เอกสฺมึ ปสฺเส กฏฺฐตฺถริกำ, เอกสฺมึ จ ปทลมญฺจกำ, อโนชปุปฺผ-ทามสทิสำ วากจีรำ, ปุนฺนาคปุปฺผสนฺถารสทิสำ สขุรำ อชินทีปิจมฺมำ ชฏามณฺฑลสุจิสารำ ติทณฺฑิกำ ติวงฺกพฺยาภงฺคึ องฺกุสำ ปจฺฉึ มุตฺตชาลสทิสำ สิกฺกำ ปวาฬวณฺณกุณฺฑิกำ อุมาปุปฺผสนฺนิภำ ปตฺตำ สพฺพขาริกาชำ มาเปสิ.

ปณฺณสาลปสฺเส ถทฺธวิสมอนฺโตรุกฺขคหนจฺฉทนอติสมฺพาธอติวิสาลตาสงฺขาตปญฺจโทส-วินิมุตฺตำ ทีฆโต สฏฺฐิรตนำ ปุถุลโต ทิยฑฺฒรตนำ ทฺวีสุ ปสฺเสสุ รตนปมาเณ อนุจงฺกมนฺเปตำ อุโภสุ อนฺเตสุ ปติฏฺฐาปิตอาลมฺพนผลกำ มุทุ สินิทฺธมฏฺฐสมตลเสตวิปฺปกิณฺณปุพฺพินำ นิสีทนตฺถาย เวมชฺเฌ มาปิตมุคฺควณฺณสิลำ วิจิตฺรจงฺกมำ มาเปสิ. นิจฺจาวิชหิตปุปฺผุปคผลูปคปาท- ปสมฺปนฺนำ รมณียำ เสวาลปณกาทิโทสวินิมุตฺตำ มธุรสีตลนิมฺมลสลิลาสยำ จาฏิกมณฺฑลุสงฺฆสราวกาทิปฏิมณฺฑิตำ ปานียมณฺฑปำ กปลฺลกุฑาริองฺคารทารุอาทิอรณิสหิตำ อคฺคิสาลำ มาเปสิ.

เอวำ สพฺพงฺคสมฺปนฺนำ อสฺสมปทำ มาเปตฺวา จณฺฑภยานกวาฬมิคสกุนฺตปิสาจาทโย ปลาเปตฺวา “อิมสฺมึ อสฺสเม อิทำ นาม ปพฺพชิตปริกฺขารำ นตฺถี”ติ อวจนียำ กตฺวา จนฺทวิมานภิตฺติยำ ลาขารสเลขำ ททมาโน วิย ปณฺณสาลาภิตฺติยำ ชาติหิงฺคุลเกน “สทฺธาย นิกฺขมฺม ปพฺพชิตุกามา

กุลปุตฺตา อิธ อิเม ปริกฺขาเร คเหตฺวา ปพฺพชนฺตู”ติ อกฺขรานิ ลิขิตฺวา อสฺสมปทโต เอกปทิกมคฺคํ นีหริตฺวา วิสุกมฺโม เทวปุตฺโต เทวปุรเมว อคมาสิ.

ตาปสปพฺพชฺชา

มหาปุริโสปิ วุตฺตนเยน คจฺฉมาโน ตํ เอกปทิกมคฺคํ ทิสฺวา เตน อสฺสมํ ปาปุณิตฺวา สกฺกทตฺติยํ รมณียํ อติมโนรมํ วิสุกมฺมนิมฺมิตํ อสฺสมํ ทิสฺวา “ปพฺพชิตานํ วสนฏฺฐานนฺ”ติ สลฺลกฺเขตฺวา โถกํ อาคเมตฺวา ปณฺณสาลทฺวารํ วิวริตฺวา อนฺโต ปวิสิตฺวา สมนฺตา โอโลเกนฺโต ปณฺณสาลทฺวารภิตฺติยํ อกฺขรานิ วาเจตฺวา อตฺตโน อตฺถาย มาปิตภาวํ ญตฺวา “อิธ อิเม ปริกฺขาเร คเหตฺวา ปพฺพชิตผลํ อาหริสฺสามี”ติ สนฺนิฏฺฐานํ กตฺวา อตฺตโน นิวตฺถสาฏเก มหคฺฆตา, ปรปฏิพทฺธอุปฺปชฺชนตา, ปริโภเคน ลหุ กิลิฏฺฐตา, กิลิฏฺฐสฺสปิ โธวิตพฺพรชิตพฺพตา, ปริโภคชีรณตา, ชิณฺณสฺสปิ ตุนฺนอคฺคหิตานตา, ปุน ปริเยสนาย ทุรภิ- สมฺภวตา, ตาปส-ปพฺพชฺชาย อสารุปฺปตา, ปจฺจตฺถิกานํ สาธารณตา, ปริภุญฺชนฺตสฺส วิภูสนฏฺฐานตา, คเหตฺวา วิจรนฺตสฺส ขนฺธภารมหิจฺฉตาสงฺขาเต นว อาทีนเว ทิสฺวา สาฏกํ โอมุญฺจิตฺวา อปฺปคฺฆสุนฺทร-กปฺปิยตา, สหตฺถา กาตุ สกฺกุเณยฺยตา, ปริโภเคน สณิกํ กิลิฏฺฐตา, กิลิฏฺฐสฺสาปิ โธวเน ปปญฺจาภาวโต, ปริโภเคน ชิณฺณสฺส สิพฺพนาภาวโต, ปุน ปริเยสนฺตานํ สุเขน กรณตา, ตาปสปพฺพชฺชาย สารุปฺปตา, ปริภุญฺชนฺตสฺส วิภูสนฏฺฐานาภาวตา, ธารเณ สลฺลหุกตา, จีวรปจฺจเย อปฺปิจฺฉตา, วากปฺปตฺติยา ธมฺมิกอนวชฺชตา, วากจีวเร นฏฺเจปิ อนเปกฺขตาสงฺขาตํ ทฺวาทสคุณ-สมฺเปตํ จีวรวํเส ลคฺคิตํ พนฺธุชีวกปุปฺผทามสทิสํ รตฺตวากจีรํ คเหตฺวา นิวาเสตฺวา ตสฺสุปริ อปรํ อโนชทามปุปฺผสทิสํ สุวณฺณวณฺณํ วากจีรํ คเหตฺวา ปริทหิตฺวา ปุนฺนาคปุปฺผสนฺถารสทิสํ สขุรํ อชินทีปิจมฺมํ เอกํสํ กตฺวา จูฬาย สทฺธึ นิจฺจลภาวกรณตฺถํ สุจิสารํ ปเวเสตฺวา ชฏามณฺฑลํ พนฺธิตฺวา มุตฺตชาลสทิสาย สิกฺกาย ปวาฬวณฺณํ กุณฺฑิกํ โอทหิตฺวา ตีสุ ฐาเนสุ วงฺกกาชํ อาทาย เอกิสฺสา กาชโกฏิยา กุณฺฑิกํ เอกิสฺสา องฺกุสปจฺฉึ ติทณฺฑาทิเภเท ปริกฺขาเร โอลคฺคิตฺวา ขาริกาชํ อํเส กตฺวา ทกฺขิเณน หตฺเถน กตฺตรทณฺฑํ คเหตฺวา พฺรหฺมภวนโต นิกฺขนฺโต พฺรหฺมกุมาโร วิย วิจิตฺรปณฺณสาลโต นิกฺขมิตฺวา สฏฺฐิหตฺถํ มหาจงฺกมํ อภิรุยฺห รชตสิลาปฏฺเฏ ยนฺตเวเคน อปราปรํ สญฺจรมาโน วิย สุวณฺณรูปโก กติปยวาเร มหาจงฺกเม จงฺกมิตฺวา อตฺตโน วิลาสํ โอโลเกตฺวา อนุโลมปฏิโลมวเสน อุปฺปนฺนอนนฺตปีติปาโมชฺเชน อภิปฺปสนฺโน ตํ วิกฺขมฺภวิตฺวา “มยฺหํ มโนรโถ มตฺถกํ ปตฺโต. โสภติ วต เม ปพฺพชฺชา. สพฺพพุทฺธปจฺเจก-พุทฺธาทีหิ อุตฺตมวีรปุริเสหิ วณฺณิตา โถมิตา ปพฺพชฺชา มยา คหิตา. ฉินฺนํ คิหิพนฺธนํ, โสสาปิโต กามปงฺโก. สงฺขิปิตํ สํสารวฏฺฏํ. นิกฺขนฺโตสฺมิ เนกฺขมฺมํ. กริสฺสามิ สมณธมฺมํ. ลภิสฺสามิ สมณผลนฺ”ติ ชาตุสฺสาโห ขาริกาชํ โอตริตฺวา จงฺกมเวมชฺเฌ มุคฺควณฺณสิลาปฏฺเฏ

นิสินฺโน ทิวสภาคํ วีตินาเมตฺวา สายนฺหสมเย ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา “ปทรมญฺจกํ ปณีตนฺ”ติ มญฺญมาโน ตํ ปหาย กฏฺฐตฺถริกาย นิสินฺโน สรีรํ อุตุ์ คาหาเปตฺวา พลวปจฺจุเส ปพุทฺโธ อตฺตโน อาคมนํ อาวชฺเชสิ “อหํ อิธ อาคจฺฉมาโน น อิณฏฺโฏ, น ราชปีฬิโต, น อมนาปปจฺจตฺถิกปีฬิโต หุตฺวา อาคโต, อถ โข ฆราวาเส อาทีนวํ ทิสฺวา อมิตโภคํ อนนฺตยสํ ปหาย เนกฺขมฺมคเวสโก หุตฺวา อรญฺญํ ปวิสิตฺวา ปพฺพชิโต. เตน เม ตทนุรูป-ปฏิปตฺติยา ปฏิปชฺชิตุ์ ยุตฺตํ. อิโต ปฏฺฐาย ปมาทจารํ จริตุ์ น วฏฺฏติ. ปมตฺตํ อกุสลวิตกฺก-มกฺขิกา ขาทนฺติ. อิทานิ มยา วิเวกมนุพฺรูเหตุ์ วฏฺฏติ.

อนุพฺรูหนฺเตน จ อิมํ ปณฺณสาลํ มหารพฺเภน กรณปริเยสนตา-นิจฺจปฏิชคฺคนตา-ปเรหิ อุฏฺฐาปนียตา-สุขุมาลกรณตา-ครหปฺปฏิจฺฉาทนตา-ปริคฺคหกรณตา-สทฺทิยกอาสนตา-อูกา-มงฺคุลาทิพหุสาธารณตาสงฺขาตํ อฏฺฐาทีนวํ วิชหิตฺวา “อปฺปสมารมฺภตา-อปฺปฏิชคฺคนตา-ปเรหิ อนุฏฺฐาปนียตา-ครหาอปฺปฏิจฺฉาทนตา-กายสฺส อสนฺถมฺภนตา-อปริคฺคาหกรณตา-เคหาลยปฏิกฺเขปน ตา-อนีหรณตา-สปฺปีติกภาวิตา-อนเปกฺขตาสงฺขาตํ ทสคุณสมนฺนาคตํ รุกฺขมูลํ อุปคนฺตุ์ วฏฺฏตี”ติ จินฺเตตฺวา รุกฺขมูลํ อุปคนฺตฺวา ปุน จินฺเตสิ “อยํ สตฺตวิธธญฺญนิพฺพตฺโต สินิทฺธาหาโร นาม อเนกาทีนโว มานมทปฺปริสมทฺ วฑฺฒมาโน อาหารมูลกทุกฺขสฺส จริยนฺโต นตฺถิ, ตสฺมา ตํ ปหาย ปวตฺตผลโภชโน ภวิสฺสามิ, อปิจ นิพฺพตฺตปิญฺฑปาตภุญฺชตา รุกฺขมูเล วิหรนฺเตน นิปชฺชนํ นาม อสารุปฺปนฺ”ติ สยนํ ปหาย จงฺกมนฏฺฐานนิสชฺชนวเสน ตีหิ อิริยาปเถหิ วีตินาเมนฺโต กสิณปริกมฺมํ กตฺวา ธนธญฺญปริคฺคหาภาวตา-อนวชฺชปิญฺฑปาตปริเยสนตา-นิพฺพุตภุญฺชนตา-รฏฺฐปีฬนาภาวตา-อุปกรเณสุ นิจฺฉนฺทราคตา-โจรวิโลปเน นิพฺภยตา-ราชราชมหามตฺเตหิ อสํสฏฺฐตา-จตูสุ ทิสาสุ อปฺปฏิหตตาสงฺขาตํ อฏฺฐสมณสุขปริวารํ อภิญฺญาสมาปตฺติสงฺขาตํ อุตฺตมวรผลํ สตฺตาหพฺภนฺตเร นิพฺพตฺเตตฺวา สมาปตฺติสุเขน วีตินาเมนฺโต ตสฺมึ วิหรติ.

ทีปงฺกรพุทฺธปาตุภาโว

ตทา ตณฺหงฺกรเมธงฺกรสรณงฺกรพุทฺธานํ อปรภาเค ทีปงฺกโร นาม สพฺพญฺญุพุทฺธราชา โลเก อุทปาทิ. ตสฺส ปฏิสนฺธิชาติโพธิธมฺมจกฺกปวตฺตเนสุ ทสสหสฺสิโลกธาตุกมฺปนํ ปาตุภูตํ. พาตฺตึสปุพฺพนิมิตฺตานิ สุเมธตาปโส สมาปตฺติสุขานุภาเวน เนวาทกฺขิ นาสฺโสสิ. ภควา ปน ปวตฺติตธมฺมจกฺโก อนฺติมเทหธารีหิ จตูหิ สตสหสฺเสหิ ฉฬภิญฺญขีณาสเวหิ วิมเลหิ ปริวุโต นวโยชนสตาวฏฺเฏ มหามณฺฑเล จาริกํ จรมาโน อุคฺฆฏิตญฺญุวิปญฺจิตญฺญุเนยฺยานํ เวเนยฺยพนฺธวานํ อมตมหาปุรทฺวารํ อปาปุรนฺโต ปทปรมานํ กลฺยาณปุคฺคลานํ สคฺคุปนิสฺสยนิสฺเสณึ อุสฺสาเปนฺโต

สนรามรโลกสฺส ธมฺมทุทฺรภึ อาหญฺฉนฺโต ธมฺมทุธชำ ธมฺมกุนฺตำ อุสฺสาเปนฺโต สทฺธาธิกานำ รูปกาเยน ปญฺญาธิกานำ ธมฺมกาเยน รูปปฺปสนฺนรูปปฺปมาณานำ วณฺณสิริยา โฆสปฺปสนฺนโฆสปฺ-ปมาณานำ สทฺทสิริยา ลูขปฺปสนฺนลูขปฺปมาณานำ อปฺปิจฺฉตาทิตปสิริยา ธมฺมปฺปสนฺนธมฺมปฺ-ปมาณานำ มหาวชิรญาณคุณสิริยา สุสงฺกปฺปมโน สตฺตตึสโพธิปกฺขิยรตนวสฺสำ วสฺสาเปนฺโต เทสกญาณปารกเทสนมหานินฺนคำ ปวตฺตยมาโน อริยมคฺคสลิเลน อมตมหาตฬากำ ปูเรนฺโต อนุปฺปฺเพน รมฺมนครำ ปตฺวา สุทสฺสนมหาวิหาเร วิหรติ.

อสฺโสสุ๎ โข รมฺมนครวาสิโน ขตฺติยพฺราหฺมณคหปติกาทโย “ทีปงฺกโร กิร ธมฺม-ราชิสฺสโร โพธิมณฺฑำ อารุยฺห มารมทฺทนำ กตฺวา ปวตฺติตวรธมฺมจกฺโก อนุปฺปฺเพน จาริกำ จรมาโน มหาขีณาสวปริวุโต อมฺหากำ นครำ ปตฺวา สุทสฺสนมหาวิหาเร วิหรตี”ติ. เต หฏฺฐตุฏฺฐา อุทคฺคอุทคฺคา ปมุทิตมานสา สีฆำ สีฆำ คนฺธปุปฺผธูมวตฺถเภสชฺชานิ คาหาเปตฺวา มหาสมุทฺทนินฺน-มโหโฆ วิย พุทฺธธมฺมสงฺฆนินฺนา หุตฺวา วิหารำ ปวิสิตฺวา สพฺพญฺญุชินวรำ อุปสงฺกมิตฺวา วนฺทิตฺวา คนฺธาทีหิ ปูชิตฺวา ธมฺมเทสนำ สุตฺวา สสงฺฆำ สตฺถารำ สฺวาตนาย นิมนฺติตฺวา สตฺถารำ ปทกฺขิณำ กตฺวา วนฺทิตฺวา อภิตฺถวิตฺวา อุฏฺฐายาสนา นครำ ปวิสิตฺวา ปุนทิวเส มหาทานำ สชฺเชตฺวา เทวนครำ วิย สกลนครำ อลงฺกราเปตฺวา ทสพลสฺส อาคมนมคฺคำ อลงฺกโรนฺตา อุนฺนตนินฺนตฏฺฐานำ เอกสมำ กตฺวา เภริตลปฏิภาคสมตเล ภูมิภาเค มุตฺตาพินฺทุสนฺนิภวาลุกำ วิปฺปกิริตฺวา ตสฺสุปริ ลาชาปญฺจมานิ ปุปฺผานิ วิกิริตฺวา นานาวิจิตฺรยฏฺฐึ พนฺธิตฺวา อเนกวณฺณปริภินฺนวตฺถานุรญฺชิตธเช อุสฺสาเปตฺวา อนฺตรนฺตรา กทลิโย เจว ปุณฺณฆฏปุณฺณปาติมาลา จ ปติฏฺฐาเปตฺวา ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน วิจิตฺรกุสุมคฺฆิเก ทสฺเสตฺวา เทวรญฺโญ ปฏิยตฺตำ สุสชฺชิตกนกสุทสฺสนมหารชฺชำ วิย อวหสนฺตำ อลงฺกโรนฺติ.

ตสฺมึ กาเล สุเมธมหาตาปโส อุตฺตรหิมวนฺตำ คนฺตุกาโม ทิสฺสมานกาเยน อภิญฺญาปาทกำ ฌานำ สมาปชฺชิตฺวา จิตฺตรูปสนฺนิสฺสิตำ กตฺวา สุวณฺณหำโส วิย อากาสำ อุลฺลงฺฆิตฺวา นีลมณิภูมิยำ ปตฺถตปญฺจวณฺณทุสฺสมตฺถเกน ธาวิยมาโน เหมปฏิมา วิย นีลมฺพเร ปตฺถฏปญฺจวณฺณวลาหกปนฺติโย มทฺทมาโน คจฺฉนฺโต เตหิ หฏฺฐตุฏฺเจหิ มหาชเนหิ อลงฺกริยมานำ มคฺคำ ทิสฺวา “กินฺนุ โข การณนฺ”ติ จินฺเตนฺโต จกฺกวตฺติราชกณฺณโต คลิตฺวา ภูมิยำ ปตมานำ กนกกุณฺฑลำ วิย เตสำ ปสฺสนฺตานำเยว อนิลปถา โอรุยฺห ภูมิยำ ฐิโต “อมฺโภ ตุมฺเห อติวิย โสมนสฺสชาตา หฏฺฐตุฏฺฐา มหนฺเตน อุสฺสาเหน กสฺสิมำ มคฺคำ อลงฺกโรถา”ติ อาห.

เต ทีปงฺกรสมฺมาสมฺพุทฺธสฺส มคฺควิภูสนภาวำ อาจิกฺขึสุ. มหาปุริโส พุทฺโธติ นามำ สุตฺวาว นิรนฺตรำ ปญฺจวิธปีติ โสมนสฺโส หุตฺวา “โฆโสปิ โข เอโส ทุลฺลโภ โลเก ยทิทำ พุทฺโธ”ติ จินฺเตตฺวา “อโห มม อิธาคมนำ อเนกกปฺปสตสหสฺเสหิปิ ทุลฺลภฺปฺปตฺติโน วตฺถุโน

ทฺวุ์ สจฺจสฺส โสตุ์ ลจฺฉามิ, อชฺช มยา ตสฺส กายเวยฺยาวฏิกํ กาตุ์ วฏฺฏติ, อิเมหิ สทฺธึ มคฺคํ อลงฺกริตฺวา ปุญฺญภาคี ภวิสฺสามี”ติ มนุสฺเส อาห “สเจ โภนฺโต มนุสฺสา อลงฺกตมคฺคา มยฺหมฺปิ เอโกกาสํ เทถา”ติ. เต ตสฺส อิทฺธิมนฺตภาวํ ชานนฺตา วิสมํ อุทกภินฺนฏฺฐานํ อทำสุ. โส กาชํ คเหตฺวา พุทฺธารมฺมณํ ปีตึ อวิชหิตฺวา อิทฺธิยา อลงฺกรณํ อโรเจตฺวา กาชโกฏิยา ปัสฺสุ ขณิตฺวา อาหริตฺวา ตสฺมึ ฐาเน ปกฺขิปิตุ์ อารภิ.

ตตฺถ ตสฺมึ อลงฺกเตเยว มคฺเค “กาโล ภนฺเต นิฏฺฐิตํ ภตฺตนฺ”ติ ภควโต กาลํ อาโรเจสุ์. อถ โข ภควา สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย สุปกฺกลาขารเสน เตเมตฺวา อุสฺสาปิตำ อภินว-สุผุลฺลโกวิฬารกุสุมสทิสำ สุรตฺตทุปฏฺฏุ์ กตฺตริกาย สุกปฺปิตปทุมมกุฬำ วิย นิวาเสตฺวา พนฺธิตฺวา เมฆมุเข สญฺจรวิชฺชุปฏิภาคำ กายพนฺธนำ สุวณฺณขนฺเธ กญฺจนทามำ ปริกฺขิปนฺโต วิย ทุปฏฺฏมตฺถเก อสีติหตฺถุจฺจเหมคฺฆิกาย โลหิตปฏฺฏกญฺจุกำ ปฏิมุญฺจนฺโต วิย สุคตมหาจีวรำ ปารุปิตฺวา ปทุมรตฺตุปฺปลคพฺภนฺตรโต นิกฺขมิตฺวา ยมกสตปตฺตปทุมมชฺเฌ ปาตุภูตมณิภมโร วิย ปตฺตถวิกโต นิกฺขมิตฺวา ชาลาวินนฺธหตฺถยุคเพสุ ปาตุภูตำ นีลมณิวณฺณำ ปตฺตำ คเหตฺวา อตฺตโน ปุญฺญปฺปภาเวน อปาปุริตทฺวารสุรภิคนฺธกุฏิโต สุวณฺณคุหาย นิกฺขนฺตเกสรสีโห วิย รตฺตวลาหกคพฺภำ ปทาเลตฺวา นิกฺขนฺตปุณฺณจนฺโท วิย จ นิกฺขมิตฺวา อาพินฺเท อฏฺฐาสิ.

สกลสุทสฺสนมหาวิหารำ สุวณฺณปฏฺเฏน โอนทฺธมานา สุวณฺณวณฺณา รำสิโย วิสฺสชฺเชนฺโต ตสฺมึ ขเณ อเนกวณฺณวิจิตฺรมหาธมฺมิกวารณฆฏา วิย ฉพฺภิญฺญา มหิทฺธิกา วิมลา ตาทิโน ขีณาสวา ภควนฺตำ ปริวารยึสุ. อถ ภควา ฉพฺภิญฺโญ ฉพฺภิญฺเญหิ มหิทฺธิโก มหิทฺธิเกหิ วิมโล วิมเลหิ ตาที ตาทีหิ ขีณาสโว ขีณาสเวหิ ปริวุโต พฺรหฺมปริวุโต วิย มหาพฺรหฺมา รมฺมนคร-คามิมคฺคำ ปฏิปชฺชิ. ตทา ภูมิตเล มนุสฺสานำ สาธุการสทฺโท ปวตฺตติ อากาเส เทวตานำ. ภูมิตเล มานุสิกปญฺจงฺคิกตูริยนิคฺโฆโส อากาเส ทิพฺพปญฺจงฺคิกตูริยนิคฺโฆโส, ภูมิตเล มานุสิกธชปฏาก-ปนฺติโย อากาเส ทิพฺพธชปฏากปนฺติโย, ภูมิตเล มนุสฺสา ปจฺจุคฺคมนำ กโรนฺติ อากาเส เทวตา, ภูมิตเล มนุสฺสา มานุสกจมฺปก-สรล-ปุนฺนาค-เกตก-วญฺชุล-สินฺทุวาร-เกสร-โกรณฺฑก-สุมน-มลฺลิกา-อติมุตฺตกาทีนิ นานาปุปฺผานิ อากาเส ขิปนฺติ. อากาเส เทวตา ทิพฺพานิ มนฺทารว-ปาริจฺฉตฺตก-ปทุมุปฺปล-กาฬาครุกาทีนิ ปุปฺผานิ โอกิรนฺติ.

เอวำ อเนเกหิ อากาเรหิ เทวมนุสฺเสหิ ปูชิยมานำ สกฺกริยมานำ อภิตฺถวิยมานำ พาตฺตึส-มหาปุริสลกฺขณอสีตานุพฺยญฺชนลกฺขณพฺยามปฺปภาย สมฺปนฺนำ อนิลปเถ สเตริตาวิชฺชุสญฺจรณำ วิย ยมกาเวฬภูตา ฆนฉพฺพณฺณพุทฺธรสฺมิโย วิสฺสชฺเชนฺตำ อโนปมาย พุทฺธสิริยา อนนฺตาย พุทฺธลีลาย อลงฺกตมคฺเค ปฏิปนฺนำ ทีปงฺกรทสพลำ สุเมธตาปโส อกฺขีนิ อุมฺมีลิตฺวา โอโลเกตฺวา อติวิย โสมนสฺสปตฺโต หุตฺวา มม มคฺเค อนิฏฺฐิเตเยว ภควา อนุปฺปตฺโตติ

มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌตี”ติ

อิเมหิ อฏฺฐหิ คุเณหิ สมนฺนาคตตฺตา จินฺเตสิ “อชฺช มยา ภควโต ชีวิตปริจฺจาคํ กาตุํ วฏฺฏติ, มา ภควา กลเล อกฺกมิ, สพฺเพหิ ขีณาสเวหิ สทฺธึ กนกเสตุํ มทฺทมาโน วิย มม ปิฏฺฐึ มทฺทมาโน คจฺฉตุ, ตสฺส เม ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขายา”ติ เกเส โมเจตฺวา อชินจมฺมชฏา วากจีรานิ กาพวณฺณกทฺทเม ปตฺถริตฺวา มณิโยตฺเต คเหตฺวา อากฑฺฒิตฺวา อตฺถริตสิงฺคเสตุ วิย อตฺตานํ ชินสฺส ปริจฺจชิตฺวา อวกุชฺโช หุตฺวา กลลปิฏฺเฐ นิปชฺชิ.

สตฺถริ ปน ตตฺถ สมฺปตฺเต ปุน อกฺขีนิ อุมฺมิเลตฺวา สตฺถุ พุทฺธสิรึ ทิสฺวา จินฺเตสิ “อยํ สตฺถา อเนกาทีนโว อติทุพฺพโล. สงฺขารา นิสฺสารา สาราปคตา กทลิกฺขนฺธอุทุมฺพร-ปลาสปาริจฺฉตฺตกปาลิภทฺทกสิมฺพลิเผณปิณฺฑอุทกปุพฺพุฬมายามรีจิมมฺมนคราลาตจกฺกาทิปฏิภาคา อติวิสมา สตฺตสนฺตานา สุขนิพฺพานรตินิรากตา, เอวํ อเนกาทีนเว สตฺถาเร ปหาย นิสฺสารสงฺขาเร อนลงฺกริตฺวา วิสเม สตฺเต ชหิตฺวา ปรมํ สุขํ นิพฺพานํ คณฺเหยฺยนฺ”ติ. ตโต จินฺเตสิ “กึ เม อญฺญาตกเวเสน ธมฺมํ สจฺฉิกเตน, เอวํ ธมฺมสจฺฉิกรณํ อติมธุรรสํ ลภิตฺวา อนฺธการคพฺภํ ปวิสิตฺวา ปริภุญฺชนสทิสํ. มยา สทิเส สทฺธา วีริย สติ สมาธิ ปญฺญาสมฺปนฺเน วีรปุริเส โอสกฺกนฺเต โก หิ นาม อโห สตฺตานํ ปติฏฺฐํ กาตุํ สมตฺโถ ภวิสฺสตี”ติ. “สตฺถารวฏฺฏโสตํ ปน ฉินฺทิตฺวา ตโย ภเว วิทฺธเสตฺวา ธมฺมมหานาวํ อารุยฺห กรุณาผิยํ คเหตฺวา สเทวกํ โลกํ สนฺตาเรสฺสามี”ติ สนฺนิฏฺฐานํ กตฺวา ปวตฺตจิตฺตํ สพฺพญฺญุตญาณาภิมุขํ กตฺวาว นิปชฺชิ.

โพธิสตฺตภาวพฺยากรณ์

ทีปงฺกโรปิ สตฺถา มหาปุริสสฺส อุสฺสีสกภาเค ฐตฺวา กนกปาสาเท มณิสีหปญฺชรํ อุคฺฆาเฏนฺโต วิย อุมฺมารกณิการพนฺธุชีวกปุปฺผอาริฏฺฐโอสธิตารกสสฺสิริกปญฺจวณฺณปสาท-สมฺปนฺนานิ โลจนานิ อุมฺมีเลตฺวา ตํ ตตฺถ นิปนฺนํ ทิสฺวา พุทฺธภาวํ ปตฺเถตฺวา นิปนฺนภาวํ ญตฺวา อนาคตํสญาณํ เปเสตฺวา “กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺเขฺยยฺยานิ อติกฺกมิตฺวา มหาโคตโม นาม พุทฺโธ ภวิสฺสตี”ติ ญตฺวา จิตโกว ปริสมชฺเฌ พฺยากาสิ “ปสฺสถ โภ ตุมฺเห อิมํ มหานุภาวํ อุคฺคตตาปสํ กลลปิฏฺเฐ นิปนฺนนฺ”ติ. “เอวํ ภนฺเต”ติ. “อยํ พุทฺธภาวตฺถาย อภินีหารํ กตฺวา นิปนฺโน, อวสฺสํ อิมสฺส ปตฺถนา สมิชฺฌิสฺสติ, อิโต กปฺปสตสหสฺสาธิกานํ จตุนฺนํ อสงฺเขฺยยฺยานํ มตฺถเก กปิลนคเร ปริสุทฺธสกฺยวํสสมฺภูตํ สุทฺโธทนํ นาม ราชานํ ปฏิจฺจ มหามายาย นาม เทวิยา กุจฺฉิมฺหิ วสิตฺวา ตโต นิกฺขมิตฺวา วิญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา จตุโร

นิมิตฺเต ทิสฺวา มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมิตฺวา มหาปธานํ ปทหิตฺวา นิโครธมูเล ปายาสํ ปฏิคฺคเหตฺวา เนรญฺชราย ตีเร ปริภุญฺชิตฺวา โพธิมณฺฑํ อารุยฺห อสฺสตฺถรุกฺขมูเล นิสีทิตฺวา มหาโคตโม นาม พุทฺโธ ภวิสฺสติ. อุปติสฺโส นาม ปจฺโม อคฺคสาวโก, โกลิโต นาม ทุติโย อคฺคสาวโก, อุปฏฺฐาโก อานนฺโท นาม, ปจมา อคฺคสาวิกา เขมา นาม, ทุติยา อคฺคสาวิกา อุปฺปลวณฺณา นาม เถรี ภวิสฺสตี"ติ พฺยากาสิ. สุเมธตาปโส ภควโต วจนํ สุตฺวา "มยฺหํ กิร ปตฺถนา สมิชฺฌิสฺสตี"ติ อติวิย โสมนสฺสปฺปตฺโต อโหสิ.

มหาชโน ภควโต วจนํ สุตฺวา "อยํ กิร พุทฺธพีชงฺกุโร"ติ หฏฺฐตุฏฺโฐ "สเจ อิมสฺส โลกนาถสฺส สาสนํ วิรุชฺฌิสฺสาม อนาคเต อิมสฺส พุทฺธภูตกาเล ตสฺส สาสเน มยํ อคฺคผลํ สจฺฉิกาตุํ สมตฺถา ภเวยฺยามา"ติ ปตฺถนํ ปฏฺฐเปสิ. ทีปงฺกโร สตฺถา อฏฺฐหิ ปุปฺผมุฏฺฐีหิ ปูเชตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา ปกฺกามิ. ขีณาสวาปิ มหาปุริสํ คนฺเธหิ จ ปุปฺเผหิ จ ปูเชตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา ปกฺกมึสุ. เทวมนุสฺสา ปน ตเถว ปูเชตฺวา วนฺทิตฺวา ปกฺกมึสุ.

พุทฺธการกธมฺมวิจินนํ

โพธิสตฺโต สพฺเพสํ คตกาเล นิปนฺนฏฺฐานโต อุฏฺฐาย "พุทฺธการกธมฺเม วิจินิสฺสามี"ติ ปุปฺผราสิมตฺถเก ปาจีนโลกฏฺฐานํ โอโลเกนฺโต ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา นิสีทิ. เอวํ นิสินฺเน โพธิสตฺเต สกลทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา สมาคนฺตฺวา สาธุการํ ททมานา อุสฺสาหํ ชนยนฺตา "มาริส อภิกฺกม มา ปฏิกฺกม, โปราณกโพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา 'ปารมิโย วิจินิสฺสามา'ติ นิสินฺนกาเล ยานิ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ปญฺญายนฺติ, ตานิ สพฺพานิ ปากฏานิ ชาตานิ. สกล-ทสสหสฺสิโลกธาตุ นิสฺสทฺทา นิรากุลา โหติ, สพฺพตฺถ สีตํ พฺยปคจฺฉติ, อุณฺหํ อุปสมฺมติ, ขรา ถทฺธา วิสมา มหาวาตา น วายนฺติ, นทิโย น สนฺทนฺติ, อกาเลปิ ถลชชลชปุปฺผานิ ปุปฺผนฺติ, ผลูปคา รุกฺขา ผลธรา โหนฺติ, อากาสฏฺฐกภูมฏฺฐกสพฺพรตนานิ โชตนฺติ, ทิพฺพมานุสกสพฺพตูริยานิ วชฺชนฺติ, อากาสโต นานาวิธปุปฺผวสฺสํ วสฺสติ, มหาสาคโร อาภุชติ, ทสสหสฺสิโลกธาตุ กมฺปติ สงฺกมฺปติ สมฺปเวเธติ, นิรยคฺคิ นิพฺพายติ, โลกนฺตริกา เอกาโลกา โหนฺติ, นิมฺมลํ สูริยมณฺฑลํ, ทิวา จนฺทมณฺฑลํ ปญฺญายติ, ตารกรูปานิ ทิสฺสนฺติ, วิสาขนกฺขตฺตโยคํ จณฺฑมณฺฑลํ ภวิสฺสติ, ตาลกฺขนฺธาทิปฺปมาณ์ อุทกกฺขนฺธ์ ปถวิโต อุคฺคจฺฉติ, พิลาสยา พิลโต อุทกาสยา อุทกโต นิกฺขมนฺติ, สตฺตานํ อรติ น โหติ, สพฺเพ สนฺตุฏฺฐา โหนฺติ, โรคา อุปสมฺมนฺติ, ชิฆจฺฉา น โหติ, ราโค วินสฺสติ, โทโส อุปสมฺมติ, โมโห วิกฺขมฺภติ, ภยํ น ภวติ, นภํ อรชํ นิมฺมลํ โหติ, อนิฏฺฐคนฺโธ อนฺตรธายติ, ทิพฺพคนฺโธ ปวายติ, อรูปีโน จเปตฺวา สพฺเพ เทวา ทิสฺสนฺติ, นิรยา ทิสฺสนฺติ, มนุสฺสา เทเว ปสฺสนฺติ, เทวตา มนุสฺเส

ปสฺสนฺติ, กุฏฺฐรุกฺขปพฺพตกวาฬา อาวรณา น โหนฺติ, อากาสภูตา ภวิสฺสนฺติ, จุติอุปปตฺติโย ตสฺมึ ขเณ น โหนฺติ, อิเมหิ ปน การเณหิ ตว พุทฺธภวนกภาวํ มยํ ชานาม, ทฬฺหํ วีริยํ ปคฺคณฺหา”ติ อภิตฺถวึสุ.

โพธิสตฺโต ทสพลสฺส เทวตานญฺจ วจนํ สุตฺวา อติเรกตรํ สญฺชาตุสฺสาโห “พุทฺธานาม อเทฺวชฺฌวจนา อโมฆวจนา ชาตุ นภุกฺขิตฺตเลฑฺฑุโน ภูมิปตนํ วิย นิกฺขนฺตสยนสฺส มิคาธิปติโน สีหนาทนทนํ วิย ครุคพฺภาย อิตฺถิยา ภารโมโรปนํ วิย รตฺติกฺขเย สูริยุคฺคมนํ วิย คหิตปฏิสนฺธิกสฺส จุติสมฺปาปนํ วิย อุปฺปนฺนสงฺขารานํ ภิชฺชมานํ วิย นตฺถิ วิตถํ ชินวจนํ. อหํ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสามีติ. หนฺท พุทฺธการกธมฺเม วิจินนฺโต ทสสุ ทิสาสุ อทิสฺวา อตฺตสนฺตานํ โอโลเกนฺโต สพฺพโพธิสตฺเตหิ อาเสวิตนิเสวิตํ ทานปารมึ ทิสฺวา อตฺตานํ โอวทนฺโต “สุเมธปณฺฑิต ตฺวํ อิโต ปฏฺฐาย ทานปารมึ ปูเรยฺยาสิ, ปูเรนฺโต จ นิกฺกุชฺชิตํ กุมฺภคตอุทกํ วิย ธนฌาติองฺคชีวิเตสุ ยํ ยํ เย อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ วิชฺชมานํ เตสํ ททมาโน ทานปารมึ ปูเรตฺวา อเภชฺชปลฺลงฺกมภิรุยฺห พุทฺโธ ภวิสฺสสี”ติ ปฐมํ ทานปารมึ ทฬฺหํ กตฺวา มนสิ ปติฏฺฐาเปสิ. มารสตาทีหิปิ อกมฺปนิยํ กตฺวา อนิเลน วิย หิมวา คิริ, เอวํ ทานปารมึ ทฬฺหํ กตฺวา อธิฏฺฐาย ปุน จินฺเตสิ “น เอตฺตเกเนว สกฺกา สมฺมาสมฺโพธึ ปาปุณิตุํ, อญฺโญ โก นุ โข พุทฺธการกธมฺโม”ติ อาวชฺเชนฺโต สีลปารมึ ทุติยํ ทิสฺวา ตมฺปิ วาลอณฺฑปิยปุตฺตก-เอกนยนรกฺขกา จามรีกิกีเอกปุตฺตกเอกนยนา วิย สีลปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ.

ตโต เนกฺขมฺมปารมึ ตติยํ ทิสฺวา “สตตุกฺกณฺจิตพนฺธนาคารคโต วิย สพฺพธมฺเม อนภิรมิตฺวา เนกฺขมฺมาภิมุโข โหตี”ติ อธิฏฺฐาย จตุตฺถํ ปญฺญาปารมึ ทิสฺวา “ปิณฺฑคเวสโก วิย สปทานจาริโก ภิกฺขุ อุตฺตมมชฺฌิมหีนเก ปญฺญวนฺเต อุปสงฺกมิตฺวา กุสลากุสลํ สาวชฺชานวชฺชํ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพํ หิตาหิตํ ปฏิปทำ ปุจฺฉนฺโต ปญฺญาปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ. ตโต ปญฺจมํ วีริยปารมึ ทิสฺวา “สพฺพีริยาปเถสุ สมานทฬฺหวีริโย วิย สีโห มิคราชา สพฺพทา สมปฺปวตฺตสมฺมปฺปธานวีริโย หุตฺวา วีริยปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ.

ตโต ขนฺติปารมึ ฉฏฺฐํ ทิสฺวา “อสุจิสุจินิกฺเขปขมนปถวี วิย หิตาหิตปุคฺคเลหิ กตสมฺมานนาวมานนกฺขโม หุตฺวา ขนฺตีปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ. ตโต สจฺจปารมึ สตฺตมํ ทิสฺวา “เหมนฺตคิมฺหาทิสพฺพกาเล วีถึ อโนกฺกมฺม ปวตฺตมานโอสธิ วิย อสนิยา มตฺถเก ปตมานาย องฺคธนยสญาติชีวิตาทีนำ อตฺถาย ฉนฺทโทสโมหภยวเสน มุสาวาทำ อกโรนฺโต สจฺจปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ. ตโต อธิฏฺฐานปารมึ อฏฺฐมำ ทิสฺวา “สพฺพทิสาภาคโต อาคตวาเตหิ อจลสุปติฏฺฐิตปพฺพโต วิย อตฺตโน อธิฏฺฐาเน นิจฺจโล หุตฺวา อธิฏฺฐานปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ ทฬฺหำ อธิฏฺฐาสิ. ตโต นวมำ เมตฺตาปารมึ ทิสฺวา “กลฺยาณปาปชนสฺส

สมๆ อุตุสมฺปทายกๆ อุทกๆ วิย สพฺพสตฺตานๆ สมเมตฺตปฺปวตฺตนโก หุตฺวา เมตฺตาปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ. ตโต อุตฺตริ อุปธาเรนฺโต อุเปกฺขาปารมึ ทสมๆ ทิสฺวา “อสุจิสุจินิกฺขิปเน มชฺฌตฺโตว อภิหุตฺวา ภูตปถวี วิย สุขทุกฺขมชฺฌตฺโตว อภิหุตฺวา อุเปกฺขาปารมึ ปูเรยฺยาสี”ติ อธิฏฺฐาสิ.

เอวๆ อเนกุปมานสหิตๆ กตฺวา ทส ปารมิโย สภาวสรสโต วิจินิตฺวา อนุโลมปฏิโลม-วเสน สมฺมสิตฺวา “อิโต อุตฺตริปิ อทฺธาคโต อญฺโญ พุทฺธการกธมฺโม นาม นตฺถี”ติ อธิฏฺฐานๆ อกาสิ. ตสฺเสว พาหิรกวตฺถุทานวเสน ปารมิตา องฺคปริจฺจาควเสน อุปปารมิตา ชีวิตปริจฺจาควเสน ปรมตฺถปารมิตาภาวๆ สลฺลกฺเขตฺวา เอกสฺมึ ภาชเน นานาเตลๆ ปกฺขิปิตฺวา หตฺถๆ ปาเตตฺวา อาโลเฬนฺโต วิย สิเนรุๆ คเหตฺวา มหาสมุทฺทๆ สมฺมสนฺตสฺส อยๆ มหาปถวี อุทกปริยนฺตๆ กตฺวา กมฺปิ.

ตทา รมฺมนครวาสิโน สกภาเวน สนฺธาเรตุๆ อสกฺโกนฺตา ภูมิยๆ ปปตึสุ. ทานคฺเค สพฺพภาชนานิ วิสุๆ วิสุๆ อเหสุๆ. เต ตถาคตๆ ปุจฺฉึสุ. ตมตฺถๆ เตสๆ ภควา อาโรเจสิ. เต ตๆ สุตฺวา รมฺมนครา นิกฺขมฺม ปุนปิ โพธิสตฺตๆ คนฺธาทีหิ ปูเชตฺวา นครๆ ปวิสึสุ. อถ โพธิสตฺตๆ ปารมิโย สมฺมสิตฺวา อาสนา วุฏฺฐหนฺตๆ เทวตา สนฺนิปติตฺวา ทิพฺพคนฺธมาลาทีหิ ปูเชตฺวา โสตฺถึ นิเวทยิตฺวา สกสกเทวภวนเมว อาคมๆสุ. โพธิสตฺโตปิ โข ทสพลๆ อภิมุขๆ กตฺวา วนฺทิตฺวา ธมฺมิกปพฺพตเมว คนฺตฺวา ยาวตายุกๆ ฐตฺวา อปริหีนชฺฌาโน พฺรหฺมโลเก อุปฺปชฺชิ.

ทีปงฺกรทสพโล อสีติหตฺถุพฺเพธาย สตปุญฺญลกฺขณธราย อโนปมาย รูปกายสิริยา อจินฺเตยฺยญาณปฺปภาวิตาย ธมฺมกายสิริยา จ สเทวกๆ โลกๆ อุปโสภยมาโน วสฺสสตสหสฺสๆ ฐตฺวา เวเนยฺยานๆ ภววิภวสมฺปตฺตึ ทตฺวา มหาสิเนรุมุทฺธนิ ชลิตฺวา สกลโลกตมคตๆ วิธเมตฺวา มหาธารานิปาเตน นิพฺพุตมหาอคฺคิกฺขนฺโธ วิย อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา สสาวโก ปรินิพฺพายีติ.

โลเก ตมๆ วินิเทตฺวา ญาณาโลกๆ วิทฺสิย
สตฺเต สนฺติปทๆ เนตฺวา นิพฺพุโต โส มหามุนีติ.

สมตฺตา นาติสมาสพฺยาสวเสน ทีปงฺกรพุทฺธวๆสกถา

โกณฺฑญฺญพุทฺธวํสกถา

ทีปงฺกรสฺส ปน ธมฺมราชสฺส อปรภาเค อสงฺเขฺยยฺยกปฺเป อติกฺกมิตฺวา วสฺสสตสหสฺสา-ยุกกาเล โกณฺฑญฺโญ นาม ภควา โลเก อุทปาทิ อฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพธาย รูปกายสมฺปตฺติยา อุปโสภยมาโน. ตทา โพธิสตฺโต วิชิตาวี นาม จกฺกวตฺตี หุตฺวา โกฏิสตสหสฺสสงฺขยสฺส พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ ทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติเก พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

มงฺคลพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน ภควโต อปรภาเค สพฺพญฺญุพุทฺธวิรหิเต โมฆสมฺภูเต อสงฺเขฺยยฺยกปฺเป อติกฺกมิตฺวา นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล อฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพเธน สกลทสสหสฺสิโลกธาตุ์ เอโกภาสํ กตฺวา นิคฺคตฉพฺพณฺณพุทฺธรสฺมิวินทฺเธน รูปกาเยน สมนฺนาคโต มงฺคโล นาม ภควา อุปฺปชฺชิ. ตทา มหาปุริโส สุรุจิ นาม พฺราหฺมโณ หุตฺวา สตฺถารํ นิมนฺเตตฺวา รชตโสวณฺณ-มณิปวาฬสตฺตรตนมยฆฏโกปโสภิเตหิ โสวณฺณรชตปวาฬมณิอาทิสตฺตรตนมเยหิ ถมฺเภหิ สมลงฺกเต ทิพฺพปญฺจงฺคิกตูริยนิคฺโฆเสน กนกกิงฺกณิกชาเลน สโมกิณฺเณ คนฺธทามมาลาทา-มาทิสโมลมฺพเก โกฏิสตสหสฺสรตนปลฺลงฺกรตนวารเกหิ โกเณ โกเณ ปญฺญตฺตสุคนฺธ-มธุรวิปฺปสนฺนชลภริตเนกสตโกตุมฺเพหิ จ สมนฺนาคเต ทสโยชนิเก สพฺพสารรตนมณฺฑเป พุทฺธปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ นิสีทาเปตฺวา โกฏิสตสหสฺสสงฺขยํ สตฺตาหํ ควปานทานํ นาม ทตฺวา โอสานทิวเส ปญฺจเภสชฺชมหคฺฆจีวรานิ จ ทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

สุมนพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป ตตฺถเกเยว อายุกกาเล นวุติหตฺถุพฺเพเธน รูปกาเยน สมงฺคีภูโต สุมโน นาม ภควา อุทปาทิ. ตทา พุทฺธงฺกุโร มหิทฺธิโก มหานุภาโว อตุโล นาม นาคราชา หุตฺวา พุทฺธุปฺปตฺตึ สุตฺวา โกฏิสตสหสฺสภิกฺขุปริวุตสฺส ภควโต ทิพฺพตูริเยหิ อุปหารํ กตฺวา ปจฺเจกํ ทิพฺพทุสฺสยุคานิ ทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

เรวตพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค เอกสฺมึเยว กปฺเป สฏฺฐิวสฺสสหสฺสายุกกาเล อสีติหตฺถุพฺเพเธน สรีเรน สมนฺนาคโต เรวโต นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต อติเทโว นาม พฺราหฺมโณ

หุตฺวา สิรสิ อญฺชลึ ปติฏฺฐาเปตฺวา สตฺถุ กิเลสปฺปหานํ วณฺณยิตฺวา อุตฺตราสงฺเคน ปูชํ กตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

โสภิตพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล อฏฺฐปณฺณาส-หตฺถุพฺเพธสรีโร โสภิโต นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา มหาปุริโส สุชาตพฺราหฺมโณ นาม หุตฺวา สสงฺฆสฺส โลกนายกสฺส มหาทานํ ทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

อโนมทสฺสีพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค เอกํ อสงฺเขฺยยฺยํ อติกฺกมิตฺวา วสฺสสตสหสฺสายุกกาเล อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุพฺเพธสรีโร อโนมทสฺสี นาม ธมฺมราชา ปาตุภวิ. ตทา มหาสตฺโต มหิทฺธิโก มหานุภาโว อเนกโกฏิสตสหสฺสยกฺขาธิปติภูโต ยกฺขเสนาปติ หุตฺวา สสงฺฆสฺส ตสฺส ธมฺมราชสฺส มหาทานํ ทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

ปทุมพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป ตตฺถเกเยว อายุกกาเล อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุพฺเพธ-สรีโร ปทุโม นาม พุทฺโธ อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต สีโห มิคราชา หุตฺวา ตํ นิโรธสมาปนฺนํ สตฺถารํ ปยิรุปาสิตฺวา สตฺตาหํ พุทฺธารมฺมณปีตึ อวิชหิตฺวา สสีเส โลกนายเก มนํ ปสาเทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

นารทพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล อฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพธ-สรีโร นารโท นาม สพฺพญฺญู อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต อภิญฺญาลาภี มหาตาปโส หุตฺวา สสงฺฆสฺส โลกนาถสฺส มหาทานํ ทตฺวา โลหิตจนฺทเนน ปูเชตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

ปทุมุตฺตรพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค อิโต กปฺปสตสหสฺสมตฺถเก วสฺสสตสหสฺสายุกกาเล ทฺวาทสโย ชนปตฺถฏสรีรปฺปภาย สมุชฺชลิตอฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร สพฺพติตฺถิยวิธํสโก สพฺพทา ปทุเมสุเยว จงฺกมมาโน ปทุมุตฺตโร นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต ชฏิโล นาม มหารฏฺฐิโก หุตฺวา สสงฺฆํ โลกนายกํ ทสวิธอนุนปานวตฺถยานมาลาคนฺธวิเลปนเสยฺยาวสถปทีปทานวตฺถูหิ ปูเชตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

สุเมธพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตึสสหสฺสกปฺเป อติกฺกมิตฺวา นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล อฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร สุเมโธ นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต อุตฺตโร นาม มาณโว หุตฺวา นิทหิตฺวา จปีตํ อสีติโกฏิธนํ วิสฺสชฺเชตฺวา สสงฺฆํ โลกนายกํ มหาทาเนน สนฺตปฺเปตฺวา สรเณสุ ปติฏฺฐาย นิกฺขมฺม ปพฺพชิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

สุชาตพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป ตตฺตเกเยว อายุกกาเล ปณฺณาสหตฺถุพฺเพสรีโร สุชาโต นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต จกฺกวตฺตี ราชา หุตฺวา สสงฺฆํ โลกนายกํ สตฺตรตเนหิ สทฺธึ จตุทีปิกมหารชฺเชน ปูเชตฺวา ปพฺพชิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

ปิยทสฺสีพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค อิโต อฏฺฐารสกปฺปสตมตฺถเก นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล อสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร ปิยทสฺสี นาม โลกนายโก โลเก อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต ติณฺณํ เวทานํ ปารงฺคโต กสฺสโป นาม มาณโว หุตฺวา โกฏิสตสหสฺสธนปริจฺจาเคน กตสงฺฆาราเมน โลกนายกํ ปูเชตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

อตฺถทสฺสีพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป วสฺสสตสหสฺสายุกกาเล นิจฺจํ โยชนปตฺถฏ-สรีรปฺปภาปริกฺขิตฺตอสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร อตฺถทสฺสี นาม ภควา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต

อภิญฺญาปากโฏ มหิทฺธิโก มหานุภาโว สุสีโม นาม มหาตาปโส หุตฺวา เทวโลกา อาหฏ-มนฺทารวปาริจฺฉตฺตกปุปฺเผหิ ตํ ภควนฺตํ ปูเชตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

ธมฺมทสฺสีพุทฺธวํสกถา

ตสฺส ปน อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป ตตฺถเกเยว อายุกกาเล อสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร ธมฺมทสฺสี นาม ภควา โลเก อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต สกฺโก เทวราชา หุตฺวา ทิพฺพคนฺธ-ปุปฺผตูริเยหิ สตฺถารํ ปูเชตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

สิทฺธตฺถพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค อิโต จตุนวุติกปฺปมตฺถเก ตตฺถเกเยว อายุกกาเล สฏฺฐิหตฺถุพฺเพธสรีโร สิทฺธตฺโถ นาม ภควา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต อภิญฺญาพลสมฺปนฺโน อุคฺคเตโช มงฺคโล นาม ตาปโส หุตฺวา มหาชมฺพุผเลน สตฺถารํ ปูชยิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

ติสฺสพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค อิโต ทฺวานวุติกปฺปมตฺถเก ตตฺถเกเยว อายุกกาเล สฏฺฐิหตฺถุพฺเพธสรีโร ติสฺโส นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา มหาปุริโส สุชาโต นาม มหายโส มหาโภโค ราชา หุตฺวา อิสิปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา สิทฺธาภิญฺญาพโล หุตฺวา ทิพฺพมนฺทารวปทุมปาริจฺฉตฺตกปุปฺเผหิ อากาเสว กตวิตาเนน ภควนฺตํ ปูเชตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

ผุสฺสพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุพฺเพธสรีโร ผุสฺโส นาม ภควา โลเก อุทปาทิ. ตทา มหาปุริโส วิชิตาวี นาม ราชา หุตฺวา มหารชฺชํ ปหาย ตสฺส ภควโต สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา ตีณิ ปิฏฺฐกานิ อุคฺคเหตฺวา มหาชนสฺส ธมฺมํ กเถนฺโต สีลาทิปฏิปตฺติยา ภควนฺตํ อาราเธตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

วิปสฺสีพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค อิโต เอกนวุติกปฺเป อสีติวสฺสสหสฺสายุกกาเล นิจฺจํ สตฺต-โยชนปตฺถฏสรีรปฺปภาสมุชฺชลิตอสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร มหาวิปสฺสี นาม ชินุตฺตโม โลเก นิพฺพตฺติ. ตทา โพธิสตฺโต อตุโล นาม มหิทฺธิโก มหานุภาโว นาคราชา หุตฺวา สตฺตรตนขจิต-โสวณฺณมหาปลฺลงฺเกน สตฺถารํ ปูชยิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

สิขีพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค อิโต เอกตึสกปฺปมตฺถเก สตฺตติวสฺสสหสฺสายุกกาเล สตฺตติหตฺถุพฺ-เพธสรีโร โยชนตฺตยวินทฺธรสฺมิสมุเปโต สิขี นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต อรินฺทโม นาม ราชา หุตฺวา ภควโต สจีวรํ มหาทานํ ทตฺวา สตฺตรตนมณฺฑิตํ หตฺถิรตนํ ทตฺวา ตปฺปมาเณน กปฺปิยภณฺเฑน จ ปูชยิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

เวสฺสภูพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค ตสฺมึเยว กปฺเป สฏฺฐิวสฺสสหสฺสายุกกาเล สฏฺฐิหตฺถุพฺเพธสรีโร เวสฺสภู นาม โลกนายโก อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต สุทสฺสโน นาม ขตฺติโย หุตฺวา สปริสสฺส สตฺถุสฺส สจีวรมหาทานํ ทตฺวา ปพฺพชิตฺวา อาจารคุณสมฺปนฺโน พุทฺธรตเน จิตฺตีการพหุลภาเวน ตถาคตํ อาราเธตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

กกุสนฺธพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค อิมสฺมึเยว กปฺเป จตฺตาลีสวสฺสสหสฺสายุกกาเล จตฺตาลีสหตฺถุพฺเพธ-สรีโร กกุสนฺโธ นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา มหาปุริโส เขโม นาม ราชา หุตฺวา สปริกฺขารํ มหาทานญฺจ สพฺพเภสชฺชานิ จ ทตฺวา ปพฺพชิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

โกณาคมนพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค ตึสวสฺสสหสฺสายุกกาเล ตึสหตฺถุพฺเพธสรีโร โกณาคมโน นาม สตฺถา อุทปาทิ. ตทา โพธิสตฺโต ปพฺพโต นาม ราชา หุตฺวา สปริสํ ภควนฺตํ มหาทาเนน สนฺตปฺเปตฺวา

ปฏฺฏุณฺณโสมารจีนปฏฺฏโกเสยฺยกมฺพลทุกูลานิ เจว สุวณฺณปฏฺฏกญฺจ ทตฺวา ปพฺพชิตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

กสฺสปพุทฺธวํสกถา

ตสฺส อปรภาเค วีสติวสฺสสหสฺสายุกกาเล วีสติหตฺถุพฺเพธสรีโร กสฺสโป นาม สมฺพุทฺโธ โลเก อุทปาทิ. ตทา มหาปุริโส ปถวิตเล จ อนฺตลิกฺเข จ ปญฺญาโต ปณฺฑิโต พฺยตฺโต สพฺพเวทปารคู วิสุทฺธพฺราหฺมณกุลสมฺภูโต มหาโภโค มหายโส โชติปาโล นาม พฺราหฺมณมาณโว หุตฺวา ฆฏิการูปนิสฺสยตํ ลภิตฺวา คหิตทิฏฺฐี ภินฺทิตฺวา ภควนฺตํ ปยิรุปาสิตฺวา ตสฺส สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา ตีณิ ปิฏกานิ อุคฺคณฺหิตฺวา วตฺตสมฺปทาย สกลสาสนํ อุชฺโชตยนฺโต ภควนฺตํ อาราเธตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิ.

จตุวีสติพฺยากรณพุทฺธา

ทีปงฺกโร จ โกณฺฑญฺโญ มงฺคโล สุมโน มุนิ
เรวโต อมโล มคฺโค โสภิโต จ มหาชิโน.
อโนมทสฺสีสมฺพุทฺโธ ปทุโม นารโท ชิโน
ปทุมุตฺตโร โลกคฺโค สุเมโธ โลกนายโก.
สุชาโต ปิยทสฺสี โส อตฺถทสฺสี วินายโก
ธมฺมทสฺสี จ สิทฺธตฺโถ ติสฺโส ผุสฺโส นราสโภ.
วิปสฺสี สิขี สพฺพญฺญู เวสฺสภู กกุสนฺธโก
โกณาคมโน สุชาตคฺโค กสฺสโป อมตนฺทโท.
เอเต สพฺเพ มหาวีรา สทฺธมฺมปทโกวิทา
อคฺคคฺคา สวิตคฺคา จ อปณฺณตฺติกตํ คตา.
อิเมหิ ปน พุทฺเธหิ พฺยากโต อุตฺตโม นโร
สญฺจยํ ปารมึ กตฺวา สมฺปตฺโต โพธิมุตฺตมนฺติ.

ปารมีวิภาโค

อิเมหิ ปน พุทฺเธหิ จตุวีสตีหิ ทินฺนพฺยากรโณ โพธิสตฺโต วุตฺตปริจฺเฉทกาลํ ปารมิโย ปูเรนฺโต ทานปารมึ พาหิรภณฺฑทานวเสน ปารมึ องฺคปริจฺจาควเสน อุปปารมิตํ

ชีวิตปริจฺจาควเสน ปรมตฺถปารมิตำ ปาเปสิ. ตถา สีลปารมึ พาหิเรน องฺคชีวิตานิ นิสฺสาย สมาทานสีลวิชฺชมานวเสน ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, ตถา เนกฺขมฺมปารมึ ธนองฺคชีวิตานิ นิสฺสาย สมฺปตฺตเนกฺขมฺมาภินินฺนวเสน ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, ตถา ปญฺญาปารมึ พาหิรธเนน ปญฺญวนฺเตสุ ปพฺพชิตฺวา ปฏิปทำ ปูเรนฺเต จ ปารมิตำ องฺคปริจฺจาเคน อุปปารมิตำ ธมฺมโสณฺฑกกาเล วิย ชีวิตปริจฺจาเคน ปรมตฺถปารมิตำ, วีริยปารมิมฺปี ธนองฺคชีวิตานิ นิสฺสาย สมฺมปฺปธานวีริยำ อภินิหนฺโต ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, ขนฺตีปารมิมฺปี ตานิเอว นิสฺสาย ปติฏฺฐาปิตขนฺตึ อวิชหนฺโต ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, สจฺจปารมิมฺปี ตานิเอว นิสฺสาย สมาทานสจฺจำ อวิชหนฺโต ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, อธิฏฺฐานปารมิมฺปี ตานิเยว นิสฺสาย อธิฏฺฐานำ อภินิหนฺโต ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, เมตฺตาปารมิมฺปี ตานิเยว นิสฺสาย เมตฺตำ อภินิหนฺโต ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ, อุเปกฺขาปารมิมฺปี ตานิเยว นิสฺสาย สตฺตสงฺขาเรสุ ปวตฺติอุเปกฺขำ อภินิหนฺโต ปารมีอุปปารมีปรมตฺถปารมิตำ ปาเปสิ. อยำ ปารมิวิภาโค.

ปารมีโยชนำ

มหาสุทสฺสนมหาโควินฺทธนญฺจยเวลามาทิกาเล ทานปารมึ ปูเรนฺโต สสชาตเก ปรมตฺถปารมิตำ ปาเปสิ, ตถา ภูริทตฺตจมฺเปยฺยนาคราชกาเล สีลปารมึ ปูเรนฺโต สงฺขปาลกาเล ปรมตฺถปารมิตำ, หตฺถิปาลโชติปาลอโยฆรปณฺฑิตกาเล เนกฺขมฺมปารมึ ปูเรนฺโต จูฬสุตโสม-ราชกาเล ปรมตฺถปารมิตำ, วิฐูรมโหสธสมฺภวาทิกาเล ปญฺญาปารมึ ปูเรนฺโต สตฺตุภสฺตชาตเก ปรมตฺถปารมิตำ, อปริมาณตฺตภาเวสุ วีริยปารมึ ปูเรนฺโต มหาชนกชาตเก ปรมตฺถปารมิตำ, ตถา ขนฺตีวาทีชาตเก ขนฺตีปารมึ. มหาสุตโสมชาตเก สจฺจปารมึ, เตมิยชาตเก อธิฏฺฐานปารมึ, เอกราชชาตเก เมตฺตาปารมึ, โลมหำสชาตเก อุเปกฺขาปารมึ ปรมตฺถปารมิตำ ปาเปสิ, อิทำ ปารมีโยชนำ นาม.

โพธิสตฺตานำ อฏฺฐารส อภพฺพฏฺฐานานิ

ปารมิโย ปูเรนฺโต จ ทีปงฺกรชินปาทมูเล กตาภินีหารโต ยาว อนฺติมตฺตภาวา กตาภินีหาเรหิ โพธิสตฺเตหิ ปฏิลภิตพฺเพ อานิสำเส จ ปูเรสิ. เต ปน อวีจินิรเย น อุปฺปชฺชนฺติ, อสฺสเทสุ ปน อุปฺปตฺติ น วาริตา. ตถา โลกนฺตริกนิรเยสุ, นิชฺฌามตณฺหิกา นาม เปตา น โหนฺติ, นิชฺฌามตณฺหิกา นาม รุกฺขสุสิเร นิรนฺตรำ ชลมานา อคฺคิกฺขนฺธา วิย นิจฺจำ อนฺโตชลมานอคฺคิชาลอพฺภาหตเปตา. ขุปฺปิปาสา น โหนฺติ. เต อเนกพุทฺธนฺตรมฺปี ขุทฺทาย ปิปาเสน จ อุเปตเปตา. กาพกญฺจิกอสุรา น โหนฺติ. เต ชลิตาวุเธหิ อญฺญมญฺญำ ปหริตฺวา

ปจฺจนกเปตา. ขุทฺทกา ปาณา น โหนฺติ, วฏฺฏกปฺปมาณโต เหฏฺฐา ขุทฺทกปมาณา น โหนฺตีติ วทนฺติ.

มนุสฺเสสุ ชจฺจนฺธา น ภวนฺติ, ชจฺจพธิรา น ภวนฺติ, ชจฺจมูคา น ภวนฺติ, ชจฺจปีฐสปฺปี น ภวนฺติ, อิตฺถี น ภวนฺติ, ปณฺฑกา น ภวนฺติ, อุภโตพฺยญฺชนกา น ภวนฺติ, วฏฺเฏสุ อปริยาปนฺนา น ภวนฺติ, โสตาปนฺนาทโย น ภวนฺตีติ อตฺโถ. ปญฺจอานนฺตริกกมฺมานิ น กโรนฺติ, นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐึ น คณฺหนฺติ, อสญฺญสตฺเตสุ น อุปฺปชฺชนฺติ, สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปตฺติยา เหตุ นตฺถีติ อิมินา อภพฺพฐานานุปคมนวเสน อฏฺฐารส โหนฺติ.

ตีณิ จริยานิ

เอวํ มหาปุริโส วุตฺตนเยน ปารมึ ปูเรตฺวา อภพฺพฐานานิ อปาปุณนฺโต วิชฺชาธร-(ธชวิเหฐน/ปพฺพชิตวิเหฐน)ชาตกาทีสุ โลกตฺถจริยํ ภทฺทสาลชาตกาทีสุ ญาตตฺถจริยํ อุมงฺค-ชาตกาทีสุ พุทฺธิจริยํ ปูเรตฺวา, สิวิชาตกาทีสุ องฺคปริจฺจาคํ สสชาตกาทีสุ ชีวิตปริจฺจาคํ กุรุธมฺม-ชาตกาทีสุ วรธนปริจฺจาคํ, เวสฺสนฺตรชาตกาทีสุ ปุตฺตทารปริจฺจาคนฺติ ปญฺจมหาปริจฺจาคํ กตฺวา เวสฺสนฺตรตฺตภาเวเยว ฐตฺวา สตฺตกฺขตฺตุํ ปถวีกมฺปมานานิ สตฺตสตกมหาทานานิ ทตฺวา ติวิธสมฺปตฺติปถวิยํ ปติฏฺฐิโต มหาปริจฺจาคาทิกุสมผุลฺลปารมิมหารุกฺเข สพฺพญฺญุตญฺญาณผลํ คณฺหาเปตุกาโม เวสฺสนฺตรตฺตโต จวิตฺวา สฏฺฐิวสฺสสหสฺสาธิกสตฺตปณฺณาสวสฺสโกฏิอายุโก ตุสิตปุเร สนฺตุสิโต นาม เทวปุตฺโต หุตฺวา นิพฺพตฺติ.

มหาปุริโส ตุสิตภวเน วิหรนฺโตเยว กปฺปพฺพุทฺธจกฺกวตฺติมงฺคลโมเนยฺยโกลาหเลสุ ปญฺจสุ พุทฺธโกลาหลํ โมเนยฺยโกลาหลํ อุคฺโฆเสตุกามา มหาพฺรหฺมาโน พฺรหฺมาภรณปฏิมณฺฑิตา ทสสหสฺสิโลกธาตุํ อาหิณฺฑนฺตา “มาริส อิโต วสฺสสหสฺสสฺส อจฺจเยน สพฺพญฺญุพุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ, ทฏฺฐุกามา ทานํ เทถ, สีลํ รกฺขถ, ภาวนมนุยุญฺชถ, อเนกปฺปการานิ ปุญฺญานิ กโรถา”ติ อาโรเจสุํ. ตโต มหาสตฺตสฺส จ ปน มาลามิลายนวตฺถกิลิสฺสนกจฺเฉหิเสทามุจฺจนสรีเร ทุพฺพณฺณิยอาสเนนาภิรมนสงฺขาเตสุ ปญฺจสุ ปุพฺพนิมิตฺเตสุ อุปฺปนฺเนสุ ทสสหสฺสจกฺกวาเฬสุ ทสสหสฺสพฺรหฺมาโน ตตฺถกาเยว สกฺกสุยามสนฺตุสิตนิมฺมานรติปรมนิมฺมิตวสวตฺติราชาโน เอเกกสฺมึ จกฺกวาเฬ จตฺตาโร จตฺตาโรติ จตฺตาลีสสหสฺสมหาราชาโน จ เสสเทวตาหิ สทฺธึ อิมสฺมึเยว จกฺกวาเฬ สนฺนิปติตฺวา อิมสฺมึ จกฺกวาเฬ สกฺกาทโย คเหตฺวา ตุสิตภวนํ คนฺตฺวา-

ยทาหํ ตุสิเต กาเย สนฺตุสิโต นามหํ ตทา
ทสสหสฺสี สมาคมฺม ยาจนฺติ ปญฺจลี มมํ.

กาโล โข เต มหาวีร อุปฺปชฺช มาตุกุจฺฉิยํ
สเทวกํ ตารยนฺโต พุชฺฌสฺสุ อมตํ ปทนฺ”ติ.[๓]

วุตฺตตฺตา ทสนขสโมธานสมุชฺชลา อญฺชลิโย ปคฺคเหตฺวา มหาปุริสํ ยาจมานา “มาริส ตุมฺเหหิ โพธิสมฺภาเร ปริปาเจนฺติ น จกฺกวตฺติมหาราชสกฺกสุยามพฺรหฺมาทิภาวํ ปตฺเถนฺเตหิ ปริปาจิตา, โลกนิตฺถรณตฺถาย ปริปาจิตา. สมฺปตฺโต อิทานิ พุทฺธตฺถาย กาโล, สมฺปตฺโต สมโย พุทฺธตฺถายา”ติ นิเวเทสุ.

ปญฺจมหาวิโลกนํ

อถ มหาปุริโส เทวตานํ ปฏิญฺญํ อทตฺวา กาลทีปเทสกุลชเนตฺติอายุปริจฺเฉทวเสน ปญฺจมหาวิโลกนํ นาม วิโลเกสิ. ตตฺถ วสฺสสตสหสฺสทฺวโย วสฺสสตฺโน จ กาโล อกาโล ชรามรณาทีนํ อปญฺญายนตฺตา กิเลสฺสนฺนตฺตา จ. ตสฺมา วสฺสสตปริจฺฉินฺนํ กาลมทกฺขิ. พุทฺธา ปน อิมํ จกฺกวาฬํ ฉเฑฺวา อญฺเญสุ จกฺกวาเฬสุ น อุปฺปชฺชนฺติ. พฺรหฺมโลเกปิ เตสํ อุปฺปตฺติ กถาวตฺถุปกรเณเยว นิวาริตา. อิมสฺมึ จกฺกวาเฬปิ อิตเรสุ ทีเปสุ น อุปฺปชฺชนฺติ. ชมฺพุทีเปเยว อุปฺปชฺชนฺติ. ตสฺมา ชมฺพุทีเป อุปฺปชฺชิตพฺพํ ปสฺสิ. เทสํ โอโลเกนฺโต “ปุรตฺถิมาย คชงฺคลนามนิคมปรา มหาสาลโต โอรํ, ปุพฺพทกฺขิณาย ทิสาย สลฺลาวตีนทิยา โอรํ, ทกฺขิณาย ทิสาย เสตกณฺณิ นิคมโต โอรํ, ปจฺฉิมาย ทิสาย ถูณพฺราหฺมณคามโต โอรํ, อุตฺตราย ทิสาย อุสีรทฺธชปพฺพตโต โอรนฺ”ติ เอวํ อายามติริยปริกฺเขปโต ติอฑฺฒเตยฺยนวโยชนสตปริจฺฉินฺนํ มชฺฌิมเทสํ ปสฺสิ.

กุลํ โอโลเกนฺโต ยสฺมา พุทฺธา นาม เวสฺสสฺทฺธกุเลสุ น อุปฺปชฺชนฺติ, อุทิจฺจพฺราหฺมณกุเล โลกปูชิเต อปคตอวญฺญาเต ตถา ขตฺติยกุเล อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา มหาสมฺมตวณฺณาคตํ อสมฺภินฺนํ นิมฺมลสูริยโคตฺตวํสภูตํ ขตฺติยกุลํ ปสฺสิ.

ชเนตฺตึ โอโลเกนฺโต กปฺปสตสหสฺสปูริตปารมึ วิคตสุราธุตฺตํ โลกาธิคุณสมฺปนฺนํ ชาติโต ปภุติ อขณฺฑปญฺจสีลํ จิตฺตการกโปตฺถกาทีหิ กตรูปาภิภวนรูปสมฺปตฺติยา สมฺเปตํ ลาภคฺคยสคฺคปตฺตํ ธญฺญสมฺปตฺติยา จ เกสฉวิมังสอฏฺฐิวยกลฺยาณสมฺปตฺติยา มชฺฌิมวเย จิตฺตํ สตฺตทิวสาธิกํ ทสมาสายุกํ มหามายาเทวึ ปสฺสิ.

อิติ อิมานิ ปญฺจมหาวิโลกนานิ โอโลเกตฺวา “สจฺจํ อิทานิ กาโล พุทฺธภาวาย. อหํ มนุสฺสโลเก อุปฺปชฺชิตฺวา สมฺโพธึ ปาปุณิสฺสามิ. ตุมฺเห สกสกเทวภวนํ คจฺฉถา”ติ เทวตา

---

[๓] ขุ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๖๙/๔๔๔.

อุยฺโยเชตฺวา สพฺพเทวโลเกสุ นนฺทวนอุยฺยานสฺส อตฺถิตาย นนฺทวนุยฺยานวรํ ปวิสิตฺวา “อิโต โภ สุคตี คจฺฉา”ติ กุสลํ อนุสารยมานาหิ ปริวุโต ตุสิตเทวตาหิ ตตฺร วิจรนฺโต จวิ. มายาเทวี อาสาฬฺหิปุณฺณมทิวสโต ปุพฺพสตฺตทิวสโต ปฏฺฐาย นกฺขตฺตกีฬาย ยุตฺตอลงฺกตกปิลวตฺถุนคเร สตฺตาหํ วิคตมุทิรกปานํ อนฺนปานมาลาคนฺธวิเลปนาทิปฏิมณฺฑิตํ นกฺขตฺตกีฬํ กีเฬตฺวา มหาสิรึ อนุภวิตฺวา อาสาฬฺหิปุณฺณมอุโปสถทิวเส จตฺตาริ กหาปณมฺพณานิ วิสฺสชฺชิตฺวา มหาทานํ ปวตฺเตตฺวา โสพสหิ คนฺโธทกฆเฏหิ นฺหายิตฺวา สพฺพาภรเณหิ อตฺตานํ วิภูสิตฺวา ปณีตสุคนฺธ-มธุรสินิทฺธอุตฺตรโภชนํ ภุญฺชิตฺวา อุโปสถงฺคานิ อธิฏฺฐาย อลงฺกตปฏิยตฺตํ สิริคพฺภํ ปวิสิตฺวา สิริสยเน นิปชฺชิตฺวา นิทฺทำ โอกฺกนฺตา สุปินำ ปสฺสิ “จตูหิ โลกปาเลหิ อาคนฺตฺวา สยเนน สทฺธึ อุกฺขิปิตฺวา หิมวนฺเต สฏฺฐิโยชนิกมโนสิลานคมฺทธนิ สตฺตโยชนิกสาลรุกฺขมูเล ฐเปตฺวา สยนสฺส เอกมนฺเต จิเตหิ เตหิ เทวึ คเหตฺวา อโนตตฺตทหำ เนตฺวา สพฺพญฺญุพุทฺธชเนตฺตีนำ นฺหาปนติตฺเถ นฺหาเปตฺวา มนุสฺสมลำ ปวาเหตฺวา ทิพฺพำ วตฺถำ นิวาเสตฺวา ทิพฺพคนฺเธหิ วิลิมฺเปตฺวา ทิพฺพกุสุมานิ ปิฬนฺทิตฺวา สพฺพาลงฺกาเรน อลงฺกริตฺวา ตทวิทูเร รชตปพฺพตนฺโตกนกวิมาเน ปาจีนสีสกำ กตฺวา ปญฺญาปิตทิพฺพสยเน นิปนฺนาย มหามายาย เทวิยา กุจฺฉิสฺมึ มหาปุริโส เกลาสปพฺพตกูฏสทิโส เสตวรวารโณ หุตฺวา อวิทูเร กนกปพฺพเต จริตฺวา ตโต โอรุยฺห ตำ รชตปพฺพตำ อภิรุหิตฺวา อุตฺตรทิสโต อาคมฺม เหมพนฺธุกรชตทามวณฺณาย โสณฺฑาย ปณฺฑรสุคนฺธำ อภินวกิสิตปทุมำ คเหตฺวา โกญฺจนาทำ นทิตฺวา กนกวิมานำ ปวิสิตฺวา เทวิยา นิปนฺนสยนำ ติกฺขตฺตุำ ปทกฺขิณำ กตฺวา ทกฺขิณปสฺสำ ผาเลตฺวา กุจฺฉึ ปวิฏฺฐสทิโส วิย หุตฺวา อุตฺตราสาฬฺหนกฺขตฺเตน พลวปจฺจูเส ปฏิสนฺธึ คณฺหิ.

ทฺวตฺตึส ปุพฺพนิมิตฺตานิ

ทสสหสฺสิโลกธาตุกมฺปนำ, โอภาสผรณำ, อนฺธานำ จกฺขุปฏิลภนำ, พธรานำ สทฺทสวนำ, มูคานำ สมฺมาลปนำ, ขุชฺชานำ อุชุคตฺตคมนำ, ปงฺคุลานำ ปทสา คมนำ, พนฺธนสตฺตานำ พนฺธนมุจฺจนำ, สพฺพนรเกสุ อคฺคินิพฺพาปนำ, เปตฺติวิสเย ขุปฺปิปาสาวูปสมนำ, ติรจฺฉานานำ อภยำ, สพฺพสตฺตานำ โรควูปสมนำ, สพฺพสตฺตานำ ปิยวทนำ, มธุเรนากาเรน หสิตคชฺชนำ, สพฺพตูริยานำ สกสกนินฺนาทมุญฺจนำ, สตฺตสรีรคตสพฺพโรคจาวนำ, สาคโรทกมธุรภวนำ, สพฺพตฺถ ปญฺจวณฺณ-สญฺฉนฺนตพากภวนำ, ถลชชลชสพฺพกุสุมสำผุลฺลนำ, ปาทปกฺขนฺธสาขาลตาสุ ปทุมปุปฺผปุปฺผนำ, สิลานิ ภินฺทิตฺวา สตฺตทณฺฑปทุมนิกฺขมนำ, อากาเส ลมฺพกปทุมปุปฺผปุปฺผนำ, สมนฺตโต ปุปฺผวสฺสานำ, อากาเส ทิพฺพตูริยวชฺชนำ, สกลทสสหสฺสิโลกธาตุยา วฏฺเฏตฺวา วิสฺสฏฺฐมาลา คุพฺพนฺธา วิย อุปฺปีเฬตฺวา พทฺธมาลากลาโป วิย อลงฺกตปฏิยตฺตปุปฺผวิตานำ วิย จ เอกมาลินิ-

ภวนำ, วิปฺปตนฺตวาลพีชนิปฺปฺผฐมคนฺธจุณฺณปริวาสิตปรมโสภคฺคปฺปตฺตภวนสงฺขาตานิ ทฺวตฺตึส ปุพฺพนิมิตฺตานิ ปาตุรเหสุ. ปุนทิวเส ปพุทฺธา เทวี รญฺโญ อาโรเจสิ.

ราชา เวทปารเค ลกฺขณสตฺถปคฺคเณ จตุสฏฺฐิพฺราหฺมณปาโมกฺเข ปกฺโกสาเปตฺวา หริตุปลิตฺตาย ลาชาปญฺจมกปุปฺผาทีหิ กตมงฺคลสกฺการาย ภูมิยา มหคฺฆานิ อาสนานิ ปญฺญเปตฺวา ตตฺถ นิสินฺนานำ พฺราหฺมณานำ สุวณฺณปาติอาทีสุ สกฺกราทีหิ อภิสงฺขตำ วรปายาสำ ปกฺขิปิตฺวา สุวณฺณปาตีหิ ปฏิกุชฺชิตฺวา ทตฺวา กพลคาวิอหตวตฺถาทีหิ จ ปูเชตฺวา สุปินำ อาโรจาเปตฺวา เตหิ “มหาราช กุจฺฉิสฺมึ เทวิยา คพฺโภ ปติฏฺฐิโต, โส จ โข น อิตฺถิคพฺโภ, ปุริสคพฺโภ. มหานุภาโว เต ปุตฺโต ภวิสฺสติ, อคารำ อชฺฌาวสนฺโต ราชา ภวิสฺสติ จกฺกวตฺตี, ปพฺพชิโต พุทฺโธ ภวิสฺสติ สพฺพญฺญู วิทิตำสิตกิเลสจฺฉทโน”ติ พฺยากตำ. หฏฺฐตุฏฺโฐ สุทฺโธทนมหาราชา คพฺภปริหารำ ทาเปสิ.

คพฺภปริหาโร

ตโต ปฏฺฐาย อติสยนอตินิสีทนอติฏฺฐานอติจงฺกมนานิ นิวารยึสุ. อิริยาปถา สมปฺปวตฺตา ฐปยึสุ. อุโภสุ หตฺเถสุ คเหตฺวา สุขผสฺเส อาสเน โอลุพฺภนิสีทาปนฐปนาทีนิ อกำสุ. มุทุกปจฺจตฺถรณปิฏฺเฐ จงฺกมาปนสยนาปนานิ กรึสุ. อติอมฺพิลอติกฏุกอติติตฺตกอติ-โลณกาทีนิ โภชนานิ ภุญฺชิตุำ นาทำสุ. อติปณีตมธุรสินิทฺธโอชวนฺตานิ นาติสีตนาติอุณฺหาทีนิ โภชนานิ ปมาณยุตฺตานิ อนุชานึสุ. ตถา นฺหาปนาทีนิ นาติสีตนาติอุณฺโหทเกน นฺหาปน-มุขโธวนาทีนิ จ.

เอวำ ลทฺธคพฺภปริหาราย เทวิยา โพธิสตฺตสฺส จ อุปทฺทวนิวารณตฺถำ จตฺตาโร มหาราชา โน จตูสุ ทิสาสุ สิริคพฺเภ ขคฺคหตฺถา อารกฺขำ คณฺหึสุ. น เกวลำ เตเยว, อถ โข ทสสุ จกฺกวาฬสหสฺเสสุ เอเกกสฺมึ จตฺตาโร จตฺตาโรติ จตฺตาลีสมหาราชสหสฺสานิ จกฺกวาฬปพฺพตนฺตำ ขคฺคหตฺถา อารกฺขำ คณฺหึสุ. อิมสฺมึ จกฺกวาเฬ มหาราชาโนว สิริคพฺเภ ปน อญฺญตฺร สรีรกิจฺจ-มุขโธวนภุญฺชนาทิกาลำ เสสกาเล สพฺพกิจฺจานิ กตฺวา สิริสยเน สุขนิสินฺนกาเล อตฺตานำ ทสฺเสสุำ. เทวี ปน ปริจาริกปุริเส วิย เต ปสฺสติ. มหาปุริสานุภาเวน น ภายติ. ธมฺมา เอสา.

เทวิยา ปุริเสสุ ราคมานสำ น อุปฺปชฺชติ. สกลชมฺพุทีเป ขตฺติยาทโย มหคฺฆานิ ปณฺณาการานิ เปเสนฺติ. มหาปุริสานุภาเวน ลาภคฺคยสคฺคปฺปตฺตา อโหสิ สุขินี อกิลนฺตกายา. วิปฺปสนฺนมณิรตนาวุตปณฺฑรสุกฺกำ วิย ปทุมคพฺเภ กณฺณิกุปริ นิสินฺนำ สุวณฺณรูปกำ วิย ปลฺลงฺกำ อาภุชิตฺวา นิสินฺนำ โพธิสตฺตำ อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ปสฺสติ. โพธิสตฺโต ปน น ปสฺสติ มาตุกุจฺฉิยำ

จกฺขุวิญฺญาณุปฺปตฺตินิวาริตตฺตา. เอวํ ลทฺธคพฺภปริหารา อธิคตาเนกานิสංสา มหามายาเทวี ปตฺเตน เตลं วิย กุจฺฉิยา ทส มาเส มหาสตฺตं ปริหริตฺวา ปริปุณฺณคพฺภา ญาติกุลं คนฺตุกามา รญฺโญ อาโรจาเปสิ “อนุชานาตุ เทโว มยฺหं เทวทหนคเร ญาติกุลคมนนฺ”ติ. ราชา “สาธู”ติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา อุภยนครนฺตं มคฺคं สมं กาเรตฺวา นานาวิธกุสุมธูมคนฺธจุณฺณกทลิธชปฏาก-ปุณฺณฆฏปุณฺณปาติอาทีหิปิ สชฺเชตฺวา อมจฺจสหสฺสกฺขิตฺตโสวณฺณสิวิกาย นิสีทาเปตฺวา มหนฺเตน ปริวาเรน มหนฺเตน สิริโสภคฺเคน เปเสสิ.

ลุมฺพินิมงฺคลสาลวนं

ตทา กปิลวตฺถุนครสฺส จ เทวทหนครสฺส จ อนฺตเร อุภยนครวาสีนं ลุมฺพินิวนं มงฺคลสาลวนं อตฺถิ, จมฺปก-ปาฏลิ-อุทุมฺพร-อโสก-ปิยงฺคุ-ปนส-ลพุช-มุจลินฺท-กุรวก-เพลฺว-อสน-นาค-ปุนฺนาค-อชฺชุน-สตฺตปณฺณิ-ปุณฺฑริกาทิเนกทุมคณปริวุตं สาลมงฺคลอุสฺสนฺนं. ตं มูลโต ยาว อคฺคา ปภาสมฺปนฺนสุรภิวนฺตปุปฺเผหิ สุปุปฺผิตผลปลฺลวสนฺธาริตं นีลาทิวณฺณปญฺจวิธภมรคเณหิ สาขาปตฺตปุปฺผนฺตราทีสุ อนุสญฺจริตं นานาวิธมยูรโกกิลกุกฺกุฏหංสโกญฺจชีวญฺชีวกจกฺกวากาทีหิ มธุรสฺสเรหิ วิหงฺคคเณหิ อภิกูชิตं วฏฺฏจตุรสฺสทีฆวงฺกาทิเนกกุฏฺฏกาสยสรสมฺปนฺนं มทฺทมาลุต-จลิเตหิ ตรุณรตนโตมลปลฺลวหตฺเถหิ “กุหึ คจฺฉสิ เทวี, เอหิ มม สิรึ อนุภวา”ติ วทมานं วิย นนฺทนวนโต โอคลิตฺวา ภูมิยं ปติตं วิย มหานุภาวสฺส สกลวสุนฺทรสฺส ภูตปติโน สุมณฺฑิต-อาปานมณฺฑลं วิย อติวิย สสฺสิริกं อติมโนรมं อโหสิ. เทวิยา ตं ทิสฺวา สาลวนं กีฬิตุกามตา อุทปาทิ.

โพธิสตฺตวิชายนं

อมจฺจา เทวึ คเหตฺวา สาลวนं ปวิสึสุ. สา โสวณฺณสิวิกาย โอรุยฺห มงฺคลสาลมูลं คนฺตฺวา สาลสาขं คณฺหิตุกามา วิย อโหสิ. สาลสาขา กรีกเรหิปิ ปาปุณิตุं อสกฺกุเณยฺยา เทวิยา มนํ วิญฺญาตา สุเสทิตเวตฺตคฺคมิว โอนมิตฺวา เทวิยา หตฺถปถं อุปคจฺฉิ. สา หตฺถํ ปสาเรตฺวา สาขา อคฺคเหสิ. ตาวเทว จสฺสา กมฺมชวาตา จลึสุ. อถสฺสา สาณึ ปริกฺขิปิตฺวา มหาชโน ปฏิกฺกมิ.

ยถา อญฺญา อิตฺถิโย นิสินฺนา วา นิปนฺนา วา วิชายนฺติ, น เอวํ เทวี. สา ปน สพฺพาภรณปฏิมณฺฑิตา สุวณฺณขจิตโกเสยฺยวตฺถนิวตฺถา มจฺฉกฺขิสทิสอุตฺตมทุกูลวตฺถं ยาว ปิฏฺฐิปาทา ปารุปิตฺวา มงฺคลสาลรุกฺขขนฺธं ปิฏฺฐิโต กตฺวา ทกฺขิณหตฺเถน สาลสาขं คเหตฺวา ปาจีนโลกธาตุๆ โอโลกยมานา จตฺวา โพธิสตฺตं วิชายิ.

ยถา อญฺเญ สตฺตา มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขนฺตา มีฬฺเหน ลิตฺตา รุหิเรน มกฺขิกา เสมฺเหน ลิตฺตา อุปลิมฺปนฺติ. “ยํ ยํ หิ กาเยน ผุสนฺติ, ตํ ตเทว สพฺพํ อสาตํ ทุกฺขเมว เกวลนฺ”ติ วุตฺตตฺตา มาตุกุจฺฉิสมฺภูตอสุจินา ปลิพุทฺธา หุตฺวา นิกฺขมนฺติ, น เอวํ โพธิสตฺโต. โส ปน ปเคว ปริสุทฺธมาตุกุจฺฉิยนฺติ วุตฺตตฺตา น อญฺเญ สตฺตา วิย กมฺมชวาเตหิ อโธมุขํ อปตมาโนว ธมฺมํ เทเสตฺวา รตนปลฺลงฺกโต โอรุยฺหมาโน มหาธมฺมกถิโก วิย ปทุมกนฺตเร กณฺณิกาย สยิตฺวา ยถารุจิตกาเล อุปฺปติตฺวา คตสุวณฺณภมโร วิย จ สมฺปสาริตหตฺถปาโท กาสิกวตฺเถน ปลิเวเจตฺวา จปิตชาติมณิ วิย ปริสุทฺธสรีโร หุตฺวา มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมิ.

อถ นํ ปหีนกามราคา สุทฺธาวาสิกา จตฺตาโร มหาพฺรหฺมาโน สุวณฺณชาลํ คเหตฺวา ตสฺมึ ขเณ สมฺปตฺตา. เต ตํ เตน สุวณฺณชาเลน คเหตฺวา มาตุปฺปรโต ฐเปตฺวา “อตฺตมนา เทวิ โหหิ, มเหสกฺโข เต ปุตฺโต อุปฺปนฺโน”ติ อาหํสุ. เตสํ หตฺถโต จตฺตาโร มหาราชาโน มงฺคลสมฺมตาย สุขสมฺผสฺสาย อชินปฺปเวณิยา คณฺหึสุ. เตสํ หตฺถโต อมจฺจา ทุกูลจุมฺพฏเกน คณฺหึสุ. เตสํ หตฺถโต มนุจิตฺวา ปถวิยํ ปติฏฺฐาย ปุรตฺถิมํ ทิสํ โอโลกยมาโน อฏฺฐาสิ. ตสฺมึ ขเณ วิสุทฺธกายสฺสาปิ มหาสตฺตสฺส มาตุกุจฺฉิยา จ สกฺการกรณตฺถํ อากาสโต ผลิกขนฺธวณฺณา เทฺว อุณฺหสีโตทกธารา อาคนฺตฺวา อุภเยสมฺปิ สรีเร อุตุํ คาหาเปสุํ. อุยฺยานโปกฺขรณีอาทิโต สุวณฺณรชตาทิฆฏสหสฺเสหิ อุทกํ อาหรนฺตานํ เทวมนุสฺสานํ ปริจฺเฉโท นตฺถิ, น เกวลํ อุทกธาราว ปาตุภวึสุ. เหฏฺฐา วุตฺตปฺปการานิ ทฺวตฺตึส ปุพฺพนิมิตฺตานิ จ.

โส เอวํ ปาตุภูตอเนกจฺฉริโย ปุริมํ ทิสํ โอโลกยมาโน “มยา สโม อธิโก วา โลเก อตฺถิ นุ โข”ติ อาวชฺเชสิ. อถ อเนกานิ จกฺกวาฬสหสฺสานิ เอกงฺคณานิ อเหสุํ. ตตฺถ เทวมนุสฺสา กุสุมคนฺธาทีหิ ปูชยมานา “อิมาย ทิสาย ปุริสุตฺตม ตยา สริกฺขโก นตฺถิ, ตฺวเมว อธิโก”ติ สาวยึสุ. เตสํ สุตฺวา มหาสตฺโต เสสอฏฺฐทิสา โอโลเกตฺวา ตตฺถาปิ อตฺตนา สมํ อธิกํ อทิสฺวา อุตฺตรทิสาภิมุโข สตฺต ปทานิ อคมาสิ. “มหาพฺรหฺมา เสตจฺฉตฺตํ ธาเรสิ. สุยาโม วาลพีชนึ, เอโก เทวปุตฺโต สตฺตรตนขจิตํ มงฺคลขคฺคํ, เอโก สุวณฺณปาทุกํ, เอโก ทิพฺพมยํ อุณฺหีสนฺ”ติ อิมานิ ปญฺจ ราชกกุธภณฺฑานิ ปณฺฑายนฺติ, ตํ ปฏิคฺคาหกเทวตา น ทิสฺสนฺติ. วุตฺตญฺเหตํ มหาปทานสุตฺตวณฺณนายํ-

อเนกสาขญฺจ สหสฺสมณฺฑลํ ฉตฺตํ มรู ธารยุมนฺตลิกฺเข
สุวณฺณทณฺฑา วีติปตนฺติ จามรา น ทิสฺสเร จามรฉตฺตคาหกาติ.

สีหนาทกถา

โพธิสตฺโต ปน สยํ ตรุณกุมาโร โสฬสวสฺสิโก วิย, สยํ นคฺโค กาสิวตฺถนิวตฺโถ วิย, อนลงฺกโตเยว จกฺกวตฺติอลงฺกาเรน อลงฺกโต วิย, ภูมิยา คจฺฉนฺโต อากาเสน คจฺฉนฺโต วิย ปญฺญายติ. ตตฺราปิ อเนกานิ จกฺกวาฬสหสฺสานิ เอกงฺคณานิ อเหสุ.

อถ ตตฺถ มหาพฺรหฺมา พฺรหฺมาภรณปฏิมณฺฑิโต พฺรหฺมทูตลํ เอกํสํ กตฺวา ทกฺขิณชาณุมณฺฑลํ ปถวิยํ นิหนฺตฺวา วามชาณุมณฺฑลํ อุกฺขิปิตฺวา เอกาย องฺคุลิยา เอกํ จกฺกวาฬสหสฺสํ ทสหิ องฺคุลีหิ ทสจกฺกวาฬสหสฺสานิ โอภาสํ ผรณสมตฺโถ มหานุภาโว อเนกสหสฺสพฺรหฺมปริวุโต สิรสฺมึ อญฺชลึ ปติฏฺฐาเปตฺวา “มาริส กึ สพฺพทิสาวิโลเกน อวีจิโต ยาว ภวคฺคา อปริยนฺตาสุ โลกธาตูสุ ตุมฺเหหิ สโม วา อธิโก วา โกจิ สตฺโต นาม นตฺถี”ติ อาห. ตทา โพธิสตฺโต สพฺพพุทฺธจริตภูตํ อฉมฺภิตสงฺขาตํ อุตฺตมํ สีหนาทํ นทนฺโต “อคฺโคหมสฺมิ โลกสฺส, เสฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส, เชฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส, อยมนฺติมา ชาติ. นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว”ติ อาห. ยถา อิธ, ตถา มโหสธกาเล เวสฺสนฺตรกาเลติ ทฺวีสุ อตฺตภาเวสุ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขนฺตมตฺโตว วาจํ นิจฺฉาเรสิ. อิติ อิมินา สทฺธึ ตีสุ.

สตฺต สหชาตา

มหาสตฺตสฺส ปน ลุมฺพินิวเน ชาตสมเย เอว พิมฺพาเทวี, ฉนฺโน, กาฬุทายี อมจฺโจ, อานนฺโท, กณฺฑกหยวโร, โพธินคฺคตฺตโม, จตสฺโส นิธิกุมฺภิโย จ ชาตา. อิเม สตฺต สหชาตา นาม, จตุนฺนํ ปน นิธิกุมฺภีนํ เอกา คาวุตปฺปมาณา, เอกา อฑฺฒโยชนปฺปมาณา, เอกา ติคาวุตปฺปมาณา, เอกา โยชนปฺปมาณา, อิทํ ปน มุขวฏฺฏิยา คาวุตปฺปมาณํ, คมฺภีรวิตฺถารโต ปน ปถวิปริยนฺตํ. อุภยนครวาสิโน ปน มหาสตฺตํ คเหตฺวา กปิลวตฺถุนครเมว อาคมึสุ.

ตํ ทิวสเมว ตาวตึสภวเน เทวสงฺฆา สนฺตุฏฺฐา หุตฺวา สุทสฺสนมหาวีถึ โอตริตฺวา คนฺธทามมาลาทามาทีนิ กณฺเฐ โอลมฺพิตฺวา เจลุกฺเขปาทีนิ ปวตฺเตนฺโต เสเฬนฺตา อปฺโผเฏนฺตา สาธุการํ ททมานา “มาริสา กปิลวตฺถุนคเร สุทฺโธทนมหาราชสฺส ปุตฺโต ชาโต, โส วุทฺธิมนฺวาย โพธิรุกฺขมูเล นิสีทิตฺวา อปฺปฏิวตฺติยํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตสฺสติ. ตทา มยํ ตํ พุทฺธภูตํ ทฏฺฐุํ ลจฺฉามา” ติ วทนฺติ.

เทวิลสฺส วนฺทนา

ตสฺมึ สมเย กาฬเทวิโล นาม มหาตาปโส อฏฺฐสมาปตฺติลาภี สุทฺโธทนกุลูปโก ตาวตึสานํ สนฺติกา มหาสตฺตสฺส อุปฺปนฺนภาวํ สุตฺวา ขิปฺปึ เทวโลกโต โอรุยฺห ราชภวนํ คนฺตฺวา สุปญฺญตฺตาสเน นิสินฺโน โพธิสตฺตํ อานยาเปตฺวา ตสฺส สรีเร ลกฺขณสมฺปตฺตึ ทิสฺวา อาสนา วุฏฺฐาย ตสฺส อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวาว “นิสฺสํสยํ โพธิมณฺฑํ อารุยฺห สพฺพญฺญุ ภวิสฺสตี”ติ สิตํ กตฺวา ตํ พุทฺธภูตํ อตฺตนา ทฏฺฐุํ อลพฺภนภาวํ ญตฺวา ปโรทิตฺวา อุภยการณมฺปิ รญฺโญ อาโรเจตฺวา อตฺตโน ภาคิเนยฺยํ นาลกํ ปพฺพาเชตฺวา ยาวตายุตฺ ฐตฺวา อรูปภเว นิพฺพตฺติ.

นามคฺคหณมงฺคลํ

ปญฺจมทิวเส ปน นามคฺคหณมงฺคลํ กตฺตุกาโม สุทฺโธทนมหาราชา สกลราชภวนํ จตุชฺชาติกคนฺเธหิ วิลิมฺปาเปตฺวา ลาชปญฺจมกานิ ปุปฺผานิ วิปฺปกิริตฺวา มหารหานิ รตนมยานิ อาสนานิ ปญฺญเปตฺวา สปฺปิมธุสกฺขราภิสงฺขตํ อสมฺภินฺนปายาสํ ปฏิยาทาเปตฺวา สกล-ขตฺติยมณฺฑลํ พฺราหฺมณคหปติมณฺฑลํ อมจฺจเสนิอาทโย จ สนฺนิปาตาเปตฺวา อสมฺภินฺนขตฺติย-วํสานุรูปึ อสมฺภินฺนชาติมูลปริหารํ การาเปตฺวา โพธิสตฺตํ สีสํ นฺหาเปตฺวา กุมารปสาธเนน ปสาเธตฺวา เวทปารเค อฏฺฐงฺคตรสเต พฺราหฺมเณ นิมนฺเตตฺวา รตนมหาสเน นิสีทาเปตฺวา มธุปายาสํ โภเชตฺวา สพฺพกาเมหิ สนฺตปฺเปตฺวา ลกฺขณานิ ปฏิคฺคหาเปสิ.

อฏฺฐ พฺราหฺมณปาโมกฺขา

ราโม ลกฺขโณ โกณฺฑญฺโญ ธโช โภโช สุทตฺโต สุยาโม โชติมนฺตีติ อิเม อฏฺฐ พฺราหฺมณา สเกหิ เวเทหิ สพฺเพสํ อธิกา อเหสุ. เตสุ โพธิสตฺตสฺส ลกฺขณสมฺปตฺติโย ทิสฺวา “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคตสฺส เทฺว คติโย ภวนฺติ, น อญฺญา. สเจ อคารํ อชฺฌาวสติ จกฺกวตฺติราชา โหติ, ปพฺพชฺชา สมาโน พุทฺโธ”ติ สตฺต ชนา เทฺว องฺคุลิโย อุกฺขิปึสุ. เตสํ ปน มนฺเตหิ ปธานภูโต โกณฺฑญฺญโคตฺโต นาม ทหรพฺราหฺมณกุมาโร อาสนปริยนฺเต นิสินฺโน มหาสตฺตสฺส ปาเทสุ จกฺกลกฺขณานํ คติโย สมาเนนฺโต “สเจ อยํ อคารํ อชฺฌาวเสยฺย, อิมานิ ลกฺขณานิ สกลชมฺพุทีปรชฺเช อิสฺสริยาธิปจฺจสงฺขาตสฺส รชฺชสิริยา ปฏิมณฺฑนภูตานิ ภวิสฺสนฺติ. ตสฺมา ตสฺส อคารมชฺเฌ วสนภาวโต มุญฺจิตฺวา ปพฺพชฺชาย ปฏิปตฺติยา ปฏิปนฺนภาวโต ปฏิปตฺติยา ปฏิปนฺนภาวโต ปฏิปตฺติยา ปฏิปนฺนภาวโต

ปธานภูโต โกณฺฑญฺญมหาเถโร ภวิสฺสติ. มหาสตฺตสฺส ปน สิทฺธภูตสพฺพอตฺถตฺตา “สิทฺธตฺโถ”ติ นามํ ปติฏฺฐาสิ.

ตทา ปน ราชา “กึ นาม อารมฺมณํ ทิสฺวา มม ปุตฺโต ปพฺพชฺชิสฺสตี”ติ “ชรํ, มตํ, พฺยาธิอภิภูตํ, ภิกฺขุนฺติ จตฺตาริ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ทิสฺวา”ติ สุตฺวา “ตสฺส มยฺหํ ปพฺพชฺชาย กิจฺจํ นตฺถิ, อากาสจารึ จกฺกวตฺติภูตํ ปสฺสิสฺสามี”ติ จินฺเตตฺวา “อิโต ปภุติ เอวรูปานํ ทสฺสนํ นิวาเรถา”ติ สมนฺตา คาวุเต อารกฺขํ ปฏฺฐเปสิ. ตตฺถ สนฺนิปติตา ขตฺติยมณฺฑลา จกฺกวตฺติภูตํ พุทฺธภูตโตปิ ขตฺติยกุมารํ อนุชานึสุ.

โพธิสตฺตมาตุธมฺมตา

มหามายาเทวี ปน มหาสตฺตสฺส ชาตทิวสโต สตฺตเม ทิวเส กาลํ กตฺวา ตุสิตปุเร เทวปุตฺโต หุตฺวา นิพฺพตฺติ. ธมฺมตา เอสา. มหาสตฺตสฺส ปน ปริวุฏฺโฐ คพฺโภ เจติยฆาเน จิโต อญฺเญสํ สาธารณโก น โหติ. ตาย จิตาย อญฺญาสํ มเหสิฏฺฐานํ ทาตุํ น สกฺโกติ. อยํ ปจฺฉิมภเว สพฺพโพธิสตฺตมาตูนํ ธมฺมตาติ.

ตทา ปน ราชา อติทีฆา อติรสฺสา อติกีสา อติถูลา อติกาฬา อจฺโจทาตาทิโทส-วินิมุตฺตา อุตฺตมรูปธรา อเนกสตธาติโย อุปฏฺฐเปสิ. เอวํ สนฺเต มหามายาเทวิยา กนิฏฺฐภคินี มหาปชาปติโคตมี อตฺตโน ปุตฺตํ นนฺทกุมารํ ธาตีนํ ทตฺวา มหาสตฺตํ สยํ ญญฺญ ปาเยสิ. โพธิสตฺโต ปน อนนฺเตน ปริวาเรน อนนฺเตน ยเสน มหนฺเตน สิริโสภคฺเคน เทวกุมาโร วิย สุสมิทฺธสุขุปกรโณ วฑฺฒติ.

วปฺปมงฺคลํ

อเถกทา ราชา วปฺปมงฺคเล สมฺปตฺเต สกลกปิลวตฺถุนครํ ตาวตึสนครํ วิย อลงฺกราเปตฺวา เอกูนอฏฺฐสตํ นงฺคลปโตทรสฺมิโยตฺตพลิพทฺธสิงฺคานิ รชตปริกฺขิตฺตานิ กาเรตฺวา อตฺตโน อาลมฺพนนงฺคลปโตทรสฺมิโยตฺตพลิพทฺธสิงฺคานิ สุวณฺณปริกฺขิตฺตานิ กาเรตฺวา สพฺพาลงฺการปฏิมณฺฑิตอมจฺจพฺราหฺมณคหปติเกหิ อหตวตฺถนิวตฺเถหิ มาลาคนฺธวิเลปนวิภูสิเตหิ ทาสกมฺมกราทีหิ ปริวุโต กมฺมนฺตฏฺฐานํ คจฺฉนฺโต โพธิสตฺตมฺปิ คาหาเปตฺวา อคมาสิ. ตทา กมฺมนฺตฐานโต อวิทูเร สนฺตจฺฉายพหลปลาโส มุณฺฑมณิปพฺพตปฏิภาโค ชมฺพุรุกฺโข อตฺถิ, ตสฺส เหฏฺฐา มหาสตฺตสฺส สิริสยนํ ปฏฺฐเปตฺวา อุปริ กนกตารกสมากิณฺณวิตานํ พนฺธาเปตฺวา สมนฺตโต สาณิพนฺธา อารกฺขํ ฐเปตฺวา วิภูสิตธาติปริวารํ กุมารํ สยเน

นิปชฺชาเปตฺวา อมจฺจคณปริวุโต นงฺคลกรณฏฺฐานํ คนฺตฺวา สุวณฺณนงฺคลํ คเหตฺวา รชตนงฺคล-คาหเกหิ อมจฺเจหิ สทฺธึ อปราปรํ จงฺกมติ.

ตสฺมึ ขาเน มหนฺตํ ยสสมฺปตฺตึ ทฏฺฐุกามา ธาติโย สาณิโต พหิ นิกฺขนฺตา. ตสฺมึ ขเณ โพธิสตฺโต ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อานาปาเน ปริคฺคเหตฺวา ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิ. รุกฺขานํ ฉายาสุ คตาสุปิ ตสฺมึ รุกฺเข ปริมณฺฑลา ฉายา อฏฺฐาสิ. ธาติโย ปุน อาคนฺตฺวา ตํ ทิสฺวา รญฺโญ อาโรเจสุ. ราชา เวเคน อาคนฺตฺวา ตํ ปาฏิหาริยํ ทิสฺวา อุปฺปนฺนทิวเส กาพเทวิลตาปเสน อญฺชลึ ปคฺคหิตกฺขเณ วนฺทิตตฺตา อิทํ ทุติยํ วนฺทนํ วนฺทิ. อถ โข โพธิสตฺตํ คเหตฺวา นครเมว ปาวิสิ.

โปกฺขรณิมาปนํ

อถ โข โพธิสตฺโต สตฺตวสฺสิโก ชาโต. ราชา อมจฺเจ ปุจฺฉิ “สตฺตวสฺสิกทารกา กึ ปิยายนฺตี”ติ. “อุทกกีฬนํ มหาราชา”ติ. ราชา นครวฑฺฒกีอาทโย ปกฺโกสาเปตฺวา “อสุกสฺมึ ขาเน มม ปุตฺตสฺส อุทกกีฬนตฺถํ โปกฺขรณิโย กโรถา”ติ อาห. เต ตํ ขานํ คนฺตฺวา ภูมิยํ สญฺญาณํ คณฺหึสุ. ตสฺมึ ขเณ สกฺกสฺส ภวนํ กมฺปิ. สกฺโก อาวชฺชมาโน ตํ การณํ ญตฺวา วิสฺสกมฺมํ อามนฺเตตฺวา “ตาต วิสฺสกมฺม คจฺฉ มหาปุริสสฺส อุทกกีฬนตฺถํ สตฺตรตนมยํ โปกฺขรณึ มาเปหี”ติ. สพฺพํ โปกฺขรณิมาปนวิธานํ อาจิกฺขิตฺวา เปเสสิ.

วิสฺสกมฺโม อาคนฺตฺวา เตหิ คหิตฏฺฐาเนเยว โปกฺขรณึ มาเปสิ เหฏฺฐา สตฺตรตนวาลุกาหิ วิปฺปกิณฺณํ สมนฺตา รตนิฏฺฐกาหิ ขจิตํ สตฺตรตนเวทิกาหิ ปริกฺขิตฺตํ ปวาฬมเยหิ โสปาเนหิ มณิมเยหิ โสปานสีเสหิ อุเปตํ สตติตฺถํ สหสฺสวงฺกํ สตฺตรตนวาลุกาสมากิณฺณตีรเลขํ อติมธุรสีตลอฏฺฐงฺคสหิตอุทกสมฺปุณฺณํ วิวิธปทุมสญฺฉนฺนนฺ. กถํ ตาย วิคตปงฺกาย ปทุมํ ชาตนฺติ. น จินฺเตตพฺพํ, มหาสตฺตสฺส ปุญฺญิทฺธิยา เทวปุตฺตสฺส จ เทวิทฺธิยา ชาตํ.

อปิจ โปกฺขรณิยํ คนฺธกลลํ ปูเรตฺวา ตตฺถ ปทุมนิพฺพตฺตนํ อธิฏฺฐาสิ. สญฺจรณปทุมานิ มาเปสิ. กถํ ? อเนกสตสุวณฺณโทณิโย มาเปตฺวา ตตฺถ คนฺธกลลํ ปูเรตฺวา ปทุมานิ ปุปฺผานิ จ มาเปสิ. ตานิ นิจฺจกาลํ ปุปฺผนฺติ. อุทกปิฏฺเฐ สญฺจรนฺติ, สุวณฺณมณิรชตปวาฬสตฺตรตนมยา นาวา มาเปสิ. สุวณฺณมยาสุ นาวาสุ รชตมยา ปลฺลงฺกา, รชตมยาสุ นาวาสุ สุวณฺณมยา ปลฺลงฺกา, มณิมยาสุ ปวาฬมยา ปลฺลงฺกา, ปวาฬมยาสุ มณิมยา ปลฺลงฺกา, สตฺตรตนมยาสุ สตฺตรตนมยา ปลฺลงฺกา อเหสุ. สุวณฺณมยาสุ นาวาสุ รชตมยา, รชตมยาสุ สุวณฺณมยา, มณิมยาสุ ปวาฬมยา, ปวาฬมยาสุ มณิมยา, สตฺตรตนมยาสุ สตฺตรตนมยา อุทกคณฺหิกา อเหสุ. เอวํ วิสฺสกมฺโม สกฺเกน วุตฺตปฺปการํ ทิพฺพมยนนฺทโปกฺขรณิมิว อภิภวนฺตํ โปกฺขรณึ มาเปตฺวา ตาวตึสภวนเมว อคมาสิ.

นวกมฺมิกา ปุนทิวเส คนฺตฺวา ตํ โปกฺขรณิสมฺปทำ ทิสฺวา รญฺโญ อาโรเจสุ. ราชา เวเคน คนฺตฺวา ตำ ทิสฺวา “มม ปุตฺตสฺส ปุญฺญานุภาเวน สกฺเกน มาปิตนฺ”ติ อญฺญาสิ. ตโต ปฏฺฐาย มหาสตฺโต เทวกุมาโร วิย มหนฺเตน ปริวาเรน ตตฺถ อุทกกีฬำ กีฬติ.

ตโย ปาสาทา

ตโต อนุกฺกเมน วฑฺฒมาโน มหาสตฺโต โสฬสวสฺสิโก อโหสิ, อถ ราชา นครวฑฺฒกีอิฏฺฐกวฑฺฒกีปาสาณโกฏฺฏกจิตฺตการาทโย ปกฺโกสาเปตฺวา มหาสตฺตสฺส วสนปาสาเท กาตุ อาณาเปสิ. เต ตโต ปฏฺฐาย นวกมฺมำ ปฏฺฐเปสุ. เหมนฺตอุตุอนุจฺฉวิกำ นวภูมิกำ, คิมฺหอุตุ-อนุจฺฉวิกำ ปญฺจภูมิกำ, วสฺสานอุตุอนุจฺฉวิกำ สตฺตภูมิกำ ปาสาทำ อกำสุ. สพฺเพ อุจฺจปฺปมาณโต สมา, ภูมิวเสเนว นานา, เหมนฺตกาเล ปน อติสมฺพาธภูมิโก อุตุสมฺปนฺโน โหติ. คิมฺหกาเล วิสาลภูมิโก, วสฺสกาเล อุภยวินิมุตฺตโก. นวภูมิกปาสาเท สีหปญฺชรวาตปานทฺวารานิ สุผุสิตานิ อกำสุ, ปญฺจภูมิกปาสาเท อผุสิตานิ. สตฺตภูมิเก เอกสฺมึ ภาเค สุผุสิตานิ.

จิตฺตการาปิ นวภูมิกปาสาเท จิตฺตกมฺมำ กโรนฺตา ภิตฺติถมฺเภสุ ปทรจฺฉทนาทีสุ อคฺคิกฺขนฺธานิ ปญฺญาเปสุ. ปญฺจภูมิกปาสาเท อุปฺปลกุมุทสตปตฺตโสคนฺธิกกนฺทาลวา...ทีนิ ปญฺญาเปสุ. สตฺตภูมิเก อุภยมิสฺสกานิ. นวภูมิกปาสาเท คนฺธทามมาลาทามมุตฺตาลมฺพณาทีนิปิ วินิคฺคลนฺตานิ วิย สุวณฺณมณิรชตตารกขจิตานิ อติสุขุมานิ อุณฺหอุตุสมฺปทายกานิ กมฺพล-โกเสยฺยปฏฺฏวิตานานิ นานาปภาสมุชฺชลิตานิ ตหึ ตหึ ปญฺญาเปสุ. ตถา สุวณฺณาทิปริกฺขิตฺต-วิจิตฺรสาณิปากาเรหิ ปริกฺขิปาเปสุ.

ปญฺจภูมิกปาสาเท ตถารูเปหิ สีตอุตุสมฺปทายเกหิ อติสุขุเมหิ จิตฺตสาณิปากาเรหิ ปริกฺขิปาเปสุ. สตฺตภูมิเก สมอุตุสมฺปทายเก อุภยมิสฺสเก ปญฺญาเปสุ. ปญฺจภูมิกปาสาทสฺส ปน สมนฺตา จตูสุ ทิสาสุ จนฺทาโลกมณฺฑเป กตฺวา มณฺฑปูปริ ขทิรตฺถมฺเภ นิกฺขนิตฺวา ยถารุจิตกาเล อปนิยฺยานิกานิ จิตานิ พนฺธึสุ. ปาสาทจฺฉทนนฺเตสุ นิจฺจกาลำ ปญฺจงฺคิกทิพฺพ-สงฺคีตินิคฺโฆสาภิภวนมธุรโฆสนิจฺฉรณกิงฺกณิกชาลานิ โอลมฺพึสุ.

ปญฺจภูมิกปาสาทสฺส จตูสุ ทิสาสุ ปญฺจปทุมสญฺฉนฺนา วิลินนีลมณิอมฺพุสนฺนิภ-ปริสุทฺธนิมฺมลสาธุรสสมสีตลอมฺพุสมฺปุณฺณโปกฺขรณิโย มาเปสุ. ปาจีนโปกฺขรณิยา อุคฺคตา หำส-กทมฺพ-การณฺฑว-ปีลว-จกฺกวากาทโย ทิชคณา นานาวิเธน มธุรสฺสเรน อุปกูชนฺตา ปาสาทมตฺถเกน คนฺตฺวา ปจฺฉิมทิสาย โปกฺขรณิยำ ปตนฺติ. ตโต อุคฺคตา ตเถว อุปกูชนฺตา ปาจีนโปกฺขรณิยำ ปตนฺติ. ทกฺขิณโปกฺขรณิยา อุคฺคตา ตเถว อุปกูชนฺตา ปาสาทมตฺถเกน คนฺตฺวา อุตฺตรโปกฺขรณิยำ ปตนฺติ. ตโต อุปฺปติตฺวา ทกฺขิณโปกฺขรณิยำ ปตนฺติ. สมนฺตา นานา-

ปภาสมุชฺชลิตเนกสหสฺสธชปนฺติโย สมุกฺขิปึสุ. นานากูฏเวทิกาสีหปญฺชรปฺปภาอุชฺโชติกเนก-ภูมิกทฺวารโกฏฺฐเก สุชาปริกมฺมเสตปุณฺณสมุคฺคตสตฺตปาการปนฺติโย จ ทสฺสยึสุ.

ธนุสิปฺปสตฺติทสฺสนํ

ปาสาเท นิฏฺฐเปตฺวา สากิยานํ สาสนํ เปเสสิ “มม ปุตฺตสฺส ปาสาเท กาเรสิ. ตสฺส อภิเสกํ ทาตุกามา อตฺตโน ธีตโร อลงฺกริตฺวา เปเสนฺตู”ติ. สากิยา สุตฺวา “กามํ กุมาโร อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก อิสฺสริยกุเล ชาโต, กิญฺจิ ปน สิปฺปํ น ชานาติ, น มยํ ตสฺส ธีตโร ทสฺสามา”ติ ปฏิเปเสสุ.

ราชา ตมตฺถํ โพธิสตฺตสฺส อาโรเจสิ. มหาปุริโส สุตฺวา “เทว มม สิปฺปสิกฺขเนน กิจฺจํ นตฺถิ, มม ญาตกา สิปฺปํ ปสฺสิตุกามา, อิโต สตฺตเม ทิวเส นคเร สนฺนิปติตุํ เภรึ จราเปถา”ติ อาห. ราชา ตถา อกาสิ. นครมชฺเฌ มหามณฺฑปํ กตฺวา อลงฺกริตฺวา มหารหํ ปลฺลงฺกํ ปญฺญเปตฺวา อาโรเจสุ. สุทฺโธทนมหาราชสฺส อสีติกุลสหสฺสานิ ตถา มหามายาเทวิยาติ สพฺพสากิยา พฺราหฺมณคหปติกาทโย สนฺนิปตึสุ.

โพธิสตฺโตปิ มหนฺเตน ปริวาเรน ตํ ฐานํ คนฺตฺวา ปลฺลงฺกมชฺเฌ นิสีทิตฺวา อกฺขณเวธิวาลเวธิสทฺทเวธิสรเวธิธนุคฺคเห ปกฺโกสาเปตฺวา สหสฺสถามธนุํ อาหราเปตฺวา เหฏฺฐา ธนุโกฏิวามปาทงฺคุฏฺฐเก ฐเปตฺวา กปฺปาสกิตฺตีนํ ธนุํ อาโรปนํ วิย อาโรเปสิ. เอตฺตเกเนว ปริสา หฏฺฐตุฏฺฐา อโหสิ. ตโต ชิยํ โผเฏสิ. อสนิสหสฺสปตนสทฺโท วิย ปถวีอุนฺทฺริยนสทฺโท วิย มหนฺโต สทฺโท อโหสิ. สกลโยชนิกํ กปิลวตฺถุนครํ กมฺปนาการปตฺตํ วิย. เอกจฺเจ กึสทฺโท นาเมโสติ วทึสุ. เอกจฺเจ อสนิปาตสทฺโทติ, อถญฺเญ ปถวิสทฺโทติ, อถญฺเญ “กึ ตุมฺเห วิลปถ องฺคีรสกุมารสฺส ชิยํ โผฏิตสทฺโท”ติ อาหํสุ. สพฺเพ สากิยา เอตฺตเกเนว อาราธิตา ธีตโร ทาตุํ อติวิย ชาตุสฺสาหา อเหสุํ. มหาสตฺโต มหาชนมชฺเฌ ปถวิมณฺฑเล อญฺเญหิ อสาธารณานิ สรลฏฺฐิสรรชฺชุสรปาสาทสรโสปานสรมณฺฑปาทีนิ ทฺวาทส สิปฺปานิ ทสฺเสตฺวา “อญฺญํ กึ กาตพฺพนฺ”ติ ปุจฺฉิ. วาลํ วิชฺฌิตพฺพนฺติ อาหํสุ. อถ สูริโย อตฺถงฺคมิ. มหาสตฺโต จตุรงฺค-สมนฺนาคเต อนฺธกาเร โยชนพหลํ วชิรปพฺพตํ อติกฺกมฺม จิตสาสปทสฺสนสมตฺถ-สุวิสุทฺธนิมฺมลปสาทวตฺถุตฺตา โยชนฏฺฐาเน ฐปิตวาลํ วิชฺฌิ. สพฺเพ สากิยา อตฺตโน อตฺตโน ธีตโร อลงฺกริตฺวา เปเสสุ. สพฺพา จตฺตาลีสสหสฺสมตฺตา ขตฺติยกญฺญา อเหสุ. พิมฺพาเทวี ปน อคฺคมเหสี.

ราชสมฺปตฺติอนุภวนํ

มหาสตฺโต อินฺโท วิย สุรกญฺญาปริวุโต มหนฺตํ ทิพฺพสมฺปตฺตึ อนุภวนฺโต เหมนฺตกาเล นิปฺปุริเสหิ ตูริเยหิ ปริจารยมาโน นวภูมิเก ปาสาเท วิหรติ. ตตฺถ โภชนนิวาสนปาวุรณาทีนิ ลูขานิ อุปเนนฺติ. สรีเร อุตุสมุปฺปาทนตฺถํ ตตฺถ จตฺตาโร มาเส วสิตฺวา คิมฺหกาเล ปญฺจภูมิก-ปาสาเท วิหรติ. ตตฺถ สินิทฺธานิ โภชนนิวาสนปาวุรณาทีนิ อุปเนนฺติ. วาตปานสมีเป มหตี จาฏิปนฺติโย ฐเปตฺวา ตตฺถ คนฺโธทกํ ปูเรตฺวา ปญฺจ ปทุมานิ ปกฺขิปนฺติ. อากาสมญฺเฑปเก ปกติวิตานานิ นีหริตฺวา นีลปีตวิตานานิ พนฺธนฺติ. สมนฺตโต นีลสาณิปากาเรน ปริกฺขิปนฺติ. ปาสาเท โอลมฺพนฺติ. ตทา มหาสตฺโต นีลวตฺถานิ นิวาเสตฺวา นีลปุปฺผทามนีลวิเลปเนหิ นีลาลงฺกาเรหิ อลงฺกรียติ. สพฺพาปิ นาฏกิตฺถิโย ตเถว อลงฺกริยนฺติ. โส สพฺพนีลเวสธารีหิ นาฏกิตฺถีหิ ปริวุโต สยํ สพฺพนีลเวสธโร นีลกเรณุฆฏปริวุโต วิย นีลมหาวารณราชา อลงฺกตอากาสมญฺเฑปิ ปวิสิตฺวา อุมาปุปฺผราสิสนฺนิเภ นีลปลฺลงฺกมชฺเฌ นิสีทิ. ตสฺมึ ขเณ ยนฺตเวเคน โปกฺขรณิโต อุทกํ อุกฺขิปิตฺวา นีลวิตานมตฺถเก ปาเปนฺติ. ยนฺตปาสาเณ มหีสจมฺม-มตฺถเก ปวตฺเตนฺติ. เมฆคชฺชนสทฺโท วิย โหติ อจฺฉินฺนธารเทวสฺสนกาโล วิย จ. โพธิสตฺโต วลาหกเทวกญฺญาหิ ปริวุโต นีลวลาหกเทวราชา วิย ตตฺถ นหายติ. เอวํ อเนเกหิ อากาเรหิ ตตฺถ สมฺปตฺตึ อนุภวิตฺวา วสฺสกาเล สตฺตภูมิกปาสาเท วิหรติ. ตตฺถ โภชนานิ อุภยมิสฺสกานิ อุปเนนฺติ.

จตุนฺนํ นิมิตฺตานํ ทสฺสนํ

เอวํ ตีสุ ปาสาเทสุ สกฺโก วิย เทวสมฺปตฺตึ อนุภวมาโน เวชยนฺตปาสาเท วิหรนฺโต เอกทิวสํ อุยฺยานกีฬาย อามนฺเตตฺวา “โยเชหิ สารถิ รถํ, อุยฺยานภูมึ คจฺฉาม สุภูมิทสฺสนายา”ติ อาห. โส “สาธู”ติ ปฏิสฺสุณิตฺวา สตฺตรตนขจิตํ สีหพฺยคฺฆทีปิจมฺมปริกฺขิตฺตํ ตรุณรวิสมานวณฺณํ มหารหํ อุตฺตมรถํ โคกณฺณปฏิกาปฏลิกาทิ วิจิตฺรตฺถรเณหิ อวเสสาลงฺกาเรน จ อลงฺกริตฺวา โกกนุทปทุมปตฺตวณฺเณ จตฺตาโร มงฺคลวรสินฺธเว โยเชตฺวา มหาปุริสสฺส นิเวเทสิ “โยชิโต เทว รโถ, อิทานิ เทว กาลํ มญฺญตฺถ อุยฺยานภูมิคมนายา”ติ. โพธิสตฺโต อมรภวนสสฺสิริกํ อาชญฺญมหารถํ อภิรุหิตฺวา อุยฺยานํ คจฺฉนฺโต เทวตาหิ นิมฺมิตํ ชราชชฺชรํ ขณฺฑทนฺตํ ปลิตเกสํ โคปานสิ วงฺกโอภคฺคสรีรํ ทณฺฑหตฺถํ เวธมานํ คจฺฉนฺตํ อาตุรํ คตโยพฺพนํ ปฐมํ ปุพฺพนิมิตฺตภูตํ เอกํ เทวปุตฺตํ ทิสฺวา สารถึ ปุจฺฉิ “โก นาม โส สมฺม สารถิ ปุรโต อญฺเญหิ อสทิสอกฺขิสรทนฺตเกสคตฺตหตฺถปาโท”ติ. อถ นํ เทวตา สรีเร อธิมุจฺจิตฺวา สพฺพํ สภาวํ กถาเปสุ. ตสฺส วจนํ สุตฺวา ชาตึ ครหิตฺวา สํวิคฺคหทโย “นิวตฺเตหิ สมฺม สารถิ รถํ,

กึ เอวัภวนสิรีเรน กีฬาปสุเตนา”ติ รถั นิวตฺตาเปตฺวา ปาสาทมภิรุหิ. ราชา สุตฺวา “นาฏกีฬกานิ สชฺเชถา”ติ อาณาเปตฺวา โพธิสตฺตสฺส ปมาทกรณตฺถํ อฑฺฒโยชเน มหลฺลเก นิวารณตฺถํ อารกฺขํ ฐเปสิ.

เอวํ ทุติยวาเร พฺยาธิตํ ตติยวาเร มตํ จตุตฺถวาเร สุนิวตฺถสุปารุตํ อากปฺปสมฺปนฺนํ เทวตาหิ นิมฺมิตํ ปพฺพชิตรูปํ ทิสฺวา สารถึ ปุจฺฉิตฺวา พุทฺธุปฺปาเท อสติปิ เทวตานุภาเวน ตสฺมึ ปพฺพชฺชาคุเณ วณฺณิเต “สาธุ สมจริยา, สาธุ ปุญฺญกิริยา, สาธุ กุสลกิริยา”ติ สุจินฺติตํ จินฺเตตฺวา “เอวรูปํ มยา อุตฺตมเวสํ คณฺหิตุํ วฏฺฏตี”ติ ปพฺพชฺชาย รุจึ อุปฺปาเทตฺวา ตํ ทิวสํ อุยฺยานเมว คนฺตฺวา นานาวิธปุปฺผผลปลฺลวูปโสภิเต อเนกวิธปทุมสงฺฆสมากิณฺเณ สิขณฺฑิกุญฺจ-หํสสตปตฺตโกกิลาทิทิชคณาทีหิ สงฺฆุฏฺเฐ ปทุมปุปฺผผลสมฺปนฺเน นานาปฺปการสำรูเปเต ทฺวารฏฺฏาลโกฏฺฐกโตรณปาการธชวีถิราชาคาราทิปฏิมณฺฑิเต จิตฺตลตาอุยฺยานวนกปฺปรุกฺขวรุยฺยาเน สกลทิวสํ กีฬิตฺวา นาฏกาทีหิ ปริวุโต เทวปริสาย สทฺธึ นนฺทาโปกฺขรณิมชฺโฌคาหโก ปุรินฺทโท วิย มงฺคลโปกฺขรณึ โอคาเหตฺวา นฺหายิตฺวา อตฺถงฺคเต ทิวากเร อตฺตานํ วิภูสาเปตุกาโม มงฺคลสิลาปฏฺเฐ ปณฺฑุกมฺพลสิลมชฺโฌคาเหตฺวา วิย สกฺโก เทวราชา นิสีทิ.

อถสฺส กปฺปกอมจฺจาทโย โมฬิมณิกญฺจนปฏฺฏกกุณฺฑลคีเวยฺยพาหุวลยอุรพนฺธนเอกาวฬิ-มุตฺตาหารกฏิสุตฺตปาทาลงฺการาทิเนกาภรณานิ นานาปฺปภาสปภินฺนวณฺณทุสฺสานิ กุสุมทามกุสุม-จุมฺพฏาวฏฺสกาทิมาลาวิกติโย หริจนฺทนาทินานาคนฺเธ จ คเหตฺวา สมนฺตโต ปริวารยึสุ. ตสฺมึ ขเณ สกฺกสฺส ภวนํ กมฺปิ. สกฺโก อาวชฺชมาโน ตํ การณํ ญตฺวา วิสฺสกมฺมํ เปเสสิ. โส กปฺปกเวเสน มนุสฺสานํ หตฺถโต อาภรณานิ คเหตฺวา อตฺตโน อาภเฏหิ สามลตาตุมฺพกปุปฺผป-ปมาเณหิ ทุกูลสุขุมวตฺเถหิ มหาสตฺตสฺส สีสํ เวเฐตุํ อารภิ. มหาสตฺโต หตฺถสมฺผสฺเสเนว เทวตาภาวํ อญฺญาสิ. โส ทสหิ ทุสฺสสหสฺเสหิ สีสํ ปสาเทตฺวา ทิพฺพมานุสเกหิ อลงฺกาเรหิ พฺรหฺมกุมารปฏิภาคตฺตํ มหาสตฺตํ อลงฺกริตฺวา สกฐานเมว อคมาสิ.

ตทา สพฺพตาฬาวจรนานาตูริยานิ คเหตฺวา สกสกปฏิภานานิ ทสฺเสนฺติ. พฺราหฺมณา ชยํ โฆเสนฺติ. มุขมงฺคลิกา มุขมงฺคลานิ วทนฺติ. ฤติมงฺคลิกาทโย นานาปฺปการมงฺคลวจน-ฤติโฆเสหิ สมฺภาเวนฺติ. เหมกปฺปนสุวณฺณชาลาทิอเนกาลงฺการปฏิมณฺฑิตเนกสหสฺสหตฺถิขนฺธคตา นีลาทิเนกวณฺณกญฺจนชาลกวจาทิปฏิมุกฺกา สพฺพาภรณวิภูสิตา โตมรงฺกุสหตฺถา คชคามณีปาท-วาลอุทรปิฏฺจิคีวากณฺณมุขาลงฺการปฏิมณฺฑิตวิจิตฺรจมฺเมหิ, สมลงฺกตสีฆวาทิอาชานิยาทิเนกสหสฺส-สินฺธววรปิฏฺจิคตา สพฺพาภรณปฏิมณฺฑิตา สฏฺจิกุนฺตาทิหตฺถาเนกตุรงฺคคามณี, สุสนฺนทฺธอุสฺสิตทฺ-ธชทีปิพฺยคฺฆาทิจมฺมปริกฺขิตฺตสพฺพาลงฺการูปโสภิตสพฺพรตนปฏิมณฺฑิตรถวรมชฺฌคตา สพฺพาภรณ-วิภูสิตอุตฺตมจมฺมวมฺมิกคหิตจาปสรหตฺถาทิเนกสหสฺสรถคามณี นานาวุธคหิตหตฺถาเนกาภรณ-

วิภูสิตา เสนาปตี อมจฺจา จ ตํ ปริวารยึสุ. เอวํ มหนฺเตน อานุภาเวน มหนฺเตน ปริวาเรน มหนฺเตน สิริโสภคฺเคน อุยฺยานโต นิกฺขมิตฺวา สพฺพาภรณวิภูสิตํ จกฺกวตฺติอาโรหณารหํ รถํ อภิรุหิ.

ราหุลกุมารวิชายนำ

ตํ ทิวสเมว เทวี ปุตฺตํ วิชายิ. ราชา สุตฺวา ตุฏฺฐหฏฺโฐ "มม ปุตฺตสฺส เวเคน สาสนำ นิเวเทถา"ติ ทูเต ปหิณิ. เต คนฺตฺวา มหาสตฺตสฺส อาโรเจสุ. โส ตำ สุตฺวา "ราหุโล ชาโต, พนฺธนำ ชาตนฺ"ติ อาห. ตโต ปภุติ กุมารสฺส ราหุลนามำ อุทปาทิ.

โพธิสตฺโต วิจิตฺรรถมชฺฌคโต อุภยเทวโลเก เทวคณปริวุโต เวชยนฺตรถมชฺฌคโต วิย สกฺโก เทวราชา ตรงฺควีจิสมากุลจณฺฑวาตพลวเวคาลุฬิตชลอุรคมุทฺธนิ จิตมณิปทีปปชฺโชต-นิคฺโมสคมฺภีรมหาสาครมชฺฌคตสุวณฺณมหานาวา วิย จ มหติยา เสนาย ปริวุโต นครำ ปวิสิตฺวา ปทกฺขิณำ กโรนฺโต คจฺฉติ. ตทา กิสาโคตมี นาม ขตฺติยกญฺญา อุปริมปาสาทตเล จิตา ตสฺส ตำ รูปสมฺปตฺตึ ทิสฺวา-

นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายำ อีทิโส ปตี"ติ

อุทาเนสิ.

มหาภินิกฺขมนำ

ตำ สุตฺวา โพธิสตฺโต "สุสทฺโท เอตาย อหำ สาวิโต"ติ อาจริยภาคำ กตฺวา สตสหสฺสคฺฆนิกำ มุตฺตาหารำ เปเสสิ. สา อญฺญถา มญฺญิ. มหาสตฺโต นนฺทิภวนำ อภิรุหิ. ตโต สิริสยเน นิปชฺชิ. ตาวเทว สพฺพาภรณวิภูสิตา หาวภาวาทิสิกฺขา นจฺจคีตาทีสุ กุสลา เทวกญฺญปมิตา จตฺตาลีสสหสฺสขตฺติยกญฺญา นานาวิธปญฺจงฺคตูริยานิ คเหตฺวา โพธิสตฺตำ ปริวาเรตฺวา อภิรมาเปนฺติโย นจฺจเฉกา นจฺจิตุำ คีตเฉกา คายิตุำ วาทิตเฉกา วาทิตุำ อารภึสุ. มหาสตฺโต ภเวสุ อุกฺกณฺจิโต กาเมสุ วิรตฺตจิตฺโต ตโต อนตฺถิโก มุหุตฺตำ นิทฺทำ โอกฺกมิ. ตา ปน สามิมฺหิ นิทฺทูปคเต "กิมตฺถำ กิลมามา"ติ อตฺตโน อตฺตโน หตฺถคตตูริยานิ อชฺโฌตฺถริตฺวา นิปชฺชึสุ.

ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน สุวณฺณรชตทีปรุกฺเขสุ คนฺธเตลปทีปา ฌายนฺติ. เทวตา ปน อตฺตโน อานุภาเวน อเนกานิ วิปฺปการานิ ทสฺสาเปสุำ "เอกจฺจา ปคฺฆริตเขฬา, เอกจฺจา ลาลากิลินฺนคตฺตา,

เอกจฺจา ทนฺเต ขาทนฺติโย, เอกจฺจา กากจฺฉนฺติโย, เอกจฺจา วิปฺปลปนฺติโย, เอกจฺจา วิวฏมุขา, เอกจฺจา อปคตวตฺถา ปากฏวิภจฺฉาวิสทสมฺพาธฏฺฐานา"ติ. ตโต ปุพฺเพ ปน มหาสตฺตสฺส สยนมหาตลํ เทวกญฺญาปริวารํ เทวรญฺโญ สยนมหาตลสทิสํ, ตํ ทิวสํ ปน ตาสุ นิพฺเพฐชนนตฺถํ เทวตานุภาเวน อโหสิ. โพธิสตฺโต ปพุชฺฌิตฺวา ตาสํ วิปฺปการํ ปสฺสิ. ตสฺส สโมสริตคนฺธทามมาลาทามมุตฺตาลมฺพกาทิสมลงฺกตสุวณฺณมณิรชตตารกขจิตวิจิตฺรปฏวิตานสมฺพทฺธสุวณฺณขจิตวิวิธวณฺณสาณิปาการปริกฺขิตฺตํ เตสุ เตสุ ปติฏฺฐาปิตจตุชฺชาติคนฺธกรณฺฑกปทีปธูมกฏจฺฉุกตคนฺธปริภณฺฑวิปฺปกิณฺณลาชาปญฺจมกปุปฺผุปหารสมลงฺกตภูมิภาคํ อุภโตวิจิตฺรกูปธานฆนปุปฺผนีลปุปฺผาทิมหคฺฆวิจิตฺรตฺถรณปตฺถริตํ อนคฺฆทิพฺพสยนวฏภาคํ มหารหํ สยนํ อลงฺกตสกฺกภวนสทิสํ มหาตลํ วิปฺปกิณฺณวิทฺธสนานากเพวรสมฺภริตํ อามกสุสานํ วิย ขายิ. ตโย ภเว อาทิตฺตปณฺณฆเร วิย ปสฺสิ.

โส สิริสยนา อุฏฺฐาย มหาทฺวารสมีเป ฐตฺวา อุมฺมาเร สีสํ กตฺวา นิปนฺนํ ฉนฺนามจฺจํ ปโพธิตฺวา "เอกํ อสฺสํ อาเนหี"ติ เปเสตฺวา ปุตฺตํ ปสฺสิสฺสามีติ คนฺตฺวา ตํ อาลงฺคิตฺวา มุทฺธาปิ คมนนฺตรายภเยน อนาลิงฺคิตฺวา ปาสาทา โอตริ. ฉนฺโนปิ อสฺสาลงฺการํ คเหตฺวา อสฺสสาลํ คนฺตฺวา คนฺธเตลปทีเปสุ ชลนฺเตสุ สุมนทามาทิปฏิมณฺฑิตวิจิตฺรปฏวิตานสฺส เหฏฺฐา คนฺธปริภณฺฑกเต รมณีเย ภูมิภาเค จิตฺ คีวโต ปฏฺฐาย อายาเมน อฏฺฐารสหตฺถํ ตทนุจฺฉวิเกน อุพฺเพเธน สมนฺนาคตํ จกฺกวตฺติปริโภคํ สุโธตสงฺขปฏิภาคํ กากสีสํ มุญฺชเกสํ ถามชวสมฺปนฺนํ กณฺฐกํ อสฺสราชํ สุกปฺปิตํ กปฺเปตฺวา มหาสตฺตสฺส อุปนาเมสิ. มหาสตฺโตปิ "ตาต กณฺฐก อชฺช เอกรตฺตึ มํ ตารย, อหํ ตยา ตาริโต พุทฺโธ หุตฺวา สตฺตสมูหํ ตาเรสฺสามี"ติ วตฺวา อุลฺลงฺคิตฺวา อสฺสราชปิฏฺฐึ อภิรุหิ. อสฺโส โสมนสฺสปฺปตฺโต สกลโยชนิกํ กปิลวตฺถุนครํ สงฺโขภยมาโน มหาหสิตํ หสิตฺวา อารภิ. ตํ เทวตา สนฺนิรุมฺภิตฺวา อกฺกมนปทวาเรสุ หตฺถตลานิ อุปนาเมสุ.

มหาสตฺโต อสฺสปิฏฺฐิวรมชฺฌคโต ตสฺส วาลธึ ฉนฺนํ คาหาเปตฺวา มชฺฌิมยาเม ทฺวิสหสฺสปุริสวิวริตพฺพกวาฏํ นุจฺจาริตนฺติ ลทฺธนามํ มหาทฺวารํ ปตฺวา หตฺถิคณนาย โกฏิสหสฺสหตฺถีนํ ปุริสคณนาย ทสนฺนํ โกฏิสหสฺสปุริสานํ พลธารณโต ฉนฺนสฺเสหิ สทฺธึ อฏฺฐารสหตฺถํ มหาปาการํ อุลฺลงฺคิตฺวา คนฺตุกามโ เทวตาหิ วิวเฏน ทฺวาเรน นิกฺขมิตฺวา จกฺกวตฺติสมฺปตฺติวณฺณกสฺส มารสฺส วจนํ อนาทิยิตฺวา หตฺถคตํ สตฺตรตนปริวารํ จตุทีปจกฺกวตฺติรชฺชสิรึ นิสฺสนฺทนํ วิย อปคิทฺเธตฺวา อาสพฺหิปุณฺณมาย อุตฺตราสาฬฺหนกฺขตฺเต วตฺตมาเน นิกฺขมิตฺวา กปิลวตฺถุนครํ โอโลเกตุกามโ หุตฺวา กุมฺภการจกฺกวตฺตนํ วิย ฉินฺทิตฺวา ปริวตฺติตภูมิภาเค จิตกณฺฐกปิฏฺฐิมชฺฌคโต นครํ วิโลกนํ กตฺวา ตตฺถ เจติยฏฺฐานํ ทสฺเสตฺวา คมนียฏฺฐานาภิมุขํ กตฺวา อสฺสํ ปายาสิ อปริมาเณน สกฺกาเรน มหนฺเตน อานุภาเวน อุฬาเรน สิริโสภคฺเคน.

ตสฺมึ ขเณ เทวตา อสฺสสฺส ปุรโต สฏฺฐิอุกฺกาสหสฺสานิ ธารยึสุ. ตถา ปจฺฉา ทกฺขิณวามปสฺสโต. จกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ ปน อปริยนฺตา อุกฺกา อุกฺขิปึสุ. ตถา อากาเส สกลปถวิยํ. ปุรโต อฏฺฐสฏฺฐิตูริยสหสฺสานิ วชฺชึสุ. ตถา ปจฺฉา ทกฺขิณวามปสฺสโต. อปรา เทวตาสุปณฺณ-นาคยกฺขคนฺธพฺพสกฺกพฺรหฺมาทโย คนฺธปุปฺผธูมสงฺขตฉตฺตมนฺทารวปาริฉตฺตกวีฬาทีหิ ปูชยมานา ธารยมานา สมนฺตโต ปริวาเรตฺวา คจฺฉนฺติ. จกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ อากาเส จ ฐตฺวา เทวา สุวณฺณรชตมณิปวาฬกาจผลิกโลหิตงฺคมสารคลฺลจงฺโกฏเก คเหตฺวา ปทุมสุมนมลฺลิกมนฺทารว-ปาริจฺฉตฺตกปุปฺผาทีหิ ปูเรตฺวา วิสฺสชฺเชนฺติ. สกลนภํ มหาเมฆวุฏฺฐิธาราปริปุณฺณํ วิย ทิพฺพปุปฺผวเสน นิรนฺตรํ อโหสิ.

สกลจกฺกวาฬคพฺภํ ทิพฺพตูริยนิคฺโฆเสน อปฺโผฏนสาธุการเสฬนอนฺนาทสทฺเทหิ จ มหาสมุทฺทกุจฺฉิยํ อเนกสหสฺสเมฆฏฺฐานกาโล วิย, อสนิวิจกฺกนิคฺโฆโส วิย, ยุคนฺธรกุจฺฉิยํ สาครนิคฺโฆสกาโล วิย จ เอกนินฺนาทํ อโหสิ. เอวรูเปน สิริโสภคฺเคน วตฺตมาเนน กณฺหโก อสฺสราชวโร ปิฏฺฐิวรมชฺฌคตมหาสตฺเตน วาลธิคหิตฉนฺเนน สทฺธึ ทสโยชนสหสฺสอฑฺฒฑฺฒโย ชนสตาธิกฉตฺตึสโยชนสตสหสฺสปริมณฺฑลํ เอกํ จกฺกวาฬคพฺภํ นาภิยา จิตํ จกฺกเนมิวฏฺฏึ มทฺทนฺโต วิย อนฺเตน อกฺกมิตฺวา ปาตราสเมว อาคนฺตฺวา อตฺตสมฺปาทิตํ โภชนํ ภุญฺชิตุํ สมตฺถเวโกปิ เทวาทีหิ วิสฺสฏฺฐคนฺธมาลาทิหตฺถึ ภินฺทนฺโต ตึสโยชนมคฺคํ คนฺตฺวา อโนมนทีตีรํ ปาปุณิ. อรุโณ อุฏฺฐหิ.

โพธิสตฺตปพฺพชฺชา

ตโต ฉนฺนํ ปุจฺฉิ “สมฺม กา นาม อยํ นที”ติ. เทว อโนมา นามาติ. “สาธุ ภเณ อมฺหากมฺปิ ปพฺพชฺชา อโนมา ภวิสฺสติ. คณฺหามิ อิมิสฺสา ตีเรว ฐตฺวา ปพฺพชฺชนฺ”ติ ปณฺหิยา อสฺสสฺส สญฺญํ ทตฺวา อฏฺฐุสภวิตฺถารํ นทึ อติกฺกมิตฺวา ปาริมตีเร จิตอสฺสปิฏฺฐิโต โอรุยฺห รชตปตฺตสริกฺขกวาลุกาปิฏฺเฐ ฐตฺวา ฉนฺนํ อาภรเณเหว สทฺธึ นิวตฺเตตฺวา โมฬึ ฉินฺทิตฺวา อากาเส ขิปิตฺวา ตํ สกฺเกน คเหตฺวา โยชนิกสุวณฺณจงฺโกฏกวเรน ตาวตึสภวนมชฺเฌ โยชนิกจูฬามณิมเย เจติเย ปติฏฺฐาปิเต กสฺสปพุทฺธกาเล ปุราณสหายเกน ฆฏิการมหาพฺรหฺมุนา อานีตอฏฺฐปริกฺขาเร คเหตฺวา ปพฺพชิตฺวา อตฺตนา นิวตฺถทิพฺพทุสฺสยุคํ พฺรหฺมโลเก ฐวาทสโยชนิกํ ทุสฺสถูปํ กาตุํ ฆฏิการพฺรหฺมุโน ทตฺวา ตทวิทูเร อนุปิยอมฺพวเน ปพฺพชฺชาสุเขน สตฺตาหํ เขเปตฺวา ตโต ปาโตว นิกฺขมิตฺวา ตึสโยชนมคฺคํ เอกนฺตรภตฺเตเนว ปทสา ราชคหํ คนฺตฺวา ปาจีนทฺวาเรน นครํ ปวิสิตฺวา สปทานํ ปิณฺฑาย จรนฺโต อตฺตโน รูปสิริยา นาฬาคิรินาค-ปวิฏฺฐกาลํ วิย อสุรินฺทปวิฏฺฐอสุรปุรํ วิย จ สกลนครํ สโญเภตฺวา อตฺตานํ ทิฏฺฐปุริเสหิ รญฺโญ

อาโรจิเต รญฺญา เปสิเตหิ ทูเตหิ อนุคมมาโน ยาปนมตฺตํ คเหตฺวา เตเนว ทฺวาเรน นิกฺขมิตฺวา ปณฺฑวปพฺพตฉายายํ ปุรตฺถาภิมุโข นิสีทิตฺวา ตสฺมึ อตฺตภาเว จกฺขุนาปิ อทิฏฺฐปุพฺพํ มิสฺสกาหารํ ปจฺจเวกฺขณาพเลน อมตํ วิย ปริภุญฺชิตฺวา มุขํ วิกฺขาเลตฺวา ปตฺตํ โธวิตฺวา ปตฺตตฺถวิกาย โอตาเปตฺวา มุหุตฺตํ ปพฺพชฺชาสุเขน วีตินาเมนฺโต ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา นิสีทิ.

พิมฺพิสารรญฺโญ ปฏิญฺญาทานํ

ทูตา คนฺตฺวา รญฺโญ อาโรเจสุ. ราชา เวเคน อาคนฺตฺวา เอกมนฺตํ นิสินฺโน “กุโต อาคตตฺถา”ติ อาห. “สกฺยชนปทา มหาราชา”ติ “กตรนครโต”ติ. “กปิลวตฺถุนครโต”ติ. “กึชาติโก”ติ. “สกฺยชาติโก”ติ. “กสฺส ปุตฺโต”ติ. “สุทฺโธทนมหาราชสฺสา”ติ. “กึนามโก”ติ. “สิทฺธตฺถนามโกมฺหี”ติ เอวํ รญฺญา ปุฏฺโฐ มหาสตฺโต พฺยากาสิ. โพธิสตฺโต จ พิมฺพิสาโร จ อทิฏฺฐปุพฺพสหายา. ราชา โสมนสฺสปฺปตฺโต หุตฺวา “ฌาตเกหิ สทฺธึ ภณฺฑิตฺวา อาคโต ภวิสฺสติ, อิธาคจฺฉนฺโต สุนฺทรํ อโหสี”ติ จินฺเตตฺวา “ตุมฺหากํ อิธาคมนํ สฺวาคมนํ. อหํ ตุมฺหากํ อทิฏฺฐปุพฺพโก สหาโย พิมฺพิสาโร นาม ปญฺจโยชนสติกองฺคมคเธสุ อิสฺสโร. อุปฑฺฒรชฺชํ ตุมฺหากํ ทมฺมิ. เอตฺถ อุโภ สหายา รชฺชํ กาเรมา”ติ อุปฑฺฒรชฺเชน นิมนฺเตสิ. ตํ สุตฺวา มหาสตฺโต “นตฺถิ มหาราช มยฺหํ รชฺเชน อตฺโถ, อหํ หตฺถคตํ จกฺกวตฺติรชฺชํ เขฬปิณฺฑํ วิย ฉฑฺเฑตฺวา ปรมาภิสมฺโพธึ ปตฺถยนฺโต นิกฺขนฺโต”ติ อาห. ราชา ยาจนฺโตปิสฺส มนํ อลภิตฺวา พุทฺธภูตกาเล อตฺตโน วิชิตํ อาคมนตฺถาย ปฏิญฺญํ อคฺคเหสิ.

ปธานานุยุญฺชนํ

มหาสตฺโต ตสฺส ปฏิญฺญํ ทตฺวา ตโต นิกฺขมิตฺวา อนุปุพฺเพน จาริกํ จรมาโน อาฬารกาลามํ อุปสงฺกมิตฺวา ตสฺส ปาวจเน สตฺต สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา อุปริวิเสสํ ปุจฺฉิตฺวา “นตฺถี”ติ สุตฺวา เตน อาจริยฏฺฐาเน ฐปิโต ตํ อนลงฺกริตฺวา อุทกํ รามปุตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา ตสฺส ปาวจเน อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา อุปริวิเสสํ ปุจฺฉิตฺวา “ตโต อุตฺตริ นตฺถี”ติ วุตฺเตน อาจริยฏฺฐาเน ฐปิโต ตํ อนลงฺกริตฺวา อุรุเวลํ คนฺตฺวา รมณีเย ภูมิภาเค ฉพฺพสฺสานิ ปธานํ ปทหนฺโต อากาเส คณฺหึ กโรนฺโต วิย มหาปถวึ ปริวตฺเตนฺโต วิย จ เทวพฺรหฺมสมณพฺราหฺมเณหิปิ เกหิจิ กาตุมสกฺกุเณยฺยํ อติทุกฺกรการิกํ กตฺวา ปญฺจวคฺคิเยหิ อุปฏฺฐหิยมาโน ตตฺถ โมกฺขํ กิญฺจิ อทิสฺวา ตํ ปหาย สรีเร ถามํ คาหาเปตฺวา โอฬาริกาหารํ ปริภุญฺชิตฺวา ปาตุภูตมหาปุริสลกฺขณานุพฺยญฺชโน เวสาขปุณฺณมีจาตุทฺทสีปจฺจูสกาเล ปญฺจ มหาสุปิเน ทิสฺวา สยเมว พฺยากริตฺวา “นิสฺสํสยํ สฺวาหํ พุทฺโธ ภวิสฺสามี”ติ จินฺเตตฺวา

กาลสฺเสว วุฏฺฐาย สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา เสนานิคมทฺวาเร พหุปาโรหนิโครุธมูเล นิสีทิตฺวา ตโต ปุเรตรเมว ขีรปริวตฺตนํ กตฺวา ปตฺถิตปตฺถนาย สุชาตาย ปฏิยตฺตวรมธุยาปาสํ สุวณฺณปาติยา คเหตฺวา เนรญฺชราย ตีเร สุปติฏฺฐิตติตฺเถ นิสีทิตฺวา ปายาสํ ปริภุญฺชิตฺวา สุวณฺณปาตึ นทิยํ ขิปิตฺวา กาฬนาครญฺโญ ภวนคามึ กตฺวา สุปุปฺผิตสาลวเน ทิวาวิหารํ กตฺวา สายนฺหสมเย สุวณฺณสุรภิคนฺธกุสุเมสุ วณฺฏโต โอมุญฺจิตฺวา จีวรุปริ ปตมาเนสุ นาคสุปณฺณาทีสุ ทิพฺพ-ปุปฺผคนฺธาทีหิ ปูชยมาเนสุ เทวตาสุ สาธุการํ ททมานาสุ ทสสหสฺสิโลกธาตูสุ กมฺปมานาสุ เทวตาหิ อลงฺกเตน อฏฺฐุสภวิตฺถารมคฺเคน วิชมฺภมาโน เกสรสีโห วิย โพธิรุกฺขาภิมุโข คจฺฉมาโน อนฺตรามคฺเค โสตฺถิยพฺราหฺมณสฺส หตฺถโต อฏฺฐ ติณมุฏฺฐิโย คเหตฺวา โพธิมณฺฑํ อารุยฺห ทกฺขิณปจฺฉิมอุตฺตรทิสาภาเค ปริคฺคณฺหิตฺวา ตํ ภูมิภาคํ ฌตฺวา ปุรตฺถิมทิสาย อคฺเค คเหตฺวา ติณมุฏฺฐิโย จาเลตฺวา ตาวเทว ปาตุภูตํ จุทฺทสหตฺถํ อภิชฺชอปราชิตอุตฺตมปลฺลงฺกํ อภิรุยฺห รชตกฺขนฺธสทิสกฺขนฺธํ โมรปิญฺฉตฺตสทิสจฺฉายํ อินฺทนีลมณิปตฺตปฏิภาคปตฺตํ ปวาฬทลสทิสรตฺตงฺกุรํ มูลโต ยาว อคฺคา รตนสตํ สมนฺตโต รตนสตํ มหาโพธิรุกฺขํ ปีฏฺฐิโต กตฺวา ปุรตฺถาภิมุโข “กามํ ตโจ จ นฺหารู จา”ติอาทินา ปวตฺตสมฺมปฺปธานถิรวีริยํ อธิฏฺฐาย “สพฺพญฺญุตं อปาปุณิตฺวา น อิมํ ปลฺลงฺกํ ภินฺทิสฺสามี”ติ นิสีทิ.

โพธิมณฺฑอุปคมนํ

มหาพฺราหฺมา จนฺทมณฺฑลปฏิภาคํ ติโยชนิกํ อุตฺตมเสตจฺฉตฺตํ ธารยมาโน อฏฺฐาสิ. สกฺโก เทวราชา สกวาตํ คเหตฺวา ธมิเต จตฺตาโร มาเส สทฺทํ กตฺวา นิสฺสทฺทภาวนํ วีสรตนสติกํ วิชยุตฺตรสงฺขํ ธมมาโน อฏฺฐาสิ. มหากาโฬ นาคราชา อเนเกหิ ปเทหิ ถุติโย วทมาโน, ปญฺจสิโข ติคาวุตํ เพฬุวปณฺฑุวีณํ วาทยมาโน, สุยาโม สุวณฺณวาฬพีชนึ คเหตฺวา, สนฺตุสฺสิโต มณิตาลวณฺฏํ คเหตฺวา, จตุโลกปาลา ขคฺคหตฺถา สมนฺตา อฏฺฐํสุ. ทฺวตฺตึสเทวกุมาริกา ทิพฺพปุปฺผสมฺปุณฺเณ เหมสชฺฌปวาฬมณิจงฺโกฏเก คเหตฺวา ปูชยมานา อฏฺฐํสุ. เอกจฺเจ เทวา ธชปฏากปนฺติโย คเหตฺวา, เอกจฺเจ กทลิปนฺติโย, เอกจฺเจ โตรณปนฺติโย, เอกจฺเจ ธูมกฏจฺฉุมาลา, เอกจฺเจ ปุปฺผปาติมาลา, เอกจฺเจ ปุณฺณฆฏมาลา, เอกจฺเจ มณิทณฺฑทีปกมาลา, เอกจฺเจ สิริวจฺฉมาลา, เอกจฺเจ นนฺทิยาวฏฺฏมาลา, เอกจฺเจ ยุคมาลา, เอกจฺเจ องฺกุสมาลา, เอกจฺเจ ภทฺทปีฐมาลา, เอกจฺเจ วาฬพีชนีมาลา, เอกจฺเจ สงฺขมาลา, เอกจฺเจ มงฺคลปนฺติโย ธาเรสุ. เอกจฺเจ รชต-อาทาสมาลา, เอกจฺเจ มณิอาทาสมาลา, เอกจฺเจ สพฺพรตนาทาสมาลา ธาเรสุ. สพฺพา ทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา ฉณเวสํ คณฺหึสุ.

มาราริวิชโย

ตสฺมึ สมเย มาโร ปาปิมา ฉพฺพสฺสานิ มหาสตฺตสฺส ปทานุปทิโก โอตาราเปกฺขี วิจริตฺวา อุกฺกณฺจิโต อตฺตโน เทวโลกํ คโต อาวชฺเชนฺโต มหาสตฺตํ โพธิมณฺฑํ อารุยฺห ปลฺลงฺกวรมารุยฺห นิสินฺนํ ทิสฺวา “สิทฺธตฺถกุมาโร มยฺหํ วสํ อติกฺกมิตุกาโม, น ทานิสฺส อติกฺกมิตุํ ทสฺสามี”ติ มารเสนํ สนฺนิปาเตตฺวา ตมตฺถํ อาโรเจตฺวา มารโฆสนํ นาม โฆสาเปตฺวา มารพลํ อาทาย นิกฺขมิ. นิกฺขมิตฺวา จ ปน มารเสนํ อามนฺเตสิ “มาริสา เหฏฺฐา อวีจิโต อุปริภวคฺคํ อปริยนฺตาสุ โลกธาตูสุ สิทฺธตฺถสทิโส อุตฺตมปุริโส นตฺถิ, ปุริสุสโภ เอส ปุริสสีโห ปุริสนาโค, ตสฺมา ตสฺส สมฺมุขา ยุทฺธํ ทาตุํ น สกฺขิสฺสาม. เอกปสฺเสน ทสฺสามา”ติ. อุตฺตรปสฺเสน มารเสนาคมนํ วิจาเรสิ. ปุนปิ อาห “ตุมฺเห ยถาสตฺติ ยถาพลํ นานาวุธา นานาสรีรวณฺณา นานาสณฺฐานา นานามุขา หุตฺวา ตสฺส ปลฺลงฺกโต อุฏฺฐหิตฺวา ปลายนตฺถาย วายามํ กโรถา”ติ. ปุรโต ทฺวาทสโยชนิกํ เสนํ ฐเปตฺวา ตถา ทกฺขิณโต วามโต ปจฺฉโต จกฺกวาฬปริยนฺตํ กตฺวา ฐเปสิ. อุทฺธํ นวโยชนุพฺเพธํ. เอกจฺจา นีลสรีรา รตฺตมุขา, เอกจฺจา รตฺตสรีรา นีลมุขา, เอกจฺจา เสตสรีรา ปีตมุขา, เอกจฺจา ปีตสรีรา เสตมุขา. เอกจฺจา กณฺหสรีรา กพรมุขา, เอกจฺจา กพรสรีรา กณฺหมุขา, เอกจฺจา นีลสรีรา เสตมุขา, เอกจฺจา เสตสรีรา นีลมุขา, เอกจฺจา เสตสรีรา กณฺหมุขา, เอกจฺจา กณฺหสรีรา เสตมุขา, เอกจฺจา กพรสรีรา นีลมุขา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต นาคสรีรา อุปริมกายโต มนุสฺสสรีรา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต สุปณฺณสรีรา อุปริมกายโต มนุสฺสสรีรา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต พฺยคฺฆสรีรา อุปริมกายโต อุสภสรีรา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต วารณสรีรา อุปริมกายโต หยสรีรา, อุปริมกายโต วารณสรีรา เหฏฺฐิมกายโต หยสรีรรา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต สีหสรีรา อุปริมกายโต มหึสสรีรา, เหฏฺฐิมกายโต มหึสสรีรา, อุปริมกายโต สีหสรีรา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต คิชฺฌสรีรา อุปริมกายโต กากสรีรา, เหฏฺฐิมกายโต กากสรีรา, อุปริมกายโต คิชฺฌสรีรา, เอกจฺจา เหฏฺฐิมกายโต มนุสฺสสรีรา อุปริมกายโต คิชฺฌสรีรา, เอกจฺจานํ ทกฺขิณกณฺณโสเตน ปวิฏฺโฐมรสปฺปา วามกณฺณโสตโต นิกฺขมิตฺวา ผณํ ธาเรสุ, เตน อิตรโต, ทกฺขิณกฺขินา วามกฺขิโต, เตน อิตรโต, ทกฺขิณนาสิกผุเฏน อิตรโต, เตน อิตรโต, มุเขน ปวิฏฺฐา มตฺถกโต, เตน มุขโต, นาภิปวิฏฺฐา อุรโต. เตน นาภิโต, ทกฺขิณหตฺถเวฏฺฐิตนาคา วามชาณุมตฺถเก ผณานิ ธาเรสุ, วามหตฺถเวฐิตนาคา ทกฺขิณชาณุมตฺถเก, ตถา โคณ มหึสสปฺป-อชคราทโย. เอวํ คีวา-อุร-กฏิ-อูรุ-ปาทาทีสุ ทฏฺฐพฺพา. สพฺพา ปน เสนา นิพฺพิธปิงฺคล-นิกฺขนฺตกฺขินิกฺขนฺตทาฐา กุฏิลภมุกา ภินฺนนลาฏา นิกฺขนฺตติขิณมหานขา ตมฺมลปจฺจุวิปฺปกิณฺณ-มุปฺปุรุฏฺฐิตทุสฺสณฺฐานา วิวณฺณกสฺส วิภจฺฉกุรุรทารุณา วิย ทุผสฺสนานาวุธหตฺถา คาวุต-ทฺวิคาวุต-ติคาวุต-โยชน-ทฺวิโยชน-ติโยชนาทิสมุคฺคตสรีรา. โยชนสหสฺสโต ปฏฺฐาย ปถวุนฺทฺริยน-

เมฆนิฏฺฐรก-อสนิวิจกฺกผลนอุทฺทาลน-มหาสาครนิคฺโฆสภวนวิปุลสทฺทนิคฺโฆสา จกฺกวาฬปพฺพตํ ภินฺทิตฺวา อิมํ จกฺกวาฬํ อาคโต มหาสมุทฺทโฆโส วิย อากาสํ อุลฺลงฺคิตฺวา สกลปถวึ ปริมทฺทิตุํ คจฺฉมานา ปพฺพตมฏฺฐา วิย จ มารเสนา มหาโพธิมณฺฑํ อวตฺถรมานา วิย คจฺฉนฺติ.

มาโร เอวํ วิจาริตเสนาย คมนสชฺชํ กตฺวา ทิยฑฺฒโยชนสติกํ คิริเมขลหตฺถิกฺขนฺธวรคโต มาปิตพาหุสหสฺเสหิ อสิ-สตฺติ-ธนุ-สร-โตมร-กณย-ภินฺทิวาฬ-ปีฐร-กุนฺต-จกฺกสงฺฆ-องฺกุส-กสฺส-ปาสาณ-อยปาส-อยมุสล-วาสิ-ผรสุ-ติสูลาทิเภทนานาวุธานิ คเหตฺวา วิภจฺฉสรีโร ทารุณสทฺเทน “สิทฺธตฺถกุมารํ คณฺหถ, หนถ, พนฺธถ, พาเธถ, อุตฺตาเสถ, หทยํ มทฺทถ, อุรํ ผาเลถ, ปาเทสุ คเหตฺวา ปรสมุทฺเท ขิปถา”ติ อาณาเปนฺโต อาคจฺฉติ.

ตสฺมึ ขเณ ฉฬเวสํ คเหตฺวา โพธิสตฺตํ ปริวาเรตฺวา จิตา ทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา มารเสนานิคฺโฆสํ สุตฺวา อุตฺตรทิสํ โอโลกยมานา มารเสนํ อาคจฺฉมานํ ทิสฺวา “มาโร อาคโต”ติ ญตฺวา ภีตตสิตา สมฺมุขฏฺฐานโตเยว มหาสตฺตํ เอกกํ ปหาย ปลายิตุํ อารภึสุ. สกฺโก วิชยุตฺตรสงฺขํ ปิฏฺฐิโต กตฺวา ปลายิ. มหากาโฬ นาม นาคราชา ปถวึ ปวิสิตฺวา ปณฺจโยชนสติกํ มนฺทิรนาคภวนํ คนฺตฺวา สีริคพฺภํ ปวิสิตฺวา อุโภหิ หตฺเถหิ มุขํ ปิธาย นิปชฺชิ. มหาพฺรหฺมา เสตฉตฺตํ โกฏิยํ คเหตฺวา พฺรหฺมภวนํ อคมาสิ. ตถา เสสเทวตาปิ ฉาตุํ อสมตฺถา อเหสุํ.

โพธิสตฺโต เอกโกว นิสีทิ. โส สพฺพเทวตานํ ปลาตตฺตา นิสฺสทฺทํ สุญฺญํ ปเทสํ ทิสฺวา อุตฺตรํ ทิสํ โอโลกยมาโน อชฺโฌตฺถริตฺวา อาคจฺฉมานํ มารพลํ ทิสฺวา จินฺเตสิ “อยํ เอตฺตโก ชโน มํ เอเกกํ สนฺธาย มหนฺตํ วายามํ กโรติ. อิมสฺมึ ฐาเน มม อวสฺสโย หุตฺวา มารเสนาย สทฺธึ ยุชฺฌนโก ปิตา วา ภาตา วา สหาโย วา นตฺถิ, เทวตาปิ ปลาตา, ฐเปตฺวา ทส ปารมิโย อญฺญํ ปฏิสรณํ นตฺถิ. สีลปารมิภูมิยํ วิริยปารมิปาเทน ปติฏฺฐหิตฺวา ปญฺญาปารมิขคฺคํ สทฺธาหตฺเถน คเหตฺวา เสสปารมิโย ผลกํ กตฺวา ปลฺลงฺกโต อนุฏฺฐหิตฺวา มยา มารเสนํ วิทฺธํสิตุํ วฏฺฏตี”ติ ปารมิโย อุปปริกฺขมาโน นิสีทิ.

มารสฺส นวสฺสาวุธวิสฺสชนํ

อถ มาโร อทฺธโยชนเอกโยชนทฺวิโยชนติโยชนาทิปมาณปพฺพตกูฏปฺปทาลนสมตฺถํ ปุรตฺถิมาทิเภทํ วาตวสฺสํ, วนรุกฺขาทีนํ อุปริภาเคน มโหฆปวตฺตาปกํ วุฏฺฐิธาราวสฺสํ, เวเคน ปถวิภินฺนํ กุรุมานํ ภึสนกขรวาฬเชน สทฺธมายนฺตํ ปชฺชลนฺตํ อากาเสน คจฺฉมานํ มหนฺตํ ทารุณ ปาสาณวสฺสํ, ตเถว ธูมายนฺตํ ปชฺชลนฺตํ เอกโตธาราอุภโตธาราทิเภทํ อติติขิณํ ขคฺคธนุสร-โตมราทิเภทํ ปหรณวสฺสํ, วิหตธูมชาลํ นิรยคฺคิปฏิภาคํ กึสุกกุสุมสมานวณฺณปภาสสมฺปนฺนํ องฺคารวสฺสํ, อคฺคิวณฺณํ นิรยจาริยสริกฺขกํ อติทารุณํ เตชวนฺตํ กกฺกุฬวสฺสํ, อติสุขุมํ ธูมายนฺตํ

ปชฺชลนฺตํ วาลุกวสฺสํ, ตเถว ธูมายนฺตํ ปชฺชลนฺตํ กลลวสฺสํ, จตุรงฺคสมฺปนฺนาคตํ ภีสนก-อนฺธการวสฺสนฺติ นววิธํ วสฺสํ สมฺภูจาเปสิ. มหาสตฺตสฺสานุภาเวน ทิพฺพปุปฺผมาลาคุฬคนฺธกลล-จนฺทนจุณฺณาทิภาวํ อาปชฺชิตฺวา อนฺตรธายิ.

มาโรปิ ปาปิมา อิมินา มหาสตฺตํ ปลาเปตุํ อสกฺโกนฺโต “กสฺมา ตุมฺเห ติฏฺฐถ, อิมํ สิทฺธตฺถกุมารํ คณฺหถ, หนถ พนฺธถ ปลาเปถา”ติ เสนํ อาณาเปตฺวา สยํ คิริเมขลหตฺถิกฺขนฺธ-วรคโต จกฺกาวุธํ คเหตฺวา โพธิสตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา “สิทฺธตฺถ สิทฺธตฺถ เอตสฺมา ปลฺลงฺกา อุฏฺฐห, กสฺมา ตตฺถ นิสินฺโนสิ, นายํ ตุมฺหากํ ปาปุณาติ, มยฺเหเวส ปาปุณาตี”ติ อาห. มหาปุริโส มารสฺส วจนํ สุตฺวา เอวมาห “มาร กทา ตยา อิมํ ปลฺลงฺกํ นิสฺสาย สมตึสปารมิโย ปูริตา. กทา ปญฺจมหาปริจฺจาโค กโต. กทา จริตา ญาตตฺถจริยา โลกตฺถจริยา พุทฺธิจริยา. มา ตฺวํ มุสา อวจ. นายํ ปลฺลงฺโก ตว สทิสสฺส มุสาวาทิโน ปาปิจฺฉสฺส ปาปุณิตุํ อนุจฺฉวิโก. มยฺหเมว ปาปุณาตี”ติ.

จกฺกาวุธวิสฺสชฺชนํ

อถ มาโร “มุสาวาทํ กโรตี”ติ กุทฺโธ โกธเวคํ อสหนฺโต วชิรปพฺพตปิ เวฬุกพีรํ วิย ภินฺทิตุํ สมตฺถํ อติติขิณํ ทิพฺพานุภาวยุตฺตํ ขุรธารจกฺกาวุธํ วิสฺสชฺเชสิ. ตสฺส ตํ ปารมิโย อาวชฺเชนฺตสฺส อุปริภาเค กุสุมวิตานํ หุตฺวา อฏฺฐาสิ. เสสมารปริสา มหนฺตานิ มารานุภาเวน ปชฺชลนฺตานิ ปพฺพตกูฏานิ วิสฺสชฺเชสุํ. ตานิปิ มหาปุริสานุภาเวน มาลาคุฬภาวํ อาปชฺชิตฺวา ภูมิยํ ปวิสึสุ.

ภควโต สกฺขิ มหาปถวี

ตทา มหาสตฺตํ ปหาย ปลาตเทวตา ปน จกฺกวาฬมุขวตฺติยํ ฐิตา คีวํ ปสาเรตฺวา สีสํ อุกฺขิปิตฺวา “สิทฺธตฺถกุมารสฺส อุตฺตมรูปสมฺปตฺติยุตฺโต อตฺตภาโว มาเรน วิกิริยิสฺสติ นุ โข”ติ โอโลเกนฺติ. อถ โพธิสตฺโต “มาร อิมสฺส ปลฺลงฺกสฺส เหตุภูตสฺส กลฺยาณกมฺมสฺส กตภาเว โก สกฺขี”ติ อาห. มาโร “สิทฺธตฺถ น เอโก น เทฺว, สพฺเพว อิเม เอตฺตกา ชนา สกฺขี”ติ มารเสนาภิมุขํ หตฺถํ ปสาเรสิ. ตสฺมึ ขเณ มารปริสา “อหํ สกฺขิ อหํ สกฺขี”ติ ปถวิอุนฺทฺริยสทฺทสทิสํ สทฺทํ นิจฺฉาเรสุํ. อถ มาโร “ตฺวํ มํ สกฺขึ วทาเปสิ, โก ตว สกฺขี”ติ อาห.

มหาสตฺโต “มยฺหํ อิมสฺมึ ฐาเน สเจตนา สกฺขี น สนฺติ, อเจตนาย ปถวิยา สกฺขึ กาเรสฺสามี”ติ รตฺตวลาหกคพฺภนฺตรโต กนกวิชฺชุ วิย จีวรนฺตรโต ทกฺขิณหตฺถํ นีหริตฺวา

ปถวิยาภิมุขํ กตฺวา “ปารมิภูมิยํ สกฺขิ หุตฺวา อิทานิ กสฺมา น ภวิสฺสตี”ติ อาห. ตโต มหาปถวี อเนกสตรวํ มุญฺจมานา กมฺปิ. มารพเลสุ เอโกปิ สกภาเวน ฐาตุํ สมตฺโถ นาโหสิ. คิริเมขโลปิ นาคราชา ชณฺณุเกหิ ปติฏฺฐาสิ. สพฺพา มารปริสา คหิตาวุธานิ เจว อาภรณวตฺถาทีนิ จ ตตฺถ ฉฑฺเฑตฺวา สมฺมุขฏฺฐาเนหิเยว ปลาตา. มาโรปิ ยาว จกฺกวาฬปพฺพตา ปลายิ. เทฺว เอกมคฺเคน คตา นาม นาเหสุํ.

อภิสมฺโพธิกถา

ตสฺมึ ขเณ ปญฺญาสโยชนปฺปมาณํ รสฺมิสหสฺสุปโสภิตสูริยมณฺฑลํ เนมิยํ คเหตฺวา มหาสมุทฺเท นิมุชฺชาปิตกนกจกฺกํ วิย อตฺถํ คจฺฉมานํ จิตฺตํ. เอกูนปญฺญาสโยชนปฺปมาโณ ปภาสมุทยํ วิสฺสชฺเชนฺโต จนฺทมณฺฑโล จกฺกวาฬคพฺภจีรสาคเร นิมุชฺชาปยมานํ เนมิยํ คเหตฺวา อนิลปเถ อุลฺลงฺฆิตฺวา รชตจกฺกํ วิย ปาจีนโลกธาตุโต อุคฺคจฺฉมาโน จิโต. จกฺกวาฬมชฺเฌ อตฺตโน ปภาย สุวณฺณวณฺณาย อุปโสภยมาโน ตํ ปเทสํ สุวณฺณรเส นิมุชฺชาปยมาโน วิย รชตกฺขนฺธสทิสํ มหาโพธิกฺขนฺธํ ปิฏฺฐิโต กตฺวา อปราชิตปลฺลงฺกวรมารุยฺห มหาสตฺโต นิสินฺโน โหติ. ปาจีนโลกธาตุ จนฺทปภาย อุชฺโชตติ, ปจฺฉิมโลกธาตุ สูริยปภาย. จกฺกวาฬมชฺฌ มหาปุริสปฺปภาย. สูริโย กุรูรภาเวน กุรูรตฺตมารปกฺขโก วิย จนฺโท โสมภาเวน โสมตฺตมหาสตฺตปกฺขโก วิย อโหสิ. โพธิสตฺตสฺส ภเยน มารสฺส ปลาตตฺตา จนฺทภเยน สูริโย ปลายมาโน วิย อโหสิ.

เอวํ มารเสนํ ปลาเปตฺวา จกฺกวาฬปพฺพตสาณิปาการปริกฺขิตฺโต ตารามณิขจิตอากาสวิตาเน สกลรชนิอนปฺปกวิชฺโชตจนฺทปฺปทีปปชฺชลิเต จกฺกวาฬคพฺภรตนมณฺฑปวรมชฺเฌ มหาโพธินคเสตจฺฉตฺตุกฺขิเต อุตฺตมปลฺลงฺเก นิสีทิ โพธิสตฺโต. มารภเยน ปลาตเทวตา มารพลสฺส ปลาตภาวํ ญตฺวา ชยํ อุคฺโฆสยมานา โพธิมณฺเฑ อุปสงฺกมึสุ. นาคา นาคภวนา, สุปณฺณา สุปณฺณภวนา, เทวา เทวภวนา, พฺรหฺมา พฺรหฺมภวนา, คหิตธชปฏากา คนฺธหตฺถา มาลาหตฺถา ธูมหตฺถา อาคนฺตฺวา สมฺพุทฺธสฺส สิริมโต ชโย, ปาปิมโต มารสฺส ปราชโยติ ชยํ อุคฺโฆสยมานา มหาสตฺตํ ปริวาเรตฺวา อฏฺฐํสุ.

ปลายิตฏฺฐานโต มหาพฺรหฺมา อาคนฺตฺวา เสตฉตฺตํ ธาเรสิ. กาโฬ นาคราชา อาคนฺตฺวา ถุติโย วทมาโน อฏฺฐาสิ. สกฺโก สงฺขํ ธมมาโน, ปญฺจสิโข วีณํ วาทยมาโน, จตุโลกปาลา จตูสุ ทิสาสุ อฏฺฐํสุ. อฏฺฐวีสติยกฺขเสขาปติโน ขคฺคหตฺถา สมนฺตา อฏฺฐํสุ. ทฺวตฺตึสเทวกุมาริกา สุวณฺณรชตมณิปวาฬาทีหิ จงฺโกฏกานิ ปูเรตฺวา ทิพฺพกุสุเมหิ ปูชยมานา อากาเส อฏฺฐํสุ. สุยาโม สุวณฺณทณฺฑจามรีหิ พีชยมาโน สนฺตุสิโต ตาลวณฺฏํ คเหตฺวา อฏฺฐํสุ. อวเสสเทวตา นานาวิธานิ

อภิเสกุปกรณานิ คเหตฺวา อฏฺฐสุ. สกลทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา ฉณเวสํ คเหตฺวา ปถวิโต ยาว อกนิฏฺฐพฺรหฺมโลกา นิรนฺตรํ อฏฺฐสุ.

เอวํ สูริเย ธรมาเนเยว โพธิสตฺโต สกลเสนํ สเสนมารํ ปลาเปตฺวา จีวรูปปริปตมาเนหิ โพธิรุกฺขงฺกุเรหิ รตฺตปลฺลเวหิ วิย ปูชิยมาโน ปจมยาเม ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสริตุํ อารภิ. อนุสฺสรนฺโต จ ปฏิโลมโต ปจฺฉิมอาสนโต ปภุติ อนุสฺสริ. กถํ. “อิมํ ฐานํ กุโตมฺหี”ติ อุปปริกฺขยมาโน “เนรญฺชรตีรโตมฺหี”ติ ปสฺสิ. ตํ ฐานํ ปหาย ปายาสปฏิคฺคหิตฏฺฐานโต, ตํ ปญฺจมหาสุปินทิฏฺฐจานโต, ตํ โอฬาริกาหารปริภุตฺตฏฺฐานโต, ตํ ปธานภูมิโต, ตํ อุทกราม-ปุตฺตสมยโต, ตํ อาฬารกาลามสมยโต, ตํ พิมฺพิสารรญฺโญ ปฏิญฺญาทินฺนฐานโต, ตํ ราชคหโต, ตํ อนุปิยอมฺพวนโต, ตํ อโนมานทีตีเร ปพฺพชิตฏฺฐานโต, ตํ กปิลวตฺถุนครโต, ตํ ลุมฺพินี-วนชาตฏฺฐานโต, ตํ มาตุกุจฺฉิยํ ปฏิสนฺธิคหิตฏฺฐานโต, ตํ ตุสิตปุรโต, ตํ เวสฺสนฺตรตฺตภาวโต, ตํ ปารมีปูรณโต, ตํ ทีปงฺกรปาทมูเล อภินีหารกตฏฺฐานโตติ เอวํ กปฺปสตสหสฺสาธิกจตุ-อสงฺเขยยปริจฺฉินฺนกตกาเล เตสุ เตสุ ภเวสุ โยนิสุ คติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตวาเสสุ ปุพฺเพ อตีตนิวฺฏฺฐขนฺธสนฺตาเน อนุสฺสรนฺโต ตัสมฺปยุตฺตํ ตทารมฺมณํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ อุปฺปาเทสิ.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทมนสิกาโร

ตโต มชฺฌิมยาเม จุตูปปาตญาณํ อุปฺปาเทสิ. กถํ. ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน ภวาทีสุ จวนอุปปชฺชนหีนปณีตสุวณฺณทุพฺพณฺณสุคติทุคฺคติวเสน ยถากมฺมุปเค สตฺเต ปสฺสนฺโต ตโต ปจฺฉิมยาเม ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ญาณํ โอตาเรสิ. กถํ. “ปญฺจสุ ขนฺเธสุ จุติยา ติฏฺฐาย ชราปิ ติฏฺฐาเยวา”ติ ชรญฺจ มรณญฺจ ปริคฺคเหตฺวา “อิทํ ชรามรณํ กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ คเวสนฺโต ชาตึ ปสฺสิ. อิติ ขนฺธปาตุภวนสงฺขาตํ ชาตึ ปริคฺคเหตฺวา “กิมฺหิ สติ อยํ ชาติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปฏิคฺคณฺหนฺโต กมฺมภวอุปปตฺติภวสงฺขาตํ ทุวิธํ ภวํ ปสฺสิ.

“อยํ ปน ภโว กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปฏิคฺคณฺหนฺโต กามทิฏฺฐิอตฺตวาท-สีลพฺพตวเสน จตุพฺพิธํ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน ทุวิธํ อุปาทานํ ปสฺสิ.

“อิทํ อุปาทานํ กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต กามตณฺหาภวตณฺหา-วิภวตณฺหาวเสน ติวิธํ รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพธมฺมตณฺหาวเสน ฉพฺพิธํ ตาย ตณฺหาย ปุริม-ตณฺหาย สโยชิตาย อฏฺฐารสวิธํ ตสฺสา อชฺฌตฺตพหิทฺธารูปาทีสุ โยชิตาย ฉตฺตึสวิธํ ตาย อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธาย โยชิตาย อฏฺฐสตวิธํ ตณฺหำ ปสฺสิ.

“สา ปน ตณฺหา กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต จกฺขุสมฺผสฺสชา-โสตสมฺผสฺสชาฆานสมฺผสฺสชาชิวฺหาสมฺผสฺสชากายสมฺผสฺสชามโนสมฺผสฺสชาวเสน ฉพฺพิธํ วิปากํ เวทนํ ปสฺสิ. “อยํ ปน เวทนา กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต จกฺขุโสตฆาน-ชิวฺหากายมโนสมฺผสฺสวเสน ฉพฺพิธํ โลกิยวิปากวิญฺญาณสมฺปยุตฺตวเสน ทฺวตฺตึสวิธํ สมฺผสฺสํ ปสฺสิ.

“อยํ สมฺผสฺโส กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต จกฺขายตนโสตายตน-ฆานายตนชิวฺหายตนกายายตนมนายตนวเสน ฉพฺพิธํ อายตนํ ปสฺสิ. “อิทํ สฬายตนํ กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต เวทนาสญฺญาสงฺขารภูตุปาทาทิเภทํ นามรูปํ ปสฺสิ.

“อิทํ ปน นามรูปํ กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต จกฺขุวิญฺญาณโสต-ฆานชิวฺหากายมโนวิญฺญาณวเสน ฉพฺพิธํ กุสลวิปากวเสน ทฺวตฺตึสวิธํ โลกิยวิปากวิญฺญาณํ ปสฺสิ.

“อิทํ ปน วิญฺญาณํ กิมฺหิ สติ โหตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต ปุญฺญาภิสงฺขาร-อปุญฺญาภิสงฺขารอาเนญฺชาภิสงฺขารวเสน ติวิธํ อฏฺฐกามาวจรกุสลปญฺจรูปาวจรกุสลทฺวาทสอกุสล-จตุอรูปาวจรกุสลวเสน เอกูนตึสติวิเธ สงฺขาเร ปสฺสิ.

“อิเม ปน สงฺขารา กิมฺหิ สติ โหนฺตี”ติ ตปฺปจฺจยํ ปริคฺคณฺหนฺโต ทุกฺขสมุทย-นิโรธมคฺคปุพฺพนฺตอปรนฺตปุพฺพนฺตาปรนฺตปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเมสุ อญฺญาณํ อวินฺทิยํ วินฺทาปนวินฺทิยํ นวินฺทาปนอนฺตวิรหิตสํสาเร ชวนจตุสจฺจาทิกํ อวิทิตกรณอวิชฺชมาเน ชวนวิชฺชมาเน อชวนวเสน อวิชฺชาติ ลทฺธนามํ อวิชฺชํ ปสฺสิ.

อิติ ชรามรณสฺส ปจฺจโย ชาติ, ชาติยา ปจฺจโย ภโว, ภวสฺส ปจฺจโย อุปาทานํ, อุปาทานสฺส ปจฺจโย ตณฺหา, ตณฺหาย ปจฺจโย เวทนา, เวทนาย ปจฺจโย ผสฺโส, ผสฺสสฺส ปจฺจโย สฬายตนํ, สฬายตนสฺส ปจฺจโย นามรูปํ, นามรูปสฺส ปจฺจโย วิญฺญาณํ, วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย สงฺขารา, สงฺขารานํ ปจฺจโย อวิชฺชาติ ปฏิโลมวเสน ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปริคฺคเหตฺวา ปุน อนุโลมวเสน ปริคฺคณฺหนฺโต “อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณ-ปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ, เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตี”ติ ปริคฺคณฺหิ.

อาทิโต ปฏฺฐาย อนฺตํ อนฺตโต ปฏฺฐาย อาทึ ปาเปนฺโต อนุโลมปฏิโลมวเสน ปริคฺคณฺหาติ. ตสฺส ตํ เวทนํ อภินนฺทโต อภิวทนโต อชฺโฌสาย ติฏฺฐโต อุปฺปชฺชติ นนฺทิ.

ยา เวทนาสุ นนฺทิ, ตทุปาทานํ, ตสฺส อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ปริคฺคณฺหนฺโต มชฺฌโต ปฏฺฐาย อนฺตํ ปาเปติ.

กพฬีการาหารผสฺสาหารมโนสญฺเจตนาหารวิญฺญาณาหารสงฺขาเต จตฺตาโร อาหาเร ปริคฺคเหตฺวา อิเม จตฺตาโร อาหารา กินฺนิทานา กึสมุทยา กึชาติกา กึปภวา. อิเม จตฺตาโร อาหารา ตณฺหานิทานา ตณฺหาสมุทยา ตณฺหาชาติกา ตณฺหาปภวา. ตณฺหา กินฺนิทานา ฯปฯ ตณฺหา เวทนานิทานา ฯปฯ เวทนา กินฺนิทานา ฯเปฯ เวทนา ผสฺสนิทานา. ผสฺโส กินฺนิทาโน ฯปฯ ผสฺโส สฬายตนนิทาโน ฯปฯ สฬายตนํ กินฺนิทานํ ฯปฯ สฬายตนํ นามรูปนิทานํ ฯปฯ นามรูปํ กินฺนิทานํ ฯปฯ นามรูปํ วิญฺญาณนิทานํ ฯปฯ วิญฺญาณํ กินฺนิทานํ ฯปฯ วิญฺญาณํ สงฺขารนิทานํ ฯปฯ สงฺขารา กินฺนิทานา ฯปฯ สงฺขารา อวิชฺชานิทานา อวิชฺชาสมุทยา อวิชฺชาชาติกา อวิชฺชาปภวาติ ปสฺสนฺโต มชฺฌโต ปฏฺฐาย อาทึ ปาเปสิ.

วฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาโท

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯปฯ สมุทโย โหตีติ ปริคฺคณฺหนฺโต วฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาทเสน ปริคฺคณฺหาติ. สํสารวฏฺฏํ พนฺธิตฺวา ปวตฺโต โส วฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาโท นาม เคหพนฺธนํ วิย. ยถา วฑฺฒกี กตปริกมฺมาย ภูมิยา อุปริ นิธานเกสุ ปาสาณอุทุกฺขเลสุ ถมฺเภ ปติฏฺฐาเปตฺวา เตสุ อุปริ ตุลา ฐเปตฺวา เตสํ อุปริ สารสงฺฆาฏเก เตสํ อุปริ อาพินฺเท เตสํ อุปริ ภิตฺติปาเท เตสํ อุปริ มตฺถกสงฺฆาเฏ เตสํ อุปริ ชณฺณุเก เตสํ อุปริ โคปานสิโย โคปานสิอคฺเค กณฺณิกํ คาหาเปตฺวา เคหํ พนฺธนฺติ, เอวํ ชรามรณชาติภูมิยา ปติฏฺฐิเตสุ ภวอุทุกฺขเลสุ อุปาทานตฺถมฺเภ ปติฏฺฐาเปตฺวา เตสุ ตณฺหาตุลา ฐเปตฺวา เตสํ อุปริ เวทนาสงฺฆาเฏ เตสํ อุปริ ผสฺสอาพินฺเท เตสํ อุปริ สฬายตนภิตฺติปาเท ปติฏฺฐเปตฺวา เตสํ อุปริ นามรูปมตฺถก-สงฺฆาเฏ ปติฏฺฐาเปตฺวา เตสํ อุปริ วิญฺญาณชณฺณุเก เตสํ อุปริ สงฺขารโคปานสิโย เตสํ อุปริ อวิชฺชากณฺณิกํ คาหาเปตฺวา สํสารวฏฺฏเคหํ พนฺธิตฺวา ปวตฺโต วฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาโท นามาติ อตฺโถ.

วิวฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาโท

อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ. สงฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรโธ. วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรโธ. นามรูปนิโรธา สฬายตนนิโรโธ. สฬายตนนิโรธา ผสฺสนิโรโธ. ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ. เวทนานิโรธา ตณฺหานิโรโธ. ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ. อุปาทานนิโรธา ภวนิโรโธ. ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ. ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโท

มนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหตีติ เอวํ สังสารวฏฺฏํ วิทฺธังสยํ ปวตฺโต ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วิวฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาโท นาม เคหวิทฺธังสนํ วิย. ยถา กณฺณิกาย ปติตาย โคปานสิโย ปตนฺติ, ตาสุ วินฏฺฐาสุ ชณฺณุกา, ตาสุ วินฏฺฐาสุ มตฺถกสงฺฆาฏา, เตสุ วินฏฺเฐสุ ภิตฺติปาทา, เตสุ วินฏฺเฐสุ อาพนฺธนา, เตสุ สงฺฆาฏา, เตสุ ตุลา, เตสุ ถมฺภาทโย วินสฺสนฺติ, เอวํ อวิชฺชากณฺณิกาย ปติตาย สงฺขารโคปานสิโย, ตาสุ วินฏฺฐาสุ วิญฺญาณ-ชณฺณุกาทโย วินสฺสนฺตีติ วิวฏฺฏปฏิจฺจสมุปฺปาโท นาม.

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามํ, นามปจฺจยา ฉพายตนํ, ฉพายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา ฯเปฯ

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามํ, นามปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา ฯเปฯ

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูป-ปจฺจยา ฉพายตนํ, ฉพายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา ฯเปฯ

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูป-ปจฺจยา สพายตนํ, ฉพายตนปจฺจยา ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา ฯเปฯ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อาทินา ปวตฺโต ปจฺจยจตุกฺกํ นาม.

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร อวิชฺชาเหตุโก, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ สงฺขารเหตุกํ ฯเปฯ ชรามรณนฺติเอวมาทินา ปวตฺโต เหตุจตุกฺกํ นาม.

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อวิชฺชาสมฺปยุตฺตา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, สงฺขารสมฺปยุตฺตํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว อุปาทานสมฺปยุตฺโตติอาทินา ปวตฺโต สมฺปยุตฺตจตุกฺกํ นาม.

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร, สงฺขารปจฺจยาปิ อวิชฺชา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยาปิ สงฺขาโร ฯปฯ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยาปิ ตณฺหา, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรา มรณนฺติอาทินา ปวตฺโต อญฺญมญฺญจตุกฺกํ นาม.

อตฺโถ ปเนตฺถ ยถาลาภวเสน ทฏฺฐพฺโพ. จตุกฺกโยชนา ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺเค วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺพาติ.

ธมฺมฏฺฐิติญาณํ

อวิชฺชา สงฺขารานํ อุปฺปาทฏฺฐิติ จ ปวตฺตฏฺฐิติ จ นิมิตฺตฏฺฐิติ จ อายูหนฏฺฐิติ จ สโยคฏฺฐิติ จ ปลิโพธฏฺฐิติ จ สมุทยฏฺฐิติ จ เหตุฏฺฐิติ จ ปจฺจยฏฺฐิติ จ, อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ อวิชฺชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺนา. อุโภเปเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชา สงฺขารานํ อุปฺปาทฏฺฐิติ จ ฯปฯ ปจฺจยฏฺฐิติ จ อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ ฯปฯ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

สงฺขารา วิญฺญาณสฺส ฯปฯ วิญฺญาณํ นามรูปสฺส, นามรูปํ สฬายตนสฺส, สฬายตนํ ผสฺสสฺส, ผสฺโส เวทนาย, เวทนา ตณฺหาย, ตณฺหา อุปาทานสฺส, อุปาทานํ ภวสฺส, ภโว ชาติยา, ชาติ ชรามรณสฺส อุปฺปาทฏฺฐิติ จ ฯปฯ ปจฺจยฏฺฐิติ จ. อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ ชาติ ปจฺจโย, ชรามรณํ ปจฺจยสมุปฺปนฺนํ, อุโภเปเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ อนาคตมฺปิ อทฺธานํ ชาติ ชรามรณสฺส อุปฺปาทฏฺฐิติ จ ฯเปฯ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

อวิชฺชา เหตุ, สงฺขารา เหตุสมุปฺปนฺนา. อุโภเปเต ธมฺมา เหตุสมุปฺปนฺนาติ ฯปฯ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

สงฺขารา เหตุ, วิญฺญาณํ เหตุสมุปฺปนฺนํ ฯเปฯ อุโภเปเต ธมฺมา เหตุสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

อวิชฺชา ปฏิจฺจา, สงฺขารา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ฯเปฯ อุโภเปเต ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปฏิคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชา ปฏิจฺจา, สงฺขารา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ฯปฯ อุโภเปเต ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติ วิตฺถาเรตพฺพํ.

อวิชฺชา ปจฺจโย, สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺนา, อุโภเปเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาติ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณํ. อตีตมฺปิ อทฺธานํ อนาคตมฺปิ อทฺธานํ อวิชฺชา ปจฺจโย ฯเปฯ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ.

สงฺขารา ปจฺจยา, วิญฺญาณํ ปจฺจยสมุปฺปนฺนํ ฯเปฯ ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติ วิตฺถาเรตพฺพํ.

จตุสงฺเขปา

ตตฺถ อวิชฺชา สงฺขารา จ อิเม เทฺว ธมฺมา เอโก สงฺเขโป. วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺโส เวทนาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา เอโก สงฺเขโป. ตณฺหา อุปาทานํ ภโวติ อิเม ตโย ธมฺมา เอโก สงฺเขโป. ชาติ ชรามรณนฺติ อิเม เทฺว ธมฺมา เอโก สงฺเขโป.

ตโย อทฺธา

เอตฺถ ปุริมสงฺเขโป อตีโต อทฺธา อิธ วิญฺญาณาทีนํ ปุริมภเว อวิชฺชาสงฺขารานํ ปจฺจยภวนโต. มชฺฌิมา เทฺว สงฺเขปา ปจฺจุปฺปนฺนา อทฺธา อตีตทฺธสมฺภูเต ทุติยทฺเธ จิตสฺส อนาคตทฺธเหตุภูตตติยทฺธสฺส สมฺภวนโต เทฺว มชฺฌิมา ปจฺจุปฺปนฺนา อทฺธาติ วุตฺตา. ชาติชรามรณํ อนาคโต อทฺธา.

วีสตาการา

อวิชฺชาสงฺขาเรสุ คหิเตสุ ตณฺหุปาทานภวา คหิตา โหนฺติ อวิชฺชาสงฺขารานํ ตณฺหุปาทานภวานํ จ กมฺมกิเลสตฺตา เหตุตฺตา จ. น หิ อวิชฺชาย วินา ตณฺหุปาทานานํ ปวตฺติ อตฺถิ, สงฺขารโต อญฺโญ กมฺมภโวติ.

ตีณิ วฏฺฏานิ

อิเม ปญฺจ เอตรหิ ธมฺมา อตีเต กมฺมวฏฺฏํ. วุตฺตญฺเหตํ ปฏิสมฺภิทามคฺเค-

“ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว. อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา”ติ.

วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนา ปญฺจ เอตรหิ วิปากวฏฺฏํ. วุตฺตญฺหิ ตตฺเถว-

“อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนา. อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธุปปตฺติภวสฺมึ ปุเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา”ติ.

ตณฺหุปาทานภเวสุ คหิเตสุ อวิชฺชาสงฺขารา คหิตาว โหนฺติ. ตตฺถ การณํ วุตฺตเมว. อิเม ปญฺจ ธมฺมา เอตรหิ กมฺมวฏฺฏํ. วุตฺตญฺหิ ตตฺเถว-

“อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา ฯปฯ เจตนา ภโว. อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺมภวสฺมึ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา”ติ.

ชาติชรามรเณสุ นิทฺทิฏฺเฐสุ วิญฺญาณาทโย ปญฺจ ธมฺมา นิทฺทิฏฺฐา โหนฺติ ชาติชรา-มรณานํ วิการตฺตา วิญฺญาณาทีนํ วิการวนฺตตฺตา. น หิ วิการวนฺเตหิ วินา วิการปวตฺตีติ. อิเม ปญฺจ ธมฺมา อายตึ วิปากวฏฺฏํ. วุตฺตญฺหิ ตตฺเถว-

“อายตึ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ ฯปฯ เวทนา, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อายตึ อุปปตฺติภวสฺมึ อิธ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา”ติ.

อาการโต โกฏฺฐาสโต วีสติวิธา โหนฺติ. เอตฺถ ปน กิเลสวฏฺฏํ กมฺมวฏฺเฏ ปกฺขิปิตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. อวิชฺชาตณฺหุปาทานา กิเลสวฏฺฏํ.

ติสนฺธิ

เอตฺถ จ สงฺขารวิญฺญาณานํ อนฺตรา เอโก สนฺธิ, โส เหตุผลสนฺธิ นาม. สงฺขารานํ เหตุตฺตา วิญฺญาณสฺส ผลตฺตา. เวทนาตณฺหานมนฺตรา เอโก สนฺธิ, โส ผลเหตุสนฺธิ นาม. เวทนาย ผลตฺตา ตณฺหาย เหตุตฺตา. ภวชาตีนมนฺตรา เอโก สนฺธิ, โส เหตุผลสนฺธิ นาม. ภวสฺส เหตุตฺตา ชาติยา ผลตฺตาติ.

เอวํ โพธิสตฺตสฺส อเนกนยปฏิมณฺฑิเต ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ปเทสญาณวิสเย อนุโลมวเสน ปฏิโลมวเสน อนุโลมปฏิโลมวเสน มชฺเฌ คเหตฺวา อนฺตปาปนวเสน ตสฺมึ คเหตฺวา มชฺฌ-ปาปนวเสน มชฺเฌ คเหตฺวา อาทิปาปนวเสน ตสฺมึ คเหตฺวา มชฺฌปาปนวเสน วฏฺฏวเสน วิวฏฺฏวเสน เหตุจตุกฺกวเสน สมฺปยุตฺตจตุกฺกวเสน อญฺญมญฺญจตุกฺกวเสน ปจฺจยจตุกฺกวเสน ธมฺมฏฺฐิติญาณวเสน จตุสงฺเขปวเสน ติยทฺธวเสน วีสตาการวเสน ติสนฺธิวเสน ญาณํ โอตาเรตฺวา สมฺมสนฺตสฺส ทสสหสฺสิโลกธาตุ อุทกปริยนฺตํ กตฺวา ทฺวาทสกฺขตฺตุํ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิ.

สพฺพญฺญุตญาณกถา

ตโต อานาปานํ โสพสหากาเรหิ ปริคฺคเหตฺวา ตตฺถ จตุตฺถฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา สมฺปาทิตสีลจิตฺตวิสุทฺธิโก นามรูปํ ปริคฺคเหตฺวา ทิฏฺฐิวิสุทฺธึ สมฺปาเทตฺวา ตปฺปจฺจยปริคฺคเหน กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ สปฺปจฺจยนามรูปํ เอกาทสหิ วิกปฺเปหิ วิปสฺสิตฺวา ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อุทยพฺพยํ ปริคฺคเหตฺวา ตปฺปภุติวิปสฺสนาญาณปรมฺปราย สสิทฺธิอรหตฺตมคฺเคน ชาติมท-โคตฺตมท-

อาโรคฺยมท-ราค-โทส-โมห-มาน-ทิฏฺฐิ-โกหุปนาห-มกฺข-ปฬาส-สาเฐยฺย-ถมฺภ-สารมฺภ-มานาติมาน-มทปฺ-ปมาท-ทุจฺจริต-สงฺกิเลส-อกุสล-ตณฺหาวิจริตาทิเภเทนเนกสเต สวาสเน กิเลเส เขเปตฺวา สีลปริคฺคหณาณํ, สมาธิปริคฺคหณาณํ, นามรูปปริคฺคหณาณํ, ปจฺจยปริคฺคหณาณ์, กลาปปริจฺเฉทณาณ์, อุทยปริจฺเฉทณาณ์, วยปริจฺเฉทณาณ์, ภยตุปฏฺฐานอาทีนวานุปสฺสนา มุญฺจิตุกมฺยตา-ปฏิสงฺขานุปสฺสนา อนุโลมโคตฺรภูณาณ์, เหตุทุกาทิทุกปริจฺเฉทณาณ์, ติภว-ติยาน-ติโมกฺข-ติยทฺธ-ติวฏฺฏ-ติมูล-ติสงฺขาร-กุสลตฺติกาทิติกปริจฺเฉทณาณ์, จตุมคฺค-จตุปฏิสมฺภิทา-จตุโยนิ-อริยวํส-อคติ-คมน-สงฺคหวตฺถุ-อริยอนริยโวหาร-สติปฏฺฐาน-สมฺมปฺปธาน-อิทฺธิปาทาทิ ปริจฺเฉทณาณ์, ปญฺจ-เจโตขิล-เจตโสวินิพนฺธ-วิมุตฺตายตน-วิมุตฺติปริปาจนิยธมฺม-ปธานิยงฺค-อินฺทฺริย-พลาทิปริจฺเฉทณาณ์, ฉอสาธารณ-อนุตฺตริย-ฉทฺธาตุ-วิหาร-คารว-อภิญฺญาทิปริจฺเฉทณาณ์, สตฺตนิชฺชรวตฺถุ-โพชฺฌงฺค-อนุสยาทิปริจฺเฉทณาณ์, อฏฺฐมคฺคงฺค-อภิภายตน-โลกธมฺม-มิจฺฉตฺตาทิปริจฺเฉทณาณ์, นวสตฺตาวาส-อนุปุพฺพพิหารสมาปตฺติ-ปญฺญาภาวนาทิปริจฺเฉทณาณ์, ทสกสิณ-ทสอสุภ-ทสกุสลกมฺมปถ-อกุสลกมฺมปถ-สญฺญา-ภาวนา-จีณาสวพล-ทสพลาทิปริจฺเฉทณาณ์, เอกาทสเมตฺตานิสංส-กามคุณาทิปริจฺเฉทณาณ์, ทฺวาทสายตนาทิปริจฺเฉทณาณ์, เตรสธุตงฺคาทิปริจฺเฉทณาณ์, จุทฺทสพุทฺธญาณ์, ปญฺจทสจรณ-รูปาวจราทิปริจฺเฉทณาณ์, โสฬสวิธอานาปานาทิปริคฺคหณาณ์, อฏฺฐารสพุทฺธธมฺม-ปริคฺคหณาณ์, เอกูนวีสติปจฺจเวกฺขณาทิปริคฺคหณาณ์, วีสติกิริยปริคฺคหณาณ์, เอกวีสติกุสล-ปริจฺเฉทณาณ์, พาวีสติอินฺทฺริยปริจฺเฉทณาณ์, เตวีสติกามาวจรวิปากาทิปริคฺคหณาณ์, จตุวีสติ-ปจฺจยสมนฺตปฏฺฐานาทิปริคฺคหณาณ์, ปญฺจวีสติอุทย-ปญฺจวีสติวยาทิปริคฺคหณาณ์, เอกูนตึส-อภิสงฺขารปริคฺคหณาณ์, ฉตฺตึสวิปากปริคฺคหณาณ์, จตฺตาลีสอนุปสฺสนาทิปริคฺคหณาณ์, ทฺวาสฏฺฐิ-ทิฏฺฐิปริคฺคหณาณ์, สตฺตติญาณวตฺถุปริคฺคหณาณ์, อฏฺฐสตตณฺหาวิจริตปริคฺคหณาณ์, อปริยนฺตาสุ โลกธาตูสุ สตฺตานํ อาสยานุสยาทิปริคฺคหณาณ์, จตุวีสติ โกฏิสตสหสฺสมหาวชิรญาณนฺติ อปริยนฺตญาณปริวารํ สพฺพญฺญุตญาณ์ อรุณคฺคมนเวลายํ ปฏิวิชฺฌิ.

ตสฺมึ ขเณ สกลทสสหสฺสิโลกธาตุ อลงฺกตปริยตฺตา อโหสิ. ปุปฺผูปคา ปาทปลตาคุมฺพา ปุปฺผึสุ. ผลูปคา ผลึสุ. ขนฺธสาขาลตาสุ ขนฺธสาขาลตาปทุมานิ ปุปฺผึสุ. อากาเส โอลมฺพิตปทุมานิ โอลมฺพึสุ. สิลาตลานิ ภินฺทิตฺวา สตฺตุทยทณฺฑปทุมานิ อุฏฺฐหึสุ. ทสสหสฺสิโลกธาตุ วฏฺเฏตฺวา วิสฺสฏฺฐมาลาคุฬา วิย ฆนพทฺธปุปฺผกลาโป วิย สุสนฺถตปุปฺผสนฺถาโร วิย สุสชฺชิตปุปฺผาสนํ วิย จ อติมโนรมา สสฺสิริกา อโหสิ.

จกฺกวาฬนฺเตสุ อฏฺฐโยชนสหสฺสปริมาณา โลกนฺตริกา สตฺตสูริยปภาหิปิ อโนภาสิต-ปุพฺพา เอโกภาสา อโหสิ. จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีรมหาสาคโร มธุรสลิโล อโหสิ ปญฺจ ปทุมสญฺฉนฺโน. สพฺพา สวนฺติโย นปฺปวตฺตึสุ. ชจฺจนฺธา รูปานิ ปสฺสึสุ. พธิรา สทฺทานิ สุณึสุ. ปงฺคุลา ปทสา คจฺฉึสุ. ขุชฺชา อุชุคตฺตา อเหสุ. อทฺทุพนฺธนาทีนิ ฉินฺทึสุ. ปาจีน-

จกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ อุสฺสาปิตานํ ธชานํ ปฏากานํ รสิโย ปจฺฉิมจกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ. ตตฺถ อุสฺสาปิตานํ ปาจีนจกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ. ทกฺขิณจกฺกวาฬมุขวฏฺฏิยํ อุสฺสาปิตานํ ธชานํ ปฏากานํ รสิโย อุตฺตรจกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ. ตตฺถ อุสฺสาปิตานํ ธชานํ ทกฺขิณ-จกฺกวาฬมุขวฏฺฏึ ปหรนฺติ. ปถวิตเล อุสฺสาปิตานํ ธชานํ ปฏากานํ พฺรหฺมโลกํ อาหจฺจ อฏฺฐํสุ. พฺรหฺมโลเก พนฺธานํ ธชานํ ปฏากานํ ปถวิตเล ปติฏฺฐหึสุ. ทสสหสฺสํ กมฺปิ. มหาเมโฆ คชฺชิ. ปพฺพตา นจฺจึสุ. มหาสมุทฺโท อาภุชิ. วารณา โกญฺจนาทมกํสุ. ตุรงฺคา หสึสุ. สีหา สีหนาทมกํสุ. พฺยคฺฆา วิชมฺภึสุ. พฺรหฺมาโน อปฺโผเฏสุ. อสุรา ฉุตึ โฆเสสุ. เทวตา สาธุการมทสุ. นาคสุปณฺณา ชยํ โฆเสสุ. เทวตานํ สาธุการสทฺเทน อสุรานํ ฉุติโฆเสน พฺรหฺมานํ อปฺโผฏเนน พฺยคฺฆานํ วิชมฺภเนน สีหานํ สีหนาเทน ตุรงฺคานํ หสเนน วารณานํ โกญฺจนาเทน มหาสมุทฺทสฺส อาภุชเนน ปพฺพตานํ นจฺจเนน มหาเมฆสฺส คชฺชเนน ทสสหสฺสิโลกธาตุกมฺปเนนาติ อเนกจฺฉริยปาตุภาเวน อยํ สกลโลกธาตุ เอกนินฺนาทา เอกนิคฺโฆสา เอกสาธุการา เอกฉณา เอกโกลาหลา เอกสิริโสภคฺคา อโหสิ. เอวํ อปริมาเณน สิริวิภเวน อนนฺเตน สิริโสภคฺเคน ปูชเนน อจฺฉริยธมฺเมสุ ปาตุภูเตสุ สพฺพญฺญุตญาณํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา อปททฺวิปทจตุปฺปทาทีนํ สตฺตานํ อคฺโค หุตฺวา สพฺพญฺญุตพุทฺธานํ อวิชหิตํ “อเนกชาติสํสารนฺ”ติอาทินา อุทานํ อุทาเนสิ. เอวํ ตสฺเทสกสฺส สตฺถุโน อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา.

ปลฺลงฺกสตฺตาห

กทา เทสิโตติอาทีสุ เอวํ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ. เอวํ ปฏิวิทฺธสพฺพญฺญุตญาเณน อุทานิตอุทาโน อเนกโกฏิกปฺปสเตหิ อปฺปเมยฺยกาเล อลงฺกตสีสานิ ฉินฺทิตฺวา อญฺชิตอกฺขีนิ อุปฺปาเฏตฺวา หทยมํสํ อุพฺพฏฺเฏตฺวา ชาลีกุมาร กณฺหาชินมทฺทีเทวีสทิสปุตฺตธีตรภริยา ปเรสํ ทตฺวา กตสญฺจยปุญฺญผลภูเต ชยปลฺลงฺเก ถิรปลฺลงฺเก อุตฺตมปลฺลงฺเก นิสินฺโน อเนกโกฏิ-สตสหสฺสสมาปตฺติสุเขหิ สตฺตาหํ วีตินาเมสิ.

อนิมิสสตฺตาห

สตฺตาหจฺจเยน สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย สพฺพญฺญุตญฺญาณปฏิเวเธ อุปฺปนฺนสนฺเทหานํ เอกจฺจานํ เทวตานํ สนฺเทหวิโนทนตฺถํ อากาสํ อพฺภุคฺคนฺตฺวา อุปริมกายโต อคฺคิกฺขนฺธํ เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารํ, เหฏฺฐิมกายโต อคฺคิกฺขนฺธํ อุปริมกายโต อุทกธารํ, ปุริมกายโต อคฺคิกฺขนฺธํ ปจฺฉิมกายโต อุทกธารํ, ตโต อคฺคิกฺขนฺธํ อิตรโต อุทกธารํ, ทกฺขิณกฺขิโต อคฺคิกฺขนฺธํ วามกฺขิโต อุทกธารํ, ตโต อคฺคิกฺขนฺธํ อิตรโต อุทกธารํ, ทกฺขิณกณฺณโสตโต

วามกณฺณโสตโต วามกณฺณโสตโต ทกฺขิณกณฺณโสตโต, ทกฺขิณนาสิกโสตโต วามนาสิกโสตโต วามนาสิกโสตโต ทกฺขิณนาสิกโสตโต, ทกฺขิณอํสกูฏโต วามอํสกูฏโต วามอํสกูฏโต ทกฺขิณอํสกูฏโต, ทกฺขิณหตฺถโต วามหตฺถโต วามหตฺถโต ทกฺขิณหตฺถโต, ทกฺขิณวาม-วามทกฺขิณปสฺสโต, ทกฺขิณวาม-วามทกฺขิณปาทโต, องฺคุลิอนฺตริกองฺคุลิอนฺตริเกหิ เอเกกโลมกูป-เอเกกโลมกูเปหิ อคฺคิกฺขนฺธอุทกธาเร ปวตฺตาปยมาโน ปจฺเจกพุทฺธสาวกอสาธารณํ สพฺพญฺญุตพุทฺธสาธารณํ ยมกปาฏิหาริยํ ทสฺเสตฺวา ตโต โอรุยฺห อีสกํ ปาจีนนิสฺสิเต อุตฺตรทิสาภาเค จตฺวา อนิมิเสหิ อกฺขีหิ อปริยนฺตกาเล ปูริตปารมิพลาธิคมนฏฺฐานํ ปวรปลฺลงฺกํ โอโลกยมาโน สตฺตาหํ วีตินาเมสิ.

จงฺกมสตฺตาห

ตโต อนิมิสโพธิปลฺลงฺกนฺตรา ปุรตฺถิมปจฺฉิมายตํ รตนจงฺกมํ มาเปตฺวา ตตฺถ จงฺกมนฺโต อนุตฺตเรน วิมุตฺติสุเขน สตฺตาหํ วีตินาเมสิ.

รตนาฆรสตฺตาห

ตโต มหาโพธิปลฺลงฺกโต ปจฺฉิมุตฺตรทิสาภาเค เทวตาหิ มาปิตรตนฆเร นิสินฺโน อตฺตนา ปฏิวิทฺธสทฺธมฺมํ วิจินนฺโต อเนเกหิ อากาเรหิ วิจินิตุํ อารภิ. ปฐมํ วิเนยฺยสตฺเต ปสฺสนฺโต “กิตฺตกา มยา วิเนตพฺพา สตฺตา”ติ จตุวีสติอสงฺเขยฺยเย สตฺตจตฺตาลีสโกฏิสตสหสฺส-สงฺขาตปริจฺฉินฺเน เวเนยฺเย ปสฺสิ. สพฺพญฺญุพุทฺเธสุ ปน เอเกน วิเนตพฺพา ยตฺตกา เวเนยฺยา, เตสุ เอกจฺเจ ราคจริตา, เอกจฺเจ โทสจริตา, เอกจฺเจ โมหจริตา, เอกจฺเจ วิตกฺกจริตา, เอกจฺเจ สทฺธาจริตา. เอกจฺเจ ปญฺญาจริตา. ราคจริตานํ อสุภยุตฺตา เทสนา สปฺปายา. โทสจริตานํ เมตฺตายุตฺตา. โมหจริตานํ คุรุสนฺนิวาสาทิยุตฺตา. วิตกฺกจริตานํ อานาปานาทิยุตฺตา. สทฺธาจริตานํ พุทฺธคุณาทิยุตฺตา. ปญฺญาจริตานํ ขนฺธธาตุอายตนสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิยุตฺตา. เต จ ปน จริตวเสน ฉพฺพิธา.

อุคฺฆฏิตญฺญวิปญฺจิตญฺญเนยฺยวเสน ติวิธา. ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญานํ สงฺเขปเทสนา วฏฺฏติ. วิปญฺจิตญฺญานํ มชฺฌิมเทสนา. เนยฺยานํ วิตฺถารเทสนา. เต ปน ยสฺมา สีเล ปติฏฺฐาย สมาธินา จิตฺเตกคฺคตํ กตฺวา ปญฺญาย วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อริยธมฺมํ ปาปุณิตพฺพา โหนฺติ. ตสฺมา สีลสนฺทีปกํ วินยเทสนํ ปาราชิกกณฺฑ-สงฺฆาทิเสส-อนิยต-นิสฺสคฺคิย-ปาจิตฺติย-ปาฏิเทสนีย-เสขิย-อธิกรณสมถ-อุภโตวิภงฺค-ขนฺธก-ปริวาราทิวเสน อเนกนยปฏิปณฺฑิตํ สมฺมสิตฺวา สมาธิสนฺทีปกํ ทีฆนิกาย-มชฺฌิม-สํยุตฺต-องฺคุตฺตรนิกาย-ชาตก-นิทฺเทส-ปฏิสมฺภิทามคฺค-ธมฺมปทอุทานาทิวเสน

อเนกนยปฏิมณฺฑิตํ สุตฺตนฺตเทสนํ สมฺมสิตฺวา, ปญฺญาสนฺทีปกํ อเนกนยปฏิมณฺฑิตํ อภิธมฺมเทสนํ สมฺมสนฺโต ธมฺมสงฺคณีปกรณํ สมฺมสิตฺวา ตทนนฺตรํ วิภงฺคปกรณํ สมฺมสิตฺวา ตทนนฺตรํ ธาตุกถาปกรณํ ตทนนฺตรํ ปุคฺคลปญฺญตฺติปกรณํ ตทนนฺตรํ กถาวตฺถุปกรณํ ตทนนฺตรํ ยมกปกรณํ สมฺมสิตฺวา ตทนนฺตรํ เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโยติอาทินา ติกปฏฺฐานทุกปฏฺฐานาทิวเสน อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานํ สมฺมสนฺตสฺส จิตฺตํ ปสีทิ.

ตโต ตํสมุฏฺฐานรูเปน อภิปฺปสนฺนสรีรสฺส โลหิตํ ปสีทิ. ตโต สกลสรีรโต ฆนพุทฺธรสฺมิโย นิกฺขมึสุ. สุวณฺณฆฏโต นิกฺขนฺตอินฺทนีลมณิกาจรสธารา วิย อุมาปุปฺผทามาเวฬา วิย จ นีลรสฺมิโย, สุวณฺณกุงฺกุมรสธารอโนชกณิการปุปฺผทามาเวฬา วิย ปีตรสฺมิโย, ปวาฬรส-ธารรตฺตงฺกุรรตฺตกึสุกพนฺธุชีวกกุสุมทามาเวฬา วิย โลหิตรสฺมิโย, รชตรสธารมลฺลิกาสุมนทามา-เวฬา วิย โอทาตรสฺมิโย, มญฺชิฏฺฐทามาเวฬา วิย มญฺชิฏฺฐรสฺมิโย, อุมาปุปฺเผสุ วิเสสนีลฏฺฐานํ วิย กณิการปุปฺเผสุ วิเสสปีตฏฺฐานํ วิย พนฺธุชีวกปุปฺเผสุ วิเสสรตฺตฏฺฐานํ วิย โอสธิตารโก วิย มญฺชิฏฺเฐสุ วิเสสมญฺชิฏฺฐวณฺณฐานํ วิย ปภสฺสรสฺมิโยติ ฉพฺพณฺณฆนพุทฺธรสฺมิโย ปุรตฺถิมกายโต นิกฺขมิตฺวา ตาลกฺขนฺธรถจกฺกสกฏจกฺกกูฏาคาราทิมตฺตา หุตฺวา ปุรตฺถิมาย ทิสาย ธาวนฺตา จกฺกวาฬปพฺพตํ อติกฺกมิตฺวา อปรียนฺตาสุ โลกธาตูสุ ยาว สาสนนฺตรธานา ปวตฺตนฺติ. ปจฺฉิมกายโต ตเถว นิกฺขนฺตรสฺมิโย ปจฺฉิมาย ทิสาย ธาวนฺตา จกฺกวาฬปพฺพตํ อติกฺกมิตฺวา อปรียนฺตาสุ โลกธาตูสุ ตถา ปวตฺตนฺติ. ตถา ทกฺขิณกายโต ทกฺขิณาย ทิสาย วามกายโต อุตฺตราย ทิสายาติ ปุริมนเยน วิตฺถาเรตพฺพํ.

เหฏฺฐิมกายโต นิกฺขนฺตา วุตฺตปฺปมาณา ฉพฺพณฺณฆนพุทฺธรสฺมิโย จตฺตาลีสโยชน-สหสฺสาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺสพหลํ ปัสุปถวึ อสีติโยชนสหสฺสาธิกํ จตุโยชนสตสหสฺสพหลํ อุทกปถวึ สฏฺฐิโยชนสหสฺสาธิกนวโยชนสตสหสฺสพหลํ วาตปถวึ อติกฺกมิตฺวา อชฏากาสํ ธาวิตฺวา ยาว สาสนนฺตรธานา ปวตฺตนฺติ. ตเถว อุปริมกายโต ฉพฺพณฺณฆนพุทฺธรสฺมิโย นิกฺขมิตฺวา ฉทฺทนฺตวารณวลาหกอสฺสจิตฺตกูฏหํสสุปณฺณฆฏา วิย อนิลปเถ ธาวมานา จาตุมหาราชิกภวนํ อติกฺกมิตฺวา ตโต ตาวตึสํ ยามํ ตุสิตํ นิมฺมานรตึ ปรนิมฺมิตวสวตฺตึ พฺรหฺมปาริสชฺชพฺรหฺมปุโรหิตมหาพฺรหฺมาโน ปริตฺตาภอปฺปมาณาภอาภสฺสเร ปริตฺตสุภาอปฺปมาณ-สุภสุภกิณฺเห, เวหปฺผลอสญฺญสตฺเต อวิหาอตปฺปาสุทสฺสาสุทสฺสีอกนิฏฺเฐ อากาสานญฺจายตนํ วิญฺญาณญฺจายตนํ อากิญฺจญฺญายตนํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ ฉพฺพีสติเล อติกฺกมิตฺวา อชฏากาสํ ปกฺขนฺทิตฺวา ยาว สาสนนฺตรธานา ปวตฺตนฺติ. ตํ ทิวสํ สพฺพา ทส ทิสา นีลวณฺณปวาฬรชตาทิปตฺถฏอินฺทธนุวิชฺชุลตาสงฺฆนาทิปริโยนทฺธา วิย นานาวิธนานาลงฺการ-วิชฺชุลตา วิย จ อุปโสภึสุ.

อชปาลสตฺตาห

เอวํ ตตฺถ ธมฺมสมฺมสเนน สตฺตาหํ วีตินาเมตฺวา ตโต อุฏฺฐาย โพธิปลฺลงฺกโต ปาจีนทิสาภาเค อชปาลนิโครุกฺขมูเล อนุตฺตรํ วิมุตฺติสุขํ ปฏิสํเวเทนฺโต สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสีทิ. ตตฺถ มารธีตโร อุปสงฺกมึสุ. เต ปฏิพาเหตฺวา ตโต วุฏฺฐาย มุจลินฺทมูลํ อคมาสิ.

มุจลินฺทสตฺตาห

ตสฺมึ ขเณ สตฺตาหวทฺทลิกา อุทปาทิ. มุจลินฺโท นาคราชา สกภวนา นิกฺขมิตฺวา สตปฏลสหสฺสปฏลาทิวเสน สมุฏฺฐิตํ ปาวุสฺสกมหาเมฆํ ทิสฺวา อิทฺธิยา สุวณฺณมณิมยาทิเคหํ มาเปตฺวา สมตฺโถปิ ตํ อนลงฺกริตฺวา อตฺตโน สรีเร นีลมณิสงฺฆาตปฏิภาคภูมึ อตฺตโน กนกรชตาทิขจิตปริกฺขิตฺตสาณิปาการโภคภิตฺตึ อุปริ สุวณฺณมณิปวาฬสชฺฌาทิตารกสมากิณฺณ-โอลมฺพิตคนฺธทามมาลาทามมุตฺโตลมฺพกวิจิตฺรทิพฺพมยจารุวิตานผณฉาทนํ สมนฺตา ปชฺชลนคนฺธ-เตลปทีปปฺปสาทํ ทิพฺพธูมคนฺธจุณฺณสุคนฺธํ จตุอิริยาปเถหิ นิวาสกฺขมํ เสตาทิสนฺถรหิตํ มชฺเฌ สุปณฺณตฺตมณิปลฺลงฺกํ สมุสฺสิตรตนเสตจฺฉตฺตํ โลหปาสาเท เหฏฺฐาภูมิกปฺปมาณํ อติมโนรมํ พฺรหฺมวิมานสสฺสิริกํ คนฺธกุฏิสิริอภิภูตํ เคหํ มาเปสิ. ตตฺถ อนุตฺตรํ วิมุตฺติสุขํ ปฏิสํเวเทนฺโต สตฺตาหํ วิหริ.

ราชายตนสตฺตาห

ตโต สตฺตาหสฺส อจฺจเยน เมโฆ อุปสมิ. สุปฺปภาสนภํ อโหสิ. ตโต ภควา นิกฺขมิ. อถ นาคราชา ตํ สรีรํ วิชหิตฺวา มาณวกวณฺณํ นิมฺมินิตฺวา ภควโต ปุรโต ฐตฺวา วนฺทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคยฺห “กึ ภควา สุขํ วิหรตฺถา”ติ อาห. “อาม มหาราช อมฺเหหิ สุขํ อวิหรณกาโล นาม นตฺถี”ติ อาห. เอวํ ตตฺถ สตฺตาหํ วสิตฺวา ราชายตนํ อุปสงฺกมิตฺวา สมาปตฺติสุเขน วีตินาเมนฺโต ตตฺถาปิ สตฺตาหํ วสิ.

พฺรหฺมยาจนกถา

เอวํ โพธิปลฺลงฺกสมีเป สตฺตสตฺตาหํ วีตินาเมตฺวา เอกูนปญฺญาสติเม ทิวเส สกฺเกน อุปนีตํ นาคลตาทนฺตกฏฺฐํ อโนตตฺตอุทกํ ปริโภคํ กตฺวา ตผุสฺสภลฺลิกทฺวิภาติกวาณิเชหิ เทวตาย อุสฺสาหิเตหิ ทินฺนํ มนฺถมธุปิณฺฑํ มหาราชูปนีเต ปจฺจคฺเฆ เสลมเย ปตฺเต ปฏิคฺคณฺหิตฺวา

ภุญฺชิตฺวา อนุโมทนาวเสน เต เทฺววาจิกอุปาสกภาเว ปติฏฺฐาเปตฺวา เตสํ มุฏฺฐิเกสธาตุโย ทตฺวา ตโต ปฏฺฐาย อชปาลนิโคฺรธเมว คนฺตฺวา ตตฺถ นิสีทิตฺวา “อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย”ติอาทินา ธมฺมคมฺภีรตํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา สพฺพพุทฺธานํ จิณฺณภูตํ ธมฺมเทสนาย อปฺโปสฺสุกฺกตาสงฺขาตปริวิตกฺกํ อุปฺปาเทตฺวา ทสสหสฺสิโลกวาสิพฺรหฺมาทิปริวุเตน พฺรหฺมุนา สหมฺปตินา กตอายาจโน ตสฺส ปฏิญฺญํ ทตฺวา อาฬารุทกานํ กาลงฺกตภาวํ ญตฺวา พาราณสึ คนฺตฺวา โกณฺฑญฺญภทฺทิยวปฺปมหานามอสฺสชินามานํ ปญฺจวคฺคิยานํ ธมฺมํ เทเสตุกาโม อฏฺฐารสโยชนมคฺคํ ปฏิปนฺโน โพธิมณฺฑสฺส คยานิคมสฺส จ อนฺตรา อุปกํ นาม อาชีวกํ ทิสฺวา เตน “วิปฺปสนฺนานิ โข เต อาวุโส อินฺทฺริยานิ ปริสุทฺธานิ. ปริสุทฺโธ ฉวิวณฺโณ ปริโยทาโต. กํ วา ตฺวํ อุทฺทิสฺส ปพฺพชิโต. โก วา เต สตฺถา. กสฺส วา ตฺวํ ธมฺมํ โรเจสิ. โกนาโม ตฺวํ. กตฺถ คมิสฺสสิ. กิมตฺถาย คมิสฺสสี”ติอาทินา ปุฏฺโฐ-

สพฺพาภิภู สพฺพวิทูหมสฺมิ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต
สพฺพญฺชโห ตณฺหากฺขเย วิมุตฺโต
สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยํ.

น เม อาจริโย อตฺถิ สทิโส เม น วิชฺชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล.

อหํ หิ อรหา โลเก อหํ สตฺถา อนุตฺตโร
เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สีติภูโตสฺมิ นิพฺพุโต.

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตตุํ คจฺฉามิ กาสินํ ปุรํ
อนฺธีภูตสฺมึ โลกสฺมึ อาหญฺฉํ อมตทุนฺทุภินฺ”ติอาทินา

อตฺตโน สพฺพญฺญุภาวํ วตฺวา อิสิปตนํ คนฺตฺวา ปญฺจวคฺคิเย สญฺญาเปตฺวา อเนกพฺรหฺมโกฏิปริวุโต ธมฺมจกฺกปวตฺตนสุตฺตํ เทเสตฺวา โกณฺฑญฺญเถรญฺจ อฏฺฐารสโกฏิ-พฺรหฺมาโน จ โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา ตํ ทิวสเมว ยกฺขสหสฺสปริวุเต สาตาคิริเหมวตา-ยกฺขเสนาปติโน ทสฺสนมคฺเคน โพธิตฺวา ตตฺเถว วิหรนฺโต นาลกตฺเถรสฺส โมเนยฺยปฏิปทำ เทเสตฺวา ตำ อุยฺโยเชตฺวา ยสกุลปุตฺตาทโย ปพฺพาเชตฺวา อนุโตวสฺเส สฏฺฐิ อรหนฺเต นิปฺผาเทตฺวา วุฏฺฐวสฺโส ปวาเรตฺวา สฏฺฐิ ภิกฺขู อามนฺเตตฺวา “จรถ ภิกฺขเว จาริกำ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานำ. มา ภิกฺขเว เทฺว เอเกน มคฺเคน อคมิตฺถ. เทเสถ ภิกฺขเว ธมฺมำ อาทิกลฺยาณำ มชฺเฌกลฺยาณำ ปริโยสานกลฺยาณำ สตฺถำ สพฺยญฺชนำ เกวลปริปุณฺณำ ปริสุทฺธำ พฺรหฺมจริยำ ปกาเสถา”ติอาทินา วตฺวา ทิสาสุ

เปเสตฺวา สยํ อุรุเวลํ คจฺฉนฺโต อนฺตรามคฺเค กปฺปาสิยวนสณฺเฑ ตีสภฑฺฑวคฺคิยกุมาเร อนาคามิสกทาคามิโสตาปตฺติมคฺเคหิ ปโพเธตฺวา เอหิภิกฺขุภาเวน ปพฺพาเชตฺวา ทิสาสุ เปเสตฺวา อุรุเวลกสฺสปํ อุปสงฺกมิตฺวา เตน กตปฏิสนฺถาโร ปฐมํ อุรุเวลนาคํ ทเมตฺวา อติเรกอฑฺฒฑฺฒานิ ปาฏิหาริยสหสฺสานิ ทสฺเสตฺวา ชฏิลสหสฺสปริวาเร อุรุเวลนทีคยากสฺสเป ทเมตฺวา เอหิภิกฺขุภาเวน ปพฺพาเชตฺวา คยาสีเส นิสีทาเปตฺวา “สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตนฺ”ติอาทินา นเยน ปวตฺตาย อาทิตฺตปริยายเทสนาย อรหตฺเต ปติฏฺฐาเปตฺวา เตน อรหนฺตสหสฺเสน ปริวุโต พิมฺพิสารรญฺโญ ทินฺนํ ปฏิญฺญํ โมเจตุํ ราชคหนครูปจาเร ลฏฺฐิวนุยฺยานํ คนฺตฺวา ทฺวาทสนหุตาย ปริสาย สทฺธึ อาคตมาคธราชานํ เอกาทสนหุเตหิ สทฺธึ มคฺคผเลหิ ปโพเธตฺวา เอกํ สหสฺสํ อุปาสกตฺเต ปติฏฺฐาเปตฺวา ปุนทิวเส สกฺเกน กโตกาเสน มคฺเคน ราชคหํ คนฺตฺวา ราชภวเน ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา เตน ปถวิกมฺปนํ กตฺวา ทินฺนเวฬุวนุยฺยาเน กตมหาวิหาเร วิหรนฺโต สาริปุตฺต-โมคฺคลฺลานาทโย ปพฺพาเชตฺวา อรหตฺเต ปติฏฺฐาเปตฺวา กาฬุทายินา คมเน วณฺณิเต กปิลวตฺถุวาสีหิ ทสหิ มาคธรฏฺฐวาสีหิ ทสหีติ วีสติขีณาสวสหสฺสปริวุโต กปิลวตฺถุนครํ คนฺตฺวา สมาคตานํ สกฺยานํ มานภินฺทนตฺถํ ยมกปาฏิหาริยํ กตฺวา อตฺตโน สกฺเก วนฺทาเปตฺวา ปุนทิวเส นคเร ภิกฺขตฺถาย จรนฺโต สุวณฺณรสเกน วิย สิญฺจยํ กุรุมาโน พุทฺธรสฺมิโย วิสฺสชฺเชนฺโต อโนปมาย พุทฺธลีลาย พิมฺพาย เทวิยา นรสีหคาถาหิ อภิตฺถวิโต อนฺตรวีถิยํ ฐตฺวา สุทฺโธทนมหาราชานํ โสตาปตฺติผลาทีสุ ปติฏฺฐเปตฺวา ราชภวเน ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา พิมฺพาย เทวิยา วสนฏฺฐานํ คนฺตฺวา ตสฺสา โสกํ วิโนเทตฺวา ทายชฺชํ ราหุลกุมารํ นนฺทญฺจ ปพฺพาเชตฺวา ตตฺถ กตฺตพฺพานิ กตฺวา ราชคหเมว อาคนฺตฺวา ตตฺถ วิหรนฺโต อนาถปิณฺฑิเกน อุปคโต ตํ โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา เตน กตเชตวเน วิหริตฺวา ปุน กปิลวตฺถุ์ คนฺตฺวา พุทฺธวํสํ เทเสนฺโต-

อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป ตโย อาสุ์ วินายกา
กกุสนฺโธ โกณาคมโน กสฺสโป จาปิ นายโก.

อหเมตรหิ สมฺพุทฺโธ เมตฺเตยฺโย จาปิ เหสฺสติ
เอเตปิเม ปญฺจ พุทฺธา ธีรา โลกานุกมฺปกา”ติ

อนาคตวํสสฺส โอกาสํ ฐเปตฺวา เทเสสิ. ตํ สพฺพํ พุทฺธวํสวณฺณนาย วุตฺตนเยน เวทิตพฺพนฺติ.

เอวํ พุทฺธวํสํ เทเสตฺวา กปิลวตฺถุนคเร ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา ปุน ราชคหํ คนฺตฺวา ตตฺถ วิหริตฺวา ตโต คนฺตฺวา สาวตฺถิอาทีสุ วิหริตฺวา ปุน กปิลวตฺถุเมว คนฺตฺวา นิโครฺธารามे วิหรติ. เอตฺตาวตา เกน เทสิโต, กตฺถ เทสิโต, กทา เทสิโตติ เอเตสํ อตฺโถ ทีปิโต โหติ.

อชิตตฺเถรสฺส อุปฺปตฺติ

กสฺส ปุจฺฉาติ อิทำ อุปริ วณฺณยิสฺสามิ. ยำ ปน วุตฺตำ “กำ อารพฺภ เทสิโต”ติ, อชิตตฺเถรำ อารพฺภ เทสิโตติ. ตสฺเสวำ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺโพ. โส ปน เหฏฺฐา วุตฺตนเยน อเนกาทีนวสมากิณฺเณ อนมตคฺเค สำสาเร จรนฺโต วุตฺตนเยเนว สตฺตโมกฺขำ คเวสนฺโต สพฺพญฺญุตำ ปตฺเถตฺวา ปุญฺญสญฺจยำ กุรุมาโน อตีตมทฺธาเน ปทุโม นาม จตุทีปิโก จกฺกวตฺตี ราชา หุตฺวา สุมิตฺตำ นาม สพฺพญฺญุพุทฺธำ อุปสงฺกมิตฺวา ทสโยชนิกำ วิหารำ กาเรตฺวา สมนฺตา โยชนจาเน ปติฏฺฐาปิเตสุ ทณฺฑทีปรุกฺเขสุ รตนปลฺลงฺเกสุ จ คนฺธเตเลน ทีเป ชาลาเปตฺวา สตฺตาหำ ทีปปูชำ กตฺวา พุทฺธปมุขสฺส สงฺฆสฺส มหาทานำ ปวตฺเตตฺวา กาสิกโกเสยฺยทุกูลกมฺพลสาฏกาทโย อฏฺฐ ปริกฺขาเร ปถวีกมฺปนำ กตฺวา อปรภาเค พฺรหฺมภาวี นาม ขตฺติโย หุตฺวา เมตฺเตยฺยสฺส นาม พุทฺธสฺส อุปฺปนฺนภาวำ สุตฺวา อุปสงฺกมิตฺวา ธมฺมเทสนาย ปสนฺโน ตสฺส ภควโต ทฺวาทสโยชนิยำ สตฺตรตนมยำ มณฺฑปำ กาเรตฺวา สมนฺตา อฏฺฐ สุวณฺณฆเฏ อฏฺฐ มณิมณิเก อฏฺฐ โลหิตกคฺฆิเก อฏฺฐ มสารคลฺลกคฺฆิเก อฏฺฐ ผลิกคฺฆิเก อฏฺฐ กญฺจนคฺฆิเก อฏฺฐ รชตคฺฆิเก อฏฺฐ สพฺพรตนคฺฆิเก กาเรตฺวา หตฺถสหสฺสปฺผุลำ สตฺตรตนมยำ อาลินฺทำ กาเรตฺวา สพฺพปริกฺขเรหิ สทฺธึ ปถวิกมฺปนำ มหาทานำ กตฺวา ภวาทีสุ สำสรนฺโต วุตฺตปฺปการา ติสฺโส สมฺปตฺติโย ปูเรตฺวา กปฺปสต-สหสฺสาธิกโสฬสอสงฺเขยฺยำ ปารมิปูริโต วีริยาธิโก เนยฺยโพธิสตฺโต หุตฺวา กปฺปสต-สหสฺสาธิกานำ โสฬสอสงฺเขยฺยานำ มตฺถเก ชมฺพุทีเป อุภโต สุชาตอภินฺนขตฺติยกุเล นิพฺพตฺติตฺวา ปภาวนฺโต นาม จกฺกวตฺติ ราชา อโหสิ. ธมฺมตา เอสา สพฺพโพธิสตฺตานำ อภินีหารโต ปุพฺเพว ติสฺโส สมฺปตฺติโย วุตฺตปริจฺเฉทกาลำ ปูเรตฺวา กปฺปสตสหสฺสำ ปารมีปูรณนฺติ.

ตทา โลเก มุหุตฺโต นาม สพฺพญฺญุพุทฺธราชา อุปฺปชฺชิ. โส “พุทฺโธ อุปฺปนฺโน”ติ สุตฺวา ทสพลำ อุปสงฺกมิตฺวา เขฬปิณฺฑำ วิย จกฺกวตฺติสิรึ ฉฑฺเฑตฺวา ตสฺส สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา รตนกตฺเถโร นาม หุตฺวา คคนมชฺเฌ ปุณฺณจนฺโท วิย สูริยมณฺฑโล วิย จ ปญฺญาโต อโหสิ. วิเสเสน ทานชฺฌาสโย ทานาภิรโต ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา ทานทาเน ชาตุสฺสาโห อโหสิ.

ตทา ภิกฺขูนำ เอตทโหสิ “อยำ ทานชฺฌาสโย ภิกฺขุ อนาคเต กึ ภวิสฺสตี”ติ. สุเมธตาปสำ วิย ทีปงฺกรทสพโล พฺยากาสิ, เอวำ ตสฺส สนฺติกา พฺยากรณำ ลภิตฺวา ตโต ปภุติ เตสุ เตสุ กปฺเปสุ อุปฺปนฺนานำ เตสำ เตสำ พุทฺธานำ สนฺติกา พฺยากรณำ ลภมาโน ปารมิโย ปูเรนฺโต ทฺวาทสอสงฺขฺเยยฺเยสุ อติกฺกนฺเตสุ กปฺปสตสหสฺสาธิเกสุ เสลภาสเชยรุจิ

นามเกสุ จตุอสงฺเขยฺยเยสุ อุปฺปนฺนานํ ตณฺหงฺกร-เมธงฺกร-สรณงฺกร-ทีปงฺกร-โกณฺฑญฺญ-มงฺคล-สุมน-เรวต-โสภิต-อโนมทสฺสี-ปทุม-นารท-ปทุมุตฺตร-สุเมธ-สุชาต-ปิยทสฺสี-อตฺถทสฺสี-ธมฺมทสฺสี-สิทฺธตฺถ-ติสฺส-ผุสฺส-วิปสฺสี-สิขี-เวสฺสภู-กกุสนฺธ-โกณาคมน-กสฺสปนามกานํ อิเมสํ สตฺตวีสติยา พุทฺธานํ สนฺติกา พฺยากรณํ ปฏิลภิตฺวา ปารมีอุปปารมี ปรมตฺถปารมีวเสน สมตึสปารมิโย ปูเรตฺวา ญาตตฺถจริยํ โลกตฺถจริยํ พุทฺธจริยํ ปริปาเจนฺโต อมฺหากํ ภควโต กาเล มคธรฏฺเฐ ราชคหนคเร อชาตสตฺตุราชานํ ปฏิจฺจ ตสฺส อคฺคมเหสิยา กญฺจนเทวิยา กุจฺฉิสฺมึ ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ลทฺธคพฺภปริหาราย เทวิยา กุจฺฉิโต นิกฺขมิ.

อถสฺส นามคฺคหนทิวเส อชิตกุมาโรติ นามํ อกํสุ. โส มหนฺเตน ปริวาเรน วฑฺฒมาโน โสพสวสฺสุทฺเทสิโก อโหสิ. อชาตสตฺตุ ราชา พุทฺธสาสเน วิเสสาย โปถุชฺชนิกาย สิขาปตฺตาย อริยสทฺธาภิภวมานาย วิย สทฺธาย สมนฺนาคตตฺตา สาสเน ทายชฺชสามิภาวํ อิจฺฉนฺโต ปญฺจสตราชกุมารปริวารํ กตฺวา ปุตฺตํ อชิตกุมารํ ปพฺพาเชตุกาโม สตฺถริ เวฬุวนมหาวิหาเร วิหรนฺเต ปญฺจสเต กญฺจนกรณฺฑเก กาเรตฺวา จตุชฺชาติคนฺเธหิ ปูเรตฺวา รตฺตปวาฬปทุมสุ ปติฏฺจิตมณิปิณฺฑเก ฐเปตฺวา กรณฺฑเก มุตฺโตลมฺพเกหิ อลงฺกริตฺวา อเนกสหสฺส ปญฺจวณฺณธเช อุสฺสาเปตฺวา นครวิหารคามิมคฺคํ อลงฺกริตฺวา หตฺถิ-อสฺส-รถ-ปตฺติ-อมจฺจ-คหปติ-พฺราหฺมณ-เสณิอาทิปริวุโต เภริ-มุทิงฺค-วีณา-สงฺข-ปณว-วํส-สมฺมตาฬาทิเนกสหสฺส-ตูริยนิคฺโฆเสหิ ปวตฺตมาเนหิ มหนฺเตน ราชานุภาเวน สปริวารํ ปุตฺตํ คเหตฺวา เวฬุวนมหาวิหารํ คนฺตฺวา สพฺพปูชาวิธาเนหิ ภควนฺตํ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ ปูเชตฺวา ภควโต สนฺติเก ปญฺจสตราชกุมาเรหิ สทฺธึ อชิตกุมารํ ปพฺพาเชสิ. โส อปรภาเค ลทฺธุปสมฺปโท สีลสมาธิปญฺญาทีหิ คุเณหิ สมฺเปโต อชิตตฺเถโรติ ปญฺญายิ. เอวํ ตาวสฺส อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาติ.

มหาปชาปติโคตมิยา จีวรยุคทานํ

ภควา ปน เอวํ อชิตตฺเถรํ คเหตฺวา ราชคหา นิกฺขมิตฺวา วุตฺตนเยน กปิลวตฺถุํ คนฺตฺวา นิโคฺรธาราเม วิหรติ. ตทา มหาปชาปติโคตมี ภควโต จีวรํ ทาตุกามา หุตฺวา รตฺตสุวณฺเณหิ สตฺต กฏาเห การาเปตฺวา สพฺพปัสุโวมิสฺสเกหิ สุวณฺณปัสูหิ ปูเรตฺวา ตตฺถ กปฺปาสฏฺฐึ โรเปตฺวา สุวณฺณขีโรทกสิญฺจเนน วฑฺเฒสิ. กปฺปาสปุปฺผานิ กณิการปุปฺผสทิสานิ อเหสุ. กปฺปาสผลานิปิ ปุปฺผิตกาเล สุวณฺณวณฺณานิ อเหสุ. มหาปชาปติโคตมี สหตฺเถเนว กปฺปาสํ ภินฺทิตฺวา สุวณฺณจงฺโกฏเก ปกฺขิปิตฺวา สหตฺเถเนว โสธนฐุนนาทีนิ กตฺวา ตํ สามํ อติสณฺหสุขุมํ สุตฺตํ กนฺติตฺวา วิเสสสุขุมตนฺตวาเย ปกฺโกสาเปตฺวา มธุสกฺกรเตลาทิ-สมฺมิสฺสปณีตวรโภชนํ โภเชตฺวา ตทนุรูเปหิ วตฺถาลงฺการาทีหิ สนฺตปฺเปตฺวา ตนฺตวายสาลาย

อุปริ เจลวิตานำ พนฺธิตฺวา สมนฺตโต สาณีหิ ปริกฺขิปาเปตฺวา คนฺธปริภณฺฑกตภูมึ อุปริ ลาชาปญฺจมานิ ปุปฺผานิ วิกิราเปตฺวา มหนฺเตน ปริวาเรน อนฺเตปุเรเยว วตฺถยุคำ นิฏฺฐาเปสิ.

ตำ ปน อายามโต จุทฺทสหตฺถำ วิตฺถารโต สตฺตหตฺถำ ภควโต ปารมีปุญฺญสญฺจยพเลน นิปฺผนฺนำ เปมพลสมงฺคีภูตาย มาตุจฺฉาย วายาปิตำ ปภาสมุทยสมุชฺชลำ กญฺจนปฏิภาคำ อภินวสมุฏฺฐิตพาลสูริยปฺปภำ วิย อภิภวมานำ เมฆมุเข สญฺจรณวิชฺชุสทิสำ ปสาริตำ สุวณฺณปฏฺฏสริกฺขกำ สณฺหสุขุมมุทุสมฺผสฺสำ พุทฺธารหำ มนุญฺญำ วตฺถยุคำ มณิกรณฺฑเก ฐเปตฺวา คหิตคนฺธธูปปุปฺผจุณฺณธชาทิหตฺเถหิ เนกสหสฺสกฺยราชกุเลหิ ปริวุตา สตสหสฺสคฺฆนิกานิ สตสหสฺสทุสฺสานิ สตสหสฺสสุวณฺณสมุคฺเคหิ สหสฺสคฺฆนิกานิ สหสฺสรชตสมุคฺเคหิ คาหาเปตฺวา ตำ วตฺถยุคฐปิตมณิกรณฺฑกำ อตฺตโน สีเส ฐเปตฺวา มหนฺเตน สิริโสภคฺเคน มหนฺเตน ปริวาเรน นิโครธารามำ คนฺตฺวา ตาราคณปริวุตำ จนฺทราชำ วิย ภิกฺขุปริวุตำ พุทฺธปลฺลงฺกวร-มชฺฌคตำ ทสพลำ อุปสงฺกมิตฺวา ฉพฺพณฺณรตนสลิเล นิมุคฺคมานา สุสญฺฐตกินฺนรี วิย ฉพฺพณฺณพุทฺธรสฺมีสุ นิมุชฺชิตฺวา ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิตฺวา ภควโต รูปคฺคปฺปตฺตำ สรีรำ โอโลกยมานา ปญฺจวิธาย ปีติยา นิรนฺตรำ ผุฏฺฐสรีรา หุตฺวา พลวสิเนหำ ปจฺจุปฏฺฐาเปตฺวา มณิกรณฺฑกำ อุคฺฆาเฏตฺวา ตำ วตฺถยุคำ สูรเขตฺตเกหิ อุโภหิ หตฺเถหิ คเหตฺวา เอวมาห “อิมำ เม ภนฺเต ภควา นวสุวณฺณวณฺณำ วตฺถยุคำ ตุมฺหากำ อุทฺทิสฺส กตำ มยา สกหตฺเถเนว กนฺตำ วายิตำ, ตำ มเมว อนุกมฺปำ ปฏิจฺจ ปฏิคฺคณฺหาตุ ภควา, ยำ มม ทีฆรตฺตำ หิตาย สุขาย ภวิสฺสตีติ. สตฺถา เอกำ วตฺถำ ปฏิคฺคเหตฺวา “เอกำ ภิกฺขุสงฺฆสฺส เทหี”ติ อาห. วุตฺตญฺเหตำ ทกฺขิณวิภงฺคสุตฺเต “สงฺเฆ โคตมิ เทหิ. สงฺเฆ เต ทินฺเน อหญฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สงฺโฆ จา”ติ สพฺพำ วิตฺถาเรตพฺพำ.

ตำ สุตฺวา มหาภิกฺขุสงฺโฆ จินฺเตสิ “มหาปชาปติโคตมิยา มหนฺเตน อุสฺสาเหน สตฺถารำ อุทฺทิสฺส อาภตำ สุวณฺณวณฺณำ วตฺถยุคำ. ตตฺถ สุวณฺณวณฺโณ สตฺถา เอกำ นิวาเสตฺวา เอกำ ปารุเปตฺวา ปริโยนทฺธสุวณฺณปฏิมา วิย อติเรกตเรน โสภิสฺสติ. มหาปชาปติโคตมิยา อชฺฌาสยำ ปูเรสฺสติ. น มยำ คณฺหาม. อมฺเหสุ อคณฺหนฺเตสุ ปน สตฺถุโน ทสฺสติ, เอวำ สติ ภควโต มาตุจฺฉาย โคตมิยา อชฺฌาสโย สมฺปุณฺโณ ภวิสฺสตี”ติ. ตสฺมึ ขเณ มหาปชาปติโคตมี ภควโต วจนำ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา เอกำ วตฺถำ สตฺถุ หตฺเถ ปติฏฺฐาเปตฺวา เอกำ หตฺเถน คเหตฺวา ภิกฺขุสงฺฆสฺส อุปเนสิ. อสีติ มหาสาวกา จ ภิกฺขุสงฺโฆ จ คณฺหิตุำ น อิจฺฉึสุ.

ตสฺมึ ขเณ เมตฺเตยฺยโพธิสตฺตภูโต อชิตตฺเถโร สงฺฆสฺส อนฺตเร นิสินฺโน จินฺเตสิ “ภควา โคตมิยา มหปฺผลำ อิจฺฉนฺโต เอกำ วตฺถคฺคหณำ ปจฺจาสีสติ. ภิกฺขุสงฺโฆ คณฺหิตุำ น อิจฺฉติ. อหเมกำ คณฺหิสฺสามี”ติ. เอวำ จินฺเตตฺวา พุทฺธงฺกุโร มหาปุริโส อฉมฺภิโต เกสรสีโห วิย หตฺถำ

ปสาเรตฺวา เหมวณฺณํ มหคฺฆํ วรทุสฺสํ อคฺคเหสิ. อถ ปริสาย กุตูหลมุปฺปชฺชิ “อสีติมหาสาวกา จ ภิกฺขุสงฺโฆ จ ตํ ทุสฺสํ น คณฺหึสุ, อญฺญตโร ทหโร ตํ อคฺคเหสี”ติ.

ตทา ภควา ปริสํ โอโลเกตฺวา สพฺพญฺญุโพธิสตฺตสฺส มหนฺตภาวํ ชานาเปตฺวา “สพฺเพสํ วิมตึ เทฺวฆฺหกํ สัสยํ ฉินฺทิสฺสามี”ติ ภิกฺขู อามนฺเตตฺวา “มา ภิกฺขเว เอวํ อญฺญตรวาเทน สมุทาจรถ. พุทฺธงฺกุโร เอส พุทฺธพีโช ปูริตปารมี โพธิสตฺโต วลาหกนฺตริกทิวา กรรัสิ วิย, ภสฺมาฉนฺนชาตเวทกฺขนฺโธ วิย, ปัสุปฏิจฺฉนฺนชาติมณิ วิย, ภูริจฺฉนฺนมหานิธานํ วิย, ปุปฺผิตอาสนฺนภูตมิว ปทุมวรมกุฬ์, ยุคนฺธราสนฺนภูโต วิย, ตรุณรวิเวลาสนฺนภูโต วิย, มหาสาคโร สพฺพญฺญุตญาณุทยคาหาสนฺนภูโต มหาภูตภาโว ธีรปุริโส มม สาสนํ ปวิสิตฺวา มหาพฺรหฺมสมีเป พฺรหฺมกุมาโร วิย, สุวณฺณหังสราชสมีเป หังสจฺฉาปโก วิย, ฉทฺทนฺตมหาวารณสมีเป กุญฺชรโปตโก วิย, สิเนรุวรสมีเป ยุคนฺธรปพฺพโต วิย, จนฺทมณฺฑลสมีเป โอสธิตารโก วิย, จกฺกวตฺติรญฺโญ สมีเป ปริณายกรตนํ วิย, น อญฺญตโร ชาโต เอส โย วา โส วา สตฺโต. เอส ปน อตีเต อทฺธาเน ปทุโม นาม จกฺกวตฺติราชา หุตฺวา สุมิตฺตํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ วิหารปทีปจีวราทีหิ ปูเชตฺวา พฺรหฺมภาวิ นาม ขตฺติโย หุตฺวา เมตฺเตยฺยํ พุทฺธํ รตนมณฺฑปาทีหิ ปูเชตฺวา ตโต กปฺปสตสหสฺสาธิกโสฬสอสงฺเขยฺยมตฺถเก อุปฺปนฺนํ มุหุตฺตํ นาม สมฺมาสมฺพุทฺธํ ปภาวนฺโต นาม จกฺกวตฺติราชา หุตฺวา ตํ อุปสงฺกมิตฺวา ตสฺส สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา รตนโก นาม เถโร หุตฺวา

มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌตี”ติ

อิเมหิ อฏฺฐคุเณหิ สมงฺคี หุตฺวา ตสฺส ปาทมูเล อภินีหารํ กตฺวา ตโต ปภุติ อนนฺเต โพธิสมฺภาเร ปริปาเจนฺโต เตสุ เตสุ กปฺเปสุ อุปฺปนฺนานํ ตณฺหงฺกราทีนํ สตฺตวีสติ พุทฺธานญฺจ สนฺติเก พฺยากรณํ ปฏิลภิตฺวา อิทานิ อชาตสตฺตุ์ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชิตฺวา มม สาสเน ปพฺพชิตฺวา สีลสมาธิปญฺญาปฏิปทำ ปูเรนฺโต ปารมิสญฺจยํ กุรุมาโน ปฏิวสติ. มา เอตสฺมึ อนฺตเร อวมญฺญิ กโรถา”ติ อาห. วิตฺถาโร ปน เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

อาจริโย อาห “เตสำ เอกจฺเจ ปน ภควา ธมฺมภณฺฑาคาริกำ อามนฺเตตฺวา ปจฺจคฺฆเสลมยำ มหาราชทตฺติยำ ปตฺตำ อากาเส วิสฺสชฺชิตฺวา สพฺพญฺญุโพธิสตฺตานำ วิสยำ ชานาเปสฺสามีติ ปุริมทิวเส อปริยนฺตำ โลกธาตุ์ สมติกฺกนฺตกาเล อคฺคสาวเก อาทึ กตฺวา มหานุภาเว อสีติมหาเถเร อาหริตุ์ อสกฺโกนฺเต อชิตตฺเถรำ อาณาเปตฺวา อาหราเปสีติ วทนฺตี”ติ.

อชิตตฺเถรสฺส ปตฺถนา

ตทา อชิตตฺเถโร ตำ อตฺตนา ลทฺธำ จีวรทุสฺสำ คนฺธกุฏิโต อนฺโต สุคตมญฺจเก วิตานำ อกาสิ. สตฺถริ นิปนฺนกาเล พุทฺธรสฺมิวินทฺธาย ตปฺปภาย อติเรกตรำ วิโรจติ. โส ตำ ทิสฺวา “อนาคเต มยฺหำ พุทฺธภูตกาเล มม มตฺถเก รตนมณฺฑเป สตฺตรตนมยำ กิงฺกณิกชาล-สมลงฺกเต สุวณฺณทาโมลมฺพเก วิมเล ทุสฺสโมสริตำ ทฺวาทสโยชนิกปฺปมาณำ มณิวิจิตฺรำ วิตานำ โหตู”ติ ปตฺถนำ ปฏฺฐเปตฺวา สตฺถารำ ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิ. ภควา สิตำ ปาตฺวากาสิ.

สพฺพญฺญุพุทฺธานำ สิตปาตุกรณำ

ตถาคตา ปน สิตำ ปาตุกโรนฺตา น หิ ฆฏกินฺทนกาเล วิย มหาสทฺทำ กตฺวา มุขำ วิวริตฺวา ทนฺตมำสำ ทสฺเสตฺวา อญฺเญ สตฺตา วิย สิตำ ปาตุกโรนฺติ. รตฺตวลาหกคพฺภนฺตรโต มนฺทมนฺทำ ปญฺญายมานา จนฺทเลขา วิย หิงฺคุลปิณฺเฑ ปฏิปาฏิยา ฐปิตเสตวชิรปนฺติ วิย สุรตฺตหนุกฏฺฐิมำสนฺตเร ปติฏฺฐิเต สมจตฺตาลีเส อวิรฬทนฺเต รตฺโตฏฺฐมำสนฺตรโต อคฺคคฺเค ทสฺเสตฺวา สิตำ ปาตุกโรนฺติ. อถ โอสธิตารกปฏิภาคปภาสมุทยสมุชฺชลิตกทลิผลปฺปมาณทกฺขิณ-สุสุกฺกทาฒโต อากาสคงฺคาคตึ อภิภวมานา วิย ตาลกฺขนฺธปฺปมาณา เสตรสฺมิโย นิกฺขมิตฺวา ทกฺขิณาวตฺตนฺตา วามทาเฒ สีทนฺติ. อยำ สพฺพญฺญุพุทฺธานำ สิตปาตุกมฺเม ธมฺมตา. เอวำ สิตปาตุกมฺมตำ ภควนฺตำ อานนฺทเถโร “โก นุ โข ภควา เหตุ, โก ปจฺจโย สิตปาตุกมฺมาย, น ตถาคตา อการณำ สิตำ ปาตุกโรนฺตี”ติ อาห. ภควา “อกาโล โข อานนฺท อิทานิ, ปจฺฉาภตฺเต ตำ ปุจฺฉา”ติ อาห.

ตำ ทิวสำ ปน วิหาเร อุปาสเกหิ อภิหฏำ ปณีตโภชนำ ภุญฺชิตฺวา ปจฺฉาภตฺเต สุสชฺชิต-ธมฺมสภายำ สุปญฺญตฺเต มหารเห มญฺเจ รตนมเย พุทฺธาสเน สหสฺสรำสีหิ อณฺณวกุจฺฉึ โอภาสมาโน พาลสูริโย วิย, สกลธมฺมสภำ เหมรสธาเรหิ ปริสิญฺจนฺโต วิย, ฉพฺพณฺณฆนพุทฺธรสฺมีหิ วิชฺโชตมาโน ตาราคณปริวุโต วิย ปุณฺณจนฺโท, อเนกหำสงฺฆปริวุโต วิย สุวณฺณหำสราชา, อเนกจตุปทคณปริวุโต วิย เกสรสีหราชา, จตุวณฺณปริวุโต วิย จกฺกวตฺติราชา, มรุคณปริวุโต วิย อินฺโท, พฺรหฺมฆฏปริวุโต วิย มหาพฺรหมา อสีติมหาสาวกคณปริวุโต นิสีทิ สุผุลฺลรตฺต-ปทุมวนสณฺฑมชฺเฌ เรณุจฺฉายาสญฺจรณวณฺโณปโสภิตภมรยุคเพน วิย ปญฺจวณฺณปสาทวิจิตฺตนเยเนหิ สกลปริสำ โอโลกยมาโน. อิมสฺมึ ปน ฐาเน ฐตฺวา อุณฺณาโลมลกฺขณโต โพธิสตฺตสำสูจกำ นาม รำสึ วิสฺสชฺชิตฺวาติอาทินา นเยน เอกจฺจานำ อาจริยานำ มติ วุตฺตา. มยำ ปน กึ เตนาทินาโวจุมฺหา.

สมฺพุทฺธภาวพฺยากรณํ

ตสฺมึ ขเณ ธมฺมภณฺฑาคาริกอานนฺทตฺเถโร อุฏฺฐายาสนา ภควนฺตํ วนฺทิตฺวา อุโภหิ หตฺเถหิ อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา สิรสิ ปติฏฺฐเปตฺวา “สาธุ ภนฺเต ภควา กเถตุ สิตปาตุกมฺมาย เหตุนฺ”ติ ยาจิ. สตฺถา จตุชาติสมฺปุณฺณกนกกรณฺฑกํ อุคฺฆาเฏนฺโต วิย สมจตฺตาลีสทนฺตวรรูป-โสภิตปุถุชิวฺหาปริวตฺตกมุขปทุมํ วิวริตฺวา อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ พฺรหฺมโฆสํ นิจฺฉาเรนฺโต ปริสาปริยนฺตํ “เอโส อานนฺท อชิโต ภิกฺขุ อิมสฺมึเยว กปฺเป เมตฺเตยฺโย นาม สมฺมาสมฺพุทฺโธ ภวิสฺสตี”ติ พฺยากาสิ.

อนาคตวํสอุปฺปตฺติกถา

ตทา ธมฺมเสนาปติ สาริปุตฺตตฺเถโร ภิกฺขุสงฺฆสฺส อชฺฌาสยํ วิทิตฺวา นิสินฺนาสนโต วุฏฺฐาย สตฺถารํ วนฺทิตฺวา เอกํสํ จีวรํ กตฺวา ตถาคตสฺส อญฺชลึ ปณาเมตฺวา อนาคตพุทฺธํ ปฏิจฺจ อตฺตโน อุปฺปนฺนกงฺขจฺเฉทนตฺถํ อาห “ภควา ตุมฺเหหิ อยํ อชิโต ภิกฺขุ อนาคเต เมตฺเตยฺโย นาม พุทฺโธ ภวิสฺสตี”ติ วุตฺตํ, โส พุทฺธภูตกาเล กีทิสโก ภวิสฺสตีติ วิตฺถาเรนาหํ โสตุํ อิจฺฉามิ, สาธุ ภนฺเต ภควา กเถตุ มม อนุกมฺปํ อุปาทายา”ติ. ภควา เถรสฺส วจนํ สุตฺวา “สาริปุตฺต อชิตสฺส มหนฺตํ ปุญฺญราสึ สพฺพโส วตฺตุํ น สกฺกา, เอกเทเสน วกฺขามี”ติ ปฏิญฺญํ อทาสิ. เตน วุตฺตํ-

๑. สาริปุตฺโต มหาปญฺโญ อุปติสฺโส วินายโก
ธมฺมเสนาปติ ธีโร อุเปตฺวา โลกนายกํ.

๒. อนาคตํ ชินารพฺภ อปุจฺฉิ กงฺขมตฺตโน
ตุยฺหานนฺตริโก ธีโร พุทฺโธ กีทิสโก ภเว.

๓. วิตฺถาเรเนวหํ โสตุ- มิจฺฉามาจิกฺข จกฺขุม
เถรสฺส วจนํ สุตฺวา ภควา เอตทพฺรวิ.

๔. อนปฺปกํ ปุญฺญราสึ อชิตสฺส มหายสํ
น สกฺกา สพฺพโส วตฺตุํ วิตฺถาเรเนว กสฺสจิ.
เอกเทเสน วกฺขามิ สาริปุตฺต สุโณหิ เมติอาทิ.

๑. ตตฺถ สาริปุตฺโตติ รูเปน สารตฺตา สารี, เทวจฺฉรารูเปน ปฏิภาคาย มานุสก-รูปาติกฺกนฺตาย ทิพฺพรูปาสมฺปตฺตาย โสภาย สมนฺนาคตา ธมฺมเสนาปติโน มาตา พฺราหฺมณี.

อถวา กุลโภคยสาทีหิ อคฺคสาวกสฺส มาตา หุตฺวา อริยผลปฏิลาภนิมิตฺตชาตปุญฺญสญฺจเยน สารตฺตา สารีติ วุจฺจติ. สาริยา ปุตฺโต สาริปุตฺโต.

กกฺขพผุสนาทินา อนิจฺจาทินา วา ปกาเรน ธมฺเม ชานาตีติ ปญฺญา. มหนฺเต ปญฺจกฺขนฺธ-ทฺวาทสายตน-อฏฺฐารสธาตุ-พาวีสติอินฺทฺริย-จตุสจฺจาทิเก อตฺเถ อาลมฺพิตฺวา ปวตฺตนตาย มหนฺตา ปญฺญา มหาปญฺญา. สา อสฺส อตฺถีติ มหาปญฺโญ. โส ปน สกลโลกธาตุสุ ตถาคตํ ฐเปตฺวา อตฺตนา สมปญฺญวนฺตสฺส นตฺถิตาย สพฺพนทิ วาลุกมหณฺณโวทกมตฺติกาทีสุ ขียมาเนสุปิ อขียมานปญฺญตฺตา กปฺปเทเว วุฏฺเฐ อุทกปพฺพตวนาทีสุ ปติตํ อุทกพินฺทุ ปริจฺฉินฺทนสมตฺถปญฺญตฺตา จ มหาปญฺโญติ วุจฺจติ. วุตฺตญฺเหตํ-

โลกนาถํ ฐเปตฺวาน เย จญฺเญ อตฺถิ ปาณิโน
ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส กลํ นคฺฆนฺติ โสฬสึ.[๔]

คงฺคาย วาลุกา ขีเย อุทกํ ขีเย มหณฺณเว
มหิยา มตฺติกา ขีเย น ขีเย มม พุทฺธิยา"ติอาทิ.[๕]

ฌาตเกหิ สมฺมนฺนิตฺวา ฐปิตนามวเสน อุปติสฺโส, สพฺรหฺมจารีหิ ฐปิตนามวเสน สาริปุตฺโต. วุตฺตญฺเหตํ "รถวินีตสุตฺเต อุปติสฺโสติ โข เม อาวุโส นามํ, สาริปุตฺโตติ จ ปน สพฺรหฺมจารี ชานนฺตี"ติ.[๖]

อตฺตโน เวเนยฺเย วิเนตีติ วินายโก. ภควตา ทินฺนนเย ฐตฺวา สตฺเต สคฺเค โมกฺขํ จ ปาเปติ. ตถา หิ สมจิตฺตปริยายเทสนาย[๗] โกฏิสตสหสฺเส เทวมนุสฺเส อรหตฺตํ ปาเปสิ. โสตาปนฺน-สกทาคามี-อนาคามีนํ ปริจฺเฉโท นตฺถิ. ยถา ปถวิสฺสเรน นรินฺเทน ฐปิตอายุตฺตกา-มจฺเจหิ อนุสาสิตา ปถวี รญฺญาว อนุสาสิตา โหติ. เอวํ อิธาปิ ทฏฺฐพฺพาติ.

จกฺกวตฺติโน จกฺกรตนปวตฺตกปริณายกรตนํ วิย ภควตา ปวตฺติตธมฺมจกฺกานุปวตฺตนโต ธมฺมสฺส เสนาปตีติ ธมฺมเสนาปติ. อถวา มหาโพธิมณฺเฑ เทวพฺรหฺมาทีนํ ปลาตกาเล มารพลสฺส ธมฺมเสนาย หตตฺตา ธมฺโมเยว เสนาสทิสตฺตา ธมฺมเสนา, ธมฺมเสนาย ปติ ธมฺมเสนาปติ. "กามา เต ปฐมา เสนา"ติ[๘] วุตฺตตฺตา อกุสลธมฺโมปิ มารสฺส เสนตฺตา

---

[๔]ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๓๐๐, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๒๒๖, ขุ.ม.อ.(บาลี) ๒๔๗

[๕]ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๒/๑๔๘

[๖] ม.มู.(บาลี) ๑/๒๐๕

[๗]อ.เอกก.(บาลี) ๑/๖๔-๖. อ.เอกก.อ. ๒/๒๔-๔๒

[๘]ขุ.สุ.(บาลี). คาถา. ๔๓๘ หน้า ๓๔๒.

เสนาเยว. ตสฺสาปิ ปตีติ ธมฺมเสนาปติ. กุสลธมฺมเสนาย อนุวิธายกฏฺเฐน อกุสลธมฺมเสนาย วินายกฏฺเฐน จ ธมฺมเสนาปติภาโว เวทิตพฺโพ. อปิจ ยถา รญฺโญ เสนาปติ เสนํ วิจาเรนฺโต หิตเสนาย อปฏาณิภูตาย อหิตํ ปฏาณิภูตํ เสนํ วินาสาเปติ, เอวมยัปิ หิตาย อปฏาณิภูตาย กุสลธมฺมเสนาย อหิตํ ปฏาณิภูตํ อเนกทุกฺขสมฺปาปกํ อกุสลธมฺมเสนํ วิทฺธํสาเปตีติ อิมินาปิ อตฺเถน ธมฺมเสนาปติ.

ธิติสมฺปนฺนตฺตา ธีโร, อุเปตฺวาติ อุปคนฺตฺวา อุปสงฺกมิตฺวา. โลกนายกนฺติ เอตฺถ สงฺขารโอกาสสตฺตโลเกสุ สุคตินิพฺพานํ สตฺตโลกํ นายตีติ โลกนายโก, ตํ โลกนายกํ.

๒. อนาคตนฺติ อายติภูตํ อนุปฺปนฺนํ อวสฺสุปฺปชฺชิตพฺพกํ. ชิตวาติ ชิโน. กิเลส-ขนฺธ-อภิสงฺขาร-มจฺจู-เทวปุตฺตสงฺขาเต ปญฺจ มาเร สภาวสเหตุกวิทฺธํสนวสาติกฺกมนวเสน ชินิตฺวา ชิโตติ อตฺโถ. นนุ จายํ ตาว ชินาติ น ชินิตฺวา ชิโต. อถ กสฺมา เอวํ วุตฺโตติ ? สจฺจเมตํ. เอวํ สนฺเตปิ “อคมา ราชคหํ พุทฺโธ มาคธานํ คิริพฺพชนฺ”ติอาทีสุ[๙] วิย ภวิตพฺโพ ภูมิอุปจารตฺตา เอวํ วุตฺโต ทฏฺฐพฺโพ. เอวํ พุทฺธาทีสุปิ ปเทสุ. ตํ ชินํ. อารพฺภาติ ปฏิจฺจ. “กิมาคมฺม กิมารพฺภา”ติอาทีสุ วิย อารพฺภสทฺโท ปฏิจฺจตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. อนาคเต อุปฺปชฺชิตพฺพกสพฺพญฺญุ ปฏิจฺจาติ อตฺโถ.

อปุจฺฉีติ ปุจฺฉิ. กงฺขมตฺตโนติ อตฺตโน กงฺขํ สํสยํ. อนาคตํ ชินํ อารพฺภ อุปฺปนฺนํ อตฺตโน สํสยํ ปุจฺฉีติ อตฺโถ. สํสโยติ เจตฺถ น วิจิกิจฺฉาสภาโว ตสฺส ปฐมมคฺเคเนว ปหีนตฺตา. โยชนปฺปมาณสฺส โยตฺตสฺส จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีรมหณฺณวาปาปุณนํ วิย ติยทฺธคต-ธมฺมชานนสมตฺถสพฺพญฺญุตญฺญาณปฏิลาภาภาวา ปเทสญาณวิสยํ พุทฺธญาณวิสยํ กตฺวา ปวตฺติตุมสมตฺโถ จิตฺตุปฺปาโท อิธ สํสโยติ ทฏฺฐพฺโพ. ตุยฺหานนฺตริโกติ นตฺถิ เอตสฺส อนฺตรนฺติ อนนฺตรํ. อนนฺตเร ภวิตพฺโพ อนนฺตริโก, ตุยฺหํ อนนฺตริโก ตุยฺหานนฺตริโก. ธีโรติ ธี วุจฺจติ ปญฺญา, ตาย สมนฺนาคโตติ ธีโร. วิคตปาปตฺตา วา ธี ปาปครหนเมตสฺส อตฺถีติ ธีโร. ยถา มธุโรติ.[๑๐]

ปรูปเทเสน วินา อนาจริยปฏิเวเธน สยํ กตฺตา หุตฺวา สวาสนาย กิเลสนิทฺทาย ปพุทฺโธติ พุทฺโธ. ปรูปเทสาลาเภน ปพุชฺฌิตุมสกฺกุเณยฺเย ปพุชฺฌิตุมนุจฺฉวิเก กิเลสนิทฺโทกฺกนฺเต สพฺพสตฺเต เหตุกตฺตา หุตฺวา เทสนาหตฺเถน ปหริตฺวา ปโพเธสีติ วา พุทฺโธ. อถวา อริยมคฺคทิวากรกิรเณน สยํ พุทฺโธ หุตฺวา ผุลฺโล เทสนารํสิชาเลน เวเนยฺยปทุมานิ วิโพเธสิ

---

[๙]ขุ.สุ.(บาลี). คาถา. ๔๑๐

[๑๐]วิ.มหา.อ.(บาลี) ๒/๑๐, รู. ๔๐๑, นิรุตฺติ. ๔๗๕, นีติ.สุตฺต. ๗๕๑

วิกาเสสีติ พุทฺโธ. อถวา “สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควา”ติ[๑๑] ปเรหิ พุชฺฌิตพฺพโต กมฺมสาธน-วเสนาปิ พุทฺธสทฺทสฺส อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. อถวา อปริยนฺเตสุ กาเลสุ ปูริตปารมิผลภูตานํ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ มหาโพธิมณฺเฑ อปริยนฺเต กิเลเส เขเปตฺวา ปพุชฺฌิตตฺตา พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ. เอวํ พุชฺฌิตานํ อริยสจฺจานํ พุชฺฌนสมตฺเถ อุปคนฺตฺวา พุชฺฌาปนโต โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ. กีทิสีภูโต ภเวยฺย.

วิตฺถาเรนวหํ โสตุํ อิจฺฉามาจิกฺข จกฺขุมาติ ตุยฺหํ อนนฺตเร ภวิตพฺโพ ธีโร พุทฺโธ กีทิสโก ภเวยฺย. วิตฺถาเรนว อหํ โสตุํ อิจฺฉามิ, ตํ วิตฺถาเรตฺวา มม อาจิกฺขาติ อนาคตํ ชินํ อารพฺภ อตฺตโน อุปฺปนฺนํ กงฺขํ ปุจฺฉีติ อตฺโถ.

ตตฺถ จกฺขุมาติ มํสจกฺขุ-ทิพฺพจกฺขุ-ปญฺญาจกฺขุ-พุทฺธจกฺขุ-สมนฺตจกฺขูติ ปญฺจหิ จกฺขูหิ จกฺขุมา. ภควโต ปน มํสจกฺขุมฺหิ นีล-ปีต-โลหิต-กณฺห-โอทาต-มญฺชิฏฺฐวณฺณานิ สนฺทิสฺสนฺติ. อกฺขิโลมานิ จ เตสํ ปติฏฺฐิตฏฺฐานานิ จ อุมฺมาปุปฺผสทิสานิ นีลานิ ปาสาทิกานิ ทสฺสนียานิ. ตสฺส ปรโต ตถา กณิการปุปฺผปฏิภาคํ ปีตกํ. อุภโต อกฺขิกูฏานิ อินฺทโคปกสมานโลหิตานิ. มชฺเฌ อทฺทาริฏฺฐสมานอลูขี[๑๒] สินิทฺธํ กณฺหํ. ตสฺส ปรโต โอสธิตารกสมานปณฺหรํ. เยน ปน ปริสุทฺเธน มํสจกฺขุนา ติพฺพวนสณฺฑ-สูริยตฺถงฺคมน-กาฬปกฺขุโปสถ-กาฬเมฆฏฺฐานสงฺขาเต จตุรงฺคสมนฺนาคเต อนฺธกาเร สมนฺตา โยชนคตํ อติสุขุมติลสาสปาทิสงฺขารคตัมปิ ปสฺสติ. ตํ ปน นิทฺเทเส “กถํ ภควา มํสจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. มํสจกฺขุมฺหิ ภควโต ปญฺจวณฺณา สัวิชฺชนฺติ นีโล จ วณฺโณ, ปีตโก จ วณฺโณ, โลหิตโก จ วณฺโณ, กณฺโห จ วณฺโณ, โอทาโต จ วณฺโณ”ติอาทินา[๑๓] วุตฺตเมว.

กถํ ภควา ทิพฺเพน จกฺขุนาปิ จกฺขุมา, ภควา ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสติ จวมาเน อุปปชฺชมาเนติอาทินา[๑๔] ปวตฺตํ จุตูปปาตญาณํ ทิพฺพจกฺขุ.

กถํ ภควา ปญฺญาจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. ภควา มหาปญฺโญ ปุถุปญฺโญ หาสปญฺโญ ชวนปญฺโญ ติกฺขปญฺโญ นิพฺเพธิกปญฺโญ ปญฺญาปเภทกุสโล ปภินฺนญาโณ อธิคตปฏิสมฺภิทา จตุเวสารชฺชปฺปตฺโตติอาทินา[๑๕] ปวตฺตํ ญาณปเภทํ ปญฺญาจกฺขุ.

---

[๑๑]สำ.สพา.อ.(บาลี) ๒/๑๐๓

[๑๒]อทฺทาริฏฺฐกสมานอลูขํ ฉบับกะบาเอ้

[๑๓]ขุ.ม. ๒๙/๓๕๖

[๑๔]ขุ.ม. ๒๙/๓๕๖

[๑๕]ขุ.ม. ๒๙/๓๕๗

กถํ ภควา พุทฺธจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. ภควา พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต อทฺทส สตฺเต อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวากาเร ทฺวากาเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน วิหรนฺเตติอาทินา[๑๖] ปวตฺตํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺติ-ญาณํ พุทฺธจกฺขุ.

กถํ ภควา สมนฺตจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญาณํ, ภควา สพฺพญฺญุตญาเณน อุเปโต สมุเปโต อุปคโต สมุปคโต อุปปนฺโน สมุปปนฺโน สมนฺนาคโต.

น ตสฺส อทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ
อโถ อวิญฺญาตมชานิตพฺพํ
สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺยํ
ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขูติอาทินา[๑๗]

อาคตํ สพฺพญฺญุตญาณํ สมนฺตจกฺขุ.

เอวํ อิเมหิ ปญฺจหิ จกฺขูหิ สมนฺนาคตตฺตา ภควา จกฺขุมาติ วุจฺจติ.

๓. เอตทพฺรวีติ เอตํ อนปฺปกํ ปุญฺญราสินฺติอาทิกํ อนาคตวํสํ กเถสิ. เอตฺถ ปุริมคาถา จ ตติยคาถาย ปุริมปททฺวยํ จ สงฺคีติการเกหิ วุตฺตํ. เสสํ สพฺพํ ภควตา วุตฺตํ. ปมาณรหิตตฺตา วินา สพฺพญฺญุตญาณํ ปเทสญาเณน ปริจฺฉินฺทิตุมสกฺกุเณยฺยตฺตา สพฺพญฺญุพุทฺเธหิ ญาณคติยา สีฆตฺตา มนฺทตฺตา วจนคติยา ฆาตุเมว สกฺกุเณยฺยตฺตา จ กเถตุํ อนปฺปกํ, มหนฺตนฺติ อตฺโถ. อตฺตโน การกํ ปุเนนฺติ วิโสเธนฺตีติ ปุญฺญานิ. ปุญฺญานํ ราสิ ปุญฺญราสิ. อชิตสฺสาติ อิทานิ นามวเสน อชิตสฺส, เมตฺเตยฺยสพฺพญฺญุสฺสาติ อตฺโถ. อถวา อญฺญติตฺถิยปฏิปกฺเขหิ เชตุมสกฺกุเณยฺยตฺตา ปเรหิ อชิตสฺส, พุทฺธภูตกาเล สพฺพปฏิปกฺเข ชิเนตฺวา จิตสฺสาติ อตฺโถ. มหายสนฺติ ปารมีนิสฺสนฺทผลภูตํ มหนฺตํ อานุภาวยสํ ปริวารํ.

๔. สพฺพโสติ สพฺพปกาเรน. วตฺตุนฺติ กเถตุํ. วิตฺถาเรนาติ พฺยาสวเสน, วินา สงฺเขเปน วตฺตุํ น สกฺกาติ อตฺโถ. กสฺสจีติ เกนจิ ปุคฺคเลน, เหฏฺฐา วุตฺตนเยน วจนคติยา มนฺทตฺตา สพฺพญฺญุพุทฺเธน มยา สทิเสนปีติ อตฺโถ. เอกเทเสน วกฺขามีติ ยถา ทิพฺพจกฺขุนา สกลสมุทฺทํ ปสฺสิตฺวา จิตสฺส อตฺตนา ทิฏฺฐํ สกลํ มหาสมุทฺทํ ทิพฺพจกฺขุนา ทสฺเสตุํ น สกฺกา. เอวํ สพฺพญฺญุตญาเณน สกลานุภาวํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตสฺส อตฺตนา

---

[๑๖] ขุ.ม. ๒๙/๓๕๙)

[๑๗] ขุ.ม. ๒๙/๓๖๐)

ปฏิวิทฺธพุทฺธยสสมฺปตฺตึ สพฺพญฺญุโน สพฺพากาเรน นิทฺทิสิตุ๋ น สกฺกา. ตสฺมา เอกเทเสน วกฺขามีติ อาห. สุโณหิ เมติ มม สนฺติกา สุโณหิ, มม วจนํ วา.

อิทานิ “เอกเทเสน วกฺขามี”ติ อตฺตนา ปฏิญฺญาตํ อนาคตวํสํ เอกเทเสน ทสฺเสนฺโต

๕. อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป อสีชาเต วสฺสโกฏิเย
เมตฺเตยฺโย นาม นาเมน สมฺพุทฺโธ ทฺวิปทุตฺตโมติ

อาทิมาห

๕. อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเปติ อิมสฺมึ ปญฺจพุทฺธปฏิมณฺฑิเต เสสกปฺปวิเสสภูเต สุนฺทรกปฺเป. ยสฺมึ ปน กปฺเป ปญฺจ พุทฺธา นิพฺพตฺตนฺติ, โส กปฺโป เสสกปฺปานํ อุตฺตมตฺตา ภทฺทโก กปฺโป นาม เอกสฺมึ กปฺเป ตถา ตโต วา อุตฺตริ พุทฺธุปฺปตฺติยา อภาวา. น หิ เอกสฺมึ กปฺเป ฉฏฺโฐ วา สตฺตโม วา อุปฺปชฺชติ. เหฏฺฐิมโกฏิยา ปน เอโก เทฺว ตโย จตฺตาโร. อุตฺตมโกฏิยา ปญฺจ พุทฺธา เอกสฺมึ กปฺเป อุปฺปชฺชนฺติ. น ตโต อุตฺตรนฺติ.

โลกวินาสนกถา

กปฺโปติ เจตฺถ มหากปฺโป จตุภาคกปฺโป อายุกปฺโป อนฺตรกปฺโปติ ติวิโธ. เตโชสංวฏฺเฏน โลเก วินสฺสมาเน อาทิโต กปฺปวินาสกมหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวา โกฏิสตสหสฺส-จกฺกวาเฬ เอกฆนมหาวสฺสं วสฺสติ. ตं ทิสฺวา หฏฺฐตุฏฺเฐหิ สพฺพพีชานิ นีหริตฺวา เขตฺเตสุ สสฺเสสุ โคขายิตกมตฺเตสุ ชาเตสุ คทฺรภรวं รวนฺโต เอกพินฺทุมฺปิ ภูมิยं น ปาเตสิ. ตโต ปภุติ ปจฺฉินฺนวสฺสं โหติ. ตโต สกลวฏฺฏคตสตฺเตสุ เอกจฺเจ เหตุสมฺปนฺนา ฌานं นิพฺพตฺเตตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ. เอกจฺเจ อปราปริยกมฺเมน เทวโลเก นิพฺพตฺติตฺวา ตตฺถ ฐตฺวา ฌานं อุปฺปาเทตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ. วสฺสุปจฺเฉทโต ปน อุทฺธं ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ทุติยสูริโย ปาตุภวิตฺวา วิคตธูมวลาหกं อาทาสมณฺฑลปฏิภาคं นิมฺมลं สุทฺธนภं กตฺวา ปญฺจมหานทิโย ฐเปตฺวา กุนฺนทิโสพฺภาทีสุ อุทกं โสเสติ.

ตติโย ปาตุภวิตฺวา คงฺคา ยมุนา อจิรวตี สรภู มหีติ ปญฺจ มหานทิโย โสสาเปติ. ตโต ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน จตุตฺโถ สูริโย ปาตภวิตฺวา สีหปปาต-หํสปาต-กณฺณมุณฺฑ-รถการ-อโนตตฺต-ฉทฺทนฺต-กุณาล-ทหนามเก สตฺต มหาสเร โสเสติ. ปญฺจโม ปาตุภวิตฺวา มหาสมุทฺทं โสเสติ. ฉฏฺโฐ ปาตุภวิตฺวา สกลจกฺกวาฬं เอกธูมं กโรติ. สตฺตโม ปาตุภวิตฺวา ปถวิโต เอกชาลं กตฺวา ปถวี-สิเนรุ-ปริภณฺฑ-หิมวนฺตปพฺพตาทีนิ ฌาเปตฺวา จาตุมหาราชิกาทีสุ กนก-รชต-มณิ-ปวาฬ-โลหิตงฺค-มสารคลฺล-ผลิตานิ สพฺพรตนมยานิ วิมานานิ ฌาเปตฺวา ตโต อุฏฺฐาย

ปฐมฌานภูมึ ฌาเปตฺวา อาภสฺสเร อาหจฺจ ปติฏฺฐาติ. ยถา อิมํ จกฺกวาฬํ, เอวํ โกฏิสตสหสฺส-จกฺกวาฬานิปิ วินสฺสนฺติ. อถ สพฺพสงฺขารคตํ ฌาเปตฺวา อคฺคิมฺหิ นิพฺพุเต เหฏฺฐา อากาเสน อุปริอากาโส มหนฺธกาโร โหติ.[๑๘]

กปฺปฏฺฐิติกถา

ตโต ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน สมฺปตฺติมหาเมโฆ อุฏฺฐหิ. ตาลกฺขนฺธาทิพหลาหิ ธาราหิ วสฺสนฺโต โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬสุ สพฺพํ ทฑฺฒฏฺฐานํ ปูเรตฺวา อนฺตรธายติ. ตโต พฺรหฺมโลก-ปถวี-สิเนรุ-จกฺกวาฬนค-เสสนค-สมุทฺท-สร-นทีอาทโย จนฺทิม-สูริย-นกฺขตฺต-ตารกาทโย จ ปาตุภวนฺติ. สกลโลกธาตุ ปากติกาเยว โหติ. อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถาโร ปน วิสุทฺธิมคฺเค[๑๙] ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติกถาย คเหตพฺโพติ.

อสงฺเขฺยยฺยกปฺปมหากปฺปานิ

ตตฺถ กปฺปวินาสมหาเมฆโต ยาว ชาลุปจฺเฉโท, อิทเมกสงฺเขฺยยฺยํ สำวฏฺโฏติ วุจฺจติ. ชาลุปจฺเฉทโต ยาว โกฏิสตสหสฺสปริปูรโก สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทำ ทุติยมสงฺเขฺยยฺยำ สำวฏฺฏฏฺฐายีติ วุจฺจติ. สมฺปตฺติมหาเมฆโต ยาว จนฺทิมสูริยปาตุภาโว, อิทำ ตติยมสงฺขฺเยยฺยำ วิวฏฺโฏติ วุจฺจติ. จนฺทิมสูริยปาตุภาวโต ยาว กปฺปวินาสกวิปตฺติมหาเมโฆ, อิทำ จตุตฺถำ อสงฺเขฺยยฺยำ วิวฏฺฏฏฺฐายีติ วุจฺจติ. วุตฺตญฺเหตำ-

“จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺเขฺยยฺยานิ, กตมานิ จตฺตาริ? สำวฏฺโฏ สำวฏฺฏฏฺฐายี วิวฏฺโฏ วิวฏฺฏฏฺฐายี”ติ.[๒๐]

ตตฺถ สำวฏฺโฏติ วินาโส. สำวฏฺฏฏฺฐายีติ วินาเสตฺวา ฐานำ, วิวฏฺโฏติ สณฺฐหนำ. วิวฏฺฏฏฺฐายีติ สณฺฐหิตฺวา ฐานำ. เอวมสฺส จตฺตอสงฺเขฺยยฺยปริจฺฉินฺโน กปฺโป มหากปฺโป นาม.

“อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป, ตโย อาสุ วินายกา”ติอาทีสุ[๒๑] จตุภาคกปฺโป. วิวฏฺฏฏฺฐายี-สงฺขาเต จตุตฺถภาเคเยว สพฺพญฺญุพุทฺธา อุปฺปชฺชนฺติ สตฺตาปิ. อิตเรสุ ตีสุ ภาเคสุ วุตฺตปริจฺเฉท

---

[๑๘] ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๓๒๖-๓๓๑

[๑๙] วิสุทฺธิ. ๒/๔๐-๕๓

[๒๐] อำ.เอกก.(บาลี) ๒๐/๔๖๐

[๒๑] ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๑๘/๕๗๘

โลเก สตฺตสุญฺโญติ. “ติฏฺฐตุ ภนฺเต ภควา กปฺปนฺ”ติอาทีสุ[๒๒] อายุกปฺโป. เตสุ เตสุ ภเวสุ ปริจฺฉินฺนอายุปมาณกปฺโปติ วุจฺจติ. เอวํ อิเมสุ ตีสุ กปฺเปสุ จตุภาคกปฺปํ สนฺธาย ภควา “อิมสฺมึ ภทฺทเก กปฺเป”ติอาทิมาห. อนฺตรกปฺโปติ ปน ตทนฺโตคโธเยว. อสงฺขาเต วสฺสโกฏิเยติ สงฺขฺยรโกฏิเย อนุปฺปนฺเน อสมฺปตฺเต. อนาคเตติ อตฺโถ. อถวา อเนกวสฺสโกฏิโย อติกฺกมิตฺวา เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อตฺโถ. อิมสฺส พุทฺธุปฺปาทสฺส อนฺตรธาเนน อนาคเต วสฺสโกฏิเย อุปฺปชฺชิสฺสตีติ วุตฺตํ โหติ. อเนกสหสฺสโกฏิวสฺสานิ อติกฺกมิตฺวาว อสงฺขาเต อนาคเต อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อตฺโถ.

เมตฺเตยฺโย นาม นาเมนาติ นาเมน เมตฺเตยฺโย นาม. สมฺพุทฺโธติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สยํ วา พุทฺโธ สพฺพธมฺเม วา พุทฺโธ. ทฺวิปทุตฺตโมติ เทฺว ปาทา เอเตสนฺติ ทฺวิปทา. อุตฺตโมติ อุทฺธตตมตฺตา อุคฺคตตมตฺตา วิสิฏฺฐตฺตา จ อุตฺตโม. ทฺวิปเทสุ อุตฺตโม, ทฺวิปทานํ วา อุตฺตโม, ทฺวิปโทเยว วา อุตฺตโมติ ทฺวิปทุตฺตโม.

นนุ จายํ อปท-จตุปฺปท-พหุปฺปทานํ อุตฺตโมเยว, อถ กสฺมา วุตฺโต ทฺวิปทุตฺตโมติ? สพฺพสตฺตุตฺตมานํ ทฺวิปเทสุเยว สมฺภวโต. จกฺกวตฺตี หิ อุตฺตโม. โสปี ทฺวิปโทเยว. มหาราชาโน อุตฺตมา, เตปี ทฺวิปทาเยว. สกฺก-สุยามาทโยปี อุตฺตมา, เตปี ทฺวิปทาเยว. พฺรหฺมาปี อุตฺตโม, โสปี ทฺวิปโทเยว. ตสฺมา อุตฺตมสตฺตานํ ทฺวิปเทสุ สมฺภวโต เตสํ อุตฺตมภาวํ คเหตฺวา ทฺวิปทุตฺตโมติ วุตฺโต. กิญฺจาปี วารณ-ตุรงฺค-สีหาทโย อุตฺตมา, เต หีนกมฺมวิปากสมฺภูตตฺตา ชาติวเสน นิหีนา. ปธาเนสุ ปน คหิเตสุ อปฺปธานา อนฺโตคธาเยว. ปธานภูตานํ ตาว อุตฺตโม, ปเคว อปฺปธานภูตานํ อิตเรสนฺติ.

อิทานิ ตสฺส ปุญฺญสมฺปทาทโย วณฺเณนฺโต

๖. มหาปุญฺโญ มหาปญฺโญ มหาญาณี มหายโส
มหพฺพโล มหาถาโม อุปฺปชฺชิสฺสติ จกฺขุมา.

๗. มหาคติ สติ เจว ธิติมา พหุสจฺจวา
สงฺขาโต สพฺพธมฺมานํ ญาโต ทิฏฺโฐ สุผุสฺสิโต
ปริโยคาฬฺโห ปรามฏฺโฐ อุปฺปชฺชิสฺสติ โส ชิโนติ

อาห.

๖. อตฺตโน กตปุญฺญสฺส สกลโลกวาสีนํ ปุญฺญานํ ลกฺขณสฺสาปิ อปฺปโหนกโต มหนฺตานิ อปฺปเมยฺยานิ อปริยนฺตานิ ปุญฺญานิ เอตสฺสาติ มหาปุญฺโญ. เอเตน จตุปจฺจย-

[๒๒]ที.ม.(บาลี) ๑๐/๘๖

สมฺปตฺติเหตุภูตํ ปุญฺญสมฺปทำ ทสฺเสติ. มหนฺเต สงฺขาร-วิการ-ลกฺขณ-นิพฺพาน-ปญฺญตฺติสงฺขาเต เญยฺยธมฺเม วิสยं กตฺวา ปวตฺตนโต มหนฺตา ปญฺญา เอตสฺสาติ มหาปญฺโญ. เอเตน ปารมีปุญฺญผลำ ทสฺเสติ. ปจฺเจกพุทฺธสาวกาสาธารณานิ จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสสงฺขาตมหาวชิร-ญาณ-ฉอสาธารณาทีนิ มหนฺตานิ ญาณานิ เอตสฺสาติ มหาญาณี. เทวมนุสฺสาทิปริวารสงฺขาโต มหนฺโต ยโส เอตสฺสาติ มหายโส. กายพลญาณพลสงฺขาตานิ มหนฺตานิ พลานิ เอตสฺสาติ มหพฺพโล.

สพฺพญฺญุพุทฺธสฺส กายพลำ

ตตฺถ กายพลำ หตฺถิคณนาย เวทิตพฺพำ. วุตฺตญฺเหตำ-

กาลาวกญฺจ คงฺเคยฺยำ ปณฺฑรำ ตมฺพปิงฺคลำ
คนฺธมงฺคลเหมญฺจ อุโปสถำ ฉนฺทนฺติเม ทส.[๒๓]

ตตฺถ อิทานิ ปกติ กาลาวโก. เตสุ เอโก หตฺถี พเลน มชฺฌิมานำ ทสนฺนำ ปุริสานำ พลำ ธาเรติ. ทสนฺนำ กาลาวกหตฺถีนำ พลำ เอโก คงฺเคยฺโย หตฺถี ธาเรติ. ทสนฺนำ คงฺเคยฺยานำ พลำ เอโก ปณฺฑรหตฺถิ. ทสนฺนำ ปณฺฑรานำ พลำ เอโก ตมฺพหตฺถี. ทสนฺนำ ตมฺพานำ พลำ เอโก ปิงฺคลหตฺถี. ทสนฺนำ ปิงฺคลานำ พลำ เอโก คนฺธหตฺถี. ทสนฺนำ คนฺธานำ พลำ เอโก มงฺคลหตฺถี. ทสนฺนำ มงฺคลานำ พลำ เอโก เหมหตฺถี. ทสนฺนำ เหมานำ พลำ เอโก อุโปสถหตฺถี. ทสนฺนำ อุโปสถานำ พลำ เอโก ฉทฺทนฺตหตฺถี. ทสนฺนำ ฉทฺทนฺตานำ พลำ เอโก สพฺพญฺญุพุทฺโธ ธาเรติ. ตำ สพฺพำ สมฺปิณฺฑิตำ หตฺถิคณนาย โกฏิสหสฺสหตฺถีนำ ปุริสคณนาย ทสนฺนำ โกฏิสหสฺสปุริสานำ พลำ โหติ.

ทสพลญาณานิ

ญาณพลำ ปน ฐานาฐานชานนญาณำ, วิปากชานนญาณำ, สพฺพตฺถคามินีปฏิปทา-ชานนญาณำ, อเนกธาตุ-นานาธาตุโลกชานนญาณำ, สตฺตานำ นานาธิมุตฺติชานนญาณำ, อินฺทฺริย-ปโรปริยตฺติชานนญาณำ, ฌาน-สมาธิ-สมาปตฺติ-สำกิเลส-โวทานชานนญาณำ, ปุพฺเพนิวาสญาณำ,

---

[๒๓]ขุ.ม.อ.(บาลี) ๑/๓๔๖, สำ.สฬา.อ.(บาลี) ๒/๕๐, อำ.อฏฺฐก.อ.(บาลี) ๓/๓๒๕, อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๔๒๕, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๔๓๐, ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๖๙, ขุ.จู.อ.(บาลี) ๕๓

จุตูปปาตญาณํ, อาสวกฺขยญาณนฺติ ทสวิธํ. ตํ อิทานิ ทสพลญาณนฺติ[๒๔] วุจฺจติ. อิเมหิ ปน พเลหิ กายพลญาณพลภูเตหิ สมนฺนาคตตฺตา เมตฺเตยฺโย ภควา มหพฺพโลติ วุจฺจติ.

มหนฺโต อนุปฺปนฺนากุสลานุปฺปาทน-อุปฺปนฺนากุสลปฺปหาน-อนุปฺปนฺนกุสลุปฺปาทน-อุปฺปนฺนกุสลจาปน สมฺมปฺปธานเจตสิกวีริยสงฺขาโต ถาโม เอตสฺสาติ มหาถาโม. อถวา มหาปญฺโญติอาทินา ปญฺญาพลสฺส วุตฺตตฺตา มหพฺพโลติ กายิกวีริยวา, มหาถาโมติ เจตสิก-วีริยวาติ อตฺโถ ยุชฺชติ. ปุริโมเยว สุนฺทรตโม.

๗. “อตีตํ สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณํ. ตตฺถ อาวรณํ นตฺถีติ อนาวรณญาณํ. อนาคตํ สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณํ. ตตฺถ อาวรณํ นตฺถีติ อนาวรณญาณํ. ปจฺจุปฺปนฺนํ สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณํ. ตตฺถ อาวรณํ นตฺถีติ อนาวรณญาณนฺ”ติอาทินา[๒๕] วุตฺตํ. อปฺปฏิหตํ หุตฺวา สิเนรุํ วินิวิชฺฌิตฺวา ปวตฺตมานํ อินฺทวิสฺสฏฺฐวชิรํ วิย ติยทฺธคตสพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตา หุตฺวา ปวตฺตมานา อนาวรณญาณสงฺขาตา มหนฺตา ญาณคติ เอตสฺสาติ มหาคติ. อถวา นิพฺพตฺติสงฺขาตา มหนฺตา คติ เอตสฺสาติ มหาคติ. อถวา สพฺพสตฺตานํ ปติฏฺฐตฺตา ปาทปาทีนํ ปถวี วิย มหนฺโต คติภูโตติ มหาคติ. สเทวกสฺส โลกสฺส มหาปติฏฺฐาภูโตติ อตฺโถ.

สติ เจวาติ วชิรปถวิยํ สุนิขาตา เอสิกา วิย อปริยนฺตวิสยูปคปติฏฺฐมานาย สพฺพญฺญุตาทิญาณสหชาตาย วิปุลาย อปิลาปนสงฺขาตาย สติยา สมฺปนฺนตฺตา สติ เจว. ธิติมาติ ทฬฺหวีริยปารมึ นิมิตฺตํ กตฺวา อุปฺปนฺเนน อุสฺสาหภาเวน ญาณสมฺปยุตฺเตน อุตฺตมวีริเยน สมนฺนาคตตฺตา ธิติ เอตสฺส อตฺถีติ ธิติมา. พหุสจฺจวาติ จตุสจฺจ-วิรตีสจฺจ-วจีสจฺจ-ปรมตฺถสจฺจาทีนํ พหุสจฺจานํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตตฺตา พหูนิ สจฺจานิ เอตสฺส อตฺถีติ พหุสจฺจวา. พาหุสจฺจวาติปิ ปฐนฺติ. ตสฺสาปิ อยเมวตฺโถ. สงฺขาโต สพฺพธมฺมานนฺติ ขนฺธ-ธาตุ-อายตน-อินฺทฺริย-สติปฏฺฐาน-สมฺมปฺปธาน-อิทฺธิปาท-พล-โพชฺฌงฺค-มคฺค-สจฺจ-ปฏิจฺจสมุปฺปาท-กุสลากุสลาพฺยากตจิตฺต-เจตสิก-รูป-นิพฺพาน-ปญฺญตฺติ-ปริตฺต-มหคฺคต-อปฺปมาณาทิสภาวานํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานานํ สพฺเพสํ ธมฺมานํ ปญฺญาย ปริจฺฉินฺทิตฺวา ฐิโต.

เตสํเยว ธมฺมานํ อตีตัสฌาเณน ปากฏํ กตฺวา วิทิตตฺตา ญาโต. ปจฺจุปฺปนฺนัสฌาเณน จกฺขุนา วิย รูปํ ทิฏฺฐํ กตตฺตา ทิฏฺโฐ. อนาคตัสฌาเณน กาเยน วิย โผฏฺฐพฺพํ สุฏฺฐุ ผุสฺสิตตฺตา สมาคตตฺตา สุผุสฺสิโต. เอเตเหว ญาเณหิ ปวิฏฺโฐ ปตฺโตติ ปริโยคาฬฺโห. ปริสมนฺตโต

---

[๒๔] ติปิ.ธาน, ๑๐. ทสพลญาณ

[๒๕] ขุ.ป.(บาลี) ๓๑/๑๒๖

หตฺเถน วิย รูปคตํ ญาณหตฺเถน อามสิตฺวา จิโตติ ปรามฏฺโฐ. อุปฺปชฺชิสฺสติ โส ชิโนติ เมตฺเตยฺโย นาม ชิโน อตฺตโน อานุภาวสมฺปทาย หรมาโน สเทวกํ โลกํ อนาคเต อุปฺปชฺชิสฺสติ.

เกตุมตี ราชธานี

อิทานิ ตสฺส อุปฺปตฺติฏฺฐานํ ราชธานึ ทสฺเสนฺโต สตฺถา

๘. ตทา เกตุมตี นาม ราชธานี ภวิสฺสติ
ทฺวาทสโยชนายามา สตฺตโยชนวิตฺถตา.

๙. อากิณฺณา นรนารีหิ ปาสาเทหิ วิจิตฺติตา
เสวิตา สุทฺธสตฺเตหิ อเชยฺยา ธมฺมรกฺขิตา-ติ อาห.

๘. ราชธานีติ นครํ หิ ยถา สงฺการานํ อาธารกตฺตา กจวรํ สงฺการธานนฺติ วุจฺจติ. เอวํ ตตฺถ นิวสนฺตานํ ราชูนํ นิวาสนฏฺฐานฏฺเฐน อาธารกตฺตา ราชาโน ธิยฺยนฺติ ปติฏฺฐหนฺติ นิวสนฺติ เอตฺถาติ ราชธานีติ วุจฺจติ. ทฺวาทสโยชนายามาติ ทีฆโต ทฺวาทสโยชนิกา. ปาจีนทฺวารอินฺทขีลสฺส ปจฺฉิมทฺวารอินฺทขีลสฺสา จาติ ทฺวินฺนํ อินฺทขีลานํ อนฺตรา ทฺวาทส-โยชนิกาติ อตฺโถ. สตฺตโยชนวิตฺถตาติ ปุถุลโต สตฺตโยชนิกา. ตานิปิ ทกฺขิณุตฺตรอินฺทขีลานํ อนฺตรา ปริจฺฉินฺนานิ.

๙. อากิณฺณา นรนารีหีติ จตุวณฺณสมฺภูเตหิ นเรหิ นารีหิ จ อเนกรูปสณฺฐานกิริยาหิ สมงฺคีหิ อากิณฺณา ปูริตา. ปาสาเทหิ วิจิตฺติกาติ เอก-ทฺวิ-ติ-จตุ-ปญฺจ-ฉ-สตฺตภูมิกาทีหิ อาวฏฺฏ-จตุรสฺสทีฆ-อฏฺฐสฺส-โสพสฺส-หสฺสวฏฺฏกาทิอเนกสณฺฐานจิตฺเตหิ มหาทฺวาร-กวาฏ-สีหปญฺชรูปโสภิเตหิ เวทิกา-กิงฺกณิกชาลปริกฺขิตฺเตหิ ทฺวารโกฏฺฐก-โตรณ-กทลิ-ธช-ปฏากาทิปริวาริเตหิ สีห-พฺยคฺฆ-วาฬ-โกญฺจ-หตฺถิ-อสฺส-รถ-เทวรูปาทิจิตฺตกมฺมปนฺติวิจิตฺเรหิ เสต-รตฺต-ปีต-นีลาทิปภาสมุชฺชลิเตหิ กนก-รชต-หิงฺคุล-อญฺชน-หริตาลาทิปพฺพตสทิสกูฏปฏิภาเคหิ นานาวิเธหิ ปาสาเทหิ วิจิตฺติกา, วิจิตฺรภูตาติ อตฺโถ.

เสวิตา สุทฺธสตฺเตหีติ อกุสลปฏิกูเลหิ วิสุทฺธตฺตา กุสลูปฺปาทนสฺสเทหิ ปุญฺญมฺพุ-นิทฺโธตปาปมลตฺตา วิสุทฺธสนฺตาเนหิ ปริสุทฺธสตฺเตหิ ปุญฺญกมฺเมหิ เสวิตา อุปคตา, นิวุตฺถาติ อตฺโถ. ปจฺจามิตฺเตหิ อเนเกหิ สุรินฺทาสุรินฺเทหิปิ เชตุมสกฺกุเณยฺยตฺตา อเชยฺยา. กุสลธมฺม-ราชธมฺมนิยฺยตฺเตหิ ขตฺติเยหิ อมจฺจาทีหิ รกฺขิตตฺตา ธมฺเมน รกฺขิตา, โน อธมฺเมนาติ ธมฺมรกฺขิตา. ธมฺเมน รกฺขิตา อเชยฺยา สุทฺธสตฺเตหิ เสวิตา ปาสาเทหิ วิจิตฺรา นรนารีหิ อากิณฺณา

สตฺตโยชนวิตฺถตา ทฺวาทสโยชนอายามา เกตุมตี นาม ราชธานี ตทา ภวิสฺสตีติ อตฺโถ. ตตฺเรวํ เกตุมตีราชธานีสมฺภวํ เวทิตพฺพํ.

โคตมพุทฺธสฺส สาสนนฺตรธานกาเล อายุหายนกถา

อมฺหากํ ภควโต ปน สาสนํ ปญฺจวสฺสสหสฺสานิ ฐตฺวา อนฺตรธายิสฺสติ. ตสฺมึ อนฺตราธายิเต โลเก อกุสลสฺสนฺนํ ภวิสฺสติ. กุสลนฺติ นามมตฺตมฺปิ น ภวิสฺสติ. ปเคว กุสลุปฺปตฺติ. มนุสฺสา วิรหิตหิโรตฺตปฺปา ภินฺนมริยาทา มาตาปิตาภคินีติอาทิสญฺญมฺปิ อนุปฺปาเทตฺวา อเชฬก-กุกฺกุฏ-สูกร-สิงฺคาล-โสณาทโย วิย นิลฺลชฺชา ภวิสฺสนฺติ. อนุกฺกเมน อุสฺสนฺนากุสลโยเคน วสฺสสตปริจฺฉินฺนอายุ ปริหายิสฺสติ. ทสวสฺสายุกา ภวิสฺสนฺติ. ปญฺจวสฺสิก-ทารกสฺส ปญฺจวสฺสิกาย ทาริกาย อาวาโห ภวิสฺสติ.

ติวิธกปฺปนิพฺพตฺติกาโล

ตสฺมึ กาเล สตฺถนฺตรกปฺโป ภวิสฺสติ. ติวิโธ หิ อนฺตรกปฺโป ทุพฺภิกฺขนฺตรกปฺโป โรคนฺตรกปฺโป สตฺถนฺตรกปฺโปติ. ตตฺถ ยทา โลเก สตฺตานํ โลโภ อุสฺสนฺโน โหติ. ตทา ทุพฺภิกฺขนฺตรกปฺโป โหติ. ยทา โมโห, ตทา โรคนฺตรกปฺโป, ยทา โทโส, ตทา สตฺถนฺตรกปฺโป,

ตทา ทุพฺภิกฺขนฺตรกปฺเปน วินฏฺฐา สตฺตา เปตฺติวิสเย อุปฺปชฺชนฺติ. กสฺมา? อาหาราสาย พลวตฺตา. วิกลาหารา สตฺตา หิ อาหาราสาย อภิภูตา โหนฺตีติ. ตถา โรคนฺตรกปฺเปน วินฏฺฐา สคฺเค นิพฺพตฺตนฺติ. กสฺมา? ทุกฺขุปนิสาย สทฺธาย วุตฺตตฺตา. กายิกทุกฺขนิมิตฺตภูตโรคปกตา หิ สตฺตา “อโห วต เอวรูโป โรโค อญฺเญสํ สตฺตานํ น ภเวยฺยา”ติ เมตฺตจิตฺตํ ปฏิลภนฺตีติ. ตถา สตฺถนฺตรกปฺเปน วินฏฺฐา นิรเย อุปฺปชฺชนฺติ. กสฺมา? อญฺญมญฺญพลวาฆาตตฺตา. สตฺถุปชีวีนํ หิ โทสปเรตานํ เยภุยฺเยน นิรเยกเทสภูตกาฬกญฺจิกอสุรโยนิยํ นิพฺพตฺติ วุตฺตา. วิตฺถาโร ปเนตฺถ จกฺกวตฺติสุตฺตโต[๒๖] คเหตพฺโพติ. อิเมสุ ปน ตีสุ อนฺตรกปฺเปสุ อิธ สตฺถนฺตรกปฺโป เวทิตพฺโพ.

---

[๒๖] ที.ปา.อ.(บาลี) ๓/๔๐

อายุวฑฺฒนกถา

ตทา ปน มนุสฺสา อญฺญมญฺญํ มิคสญฺญํ ปฏิลภิสฺสนฺติ. หตฺเถน คหิตํ คหิตํ อุภโตธารํ ขุรสทิสํ อาวุธํ ภวิสฺสติ. เต อญฺญมญฺญํ วธิสฺสนฺติ. เตสุ เย ปณฺฑิตา ปฐมเมว ตํ วินาสํ สุตฺวา ปพฺพตนฺตราทีสุ สตฺตาหํ ยาปนอาหารํ คเหตฺวา คจฺฉนฺตรํ ปวิสิตฺวา นิลียิสฺสนฺติ. เต ฯเปตฺวา อวเสสา สตฺตาหํ อญฺญมญฺญํ ปหริตฺวา วินสฺสิสฺสนฺติ. สกลปถวี เอกมํสสงฺขลิกา ภวิสฺสติ. อถ สตฺตทิวเส อติกฺกนฺเต อตฺตโน นิลียนฏฺฐานา นิกฺขมิตฺวา อญฺญมญฺญํ อาลิงฺคิตฺวา สมคฺคํ ปฏิลภิตฺวา “อมฺโภ อุสฺสนฺนากุสลกมฺมนิมิตฺตา อมฺหากํ ญาตกา วินฏฺฐา. อุปาเยน มยํ ชีวิตํ ลภิมฺห. ยนฺนูน มยํ กุสลกมฺมํ กเรยฺยาม, ปาณาติปาตา ปฏิวิรเมยฺยาม. อทินฺนาทานา กาเมสุมิจฺฉาจารา มุสาวาทา ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สมฺผปฺปลาปา อภิชฺฌา พฺยาปาทา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปฏิวิรเมยฺยามา”ติ อิเม ทส กุสลกมฺมปเถ สโมธาเนตฺวา วเต ปูเรตุํ อารภึสุ.

อถ ทสวสฺสายุกานํ มนุสฺสานํ วีสติวสฺสายุกา ทารกา ภวิสฺสนฺติ. อถ ภิยฺโย เตสุ ธมฺมํ จรนฺเตสุ วีสติวสฺสายุกานํ ตึสจตฺตาลีสปญฺญาสาติ อนุกฺกเมน เทฺววสฺสสติกายุกา ภวิสฺสนฺติ. ตทา อยํ ชมฺพุทีโป อากิณฺณมนุสฺโส นพฺวน-สารวนปฏิภาคนิรนฺตรกุกฺกุฏสมฺปาติก-คาม-นิคม-ราชธานีสมฺปนฺโน ภวิสฺสติ. ชนปทา เขมา สุภิกฺขา ภวิสฺสนฺติ. ตทา พาราณสีนครํ ภวิสฺสติ. ตทา เทฺววสฺสสติกายุกา มนุสฺสา กุสลกมฺมวิปากํ สมฺปสฺสมานา ภิยฺโยโส มตฺตาย ธมฺมํ ปูเรสฺสนฺติ. อถานุกฺกเมน อายุ วฑฺฒมานา ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ สตฺต อฏฺฐ นว วสฺสสตํ สหสฺสํ เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ทส วีส ตึส จตฺตาลีส ปญฺญาส สฏฺฐิ สตฺตติ อสีติวสฺสสหสฺสานิ วฑฺฒิสฺสนฺติ.

พาราณสีนครสฺส ปริวตฺตนนามานิ

นวุติวสฺสสหสฺสายุกกาเล พาราณสี นาม นครํ ปริวตฺเตตฺวา อุปฺปลํ นาม ภวิสฺสติ เอกโยชนิกปฺปมาณํ. อถ มนุสฺเสสุ อติเรกตรํ ธมฺมํ จรนฺเตสุ วสฺสสตสหสฺสํ อายุ ภวิสฺสติ. ตทา อุปฺปลนครํ สตฺตโยชนปริมาณํ ปทุมนครํ นาม ภวิสฺสติ. ตโต อติเรกตรํ เตสุ ธมฺมํ ปูเรนฺเตสุ วสฺสโกฏิสตสหสฺสํ. ตโต อสงฺเขยฺยยฺยํ อายุ ภวิสฺสติ. ตทา ปทุมนครํ ทฺวาทสโยชนิกํ มนฺทารวนครํ ภวิสฺสติ. ตทา สตฺตานํ ชรามรณํ น ปญฺญายติ. อปญฺญายมานชรามรณา จ สตฺตา ปุนปิ ปมาทํ อาปชฺชนฺติ นิรยทุกฺขํ กินฺนามนฺติ สตฺตานํ คติปฏิลาเภ ปมาทมาปชฺชนํ วิย ปุน อกุสลา ธมฺมา ปาตุภวนฺติ. หลาหลวิโสทกปเวสเนน อมโตทกนิคฺคมนํ วิย สตฺตานํ สนฺตาเน อกุสลธมฺมปเวสเนน กุสลา ธมฺมา ปริหายิตุํ อารภนฺติ. เตสุ ปริหายนฺเตสุ

อาหารสมุฏฺฐานรูปปริหานิยาว อวเสสติสมุฏฺฐานรูปปริหานิ วิย อายุปิ ปริหายติ. อสงฺเขฺยยฺยํ อายุ ปริหายิตฺวา วสฺสโกฏิสตสหสฺสํ, ตํ ปริหายิตฺวา วสฺสสตสหสฺสํ, ตโต นวุติวสฺสสหสฺสํ, ตํ ปริหายิตฺวา อสีติวสฺสสหสฺสํ ฐสฺสติ. ตทา ปน มนุสฺสา อสีติวสฺสสหสฺสายุกา ภวิสฺสนฺติ. ตสฺมึ กาเล มนฺทารวนครํ อายาเมน ทฺวาทสโยชนิกํ วิตฺถารโต สตฺตโยชนิกํ วุตฺตปฺปการ-สมฺปตฺติสมฺปนฺนํ เกตุมตี นาม นครํ ภวิสฺสติ. เตน วุตฺตํ “ตทา เกตุมตี นาม, ราชธานี ภวิสฺสตี”ติอาทิ.

ตสฺมึ กาเล สกลชมฺพุทีเป อุตฺตมธมฺมาปิ สตฺตา อนฺน-ปาน-ขชฺช-โภชฺช-เลยฺย-สุเปยฺย-วตฺถาลงฺการ-ปสาธน-มณฺฑน-คนฺธ-มาลา-วิเลปนาทีหิ มุตฺตา-มณิ-รชตาทีหิ จ อปริยนฺเตหิ โภคสมฺปตฺติ-ปริวาราทีหิ รูป-สทฺท-คนฺธ-รส-โผฏฺฐพฺพปญฺจกามคุเณหิ ทิพฺพกามคุณกปฺเปหิ มนาปิเยหิ อิฏฺเฐหิ กนฺเตหิ สุขุมกรเณหิ สมงฺคิภูตา ภวิสฺสนฺติ. เทโว จ อนฺวทฺธมาสํ อนฺทสาหํ อนุปญฺจาหํ มชฺฌิมยาเมว ปถวิรสํ วฑฺเฒนฺโต วสฺสิสฺสติ.

สงฺขราชสฺส อุปฺปตฺติ

เอวํสมฺปนฺนปถวีมณฺฑลมชฺเฌ ปติฏฺฐิตาย เกตุมตีราชธานิยา สงฺโข นาม ราชา จตุทฺทีปิกจกฺกวตฺตี อนนฺตพลวาหโน สตฺตรตเนหิ สมฺปนฺโน อเนกานุภาวยุตฺโต อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ทสฺเสนฺโต สตฺถา:-

๑๐. สงฺโข นามาสิ โส ราชา อนนฺตพลวาหโน
สตฺตรตนสมฺปนฺโน จกฺกวตฺติ มหพฺพโล.

๑๑. อิทฺธิมา ยสวา เจว สพฺพกามสมปฺปิโต
หตปจฺจตฺถิกํ เขมํ อนุสาสิสฺสติ ธมฺมโตติ อาห.

๑๐.ตตฺถ สงฺโข นามาติ สงฺขนามโก,[๒๗] ยทา เกตุมตีราชธานิยา อุปฺปชฺชิสฺสติ, โส สงฺขราชา นามาติ อตฺโถ. ทาน-ปิยวจน-อตฺถจริยา-สมานตฺตตาสงฺขาเตหิ จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ มหาชนํ รญฺเชตีติ ราชา. เย โภคานิ อิจฺฉนฺติ, เตสํ อิจฺฉิตพฺพโภคทาเนน เต รญฺเชติ, เย ปน อนตฺถิกา โภเคหิ, รญฺโญ สนฺติกา ปิยวาจาลาภเมว อิจฺฉนฺติ, เตสํ ปิยํ วทนฺโต ปิยวาเทน รญฺเชติ, เย ปน โภค-ยส-องฺค-ชีวิต-สุขาทีสุ ปรูปกฺกเมน อุปฺปนฺเนสุ วฑฺฒิปูรณํ อิจฺฉนฺติ. เตสํ ตทนุรูปํ วฑฺฒึ ปูเรนฺโต อตฺถจริยาย รญฺเชติ. เย ปน ญาตกา เอกาสนนิสีทน-เอกาสนโภชนาทีสุ สมานภาวํ อิจฺฉนฺติ, เตสํ ตํ กโรนฺโต สมานตฺตตาย เต รญฺเชติ,

[๒๗] ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๖๒, ที.ปา.อ.(บาลี) ๓/๔๑, ที.ปา.ฏีกา.(บาลี) ๓/๔๐

อิทำ ปน สพฺพราชูนำ ธมฺมตา. อกโรนฺโตปิ ปน ตพฺโพหาเรเนว วุจฺจติ ตาลวณฺฏาทิโวหาโร วิย. โส ปน สงฺขราชา วิเสเสน สกลจกฺกวาฬเก มหาชเน รญฺเชติ.

นตฺถิ เอเตสำ อนฺโตติ อนนฺตานิ. ปูริตปรกฺกมสงฺขาตพลโยคโต พลานิ. ยถา ปน ตานิ, อตฺตโน อตฺตโน อนุรูปกายิก-เจตสิกพลสมงฺคตตฺตา สตีติ โวหารปตฺตา... โลเก สตฺตสมูหา วหนฺติ ปริวตฺตนฺติ คจฺฉนฺติ อิจฺฉิตปเทสำ เอเตหีติ วาหนานิ. พลานิ จ วาหนานิ จ พลวาหนานิ. อนนฺตานิ พลวาหนานิ เอตสฺสาติ อนนฺตพลวาหโน. โส หิ อปริมิตหตฺถิ-อสฺส-รถ-ปตฺติสมากิณฺณาย ปริสุทฺธาย อวิกลงฺคาย ฉตฺตึสโยชนิกปริสาย นิรนฺตรูปฏฺฐหมานาย สมนฺนาคตตฺตา อนนฺตพลวาหโนติ วุจฺจติ.

รตึ โสมนสฺสำ ชเนนฺตีติ รตนานิ. อตุลฏฺเฐน ทุลฺลภทสฺสนฏฺเฐน อโนมสตฺต-ปริโภคฏฺเฐน วา รตนานิ. สตฺตหิ รตเนหิ สมาปนฺโน ปาปุณิโต อุปคโตติ สตฺตรตนสมฺปนฺโน. กานิ ปน ตานิ สตฺตรตนานีติ ? จกฺกรตนำ, หตฺถิรตนำ, อสฺสรตนำ, มณิรตนำ, อิตฺถิรตนำ, คหปติรตนำ, ปริณายกรตนนฺติ.[๒๘]

จกฺกรตนำ

ตทา ปน สงฺขราชา เกตุมติยา ราชธานิยา อุภโตสุชาตขตฺติยกุเล อุปฺปชฺชิตฺวา ทสวิธำ จกฺกวตฺติวตฺตำ ปูเรตฺวา ตทหุโปสเถ ปนฺนรเส ปาโตว อเนกสตสหสฺสำ วิสฺสชฺชิตฺวา มหาทานำ ปวตฺเตตฺวา โสพสหิ จตุชาติกคนฺโธทกฆฏเหหิ สสีสำ นฺหายิตฺวา สพฺพาภรณปฏิมณฺฑิโต อุโปสถงฺคานิ อธิฏฺฐาย นานคฺครสวรโภชนำ ภุญฺชิตฺวา สุทฺธำ มหคฺฆำ อุตฺตราสงฺคำ เอกำสำ กริตฺวา อุปริปาสาทำ อภิรุยฺห สิริสยนวเร อาภุชิตปลฺลงฺโก นิสินฺโน อตฺตโน ทานาทิมยำ ปุญฺญสมฺปทายำ อาวชฺเชนฺโต นิสีทิสฺสติ. อยำ ปน สพฺพจกฺกวตฺตีนำ ธมฺมตา.

เอวำ ตสฺสาวชฺชนฺตสฺเสว กลฺยาณกมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานำ ทิพฺพานุภาวยุตฺตำ จกฺกรตนำ[๒๙] อินฺทนีลมณิมยสงฺฆาตปฏิภาคำ ปาจีนสาครสลิลำ วิย ภินฺทมานำ อนิลปถำ วิย อลงฺการมานำ ปาตุภวิสฺสติ. ตสฺส ปน อินฺทนีลมณิมยา อุมาปุปฺผสทิสกา นาภิสมฺปริปุณฺณจนฺทมณฺฑลมชฺเฌ ฉทฺทปฏิภาคาย มชฺเฌ รชตมยาย ปนาฬิยา ปณฺฑรสินิทฺธทนฺตปนฺตึ วิวริตฺวา หาสมานา วิย วิโรจติ.

---

[๒๘] ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๖๓

[๒๙] ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๒๖

รชตปฏฺเฏน กตปริกฺเขปา อุภยพาหิรนฺตนาภิปนาฬิปริกฺเขปปฏฺเฏสุ ยุตฺตยุตฺตฏฺฐาเน ปญฺญายมานา สุวิภตฺตปริจฺเฉทเลขา สุวิภตฺตปปิตกรณีปริจฺเฉทเลขูปโสภิตา สูริยรสฺมิ-ปภวปฏิภาคปภาสมฺปนฺนา สตฺตรตนมยา สหสฺส อรา โหนฺติ.

ตรุณรวิกิรณชาลาสิรึ อวหสมานา วิย สุรตฺตสินิทฺธปวาฬมยา เนมิ. สนฺธีสุ ปนสฺสา สญฺญานุราคสสฺสิริกา รตฺตชมฺโพนทสุวณฺณปฏฺฏปริจฺเฉทเลขา จ สุวิภตฺตา ปญฺญายนฺติ.

เนมิมณฺฑลปิฏฺฐิยํ ปนสฺส ทสนฺนํ ทสนฺนํ อรานํ อนฺตเร ธมนวโส วิย อนฺโตสุสิโร ฉิทฺทมณฺฑลวิจิตฺโต วาเตริตกาเล สุจฺเฉกคนฺธพฺพสมนฺนาหตปญฺจงฺคิกตูริยโฆสสทิสวคฺคู-รชนิย-กมนิย-มทนิยสทฺทมุญฺจโก ปวาฬทณฺโฑ โหติ. ปวาฬทณฺฑอุปริ เสตจฺฉตฺตํ. ตสฺส อุโภสุ ปสฺเสสุ สโมสริตา เทฺว กุสุมทามปนฺติโยติ เอวํ สโมสริตกุสุมทามปนฺติสตทฺวยปริวารเสตจฺฉตฺตสต-ธาริปวาฬทณฺฑสเตน สมุปโสภิตเนมิปริกฺเขปสฺส ทฺวินฺนมฺปิ นาภิปนาฬีนํ อนฺโต เทฺว สีหมุขานิ โหนฺติ. ตโต พาลสูริยปฏิภาคโลหิตกมฺพลเคณฺฑุกปริยนฺตา ปุณฺณสสีรสฺมิวิสรสสฺสิริกา อภิภวมานา วิย อากาสคงฺคาคติโสภํ อวหสมานา วิย เทฺว มุตฺตกลาปา โอลมฺพนฺติ. เยหิ จกฺกรตเนน สทฺธึ อากาเส สมฺปริวตฺตมาเนหิ ตีณิ จกฺกานิ เอกโต ปริวตฺตนฺตานิ วิย ขายนฺติ.

เอวํ สนาภิกํ สเนมิกํ สหสฺสารํ อเนกสิริสมฺปนฺนํ จกฺกรตนํ ปนฺนรสุโปสถทิวเส ปาจีนโลกธาตุยา อุคฺคจฺฉมาเนน ปุณฺณจนฺเทน สทฺธึ อากาเส ปญฺญายติ. อถ สายมาสํ ภุญฺชิตฺวา อตฺตโน อตฺตโน ฆรทฺวาเร สุขนิสินฺเน มหาชเน อติอุจฺจํ อตินีจํ วชฺเชตฺวา วนสณฺฑมตฺถกาสนฺเนน ปฏฺฐาย มธุรสทฺเทน สุยฺยมาเนน มหาชนสฺส โสตานิ อตฺตนิ อภิมุขํ กุรุมานํ โยชนโต ปฏฺฐาย นานาวิราคสมุชฺชลจกฺกสมฺปทาย สกลโลกสฺส โลจนานิ สมากฑฺฒนฺตํ จกฺกวตฺติรญฺโญ ปุญฺญานุภาวํ อุคฺโฆสยนฺตํ วิย มหาชนสฺส “จนฺโท นุ โข ทุติโย อุคฺคโต, อุทาหุ เทววิมานนฺ”ติ สํสยํ อุปฺปาทยมานํ วิเสสวิทูหิ “อมฺหากํ รญฺโญ อาคตํ ทิพฺพานุภาวํ จกฺกรตนนฺ”ติ วทายมานํ จนฺทมณฺฑลํ โอหาย อนิลปเถ ราชหํโส วิย โสภยมานํ นคราภิมุขํ อาคนฺตฺวา ปาการมตฺถเกน สตฺตกฺขตฺตุํ อนุสฺสายิตฺวา ราชนฺเตปุรํ ปทกฺขิณํ กตฺวา อนฺเตปุรสฺส อุตฺตรสีหปญฺชรสมีเป ฐาเน คนฺธปุปฺผาทีหิ ปูเชตฺวา อนุจฺฉวิกํ หุตฺวา อกฺขาหตํ วิย ฐสฺสติ สตฺตรตนรสธารยํ วิย เกลาสกูฏฺ อตฺตโน ปภาย รญฺโญ ปาสาทํ นิมฺมชฺชาปยมานํ. ตทา ราชา นานาวิธปภาสมุทยํ ทิสฺวา ตํ ปสฺสิตุกาโม ภวิสฺสติ. อมจฺจาทโยปิ ตทตฺถํ นิเวทยนฺติ. โส นิสินฺนาสนา วุฏฺฐาย สีหปญฺชรสมีปํ คนฺตฺวา พลวปีติปาโมชฺโช สุวณฺณภิงฺกาเรน สุคนฺธอุทกํ อพฺโภกฺกิรติ “ปวตฺตตุ ภวํ จกฺกรตนํ, อภิวิชานาตุ ภวํ จกฺกรตนนฺ”ติ. อถ จกฺกรตนํ ปวตฺตติ.

ตโต ปฏฺฐาย จกฺกวตฺติ นาม โหติ. โส เตน จกฺกรตเนน สกลจกฺกวาฬํ วิชิตินิสฺสติ. อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถาโร ปน มหาสุทสฺสนสุตฺตวณฺณนาย[๓๐] คเหตพฺโพติ. เอวํ อุปริปิ.

หตฺถิรตนํ

ตโต อุโปสถกุลโต วา ฉทฺทนฺตกุลโต วา หิงฺคุลจุณฺณานุรญฺชิตปริยนฺโต รชตปพฺพโต วิย พาลสูริยมณฺฑลรตฺตคีวาปาทมุขุปโสภิตวิสุทฺธปณฺฑรสรีโร สุวณฺณพินฺทุขจิตรชตทามปฏิภาค-โสณฺโฑ สุผุลฺลโลหิตกมลจารุมุขโร ฆนองฺคปจฺจงฺคสนฺนิเวโส สตฺตปติฏฺโฐ อิทฺธิมา เวหาสงฺคโม อนฺโตปาตราเสเยว สกลปถวึ อนุปริยายิตฺวา ราชธานึ ปจฺจาคมนสมตฺโถ มหานุภาโว ทฺวิรทวโร กนกรชตาทิตารกวิจิตฺรมนุญฺญกุสุมทามาลงฺกตสโมสริตคนฺธทามุปโสภิตวิจิตฺรวิตานสฺส เหฏฺฐา จตุชฺชาติกคนฺธปลิมฺปิตลาชปญฺจมกปุปฺผวิกิณฺณสุจิสมภูมิภาเค อากาเสน อาคนฺตฺวา ฐสฺสติ.

ราชา สุตฺวา หตฺถิสาลํ คนฺตฺวา ตํ เหมธชเหมาลงฺการเหมชาลปฏิจฺฉนฺนํ กตฺวา ราชธานิยํ อารุยฺห ฉตฺตึสโยชนิกาย ปริสาย อินฺทนีลมณิวณฺณคคนตลํ อภิลงฺฆิตฺวา สกลจกฺกวาฬํ อนฺตนฺเตน... วิจริตฺวา ตสฺมึเยว อนฺตรภตฺเต ... ราชธานึ อาคจฺฉติ.

อุโปสถกุลโต ปน อาคจฺฉนฺโต สพฺพเสฏฺโฐ อาคจฺฉิสฺสติ. ฉทฺทนฺตกุลา สพฺพกนิฏฺโฐติ.

อสฺสรตนํ

ตโต มงฺคลอสฺสจานํ สมสุจิตมลํ วุตฺตปฺปกาเรน สมลงฺกตํ กาเรตฺวา รญฺญา อตฺตโน ปุญฺญสมุทเย อาวชฺชิเต วิชฺชุลตาวินทฺธสรทเสตวลาหกสสฺสิริโก รตฺตจรณตุณฺโฑ จนฺทปฺปภามุญฺชโกกนุทปทุมสมุทยสริกฺขกสุทฺธสินิทฺธฆนสิตสรีโร กากคีวาอินฺทนีลมณิอุมาปุปฺผ-ปุญฺชสทิสฆนกาฬวณฺณสีสุปโสภิโต สุฏฺฐุ กปฺเปตฺวา ฐปิตมุญฺชหีรสทิสอุชุคฺคตเกสกลาป-สมนฺนาคโต อิทฺธิมา เวหาสงฺคโม เอกนฺตรภตฺเตเยว กสิณภูรึ อนุปริคนฺตฺวา นิฏฺฐํ ปาปนสมตฺโถ วลาหโก นาม อสฺสราชา อาคนฺตฺวา ตสฺมึ ฐาเน ปติฏฺฐหิสฺสติ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

มณิรตนํ

ตโต ทีฆโต จตุหตฺถํ ปริณาหโต สกฏนาภิปมาณํ นีลโลหิตกาทิมณฺชิฏฺฐกหลิทฺท-เสตาทิเนกราชิสตวิจิตฺรํ อุโภสุ อนฺเตสุ กณฺณิกปริยนฺตโต วินิคฺคตสุวิสุทฺธมุตฺตกลาเปหิ ทฺวีหิ

---

[๓๐] ที.ม.อ.(บาลี) ๒/๒๒๖-๒๓๓

กนกปทุเมหิ สมลงฺกตำ จตุรงฺคสมนฺนาคเต อนฺธกาเร สมนฺตา โยชนปมาณำ โอกาสำ อาภาย ผรมานำ จตุราสีติมณิสหสฺสปริวารำ ตาราคณปริวุตสฺส ปุณฺณจนฺทสฺส สิริ ปฏิปฺผรมานำ วิย เวปุลฺลปพฺพตโต มณิรตนำ อาคนฺตฺวา เวฬุปรมฺปราย สฏฺฐิหตฺถปฺปมาเณ อากาเส โอลมฺพิต-มณิมุตฺตชาลเก ฐสฺสติ. ตสฺส ปน ปภาย สมนฺตา โยชนฏฺฐาเน มนุสฺสา ตำ ตำ กมฺมนฺตำ ปโยเชนฺติ ทิวาติ มญฺญมานาติ.

อิตฺถิรตนำ

ตโต อุตฺตรกุรุอาทิโต อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา สุนฺทรวณฺณสมนฺนาคตา นาติทีฆา นาติรสฺสา นาติถูลา นาติกิสา นาติกาฬา นจฺโจทาตา อุปฺปลคนฺธสมานคนฺธ-นิจฺฉรณมุขา หริจนฺทนคนฺธสรีรา ทฺวาทสหตฺถปฺปมาเณ โอกาเส อนฺธการวิทฺธำสกโอภาส-สมฺปนฺนา สปฺปิมณฺเฑ ปกฺขิตฺตสตวิหตตูลปิจุกปฺปาสปิจุสมฺผสฺสา รณฺโญ อิจฺฉิตอุตุสมฺปทายก-คตฺตา ปุพฺพุฏฺฐายินี ปจฺฉานิปาตินี กิงฺการปฏิสฺสาวินี มนาปจารินี อนติจารินี ปิยวาทินี จกฺกวตฺติโน วิสยสุขวิเสสกรณภูตา อคฺคมเหสี ปาตุภวิสฺสติ.

คหปติรตนำ

ตโต ปฏิลทฺธกมฺมวิปากชทิพฺพจกฺขุโก เตน ปถวิยา โยชนพหลนฺตรคตนิธีนำ ปสฺสโก รณฺโญ สพฺพกตฺตพฺพกิริยาสาธโก ธญฺญธนราสิวฑฺฒโก เสฏฺฐิ คหปติ ปาตุภวิสฺสติ.

ปริณายกรตนำ

ตโต ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี รณฺโญ ปุญฺญานุภาวำ นิสฺสาย อตฺตโน กมฺมานุภาเวน อุปฺปนฺนเจโตปริยญาโณ ทฺวาทสโยชนิกาย ปริสาย จิตฺตาจารญาตโก หิตาหิเต ววตฺถาเปตุำ สมตฺโถ สพฺพกิจฺจานุสาสโก หิตาหิตานำ ตทนุจฺฉวิกฏฺฐานนฺตรฏฺฐปนสมตฺโถ เชฏฺฐปุตฺโต ปริณายกรตนำ ปาตุภวิสฺสติ.

เอวำ อิเมหิ สตฺตหิ รตเนหิ สมนฺนาคตตฺตา สพฺพรตนสมฺปนฺโนติ วุจฺจติ. วุตฺตปฺปการ-รตนจกฺกำ ทฺวิสหสฺสขุทฺทกทีปปริวาเรสุ จตูสุ มหาทีเปสุ วตฺเตตีติ จกฺกวตฺติ. มหนฺเตน กายพเลน เสสพลชนพลาธิเกน ญาณพเลน ปุญฺญพเลน วา สมนฺนาคตตฺตา มหพฺพโล.

๑๑. จตุพฺพิธา อิทฺธิ อสฺส อตฺถีติ อิทฺธิมา. สรีรโต จนฺทนคนฺโธ วายติ, อยำ เอกา อิทฺธิ. มุขโต อุปฺปลคนฺโธ วายติ, อยำ ทุติยา อิทฺธิ. จตฺตาโร เทวปุตฺตา จตูสุ ทิสาสุ

สพฺพกาลํ ขคฺคหตฺถา อารกฺขํ คณฺหนฺติ, อยํ ตติยา อิทฺธิ. อากาเสน วิจรติ, อยํ จตุตฺถี อิทฺธิ. อถวา อภิรูปตาทิภาโว เอกา อิทฺธิ. สมเวปากินิยา คหณิยา สมนฺนาคตภาโว ทุติยา. ยาวตายุกมฺปิ สกลโลกทสฺสนาติตฺติกภาโว ตติยา. อากาสจาริภาโว จตุตฺถาติ อิมินาปิ ปริยาเยน เวทิตพฺพา.

ยสวา เจวาติ อานุภาเวน อุเปโต. อถวา อนนฺตพลวาหโนติ เอตฺถ จตุรงฺคินิยา เสนาย สมนฺนาคตภาโว เวทิตพฺโพ. อิธ อวเสสอิตฺถาคารพฺราหฺมณคหปติปริวาโร เวทิตพฺโพ. สพฺพกามสมปฺปีโตติ จกฺขาทิวิญฺเญยฺเยหิ อิฏฺเฐหิ กนฺเตหิ มนาเปหิ ปิยรูเปหิ กามุปสัหิเตหิ รชนิเยหิ รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพอตฺถรณปาวุรณทาสีทาสาทิวตฺถุกามภูเตหิ สพฺพกาเมหิ ทิพฺพกามกปฺเปหิ สมฺมา อปฺปีโต สมาคโม ปติฏฺฐิโตติ สพฺพกามสมปฺปีโต. หตา ปจฺจตฺถิกา เอตสฺสาติ หตปจฺจตฺถิกํ. เขมนฺติ นิพฺภยํ. อนุสาสิสฺสติ ธมฺมโตติ วิคตปจฺจตฺถิกํ นิพฺภยํ สุภิกฺขํ สกลํ ปถวิมณฺฑลํ อนุสาสิสฺสติ.

อิทานิ สงฺขรญฺโญ วสนกปาสาทสมฺปตฺตึ ทสฺเสนฺโต-

๑๒. ปาสาโท สุกโต ตตฺถ ทิพฺพวิมานสาทิโส
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺโต นานารตนจิตฺติโก.

๑๓. เวทิกาหิ ปริกฺขิตฺโต สุวิภตฺโต มโนรโม
ปภสฺสรจุจฺคโต เสฏฺโฐ ทุทฺทิกฺโข จกฺขุมุสฺสโน.

๑๔. รญฺโญ มหาปนาทสฺส ปวุตฺโถ รตนามโย
ตํ ยูปํ อุสฺสาเปตฺวาน สงฺขราชา วสิสฺสตีติ

อาห.

๑๒. สุกโตติ สกฺเกน เทวรญฺญา เปสิเตน วิสุกมฺมเทวปุตฺเตน สุฏฺฐุ กโต, มาปิโตติ อตฺโถ. ทิพฺพวิมานสาทิโสติ เทวตานํ ปุริมสุจริตกมฺมาภินิพฺพตฺเตน สพฺพรตนมยทิพฺพวิมาเนน สทิโส. ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺโตติ สงฺขรญฺโญ มหาปนาทรญฺโญ จ อุภินฺนํ กตกุสลกมฺเมน อภินิพฺพตฺโต นิปฺผนฺโน. นานารตนจิตฺตโกติ นานาวิเธหิ สตฺตหิ รตเนหิ วิจิตฺตภูโต.

๑๓. เวทิกาหิ ปริกฺขิตฺโตติ ปวาฬมย-มณิมย-กนกมย-รชตมย-โลหิตงฺกมย-มสารคลฺลมย-ผลิกมยาทีหิ อนุปุพฺพปตฺตาพฺหเกหิ ปริวาริโต. สุวิภตฺโตติ โสปาน-มหาทฺวาร-วาตปาน-สีหปญฺชร-ภูมิกาทิวเสน สุฏฺฐุ วิภตฺโต วิภชิตฺวา วิย ฐปิโต. ตํ ทิฏฺฐทิฏฺฐปาณีนํ มโน รมติ ตํ ชหิตฺวา อญฺญตฺถ คนฺตุํ น อิจฺฉตีติ มโนรโม. ปภํ สรตีติ ปภสฺสโร. ปญฺจวีสติโยชนฐานํ อุคฺคเหตฺวา อติอุคฺคโตติ อุจฺจุคฺคโต. ปภสฺสโร จ อจฺจุคฺคโต จ ปภสฺสรจุจฺคโต. สุฏฺฐุ

อิจฺฉิโต ปตฺถิโตติ เสฏฺโฐ. อุตฺตโมติ อตฺโถ. ปตฺเถนฺตา จ อุตฺตมํ ปตฺเถนฺติ. ทุทฺทิกฺโขติ ชลมานเตชวนฺตตาย รุชนกฺโข อกฺขีหิ ปริณตรวิ วิย ทกฺขิตุมสกฺกุเณยฺโย. ตเมว วิวรนฺโต อาห “จกฺขุมฺมุสฺสโน”ติ. จกฺขุ มฺเสติ อตฺตาภิมุขํ จชิตุ ฺ น เทตีติ จกฺขุมฺมุสฺสโน.

มหาปนาทราชา

๑๔. รญฺโญ มหาปนาทสฺส, ปวุตฺโถ รตนามโยติ มหาปนาทรญฺโญ อชฺฌาวุตฺโถ วุตฺตปฺปกาโร โย สพฺพรตนมยปาสาโท, ตํ ยูปํ ปาสาทํ อุสฺสาเปตฺวาน อุกฺขิปิตฺวาน ตตฺถ สงฺขราชา วสิสฺสติ. กถํ ปน โส ปาสาโท นิพฺพตฺโตติ. อตีเต กิร เทฺว พาราณสิยํ ปิตาปุตฺตา กมฺมนฺตํ คจฺฉนฺติ. นพการาติปิ วทนฺติ. ตสฺมึ ขเณ เอโก ปจฺเจกพุทฺโธ นนฺทมูลก-ปพฺภาเร วสนฺโต สตฺตานุคฺคหํ กาตุกาโม ปาโตว อุฏฺฐาย สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา อโนตตฺโตทเกน มุขํ โธวิตฺวา นาคลตาทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตฺวา สฏฺฐิโยชนิกมโนสิลาตเล ฐตฺวา จีวรํ ปารุเปตฺวา มณิวณฺณปตฺตํ คเหตฺวา อิทฺธิยา เวหาสํ อพฺภุคฺคนฺตฺวา ปญฺจวณฺณวลาหกปนฺตึ มทฺทมาโน อาคนฺตฺวา พาราณสิยา อวิทูเร โอตริตฺวา นคราภิมุโข อโหสิ.

เต ตํ ทิสฺวา ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิตฺวา ปตฺตํ คเหตฺวา คงฺคาตีรํ เนตฺวา โภเชตฺวา ภตฺตกิจฺจาวสาเน “กตฺถ ภนฺเต คจฺฉถา”ติ ปุจฺฉึสุ. “อุปาสกา อิทานิ อนฺโตวสฺโส สมฺปตฺโต, วสนฏฺฐานํ โอโลเกยฺยามา”ติ อาห. ตํ สุตฺวา ปิตาปุตฺตา “ภนฺเต มยํ ตุมฺหากํ วสนฏฺฐานํ กโรมา”ติ วตฺวา อาสนฺนฏฺฐาเน ทพฺพสมฺภารานํ ทุลฺลภตฺตา นพกณฺฑเก อุทุมฺพรกณฺฑเก จ อาเนตฺวา ปณฺณสาลํ อกํสุ. โส ตตฺถ ตสฺมึ อนฺโตวสฺเส วิหริตฺวา จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฏฺฐหิยมาโน ปวาเรตฺวา คมนกาเล จ อฏฺฐ ปริกฺขาเร อทาสุ. เอเตเนว นิยาเมน ตตฺถ สตฺตสุ อนฺโตวสฺเสสุ สตฺต ปจฺเจกพุทฺธา วสึสุ. เตปิ ตเถว อุปฏฺฐหึสุ. อฏฺฐ ปริกฺขาเร อทาสุ. เต ยาวตายุกํ ฐตฺวา เอตฺตกํ ปุญฺญกมฺมํ กตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺติตฺวา ทิพฺพสมฺปตฺตึ อนุภวมานา วิจรึสุ.

อถ ปุตฺตเทวปุตฺโต สุรุจิรญฺโญ อคฺคมเหสิยา สุเมธาย เทวิยา คุเณ ปสีทิตฺวา ปุตฺตวรํ ทาตุกาเมน ปุรินฺทเทน อายาจิตตฺตา อนิจฺฉนฺโตปิ สกฺกวจนํ ปฏิพาหิตุมสกฺโกนฺโต ตสฺสา กุจฺฉิยํ นิพฺพตฺเตตฺวา มหาปนาทกุมาโร นาม หุตฺวา อปรภาเค ฉตฺตํ อุสฺสาเปตฺวา มหาปนาโท นาม ราชา อโหสิ. ตทา สกฺโก อตฺตโน ปฏิญฺญํ วิโมจนตฺถํ วิสุกมฺมํ เปเสตฺวา ปญฺจวีสติโยชนพฺเพธํ อฏฺฐโยชนปุถุลํ สตฺตภูมิกนานาวิธชสมากิณฺณํ นีลมณิสีห-ปญฺชรทีหิ อุปโสภิตํ สตฺตสุ ภูมีสุ ฐตฺวา นจฺจเฉกนาฏกฉสหสฺสปริปูรํ วุตฺตปฺปการํ ปาสาทํ นิมฺมินาเปสิ. ชาตเกปิ วุตฺตํ-

ปนาโท นาม โส ราชา ยสฺส ยูโป สุวณฺณโย
ติริยํ โสพสฺพุเพโธ อุทฺธมาหุ สหสฺสธา.

สหสฺสกณฺโฑ สตเคณฺฑุ ธชาลุ หริตามโย
อนจฺจุ ตตฺถ คนฺธพฺพา ฉสหสฺสานิ สตฺตธา.

เอวเมตํ ตทา อาสิ ยถา ภาสสิ ภทฺทชิ
สกฺโก อหํ ตทา อาสึ เวยฺยาวจฺจกโร ตวาติ.

โส ปน ราชา ตตฺถ ยาวตายุกํ วสิตฺวา กาลํ กตฺวา เทวโลกํ คโต. ตสฺมึ เทวโลเก นิพฺพตฺเต โส ปาสาโท มหาคงฺคาย อนุโสตํ ปติ. ตสฺส ธุรโสปานสมฺมุขฏฺฐาเน ปยาคปติฏฺฐานํ นาม นครํ มาปิตํ. ฤปีกาย สมฺมุขฏฺฐาเน โกฏิคาโม. อปรภาเค ปน อมฺหากํ ภควโต กาเล โส เทวปุตฺโต เทวโลกโต จวิตฺวา ชมฺพุทีเป ภทฺทิยนคเร ภทฺทิยเสฏฺฐิโน ปุตฺโต หุตฺวา ภทฺทชิกุมาโร หุตฺวา อุตฺตฺตยานุจฺฉวิเกสุ ตีสุ ปาสาเทสุ อปริมิตมหาสมฺปตฺตึ อนุภวมาโน ภควโต อาคมนํ สุตฺวา อุปสงฺกมิตฺวา ธมฺมํ สุตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณิตฺวา ภทฺทชิเถโร นาม หุตฺวา นาวาย คงฺคาย ตรณทิวเส ภควโต อนุมติยา ตํ ปาสาทํ ทสฺเสติ. วิตฺถาโร ปน ชาตกโต คเหตพฺโพติ.

โส ปน อุภินฺนํ สาธารณกมฺมปจฺจเยน นิพฺพตฺตตฺตา ปิตาเทวปุตฺเตน อภุตฺตตฺตา อนฺตรธานํ นาคมาสิ. ปิตาเทวปุตฺโต ปน สงฺขราชา ภวิสฺสติ. โส มหาปนาทรญฺญา อชฺฌาวุตฺถํ ปาสาทํ อุสฺสาเปตฺวา สงฺขราชา ตตฺถ วสิสฺสติ. โส ปน ปาสาโท สงฺขรญฺโญ ปุญฺญานุภาเวน เกตุมตีนครมชฺเฌ ปติฏฺฐหิสฺสติ. เอวํ ปติฏฺฐํ สนฺธาย “อุสฺสาเปตฺวานา”ติ วุตฺตํ. ตสฺส ปุญฺญานุภาเวน นครมชฺเฌ ปติฏฺฐิโต. เตเนวสฺส อุสฺสาปีโต โหตีติ วุตฺโต. สงฺขสฺส ปน รญฺโญ เทวจฺฉรรูปสมานรูปา นานาวิธปสาธนํ ปสาเธตฺวา นจฺจคีตวาทิตาทีสุ เฉกา วิลาสวนฺตา อสฺสวา ปิยภาณิโย จตุราสีติสหสฺสนาฏกิตฺถิโย ภวิสฺสนฺติ. ปุตฺตสหสฺสปมุโข ปริณายกรตนภูโต เชฏฺฐปุตฺโต อชิตกุมาโร นาม ภวิสฺสติ. ทฺวาทสโยชนิกํ ปญฺจงฺคิกตูริยมณฺฑลํ ภวิสฺสติ. ปญฺจวีสติโยชนิกํ พฺราหฺมณมณฺฑลํ. อฏฺฐจตฺตาลีสโยชนิกํ สพฺพาภรณวิภูสิตํ สนฺนทฺธปญฺจาวุธํ นานาเวสธารึ อมจฺจมณฺฑลํ. นวุติโยชนิกํ ปริสมณฺฑลํ ภวิสฺสติ. ปญฺจโยชน-สตฺตรตนมณฺฑลปริจฺฉินฺนา เสนา ภวิสฺสติ. สมนฺตา จตูสุ ทิสาสุ จตุราสีติสหสฺสโกฏิสงฺขา-พลกาโย ภวิสฺสติ. ตสฺมึ กาเล ปน ชมฺพุทีเป จตุราสีตินครสหสฺสานิ ภวิสฺสนฺติ. ตตฺถ นวุติโกฏิสหสฺสขตฺติยราชาโน ภวิสฺสนฺติ. สพฺเพ นิรนฺตรํ สงฺขราชานํ ปริวาเรสฺสนฺติ. เอวํ สงฺขราชา เอวรูปา ทิพฺพสมฺปตฺติยา สมงฺคีภูโต หุตฺวา ตสฺมึ ปาสาเท วิหรนฺโต สกลปถวึ อนุสาสิสฺสติ.

เกตุมติราชธานิยา โสภนำ

อิทานิ ตสฺมึ นคเร วีถิ-อนฺตราปณ-โปกฺขรณี-ตาลปนฺติ-กปฺปรุกฺข-อาภรณาทิสมฺปทำ ทสฺเสนฺโต-

๑๕. อถาปิ ตสฺมึ นคเร นานาวีถิ ตหึ ตหึ
สุมาปิตา โปกฺขรณี รมณียา สุปติตฺถา.

๑๖. อจฺโฉทกา วิปฺปสนฺนา สาทุสีตา สุคนฺธิกา
สมติตฺติกา กากเปยฺยา อโถ วาลุกสนฺถตา
ปทุมุปฺปลสญฺฉนฺนา สพฺโพตุกมนาวฏา.

๑๗. สตฺเตว ตาลปนฺติโย สตฺตวณฺณิกปาการา
รตนมยา ปริกฺขิตฺตา นครสฺมึ สมนฺตโต.

๑๘. กุสาวตี ราชธานี ตทา เกตุมตี ภเว
จตุกฺเก นครทฺวาเร กปฺปรุกฺขา ภวิสฺสเร.

๑๙. นีลำ ปีตำ โลหิตกำ โอทาตญฺจ ปภสฺสรำ
นิพฺพตฺตา ทิพฺพทุสฺสานิ ทิพฺพา เจว ปสาธนา
อุปโภคปริโภคา สพฺเพ ตตฺถุปลมฺภเร.

๒๐. ตโต นครมชฺฌมฺหิ จตุสาลำ จตุมฺมุขำ
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺโต กปฺปรุกฺโข ภวิสฺสติ.

๒๑. กปฺปาสิกญฺจ โกเสยฺยำ โขมโกฏุมฺพรานิ จ
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺตา กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเร.

๒๒. ปาณิสฺสรา มุทิงฺคา จ มุรชาลมฺพรานิ จ
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺตา กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเร.

๒๓. ปริหารญฺจ กายุรำ คีเวยฺยำ รตนามยำ
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺตา กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเร.

๒๔. อุณฺณตำ มุขผุลฺลญฺจ นานารตฺตา จ มานิยา
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺตา กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเร.

๒๕. อุคฺคตฺถนา คิงฺคมกา องฺคทา มณิเมขลา

ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺตา กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเร.

๒๖. อญฺเญ จ นานาวิวิธา สพฺพาภรณภูสนา
ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺตา กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเร.

๒๗. อโรปิมํ สยํชาตํ ปุญฺญกมฺเมน ชนฺตุนํ
อกณฺฑ อถูสํ สุทฺธํ สุคนฺธํ ตณฺฑุลปฺผลํ
อกฏฺฐปากิมํ สาลึ ปริภุญฺชิสฺสนฺติ มานุสา.

๒๘. เทฺว สกฏสหสฺสานิ เทฺว สกฏสตานิ จ
สกฏเทฺวสตฺตติ เจว อมฺพณํ โสพฺสํ ภเว.

๒๙. อโถปิ เทฺว จ ตุมฺหานิ ตณฺฑุลานิ ปวุจฺจเร
เอกพีเช สมุปฺปนฺนา ปุญฺญกมฺเมน ชนฺตุนํ.

๓๐. เย เกตุมติยา วิหรนฺติ สงฺขสฺส วิชิเต นรา
ตทาปิ เต ภวิสฺสนฺติ คุณีเกยูรธาริโน.

๓๑. สมฺปุณฺณมนสงฺกปฺปา สุมุขา ถูลกุณฺฑลา
หริจนฺทนลิตฺตงฺคา กาสิกุตฺตมธาริโน.

๓๒. ปหูตวิตฺตา ธนิโน วีณาตาฬปฺปโพธนา
อจฺจนฺตสุขิตา นิจฺจํ กายเจตสิเกน จาติ

อาห.

๑๕. ตตฺถ นานาวีถี ตหึ ตหินฺติ ธช-ปฏาก-กทลิ-โตรณ-กุสุมอุสฺสิตปุณฺณปาติ-ปุณฺณฆฏสมากิณฺณา วารณ-หย-โค-รถ-โยธ-มลฺล-เมณฺฑ-อุสภ-นารี-นรคณาทีหิ อจฺฉินฺนสญฺจารา หริจนฺทน-กาฬาครุ-กุฏฺฐ-เทวทารุ-ตกฺโกล-วฏสก-กปฺปูราทิคนฺธาปเณหิ สุมน-มลฺลิกา-กุวลย-จมฺปก-นาค-ปุนฺนาค-ปาฏลิกุสุมาทิปุปฺผาปเณหิ โกเสยฺย-กปฺปาส-โขม-ปฏฺฏุณฺณ-จีน-ทุกูล-โสมารทุสฺสาทิ-นานาวิธทุสฺสาปเณหิ สาลิวีหาทิธญฺญาปเณหิ มุตฺตา-มณิ-กนก-รชต-สงฺข-สิลา-ปวาฬาทิเนกวิธ-นานารตนาปเณหิ จ สสฺสิริกภูตา นิมฺมลปภสฺสรวาลุกาหิ ปณฺฑรภูตา นิจฺจปวตฺตมานสุรภิคนฺธ-นานาลงฺการปภาสมุชฺชลภูตา นานาวิธา ขุทฺทกวีถิมหาวีถิโย ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน ภวิสฺสนฺติ.

สุมาปิตา โปกฺขรณีติ อิธาปิ ตหึ ตหึสทฺโท สมฺพนฺธิตพฺโพ. ตหึ ตหึ ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน สุมาปิตา สุกตา โปกฺขรณิโย ภวิสฺสนฺตีติ อตฺโถ. ปทุมุปฺปลสงฺขาตา โปกฺขรา เอตาสุ อตฺถีติ โปกฺขรณี. รมิตุํ อนุจฺฉวิกาติ รมณียา. วิสมตลกทฺทมาทิรหิเตหิ สุฏฺฐุ ปติฏฺฐิเตหิ

นานาปภาสมฺปชฺชลิกตสพฺพรตนมยโสปานปนฺตีหิ จ สมฺปนฺนตฺตา สุนฺทเรน อุเปตา ติตฺถา เอตาสนฺติ สุปติตฺถา. สุนฺทเรหิ โสปาเณหิ ติตฺเถหิ จ อุเปตาติ อตฺโถ.

๑๖. อจฺฉํ ปสนฺนํ อุทกํ เอตาสํ อตฺถีติ อจฺโฉทกา. อจฺโฉทกตฺตา วิวิธา ปสนฺนาติ วิปฺปสนฺนา. สาทูติ สาโททกา, มธุโรทกาติ อตฺโถ. สีตาติ สีโตทกา. สพฺพกาลํ สีตลอุทกสมฺปนฺนาติ อตฺโถ. สุคนฺธิกาติ ปทุมุปฺปลาทิปุปฺผคนฺเธหิ นิจฺจกาลํ สุคนฺธภูตตฺตา สุโภ คนฺโธ เอตาสํ อตฺถีติ สุคนฺธิกา. สมติตฺติกาติ สมภริตา. กากเปยฺยาติ กาเกหิ ตีเร นิสินฺเนหิ คีวํ อปสาริตฺวาว ปีวิตุมนุจฺฉวิกตฺตา กาเกหิ เปยฺเยตพฺพาติ กากเปยฺยา. วาลุกสนฺถตาติ สุทฺธสินิทฺธมฏฺฐวาลุกาหิ วิปฺปกิณฺณา.

รตฺตเสตวเสน ทุวิเธหิ ปทุเมหิ นีลรตฺตเสตวเสน ติวิเธหิ อุปฺปเลหิ จ สมฺมา ฉนฺนตฺตา ปฏิจฺฉนฺนตฺตา ปทุมุปฺปลสญฺฉนฺนา. สพฺโพตุกมนาวฏาติ สพฺพกาลํ อุตูหิ อวิยุตฺตา, นิจฺจกาลํ อุตุสมฺปนฺนาติ อตฺโถ. อถวา สพฺโพตุกมนาวฏาติ สพฺพกาลํ อุตุสมฺปนฺนา จ อาวรณวิรหิตา จ อิจฺฉิเตหิ อุปคนฺตฺวา ปริโภคํ กาตุมนุจฺฉวิกา. สพฺพสาธารณาติ อตฺโถ. อถวา น อาวฏาติ อนาวฏา, วิวฏา องฺคณา น โหนฺติ. ทฺวารฏฺฏาลกปาการปริกฺขิเปหิ ยุตฺตาติ อตฺโถ.

๑๗. สตฺเตว ตาลปนฺติโยติ มโนรเม วิปฺปกิณฺณวาลุกาสมตลภูมิภาเค สตฺตรตนมย-ปาการนฺตเร จิตา อสีติหตฺถุพฺเพธา โสวณฺณมยา รูปิยมยา เวฬุริยมยา ผลิกมยา โลหิตงฺกมยา มสารคลฺลมยา สพฺพรตนมยาติ สตฺต ตาลปนฺติโย. ตตฺถ โสวณฺณมยา ตาลปนฺติโย โสวณฺณมยํ ปาการํ นิสฺสาย ฐสฺสนฺติ. อิตรา อิตรมเยหิ. สตฺตวณฺณิกปาการา, รตนมยา ปริกฺขิตฺตา, นครสฺมึ สมนฺตโตติ สตฺตรตนมยตฺตา สตฺตวณฺณิกา สตฺตปภาสมฺปนฺนา สตฺต ปาการา นครํ ปริกฺขิปิตฺวา นครสฺส สมนฺตโต ฐสฺสนฺตีติ อตฺโถ. เอเตสุปิ เอโก โสวณฺณมโย, เอโก รูปิยมโย, เอโก เวฬุริยมโย, เอโก ผลิกมโย, เอโก โลหิตงฺกมโย, เอโก มสารคลฺลมโย, เอโก สพฺพรตนมโย. สพฺพรตนมโย ปน ปากาโร อุพฺเพเธน สฏฺฐิหตฺโถ มชฺเฌว ฐสฺสติ. โสวณฺณมโย รูปิยมโย เวฬุริยมโย ตโย ปาการา พหิ อนุปุพฺพนินฺนา ฐสฺสนฺติ. ผลิกมโย โลหิตงฺกมโย มสารคลฺลมโย ตโย อนุปุพฺพนินฺนา อนฺโต ฐสฺสนฺติ. วิปรีตโตปิ เวทิตพฺโพ.

๑๘. กุสาวตี ราชธานี, ตทา เกตุมตี ภเวติ “สาริปุตฺต อตีเต มหาสุทสฺสนจกฺกวตฺติ-รญฺโญ นิวุตฺถกุสวตีราชธานิสทิสา เกตุมตี ราชธานี ภวิสฺสตี”ติ. จตุกฺเก นครทฺวาเรติ จตูสุ นครทฺวาเรสุ. อถวา วีถิจตุกฺเก จ นครทฺวาเร จ. กปฺปรุกฺขา ภวิสฺสเรติ สพฺพรตนมยา ทิพฺพานุภาวยุตฺตา สงฺขรญฺโญ ปุญฺญานุภาเวน นานปฺปการา กปฺปรุกฺขา นิพฺพตฺติสฺสนฺติ, ปถวึ ภินฺทิตฺวา อุฏฺฐหิสฺสนฺตีติ อตฺโถ.

๑๙. ทิพฺพทุสฺสาติ เทวตานํ ปริโภคทุสฺสานิ วิย เกหิจิ อวายิตานิ ทิพฺพานุภาวยุตฺต-ทุสฺสานิ. เอวํ อุปริปิ. ปสาเธนฺติ อลงฺกโรนฺติ เอเตหีติ ปสาธนา. อุปภุญฺชิตพฺพา อุปโภคา, ปริภุญฺชิตพฺพา ปริโภคา. ปริยายสทฺทา เอเต. อถวา พาหิรโภคา อุปโภคา, อพฺภนฺตรโภคา ปริโภคา. ตตฺถุปลมฺพเรติ เตสุ กปฺปรุกฺเขสุ โอลมฺพิสฺสนฺติ ปญฺญายิสฺสนฺติ.

๒๐. จตุสาลํ จตุมุขนฺติ เกตุมตี นครมชฺเฌ จตุสาลยุตฺตา มหตี สภา ภวิสฺสติ. ตตฺถ กีพิตุกาโม ชโน กีพิสฺสติ, สยิตุกาโม ชโน สยิสฺสติ, วินิจฺฉยธมฺมกถา จ ปวตฺติสฺสติ. ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺโตติ ปุพฺเพ อตีตภเว สงฺขรณฺโณ ปจฺเจกพุทฺธานํ ทินฺนทานาทิมยกุสล-นิสฺสนฺเทน อภินิพฺพตฺตมาโน กปฺปรุกฺโข ตสฺมึ สาลทฺวาเร ปถวึ ภินฺทิตฺวา อุฏฺฐหิสฺสติ.

๒๑. กปฺปาเสหิ นิพฺพตฺตํ กปฺปาสิกํ, ปาณโกสสุตฺตโต นิพฺพตฺตํ โกเสยฺยํ, โขมนามกรุกฺเข จ โกฏุมฺพรนามกรุกฺเข จ สมฺภวานิ ทุสฺสานิ โขมโกฏุมฺพรานิ จ. กปฺปรุกฺเขสุ ลมฺพเรติ จตูสุ นครทฺวาเรสุ จ วีถิจตุกฺเก จ นครมชฺเฌ จ จตุมุขสาลทฺวาเร จ อุฏฺฐิต-กปฺปรุกฺเขสุ โอลมฺพิสฺสนฺติ.

๒๒. ปาณิสฺสราติ หตฺถตลเภริโย. มุรชาติ อุภยตลมชฺเฌสุ วินทฺธนาฬเภริโย ชมฺม-เภริสณฺฐานา. อาลมฺพราติ ทีฆสณฺฐานเภริโย.

๒๓. ปริหารญฺจาติ หตฺเถ ปฏิมุญฺจิตพฺพปาริหาริกอาภรณานิ. เกยูรนฺติ กายปีฬนฺธนํ. ตํ หิ กาเย อุเลติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ กายุลํ. กายุลเมว กายูรํ. คีเวยฺยนฺติ คีวาย ปีฬนฺธิตพฺพ-คนฺธิกสุตฺตมุตฺตาหาราทิสพฺพรตนมยํ ปีฬนฺธนชาติกํ.

๒๔. อุณฺณตนฺติ อุณฺหีสปฏฺฏโมฬิอาทีนิ สรีรโต อุคฺคนฺตฺวา นตานิ หุตฺวา ติฏฺฐมานานิ อาภรณานิ. มุขผุลฺลํ จาติ มุขโสภณกญฺจนปฏฺฏ-ติลก-กุณฺฑล-กณฺฐวฏฺสก-กณฺณปูราทิปีฬนฺธน-ชาติกํ. ตํ หิ มุขํ ผุลฺลติ ผุลฺลิตมิว โสภาสมฺปนฺนํ โหติ เอเตนาติ มุขผุลฺลนฺติ วุจฺจติ.

๒๕. องฺคทาติ องฺคปีฬนฺธนํ. มณิเมขลาติ มณิมยเมขลา. สา หิ อิตฺถีนํ ปฏิจฺฉาเทตพฺพโอกาเส ปีฬนฺธิตพฺพตฺตา เมหนสฺส ขสฺส มาลาติ เมขลาติ วุจฺจติ. นิรุตฺติลกฺขเณน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.

๒๖. อญฺเญ จ นานาวิวิธา, สพฺพาภรณภูสนาติ วิวิธา นานาปการา อญฺเญ จ ปาทงฺคุลิก-ปาทชาล-นูปุร-กิงฺกณ-ปาทปตฺติ-ปาทกฏก-อูรุชาล-หตฺถงฺคุลิก-วลย-กฏก-จูฬามณิ-จกฺกปลมฺพ-สุตฺตสิริจนฺท-มการคุณวตฺตก-ปจฺจิมชาล-สิขาพนฺธน-สิขาเวฬิ-ปริกฺขิปน-เอกพลจฺฉาน-สุตฺต-จิตนฺตรสิก-อุรพนฺธน-พาหุวยล-ปฏิสุตฺตก-ติริฏ-กฏกมงฺคาทิสพฺพาภรณสงฺขาตภูสนาภรณานิ ภูสนฺติ สชฺเชนฺติ อลงฺกโรนฺติ สรีรํ เอเตหีติ ภูสนาติ วุจฺจนฺติ.

๒๗. อโรปิมนฺติ กสฺสเกหิ กสิตฺวา น วปิตํ. สยํ ชาตนฺติ สยเมว สภาเวเนว ชาตํ. ปุญฺญกมฺเมนาติ ปุญฺญานุภาเวน. ชนฺตูนนฺติ สตฺตานํ. อกณนฺติ อกุณฺฑกํ. อถุสนฺติ ตจรหิตํ. สุทฺธนฺติ อกณตฺตา อถุสตฺตา จ ปริสุทฺธํ. สุคนฺธนฺติ จตุชาติคนฺธสหิตํ สุนฺทรํ มนุญฺญคนฺธํ. ตณฺฑุลปฺผลนฺติ ถุสาทีหิ อปริโยนทฺธตฺตา ตณฺฑุลเมว ผลํ เอตสฺสาติ ตณฺฑุลปฺผลํ. อกฏฺฐปากิมนฺติ นงฺคลาทีหิ อกฏฺเฐน อกสิเตน ปจฺจตีติ อกฏฺฐปาโก. เตน นิพฺพตฺโต อกฏฺฐปากิโม, ตํ อกฏฺฐปากิมํ. อกฏฺเฐเนว อุฏฺฐหิตฺวา ปจฺจิสฺสตีติ อตฺโถ. ปริภุญฺชนฺติ มานุสาติ ตทา มานุสา อกสิเตน นิปฺผนฺนํ อโรปิมํ สยํชาตํ อกณํ อถุสํ สุทฺธํ สุคนฺธํ ตณฺฑุลปฺผลํ สาลิโอทนํ ปริภุญฺชิสฺสนฺติ.

๒๘-๒๙. เอกพีเช สมุปฺปนฺนาติ เอกพีเชน นิปฺผนฺนานิ สาลิตณฺฑุลานิ เทฺวสกฏสต-เทฺวสตฺตติสกฏ-โสฬสอมฺพณ-เทฺวตุมฺพาธิก-เทฺวสกฏสหสฺสานิ สตฺตานํ ปุญฺญกมฺเมน นิพฺพตฺติสฺสนฺติ.

๓๐. สงฺขสฺส วิชิเต นราติ สงฺขสฺส รญฺโญ วิชิเต อาณาปวตฺติฏฺฐาเน อุปฺปนฺนา สตฺตา. คุณีติ สุวณฺณกวจกญฺจุกชาลานิ.

๓๑. สมฺปุณฺณมนสงฺกปฺปาติ ปริปุณฺณจิตฺตสงฺกปฺปา. สุมุขาติ ปสนฺนมุขา สุนฺทรมุขา. ถูลกุณฺฑลาติ มหคฺฆกุณฺฑลธาริโน. หริจนฺทนลิตฺตงฺคาติ สุวณฺณวณฺณสุรภิคนฺธจนฺทเนน ลิตฺตคตฺตา. กาสิกุตฺตมธาริโนติ อุตฺตมวตฺถอนคฺฆกาสิกวตฺถธาริโน อุตฺตมกาสิกวตฺถนิวตฺถา.

๓๒. ปหูตวิตฺตาติ วิตฺตํ วุจฺจติ ตุฏฺฐิ. ตํ ชเนตีติ วิตฺตํ, รตนํ. ปหูตํ วิตฺตํ เอเตสนฺติ ปหูตวิตฺตา. ปหูตรตนวนฺโตติ อตฺโถ. ธนเมเตสมตฺถีติ ธนิโน. อถวา มหคฺฆวิเสสตุฏฺฐิกรณํ มุตฺตามณิวชิราทิกํ วิตฺตํ. อวเสสํ ธนํ. วีณาตาฬปฺปโพธนาติ วีณาสทฺเทน จ วํสตาฬหตฺถตาฬ-สทฺเทน จ ปโพธยนฺตีติ วีณาตาฬปโพธโน. เอเตน ตตฺถ รตฺตินฺทิวํ นิรนฺตรํ ปวตฺติตทิพฺพคนฺธพฺพสทิสคนฺธพฺพอวิวิตฺตตา ทีปิตา. อจฺจนฺตสุขิตา นิจฺจนฺติ สงฺขรญฺโญ วิชิตสตฺตา กายิกเจตสิกสุเขน นิจฺจํ นิรนฺตรํ อตีว สุขิตา ภวิสฺสนฺติ. ตทา ปน เกตุมตีราชธานี-นิวาสิกา อิตฺถิปุริสา เตสุ เตสุ ฐาเนสุ นิพฺพตฺตา วิปฺปสนฺนมธุรสีตโลหกสมฺปุณฺณาสุ ปริสุทฺธเสตปุฬินสมากิณฺณตีรเลขาสุ วิคตกทฺทม รชตโสปานสมากิณฺณสุนฺทรติตฺถาสุ หส-กทมฺพ-การณฺฑว-จกฺกวาก-โปกฺขรสาฏก-อาฏสกุนฺตาทินานาทิชคณาภิสงฺฆุฏฺฐชลตลาสุ อุปฺปล-กุมุท-ปุณฺฑรีก-สตปตฺต-โสคนฺธิก-มนฺทาร-เสวาลาทินานาวิธปทุมาทิสญฺฉนฺนาสุ โปกฺขรณีสุ ยถารุจิ นฺหายิตฺวา ทิพฺพคนฺเธหิ วิลิมฺเปตฺวา ทิพฺพปุปฺผานิ ปิฬนฺธิตฺวา กปฺปรุกฺขโต อตฺตโน อตฺตโน รุจิอนุรูปานิ ทิพฺพทุสฺสานิ ปทหิตฺวา ทิพฺพปิฬนฺธเนหิ อตฺตานํ อลงฺกริตฺวา วุตฺตปฺปการํ สุคนฺธสาลิโภชนํ ภุญฺชิตฺวา ทิพฺพสยนคพฺเภสุ อเนกวิธปจฺจตฺถรเณสุ มหคฺเฆสุ สิริสยเนสุ นิปชฺชิตฺวา

ทิพฺพคนฺธพฺพปฏิภาคํ คนฺธพฺพํ สุณนฺตา นจฺจาทีนิ โอโลเกนฺตา สุเขน นิทฺทายิตฺวา ปุน เตเนว คนฺธพฺพสทฺเทน ปพุทฺธา คนฺธเตลปฺปทีปาโลเกน อตฺตโน สมฺปตฺตึ ปสฺสมานา ธน-ธญฺญ-หตฺถิ-อสฺส-ทาสี-ทาส-กมฺมนฺตาทิสมฺปทำ อนุสาสมานา หฏฺฐตุฏฺฐา อวิกลโภคตฺตา กายิกเจตสิกสุเขน สมปฺปิตา นิจฺจกาลำ อจฺจนฺตสุขำ อนุภวิสฺสนฺติ.

ชมฺพุทีปสิรี

อิทานิ ชมฺพุทีปสิรึ นิจฺจกาลำ วณฺเณนฺโต สตฺถา-

๓๓. ทสโยชนสหสฺสานิ ชมฺพุทีโป ภวิสฺสติ
อกณฺฏโก อคหโน สโม หริตสทฺทโล.

๓๔. ตโย โรคา ภวิสฺสนฺติ อิจฺฉา อนสนำ ชรา
ปญฺจวสฺสสติตฺถีนำ อาวาโห จ ภวิสฺสติ.

๓๕. สมคฺคา สขิลา นิจฺจำ อวิวาทา ภวิสฺสเร
สมฺปนฺนา ผลปุปฺเผหิ ลตา คุมฺพวนา ทุมา.

๓๖. จตุรงฺคุลา ติณชาตี มุทุกา ตูลสนฺนิภา
นาติสีตา นาติอุณฺหา สมวสฺสา มนฺทมาลุตา
สพฺพทา อุตุสมฺปนฺนา อนูนา ตฬากา นที.

๓๗. ตหึ ตหึ ภูมิภาเค อขรา สุทฺธวาลุกา
กฬายมุคฺคมตฺติโย วิกิณฺณมุตฺตสาทิสา.

๓๘. อลงฺกตุยฺยานมิว รมณีโย ภวิสฺสติ.
อากิณฺณา คามนิคมา อจฺจาสนฺเน ตหึ ตหึ
นฬเวฬุวนำเยว พฺรหา กุกฺกุฏสมฺปติ.

๓๙. อวีจิ มณฺเฑว ผุฏฺา มนุสฺเสหิ ภวิสฺสเร
ปคาฬฺหา นรนารีหิ สมฺปุณฺณา ปุฏฺเภทนา.

๔๐. อิทฺธา ผีตา จ เขมา จ อนีติ อนุปทฺทวา
สทารติ สทาขิทฺทา เอกนฺตสุขสมปฺปิตา.

๔๑. นกฺขตฺเต วิจริสฺสนฺติ ตุฏฺฐหฏฺฐา ปโมทิตา
พหฺวนฺนปานา พหุภกฺขา พหุมำสสุโรทกา.

๔๒. อฬกมนฺทาว เทวานำ วิสาณา ราชธานิว
กุรูนำ รมณีโยว ชมฺพุทีโป ภวิสฺสตีติ

อาห.

๓๓. ตตฺถ ชมฺพุทีโป ภวิสฺสตีติ ตทา ทสโยชนสหสฺโส ชมฺพุทีโป อกณฺฏโก อคหโน สโม หริตสทฺทโล ภวิสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ โจรกณฺฏกสฺส อภาวโต อกณฺฏโก, หริตสทฺทลมฺทุวาลุกาทิสมากิณฺณตฺตา ปาทวิชฺฌน กณฺฏกานำ อภาวาปี อกณฺฏโก. มิจฺฉาทิฏฺฐิคหนสฺส อภาวโต นตฺถิ เอตฺถ คหนนฺติ อคหโน. อลงฺกตุยฺยานมิว รมณียภูตตฺตา วา กณฺฏกคหนาทีนำ อภาวโต อคหโน. เภริตลปฏิภาคภูมิภาคตฺตา สโม. หริตสทฺทโลติ นีลกุสติณ สญฺฉนฺโน. ทุพฺพิตณาติปี เอตสฺเสว นามำ.

๓๔. ตโย โรคา ภวิสฺสนฺตีติ อฏฺฐนวุติโรเคสุ ตทา สตฺตานำ อญฺญตโร จกฺขุโรคาทิโรโค น ภวิสฺสติ. อถ โข อิจฺฉา อนสนำ ชราติ อิเม ตโย โรคาเยว ภวิสฺสนฺตีติ. ตตฺถ โภชนเวลายำ มยฺหำ ภตฺตำ เทถาติ อุปฺปชฺชมานา ภุญฺชิตุกมฺยตาตณฺหา อิจฺฉา นาม, น อวเสสโภคปตฺถนา สกลปถวีมณฺฑเล โภควิปนฺนานำ ตทา อภาวโต. อติปณีตโภชนาสเนน ภตฺตำ ภุตฺตานำ ภตฺตสมฺมทปจฺจยา ปุน อภุญฺชิตุกามตาชนโก ตาย ทุพฺพลภาโว กายาลสิยำ อนสนำ นาม. ปากฏชรา ชรา นาม. ปญฺจวสฺสสติตฺถินนฺติ ปญฺจวสฺสสติกกุมาริกำ อญฺญโต อานยนำ อาวาโห. ททมานำ วิวาโห.

๓๕. เอวำ กตอาวาหวิวาหา อิตฺถิปุริสา สมคฺคา สมฺโมทมานา นิจฺจกาลำ สขิลวาจา มฏฺฐวาจา อญฺญมญฺญำ ปิยวจนา วิวาทำ กลหำ อกโรนฺตา ภวิสฺสนฺติ. สมฺปนฺนา ผลปุปฺเผหิ, ลตา คุมฺพวนา ทุมาติ สกลปถวิยำ สมุฏฺฐิตา ลตา จ คุมฺพา จ รมณียา นิกณฺฏกา นิคหนา คุมฺพา จ วนานิ จ รุกฺขา จ นิจฺจกาลำ ปุปฺเผหิ จ ผเลหิ จ สมฺปนฺนา ปริปุณฺณา ภวิสฺสนฺติ.

๓๖. จตุรงฺคุลา ติณชาตี, มุทุกา ตูลสนฺนิภาติ สกลปถวิยำ สิมฺพลิตูลกปฺปาสปิจุสทิสา มุทุกา ปาทตลสุขุปฺปาทกา จตุรงฺคุลทุพฺพิตณชาตี ภวิสฺสนฺติ. นาติสีตา นาติอุณฺหาติ สตฺตปฏิปีฬนา อรุจฺจนกา สีตา จ อุณฺหา จ น ภวิสฺสนฺติ. สมวสฺสาติ วิสมา วสฺสา น วสฺสิสฺสนฺติ. เอกสฺมึ ชนปเท วสฺสิตฺวา อิตรสฺมึ อวสฺสนฺตา, ภูมิเตมนมตฺตำ กตฺวา วสฺสนฺตา, ตฬากปาฬิอาทีนิ ฉินฺทิตฺวา มโหฆำ ปวตฺเตตฺวา วสฺสนฺตา, กาเล อวสฺสิตฺวา อกาเล วสฺสนฺตา วิสมวสฺสา นาม. เอวำ อวสฺสิตฺวา ตฬากนทีปูรณมตฺตำ กตฺวา อนุทสาหาทีสุ รตฺติภาเค วสฺสนฺตา สมำ วสฺสนฺติ. ตทา ตถารูปา สมา วสฺสา วสฺสิสฺสนฺตีติ อตฺโถ. มนฺทมาลุตาติ เคหจฺฉทนวิทฺธำสนรุกฺขสาขาภิชฺชนาทิวเสน ขรา วิสมา อหุตฺวา พีชนีวาต-

ปฏิภาคา มนฺทมนฺทา สตฺตานํ รุจฺจนกา วาตา วายิสฺสนฺติ. สพฺพทา อุตุสมฺปนฺนาติ สพฺพกาลํ สมฺปนฺนอุตู ภวิสฺสนฺติ. อนูนา ตฬากา นทีติ ตฬากนทีคงฺคากนฺทรสรโสพฺภชาตสฺสราทโย อุทเกหิ สมฺภริตา ภาชนปูริตมิว อุทเกหิ อนูนา ภวิสฺสนฺติ.

๓๗. ตหึ ตหึ ภูมิภาเค, อขรา สุทฺธวาลุกาติ ตสฺมึ ตสฺมึ ภูมิโกฏฺฐาเส อขรา อถทฺธา สินิทฺธา มฏฺฐา วิสุทฺธา ปณฺฑรา วาลุกา ภวิสฺสนฺติ. กฬายมุคฺคมตฺติโยติ อติถูลา วาลุกา กฬายปฺปมาณา เสสา มุคฺคปฺปมาณา ภวิสฺสนฺติ. วิกิณฺณมุตฺตสทิสาติ มุตฺตชาลสทิสา วุตฺตปฺปการา วาลุกา ตตฺถ ตตฺถ วิปฺปกิณฺณา ปตฺถฏา ภวิสฺสนฺติ.

๓๘. อลงฺกตปฏิยตฺตยานมิว, รมณีโย ภวิสฺสตีติ จกฺกวตฺติรญฺโญ สุสชฺชิตอุยฺยานวนภูมิ วิย สกลชมฺพุทีปภูมิภาโค รมณีโย รมิตุมนุจฺฉวิโก ภวิสฺสติ. อากิณฺณาติ ปริปุณฺณา. คามนิคมาติ โภคมนุสฺสาทีหิ อวิเสสา อปากฏา คามา. นิคมา ตพฺพิปรีตา. อจฺจาสนฺเนติ อาสนฺเน สนฺติเก. ตหินฺติ ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน. นพเวพฺวนฺเยวาติ นพวนวพฺวนานิ วิย ฆนภูตา. พฺรหาติ มหนฺตา. กุกฺกุฏสมฺปตีติ เอกสฺส คามสฺส ฉทนปิฏฺฐิโต อิตรสฺส คามสฺส ฉทนปิฏฺเฐ กุกฺกุฏานํ ปตนโยคฺคตฺตา กุกฺกุฏา สมฺปตนฺติ เอตฺถาติ กุกฺกุฏสมฺปติ. คามนฺตรโต วา คามนฺตรํ กุกฺกุฏานํ ปทสา คมนโยคฺคตฺตา กุกฺกุฏา สมฺปตนฺติ คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ กุกฺกุฏสมฺปติ. ตถารูปา มหนฺตา คามนิคมา ชมฺพุทีเป ภวิสฺสนฺตีติ อตฺโถ.

๓๙. อวีจิ มญฺเฌว ผุฏฺา, มนุสฺเสหิ ภวิสฺสเรติ อวีจิมหานิรโย วิย มนุสฺเสหิ นิรนฺตรํ ผุฏฺา ปูริตา ภวิสฺสนฺติ. ปคาฬฺหา นรนารีหิติ อิตฺถิปุริเสหิ คาฬฺหา พหลา. สมฺปุณฺณาติ อญฺเญหิ อุปกรเณหิ วิเสสปุณฺณา. ปุฏเภทนาติ วาณิชานํ ภณฺฑปุฏเภทนา, วาณิชานํ ภณฺเฑสุ อคฺฆเภทนา. สพฺพูปกรเณหิ อวิกลตฺตา วาณิชานํ หตฺถโต ภณฺฑํ คณฺหนฺตา น ภวิสฺสนฺติ. ตโต วาณิชานํ ภณฺเฑสุ อคฺโฆ ภินฺโน โหติ. ตํ สนฺธาย ปุฏเภทนาติ วุตฺตา.

๔๐. อิทฺธาติ สมิทฺธา. ผีตา จาติ วตฺถาภรณาทีหิ ปุปฺผิตา. เขมา จาติ นิพฺภยา. อนีตีติ อโรคา. อนุปทฺทวาติ น โจรุปทฺทวา. สทาติ นิจฺจํ. รตีติ รติสมงฺคิโน. ขิฑฺฑาติ กีฬาปสุตา. เอกนฺตสุขสมปฺปีตาติ เอกนฺเตน กายิกเจตสิกสุเขหิ สมปฺปิตา สมงฺคีภูตา ตตฺถ ปติฏฺฐิตา. ตทา สกลชมฺพุทีเป มนุสฺสา อิทฺธา ผีตา เขมา อนีติกา อนุปทฺทวา นิจฺจกาลํ รติสมงฺคิโน กายกีฬาทีหิ กีฬาสมงฺคิโน เอกนฺตสุเข ปติฏฺฐิตา ภวิสฺสนฺตีติ อตฺโถ. เอวมุปริปิ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.

๔๑. นกฺขตฺเต วิจริสฺสนฺตีติ นกฺขตฺตกีฬาย วิย สพฺพสตฺตา วิจริสฺสนฺติ, สตตนกฺขตฺต-ปสุตา วิย ฉณนิสฺสิตา วิย อาหิณฺฑิสฺสนฺตีติ อตฺโถ. ตุฏฺฐาติ สนฺตุฏฺฐา. หฏฺฐาติ ปหฏฺฐา โสภาสมฺปนฺนา. ปโมทิตาติ โมทนฺตา. พหูนิ อนฺนปานานิ จ เตสนฺติ พหฺวนฺนปานา. พหู

ภกฺขิตพฺพา ขชฺชโภชฺชาทโย เอเตสนฺติ พหุภกฺขา. พหูนิ มํสานิ จ สุโรทกานิ จ เอเตสนฺติ พหุมํสสุโรทกา.

๔๒ อฬกมนฺทาว เทวานนฺติ จาตุมหาราชิกานํ เทวานํ อฬกมนฺทา นาม ราชธานี วิย. วิสาณา ราชธานี วาติ กุเวรสฺส เวสฺสวณสฺส วิสาณราชธานี วิย. กุรูนวาติ กุรูนํ อุตฺตรกุรูนํ วิย ชมฺพุทีโป รมณีโย ภวิสฺสติ.

เมตฺเตยฺยภควโต อุปฺปตฺติกถา

อิทานิ เมตฺเตยฺยสฺส ภควโต อุปฺปตฺติอาทโย ทสฺเสนฺโต สตฺถา อาห-

๔๓. อชิโต นาม นาเมน เมตฺเตยฺโย ทฺวิปทุตฺตโม
อนุพฺยญฺชนสมฺปนฺโน พาตฺตึสวรลกฺขโณ.

๔๔. สุวณฺณวณฺโณ วิคตรโช สุปฺปภาโส ชุตินฺธโร
ยสคฺคปตฺโต สิริมา อภิรูโป สุทสฺสโน
มหานุภาโว อสโม ชายิสฺสติ พฺราหฺมเณ กุเล.

๔๕. มหทฺธโน มหาโภโค มหา จ กุลมุตฺตโม
อกฺขิตฺโต ชาติวาเทน ชายิสฺสติ พฺราหฺมเณ กุเล.

๔๖. สิริวฑฺโฒ วฑฺฒมาโน สิทฺธตฺโถ เจว จนฺทโก
อชิตตฺถาย อุปฺปนฺนา ปาสาทา รตนามยา.

๔๗. นารี สพฺพงฺคสมฺปนฺนา สพฺพาภรณภูสิตา
มหา มชฺฌิมกา จูฬา อชิตสฺส ปริจาริกา.

๔๘. อนูนา สตสหสฺสา นาริโย สมลงฺกตา
จนฺทมุขี นาม นารี ปุตฺโต โส พฺรหฺมวฑฺฒโน.

๔๙. รมิสฺสติ รติสมฺปนฺโน โมทมาโน มหาสุเข
อนุภุตฺวา ยสํ สพฺพํ นนฺทเน วาสโว ยถา
อฏฺฐวสฺสสหสฺสานิ อคารมฺหิ วสิสฺสติ.

๕๐. กทาจิ รติมตฺถาย คจฺฉํ อุยฺยาน กีฬิตุํ
กาเมสฺวาทีนวํ ธีโร โพธิสตฺตาน ธมฺมตา.

๕๑. นิมิตฺเต จตุโร ทิสฺวา กามรติวินาสเน

ชิณฺณญฺจ พฺยาธิตญฺเจว มตญฺจ คตมายุกำ
สุขิตำ ปพฺพชฺชำ ทิสฺวา สพฺพภูตานุกมฺปโก.

๕๒. นิพฺพินฺโท กามรติยา อนเปกฺโข มหาสุเข
อนุตฺตรำ สนฺติปทำ เอสมาโนภินิกฺขมีติ.

๔๓. ตตฺถ อชิโต นาม นาเมนาติ นาเมน อชิโต นาม. อิทำ คิหิกาเล นามำ. เมตฺเตยฺโยติ พุทฺธภูตกาเล นามำ. ยถา อมฺหากำ ภควา คิหิกาเล สิทฺธตฺโถ นาม. พุทฺธภูตกาเล โคตโม นาม อโหสิ. เอวำ โสปิ คิหิกาเล โพธิสตฺตภูโต อชิโต นาม หุตฺวา สพฺพญฺญุภูตกาเล เมตฺเตยฺโย นาม ภวิสฺสตีติ อตฺโถ. อนุพฺยญฺชนสมฺปนฺโนติ อนุพฺยญฺชนฺตีติ อนุพฺยญฺชนา, อนุคนฺตฺวา ลกฺขณปฺปการำ สรีรโสภาทึ วา ปากฏำ กโรนฺตีติ อตฺโถ. อนุพฺยญฺชเนหิ สมฺปนฺโน อนุพฺยญฺชนสมฺปนฺโน. ตานิ ปน อสีติสงฺขาตานิ อนุพฺยญฺชนานิ. เสยฺยถิทำ. ตมฺพนขตา ตุงฺคนขตา สินิทฺธนขตา วฏฺฏงฺคุลิตา จิตงฺคุลิตา อนุปุพฺพงฺคุลิตา นิคูฬฺหโคปฺผกตา สมปาทตา คชสมานกฺกมตา สีหสมานกฺกมตา อุสภสมานกฺกมตา หำสสมานกฺกมตา ทกฺขิณาวฏฺฏคติตา สมนฺตโต จารุชาณุมณฺฑลตา ทฺวิรทกรสทิสอูรุภฺชตา ปริปุณฺณปุริสพฺยญฺชนตา สุวิภตฺตคตฺตตา อนุปุพฺพคตฺตตา อนุปุพฺพรุจิรคตฺตตา อนุสฺสนฺนานนุสฺสนฺนสพฺพคตฺตตา สุปริมฏฺฐคตฺตตา สินิทฺธคตฺตตา สุขุมาลสพฺพคตฺตตา อลีนคตฺตตา ติลกาทิวิรหิตคตฺตตา มลวิรหิตคตฺตตา วิสุทฺธสพฺพวตฺถุตา โกฏิสหสฺสหตฺถิพลธารณตา อติวิยอุชฺชลิตโสมคตฺตตา สุคนฺธมุขตา สุคนฺธตนุตา สุคนฺธมุทฺธตา อติสุขุมอสฺสาสปสฺสาสธารณตา ปริมณฺฑลกายปภาวนฺตตา สมโลมตา โกมลโลมตา ภินฺนอญฺชนสทิสนีลโลมตา ทกฺขิณาวฏฺฏโลมตา สินิทฺธโลมตา ทกฺขิณาวฏฺฏนาภิตา อจฺฉิทฺทนาภิตา คมฺภีรนาภิตา คมฺภีรปาณิเลขตา อุชุกเลขตา อายตเลขตา สุรุจิรสณฺฐานเลขตา ปริปุณฺณกโปลตา อายตวทนตา รตฺโตฏฺฐตา วิสุทฺธทาฐตา สุวฏฺฏทาฐตา ติกฺขคฺคทาฐตา อติสุกฺกทนฺตตา สุรตฺตทฺวิชมฺหตา มุทุตนุกชิวฺหตา รตฺตชิวฺหตา ตุงฺคนาสตา อายตวิสาลเนตฺตตา ปณฺจปสาทยุตฺตเนตฺตตา อกุณฺจิตคฺคปขุมตา สุสณฺจิตภมุกตา อายตมหนฺต-ภมุกตา อนุณฺณตภมุกตา สณฺหโลมภมุกตา อนุณฺณตรุจิกณฺณตา อายตกณฺณตา อายตปุถุ-นลาฏโสภตา นิคฺคณฺฐสิรตา นิคฺคูฬฺหสิรตา วฏฺฏฉตฺตนิภจารุสีสตา สุนีลเกสตา สุสณฺหเกสตา สินิทฺธเกสตา สุสณฺฐานเกสตา อลุฬิตเกสตา สมเกสตา โกมลเกสตา นานาจิตเกสตา นนฺทิยาวฏฺฏาทิปทกฺขิณาวฏฺฏเกสตา เกตุมาลาวินทฺธาติ อิมานิ อสีติ อนุพฺยญฺชนานิ ปริมกตปารมีสุกฺกธมฺมสญฺจยานุภาวนิปฺผนฺนานิ. อิเมหิ อสีติสงฺขาเตหิ อนุพฺยญฺชเนหิ สมนฺนาคตตฺตา อนุพฺยญฺชนสมฺปนฺโนติ วุจฺจติ. พาตฺตึสวรลกฺขโณติ เอตฺถ “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคตตฺตา นิสฺสำสยำ สพฺพญฺญุพุทฺโธ อยนฺ”ติ พฺราหฺมณนิคณฺฐเทวพฺรหฺมาทีหิ ลกฺขียติ โพธียติ ตำสมงฺคี เอเตหีติ ลกฺขณานิ. พาวริยสฺสนฺเตวาสิกาทโย เจตฺถ นิทสฺสนำ. อถวา

ลกฺขณปาฐเกหิ “อิทำ อิมำ ลกฺขณำ นามา”ติ สยำ ลกฺขิยนฺติ ลกฺขณสตฺถโยเคนาติ ลกฺขณานิ. พาตฺตึส วรลกฺขณานิ เอตสฺสาติ พาตฺตึสวรลกฺขโณ. อุตฺตมพาตฺตึสมหาปุริสลกฺขเณหิ สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ อตฺโถ.

ตานิ ปน สห กมฺมานิสำเสหิ วณฺณยิสฺสาม. มหาปุริโส ปน ปารมีภูมิยำ ทานาทีสุ ปุญฺญกมฺเมสุ ทฬฺหสมาทาโน อโหสิ. เตน สุปฺปติฏฺฐิตปาทลกฺขณำ นิพฺพตฺติสฺสติ. ปเรหิ อวิกฺขมฺภิยภาโว ตทานิสำโส. สตฺตานำ ปน อุปฺปนฺนำ ภยำ ทิสฺวา อารกฺขำ อกาสิ. ปริวารำ กตฺวา ทานำ อทาสิ. เตนสฺส ปาเทสุ จกฺกลกฺขณำ นิพฺพตฺติสฺสติ. ปริวาเรตฺวา อเนกานิ มงฺคลานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. เสยฺยถิทำ. สตฺติ, สีรีวจฺโฉ, นนฺทิยาวฏฺฏำ, โสวตฺถิกำ, วฏฺฏสกำ, วฑฺฒมานำ, ภทฺทปีฐำ, องฺกุโส, ปาสาโท, โตรณำ, เสตจฺฉตฺตำ, ขคฺคำ, ตาลวณฺฏำ, โมรหตฺถำ, อุณฺหีสำ, ปตฺตำ, มณิ, สุมนทามำ, ปทุมำ, รตฺตุปฺปลำ, เสตุปฺปลำ, นีลุปฺปลำ, รตฺตปุณฺฑริกำ, เสตปุณฺฑริกำ, ปุณฺณฆโฏ, ปุณฺณปาติ, สมุทฺโท, จกฺกวาฬำ, หิมวา, เมรุ, สูริโย, จนฺทิมา, นกฺขตฺตำ, จตุโร มหาทีปา ปริตฺตทีปา, สปริโส จกฺกวตฺติ, ทกฺขิณาวตฺตเสตสงฺโข, สุวณฺณมจฺฉยุคฬำ, จกฺกำ, สตฺต มหาคงฺคา, สตฺต มหาเสลา, สตฺต มหาสรา, สุปณฺณราชา, สุสุมารโก, ธชปฏากำ, รตนปาฏงฺกี, สุวณฺณวาลพีชนี, เกลาสปพฺพโต, สีหราชา, พฺยคฺฆราชา, วลาหโก อสฺสราชา, อุโปสถวารณราชา ฉทฺทนฺตหตฺถี, วาสุกี อุรคราชา, หำสราชา, อุสภราชา, เอราวโณ นาคราชา, สุวณฺณมกโร, จตุมุขา โสวณฺณนาวา, สวจฺฉกา คาวี, กินฺนโร, กินฺนรี, กรวีโก, มยูรราชา, โกญฺจราชา, จกฺกวากราชา, ชีวญฺชีวกราชา, ฉ กามาวจรเทวโลกา, โสพฬส พฺรหฺมโลกาติ อฏฺฐุตฺตรสตมงฺคลานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺตีติ. พหุปริวารภาโว ตทานิสำโส.

ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต อโหสิ, เตน อายตปณฺหีลกฺขณำ ทีฆงฺคุลิลกฺขณำ พฺรหฺมุชุ-คตฺตลกฺขณนฺติ ตีณิ ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. ทีฆายุกภาโว ตทานิสำโส.

ปุพฺเพ ปน นาถานาถานำ ขชฺชโภชฺชาทิปณีตอุตฺตมรสำ อทาสิ. เตน สตฺตุสฺสทลกฺขณำ สมวฏฺฏกฺขนฺธลกฺขณญฺจ นิพฺพตฺติสฺสติ. อุตฺตมจตุปจฺจยลาภิภาโว ตทานิสำโส.

ปุพฺเพว ทานาทีหิ พหูหิ สงฺคหวตฺถูหิ มหาชนำ สงฺคณฺหี. เตนสฺส มุทุตลุนหตฺถ-ปาทลกฺขณำ ชาลวิจิตฺตหตฺถปาทลกฺขณนฺติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. สุสงฺคหิตปริชนภาโว ตทานิสำโส.

ปุพฺเพ ธมฺมยุตฺตำ อตฺถยุตฺตำ วจนำ มหาชนสฺส เทเสสิ. ธมฺมยาเคน ชนำ สกลโลกคตำ สนฺตปฺเปสิ. เตนสฺส อุสฺสงฺขปาทลกฺขณำ อุทฺธคฺคโลมลกฺขณนฺติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. สกลโลกคฺคภาโว ตทานิสำโส.

ปุพฺเพ ปน อนฺเตวาสิกานํ ลหุญฺจ สุเขน จ วิชานนตฺถํ สกฺกจฺจํ สิปฺปานิ วาเจสิ. เตนสฺส เอณิชงฺฆลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. สมณารหานํ อคฺคลาภานํ ลาภิภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ ปณฺฑิเต อุปสงฺกมิตฺวา กุสลาทิธมฺเม ปุจฺฉิ “กึ ภนฺเต กุสลนฺ”ติอาทินา. เตนสฺส สุขุมจฺฉวิลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. มหาปญฺญาภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ อกฺโกธโน อโหสิ. มหคฺฆตฺถรณานิ จ อทาสิ. เตนสฺส กญฺจนตฺตจ-ลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. มหคฺฆตฺถรณาทีนํ ลาภิภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ จิรปวุตฺเถ ชเน สมานยิตฺวา มาตาทีหิ ปุตฺตาทโย สมาคมํ อกาสิ. เตนสฺส โกโสหิตวตฺถคุยฺหลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. ปจฺจามิตฺตมทฺทนสมตฺถพหุปุตฺตกภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ ปุริสวิเสสมญฺญาย ตทนุรูปการํ อกาสิ. เตนสฺส นิโคฺรธปริมณฺฑโล ติฏฺฐนฺโต อโนนมนฺโต อุโภหิ ปาณีหิ ชณฺณุกานิ ปรามสติ ปริมชฺชตีติ อิมานิ เทฺว มหาปุริสลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. มหทฺธนธญฺญาทิภาโว ปจฺฉิมภเว ฐตฺวา มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมนภาโว จ ตทานิสโส.

ปุพฺเพ มหาชนสฺส สทฺธาทิวุทฺธึ เอสิ ปริเยสิ. เตนสฺส สีหปุพฺพฑฺฒกายลกฺขณํ จิตนฺตรํสิกลกฺขณนฺติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. อหานธมฺมภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ ปน ปาณิโน ปาณินา วา สตฺถาทีหิ วา น วิพาเธสิ. เตนสฺส รสคฺคสคฺคิ-ลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. มุตฺตาพาธเสริตา ตทานิสโส.

ปุพฺเพ ปิเยน ปสนฺเนน เนตฺเตน มหาชนํ อุทิกฺขิตา อโหสิ. เตนสฺส อภินีล-เนตฺตลกฺขณํ โคปขุมลกฺขณนฺติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. พหูนํ ปิยภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ จาคาทิปุญฺญกมฺมปุพฺพงฺคโม อโหสิ. เตนสฺส อุณฺหีสสีสลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. มหาชนสฺส อนฺวายิกภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ มุสาวาทํ ปหาย สจฺจํ ภาสิตา อโหสิ. เตนสฺส เอเกกโลมลกฺขณํ อุณฺณาโลมลกฺขณํ จาติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. มหาชนสฺส อุปวตฺตนภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ สณฺหานคโต เปสุญฺญวจนํ ปหาย สามคฺคิวจนํ อภาสิ. เตนสฺส จตฺตาลีสทนฺตลกฺขณํ อวิรฬทนฺตลกฺขณํ จาติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. อเภชฺชชนตาภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ ผรุสํ ปหาย พหูนํ ปิยภาณี อโหสิ. เตนสฺส ปหูตชิวฺหาลกฺขณํ พฺรหฺมสฺสรลกฺขณํ จาติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. อาเทยฺยวาจภาโว ตทานิสโส.

ปุพฺเพ สมฺผปฺปลาปี ปหาย มนฺตาคิรํ อภาสิ. เตนสฺส สีหหนุลกฺขณํ นิพฺพตฺติสฺสติ. ปเรหิ อปธ็สิยภาโว ตทานิสฺโส.

ปุพฺเพ ปน วิญฺญหิ ครหิตํ มิจฺฉาชีวํ ปหาย พุทฺธสฺวณฺณิตํ สมฺมาอาชีวํ ปวตฺเตสิ. เตนสฺส สมทนฺตลกฺขณํ สุสุกฺกทาฒลกฺขณํ จาติ เทฺว ลกฺขณานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. สุทนฺตปริสภาโว ตทานิสฺโสติ. อิมานิ ปน ทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขณานิ สพฺพญฺญุพุทฺธานํ วุตฺตกมฺมานุภาเวเนว นิพฺพตฺตนฺติ. เอตฺตาวตา วุตฺตาเยว เตสํ อานิสํสาติ เวทิตพฺพา. อิเมหิ ปน อนุพฺยญฺชเนหิ อิเมหิ มหาปุริสลกฺขเณหิ จ สมนฺนาคตรูปโก เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.

อปริมิตสิรีนุภวนํ

๔๔. สุวณฺณวณฺโณติ สุวณฺณสฺส วณฺณสทิโส เอตสฺสาติ สุวณฺณวณฺโณ. กตวิมฏฺฐ-ชมฺโพนทรตฺตสุวณฺณวณฺโณติ อตฺโถ. สุขุมจฺฉวิกตฺตา รโชชลฺลสฺส กาเย อนุปลิมฺปนโต วิคตํ รชํ เอตสฺสาติ วิคตรโช. วิคตรชตฺตาเยว สุนฺทรา สพฺพทิสา ปตฺถฏา ปภา เอตสฺสาติ สุปฺปภาโส. สุปฺปภาสตฺตาเยว ชุตึ ธาเรตีติ ชุตินฺธโร. ยโส อคฺโค ปตฺโต เอตสฺสาติ ยสคฺคปฺปตฺโต. อุตฺตมยสํ วิสิฏฺฐปริวารํ ปตฺโตติ อตฺโถ. ปญฺญาปุญฺญสิรีรโสภาอาทิ สิรี อสฺส อตฺถีติ สิริมา. วุตฺตปฺปการาย สมฺปทาย ยุตฺตตฺตา อภิวิสิฏฺฐํ ปูชิตํ อธิกํ รูปี อสฺส อตฺถีติ อภิรูโป. สกลกปฺปี ปสฺสิตุ๎ อติตฺติกรตฺตา สุนฺทรํ สุภํ ทสฺสนํ เอตสฺสาติ สุทสฺสโน. มหนฺโต สกลโลกานุภาวาภิภวมาโน อานุภาโว เอตสฺสาติ มหานุภาโว. นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม. ชายิสฺสติ พฺราหฺมเณ กุเลติ อุภโต สุชาเต สกลโลกาภิปูชิเต มหานุภาเว มหาโภคสมฺปทาทิยุตฺเต ปุโรหิตพฺราหฺมณกุเล อุปฺปชฺชิสฺสติ.

๔๕. นิธานคตํ มหนฺตํ ธนํ อปริยนฺตํ เอตสฺสาติ มหทฺธโน. โส สตตํ ปริภุญฺชิตพฺโพ อุปโภคปริโภคสงฺขาโต มหนฺโต โภโค เอตสฺสาติ มหาโภโค. กุลมุตฺตโมติ กุลํ อุตฺตมํ เอตสฺสาติ กุลมุตฺตโม, อุตฺตมกุลสมฺปนฺโนติ อตฺโถ. อกฺขิตฺโตติ น ขิตฺโต, ชาติวาเทนาติ ชาติวจเนน กุลกถเนน, “ตุมฺเห เอวํชาติกา”ติ วุตฺเต “ตุมฺเหปิ เอวํชาติกา”ติ ปน นิพฺพตฺติตชาติวาเทน อนฺตเร น ขิตฺโต นาม, อกฺขิตฺโตติ อตฺโถ.

๔๖. สิริวฑฺโฒติ อาทีนิ ปาสาทานํ นามานิ. อชิตตฺถายาติ อชิตสฺส โพธิสตฺตสฺส อตฺถาย. อุปฺปนฺนาติ ปถวึ ภินฺทิตฺวา อุฏฺฐหิตฺวา สพฺพรตนมยา จตฺตาโร ปาสาทา ภวิสฺสนฺติ.

๔๗. สพฺพงฺคสมฺปนฺนาติ สพฺพงฺคปจฺจงฺคสมฺปนฺนา วิคตสรีรโทสา สุนฺทรรูป-สณฺฐานสมฺปนฺนา อติกฺกนฺตมานุสวณฺณา ทิพฺพวณฺณํ อสมฺปตฺตา สพฺพาการปริปูรี อิตฺถิโย ภวิสฺสนฺติ. สพฺพาภรณภูสิตาติ ปุญฺญิทฺธินิปฺผนฺนาหิ สชฺชิตา. มหาติ มหิตฺถิโย. มชฺฌิมกาติ มชฺฌิมิตฺถิโย. จูฬาติ อติตรุณิตฺถิโย. ตตฺถ โพธิสตฺตวสฺสาธิกวสฺสา มหาติ น ทฏฺฐพฺพา. สพฺพาปิ ตสฺส วสฺสา นิหีนวสฺสาติ. ติวิธนาฏกทสฺสนตฺถํ ปเนวํ วุตฺตา. ปริจาริกาติ ปาทปริจาริกา.

๔๘. อนูนา สตสหสฺสาติ อนูนา สตสหสฺสานิ. สมลงฺกตาติ อลงฺกริตพฺพฏฺฐานสฺส สพฺพสฺส อลงฺกริตตฺตา สมลงฺกตา. จนฺทมุขี นาม สพฺพาสํ ปธานภูตา นารี ตสฺส อคฺคมเหสี ภวิสฺสติ. ยถา อมฺหากํ โพธิสตฺตสฺส พิมฺพาเทวี. ปุตฺโต โส พฺรหฺมวฑฺฒโนติ ตสฺส โพธิสตฺตสฺส พฺรหฺมวฑฺฒนกุมาโร นาม ปุตฺโต ภวิสฺสติ.

๔๙. รมิสฺสติ รติสมฺปนฺโน, โมทมาโน มหาสุเขติ ทิพฺพรตึ อภิภวมานาย วิย มานุสกรติวุทฺธิปฺปตฺตาย ปญฺจกามคุณรติยา สมฺปนฺนตาย เอวํ โมทมาโน สมฺพุทฺธฆาเฌนาปิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา กเถตุมสกฺกุเณยฺยตาย มหนฺเต สุขุมกรเณ สุขุมปทฏฺฐานภูเต นิรนฺตรํ อุปฺปชฺชนโต มหนฺเตน กายิกเจตสิกสุเขน วา รมิสฺสติ อนุภวิสฺสติ. อนุภุตฺวา ยสํ สพฺพํ, นนฺทเน วาสโว ยถาติ นนฺทเน ตาวตึสภวเน นนฺทนวเน ทิพฺพยสํ อนุภวนฺโต สกฺโก เทวราชา วิย สพฺพํ สกลโลกํ สนฺนิจิตํ วิย มหายสํ อิสฺสริยปริวารสมฺปตฺตึ อนุภวิสฺสติ.

๕๐. กทาจีติ เอกทา อฏฺฐวสฺสสหสฺสานิ อคารมชฺเฌ วสนฺโต สมฺปตฺตึ อนุภวิตฺวา ฌาณปริปากคตกาเลติ อตฺโถ. รติมตฺถาย คจฺฉํ, อุยฺยาน กีฬิตุนฺติ รติอตฺถาย อุยฺยาเน กีฬิตุํ คจฺฉนฺโต.

๕๑. รติวินาสเนติ สพฺพโพธิสตฺตานํ ธมฺมตาภูตํ อภินิกฺขมนํ กามรติวินาสเน จตุโร นิมิตฺเต ทิสฺวา ธีโร โพธิสตฺโต วตฺถุกามกิเลสกาเมสุ อาทีนวํ ปสฺสนฺโต อภินิกฺขมิสฺสตีติ สมฺพนฺโธ.

ชิณฺณนฺติ เทวตาหิ อากาเส ทสฺสิตํ ชราชิณฺณรูปํ. พฺยาธิตญฺเจวาติ ตถา โรคาภิภูตญฺเจว. คตมายุกนฺติ วินฏฺฐายุสงฺขารํ. สุขิตนฺติ ปพฺพชฺชาสุเขน อฏฺฐหิ สมณภทฺร-สุเขหิ วา สุขิตํ. สพฺพภูตานํ อนุกมฺปโกติ สพฺพภูตานุกมฺปโก. อถวา สพฺพวฏฺฏคามิภูตํ อนุคนฺตฺวา เตหิ อนุภวิยมานวฏฺฏทุกฺขํ ปฏิจฺจ กรุณาย กมฺปตีติ สพฺพภูตานุกมฺปโก.

๕๒. นิพฺพินฺโทติ อุกฺกณฺฐิโต. อนเปกฺโขติ วิคตตณฺหจฺฉนฺโท. อนุตฺตรนฺติ นตฺถิ เอตสฺส สพฺพธมฺมชาเตสุ เอกธมฺโมปิ อุตฺตมภูตนฺติ อนุตฺตรํ. สนฺตีติ นิพฺพานํ. ตํ ปฏิจฺจ

สพฺพกิเลสา สมนฺติ อุปสมนฺติ. ตสฺมา ตํ สนฺตีติ วุจฺจติ. สพฺพญฺญุตาทีนมฺปิ ปติฏฺฐานฏฺเฐน ปทํ. สนฺติเยว ปทนฺติ สนฺติปทํ.

ตตฺรายํ อนุปุพฺพิกถา- ตทา ปน เมตฺเตยฺโย โพธิสตฺโต เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ปุพฺพภาเคเยว ตีสุ สมฺปทาสุ ปติฏฺฐาย วุตฺตปฺปการานํ สพฺพพุทฺธานํ สนฺติเก พฺยากรณํ ลภมาโน กปฺปสตสหสฺสาธิเก โสฬส อสงฺเขฺยยฺเย ปารมิโย ปูเรนฺโต อมฺหากํ ภควโตปิ สนฺติกา พฺยากรณํ ลภิตฺวา สกลโลกคตสตฺตานํ เอเกกสฺส อตฺถาย กปฺปมฺปิ นิรเย ปจฺจิตฺวา ทุกฺขา โมเจยฺยนฺติ เอวํ ปวตฺตมานกรุณาวเสน, ตถา สพฺพสตฺเต จกฺกวตฺติรชฺเช ปติฏฺฐาเปยฺยนฺติ เอวํ ปวตฺตมานอนุทฺทยวเสน สพฺพสตฺเต ทุกฺขา โมเจตฺวา อรหตฺเต ปติฏฺฐาเปยฺยนฺติ เอวํ วตฺตมานอนุกมฺปวเสน ตีณิ สมาทานานิ, อตฺตโน อนวเสเสตฺวา สมฺปตฺตยาจกานํ ทตฺวา ทานจริยาวเสน, ชีวิตํ ปริจฺจชิตฺวา สีลสมาทานวเสน, ทส กุสลกมฺมปเถ ปวตฺเตตฺวา มาตาปิตาทีนํ ปาริจริยาสงฺขาตเชฏฺฐาปจายิกวเสนาติ ตีณิ จริตสมาทานานิ, อโลภาโทสาโมเหหิ ปหานวเสน ตีณิ โพธิสตฺตปฺปหานานิ, อุสฺสาหอุมฺมคฺคอนิวตฺตหิตูปจาร-วเสน จตฺตาโร พุทฺธการกธมฺมา, ทฬฺหสมาทานอกมฺปิยจิตฺตตาอปจฺจุทาวตฺติปุพฺพงฺคมหิตูปจาร-วเสน ปญฺจ ปฏิปทา. โลภโทสโมหมฺราวาสงฺคณิกสพฺพภเวสุ โทสทสฺสนสีลตาย อโลภาโทสาโมหเนกฺขมฺมปวิเวกนิสฺสรณชฺฌาสยวเสน ฉ อชฺฌาสยา, ชีวิตํ ปริจฺจชิตฺวาปิ ปารมิตาสมาทานาวีติกฺกมนํ, อวีจิมฺหิ ปตมาเนปิ ทานอปริจฺจชนํ, อตฺตภาวํ จุณฺณวิจุณฺณํ หุตฺวา วิกิรนฺเตปิ อธิฏฺฐานาวิชหนํ, องฺคปจฺจงฺคานิ อุจฺฉุขณฺฑํ วิย ยนฺตมุเข ปีฬยนฺเตปิ สีลาวีติกฺกมนํ, มหารชฺชํ ปริจฺจชิตฺวาปิ สำราภินฺทนํ, อสิธาเรน กณฺณนาสं ฉินฺทนฺเตปิ ปรสฺส โกปากรณํ, จตูสุ ทิสาสุ ฐตฺวา อเนกสเตหิ ขคฺคหตฺเถหิ ปุริเสหิ ยกฺขาทีหิ จ เภรวรูเปน ภยสนฺตาปิ อุปฺปาเทนฺเตปิ อนุตฺตาสวเสน สตฺต อวีติกฺกมสมาทานานิ, มหิจฺฉตํ ปชหิตุกามตา, อปฺปิจฺฉคุเณ สมาทาย ปวตฺติตุกามตา, โลภํ ปชหิตุกามตา, สนฺตุฏฺฐิภวิตุกามตา, คณวาสํ ฉฑฺเฑตุกามตา, ปวิเวกํ พฺรูเหตุกามตา, ปปญฺจรามํ ชหิตุกามตา, นิปฺปปญฺเจ ปติฏฺฐหิตุกามตาวเสน อฏฺฐ มหาปุริสวิตกฺกา, สีลสำวรปฺปธานํ, ฌานํ อนุรกฺขณปฺปธานํ, ตำนีวรณปฺปหานปฺปธานํ, ติสฺโส อนุปสฺสนา ภาวนปฺปธานํ, ครุสำวาเส อสมฺโมหปฺปธานํ, ปริปุจฺฉาฌาณปฺปธานํ, ทาน-ปโยคปฺปธานํ, ปรกฺกเม อนิวตฺตนปฺปธานํ, อกุปฺปเจโตปธานนฺติ อิมานิ นว โพธิปธานานิ ปริวาเรตฺวา ทานสีลเนกฺขมฺมปญฺญาวีริยขนฺติสจฺจอธิฏฺฐานเมตฺตุเปกฺขาวเสน ทสปารมิตาอุปปารมิตา-ปรมตฺถปารมิตาวเสน สมตึสปารมิสงฺขาเต โพธิสมฺภาเร ปริปาเจตฺวา เวสฺสนฺตรตฺตภาวสทิเส โอสานตฺตภาเว ปุตฺตภริยาทิทานวเสน ปารมิกูฏ์ คเหตฺวา ทุติเย จิตฺตวาเร ตุสิตาปุเร นิพฺพตฺติตฺวา ตตฺถ ยาวตายุกํ ฐตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน พุทฺธโกลาหเล อุปฺปนฺเน ทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตาหิ อายาจิโต ตุสิตเทวตาหิเยว ปริวุโต ตุสิตปุรโต เกตุมติยา ราชธานิยา สงฺขสฺส รญฺโญ

อตฺถธมฺมานุสาสกำ อุภโต สุชาตำ ยาว สตฺตมกุลปริวฏฺฏำ อกฺขิตฺตำ อนุปกุฏฺฐำ อฑฺฒำ มหทฺธนำ มหาโภคำ อปริมิตยสสมฺปนฺนำ สกลโลเก ปญฺญาตำ สพฺพสตฺตปูชิตำ กตราชสกฺการำ ปูริตปารมึ อุสฺสนฺนกุสลมูลำ ปจฺจิมภวิกำ สุพฺรหฺมำ นาม ปุโรหิตำ พฺราหฺมณำ ปฏิจฺจ ตาทิสาย เอว พฺรหฺมวติยา นาม พฺราหฺมณิยา กุจฺฉิมฺหิ อาสาฬฺหีปุณฺณมุโปสเถ ปจฺจูเส ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ทสสหสฺสิโลกธาตุำ กมฺปยิตฺวา พาตฺตึสวิธำ ปาฏิหาริยำ ทสฺเสตฺวา ทส มาเส กุจฺฉิมฺหิ วสิตฺวา ทสมาสจฺจเยน อิสิปตเน มิคทาเย มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมิตฺวา พฺรหฺมมหาราชานีำ หตฺถโต ภูมิยำ ปติฏฺฐเปตฺวา วุตฺตนเยเนว ทิสา วิโลกนำ กตฺวา สีหนาทำ นทิตฺวา อนุกฺกเมน มหาปริวาเรน วฑฺฒมาโน วิญฺญุตำ ปาปุณิสฺสติ.

อถสฺส ปุญฺญานุภาเวน มหาปถวึ ภินฺทิตฺวา สตฺตรตนมยา จตฺตาโร ปาสาทา อุฏฺฐหิสฺสติ. เตสุ เอโก สิริวฑฺโฒ นาม, เอโก วฑฺฒมาโน นาม, เอโก สิทฺธตฺโถ นาม, เอโก จนฺทโก นาม. เอเกโก สตฺตภูมิโก ภวิสฺสติ. เอเกกสฺมึ ภูมิเก โสวณฺณมยา รูปิยมยา ปวาฬมยา ผลิกมยา โลหิตงฺกมยา มสารคลฺลมยา สพฺพรตนมยา สหสฺสกูฏาคารา ภวิสฺสนฺติ. เอเกโก ปาสาโท สตฺตหิ รตนปาการหิ ปริกฺขิตฺโต ภวิสฺสติ.

เตสุ เอโก ปาสาทปาการ สุวณฺณรตนมโย เอโก รชตมโย เอโก ปวาฬมโย เอโก ผลิกมโย เอโก โลหิตงฺกมโย เอโก มสารคลฺลมโย เอโก สพฺพรตนมโย. เตสุ สตฺต โตรณปนฺติโย. กนกมยปาการ รชตมยา โตรณปนฺติ. รชตมยปาการ กนกมยา. ปวาฬมย-ปาการ ผลิกมยา. ตสฺมึ ปวาฬมยา. โลหิตงฺกมยปาการ มสารคลฺลมยา. ตสฺมึ โลหิตงฺกมยา. สพฺพรตนมยปาการ สพฺพรตนมยา โตรณปนฺติ ภวิสฺสติ.

เตสมฺปิ จตูสุ กณฺเณสุ ลตาปทุมรตนเวฬุรตนทามรตนวิตานานิ หุตฺวา วิสุำ วิสุำ โอลมฺพมานานิ สุวณฺณฉุปิกามตฺถกโต อุทฺธำ รตนสหสฺสมตฺเต ฐาเน วสนฺติ. สมนฺตโต รตนมยเวฬุเคสุ นานาวณฺณวิจิตฺตธชปฏากา จลมานา ปาสาเท อลงฺกโรนฺตา ปชฺชลมานา วสนฺติ. สพฺพรตนมยา กิงฺกณิกชาลา สมนฺตโต รตนมุขวฏฺฏิสุ โอลมฺพมานา ทิพฺพสงฺคีติปฏิภาคำ รวำ มุญฺจมานา วสนฺติ. เตสำ ธชปฏากนฺตเร ฆฏเฏนฺตานำ สทฺเทน สกลนครวาสิโน รตฺตินฺทิวำ ทิพฺพคนฺธพฺพนิคฺโฆเสน วิย อาโมทิตฺวา ปโมทิตฺวา อภิรมิสฺสนฺติ. เตหิ ปน ปาสาเทหิ นิจฺฉรนฺตา โอภาสา วิกฺกิรณชาลาภาโส วิย ปชฺชลนฺตา ภวิสฺสนฺติ. เตโนภาเสน ปาสาทา อคฺคิปชฺชลิตตาลวนสารวนาทีนิ วิย วิชฺโชตนฺตา ภวิสฺสนฺติ. ปวาฬอินฺทนีลผลิกโลหิตงฺคาทิมเยหิ กูฏาคารสหสฺเสหิ อินฺทจาปสตวินทฺธเหมคิริ วิย วิลาสมานา ภวิสฺสนฺติ. เตสำ ปน ภิตฺตีสุ สมนฺตโต นีลมณิจิตฺตลตาปนฺติ สพฺพรตนมยา มกรทนฺตปนฺติ พฺยคฺฆปนฺติ สีหปนฺติ อสฺสปนฺติ หตฺถิปนฺติ รถปนฺติ โกญฺจปนฺติ มยูรปนฺติ ครุฬปนฺติ นาคปนฺติ พลากปนฺติ มจฺฉปนฺติ

เทวปนฺติ พฺรหฺมปนฺติ ปาสาทปนฺติ นคปนฺติ สมุทฺทปนฺติ นินฺนคปนฺติ นครปนฺติ ปญฺจวฏฺฏาทโย จ สุวิภตฺตา ภวิสฺสนฺติ. ลตาปทุมานิ ปน ปฏิจฺฉาเทตฺวา นิรนฺตรํ ทิพฺพวสฺสํ วสฺสิสฺสติ. เตสุ ปน ปาสาเทสุ เอเกกสฺมึ ภูมเก สตฺต สตฺตสหสฺสานิ คพฺภานิ สุสชฺชิตเวฬุริยมยานิ สตฺต สตฺตปลฺลงฺกสหสฺสานิ รตนปิฬฺฑกานิ สตฺตรตนมยานิ สตฺต สตฺตเสตจฺฉตฺตสหสฺสานิ สตฺตสตฺตกานิ โคนก ปฏิก ปฏลิ กุทฺทโลมิก จิตฺตกุตฺตก โกเสยฺย กฏฺฏิสฺส กมฺพลา ทิมหคฺฆตฺถรณานิ เนกวณฺณสมุชฺชลานิ สยนสหสฺสานิ รตนวิจิตฺรานิ สตฺต สตฺตโกฏิสหสฺสานิ ธารยิสฺสนฺติ.

เอเกกสฺมึ ปน ปาสาเท สมนฺตา นาคปมุขา สตฺต สตฺตสหสฺสา วารณา สพฺพาลงฺการ-ภูสิตา อุกฺขิตฺตโสวณฺณธชาลงฺการวิภูสิตา ตรุณวิสมานวณฺณา เหมชาลปฏิจฺฉนฺนา สนฺนทฺธจมฺมา หุตฺวา ภวิสฺสนฺติ. วลาหกอสฺสราชปมุขา อาชานิยา โสวณฺณาลงฺการวิภูสิตา ปฏิมุกฺกสพฺพรตน-จมฺมา สตฺต สตฺตสหสฺสา. ตถา สตฺตรตนมยา อุสฺสิตธชา สพฺพาลงฺการภูสิตา ตรุณวิสมานวณฺณา อตฺตโน ปภาสมุทเย สกลํ ปาสาทํ นิมุชฺชาปยมานา สตฺต สตฺตสหสฺสรถา ฐสฺสนฺติ.

เอเกกสฺมึ ภูมเก อมรจฺฉรปฏิภาคา สพฺพาลงฺการภูสิตา นจฺจคีตวาทิตาทีสุ กุสลภาวาทิวิลาสสมฺยุตฺตา คหิตปญฺจงฺคิกตูริยหตฺถา วิสุทฺธชาติสมฺภูตา สตฺต สตฺตสหสฺส-นาฏกิตฺถิโย ภวิสฺสนฺติ. ตาสุ สพฺพเชฏฺฐิกา อคฺคมเหสี จนฺทมุขี นามา ภวิสฺสติ อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคตา นาติทีฆา นาติรสฺสา นาติกิสา นาติถูลา นาติกณฺหา นจฺโจทาตา อติกฺกนฺตา มนุสฺสวณฺณํ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณํ. ตสฺสา ปน สรีรโต จนฺทนคนฺโธ วายติ. มุขโต อุปฺปลคนฺโธ วายติ. สรีรปฺปภา ทฺวาทสหตฺถํ คณฺหาติ. กปฺปาสตูลปิจุสมฺผสฺสปฏิภาโค สรีรสมฺผสฺโส. ปญฺจกลฺยาณี ปจฺฉิมภวิกา ภวิสฺสติ.

ปุตฺโต ปนสฺส พฺรหฺมวฑฺฒกุมาโร นาม. โสปิ ราหุลกุมาโร วิย ปูริตปารมี ปจฺฉิมภวิโก. ตสฺปมุขา ปโรสหสฺสา ปุตฺตา ภวิสฺสนฺติ. เอเกกสฺมึ ปาสาเท โยชนปฺปมาณา จตฺตาโร นิธิกุมฺภา อุคฺคิริตสพฺพรตนา ฐสฺสนฺติ. จตูสุ กณฺเณสุ จตฺตาโร กปฺปรุกฺขา ปถวึ ภินฺทิตฺวา อุฏฺฐหิสฺสนฺติ นานาวตฺถนานาลงฺการอุปกรเณหิ สมุชฺชลมานา. เอเกกสฺมึ ปาสาเท สยํ เทโว วิย อลงฺกตปฏิยตฺโต สพฺพาลงฺการภูสิโต อโนปมาย รูปสมฺปทาย สมคฺคนารีคณ-ปริวุโต วสฺสสหสฺสํ สมฺปตฺตึ อนุภวมาโน วสิสฺสติ.

ตทา มหาสตฺตสฺส ปุญฺญานุภาเวน โจทิยมานา สกลชมฺพุทีเป เกตุมตีนครปมุเขสุ จตุราสีตินครสหสฺเสสุ ราชาโน สงฺขรญฺญา จกฺกวตฺตินา สทฺธึ เทวมนุสฺสา จ มหาสตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา “มาริส มยํ ตุมฺหากํ เวยฺยาวจฺจํ กาตุํ ปจฺจาสีสามา”ติ มุขํ โอโลกยมานา ฐสฺสนฺติ. มหาสตฺโต “อตฺถิ อมฺหากํ เวยฺยาวจฺจา, คจฺฉถ ตุมฺเห สกํ ภวนนฺ”ติ เต

อุยฺโยเชสฺสติ. สกลปถวีมณฺฑลํ อุคฺโฆสิตฉณมิว เทวนครํ, สุสชฺชิตมิว นนฺทนวนุยฺยานํ, ปาริจฺฉตฺตกนกฺขตฺตนิสฺสิตา วิย สุธมฺมา เทวสภา, อติวิย สสฺสิริกโสภคฺคปตฺตํ สกลโลกโต สิรึ อาเนตฺวา สมฺปิณฺฑิตมิว ภวิสฺสตีติ สกลชมฺพุทีโป นีลมณิภูริ วิย จตุรงฺคุลหริตติณฉนฺโน นิจฺจกาลํ สุผุลฺลลตาคุมฺพปาทปสมฺภริโต กุกฺกุฏสมฺปาตกคามนิคมสมากิณฺโณ โจรกณฺฏกวิรหิโต อปคตทิฏฺฐิคหโน ราชธานิสมุชฺชลิโต อุตฺตรกุรุอพกมนฺทาวิสาณาทิราชธานึ อวหสมาโน มสกฺกสารภวนกปฺโป สพฺพรตนสมฺปนฺโน สุภิกฺโข สมติตฺติกนทีตฬากาทิกตฺตา เขโม พหฺวนฺนปานขชฺชโภชฺชเลยฺยมจฺฉมํสุโร นานาวตฺถาภรณาทิอุปโภคปริโภคสมิทฺโธ เภริสทฺเทน สงฺขสทฺเทน ปณวสทฺเทน สมฺมสทฺเทน ตาฬสทฺเทน หตฺถิสทฺเทน อสฺสสทฺเทน รถสทฺเทน เอกนิคฺโฆโส เอกนินฺนาโท ภวิสฺสติ.

ตทา โพธิสตฺโต เทวโลกโต อาคโต. เกตุมติยา ราชธานิยา ตสฺมึ ตสฺมึ อุตฺตมกุเล นิพฺพตฺตา อฏฺฐารสโกฏิเทวปุตฺตา โพธิสตฺตสฺส อมจฺจมณฺฑลา ภวิสฺสนฺติ. เอวํ สุสมิทฺเธ มหาโภเค ปุณฺณปารมี อชิตกุมาโร อคารมชฺเฌ มหนฺตํ ยสํ อปริมิตสิรึ อนุภวนฺโต อฏฺฐวสฺสสหสฺสํ วสิ.

จตฺตาริ มหานิมิตฺตานิ ทิสฺวมานานิ

จนฺทมุขิยา อคฺคมเหสิยา ปุตฺเต ปฏิลทฺเธ ปริปากคเต ฌาณกาเล ปริปุณฺเณ เอกทิวสํ มหนฺเตน อานุภาเวน เทววิมานสฺส สสฺสิริกํ รถวรมารุยฺห อุยฺยานํ คจฺฉนฺโต เทวตานิมฺมิตํ ชราชิณฺณรูปํ ทิสฺวา โยพฺพนมทำ ปหาย นิพฺพินฺทมานโส นิวตฺติตฺวา ปุน ทิวสํ อุยฺยานํ คจฺฉนฺโต ตเถว พฺยาธิรูปำ ทิสฺวา อาโรคฺยมทำ ปหาย ตโต นิวตฺติตฺวา ปุน เอกทิวสำ อุยฺยานำ คจฺฉนฺโต ตเถว มตกรูปำ ทิสฺวา ชีวิตมทำ ปหาย ทิฏฺฐชชฺชโร วิย วชิรปพฺพเต ทิฏฺฐนิสฺสิริโก วิย อภินวสมฺผุลฺลกนกปวรปทุเม ทิฏฺฐภยการโณ วิย อาทิตฺตภเว ทิฏฺฐโสมฺมาภาโว วิย สรทปุณฺณจนฺเท ทิฏฺฐสรีรนิสฺสนฺทนโก วิย เทวพฺรหฺมวิมาเน อตฺตโน สิริสมฺปตฺติยำ ปฏิลทฺธวิปฺปฏิสารี นนฺทนวเน อุกฺกณฺจิตเทวปุตฺโต วิย อตฺตโน สิริภวเน อุกฺกณฺจิสฺสติ.

ปุน เอกทิวสำ อุยฺยานำ คจฺฉนฺโต อากาเส เทวตาทสฺสิตำ สมณรูปำ ทิสฺวา ตทภินนฺทิตฺวา อุยฺยานกีฬำ อนุภวิตฺวา เทวตาหิ อลงฺกโต นครำ ปวิสิตฺวา ปาสาทำ อภิรุยฺห สนฺติปทำ นิพฺพานำ ปริเยสนฺโต มหาภินิกฺขมนำ นิกฺขมิสฺสติ. วิตฺถารกถา ปน เหฏฺฐา นิทานกถาย คเหตพฺพาติ.

มหาภินิกฺขมนำ

อิทานิ ปธานจารึ อนุปพฺพชิตสมฺโพธึ จ ทสฺเสนฺโต สตฺถา-

๕๓. สตฺตาหำ ปธานจารำ จริตฺวา ปุริสุตฺตโม
ปาสาเทเนว ลงฺฆิตฺวา นิกฺขมิสฺสติ โส ชิโน.

๕๔. มิตฺตามจฺจสหาเยหิ ญาติสาโลหิเตหิ จ
จตุรงฺคินิยา เสนาย ปริสาหิ จตุวณฺณิหิ

๕๕. จตุราสีติสหสฺเสหิ ราชกญฺญาหิ ปุรกฺขโต
มหตา ชนกาเยน อชิโต ปพฺพชิสฺสติ.

๕๖. จตุราสีติสหสฺสานิ พฺราหฺมณา เวทปารคู
เมตฺเตยฺยสฺมึ ปพฺพชิเต ปพฺพชิสฺสนฺติ เต ตทา.

๕๗. อิสิทตฺโต ปุราโณ จ อุภโย เตปิ ภาตโร
จตุราสีติสหสฺสานิ ปพฺพชิสฺสนฺติ เต ตทา.

๕๘. ชาติมิตฺโต วิชโย จ ยุคา อมิตพุทฺธิโน
ปจฺจุเปสฺสนฺติ สมฺพุทฺธำ จตุราสีติสหสฺสโต.

๕๙. สุทฺธิโก นาม คหปติ สุทฺธนา จ อุปาสิกา
ปจฺจุเปสฺสนฺติ สมฺพุทฺธำ จตุราสีติสหสฺสโต.

๖๐. สงฺโฆ นาม อุปาสโก สงฺฆา นาม อุปาสิกา
ปจฺจุเปสฺสนฺติ สมฺพุทฺธำ จตุราสีติสหสฺสโต.

๖๑. สุทฺธโน นาม คหปติ สุทตฺโต อิติ วิสฺสุโต
ปจฺจุเปสฺสนฺติ สมฺพุทฺธำ จตุราสีติสหสฺสโต.

๖๒. อิตฺถี ยสวตี นาม วิสาขา อิติ วิสฺสุตา
จตุราสีติสหสฺเสหิ นรนารีหิ ปุรกฺขตา
นิกฺขมิสฺสนฺติ เนกฺขมฺมำ เมตฺเตยฺยสฺสานุสาสเน.

๖๓. อญฺเญ นาคริกา เจว ตโต ชานปทา พหู
ขตฺติยา พฺราหฺมณา เวสฺสา สุทฺธา เจว อนปฺปกา.

๖๔. เนกฺขมฺมาภิมุขา หุตฺวา นานาชจฺจา มหาชนา

เมตฺเตยฺยสฺสานุปพฺพชฺชํ ปพฺพชฺชิสฺสนฺติ เต ตทา.

๖๕. ยสฺมึ จ ทิวเส ธีโร เนกฺขมฺมํ อภินิกฺขมิ
นิกฺขนฺตทิวเสเยว โพธิมณฺฑํ อุเปหิติ.

๖๖. อปราชิเต นิสภณฺฑาเน โพธิปลฺลงฺกมุตฺตเม
ปลฺลงฺเกน นิสีทิตฺวา พุชฺฌิสฺสติ มหายโสติ

อาห.

๕๓. ตตฺถ สตฺตาหํ ปธานจารํ จรตฺวาติ อุปริปาสาทสิริคพฺภเยว สตฺต ทิวสานิ ปธานโยคํ กริตฺวา. สุจริตทุจฺจริตาทีนิ โกฏฺฐาทีสุ วา ธนธญฺญานิ ปูเรนฺตีติ ปุริสา. อปูเรนฺตาปิ ตพฺโพหาเรเนว วุจฺจนฺติ ขนฺธสนฺตาเน นิรุฬฺหตฺตา ตพฺโพหารสฺส. ปุพฺพปุริสตฺตา ปุริสานํ ปุริโสเยว วา อุตฺตโมติ ปุริสุตฺตโม. เสสโจทนาปริหาโร จ อิตฺถีนํ วเตน ทฺวิปทุตฺตมสทฺเท วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. ปาสาเทเนวาติ หตฺถิยานอสฺสยานากิจฺเจน อากาเส อุลฺลงฺฆิตฺวา คจฺฉมาเนน นาฏกาทิภริเตน รตนปาสาเทเนว อภินิกฺขมนํ นิกฺขมิสฺสติ.

๕๔. มิตฺตาติ เมตฺติยสงฺฆฏฺฏิตา. อมจฺจาติ สพฺพกิจฺเจสุ พฺยาวฏา. สุขทุกฺเขสุ สหายนฺติ ปวตฺตนฺตีติ สหายา. ฌาตีติ ฌาตกา. สาโลหิตาติ สมานโลหิตา. ตตฺถ สุขทุกฺขสมฺพนฺธา มิตฺตา. สพฺพพฺยาปาเรสุ ยุตฺตา อมจฺจา. อสมฺพทฺธา สหายา. ภาตุภคินีมาตุลาทโย สมานโลหิตา สาโลหิตา. อวเสสา อชฺฌตฺติกา ฌาตี. ปริสาหิ จตุวณฺณิหิติ ขตฺติยพฺราหฺมณเวสฺสสุทฺทวเสน จตุวณฺณาหิ จตุชาตีหิ ปริสาหิ.

๕๕. ราชกญฺญาหีติ สงฺขรญฺโญ จตุราสีติสหสฺเสหิ ราชกญฺญาหิ. รญฺญา อนุญฺญาตาหิ ปริวาริโต นิกฺขมิสฺสตีติ ทฏฺฐพฺโพ. มหตา ชนกาเยนาติ มหนฺเตน ชนสมูเหน. อชิโต ปพฺพชิสฺสตีติ ปาสาททฺวาเรเยว มหาพฺรหฺมุนา อาภตํ อิสินิเสวิตํ อรหตฺตธชํ คเหตฺวา ปพฺพชิสฺสติ.

๕๖. เวทปารคูติ อิรุพฺเพทยชุพฺเพทสามเพทสงฺขาเตสุ อคฺเคสุ ตีสุ เวเทสุ ปารํ นิฏฺฐํ คตา. ปพฺพชิสฺสนฺติ เต ตทาติ โพธิสตฺตสฺส ปพฺพชิตทิวเสเยว สพฺเพ ตสฺส อนุปพฺพชิสฺสนฺติ.

๕๗. อิสิทตฺโต ปุราโณติ ทฺวินฺนํ ภาตรานํ นามํ. เต กิร จตุราสีติสหสฺสปริวุตา พฺราหฺมณกุมารา ปจฺเจกปริสํ คเหตฺวา ปพฺพชิสฺสนฺติ.

๕๘. ยุคาติ เทฺว ชนา. อมิตพุทฺธิโนติ อปริยนฺตพุทฺธิโน. อคฺคธมฺมเทสนาย เอว อริยมคฺคปญฺญํ ปฏิวิชฺฌิตุํ สมตฺถา. ปจฺจุเปสฺสนฺตีติ อุปคจฺฉนฺติ. จตุราสีติ สหสฺสโกติ จตุราสีติสหสฺสสงฺขาตาย ปริวุโต.

๕๙. สุทฺธิโก นาม คหปติ, สุทฺธนา จ อุปาสิกาติ สุทฺธิกเสฏฺฐิ จตุราสีติสหสฺส-อุปาสกปริสาย สทฺธึ สุทฺธนา จ อุปาสิกา จตุราสีติสหสฺสอุปาสิกาปริสาย สทฺธึ ปพฺพชิสฺสติ.

๖๒. วิสาขา อิติ วิสฺสุตาติ วิสาขาติ ปากฏา อุปาสิกา. เมฑฺเฑยฺยสฺสานุสาสเนติ เมฑฺเฑยฺยสาสเน.

๖๓. อญฺเญ นาครินา เจวาติ สุภูตา นาครินา อญฺเญ นครวาสิโน เจวาติ อตฺโถ. ชานปทาติ ชนปทวาสิโน.

๖๔. เนกฺขมฺมาภิมุขาติ เนกฺขมฺมนินฺนา. นานาชจฺจาติ นานาชาติกา.

๖๕. นิกฺขนฺตทิวเสเยวาติ ปาสาเท สตฺตาหํ ปธานจาริกํ จริตฺวา ตโต ปาสาทโต นิกฺขนฺตทิวเสเยว. โพธิมณฺฑํ อุเปหีติ โพธิปลฺลงฺกํ อุปคจฺฉิสฺสติ อภิรุหิสฺสตีติ อตฺโถ.

๖๖. อปราชิเตติ อชิเต เชตุมสกฺกุเณยฺย. นิสภณฺฐาเนติ อุตฺตมฏฺฐาเน. ตเทว วิวรนฺโต สตฺถา อาห “โพธิปลฺลงฺกมุตฺตเม”ติ. อถวา สกลโลเกน จาเลตุมสกฺกุเณยฺโย ปถวิยํ อจลฏฺฐายี อาชญฺญสฺเสว... อุสภวโร วิย จตุปริสปถวิยํ พุทฺธตฺตอาสวกฺขยนฺตรายนิยฺยาเนสุ วิคตสารชฺชสงฺขาตจตุเวสารชฺชปาเทหิ อจลฏฺฐายิตาย สพฺเพ พุทฺธา นิสภสทิสตฺตา “นิสภา”ติ วุจฺจนฺติ. วุตฺตญฺเหตํ “ทสพลธารี ปุริสาสโภ ปุริสสีโห”ติอาทิ. เตเยว เกหิจิ ปฏิกฺขิเปหิ อชิตตฺตา อปราชิตา. เตเยว นิสภา อปราชิตนิสภา. ตํ ปน ฐานํ เตหิ สพฺเพหิ สพฺพญฺญุตญาณปฏิวิชฺฌนวเสน ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐานโต อปราชิตนิสภานํ ฐานนฺติ “อปราชิตนิสภฐานนฺ”ติ วุจฺจติ, ตสฺมึ อปราชิตนิสภณฺฐาเน.

โพธิ วุจฺจติ ญาณํ. ตมฺปฏิวิทฺธฐานโต ตมฺโยเคน รุกฺโขปิ “โพธี”ติ วุจฺจติ. ตมฺมูเล สมฺภูโต ปลฺลงฺโก โพธิปลฺลงฺโก. อถวา สพฺพญฺญุตญาณปทฏฺฐานอคฺคมคฺคปฏิวิทฺธฏฺฐานํ โพธิปลฺลงฺโก. โพธิปลฺลงฺกเมว อุตฺตโมติ โพธิปลฺลงฺกมุตฺตโม, ตสฺมึ โพธิปลฺลงฺกมุตฺตเม.

ปลฺลงฺเกนาติ ติสนฺธิปลฺลงฺเกน. พุชฺฌิสฺสตีติ อนนฺตญาณปริวารํ สพฺพญฺญุตญาณํ ปฏิวิชฺฌิสฺสติ. ตทา ปน เมฑฺเฑยฺโย โพธิสตฺโต โอสานทิวเส ปพฺพชิตรูปํ ทิสฺวา สุวณฺณปญฺชเร อุกฺกณฺจิโต เกสรสีหราชา วิย วุตฺตปฺปการ สมฺปตฺติสิริสมฺปนฺเนสุ รตนปาสาเทสุ อุกฺกณฺจิตรูโป มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมิตุกาโม ภวิสฺสติ. อถ ตสฺมึ ขเณ สกลทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา อิมสฺมึ จกฺกวาเฬ สนฺนิปติสฺสนฺติ. สกลราชธานี ชมฺพุทีโป จ เอกโกลาหโล ภวิสฺสติ “อชิตกุมาโร อชฺช มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมิสฺสตี”ติ. ตสฺมึ ขเณ สงฺโข ราชา จตุราสีตินาฏกสหสฺเสหิ ปริวุโต ปาสาทํ ปริวาเรตฺวา ฐสฺสติ. เสสขตฺติย-พฺราหฺมณอุปาสกอุปาสิกา นาครา ชานปทา วุตฺตปฺปการปริสา คหิตคนฺธมาลาธูมกทลิธช-

ปุณฺณปาติกุสุมปาติอาทิหตฺถา อุปริอากาเส เทวตา คหิตฉณเวสา ทิพฺพกุสุมคนฺธาทิหตฺถา สาธุการนิคฺโฆเสน จ ยาว อกนิฏฺฐา เอกนินฺนาทำ กุรุมานา ฐสฺสนฺติ. จกฺกวาฬปพฺพต-อกนิฏฺฐภวนาทีสุ จิตเทวตาหิ สุวณฺณรชตมณิปวาฬผลิกกาจโลหิตงฺกมสารคลฺลาทิมยรตน-จงฺโกฏเกหิ วิสิฏฺฐกุสุมคนฺธจุณฺณาทีหิ สกลเมทนี นิรนฺตรำ ปาวสฺสกฆนมหาเมฆธาราหิ อชฺโฌตฺถฏา วิย ภวิสฺสติ. ตสฺมึ ขเณ รตนปาสาโท ปถวิโต อากาสำ อุปฺปตมาโน วิย สุวณฺณหำสราชา โพธิสตฺตอคฺคมเหสีนาฏกาทีหิ สมฺปุณฺโณเยว อากาสำ อุลฺลงฺฆิสฺสติ.

ตสฺมึ ขเณ สกลปริสา มหาสตฺตสฺส ปุญฺญานุภาเวน จกฺกวตฺติโน ราชานุภาเวน เทวตานำ เทวานุภาเวน อากาสำ อุลฺลงฺฆิสฺสติ. เย เย มหาสตฺเตน สทฺธึ คนฺตุกามา ภวิสฺสนฺติ. เต เต อากาสำ อตฺตานำ ปสฺสิสฺสนฺติ. มหาพฺรหฺมา ติโยชนิกำ เสตจฺฉตฺตำ ธาเรสฺสติ. สกฺโก สงฺขำ ธมมาโน ฐสฺสติ. สุยาโม วาลพีชนึ คเหตฺวา สนฺตุสฺสิโต ตาล วณฺฏำ ปญฺจสิโข เพฬุวปณฺฑุวีณำ วาทยมาโน จตูสุ ทิสาสุ ขคฺคหตฺถา มหาราชาโน ทิพฺพกุสุมาทิภริตสุวณฺณาทิ-จงฺโกฏกหตฺถา เทวกุมาริโย นานาทิสาสุ ขคฺคหตฺถา ยกฺขเสนาปติโน สมนฺตา ทิพฺพธชหตฺถา อสุรา มณิทณฺฑทีปกหตฺถา นาคราชาโน สิโลกคนฺธพฺพกุรุมานา สุปณฺณา มธุรคีเตน คายนฺตา กินฺนรา ทิพฺพนจฺจำ นจฺจนฺตา ฆฏเทวตา ทสสุ ทิสาสุ ฐสฺสนฺติ. เอวรูเปน สิริโสภคฺเคน ทิพฺพมานุสิกปริสาย ปริวุโต ปพฺพตานำ นจฺเจน วารณานำ โกญฺจนาเทน ตุรงฺคานำ หสเนน สีหานำ สีหนาเทน พฺยคฺฆานำ วิชมฺภเนน หำสานำ ตุฏฺฐิกาเรน เทวตานำ สาธุกาเรน อสุรานำ ฉุติโฆเสน พฺรหฺมานำ อปฺโผฏเนน เอกนินฺนาทำ เอกนิคฺโฆสชาตำ อากาสำ อลงฺกรมาโน ปาสาเทน คนฺตฺวา โพธิมณฺฑสมีปำ อุปสงฺกมิสฺสติ. ปาสาโท โพธิมณฺฑสมีเป อากาสโต โอตาเรตฺวา รมณีเย ภูมิภาเค ปติฏฺฐหิสฺสติ. ตตฺถ สตฺตาหำ สิริคพฺภเยว ปธานำ ปวตฺเตตฺวา สตฺตเม ทิวเส ตโต นิกฺขมิสฺสติ.

ปพฺพชฺชากถา

ตสฺมึ ขเณ มหาพฺรหฺมา ทิพฺพมยอฏฺฐปริกฺขาเร คเหตฺวา ตำ ฐานำ ปาปุณิสฺสติ. อถ มหาสตฺโต รตนขคฺเคน สโมฬิเกสกลาปำ ฉินฺทิตฺวา อากาเส ขิปิตฺวา พฺรหฺมหตฺถโต ปริกฺขาเรหิ ปพฺพชิสฺสติ. ตสฺมึ วุตฺตปฺปการา ปริสา มหาสตฺตำ อนุปพฺพชิสฺสติ.

อภิสมฺโพธิกถา

โส ปพฺพชิตฺวา จนฺทมุขิยา เทวิยา ทินฺนำ ทิพฺโพชปกฺขิตฺตำ ขีรมธุปายาสำ ปริภุญฺชิตฺวา สายณฺหสมเย ทกฺขิณทิสาภาเคน มหาโพธิมณฺฑำ อารุยฺห ปาจีนทิสาย

มหาโพธิรุกฺขํ อุปนิสฺสาย อปราชิตปลฺลงฺเก ปาจีนโลกธาตุ์ โอโลกยมาโน นิสินฺโน สนาฏกาย ปริสาย ทิพฺพมานุสกาย ปริวุโตเยว ปุริมยาเม ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสริตฺวา มชฺฌิมยาเม ทิพฺพจกฺขุ์ วิโสเธตฺวา ปจฺฉิมยาเม ทฺวาทสปทิกํ ปจฺจยาการ์ อนุโลมปฏิโลมวเสน สมฺมสนฺโต อรุณุคฺคมเนเยว สพฺพญฺญุตญาณ์ ปฏิวิชฺฌิตฺวา “อเนกชาติสังสารนฺ”ติอาทิกํ อุทานํ ปวตฺเตตฺวา โพธิสมีเปเยว สตฺตสตฺตาหํ วีตินาเมตฺวา พฺรหฺมยาจนํ ปฏิจฺจ อิสิปตนํ คนฺตฺวา ธมฺมจกฺกฺ ปวตฺเตสฺสติ. ตํ ทสฺเสนฺโต สตฺถา-

๖๗. อุเปตฺวา อุยฺยานวรํ ผุลฺลํ นาควนํ ชิโน
อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกฺ เอวฺ โส วตฺตยิสฺสติ.

๖๘. ทุกฺขฺ ทุกฺขสมุปฺปาทฺ ทุกฺขสฺส จ อติกฺกมฺ
อริยฏฺฐงฺคิกฺ มคฺคฺ ทุกฺขูปสมคามินฺ.

๖๙. ตทา มนุสฺสา เหสฺสนฺติ สมนฺตา สตโยชเน
ปริสา โลกนาถสฺส ธมฺมจกฺกปวตฺตเน.

๗๐. ตโต ภิยฺโย พหู เทวา อุเปสฺสนฺติ ตหึ ชิโน
เนสฺ โมเจสฺสติ ตทา พนฺธนา สตสหสฺสโกฏินนฺติ

อาห.

๖๗. ตตฺถ อุเปตฺวา อุยฺยานวรฺ, ผุลฺลํ นาควนนฺติ มูลโต ยาว อคฺคา สพฺพปาลิผุลฺลํ ปญฺจวิธภมรคณานุสญฺจริตสาขนฺตรฺ มยูรมตฺตโกกิลาทิวิหงฺควิกูชิตฺ นนฺทนอุยฺยานวนกปฺปี นาคภวนฺ นาม อุยฺยานวรฺ อุปคนฺตฺวา. อนุตฺตรฺ ธมฺมจกฺกนฺติ อุตฺตมฺ สมณพฺราหฺมณเทว-มนุสฺสมารพฺรหฺมาทีหิ อปฺปฏิวตฺติยฺ ติปริวฏฺฏฺ ทฺวาทสาการ์ เทสนาจกฺกฺ วตฺตยิสฺสติ กถยิสฺสตีติ อตฺโถ.

๖๘. ตทา ปน สกลทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา อวเสสมนุสฺสา จ ตสฺมึ อุยฺยาเน สนฺนิปติสฺสนฺติ. มานุสิกปริสา สมนฺตา สตโยชนิกา ภวิสฺสนฺติ. ทิพฺพปริสา สกลจกฺกวาฬ-คพฺภปูริตา ภวิสฺสนฺติ. เอวรูปปริสมชฺเฌ นิสีทิตฺวา เมตฺเตยฺโย สมฺมาสมฺพุทฺโธ ทุกฺขฺ ทุกฺขสมุปฺปาทนฺติอาทินา ปวตฺตธมฺมจกฺกฺ ปวตฺตยิสฺสติ.

ทุกฺขนฺติอาทีสุ นิพฺพจนวเสน เอวฺ สมาสโต อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ตตฺถ กุจฺฉิตฏฺโฐ ทุสทฺโท ทุปฺปตฺโตติอาทีสุ วิย. ตุจฺฉฏฺโฐ ขํ-สทฺโท ตุจฺฉากาสทีปนโต ขํ-สทฺโท วิย. ตสฺมา อชฺฌตฺติกาทิเภทอเนกาทีนวปทตฺตา กุจฺฉิตฏฺเฐน อวิญฺญุปริกปฺปิตธุวสุภอตฺตสุขาภาวา ตุจฺฉฏฺเฐน จ อาทิสจฺจฺ ทุกฺขนฺติ กถียตีติ. สมาโยคฏฺโฐ สํสทฺโท “สมาคโม”ติอาทีสุ วิย. อุปฺปตฺติอตฺโถ

อุปฺปาทสทฺโท. ตสฺมา ทุติยสจฺจํ ทุกฺขํ อวเสสปจฺจยสมาโยเค สมวาเย สติ อุปฺปชฺชติ. เอเตน หิ “ทุกฺขสมุปฺปาโท”ติ วุจฺจติ. ตติยสจฺจํ ปน ตํ ปฏิจฺจ สพฺพสฺส ทุกฺขสฺส อติกฺกมนโต “ทุกฺขสฺส จ อติกฺกโม”ติ วุจฺจติ. นิทฺโทสฏฺโฐ อริโย. กิเลสวินาสนโต วา ตโต อารา ปวตฺโตติ อริโย. อฏฺฐงฺคานิ เอตสฺส สนฺตีติ อฏฺฐงฺคิโก. นิพฺพานํ มคฺคตีติ มคฺโค. มคฺคียติ ตทตฺถิเกหีติ มคฺโค. อถวา มา-อิติ สทฺโท มารณตฺโถ. ค-สทฺโท คมนตฺโถติ. อกุสเล มาเรนฺโต คจฺฉติ ปวตฺตติ ปถวิรสํ วินาสยํ คจฺฉมานํ วิย อสนิวิจกฺกนฺติ มคฺโค. ทุกฺขํ อุปสมฺมติ เอเตน สยํ วา ทุกฺขํ อุปสเมตีติ ทุกฺขูปสโม, นิพฺพานํ. ทุกฺขูปสมคามินํ อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ เทเสสฺสติ ปวตฺเตสฺสตีติ สมฺพนฺโธ.

ตํ ปน ทุกฺขสจฺจํ ภควตา “ชาติปิ ทุกฺขา. ชราปิ ทุกฺขา. มรณมฺปิ ทุกฺขํ. โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา. อปฺปิเยหิ สมฺปโยโคปิ ทุกฺโข. ปิเยหิ วิปฺปโยโคปิ ทุกฺโข. ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ตมฺปิ ทุกฺขํ. สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา”ติ วุตฺตตฺตา ทฺวาทสวิธํ โหติ.

สมุทยสจฺจํ ปน “ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี, เสยฺยถิทํ. กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา”ติ วุตฺตตฺตา ติวิธตณฺหาวเสน ติวิธํ. อารมฺมณ-กาลสนฺตานปฺปเภทโต อฏฺฐุตฺตรสตเภทํ.

นิโรธสจฺจํ ปน “โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย”ติอาทินา วุตฺตตฺตา นามวเสน อเนกเภทมฺปิ นิพฺพานวเสน เอกเมว.

ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ “อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทํ. สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธี”ติ วุตฺตตฺตา อฏฺฐมคฺคงฺควเสน อฏฺฐวิธํ โหติ.

ตตฺถ ชาติอาทีนํ ทุกฺขทุกฺข-วิปริณามทุกฺข-สงฺขารทุกฺข-ปริยายทุกฺข-นิปฺปริยายทุกฺขาทีนํ วตฺถุภาวโต ทุกฺขตา เวทิตพฺพา. ตตฺถ พาธนลกฺขณํ ทุกฺขสจฺจํ. ปภวลกฺขณํ สมุทยสจฺจํ. สนฺติลกฺขณํ นิโรธสจฺจํ. นิยฺยานลกฺขณํ มคฺคสจฺจํ.

ตถา ทุกฺขสจฺจสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ.

สมุทยสจฺจสฺส อายูหนฏฺโฐ นิทานฏฺโฐ สโยคฏฺโฐ ปลิโพธนฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ.

นิโรธสจฺจสฺส นิสฺสรณฏฺโฐ วิเวกฏฺโฐ อสงฺขตฏฺโฐ อมตฏฺโฐ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ

มคฺคสจฺจสฺส นิยฺยานฏฺโ เหตฺวฏฺโ ทสฺสนฏฺโ อธิปเตยฏฺโ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ.

ตตฺถ ทุกฺขสจฺจสฺมึ อนาสวธมฺเม ตณฺหำ จ ฯเปตฺวา อวเสสา สพฺพธมฺมา อนฺโตคธา. สมุทยสจฺเจ ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ. เตหิ จ อสมฺมิสฺสำ นิโรธสจฺจำ, มคฺคสจฺเจ สมฺมาทิฏฺฐิมฺเขน วีมำสิทฺธิปาทปญฺญินฺทฺริยปญฺญาพลธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺคา อนฺโตคธา. เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโย ตโย ธมฺมา สมฺมาสงฺกปฺเป. จตฺตาริ วจีสุจริตานิ สมฺมาวาจาย, ตีณิ กายสุจริตานิ สมฺมากมฺมนฺเต, อปฺปิจฺฉสนฺตุฏฺฐิสทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลฉนฺทิทฺธิปฺปาทา สมฺมาอาชีเว, สมฺมาวายาเม จตุพฺพิธสมฺมปฺปธานวีริยินฺทฺริยวีริยพลวีริยสมฺโพชฺฌงฺคานิ. สมฺมาสติยา จตุพฺพิธ-สติปฏฺฐานสตินฺทฺริยสติพลสติสมฺโพชฺฌงฺคานิ. สมฺมาสมาธิมฺหิ สวิตกฺกสวิจาราทโย ตโย สมาธี, จิตฺติทฺธิปฺปาทสมาธินฺทฺริยสมาธิพลปีติปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคานิ อนฺโตคธานิ.

สพฺพานิ ปน สจฺจานิ อธิคมโต อญฺญมญฺญสภาคานิ อตฺตสุญฺญโต ทุกฺขปฏิเวธโต จ. สลกฺขณววตฺถานโต ปน วิสภาคานิ. ทุกฺขสมุทยสจฺจานิ ปน ทุรวคาหฏฺเฐน คมฺภีรานิ. โลกิยสาสวสภาวโต สภาคานิ. ผลเหตุปริญฺเญยฺยปหาตพฺพภาวโต วิสภาคานิ. นิโรธมคฺคสจฺจานิ ทุรวคาหตฺตา คมฺภีรานิ. โลกุตฺตรอนาสวสภาวโต สภาคานิ. วิสยวิสยิภาวสจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพ-สภาวโต วิสภาคานิ. ทุกฺขนิโรธสจฺจานิ สภาคานิ ผลอปเทสโต. วิสภาคานิ สงฺขตาสงฺขตโต. สมุทยมคฺคสจฺจานิ เหตุอปเทสโต สภาคานิ. วิสภาคานิ เอกนฺตกุสลากุสลโต. ทุกฺขมคฺคสจฺจานิ วา สภาคานิ สงฺขตโต. วิสภาคานิ โลกิยโลกุตฺตรโต. สมุทยนิโรธสจฺจานิ สภาคานิ เนวเสขนาเสขภาวโต. วิสภาคานิ สารมฺมณานารมฺมณโตติ.

ตตฺถ ปฐมสจฺจำ โรโค วิย ทฏฺฐพฺพำ. ทุติยสจฺจำ ตำนิทานำ วิย. ตติยสจฺจำ ตทุปสมนำ วิย. จตุตฺถสจฺจำ เภสชฺชมิว. ภาโร วิย ปฐมสจฺจำ. ภาราทานำ วิย ทุติยำ, ตำนิกฺขิปนำ วิย ตติยำ, นิกฺขิปนุปาโย วิย จตุตฺถำ. ปฐมำ วา ทุพฺภิกฺขมิว, ทุติยำ ทุพฺพุฏฺฐิมิว, ตติยำ สุภิกฺขมิว, จตุตฺถำ สุวุฏฺฐิ วิย, ปฐมำ วา เวรี วิย, ทุติยำ เวรมูลำ วิย, ตติยำ ตำสมุคฺฆาตมิว. จตุตฺถำ ตำสมุคฺฆาตุปาโย วิย. ปฐมำ วา วิสรุกฺขมิว, ทุติยำ ตำมูลมิว, ตติยำ ตทุปจฺเฉทมิว, จตุตฺถำ ตทุปจฺเฉทนุปาโย วิย, ปฐมำ วา ภยมิว, ทุติยำ ตำมูลมิว, ตติยำ นิพฺภยมิว, จตุตฺถำ ตทธิคมุปาโย วิย. ปฐมำ วา โอริมตีรมิว, ทุติยำ มโหโฆ วิย, ตติยำ ปรตีรมิว, จตุตฺถำ ตำสมฺปาปกอุปาโย วิย จ ทฏฺฐพฺพนฺติ.

ตตฺถ พาธนสภาวโต อญฺญำ ทุกฺขสจฺจำ นาม นตฺถิ. ยเทว พาธนำ, ตำ ทุกฺขสจฺจำ. ยำ ทุกฺขสจฺจำ, ตเทว พาธนนฺติ. กกฺขฬลกฺขณาทีหิ อญฺเญสำ ปถวีอาทีนำ อภาโว วิย. โวหารสุขตฺถำ ปน อเภเทปิ เภทูปจาโร ทฏฺฐพฺโพ ยถา “สิลาปุตฺตกสฺส สรีรนฺ”ติ. ตถา ปภวสภาวโต อญฺญำ สมุทยสจฺจำ นาม นตฺถิ. ยเทว ปภโว, ตเทว สมุทยสจฺจำ. ยเทว สมุทยสจฺจำ, ตเทว ปภาโว.

ตถา สนฺติสภาวโต อญฺญํ นิโรธสจฺจํ นาม นตฺถิ. ยเทว สนฺติสภาโว, ตเทว นิโรธสจฺจํ. ยเทว นิโรธสจฺจํ, ตเทว สนฺติสภาโว. ตถา นิยฺยานสภาวโต อญฺญํ มคฺคสจฺจํ นาม นตฺถิ. ยเทว นิยฺยานสภาโว, ตเทว มคฺคสจฺจํ, ยเทว มคฺคสจฺจํ, ตเทว นิยฺยานสภาโวติ ทฏฺฐพฺโพ.

ตตฺถ ปุริมสจฺจทฺวยํ ธุวสุภสุขอตฺตวิรหิตโต สุญฺญํ. อถวา ทุกฺขสมุทยมคฺคานํ สงฺขตตฺตา นิโรธสจฺจสฺส อสงฺขตตฺตา นิโรธสจฺจโต ตีณิ สจฺจานิ สุญฺญานิ, เตหิ นิโรธสจฺจํ สุญฺญํ. อถวา ทุติยจตุตฺถสจฺเจสุ เหตุภูเตสุ ปจฺจมตติยสจฺจานํ ผลภูตานํ อภาวา ปกติวาทีนํ ปกติ วิย ผเลน สหาคพฺภตฺตา ผลโต สุญฺโญ เหตุ. เหตุผลสมวายวาทีนํ ทฺวิอณุกาทีนํ วิย ปจฺจมทุติยสจฺจานํ ตติยจตุตฺถสจฺจานํ สมวายาภาวโต เหตุผลานํ สมานุปฺปตฺติวเสน สมวาโย นตฺถีติ เหตุโต สุญฺญํ ผลนฺติ เวทิตพฺโพ.

ตตฺถ สพฺพานิปิ สจฺจานิ สพฺพสพฺพญฺญุโพธิสตฺเตหิ มหาโพธิปลฺลงฺเก นิสินฺเนหิ “ชรามรณํ กึนิทานํ กึสมุทยํ กึชาติกํ กึปภวนฺ”ติ เหตุสมุปฺปนฺนธมฺมานํ เหตุปริเยสนาย ตถโต อวิตถโต อนญฺญถโต เอสนฏฺเฐน, เอสิตเหตูหิ “เตสํ ชรามรณํ ชาตินิทานํ ชาติสมุทยํ ชาติชาติกํ ชาติปภวนฺ”ติ เหตุปริคฺคหสฺส ตถโต อวิตถโต อนญฺญถโต ปริคฺคหฏฺเฐน, ปริคฺคหิตเหตูหิ “ชรามรณญฺจ ปชานาติ, ชรามรณสมุทยญฺจ ปชานาติ, ชรามรณนิโรธญฺจ ปชานาติ, ชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทญฺจ ปชานาตี”ติ วุตฺตปฺปฏิเวธสฺส ตถโต อวิตถโต อนญฺญถโต ปฏิเวธฏฺเฐน จ สจฺจานีติ วุจฺจนฺติ.

ตถา “ชาติ กึนิทานา, สงฺขารา กึนิทานา, กึสมุทยา กึชาติกา กึปภวา”ติ เอวํ เอสนฏฺเฐน, “สงฺขารา อวิชฺชานิทานา, อวิชฺชาสมุทยา, อวิชฺชาชาติกา, อวิชฺชาปภวา”ติ เอวํ ปริคฺคหฏฺเฐน, “สงฺขาเร จ ปชานาติ, สงฺขารสมุทยญฺจ ปชานาติ, สงฺขารนิโรธญฺจ ปชานาติ, สงฺขารนิโรธคามินีปฏิปทญฺจ ปชานาตี”ติ เอวํ ปฏิเวธฏฺเฐน สจฺจานีติ สพฺพตฺถ โยเชตพฺพานิ.

สจฺจกถาย ปน วิตฺถารกถา วิสุทฺธิมคฺคโต คเหตพฺพา. อติปปญฺจภเยน มยํ น วิตฺถารยิมฺหาติ.

ตตฺถ อิเมสุ จตูสุ อริยสจฺเจสุ “อิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, อิทํ ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจํ, อิทํ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ, อิทํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจนฺ”ติ เอวํ ปวตฺตํ จตุพฺพิธํ ญาณํ สจฺจญาณํ นาม. ตํ เอกํ ปริวฏฺฏํ อาการโต จตุพฺพิธํ. “ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปริญฺเญยฺยํ. ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจํ ปหาตพฺพํ, ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ สจฺฉิกาตพฺพํ. ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ ภาเวตพฺพนฺ”ติ เอวํ ปวตฺตํ จตุพฺพิธํ ญาณํ กิจฺจญาณํ นาม. ตํ เอกํ ปริวฏฺฏํ อาการโต จตุพฺพิธํ. “ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปริญฺญาตํ, ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจํ ปหีนํ, ตํ โข ปนิทํ

ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ สจฺฉิกตํ, ตํ โข ปนิทํ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ ภาวิตนฺ”ติ เอวํ ปวตฺตํ จตุพฺพิธํ ฌาณํ กตฌาณํ นาม. ตํ เอกํ ปริวฏฺฏํ อาการโต จตุพฺพิธํ. เอวํ ติปริวฏฺฏํ ทฺวาทสาการํ จตุสจฺจสงฺขาตํ ธมฺมจกฺกํ โส เมตฺเตยฺโย ภควา วุตฺตปฺปการาย ปริสาย มชฺเฌ นิสีทิตฺวา ปวตฺตยิสฺสติ.

๖๙. ตทา มนุสฺสา เหสฺสนฺติ, สมนฺตา สตโยชเน ปริสาติ ตสฺมึ กาเล ธมฺมจกฺก-ปวตฺตนสุตฺตนฺตเทสนาย สมเย สมนฺตา สตโยชนฏฺฐาเน มนุสฺสปริสา ภวิสฺสนฺติ. “สาธุ ภิกฺขเว กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺติมฺปิ ปจฺจเวกฺขิตา โหตี”ติอาทินา โลกํ นาถติ อายาจตีติ โลกนาโถ. อถวา สตฺตสงฺขารโลกสนฺตานคตกิเลสารโย นาถติ อุปตาเปติ วินาเสตีติ โลกนาโถ, ตสฺส โลกนาถสฺส.

๗๐. ตโต ภิยฺโยติ ตโต มนุสฺสปริสโต อติเรกตรา. ตหินฺติ ธมฺมจกฺกปวตฺตนฏฺฐาเน. พนฺธนาติ กิเลสพนฺธนา สํสารพนฺธนา วา โมเจตฺวา อริยมคฺคํ นิพฺพานํ ปาเปสฺสติ. สตสหสฺสโกฏินนฺติ สตสหสฺสโกฏิมนุสฺสานํ. อุปโยคตฺเถ เจตํ สามิวจนํ. สตสหสฺสโกฏิมนุสฺเส พนฺธนา โมเจสฺสติ เอตาย เทสนายาติ อตฺโถ. เทวานํ ปน อปริยนฺตานํ อภิสมโย ภวิสฺสติ.

สงฺขราชาทีนํ ปพฺพชฺชา

อิทานิ ปน สงฺขรญฺโญ ปพฺพชฺชํ อวเสสเทวมนุสฺสานํ อภิสมยาทีนิ จ ทสฺเสนฺโต สตฺถา-

๗๑. ตทา โส สงฺขราชาโน ปาสาทํ รตนามยํ
ชินปาโมกฺขสงฺฆสฺส นิยฺยาเทตฺวา ปุนาปรํ.

๗๒. มหาทานํ ททิตฺวาน กปณทฺธิกวนิพฺพเก
ตรมานรูโป สมฺพุทฺธํ เทวิยา สหเมกโก.

๗๓. มหตา ราชานุภาเวน อนนฺตพลวาหโน
นวุติโกฏิสหสฺเสหิ สทฺธึ ชินมุเปหิติ.

๗๔. ตทา หนิสฺสติ สมฺพุทฺโธ ธมฺมเภรึ วรุตฺตมํ
สุตฺวา อมตทุนฺทุภินิคฺโฆสํ จตุสจฺจปกาสนํ.

๗๕. รญฺโญ อนุจรา ชนตา นวุติสหสฺสโกฏิโย
สพฺเพว เต นิรวเสสา ภวิสฺสนฺเตหิ ภิกฺขุกา.

๗๖. ตโต เทวา มนุสฺสา จ ฯเปตฺวา โลกนายกํ
อรหตฺตวรมารพฺภ ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสเร ชินํ.

๗๗. เตสํ ชิโน พฺยากเรยฺย อรหตฺตวรปตฺติยา
อสีติโกฏิสหสฺเสหิ ตติยาภิสมโย ภเวติ

อาห.

๗๑. ตทาติ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตตฺวา โลกวินยนกาเล. ปาสาทํ รตนมยนฺติ อตฺตนา นิวุตฺถํ ปญฺจวีสติโยชนิกํ รตนมยํ ปาสาทํ. ชิโน ปาโมกฺโข ปธาโน เอตสฺสาติ ชินปาโมกฺโข. สีลาทีหิ สหตตฺตา ฆนิภูตตฺตา สมวาเย ปรโตโฆสาทิเสสปจฺจยสมาคเม สนฺตานคตกิเลส-หนนโต วา สงฺโฆ. ชินปาโมกฺโข จ โส สงฺโฆ จาติ ชินปาโมกฺขสงฺโฆ. ชินปาโมกฺขสงฺฆสฺส นิยฺยาเทตฺวาติ ปฏิยาเทตฺวา ภควโต ตตฺถ ภิกฺขุสเมน สทฺธึ สงฺฆารามํ กตฺวา วิหารตฺถาย. ตโต ปฏฺฐาย ตสฺส ภควโต สงฺฆารามํ อกาสิ.

๗๒. ปุนาปรํ มหาทานํ ททิตฺวานาติ กปณโภคาภาเวน โภคสมงฺคิโนปิ เย อุตฺตรํ โภคมิจฺฉนฺติ, เตปิ กปณาเยว. ตทา โภคสมงฺคิโน สตฺตา นาม นตฺถีติ. อทฺธานคมเน นิยุตฺตา อทฺธิกา. วนิมฺหิ ยาจนกาเล นิยุตฺตา วนิพฺพกา. ตรมานรูโปติ ตรมานสภาโว หุตฺวา. สมฺพุทฺธํ ชินํ อุเปหีตีติ สมฺพนฺโธ. เทวิยา สหาติ อคฺคมเหสิยา นาฏกิตฺถิยา สทฺธึ.

๗๓. นวุติโกฏิสหสฺเสหีติ นวุติโกฏิสหสฺสมนุสฺเสหิ.

๗๔. หนิสฺสตีติ ปหริสฺสติ, เทเสสฺสตีติ อตฺโถ. ธมฺมเภรึ วรุตฺตมนฺติ อุตฺตมํ วิสิฏฺฐํ จตุสจฺจธมฺมเภรึ. อมตทุนฺทุภินิคฺโฆสํ จตุสจฺจทีปกํ อมตเภริสทฺทํ สุตฺวา.

๗๕. รญฺโญ อนุจราติ สงฺขรญฺโญ สมีปจรา ตสฺส ปริจาริกา อมจฺจขตฺติย-พฺราหฺมณาทโย. ภวาทีสุ ชายนฺตีติ ชนา. ชนาเยว ชนตา. ยถา อิทปฺปจฺจยตาติ. ชนานํ สมูโห วา ชนตา. นิรวเสสาติ เอกสตฺตมฺปิ อฏฺฐเปตฺวา. ภวิสฺสตนฺเตหิภิกฺขุกาติ “เอถ ภิกฺขโว จรถ พฺรหฺมจริยํ สมฺมา ทุกฺขสฺส อนฺตกิริยายา”ติ เอวํ วจนสมนนฺตรเมว เมตฺเตยฺยสฺส ภควโต สพฺเพ นวุติสหสฺสโกฏิโย มนุสฺสา สทฺธึ รญฺญา อิทฺธิมยปตฺตจีวรธรา เอหิภิกฺขุกา ภวิสฺสนฺติ.

๗๖. โลกํ นิพฺพานาภิมุขํ นยตีติ โลกนายโก. อรหตฺตวรมารพฺภาติ อรหตีติ อรหา. สเทวเกน โลเกนาภิหฏา ปูชาสกฺการานุจฺฉวิโกติ อตฺโถ. อรหโต ภาโว อรหตฺตํ, อรหตฺตผลํ. อรหตฺตวรํ อารพฺภ อรหตฺตวรมารพฺภ. ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสเรติ “กึ ภนฺเต ภควา

อรหตฺตํ นาม, เกน ตํ อาคนฺตพฺพํ, กา นิพฺพานคามินีปฏิปทา”ติอาทินา นเยน เทวมนุสฺสา ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา อุตฺตมํ อรหตฺตผลํ ปฏิจฺจ ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสนฺตีติ อตฺโถ.

๗๗. อรหตฺตวรปตฺติยาติ อุตฺตมอรหตฺตผลํ ปตฺติยา, ตทธิคมุปายปฏิปทํ พฺยากริสฺสติ. ตทธิคมุปายสนฺทีปกํ ปญฺหํ พฺยากริสฺสติ. ตติยาภิสมโย ภเวติ ตสฺมึ ปญฺหวิสฺสชฺชเน อสีติโกฏิสหสฺเสหิ เทวมนุสฺเสหิ ตติโย อภิสมโย ภวิสฺสติ.

ตโย อภิสมยา

อิทานิ ตโย อภิสมเย ทสฺเสนฺโต สตฺถา-

๗๘. ขีณาสวานํ วิมลานํ สนฺตจิตฺตาน ตาทินํ
โกฏิสตสหสฺสานํ ปจฺโม เหสฺสติ สมาคโม.

๗๙. วสฺสวุฏฺฐสฺส ภควโต อภิฆุฏฺเฐ ปวารเณ
นวุติโกฏิสหสฺเสหิ ปวาเรสฺสติ โส ชิโน.

๘๐. ยทา จ หิมวนฺตมฺหิ ปพฺพเต คนฺธมาทเน
เหมรชตปพฺภาเร ปวิเวกคโต มุนิ.

๘๑. อสีติโกฏิสหสฺเสหิ สนฺตจิตฺเตหิ ตาทิหิ
ขีณาสเวหิ วิมเลหิ กีพิสฺสติ ฌานกีพิตนฺติ

อาห.

๗๘. ตตฺถ ขีณาสวานนฺติ ขีณา กามาสวภวาสวทิฏฺฐาสวอวิชฺชาสววเสน จตุพฺพิธา อาสวา เอเตสนฺติ ขีณาสวา. วิคตานิ กิเลสมลานิ เอเตสนฺติ วิมลา. กิเลสสงฺโขภาภาเวน สนฺตํ วูปสนฺตํ จิตฺตํ เอเตสนฺติ สนฺตจิตฺตา. ลาภาลาภยสายสนินฺทาปสํสาสุขทุกฺเขสุ สมปฺปวตฺตจิตฺตตฺตา ตาทิโน. อถวา อิฏฺฐานิฏฺเฐ ตาทีติอาทินา วุตฺตตฺตา อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ ตาทิโสเยวาติ ตาทิโน. สนฺตจิตฺตานํ ตาทีนํ สนฺตจิตฺตาน ตาทินํ. ปจฺโม เหสฺสติ สมาคโมติ ธมฺมจกฺกปวตฺตเน อรหตฺตปตฺเตหิ โกฏิสตสหสฺเสหิ ปจฺโม สมาคโม ภวิสฺสติ.

๗๙. วสฺสวุฏฺฐสฺสาติ ปจฺมํ วสฺสวุฏฺฐสฺส. อภิฆุฏฺเฐ ปวารเณติ เทวมนุสฺเสหิ ปวารเณ อภิโฆสิเต. ปวาเรสฺสติ โส ชิโนติ สงฺขรณฺฌา สทฺธึ เอหิภิกฺขุปพฺพชิเตหิ นวุติโกฏิ-สหสฺสอรหนฺเตหิ สทฺธึ วิสุทฺธิปวารณาย ปวาเรสฺสติ. อยํ ทุติโย สาวกสนฺนิปาโตติ วุจฺจติ.

๘๐. อุสฺสวสงฺขาโต หิโม อสฺส อตฺถีติ หิมวา. หิมวา เอว หิมวนฺโต. ยถา วนเมว วนนฺตนฺติ. ปวิฏฺเจ ปวิฏฺเจ ชเน มูลสารตจปตฺตปุปฺผผลคนฺเธหิ อุมฺมาทํ กโรตีติ คนฺธมาทโน, ตสฺมึ คนฺธมาทเน ปพฺพเต. เหมรชตปพฺภาเรติ สุวณฺณรชตเลเณ. อถวา สุวณฺณปพฺพตสฺส อนฺโต รชตปพฺภาเร. ปวิเวกคโตติ กายจิตฺตวิเวกคโต อุปคโต นิพฺพานา-รมฺมณผลสมาปตฺติวเสน อุปธิวิเวกํ คโต. ตตฺถ ติวิโธ วิเวโก กายวิเวโก จิตฺตวิเวโก อุปธิวิเวโกติ. วิเวโก จ นาม เตสํ สตฺตสงฺขารานํ ปฏิปกฺขานํ วิเวกภาโว อปคตภาโว ทูรภาโว. ตตฺถ คณมฺหา อตฺตานํ เอกีภาวกรณํ กายวิเวโก. นีวรณาทิกิเลเสหิ จิตฺตทูรีภาวกรณํ จิตฺตวิเวโก. โส รูปารูปาวจรสมาธิ. นิพฺพานํ ปน กิเลสุปธิอาทีหิ ทูรีภูตตฺตา อุปธิวิเวโก นาม. อิติ อิธ ตโยปิ วฏฺฏนฺติ. โมนํ วุจฺจติ ปญฺญา. สา อสฺส อตฺถีติ มุนิ. กายวจีมโนโมเนยฺเยหิ สมนฺนาคตตฺตา วา มุนิ. ตตฺถ อคาริยมุนิอนคาริยมุนิเสขมุนิอเสขมุนิ-ปจฺเจกมุนีสุ อเสขมุนิสงฺขาโต มุนิ.

๘๑. กีพิสฺสติ ฌานกีพิตนฺติ กสิณารมฺมณาทิอุปนิชฺฌายนฏฺเจน นีวรณาทิปจฺจตฺถิกฌาปนฏฺเจน จ ฌานนฺติ ลทฺธนามํ อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขณูปนิชฺฌานวเสน ทุวิธํ ฌานกีพิตํ กีพิสฺสติ. อนุโลมปฏิโลมเอกนฺตริกาทิวเสน รูปารูปฌานํ สมาปชฺชนฺโต อารมฺมณูปนิชฺฌานกีพิตํ กีพิสฺสติ. วิปสฺสนํ ปฏฺจเปตฺวา ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺโต ลกฺขณูปนิชฺฌานกีพิตํ กีพิสฺสติ. เต ปน อสีติโกฏิสหสฺสภิกฺขู อรหตฺตปญฺหพฺยากรเณ ราคพนฺธนา มุตฺตา. อยํ ตติโย สาวกสนฺนิปาโต ภวิสฺสติ.

เมตฺเตยฺยสตฺถุสาสนวิตฺถาริกํ

อิทานิ ภควโต ปริวารํ เวเนยฺยกิจฺจํ ทสฺเสตฺวา สตฺถา-

๘๒. โกฏิสตสหสฺสานิ ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกา
เมตฺเตยฺยโลกนาถํ ตํ ปริวาเรสฺสนฺติ สพฺพทา.

๘๓. ปฏิสมฺภิทาสุ กุสลา นิรุตฺติปทโกวิทา
พหุสฺสุตา ธมฺมธรา วิยตฺตา สงฺฆโสภนา
สุทนฺตา โสรตา ธีรา ปริวาเรสฺสนฺติ ตํ ชินํ

๘๔. ปุรกฺขโต เตหิ ภิกฺขูหิ นาโค นาเคหิ ตาทิหิ
ติณฺโณ ติณฺเณหิ สนฺเตหิ สทฺธึ สนฺติสมาคโต

๘๕. สทฺธึ สาวกสงฺเฆหิ ปริวาเรตฺวา มหามุนิ

อนุกมฺปโก การุณิโก เมตฺเตยฺโย ทฺวิปทุตฺตโม.

๘๖. อุทฺธรนฺโต พหู สตฺเต นิพฺพาเปนฺโต สเทวเก
คามนิคมราชธานี จริสฺสติ จาริกํ ชิโน

๘๗. อาหนิตฺวา ธมฺมเภรึ ธมฺมสงฺขปลาปนํ
ธมฺมยาคํ ปกิตฺเตนฺโต ธมฺมธชํ สมุสฺสยํ.

๘๘. นทนฺโต สีหนาทำว วตฺเตนฺโต จกฺกมุตฺตมํ
รสุตฺตมํ สจฺจปานํ ปายนฺโต นรนารินำ.

๘๙. หิตาย สพฺพสตฺตานำ นาถานาถำ มหาชนำ
โพเธนฺโต โพธเนยฺยานำ จริสฺสติ จาริกำ ชิโน.

๙๐. กสฺสจิ สรณคมเน นิเวเสสฺสติ จกฺขุมา
กสฺสจิ ปญฺจสีเลสุ กสฺสจิ กุสเล ทส.

๙๑. กสฺสจิ ทสฺสติ สามญฺญำ จตฺโร ผลมุตฺตเม
กสฺสจิ อสเม ธมฺเม ทสฺสติ ปฏิสมฺภิทา.

๙๒. กสฺสจิ วรสมฺปตฺตี อฏฺฐ ทสฺสติ จกฺขุมา
กสฺสจิ ติสฺโส วิชฺชาโย ฉฬภิญฺญา ปเวจฺฉติ.

๙๓. เตน โยเคน ชนกายำ โอวทิสฺสติ โส ชิโน
ตทา วิตฺถาริกำ เหสฺสำ เมตฺเตยฺยชินสาสนำ

๙๔. โพธเนยฺยชนำ ทิสฺวา สตสหสฺเสปิ โยชเน
ขเณน อุปคนฺตฺวาน โพธยิสฺสติ โส มุนีติ

อาห.

๘๒. ตตฺถ ฉฬภิญฺญาติ อิทธิวิธ ทิพฺพโสตธาตุ เจโตปริย ปุพฺเพนิวาส จุตูปปาต อาสวกฺขย อภิญฺญาวเสน ฉ อภิญฺญา เอเตสนฺติ ฉฬภิญฺญา. มหิทฺธิกาติ เอตฺถ ทสวิธา อิทฺธิ อธิฏฺฐานา อิทฺธิ, วิกุพฺพนา อิทฺธิ, มโนมยา อิทฺธิ, ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ, สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อริยา อิทฺธิ, กมฺมวิปากชา อิทฺธิ, ปุญฺญวโต อิทฺธิ, วิชฺชามยา อิทฺธิ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธีติ.

ตตฺถ เอกสฺส พหุภาวาทึ อิจฺฉนฺตสฺส ยถิจฺฉิตำ อาวชฺเชตฺวา จตุตฺถชฺฌาน-สมฺปยุตฺตญาเณน อธิฏฺฐานนิปฺผาทนำ อธิฏฺฐานวเสน นิปฺผนฺนตฺตา อธิฏฺฐานา อิทฺธิ.

อตฺตโน ปกติวณฺณมฺปิ ชหิตฺวา กุมาร นาค สุปณฺณ อสฺส หตฺถิ รถ สมฺทฺท ปพฺพต วน วิวิธเสนาพฺยูหาทึ ทสฺเสนฺตสฺส ปกติวณฺณํ วิชหนาการวเสน ปวตฺตา วิกุพฺพนา อิทฺธิ.

อตฺตโน สรีรพฺภนฺตเร อณฺวํ มโนมยํ สรีรํ มาเปนฺตสฺส ตนฺนิปฺผาทนวเสน ปวตฺตา มโนมยา อิทฺธิ. สา ปน อิทฺธิ “อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อณฺวํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคํ อหีนินฺทฺริย”นฺติอาทินา อาคตา. “อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ ฌาณวิปฺผารา อิทฺธิ. ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาย ฯปฯ อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาย. อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ ฌาณวิปฺผารา อิทฺธี”ติอาทินา อาคตา ฌาณปฺปวตฺติโต ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา ตงฺขเณเยว วา ฌาณานุภาวนิพฺพตฺติวิเสสภูตา ฌาณวิปฺผารา อิทฺธิ. “ปฐมฌาเนน นีวรณานํ ปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ ฯปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนปฺปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธี”ติอาทินา นเยน อาคตา สมาธิโต ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา ตงฺขเณเยว วา สมถานุภาว-นิพฺพตฺติวิเสสภูตา สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ.

อริยานํ ปน เจโตวสิปฺปตฺตานเมว สมฺภวมานา ปฏิกูเล อนิฏฺวตฺถุสฺมึ เมตฺตาผรณ-ธาตุมนสิการปวตฺตาปนวเสน อปฺปฏิกูลสญฺญี หุตฺวา อปฺปฏิกูเล อิฏฺวตฺถุสฺมึ อสุภมรณ-อนิจฺจมนสิการปวตฺตาปเนน ปฏิกูลสญฺญี หุตฺวา ปฏิกูลาปฏิกูเลสุ ตเทว เมตฺตาผรณ์ ธาตุมนสิการ์ วา ปวตฺเตตฺวา อปฺปฏิกูลสญฺญี หุตฺวา อปฺปฏิกูลปฏิกูเลสุ จ ตเทว อสุภมรณ-อนิจฺจมนสิการ์ ปวตฺตาปเนน ปฏิกูลสญฺญี หุตฺวา จกฺขาทีหิ รูปาทโย ทิสฺวา โสมนสฺสํ วชฺเชตฺวา ฉฬงฺคุเปกฺขาปวตฺตเนน ปฏิกูเล จ อปฺปฏิกูเล จ ตทุภยํ อภินิวชฺเชตฺวา อุเปกฺขาวิหารา ทิปวตฺตาปนา อริยา อิทฺธิ.

สพฺเพสํ ปกฺขีนํ สพฺพาสํ เทวตานํ ปฐมกปฺปิกานํ มนุสฺสานํ ปิยงฺกรมาตา อุตฺตรมาตา ผุสฺสมาตา ธมฺมคุตฺตาทีนํ เอกจฺจานํ วินิปาติกานํ วินา สมาธินาเยว อากาเส คมนํ กปฺปวิปากชา อิทฺธิ.

จตุรงฺคินิยา เสนาย สทฺธึ จกฺกวตฺติโน เวหาสคมนํ โชติกเสฏฺจิอาทีนญฺจ ปุญฺญวโต อิทฺธิ. วิชฺชาธราทีนํ วิชฺชํ ปริวตฺเตตฺวา เวหาสคมนาทิกา วิชฺชามยา อิทฺธิ.

ปฏิปตฺติสงฺขาตสมฺมาปโยควเสน สิปฺปกมฺมเวทุคฺคหนติปิฏกุคฺคหนกสนวปฺปนาทิกํ ตํ ตํ กมฺมํ กตฺวา นิพฺพตฺติ วิเสโส ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเจน อิทฺธิ. สา ปน อิชฺฌติ อุปายํ สมฺปาเทตีติ อิทฺธิ. อถวา อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ. เอวํ วุตฺตาสุ ทสสุ อธิฏฺานวิกุพฺพนมโนมยญาณวิปฺผารสมาธิวิปฺผารอริย-อิทฺธิวเสน ฉพฺพิธาย อิทฺธิยา สมนฺนาคตตฺตา มหนฺตา อิทฺธิ เอเตสนฺติ มหิทฺธิกา.

๘๓. ปฏิสมฺภิทาสุ กุสลาติ เอตฺถ ปฏิ ปจฺเจกํ สมฺมา อวิปรีตสภาวโต ภินฺทติ อตฺถาทโย วิสุ๎ วิสุ๎ กาเรตีติ ปฏิสมฺภิทา. ญาณ๎. สา ปน วิสยวเสน จตุพฺพิธา อตฺถปฏิสมฺภิทา ธมฺมปฏิสมฺภิทา นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปฏิภานปฺปฏิสมฺภิทาติ. ตตฺถ ยํ กิญฺจิ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ นิพฺพานํ ภาสิตตฺโถ วิปาโก กิริยาติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปริยายโต เหตุผลภูตา ชนกสมฺปาปก-ภูตเหตุอนุสฺสรมาเนน จริยโต อธิคมนโต “อตฺถา”ติ วุจฺจนฺติ. เต อตฺเถ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส เตสุ ปเภทคตํ ญาณ๎ อตฺถปฏิสมฺภิทา นาม. วุตฺตญฺเหตๆ “อตฺเถสุ ญาณ๎ อตฺถปฏิสมฺภิทา”ติ.

โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ อริยมคฺโค ภาสิตๆ กุสลๆ อกุสลนฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปจฺจยภูตา ตทตฺถานิ๎ ทหนโต ปวตฺตาปนโต สมฺปาทนโต “ธมฺมา”ติ วุจฺจนฺติ. เต ธมฺเม ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส เตสุ ปเภทคตํ ญาณ๎ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. วุตฺตญฺเหตๆ “ธมฺเมสุ ญาณ๎ ธมฺมปฏิสมฺภิทา”ติ.

เตสุ อตฺเถสุ ธมฺเมสุ จ อพฺยภิจารีโวหารภูตาย มาคธิกาย สพฺพสตฺตานิ๎ มูลภูตาย สภาวนิรุตฺติยา ปเภทคตํ ญาณ๎ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. วุตฺตญฺเหตๆ “ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณ๎ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา”ติ. สพฺพตฺถ ญาณมารมฺมณ๎ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ญาณารมฺมณ๎ เตสุ ญาเณสุ นิวาสโคจรกิจฺจาทิวเสน วิตฺถารณ๎ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา. วุตฺตญฺเหตๆ “ญาเณสุ ญาณ๎ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา”ติ. เอเต ปน เสขาเสขภูมิวเสน ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปเภทๆ คจฺฉนฺติ. เสสกถา วิสุทฺธิมคฺคโต คเหตพฺพาติ เอวๆ วุตฺตจตุปฏิสมฺภิทาสมนฺนาคตตฺตา “ปฏิสมฺภิทาสุ กุสลา”ติ อาห.

นิรุตฺติปทโกวิทาติ ปฏิสมฺภิทปฺปตฺตาเยว เตสุ โวหารโกฏฺฐาเสสุ กุสลา เฉกา. อถวา นิรุตฺติเยว อสติ อตฺตโน อปากฏภูตานิ๎ อภิเธยฺยวจนียาทิภาวานิ๎ เตสๆ ปากฏภาวสฺส กรณโต การณฏฺเฐน อสติ นิรุตฺติยา อตฺถาวโพธสฺส อสิชฺฌนโต ตปฺปติฏฺฐฏฺเฐน จ “ปทนฺ”ติ วุจฺจติ. ตสฺมา อตฺถาวโพธนการณภูเตสุ ตทวโพธนปติฏฺฐานภูเตสุ นิรุตฺตีสุ เฉกาติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ปคุณเตปิฏกตฺตา พหุๆ สุตๆ เอเตสนฺติ พหุสฺสุตา. สปริยตฺติเกน นววิเธ โลกุตฺตรธมฺเม ธาเรนฺตีติ ธมฺมธรา. สเทวเก โลเก ปากฏตฺตา วิยตฺตา. สงฺฆโสภนาติ วุตฺตปการคุเณหิ สมงฺคิตาย ปจฺเจกๆ สงฺฆๆ โสเภนฺตีติ สงฺฆโสภนา. สีลาทิคุณยุตฺตตฺตา เอว เต สงฺฆโสภนา, น หิ ทุสฺสีลา. เต หิ กิญฺจาปิ อาโรหปริณาหสมฺปนฺนา วิเสสวณฺณธรา ปฏฺฏุณฺณทุกูลาทิจีวรธรา คหิตมณิวณฺณปตฺตา ปฏิมุกฺกอวเสสปริกฺขารา, สีลคุณาทิสารวิรหิตตฺตา ปน จิตฺตกมฺมาลงฺกตภูตกา วิย สีหจมฺมปารุตคทฺรภา วิย สุคนฺธรตฺตสาลิปฏิภาคกปฺปา วิย อนฺโตสารรหิตสิมฺพลิอาทิ-เผคฺคุรุกฺขาทโย วิย จ อนฺโตนิสฺสารทุสฺสีลฺยคูถปุณฺณา สมณปลาสา, อนฺโตปูติสตตนิสฺสนฺท-

เมทกถาลิกา วิย นิรนฺตรนิสฺสนฺทกิเลสกสมฺพุกชาตา สมณการณฺฑวา สกลโลกสฺส กุสลภณฺฑ-เถนกมหาโจรา อุภโตปทิตฺตมชฺเฌคูถคตฉวาลาตูปมา สมณปฏิญฺญา พฺรหฺมจาริปฏิญฺญา ปฏิจฺฉนฺนสคฺคโมกฺขมคฺคา วิวริตนิรยาทิอปายมคฺคา นิรยคฺคิอโยคตา เถยฺยปริโภคิกา พุทฺธ-ปฏิกุฏฺฐา นิจฺจุพฺพิคฺคหทยา อคฺคิกฺขนฺโธปมสุตฺเต วุตฺตทุกฺขปฏิภาคา การุณิกชนานำ กรุณาย วตฺถุภูตา ทุสฺสีลปุคฺคลา น โสเภนฺติ สงฺฆำ. สงฺฆทูสกา นาม สาลิเขตฺตทูสกสามากาทโย วิย. ตาทิสานำ ปน ตตฺถ ตตฺถ นตฺถิตาย สงฺฆโสภนาติ วุจฺจนฺติ. รูปาทีสุ จกฺขาทีนำ ฉนฺนำ สุฏฺฐุ ทมิตตฺตา สุทนฺตา. สุนฺทเรสุ สีลาทิคุเณสุ รตาติ โสรตา. วตฺถุเสนาสเนสุ อธิกุสเลสุ จ ธมฺเมสุ อุกฺกณฺจิตกรณกิเลสานำ ปหีนตฺตา สุคตสาสเน สุฏฺฐุ รตาติ วา โสรตา. ธีราติ ปณฺฑวนฺโต. อตฺตโน อนุรูปสาวกปารมิญาณปฺปตฺตาติ อตฺโถ.

๘๔. ปุเรกฺขโตติ ปริวาริโต. นาโคติ น อาคุำ วฏฺฏำ อกุสลำ กโรตีติ นาโค. ฉนฺนาทิอคตึ วา น คจฺฉตีติ นาโค. นาคสทิสตฺตา นาโค. ยถา พฺยคฺโฆติ. ยถา หิ หตฺถินาคสฺส จตฺตาโร ปาทา โหนฺติ, เอโก หตฺโถ, เทฺว เสตทนฺตา, มหาคีวา มหนฺโต สิโร โคจรวีมำสกมุขรำ โคจรปกฺขิปนมหากุจฺฉิ มกฺขิกาทิปลาปนวาลธิ จ โหติ. เอวำ สพฺพณฺณุมหานาคสฺส สีลกรุณาธุตงฺคอริยมคฺคา จตฺตาโร ปาทา. อจลมหาสทฺธา หตฺโถ. โสมนสฺสวิสิฏฺฐา ปริสุทฺธา ฉพงฺคุเปกฺขา เสตทนฺตา. สติ มหาคีวา. วิตฺถตมหาปณฺญา สิโร. ธมฺมจินฺตนาปณฺญา มุขรำ. อภิญฺญาทิเนกคุณโคจรปกฺขิปนจตุตฺถฌานสมาธิ มหากุจฺฉิ. ติวิธปวิเวโก สลฺลกิเลสุปธิมกฺขิกปลาปนวาลธิ. วุตฺตญเหตำ กาพฺยาทิเถเรน-

นาคำ โว กิตฺตยิสฺสามิ น หิ อาคุำ กโรติ โส
โสรจฺจำ อวิหึสา จ ปาทา นาคสฺส เต ทฺเว.

ตโป จ พฺรหฺมจริยำ จรณา นาคสฺส ตฺยาปเร
สทฺธาหตฺโถ มหานาโค อุเปกฺขาเสตทนฺตวา.

สติ คีวา สิโร ปณฺญา วีมำสา ธมฺมจินฺตนา
ธมฺมกุจฺฉิสมาตโป วิเวโก ตสฺส วาลธีติ

อาทิ.

นาเคหีติ อาคุำ น กโรนฺเตหิ อคติวเสน วา อคจฺฉนฺเตหิ. ตาทีหีติ อิฏฺฐานิฏฺเฐ อกมฺปนภาวปฺปตฺเตหิ. ติณฺโณติ สำสารณฺณวำ กิเลสณฺณวำ ติณฺโณ. ติณฺเณหีติ สำสารณฺณวำ กิเลสณฺณวำ ติณฺโณ. ติณฺเณหีติ ตาทิเสเหว. กิเลเสหิ สนฺตตฺตา สนฺตา, เตหิ สนฺเตหิ. สนฺติสมาคโตติ สนฺตภาวำ อุปคโต.

๘๕. อนุกมฺปโกติ สกลสตฺตโลกํ อนุกมฺปโก. การฺุโกติ ตตฺถ กโรติ ทุกฺขิเต ทิสฺวา จิตฺตสนฺตานกมฺปนนฺติ กรุณา. กิรติ วิกิรติ ปรทุกฺขํ วิกฺขิปติ ตทากาเรน อุปฺปชฺชตีติ วา กรุณา. อถวา กินาติ หึสติ การุณิกนฺติ กรุณา. สกลโลกตฺถสํสิทฺธิกรณนิมิตฺตภูตา มหาทยา-สงฺขาตา กรุณา อสฺส อตฺถีติ การุณิโก.

๘๖. อุทฺธรนฺโตติ สํสารทุกฺขโต อุทฺธรนฺโต อุกฺขิปนฺโต. นิพฺพาเปนฺโตติ เอกาทสหิ ราคคฺคิอาทีหิ นิพฺพาเปนฺโต อริยผโลทเกน หทยสีตลํ กโรนฺโต.

๘๗. อาหนิตฺวา ธมฺมเภรินฺติ โพธิปกฺขิยธมฺมเภรึ ปหรนฺโต. ธมฺมสจฺจปลาปนนฺติ จตุสจฺจธมฺมสงฺขสทฺทํ ปวตฺเตนฺโต. ปลาปนนฺติ สทฺทเววจนํ. ติกฺขตฺตุ สงฺขํ อุปลาเปตฺวาติ อิทเมว สาธกํ. ธมฺมสงฺขํ ธมนฺโตติ อตฺโถ. ธมฺมยาคํ ปกิตฺเตนฺโตติ นววิธโลกุตฺตรยญฺญํ ยชนฺโต กเถนฺโต. ธมฺมธชํ สมุสฺสยนฺติ “สุภาสิตธชา อิสโย, ธมฺโม หิ อิสินํ ธโช”ติ วุตฺตตฺตา ปโรปณฺณาสกุสลธมฺมธเช อุสฺสาเปนฺโต.

๘๘. สีหนาทนฺติ สีหสฺส นาทสทิสํ นาทํ. ยถา สีหสฺส นาโท สมานชาติกานํ โสมนสฺสํ, หีนชาติกานํ ภยํ สนฺตาสํ ชเนติ. เอวํ สพฺพญฺญุสีโห อวิปรีตทิฏฺฐีนํ กลฺยาณชฺฌาสยานํ อุตฺตมปุคฺคลานํ โสมนสฺสํ อนิจฺจาทีสุ นิจฺจาทิปริกปฺปิตานํ วิปรีตทิฏฺฐีนํ ภยํ สนฺตาสํ ชเนติ. ตสฺมา สีหนาทสทิสํ นาทนฺติ วุตฺตํ. อถวา หนนโต สหนโต จ สีโห. ยถา สีโห วารณาทิอุกฺกฏฺฐสตฺเต หนฺติ. โสฌสิงฺคาลาทีนํ ลามกสตฺตานํ อวญฺญํ สหติ. เอวํ ตถาคโตปิ เวเนยฺยสนฺตานกิเลสานํ หนนโต โลกาวมานสฺส สหนโต จ สีหสทิสตฺตา สีโห. สีหสฺส นาโท สีหนาโท. ตํ สีหนาทํ.

จกฺกนฺติ ธมฺมจกฺกํ. ธมฺโม หิ ปวตฺตนฏฺเฐน จกฺกนฺติ วุจฺจติ. รสฺตฺตมนฺติ สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานนฺติ วุตฺตตฺตา สพฺพรสานํ อุตฺตมํ สจฺจรสํ สจฺจปานํ. ปายนฺโตติ ปาเยนฺโต. โสเยว วา ปาโจ.

๘๙. นาถานาถนฺติ อวสฺสยานวสฺสยํ. อุตฺตมํ ธมฺมนฺติ อตฺโถ. อุตฺตมสตฺเตเยว อนุสาสามิ, น อธเม. อธเมเยว อนุสาสามิ, น อุตฺตเมติ เอวํ วิเวกาภาวา นาถานาถํ มหาชนํ อนุสาเสนฺโตติ อตฺโถ. โพเธนฺโตติ โพชฺฌาเปนฺโต โพเธตพฺโพ โพธเนยฺโย.

๙๐. สเทวโลเกน อิทำ โน ปติฏฺฐาติ อุปคนฺตพฺพสฺส กสฺสจิ รตนตฺตยโต อญฺญสฺส อภาวา สริตพฺพำ อุปคนฺตพฺพนฺติ สรณำ, รตนตฺตยำ. ตถา สริตพฺพสฺส จินฺเตตพฺพสฺส อนุสฺสริตพฺพสฺส ตทญฺญสฺส อภาวา นิจฺจกาลำ สาสวานาสวสมฺปตฺตึ อิจฺฉตา สริตพฺพำ มนสิกาตพฺพนฺติ สรณำ. ตถา ตตุตฺตริ อญฺญปติฏฺฐาภาวา สริตพฺพำ มนสิกาตพฺพนฺติ วา

สรณํ. สรณสฺส คมนํ สรณคมนํ. ตสฺมึ สรณคมเน. นิเวเสสฺสตีติ ปติฏฺฐาเปสฺสติ. กุสเล ทสาติ ทสกุสลกมฺมปเถ.

๙๑. สามญฺญนฺติ สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตํ สมณกรณธมฺมํ. ปพฺพชฺชูปสมฺปทำ ทสฺสตีติ อตฺโถ. จตุโร ผลมุตฺตเมติ โรเจตพฺเพ ผเล เสสุตฺตเม วา. อถวา จตุโร อริยผเล. อสเม ธมฺเมติ โลกิยธมฺเมหิ อสมานตฺตา อสเม นวโลกุตฺตรธมฺเม. ปฏิสมฺภิทาติ จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา.

๙๒. วรสมฺปตฺติ อฏฺฐาติ วิสาขาย ทินฺนสทิสฺวยาคุอุทกสาฏิกาทิอนุชานน-ภณฺฑาคาริกเถรสฺส ทินฺนสทิสอุปฺปนฺนปจฺจยปริภุญฺชนอตฺตโน อุปปนฺนปจฺจยสตฺถุทานาทิกคนฺธกุฏิอวสาน-อาคตปริสทสฺสนาทิอนุชานนอฏฺฐวร สมฺปตฺติโย ตทนุจฺฉวิกานำ ทสฺสติ. ติสฺโส วิชฺชาโยติ ปุพฺเพนิวาสทิพฺพจกฺขุอาสวกฺขยสงฺขาตา ติสฺโส วิชฺชาโย. อภิญฺญา วุตฺตาเยว.

๙๓. เตน โยเคนาติ เตน การเณน. ชนกายนฺติ ชนภณฺฑำ ชนสมูหำ. วิตฺถาริกำ เหสฺสนฺติ สกลชมฺพุทีเป วิตฺถิณฺณำ ปตฺถฏำ ภวิสฺสติ. สกลชมฺพุทีโป กาสาวปชฺโชโต อิสิวาตปฏิวาโต ภวิสฺสติ. เมตฺเตยฺยสฺส ชินสฺส สาสนำ เมตฺเตยฺยชินสาสนำ. สาสนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สาสนำ. ตำ ปน ปริยตฺติปฏิปตฺติปฏิเวธวเสน ติวิธำ. ปริยตฺติสาสนมฺปิ ยถาปราธ-ยถานุโลมยถาธมฺมวเสน ติวิธำ. เอวำ อเนกวิธำ สาสนำ สกลโลกพฺยาปิตำ ภวิสฺสติ. ตทาธารเกสุ วิตฺถิณฺณำ ภวิสฺสติ.

๙๔. สตสหสฺสเสปิ โยชเนติ เทสนาสีสมตฺตเมว. ตโต ทูเรปิ ปรจกฺกวาฬ-พฺรหฺมโลกาทโยปิ. ขเณน อุปคนฺตฺวาติ พุทฺธานุภาเวน ปาทคติยา, อิทฺธานุภาเวน จิตฺตคติยา. ทนฺธำ อุปสงฺกมนฺโตปิ ทนฺธคติยา อุปสงฺกมิตพฺพมตฺเต กาเล อุปสงฺกมิสฺสติ. อจินฺเตยฺยตฺตา พุทฺธวิสยสฺส จตฺตาโร หิ อจินฺเตยฺยา พุทฺธวิสโย โลกวิสโย อิทฺธิวิสโย กมฺมวิสโยติ. ตถา หิ อสีติหตฺถสรีเรน ยถาจิเตเยว ยถาจิตเมว สาสปพีชำ ปวิสิตุำ ตถาคโต สกฺโกติ. ยทิ สรีรำ ขุทฺทกำ กเรยฺย, สาสปำ วา มหนฺตำ. อนจฺฉริยำ สิยา วิเสสิทฺธิมนฺตานำ เอวำ กาตุำ สกฺกุเณยฺยตฺตา. เอวำ อจินฺเตยฺโย พุทฺธวิสโย.

เอเกเนว ปน อุตุนา สมุฏฺฐิโต โอกาสโลโก เอเกนากาเรน สมุฏฺฐาติ อปริยนฺตวาติ เอวมาทิ จินฺเตตพฺโพ น โหตีติ โลกวิสโย อจินฺเตยฺโย. อิทฺธิมนฺโต ปน จนฺทิมสูริยานญฺจ อากาสคตึ ปกติคตึ อวิชหนฺติ. ยทิ ปกติคตึ อวิชหนฺติ, กถำ อิตรภาวา สมฺปชฺชนฺตีติ อจินฺติยฐานเมตนฺติ อิทฺธิวิสโย อจินฺเตยฺโย.

กุสลากุสเลสุ ปน เอกกมฺมายูหิเตสุ พหูสุ สตฺเตสุ เอโก มนุสฺเสสุ อุปฺปชฺชติ, เอโก จาตุมหาราชิเกสุ ฐาเนสุ. ตถา เตเนว นิพฺพตฺเตสุ เอโก ทุพฺพณฺโณ เอโก สุวณฺโณ

เอโก ทีโฆ เอโก รสฺโส เอโก มเหสกฺโข เอโก อปฺเปสกฺโขติ อเนกภาวภินฺนา ภวนฺติ. ตถา อกุสลกมฺเมนาติ อจินฺเตยฺโย กมฺมวิสโยติ. เตน วุตฺตํ “ทนฺธํ อุปสงฺกมนฺโตปิ ทนฺธคติยา อุปสงฺกมิตพฺพมตฺเต กาเล อุปสงฺกมิสฺสตี”ติ.

ตทา ปน เมตฺเตยฺโย สมฺมาสมฺพุทฺโธ อนุกมฺปโก การุณิโก ทฺวิปทุตฺตโม มหามุนิ สยํ ฉฬภิญฺโญ ฉฬภิญฺเญหิ, สยํ มหิทฺธิโก มหิทฺธิเกหิ, สยํ อธิคตปฏิสมฺภิโท อธิคตปฏิสมฺภิเทหิ, สยํ นิรุตฺติปทกุสโล นิรุตฺติปทกุสเลหิ, สยํ พหุสฺสุโต พหุสฺสุเตหิ, สยํ ธมฺมธโร ธมฺมธเรหิ, สยํ พฺยตฺโต พฺยตฺเตหิ, สยํ สงฺฆโสภโณ สงฺฆโสภเณหิ, สยํ สุทนฺโต สุทนฺเตหิ, สยํ โสรโต โสรเตหิ, สยํ ธีโร ธีเรหิ, สยํ นาโค นาเคหิ, สยํ ตาที ตาทีหิ, สยํ ติณฺโณ ติณฺเณหิ, สยํ สนฺโต สนฺเตหิ, สยํ อปฺปิจฺโฉ อปฺปิจฺเฉหิ, สยํ สนฺตุฏฺโฐ สนฺตุฏฺเฐหิ, สยํ วิวิตฺโต วิวิตฺเตหิ, สยํ สลฺเลโข สลฺเลเขหิ, สยํ อารทฺธวีริโย อารทฺธวีริเยหิ, สยํ สีลสมฺปนฺโน สีลสมฺปนฺเนหิ, สยํ สมาธิสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺเนหิ, สยํ ปญฺญาสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺเนหิ, สยํ วิมุตฺติสมฺปนฺโน วิมุตฺติสมฺปนฺเนหิ, สยํ วิมุตฺติญาณทสฺสนสมฺปนฺโน วิมุตฺติญาณทสฺสน-สมฺปนฺเนหิ, สยํ โจทโก โจทเกหิ, สยํ ปาปครหี ปาปครหิตมานธเชหิ, สยํ วิทฺธํสิตสํสารจารโก วิทฺธํสิตสํสารจารเกหิ,? สยํ อพฺพุฬฺหสิโก อพฺพุฬฺหสิเกหิ โกฏิสตสหสฺสภิกฺขูหิ ปริวุโต ปตฺตปริวาริโต วิย เกสโร, เกสรปริวุตา วิย กณฺณิกา, ปริภณฺฑนคปริวาริโต วิย คิริราชา, ปวาฬเวทิกาปริกฺขิตฺโต วิย กนกปาสาโท, อเนกสหสฺสทณฺฑทีปมชฺฌคโต วิย ปชฺชลิต-มหาทีปรุกฺโข, สุปุปฺผิตปทุมสณฺฑมชฺฌคตา วิย สุวณฺณมหานาวา, นวุติสหสฺสหํสคณปริวุโต วิย สุวณฺณหํสราชา, อุสภฆฏปริวุโต วิย อุสภราชา, พฺยคฺฆฆฏปริวุโต วิย พฺยคฺฆราชา, สีหคณ-ปริวุโต วิย เกสรสีหราชา, วารณฆฏปริวุโต วิย ฉทฺทนฺตนาคราชา, เสนาฆฏปริวุโต วิย จกฺกวตฺติราชา, มรุคณปริวุโต วิย สกฺโก เทวราชา, พฺรหฺมฆฏปริวุโต วิย มหาพฺรหฺมา, ติสตฺตนวโยชนสตปริมาเณสุ อนฺโตมชฺฌิมมหามณฺฑเลสุ จรนฺโต ธมฺมสงฺขํ ธเมนฺโต ธมฺมธชกนฺตํ อุสฺสาเปนฺโต สีหนาทํ นทนฺโต จกฺกํ ปวตฺเตนฺโต อุตฺตมรสํ สจฺจปานํ ปาเยนฺโต เวเนยฺยคงฺคํ ธมฺมวสฺเสน ปูเรนฺโต ธมฺมนิสฺเสณึ อุกฺขิปนฺโต ธมฺมโสปานํ พนฺธนฺโต ธมฺมมหาทารุ โยเชนฺโต ธมฺมมหานาวํ สิพฺพนฺโต โพธเนยฺยกมลากรํ วิโพเธนฺโต เกสญฺจิ สรณคมเน เกสญฺจิ ปญฺจสีเลสุ เกสญฺจิ ปพฺพชฺชาย เกสญฺจิ อุปสมฺปทาย ปติฏฺฐเปนฺโต เกสญฺจิ วิปสฺสนํ เกสญฺจิ มคฺคผลปฏิสมฺภิทาวรสมาปตฺติโย ติสฺโส วิชฺชา ฉ อภิญฺญา ททมาโน สกลปถวีมณฺฑเล สาสนํ ปตฺถรมาโน สํสารทุกฺขโต สพฺพสตฺเต อุตฺตาเรนฺโต สตฺตานํ วินยนํ กริสฺสตีติ.

มาตาปิตฺวาทิสมฺปตฺติ

อิทานิ ปนสฺส มาตาปิตุ อคฺคสาวก อุปฏฺฐาก โพธิรุกฺขานํ สมฺปทำ ทสฺเสนฺโต สตฺถา-

๙๕. มาตา พฺราหฺมวตี นาม สุพฺรหฺมา นาม โส ปิตา
ปุโรหิโต สงฺขรญฺโญ เมตฺเตยฺยสฺส ตทา ภเว.

๙๖. อโสโก พฺรหฺมเทโว จ อคฺคา เหสฺสนฺติ สาวกา
สีโห นาม อุปฏฺฐาโก อุปฏฺฐิสฺสติ ตำ ชินำ.

๙๗. ปทุมา เจว สุมนา อคฺคา เหสฺสนฺติ สาวิกา
สุมโน เจว สงฺโฆ จ ภวิสฺสนฺตคฺคุปฏฺฐกา.

๙๘. ยสวติ จ สงฺฆา จ ภวิสฺสนฺตคฺคุปฏฺฐิกา
โพธิ ตสฺส ภควโต นาครุกฺโข ภวิสฺสติ.

๙๙. วีสหตฺถสตกฺขนฺโธ สาขา วีสสตานิ จ
สำวลฺลิตคฺคา ลฬิตา โมรหตฺโถว โสภติ.

๑๐๐. สุปุปฺผิตคฺคา สตตำ สุรภิ เทวคนฺธิกา
นาพิปุรา ภเว เรณุ สุผุลฺลา จกฺกมตฺตกา.

๑๐๑. อนุวาตปฏิวาตมฺหิ วายติ ทส โยชเน
อชฺโฌกิริสฺสนฺติ ปุปฺผานิ โพธิมณฺเฑ สมนฺตโต.

๑๐๒. สมาคนฺตฺวา ชานปทา ฆายิตฺวา คนฺธมุตฺตมำ
วากฺยำ นิจฺฉารยิสฺสนฺติ เตน คนฺเธน โมทิตา.

๑๐๓. สุโข วิปาโก ปุญฺญานำ พุทฺธเสฏฺฐสฺส ตาทิโน
ยสฺส เตเชน ปุปฺผานำ อจินฺเตยฺโย ปวายตีติ

อาห.

๙๕. ตตฺถ สุพฺรหฺมา นาม โส ปิตาติ ตทา สงฺขรญฺโญ ปุโรหิโต สุพฺรหฺมา นาม พฺราหฺมโณ, โส ปิตา ภวิสฺสติ เมตฺเตยฺยสฺส ภควโตติ อตฺโถ.

๙๖. อโสโก พฺรหฺมเทโว จาติ อโสโก ปญฺญวนฺตานำ อุตฺตโม ปธมอคฺคสาวโก. พฺรหฺมเทโว อิทฺธิมนฺตานำ อุตฺตโม ทุติยอคฺคสาวโก. เทฺวปิ กปฺปสตสหสฺสาธิกำ เอกำ อสงฺเขฺยยฺยำ ปูริตปารมิโย. เทฺว มหาเถรา อคฺคสาวกา ภวิสฺสนฺติ. กปฺปสตสหสฺสำ ปูริตปารมี พหุสฺสุตาทีนำ

อุตฺตโม ธมฺมภณฺฑาคาริกภูโต สีหตฺเถโร นาม. อุปฏฺฐาโกติ เมตฺเตยฺยชินํ อุปฏฺฐหิสฺสติ, ยถา มํ อานนฺโท อุปฏฺฐหตีติ อตฺโถ.

๙๗. มหาปทุมาเถรี สุมนาเถรีติ เทฺว อคฺคสาวิกา เหสฺสนฺติ. ตทา สุมโน คหปติ สงฺโฆ คหปตีติ เทฺว อคฺคุปฏฺฐากา ภวิสฺสนฺติ.

๙๘. ตถา ยสวตี จ สงฺฆา จ เทฺว อุปาสิกา อคฺคุปฏฺฐายิกา ภวิสฺสนฺติ. โพธิ ตสฺส ภควโต, นาครุกฺโข ภวิสฺสตีติ ตสฺส ปน ภควโต นาครุกฺโข โพธิมณฺโฑ ภวิสฺสติ.

๙๙. สวลฺลิตคฺคาติ สมนฺตโต สญฺจลรตฺตปตฺตคฺคา. ลฬิตาติ ลฬมานา ฐสฺสนฺติ. โมรหตฺโถ วาติ โมรปิญฺฉกลาโป วิย. โสภตีติ โสภิสฺสติ.

๑๐๐. สุปุปฺผิตคฺคา สตตนฺติ นิจฺจกาลํ สุฏฺฐุ ปุปฺผิตคฺคา. สุรภิเทวคนฺธิกาติ อุตฺตมมนุญฺญทิพฺพคนฺธยุตฺตา. นาฬิปูรา ภเว เรณูติ เอกสฺมึ ปุปฺเผ นาฬิปูรเรณุ ภวิสฺสติ. สุผุลฺลา จกฺกมตฺตกาติ ปุปฺผิตมาลา รถจกฺกปฺปมาณา ภวิสฺสติ.

๑๐๑. อนุวาตปฏิวาตมฺหิ วายติ ทสโยชเนติ เตสํ ปุปฺผานํ คนฺโธ อนุวาตปฏิวาเต สมนฺตา ทสโยชเน วายติ. อชฺโฌกิริสฺสนฺติ ปุปฺผานิ โพธิมณฺเฑ สมนฺตโตติ โพธิมณฺฑสฺส สมนฺตโต ตีณิ โยชนานิ นานาวิธานิ ปุปฺผานิ กิริสฺสนฺติ วิปฺปกิริสฺสนฺติ.

๑๐๒. วากฺยํ นิจฺฉารยิสฺสนฺตีติ “อโห สุคนฺธํ, อโห สุคนฺธนฺ”ติ โสมนสฺสวจนํ นิจฺฉารยิสฺสนฺติ.

๑๐๓. สุโข วิปาโก ฯปฯ ปวายตีติ ตสฺส ปน เมตฺเตยฺยสฺส พุทฺธเสฏฺฐสฺส ตาทิโน ปุญฺญานํ วิปาโก อเนกสุขวิเสสนิปฺผาทกสฺส ปุญฺญสฺส อานุภาเวน มหาโพธิรุกฺโข. ปุปฺผานํ อจินฺเตยฺโย อนุญฺญสุรภิคนฺโธ สมนฺตา ทสโยชนฏาเน วายิสฺสติ. อโห กตฺตพฺโพ ปุญฺญวิเสโสติ อธิปฺปาโย.

โส ปน นาคโพธิรุกฺโข สุปริสุทฺธสินิทฺธรชตกฺขนฺธปฏิภาคโอทาตสุวฏฺฏอุชุขนฺธิโก วีสุตฺตรสตรตน สมุคฺคตกฺขนฺโธ. ตปฺปมาณาเยว ปญฺจ มหาสาขา. วีสาธิกสตรตนปริมณฺฑลํ. มูลโต ยาว อคฺคสาขา จตฺตาลีสรตนาธิกรตนสตทฺวยํ ภวิสฺสติ. ตถา ปจฺฉิมสาขคฺคโต ปาจีนสาขคฺคํ ทกฺขิณสาขคฺคโต อุตฺตรสาขคฺคํ สมนฺตโต วีสาธิกรตนสตฺตสตปริมณฺฑลํ ฆนพุทฺธโมรปิญฺฉกลาปมณฺฑลํ วิย, อินฺทนีลมณิปพฺพโต รชตกฺขนฺธปริจริโต วิย จ โสภมาโน สกลปถวิมณฺฑลํ อลงฺกโรนฺโต วิย ฐสฺสติ. ปติตปณฺฑุปลาสา วณฺฏโต ปริคลนปตฺตา จ น ภวิสฺสนฺติ. นิจฺจกาลํ นีลปตฺโต อนฺตรนฺตรา ปวาฬงฺกุรทลสนฺนิโภ ลฬมาโน รตฺตปลฺลว-สญฺฉนฺโน ภวิสฺสติ. อินฺทนีลมณิวณฺณสาขนฺตเร เอเกกนาคมกุลคุหา ทฺวาทสนาฬิอุทกํ คณฺหิ.

ปุปฺผิตปุปฺผ รถจกฺกปฺปมาณ. เอเกกสฺมึ ปุปฺเผ นาฬิเรณุ. ตสฺส สพฺพญฺญุตญาณปฏิวิทฺธทิวเส ปุปฺผิตปุปฺผานิ อสีติวสฺสสหสฺสปริจฺฉินฺเน กาเล ฐตฺวา ทสพลสฺส ปรินิพฺพานทิวเส วณฺฏโต ปริคลิตฺวา เรณุโย มุญฺจมานานิ สุพนฺธคนฺธปสนฺนจิตฺตจนฺทนทารุเจติยมตฺถเก ปฏิวสนฺติ. มหาโพธิสมนฺตโต ติโยชนฏฺาเน นานาวณฺณกุสุมิตรุกฺขา โพธิรุกฺขํ ปริวาเรตฺวา โพธิอภิมุขา ฐสฺสนฺติ. นานาวณฺณาโย ปุปฺผลตาโย สุรภิคนฺธา นานาวณฺณสมุชฺชลปุปฺผสญฺฉนฺนา ทกฺขิณาวฏฺเฏน วิจริตฺวา มุตฺตามณิปาการปริวารสทิสา หุตฺวา ฐสฺสนฺติ. สมนฺตโต โพธิรุกฺขํ ปริวาเรตฺวา อฑฺฒโยชนปฺปมาณา รตนวาลุกสญฺฉนฺนา ภวิสฺสนฺติ. ตสฺมึ รตนวาลุกปิฏฺเฐ นานาวิธวณฺณคนฺธสมฺปนฺนถลชชลชปุปฺผสนฺธาโร ภวิสฺสติ. ตตฺถ นิรนฺตรํ อโนช สินฺธุวาร มลฺลิก สุมน ปาฏลิ จมฺปก นิมฺพ สลฬ ปุนฺนาค พกุลาทิปุปฺผวสฺสํ ภวิสฺสติ. สมนฺตา นีลุปฺปล รตฺตุปฺปล เสตุปฺปล รตฺตกุมุท เสตกุมุท รตฺตปทุม เสตปทุมหตฺเถหิ ปูริตา ปุณฺณฆฏปนฺติโย ภวิสฺสนฺติ. จตูสุ ทฺวาเรสุ สนฺธิยุตฺตรตนปฏิกา ภวิสฺสนฺติ. โพธิรุกฺขมตฺถเก โอลมฺพิตปทุมมาลาวิตานํ จ อากาเส ฐสฺสติ. อากาเสน คจฺฉนฺตา นานาวณฺณา วิหงฺคคณา มธุรสทฺเทน ปูเชตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา คมิสฺสนฺติ. สาขา ปณฺณวิฏปพฺภนฺตเรน นิลียนทิชคณา น ภวิสฺสนฺติ. เวรมฺภวาตสทิสวาเตหิ ปณฺณานิ น จลิสฺสนฺติ. พุรหฺมานํ ปุญฺญานุภาเวน ปวตฺเต มณิฉตฺเต สิรึ อภิภวมานา วิย สิริโสภคฺคปฺปตฺตา ภวิสฺสนฺติ. นิจฺจํ สเทวเกน โลเกน ปูชิโต สกฺกโต ครุกโต ภวิสฺสติ. นาค สุปณฺณ อสุร คนฺธพฺพ เทว พุรหฺมาโน นิรนฺตรํ โอโลกยมานาปิ ติตฺตึ น คจฺฉิสฺสนฺติ. เอวรูโป อจฺฉริโย โสภคฺคปฺปตฺโต มหาโพธิรุกฺโข ภวิสฺสติ.

รูปกายปฺปมาณาทีหิ สมฺปตฺติ

อิทานิ อสฺส ภควโต รูปกายปมาณาทีหิ สมฺปทำ ทสฺเสนฺโต สตฺถา อาห-

๑๐๔. อฏฺฐาสีติ ภเว หตฺโถ อายามเนว โส ชิโน
อุรํ ภเว ปณฺณวีสำ วิกฺขมฺเภ ตสฺส สตฺถุโน.

๑๐๕. วิสาลเนตฺโต อาฬารกฺขี วิสุทฺธนยโน อิสิ
อนิมฺมิสำ ทิวา รตฺตึ อณุกูลำ มำสจกฺขุนา.

๑๐๖. อนาวรณำ ปสฺเสยฺย สมนฺตา ทฺวาทสโยชนำ
ปภา นิทฺธาวตี ตสฺส ยาวตา ปณฺณวีสติ.

๑๐๗. โสภติ วิชฺชุลฏฺฐิว ทีปรุกฺโขว โส ชิโน

รตนคฺมิกสงฺกาโส ภาณุมา วิย ภาหิติ.

๑๐๘. ลกฺขณานุพฺยญฺชนา รํสี ทิสฺสนฺติ สพฺพกาลิกา
ปตนฺติ วิวิธา รํสี อเนกสตสหสฺสิโย.

๑๐๙ ปาทุฏฺฐาเร ปาทุฏฺฐาเร สุผุลฺลา ปทุมา รุหา
ตีสหตฺถสมาปตฺตา อนุปตฺตา ปณฺณวีสติ.

๑๑๐. เกสรา วีสติหตฺถา กณฺณิกา โสพฺภสํ ภเว
สุรตฺตเรณุภริตา ปทุมา โกกสมนฺตเร.

๑๐๔. ตตฺถ อายาเมเนวาติ อุพฺเพเธน. วิกฺขมฺภเตติ วิตฺถารโต. ปุถุลโตติ อตฺโถ.

๑๐๕. วิสาลเนตฺโตติ มหนฺตกฺโข อาฬารกฺขีติ ตสฺเสว เววจนํ. อถวา วิสาลเนตฺโตติ ปุถุลเนตฺโต. อาฬารกฺขีติ ทีฆเนตฺโต. วิสุทฺธํ นิมฺมลํ นยนเมตสฺสาติ วิสุทฺธนยโน. มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทิเก เอสิสฺสตีติ อิสิ. อนิมฺมิสนฺติ อนิมฺมิสนฺโต. อนิมฺมิเสน วา มํสจกฺขุนา. อณุนฺติ สาสปาทิสุขุมรูปมฺปิ.

๑๐๖. อนาวรณนฺติ อาวรณรหิโต หุตฺวา. อถวา อาวรณมฺปิ มํสจกฺขุอานุภาเวน อาวรณวิรหิตํ หุตฺวา ปญฺญายมานํ อณุถูลํ รูปคตํ ปสฺสิสฺสติ. สมนฺตา ทฺวาทสโยชนนฺติ เอเกกาย ทิสาย ทฺวาทสโยชนพฺภนฺตรคตํ รูปํ ปสฺสิสฺสติ. ปภาติ พฺยามปฺปภา. นิทฺธาวตีติ สรีรโต นิกฺมิตฺวา ธาวติ ปวตฺตติ. ยาวตาติ เอตฺตกํ ฐานํ “ยาวตา จนฺทิมสูริยา”ติอาทีสุ วิย. ปณฺณวีสตีติ ปญฺจวีสติโยชนปฺปมาณํ.

๑๐๗. รตนคฺมิกสงฺกาโสติ รตนคฺมิกสทิโส. ภาณุมา วิย ภาหิตีติ ภาณุติ รสฺมิโย. ตา อสฺส อตฺถีติ ภาณุมา. สูริโย วิย ภาหิติ ภาสิสฺสติ ชลิสฺสติ.

๑๐๘. พฺยญฺชนาติ อนุพฺยญฺชนา. สพฺพกาลิกาติ นิจฺจกาลภวนกา. ปตนฺติ วิวิธา รํสี, อเนกสตสหสฺสิโยติ อเนกสตสหสฺสนานปฺปการา สญฺจรณรํสิโย สพฺพทิสาสุ ปตนฺติ ธาวนฺตีติ อตฺโถ.

๑๐๙. อุทฺธรณํ อุทฺธาโร. ปาทสฺส อุทฺธาโร ปาทุทฺธาโร, ตสฺมึ ปาทุทฺธาเร. สุผุลฺลา ปทุมา รุหาติ สุปฺปผิตปทุมา ปาเท สมฺปฏิจฺฉมานา ปถวึ ภินฺทิตฺวา รุหิสฺสนฺติ อุฏฺฐหิสฺสนฺติ. สมาปตฺตาติ ธุรปตฺตา.

๑๑๐. กณฺณิกา โสพฺภสํ ภเวติ กณฺณิกา โสพฺภสรตนา ภวิสฺสติ. ปทุมา โกกสมนฺตเรติ โกกสมา พกวณฺณปฏิภาคา เสตปทุมา อนฺตรนฺตรา อุฏฺฐหิสฺสนฺตีติ อตฺโถ.

ตสฺส ปน ภควโต สรีรํ อฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพธํ ภวิสฺสติ. สุปฺปติฏฺฐิตปาทตลโต ปฏฺฐาย ยาว ชาณุ ทฺวาวีสติรตนํ. ชาณุมณฺฑลโต ปฏฺฐาย ยาว นาภิ ทฺวาวีสติรตนํ, นาภิโต ปฏฺฐาย ยาว อกฺขกํ ทฺวาวีสติรตนํ, อกฺขกโต ปฏฺฐาย ยาว อุณฺหีสสีสํ ทฺวาวีสติรตนํ ภวิสฺสติ. ทฺวินฺนํ พาหานํ อนฺตเร ปญฺจวีสติรตนํ. อุโภ กณฺณา สตฺตรตนปฺปมาณา กณฺณวลฺลิสญฺจลนกาเล วิชฺชุลตา สญฺจลนกาโล วิย ภวิสฺสติ. เอเกกา อกฺขิกา ปญฺจรตนา กนกปพฺพตานุรญฺชิต-นีลอินฺทธนุสสฺสิริกา. ยุคฬภมุกา ปญฺจรตนา. ตถา ทฺวินฺนํ ภมุกานํ อนฺตรํ ปญฺจรตนํ. กนกงฺกุสปฏิภาคา ตุงฺคนาสา สตฺตรตนทีฆา. ปญฺจรตนา สุรตฺตพิมฺพิกาผลปฏิภาคา โอฏฺฐมังสา. ทสหตฺถา สินิทฺธมุทุชิวฺหา. อาวฏฺฏโต ปญฺจวีสติรตนวฏฺฏึ. สุวณฺณาลิงฺคสทิสวฏฺฏคีวา ปญฺจรตนา. หตฺถยุคา จตฺตาลีสจตฺตาลีสรตนายตา. ชาลาวินทฺธปาณิตลํ เอเกกํ ปญฺจรตนํ ภวิสฺสติ. ทีฆปุถุลวิสุทฺธนิมฺมลา ปญฺจ ปสาทา. วิจิตฺตมังสจกฺขุนา อนิมิสเนน รตฺตินฺทิวํ จตุรงฺคสมนฺนาคเตน อนฺธกาเรปิ สมนฺตา ทฺวาทสโยชนคตํ อณุถูลํ สตฺตสงฺขารํ ปสฺสิสฺสติ. พฺยามปฺปภา ฆนรังสิมณฺฑลํ ยาวตายุกํ ปญฺจวีสติโยชนฏฺฐาเน ปตฺถริตฺวา ฐสฺสติ. โส ปน นีลมฺพเร สญฺจลมานวิชฺชุลตาขนฺโธ วิย ปชฺชลิตชาลสหสฺสสมากิณฺณปชฺชลิตมหาปทีปรุกฺโข วิย อฏฺฐาสีติหตถุพฺเพธปภาสมุชฺชลรตนคฺฆิกํ วิย สหสฺสรังสิ ภาณุมา วิย จ วิโรจติ. อถสฺส สกลสรีเร ปติฏฺฐิตานิ ทฺวตฺตึส มหาปุริสลกฺขณานิ ปฏิปาฏิยา ฐปิตานิ ทฺวตฺตึสจนฺทานิ ทฺวตฺตึสสูริยานิ ทฺวตฺตึสจกฺกวตฺตีนิ ทฺวตฺตึสมหาราชานิ ทฺวตฺตึสสกฺกานิ ทฺวตฺตึสมหาพฺรหฺมานิ สิรึ อภิภวมานานิ สิริสนฺนิจิตานิ ภวิสฺสนฺติ. เตหิ สมุชฺชลนฺตมิมสฺส สรีรํ สมุคฺคตตาราคณ-สมุชฺชลนฺตมิว อากาสํ สุผุลฺลกมลุปฺปลตลมิว มหาสรํ นานามณิปฺปภารสมิวิสรวิปฺผุริตตลมิว รตนาคารํ อติวิย โสภิสฺสติ. อสีตานุพฺยญฺชนรญฺชิตํ สญฺชานุราคสเตริตวิชฺชุ วิย อินฺทจาปา-นุรญฺชิตมณิปฺปภารสมิวิสรวิปฺผุริตตลมิว รตนฆรํ อเภทกิรณีสริกฺขกํ ภวิสฺสติ.

สรีรโต ปนสฺส สมรณฆนจพฺพณฺณรสมิโย สุวณฺณฆฏโต นิกฺขนฺตกุงฺกุมรสธารา วิย ปวาฬฆฏโต นิกฺขนฺต สุวณฺณลาขารสธารา วิย รชตฆฏโต นิกฺขนฺตขีรธารา วิย กาจมณิฆฏโต นิกฺขนฺตกาจมณิรสธารา วิย โลหิตจนฺทนฆฏโต นิกฺขนฺตมญฺชิฏฺฐธารา วิย ปญฺจวณฺณรตน-จงฺโกฏกโต วิสฏฺฐอุมาปุปฺผกณิการพนฺธุชีวกมลฺลิกาทิปุปฺผธารา วิย จ นิกฺขมิตฺวา อาเวฬาเวฬา ยมกตาลกฺขนฺธรถจกฺกฉตฺตาทิปมาณา หุตฺวา ทสสหสฺสจกฺกวาเฬ เอกา พทฺธา หุตฺวา เหฏฺฐา วาตํ อติกฺกมิตฺวา อุปริโต ภวคฺคํ อติกฺกมิตฺวา ยาว สาสนนฺตรธานา นิรนฺตรํ อปริยนฺตาสุ โลกธาตูสุ ปวตฺติสฺสนฺติ. อถสฺส อกฺกนฺตอกฺกนฺตปทวาเร จกฺกงฺกิตปาทตลานิ สมฺปฏิจฺฉมานา มหาปทุมา ปถวึ ภินฺทิตฺวา อุฏฺฐหิสฺสนฺติ.

เตสุ เอเกกสฺมึ ตีสหตฺถา ธุรปตฺตา ปญฺจวีสติหตฺถา อนุปฺปตฺตา วีสติหตฺถา เกสรา โสฬสหตฺถา กณฺณิกา ภวิสฺสนฺติ. เอเกกสฺมึ ปุปฺเผ ทสมฺพณา เรณู ภวิสฺสนฺติ. อกฺกนฺต-

อกฺกนฺตกาเล หิงฺคุลจุณฺณสริกฺขกสุรตฺตเรณุวฏฺฏิโย จ เกตุมาลาสมลงฺกตนีลมุทฺธนิ รุหํ อุคฺคนฺตฺวา ลาขารสปริเสกเหมปาติ วิย อสฺส สรีรํ กุรุมานา ปาทมูลํ วิกิริสฺสนฺติ. อนฺตรนฺตรา เสตปทุมา จ อุฏฺฐหิสฺสนฺติ. โส เอวํ อนุปมาย พุทฺธสิริยา อนนฺตาย พุทฺธลีลาย สกลโลกํ พุทฺธรชฺชํ กริสฺสติ.

เทวปูชาวิเสสานิ

อิทานิ อสฺส กามาวจรเทวตาทิมาปนสุวณฺณคฺฆิกาทิปูชาวิเสสํ ทสฺเสนฺโต สตฺถา อาห-

๑๑๑. กามาวจริกา เทวา นิมฺมินิสฺสนฺติ อคฺฆิเก
นาคราชา สุปณฺณา จ ตทา เต'ลงฺกริสฺสเร.

๑๑๒. อฏฺฐ โสวณฺณยา อคฺฆี อฏฺฐ รูปิยมยานิ จ
อฏฺฐ มณิมยา อคฺฆี อฏฺฐ ปวาฬมยานิ จ

๑๑๓. อเนกรตนสญฺจิตฺตา ธชมาลาวิภูสิตา
ลมฺพมานา กีฬิสฺสนฺติ ธชา เนกสตา พหู.

๑๑๔. มณิมุตฺตทามภูสิตา วิตานา โสมสนฺนิภา
ปริกฺขิตฺตฆณฺฏกิงฺกณิกชาลา วฏฺฏสกรตนา พหู.

๑๑๕. นานาปุปฺผา วิกิริสฺสนฺติ สุรภิคนฺธสุคนฺธิกา
วิวิธา นานาจุณฺณานิ ทิพฺพมานุสกานิ จ.

๑๑๖. วิจิตฺตา นานาทุสฺสานิ ปญฺจวณฺณิกโสภนา
อภิปฺปสนฺนา พุทฺธสฺมึ กีฬิสฺสนฺติ สมนฺตโต.

๑๑๗. หตฺถสหสฺสมุพฺเพธา ทสฺสเนยฺยา มโนรมา
รตนคฺฆิกโตรณา อสมฺพาธสุสญฺจิตา.

๑๑๘. โสภมานา ปทิสฺสนฺติ วิสาลา สพฺพโส ปภา
เตสํ มชฺฌคโต พุทฺโธ ภิกฺขุสงฺฆปุรกฺขโต.

๑๑๙. พฺรหฺมาว ปาริสชฺชานํ อินฺโทว วิมานนฺตเร
คจฺฉนฺติ พุทฺเธ คจฺฉนฺเต ติฏฺฐมานมฺหิ ธสฺสเร.

๑๒๐. นิสินฺเน สยิเต จาปิ สตฺถริ สห ปาริเส
จตุอิริยาปเถ นิจฺจํ ธารยิสฺสนฺติ สพฺพทา.

๑๒๑. เอตา จญฺญา จ ปูชาโย ทิพฺพมานุสกาปิ จ

วิวิธาปิ ปาฏิหีรานิ เหฏฺสนฺติ สพฺพกาลิกา.

๑๒๒. อนนฺตปุญฺญเตเชน เมตฺเตยฺยมภิปูชิตุํ
ทิสฺวาน ตํ ปาฏิหีรํ นานาชจฺจา มหาชนา
สปุตฺตทารา ปาเณหิ สรณํ เหฏฺสนฺติ สตฺถุโน.

๑๒๓. เย พฺรหฺมจริยํ จริสฺสนฺติ สุตฺวาน มุนิโน วจํ
เต ตริสฺสนฺติ สํสารํ มจฺจุเธยฺยํ สุทุตฺตรํ.

๑๒๔. พหุคิหี ธมฺมจกฺขุ วิโสเธสฺสนฺติ เต ตทา
ทสหิ ปุญฺญกิริยาหิ ตีหิ สุจริเตหิ จ.

๑๒๕. อาคมาธิคเมเนว โสธยิตฺวาน สาทรํ
อนุธมฺมจาริโน หุตฺวา พหู สคฺคูปคา ภเว.

๑๒๖. น สกฺกา สพฺพโส วตฺตุํ เอตฺตกํ อิติ วา ยสํ
อจฺจนฺตสุขิตา นิจฺจํ ตสฺมึ คเต กาลสมฺปเท.

๑๑๑. ตตฺถ ตทา เต'ลงฺกริสฺสเรติ เต นาคสุปณฺณา อลงฺกริสฺสนฺติ. เต อคฺฆิเกติ สมฺพนฺโธ.

๑๑๒. โสวณฺณยาติ โสวณฺณมยา.

๑๑๓. อเนกรตนสญฺจิตฺตา, ธชมาลาวิภูสิตาติ สุวณฺณรชตมณิอาทีหิ อเนกรตเนหิ สุฏฺฐุ วิจิตฺตา ธชปนฺตีหิ อลงฺกตา ภวิสฺสนฺติ. ลมฺพมานา กีฬิสฺสนฺติ, ธชา เนกสตา พหูติ อเนกสตสหสฺส รตนาลงฺการา นานาวิจิตฺรธชา ลมฺพมานา กีฬิสฺสนฺติ.

๑๑๔. มณิมุตฺตทามภูสิตา, วิตานา โสมสนฺนิภาติ มณิทามมุตฺตทาเมหิ อลงฺกตา โสมสนฺนิภา ทิพฺพเสตปฏิวิตานา กิงฺกณิกชาลปริกฺขิตฺตา รตนวฏฺสเกหิ รตนปุปฺผกณฺณิกาหิ ยุตฺตวิตานา อคฺฆิกูปริ ปตฺถฏา ฐสฺสนฺติ.

๑๑๕. นานาปุปฺผา วิกิริสฺสนฺติ สุรภิคนฺธสุคนฺธิกา
วิวิธา นานาจุณฺณานิ ทิพฺพมานุสกานิ จาติ

สุรภิคนฺเธหิ สุคนฺธานิ ทิพฺพมานุสกานิ วิวิธานิ ปุปฺผานิ นานาวิธานิ จุณฺณานิ นิจฺจกาลํ อากาสโต โอกิริสฺสนฺติ.

๑๑๖. วิจิตฺตา นานาทุสฺสานิ, ปญฺจวณฺณิกโสภนาติ นีลปีตโลหิตโอทาตมณิชฏฺฐ-วณฺณานิ วิจิตฺรานิ นานาทุสฺสานิ โสภมานานิ สมนฺตโต ปภาสมุทยํ วิสฺสชฺชนฺตานิ

ลพิสฺสนฺติ. อภิปฺปสนฺนา พุทฺธสฺมึ, กีพิสฺสนฺติ สมนฺตโตติ เมตฺเตยฺยพุทฺธสฺมึ วิเสสปสนฺนา เทวมนุสฺสา สมนฺตโต นิจฺจกาลํ กีพิสฺสนฺติ.

๑๑๗. รตนคฺฆิกโตรณาติ รตนคฺฆิกสงฺขาตา โตรณา. อถวา เสสคฺฆิเกหิ วิสิฏฺฐา คนฺธกุฏิทฺวาเร จิตา สหสฺสรตนอุพฺเพธา. อสมฺพาธาติ อญฺญมญฺญํ อฆเฏตฺวา จิตา ปญฺญาปิยมานา. สุสญฺจิตาติ วิเวกสญฺจานวนฺตา ภวิสฺสนฺติ.

๑๑๘. วิสาลาติ มหนฺตา. สพฺพโต ปภาติ สพฺพภาคโต ปภา สมฺปนฺนา. เตสํ มชฺฌคโตติ อคฺฆิกโตรณานํ มชฺเฌ ปติฏฺฐิตรตนปลฺลงฺเก นิสินฺโน.

๑๑๙. พุรหฺมาว ปาริสชฺชานนฺติ พุรหฺมปาริสชฺชานํ มหาพุรหฺมา วิย. อินฺโทว วิมานนฺตเรติ เทววิมานนฺตเร สกฺโก วิย. คจฺฉนฺติ พุทฺเธ คจฺฉนฺเตติ เมตฺเตยฺยสพฺพญฺญุมฺหิ คจฺฉมาเน เต อคฺฆิกาทโย คจฺฉิสฺสนฺติ.

๑๒๐. สตฺถริ สหปาริเสติ สปริเส พุทฺเธ จตูหิ อิริยาปเถหิ ปวตฺตนฺเต นิจฺจํ สพฺพกาลํ ธารยิสฺสนฺติ ปริวาเรตฺวา จสฺสนฺติ.

๑๒๑. สพฺพกาลิกาติ สพฺพกาเล จาวนกา.

๑๒๒. อนนฺตปุญฺญเตเชนาติ ภควโต อปริยนฺตปุญฺญานุภาเวน นิพฺพตฺตา เต ปูชาวิเสสา. เมตฺเตยฺยมภิปูชิตุนฺติ เมตฺเตยฺยํ ภควนฺตํ ปูชิตุํ อาคตา เทวมนุสฺสา. อถวา เมตฺเตยฺยมภิปุชิตุํ อาคตา นานาชาติกา มหาชนา ตํ ปาฏิหีรํ ทิสฺวา สปุตฺตทารา สตฺถุโน สรณํ เหสฺสนฺตีติ อตฺโถ

๑๒๓.พุรหฺมจริยนฺติ พุรหฺมานํ อุตฺตมานํ พุทฺธาทีนํ จริยํ พุรหฺมํ วา อุตฺตมํ วิสิฏฺฐํ จริยนฺติ พุรหฺมจริยํ. ตํ สาสนพุรหฺมจริยํ มคฺคพุรหฺมจริยนฺติ ทุวิธํ. โลกิยสีลสมาธิปญฺญา สาสนพุรหฺมจริยํ ปริยตฺติปฏิปตฺติสาสนภูตํ. มคฺคผลานิ มคฺคพุรหฺมจริยํ ปฏิเวธสาสนภูตํ.

ตํ ทุวิธํ พุรหฺมจริยํ เย จริสฺสนฺติ. เต มจฺจุเธยฺยํ มจฺจุวิสยํ ตสฺสิสฺสริยปวตฺตนํ สุทุตฺตรํ ทุกฺเขน ตริตพฺพํ สํสารํ ตริสฺสนฺติ. สสาโร จ นาม ยาว อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ อวิจฺฉินฺทิตฺวา ปวตฺตมานขนฺธาทีนํ ปฏิปาฏิ. วุตตํ เหตํ-

ขนธานํ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา “สสาโร”ติ ปวุจฺจตีติ.

๑๒๔. พหุคิหีติ ปพฺพชฺชํ อนุปคนฺตฺวา คิหิภาเวเยว จิตา พหู ชนา. ธมฺมจกฺขุนฺติ โสตาปตฺติมคฺคํ อุปริมคฺคทฺวยํ วา. วิโสเธสฺสนฺตีติ อุปฺปาเทสฺสนฺติ. ทสหิ ปุญฺญกิริยาหีติ

ทสกุสลกมฺมปถปุญฺญกรเณน. อถวา ทาน สีล ภาวนา ปตฺติทาน ปตฺตานุโมทน อปจิติ เวยฺยาวจฺจ เทสนา สวน ทิฏฺฐิชุกมฺมสงฺขาตทสปุญฺญกิริยวตฺถูหิ.

๑๒๕. อาคมาธิคเมเนวาติ ปริยตฺติยา ปฏิเวเธน จ. อนุธมฺมจาริโน หุตฺวาติ อนุธมฺโม วุจฺจติ โลกุตฺตรธมฺมานุคโต วิปสฺสนาธมฺโม. ตำ จริโต ตำ ปูเรนฺโตติ อตฺโถ. สคฺคูปคาติ สคฺคำ อุปคจฺฉมานา ภวิสฺสนฺติ.

๑๒๖.เอตฺตกำ อิติ วา ยสนฺติ ตสฺส ภควโต ปริวารสมฺปทำ อานุภาวำ พุทฺธิสฺสริยำ พุทฺธสมฺปตฺตึ เอตฺตกนฺติ สพฺพปกาเรน วตฺตุำ น สกฺกา. ตสฺมึ คเต กาลสมฺปเทติ ตสฺมึ สมฺปทำ อานุภาวำ พุทฺธิสฺสริยำ คเต สตฺตา อจฺจนฺตสุขิตา นิจฺจกาลำ ภวิสฺสนฺติ. ตทา ปน เมตฺเตยฺยภควโต คนฺธกุฏึ ปริวาเรตฺวา สมนฺตโต กามาวจรเทวโลกวาสิกเทวตา อคฺฆิเก นิมฺมินิสฺสนฺติ. เตสุ อคฺฆิเกสุ อฏฺฐ สุวณฺณมยา อฏฺฐ รูปิยมยา อฏฺฐ มณิมยา อฏฺฐ ปวาฬมยา อเนกรตนวิจิตฺตา อเนกสหสฺสมคฺฆิกา จ ธสฺสนฺติ. เต ปน สพฺเพ อุพฺเพเธน อฏฺฐาสีติหตฺถา ภวิสฺสนฺติ.

มหานุภาวา นาคสุปณฺณคนฺธพฺพา นานาลงฺกาเรหิ อเนกรตนวิจิตฺรธเชหิ มุตฺตาทาม มณิทาม กนกทาม คนฺธทาม ปุปฺผทาม มณิกิงฺกณิกชาล ปุปฺผกณฺณิกาทีหิ สโมสริตขจิตวิจิตฺร-สพฺพรตนมยวิตาเนหิ จ เต อลงฺกริสฺสนฺติ. สพฺพกาลำ นานาทิพฺพปุปฺผวสฺสานิ วสิสฺสนฺติ. สุรภิคนฺธคนฺธิกานิ นานาวิธานิ ทิพฺพมานุสกานิ จุณฺณานิ วิปฺปกิริสฺสนฺติ. ตถา วิจิตฺรานิ ปญฺจวณฺณานิ นานาปภาสมุชฺชลนฺตานิ ทิพฺพทุสฺสานิ สพฺพทิสาสุ ลพฺมานานิ ภวิสฺสนฺติ.

ภควโต ปน ปสนฺนา เทวมนุสฺสา กีฬิสฺสนฺติ นจฺจิสฺสนฺติ. องฺคุลิโย โปเถสฺสนฺติ. สาธุการำ ทสฺสนฺติ. สมนฺตโต เอกนิคฺโฆสำ เอกนินฺนาทำ กริสฺสนฺติ. มชฺเฌ ปน รตนสหสฺสุพฺเพธา มโนรมา สุทสฺสนกฺขมา รตนคฺฆิกา รตนโตรณา อสมฺพาธา สุปติฏฺฐิตา วิลสมานา วิจิตฺรวิภูสิตา สพฺพโตภาเคน วิชฺโชตมานา เตชมานา วิโรจิสฺสนฺติ.

เมตฺเตยฺโย ปน ภควา ภิกฺขุสงฺฆปริวาริโต เตสำ มชฺฌคโต พฺรหฺมปาริสชฺชคโต วิย มหาพฺรหฺมา เทวคณปริวุโต ปณฺฑุกมฺพลสิลาสนมชฺฌคโต วิย อินฺโท วิโรจิสฺสติ. ภควโต ปน นิสีทนตฺถำ ปถวึ ภินฺทิตฺวา รตนมณฺฑโป อุฏฺฐหิสฺสติ. สมนฺตโต ทฺวาทสโยชนิโก. ตสฺส จตูสุ กณฺเณสุ จตฺตาโร ตึสรตนปฺปมาณา ฆณฺฏิกา โอลมฺพิสฺสนฺติ. เตสำ วาเตน ปหตกาเล สทฺโท สกลจกฺกวาฬำ ปตฺถริตฺวา เอกนินฺนาทำ กุรุมาโน ภวิสฺสติ. มณฺฑปมชฺเฌ สพฺพรตน-สมลงฺกโต มณิปลฺลงฺโก ภวิสฺสติ. ตสฺสุปริ สพฺพรตนมยทิพฺพเสตจฺฉตฺตำ ภวิสฺสติ. ตสฺมึ ปลฺลงฺกมชฺเฌ นิสีทิตฺวา เมตฺเตยฺโย สมฺมาสมฺพุทฺโธ สเทวกสฺส โลกสฺส ธมฺมำ เทเสตฺวา อคฺคธมฺมำ อรหตฺตำ ทสฺสิสฺสติ. ภควโต ปน ปุญฺญานุภาเวน นิพฺพตฺโต โส ปูชาวิเสโส

ภควติ คจฺฉนฺเต คจฺฉติ. จิตกาเล ติฏฺฐติ. นิสินฺนกาเล ปริสาย สทฺธึ นิสีทติ. เอวํ จตูหิ อิริยาปเถหิ ปวตฺตนฺเต ตสฺมึ สพฺเพปิ สทา ปริวาเรตฺวา ฐสฺสนฺติ.

ภควนฺตํ ปูเชตุํ อาคตา จตุวณฺณสมฺภูตา มหาชนา ตํ ปาฏิหาริยํ ทิสฺวา ปสนฺนา ปุตฺตทาเรหิ สทฺธึ สรณํ คมิสฺสนฺติ. ภควาปิ มณิปลฺลงฺเก นิสินฺโนเยว ติสหสฺสิมหาสหสฺสิ-โลกธาตุ์ สทฺเทน สาเวสฺสติ. รตนมณฺฑเป รตนปฺปภาย มณิอคฺฆิเกสุ มณิปฺปภาย อภิภวนโต ทุสฺสาทิปฺปภาย ทสพลสฺส รสิปฺปภาย จ วิหตปฺปโภ ทิวากโร รตฺตินฺทิวปริจฺเฉทํ ปญฺญาเปตุ์ น สกฺขิสฺสติ. นิรนฺตรํ พุทฺธปฺปภาย โลโก ปสฺสติ.

ตตฺถ สายํ ปาโต รวสกุณานํ สทฺเทน ปุปฺผิตกุสุมสญฺญาณเกน จ โลโก รตฺตินฺทิวปริจฺเฉทํ ชานิสฺสติ. ตสฺส ปน ทสพลสฺส อตีตตฺตภาเว อเนกสตพุทฺธานํ รตนมณฺฑปทานนิสฺสนฺเทน มณิอคฺฆิกทานนิสฺสนฺเทน จ นิพฺพตฺเต รตนมณฺฑเป สกลโลกาสิริสนฺนิจิตามิว สสฺสิริกา ภวิสฺสนฺติ. มณฺฑปสฺส อนฺโต ตสฺมึ กาเล สุคนฺธปุปฺผคนฺเธหิ วาสิตมธุรสีตลลลิตสมฺปยุตฺตรตนกุมฺภา จตุชาติคนฺธสมฺปุณฺณรตนกรณฺฑา ทิพฺพธูมอจฺจิกรณฺธูม-กฏจฺฉุกา คนฺธเตลสริตทฺวตฺตึสสญฺจลนกรตนปทีปรุกฺขา จตูสุ ทิสาสุ นิรนฺตรํ ปฏิปาฏิยา จิตปทุมกุมุทอุปฺปลหตฺถสญฺฉนฺนา รชตมณิปวาฬเหมผลิกาทิปุณฺณฆฏมาลา อุปริ วิจิตฺรปโสภิตา ธชมาลา ภวิสฺสนฺติ วิจิตฺรรตนมาลา อลงฺกตเสตจฺฉตฺตา จ. สตฺถุโน จ นิมนฺติตกุลฆรํ คจฺฉนฺตสฺส รตนมณฺฑโป อากาเสน คนฺตฺวา ฆรทฺวาเร ปติฏฺฐหิสฺสติ.

ตตฺถ ฆณฺฑุสทฺเทน ทสพโล อาคจฺฉตีติ อุฏฺฐหิตฺวา มนุสฺสา ปจฺจุคฺคมนํ กริสฺสนฺติ. มนุสฺสานํ อนฺตเร เทวา จ นาคา จ ฐตฺวา ภตฺตคฺเค ปริวิสิสฺสนฺติ. ภควโต สาวกสงฺฆสฺส จ อตฺถาย รสสมฺปนฺนา ปูปขชฺชกา คนฺธสาลิโภชนานิ จ นานคฺครสยุตฺตานิ ชานิตุ์ สกฺโกนฺตา ภวิสฺสนฺติ. อนุโมทนํ กโรนฺตสฺส ปนสฺส ภควโต สทฺโท สกลจกฺกวาฬ์ อชฺโฌตฺถริสฺสติ. มนุสฺสา อตฺตโน นิเวสเนเยว จิตา พุทฺธารมฺมณี ปีตึ คเหตฺวา รตนมณฺฑเป ตํ ตํ อจฺฉริยํ ปาฏิหาริยํ อคฺฆิกปทุมสพฺพญฺญุวิลาสญฺจ ทิสฺวา อนุโมทนธมฺมกถญฺจ สุตฺวา อตฺตโน ทิฏฺฐึ วิสฺสชฺเชตฺวา สตฺถุ สรณสีเลสุ ปติฏฺฐหิตฺวา อุตฺตมํ อคฺคธมฺมํ อรหตฺตํ ปาปุณิสฺสนฺติ. อญฺเญ ปาสณฺฑา อญฺเญ ปพฺพชฺชา จ น ภวิสฺสนฺติ. พหู ปน ชนตา ทสหิ ปุญฺญกิริยวตฺถูหีติ สุจริเตน อาคเมน จ สาสนํ โสเธตฺวา วิปสฺสนํ อนุปคนฺตฺวา สคฺเคสุ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ.

มนุสฺสานํ ยสสุขาทิสมฺปตฺติ

อิทานิ มนุสฺสานํ ยส สุข อายุ วณฺณ พล สมฺปตฺติอาทโย ทสฺเสนฺโต สตฺถา

๑๒๗. มหายสา สุเขนาปิ อายุวณฺณพเลน จ
ทพฺพสมฺปตฺติ วา เตสํ มนุสฺสานํ ภวิสฺสติ.

๑๒๘. อนุภุตฺวา กามสุขํ อฑฺฒานํ ยาวติจฺฉกํ
เต ปจฺฉา สุขิตาเยว นิพฺพิสนฺตายุสงฺขยา.

๑๒๙. อสีติวสฺสสหสฺสานิ ตทา อายุ ภวิสฺสเร
ตาวตา ติฏฺฐมาโน โส ตาเรสฺสติ ชเน พหู.

๑๓๐. ปริปกฺกมานเส สตฺเต โพธยิตฺวาน สพฺพโส
อเสสาทิฏฺฐสจฺจานํ มคฺคามคฺคมนุสาสิยา.

๑๓๑. ธมฺโมกฺกํ ธมฺมนาวญฺจ ธมฺมาทาสญฺจ โอสธํ
สกฺกจฺเจน หิ โส สตฺถา ฐเปตฺวา อายตึ ชิโน.

๑๓๒. สทฺธึ สาวกสงฺเฆน กตกิจฺเจน ตาทินา
ชลิตฺวา อคฺคิกฺขนฺโธว นิพฺพายิสฺสติ โส ชิโน.

๑๓๓. ปรินิพฺพุตมฺหิ สมฺพุทฺเธ สาสนํ ตสฺส ฐาหิติ
วสฺสสตสหสฺสานิ อสีติ เจว สหสฺสโต.
ตโต ปรํ อนฺตรธานํ โลเก เหสฺสติ ทารุณนฺติ

อาห.

๑๒๗. ตตฺถ มหายสาติ มหนฺเตน ยเสน. สุเขนาปีติ สุเขน. ทิพฺพสมฺปตฺติ วาติ ทิพฺพสมฺปตฺติ วิย.

๑๒๘. อทฺธานนฺติ อทฺธานํ วีตินาเมตฺวา. ยาวติจฺฉกนฺติ ยทิจฺฉกํ, อิจฺฉานุรูปํ วา. เต ปจฺฉา สุขิตาเยว, นิพฺพิสนฺตายุสงฺขยาติ เต สุเข จิตาเยว ตโต สุขโต อาคลิตฺวาว ปจฺฉา อายุสงฺขยา มรณมญฺเจ นิปนฺนา สมฺปตฺติยํ อุกฺกณฺฐิสฺสนฺติ.

๑๓๐. ปริปกฺกมานเส สตฺเตติ ญาณปริปกฺกคเต ติกฺขินฺทฺริเย สตฺเต. โพธยิตฺวาน สพฺพโสติ สพฺพปฺปกาเรน จตุสจฺจํ โพธาเปตฺวา. อวเสสาทิฏฺฐสจฺจานนฺติ ญาณปริปากํ อคตานํ มุทินฺทฺริยานํ อทิฏฺฐสจฺจานํ. มคฺคามคฺคมนุสาสิยาติ อยํ มคฺโค อยํ อมคฺโคติ มคฺคามคฺคํ กถยิตฺวาน.

๑๓๑-๒. อวิชฺชนฺธการวิธมนญาณาโลกกรํ ธมฺโมกฺกํ ธมฺมปทีปํ สํสารมหณฺณวตรณตฺถํ ธมฺมนาวํ กุสลธมฺมมหามุเข อุฏฺฐิตอกุสลปีฬกาทิหรณตฺถํ ตสูจนกรณํ อรหตฺตปริโยสานํ

สมถวิปสฺสนาธมฺมาทาสญฺจ กิเลสโรควูปสมนตฺถํ ตีวิหสกํ ธมฺโมสธญฺจ สจฺจเทสนาวเสน สกฺกจฺเจน อาทเรน อายตึ อนาคเต ภิกฺขูนํ อตฺถาย ปติฏฺฐาเปตฺวา จตูสุ สจฺเจสุ โสฬสหากาเรหิ กตฺตพฺพกิจฺจสฺส กตตฺตา กตกิจฺเจน ตาทินา สาวกสงฺเฆน สทฺธึ สมนฺตา อนฺธการํ วิธมิตฺวา สพฺพญฺญุตญฺญาณาโลกํ ทสฺเสตฺวา สาสนปพฺพตสิขเร พุทฺธสิริยา ปชฺชลิตฺวา เมตฺเตยฺโย สมฺมาสมฺพุทฺธคฺคิกฺขนฺโธ อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายิสฺสติ. ตสฺมึ ปน สตฺถริ นิพฺพุเต ตสฺส สาสนํ อสีติวสฺสสหสฺสาธิกํ วสฺสสตสหสฺสํ ฐตฺวา ตโต ปรํ อนฺตรธายิสฺสติ.

๑๓๓. โลเก เหสฺสติ ทารุณนฺติ สกลทสสหสฺสิโลกธาตุ์ เอกนฺธการํ กตฺวา อนฺตรหิเต สาสเน โลกสฺมึ ทสกุสลกมฺมปเถ ปริหายมาเน ทารุณํ กกฺขฬํ ทุกฺขวิเสสนิพฺพตฺตกํ อกุสลํ โลเก ปาตุภวิสฺสตีติ อธิปฺปาโย.

อจิรฏฺฐายิโน สพฺพสงฺขารา

อิทานิ ภควา สพฺพเสตวารณํ สพฺพากาเรน อลงฺกริตฺวา ตสฺส โสณฺฑึ ปาเตนฺโต วิย สพฺพรตนวรปาสาทมตฺถเก อสนิวิจกฺกํ ปาตยมาโน วิย สุนิมฺมิตราชภวนํ อคฺคินา ฌาเปนฺโต วิย จ เอวรูปาย พุทฺธสิริยา “นิจฺจสงฺขารานํ อภาวา อนฺตรธานํ ภวิสฺสติ. อโห สาริปุตฺต อจิรฏฺฐายิโน สพฺพสงฺขารา”ติ ทสฺเสนฺโต-

๑๓๔. เอวํ อนิจฺจา สงฺขารา อธุวา ตาวกาลิกา
อิตฺตรา เภทนา เจว ชชฺชรา ริตฺตกาภวา.

๑๓๕. ตุจฺฉมุฏฺฐิสมา สุญฺญา สงฺขารา พาลลาปนา
น กสฺสจิ วโส ตตฺถ วตฺตติ อิทฺธิมสฺสปิ
เอวํ ญตฺวา ยถาภูตํ นิพฺพินฺเท สพฺพสงฺขเตติ

อาห.

๑๓๔. ตตฺถ อนิจฺจาติ หุตฺวา อภาวฏฺเฐน อนิวตฺติกตาย อาทิอนฺตวนฺตตาย จ น นิจฺจาติ อนิจฺจา. ปทีปสิขา วิย กมฺมาทิปจฺจเยหิ สงฺคมฺม กริยนฺติ อุปฺปาทิยนฺตีติ สงฺขารา. สพฺเพปิ สงฺขารา วฏฺฏธมฺมา ปจฺจยสมฺภูตา อุทกปุพฺพุพฺพเผณปิณฺฑาทโย วิย อถิรภาวโต น ธุวาติ อธุวา. ปรายตฺตภาเวน ยาจิตกภณฺฑํ วิย ตาวกาลิกา. ปริตฺตภาเวน สุปินกํ วิย อิตฺตรา. อุปฺปนฺนสงฺขารานํ อวสฺสํ ภิชฺชนโต วิชฺชุ วิย เภทนา. อปิ จ กุมฺภการกตภาชน-ปริปกฺกผลสาขคฺเคจิตอุสฺสาวอารคฺเคสาสปาทโย วิย อวสฺสํ อฏฺฐายิโน อุปฺปนฺนสภาเว

อติฏฺฐธมฺมตฺตา ภิชฺชนสภาวา. ถิราภาวโต ชชฺชรา. อปกฺกมตฺติกาภาชนํ วิย นิจฺจาทิสารวิรหิตตฺตา อตฺตตฺตนิยาภาเวน ตุจฺฉมุฏฺฐิ วิย ริตฺตกา ตุจฺฉา. อภาวาติ อภินวตา นิคฺคจฺฉนตา.

๑๓๕. ตุจฺฉมุฏฺฐิสมาติ ริตฺตมุฏฺฐิสทิสา คเหตพฺพสฺส อสฺสาทสฺส อภาวา. สุญฺญาติ นิจฺจสุขตฺเตหิ สุญฺญา. พาลลาปนาติ ทุปฺปญฺเญหิ “อหํ, มมา”ติ คณฺหนโต “มม ปุตฺตา, มม ธีตา, มม ฆาตกา, มยฺหํ ธนธญฺญนฺ”ติอาทินา ลปนโต พาลลาปนา. น กสฺสจิ วโส ตตฺถ, วตฺตติ อิทฺธิมสฺสปีติ ตตฺถ สงฺขาเรสุ ยสมหนฺตถามมหนฺต ปญฺญามหนฺตาทีนํ ยสฺส กสฺสจิ ปุคฺคลสฺส อิสฺสริยํ นปฺปวตฺตติ. สตฺตวินาสกมาลุโต วิย สพฺเพ สงฺขารา กสฺสจิ วเส น วตฺตนฺติ. อิทฺธิมนฺตานํ อคฺคปตฺตมหาโมคฺคลฺลานตฺเถราทีนมฺปิ วเส อปฺปวตฺตนโต อิทฺธิมสฺสปิ อิสฺสริยํ ตตฺถ น วตฺตติ. เอวํ ฌตฺวา ยถาภูตนฺติ สพฺพสงฺขารานํ อนิจฺจาทิภาวํ ยถาสภาวโต ชานิตฺวา. นิพฺพินฺเท สพฺพสงฺขเตติ สพฺพสงฺขตธมฺเม นิพฺพินฺเทยฺย อุกฺกณฺเจยฺย.

อิทานิ อุตฺตมปุริสานํ ทุลฺลภภาวญฺจ สพฺเพสุ กุเลสุ อนุปฺปชฺชนภาวญฺจ ยสฺมึ กุเล ชายนฺติ, ตสฺส สุเขน วฑฺฒนภาวญฺจ ทสฺเสนฺโต สตฺถา-

๑๓๖. ทุลฺลโภ ปุริสาชญฺโญ น โส สพฺพตฺถ ชายติ
ยตฺถ โส ชายติ ธีโร ตํ กุลํ สุขเมธตีติ

อาห.

๑๓๖. ตตฺถ ปุริสาชญฺโญติ ปุริเสสุ อาชญฺโญ ปุริสาชญฺโญ. ปุริสุตฺตโมติ อตฺโถ. โส อุตฺตมฏฺเฐน สพฺพญฺญุโพธิสตฺโต. “ฉนฺนํ ภิกฺขเว ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ. กตเมสํ ฉนฺนํ. ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมินฺ”ติอาทินา วุตฺตตฺตา กปฺปาสงฺเขยฺยมฺปิ ตถาคตุปฺปตฺติยา ทุลฺลภภาวโต ปุริสาชญฺโญ ขตฺติยพฺราหฺมณกุลาทิเสสุ เสสกุเลสุ สพฺพตฺถ วา ปจฺจนฺติมชนปเทสุ น อุปฺปชฺชติ. ยตฺถ โส ชายตี ธีโรติ โส ธีโร อุตฺตมญาณี ยสฺมึ กุเล อุปฺปชฺชติ. ตํ กุลํ สุขเมธตีติ ตํ กุลํ สุเขน วฑฺฒติ.

เมตฺเตยฺยสฺส ภควโต ทสฺสนเหตุภูตปุญฺญานิ

อิทานิ เมตฺเตยฺยสฺส ภควโต ทสฺสนเหตุภูตปุญฺญสมฺปตฺติการณานิ โยเชนฺโต สตฺถา-

๑๓๗. ตสฺมา เมตฺเตยฺยพุทฺธสฺส ทสฺสนตฺถาย โว อิธ
อุพฺพิคฺคมานสา สุฏฺฐุ กโรถ วีริยํ ทฬฺหํ.

๑๓๘. เย เกจิ กตกลฺยาณา อปฺปมาทวิหาริโน
ภิกฺขุภิกฺขุนิโย เจว อุปาสกา อุปาสิกา.

๑๓๙. มหนฺตํ พุทฺธสกฺการํ อุฬารมภิปูชยึ
ทกฺขนฺติ ภทฺรสมิตึ ตสฺมึ กาเล สเทวกา.

๑๔๐. จรถ พฺรหฺมจริยํ เทถ ทานํ มหารหํ
อุโปสถํ อุปวสถ เมตฺตํ ภาเวถ สาธุกํ.

๑๔๑. อปฺปมาทรตา โหถ ปุญฺญกิริยาสุ สพฺพทา
อิเธว กตฺวา กุสลํ ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถาติ

อาห.

๑๓๗. ตตฺถ ตสฺมาติ ยสฺมา ปุริสาชญฺญานํ ทุลฺลโภ อุปฺปาโทปิ,? น โส สพฺพตฺถ ชายติ. ยตฺถ เต ชายนฺติ, ตํ กุลํ สุขเมธติ, ตสฺมา ทุลฺลภุปฺปตฺติโน เมตฺเตยฺยสฺส สพฺพญฺญุพุทฺธสฺส ทสฺสนตฺถาย ตุมฺเห อิธ มม สาสเน ฐตฺวา อุพฺเพคมานสา หุตฺวา สุฏฺฐุ ทฬฺหํ วีริยํ วายามํ กโรถาติ อตฺโถ.

๑๓๘. เยเกจิ กตกลฺยาณาติ อิมสฺมึ โลเก กตปุญฺญา. กลฺยํ? สุขํ อณยติ อาปยตีติ กลฺยาณํ, กุสลํ. กตํ กลฺยาณํ เอเตสนฺติ กตกลฺยาโณ. อปฺปมาโท วิหาโร เอเตสนฺติ อปฺปมาท-วิหาริโน.

๑๓๙. มหนฺตนฺติ มหาปูชํ. สุนฺทโร กาโร สกฺกาโร. พุทฺธสฺส สกฺกาโร พุทฺธสกฺกาโร. อุฬารนฺติ มหนฺตํ. อภิปูชยนฺติ วิเสเสน ปูชยนฺตา. พุทฺธสฺส ภควโต อุฬารํ วิเสสปูชํ กโรนฺตาติ อตฺโถ. ทกฺขนฺตีติ ทกฺขิสฺสนฺติ. ภทฺรสมิตินฺติ สุนฺทรคุณสมคฺคํ สุนฺทรคุณสมูหํ วา. อุตฺตมคุณสมฺปนฺนํ เมตฺเตยฺยภควนฺตนฺติ อตฺโถ. “ภิกฺขูนํ สมิตินฺ”ติ อาทีสุ สมูหตฺโถ สมิติสทฺโทติ.

ตํ ปน ภควนฺตํ เก น ปสฺสิสฺสนฺตีติ. “เทวทตฺโต เนรยิโก กปฺปฏฺโฐ”ติ วุตฺตตฺตา สงฺฆเภทกเสสานนฺตริยกมฺมํ กตฺวา อวีจิมฺหิ นิพฺพตฺตา นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิกา อริยูปวาทกา อฏฺฐกฺขเณ นิพฺพตฺตา จ น ปสฺสนฺติ. นิคณฺฐา จ สงฺฆสฺส ฉปิตวตฺตขาทกา จาติ วทนฺติ. เก ปสฺสิสฺสนฺตีติ. อวเสสา สตฺตา ทินฺนทานา รกฺขิตสีลา อุปวุตฺถุโปสถา ปูริตพฺรหฺมจริยา เจติยโพธิปติฏฺฐาปกา อารามโรปา วนโรปา เสตุการกา สชฺชิตมคฺคา ปติฏฺฐาปิตสาลา ขณิตอุทปานา ปคฺคหิตพุทฺธสาสนา ธมฺมกถิกานํ ธมฺมมณฺฑปํ ธมฺมาสนํ สชฺเชตฺวา พีชนึ อุปฏฺฐาเปตฺวา ทุสฺสรตนคนฺธมาลาธูมปทีปาทีหิ ปูเชตฺวา สกฺกจฺจํ ธมฺมสฺสวนปวตฺตาปกา ตเถว อามิสาทีหิ สงฺฆสฺส กตปูชา มาตาปิตุปฏฺฐาน-กุเลเชฏฺฐาปจายิกกมฺมกตา สลากปกฺขิก-อุโปสถภตฺตทินฺนกา ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนิ ปูเรตฺวา ภควโต ทสฺสนตฺถํ ปตฺเถตฺวา อนฺตมโส

มุฏฺจิมาลญฺจ เอกปทีปวฏฺฏิสิขญฺจ อาโลปมตฺตญฺจ ทินฺนา ปเรสํ กตปุญฺญานุโมทิตา จ ปสฺสิสฺสนฺติ.

ตสฺมึ กาเล สเทวกาติ ตสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท กตกุสลา เทวมนุสฺสา ปสฺสิสฺสนฺติ. เต ภควโต ธมฺมํ สุตฺวา อริยภูมึ ปาปุณิสฺสนฺติ. ตํ ปตฺตุ๋ อสกฺโกนฺตา สคฺเค นิพฺพตฺติสฺสนฺติ.

๑๔๐. จรถ พฺรหฺมจริยนฺติ พฺรหฺมานํ จริยํ จรถ. เทถ ทานํ มหารหนฺติ พหุชนปฺปิยาทีนํ ทิฏฺฐธมฺมิก สมฺปรายิกานํ ผลวิเสสานํ อธิคมาย ตตฺถ มหารหํ มหนฺตํ ผลปจฺจยภูตํ ทานํ เทถ. ตํ หิ ทียเต อเนนาติ ทานนฺติ วุจฺจติ. ปรํ ปน อุทฺทิสฺส ปูชานุคฺคหํ ปฏิจฺจ สานุสยสนฺตานสฺส พุทฺธิปุพฺพิกา ปุพฺพาปรเจตนา, สปริวารอนฺน ปาน ฆร วตฺถ ยาน มาลา คนฺธ วิเลปน เสยฺยาวสถ ปทีเปยฺย ทสทานวตฺถุปริจฺจาคเจตนา, ตสมฺปยุตฺโต วา อโลโภ ทานํ นาม. อุโปสถนฺติ อฏฺฐวิธํ อุโปสถทิวเส รกฺขิตพฺพํ สีลํ. ตํ อุปคนฺตฺวา สมาทิยิตฺวา วิหรถ. เมตฺตํ ภาเวถ สาธุกนฺติ อตฺตหิตมชฺฌตฺตอหิเตสุ จตุพฺพิเธสุ สพฺเพสุ สตฺเตสุ “สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ อพฺยาปชฺชา”ติอาทินา เมตฺตํ ภาเวถ.

๑๔๑. อปฺปมาทรตา โหถาติ อปฺปมาทปฏิปทาย อภิรตา โหถ. ปุญฺญกิริยาสุ สพฺพทาติ สพฺพกาลํ ปุญฺญกิริยาสุ กุสลกรเณสุ รตา โหถ, มา ปมาทตฺถ ปุญฺญกิริยาสุ. อิเธว กตฺวา กุสลนฺติ อิเธว อิมสฺมึเยว พุทฺธุปฺปาเท กุสลกิริยาสุ กรณภูตํ ทาน สีล ภาวนามยํ กุจฺฉิตานํ สลนโต กุสลนฺติ ลทฺธนามํ อเนกวิธํ ปุญฺญสญฺจยํ กตฺวา. ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถาติ อเนกวิธสฺส วฏฺฏทุกฺขสฺส อนฺตํ กริสฺสถ อมตมหานิพฺพานํ ปาปุณิสฺสถาติ นิพฺพานํ กูฏ๎ คเหตฺวา อนาคตวํสํ นิฏฺฐาเปสีติ.

นิคมนกถา

เอตฺตาวตา จ

๑. อนาคตสฺส วสฺสสฺส วณฺณนายํ มโนรมา
อติเรกฏฺฐมตฺตสฺส ภาณวาราย ปาฬิยา.

๒. สมนฺตภทฺทิกา นาม สุสารตฺถปทีปิกา
อนฺตรายํ วินา เอสา สนฺนิฏฺฐานมุปาคตา.

๓. กาลวาสิวิหารมฺหิ นานารุกฺขปโสภิเต
เกลาสกูฏกปฺเปหิ ปาสาเทหิ อลงฺกเต.

๔. สีลาทิคุณสมฺพนฺธ- ยติสงฺฆนิเสวิเต

นานาสกุณสงฺฆุฏฺเ โพธิเจติยภูสิเต.

๕. ทฺวารโกฏฺจกปาการ- มาฬเกหิ ตหึ ตหึ
นานาโสปานปนฺตีหิ สงฺกิณฺเ รามเณยฺยเก.

๖. การิเต ธาตุเสเนน รญฺา ลงฺกาย สามินา.
ตตฺถ ทกฺขิณภาคมฺหิ ปาสาเท จุลฺลเก มยา
นิวสนฺเตน ตำ กตฺวา ยำ ปตฺตำ กุสลำ พหุ.

๗. เตน ปปฺโปตุ โลกคฺค- เทสิตำ อมตำ ปทำ
สนรามรโลโกยำ เขมำ นิจฺจำ ธุวำ สุขำ.

๘. นานุปทฺทวสงฺกิณฺเ โลเกยำ อนุปทฺทวำ
คตา ยถา ตถา นิฏฺจำ สงฺกปฺปา ยนฺตุ ปาณินำ.

๙. ปาเลนฺตุ ภูมิปา สพฺเพ ธมฺเมน กสิณำ มหึ
กาลำ ปตฺวาน วสฺสนฺตุ วสฺสำ วสฺสวลาหกา.

๑๐. ติฏฺจนฺเตน สมฺพุทฺเธน เทสิตา อมตนฺททา
ยาวตา สงฺขตา โลเก ติฏฺจตุ ตาวตา อยนฺติ

นิฏฺิตา สมนฺตภทฺทิกา นาม สารตฺถสุทีปิกา
อนาคตพุทฺธวำสวณฺณนาติ.

อรรถกถาแห่งอนาคตวงศ์

ขอนอบน้อมสมเด็จพระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำเริ่มคัมภีร์

๑. ชินวังสं วิทุं พุทฺธं อสมं เญยฺยปารคุं
วนฺทิตฺวา อมลं ธมฺมं สงฺฆญฺจ คุณลงฺกตं.

"ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้เป็นวงศ์ของพระชินเจ้า ผู้ทรงรู้แจ้ง ผู้ไม่มีใครเสมอ ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งเญยยธรรม[๑] พร้อมทั้งพระธรรมอันไร้มลทิน และพระอริยสงฆ์ผู้ประดับด้วยคุณธรรม"

๒. นมมาโน วรं ปุญฺ ยं ลภึ รตนตฺตยं
ตเตเชน นิหนฺตฺวาน นานาวิธं อุปทฺทวं.

"ข้าพเจ้านมัสการพระรัตนตรัยอยู่ได้รับบุญอันประเสริฐใด จงกำจัดอุปสรรคนานัปการด้วยเดชแห่งบุญนั้น"

๓. พหุสฺสุโต กวี ญาณี โย มหาโพธินามโก
เถโร สีเลน สมฺปนฺโน เตนาหं อภิยาจิโต.

"ข้าพเจ้านั้นได้รับอาราธนาจากพระเถระชื่อมหาโพธิ ผู้ได้สดับมาก เป็นกวีผู้ทรงปัญญาเพียบพร้อมด้วยศีลแล้ว"

๔. อนาคตं จ ยं วंสं เทเสสิ มุนิปุงฺคโว
อคฺคสาวกภทฺเรน ปุจฺฉิโต ปเมน โส.

---

[๑] เญยยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ อันได้แก่จิต เจตสิก ๕๒ นิปผันนรูป ๑๘

๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ อันได้แก่วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา

๓. ลักขณะ คือ ลักขณรูป ๔ อันได้แก่อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา

๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์

๕. บัญญัติ คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น ดังข้อความว่า สงฺขตาสงฺขตาทิเภทา สพฺพธมฺมา หิ สงฺขาโร วิกาโร ลกฺขณं นิพฺพานं ปญฺญตฺตีติ ปญฺเจว เนยฺยปถา โหนฺติ. "กล่าวโดยพิสดารว่า ธรรมทั้งปวงที่จำแนกเป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรมเป็นต้น เป็นทางที่พึงทราบ ๕ อย่างทีเดียว คือ สังขาร วิการ ลักขณะ นิพพาน และบัญญัติ"

๕. อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนำ ปุญฺญสฺสาหกรำ วรำ
วณฺณยิสฺสามหำ สารำ ตำ นิสาเมถ สาธโว.

“พระมุนีผู้ประเสริฐที่พระปฐมอัครสาวกผู้ฉลาดเป็นเลิศทูลถามแล้ว ทรงแสดงอนาคตวงศ์ใดไว้ ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์ อันมีแก่นสารนั้น ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ ข้าแต่สัตบุรุษทั้งหลาย เชิญพวกท่านสดับเถิด”

คำอธิบายนิทาน (ความเป็นมา)

ถามว่า : ในคัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น ในคำว่า อนาคตวำโส (วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้เสด็จอุบัติ) ชื่อว่า อนาคตวงศ์ โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : กาลที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต หมายความว่า กาลที่ยังไม่มาถึง กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้นในกาลใด กาลนั้นได้ชื่อว่า อนาคต เพราะเป็นสิ่งที่ยังมิได้มาถึงในบัดนี้

คำว่า วำโส (วงศ์) หมายความว่า เชื้อสาย คือ ประเพณี กล่าวคือ เหล่ากอที่สืบทอดต่อๆ กันมา

วงศ์ที่จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์[๒] ดังคำว่า อาชญฺญรโถ (รถเทียมม้าอาชาไนย)

อีกอย่างหนึ่ง วงศ์ที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคตวงศ์

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต ดังคำว่า รตฺตึ (การบริโภคในราตรี) ความหมายก็คือ การบริโภคในราตรีเรียกว่า รตฺติ ในประโยคนี้ว่า รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนำ (ไม่พึงบริโภควิกาลโภชนะในราตรี) ฉันใด แม้ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้มาถึง คือ ผู้จักอุบัติขึ้นแน่นอน ก็เรียกว่า อนาคต ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคต วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์ หมายความว่า วงศ์ของพระพุทธเมตไตรย

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเนื้อความของศัพท์ในคำว่าอนาคตวงศ์นี้ก่อน

---

[๒] คำว่า **อนาคตวำส** มีศัพท์เดิมมาจาก **อนาคตภวิตพฺพวำส** ลบคำว่า **ภวิตพฺพ** ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ ดังคำว่า **อาชญฺญรโถ** ที่มาจาก **อาชญฺญยุตฺตรโถ** ลบ **ยุตฺต** ศัพท์กลางสมาส

ถามว่า : คัมภีร์อนาคตวงศ์นี้ ใครแสดงไว้ แสดงที่ไหน เมื่อไร ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา และแสดงปรารภใคร

คำตอบของคำถามดังกล่าว มีดังนี้

ในคำถามว่า ใครแสดงอนาคตวงศ์นี้ ตอบว่า : พระสัพพัญญูพุทธเจ้าทรงแสดงไว้

ในคำถามว่า แสดงที่ไหน ตอบว่า : แสดงที่กรุงกบิลพัสดุ์

ในคำถามว่า แสดงไว้เมื่อไร ตอบว่า : แสดงไว้ในคราวที่ทรงแสดงพุทธวงศ์จบแล้ว

ในคำถามว่า ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา ตอบว่า : พระธรรมเสนาบดี

ในคำถามว่า แสดงปรารภใคร ตอบว่า : แสดงปรารภพระอชิตเถระผู้รับถวายผ้าผืนหนึ่งในบรรดาชุดผ้าเนื้อดีที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนำมาทูลถวายแด่พระผู้มีพระภาค

อนึ่ง เนื้อความที่ข้าพเจ้าแสดงเรื่องของพระศาสดาผู้ทรงแสดงวงศ์นั้นแล้วจึงอธิบายวงศ์ของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น เป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายบริบูรณ์ชัดเจนดี มิฉะนั้นแล้วพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ก็จะไม่จบบริบูรณ์ไม่ชัดเจนดี ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงจักอธิบายโดยแสดงเรื่องของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นตั้งแต่ต้นโดยไม่ย่อไม่พิสดารนัก และแสดงวงศ์บางส่วนของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น

มหากรุณาของพระโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ ๓ จำพวก คือ พระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ พระวิปัญจิตัญญูโพธิสัตว์ และพระเนยยโพธิสัตว์ ได้เห็นหมู่สัตว์ผู้เล่นไปในสาครแห่งสงสารอันเต็มไปด้วยห้วงทุกข์อเนกประการมีชาติ ชรา มรณะ การเกิดในอบาย การถือปฏิสนธิในครรภ์ การดูแลรักษาครรภ์ การสูญเสียครรภ์ การออกจากครรภ์ และการทำร้ายตัวเองเป็นต้นเป็นมูลเหตุ อันไม่ปรากฏเบื้องต้นดังพระผู้มีพระภาคตรัสว่า

อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สำสาโร. ปุพฺพโกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชานีวรณานำ สตฺตานำ ตณฺหาสำโยชนานำ สนฺธาวตำ สำสรตำ.[๓]

“ภิกษุทั้งหลาย สังสารวัฏนี้ไม่ปรากฏเบื้องต้น ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกกองอวิชชาปิดกั้น ถูกตัณหาผูกมัดไว้ จึงเร่ร่อนท่องเที่ยวไป”[๔]

---

[๓] สำ.นิ.(บาลี) ๑๖/๑๒๔/

[๔] สำ.นิ.(ไทย) ๑๖/๑๒๔/

เมื่อพระองค์เห็นหมู่สัตว์เป็นเหยื่อของหมู่มัจฉาร้ายคือกิเลสมารจำนวนมากมีราคะ โทสะ โมหะ ความโกรธ และความพยาบาท เป็นต้น ผู้ที่ผลุบๆ โผล่ๆ ด้วยการปฏิสนธิในสุคติภูมิบ้าง ทุคติภูมิบ้าง กลิ้งเกลือกขึ้นๆ ลงๆ ไปในภพ ๓[๕] กำเนิด ๔[๖] คติ ๕[๗] วิญญาณฐิติ ๗[๘] และสัตตาวาส ๙[๙] ด้วยการท่องเที่ยวไปในภพทั้งปวงอย่างนี้คือ จากนรกสู่นรก จากนรกสู่กำเนิดดิรัจฉาน สู่เปรตวิสัย สู่อสูรกาย สู่มนุษยโลก สู่เทวโลก สู่อมนุษยโลก จากนั้น จึงสู่อบายอีก, หมู่สัตว์บางเหล่าท่องเที่ยวจากเทวโลกสู่เทวโลก จากเทวโลกนั้นสู่พรหมโลก จากพรหมโลกสู่เทวโลก จากเทวโลกนั้นสู่มนุษยโลก จากมนุษยโลกสู่อบาย, หมู่สัตว์บางเหล่าท่องเที่ยวจากพรหมโลกสู่เทวโลกและมนุษยโลก

---

[๕]**ภพ ๓** คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรูปภูมิ แม้ภพ ๓ คือ สัญญีภพ อสัญญีภพ และเนวสัญญีนาสัญญีภพ หรือ เอกโวการภูมิ จตุโวการภูมิ และปัญจโวการภูมิ ก็รวมเข้าในภพเหล่านี้

[๖]**กำเนิด ๔** คือ อัณฑชะ (เกิดในฟองไข่) ชลาพุชะ (เกิดในมดลูก) สังเสทชะ (เกิดในที่ชื้นแฉะ) และโอปปาติกะ (ผุดเกิดทันที)

[๗]**คติ ๕** คือ นรก เปรต สัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา

[๘]**วิญญาณฐิติ** (ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ) ๗ คือ

-นานัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสูรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตตรมาตา ปุนัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

-นานัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นปฐมฌาน และสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

-เอกัตตกายา นานัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบาก โดยฐานะมี ๓ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

-เอกัตตกายา เอกัตตสัญญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัปผลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๙ ภูมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัปผลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

-อากาสานัญจายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ

-วิญญาณัญจายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นวิญญาณัญจายตนะ

-อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ

[๙]**สัตตาวาส** คือ ที่อยู่ที่อาศัยของเหล่าสัตว์ หมายถึง ภพภูมิโดยตรง และยังหมายถึงเหล่าสัตว์ที่อยู่ในภูมินั้นโดยอ้อม มี ๙ อย่างอันได้แก่ วิญญาณฐิติ ๗ เหล่านั้นโดยเพิ่มอสัญญสัตว์พรหม (รูปพรหมที่ไม่มีนาม) และเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม อนึ่ง อสัญญสัตว์พรหมไม่รวมเข้าในวิญญาณฐิติ เพราะไม่มีจิต ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนพรหมก็ไม่รวมเข้า เพราะมีสัญญาและจิตที่ละเอียด

ครั้นเห็นแล้ว พระโพธิสัตว์ทั้งสามจำพวกเหล่านั้น จึงเกิดจิตสงสารพิจารณาว่า เราจะเปลื้องหมู่สัตว์นั้นจากวัฏฏสังสารดังกล่าวได้ด้วยวิธีไหนเล่า ทรงเข้าใจว่า เราจะเปลื้องหมู่สัตว์นั้นได้ด้วยความเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้า ถัดจากนั้นจึงประสงค์จะบำเพ็ญบุญบารมีอันเป็นเหตุให้ตรัสรู้ ได้ตั้งปณิธานจิตเพื่อพระสัพพัญญุตญาณนั้นอย่างแน่วแน่แล้ว สั่งสมบุญบารมีจนได้เป็นพระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ในบรรดาพระโพธิสัตว์ ๓ จำพวก คือ พระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ พระวิปัญจิตัญญูโพธิสัตว์ และพระเนยยโพธิสัตว์

พระโพธิสัตว์ ๓ จำพวก

กล่าวโดยละเอียดว่า พระโพธิสัตว์นั้นมี ๓ จำพวก คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู เป็นผู้ยิ่งด้วยปัญญา บำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป
๒. วิปัญจิตัญญู เป็นผู้ยิ่งด้วยศรัทธา บำเพ็ญบารมี ๘ อสงไขยกับอีกแสนกัป
๓. เนยยะ เป็นผู้ยิ่งด้วยความเพียร บำเพ็ญบารมี ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป

ในพระโพธิสัตว์ ๓ จำพวกนั้น โปรดทราบว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเป็นอุคฆฏิตัญญูผู้ยิ่งด้วยปัญญา ทรงบำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป

เรื่องสุเมธดาบส

โพธิสัตว์ของเราทั้งหลายชื่อว่า อุคฆฏิตัญญู ด้วยประการฉะนี้ ก่อนแต่พุทธปณิธาน ท่านดำรงอยู่ในมนุษยโลกห้าร้อยอัตภาพติดต่อกัน บวชเป็นดาบสหรือปริพาชกที่เป็นกรรมวาที (เชื่อว่ากรรมมีจริง) และกิริยวาที (เชื่อว่าผลกรรมมีจริง) และบวชเป็นภิกษุ มุ่งอัตตาธิปไตย (ความมีตนเป็นใหญ่) ประพฤติสีลสังวร (ความสำรวมในศีล) อยู่ ได้บำเพ็ญหิริสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยหิริ) อันมีตนเองเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ในสภาวะละอายบาป มีลักษณะเด็ดเดี่ยว

นอกจากนั้น ในอัตภาพหนึ่งพันก็เช่นกัน ท่านมุ่งโลกาธิปไตย (ความมีโลกเป็นใหญ่) ประพฤติสีลสัมปทา บำเพ็ญโอตตัปปสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโอตตัปปะ) อันมีผู้อื่นเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ในสภาวะเกรงกลัวผลบาป มีลักษณะกลัวโทษเห็นภัย

นอกจากนั้น ในอัตภาพหนึ่งพันก็เช่นกัน ท่านเรียนไตรเพท พร้อมทั้งนิฆัณฑุศาสตร์ เกฏุภศาสตร์ โลกายตศาสตร์พร้อมทั้งอุปมาอันมีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ห้า พร้อมทั้งประเภทของอักขรวิธี และคัมภีร์ทำนายลักษณะ หรือเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นก็เล่าเรียนปริยัติของพระชินเจ้า ได้บำเพ็ญอาคมสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งปริยัติ) ด้วยการแนะนำสั่งสอนผู้อื่น

ท่านได้บำเพ็ญสมบัติ ๓ ให้บริบูรณ์แล้วตลอด ๖,๕๐๐ อัตภาพอย่างนี้ เป็นผู้บำเพ็ญบารมีแล้วตลอดแสนกัป สามารถเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์แล้วล่วงทุกข์ในสังสารวัฏเมื่อพอใจ ได้บังเกิดแล้วในตระกูลพราหมณ์ ณ อมรบุรี ภาคพื้นชมพูทวีป ถัดจากนี้ไป ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป

เรื่องอมรบุรี

อนึ่ง พระนครนั้นยาวและกว้าง ๑๒ โยชน์ รอบด้าน ๓๖ โยชน์ ประดับด้วยกำแพง ซุ้มประตู และป้อมสีขาวที่สูงสง่าแน่นหนาน่าชมดูเสมอด้วยเทือกเขาสีเงิน ตกแต่งด้วยธงชัย ธงแผ่นผ้า และพวงดอกไม้อันวิจิตรนานาชนิด, แวดล้อมด้วยพื้นดิน น้ำ เปือกตม และคูแห้ง, ล้อมด้วยต้นไม้และกำแพง, ประดับด้วยพื้นปราสาทที่งดงามน่าชื่นใจในยามสายัณห์ อันระยิบระยับด้วยแสงสีต่างๆ เสมอด้วยทอง แก้วมณี แก้วผลึก แก้วประพาฬ และเงิน, ล้อมรอบด้วยไพทีอันงดงามด้วยรูป ๕ อย่างมีรูปราชสีห์เป็นต้น, วิจิตรด้วยรูปทรงต่างๆ ที่ก่อขึ้นเป็นหนึ่งชั้นบ้างสองชั้นบ้างเป็นต้น ประดุจขุนเขาไกรลาส ชายคาเป็นที่ไหวไปแห่งธงชัย พวงดอกไม้ และข่ายกระดิ่ง ประดับด้วยจิตรกรรม มาลากรรม ลดากรรม ธงชัย และธงแผ่นผ้าหลากสีเป็นต้น, สวยงามด้วยหม้อน้ำเต็ม ถาดน้ำเต็ม ทิวแถวต้นกล้วย และเสาระเนียด เกลื่อนกล่นด้วยทรายขาวสะอาด มีถนนใหญ่แยกออกไปหลายสายซึ่งเป็นที่สัญจรของจอมชน, มีสระน้ำโค้งมีสีเช่นกับกองทับทิม ดารดาษด้วยดอกประทุม ดอกอุบล ดอกกุมุท และดอกบุณฑริกเป็นต้น ซึ่งเต็มด้วยน้ำใสเย็นหอมหวาน เกลื่อนกล่นไปด้วยฝูงปลา, กอปรด้วยสระโปกขรณีอันงามเลิศทั้งลึกทั้งกว้างจำแนกเป็นทรงสี่เหลี่ยมและทรงยาวเป็นต้น, มีประตูหลวงที่สร้างไว้ติดกับลานกษัตริย์ มีเครื่องหนัง กำไลมือ ต่างหู และกรอบหน้าทองอันวิจิตรเป็นต้น ติดกับลานคหบดีที่พรั่งพร้อมด้วยบรรณาการและโภคทรัพย์หลากหลายประดับตกแต่งด้วยเครื่องประดับที่พอเหมาะพอควร ติดกับลานอำมาตย์ที่สะพายดาบมีด้ามทองเป็นต้นอันตกแต่งด้วยลักษณะทั้งปวง และติดกับลานพราหมณ์ผู้สวมด้ายสายสิญจน์นุ่งห่มผ้าขาว ถือสังข์ประกาศชัยนับร้อยครั้ง (นครนั้น) มีนางราชกัญญาผู้เปรียบปานเทพกัญญา ที่ประดับเครื่องอาภรณ์เต็มยศประกอบด้วยลีลาการเยื้องกรายและทำกิริยา ๔ อย่างแสดงความรัก คอยเที่ยวสัญจรอยู่ งดงามด้วยเครื่องใช้สอยต่างๆ, ประกอบพร้อมด้วยการตกแต่งพระราชวัง, เกลื่อนกล่นด้วยร้านตลาดหลายพันที่เต็มไปด้วยสิ่งของมีแก้วแหวนเงินทอง ข้าวเปลือก ผ้า และของหอมนานาชนิด, เป็นที่เก็บกองสิ่งของ ๑๘ อย่างมีกองของหอม กองผ้า และกองดอกไม้เป็นต้น, ประกอบด้วยเรือนคลังที่เต็มเปี่ยมด้วยรัตนะคือแก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ สังข์ แก้วศิลา แก้วประพาฬ เงิน ทอง แก้วทับทิม เพชรตาแมว และมียุ้งฉางที่เต็มไปด้วยธัญชาติคือข้าวสาลีและข้าวเปลือกเป็นต้น บริบูรณ์ด้วยผ้าชนิดต่างๆ มีผ้าเมืองจีน ผ้าที่เกิดในแคว้นปัฏฏุณณะ ผ้าที่เกิดในแคว้นโสมาระ ผ้ากระเจา ผ้าทิพย์ ผ้าไหม และผ้ากาสี เป็นต้น พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ที่น่ายินดี น่ารักใคร่พอใจ น่ารื่นรมย์ อันเป็น

รูปที่น่าชื่นชมกอปรด้วยกามมีรูปที่รู้ได้ทางตาเป็นต้นอันเป็นเช่นกับกามอันเป็นทิพย์, คลาคล่ำไปด้วยสตรีผู้เปรียบดั่งนางเทพอัปสรและบุรุษผู้เปรียบได้กับเทพบุตรผู้ประดับศีรษะ หู คอ ท้อง สะเอว มือและเท้า, มีอุทยาน สวนดอกไม้ และสวนผลไม้ ที่น่ารื่นรมย์ใจ, มีเสียงร้องของฝูงแกะ ไก่ กระบือ โค และช้างที่เปรอะเปื้อนเดินไปเป็นนิตย์, เป็นทางแล่นไปของ รถ ช้าง และม้า, มีฝุ่นตลบอบอวล, วุ่นวายไปด้วยโรงสุรา ที่เกลื่อนกล่นด้วยนักเลงสุรา ผู้ประดับพวงมาลาและผ้าพันคอเป็นต้น, แวดล้อมด้วยติตถิยารามหลายแห่งมีปฏิปัญจนการามเป็นต้น ซึ่งเป็นที่พำนักของนิครนถ์และปริพาชกประเภทสังสะ ฉวะ และวิสังสิกะ, มีสิริมงคลอยู่เสมอด้วยดุริยางค์ที่มีองค์ ๕ คือ กลองขึงหนังด้านเดียว กลองขึงหนังสองด้าน กลองขึงหนังทั้งหมด เครื่องดนตรีประเภทฉิ่งฆ้องเป็นต้น และเครื่องดนตรีเป่ามีขลุ่ยสังข์เป็นต้น และด้วยการฟ้อนรำ ขับร้อง บรรเลงนับร้อยอย่าง, กึกก้องอยู่เป็นนิตย์ว่า “ท่านทั้งหลาย จงเสวยสุขด้วยช้าง ม้า รถ เสียงกลอง เสียงตะโพน เสียงพิณ และเสียงกรับไม้ จงดื่ม จงอาบ จงลูบไล้ของหอม จงนุ่งห่ม จงนอน จงประดับเถิด” เป็นที่อาศัยของผู้มีบุญกรรมทุกอย่าง

อนึ่ง พระนครนั้นอุดมสมบูรณ์แล้ว เปรียบดั่งเทวนครที่ไม่อาจจะทรงภาระนั้นได้ เพราะหนาแน่นด้วยสิริอันยวดยิ่ง จึงเคลื่อนออกจากสวรรค์แล้วประดิษฐานอยู่บนพื้นปฐพี[ของมนุษย์]

ในคัมภีร์พุทธวงศ์จึงตรัสไว้กระทำข้อความนี้ให้อยู่ภายในว่า

นครำ สพฺพงฺคสมฺปนฺนำ สพฺพกมฺมมุปาคตำ
สตฺตรตนสมฺปนฺนำ สพฺพกมฺมมุปาคตำ
สมิทฺธำ เทวนครำว อาวาสำ ปุญฺญกมฺมินำ.[๑๐]

“พระนครนั้นสมบูรณ์ด้วยองค์คุณทั้งปวง ประกอบด้วยการงานทุกอย่าง สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ กอปรด้วยอาชีพการงานต่างๆ เป็นนครที่อุดมสมบูรณ์เหมือนเทพนคร เป็นที่อยู่ของผู้มีบุญ”

อนึ่ง ในพระนครนั้นมีปุโรหิตของพระราชาอาศัยอยู่ เขาเป็นผู้มีกำเนิดดีทั้งสองฝ่าย คือ ฝ่ายมารดาและบิดา มีมาตุครรโภทรอันบริสุทธิ์ดีตลอด ๗ ชั่วบรรพบุรุษ อันใครๆ จะดูหมิ่นติเตียนโดยชาติหาได้ไม่ เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีทรัพย์สินและเครื่องใช้ไม้สอยมาก มีธัญทรัพย์มาก เป็นหัวหน้าพราหมณ์หลายพันคน มีชื่อเสียงไปทุกทิศ พระราชาก็โปรดปราน พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายทรงอาศัยพราหมณ์นั้นแล้วอุบัติขึ้นมีนามว่า สุเมธะ เป็นผู้มีรูปงามน่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงามเลิศ เพราะเสมอกับเสาระเนียดทองที่ถูกยกขึ้นไว้ใน

---

[๑๐] ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๒/๓/

เมืองอมรบุรี เป็นผู้มีปัญญา เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาด เป็นนักปราชญ์ เจนจบไตรเพทที่มีประการดังกล่าวมาแล้ว

เมื่อสุเมธมาณพเจริญวัยแล้ว มารดาบิดาได้เสียชีวิต เมื่อกระทำกิจเพื่อผู้ล่วงลับแก่บุคคลเหล่านั้นเสร็จแล้ว อำมาตย์เจ้าพนักงานคลังได้นำบัญชีทรัพย์สมบัติมาแล้วเปิดเรือนคลังแก้ว แสดงรัตนะชนิดต่างๆ มีทอง แก้วมณี สังข์ มุกดา และแก้วประพาฬ เป็นต้น แล้วกล่าวว่า “สมบัติของบิดาท่านมีเท่านี้ สมบัติของมารดาท่านมีเท่านี้ สมบัติของปู่และทวดเป็นต้นของท่านมีเท่านี้ เชิญท่านปกครองทรัพย์สมบัติเหล่านี้เถิด” เมื่อพระมหาสัตว์ได้ฟังคำนั้นอยู่นั่นเอง ได้เกิดความสังเวชใหญ่ว่า “โอหนอ พวกญาติของเราสร้างทรัพย์สมบัติเพียงเท่านี้ไว้ เมื่อไปสู่ปรโลก ก็นำติดตัวไปไม่ได้แม้เพียงกหาปณะเดียว ส่วนเราควรหาอุบายนำเอาทรัพย์ไปให้จงได้”

อนึ่ง ท่านดำริว่า “ทรัพย์ไม่มีแก่นสาร แม้ร่างกายก็ไม่มีแก่นสาร ทั้งสองอย่างไม่อาจไปสู่ปรโลกกับตนได้ เราควรบริจาคทรัพย์ที่ไม่มีแก่นสารแล้วถือเอาแก่นสารคือบุญจากทรัพย์นั้นประกอบตนด้วยกายปฏิบัติแล้วยึดเอาแก่นสารจากกายนั้น” จึงไปยังราชสำนักแล้วทูลบอกเรื่องราวได้รับพระบรมราชานุญาตแล้วให้คนตีกลองป่าวประกาศในเมืองอมรบุรี ได้บริจาคมหาทานตลอด ๗ วันทุกๆ วันแก่คนกำพร้า คนเดินทาง วณิพก และยาจกเป็นต้นผู้เข้ามหาด้วยเสียงป่าวประกาศนั้น และเมื่อท่านให้อยู่อย่างนี้ ทรัพย์นั้นจึงปรากฏว่ามีมากมายนับไม่ถ้วน

การน้อมใจในการออกบวช

ในวันที่ ๗ สุเมธบัณฑิตนั้นอาบน้ำที่มีกลิ่นหอมแล้วนุ่งห่มผ้าแคว้นกาสี บริโภคอาหารอันเลิศ แล้วขึ้นไปสู่พื้นปราสาทชั้นบน เข้าสู่ห้องอันงามสง่า นอนบนที่นอนอันตกแต่งไว้งาม หลับไปในปฐมยามและมัชฌิมยาม ตื่นขึ้นในปัจฉิมยาม ลุกจากที่นั่งแล้ว นั่งนิ่งดั่งรูปปฏิมาทองในแผ่นศิลาเงินดำริว่า

“สุเมธบัณฑิตเอย อันการถือปฏิสนธิในภพต่อไปเป็นทุกข์มาก สัตว์ที่ถือปฏิสนธิแล้วย่อมคร่ำคร่าไปด้วยชรา สัตว์ที่คร่ำคร่าไปด้วยชราย่อมถูกบีบคั้นด้วยพยาธิ ความแตกทำลายไปด้วยมรณะของสัตว์ผู้ถูกพยาธิบีบคั้นเป็นทุกข์ สัตว์ที่ยังต้องเกิดอีกแน่นอนในภพนั้นๆ ย่อมมีชาติ ผู้มีชาติย่อมมีชรา ผู้เข้าถึงชราย่อมมีพยาธิ ผู้ถูกพยาธิบีบคั้นย่อมมีมรณะ ดังนั้น เราจักแสวงหาอมต-มหานิพพาน อันไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่ถูกปรุงแต่ง เป็นสุข สงบเย็น ปลอดภัย เป็นที่พึ่งพิงเที่ยงแท้ แน่นอน มั่นคง มีแก่นสาร งามยิ่ง ย่ำยีความมัวเมา บรรเทาความกระหาย ถอดถอนความผูกพัน ตัดขาดวัฏฏะ ปราศจากสังขาร ไม่มีวัฏฏะ เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา ปราศจากความอยากมี

อยากเป็น หมดความยินดี เป็นเครื่องดับทุกข์ ไม่มีนิมิต เป็นสภาวะสงบ ไม่เกิดขึ้น ทำความปลอดโปร่งใจ”

ท่านดำริต่อไปอีกว่า “กายนี้ชื่อว่าเป็นสักกายนคร กายนั้น :-

-อาศัยอยู่ติดชายแดนคือคติ ๕ อันได้แก่ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์ และเทวดา

-ถึงความน่ากลัวอย่างมากด้วยภัยคือชาติที่เรียกว่า การก้าวลงสู่ครรภ์ในภพนั้นๆ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ และในสัตตาวาส

-ถูกดักปล้นด้วยโจรคือความแก่ที่เรียกว่าความสุกงอมแห่งอินทรีย์

-เป็นที่อยู่ของตระกูลเสือโคร่งคือพยาธิอันเป็นสภาวะบีบคั้นขันธ์ทั้งหลาย

-ถูกบดขยี้ด้วยภูเขาคือมฤตยูที่มีลักษณะแตกทำลายไปของขันธ์

-มากไปด้วยความเร่าร้อนคือความเศร้าโศกที่มีสภาวะยังกระแสจิตให้แห้งเหี่ยว

-มีอุปัทวะมากด้วยความคร่ำครวญที่เรียกว่าการร่ำไห้บ่นเพ้อ

-ถึงพร้อมด้วยสายลับคือทุกข์ชนิดต่างๆ ซึ่งมีสภาวะขุดกายและจิต

-เกลื่อนกล่นด้วยภัยคือโทมนัสที่มีสภาวะประทุษร้ายผู้อื่น

-เป็นที่ตั้งแห่งวัฏฏทุกข์ทั้งมวล เพราะทำการบีบคั้นคือการทรมานด้วยอุปายาสที่มีลักษณะน่ากลัวทำให้เร่าร้อน

-เป็นที่อยู่ของฝูงช้างคือราคะที่มีสภาวะกำหนัด

-เป็นจอมปลวกของอสรพิษคือโทสะที่มีสภาวะประทุษร้าย

-เกลื่อนกล่นด้วยหมู่ภูตจำนวนมากคือโมหะที่มีสภาวะหลงผิดในอารมณ์

-อันรากษสคือความโกรธและความทารุณที่มีลักษณะแค้นเคืองเสพคุ้นแล้ว

-มากด้วยสัตว์ร้ายคือความผูกโกรธที่มีสภาวะโกรธขึ้ง

-มีกุมภัณฑ์คือความลบหลู่หยาบคายที่มีสภาวะลบหลู่อุปการะที่ผู้อื่นกระทำแล้วคอยเสพสนิท

-มีโจรคือความตีเสมอที่มีสภาวะชิงดีสัญจรอยู่

-เกลื่อนกล่นด้วยศัตรูผู้ทำลายประโยชน์คือความริษยาที่มีสภาวะริษยาสมบัติของคนอื่น

-เป็นที่อยู่ของส่วยคือความตระหนี่ที่มีสภาวะปกปิดสมบัติของตน

-เป็นบ้านเรือนของพ่อค้าผู้ค้าขายคือมารยาที่มีสภาวะหลอกลวงด้วยกรรมชั่วที่ตนทำ

-เป็นที่อยู่ของนักเลงชั่วคือความหัวดื้อที่มีสภาวะทำให้ใจกระด้าง

-อันผู้ครองเรือนคือความแข่งดีที่มีสภาวะทำเกินพอดีเข้าไปอาศัยแล้ว

-เป็นที่อยู่ของหมู่เทพคือความถือตัวที่มีสภาวะตีตนเสมอผู้อื่นด้วยชาติเป็นต้น

-อันนักรบคือความถือตัวจัดที่มีสภาวะแสดงตนให้เหนือกว่าผู้อื่นคอยรักษา

-มากไปด้วยคนธรรพ์คือความมัวเมาที่มีสภาวะหลงระเริง

-อันอสูรคือความประมาทที่มีสภาวะพลั้งเผลอเสพคุ้นแล้ว

-ล้อมรอบด้วยกำแพงใหญ่คือความโลภที่มีสภาวะอยากได้

-เป็นแดนเกิดของแม่น้ำใหญ่คือความทะยานอยากที่จำแนกเป็นตัณหา ๑๐๘ อันมีสภาวะผูกมัดสัตว์นั้นๆ ไว้ด้วยมานะ

-มีทวาร ๙ ช่องเป็นทางไหลออกแห่งของไม่สะอาดเป็นนิตย์

-มีเสาเขื่อนคือความถือตัวที่มีสภาวะลำพองถูกยกขึ้นไว้

-มากด้วยสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นไม่สวยงาม

-เรี่ยรายเกลื่อนกล่นด้วยแมลงวันคือความดำริในกาม ความดำริในการปองร้าย และความดำริในการเบียดเบียน

-ครึกครื้นด้วยหมู่ญาติคือความประมาท

-เป็นแหล่งรวมอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่ถูกสร้างขึ้น

-มีสิ่งสกปรกไหลออกมากมายคือทิฏฐิ

-เป็นที่อยู่ของพราหมณ์คืออนุสัย ๗

-มีมหาอำมาตย์คือสังโยชน์ ๑๐ คอยจัดแจงจำหน่าย

-เพียบพร้อมด้วยศาลตัดสินความโดยไม่ชอบธรรม

-แวดล้อมด้วยทุจริตทางกาย วาจา และใจ

-ถูกเฝ้ารักษาเสมอด้วยคนชั่วคือวิสมโลภะ (ความอยากได้โดยไม่ชอบธรรม) ที่มีสภาวะเป็นไปด้วยการประพฤติผิดในน้องสาวเป็นต้น”

โดยประการดังนี้ พระราชาผู้โฉดเขลาครองราชย์เป็นใหญ่อยู่ในนครคือร่างกายของตน ซึ่งมากด้วยสิ่งที่น่ากลัวอย่างนี้ เป็นผู้นำในสังสาร มีสภาวะสร้างเรือนของตนคือสภาวธรรม มีแผลหลั่งหนองที่ยังไม่แตกด้วยการเยียวยาถูกวิธีจากบุรุษผู้ฉลาดทั้งหลาย สมจริงดังคำกล่าวว่า

(ก) อยं สกฺกายนคโร คติปจฺจนฺตนิสฺสิโต
ชาติภยพหุตฺราโส ชราโจรวิลุมฺปโก.

“นครคือร่างกายของตนนี้ อาศัยอยู่ติดชายแดนคือคติ น่ากลัวอย่างมากด้วยภัยคือชาติ มีโจรคือชราคอยดักปล้น”

(ข) พฺยาธิพฺยคฺฆกุลาวาโส มจฺจุปพฺพตมทฺทโน
โสกสนฺตาปพหุโล เทวนพหุปทฺทโว.

“เป็นที่อยู่ของตระกูลเสือโคร่งคือพยาธิ มีภูเขาคือมฤตยูคอยบดขยี้ มากไปด้วยความเร่าร้อนคือความเศร้าโศก มีอุปัทวะมากคือความคร่ำครวญ”

(ค) ทุกฺโขจรณสมฺปนฺโน โทมนสฺสภยากุโล
อุปายาสปีฬกรโณ เกวโล ทุกฺขวตฺถุโก.

“ถึงพร้อมด้วยสายลับคือทุกข์ เกลื่อนกล่นด้วยภัยคือโทมนัส มีอุปายาสคอยทำการบีบคั้นเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ล้วนๆ”

(ฆ) ราคหตฺถิกุลาวาสา โทสอาสีวิสาลโย
โมหภูตคณากิณฺโณ โกธรกฺขสเสวิโต.

“เป็นที่อยู่ของฝูงช้างคือราคะ เป็นที่พักของอสรพิษคือโทสะ เกลื่อนกล่นด้วยภูตคือโมหะ อันรากษสคือความโกรธเสพคุ้นแล้ว”

(ง) อุปนาหวาฬพหุโล มกฺขกุมฺภณฺฑเสวิโต
ปลาสโจรจริโต อิสฺสาปจฺจตฺถิกากุโล.

“มากด้วยสัตว์ร้ายคือความผูกโกรธ มีกุมภัณฑ์คือความลบหลู่คอยเสพสนิท มีโจรคือความตีเสมอสัญจรอยู่ เกลื่อนกล่นด้วยศัตรูคือความริษยา”

(จ) มจฺเฉรเกณิอาวาโส มายาวาณิชกาลโย
ถมฺภธุตฺตคณาวาโส สารมฺภคหเสวิโต.

“เป็นที่อยู่ของส่วยคือความตระหนี่ เป็นบ้านเรือนของพ่อค้าคือมารยา เป็นที่อยู่ของนักเลงคือความหัวดื้อ อันผู้ครองเรือนคือความแข่งดีเข้าไปอาศัยแล้ว”

(ฉ) มานสุรคณาวาโส อติมานโยธรกฺขิโต
มทคนฺธพฺพพหุโล ปมาททานวเสวิโต.

“เป็นที่อยู่ของหมู่เทพคือความถือตัว อันนักรบคือความถือตัวจัดคอยรักษา มากไปด้วยคนธรรพ์คือความมัวเมา อันอสูรคือความประมาทเสพคุ้นแล้ว”

(ช) โลภปาการปริกฺขิตฺโต ตณฺหาวาริปภาวิโต
นิสฺสนฺทนมุขทฺวาโร มานเอสิกอุสฺสิโต.

“ล้อมรอบด้วยกำแพงคือความโลภ เป็นแดนเกิดของแม่น้ำคือความทะยานอยาก มีทวาร ๙ เป็นทางไหลออก ถูกยกขึ้นไว้ด้วยเสาเขื่อนคือความถือตัว”

(ฌ) อวณฺณทุคฺคนฺธิพหุโล วิตกฺกมกฺขิกากุโล
ปมาทคณสงฺฆุฏฺโฐ วิสยาปณมาปิโต.

“มากด้วยสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นไม่สวยงาม เรี่ยรายด้วยแมลงวันคือความดำริในกาม ครึกครื้นด้วยหมู่ญาติคือความประมาท เป็นแหล่งรวมอารมณ์ที่ถูกสร้างขึ้น”

(ญ) ทิฏฺฐินิสฺสนฺทพหุโล อนุสยพฺราหฺมณาลโย
สโยชนมหามจฺโจ มิจฺฉาธมฺมวินิจฺฉโย.

“มีสิ่งสกปรกไหลออกมากมายคือทิฏฐิ เป็นที่อยู่ของพราหมณ์คืออนุสัย มีมหาอำมาตย์คือสังโยชน์ มีศาลตัดสินความโดยไม่ชอบธรรม”

(ฏ) ทุจฺจริตปริวาโร วิสมโลภปุรกฺขโต
นนฺทิราคมหามจฺโจ รกฺขติ นครํ สทา.

“มีทุจริตเป็นบริวาร ถูกเฝ้ารักษาด้วยวิสมโลภะ (ความอยากได้โดยไม่ชอบธรรม) มีอำมาตย์คือนันทิราคะ (ความกำหนัดด้วยความยินดี) คอยรักษานครไว้ทุกเมื่อ”

(ฐ) เอวํ อุตฺราสพหุโล สกฺกายนคโร อยํ
ตตฺถ อญฺญาณโก ราชา รชฺชํ กาเรติ อิสฺสโร.

“นครคือร่างกายของตนนี้มากด้วยสิ่งที่น่ากลัวอย่างนี้ พระราชาผู้โฉดเขลาครองราชย์เป็นใหญ่อยู่ในนครคือร่างกายของตนนั้น”

ท่านดำริต่อไปอีกว่า “สภาพที่ปราศจากภพอันเป็นปฏิปักษ์ต่อภพ สภาพที่เป็นวิสังขาร อันเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขาร สภาพที่ปราศจากราคะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อราคะ นิพพานอันเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา พึงมีอยู่แน่แท้ เปรียบเหมือนความเย็นเป็นปฏิปักษ์ต่อความร้อน ความสะอาดเป็นปฏิปักษ์ต่อความไม่สะอาด ธรรมขาวเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมดำ บัณฑิตเป็นปฏิปักษ์ต่อคนพาล พระนิพพานมีอยู่แน่นอน มิใช่ไม่มี เราจักแสวงหาพระนิพพานเช่นนั้นซึ่งมีคุณสมบัติเป็นอเนกนั้น”

ท่านดำริต่อไปอีกว่า “อุปมาว่าคนที่จมอยู่ทั้งตัวในหลุมคูถ เมื่อมีสระใหญ่อันดารดาษไปด้วยปทุมชาติเบญจพรรณอยู่ภายในเป็อกตม น่ารื่นรมย์ มีท่าอาบอย่างดี เสมอเหมือนข่ายมุกดาเกลื่อนกล่นด้วยทอง ร้องเซ็งแซ่ไปด้วยฝูงนกจำนวนมาก เช่น ห่าน หงส์ นกนางนวล นกเป็ดน้ำ นกกวัก และนกจากพราก บนแนวฝั่ง เต็มไปด้วยน้ำอันน่าพอใจเย็นสะอาดครบองค์ ๘ ก็ไม่แสวงหาสระใหญ่นั้น จะถือว่าเป็นความผิดของสระใหญ่มิได้ ฉันใด แม้เราก็ฉันนั้น อยู่ในหลุมคูถใหญ่แห่งสงสารที่เต็มไปด้วยคูถกิเลส เมื่อมีสระใหญ่คือพระนิพพานอันดารดาษด้วยปทุมชาติคือวิมุตติ ๕ ภายในเป็อกตม น่ารื่นรมย์ด้วยความงดงามยิ่งนัก มีท่าอาบอย่างดีคือกรรมฐาน ๓๘[๑๑] ประการ เกลื่อนทรายคืออนุปัสสนาหลากหลายอันหมดจดหาโทษมิได้ เต็มด้วยน้ำคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ที่น่าพอใจเย็นสะอาด ร้องเซ็งแซ่ไปด้วยฝูงนกจำนวนมาก เช่น ห่านขาว ห่านปีกสีเทา และหงส์ คือผู้ปฏิบัติวิปัสสนาบนแนวฝั่งที่ใสสะอาด ถ้าจักไม่แสวงหาสระใหญ่นั้น นั่นเป็นความผิดของเราเท่านั้น มิใช่ความผิดของสระใหญ่คือพระนิพพานเลย

---

[๑๑]อารมณ์ ๓๘ อย่าง คือ สมถกรรมฐาน ๓๘ ประเภทที่รวมเอาอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาต-กสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาสหาขอบเขตมิได้) เพราะในธรรมสังคณีปกรณ์ (อภิ.ธ. (บาลี) ๓๔/๒๐๓/๖๓) กล่าวถึงกสิณ ๘ ประเภท แต่โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถ-กถาและฎีกามักกล่าวถึงอารมณ์ ๔๐ อย่างหรือกรรมฐาน ๔๐ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุตตันตนัยที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายิสูตร (ม.ม.(บาลี) ๑๓/๒๕๐/๒๒๖

อนึ่ง บุรุษผู้ถือรัตนะแท้ซึ่งมีค่ามากเดินทางกันดารไป ถูกพวกโจรปล้นรัตนะเข้าล้อมแล้ว เมื่อหนทางอันปลอดโปร่งที่จะรอดพ้นจากเงื้อมมือของพวกโจรเหล่านั้นแล้วหนีไปมีอยู่ ย่อมเป็นความผิดของเขาที่ไม่หนีไป หาใช่ความผิดของหนทางไม่ ฉันใด แม้เราก็ฉันนั้น ถือบุญรัตนะแท้[๑๒] ๕๐ กว่าอย่างแล้วเดินทางกันดารคือสงสาร ถูกกิเลสเป็นต้นผู้คอยตัดกุศลจิตห้อมล้อมแล้ว เมื่อหนทางอันปลอดโปร่งที่จะรอดพ้นจากเงื้อมมือของกิเลสเหล่านั้นแล้วหนีไปมีอยู่ ก็ไม่แสวงหาหนทางนั้นมาตามทางนั้น จักไม่ถึงอมตภูมิได้ นั่นเป็นความผิดของเราเท่านั้น หาใช่ความผิดของหนทางที่ปลอดโปรงไม่

คนที่ถูกโรคมีโรคตาเป็นต้นบีบคั้นแล้ว เมื่อหมอผู้ฉลาดซึ่งจะรักษาโรคให้หายมีอยู่ ก็ไม่แสวงหาหมอนั้นให้รักษาโรค นั่นมิใช่เป็นความผิดของหมอ เป็นความผิดของผู้นั้นเอง ฉันใด แม้เราก็ฉันนั้น ถูกโรคคือราคะเป็นต้นบีบคั้นแล้ว แต่ไม่แสวงหาอาจารย์ผู้เยียวยาบรรเทากิเลสนั้น นั่นเป็นความผิดของเราเอง ไม่ใช่ความผิดของอาจารย์ผู้เยี่ยวยาบรรเทา

---

[๑๒]บุญรัตนะแท้ ๕๐ กว่าอย่าง ก็คือ มหากุศลจิตและเจตสิก ๕๐ กว่าอย่างที่ประกอบร่วมกัน ซึ่งตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสารมฺมณํ วา โผฏ?ฐพฺพารมฺมณํ วา ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ, ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ, เวทนา โหติ, สญฺญา โหติ, เจตนา โหติ, จิตฺตํ โหติ, วิตกฺโก โหติ, วิจาโร โหติ, ปีติ โหติ, สุขํ โหติ, จิตฺตสฺเสกคฺคตา โหติ, สทฺธินฺทฺริยํ โหติ, วิริยินฺทฺริยํ โหติ, สตินฺทฺริยํ โหติ, สมาธินฺทฺริยํ โหติ, ปญฺญินฺทฺริยํ โหติ, มนินฺทฺริยํ โหติ, โสมนสฺสินฺทฺริยํ โหติ, ชีวิตินฺทฺริยํ โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, สมฺมาสงฺกปฺโป โหติ, สมฺมาวายาโม โหติ , สมฺมาสติ โหติ, สมฺมาสมาธิ โหติ, สทฺธาพลํ โหติ, วิริยพลํ โหติ, สติพลํ โหติ, สมาธิพลํ โหติ, ปญฺญาพลํ โหติ, หิริพลํ โหติ, โอตฺตปฺปพลํ โหติ, อโลโภ โหติ, อโทโส โหติ, อโมโห โหติ, อนภิชฺฌา โหติ, อพฺยาปาโท โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, หิรี โหติ, โอตฺตปฺปี โหติ, กายปสฺสทฺธิ โหติ, จิตฺตปสฺสทฺธิ โหติ, กายลหุตา โหติ, จิตฺตลหุตา โหติ, กายมุทุตา โหติ, จิตฺตมุทุตา โหติ, กายกมฺมญฺญตา โหติ, จิตฺตกมฺมญฺญตา โหติ, กายปาคุญฺญตา โหติ, จิตฺตปาคุญฺญตา โหติ, กายุชุกตา โหติ, จิตฺตุชุกตา โหติ, สติ โหติ, สมฺปชญฺญํ โหติ, สมโถ โหติ, วิปสฺสนา โหติ, ปคฺคาโห โหติ, อวิกฺเขโป โหติ. (อภิ.ธ.(บาลี) ๓๔/๑/๒๑)

“กามาวจรกุศลจิตอันเกิดร่วมกับโสมนัส ประกอบด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีสัมผัสเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้นนั่นแหละ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อัพยาบาท สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตัปปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายุชุกตา จิตตุชุกตา สติ สัมปชัญญะ สมถะ วิปัสสนา ปัคคาหะ และอวิกเขปะ ก็เกิดขึ้น”

อนึ่ง เราจักทิ้งกายอันเป็นซากศพไป เพราะเป็นของไม่สะอาดโดยประการทั้งปวง อันมีความคร่ำคร่า มีโทษมาก เพราะเป็นที่ไหลออกของซากศพเป็นนิตย์ และเพราะหลั่งน้ำกิเลส เปรียบดั่งพราหมณ์ผู้หลุดพ้นซึ่งปลดซากศพที่คล้องคอออกไปสบาย และเหมือนกัปตันเรือทิ้งเรือที่มีน้ำท่วมรอบด้าน ทรุดโทรม คร่ำคร่าไปเสีย”

การออกบวช

สุเมธบัณฑิตน้อมใจไปในการออกบวชด้วยอาการเป็นอเนกอย่างนี้แล้ว ได้สละกองโภคทรัพย์ใหญ่ด้วยการพิจารณาให้ สละหมู่ญาติ หมู่นางทาสี ทาส สวิญญาณกทรัพย์มีช้างและม้าเป็นต้น ละทิ้งมหาปราสาทที่สมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ประจำตระกูล ซึ่งยกเป็นซุ้มไว้ที่ประตูทั้ง ๗ แวดล้อมด้วยกำแพง ๗ ชั้น ประดับตกแต่งหลายชั้น และทิ้งขุมทรัพย์มีแก้วมุกดาเป็นต้นที่เหลือเหมือนถ่มก้อนเขฬะทิ้ง ละกามคุณทั้งสองอย่างแล้ว ออกจากนครอมราวดีทางประตูใหญ่ ผ่านหมู่บ้านคนไปเข้าสู่ป่าหิมพานต์อันงามสง่า เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะเป็นอันมากนานาประการ เกลื่อนกล่นไปด้วยต้นไม้และกอไม้ คือ จำปา บุนนาค สาละ สน งิ้ว โสก หมากเม่า จิก ประดู่ ขนุน โลทเสม็ด ราชพฤกษ์ กลิทุม สมอพิเภก มะซาง คูน ทับทิม ยางทราย หญ้าหางช้าง ตำลึง อโสก ประยงค์ มะม่วง ชมพู่ ขนุนสำมะลอ จันทน์ เทพทาโร กะเบา สำโรง ตุมกา กล้วยมีเมล็ด กล้วยไม่มีเมล็ด มะตูม เพกา รกฟ้า และเครือแตงกวา เป็นต้น มีสัตว์ ๔ เท้ามากมายคือ ช้าง ม้า แรด เสือ โค โคลาน กระบือ ละมั่ง สิงโต หมูป่า หมีดำ เสือดาว หมี หมาป่า เนื้อฟาน กวาง เนื้อทราย สรภะ[๑๓] (สัตว์ร้ายชนิดหนึ่งมีแปดขาตาถลน สามารถทำร้ายสิงโตได้) และลิงเป็นต้นสัญจรไปมา มีเสียงร้องเซ็งแซ่ของหมู่นกหลายร้อยชนิด คือ นกยูง นกกระเรียน นกกาเหว่า นกแร้ง นกจากพราก หงส์ นกนางนวล ไก่ป่า นกกระเต็น นกยาง นกต้อยตีวิด และนกแซงแซว เป็นต้น แพรวพราวไปด้วยแก้ว

---

[๑๓]สรภะ คือ สัตว์ร้ายชนิดหนึ่งมีแปดขาตาถลน มีพละกำลังมากสามารถทำร้ายสิงโตได้ พบในคัมภีร์ปุราณของสันสกฤตเท่านั้น คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก สร ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อภ ปัจจัย ลง อภ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๑๒๔) ว่า กร-สร-สล-กล-วลฺล-วสา อโภ (ลง อภ ปัจจัยท้าย กร, สร, สล, กล, วลฺล และ วส ธาตุ) ดังข้อความว่า

สรติ คจฺฉตีติ สรโภ, มิควิเสโส. (โมคฺ. ๖/๑๒๔)

“สัตว์ที่ไปได้ ชื่อว่า สรภะ หมายถึง สัตว์ร้ายประเภทหนึ่ง”

สรติสฺมา อโภ, สรโภ. อฏฺฐาปโท อุทฺธนยโน สีหสฺสาปิ หนฺตา, ตสฺส จ ปาทจตุกฺกํ อุทฺธํ ภวตีติ. (ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๖๑๕)

“ลง อภ ปัจจัยท้าย สร ธาตุ ได้รูปว่า สรภะ เป็นสัตว์จำพวกหนึ่งที่มี ๘ ขาตาถลน ทำร้ายสิงโตได้ และขาทั้งสี่ของสัตว์นั้นอยู่ด้านบน”

มณีอันทรงค่าหลากหลาย คือ ทอง เงิน แก้วมณี เพชร มโนศิลา หรดาล มหาหิงคุ์ และยาทาขอบตา เป็นต้น เป็นที่พำนักของเหล่าภูต คือ วิทยาธร กินนร งูยักษ์ อสูร รากษส และยักข์ เป็นต้น งดงามด้วยสระหลายหมื่น คือ สระหังสปปาตะ สระสีหปปาตะ สระรถการะ สระมันทากินี สระกุณาละ สระฉัททันต์ และสระอโนดาตเป็นต้น วิจิตรไปด้วยแม่น้ำหลายพันสาย คือ แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรัสวดี แม่น้ำยมุนา แม่น้ำคงคา แม่น้ำมหี แม่น้ำสรภู และแม่น้ำนัมมทา เป็นต้น สุเมธบัณฑิตได้พิจารณาภูมิสถานอันเหมาะแก่วิเวกตามภูเขา ไหล่เขา และซอกเขาแล้ว จึงดำเนินไปบ่ายหน้าสู่ธรรมิกบรรพต

ในขณะนั้น ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกเทวราช ซึ่งบังเกิดด้วยบุญญานุภาพ ยาว ๖๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ หนา ๑๕ โยชน์ มีสัมผัสสบายดุจสัมผัสปุยนุ่นที่ทุบเป็นร้อยครั้งใส่ไว้ในฝาที่ลอยอยู่เหนือเนยใส มีพื้นผิวนุ่มนิ่มยุบลงฟูขึ้นในเวลานั่ง นอน และลุกขึ้น มีสีคล้ายดอกชบา ให้อุณหภูมิตามพระราชหฤทัยของเทวราช ตั้งอยู่ภายใต้ต้นปาริฉัตรสูงร้อยโยชน์ภายในสวนจิตรลดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งประดิษฐานอยู่บนยอดภูเขาหลวงสิเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์ ประดับด้วยปราสาทเวชยันต์อันงามเลิศสูง ๑,๐๐๐ โยชน์ เป็นที่เจริญสิริแห่งสุธรรมเทวสภาที่สำเร็จด้วยรัตนะทั้งสิ้นสูง ๘๐๐ โยชน์ เพียบพร้อมด้วยถนนใหญ่ชื่อสุทัสสนะสูง ๖๐ โยชน์ทำด้วยรัตนะ มีสระโปกขรณีชื่อนันทาอันเป็นทิพย์ มีสวนมิสสกวัน สวนนันทวัน และสวนผารุสกวันเป็นต้นอันงามเลิศ มีช้างเอราวัณ รถเวชยันต์ ๑๕๐ ลำ วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์ มีนางเทพอัปสร ๒๕๐ โกฏิ และมีนางเทพธิดาผู้มีเท้าดั่งเท้านกพิราบ ๕๐๐ นางเป็นต้น ได้หวั่นไหวแล้ว

การเนรมิตบรรณศาลา

พระอินทร์ทรงรำพึงอยู่ได้ทราบเหตุนั้นแล้ว จึงตรัสเรียกวิสสุกรรมเทพบุตรมาสั่งว่า “เชิญท่านไป สุเมธบัณฑิตกำลังออกบวช ท่านจงเนรมิตอาศรมเช่นนั้นในที่ไม่ไกลจากธรรมิก-บรรพตในเมื่อสุเมธบัณฑิตนั้นกลับจากแม่น้ำคงคา วิสสุกรรมเทพบุตรนั้นได้มาในขณะนั้นแล้วเนรมิตอาศรมในสถานที่ท้าวสักกะตรัสสั่งแล้ว ได้เนรมิตบรรณศาลาอันควรเป็นที่อยู่ มีหลังคาคล้ายสีแก้วประพาฬ มีผนังเสมอด้วยผนังเงิน มีพื้นคล้ายทับทิม มีประตูหน้าต่างเรียบสนิทดี น่ารื่นรมย์ใจยิ่ง เหมาะแก่การปลีกวิเวก

ภายในบรรณศาลานั้น มีอาสนะไม้อยู่ข้างหนึ่ง และมีเตียงปูแผ่นกระดานอีกข้างหนึ่ง วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตผ้าป่านคล้ายกับพวงดอกอังกาบ หนังเสือดาวและหนังเสือเหลือง พร้อมทั้งเล็บที่ราบเรียบคล้ายกับลาดด้วยดอกบุนนาค ชฎากลมอันสะอาดหมดจด ไม้เท้าสามขา ไม้

คานงอสามแห่ง ตาขอ กระเช้า สาแหรกที่คล้ายตาข่ายมุกดา คนโทน้ำที่มีสีเหมือนแก้วประพาฬ บาตรที่คล้ายดอกผักตบ สาแหรกและคาน (บริขารของพวกฤษี) ทุกอย่าง

ที่ด้านข้างของบรรณศาลา วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตที่จงกรมอันวิจิตรปราศจากโทษ ๕ อย่าง คือ (๑) แข็งกระด้าง (๒) ขรุขระ (๓) ภายในมีต้นไม้รกปกคลุม (๔) แคบเกินไป (๕) กว้างเกินไป ซึ่งยาว ๖๐ ศอก หนาศอกครึ่ง ควรเป็นที่จงกรมในที่มีขนาดหนึ่งศอกทั้งสองข้าง มีแผ่นกระดานพยุงตัวให้ยืนขึ้นในมุมทั้งสองด้าน มีทรายขาวที่เกลี่ยพื้นให้เสมอกันอันอ่อนนุ่มละเอียดเกลี้ยงเกลา มีแผ่นหินสีถั่วเขียวที่เนรมิตไว้ในตรงกลางเพื่อนั่งพัก วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตโรงไฟที่น่ารื่นรมย์ พร้อมมูลด้วยไม้ดอกไม้ผลที่ผลิดอกออกผลเสมอ ปราศจากโทษมีสาหร่ายและตะไคร่น้ำเป็นต้น มีสระน้ำที่มีน้ำหวานเย็นใสสะอาด ประดับด้วยตุ่มน้ำ คนโทน้ำ สังข์ และขันน้ำเป็นต้น มีมณฑปสำหรับน้ำดื่ม ประกอบด้วยกระเบื้อง ขวาน ถ่านไฟ ไม้ และไม้สีไฟเป็นต้น

วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตอาศรมที่พร้อมมูลด้วยเครื่องใช้ทุกอย่าง ด้วยประการฉะนี้แล้ว ไล่พวกสัตว์ร้ายที่ดุร้ายน่ากลัว นก และปีศาจเป็นต้นให้หนีไปแล้ว ทำให้ผู้อื่นไม่อาจกล่าวว่า “บริขารของบรรพชิตอย่างนี้ไม่มีในอาศรมนี้” แล้วจึงใช้หิงคุแท้เขียนอักษรไว้ที่ฝาผนังบรรณศาลาว่า “กุลบุตรผู้ใคร่จะออกบวชด้วยศรัทธาจงถือเอาบริขารเหล่านี้ ณ ที่นี้แล้วบวชเถิด” เหมือนป้ายรอยน้ำครั่งไว้ที่ฝาผนังอันเปรียบดั่งจันทรวิมาน ทำทางคนเดินได้ผู้เดียวออกจากอาศรมแล้ว จึงกลับไปยังเทวโลกตามเดิม

การผนวชเป็นดาบส

แม้มหาบุรุษก็เดินทางไปตามนัยที่กล่าวแล้ว ได้พบหนทางเดินได้คนเดียวนั้นแล้วไปถึงอาศรมตามทางนั้น เห็นอาศรมที่ท้าวสักกะประทานไว้ อันน่ารื่นรมย์เบิกบานใจยิ่ง ซึ่งเนรมิตโดยท้าววิสสุกรรมเทพบุตร จึงกำหนดว่าเป็นสถานที่พำนักของบรรพชิตทั้งหลาย คอยอยู่หน่อยหนึ่งแล้วจึงเปิดประตูบรรณศาลาเข้าไปภายใน สำรวจดูโดยรอบได้อ่านอักขระที่ฝาผนังบรรณศาลาแล้วรู้ว่าเป็นสิ่งที่เนรมิตเพื่อตน จึงตกลงใจว่า “เราจักรับบริขารเหล่านี้แล้วทำให้เกิดผลของการออกบวช ณ ที่นี้” ท่านเห็นโทษในผ้านุ่งของตน ๕ ประการ คือ

(๑) มีราคามาก
(๒) เกิดขึ้นเนื่องด้วยผู้อื่น
(๓) เศร้าหมองเร็วด้วยการใช้สอย
(๔) แม้ผ้าที่เศร้าหมองแล้วต้องซักย้อม ใช้สอยไปก็เก่า
(๕) แม้ผ้าที่เก่าแล้วต้องปะชุน ต้องลำบากในการแสวงหาใหม่

(๖) เป็นผ้าไม่เหมาะแก่การบวชเป็นดาบส

(๗) เป็นผ้าสาธารณะแก่พวกโจร

(๘) อยู่ในฐานะเป็นเครื่องประดับตกแต่งของผู้ใช้สอย

(๙) เป็นความมักมากแห่งขันธ์ที่เปรียบดั่งภาระของผู้ถือครองเที่ยวไป

ดังนั้น ท่านจึงเปลื้องออกแล้วนุ่งผ้าเปลือกไม้แดงคล้ายกับพวงดอกชบาที่คล้องอยู่บนราวตากผ้า กอปรด้วยคุณ ๑๒ ประการ คือ

(๑) มีราคาน้อยเหมาะสมดี

(๒) ทำขึ้นเองได้ด้วยมือของตน

(๓) เศร้าหมองช้าด้วยการใช้สอย

(๔) แม้ผ้าที่เศร้าหมองแล้วก็ซักไม่นาน

(๕) ไม่ต้องเย็บผ้าที่ใช้เก่าแล้ว

(๖) เมื่อเปลี่ยนใหม่ก็ทำได้สะดวก

(๗) เหมาะสมแก่การบวชเป็นดาบส

(๘) ไม่อยู่ในฐานะเป็นเครื่องประดับตกแต่งของผู้ใช้สอย

(๙) นุ่งห่มเบาสบาย

(๑๐) เป็นความมักน้อยในปัจจัยคือผ้า

(๑๑) ไม่มีโทษประกอบด้วยธรรมเพราะเกิดแต่เปลือกไม้

(๑๒) แม้สูญหายไปก็ไม่น่าเสียดาย

ท่านนุ่งแล้วห่มผ้าเปลือกไม้ที่มีสีดังทองคำอันคล้ายพวงดอกอังกาบอีกผืนหนึ่งเหนือผ้านุ่งนั้น มัดหนังเสือดาวที่ละเอียดเหมือนลาดด้วยดอกบุนนาคไว้เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง แล้วสอดแก่นไม้สะอาดเพื่อทำให้มวยผมมั่นคง เกล้าผมแล้วใส่คนโทน้ำที่มีสีคล้ายแก้วประพาฬในสาแหรกที่เหมือนข่ายมุกดา ถือหาบงอในที่ ๓ แห่งคือ ปลายหาบข้างหนึ่งห้อยคนโทน้ำ ข้างหนึ่งห้อยขอกระเช้า (และ) คล้องบริขารต่างๆ มีไม้เท้า ๓ ขาเป็นต้น ยกหาบทำด้วยสาแหรกขึ้นบ่าแล้ว มือขวาถือไม้เท้า ออกไปจากบรรณศาลาอันวิจิตร ประดุจพรหมกุมารออกจากพรหมวิมาน เดินขึ้นสู่ที่จงกรมใหญ่ ๖๐ ศอก เดินจงกรมในที่จงกรมใหญ่ชั่วครู่ เหมือนรูปทองคำสัญจรไปในแผ่นศิลาเงินด้วยกำลังเครื่องจักร ได้เห็นสิริอันสง่างามของตนแล้ว มีใจเลื่อมใสยิ่งด้วยปีติและปราโมทย์อันไม่มีที่สิ้นสุดเกิดขึ้นด้วยอำนาจอนุโลมและปฏิโลม ข่มปีติและปราโมทย์นั้นแล้วเกิดความอุตสาหะว่า “มโนรถของเราสำเร็จแล้ว บรรพชาของเรางดงามหนอ เราได้รับบรรพชาที่วีรบุรุษผู้สูงสุดมีพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทุกพระองค์เป็นต้นทรงสรรเสริญชื่นชมแล้ว เราตัดเครื่องผูกแห่งความเป็นคฤหัสถ์ได้แล้ว เราทำเปือกตมคือกามให้เหือดแห้งแล้ว เราย่นย่อสังสารวัฏแล้ว เรา

ออกบวชแล้ว จักบำเพ็ญสมณธรรม จักบรรลุผลแห่งความเป็นสมณะ” ครั้นแล้ววางหาบสาแหรกลง นั่งบนแผ่นศิลามีสีเหมือนถั่วเขียวในท่ามกลางที่จงกรม ทำส่วนแห่งวันให้ผ่านพ้นไปแล้วเข้าสู่บรรณศาลาในตอนเย็นสำคัญว่า “เตียงกระดานไม้เรียบเกินไป” จึงละเตียงนั้นแล้วนั่งบนเครื่องลาดที่ทำด้วยไม้ ให้ร่างกายได้รับไออุ่น ตื่นในเวลาย่ำรุ่ง รำพึงถึงการมาของตนว่า “เรามาอยู่ในที่นี้ มิใช่ถูกเจ้าหนี้ตามทวง มิใช่ถูกพระราชาบีบคั้น มิใช่ถูกศัตรูคู่อาฆาตเบียดเบียน แต่เราเห็นโทษในการอยู่ครองเรือน จึงละโภคทรัพย์นับไม่ถ้วนและบริวารอันใหญ่หลวงไม่มีที่สุด เป็นผู้แสวงหาเนกขัมมะเข้าป่าบวชแล้ว ดังนั้น เราจึงควรดำเนินข้อปฏิบัติให้เหมาะกับบรรพชานั้น ต่อแต่นี้ไปเราไม่ควรอยู่อย่างประมาท แมลงวันคืออกุศลวิตกย่อมกัดกินผู้ประมาทแล้ว บัดนี้เราควรเจริญวิเวก”

อนึ่ง พระมหาบุรุษผู้เจริญวิเวกอยู่ได้ละโทษ ๘ ประการ คือ

(๑) ต้องแสวงหาสร้างบรรณศาลาด้วยความเพียรมาก

(๒) ต้องคอยดูแลเป็นนิตย์

(๓) ต้องย้ายในกาลอันควร

(๔) ทำให้ร่างกายอ่อนแอ [เพราะไม่ได้สัมผัสกับความหนาวความร้อน]

(๕) ปกปิดสิ่งที่น่าตำหนิได้

(๖) ทำให้เกิดความหวงแหน

(๗) เป็นที่อยู่ของบุคคลที่สอง [คือ สามีหรือภรรยา]

(๘) เป็นที่สาธารณะทั่วไปแก่เล็นและตัวเลือดเป็นต้น

ดังนี้แล้วดำริว่า “เราควรเข้าไปอยู่ในโคนไม้ที่ถึงพร้อมด้วยคุณ ๑๐ ประการ คือ

(๑) มีความพยายามน้อย

(๒) ไม่ต้องดูแล

(๓) ไม่ถูกคนอื่นไล่ที่

(๔) ไม่ปกปิดสิ่งที่น่าตำหนิ

(๕) ไม่ต้องคอยตกแต่งร่างกายให้เรียบร้อย

(๖) ไม่ต้องคอยหวงแหน

(๗) ไม่ต้องคอยหักห้ามความอาลัยในเรือน

(๘) ไม่ต้องคอยขนของ

(๙) ช่วยให้มีปีติเจริญ

(๑๐) ไม่ต้องคอยเพ่งเล็งสอดส่อง

ครั้นแล้วจึงเข้าสู่โคนไม้ ดำริต่อไปอีกว่า “ธรรมดาอาหารอันอร่อยบังเกิดจากธัญพืช ๗ อย่างนี้ มีโทษมาก เมื่อเพิ่มพูนความมัวเมาในมานะและความมัวเมาในความเป็นบุรุษ ที่สุดแห่งปฏิปทา[เพื่อพ้น]ทุกข์อันมีอาหารเป็นเหตุ ย่อมไม่มี ดังนั้น เราจักละอาหารนั้นแล้วบริโภคผลไม้ที่หล่นเอง อนึ่งเล่า การนอนของเราผู้บริโภคอาหารอันบังเกิดแล้วอยู่ที่โคนไม้ ย่อมไม่เหมาะสม” จึงละการนอนแล้วยังกาลให้ผ่านพ้นไปอยู่ด้วยอิริยาบถ ๓ คือ การยืน การเดิน และการนั่ง ทำบริกรรมกสิณภายใน ๗ วันได้ทำให้บังเกิดผลอันประเสริฐสูงสุดคืออภิญญาสมาบัติ ยังกาลให้ผ่านพ้นไปด้วยสุขในสมาบัติอยู่ที่โคนไม้นั้น ซึ่งอภิญญาสมาบัติมีสุขของนักบวช ๘ อย่างเป็นองค์ประกอบ คือ

(๑) การไม่ต้องคอยหวนแหนทรัพย์และข้าวเปลือก
(๒) การแสวงหาก้อนข้าวอันไม่มีโทษ
(๓) การบริโภคของเย็น [คือ ไม่เกิดจากการแสวงหาผิดวิธี]
(๔) การไม่ถูกบีบคั้นจากแว่นแคว้น
(๕) การไม่ยินดีพอใจในอุปกรณ์ทั้งหลาย
(๖) การไม่กลัวโจรปล้น
(๗) การไม่คลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา
(๘) การ[ไปได้ตามปรารถนา]ไม่ถูกขัดขวางในทิศทั้ง ๔

การอุบัติของพระทีปังกรพุทธเจ้า

ในกาลนั้นต่อจากพระตัณหังกรพุทธเจ้า พระเมธังกรพุทธเจ้า และพระสรณังกรพุทธเจ้า พระสัพพัญญูทรงพระนามว่า ทีปังกร ได้เสด็จอุบัติขึ้นในโลก การสั่นสะเทือนของหมื่นโลกธาตุได้ปรากฏแล้วในกาลปฏิสนธิ การประสูติ การตรัสรู้ และการแสดงธรรมจักรของพระองค์ สุเมธดาบสไม่ได้เห็นไม่ได้สดับบุรพนิมิต ๓๒ ประการด้วยอานุภาพของสุขใน[ฌาน]สมาบัติ

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคทรงประกาศธรรมจักรแล้ว แวดล้อมด้วยพระขีณาสพผู้บรรลุอภิญญาหก ๔ แสนรูป ผู้ทรงร่างกายชาติสุดท้าย ผู้ปราศจากมลทิน เสด็จจาริกไปในมหามณฑลกว้าง ๙ ร้อยโยชน์ ทรงเปิดประตูมหานครคืออมตธรรมแก่ไวเนยชนผู้เป็นอุคฆฏิตัญญู วิปัญจิตัญญู และเนยยะ ทรงทอดบันไดสรรค์แก่กัลยาณบุคคลผู้เป็นปทปรมะ เที่ยวลั่นกลองอมตะแก่ชาวโลกพร้อมด้วยเทวดา ทรงยกธงธรรมและหอกธรรมขึ้นไว้ มีความดำริพระทัยสำเร็จดีด้วย :-

-รูปกาย แก่ชนผู้เป็นสัทธาธิกะ (ถือศรัทธาเป็นหลัก)
-ธรรมกาย (หมู่ธรรม) แก่ชนผู้เป็นปัญญาธิกะ (ถือปัญญาเป็นหลัก)
-สิริแห่งผิวพรรณ แก่ชนผู้เป็นรูปปมาณิกา (ถือรูปเป็นหลัก) เลื่อมใสทางรูป

-สิริแห่งพระสุรเสียง แก่ชนผู้เป็นโฆสปมาณิกา (ถือเสียงเป็นหลัก) เลื่อมใสทางเสียง

-สิริแห่งมหาวชิรญาณคุณ แก่ชนผู้เป็นธัมมปมาณิกา (ถือธรรมเป็นหลัก) เลื่อมใสในธรรม

พระองค์ทรงยังฝนแก้วคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการให้ตกลง ยังแม่น้ำใหญ่ที่แสดงฝั่งคือญาณของผู้แสดง[ธรรม]ให้ไหลไป ทำบึงใหญ่แห่งอมตธรรมให้เต็มด้วยอริยมรรคธารา เสด็จถึงรัมมนครตามลำดับแล้วประทับอยู่ ณ สุทัสสนมหาวิหาร

เหล่ากษัตริย์ พราหมณ์ และคหบดีเป็นต้นชาวรัมมนครสดับว่า “ดังได้ยินว่าพระทีปังกรพุทธเจ้าผู้เป็นพระธรรมราชาอันยิ่งใหญ่ เสด็จขึ้นสู่โพธิมณฑล ปราบมารแล้วประกาศธรรมจักรอันประเสริฐ เสด็จจาริกมาตามลำดับ มีพระขีณาสพเป็นอันมากแวดล้อมแล้ว เสด็จถึงเมืองของพวกเรา ประทับอยู่ ณ สุทัสสนมหาวิหาร” ชาวรัมมนครเหล่านั้นทั้งร่าเริงยินดี เบิกบานบันเทิงใจแล้ว รีบให้คนถือของหอม ดอกไม้ ธูป ผ้า และเภสัช เป็นผู้น้อมใจไปในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เปรียบดั่งห้วงน้ำใหญ่ไหลลงสู่มหาสมุทร เข้าไปยังวิหารแล้วได้เข้าไปเฝ้าพระชินวรผู้รู้ธรรมทั้งปวง ถวายอภิวาทแล้วบูชาด้วยของหอมเป็นต้น แล้วฟังพระธรรมเทศนา ทูลอาราธนาพระศาสดาพร้อมด้วยพระสงฆ์เพื่อฉันภัตในวันรุ่งขึ้น ทำประทักษิณ ถวายอภิวาท ชมเชยพระศาสดาแล้วลุกจากที่นั่งเข้าสู่พระนคร ในวันรุ่งขึ้นได้ตระเตรียมมหาทาน จัดแจงประดับเมืองทั้งสิ้นให้เป็นเหมือนเทวนคร แต่งทางที่พระทศพลจะเสด็จมา ปรับดินที่ลุ่มที่ดอนให้ราบเรียบ เกลี่ยทรายที่มีสีเหมือนแก้วมุกดาไว้บนพื้นที่อันเรียบเสมอเหมือนพื้นกลอง แล้วโปรยดอกไม้มีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ ไว้บนทางนั้น ผูกไม้ยันอันวิจิตรนานาชนิดไว้ ปักธงย้อมด้วยเศษผ้าสีต่างๆ ตั้งต้นกล้วยเป็นระยะๆ พร้อมด้วยแถวหม้อน้ำเต็มและถาดน้ำเต็ม ประดับบุปผาอันวิจิตรมีราคาในที่นั้นๆ ตกแต่งเหมือนทำสุทัสสนมหานครอันล้วนด้วยทองจัดแจงตระเตรียมไว้เพื่อท้าวโกสีย์ฉะนั้น

ในกาลนั้น สุเมธดาบสประสงค์จะไปยังหิมวันตประเทศตอนเหนือ จึงเข้าฌานอันเป็นบาทของอภิญญาด้วยร่างกายอันประจักษ์ อาศัยจิตและรูปแล้วเหาะขึ้นสู่เวหาสเหมือนสุวรรณหงส์เหยียบทิวเมฆ[๑๔] ๕ สีที่ลาดอยู่บนท้องฟ้าไป เหมือนรูปปฏิมาทองเคลื่อนไปด้วยชายผ้า[๑๕] ๕ สีที่ลาดบนพื้นแก้วมณีสีเขียว เห็นทางที่มหาชนเหล่านั้นผู้ร่าเริงยินดีตกแต่งไว้ จึงคิดว่า “มีเหตุอะไรหนอ” เมื่อคนเหล่านั้นเห็นอยู่นั่นเองได้ลงมาจากท้องฟ้ายืนอยู่บนพื้น เหมือนสุวรรณกุณฑลตกลงบนพื้น

---

[๑๔]เมฆ ๕ สี คือ เมฆขาว (เสตวลาหก) เมฆดำ (กณฺหเมฆ) เมฆแดง (รตฺตเมฆ) เมฆเทา (นีลวลาหก) และเมฆเหลือง (ปีตวลาหก)

[๑๕]ผ้า ๕ สี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และสีหงสบาท

ได้สอบถามคนเหล่านั้นว่า “ผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านมีความโสมนัสร่าเริงยินดียิ่งนัก ตบแต่งทางด้วยอุตสาหะอันใหญ่หลวงเพื่อใครเล่า”

ชนเหล่านั้นแจ้งว่าได้ตบแต่งทางเพื่อพระทีปังกรสัมมาสัมพุทธเจ้า พระมหาบุรุษเพียงได้ยินชื่อว่าพระพุทธเจ้า ก็เกิดปีติโสมนัส ๕ อย่างต่อเนื่อง จึงดำริว่า “แม้เสียงพูดว่าพระพุทธเจ้านี้หาได้ยากยิ่งในโลก” ได้ดำริว่า “การมาสู่สถานที่นี้ของเราน่าอัศจรรย์ เราจะได้เห็นพระรัตนตรัยที่เกิดขึ้นได้ยากแม้หลายแสนกัป เราจะได้ฟังสัจธรรม ในวันนี้เราควรทำความขวนขวายทางกายเพื่อพระองค์ เราจักตบแต่งทางพร้อมกับชนเหล่านี้แล้วจักเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญ” จึงกล่าวกะคนทั้งหลายว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ถ้าคนทั้งหลายตบแต่งทางแล้ว ขอพวกท่านจงให้โอกาส (พื้นที่) หนึ่งแก่ข้าพเจ้าบ้าง” คนเหล่านั้นรู้ว่าท่านเป็นผู้มีฤทธิ์ จึงให้พื้นที่ขรุขระถูกน้ำเซาะ ท่านถือไม้คานไม่ละปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ไม่พอใจจะใช้ฤทธิ์ตบแต่ง จึงเริ่มใช้ปลายไม้คานขุดดินนำมาถมในที่นั้น

เมื่อท่านตบแต่งหนทางนั้นอยู่ในที่นั้น คนทั้งหลายได้กราบทูลเวลาพระผู้มีพระภาคว่า “ถึงเวลาแล้ว ภัตเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระพุทธเจ้าข้า” ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงออกจากสมาบัติแล้ว ทรงนุ่งผ้าสองชั้นที่ย้อมดีแล้วอันคล้ายดอกปาริชาตที่แรกแย้มถูกชุบด้วยน้ำครั่งอันสุกดีแล้วยกขึ้น ประดุจดอกบัวตูมที่บุคคลปรับแต่งแล้วด้วยกรรไกร ทรงคาดประคตเอวอันเป็นเช่นกับสายฟ้าแลบไปในก้อนเมฆ เสมอเหมือนพันเชือกทองที่กองทอง ทรงห่มจีวรผืนใหญ่แห่งพระสุคตเหนือผ้าสองชั้น เช่นกับสวมแผ่นผ้าสีแดงไว้ที่เสาทองสูง ๘๐ ศอก ทรงถือบาตรอันมีสีดังมณีเขียวออกจากถุงบาตรอยู่บนพระหัตถ์ทั้งสองที่มีรอยเส้นพันเป็นตาข่าย เปรียบดั่งภมรแก้วอยู่กลางดอกปทุมมีใบคู่นับร้อย เสด็จออกจากพระคันธกุฎีอันหอมหวนซึ่งมิได้ปิดประตูไว้ด้วยบุญญานุภาพของพระองค์ เหมือนไกรสรราชสีห์ออกจากถ้ำทอง และเหมือนพระจันทร์เพ็ญเคลื่อนออกทำลายก้อนเมฆแดง ได้ประทับยืนบนระเบียง

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเปล่งรัศมีสีทองปกคลุมสุทัสสนมหาวิหารทั้งสิ้นด้วยแผ่นทอง พระขีณาสพทั้งหลายผู้มีอภิญญา ๖ มีฤทธิ์มาก ปราศจากมลทิน เป็นผู้มั่นคง ได้แวดล้อมพระผู้มีพระภาคในขณะนั้น เปรียบดั่งฝูงช้างที่ มหาธรรมิกบรรพตอันวิจิตรด้วยสีต่างๆ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอภิญญา ๖ แวดล้อมแล้วด้วยพระขีณาสพผู้ทรงอภิญญา ๖ ผู้ทรงฤทธิ์มาก แวดล้อมแล้วด้วยพระขีณาสพผู้มีฤทธิ์มาก ผู้ทรงปราศจากมลทิน แวดล้อมแล้วด้วยพระขีณาสพผู้ปราศจากมลทิน ผู้มั่นคง แวดล้อมแล้วด้วยพระขีณาสพผู้มั่นคง ประหนึ่งท้าวมหาพรหมแวดล้อมแล้วด้วยหมู่พรหม เสด็จไปสู่ทางที่จะดำเนินไปสู่รัมมนคร คราวนั้น เสียงสาธุการของมวลมนุษย์ดำเนินไปบนพื้นดิน เสียงสาธุการของทวยเทพดำเนินไปในอากาศ เสียงกึกก้องแห่งดนตรีมีองค์ ๕ ของมนุษย์

ดำเนินไปบนพื้นดิน เสียงกึกก้องแห่งดนตรีมีองค์ ๕ อันเป็นทิพย์ดำเนินไปในอากาศ ทิวแถวแห่งธงชัยและธงแผ่นผ้าของมนุษย์ดำเนินไปบนพื้นดิน ทิวแถวแห่งธงชัยและธงแผ่นผ้าอันเป็นทิพย์ดำเนินไปในอากาศ มวลมนุษย์ทำการต้อนรับบนพื้นดิน ทวยเทพทำการต้อนรับในอากาศ มวลมนุษย์บนพื้นดินโปรยดอกไม้นานาชนิดอันเป็นของมนุษย์ อาทิเช่น ดอกจำปา ดอกสน ดอกบุนนาค ดอกการะเกด ดอกอโศก ดอกย่านทราย ดอกพิกุล ดอกหางช้าง ดอกมะลิ ดอกมะลิซ้อน และดอกลำดวน ทวยเทพในอากาศโปรยดอกไม้ทิพย์ อาทิเช่น ดอกมณฑารพ ดอกปาริฉัตร ดอกปทุม ดอกอุบล และดอกกฤษณาดำ

พระสุเมธดาบสลืมตามองดูพระทศพลทีปังกรอันเทวดาและมนุษย์บูชา สักการะ และชมเชยอยู่ด้วยลักษณาการเป็นอเนกอย่างนี้ ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ พระอนุพยัญชนะ ๘๐ และรัศมีวาหนึ่ง ทรงเปล่งกลุ่มพระฉัพพรรณรังสีของพระพุทธเจ้าเป็นมาลัยคู่ดุจสายฟ้าแลบบนท้องฟ้า เสด็จไปสู่หนทางที่มหาชนตกแต่งไว้ด้วยพุทธสิริอันหาที่เปรียบมิได้ ด้วยพุทธลีลาอันไม่มีที่สุด เป็นผู้มีโสมนัสอย่างยิ่ง จึงดำริว่า “เมื่อทางของเรายังไม่แล้วเสร็จ พระผู้มีพระภาคได้เสด็จมาถึง” แล้วดำริต่อไปเพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการเหล่านี้ดังที่ตรัสว่า

มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌติ.[๑๖]

“การตั้งปณิธานย่อมสำเร็จด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ ความเป็นมนุษย์ ความถึงพร้อมแห่งเพศ [ความเป็นเพศชาย] ความถึงพร้อมแห่งเหตุ [ติเหตุกปฏิสนธิ] การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา การออกบวช การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุฌานอภิญญา] การทำอุปการะ[แก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน] และความปรารถนา[เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า]”

ดังนั้น ท่านจึงดำริว่า “เราควรทำการสละชีวิตแด่พระผู้มีพระภาคในวันนี้ พระผู้มีพระภาคอย่าต้องเหยียบเปือกตมเลย พระองค์จงเหยียบหลังของเราไปพร้อมกับพระขีณาสพทุกองค์เหมือนเหยียบสะพานทองไปเถิด ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เราตลอดกาลนาน” แล้วจึงแก้มวยผม ปูลาดหนังเสือ ชฎาและผ้าคากรองบนเปือกตมที่มีสีดำ จับเชือกแก้วฉุดมา นอนคว่ำหน้าอยู่บนพื้นเปือกตมสละตนเพื่อพระชินเจ้า เหมือนสะพานเขาสัตว์ที่ปูลาดไว้

---

[๑๖]ขุ.พุทฺธ. (บาลี)๓๓/๕๙/๑๕๓

อนึ่ง เมื่อพระศาสดาเสด็จถึงที่นั้นแล้ว สุเมธดาบสแลดูพุทธสิริของพระศาสดาอีกแล้วดำริว่า “สังสารนี้มีโทษมาก น่าเพลิดเพลินน้อย สังขารทั้งหลายไม่มีแก่นสาร ไม่มีสาระ กระแสรูปนามของสัตว์ไม่คงอยู่เสมอไป เป็นเช่นกับก้านกล้วย ใบมะเดื่อ ต้นทองหลาง ต้นกัลปังหา ต้นงิ้ว ก้อนฟองน้ำ โป่งน้ำ ภาพลวงตา พยับแดด เมืองร้าง และดุ้นไฟที่ควงเป็นวง เป็นต้น ห่างไกลจากความรื่นรมย์ในนิพพานอันเป็นสุข เราจักละสังสารวัฏซึ่งมีโทษมากอย่างนี้ ไม่ประดับตกแต่งสังขารอันไร้แก่นสาร หลีกเลี่ยงเหล่าสัตว์ผู้ประพฤติผิดครรลองคลองธรรมแล้ว จักยึดเอานิพพานที่เป็นบรมสุข” ต่อจากนั้นท่านดำริว่า การรู้แจ้งธรรมด้วยลักษณาการที่ไม่มีใครรู้จัก จะมีประโยชน์อะไร การรู้แจ้งธรรมอย่างนี้เหมือนการได้รับอาหารมีรสอร่อยยิ่งแล้วเข้าสู่ห้องมืดบริโภค เมื่อวีรบุรุษผู้มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาอย่างเราท้อถอยอยู่ ใครเล่าจักเป็นผู้ทำที่พึ่งแก่สัตว์ทั้งหลายได้” แล้วท่านตกลงใจว่า “เราจักตัดกระแสสงสาร ทำลายภพ ๓ ขึ้นสู่สำเภาใหญ่แห่งธรรม ถือไม้พายคือกรุณาแล้วจักยังสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวดาให้ข้ามไป” จึงนอนทำความดำริที่ดำเนินไปให้มุ่งหน้าต่อพระสัพพัญญุตญาณ

การพยากรณ์ความเป็นพระโพธิสัตว์

ฝ่ายพระศาสดาทีปังกรประทับยืนเบื้องศีรษะของมหาบุรุษแล้ว ทรงเปิดพระเนตรที่สมบูรณ์ด้วยปสาทรูปมีวรรณะ ๕ อันงามสง่าดุจดอกผักตบ ดอกกรรณิการ์ ดอกชบา ดอกก้ามปู ดอกสะเดา และดาวประกายพฤกษ์ เหมือนทรงเปิดสีหบัญชรแก้วบนปราสาททอง ทรงเห็นดาบสนั้นนอนอยู่ ณ ที่นั้น ทรงทราบว่าเขาปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว จึงส่งอนาคตังสญาณไปแล้วทราบว่า “เมื่อล่วงไป ๔ อสงไขยแสนกัป ดาบสนี้จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่ามหาโคดม” ได้ประทับยืนอยู่นั่นเองทรงพยากรณ์ในท่ามกลางบริษัทว่า “เธอทั้งหลายเห็นดาบสผู้สูงส่งมีอานุภาพมากนอนอยู่บนพื้นเปือกตมนี้หรือไม่” มวลบริษัททูลตอบว่า “เป็นเช่นนั้น พระพุทธเจ้าข้า” พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า “ดาบสนี้นอนตั้งปณิธานเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า ความปรารถนาของดาบสนี้จักสำเร็จแน่แท้ ในกาลถัดจากนี้ไป ๔ อสงไขยแสนกัป ดาบสนี้ถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระเทวีพระนามว่ามหามายาโดยอาศัยพระราชาพระนามสุทโธทนะผู้บังเกิดในศากยวงศ์อันบริสุทธิ์ในพระนครกบิลพัสดุ์ ประสูติจากครรภ์นั้นแล้วเจริญวัย ได้เห็นนิมิต ๔ ประการ เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ตั้งความเพียรอันยิ่งใหญ่ รับข้าวปายาสที่โคนต้นไทรแล้วเสวยที่ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ขึ้นสู่โพธิมณฑลประทับนั่งที่โคนต้นโพธิ์ จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่า มหาโคตมะ พระองค์จักมีพระอัครสาวกที่ ๑ ชื่อว่า อุปติสสะ, พระอัครสาวกที่ ๒ ชื่อว่า โกลิตะ พระอุปัฏฐากชื่อว่า อานนท์ พระอัครสาวิกาที่ ๑ ชื่อว่า เขมาเถรี อัครสาวิกาที่ ๒ ชื่อว่า อุบลวัณณาเถรี” สุเมธดาบส

สดับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแล้วเกิดความโสมนัสยินดียิ่งว่า “ดังได้สดับมาว่า ความปรารถนาของเราจักสำเร็จ”

มหาชนสดับพระดำรัสพระผู้มีพระภาคแล้วร่าเริงยินดีว่า “ได้ยินว่า ผู้นี้คือหน่อเนื้อพุทธางกูร” จึงตั้งความปรารถนาว่า “ถ้าพวกเราพลาดจากศาสนาของพระโลกนาถพระองค์นี้ เราทั้งหลายพึงเป็นผู้สามารถ เพื่อรู้แจ้งอรหัตผลในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ในกาลที่ดาบสนี้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต” พระศาสดาทีปังกรทรงบูชาด้วยดอกไม้ ๘ กำมือ ทรงทำประทักษิณแล้วเสด็จไป แม้พระขีณาสพทั้งหลายก็บูชามหาบุรุษด้วยของหอมและดอกไม้ทั้งหลาย ทำประทักษิณแล้วเดินหลีกไป ส่วนเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายบูชาอย่างนั้นเหมือนกัน ไหว้แล้วเดินหลีกไป

การเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า

พระโพธิสัตว์ลุกขึ้นจากที่นอนในเวลาที่ทุกคนไปแล้ว ทรงดำริว่า “เราจักเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า” นั่งขัดสมาธิแลดูพื้นที่โลกทางทิศปาจีน เมื่อพระโพธิสัตว์ประทับนั่งอย่างนั้น เทวดาในหมื่นจักรวาลทั้งหมดมาพร้อมกันแล้ว ให้สาธุการก่อให้เกิดความอุตสาหะชมเชยว่า “ดูกรท่านผู้นิรทุกข์ ท่านจงก้าวไป อย่าถอยกลับ ในเวลาพระโพธิสัตว์สมัยก่อนทั้งหลายประทับนั่งขัดสมาธิดำริว่า ‘เราจักเลือกเฟ้นบารมีทั้งหลาย’ บุรพนิมิตทั้งหมดนั้นได้ปรากฏแล้ว คือ

(๑) หมื่นโลกธาตุทั้งสิ้น ย่อมเงียบสงัด ไม่อลหม่าน

(๒) ในที่ทั้งปวง น้ำเย็นสิ้นไป น้ำร้อนสงบไป

(๓) ลมพายุที่แข็งกระด้าง ไม่ละเมียด ย่อมหยุดพัด, แม่น้ำทั้งหลายย่อมไม่ไหล

(๔) ดอกไม้ที่เกิดบนบกและในน้ำ ย่อมผลิดอกเบ่งบานแม้นอกฤดูกาล

(๕) ไม้ผลย่อมออกผล

(๖) รัตนะทั้งมวลย่อมส่องแสงสว่างทั้งในอากาศและแผ่นดิน

(๗) ดนตรีทั้งมวลทั้งที่เป็นของเทวดาและของมนุษย์ย่อมบรรเลง

(๘) ฝนดอกไม้นานาชนิดย่อมตกลงมาจากอากาศ

(๙) มหาสมุทรย่อมกระฉอกฉ่อน หมื่นโลกธาตุย่อมหวั่นไหวสะเทือนเลื่อนลั่น

(๑๐) ไฟในนรกย่อมดับ โลกันตนรกย่อมมีแสงสว่างเดียวกัน

(๑๑) ดวงอาทิตย์ย่อมปราศจากมลทิน ดวงจันทร์ปรากฏในกลางวัน หมู่ดาวย่อมปรากฏ ดวงจันทร์ประกอบเป็นดาววิสาขะ (ดาวคันฉัตร หรือ ดาวศีรษะกระบือ)

(๑๒) สายน้ำประมาณเท่าลำตาลเป็นต้นย่อมพุ่งออกจากแผ่นดิน

(๑๓) สัตว์ที่อาศัยอยู่ในโพรงย่อมออกจากโพรง ที่อาศัยอยู่ในน้ำก็ออกจากน้ำ

(๑๔) สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่มีความเดียดฉันท์กัน สัตว์ทั้งปวงย่อมเป็นผู้ยินดีต่อกัน

(๑๕) โรคทั้งหลายย่อมสงบไป ความหิวกระหายย่อมไม่มี

(๑๖) ราคะย่อมพินาศไป โทสะย่อมสงบไป โมหะย่อมเบาบางไป

(๑๗) สิ่งที่น่ากลัวย่อมไม่มี

(๑๘) ท้องฟ้าปราศจากธุลี ไร้มลทิน

(๑๙) กลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ ย่อมหายหมดไป กลิ่นทิพย์ย่อมฟุ้งตลบขึ้นแทน

(๒๐) ทวยเทพทั้งหมดยกเว้นอรูปพรหมย่อมปรากฏ

(๒๑) นรกทั้งหลายย่อมปรากฏ

(๒๒) เหล่ามนุษย์ย่อมเห็นเทวดา เทวดาก็เห็นมนุษย์

(๒๓) ฝาเรือน ต้นไม้ ภูเขา และบานประตู ย่อมไม่เป็นเครื่องบังตา แต่เป็นของเปิดโล่ง

(๒๔) จุติและปฏิสนธิย่อมไม่มีในขณะนั้น

อนึ่ง ข้าพระองค์ทราบว่า พระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าด้วยเหตุการณ์เหล่านี้ ขอพระองค์โปรดประคองความเพียรให้มั่นเถิด”

พระโพธิสัตว์ได้สดับถ้อยคำของพระทศพลและทวยเทพแล้ว ยิ่งเกิดความอุตสาหะทวีขึ้น แล้วดำริขึ้นในเวลานั้นว่า “ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีวาจาไม่เป็นสอง มีวาจาไม่ว่างเปล่า ถ้อยคำของพระชินเจ้าย่อมไม่ผิด เหมือนก้อนดินที่โยนขึ้นสู่อากาศแล้วตกลงสู่พื้นดินแน่นอน ราวกับราชสีห์พญาเนื้อออกจากที่นอนแล้วบันลือสีหนาท เปรียบดั่งหญิงมีครรภ์หนักแล้วคลอดออกเป็นเช่นกับดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นเมื่อราตรีสิ้นไป ดุจสัตว์ที่ถือปฏิสนธิแล้วจุติ และเสมอกับสังขารที่เกิดขึ้นแล้วแตกดับไป เราจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน” ท่านเลือกเฟ้นธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้าก่อน ไม่เห็นในทิศทั้งสิบ จึงสำรวจดูกระแสรูปนามของตนได้เห็นทานบารมีที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์บำเพ็ญกันมา แล้วกล่าวสอนตนอยู่ว่า “ดูกรสุเมธบัณฑิต ต่อแต่นี้ไปเธอพึงบำเพ็ญทานบารมี และเมื่อบำเพ็ญอยู่ควรตั้งใจทำทานบารมีให้มั่นคงก่อนว่า เธอต้องให้ทุกอย่างที่มีอยู่ในบรรดาทรัพย์ ญาติ อวัยวะ และชีวิต แก่ชนทั้งหมดที่ต้องการ เหมือนหม้อน้ำที่คว่ำไว้ ได้บำเพ็ญทานบารมีแล้วจึงขึ้นสู่บัลลังก์อันมั่นคง จักได้เป็นพระพุทธเจ้า” พระองค์ได้อธิษฐานทานบารมีให้มั่นคงไม่ถูกสั่นคลอนด้วยมารนับร้อยเป็นต้น ประดุจขุนเขาหิมาลัยไม่ไหวติงด้วยแรงลม แล้วใคร่ครวญอีกว่า “เราไม่อาจบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณด้วยการบำเพ็ญบารมีเพียงเท่านี้ ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้าอย่างอื่นมีอยู่หรือไร” จึงเห็นศีลบารมีข้อที่ ๒ แล้วอธิษฐานว่า “เธอพึงบำเพ็ญสีลบารมีนั้น เหมือนจามรีรักษาขนหาง นกต้อยตีวิดรักษาฟอง ผู้มีบุตรรักรักษาบุตรน้อยคนเดียว และผู้มีนัยน์ตาข้างเดียวรักษาดวงตา”

ต่อจากนั้น พระองค์ได้เห็นเนกขัมมบารมีข้อที่ ๓ จึงอธิษฐานว่า “พระโพธิสัตว์ย่อมไม่ไยดีธรรม[คือสังขาร]ทั้งปวงแล้วมุ่งตรงต่อเนกขัมมะ (การออกบวช) เหมือนคนคุกอยู่ในเรือนจำที่ระอิดระอามานาน” ได้เห็นปัญญาบารมีข้อที่ ๔ จึงอธิษฐานว่า “เธอพึงเข้าไปหาผู้มีปัญญาสูงส่งปานกลาง และน้อย แล้วสอบถามถึงปฏิปทาที่เป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่มีโทษ ควรซ่องเสพหรือไม่ควรซ่องเสพ มีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ แล้วบำเพ็ญปัญญาบารมี เหมือนภิกษุผู้แสวงหาก้อนข้าวเที่ยวไปตามลำดับบ้าน” หลังจากนั้น เห็นวิริยบารมีข้อที่ ๕ จึงอธิษฐานว่า “เธอพึงบำเพ็ญวิริยบารมีเป็นผู้มีวิริยะคือความเพียรชอบที่ดำเนินไปสม่ำเสมอทุกเมื่อ เหมือนพญาเนื้อราชสีห์ผู้มีความเพียรมั่นทุกอิริยาบถ”

ต่อจากนั้น พระโพธิสัตว์เห็นขันติบารมีข้อที่ ๖ แล้วอธิษฐานว่า “เธอพึงเป็นผู้อดทนต่อความนับถือของบุคคลผู้เกื้อกูลและความดูหมิ่นของผู้ไม่เกื้อกูล บำเพ็ญขันติบารมี เหมือนพื้นปฐพีทนต่อการทิ้งของสกปรกและของสะอาด” ภายหลังจากนั้น ได้เห็นสัจบารมีข้อที่ ๗ แล้วอธิษฐานว่า “เธอพึงบำเพ็ญสัจบารมี แม้จะถูกอัสนีตกลงบนกระหม่อมก็อย่าพูดเท็จด้วยอำนาจความรัก ความโกรธ ความหลง และความกลัว เพื่อประโยชน์แก่อวัยวะ ทรัพย์ บริวาร ญาติ และชีวิตเป็นต้น เหมือนดาวประกายพฤกษ์ไม่ละทางเดินของตนเป็นไปในฤดูทั้งหมดมีฤดูเหมันต์และฤดูคิมหันต์เป็นต้น” ต่อแต่นั้นได้เห็นอธิษฐานบารมีข้อที่ ๘ จึงตั้งอธิษฐานมั่นว่า “เธอพึงบำเพ็ญอธิษฐานบารมีอย่าหวั่นไหวในอธิษฐานของตน เหมือนภูเขาตั้งมั่นอยู่ไม่หวั่นไหวด้วยลมที่พัดมาทุกทิศ” ต่อมาได้เห็นเมตตาบารมีข้อที่ ๙ จึงอธิษฐานว่า “เธอพึงเจริญเมตตาเสมอเหมือนกันต่อสรรพสัตว์ บำเพ็ญเมตตาบารมี เหมือนน้ำที่ให้อุณหภูมิอันเสมอกันแก่คนดีและคนชั่ว” ต่อจากนั้นพระองค์ทรงใคร่ครวญต่อไปอีก ได้เห็นอุเบกขาบารมีข้อที่ ๑๐ จึงอธิษฐานว่า “เธอพึงมีตนเป็นกลางวางเฉยในสุขและทุกข์ บำเพ็ญอุเบกขาบารมี เหมือนพื้นปฐพีวางเฉยการทิ้งของสะอาดและไม่สะอาด”

พระโพธิสัตว์ทรงเลือกเฟ้นบารมี ๑๐ ตามสภาวะและหน้าที่โดยทำให้มีข้อเปรียบเทียบหลายประการอย่างนั้นแล้ว จึงพิจารณาด้วยอำนาจอนุโลมและปฏิโลมแล้วได้ทำอธิษฐานว่า “ขึ้นชื่อว่าธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า อย่างอื่นมากขึ้นไปกว่านี้ย่อมไม่มี” เมื่อพระองค์กำหนดว่า การให้วัตถุภายนอกเป็นบารมี การสละอวัยวะเป็นอุปบารมี ส่วนการสละชีวิตเป็นปรมัตถบารมี มหาปฐพีนี้ได้หวั่นไหวจนถึงน้ำรองแผ่นดิน เหมือนบุคคลใส่น้ำมันต่างๆ ลงในภาชนะเดียวแล้วจุ่มมือลงระคนจนทั่ว หรือเหมือนบุคคลยึดภูเขาสิเนรุแล้วพิจารณามหาสมุทร

ในกาลนั้น ชาวรัมมนครไม่อาจทรงตัวอยู่ได้ ต่างล้มลงบนแผ่นดิน ภาชนะทั้งหมดในโรงทานก็กระจัดกระจาย พวกเขาจึงกราบทูลถามพระตถาคต พระผู้มีพระภาคตรัสบอกเรื่องนั้นแก่พวกเขาแล้ว ชนเหล่านั้นได้สดับพระดำรัสนั้นแล้ว ออกจากรัมมนครไปบูชาพระโพธิสัตว์ด้วยของหอม

เป็นต้นอีก แล้วกลับเข้าเมือง ต่อมาเหล่าเทวดาประชุมกันแล้วบูชาพระโพธิสัตว์ผู้พิจารณาบารมี แล้วลุกจากที่นั่งด้วยของหอมและดอกไม้ทิพย์เป็นต้น แจ้งให้ทราบถึงความสวัสดีแล้วกลับมาสู่เทวโลกของตนๆ ฝ่ายพระโพธิสัตว์ได้ถวายอภิวาทพระทศพล มุ่งเดินทางไปสู่ธัมมิกบรรพต ดำรงอยู่ตราบเท่าอายุ เป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม ไปอุบัติเกิดในพรหมโลกแล้ว

พระทีปังกรทศพลทรงยังชาวโลกพร้อมทั้งเทวดาให้งดงามอยู่ด้วยสิริแห่งพระรูปกายสูง ๘๐ ศอก ทรงลักษณะแห่งผู้มีบุญนับร้อย ไม่มีสิ่งใดเปรียบ และด้วยสิริแห่งพระธรรมกายอันเกิดจากพระญาณอันเป็นอจินไตย ดำรงพระชนม์อยู่แสนปี ทรงประทานสมบัติแห่งภพและนิพพานอันปราศจากภพแก่เวไนยชนทั้งหลาย ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานพร้อมด้วยพระสาวกด้วยอนุปาทิ-เสสนิพพานธาตุ ประหนึ่งกองไฟใหญ่ที่ลุกโชนบนยอดเขาสิเนรุ กำจัดความมืดของสากลโลกแล้วดับไปด้วยการตกลงแห่งฝนห่าใหญ่ฉะนั้น

โลเก ตมํ วิโนเทตฺวา ฌาณาโลกํ วิทสิย
สตฺเต สนฺติปทำ เนตฺวา นิพฺพุโต โส มหามุนิ.

“พระมหามุนีพระองค์นั้นทรงบรรเทาความมืดมนในโลกแล้ว ประทานแสงสว่างแห่งปัญญา นำชาวโลกสู่ทางสงบแล้ว เสด็จดับขันธปรินิพพาน”

จบเรื่องวงศ์ของพระทีปังกรพุทธเจ้าโดยไม่ย่อและพิสดารนัก

เรื่องวงศ์ของพระโกณฑัญญพุทธเจ้า

ในกาลต่อมาจากพระทีปังกรพุทธเจ้า ล่วงไป ๑ อสงไขยกัป พระผู้มีพระภาคพระนามว่าโกณฑัญญะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลกในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๑ แสนปี ทรงยังโลกให้งดงามด้วยความพรั่งพร้อมแห่งพระรูปกายสูง ๘๘ ศอก ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วิชิตาวี ได้ถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์จำนวน ๑ แสนโกฏิที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข จึงได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์ของพระมังคลพุทธเจ้า

ภายหลังจากพระโกณฑัญญพุทธเจ้าพระองค์นั้น ล่วงไปอสงไขยกัปซึ่งว่างเว้นจากพระสัพพัญญูพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคพระนามว่ามังคละ ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยพระรูปกายสูง ๘๘ ศอก ทรงห่อหุ้มด้วยฉัพพรรณรังสีของพระพุทธเจ้าที่ซ่านออก ทำหมื่นโลกธาตุทั้งสิ้นให้สว่างไสวเป็นหนึ่งเดียว เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในกาลที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปี ครั้งนั้น พระมหาบุรุษ

เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อสุรุจิ ได้ทูลนิมนต์พระศาสดาแล้วนิมนต์ให้ภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขนั่งในมณฑปแก้วอันทรงค่ากว่าทุกสิ่งกว้าง ๑๐ โยชน์ ประดับพร้อมด้วยเสาที่ทำจากรัตนะ ๗ เช่น ทอง เงิน แก้วประพาฬ และมณี เป็นต้น งามด้วยหม้อน้ำเล็กทำด้วยรัตนะ ๗ คือเงิน ทอง แก้วมณี และแก้วประพาฬ เกลื่อนกล่นด้วยข่ายกระดิ่งทองส่งเสียงดนตรีทิพย์อันมีองค์ ๕ มีพวงของหอมและพวงมาลาเป็นต้นห้อยย้อยอยู่ เพียบพร้อมด้วยบัลลังก์แก้วและหม้อน้ำแก้วแสนโกฏิ และด้วยหม้อน้ำหลายร้อยอันเต็มไปด้วยน้ำใสสะอาดหอมหวานที่จัดไว้ตามมุมต่างๆ แล้วถวายทาน ชื่อควปานะราคาแสนโกฏิตลอด ๗ วัน ในวันสุดท้ายได้ถวายเภสัช ๕ และจีวรที่มีค่ามาก จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระมังคลพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เรื่องวงศ์แห่งพระสุมนพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระมังคลพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคมีพระนามว่า สุมนะ ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยพระรูปกายสูง ๘๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัยเท่านั้น (๙ หมื่นปี) ในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น พระมหาบุรุษผู้เป็นหน่อเนื้อพุทธังกูรเสวยพระชาติเป็นนาคราชชื่ออตุละ เป็นผู้มีฤทธานุภาพมาก ได้สดับข่าวการอุบัติของพระพุทธเจ้าแล้ว ทำการบูชาพระผู้มีพระภาคผู้มีภิกษุแสนโกฏิแวดล้อมแล้วด้วยดุริยางค์ทิพย์ แล้วถวายผ้าทิพย์คู่หนึ่งทีละรูป จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระสุมนพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระเรวตพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระสุมนพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า เรวตะ มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๖ หมื่นปีในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่ออติเทวะ ได้ยกอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้า ชมเชยการละกิเลสของพระศาสดา ทำการบูชาด้วยผ้าอุตตราสงค์ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระเรวตพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระโสภิตพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระเรวตพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า โสภิตะ มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปีในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น

พระมหาบุรุษเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อสุชาตะ ได้ถวายมหาทานแด่พระโลกนายกพร้อมด้วยพระสงฆ์ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระโสภิตพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระอโนมทัสสีพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระโสภิตพุทธเจ้าพระองค์นั้น ล่วงไป ๑ อสงไขย พระธรรมราชาพระนามว่า อโนมทัสสี มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก ปรากฏขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๑ แสนปี ในกาลนั้น พระมหาสัตว์เสวยพระชาติเป็นยักษ์เสนาบดี เป็นผู้มีฤทธานุภาพมาก เป็นใหญ่ในหมู่ยักษ์หลายแสนโกฏิ ได้ถวายมหาทานแด่พระธรรมราชาพร้อมด้วยพระสงฆ์ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระอโนมทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระปทุมพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระอโนมทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมะ มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัยเท่านั้น (๑ แสนปี) ในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาเนื้อราชสีห์ ได้เข้าไปหมอบใกล้พระศาสดาพระองค์นั้นผู้ทรงเข้านิโรธสมาบัติ ไม่ละปีติอันมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ตลอด ๗ วัน ทำใจให้เลื่อมใสในพระโลกนายกพร้อมด้วยพระสงฆ์ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระปทุมพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระนารทพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระปทุมพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระสัพพัญญูพระนามว่า นารทะ มีพระสรีระสูง ๘๘ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปีในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาดาบสผู้บรรลุอภิญญา ได้ถวายมหาทานแด่พระโลกนาถพร้อมด้วยพระสงฆ์ แล้วบูชาด้วยจันทน์แดง จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระนารทพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระปทุมุตตรพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระนารทะพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระบรมศาสดาพระนามว่า ปทุมุตตระ มีพระสรีระสูง ๘๘ ศอก ทรงรุ่งโรจน์ด้วยรัศมีแผ่ออก ๑๒ โยชน์ ผู้เสด็จจงกรมบนกลีบดอกปทุม

เท่านั้นเสมอ ได้เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๑ แสนปี ถัดไปแสนกัปแต่กัปนี้ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาเศรษฐีชื่อชฏิละ ได้บูชาพระโลกนาถพร้อมพระสงฆ์สาวกด้วยทานวัตถุ ๑๐ ประการ คือ ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ เครื่องหอม เครื่องไล้ทา ที่นอน ที่อยู่ และประทีป จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระสุเมธพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระปทุมุตตระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ล่วงไป ๓ หมื่นกัป พระศาสดาพระนามว่า สุเมธะ มีพระสรีระสูง ๘๘ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปี ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพชื่ออุตตระ ได้สละทรัพย์ ๘๐ โกฏิที่เก็บสะสมไว้ ยังพระโลกนายกพร้อมด้วยพระสงฆ์ให้อิ่มหนำด้วยมหาทาน ดำรงอยู่ในสรณะแล้วออกบวช จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระสุเมธพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระสุชาตพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า สุชาตะ มีพระสรีระสูง ๕๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัยเท่านั้น (๙ หมื่นปี) ในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ได้บูชาพระโลกนายกพร้อมด้วยพระสงฆ์ด้วยราชสมบัติอันใหญ่หลวงในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตนะ ๗ ออกผนวชแล้ว จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระสุชาตพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระปิยทัสสีพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระสุชาตพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระโลกนายกพระนามว่า ปิยทัสสี มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปี ถัดไป ๑,๘๐๐ กัปแต่กัปนี้ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมาณพชื่อกัสสปะ เป็นผู้เจนจบไตรเพท ได้บูชาพระโลกนายกด้วยสังฆารามที่สร้างด้วยการบริจาคทรัพย์แสนโกฏิ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระปิยทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระอัตถทัสสีพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระปิยทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่า อัตถทัสสี มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก แวดล้อมด้วยรัศมีแห่งสรีระที่ซ่านออกโยชน์หนึ่ง เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๑ แสนปีในกัปนั้นนั่นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาดาบสชื่อสุสีมะ เป็นผู้ปรากฏด้วยอภิญญา มีฤทธานุภาพมาก ได้บูชาพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นด้วยดอกมณฑารพและดอกปาริฉัตรที่นำมาจากเทวโลก จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระอัตถทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระธัมมทัสสีพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระอัตถทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่า ธัมมทัสสี มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัยเท่านั้น (๑ แสนปี) ในกัปนั้นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นท้าวสักกเทวราช ได้บูชาพระศาสดาด้วยดอกไม้และดนตรีทิพย์ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระธัมมทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระสิทธัตถพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระธัมมทัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่า สิทธัตถะ มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัยเท่านั้น (๑ แสนปี) ถัดไป ๙๔ กัปแต่กัปนี้ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นดาบสชื่อมังคละ เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกำลังแห่งอภิญญา มีเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ได้บูชาพระศาสดาด้วยผลหว้าใหญ่ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระสิทธัตถพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระติสสพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระสิทธัตถพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า ติสสะ มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัยเท่านั้น (๑ แสนปี) ถัดไป ๙๒ กัปแต่กัปนี้ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชาพระนามว่า สุชาตะ เป็นผู้มีบริวารมาก มีโภคทรัพย์มาก ได้ออกผนวชเป็นฤษี สำเร็จกำลังแห่งอภิญญา ได้บูชาพระผู้มีพระภาคด้วยเพดานที่ทำด้วยดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริฉัตรอันเป็นทิพย์ในอากาศ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระติสสพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระผุสสพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระติสสพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคพระนามว่า ผุสสะ มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปีในกัปนั้นเอง ในกาลนั้น พระมหาบุรุษเสวยพระชาติเป็นพระราชาพระนามว่า วิชิตาวี ได้สละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่แล้วออกผนวชในสำนักพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เรียนเอาพระไตรปิฎกแล้วสอนธรรมแก่มหาชน ได้ยังพระผู้มีพระภาคให้ทรงยินดีด้วยข้อปฏิบัติมีศีลเป็นต้น จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระผุสสพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระวิปัสสีพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระผุสสพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระชินเจ้าผู้สูงสุดพระนามว่า มหาวิปัสสี มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก รุ่งโรจน์ด้วยรัศมีแห่งพระสรีระที่แผ่ซ่านออก ๗ โยชน์เสมอ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๘ หมื่นปีในกัปที่ ๙๑ แต่กัปนี้ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนาคราชนามว่า อตุลละ เป็นผู้มีฤทธานุภาพมาก ได้บูชาพระศาสดาด้วยมหาบัลลังก์ทองที่วิจิตรด้วยรัตนะ ๗ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระวิปัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระสิขีพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระวิปัสสีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า สิขี มีพระสรีระสูง ๗๐ ศอก ทรงรัศมีแผ่คลุม ๓ โยชน์ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๗ หมื่นปี ถัดไป ๓๑ กัปแต่กัปนี้ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชาพระนามว่า อรินทมะ ได้ถวายมหา-ทานพร้อมด้วยจีวรแด่พระผู้มีพระภาค แล้วถวายช้างแก้วที่ประดับด้วยรัตนะ ๗ และบูชาด้วยกัปปิยภัณฑ์เพียงเท่านั้น จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระสิขีพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เรื่องวงศ์แห่งพระเวสสภูพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระสิขีพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระโลกนายกพระนามว่า เวสสภู มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๖ หมื่นปีในกัปนั้นเอง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทัสสนะ ได้ถวายมหาทานพร้อมด้วยจีวรแด่พระศาสดาพร้อมด้วยบริษัท แล้วออกผนวช เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติและคุณความดี ยังพระตถาคตให้ทรงยินดีด้วยความยำเกรงอย่างมากในพุทธรัตนะ จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระเวสสภูพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระกกุสันธพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระเวสสภูพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า กกุสันธะ มีพระสรีระสูง ๔๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๔ หมื่นปีในกัปนี้เอง ในกาลนั้น พระมหาบุรุษเสวยพระชาติเป็นพระราชาพระนามว่า เขมะ ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งของบริวารและเภสัชทั้งปวง จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระกกุสันธพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระโกณาคมนพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระกกุสันธพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า โกณาคมนะ มีพระสรีระสูง ๓๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๓ หมื่นปี ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชาพระนามว่า ปัพพตะ ยังพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยบริษัทให้เอิบอิ่มด้วยมหาทานแล้ว ได้ถวายผ้าที่เกิดในแคว้นปัฏฏุณณะ[๑๗] ผ้าที่เกิดในแคว้นโสมาระ[๑๘] ผ้าเมืองจีน[๑๙] ผ้าไหม ผ้าขนสัตว์ และผ้ากระเจา[๒๐] และผ้าที่สำเร็จด้วยทอง ออกผนวชแล้ว จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระโกณาคมนพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

เรื่องวงศ์แห่งพระกัสสปพุทธเจ้า

ในกาลต่อจากพระโกณาคมนพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระสัมพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ มีพระสรีระสูง ๒๐ ศอก เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๒ หมื่นปี ในกาลนั้น พระมหา-บุรุษเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์หนุ่มชื่อโชติปาละ เป็นผู้ฉลาดสามารถเป็นที่ประจักษ์ทั้งในพื้นปฐพีและอากาศ เจนจบไตรเพททั้งปวง บังเกิดจากสกุลพราหมณ์อันหมดจด มีทรัพย์บริวารมาก อาศัยช่างหม้อ[ชื่อฆฏิการะ] จึงทำลายทิฏฐิที่ตนยึดถือ เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้วบวชในสำนักของพระองค์ เล่าเรียนพระไตรปิฎก เผยแพร่พระศาสนาทั้งสิ้นให้รุ่งโรจน์ด้วยความถึงพร้อมแห่ง

---

[๑๗] **ปัฏฏุณณะ** หรือ ปัตตุณณะ คือ ผ้าที่เกิดในแคว้นปัตตุณณะ ผ้าประเภทนี้คล้อยตามผ้าไหม เพราะทำด้วยด้ายที่เกิดจากไหม

[๑๘] **โสมาระ** คือ ผ้าที่เกิดในแคว้นโสมาระ ผ้าประเภทนี้คล้อยตามผ้าไหม เพราะทำด้วยด้ายที่เกิดจากไหม

[๑๙] **จีนปัฏฏะ** คือ ผ้าเมืองจีน ผ้าประเภทนี้คล้อยตามผ้าไหม เพราะทำด้วยด้ายที่เกิดจากไหม

[๒๐] **ทุกูละ** คือ ผ้ากระเจา ผ้าประเภทนี้คล้อยตามผ้าป่าน เพราะทำมาจากเปลือกไม้

วัตร ทำให้พระผู้มีพระภาคทรงยินดี จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระกัสสปพุทธเจ้าพระองค์นั้นอีกด้วย

พุทธพยากรณ์ของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์

พระผู้มีความเพียรใหญ่เหล่านี้ คือ

(๑) พระทีปังกรพุทธเจ้า	(๒) พระโกณฑัญญพุทธเจ้า
(๓) พระมังคลพุทธเจ้า	(๔) พระสุมนพุทธเจ้า
(๕) พระเรวตพุทธเจ้า	(๖) พระโสภิตพุทธเจ้า
(๗) พระอโนมทัสสีพุทธเจ้า	(๘) พระปทุมพุทธเจ้า
(๙) พระนารทพุทธเจ้า	(๑๐) พระปทุมุตตรพุทธเจ้า
(๑๑) พระสุเมธพุทธเจ้า	(๑๒) พระสุชาตพุทธเจ้า
(๑๓) พระปิยทัสสีพุทธเจ้า	(๑๔) พระอัตถทัสสีพุทธเจ้า
(๑๕) พระธัมมทัสสีพุทธเจ้า	(๑๖) พระสิทธัตถพุทธเจ้า
(๑๗) พระติสสพุทธเจ้า	(๑๘) พระผุสสพุทธเจ้า
(๑๙) พระวิปัสสีพุทธเจ้า	(๒๐) พระสิขีพุทธเจ้า
(๒๑) พระเวสสภูพุทธเจ้า	(๒๒) พระกกุสันธพุทธเจ้า
(๒๓) พระโกณาคมนพุทธเจ้า	(๒๔) พระกัสสปพุทธเจ้า

ทุกพระองค์ทรงเป็นผู้ฉลาดในหมู่พระสัทธรรม และ ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยม มีกองเกียรติยศขจรขจาย ได้ถึงความดับสูญปราศจากบัญญัติแล้ว

นรชนผู้ดีเลิศที่ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านี้ ได้สั่งสมบารมีแล้วบรรลุโพธิญาณอันสูงสุด ดังนี้แล

การจำแนกบารมี

อนึ่ง พระโพธิสัตว์ผู้ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์เหล่านี้แล้ว ทรงบำเพ็ญบารมีตลอดกาลที่กำหนดไว้ดังกล่าว ได้บรรลุถึงทานบารมีด้วยการให้ทรัพย์ภายนอก บรรลุถึงทานอุปบารมีด้วยการสละอวัยวะ และบรรลุถึงทานปรมัตถบารมีด้วยการสละชีวิต โดยประการเดียวกัน :-

-ได้บรรลุถึงศีลบารมี ศีลอุปบารมี และศีลปรมัตถบารมี ด้วยการมีศีลที่สมาทานอาศัยทรัพย์ภายนอก อวัยวะ และชีวิต

-ได้บรรลุถึงเนกขัมมบารมี เนกขัมมอุปบารมี และเนกขัมมปรมัตถบารมี ด้วยการน้อมใจไปในเนกขัมมะที่เกิดขึ้นอาศัยทรัพย์ อวัยวะ และชีวิต

-ได้บรรลุถึงปัญญาบารมีด้วย[การสละ]ทรัพย์ภายนอก[แล้วเรียนศิลปะ] และเมื่อบวชในผู้มีปัญญาแล้วบำเพ็ญข้อปฏิบัติ, บรรลุถึงปัญญาอุปบารมีด้วยการสละอวัยวะ และบรรลุถึงปัญญา-ปรมัตถบารมี ด้วยการสละชีวิต เหมือนเวลาเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ธัมมโสณฑกะ

-ได้บรรลุถึงวิริยบารมี วิริยอุปบารมี และวิริยปรมัตถบารมี เมื่อไม่ทำลายวิริยะคือความเพียรชอบโดยอาศัยทรัพย์ อวัยวะ และชีวิต

-ได้บรรลุถึงขันติบารมี ขันติอุปบารมี และขันติปรมัตถบารมี เมื่อไม่สละขันติที่ตั้งมั่นโดยอาศัยทรัพย์เป็นต้นนั้นเอง

-ได้บรรลุถึงสัจจบารมี สัจจอุปบารมี และสัจจปรมัตถบารมี เมื่อไม่สละสัจจะที่สมาทานอาศัยทรัพย์เป็นต้นนั้นเอง

-ได้บรรลุถึงอธิษฐานบารมี อธิษฐานอุปบารมี และอธิษฐานปรมัตถบารมี เมื่อไม่สละอธิษฐานโดยอาศัยทรัพย์เป็นต้นนั้นเอง

-ได้บรรลุถึงเมตตาบารมี เมตตาอุปบารมี และเมตตาปรมัตถบารมี เมื่อไม่สละเมตตาโดยอาศัยทรัพย์เป็นต้นนั้นเอง

-ได้บรรลุถึงอุเบกขาบารมี อุเบกขาอุปบารมี และอุเบกขาปรมัตถบารมี เมื่อไม่สละอุเบกขาที่เป็นไปในสัตว์และสังขาร โดยอาศัยทรัพย์เป็นต้นนั้นเอง

ข้อนี้เป็นการจำแนกบารมี

การบำเพ็ญบารมี

เมื่อพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีอยู่ :-

-ได้บำเพ็ญทานบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นมหาทัสสนะ, มหาโควินทะ, ธนัญจยะ และเวลามพราหมณ์เป็นต้น บรรลุถึงทานปรมัตถบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นกระต่าย

-ได้บำเพ็ญศีลบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นภูริทัตตนาคราชและจัมเปยยนาคราช บรรลุถึงศีลปรมัตถบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นสังขปาละ

-ได้บำเพ็ญเนกขัมมบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นหัตถิปาละ, โชติปาละ และอโย-ฆรบัณฑิต บรรลุถึงเนกขัมมปรมัตถบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจูฬสุตโสม

-ได้บำเพ็ญปัญญาบารมี ในคราวเสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณฑิตและมโหสธบัณฑิตเป็นต้น บรรลุถึงปัญญาปรมัตถบารมี ดังปรากฏในสัตตุภัสตชาดก

-ได้บำเพ็ญวิริยบารมีในอัตภาพอันหาประมาณมิได้ บรรลุถึงวิริยปรมัตถบารมี ดังปรากฏในมหาชนกชาดก

-ได้บำเพ็ญขันติปรมัตถบารมี ดังปรากฏในขันติวาทีชาดก

-ได้บำเพ็ญสัจจปรมัตถบารมี ดังปรากฏในมหาสุตโสมชาดก

-ได้บำเพ็ญอธิษฐานปรมัตถบารมี ดังปรากฏในเตมิยชาดก

-ได้บำเพ็ญเมตตาปรมัตถบารมี ดังปรากฏในเอกราชชาดก

-ได้บำเพ็ญอุเบกขาปรมัตถบารมี ดังปรากฏในโลมหังสชาดก

ข้อนี้ชื่อว่า การบำเพ็ญบารมี

ฐานะ ๑๘ ที่ไม่ควรมีแก่พระโพธิสัตว์

อนึ่ง พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีอยู่ย่อมได้รับอานิสงส์ที่ควรได้รับของพระโพธิสัตว์ทุกพระองค์ ผู้ทำการตั้งปณิธานแล้ว ตั้งแต่การตั้งปณิธานที่ทำใกล้พระบาทของพระพุทธเจ้าทีปังกรจนกระทั่งถึงอัตภาพสุดท้าย กล่าวคือ พระโพธิสัตว์เหล่านั้น :-

(๑) ไม่เกิดในอเวจีนรก แต่ไม่ห้ามการเกิดในอุสสทนรก

(๒) ไม่เกิดในโลกันตริกนรก

(๓) ไม่เกิดเป็นเปรตที่ชื่อว่า นิชฌามตัณหิกะ ซึ่งเป็นเปรตที่ถูกแผดเผาด้วยเปลวไฟอันลุกโชนอยู่ภายในเป็นนิตย์เหมือนกองไฟที่ลุกโชนอยู่เสมอในโพรงไม้

(๔) ไม่เกิดเป็นเปรตที่ชื่อว่า ขุปปิปาสะ ซึ่งเป็นเปรตผู้มีความหิวกระหายแม้ตลอดหลายพุทธันดร

(๕) ไม่เกิดเป็นกาฬกัญจิกอสูร ซึ่งเป็นเปรตที่หมกไหม้ประหารกันและกันด้วยอาวุธอันลุกโชน

(๖) ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็กๆ บางอาจารย์กล่าวว่า “ไม่เกิดเป็นสัตว์ที่มีขนาดเล็กกว่าขนาดของนกกระจาบ”

(๗) ไม่เป็นคนบอดโดยกำเนิด เมื่อเกิดในหมู่มนุษย์

(๘) ไม่เป็นคนหนวกโดยกำเนิด

(๙) ไม่เป็นคนใบ้โดยกำเนิด

(๑๐) ไม่เป็นคนง่อยโดยกำเนิด

(๑๑) ไม่เกิดเป็นสตรี

(๑๒) ไม่เกิดเป็นบัณเฑาะก์

(๑๓) ไม่เกิดเป็นอุภโตพยัญชนก (คน ๒ เพศ)

(๑๔) ไม่เป็นผู้ไม่นับเข้าอยู่ในวัฏฏะ หมายความว่า ไม่เป็นพระโสดาบันเป็นต้น

(๑๕) ไม่กระทำอนันตริยกรรม ๕

(๑๖) ไม่ยึดถือนิยตมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิดที่แน่นอน)

(๑๗) ไม่เกิดในอสัญญสัตวภูมิ

(๑๘) ไม่มีเหตุให้เกิดในพรหมชั้นสุทธาวาส

โดยประการดังนี้ ฐานะ ๑๘ ด้วยการไม่เข้าถึงฐานะอันไม่สมควร ย่อมมี[แก่พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย]

จริยา ๓

พระมหาบุรุษทรงบำเพ็ญบารมีตามนัยที่กล่าวไว้อย่างนี้ ไม่เข้าถึงฐานะที่ไม่ควรมี[แก่พระโพธิสัตว์ ๑๘ อย่าง] ได้บำเพ็ญโลกัตถจริยา (การประพฤติประโยชน์เพื่อชาวโลก) ดังปรากฏในวิชชาธรชาดกเป็นต้น บำเพ็ญญาตัตถจริยา (การประพฤติประโยชน์เพื่อญาติ) ในภัททสาลชาดกเป็นต้น และบำเพ็ญพุทธิจริยา (การประพฤติประโยชน์เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า) ดังปรากฏในอุมังค-ชาดกเป็นต้น กระทำมหาบริจาค ๕ อย่าง คือ

-การบริจาคอวัยวะ ดังปรากฏในสิวิชาดกเป็นต้น

-การบริจาคชีวิต ดังปรากฏในสสชาดกเป็นต้น

-การบริจาคทรัพย์อันประเสริฐ ดังปรากฏในกุรุธัมมชาดกเป็นต้น

-การบริจาคบุตรและภรรยา ดังปรากฏในเวสสันดรชาดกเป็นต้น

พระองค์ทรงดำรงอยู่อัตภาพของพระเวสสันดรนั้นแล ให้มหาทาน ๗๐๐ อย่างที่ทำให้ปฐพีสั่นสะเทือนไหว ๗ ครั้ง ตั้งอยู่บนปฐพีคือสมบัติ ๓ ทรงปรารถนาจะให้เหล่าสัตว์ได้รับผลแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ณ ต้นไม้ใหญ่แห่งพระบารมีที่เบ่งบานด้วยบุปผาคือมหาบริจาคเป็นต้น ได้

เคลื่อนจากอัตภาพของพระเวสสันดรแล้ว บังเกิดเป็นเทพบุตรชื่อสันตุสิตในสวรรค์ชั้นดุสิต มีอายุขัย ๖๐,๐๕๗ โกฏิปี

เมื่อพระมหาบุรุษประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิตนั่นเอง ท้าวมหาพรหมทั้งหลายประดับอลงการของพรหมแล้ว ประสงค์จะประกาศพุทธโกลาหลและโมเนยยโกลาหล ในบรรดาโกลาหล ๕ ประการ คือ

(๑) กัปปโกลาหล โกลาหลเรื่องกัป
(๒) พุทธโกลาหล โกลาหลเรื่องพระพุทธเจ้า
(๓) จักกวัตติโกลาหล โกลาหลเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิ
(๔) มังคลโกลาหล โกลาหลเรื่องมงคล
(๕) โมเนยยโกลาหล โกลาหลเรื่องโมเนยยปฏิปทา

จึงเที่ยวไปสู่หมื่นโลกธาตุ แจ้งข่าวว่า “ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย ล่วงพันปีจากนี้ไป พระสัพพัญญูพุทธเจ้าจักทรงอุบัติขึ้นในโลก ผู้ประสงค์จะพบพระพุทธเจ้า จงถวายทาน รักษาศีล หมั่นเจริญภาวนา จงทำบุญไว้เป็นอเนกประการเถิด”

ต่อแต่นั้น เมื่อบุพนิมิต ๕ ประการได้บังเกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์แล้ว คือ :-

(๑) บุปผาทิพย์เหี่ยวแห้ง
(๒) ภูษาทิพย์เศร้าหมอง
(๓) พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
(๔) พระสรีรกายเศร้าหมอง
(๕) ไม่รื่นรมย์ในที่พำนักของตน

พรหมหมื่นหนึ่งในหมื่นจักรวาล ท้าวสักกะ ท้าวสุยามะ ท้าวสันตุสิตะ ท้าวนิมมานรดี ท้าวปรนิมมิตวสวดี มีจำนวนเท่านั้น ท้าวมหาราช ๔ หมื่นพระองค์ คือ จักรวาลละ ๔ พระองค์ และเทวดาที่เหลือ ได้ประชุมกันในจักรวาลนี้แล้ว พาท้าวสักกะเป็นต้นในจักรวาลนี้ไปยังสวรรค์ชั้นดุสิต ประคองอัญชลีที่งามพร้อมด้วยประชุมแห่งนิ้วทั้งสิบ เมื่อจะวิงวอนพระมหาบุรุษจึงแจ้งให้ทราบว่า “ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านสั่งสมโพธิสมภาร (บารมีที่สั่งสมเพื่อโพธิญาณ) ไม่ใช่ปรารถนาความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ท้าวสักกะ ท้าวสุยามะ และท้าวมหาพรหมเป็นต้น แต่สั่งสมเพื่อไถ่ถอนสัตว์โลก บัดนี้ ถึงเวลาสมควรเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า ถึงสมัยสมควรเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า” ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยทาหำ ตุสิเต กาเย สนฺตุสิโต นามหำ ตทา
ทสสหสฺสี สมาคมฺม ยาจนฺติ ปญฺจลี มมำ.

กาโล โข เต มหาวีร อุปฺปชฺช มาตุกุจฺฉิยํ
สเทวกํ ตารยนฺโต พุชฺฌสฺสุ อมตํ ปทํ.[๒๑]

“เมื่อใด เราเป็นเทพอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อนั้น เรามีนามว่าสันดุสิตเทพบุตร เทวดาในหมื่นจักรวาลมาประชุมกันแล้ว ประนมมือกล่าวอัญเชิญเราว่า

‘ข้าแต่พระมหาวีระ บัดนี้ ถึงเวลาสมควรของพระองค์แล้ว ขอเชิญพระองค์เสด็จอุบัติในพระครรภ์มารดา ตรัสรู้ทางอมตะช่วยสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามพ้นเถิด’”

มหาวิโลกนะ ๕

ครั้งนั้น พระมหาบุรุษยังมิได้ประทานปฏิญญาแก่เทวดาทั้งหลาย ได้ตรวจดูมหาวิโลกนะ (สิ่งที่ควรตรวจดูอันยิ่งใหญ่) ๕ อย่าง คือ (๑) กาล (๒) ทวีป (๓) ประเทศ (๔) สกุล (๕) อายุพระมารดา

ในมหาวิโลกนะ ๕ นั้น กาลที่มนุษย์มีอายุสูงกว่าแสนปี ไม่เป็นกาลอันสมควร เพราะชราและมรณะเป็นต้นไม่ประจักษ์ชัดเจน และกาลที่มนุษย์มีอายุต่ำกว่าร้อยปี ก็ไม่เป็นกาลอันสมควร เพราะมวลมนุษย์มีกิเลสหนาแน่น ดังนั้น พระมหาบุรุษจึงพิจารณาถึงกาลที่กำหนดด้วยร้อยปี

พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่เสด็จอุบัติในจักรวาลอื่นยกเว้นจักรวาลนี้ แม้การบังเกิดในพรหมโลกของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นก็ถูกห้ามไว้ในกถาวัตถุปกรณ์ แม้ในจักรวาลนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่เสด็จอุบัติในทวีป [คือ ปุพพวิเทหะ, อปรโคยาน และอุตตรกุรุ] นอกจากชมพูทวีป ย่อมเสด็จอุบัติในชมพูทวีปเท่านั้น ดังนั้น พระมหาบุรุษจึงพิจารณาถึงสถานที่ซึ่งจะเสด็จอุบัติในชมพูทวีป

พระมหาบุรุษทรงตรวจดูสถานที่อยู่ ได้พบเห็นมัชฌิมประเทศที่กำหนดไว้ด้วยความยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐ โยชน์ รอบวง ๙๐๐ โยชน์อย่างนี้ว่า

ปุรตฺถิมาย คชงฺคลนามนิคมปรา มหาสาลโต โอรํ, ปุพฺพทกฺขิณาย ทิสาย สลฺลาวตีนทิยา โอรํ, ทกฺขิณาย ทิสาย เสตกณฺณิ นิคมโต โอรํ, ปจฺฉิมาย ทิสาย ถูณพฺราหฺมณคามโต โอรํ, อุตฺตราย ทิสาย อุสีรทฺธชปพฺพตโต โอรํ.[๒๒]

---

[๒๑] ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๒/๖๗/

[๒๒] ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๓

“ในทิศบูรพา ภายในนิคมชื่อคชังคละ ในทิศอาคเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) ภายในแม่น้ำสัลลาวดี ในทิศทักษิณ ภายในนิคมชื่อเสตกัณณิกะ ในทิศปัจฉิม ภายในหมู่บ้านพราหมณ์ชื่อถูนะ ในทิศอุดร ภายในภูเขาชื่ออุสีรธชะ”

พระมหาบุรุษทรงตรวจดูสกุล เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่เสด็จอุบัติในสกุลแพศย์หรือสกุลศูทร แต่จะเสด็จอุบัติในสกุลพราหมณ์อันสูงส่งที่โลกยกย่อง หรือในสกุลกษัตริย์ที่ชาวโลกนับถือ ดังนั้น จึงพิจารณาเห็นขัตติยสกุล[คือสกุลศากยะ] อันสืบทอดมาแต่เชื้อพระวงศ์ของพระเจ้ามหาสัมมตะ ไม่เจือปน[ด้วยสกุลอื่น] อันเป็นเผ่าพันธุ์วงศ์สกุลของสุริยเทพผู้ปราศจากมลทิน

พระมหาบุรุษทรงตรวจดูมารดา ได้พิจารณาเห็นพระนางมหามายาเทวีผู้มีพระชนมายุสิบเดือนกับเจ็ดวัน ผู้บำเพ็ญบารมีแล้วแสนกัป ไม่เป็นนักเลงสุรา ทรงสมบูรณ์ด้วยคุณความดีอันยิ่งในโลก ทรงรักษาเบญจศีลไม่ขาดนับแต่ประสูติ ทรงเพียบพร้อมบริบูรณ์ด้วยรูปสมบัติอันเหนือไปกว่ารูปที่ช่างวาดช่างปั้นเป็นต้นสร้างขึ้น ทรงเป็นผู้เลิศด้วยลาภและอิสริยยศ ดำรงอยู่ในมัชฌิมวัยด้วยความพรั่งพร้อมแห่งทรัพย์และเบญจกัลยาณี ๕ ประการ คือ พระเกศางาม พระฉวีวรรณงาม พระมังสะงาม พระอัฐิงาม และมีวัยงาม

โดยประการดังนี้ พระมหาบุรุษทรงตรวจดูมหาวิโลกนะทั้ง ๕ ประการแล้ว ได้ส่งทวยเทวดาให้กลับไปด้วยคำว่า “บัดนี้เป็นกาลสมควรเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าจริง เราไปบังเกิดในมนุษยโลกแล้ว จักบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ พวกท่านจงกลับสู่วิมานของตนๆ” แล้วเสด็จเข้าไปสู่สวนนันทวันอันประเสริฐ เพราะสวนนันทวันมีอยู่ในเทวโลกทุกชั้น ทรงแวดล้อมด้วยเหล่าเทวดาที่เตือนให้รำลึกถึงกุศลกรรมโดยกล่าวว่า อิโต โภ สุคตึ คจฺฉ (ท่านผู้เจริญ ท่านจงไปสู่สุคติจากสวรรค์เถิด) เที่ยวไปอยู่ในสวนนันทวันนั้นได้จุติแล้ว

ฝ่ายพระนางมหามายาเทวีทรงฉลองงานนักษัตรที่ประดับตกแต่งด้วยข้าว น้ำ ดอกไม้ของหอม และเครื่องลูบไล้เป็นต้น อันปราศจากน้ำเมาตลอด ๗ วันในนครกบิลพัสดุ์ที่ประดับควรต่องานนักขัตตฤกษ์ จำเดิมแต่วัน ๗ วันก่อนวันเพ็ญเดือน ๘ ได้เสวยสิริอันยิ่งใหญ่ ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ๔ อัมพณะ (อัมพณะ = ๑๑ ทะนาน) ถวายมหาทานในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ สรงสนานด้วยน้ำหอม ๑๖ หม้อ ทรงแต่งพระองค์ด้วยเครื่องประดับครบทุกอย่าง เสวยพระกระยาหารอย่างดีอันประณีต มีกลิ่นหอม มีรสอร่อย มีประโยชน์ ทรงอธิษฐานองค์อุโบสถ เสด็จเข้าห้องอันงามสง่าประดับตกแต่งแล้ว บรรทมบนพระสิริไสยาสน์ก้าวลงสู่นิทรารมณ์ได้ทรงเห็นพระสุบินว่า “เมื่อพระนางมหามายาเทวีอันท้าวมหาราชทั้ง ๔ เสด็จมาแล้วยกพระนางขึ้นพร้อมกับพระแท่นที่บรรทม นำไปวางบนพื้นแผ่นศิลายาว ๖๐ โยชน์ ภายใต้ต้นสาละใหญ่สูง ๗ โยชน์ในป่าหิมพานต์

แล้วได้ยืน ณ ที่ควรข้างหนึ่ง แล้วท้าวมหาราชทั้ง ๔ นั้นได้มานำพระเทวีไปยังสระอโนดาต ให้สรงสนานในท่าน้ำสำหรับสรงสนานของพระพุทธมารดาทั้งหลาย ชำระล้างมลทินของมนุษย์ออกแล้ว ให้ทรงนุ่งห่มผ้าทิพย์ ลูบไล้ด้วยของหอมทิพย์ ประดับด้วยดอกไม้ทิพย์ แล้วตกแต่งด้วยเครื่องประดับทั้งปวง แล้วบรรทมบนพระแท่นบรรทมทิพย์ที่ปูลาดไว้บ่ายพระเศียรไปสู่ทิศปราจีน ในวิมานทองซึ่งอยู่ภายในภูเขาเงินใกล้ต้นสาละนั้น พระมหาบุรุษเป็นพระยาช้างตัวประเสริฐสีขาวผ่องเช่นกับยอดเขาไกรลาส เดินเที่ยวไปที่ภูเขาทองใกล้ๆ แล้วลงจากภูเขาทองนั้นขึ้นไปยังภูเขาเงิน แล้วมาทางทิศอุดร ใช้งวงอันมีสีเหมือนดอกชบาทองและพวงมาลัยเงินจับดอกปทุมขาวอันหอมหวนแรกแย้มบาน เปล่งเสียงโกญจนาทเข้าไปยังวิมานทอง กระทำประทักษิณแท่นบรรทมของพระเทวีสามรอบแล้ว ปรากฏเหมือนชำแรกเบื้องขวาเข้าไปสู่พระอุทร ถือปฏิสนธิในเวลาปัจจุสมัยด้วยดาวอุตตราสาฬหะ (ดาวแตรงอน หรือ ดาวราชสีห์ตัวเมีย)

บุรพนิมิต ๓๒ ประการ

บุรพนิมิต[๒๓] ๓๒ ประการได้ปรากฏแล้ว คือ

---

[๒๓]ข้อความที่พบในอรรถกถาของอนาคตวงศ์ ฉบับบาลี มีเพียงบุรพนิมิต ๓๐ อย่าง ไม่ครบ ๓๒ อย่างตามที่ท่านระบุไว้ในที่นี้ คาดว่าคงจะเป็นข้อผิดพลาดที่เกิดจากการจารอักขระต่อๆ กันมานานหลายร้อยปี นอกจากนั้น ในที่บางแห่งยังต่างกับอรรถกถาพุทธวงศ์อีกด้วย กล่าวคือ ในอรรถกถาของพุทธวงศ์ (หน้า ๑๒๒-๒๓) มีข้อความเกี่ยวกับบุรพนิมิต ๓๒ อย่างว่า

(๑) หมื่นโลกธาตุสะเทือนสะท้านหวั่นไหวโดยรอบ
(๒) เทวดาในหมื่นจักรวาลพากันประชุมในจักรวาลหนึ่ง
(๓) พอพระมหาสัตว์ประสูติ เทวดาทั้งหลายรับก่อน
(๔) ภายหลังพวกมนุษย์จึงรับพระองค์
(๕) ขณะนั้น กลองหุ้มหนังและกลองทั้งหลาย มิได้ถูกประโคม ส่งเสียงอย่างไพเราะไปรอบ ๆ
(๖) ช่องพิณและพิณทั้งหลาย และและอาภรณ์เครื่องประดับ ส่งเสียงไพเราะไปรอบๆ
(๗) เครื่องพันธนาการทั้งหลายทุกแห่ง ขาดหลุดไป
(๘) โรคภัยทั้งปวงหายไปเอง
(๙) คนตาบอดแต่กำเนิดมองเห็นรูปได้
(๑๐) คนหูหนวกได้ยินเสียงรอบตัว
(๑๑) คนใบ้แต่กำเนิดได้สติระลึกได้
(๑๒) คนขาพิการใช้เท้าเดินได้
(๑๓) เรือเดินไปต่างประเทศแล้วกลับท่าเรือสุปัฏฏนะได้อย่างรวดเร็ว
(๑๔) รัตนะทุกอย่างทั้งที่อยู่ในอากาศ ทั้งที่อยู่ภาคพื้นดิน ก็เรืองแสงได้เองไปรอบๆ

(๑) หมื่นจักรวาลสั่นสะเทือนหวั่นไหว (๒) แสงสว่างแผ่ซ่านไป[ในโลกันตริกนรก]
(๓) คนตาบอดมองเห็น (๔) คนหูหนวกได้ยินเสียง
(๕) คนใบ้พูดได้ดี (๖) คนค่อมเดินตัวตรง
(๗) คนง่อยเปลี้ยเดินด้วยเท้าได้ (๘) สัตว์ที่ถูกจองจำพ้นจากเครื่องจองจำ
(๙) ไฟในนรกทุกแห่งดับ (๑๐) ความหิวกระหายในเปรตวิสัยสงบไป
(๑๑) สัตว์ดิรัจฉานไม่มีภัย (๑๒) โรคของสัตว์ทั้งปวงสงบไป
(๑๓) สัตว์ทั้งปวงกล่าวถ้อยคำไพเราะ (๑๔) ฝูงม้าส่งเสียงร้องอย่างไพเราะ
(๑๕) ฝูงช้างส่งเสียงร้องอย่างไพเราะ (๑๖) ดนตรีทุกชนิดเปล่งเสียงของตนได้เอง
(๑๗) โรคทุกชนิดที่มีในสรีระของสัตว์ปลาศนาการไป
(๑๘) น้ำในมหาสมุทรมีรสอร่อย

---

(๑๕) ไฟในนรกอันร้ายกาจดับไป
(๑๖) น้ำในแม่น้ำไม่ไหล
(๑๗) แสงสว่างอันโอฬารไพบูลย์ได้มีในโลกันตริกนรกแม้มีทุกข์ไม่ว่างเว้น
(๑๘) ครั้งนั้น มหาสมุทรนี้ก็มีเกลียวคลื่นละลอกสงบ ทั้งน้ำก็มีรสจืดอร่อยด้วย
(๑๙) ลมที่พัดแรงหรือร้ายกาจไม่พัด
(๒๐) ต้นไม้ออกดอกบานสะพรั่ง
(๒๑) ดวงจันทร์พร้อมทั้งดวงดาว จรัสแสงยิ่ง
(๒๒) แม้แต่ดวงอาทิตย์ก็ไม่ร้อนแรง
(๒๓) ฝูงนกร่าเริงลงจากฟากฟ้าและต้นไม้ มาอยู่พื้นดินเบื้องล่าง
(๒๔) เมฆฝนที่อยู่ในมหาทวีป หลั่งน้ำฝนรสอร่อยไปโดยรอบ
(๒๕) เทวดาทั้งหลายอยู่ในภพทิพย์ของตน มีจิตเลื่อม ใส พากันฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคม โห่ร้องสรวลเสกันอึงมี่
(๒๕) ในขณะนั้น ประตูเล็กบานประตูใหญ่เปิดได้เอง
(๒๖) ความอดอยากหิวระหาย มิได้บีบคั้นมหาชนไม่ว่าโลกไรๆ
(๒๗) หมู่สัตว์ที่มีจิตเลื่อมใสกล่าวปิยวาจาแก่กันและกัน
(๒๘) หมู่สัตว์ที่เป็นเวรกันเป็นนิตย์ได้เมตตาจิตเป็นอย่างยิ่ง ฝูงกาเที่ยวไปกับฝูงนกเค้าแมว ฝูงหมาป่าอิ้มแย้มกับฝูงหมู งูมีพิษทั้งงูไม่มีพิษเล่นหัวกับพังพอนทั้งหลาย ฝูงหนูบ้านมีใจคุ้นกันสนิทจับกลุ่มกันใกล้กับหัวของแมว
(๒๙) ความระหายน้ำในโลกของปีศาจที่ไม่ได้น้ำมาเป็นพุทธันดรก็หายไป
(๓๐) รอบๆ หมื่นโลกธาตุเกลื่อนกลาดด้วยจุรณจันทน์หอมกรุ่น อบอวลหวลหอมด้วยกลิ่นดอกไม้
(๓๑) คนค่อมมีกายงามสมส่วน คนใบ้พูดได้ไพเราะ
(๓๒) ฝูงม้าที่มีใจร่าเริงลำพองร้อง แม้ฝูงช้างใหญ่เมามันก็ส่งเสียงโกญจนาท

(๑๕) สระน้ำดารดาษด้วยดอกบัวเบญจวรรณ

(๒๐) ดอกไม้ทุกชนิดที่เกิดบนพื้นดินและเกิดในน้ำผลิดอกบานสะพรั่ง

(๒๑) ดอกปทุมบานที่ต้นไม้ ลำต้น กิ่ง และเถา

(๒๒) ดอกปทุม ๗ ก้านชำแรกพื้นหินขึ้น

(๒๓) ดอกปทุมห้อยย้อยเบ่งบานในอากาศ

(๒๔) ฝนดอกไม้โปรยปรายไปโดยรอบ

(๒๕) ทิพยดนตรีบรรเลงในอากาศ

(๒๖) หมื่นโลกธาตุเป็นเหมือนมีดอกไม้เป็นพวงเดียวกัน ประดุจพวงมาลัยถูกหมุนวางไว้

(๒๗) หมื่นโลกธาตุคล้ายพวงดอกไม้ที่มัดรวมกันไว้

(๒๘) หมื่นโลกธาตุเปรียบเสมือนม่านบุปผาที่ประดับตกแต่งแล้ว

(๒๙) หมื่นโลกธาตุถึงความงามเลิศเหมือนพัดที่โบกสะบัดอยู่

(๓๐) หมื่นโลกธาตุอบอวลไปด้วยกลิ่นดอกไม้ ธูป ของหอม และจุรณ

ในวันรุ่งขึ้นพระเทวีทรงตื่นบรรทมแล้ว กราบทูลถึงพระสุบินนั้นแด่พระราชา

พระราชารับสั่งให้เชิญพราหมณ์ชั้นหัวหน้า ๖๔ คน ผู้เจนจบพระเวทเชี่ยวชาญคัมภีร์ทายลักษณะเข้าเฝ้า ให้จัดปูลาดอาสนะมีค่ามากบนพื้นที่ฉาบด้วยโคมัยเขียว มีเครื่องสักการะอันเป็นมงคลกระทำด้วยดอกไม้มีข้าวตอก[๒๔]เป็นอย่างที่ ๕ เป็นต้น ใส่ข้าวปายาสอย่างเลิศที่ปรุงด้วยน้ำตาลกรวดเป็นต้นในถาดทองเป็นต้นแล้ว เอาถาดทองครอบแล้วทรงถวายแก่พราหมณ์ผู้นั่งบนอาสนะเหล่านั้น อีกทั้งได้บูชาด้วยผ้าใหม่มีสีเหมือนแม่โคด่างเป็นต้น แล้วตรัสบอกพระสุบิน ทรงได้รับพยากรณ์จากพราหมณ์เหล่านั้นว่า “ข้าแต่มหาราช พระเทวีทรงตั้งพระครรภ์แล้ว และพระครรภ์ที่ตั้งขึ้นนั้นเป็นครรภ์บุรุษ มิใช่ครรภ์ของสตรี พระองค์จักมีพระราชบุตรผู้มีอานุภาพยิ่งใหญ่ ถ้าพระราชบุตรนั้นทรงอยู่ครองเรือน จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าเสด็จออกจากเรือนบวชจักได้เป็นพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ทุกสิ่ง ทรงกำจัดเครื่องมุงบังคือกิเลสได้ พระเจ้าสุทโธทนมหาราชทรงมีพระทัยโสมนัสยินดี รับสั่งให้ถวายเครื่องรักษาครรภ์

การรักษาครรภ์

จำเดิมแต่กาลนั้น เจ้าพนักงานห้ามการนอน การนั่ง การยืน และการเดินมากเกินไป อิริยาบถทั้งหลายตั้งอยู่โดยเสมอกัน คนทั้งหลายจับพระหัตถ์?ทั้งสองแล้วประคองไว้ ให้นั่ง และ

---

[๒๔]ดอกไม้มีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ คือ ดอกมะลิ ดอกผักกาด รวงข้าว หญ้าแพรก และข้าวตอก (ปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า เล่ม ๑๘ หน้า ๑๔๓)

วางลงเป็นต้นบนที่นั่งอ่อนนุ่มสัมผัสสบาย ให้เดินและนอนบนพื้นเครื่องลาดอันอ่อนนุ่ม ไม่น้อมถวายโภชนะที่มีรสเปรี้ยวจัด เผ็ดจัด ขมจัด หรือเค็มจัดเป็นต้น เพียงยอมให้เสวยโภชนะพอประมาณที่ประณีตอย่างยิ่ง มีรสอร่อย กลมกล่อม อุดมด้วยสารอาหาร ไม่เย็นชืด ไม่ร้อนจัด เป็นต้น เช่นเดียวกันนี้ ได้ถวายน้ำสรงและน้ำล้างพระพักตร์เป็นต้นด้วยน้ำที่ไม่ร้อนไม่เย็นนัก

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ พระองค์ถือพระขรรค์เฝ้าคุ้มครองในห้องอันงามสง่าในทิศทั้ง ๔ เพื่อป้องกันอันตรายแก่พระโพธิสัตว์และพระเทวีที่ได้รับการรักษาครรภ์แล้วอย่างนี้ ไม่เพียงท้าวมหาราชเหล่านั้นอย่างเดียว แต่ท้าวมหาราช ๔ หมื่นองค์ คือท้าวมหาราช ๔ องค์ในแต่ละจักรวาลในหมื่นจักรวาลก็ถือพระขรรค์เฝ้าคุ้มครองตั้งแต่สุดขอบเขาจักรวาล ท้าวมหาราชทั้ง ๔ พระองค์ในจักรวาลนี้เท่านั้นได้ทำหน้าที่ทุกอย่างในเวลาที่เหลือยกเว้นเวลาทำสรีรกิจส่วนพระองค์ เวลาล้างพระพักตร์ และเวลาเสวยเป็นต้น ทรงแสดงตนในเวลาที่พระเทวีประทับนั่งพักผ่อนในห้องอันงามสง่า อนึ่ง พระเทวีทอดพระเนตรเห็นท้าวมหาราชเหล่านั้นเหมือนเห็นมหาดเล็ก แต่พระนางไม่ตกพระทัยกลัวด้วยอานุภาพของพระมหาบุรุษ ข้อนี้เป็นธรรมดา

พระเทวีไม่มีราคจิตในบุรุษ กษัตริย์เป็นต้นในชมพูทวีปทั้งสิ้นทรงส่งเครื่องบรรณาการอันมีค่ามากมาถวาย พระนางถึงความเป็นผู้เลิศด้วยลาภและยศ มีความสุข มีสรีระสบายด้วยอานุภาพของพระมหาบุรุษ พระนางทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์ผู้ประทับนั่งขัดสมาธิอยู่ประดุจด้ายสีขาวที่ร้อยไว้ในแก้วมณีใส และเหมือนรูปหล่อทองคำนั่งบนฝักบัว ในทุกขณะที่ต้องการ แต่พระโพธิสัตว์มองไม่เห็นพระนาง เพราะจักขุวิญญาณไม่เกิดขึ้นในครรภ์มารดา แม้พระ-นางมหามายาเทวีผู้ได้รับการรักษาครรภ์อย่างนี้ ได้ผลานิสงส์เป็นอันมาก ทรงบริบาลพระโพธิสัตว์ในคัพโภทรสิ้น ๑๐ เดือน ประดุจรักษาน้ำมันไว้ด้วยบาตร เมื่อมีพระครรภ์แก่เต็มที่แล้ว จึงทรงประสงค์จะเสด็จไปยังเรือนพระญาติ ได้กราบทูลพระเจ้าสุทโธทนมหาราชว่า “ขอสมมติเทพจงอนุญาตการไปสู่เรือนพระญาติของหม่อมฉันที่กรุงเทวทหะ” พระราชาทรงอนุญาตด้วยพระดำรัสว่า “ดีล่ะ” แล้วรับสั่งให้ปรับถนนระหว่างสองพระนครให้ราบเรียบ ทรงประดับด้วยดอกไม้ ธูป เครื่องหอม จุรณ ต้นกล้วย ธงชัย ธงแผ่นผ้า หม้อน้ำเต็ม และถาดน้ำเต็มเป็นต้นนานาประการ ให้ประทับนั่งเหนือพระสุวรรณสิวิกาที่หามโดยอำมาตย์พันนาย ทรงส่งไปด้วยบริวารเป็นอันมาก ด้วยสิริอันงามเลิศยิ่งใหญ่

ป่าสาลวันอันเป็นมงคลนามว่าลุมพินีวัน

ในเวลานั้น ป่าสาลวันอันเป็นมงคลนามว่าลุมพินีวัน อยู่ระหว่างพระนครทั้งสองคือกรุงกบิลพัสดุ์และกรุงเทวทหะ มีไม้สาละอันเป็นมงคลหนาแน่น แวดล้อมด้วยหมู่ไม้มากมาย เช่น

จัมปา แคฝอย ราชพฤกษ์ อโศก ข้าวฟ่าง ขนุน ขนุนสำมะลอ จิก ชบา มะตูม ประดู่ กากะทิง บุนนาค รกฟ้า ตีนเป็ด และบุณฑริก (มะม่วงขนาดเล็ก ผลมีรสหวาน) ป่าสาลวันนั้นตั้งแต่โคนจนถึงยอด ผลิผลและยอดอ่อนบานสะพรั่งด้วยดอกไม้สีสวยมีกลิ่นหอม มีกลุ่มภมร ๕ ชนิดที่มีสีเขียวเป็นต้นบินว่อนอยู่ที่กิ่ง ใบ และระหว่างดอกไม้เป็นต้น มีฝูงวิหคที่ส่งเสียงร้องไพเราะคือนกยูง นกดุเหว่า ไก่ป่า หงส์ นกกระเรียน นกโพระดก และนกจากพรากเป็นต้นร้องอึงคะนึงสมบูรณ์ด้วยสระที่มีผนังล้อมรอบหลากหลายมีผนังกลม ผนังสี่เหลี่ยม ผนังยาว และผนังโค้งเป็นต้น ประหนึ่งเชิญชวนว่า “ข้าแต่พระเทวี พระองค์จะเสด็จไปที่ไหน ขอพระแม่จงเสด็จมา จงเสวยสิริของหม่อมฉัน” เป็นอุทยานที่น่ารื่นรมย์งามสง่ายิ่งนักประดุจเคลื่อนจากอุทยานนันทวันลงสู่พื้นปฐพี และราวกับห้องโถงเลี้ยงอาหาร ที่ประดับไว้เป็นอย่างดีของจอมจักรพรรดิราชผู้มีอานุภาพยิ่งใหญ่ครอบครองพื้นปฐพีทั้งสิ้น พระเทวีทอดพระเนตรเห็นป่าสาลวันนั้นแล้วจึงเกิดความประสงค์เพื่อจะได้พระเกษมสำราญ

การประสูติพระโพธิสัตว์

พวกอำมาตย์นำเสด็จพระเทวีเข้าไปยังป่าสาลวัน พระนางเสด็จลงจากพระสุวรรณสิวิกาได้ทรงประดุจมีพระประสงค์จะเสด็จไปยังโคนต้นสาละมงคลแล้วจับที่กิ่งต้นสาละ กิ่งต้นสาละที่แม้กระทั่งงวงช้างก็เอื้อมไม่ถึง เหมือนรู้พระหทัยของพระเทวีแล้วน้อมลงดุจยอดหวายที่ถูกรมให้ร้อนแล้ว ได้เข้าไปหาฝ่าพระหัตถ์ของพระเทวี พระนางทรงเหยียดพระหัตถ์ออกจับกิ่ง และในขณะนั้นนั่นเอง ลมกัมมชวาตของพระนางได้ปั่นป่วน ลำดับนั้น มหาชนแวดวงพระวิสูตรแก่พระนางแล้วก็หลีกไป

หญิงเหล่าอื่นนั่งคลอดบ้าง นอนคลอดบ้าง ฉันใด พระราชมารดาของพระโพธิสัตว์หาเป็นฉันนั้นไม่ แต่พระนางทรงประดับด้วยอลงการทั้งปวง ทรงนุ่งผ้าไหมที่ปักด้วยด้วยดิ้นทอง ทรงห่มผ้ากระเจาอันงามเลิศเหมือนตาปลา ยาวคลุมจนถึงหลังพระบาท พิงลำต้นสาละอันเป็นมงคล ใช้พระหัตถ์ขวาจับกิ่งสาละ แลดูโลกธาตุทางทิศตะวันออก ประทับยืนประสูติพระโพธิสัตว์

สัตว์เหล่าอื่นคลอดจากครรภ์มารดาอยู่ ย่อมแปดเปื้อนน้ำเมือก เลือด และเสมหะ เป็นผู้ถูกห่อหุ้มด้วยของไม่สะอาดอันมีอยู่ในครรภ์มารดา ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยํ ยํ หิ กาเยน ผุสนฺติ, ตํ ตเทว สพฺพํ อสาตํ ทุกฺขเมว เกวลํ.[๒๕]

“สัตว์ทั้งหลายย่อมสัมผัสสิ่งใดๆ ทางกาย สิ่งทั้งหมดนั้นๆ เป็นทุกข์ที่ไม่น่าพอใจแน่แท้”

---

[๒๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๗

สัตว์เหล่านั้นเป็นฉันใด พระโพธิสัตว์หาเป็นฉันนั้นไม่ พระองค์ไม่เป็นเหมือนสัตว์เหล่าอื่น มิได้ห้อยหน้าลงเบื้องล่างด้วยลมกัมมชวาต ดังที่ได้กล่าวไว้ก่อนว่า “ในครรภ์ของมารดาผู้บริสุทธิ์” จึงเหยียดพระหัตถ์และพระบาททั้งสองเหมือนพระธรรมกถึกผู้ยิ่งใหญ่แสดงธรรมแล้วลงจากรัตนบังลังก์ และเหมือนสุวรรณภมรนอนกลิ้งที่ฝักระหว่างกลีบดอกปทุมแล้วโผบินขึ้นในเวลาตามชอบใจ ทรงเป็นผู้สะอาดหมดจดดุจดั่งแก้วมณีแท้ที่ห่อผ้ากาศิกพัสตร์ไว้ ได้ประสูติจากครรภ์ของพระมารดาแล้ว

ลำดับนั้น ท้าวมหาพรหมชั้นสุทธาวาสทั้ง ๔ พระองค์ ผู้ปราศจากกามราคะแล้ว ถือข่ายทองมาถึงพร้อมหน้าอยู่ในขณะนั้น ท้าวมหาพรหมเหล่านั้นรับพระโพธิสัตว์นั้นด้วยข่ายทองคำนั้นแล้ววางไว้เบื้องหน้าพระมารดา แล้วทูลว่า “ขอพระเทวีจงมีพระทัยยินดี พระราชโอรสของพระองค์ทรงเป็นผู้มีศักดายิ่งใหญ่ ประสูติแล้ว” ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ได้รองรับพระโพธิสัตว์นั้นด้วยเครื่องลาดหนังเสือที่มีสัมผัสสบาย อันสมมติว่าเป็นมงคลจากพระหัตถ์ของท้าวมหาพรหมเหล่านั้น เหล่าอำมาตย์เอาเทริดทำด้วยผ้ากระเจา รับจากพระหัตถ์ของท้าวมหาราชเหล่านั้น พระโพธิสัตว์ทรงเคลื่อนจากมือของอำมาตย์เหล่านั้นแล้ว ได้ประทับยืนเหนือพื้นปฐพี ทอดพระเนตรดูทิศบูรพาในขณะนั้น ธารน้ำร้อนและธารน้ำเย็นสองสายที่มีสีเหมือนก้อนแก้วผลึก พุ่งออกมาจากอากาศเพื่อสักการะพระมหาสัตว์ที่แม้มีสรีระสะอาดหมดจด และเพื่อสักการะครรภ์ของพระมารดา ได้ก่อให้เกิดความอบอุ่นในสรีระของทั้งสองพระองค์ จำนวนแน่นอนของเทวดาและมนุษย์ที่นำน้ำจากสระโบกขรณีในอุทยานเป็นต้นด้วยหม้อเงินหม้อทองเป็นต้นนับพันหม้อ หามีไม่ ไม่เพียงแต่ธารน้ำร้อนและธารน้ำเย็นทั้งสองสายปรากฏเพียงอย่างเดียว แต่บุรพนิมิต ๓๒ ประการที่ได้กล่าวไว้ก่อนก็ปรากฏอีกด้วย

พระมหาสัตว์ผู้มีความอัศจรรย์มากมายปรากฏแล้วอย่างนี้ ทรงมองดูทิศบูรพาแล้วใคร่ครวญว่า “ในโลกนี้ มีใครเสมอหรือยิ่งกว่าเราไหมหนอ” ลำดับนั้น จักรวาลหลายหมื่นแห่งเป็นที่โล่งกว้างอันเดียวกัน เทวดาและมนุษย์ในที่นั้นบูชาด้วยดอกไม้และของหอมอยู่ได้ประกาศว่า “ข้าแต่พระมหาบุรุษผู้ประเสริฐ ผู้เสมอเหมือนพระองค์ไม่มีในทิศนี้ พระองค์เท่านั้นเป็นผู้เลิศยิ่ง” พระมหาสัตว์สดับคำนั้นแล้วจึงเหลียวดูทิศทั้ง ๘ ที่เหลือ ไม่เห็นบุคคลที่เสมอหรือยิ่งกว่าพระองค์แม้ในทิศเหล่านั้น ทรงผินพระพักตร์ไปทางทิศอุดร แล้วเสด็จดำเนินไป ๗ ย่างพระบาท เบญจราช-กกุธภัณฑ์เหล่านี้ย่อมปรากฏ คือ พระมหาพรหมทรงกั้นเศวตฉัตร ท้าวสุยามเทพบุตรโบกพัดวาลวีชนี เทพบุตรตนหนึ่งถือพระขรรค์มงคลอันสำเร็จด้วยรัตนะทั้ง ๗ เทพบุตรอีกตนหนึ่งถือสุวรรณปาทุกา เทพบุตรอีกตนหนึ่งถือกรอบพระพักตร์อันเป็นทิพย์ เทวดาผู้ประคองถือเบญจราช-กกุธภัณฑ์เหล่านั้นไม่ปรากฏร่าง ดังข้อความในอรรถกถาของมหาปทานสูตรว่า

อเนกสาขญฺจ สหสฺสมณฺฑลำ
ฉตฺตำ มรู ธารยุมนฺตลิกฺเข
สุวณฺณทณฺฑา วีติปตนฺติ จามรา
น ทิสฺสเร จามรฉตฺตคาหกา.[๒๖]

“ทวยเทพกั้นเศวตฉัตรที่มีซี่มากมายประกอบด้วยชั้นนับพันไว้ในนภากาศ จามรด้ามทองทั้งหลายโบกไปมาอยู่ แต่ผู้ถือจามรและเศวตฉัตรไม่ปรากฏ”

การเปล่งสีหนาท

อนึ่ง พระโพธิสัตว์พระองค์เองยังเป็นพระกุมารน้อยอยู่ ก็ปรากฏเป็นเหมือนหนุ่มวัย ๑๖ ปี พระองค์ยังเปลือยกายอยู่ ก็ปรากฏเป็นเหมือนทรงนุ่งห่มผ้ากาศิกพัสตร์ แม้มิได้ทรงประดับพระองค์เลย ก็ปรากฏเหมือนทรงประดับด้วยเครื่องทรงของพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงดำเนินไปบนพื้นดิน ก็ปรากฏเหมือนเสด็จไปในอากาศ แม้ในทิศอุดรนั้น จักรวาลหลายหมื่นแห่งก็เป็นที่โล่งกว้างอันเดียวกัน

ครั้งนั้น ณ ที่นั้น ท้าวมหาพรหมประดับกายด้วยพรหมาภรณ์ ห่มผ้าทุกูลพัสตร์ของพรหม เฉวียงบ่าข้างหนึ่ง คุกเข่าขวาลงบนแผ่นดิน ชันเข่าซ้ายขึ้น เป็นผู้มีอานุภาพยิ่งใหญ่ สามารถเปล่งแสงสว่างตลอดพันจักรวาลด้วยองคุลีหนึ่ง ตลอดหมื่นจักรวาลด้วยองคุลีทั้ง ๑๐ มีหมู่พรหมหลายพันแวดล้อม ได้ประนมมือขึ้นเหนือเศียรเกล้า ทูลว่า “ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ การตรวจดูทั่วทุกทิศจะมีประโยชน์อะไร ในโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด เบื้องล่างจากอเวจี เบื้องบนถึงภวัคคภูมิ ไม่มีใครที่จะเสมอหรือยิ่งกว่าพระองค์” คราวนั้น พระโพธิสัตว์จะบันลือสีหนาทอันยอดเยี่ยมกล่าวคือวาจาอันอาจหาญไม่ครั่นคร้ามซึ่งเป็นจริยาของพระพุทธเจ้าทั้งปวง จึงตรัสว่า

อคฺโคหมสฺมิ โลกสฺส, เสฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส, เชฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส, อยมนฺติมา ชาติ. นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโว.[๒๗]

“เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”

---

[๒๖]ขุ.สุ.(บาลี) ๒๕/๖๓๙/๔๗๐.

[๒๗]ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๑/๑๓.

พระโพธิสัตว์เพียงประสูติจากครรภ์ของพระมารดา ก็ทรงเปล่งวาจาได้เหมือนในอัตภาพนี้อีก ๒ อัตภาพ คือ ในสมัยที่เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิตและพระเจ้าเวสสันดร โดยประการดังนี้ ทรงเปล่งวาจาใน ๓ อัตภาพพร้อมกับอัตภาพนี้

สหชาต ๗

อนึ่ง ในสมัยที่พระมหาสัตว์ประสูติในสวนลุมพินีวันนั่นเอง สหชาตทั้ง ๗ เหล่านี้บังเกิดพร้อมกัน คือ

๑. พระนางพิมพาเทวี ๒. นายฉันนะ
๓. กาฬุทายีอำมาตย์ ๔. พระอานนท์
๕. พญาม้ากัณฐกะ ๖. ต้นมหาโพธิ์อันงามเลิศ
๗. ขุมทรัพย์ทั้งสี่ ซึ่งขุมทรัพย์แห่งหนึ่งมีขนาด ๑ คาวุต (๘๐ อุสภะ = ๑ คาวุต) แห่งหนึ่งกึ่งโยชน์ แห่งหนึ่ง ๓ คาวุต อีกแห่งหนึ่ง ๑ โยชน์ อนึ่ง ขนาด ๑ คาวุตเป็นขนาดของวงรอบปาก แต่โดยส่วนลึกและส่วนกว้าง มีมหาปฐพีเป็นขอบเขต ชาวพระนครทั้งสองได้อัญเชิญพระมหาสัตว์กลับคืนพระนครกบิลพัสดุ์ตามเดิม

ในวันนั้นนั่นเอง หมู่เทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ร่าเริงเบิกบานใจ ลงสู่สุทัสสนมหาวิถี สวมพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยที่คอ ต่างยกผ้ากวัดแกว่งไปมาเป็นต้น ส่งเสียง ดีดนิ้ว ให้สาธุการ ประกาศก้องว่า “ท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย พระโอรสพระเจ้าสุทโธทนมหาราชในพระนครกบิลพัสดุ์ ทรงกำเนิดแล้ว พระองค์ทรงเจริญวัยแล้วจักนั่งตรัสรู้ธรรมที่ควงต้นโพธิ์ แล้วหมุนกงล้อธรรมให้เคลื่อนไป ในกาลนั้น พวกเราจักได้เห็นพระกุมารนั้นผู้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

การวันทนาของกาฬเทวิลดาบส

ในสมัยนั้น มหาดาบสนามว่ากาฬเทวิล เป็นสมณะประจำราชสกุลของพระเจ้าสุทโธทนมหาราช ได้บรรลุสมาบัติ ๘ สดับว่าพระมหาสัตว์ประสูติแล้วจากสำนักของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ จึงรีบลงจากเทวโลกเข้าสู่พระราชมณเฑียร นั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้อย่างดี ให้นำพระโพธิสัตว์มาดูแล้ว เห็นความสมบูรณ์พร้อมของลักษณะในสรีระของพระโพธิสัตว์นั้น จึงลุกจากอาสนะประคองอัญชลีต่อพระโพธิสัตว์นั้นทีเดียว ได้ทำการแย้มเป็นเครื่องหมายว่า “พระกุมารจักเสด็จขึ้นสู่โพธิมณฑล ตรัสรู้เป็นพระสัพพัญญูโดยไม่ต้องสงสัย” ทราบว่าตนไม่ได้ทันเห็น

พระกุมารนั้นผู้เป็นพระสัพพัญญู จึงร้องไห้ แล้วทูลเหตุการณ์ทั้งสองอย่างแก่พระราชา ยังนาลกกุมารผู้เป็นหลานชายของตนให้ออกบวชแล้ว ดำรงอยู่จนสิ้นอายุขัย แล้วไปบังเกิดในอรูปภพ

มงคลในการถวายพระนาม

อนึ่ง ในวันที่ ๕ พระเจ้าสุทโธนมหาราชมีพระประสงค์จะขนานนามอันเป็นมงคล จึงรับสั่งให้ฉาบทาพระราชมณเฑียรทั้งหมดด้วยคันธชาติ[๒๘] ๔ ชนิด โปรยดอกไม้มีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ ให้ปูลาดอาสนะทำด้วยแก้วอันมีค่ามาก ให้เตรียมข้าวปายาสเข้มข้นอันปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด เชื้อเชิญหมู่ขัตติยราชทั้งสิ้น พราหมณ์และคหบดีทั้งหมด ตลอดจนให้ประชุมราชบริพารมีอำมาตย์และจอมทัพ ให้จัดทำเครื่องราชูปโภคล้วนๆ อันสมควรแก่ขัตติยวงศ์ล้วนๆ แล้วให้พระโพธิสัตว์สนานพระเศียร ประดับด้วยเครื่องประดับของกุมารแล้ว เชิญพราหมณ์ ๑๐๘ คนผู้เจนจบไตรเพทให้นั่งบนอาสนะใหญ่ทำด้วยแก้ว ให้บริโภคข้าวมธุปายาสจนอิ่มหนำสำราญแล้ว จึงให้ตรวจดูพระลักษณะ

พราหมณ์ปาโมกข์ ๘ ท่าน

พราหมณ์ ๘ ท่านเหล่านี้ คือ พราหมณ์ชื่อรามะ ชื่อลักษณะ ชื่อโกณฑัญญะ ชื่อธชะ ชื่อโภชะ ชื่อสุทัตตะ ชื่อสุยามะ และชื่อโชติมันตี เป็นผู้เชี่ยวชาญกว่าพราหมณ์ทั้งปวงด้วยไตรเพทที่ตนเรียนมา ในพราหมณ์ ๘ คนเหล่านั้น พราหมณ์ ๗ คนเห็นความสมบูรณ์แห่งลักษณะของพระโพธิสัตว์แล้ว ชูสองนิ้วพยากรณ์ว่า “ผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะเหล่านี้ มีคติเป็นสอง ไม่เป็นอย่างอื่น ถ้าอยู่ครองเรือนจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หากออกบวชจะเป็นพระพุทธเจ้า”

ส่วนพราหมณ์ผู้เป็นหนุ่มกว่าพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าโกณฑัญญะโดยโคตร เป็นประธานของพราหมณ์ที่ปรึกษาเหล่านั้น นั่งที่ปลายสุดของอาสนะ ใคร่ครวญดูคติแห่งจักรลักษณะที่ฝ่าพระบาทของพระมหาสัตว์แล้ว ตัดสินใจชูเพียงนิ้วเดียวเท่านั้นโดยกล่าวว่า “ถ้าพระองค์ทรงอยู่ครองเรือน ลักษณะเหล่านี้ไม่ทรงตั้งอยู่โดยยึดเอาการดำเนินไปในสังสารวัฏ แต่ลักษณะเหล่านี้ตั้งอยู่แล้วตัดการดำเนินไปของวัฏฏะ ดังนั้น จึงไม่มีการครองเรือนของพระองค์” แล้วพยากรณ์เป็นอย่าง

---

[๒๘]คันธชาติ ๔ ชนิด คือ หญ้าฝรั่น กานพลู กฤษณา และกำยาน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

กุงฺกุมญฺเจว ยวน ปุปฺผญฺจ ตครํ ตถา
ตุรุกฺโขติ จตุชฺชาติ- คนฺธา เอเต ปกาสิตา. (ธาน. คาถา ๑๔๗)

“ของหอม ๔ ชนิดเหล่านี้ คือ หญ้าฝรั่น กานพลู กฤษณา และกำยาน โบราณาจารย์ได้กล่าวไว้”

เดียวว่า “จักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน” โกณฑัญญพราหมณ์ผู้นี้ได้สั่งสมบุญญาธิการไว้แล้ว เป็นบุคคลที่เกิดในภพสุดท้าย จักเป็นพระมหาเถระนามว่าโกณฑัญญะผู้เป็นประธานของปัญจวัคคีย์ หมู่พระประยูรญาติได้ขนานพระนามว่า สิทธัตถะ เพราะเป็นผู้มีประโยชน์ทั้งหมดอันสำเร็จแล้ว

อนึ่ง ในกาลนั้น พระราชาตรัสถามว่า “ลูกของเราเห็นอารมณ์อะไร จักออกบวช” ทรงสดับว่า “เห็นบุพนิมิต ๔ ประการคือ คนแก่ คนตาย คนเจ็บป่วย และบรรพชิต” จึงทรงดำริว่า “หน้าที่เพื่อการออกบวชย่อมไม่มีแก่ลูกของเรา เราจักเห็นลูกของเราผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเที่ยวไปในอากาศ” แล้วตรัสว่า “จำเดิมแต่นี้ไป พวกท่านจงป้องกันการเห็นรูปเช่นนั้น” ได้ตั้งอารักขาในพื้นที่รอบด้าน ๑ คาวุต กลุ่มกษัตริย์ที่ประชุมกันในที่นั้นปรารถนาให้ขัตติยกุมารเป็นพระเจ้าจักรพรรดิกว่าความเป็นพระพุทธเจ้า

ธรรมดาแห่งมารดาของพระโพธิสัตว์

ฝ่ายพระมหามายาเทวีสวรรคตแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต ในวันที่ ๗ แต่วันที่พระมหาสัตว์ประสูติ ข้อนี้เป็นกฎธรรมดา อนึ่ง ครรภ์ที่พระมหาสัตว์อยู่แล้วตั้งอยู่ในฐานะเป็นเจดีย์ที่ควรบูชา อันไม่เนื่องด้วยสัตว์เหล่าอื่น เมื่อพระนางยังดำรงพระชนม์อยู่ พระเจ้าสุทโธทนมหาราชย่อมจะประทานตำแหน่งอัครมเหสีแก่สตรีอื่นไม่ได้ ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาแห่งมารดาของพระโพธิสัตว์ทั้งปวงในปัจฉิมภพ

อนึ่ง ในกาลนั้นพระราชาทรง?แต่งตั้งแม่นมเป็นจำนวนมาก ผู้มีรูปทรงสมบูรณ์ พ้นจากโทษคือสูงเกินไป เตี้ยเกินไป ผอมเกินไป อ้วนเกินไป ผิวดำเกินไป ผิวขาวเกินไป กระนั้นก็ตาม กนิฏฐภคินีของพระนางมหามายาเทวี พระนามว่ามหาปชาบดีโคตมีได้มอบนันทกุมารผู้เป็นบุตรของตนแก่แม่นม แล้วให้พระมหาสัตว์ดื่มนมของตนเอง ส่วนพระโพธิสัตว์ทรงมีบริวารเป็นอนันต์ มียศเป็นอนันต์ มีสิริอันงามเลิศ ทรงเจริญเติบโตมีเครื่องใช้สอยที่สมบูรณ์พูนสุขเหมือนเทวกุมาร

มงคลแรกนาขวัญ

ครั้งนั้น ในสมัยหนึ่ง เมื่อถึงพระราชพิธีวัปปมงคล (มงคลแรกนาขวัญ) พระราชารับสั่งให้มหาชนตกแต่งนครกบิลพัสดุ์ทั้งสิ้นดุจสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ให้พนักงานจัดเตรียมไถ ๗๙๙ เล่ม ปฏัก เชือกล่าม และเขาโคหนุ่ม ล้วนหุ้มด้วยเงิน ให้จัดเตรียมไถที่ตนใช้จับ ปฏัก เชือกล่าม และเขาโคหนุ่ม ล้วนหุ้มด้วยทองคำ มีอำมาตย์ พราหมณ์ และคฤหบดีผู้ประดับอลงการทั้งปวง แวดล้อมไปด้วยทาสและกรรมกรเป็นต้นนุ่งผ้าใหม่ประดับกายด้วยดอกไม้ ของหอมและเครื่องกระแจะจุรณเจิม

ไปสู่สถานจัดงานพิธี ทรงให้อัญเชิญพระโพธิสัตว์ไปด้วย ในกาลนั้น ไม่ไกลจากสถานที่จัดพิธี มีต้นหว้าต้นหนึ่งใบหนามีเงาทึบเช่นกับภูเขามณีที่กลมเกลี้ยง ภายใต้ต้นหว้านั้น พระราชารับสั่งให้แต่งที่บรรทมถวายพระมหาสัตว์ เบื้องบนดาดเพดานประดับด้วยดาวทอง ให้ตั้งอารักขาไว้รอบม่านกั้นแล้ว พระองค์ให้บริวารคือแม่นมที่ประดับประดาแล้วยังพระกุมารให้บรรทมบนพระแท่น มีหมู่อำมาตย์แวดล้อมเสด็จไปยังสถานที่ดำเนินพิธีแรกนาขวัญ จับคันไถหุ้มทองคำ เดินไถกลับไปกลับมาพร้อมด้วยเหล่าอำมาตย์ผู้จับคันไถหุ้มเงิน

เหล่าหญิงแม่นมประสงค์เพื่อชมพระราชพิธีอันเพียบพร้อมด้วยยศอันยิ่งใหญ่ในที่นั้น จึงพากันออกไปภายนอกม่าน ขณะนั้น พระโพธิสัตว์เสด็จลุกขึ้นคู้บัลลังก์ประทับนั่ง ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออกแล้วได้บรรลุปฐมฌาน แม้เงาของต้นไม้ทั้งหลายจะเปลี่ยนไปตามเวลา (แต่) เงาของต้นหว้านั้นได้ประดิษฐานเป็นปริมณฑล (ตั้งตรง) เหล่าหญิงแม่นมกลับมาแล้วพบเห็นเงาต้นหว้านั้น จึงกราบทูลพระราชา พระราชารีบเสด็จดำเนินมา ครั้นได้ทรงเห็นพระปาฏิหาริย์นั้น (จึงถวายไหว้พระโอรส) ข้อนี้เป็นการไหว้ครั้งที่ ๒ เพราะได้เคยไหว้แล้วในขณะที่กาฬเทวิลดาบสประคองอัญชลีในวันประสูติ ลำดับนั้นแล พระเจ้าสุทโธทนะทรงพาพระโพธิสัตว์เสด็จเข้าพระนคร

การสร้างสระโบกขรณี

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์มีพระชนมายุ ๗ พรรษา พระราชาตรัสถามเหล่าอำมาตย์ว่า “ทารกอายุ ๗ ขวบย่อมชอบใจอะไร” อำมาตย์ทูลว่า “ชอบเล่นน้ำพระเจ้าข้า” จึงรับสั่งให้เรียกช่างประจำพระนครเป็นต้นมาแล้วตรัสว่า “พวกท่านจงสร้างสระโบกขรณีเพื่อให้โอรสของเราเล่นน้ำในที่โน้นเถิด” พวกเขาไปสู่ที่นั้นแล้วกำหนดหมายสถานที่ ในขณะนั้น ภพของท้าวสักกเทวราชหวั่นไหวแล้ว ท้าวสักกะทรงอาวัชชนาการ ได้ทราบเหตุนั้นแล้วจึงตรัสเรียกวิสสุกรรมเทพบุตรมา ตรัสว่า “ดูรา พ่อวิสสุกรรม ท่านจงไปสร้างสระโบกขรณีอันสำเร็จด้วยรัตนะทั้ง ๗ เพื่อให้พระมหาบุรุษเล่นน้ำเถิด” ตรัสบอกวิธีสร้างสระโบกขรณีทุกอย่างแล้วส่งไป

พระวิสสุกรรมมาแล้ว ได้เนรมิตสระโบกขรณีในพื้นที่ซึ่งนายช่างเหล่านั้นกำหนดไว้แล้ว อันเกลี่ยทรายแก้ว ๗ ประการไว้ภายใต้ ก่อด้วยอิฐแก้วไว้รอบด้าน กั้นด้วยขอบสระที่สร้างด้วยรัตนะ ๗ มีขั้นบันไดล้วนด้วยแก้วประพาฬ หัวบันไดทำด้วยแก้วมณี มีท่านับร้อย มีแนวโค้งนับพัน มีแนวฝั่งเกลื่อนกล่นด้วยทรายแก้ว ๗ ประการ ทั้งน้ำในสระก็เต็มเปี่ยมประกอบด้วยองค์ ๘ หวานเย็นใสสนิท ดารดาษด้วยปทุมชาตินานาประการ

ถามว่า : ปทุมชาติเกิดขึ้นในสระที่ปราศจากโคลนตมนั้นอย่างไร

ตอบว่า : บุคคลไม่ควรคิด ปทุมชาติเกิดขึ้นด้วยบุญฤทธิ์ของพระมหาสัตว์ และด้วยเทวฤทธิ์ของเทพบุตร

อีกอย่างหนึ่ง พระวิสสุกรรมเนรมิตเปือกตมหอมให้เกิดเต็มในพื้นสระ แล้วได้อธิษฐานให้ปทุมชาติเกิดขึ้นในสระนั้น แล้วเนรมิตให้กอบัวลอยไปมา[ในท้องสระ]

ถามว่า : เนรมิตอย่างไร

ตอบว่า : พระวิสสุกรรมเนรมิตรางทองนับร้อย ล้วนเต็มด้วยเปือกตมหอม แล้วเนรมิตกอบัวและดอกไม้นานาพันธุ์ให้เกิดขึ้นในรางทองเหล่านั้น กอบัวและดอกไม้เหล่านั้นบานอยู่เป็นนิจลอยไปมาอยู่เหนือผิวน้ำ แล้วเนรมิตนาวาที่สำเร็จด้วยทอง เงิน แก้วมณี แก้วประพาฬ และรัตนะ ๗ ในเรือทองมีบัลลังก์เงินตั้งไว้ ในเรือเงินมีบัลลังก์ทอง ในเรือแก้วมณีมีบัลลังก์แก้วประพาฬตั้งไว้ ในเรือแก้วประพาฬมีบัลลังก์แก้วมณี เรือแก้ว ๗ ประการมีบัลลังก์แก้ว ๗ ประการ ในเรือทองมีพายเงิน ในเรือเงินมีพายทอง ในเรือแก้วมณีมีพายแก้วประพาฬ ในเรือแก้วประพาฬมีพายแก้วมณี ในเรือแก้ว ๗ ประการมีพายแก้ว ๗ ประการ โดยประการดังนี้ พระวิสสุกรรมได้เนรมิตสระโบกขรณีอันเป็นทิพย์ตามลักษณะที่ท้าวสุชัมบดีตรัสบอกไว้ แล้วกลับไปยังเทพพิภพดาวดึงส์

ครั้นเวลารุ่งเช้า ช่างทั้งหลายมาเห็นสระสำเร็จแล้วบริบูรณ์ จึงกราบทูลต่อบรมกษัตริย์ให้รับทราบ พระองค์รีบเสด็จมาแล้วได้ทอดพระเนตรเห็นสระโบกขรณีนั้น จึงทรงตระหนักว่า “ท้าวมัฆวานมาเนรมิตถวายด้วยบุญญานุภาพแห่งโอรสของเรา” จำเดิมแต่กาลนั้น พระมหาสัตว์เปรียบประดุจเทวกุมาร เสด็จลงสรงสนานเล่นอุทกวารีในทิพยโบกขรณีนั้นกับด้วยราชกุมารเป็นอันมาก

ปราสาท ๓ ฤดู

ต่อมาพระโพธิสัตว์ทรงเจริญวัยตามลำดับมีพระชนม์พรรษา ๑๖ ปี พระราชาจึงรับสั่งเรียกช่างประจำพระนคร ช่างก่ออิฐ ช่างแกะสลักหิน และจิตรกรเป็นต้นมาแล้วให้สร้างปราสาทอันเป็นที่ประทับของพระมหาสัตว์ จำเดิมแต่นั้น ช่างเหล่านั้นเริ่มงานก่อสร้าง ได้สร้างปราสาท ๙ ชั้น อันเหมาะแก่ฤดูหนาว อีกหลังหนึ่ง ๗ ชั้น เหมาะแก่ฤดูร้อน อีกหลังหนึ่ง ๕ ชั้น เหมาะแก่ฤดูฝน ทุกหลังมีส่วนสูงเท่ากัน ต่างกันเพียงชั้น อนึ่ง ปราสาทในฤดูหนาวคับแคบ ย่อมอบอุ่น ปราสาทในฤดูร้อนมีพื้นโล่ง ปราสาทในฤดูฝนพ้นไปจากความหนาวและความร้อนทั้งสองนั้น ในปราสาท ๙ ชั้นสร้างสีหบัญชร (หน้าต่างที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประทับรับแขกเมือง) บานหน้าต่าง และประตูไว้มิดชิด ในปราสาท ๕ ชั้น สร้างให้โปร่ง ส่วนในปราสาท ๗ ชั้น สร้างมิดชิดเป็นบางส่วน

แม้เหล่าจิตรกรก็บรรจงวาดภาพจิตรกรรมในปราสาท ๙ ชั้น ได้ติดตั้งเตาผิงไว้ที่ไม้กระดานในผนัง เสา และหลังคาเป็นต้น ในปราสาท ๕ ชั้นสร้างซอกเขา ดอกอุบล ดอกกุมุท ดอกบัวหลวงที่มี ๑๐๐ กลีบ และดอกจงกลนีเป็นต้น ในปราสาท ๗ ชั้นผสมทั้งสองชั้น ในปราสาท ๙ ชั้น ห้อยพวงดอกไม้หอม พวงมาลัย และพวงแก้วมุกดาเป็นต้น เพดานบุด้วยผ้ากัมพลและผ้าไหมอันละเอียดอ่อนก่อให้เกิดอุณหภูมิอันอบอุ่น สร้างขึ้นด้วยดาวทอง ดาวแก้ว และดาวเงิน ที่เหมือนดั่งลอยออกมาภายนอก รุ่งเรืองด้วยแสงสีนานาปรากฏในที่นั้นๆ อีกทั้งได้กั้นผ้าม่านอันวิจิตรทำด้วยไหมทองเป็นต้น

ในปราสาท ๕ ชั้น กั้นบังตาอันวิจิตรอย่างละเอียดก่อให้เกิดอุณหภูมิเย็นสบายเช่นนั้น ในปราสาท ๗ ชั้น ติดตั้งม่านบังตาผสมทั้งสองชั้น สมบูรณ์ด้วยอุณหภูมิพอเหมาะ อนึ่ง รอบด้านของปราสาท ๕ ชั้นสร้างมณฑปสว่างโล่งไว้ในทิศทั้ง ๔ ปักเสาไม้ตะเคียนเหนือมณฑป ได้ชักกั้นบังตาขึ้นให้โล่งในเวลาที่ต้องการ ที่ชายคาปราสาทห้อยข่ายกระดิ่งอันส่งเสียงไพเราะเหมือนครอบงำทิพยสังคีตอันประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นนิจกาล

ในทิศทั้ง ๔ ของปราสาท ๕ ชั้น สร้างสระโบกขรณีที่ดารดาษด้วยดอกปทุม ๕ สี เต็มเปี่ยมด้วยน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัวมีรสอร่อยเย็นสนิทเหมือนน้ำจากทับทิมที่หลอมละลาย ที่สระโบกขรณีทางทิศปราจีน ปรากฏฝูงนกมีนกกระทุ่ม หงส์ นกเป็ดน้ำ นกกะลิง และนกจากพราก เป็นต้น บินขึ้นลง ส่งเสียงขับขานไพเราะนานาประการ บินไปเกาะที่ยอดปราสาท แล้วร่อนลงที่สระโบกขรณีทางทิศประจิม ฝูงนกที่บินขึ้นจากทิศประจิม ส่งเสียงขับขานอย่างนั้นแล้วร่อนลงที่สระโบกขรณีทางทิศปราจีน ฝูงนกที่บินขึ้นทางทิศทักษิณ ส่งเสียงขับขานอย่างนั้นแล้วบินไปทางหลังคาปราสาทร่อนลงที่สระโบกขรณีทางทิศอุดร ต่อแต่นั้นจึงบินไปสระโบกขรณีทางทิศทักษิณ ช่างทั้งหลายได้ปักธงหลายพันโบกสะพัดเป็นทิวแถวรุ่งเรืองด้วยแสงต่างๆ รอบด้าน และสร้างแถวกำแพงขาวฉาบทาด้วยปูนขาว ๗ ชั้นที่สูงหนาในซุ้มประตูแต่ละชั้น ซึ่งสง่างามด้วยแสงที่สาดส่องทางระเบียงคดมุมต่างๆ ทางไพที และทางสีหบัญชร

การแสดงความสามารถทางธนูศิลป์

ครั้นพระเจ้าสุทโธทนะทรงให้สร้างปราสาทสำเร็จแล้ว จึงส่งพระราชสาสน์ไปแจ้งเหล่าเจ้าศากยะว่า “ช่างสร้างปราสาทเพื่อโอรสของเราเสร็จแล้ว ผู้ที่ประสงค์จะประทานการอภิเษกโอรสของเรานั้น จงประดับตกแต่งธิดาแล้วส่งมา” เหล่าเจ้าศากยะสดับแล้วได้ส่งพระราชสาสน์ตอบกลับมาว่า “พระกุมารมีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส เกิดในอิสสริยตระกูลโดยแท้ แต่พระกุมารนั้นไม่รู้ศิลปวิทยาการอะไรๆ พวกเราจักไม่ยกธิดาให้แก่พระกุมารนั้น”

พระราชาตรัสบอกเนื้อความนั้นแก่พระโพธิสัตว์ พระมหาบุรุษสดับข่าวนั้นแล้วตรัสว่า “ขอเดชะ หม่อมฉันไม่จำเป็นต้องเล่าเรียนศิลปะ[๒๕] หากพระญาติประสงค์จะชมศิลปะของหม่อมฉัน ขอพระองค์จงให้พนักงานเที่ยวตีกลองเพื่อเชิญชวนพระญาติมาประชุมในพระนครในวันที่ ๗ แต่วันนี้” พระราชาได้กระทำอย่างนั้น ทรงให้สร้างประดับประดามณฑปขนาดใหญ่ท่ามกลางพระนคร แล้วให้ตั้งบัลลังก์อันควรค่ามาก เจ้าศากยะทั้งปวง คือ พระญาติ ๘๔,๐๐๐ ตระกูลของพระเจ้า

---

[๒๕]พระโพธิสัตว์ที่ใกล้จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่สั่งสมปัญญาบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องเรียนศิลปศาสตร์จากผู้อื่น แม้ในอรรถกถาของชาดกก็มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตสฺเสวํ มหาสมฺปตฺตึ อนุภวนฺตสฺส เอกทิวสํ ญาติสงฺฆสฺส อพฺภนฺตเร อยํ กถา อุทปาทิ- “สิทฺธตฺโถ กีฬาปสุโตว วิจรติ, กิญฺจิ สิปฺปึ น สิกฺขติ, สงฺคาเม ปจฺจุปฏฺฐิเต กึ กริสฺสตี”ติ. (ชา. อ. ๑.๘๘)

“เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นเสวยสมบัติอันยิ่งใหญ่อย่างนี้ วันหนึ่ง ถ้อยคำนี้ได้เกิดขึ้นภายในหมู่พระญาติว่า เจ้าชายสิทธัตถะเที่ยวขวนขวายการละเล่นอยู่ ไม่ได้ศึกษาศิลปวิทยาอะไรๆ เมื่อสงครามปรากฏแล้ว จักกระทำอะไรได้เล่า”

นอกจากนั้น ในขณะที่เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต พระองค์ก็สามารถพูดได้เองหลังประสูติแล้ว และมีปัญญาไพศาลเป็นที่ประจักษ์ทั่วชมพูทวีป แม้ในสมัยที่เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ากุสะ พระองค์ก็ไม่ได้เรียนรู้ศิลปศาสตร์จากผู้ใด ดังข้อความว่า

โพธิสตฺโต ปญฺญวา อาจริยสฺส สนฺติเก กิญฺจิ สิปฺปึ อนุคฺคเหตฺวา อตฺตโนว ปญฺญาย สพฺพสิปฺเปสุ นิปฺผตฺตึ ปาปุณิ. (ขุ.ชา.อ. ๘/๑๒๗)

“พระโพธิสัตว์เป็นผู้ทรงปัญญา มิได้เรียนศิลปะใดๆ ในสำนักของอาจารย์ ได้บรรลุความเชี่ยวชาญในศิลปศาสตร์ทุกอย่างด้วยปัญญาของตนทีเดียว”

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า เจ้าชายสิทธัตถะได้เรียนศิลปศาสตร์จากสำนักของครูวิศวามิตรซึ่งในภาษาบาลีใช้เป็นรูปว่า สพฺพมิตฺต ดังข้อความว่า

ปุน จปรํ มหาราช โพธิสตฺตสฺส ปิตา สุทฺโธทโน ราชา ยํ เตน สมเยน อภิชาตํ อุทิจฺจชาติมนฺตํ ปทกเวยฺยากรณํ ฉพฺพณฺณนฺตํ สพฺพมิตฺตํ นาม พฺราหฺมณํ อุปเนตฺวา โสวณฺเณน ภิงฺคาเรน อุทกํ โอโณเชตฺวา อิมํ กุมารํ สิกฺขาเปหีติ อทาสิ, อยํ ทุติโย อาจริโย. (มิลินฺท. หน้า ๒๔๖)

“ขอถวายพระพร ยังมีอีกผู้หนึ่ง พระเจ้าสุทโธทนะ พระราชชนกของพระโพธิสัตว์ ทรงนำพระโพธิสัตว์เข้าไปหาพราหมณ์ชื่อสัพพมิตตะ ผู้มีชาติสูงเป็นอภิชาตบุตร ผู้เข้าใจบท เข้าใจไวยากรณ์ แตกฉานเวทางคศาสตร์ ๖ ทรงใช้พระเต้าทองหลั่งน้ำ (เหนือมือพราหมณ์นั้น) มอบพระกุมารไป รับสั่งว่า ท่านจงฝึกสอนเด็กคนนี้เถิด สัพพมิตตพราหมณ์ผู้นี้ จัดว่าเป็นอาจารย์คนที่ ๒”

ข้อความข้างต้นคงจะได้รับอิทธิพลมาจากวรรณกรรมสันสกฤต เนื่องด้วยคัมภีร์ลลิตวิสตระกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในอัธยายที่ ๑๐ ชื่อลิปิศาลาสันทรรศนะปริวรรต (ว่าด้วยการเสด็จเยี่ยมโรงเรียน) (ลลิต. เล่ม ๑ หน้า ๖๒๐)

สุทโธทนะ และพระญาติ ๘๔,๐๐๐ ตระกูลเช่นกันของพระนางสิริมหามายา อีกทั้งพราหมณ์และคฤหบดีเป็นต้นได้มาชุมนุมกัน

แม้พระโพธิสัตว์ก็มีบริวารกลุ่มใหญ่เสด็จไปสู่สถานที่นั้น ได้ประทับนั่งท่ามกลางบัลลังก์ ตรัสเรียกชุมนุมนายขมังธนู ๔ ประเภท คือ อักขณเวธี (ยิงไวเหมือนสายฟ้าแลบ) วาลเวธี (ยิงแม่นแม้ขนทรายก็ไม่ผิด) สัททเวธี (ยิงตามเสียงที่ได้ยิน) และสรเวธี (ยิงสวนไปตามลูกศรที่ยิงมา) ให้นำสหัสสถามธนู (ธนูที่ยกด้วยกำลังของบุรุษพันหนึ่ง) มาวางไว้ข้างล่างที่ใกล้นิ้วพระบาทข้างซ้ายโดยปลายธนู ทรงยกขึ้นเหมือนยกธนูที่ทำจากฝ้าย บริษัทได้เป็นผู้ยินดีร่าเริงด้วยการยกธนูขึ้นเพียงเท่านั้น หลังจากนั้นทรงดีดสายธนู เกิดเสียงดังลั่นประดุจเสียงอสุนีบาตนับพัน ประหนึ่งเสียงปฐพีกัมปนาท กรุงกบิลพัสดุ์ที่มีขนาด ๑ โยชน์ทั้งหมดเป็นราวกะว่าถึงอาการหวั่นไหว บางคนถามว่า “นี้เป็นเสียงอะไร” บางคนกล่าวว่าเป็นเสียงอสุนีบาต แต่อีกคนหนึ่งกล่าวว่าเป็นเสียงแผ่นดินไหว อีกคนหนึ่งกล่าวว่า “พวกท่านบ่นเพ้ออะไรกัน นี้เป็นเสียงดีดสายธนูของพระอังคีรสกุมาร” เจ้าศากยะทั้งปวงพอพระทัยแล้วด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ได้เกิดความอุตสาหะยิ่งเพื่อประทานพระธิดา พระมหาสัตว์แสดงศิลปะธนู[๓๐] ๑๒ ประการ มีสรลัฏฐิ (รูปไม้เท้าทำด้วยลูกศร) สรรัชชุ (รูปเชือกทำด้วยลูกศร) สรปาสาทะ (รูปปราสาททำด้วยลูกศร) สรโสปานะ (รูปบันไดทำด้วยลูกศร) และสรมัณฑปะ (รูปมณฑปทำด้วยลูกศร) เป็นต้น อันไม่ทั่วไปแก่คนเหล่าอื่นในพื้นปฐพี แล้วตรัสถามว่า “เราต้องแสดงศิลปะอะไรอื่นอีก” เจ้าศากยะตรัสว่า “พระองค์ต้องยิงปลายขนทราย” ในขณะนั้นดวงอาทิตย์ได้อัสดงคตแล้ว พระมหาสัตว์ทรงยิงปลายขนทรายที่ตั้งไว้ในที่ ๑ โยชน์ เพราะพระองค์มีปสาทวัตถุใสปราศจากมลทิน สามารถเห็นเมล็ดผักกาดที่วางไว้ถัดไปจากเขาแก้ววิเชียร

---

[๓๐] ศิลปะธนู ๑๒ ประการ พบในอรรถกถาของสรภังคชาดก (ขุ.ชา.อ. ๗.๒๘๙) ดังนี้

๑. สรปฏิพาหนะ ลูกศรยิงสวนทาง
๒. จักกวิทธะ ลูกศรยิงทะลุหลายสิ่งด้วยการยิงครั้งเดียว
๓. สรลัฏฐิ รูปไม้เท้าทำด้วยลูกศร
๔. สรรัชชุ รูปเชือกทำด้วยลูกศร
๕. สรเวณิ รูปมวยผมทำด้วยลูกศร
๖. สรปาสาทะ รูปปราสาททำด้วยลูกศร
๗. สรโสปาณะ รูปบันไดทำด้วยลูกศร
๘. สรมัณฑปะ รูปมณฑปทำด้วยลูกศร
๙. สรปาการะ รูปกำแพงทำด้วยลูกศร
๑๐. สรโปกขรณี รูปสระโบกขรณีทำด้วยลูกศร
๑๑. สรปทุมะ รูปดอกบัวทำด้วยลูกศร
๑๒. สรปุปผะ รูปดอกไม้ทำด้วยลูกศร]

หนา ๑ โยชน์ ในความมืดมีองค์[๓๑] ๔ เจ้าศากยะทั้งปวงทรงประดับตกแต่งพระธิดาของตนๆ แล้วส่งไป พระราชธิดาทุกพระองค์เป็นขัตติยกัญญามีจำนวน ๔ หมื่นพระองค์ แต่พระนางพิมพาเทวีทรงเป็นอัครมเหสี

การเสวยราชสมบัติ

พระมหาสัตว์เสวยทิพยสมบัติอันใหญ่หลวง ประดุจท้าวโกสีย์แวดล้อมด้วยนางอัปสรบำรุงบำเรออยู่ด้วยดุริยางค์อันไร้บุรุษ ประทับอยู่ในปราสาท ๙ ชั้นในเหมันตฤดู ในปราสาทนั้น ชาวพนักงานได้น้อมนำโภชนาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นชนิดหยาบเข้าไปถวาย พระมหาสัตว์ประทับอยู่ตลอด ๔ เดือนในปราสาทนั้นเพื่อให้เกิดความอบอุ่นในสรีระแล้ว ประทับอยู่ในปราสาท ๕ ชั้นในคิมหันตฤดู ในปราสาทนั้น ชาวพนักงานได้น้อมนำโภชนาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นชนิดละเอียดอ่อนเข้าไปถวาย พวกเขาตั้งตุ่มน้ำขนาดใหญ่เป็นแถวไว้ใกล้หน้าต่าง บรรจุน้ำหอมไว้ในภาชนะเหล่านั้นจนเต็ม แล้วใส่ดอกปทุม ๕ สี

ชาวพนักงานชักเพดานปกติขึ้นในมณฑปสว่างโล่งแล้วขึงเพดานสีเขียวสลับสีเหลือง กั้นม่านบังตาสีเขียวไว้รอบด้านห้อยลงในปราสาท ในกาลนั้น พระมหาสัตว์ทรงนุ่งผ้าสีเขียว ประดับด้วยอลงการสีเขียว พวงดอกไม้สีเขียว และเครื่องไล้ทาสีเขียว แม้หญิงนักฟ้อนทุกนางก็ประดับอย่างนั้นเหมือนกัน พระองค์นั้นประดับตกแต่งสิ่งที่มีสีเขียวล้วนด้วยพระองค์เอง มีหญิงนักฟ้อนประดับตกแต่งสิ่งที่มีสีเขียวล้วน เสด็จเข้าสู่มณฑปสว่างโล่งที่ประดับแล้ว เปรียบดั่งพญาช้างสีเขียวที่มีช้างพังสีเขียวแวดล้อม ประทับนั่งท่ามกลางบัลลังก์สีเขียวเช่นกับกองดอกสามหาว ในขณะนั้นชาวพนักงานไขระหัดน้ำขึ้นไปจากสระโบกขรณีถึงยอดเพดานสีเขียวด้วยกำลังเครื่องยนต์ ให้น้ำตกไปในศิลายนต์กระทบหนังกระบือบันลือเสียงดุจเสียงฟ้าลั่น และเหมือนเวลาฝนตกสายน้ำไม่ขาดสาย พระโพธิสัตว์สรงสนานในสระโบกขรณีนั้นประดุจจอมเทพวลาหกสีเขียวที่มีนางวลาหกเทพกัญญาแวดล้อม พระองค์เสวยสมบัติในปราสาทนั้นด้วยลักษณะเป็นอันมากอย่างนี้แล้ว ประทับอยู่ในปราสาท ๗ ชั้นในวสันตฤดู ชาวพนักงานน้อมนำโภชนาหารผสมกันทั้งสองชนิดเข้าไปถวายในปราสาทนั้น

---

[๓๑]ความมืดมีองค์ ๔ คือ วันเดือนดับ ป่าชัฏรกทึบ การถูกเมฆบัง และเวลาเที่ยงคืน กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

จตุรงฺคตมํ เอวํ กาฬปกฺขจตุทฺทสี
วนสณฺโฑ ฆโน เมฆ- ปฏลํ จาฑฺฒรตฺติ จ. (ธาน. คาถา ๗๑)

"ความมืดมีองค์ ๔ พึงทราบอย่างนี้ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ ป่าชัฏรกทึบ การถูกเมฆบัง และเวลาเที่ยงคืน"

การเห็นนิมิต ๔

โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์เสวยสมบัติในปราสาทสามหลังประดุจท้าวมัฆวานเสวยทิพยสมบัติ ประทับอยู่ในเวชยันตปราสาท วันหนึ่ง พระองค์ทรงประสงค์จะเสด็จไปยังอุทยาน จึงตรัสเรียกสารถีมาแล้วตรัสว่า “แน่ะสารถี เจ้าจงเทียมราชรถ เราจะเสด็จประพาสอุทยานเพื่อทัศนาภูมิสถาน” สารถีรับพระบัญชาด้วยคำว่า ขอเดชะ แล้วเทียมรถอันงามสง่ามีค่ามาก มีสีเสมอด้วยตะวันอ่อน สร้างด้วยรัตนะ ๗ หุ้มหนังราชสีห์ หนังพยัคฆ์ และหนังเสือดาว ตบแต่งด้วยเครื่องลาดอันวิจิตรมีหนังกวาง เครื่องลาดขนสัตว์สีขาว และเครื่องลาดขนสัตว์ลายดอก เป็นต้น และด้วยอลงการที่เหลือ ผูกเข้ากับม้าสินธพมงคลที่สง่างาม ๔ ตัว อันมีสีเหมือนสีดอกบัวแดงและใบดอกปทุม แล้วกราบทูลพระมหาบุรุษว่า “ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์เทียมราชรถเสร็จแล้ว บัดนี้ ขอพระองค์โปรดทราบเวลาเพื่อเสด็จสู่ภูมิภาคในอุทยานเถิด” พระโพธิสัตว์เสด็จขึ้นราชรถที่เทียมด้วยม้าอาชาไนย มีสิริเสมอด้วยเทพวิมาน ได้ทอดพระเนตรเห็นเทพบุตรตนหนึ่ง[จำแลงร่างเป็นบุรุษ] คร่ำคร่าด้วยชรา ฟันหัก ผมหงอก มีสรีระงอคดเหมือนไม้กลอนหลังคา ถือไม้เท้าค้ำยัน เดินสั่นไป เจ็บป่วย สิ้นวัยหนุ่ม ที่เหล่าเทพยดาเนรมิตเป็นบุรพนิมิตข้อที่ ๑ จึงตรัสถามสารถีว่า “แน่ะสหายสารถี ผู้นั้นเป็นใคร มีตา หู ฟัน ผม ลำตัว มือ และเท้าไม่เหมือนคนอื่นที่อยู่ข้างหน้า” ลำดับนั้น เทวดาเข้าสิงในร่างสารถีแล้วให้เล่าเรื่องทั้งหมด พระมหาสัตว์สดับคำของสารถีนั้น แล้วตำหนิความเกิด รู้สึกสลดพระหฤทัย ให้กลับรถโดยรับสั่งว่า “แน่ะสหายสารถี เจ้าจงกลับรถ ประโยชน์อะไร ด้วยการขวนขวายการเล่นด้วยสรีระที่เป็นอยู่อย่างนี้” แล้วเสด็จขึ้นสู่ปราสาท พระราชาได้สดับแล้วสั่งว่า “พวกเจ้าจงเตรียมการเล่นของเหล่านักฟ้อน แล้วตั้งอารักขาเพื่อห้ามคนแก่เข้าไปในพื้นที่กึ่งโยชน์เพื่อทำให้พระโพธิสัตว์มัวเมาประมาท

พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นคนเจ็บในวาระที่สอง เห็นคนตายในวาระที่สาม เห็นบรรพชิตรูปหนึ่งนุ่งห่มผ้าเรียบร้อย สมบูรณ์ด้วยอากัปกิริยา ซึ่งเนรมิตโดยเทวดาทั้งหลายในวาระที่สี่ จึงตรัสถามสารถีแล้ว แม้ยังไม่มีการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า เมื่อสารถีพรรณนาคุณในการออกบวชนั้นด้วยเทวานุภาพ จึงทรงดำริอย่างดีงามว่า “การประพฤติเสมอ[ด้วยธรรม]เป็นความดี การบำเพ็ญบุญเป็นความดี การบำเพ็ญกุศลเป็นความดี” ยังความพอใจในบรรพชาให้เกิดขึ้นโดยคิดว่า “การถือเพศบรรพชิตอันสูงสุดเช่นนี้ย่อมควรแก่เรา” ในวันนั้นได้เสด็จไปสู่อุทยานเท่านั้น ทรงกีฬาตลอดวันในอุทยานอันงามเลิศด้วยต้นกัลปพฤกษ์ดุจดังจิตรลดาอุทยาน งดงามด้วยไม้ดอก ไม้ผล และยอดอ่อนนานาพันธุ์ เกลื่อนกล่นด้วยกอดอกปทุมชาตินานาชนิด กึกก้องด้วยเสียงฝูงวิหคมีนกยูง นกกระเรียน หงส์ นกตระไน และนกดุเหว่าเป็นต้น สมบูรณ์ด้วยดอกปทุม ดอกไม้ และผลไม้อันประกอบด้วยการคุ้มครองโดยประการต่างๆ ประดับด้วยประตู ป้อม ซุ้มประตู เสาเขื่อน กำแพง

ธง ถนน และเรือนหลวงเป็นต้น ทรงมีหญิงนักฟ้อนเป็นต้นแวดล้อมแล้ว เสด็จลงสู่สระมงคลโบกขรณี เหมือนท้าวสักกเทวราชเสด็จลงสู่สระนันทาโบกขรณีพร้อมด้วยเทพบริษัท ทรงสนานแล้วประสงค์จะประดับพระองค์ในยามดวงอาทิตย์อัสดงคต จึงประทับนั่งบนแผ่นศิลามงคลประดุจท้าวสักกเทวราชประทับนั่งบนปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์

ลำดับนั้น อำมาตย์ผู้เป็นช่างกัลบกเป็นต้นของพระองค์ได้ถืออลงการจำนวนมากมีมงกุฎ ปิ่นแก้วมณี ปิ่นทอง ตุ้มหู สร้อยคอ กำไลแขน ทับทรวง สร้อยมุกสายเดียว สายสร้อยมุก เข็มขัด และกำไลเท้า เป็นต้น ผ้าหลากสีอันต่างกันด้วยสีสรรต่างๆ ดอกไม้ชนิดต่างๆ มีพวงดอกไม้ เทริดดอกไม้ ดอกไม้กรองบนศีรษะ เป็นต้น และของหอมนานาชนิดมีจันทน์เหลืองเป็นต้น แวดล้อมอยู่รอบข้าง ในขณะนั้น ที่พำนักของท้าวสักกะหวั่นไหวแล้ว พระองค์ทรงใคร่ครวญทราบเหตุนั้นแล้ว ได้ส่งวิสสุกรรมเทพบุตรไป เทพบุตรนั้นถืออาภรณ์จากมือของมนุษย์ด้วยรูปลักษณะของช่างกัลบก แล้วเริ่มโพกศีรษะของพระมหาสัตว์ด้วยผ้ากระเจาเนื้อละเอียดมีขนาดเท่าดอกเถาวัลย์ทอง ๑ กระบุง ที่ตนนำมาเอง พระมหาสัตว์ทรงทราบว่าเป็นเทวดาด้วยการสัมผัสมือทีเดียว เทพบุตรนั้นโพกศีรษะด้วยผ้าหมื่นชั้น แต่งองค์พระมหาสัตว์ให้เสมอกับพรหมกุมารด้วยเครื่องประดับทั้งที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ แล้วกลับไปยังวิมานของตน

ครั้งนั้น นักสังคีตถือเครื่องดนตรีนานาชนิดอันเป็นดุริยางค์ทั้งหมดแสดงปฏิภาณของตนๆ เหล่าพราหมณ์ประกาศถวายพรชัย เหล่ามุขมังคลิกะ (ผู้กล่าวมงคลทางปาก) ย่อมกล่าวสิ่งที่เป็นมงคลทางปาก พวกสดุดีมงคลเป็นต้นชมเชยด้วยคำมงคลและเสียงสดุดีนานัปประการ เหล่าเสนาบดีและอำมาตย์นั่งอยู่บนคอช้างหลายพัน ประดับด้วยอลงการเป็นอเนกมีตาข่ายทำด้วยทองเป็นต้น ตกแต่งด้วยเครื่องประดับทั้งปวง สวมใส่เสื้อเกราะที่มีตาข่ายทองหลากสีมีสีเขียวเป็นต้น ถือโตมรและขอช้าง มีแผ่นหนังอันวิจิตรซึ่งประดับด้วยอลงการคือเจ้าของช้าง ขา หาง ท้อง หลัง คอ หู และใบหน้า [บางพวก]นั่งอยู่บนหลังม้าสินธพที่งามสง่าหลายพันมีม้าอาชาไนยวิ่งเร็วเป็นต้น ที่ประดับตกแต่งมีฝีเท้าเร็วเป็นต้น มีเจ้าของม้าถือหอก ๖๐ เล่มไว้ ประดับด้วยอลงการทั้งปวง, [บางพวก]นั่งอยู่บนรถอันงามสง่าประดับด้วยรัตนะทั้งปวง งดงามด้วยอลงการทั้งปวงหุ้มหนังเสือดาวและหนังเสือโคร่งเป็นต้น สวมใส่ชุดนักรบ ชูธงประจำกอง มีคนขับรถหลายพัน ถือโล่หนังอย่างดี ประดับด้วยอลงการทั้งปวง ถือคันศรและลูกศร เป็นต้น ตกแต่งด้วยอลงการมากมายมีอาวุธที่ถือไว้ในมือเป็นต้น แวดล้อมพระมหาบุรุษนั้น

โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์เสด็จออกจากอุทยานด้วยอานุภาพ บริวาร และสิริอันงามเลิศ อย่างใหญ่หลวง ทรงขึ้นสู่รถอันควรเป็นรถทรงของพระเจ้าจักรพรรดิซึ่งประดับด้วยอลงการทั้งปวง

การประสูติราหุลกุมาร

ในวันนั้นนั่นเอง พระนางยโสธราได้ประสูติพระโอรส พระเจ้าสุทโธทนมหาราชทรงสดับข่าวแล้ว มีพระทัยยินดีปรีดา จึงทรงส่งพระราชสาสน์ถึงพระโพธิสัตว์ว่า “ขอท่านทั้งหลายจงแจ้งข่าวแก่บุตรของเราโดยพลันเถิด” พวกราชวัลลภได้ไปแจ้งข่าวแก่พระมหาสัตว์ พระโพธิสัตว์สดับข่าวนั้นแล้วตรัสว่า “บ่วงเกิดแล้ว เครื่องจองจำเกิดแล้ว” จำเดิมแต่นั้นไป จึงปรากฏชื่อว่าราหุลกุมาร

พระโพธิสัตว์เสด็จประทับท่ามกลางรถอันงามวิจิตร เป็นราวกับองค์อินทร์ประทับอยู่ในท่ามกลางเวชยันต์ราชรถมีหมู่เทพแวดล้อมในเทวโลกทั้งสอง และเปรียบดั่งสุวรรณมหานาวาแล่นไปในท่ามกลางมหาสาครอันลุ่มลึก ซึ่งเกลื่อนกล่นด้วยคลื่นน้อยใหญ่ หมุนวนด้วยแรงลมพายุ สว่างไสวด้วยประทีปด้ามแก้วที่ประดิษฐานอยู่เหนือศีรษะพญานาค มีกองทัพใหญ่แวดล้อมเข้าสู่พระนครแล้วทรงกระทำประทักษิณเสด็จไป ในสมัยนั้น นางขัตติยราชกัญญาพระนามว่ากิสาโคตมีประทับอยู่บนพื้นปราสาทชั้นสูง ทอดพระเนตรเห็นสิริสมบัติแห่งรูปกายของพระโพธิสัตว์แล้ว จึงเปล่งอุทานนี้ว่า

นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายํ อีทิโส ปติ.[๓๒]

“พระกุมารนี้เป็นโอรสของพระมารดาใด พระมารดานั้นดับทุกข์ได้แน่ พระกุมารนี้เป็นโอรสของพระบิดาใด พระบิดานั้นดับทุกข์ได้แน่ พระกุมารนี้เป็นพระสวามีของนารีใด นารีนั้นดับทุกข์ได้แน่”

การออกมหาภิเนษกรมณ์

ครั้นพระโพธิสัตว์ได้สดับวาจาอุทานนั้นแล้วทรงดำริว่า “หญิงนี้ให้เราได้ฟังสิ่งที่ดี” ทรงส่งสร้อยมุกดาหารมีค่าแสนหนึ่งไปพระราชทานเพื่อให้เป็นส่วนตอบแทนครู พระนางนั้นทรงสำคัญเป็นอย่างอื่น พระโพธิสัตว์เสด็จขึ้นนันทิปราสาท ต่อจากนั้นได้บรรทมเหนือพระแท่นสิริไสยาสน์ ในขณะเดียวกันนั้น เหล่าสตรี ๔ หมื่นนางมีรูปโฉมงดงามดุจเทพกัญญา ชำนาญในการฟ้อนรำขับร้องเป็นต้น ได้ศึกษาอากัปกิริยามีการแสดงความรักใคร่อย่างไม่ชัดเจนเป็นต้น ตกแต่งด้วยอลงการทุกอย่าง ถือดุริยางค์ที่มีองค์ ๕ นานาชนิดห้อมล้อมพระโพธิสัตว์ขับกล่อมให้รื่นรมย์ นางที่ชำนาญฟ้อนรำก็เริ่มฟ้อนรำ ที่ชำนาญขับร้องก็ขับร้อง ที่ชำนาญบรรเลงก็บรรเลง พระมหา-

---

[๓๒]ขุ.อป.อ.(บาลี) ๓๒๘

สัตว์ทรงมีพระทัยหน่ายภพ มีใจคลายกำหนัดในกาม จึงไม่ต้องการเห็นการฟ้อนรำเป็นต้นนั้น เพียงครู่เดียวก็ทรงเข้าสู่นิทรา เมื่อเจ้านายเข้าสู่นิทราแล้ว หญิงเหล่านั้นจึงสนทนากันว่า “พวกเราทรมานตนเพื่ออะไรเล่า” แล้วนอนทับเครื่องดนตรีที่ถือไว้ในมือของตนๆ

ในที่นั้นๆ มีประทีปบรรจุน้ำมันหอมสว่างไสวในต้นไม้ที่ผูกคบไฟทองคบไฟเงิน อนึ่ง ทวยเทพได้แสดงลักษณะที่แปรปรวนเป็นอเนกประการด้วยอานุภาพของตนด้วยอาการคือ บางนางมีน้ำลายไหลย้อย บางนางมีตัวเปื้อนน้ำลาย บางนางกัดฟัน บางนางส่งเสียงกรน บางนางละเมอ บางนางอ้าปาก บางนางผ้าหลุดปรากฏให้เห็นตำแหน่งคับแคบอันสกปรกอันน่าเกลียด อนึ่ง เมื่อก่อนแต่นั้น พื้นที่อันกว้างขวางซึ่งเป็นที่บรรทมของพระมหาสัตว์ เปรียบเหมือนพื้นที่บรรทมของอมรราชซึ่งมีเทพกัญญาเป็นบริวาร แต่ในวันนั้นเป็นไปตามอานุภาพของเทวดาเพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายในหญิงนักฟ้อนเหล่านั้น

พระโพธิสัตว์ทรงตื่นบรรทมแล้ว ได้ทอดพระเนตรเห็นลักษณะอันแปรปรวนของพวกนาง แท่นบรรทมอันมีค่ามากของพระองค์ อันมีพื้นที่กว้างขวางเช่นกับแท่นที่ประดับแล้วของท้าวอมรินทร์ ซึ่งกั้นม่านบังตามีสีหลากหลายปักด้วยไหมทองในที่เชื่อมต่อกัน ประดับพวงดอกไม้หอม พวงมาลัย และพวงแก้วมุกดาเป็นต้นเป็นกลุ่มๆ มีผ้าเพดานอันงามวิจิตรด้วยรูปดาวทอง ดาวแก้วมณี และดาวเงิน ที่ภาคพื้นประดับด้วยผอบใส่เครื่องหอม ๔ อย่าง ประทีป ธูป เครื่องหอมสำหรับใช้ทัพพีตักใส่ บูชาด้วยดอกไม้มีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ โปรยปรายไว้อยู่ในที่นั้นๆ ปูลาดด้วยเครื่องลาดอันวิจิตรมีค่ามากคือหมอนพิงสองข้าง เครื่องลาดขนสัตว์ลายดอก และดอกไม้เขียวเป็นต้น ได้ปรากฏแก่พระองค์คล้ายป่าช้าผีดิบที่เต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ซึ่งถูกทอดทิ้งเรี่ยราดไว้ พระองค์ทรงเห็นภพสามเช่นกับเรือนกระท่อมที่ถูกไฟไหม้

พระมหาบุรุษนั้นเสด็จลุกขึ้นจากแท่นบรรทมอันทรงสิริ ประทับยืนใกล้พระทวาร ปลุกมหาดเล็กชื่อนายฉันนะผู้นอนเอาศีรษะพาดกับธรณีพระทวาร รับสั่งให้ไปโดยตรัสว่า “เจ้าจงจัดม้าให้เราหนึ่งตัว” แล้วเสด็จไปด้วยคิดว่า “เราจักเยี่ยมพระโอรสก่อน” แม้ประสงค์จะกอดพระโอรสนั้นก็ไม่ทรงกอด เพราะเกรงจะเป็นเครื่องขัดขวางการเสด็จจากไป ได้เสด็จลงจากปราสาทแล้ว แม้นายฉันนะก็หยิบเครื่องประดับม้าแล้วไปสู่โรงม้า ครั้นเมื่อประทีปน้ำมันหอมสว่างไสวอยู่ จัดเตรียมพญาม้ากัณฐกะที่ประดับตกแต่งแล้ว ซึ่งยืนอยู่ในพื้นที่อันน่ารื่นรมย์ทำการจัดของหอมไว้ภายใต้เพดานผ้าอันวิจิตรประดับด้วยพวงดอกมะลิเป็นต้น มีลำตัวยาว ๑๘ ศอกนับแต่คอประกอบด้วยส่วนสูงตามสมควรแก่ลำตัวนั้น ซึ่งเป็นราชูปโภคของพระเจ้าจักรพรรดิ มีสีขาวล้วนเช่นกับสังข์ขัด หัวมีสีดำเหมือนกา ขนเหมือนหญ้าปล้อง สมบูรณ์ด้วยพละกำลังและความเร็ว น้อมนำเข้าไปหาพระมหาสัตว์ แม้พระมหาสัตว์ก็ตรัสว่า “พ่อกัณฐกะ เจ้าจงช่วยเราข้ามฝั่งสักคืนหนึ่งใน

วันนี้เถิด เมื่อเจ้าช่วยให้ข้ามฝั่งแล้ว เราเป็นพระพุทธเจ้าจักช่วยหมู่สัตว์ให้ข้ามพ้นฝั่งได้" แล้วกระโดดขึ้นสู่หลังพญาม้า พญาม้าเกิดความโสมนัสร่าเริง เปล่งเสียงร้องดังยังกรุงกบิลพัสดุ์ที่มีขนาด ๑ โยชน์ทั้งหมดให้สั่นสะเทือน เหล่าเทวดาได้ปิดกั้นเสียงร้องของม้าไว้ แล้วน้อมฝ่ามือรับทุกๆ ย่างก้าว

พระมหาสัตว์ประทับนั่งกลางหลังม้า ทรงให้นายฉันนะจับหางของม้ากัณฐกะนั้น ในมัชฌิมยามได้เสด็จถึงประตูใหญ่ที่ได้ชื่อว่า ไม่มีใครทำให้เคลื่อนได้ ซึ่งมีบานประตูต้องใช้บุรุษสองพันคนเปิดออก ทรงประสงค์จะกระโดดข้ามกำแพงสูง ๑๘ ศอก พร้อมกับนายฉันนะและม้า เพราะพระองค์ทรงพละกำลังของช้างพันโกฏิเชือกตามจำนวนของช้าง และทรงพละกำลังของบุรุษหมื่นโกฏิตามจำนวนของบุรุษ ได้เสด็จออกทางประตูที่เทวดาเปิดถวาย ไม่ใส่พระทัยคำของมารผู้พรรณนาสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ ไม่ติดสิริแห่งพระเจ้าจักรพรรดิในทวีป ๔ อันมีรัตนะ ๗ เป็นบริวารที่กำลังมาสู่พระหัตถ์ เหมือนทิ้งของสกปรกไหลออกจากสรีระ เสด็จออกแล้วในเมื่อดาวนักษัตรเสวยอุตตราสาหฤกษ์เป็นไปอยู่ในวันเพ็ญเดือน ๖ ทรงประสงค์จะแลดูพระนครกบิลพัสดุ์ประทับนั่งบนหลังพญาม้ากัณฐกะที่ยืนอยู่ในพื้นที่ซึ่งเคลื่อนหมุนไปเหมือนการหมุนกงล้อของช่างหม้อ ทรงเหลียวดูพระนครแล้วแสดงเจติยสถาน เสด็จมุ่งหน้าไปสู่สถานที่ที่ตนควรไปด้วยสักการะอันหาประมาณมิได้ ด้วยอานุภาพอันใหญ่หลวง ด้วยสิริอันงามเลิศ

ในขณะนั้น เหล่าเทวดาทรงคบเพลิง ๖ หมื่นแห่นำม้าไปทางด้านหน้า ในด้านหลัง ด้านขวา และด้านซ้าย ก็เช่นเดียวกัน เหล่าเทวดาชูคบไฟไปไม่มีที่สุดจนถึงขอบปากจักรวาล ในอากาศ และบนแผ่นดินทั้งสิ้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เหล่าเทวดาถือดุริยางค์ ๖ หมื่น ๘ พันทาง ด้านหน้า ในด้านหลัง ด้านขวา ด้านซ้ายก็เหมือนกันอย่างนั้น เทวดา ครุฑ นาค ยักษ์ คนธรรพ์ ท้าวสักกะ และพรหมเป็นต้นอื่น บูชาอยู่ด้วยของหอม ดอกไม้ ธูป ฉัตรที่จัดเตรียมไว้ ดอกมณฑารพ ดอกปาริฉัตร และพิณเป็นต้น ถือแวดล้อมไปรอบด้าน อนึ่ง เทวดาทั้งหลายดำรงอยู่ในอากาศตั้งแต่ขอบปากจักรวาล ถือผอบทอง ผอบเงิน ผอบแก้วมณี ผอบแก้วประพาฬ ผอบทับทิม ผอบแก้วผลึก ผอบแก้วมณีแดง และผอบหยก โปรยปรายให้เต็มด้วยดอกปทุม ดอกมะลิ ดอกมะลิซ้อน ดอกมณฑารพ และดอกปาริชาต เป็นต้น นภากาศทั้งสิ้นเนืองแน่นไปด้วยบุปผาทิพย์ดุจเต็มไปด้วยสายธารแห่งน้ำฝนจากเมฆใหญ่

บริเวณรอบจักรวาลทั้งสิ้นได้มีเสียงบันลือเป็นอันเดียวกันด้วยเสียงทิพยดุริยางค์ และด้วยเสียงอึกทึกกึกก้องคือเสียงดีดนิ้วและเสียงสาธุการ ประดุจขณะเกิดลมพายุหลายพันในท้องมหาสมุทร ราวกับเสียงฟ้าผ่า และเป็นเช่นกับขณะเกิดเสียงคลื่นในสีทันดรสาครในห้องแห่งเขายุคันธร พญาม้ากัณฐกะที่เลอเลิศเพียบพร้อมด้วยสิริอันงามสง่าเช่นนี้ พร้อมด้วยพระมหาสัตว์

ประทับอยู่บนหลังมีนายฉันนะจับหาง มาตรว่าจะขับควบไปรอบขอบจักรวาลหนึ่งอันมีอาณาเขต ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ ก็มีความเร็วกลับมาได้ทันเวลาเพื่อบริโภคอาหารที่จัดไว้เพื่อตน ดุจบุรุษจับมุมแล้วหมุนกงล้อที่อยู่ในดุม ได้เหยียบย่ำห่าฝนดอกไม้หอมเป็นต้นที่ทวยเทพเป็นต้นโปรยปรายลง พาเสด็จสู่ทาง ๓๐ โยชน์ พอรุ่งจึงบรรลุถึงฝั่งอโนมานที

การผนวชของพระโพธิสัตว์

หลังจากนั้น พระมหาสัตว์ได้ตรัสถามนายฉันนะว่า “สหาย แม่น้ำสายนี้ชื่ออะไร” นายฉันนะทูลตอบว่า “ข้าแต่สมมติเทพ แม่น้ำนี้ชื่ออโนมา (ไม่ทราม)” พระมหาสัตว์ให้สัญญาณแก่พญาม้าด้วยส้นพระบาทโดยดำริว่า “พนาย ดีละ แม้การออกบรรพชาของเราจักไม่ทราม เราดำรงอยู่ที่ฝั่งของแม่น้ำนี้จะถือเอาเพศบรรพชิต” แล้วเสด็จข้ามแม่น้ำอโนมาที่กว้าง ๘ อุสภะ (๒๐ ไม้เท้า = ๑ อุสภะ) เสด็จลงจากหลังพญาม้าที่อยู่ฝั่งตรงกันข้าม ประทับยืนที่กองทรายอันเหมือนดั่งแผ่นเงิน ให้นายฉันนะกลับไปพร้อมด้วยอาภรณ์ ทรงตัดพระเมาลีโยนขึ้นไปบนอากาศ เมื่อท้าวสักกะรับเอาพระเกศานั้นด้วยสุวรรณผอบอันงามเลิศสูงโยชน์หนึ่ง อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ในพระจุฬามณีเจดีย์สูงโยชน์หนึ่งแล้ว ทรงรับเอาอัฏฐบริขารที่นำมาโดยท้าวฆฏิการมหาพรหมผู้เป็นสหายเก่าในสมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะ ครั้นบรรพชาแล้วได้มอบคู่ผ้านุ่งอันเป็นทิพย์ที่ตนนุ่งห่มให้แก่ท้าวฆฏิการพรหมเพื่อสร้างทุสสเจดีย์สูง ๑๒ โยชน์ในพรหมโลก ทรงให้เวลาหนึ่งสัปดาห์ล่วงไปด้วยบรรพชาสุขในอนุปิยอัมพวันซึ่งอยู่ในที่อันไม่ไกลจากนั้น ต่อมาออกจากอนุปิยอัมพวันนั้นแต่เช้าตรู่ เสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ด้วยพระบาทตลอดทาง ๓๐ โยชน์ด้วยระหว่างเวลาภัตครั้งเดียว เข้าสู่พระนครทางทิศปราจีน เสด็จเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับเรือน ยังพระนครทั้งสิ้นให้แตกตื่นด้วยสิริโสภาแห่งรูปของพระองค์ เหมือนสมัยที่ช้างนาฬาคีรีเข้าเมือง และสมัยที่อสุรินทราหูเข้าเมืองอสูร เมื่อราชบุรุษที่เห็นพระองค์ได้นำความไปกราบทูลพระเจ้าพิมพิสาร จึงเสด็จตามราชทูตที่พระราชาส่งมาแล้ว ทรงรับภัตตาหารพอประมาณ แล้วเสด็จออกทางประตูทิศปราจีนนั้นนั่นแหละ ประทับนั่งผินพระพักตร์ไปทางทิศบูรพา ณ ที่ร่มเงาแห่งปัณฑวบรรพต เสวยพระกระยาหารผสมกันที่พระองค์ไม่เคยทัศนามาก่อนแม้ด้วยจักษุในอัตภาพนี้ ดุจเสวยสุธาโภชน์ ด้วยกำลังแห่งการพิจารณา ทรงบ้วนพระโอษฐ์ล้างบาตร เก็บไว้ในถลกบาตร แล้วประทับนั่งคู้บัลลังก์ให้เวลาล่วงไปครู่หนึ่งด้วยบรรพชาสุข

การให้ปฏิญญาแก่พระเจ้าพิมพิสาร

ทูตทั้งหลายไปกราบทูลพระราชา พระราชารีบเสด็จมา เมื่อประทับนั่ง ณ ที่สมควรแล้ว จึงทูลถามว่า “ท่านมาจากที่ไหน” พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่า “มหาบพิตร เรามาจากแคว้นศากยะ”

พระราชาตรัสถามว่า “ท่านมาจากพระนครไหน” พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่า “จากนครกบิลพัสดุ์” พระราชาตรัสถามว่า “ท่านเป็นคนเชื้อชาติไหน” พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่า “เราเป็นศากยชาติ” พระราชาตรัสถามว่า “ท่านเป็นโอรสของใคร” พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่า “เราเป็นโอรสของพระเจ้าสุทโธทนมหาราช” พระราชาตรัสถามว่า “ท่านมีนามอะไร” พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่า “เรามีนามว่าสิทธัตถะ” พระโพธิสัตว์อันพระราชาถามแล้วอย่างนี้ได้ตรัสตอบแล้ว พระโพธิสัตว์และพระเจ้าพิมพิสารทรงเป็นสหายที่ไม่เคยพบกัน

พระราชาเกิดโสมนัสดำริว่า “พระโพธิสัตว์คงจักขัดแย้งกับพระญาติจึงเสด็จมา พระองค์มาในที่นี้เป็นการมาอันดี” จึงเชื้อเชิญด้วยราชสมบัติกึ่งหนึ่งด้วยพระดำรัสว่า การที่พระองค์มาในที่นี้เป็นการมาดีแล้ว เรามีนามว่า พิมพิสาร เป็นสหายที่ไม่เคยพบของท่าน เราปกครองแคว้นอังคะและแคว้นมคธมีพื้นที่ ๕๐๐ โยชน์ เราขอถวายราชสมบัติกึ่งหนึ่งแก่ท่าน เราทั้งสองสหายจักครองราชย์ในแว่นแคว้นเหล่านี้” พระมหาสัตว์สดับคำนั้นแล้ว ตรัสว่า “มหาบพิตร เราไม่ต้องการราชสมบัติ เราสลัดทิ้งราชสมบัติของพระจักรพรรดิราชที่มาถึงมือดุจถ่มทิ้งก้อนเขฬะ ปรารถนาตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ จึงออกบรรพชา พระราชาแม้ทูลอ้อนวอนก็ไม่ได้ใจของพระมหาสัตว์นั้น จึงขอรับปฏิญญาเพื่อให้มาสู่แว่นแคว้นของพระองค์ ในเวลาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว

การบำเพ็ญความเพียร

พระมหาสัตว์ให้ปฏิญญาแก่พระเจ้าพิมพิสารแล้ว เสด็จออกจากที่นั้น เสด็จบทจรจาริกไปโดยลำดับ เข้าไปหาอาฬารดาบสกาลามโคตร ยังสมาบัติ ๗ ให้เกิดขึ้นแล้วตามคำสอนของดาบสนั้น เมื่อถามถึงคุณวิเศษที่สูงขึ้นไป ก็ได้สดับว่าไม่มี ได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งอาจารย์ผู้ช่วยแล้ว จึงไม่สนใจสมาบัตินั้น แล้วเข้าไปหาอุทกดาบสรามบุตร ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นตามคำสอนของดาบสนั้น เมื่อถามถึงคุณวิเศษที่สูงขึ้นไป เมื่อดาบสกล่าวว่า คุณวิเศษที่สูงไปกว่านี้ไม่มี ได้รับแต่งตั้งในฐานะอาจารย์ผู้ช่วย จึงไม่สนใจสมาบัตินั้นแล้ว เสด็จไปยังอุรุเวลาประเทศ ทำความเพียรอย่างอุกฤษฏ์ตลอด ๖ ปีในภูมิสถานอันน่ารื่นรมย์ ทรงทำทุกรกิริยาอย่างหนักยากที่เทวดา พรหม สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งจะทำได้ เหมือนกับทำปมในอากาศและพลิกมหาปฐพีขึ้น มีปัญจวัคคีย์อุปัฏฐากอยู่ เมื่อไม่เห็นความหลุดพ้นอะไรๆ ในการทำทุกรกิริยานั้น จึงทรงละการทำทุกร-กิริยานั้น ทรงบำรุงร่างกายให้มีกำลัง เสวยพระกระยาหารหยาบ ได้ปรากฏมหาปุริสลักษณะและอนุพยัญชนะขึ้นใหม่ ทรงเห็นพระสุบิน ๕ ในยามใกล้รุ่งของราตรีวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ใกล้วันเพ็ญเดือนวิสาขะ จึงพยากรณ์ด้วยพระองค์เองทีเดียว ทรงดำริว่า เราจักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน เสด็จลุกขึ้นแต่เช้า ทรงชำระสรีระให้สะอาด ประทับนั่งที่โคนต้นนิโครธมีย่านจำนวนมากใกล้ประตู

หมู่บ้านเสนานิคม ทรงใช้ถาดทองรับข้าวมธุปายาสอันเลิศรสที่นางสุชาดาทำการกวนน้ำนมให้เข้ากันแล้วจัดเตรียมไว้ ซึ่งนางเป็นผู้ตั้งความปรารถนาไว้ก่อนแต่นั้น ประทับนั่งที่ท่าน้ำซึ่งสร้างไว้อย่างดีใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เสวยข้าวมธุปายาส แล้วลอยถาดทองคำในแม่น้ำทำให้ไปสู่พิภพของกาฬนาคราช ทรงทำการพักผ่อนในเพลาเที่ยง ณ ป่าสาลวันที่ออกดอกบานสะพรั่ง ในเพลาสายัณห์เมื่อบุปผชาติที่มีกลิ่นหอมรวยรินมีสีดังทองหลุดร่วงจากขั้วแล้วโปรยปรายลงบนจีวรอยู่ เมื่อนาคและสุบรรณเป็นต้นบูชาด้วยบุปผชาติและเครื่องหอมอันเป็นทิพย์อยู่ เมื่อทวยเทพเปล่งสาธุการอยู่ เมื่อหมื่นโลกธาตุหวั่นไหวอยู่ เสด็จบทจรมุ่งโพธิพฤกษ์[๓๓]โดยมรรคายาว ๘ อุสภะที่เหล่าเทวดาประดับตกแต่งแล้ว ประหนึ่งพญาไกรสรสีห์เยื้องย่าง ทรงรับหญ้าคา ๘ กำจากมือของพราหมณ์ในระหว่างทางแล้ว ได้ขึ้นสู่โพธิมณฑล กำหนดทิศทักษิณ ทิศปัจฉิม และทิศอุดร ทรงรู้เห็นพื้นที่นั้นแล้วจึงยึดเอาทิศบูรพาเป็นหลัก ทรงคลี่กำหญ้าคาออกปูลาด เสด็จขึ้นสู่บัลลังก์แห่งชัยชนะอันประเสริฐไม่มีใครพิชิตได้มีขนาด ๑๔ ศอกซึ่งปรากฏขึ้นในขณะนั้นนั่นเอง ผินพระพักตร์สู่ทิศบูรพาหันพระปฤษฎางค์ไปทางต้นมหาโพธิ์อันมีลำต้นเป็นแท่งเงิน มีร่มเงาแผ่ออกไปเหมือนร่มหางของนกยูง มีใบเขียวขจีประหนึ่งใบแก้วอินทนินท์ ยอดอ่อนมีสีแดงเช่นกับแก้วประพาฬ สูงตั้งแต่โคนถึงปลาย ๑๐๐ ศอก กว้างโดยรอบ ๑๐๐ ศอก ทรงอธิษฐานพระวิริยะมั่นคงด้วย

---

[๓๓]**โพธิพฤกษ์** หมายความว่า ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ ไม่ใช่หมายถึงต้นโพธิ์อย่างเดียว ที่จริงแล้ว โพธิ ศัพท์เป็นไปในความหมาย ๓ อย่าง คือ

๑. **มรรคญาณ** เช่น โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ (ขุ.จู.(บาลี) ๓๐/๑๒๑/๒๔๑) (ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า โพธิ)

๒. **สัพพัญญุตญาณ** เช่น ปปฺโปติ โพธึ วรภูริเมธโส (ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๒๑๗/๑๓๗) (ผู้มีปัญญาอันประเสริฐย่อมบรรลุสัพพัญญุตญาณ)

๓. **ต้นไม้[เป็นที่ตรัสรู้**

ดังข้อความว่า

“โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ฌาณนฺ”ติ เอตฺถ มคฺคญาณํ โพธีติ วุตฺตํ, “ปปฺโปติ โพธึ วรภูริเมธโส”ติ เอตฺถ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ. ตทุภยมฺปิ โพธึ ภควา เอตฺถ ปตฺโตติ รุกฺโขปิ “โพธิรุกฺโข”เตฺวว นามํ ลภิ. อถ วา สตฺต โพชฺฌงฺเค พุชฺฌตีติ ภควา โพธิ. เตน พุชฺฌนฺเตน สนฺนิสฺสิตตฺตา โส รุกฺโข “โพธิรุกฺโข”ติ นามํ ลภิ. (สารตฺถ.ฏีกา.(บาลี) ๓/๑๖๐-๑)

“ที่จริงแล้ว โพธิ ศัพท์เป็นไปในความหมาย ๓ อย่าง คือ มรรคญาณ ปรากฏในประโยคนี้ว่า โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ (ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า โพธิ), สัพพัญญุตญาณ ปรากฏในประโยคนี้ว่า ปปฺโปติ โพธึ วรภูริเมธโส (ผู้มีปัญญาอันประเสริฐย่อมบรรลุสัพพัญญุตญาณ) และต้นไม้[เป็นที่ตรัสรู้] เพราะเป็นที่บรรลุมรรคญาณและสัพพัญญุตญาณทั้งสองนั้นของพระผู้มีพระภาค หรือเพราะอันพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ได้รับนามว่า โพธิ เนื่องจากทรงตรัสรู้โพชฌงค์ ๗ ได้ประทับอาศัยแล้ว”

สัมมัปปธานอันเป็นไปด้วยพระดำรัสว่า[๓๔] กามं ตโจ จ นฺหารู จ (เราจะเหลืออยู่แต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ตามที) เป็นต้น ประทับนั่งด้วยความดำริมั่นว่า “หากเรายังไม่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิ-ญาณ จักไม่ทำลายบัลลังก์นี้”

การเสด็จสู่โพธิมณฑล

ท้าวมหาพรหมประทับยืนทรงเศวตฉัตรอันงามเลิศมีขนาด ๓ โยชน์ เปรียบด้วยมณฑลแห่งพระจันทร์ ท้าวสักกเทวราชประทับยืนเป่าสังข์วิชัยยุทธ์มีขนาด ๑๒๐ ศอก เพียงเป่าครั้งเดียวก็ส่งเสียง ๔ เดือน กาฬนาคราช กล่าวฉัตติกถาโถมนาการด้วยบทเป็นอเนก ปัญจสิขเทพบุตรก็ดีดพิณทิพย์มีสีเหลืองดุจสีผิวมะตูมสุกใหญ่มีขนาด ๓ คาวุต ท้าวสุยามเทวราชทรงทิพยสุวรรณวาลวีชนี ท้าวสันดุสิตทรงพัดใบตาลแก้วมณี ท้าวจตุโลกบาลทรงถือพระขรรค์ประทับยืนอยู่โดยรอบ เหล่าเทวกุมาริกา ๓๒ นางยืนถือผอบทอง ผอบเงิน ผอบแก้วประพาฬ และผอบแก้วมณี อันเต็มเปี่ยมด้วยทิพยบุปผชาติ บูชาอยู่ เทวดาบางตนถือธงชัยและธงแผ่นผ้าเป็นทิวแถว บางตนถือต้นกล้วยเป็นทิวแถว บางตนถือเสาระเนียดเป็นทิวแถว บางตนถือพวงทัพพีตักควัน (กระถางกำยาน) บางตนถือถาดพวงดอกไม้ บางตนถือหม้อน้ำเต็มเป็นทิวแถว บางตนถือประทีปด้ามแก้วมณีเป็นทิวแถว บางตนถือสิริวัจฉะ (เรือนงาม) บางตนถือดอกพุดซ้อน บางตนถือพวงมาลัยคู่หนึ่ง บางตนถือขอช้างเป็นทิวแถว บางตนถือตั่งงามเป็นทิวแถว บางตนถือพัดแส้จามรเป็นทิวแถว บางตนถือสังข์เป็นทิวแถว บางตนถือสิ่งที่เป็นมงคลเป็นทิวแถว บางตนถือแว่นแผ่นเงินเป็นทิวแถว บางตนถือแว่นแก้วมณีเป็นทิวแถว บางตนถือแว่นแก้วรตนะทั้งปวงเป็นทิวแถว เหล่าเทพยดาในหมื่นจักรวาลทุกตัวตนล้วนแต่งกายในงานเล่นมหรสพ

การพิชิตอริมาร

ในสมัยนั้น มารผู้ใจบาปได้ติดตามพระมหาสัตว์ทุกรอยพระบาทตลอด ๖ วัสสากาล เพ่งหาโทษอยู่ ไปสู่เทวโลกของตนแล้วพิจารณาเห็นพระมหาสัตว์เสด็จสู่โพธิมณฑลขึ้นประทับนั่งบนบัลลังก์อันประเสริฐ ได้ดำริว่า พระสิทธัตถกุมารประสงค์จะพ้นไปจากอำนาจของเรา เราจักไม่ให้

---

[๓๔]พระดำรัสว่า กามं ตโจ จ นฺหารู จ มีข้อความเต็มว่า กามं ตโจ จ นฺหารู จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตุ, อุปสุสฺสตุ สรีเร มํสโลหิตํ, ยนฺตํ ปุริสถาเมน ปุริสปรกฺกมน ปตฺตพฺพํ, น ตํ อปฺปตฺวา วีริยสฺส สณฺฐานํ ภวิสฺสติ.

“แม้กายนี้จะเหลือเพียงหนัง เอ็น และกระดูก แม้เลือดเนื้อในกายนี้จะเหือดแห้งไป เราจะไม่ยอมท้อถอยลดหย่อนความเพียร ตราบใดที่ยังไม่ได้บรรลุธรรม ซึ่งบุคคลบรรลุได้ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษ”

พระองค์พ้นไปจากอำนาจของเราในบัดนี้ จึงเรียกประชุมกองทัพมาร แจ้งความนั้นแล้วให้ป่าวประกาศที่เรียกว่ามารโฆสนะ (การโห่ร้องของมาร) ยกกองทัพมารออกแล้ว ก็แลครั้นยกออกมาแล้ว ได้กล่าวกับกองทัพมารว่า “ท่านผู้นิรทุกข์ ในโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด เบื้องต่ำตั้งแต่อเวจีมหานรก เบื้องสูงถึงภวัคคพรหม บุรุษผู้เลิศเช่นกับพระสิทธัตถะหามีไม่ พระองค์เป็นบุรุษผู้ประเสริฐ ผู้เจริญ ผู้ยอดเยี่ยม ดังนั้น พวกเราไม่อาจทำการต่อสู้เบื้องหน้าพระพักตร์ได้” แล้วส่งกองทัพมารไปทางด้านหลัง แล้วกล่าวอีกว่า “พวกท่านจงนำพาอาวุธต่างๆ นานาเท่าที่หาได้ตามกำลังความสามารถ แล้วเนรมิตร่างกายให้มีสี รูปร่าง หน้าตาหลากหลาย จงพยายามเพื่อให้พระสิทธัตถะนั้นลุกจากบัลลังก์นั้นแล้วหนีไป” ได้ตั้งกองทัพทางด้านหน้า ๑๒ โยชน์ ด้านขวา ด้านซ้าย และด้านหลัง ด้านละ ๑๒ โยชน์ ขยายออกไปจนจรดขอบจักรวาล เบื้องสูง ๙ โยชน์ บางตัวตัวเขียวหน้าแดง บางตัวตัวแดง หน้าเขียว บางตัวตัวขาว หน้าเหลือง บางตัวตัวเหลือง หน้าขาว บางตัวตัวดำ หน้าลาย บางตัวตัวลาย หน้าดำ บางตัวตัวเขียว หน้าขาว บางตัวตัวขาว หน้าขียว บางตัวตัวขาว หน้าดำ บางตัวตัวดำ หน้าขาว บางตัวตัวลาย หน้าเขียว บางตัวกายท่อนล่างเป็นนาค กายท่อนบนเป็นครุฑ บางตัวกายท่อนล่างเป็นครุฑ กายท่อนบนเป็นมนุษย์ บางตัวกายท่อนล่างเป็นพยัคฆ์ กายท่อนบนเป็นพญาวัว บางตัวกายท่อนล่างเป็นช้าง กายท่อนบนเป็นม้า บางตัวกายท่อนล่างเป็นช้าง กายท่อนบนเป็นม้า บางตัวกายท่อนล่างเป็นราชสีห์ กายท่อนบนเป็นกระบือ บางตัวกายท่อนล่างเป็นกระบือ กายท่อนบนเป็นราชสีห์ บางตัวกายท่อนล่างเป็นแร้ง กายท่อนบนเป็นกา บางตัวกายท่อนล่างเป็นกา กายท่อนบนเป็นแร้ง บางตัวกายท่อนล่างเป็นมนุษย์ กายท่อนบนเป็นแร้ง บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางช่องหูขวาออกทางช่องหูซ้ายแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางช่องหูซ้ายออกทางช่องหูขวาแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางตาขวาออกทางตาซ้ายแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางตาซ้ายออกทางตาขวาแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางช่องจมูกขวาออกทางช่องจมูกซ้ายแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางช่องจมูกซ้ายออกทางช่องจมูกขวาแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางปากออกทางกระหม่อมแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางกระหม่อมออกทางปากแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางสะดือออกทางอกแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีงูพิษเลื้อยเข้าทางอกออกทางสะดือแผ่พังพาน บางตัวเนรมิตให้มีนาคร้อยรัดมือขวาแผ่พังพานที่กระหม่อมซ้าย บางตัวเนรมิตให้มีนาคร้อยรัดมือซ้ายแผ่พังพานที่กระหม่อมขวา บางตัวเนรมิตเป็นโค กระบือ งู และงูเหลือม เป็นต้น พึงทราบว่ามีโคเป็นต้นที่คอ อก เอว ขาอ่อน และขาเป็นต้น

อนึ่ง กองทัพทั้งหมดมีนัยน์ตาโบ๋ นัยน์ตาถลน เขียวโง้ง คิ้วขมวด หน้าผากเถลิก เล็บคมยาว หนวดปรากฏเหมือนลวดทองแดงแข็งกระด้างซึ่งเกลื่อนกล่นด้วยความน่าขยะแขยง รูปร่างดุร้ายหยาบช้าหน้าแสยะ เหมือนรูปร่างที่ดุร้ายทารุณน่าสะพึงกลัวของคนอัปลักษณ์ แต่ละตนถือ

อาวุธต่างๆ ที่มีสัมผัสหยาบกระด้าง มีสรีระร่างกายสูงใหญ่หนึ่งคาวุตบ้าง สองคาวุตบ้าง สามคาวุตบ้าง หนึ่งโยชน์บ้าง สองโยชน์บ้าง สามโยชน์บ้างเป็นอาทิ

จำเดิมแต่หนึ่งพันโยชน์ไป กองทัพมารตวาดด้วยเสียงก้องสะท้านสะเทือนประหนึ่งมหาปฐพีจะถล่มทรุด เสียงเมฆคำรณคำราม เสียงอสนีบาตฟาดทลาย เสียงคลื่นในมหาสาคร ประหนึ่งเสียงกึกก้องในมหาสมุทรที่ทำลายเขาจักรวาลแล้วมาสู่จักรวาลนี้ เปรียบดั่งเทือกเขาลอยขึ้นสู่ท้องฟ้าแล้วกลิ้งมาบดขยี้ปฐพีทั้งสิ้น ราวกับจะมาท่วมทับทำลายมหาโพธิมณฑล

พญามารได้เตรียมยกกองทัพที่เนรมิตอย่างนี้แล้ว ขึ้นสู่กระพองช้างคิริเมขละสูง ๑๕๐ โยชน์ ทั้งยังเนรมิตแขนข้างละพัน ทรงสรรพาวุธต่างๆ มีดาบ หอก ธนู ศร โตมร ทวน ธนูสั้น หม้อหอกซัด กงจักร ขอช้าง ก้อนศิลา บ่วงเหล็ก หลาวเหล็ก พร้า ขวาน และตรีศูลเป็นต้น มีสรีระเรือนกายน่าสะพรึงกลัว เข้ามาสั่งด้วยเสียงอันโหดเหี้ยมว่า “พวกเจ้าจงจับสิทธัตถะกุมาร จงเบียดเบียน จงพันธนาการ จงรุกราน จงให้สะดุ้งตกใจ จงขยำดวงหทัย จงผ่าอก จงจับเท้าเหวี่ยงไปในมหาสมุทรฟากโน้น”

ในขณะนั้น เทวดาที่มาจากหมื่นจักรวาลผู้แต่งกายในงานเล่นมหรสพ ซึ่งห้อมล้อมพระโพธิสัตว์อยู่ สดับเสียงโห่ร้องกึกก้องของมารและกองทัพแล้ว เหลียวมองทางทิศอุดร ได้เห็นมารและกองทัพกำลังมุ่งมา ทราบว่ามารมาแล้ว ต่างสะดุ้งกลัวรีบเร่งหนีไปจากที่เฉพาะหน้า ปล่อยพระมหาสัตว์ไว้เพียงผู้ดียว ท้าวสักกเทวราชเอาวิชัยยุทธสังข์สะพายหลังหนีไปแล้ว กาฬนาคราชแทรกแผ่นดินหนีไปสู่นาคพิภพอันเป็นนิวาสสถานซึ่งอยู่ไกล ๕๐๐ โยชน์ เข้าสู่ห้องอันงามสง่าใช้มือทั้งสองปิดหน้านอน ท้าวมหาพรหมถือเศวตฉัตรไว้ที่เอวแล้วไปสู่พรหมโลกเหมือนกัน แม้เทวดาที่เหลือก็ไม่อาจจะดำรงอยู่ได้

พระโพธิสัตว์ได้ประทับนั่งเพียงพระองค์เดียว เห็นสถานที่ว่างเปล่าเงียบสงัดเพราะเหล่าเทวดาหนีไปจนสิ้น จึงเหลียวดูทิศอุดร ได้ทอดพระเนตรเห็นมารและกองทัพยกพลมาย่ำยี ดำริว่ากองทัพมารเพียงเท่านี้อาศัยเราผู้เดียวแล้วทำความอุตสาหะยิ่งใหญ่ ในที่นี้เราไม่มีบิดา พี่น้องชาย หรือสหาย ผู้เป็นที่พึ่งสู้รบกับกองทัพมาร แม้เหล่าเทวดาก็หนีหายไปสิ้น ที่พึ่งอื่นเว้นจากบารมี ๑๐ ทัศหามีไม่ เราควรจะต่อสู้กองทัพมารโดยยืนบนปฐพีคือศีลบารมีด้วยเท้าคือวิริยบารมี ถือดาบคือปัญญาบารมีด้วยมือคือศรัทธา ทำบารมีที่เหลือให้เป็นโล่ห์ ไม่ลุกจากบัลลังก์ แล้วประทับนั่งระลึกถึงบารมีทั้งหลาย

การซัดฝนอาวุธ ๙ อย่างของพญามาร

ลำดับนั้น พญามารได้เนรมิตฝน ๙ อย่าง คือ

๑. วาตวัสสะ คือ ลมพายุฝน ที่จำแนกเป็นลมพายุฝนที่พัดมาจากทิศปราจีน สามารถทำลายยอดเขาซึ่งมีขนาดกึ่งโยชน์ ๑ โยชน์ ๒ โยชน์ และ ๓ โยชน์เป็นต้นได้

๒. วุฏฐิธาราวัสสะ คือ ฝนธารน้ำ ตกลงท่วมเป็นห้วงน้ำใหญ่สูงท่วมป่าและต้นไม้เป็นต้น

๓. ปาสาณวัสสะ คือ ฝนศิลา มีขนาดใหญ่น่ากลัวตกลงทำลายแผ่นดินโดยเร็ว บังเกิดเป็นหมอกควันเปลวไฟฟุ้งไปในอากาศโดยสภาพที่ดุร้ายน่าสะพรึงกลัว

๔. ปหรณวัสสะ คือ ฝนศาสตรา จำแนกเป็นศาสตราที่มีคมข้างเดียวบ้าง มีคมสองข้างเป็นต้นบ้าง เป็นดาบ ธนู ศร และโตมรที่คมกริบบ้าง

๕. อังคารวัสสะ คือ ฝนถ่านเพลิง มีแสงแดงเหมือนดอกทองกวาว เหมือนเปลวเพลิงในนรก ปราศจากควันและเปลวไฟ

๖. กักกุฬวัสสะ คือ ฝนเถ้ารึง มีสีดังเปลวไฟ ร้อนแรงน่ากลัวยิ่งนักเสมอด้วยขี้เถ้าในนรก

๗. วาลุกวัสสะ คือ ฝนทรายกรด เป็นฝนละเอียดลุกโชนมีควันฟุ้งตลบ

๘. กลลวัสสะ คือ ฝนเปือกตม เป็นฝนลุกโชนมีควันฟุ้งตลบเช่นกัน

๙. อันธการวัสสะ คือ ฝนมืดมิด เป็นฝนน่ากลัวมีองค์ ๔

ฝนเหล่านั้นกลายเป็นทิพยปุปผชาติ พวงมาลัย น้ำหอม และผงจันทน์แดงเป็นต้น แล้วอันตรธานไปด้วยอานุภาพของพระมหาสัตว์

แม้พญามารผู้ใจบาปไม่สามารถขับไล่พระมหาสัตว์ให้หนีไปได้ด้วยวิธีนี้ จึงใช้สอยกองทัพว่า เหตุใดพวกเจ้ายังยืนเฉยอยู่ จงจับสิทธัตถกุมารนี้ จงเบียดเบียน จงพันธนาการ จงขับไล่ให้หนีไป ตนเองนั่งบนกระพองช้างคิริเมขละ ถือจักราวุธเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ กล่าวว่า “ดูราสิทธัตถะ ท่านจงลุกไปจากรัตนบัลลังก์นี้ เหตุใดยังนั่งนิ่งอยู่บนบัลลังก์นั้นเล่า บัลลังก์นี้ย่อมไม่ถึงแก่ท่าน แต่ถึงแก่เราผู้เดียว” พระมหาบุรุษสดับคำของพญามารแล้วจึงกล่าวอย่างนี้ว่า “แน่ะมาร ท่านบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศเพื่อให้ได้รับบัลลังก์นี้ในกาลไหน ท่านบำเพ็ญมหาบริจาค ๕ ในกาลไหน ท่านประพฤติญาตัตถจริยา (ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่ญาติ) โลกัตถจริยา (ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่โลก) และพุทธัตถจริยา (ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า) ในกาลไหน

ท่านอย่าพูดเท็จ บัลลังก์นี้ไม่ควรถึงแก่คนพูดเท็จที่มีความปรารถนาต่ำช้าเช่นกับท่าน บัลลังก์ย่อมควรถึงแก่เราเท่านั้น”

การซัดจักราวุธ

ลำดับนั้น พญามารดำริว่า พระสิทธัตถะทำให้เราเป็นคนพูดเท็จ บังเกิดความโกรธแล้ว อดกลั้นแรงโกรธไม่ได้ จึงขว้างจักราวุธที่มีใบมีดอันคมกริบอันควรแก่ทิพยานุภาพอันตัดแม้กระทั่งภูเขาเพชรได้เหมือนตัดหน่อไม้ เมื่อพระมหาบุรุษรำลึกถึงบารมีอยู่ จักราวุธนั้นก็กลายเป็นเพดานบุปผาดำรงอยู่ในเบื้องบน มารบริษัทที่เหลือก็พากันขวางยอดเขาใหญ่อันลุกโพลงด้วยอานุภาพของมาร แม้อาวุธเหล่านั้นก็กลายเป็นพวงมาลัยด้วยอานุภาพของมหาบุรุษ ตกลงสู่พื้นดินแล้ว

มหาปฐพีเป็นสักขีพยานของพระผู้มีพระภาค

คราวนั้น ฝ่ายเทวดาที่ทิ้งพระมหาสัตว์แล้วหนีไปสถิตอยู่ที่ปากขอบจักรวาล ได้ยืดคอยกศีรษะขึ้นแลดูพระมหาสัตว์โดยดำริว่า “พระสิทธัตถกุมารนั้นประกอบด้วยรูปสมบัติอันงามเลิศ จะถูกมารฉีกกระจัดกระจายหรือหนอ” ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ตรัสว่า “แน่ะมาร ใครเป็นพยานในการทำกุศลที่เป็นเหตุแห่งบัลลังก์นี้” พญามารกล่าวว่า “ดูราสิทธัตถะ พยานของเรามิใช่มีเพียงหนึ่งหรือสองคน ชนเพียงเท่านี้ทั้งหมดเหล่านี้ล้วนเป็นสักขีพยาน” แล้วเหยียดพระหัตถ์ชี้ไปทางกองทัพมาร ในขณะนั้น มารบริษัทพร้อมใจกันเปล่งเสียงดังเช่นกับเสียงแผ่นดินถล่มทลายว่า “เราเป็นพยาน เราเป็นพยาน”

พระมหาสัตว์ตรัสตอบว่า “พยานของเราที่ประกอบด้วยเจตนาไม่มีในที่นี้ เราจักทำแผ่นดินอันหาเจตนามิได้ให้เป็นพยาน” แล้วทรงเหยียดพระหัตถ์ขวาออกจากระหว่างจีวรอันเปรียบเสมือนสายฟ้าสีทองพวยพุ่งออกจากระหว่างกลีบเมฆสีแดง ทรงกระทำมหาปฐพีให้เป็นพยานตรัสว่า “ปฐพีเป็นสักขีพยานในการสร้างบารมี บัดนี้ เหตุใดจึงไม่เป็นสักขีพยานเล่า” ลำดับนั้น มหาปฐพีสั่นสะเทือนเลื่อนลั่นเปล่งเสียงสนั่นหลายร้อยครั้ง แม้กองทัพมารเพียงผู้เดียวก็ไม่อาจดำรงอยู่ตามปกติของตนได้ แม้พญาช้างคิริเมขละก็ถึงกับคุกเข่าลง มารบริษัททั้งปวงโยนศาตราวุธที่เงื้อง่าและพัสตราภรณ์เป็นต้นลงในที่นั้น แล้วหนีไปจากที่เฉพาะหน้า แม้พญามารก็หนีไปถึงภูเขาล้อมจักรวาล ขึ้นชื่อว่าผู้ที่หลบหนีไปทางเดียวสองตนมิได้มี

เรื่องการตรัสรู้

ในขณะนั้น สุริยมณฑลมีขนาด ๕๐ โยชน์อันงามด้วยรัศมีหลายพัน ได้อัสดงคตเหมือนจักรทองถูกจับที่กงแล้วขว้างไปในมหาสมุทร จันทรมณฑลมีขนาด ๔๙ โยชน์อันเปล่งกลุ่มแสงสว่าง ลอยเด่นขึ้นในท้องฟ้าทางโลกธาตุทิศปราจีน เหมือนจักรเงินถูกจับที่กงแล้วขว้างไปในเกษียรสมุทรแห่งท้องจักรวาล พระมหาสัตว์โอภาสไพโรจน์อร่ามด้วยสุวรรณปภาในสรีระของตน ในท่ามกลางแห่งจักรวาล เสด็จขึ้นสู่บัลลังก์แห่งชัยชนะประทับนั่ง ทรงกระทำลำต้นมหาโพธิ-พฤกษ์อันงามเหมือนแท่งเงินไว้เบื้องปฤษฎางคประเทศ เปรียบดั่งทำภูมิประเทศนั้นให้จมลงสุวรรณธารา เบื้องบูรพาทิศาภาคก็โอภาสด้วยจันทรประภา ทางทิศประจิมทิศาภาคก็โชติช่วงด้วยสุริยประภา ท่ามกลางจักรวาลก็โชติช่วงด้วยรัศมีอันซ่านออกจากพระมหาบุรุษ ดวงสุริยันที่ร้อนแรงด้วยรัศมี ประหนึ่งเป็นฝักฝ่ายมารผู้ใจบาป ดวงจันทร์มีหยาดรัศมีกำซาบเย็น ประหนึ่งว่าเป็นฝักฝ่ายของพระมหาสัตว์ ดวงตะวันประดุจหนีหายไปด้วยเกรงกลัวศศิธร เพราะการหนีไปของหมู่มารด้วยความหวาดกลัวต่อพระโพธิสัตว์

พระมหาบุรุษทรงขับไล่มารและกองทัพให้หนีไปอย่างนี้แล้ว ประทับอยู่บนบัลลังก์อันงามเลิศยกเศวตฉัตรกางกั้นในอากาศคือต้นมหาโพธิ์ในท่ามกลางรัตนมณฑปคือห้วงจักรวาล อันรุ่งเรืองด้วยแสงจันทร์ซึ่งเปล่งรัศมีสีเงินอันหาประมาณมิได้ อันดาดเพดานคือนภากาศที่ทำด้วยมณีคือดวงดารา แวดล้อมกั้นด้วยม่านคือขุนเขาจักรวาล เหล่าเทพยดาที่หนีไปเพราะกลัวภัยมาราธิราชทราบว่ามารและกองทัพหนีหายไปสิ้นแล้ว จึงชวนกันอุโฆษประกาศชัยเข้ามาใกล้โพธิมณฑล เหล่านาคขึ้นจากนาคพิภพ เหล่าสุบรรณออกจากพิภพครุฑ เหล่าเทพออกจากเทพวิมาน เหล่าพรหมออกจากพรหมวิมาน พากันถือธงชัย ธงแผ่นผ้า ของหอม พวงดอกบุปผชาติ และธูปหอม มายืนแวดล้อมพระมหาสัตว์ อุโฆษถวายชัยโดยกล่าวว่า “ชัยชนะมีแก่พระสัมพุทธเจ้าผู้ทรงสิริ ความปราชัยมีแก่พญามารผู้มีใจบาป”

ท้าวมหาพรหมเสด็จจากสถานที่หลบหนีไปแล้วกลับมากั้นเศวตฉัตร กาฬนาคราชมายืนกล่าวสดุดี ท้าวสักกะทรงยืนเป่าสังข์ ปัญจสิขเทพบุตรบรรเลงพิณ ท้าวจตุโลกบาลได้ยืนอยู่ในสี่ทิศเสนาบดียักข์ ๒๘ ตน ถือพระขรรค์ยืนอารักขาอยู่โดยรอบ เทวกุมาริกา ๓๒ นางถือผอบเต็มไปด้วยทอง เงิน อัญมณี และแก้วประพาฬเป็นต้น ยืนบูชาอยู่ในอากาศด้วยทิพยกุสุมชาติ ท้าวสุยามทรงพัดวีด้วยพัดจามรีด้ามทอง ท้าวสันดุสิตประทับยืนถือตาลปัตร เหล่าเทพที่เหลือยืนถือเครื่องอภิเษกนานาประการ ทวยเทพทั้งหมื่นจักรวาลล้วนแต่งกายในงานเล่นมหรสพ ยืนเบียดเสียดตั้งแต่พื้นปฐพีจนถึงพรหมโลกชั้นอกนิฏฐา

เมื่อดวงตะวันยังทอแสงยามโพล้เพล้อยู่อย่างนี้นั่นเทียว พระโพธิสัตว์ทรงยังมารพร้อมทั้งกองทัพทั้งสิ้นให้หนีหายไป เปรียบดั่งทรงได้รับบูชาด้วยใบอ่อนสีแดงอันเป็นยอดอ่อนของต้นโพธิพฤกษ์ที่ร่วงหล่นเหนือจีวร ครั้นถึงปฐมยาม ทรงปรารภเพื่อระลึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่ในปางก่อน และเมื่อทรงระลึกได้ ก็ระลึกจำเดิมตั้งแต่ปัจฉิมบัลลังก์โดยปฏิโลมถอยหลังไป

ถามว่า : ทรงระลึกอย่างไร

ตอบว่า : ทรงพิจารณาว่า เรามาจากไหน จึงเห็นว่า เรามาจากฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่รับข้าวมธุปายาส ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่เห็นสุบินนิมิต ๕ ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่บริโภคอาหารหยาบ ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากพื้นที่บำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสำนักอุทกดาบส รามบุตร ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสำนักอาฬารดาบส กาลามโคตร ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่ให้ปฏิญญาแก่พระเจ้าพิมพิสาร ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากกรุงราชคฤห์ ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากอนุปิย-อัมพวัน ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่ออกผนวชริมฝั่งแม่น้ำอโนมา ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากนครกบิลพัสดุ์ ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่ประสูติในอุทยานลุมพินี ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่ถือปฏิสนธิในครรโภทรของพระมารดา ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากดุสิตเทวโลก ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากอัตภาพของพระเวสสันดร ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากที่บำเพ็ญบารมี ทรงละที่นั้นแล้วเห็นว่า มาจากสถานที่กระทำการตั้งปณิธานแทบบาทมูลของพระพุทธเจ้าทีปังกร

โดยประการดังนี้ พระโพธิสัตว์ทรงระลึกเห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ซึ่งล่วงไปแล้วในปางก่อน ในภพนั้นๆ กำเนิด คติ วิญญาณัฏฐิติ และสัตตาวาส ในกาลที่กำหนดได้ด้วยเวลา ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป ทรงยังปุพเพนิวาสนุสสติญาณอันมีกระแสรูปนามในอดีตนั้นเป็นอารมณ์ อันประกอบด้วยกระแสรูปนามนั้น ให้บังเกิดขึ้น

การพิจารณาปฏิจจสมุปบาท

ต่อแต่นั้นครั้นถึงมัชฌิมยาม พระองค์ทรงยังจุตูปปาตญาณให้เกิดขึ้น กล่าวคือ พระมหาบุรุษทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปตามกรรม ด้วยอำนาจแห่งจุติ ปฏิสนธิ เลว ประณีต ผิวพรรณดี ผิวพรรณทราม ไปสู่สุคติ และไปสู่ทุคติในภพเป็นต้น ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ล่วงจักษุของมนุษย์ ลำดับจากนั้น ครั้นถึงปัจฉิมยาม ทรงหยั่งญาณลงในปฏิจจสมุปบาท กล่าวคือ ทรงกำหนดชราและมรณะว่า ในบรรดาขันธ์ ๕ เมื่อมีจุติ แม้ชราย่อมมีนั่นเทียว ทรงค้นหาปัจจัยแห่งชราและมรณะนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ ชราและมรณะนี้จึงมี ได้ทรงเห็นชาติ ทรงกำหนดชาติที่เรียกว่าความปรากฏแห่ง

ขันธ์ ทรงค้นหาปัจจัยแห่งชาตินั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ ชาตินี้จึงมี ได้ทรงเห็นภพ ๒ อย่างที่เรียกว่า กรรมภพ และอุปปัตติภพ

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งภพนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ ภพนี้จึงมี ได้ทรงเห็น :-

-อุปาทาน ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน อัตตวาทุปาทาน และสีลัพพัตตุปาทาน

-อุปาทาน ๒ คือ ตัณหา และทิฏฐิ

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งอุปาทานนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ อุปาทานนี้จึงมี ได้ทรงเห็น :-

-ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

-ตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธรรมตัณหา

-ตัณหา ๑๘ โดยประกอบตัณหา ๖ นั้นเข้ากับตัณหา ๓ ข้างต้น

-ตัณหา ๓๖ โดยประกอบตัณหา ๑๘ นั้นเข้าในรูปภายในและรูปภายนอกเป็นต้น

-ตัณหา ๑๐๘ โดยประกอบตัณหาภายในและตัณหาภายนอกนั้นด้วยประเภทแห่งตัณหาในอดีต ตัณหาในอนาคต และตัณหาในปัจจุบัน

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งตัณหานั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ ตัณหานั้นจึงมี ได้ทรงเห็นวิปากเวทนา ๖ คือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหา-สัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา และมโนสัมผัสสชาเวทนา

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งเวทนานั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ เวทนานี้จึงมี ได้ทรงเห็น :-

-ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส

-ผัสสะ ๓๒ คือ ผัสสะที่ประกอบกับโลกิยวิปากจิต

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งผัสสะนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ ผัสสะนี้จึงมี ได้ทรงเห็นอายตนะ ๖ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งอายตนะนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ สฬายตนะนี้จึงมี ได้ทรงเห็นนามอันจำแนกเป็นเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และรูปอันจำแนกเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูปเป็นต้น

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ นามรูปนี้จึงมี ได้ทรงเห็น :-

-โลกิยวิปากจิต ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กาย-วิญญาณ และมโนวิญญาณ

-โลกิยวิปากวิญญาณ ๓๒ คือ กุศลวิปากจิตและอกุศลวิปากจิต

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งวิญญาณนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ วิญญาณนี้จึงมี ได้ทรงเห็น :-

-สังขาร ๓ คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร และอาเนญชาภิสังขาร

-สังขาร ๒๙ คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ อกุศลจิต ๑๒ อรูปาวจรกุศลจิต ๔

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งสังขารนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ สังขารเหล่านี้จึงมี ได้ทรงเห็นอวิชชา อันได้นามว่าอวิชชา[๓๕] ด้วยอำนาจแห่ง :-

-ความไม่รู้ในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ปุพพันตะ (ขันธ์ส่วนหน้า) อปรันตะ (ขันธ์ส่วนหลัง) ปุพพาปรันตะ (ขันธ์ทั้งส่วนหน้าและส่วนหลัง) และปัจจยุปบันธรรม (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยปัจจัย)

-สภาวะทำให้ได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ

-สภาวะทำให้ไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้รับ

-สภาวะยังเหล่าสัตว์ให้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏอันปราศจากที่สุด

---

[๓๕]คำว่า อวิชฺชา มีความหมาย ๗ ประการ คือ

-สภาวะไม่รู้, สภาวะตรงกันข้ามกับวิชชา = น วิชฺชา อวิชฺชา (น ศัพท์ + วิชฺชา ศัพท์) น ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตรงกันข้าม ดังคำว่า อกุศล (สภาวธรรมที่ไม่ใช่กุศล, ตรงกันข้ามกับกุศล), อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร, ผู้ตรงกันข้ามกับมิตร, ศัตรู)

-สภาวะทำให้ได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ = อวินฺทิยํ กายทุจฺจริตาทึ วินฺทตีติ อวิชฺชา (อวินฺทิย บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวินฺทิยวินฺทา ให้ถือเอา อวิ ใน บทหน้า และ ท ในบทหน้า, ลบอักษรที่เหลือ, ลง ย อักษรเป็นอาคม, แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

-สภาวะทำให้ไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้รับ = วินฺทิยํ กายสุจริตาทึ น วินฺทตีติ อวิชฺชา (วินฺทิย บทหน้า + น บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า วินฺทิยนวินฺทา ให้แปลง น เป็น อ แล้วประกอบรูปศัพท์คล้ายกับข้อแรก

-สภาวะยังเหล่าสัตว์ให้ท่องเที่ยวไปในภพเป็นต้นในสังสารวัฏอันปราศจากที่สุด = อนฺตวิรหิตสสาเรสตฺเต ชวาเปตีติ อวิชฺชา (อนฺตวิรหิต บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อนฺตวิรหิตชวา ให้ลบ นฺต ใน อนฺต และ รหิต ใน วิรหิต, ลบ ว ใน ชว และซ้อน ชฺ เป็น ชฺช)

-สภาวะทำให้สัจจะ ๔ ไม่ปรากฏ = จตุสจฺจํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา (อวิทิต บทหน้า + กร ธาตุ = ทำ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวิทิตกรา ให้ลบสระ อิ ใน ทิ และ ตกรา แล้วลง ย อักษรเป็นอาคม, แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

-สภาวะแล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง = อวิชฺชมาเนสุ ชวตีติ อวิชฺชา (อวิชฺชมาน บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวิชฺชมานชวา ให้ลบ มานชว ศัพท์

-สภาวะไม่แล่นไปในสภาวธรรมที่มีจริง = วิชฺชมาเนสุ น ชวตีติ อวิชฺชา (วิชฺชมาน บทหน้า + น บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า วิชฺชมานนชวา ให้สลับ น อักษรใน ชวา มาอยู่หน้า วิชฺชมาน แล้วแปลง น เป็น อ และลบ มานชว ศัพท์]

-สภาวะทำให้สัจจะ ๔ ไม่ปรากฏ
-สภาวะแล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง
-สภาวะไม่แล่นไปสภาวธรรมที่มีจริง

โดยประการดังนี้ พระองค์ทรงกำหนดพิจารณาปฏิจจสมุปบาทด้วยอำนาจปฏิโลมว่า
-ชาติเป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ
-ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ
-อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ
-ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน
-เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา
-ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา
-สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ
-นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ
-วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป
-สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ
-อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขาร

เมื่อพระองค์ทรงกำหนดโดยอนุโลมอีก จึงได้กำหนดเอาว่า
-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
-เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ
-เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
-เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ
-เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
-เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
-เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
-เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
-เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ
-เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ
-เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้

พระองค์ทรงกำหนดจำเดิมแต่ต้นจนถึงที่สุด จำเดิมแต่ที่สุดให้ถึงเบื้องต้น โดยเนื่องด้วยอนุโลมและปฏิโลม ทรงกำหนดว่า เมื่อบุคคลพอใจ เพลิดเพลินยินดี ยึดมั่นอยู่ ความยินดี (นนฺทิ) ย่อมเกิดขึ้น ความพอใจในเวทนานั้นเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมีแก่บุคคลนั้น เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ ชื่อว่า ทรงกำหนดจำเดิมแต่ท่ามกลางแล้วให้ถึงที่สุด

พระองค์ทรงกำหนดอาหาร ๔ อย่าง คือ กพฬีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ) มโนสัญเจตนาหาร (อาหารคือมโนสัญเจตนา) วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ) ได้ทรงเห็นว่า

-อาหาร ๔ อย่างนี้ มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด อาหาร ๔ อย่างนี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นเหตุเกิด มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด

-ตัณหามีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ ฯลฯ

-เวทนามีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ ฯลฯ

-ผัสสะมีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ ผัสสะมีสฬายตนะเป็นเหตุ ฯลฯ

-สฬายตนะมีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ สฬายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ ฯลฯ

-นามรูปมีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุ ฯลฯ

-วิญญาณมีอะไรเป็นเหตุ ฯลฯ วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ ฯลฯ

-สังขารมีอะไรเป็นเหตุ สังขารมีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด มีอวิชชาเป็นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด

ชื่อว่า ทรงกำหนดจำเดิมแต่ท่ามกลางแล้วให้ถึงเบื้องต้น

ปฏิจจสมุปบาทของวัฏฏะ

พระมหาบุรุษทรงกำหนดอยู่ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้” ชื่อว่า ทรงกำหนดโดยเนื่องด้วยปฏิจจสมุปบาทของวัฏฏะ กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทของวัฏฏะนั้นอันผูกพันสังสารวัฏเป็นไปแล้ว[อย่างนี้] เปรียบเสมือนเรือนที่ผูก[ส่วนประกอบต่างๆ] เข้ากันไว้

อุปมาว่า นายช่างให้ตั้งเสาลงบนตอม่อศิลาซึ่งขุดฝังไว้ในพื้นดินที่ปรับพื้นที่ราบเรียบแล้ว วางคาน[สำหรับรับน้ำหนัก]ไว้บนเสาเหล่านั้น วางรอดทั้งหลายลงบนคานเหล่านั้น วางแผ่นไม้เป็นพื้นเรียบบนรอดเหล่านั้น ตั้งฝาเรือนขึ้นบนแผ่นกระดานเหล่านั้น วางคานไว้เบื้องบนฝา

เรือนเหล่านั้น วางขื่อบนคานเหล่านั้น วางไม้อกไก่บนขื่อเหล่านั้น ให้วางช่อฟ้าที่ปลายไม้อกไก่แล้วเกี่ยวร้อยเข้าเป็นเรือน ฉันใด สัตว์โลกให้ตั้งเสาคืออุปาทานลงบนตอม่อศิลาคือภพ ซึ่งฝังอยู่ในพื้นดินคือชาติ ชรา และมรณะ วางคานคือตัณหาลงบนเสาคืออุปาทานเหล่านั้น วางรอดคือเวทนาลงบนคานคือตัณหาเหล่านั้น วางแผ่นไม้เป็นพื้นเรียบคือผัสสะบนรอดคือเวทนาเหล่านั้น ให้ตั้งฝาเรือนคือสฬายตนะบนแผ่นกระดานคือผัสสะเหล่านั้น วางคานคือนามรูปไว้เบื้องบนฝาเรือนคือสฬายตนะเหล่านั้น วางขื่อคือวิญญาณบนคานคือนามรูปเหล่านั้น วางไม้อกไก่คือสังขารบนขื่อคือวิญญาณเหล่านั้น ให้วางช่อฟ้าคืออวิชชาที่ปลายไม้อกไก่คือสังขารเหล่านั้น แล้วเกี่ยวร้อยเข้าเป็นเรือนคือสังสารวัฏ ฉันนั้น ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นไปแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า วัฏฏปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทของวิวัฏฏะ

ปฏิจจสมุปบาทของวิวัฏฏะ เหมือนการทำลายเรือน เป็นปฏิจจสมุปบาทที่ขจัดสังสารวัฏเป็นไปด้วยอาการอย่างนี้ว่า

“เพราะความดับอย่างไม่มีเหลือของอวิชชาด้วยมรรคญาณอันประเสริฐ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”

เมื่อช่อฟ้าพังทลายลง ไม้อกไก่ก็พังทลายไป เมื่อไม้อกไก่พังทลายลง ขื่อก็พังทลายไป เมื่อขื่อพังทลายลง คานก็พังทลายไป เมื่อคานพังทลายลง ฝาเรือนก็พังทลายไป เมื่อฝาเรือนพังทลายลง พื้นเรือนก็พังทลายไป เมื่อพื้นเรือนพังทลายลง รอดทั้งหลายก็พังทลายไป เมื่อรอดทั้งหลายพังทลายลง คานทั้งหลายก็พังทลายไป เมื่อคานทั้งหลายพังทลายลง เสาเรือนทั้งหลายก็ล้มลง ฉันใด เมื่อช่อฟ้าคืออวิชชาพังทลายลง ไม้อกไก่คือสังขารก็พินาศไป เมื่อไม้อกไก่คือสังขารพินาศไป ขื่อคือวิญญาณเป็นต้นก็พินาศไป ฉันนั้น ดังนี้ ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทของวิวัฏฏะ

ปฏิจจสมุปบาทชื่อว่า ปัจจยจตุกกะ เป็นไปแล้วตามนัยเป็นต้นว่า

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนาม เพราะนามเป็นปัจจัย จึงมีอายตนะที่ ๖ (มนายตนะ) เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ฯลฯ

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนาม เพราะนามเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ฯลฯ

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีอายตนะที่ ๖ เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ฯลฯ

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ

ปฏิจจสมุปบาทชื่อว่า เหตุจตุกกะ เป็นไปแล้วตามนัยเป็นต้นว่า

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารที่มีอวิชชาเป็นเหตุ เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณที่มีสังขารเป็นเหตุ ฯลฯ จึงมีชรามรณะ

ปฏิจจสมุปบาทชื่อว่า สัมปยุตตจตุกกะ เป็นไปแล้วตามนัยเป็นต้นว่า

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารที่สัมปยุตต์ด้วยอวิชชา เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณที่สัมปยุตต์ด้วยสังขาร ฯลฯ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพที่สัมปยุตต์ด้วยอุปาทาน

ปฏิจจสมุปบาทชื่อว่า อัญญมัญญจตุกกะ เป็นไปแล้วตามนัยเป็นต้นว่า

-เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร แม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีอวิชชา เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ แม้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ฯลฯ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน แม้เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ

อนึ่ง โปรดทราบเนื้อความในเรื่องนี้ตามที่มีได้[๓๖] พึงกำหนดการประกอบหมวดสี่แห่งปฏิจจสมุปบาท ตามนัยที่กล่าวไว้ในปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

---

[๓๖]ข้อความว่า **ตามที่มีได้ (ยถาลาภวเสน)** หมายความว่า โดยยถาลาภนัย คือ สำนวนที่กล่าวตามที่ควรได้รับ ดังข้อความว่า

ตตฺถ จกฺขุมา ปุริโส ตีเร ฐิโต ปสฺเสยฺย สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปิ. (ที.สี.(บาลี) ๙/๒๔๙/๘๔)

“คนตาดียืนที่ขอบสระนั้น เห็นหอยโข่งและหอยกาบ ก้อนกรวดและกระเบื้อง หรือฝูงปลากำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยุดอยู่บ้าง ในสระนั้น”

ธัมมัฏฐิติญาณ

ธัมมัฏฐิติญาณ คือ ปัญญาในการกำหนดปัจจัยว่า

-อวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไป เป็นที่ตั้งแห่งนิมิต เป็นที่ตั้งแห่งความขวนขวาย เป็นที่ตั้งแห่งการประกอบไว้ เป็นที่ตั้งแห่งความพัวพัน เป็นที่ตั้งแห่งมูลเหตุ เป็นที่ตั้งแห่งเหตุ (เหตุทำให้เกิดผล) และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัย (เหตุอุปถัมภ์) ของสังขารทั้งหลาย อวิชชาจึงเป็นปัจจัยด้วยลักษณะ ๙ อย่างนี้ สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

-ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสังขารทั้งหลาย อวิชชาจึงเป็นปัจจัยด้วยลักษณะ ๙ อย่างนี้ สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

-สังขารเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของวิญญาณ ฯลฯ วิญญาณเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของนามรูป ฯลฯ นามรูปเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของสฬายตนะ ฯลฯ สฬายตนะเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของผัสสะ ฯลฯ ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของเวทนา ฯลฯ เวทนาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของตัณหา ฯลฯ ตัณหาเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของอุปาทาน ฯลฯ อุปาทานเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของภพ ฯลฯ ภพเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของชาติ ฯลฯ ชาติเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯลฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของชราและมรณะ ชาติจึงเป็นปัจจัยด้วยลักษณะ ๙ อย่างนี้ ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

-ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ชาติเป็นที่ตั้งแห่งความเกิดขึ้น ฯเปฯ และเป็นที่ตั้งแห่งปัจจัยของชราและมรณะ ชาติจึงเป็นปัจจัยด้วยลักษณะ ๙ อย่างนี้ ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

-อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นเพราะเหตุ แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ ฯลฯ

การประกอบบทตามสมควรในเรื่องนี้ คือ ก้อนกรวดและกระเบื้องหยุดอยู่ แต่ฝูงปลาหยุดอยู่บ้าง ว่ายไปมาบ้าง

-สังขารเป็นเหตุ วิญญาณเกิดขึ้นเพราะเหตุ ฯลฯ แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ

-อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น

-ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาอาศัยปัจจัยเป็นไป สังขารอาศัยอวิชชาเกิดขึ้น แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ฯลฯ แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น

-อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

-ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี อวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

-สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณเกิดขึ้นเพราะปัจจัย ฯลฯ

-ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัย แม้ธรรมทั้งสองอย่างนี้ก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย

ดังนี้เป็นต้น ผู้มีปัญญาพึงอธิบายให้พิสดาร

กลุ่ม ๔

ในปฏิจจสมุปบาทนั้น มีกลุ่ม ๔ คือ

๑. ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ คือ อวิชชาและสังขาร

๒. ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา

๓. ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ตัณหา อุปาทาน และภพ

๔. ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ คือ ชาติ และชรามรณะ

กาล ๓

ในปฏิจจสมุปบาทนี้

๑. อดีตกาล คือ กลุ่มแรก [อวิชชาและสังขาร] เพราะอวิชชาและสังขารในภพก่อนเป็นปัจจัยแก่วิญญาณเป็นต้นในภพนี้

๒. ปัจจุบันกาล คือ กลุ่มกลาง ๒ กลุ่ม [วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน และภพ] เพราะกาลที่ ๓ ซึ่งเป็นอนาคตกาลที่เป็นเหตุสำเร็จได้ด้วยปัจจุบันกาลอันตั้งอยู่ในกาลที่ ๒ ซึ่งเกิดจากอดีตกาล ดังนั้น จึงกล่าวกลุ่มกลาง ๒ กลุ่มว่าเป็นปัจจุบันกาล

๓. อนาคตกาล คือ ชาติ ชรา และมรณะ

อาการ (ส่วน) ๒๐

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอวิชชาและสังขาร ก็เป็นอันแสดงตัณหา อุปาทาน และภพ เพราะอวิชชาและสังขาร พร้อมทั้งตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นกรรม กิเลส และเหตุ เนื่องจากตัณหาและอุปาทานย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากอวิชชา กรรมภพอื่นจากสังขารก็หามีไม่

วัฏฏะ ๓

ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ทั้งในปัจจุบันและอดีตเป็นกรรมวัฏ สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว. อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา.[๓๗]

“ความหลงในกรรมภพก่อนเป็นอวิชชา ความขวนขวายเป็นสังขาร ความชอบใจเป็นตัณหา ความยึดมั่นเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการนี้ในกรรมภพก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพปัจจุบันนี้”

ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิปากวัฏในปัจจุบัน สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตํ เวทนา. อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธุปปตฺติภวสฺมึ ปุเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา.[๓๘]

---

[๓๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๐

[๓๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๐

“ปฏิสนธิในภพปัจจุบันนี้เป็นวิญญาณ ธรรมที่เหมือนหยั่งลงเป็นนามรูป ความใส[แห่งมหาภูตรูป]เป็นอายตนะ การกระทบเป็นผัสสะ การเสวยรสอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการนี้ในอุปปัตติภพปัจจุบันนี้ ย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน”

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงตัณหา อุปาทาน และภพ ก็เป็นอันแสดงอวิชชาและสังขาร ข้าพเจ้าได้กล่าวถึงเหตุในเรื่องนั้นแล้วทีเดียว ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้เป็นกรรมวัฏในปัจจุบัน สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา ฯปฯ เจตนา ภโว. อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธ กมฺม-ภวสฺมึ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา.[๓๙]

“โดยเหตุที่อายตนะในภพนี้สุกงอม ความหลงจึงเป็นอวิชชา ฯลฯ เจตนาเป็นภพ ธรรม ๕ ประการนี้ในกรรมภพนี้ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอนาคตกาล”

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงชาติ ชรา และมรณะ ก็เป็นอันแสดงธรรม ๕ อย่างมีวิญญาณเป็นต้น เพราะชาติ ชรา และมรณะเป็นลักษณะแปรปรวน และวิญญาณเป็นต้นเป็นธรรมที่มีลักษณะแปรปรวน เนื่องจากลักษณะแปรปรวนย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากธรรมที่มีลักษณะแปรปรวน ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้เป็นวิปากวัฏในอนาคต สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อายตึ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ ฯปฯ เวทนา, อิเม ปญฺจ ธมฺมา อายตึ อุปปตฺติ ภวสฺมึ อิธ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา.[๔๐]

“ปฏิสนธิในอนาคตกาลเป็นวิญญาณ ธรรมที่เหมือนหยั่งลงเป็นนามรูป ความใส[แห่งมหาภูตรูป]เป็นอายตนะ การกระทบเป็นผัสสะ การเสวยรสอารมณ์เป็นเวทนา ธรรม ๕ ประการนี้ในอุปปัตติภพต่อไป ย่อมเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือกรรมที่ทำไว้ในภพนี้”

ด้วยเหตุนั้น จึงมีธรรม ๒๐ อย่างโดยอาการ คือ โดยส่วน อนึ่ง โปรดทราบว่า พระพุทธ-องค์ตรัสโดยประกอบกิเลสวัฏไว้ในกรรมวัฏ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นกิเลสวัฏ

ที่เชื่อมต่อ ๓

อนึ่ง ในที่เชื่อมต่อ ๓ อย่างเหล่านี้ ที่เชื่อมต่ออันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) เพราะสังขารเป็นเหตุและวิญญาณเป็นผล ที่เชื่อมต่อ

---

[๓๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๑

[๔๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๑

อันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่า ผลเหตุสนธิ (ต่อผลกับเหตุ) เพราะเวทนาเป็นผล และตัณหาเป็นเหตุ ที่เชื่อมต่ออันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่า เหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) เพราะภพเป็นเหตุ ชาติเป็นผล

โดยประการดังนี้ เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงกำหนดเอาท่ามกลางด้วยประเภทแห่งอนุโลมปฏิโลม พร้อมทั้งอนุโลมและปฏิโลม ในปฏิจจสมุปบาทอันประดับด้วยนัยเป็นอเนกซึ่งเป็นอารมณ์ของปเทสญาณ (ญาณที่รู้เห็นบางส่วน) ทรงกำหนดเอาด้วยการรู้ท่ามกลางแล้วสาวไปถึงที่สุดในปฏิจจสมุปบาทนั้น ทรงกำหนดเอาท่ามกลางด้วยการสาวไปถึงที่สุดในปฏิจจสมุปบาทนั้น ทรงกำหนดเอาด้วยการรู้ท่ามกลางแล้วสาวไปถึงเบื้องต้นในปฏิจจสมุปบาทนั้น ทรงหยั่งญาณลงด้วยการสาวไปถึงท่ามกลาง วัฏฏะ วิวัฏฏะ เหตุจตุกกะ สัมปยุตตจตุกกะ อัญญมัญญจตุกกะ ปัจจย-จตุกกะ ธัมมัฏฐิติญาณ กลุ่ม ๔ กาล ๓ อาการ ๒๐ ที่เชื่อมต่อ ๓ แล้วพิจารณาอยู่ หมื่นโลกธาตุได้สั่นสะเทือน หวั่นไหว โอนเอน จนถึงน้ำรองแผ่นดิน

เรื่องพระสัพพัญญุตญาณ

ลำดับต่อจากนั้น พระองค์ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออกด้วยอาการ[๔๑] ๑๖ อย่าง ยังจตุตถฌานให้เกิดแล้วในที่นั้น ทรงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยศีล มีจิตบริสุทธิ์ ได้กำหนดรูปนาม ยังทิฏฐิวิสุทธิ

---

[๔๑]อาการ ๑๖ อย่าง (ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๔๘/๑๓๓) คือ

๑. ทีฆ์ วา อสฺสสนฺโต ทีฆ์ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆ์ วา ปสฺสสนฺโต ทีฆ์ ปสฺสสามีติ ปชานาติ (เมื่อหายใจเข้ายาว ย่อมรู้ว่าหายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาว ย่อมรู้ว่าหายใจออกยาว)

๒. รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต รสฺสํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ (เมื่อหายใจเข้าสั้น ย่อมรู้ว่าหายใจเข้าสั้น เมื่อหายใจออกสั้น ย่อมรู้ว่าหายใจออกสั้น)

๓. สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอย่อมตระหนักว่า เราจะประจักษ์กองลมทั้งหมด [เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของกองลม] เมื่อหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียกว่า เราจะประจักษ์กองลมทั้งหมด เมื่อหายใจออก)

๔. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (เธอย่อมตระหนักว่า เราจะผ่อนลมหายใจ เมื่อหายใจเข้า เธอย่อมสำเนียกว่า เราจะผ่อนลมหายใจ เมื่อหายใจออก)

๕. ปีติปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปีติปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังปีติให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังปีติให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๖. สุขปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สุขปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังสุขให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังสุขให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

ให้ถึงพร้อมแล้ว ทรงเป็นผู้หมดจดด้วยการข้ามพ้นความสงสัย ด้วยการกำหนดปัจจัยแห่งรูปนามนั้น ทรงหยั่งเห็นรูปนามพร้อมทั้งปัจจัยด้วยนัย ๑๑ ประการ ทรงกำหนดความเกิดและความดับในขันธ์ทั้ง ๕ ทรงกำจัดกิเลสพร้อมทั้งวาสนา (ความเคยชิน) หลายร้อยอย่างอันจำแนกเป็นความมัวเมาในชาติ มัวเมาในโคตร มัวเมาในสุขภาพ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ ความโกรธ (โกธะ) ความผูกโกรธ (อุปนาหะ) ความลบหลู่ (มักขะ) ความตีเสมอ (ปฬาสะ) สาไถย (สาเฐยยะ) ความหัวดื้อ (ถัมภะ) ความถือตัวจัด (อติมานะ) ความประมาท (ปมาทะ) ทุจริต สังกิเลส อกุศล และการท่องเที่ยวไปแห่งตัณหา (ตัณหาวิจริต) เป็นต้น ด้วยอรหัตตมรรคอันสำเร็จพร้อมด้วยการสืบต่อๆ กันแห่งวิปัสสนาญาณจำเดิมแต่อุทยพยญาณนั้น

---

๗. จิตฺตสงฺขารํ ปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. จิตฺตสงฺขารํ ปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] ให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตต-สังขารให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๘. ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักผ่อนจิตตสังขาร [เวทนาและสัญญา] เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักผ่อนจิตตสังขาร เมื่อหายใจออก)

๙. จิตฺตปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. จิตฺตปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้ประจักษ์ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้ประจักษ์ เมื่อหายใจออก)

๑๐. อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้ร่าเริง เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้ร่าเริง เมื่อหายใจออก)

๑๑. สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สมาทหํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้ตั้งมั่น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้ตั้งมั่น เมื่อหายใจออก)

๑๒. วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. วิโมจยํ จิตฺตํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักยังจิตให้หลุดพ้น เมื่อหายใจออก)

๑๓. อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. อนิจฺจานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความไม่เที่ยง เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความไม่เที่ยง เมื่อหายใจออก)

๑๔. วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. วิราคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความปราศจากไป เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความปราศจากไป เมื่อหายใจออก)

๑๕. นิโรธานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. นิโรธานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความดับ เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความดับ เมื่อหายใจออก)

๑๖. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมตระหนักว่า เราจักตามรู้ความสละไป เมื่อหายใจเข้า ย่อมตระหนักว่าเราจักตามรู้ความสละไป เมื่อหายใจออก)

ตัณหาวิจริต คือ การท่องเที่ยวไปแห่งตัณหา มี ๓๖ ประเภท ได้แก่ กามตัณหามี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น x ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา = ตัณหาในรูปภายใน ๑๘ x ตัณหาในรูปภายนอก ๑๘ = ข่ายตัณหา ๓๖

ในยามรุ่งอรุณ พระองค์ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ พร้อมญาณบริวารเป็นอนันต์ คือ

-สีลปริคคหญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ศีล)

-สมาธิปริคคหญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้สมาธิ)

-นามรูปปริคคหญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้นามรูป)

-ปัจจยปริคคหญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม)

-กลาปปริจเฉทญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้กลุ่มรูปนาม)

-อุทยปริจเฉทญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ความเกิดของรูปนาม)

-วยปริจเฉทญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ความดับของรูปนาม)

-ภยตุปัฏฐานญาณ (ญาณรู้เห็นความปรากฏของรูปนามว่าเป็นสิ่งน่าสะพรึงกลัว)

-อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณรู้เห็นรูปนามว่าเป็นโทษ)

-มุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณที่เป็นเหตุให้ต้องการพ้นไปจากรูปนาม)

-ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้อีกเพื่อปล่อยวางสังขาร)

-อนุโลมญาณ (ญาณคล้อยตามวิปัสสนาญาณขั้นต่ำและมรรคขั้นสูง)

-โคตรภูญาณ (ญาณข้ามพ้นโคตรของปุถุชนและเข้าถึงโคตรของพระอริยบุคคล)

-ทุกปริจเฉทญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวดสอง) มี เหตุทุกะ เป็นต้น

-ติกปริจเฉทญาณ (ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๓) มี ภพ ๓ ยาน ๓ วิโมกข์ ๓ อัทธา ๓ วัฏฏะ ๓ มูล ๓ สังขาร ๓ และกุสลติกะ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๔ มี มรรค ๔ ปฏิสัมภิทา ๔ กำเนิด ๔ อริยวงศ์ ๔ อคติคมนะ (การถึงอคติ) ๔ สังคหวัตถุ (เหตุแห่งการช่วยเหลือเกื้อกูล) ๔ อริยโวหาร (ถ้อยคำของผู้ประเสริฐ) ๔ อนริยโวหาร (ถ้อยคำของผู้ไม่ประเสริฐ) ๔ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ และอิทธิ-บาท ๔ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๕ มี เจโตขีละ (ตะปูตรึงใจ) ๕ เจตโสวินิพันธนะ (เครื่องผูกใจ) ๕ วิมุตตายตนะ (เหตุของความหลุดพ้น) ๕ วิมุตติ (ความหลุดพ้น) ๕ ปริปาจนียธรรม (ธรรมบ่มอินทรีย์ให้สุกงอม) ๕ ปธานิยังคะ (องค์ของผู้ปรารภความเพียร) ๕ อินทรีย์ ๕ และพละ ๕ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๖ มี อสาธารณญาณ (ญาณที่ไม่ทั่วไปแก่ผู้ไม่ใช่พระพุทธเจ้า) ๖ อนุตตริยธรรม (ธรรมอันยอดเยี่ยม) ๖ ธาตุ ๖ วิหารธรรม ๖ คารวะ ๖ และอภิญญา ๖ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๗ มี นิชชรวัตถุ (เหตุทำให้วิบัติ) ๗ โพชฌงค์ ๗ และอนุสัย ๗ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๘ มี อริยมรรคมีองค์มรรค ๘ อภิภายตนะ (ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำอารมณ์ได้) ๘ โลกธรรม ๘ และมิจฉัตตธรรม ๘

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๙ มี สัตตาวาส ๙ อนุปุพพวิหาร ๙ พรหมวิหาร ๙ และปัญญาภาวนา ๙ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๐ มี กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐ อกุศลกรรมบถ ๑๐ สัญญา ๑๐ ภาวนา ๑๐ ขีณาสวพละ ๑๐ และทศพลญาณ ๑๐ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๑ มี เมตตานิสงส์ ๑๑ และกามคุณ ๑๑ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๒ มี อายตนะ ๑๒ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๓ มี ธุดงค์ ๑๓ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๔ คือ พุทธญาณ ๑๔

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๕ มี จรณะ ๑๕ และรูปาวจรจิต ๑๕ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ธรรมหมวด ๑๖ มี การกำหนดลมหายใจเข้าออก ๑๖ อย่าง เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้พุทธธรรม ๑๘

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ปัจจเวกขณญาณ ๑๙ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้กิริยาจิต ๒๐ ดวง

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้กุศลจิต ๒๑ ดวง

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้อินทรีย์ ๒๒ อย่าง

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้กามาวจรวิปากจิต ๒๓ ดวง เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้สมันตปัฏฐาน ๒๔ ปัจจัย เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับไปของเบญจขันธ์ ๒๕ อย่างเป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้อภิสังขาร (เจตนากรรม) ๒๙ อย่าง

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้วิปากจิต ๓๖ ดวง

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้อนุปัสสนา ๔๐ เป็นต้น

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ทิฏฐิ ๖๒

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ญาณวัตถุ (ที่ตั้งของญาณ) ๗๗

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ตัณหาวิจริต ๑๐๘

-ญาณที่เป็นเครื่องกำหนดรู้อัธยาศัยและอนุสัยเป็นต้นของเหล่าสัตว์ในโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด

-มหาวชิรญาณ[๔๒] ๒๔ แสนโกฏิ

ในขณะนั้น หมื่นโลกธาตุประดับตกแต่งแล้ว ต้นไม้ เครือเถา และพุ่มไม้ที่เป็นไม้ดอกล้วนผลิดอกบานสะพรั่ง ไม้ผลก็ผลิผล ที่ลำต้น ที่กิ่ง และที่เครือเถาล้วนมีปทุมชาติออกดอกเบ่งบาน ในอากาศมีปทุมชาติห้อยย้อย ที่แผ่นหินศิลาดาษก็ปริแยก บังเกิดปทุมชาติพร้อมก้านกอละ ๗ ดอก หมื่นโลกธาตุงามสง่าน่ารื่นรมย์ใจเหลือประมาณ เปรียบดั่งพวงมาลัยที่ถูกโยนร่อนไป เหมือนกองบุปผชาติที่นำมาผูกรวมกันไว้ ประดุจทางลาดดอกไม้ที่จัดแจงปูลาดไว้สวยงาม และราวกะบุปผาสน์ที่นายมาลาการจัดแต่งไว้เป็นอย่างดี

ที่ขอบจักรวาลมีโลกันตริกนรก (นรกขอบจักรวาล) มีขนาด ๘ พันโยชน์ ที่ไม่เคยมีแสงสว่างมาก่อน ก็เกิดโอภาสสว่างไสวเป็นอันเดียวกันเหมือนปรากฏแสงสุริย์ ๗ ดวงพร้อมๆ กัน มหาสาครลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ก็กลายเป็นน้ำมีรสหวาน ทั้งยังดารดาษด้วยปทุมเบญจวรรณ แม่น้ำทั้งปวงหยุดไหลริน คนตาบอดเห็นรูปได้ คนหูหนวกก็ได้ยินเสียง คนง่อยเปลี้ยก็เดินได้ คนค่อมก็มีตัวตรงขึ้น เครื่องจองจำมีโซ่ตรวนเป็นต้นล้วนหลุดลุ่ย

ตั้งแต่ขอบปากจักรวาลเบื้องบูรพา ติดเนื่องไปด้วยระเบียบทิพยธงชัยและธงแผ่นผ้า เปล่งรัศมีตลอดไปจนถึงขอบปากจักรวาลด้านปัจฉิมทิศา ตั้งแต่ขอบปากจักรวาลด้านปัจฉิมนั้น ก็เนืองแน่นไปด้วยด้วยธงชัยและธงแผ่นผ้า ตลอดไปจนถึงขอบปากจักรวาลด้านบูรพา ตั้งแต่ขอบปากจักรวาลด้านทิศทักษิณ ติดเนื่องไปด้วยระเบียบทิพยธงชัยและธงแผ่นผ้า เปล่งรัศมีตลอดไปจนถึงขอบปากจักรวาลด้านทิศอุดร ตั้งแต่ขอบปากจักรวาลด้านทิศอุดรนั้น ติดเนื่องไปด้วยระเบียบทิพยธงชัยและธงแผ่นผ้า เปล่งรัศมีตลอดไปจนถึงขอบปากจักรวาลด้านทิศทักษิณ ตั้งแต่พื้นเมทนีดล ก็เนืองแน่นด้วยระเบียบทิพยธงชัยและธงแผ่นผ้าไปจนถึงพรหมโลก ตั้งแต่พรหมโลก ก็เนืองแน่นด้วยระเบียบทิพยธงชัยและธงแผ่นผ้าไปจนถึงพื้นเมทนีดล หมื่นโลกธาตุหวั่นไหว มหาเมฆคำรามกึกก้อง บรรพตทั้งหลายโอนเอียงประหนึ่งฟ้อนรำ มหาสมุทรเกิดเสียงคลื่นคำราม ฝูงช้างต่างส่ง

---

[๔๒]**มหาวชิรญาณ** คือ ญาณอันยิ่งใหญ่ที่คมกล้าเหมือนเพชร หมายถึง วิปัสสนาญาณและมรรคญาณที่บรรลุความแก่กล้าด้วยการเจริญสมาบัติ ๘ ซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระญาณที่ดำเนินไปก่อนและดำเนินไปตามสมาบัติที่ทรงเข้าทุกวัน ดังข้อความว่า

จตุวีสติโกฏิสตสหสฺสสมาปตฺติสญฺจาริมหาวชิรญาณ์. ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๖๑

“มหาวชิรญาณที่ดำเนินไป ๒๔ แสนโกฏิขณะ”

เสียงโกญจนาท ฝูงม้าต่างเปล่งเสียงหฤหรรษ์ ฝูงสีหะบันลือสีหนาท ฝูงพยัคฆาคำรามร้อง เหล่าพรหมพากันดีดนิ้ว เหล่าอสูรกล่าวสดุดี ทวยเทพให้สาธุการ ฝูงนาคและสุบรรณประกาศก้อง ถึงชัยชนะ สกลโลกธาตุนี้มีเสียงบันลือสนั่นเป็นอันเดียวกัน มีเสียงสาธุการเป็นอันเดียวกัน มีมหรสพเป็นอันเดียวกัน มีโกลาหลเป็นอันเดียวกัน มีสิริอันงามเลิศเป็นอันเดียวกัน ด้วยปรากฏความอัศจรรย์เป็นอเนก คือ ด้วยเสียงสาธุการของทวยเทพ ด้วยเสียงสดุดีของเหล่าอสูร ด้วยเสียงปรบมือของเหล่าพรหม ด้วยเสียงคำรามร้องของฝูงพยัคฆา ด้วยเสียงบันลือสีหนาทของฝูงราชสีห์ ด้วยเสียงหฤหรรษ์ของฝูงม้า ด้วยเสียงโกญจนาทของฝูงช้าง ด้วยเสียงคำรามของคลื่นในมหาสมุทร ด้วยการโอนเอียงประหนึ่งฟ้อนรำของบรรพต ด้วยเสียงคำรามกึกก้องของมหาเมฆ ด้วยการหวั่นไหวของหมื่นโลกธาตุ

เมื่ออัจฉริยธรรมปรากฏแล้วด้วยสิริสมบัติอันหาประมาณมิได้ และการบูชาที่งามเลิศทรงสิริอันไม่มีสิ้นสุด พระโพธิสัตว์ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณแล้ว เป็นผู้เลิศกว่าเหล่าสัตว์ที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า และมีสี่เท้า เป็นต้น ทรงเปล่งอุทานด้วยคำว่า อเนกชาติสำสารำ เป็นต้น อันพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงละเว้น

โดยประการดังนี้ โปรดทราบความเกิดขึ้นของพระศาสดาผู้แสดงอนาคตวงศ์นั้น

การเสวยวิมุตติสุขตลอด ๗ วัน

ในคำถามว่า “ทรงแสดงในกาลไหน” โปรดทราบสัมพันธ์[เนื้อความ] ดังนี้

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเปล่งอุทานที่พระพุทธเจ้าผู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้วได้เปล่งไว้ด้วยประการฉะนี้แล้ว ประทับนั่งบนบัลลังก์แห่งชัยชนะอันมั่นคงประเสริฐเลิศ ซึ่งเป็นผลบุญที่พระองค์ได้บำเพ็ญสั่งสมไว้โดยตัดศีรษะที่ประดับดีแล้ว ควักดวงตาที่หยอดดีแล้ว ควักเนื้อหทัยแล้วมอบให้ตลอดกาลอันหาประมาณมิได้ตั้งหลายร้อยโกฏิกัป ทรงบริจาคพระโอรสผู้เช่นกับชาลีกุมาร ทรงบริจาคพระธิดาผู้เช่นกับกัณหาชินากุมารี ทรงบริจาคพระมเหสีผู้เช่นกับพระนางมัทรีเทวี ได้ทรงยังกาลให้ล่วงพ้นไป ๗ วันด้วยสุขในสมาบัติหลายแสนโกฏิเป็นอเนกอนันต์

การเพ่งดูต้นโพธิ์ตลอด ๗ วัน

ครั้นล่วง ๗ วัน พระองค์ทรงออกจากสมาบัติ เสด็จเหาะขึ้นสู่อากาศ ทรงแสดงยมก-ปาฏิหาริย์อันไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก เพื่อเปลื้องความสงสัยของเทวดาบางตนที่เกิดความสงสัยในการแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ทรงเนรมิต :-

-ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหน้า สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหลัง
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหลัง สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องหน้า
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระเนตรเบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระกรรณเบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากช่องพระนาสิกเบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากจะงอยพระอังสาเบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระหัตถ์เบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระปรัศว์เบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระบาทเบื้องขวา สายน้ำพุ่งออกจากพระบาทเบื้องซ้าย
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระบาทเบื้องซ้าย สายน้ำพุ่งออกจากพระบาทเบื้องขวา
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระองคุลี สายน้ำพุ่งออกจากระหว่างพระองคุลี
-ท่อไฟพุ่งออกจากระหว่างพระองคุลี สายน้ำพุ่งออกจากพระองคุลี
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละเส้น สายน้ำพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละเส้น
-ท่อไฟพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละขุม สายน้ำพุ่งออกจากพระโลมาแต่ละขุม

พระองค์เสด็จลงจากอากาศแล้ว ประทับยืน ณ อุดรทิศาภาคอันอาศัยบูรพาทิศ (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ) ทรงเพ่งดูบวรบัลลังก์อันเป็นสถานที่บรรลุถึงกำลังแห่งพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมาในกาลอันหาที่สุดมิได้ด้วยพระเนตรทั้งสองที่มิได้กระพริบตลอด ๗ วัน

การเสด็จจงกรมตลอด ๗ วัน

ภายหลังต่อมา พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตรัตนจงกรมอันยาวไปทางทิศบูรพาและทิศปัจฉิม ซึ่งอยู่ระหว่างอนิมิสเจดีย์และโพธิบัลลังก์ เสด็จจงกรม ณ รัตนจงกรมที่ทรงเนรมิตนั้น ยังกาลให้ล่วงไป ๗ วันด้วยวิมุตติสุขอันยอดเยี่ยม

การประทับ ณ รัตนฆรเจดีย์ตลอด ๗ วัน

พระผู้มีพระภาคประทับนั่ง ณ เรือนแก้วอันเหล่าเทวดาเนรมิตในระหว่างแห่งทิศปัจฉิมและทิศอุดร (ตะวันตกเฉียงเหนือ) จากมหาโพธิบัลลังก์ ทรงพินิจพระสัทธรรมที่ทรงแทงตลอดแล้วได้เริ่มพิจารณาด้วยลักษณะต่างๆ ทรงพิจารณาเห็นเวไนยสัตว์ที่ควรแนะนำก่อน ดำริว่าเราควรแนะนำเหล่าสัตว์เพียงเท่าใด ได้ทรงเห็น เวไนยสัตว์ที่กำหนดได้ด้วยจำนวน ๒๔ อสงไขย ๔๗ แสนโกฏิ

อนึ่ง ในบรรดาเวไนยสัตว์ที่พระสัพพัญญูพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในหลายพระองค์ควรแนะนำ บางคนเป็นราคจริต บางคนเป็นโทสจริต บางคนเป็นโมหจริต บางคนเป็นวิตกจริต บางคนเป็นศรัทธาจริต บางคนเป็นปัญญาจริต เทศนาที่ประกอบด้วยอสุภะ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีราคจริต เทศนาที่ประกอบด้วยเมตตา เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจริต เทศนาที่ประกอบด้วยที่อยู่ของครูเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโมหจริต เทศนาที่ประกอบด้วยอานาปานสติเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีวิตกจริต เทศนาที่ประกอบด้วยพระพุทธคุณเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต เทศนาที่ประกอบด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีปัญญาจริต ก็แลเวไนยสัตว์เหล่านั้นมี ๖ ประเภทโดยจำแนกตามจริต

เวไนยสัตว์มี ๓ ประเภท คือ

๑. อุคฆฏิตัญญู ผู้รู้แจ้งเร็ว
๒. วิปัญจิตัญญู ผู้รู้แจ้งช้า
๓. เนยยะ ผู้พอจะแนะนำได้

ในเวไนยสัตว์เหล่านั้น เทศนาโดยสังเขปเหมาะแก่อุคฆฏิตัญญู เทศนาปานกลางเหมาะแก่วิปัญจิตัญญู เทศนาโดยพิสดารเหมาะแก่เนยยะ อนึ่ง เวไนยเหล่านั้นตั้งมั่นในศีล ทำจิตให้เป็นเอกัคคตาด้วยสมาธิ เจริญวิปัสสนาด้วยปัญญา พึงเป็นผู้บรรลุอริยธรรมได้ ดังนั้น พระสัพพัญญูพุทธเจ้าจึงทรงพิจารณาวินัยเทศนา อันแสดงเรื่องศีล ซึ่งประดับด้วยนัยเป็นอเนกโดยจำแนกเป็นปาราชิกกัณฑ์ สังฆาทิเสส อนิยต นิสสัคคีย์ ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ เสขิยะ อธิกรณสมถะ อุภโต-

วิภังค์ ขันธกะ และบริวาร เป็นต้น [หลังจากนั้น]ทรงพิจารณาสุตตันตเทศนา อันแสดงเรื่องสมาธิ ซึ่งประดับด้วยนัยเป็นอเนกโดยจำแนกเป็นทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ชาดก นิเทศ ปฏิสัมภิทามรรค ธรรมบท และอุทาน เป็นต้น [ต่อจากนั้น]ทรงพิจารณาอภิธรรมเทศนา อันแสดงเรื่องปัญญา ซึ่งประดับด้วยนัยเป็นอเนก ครั้นพิจารณาธรรมสังคณีปกรณ์แล้ว ลำดับต่อจากนั้น ทรงพิจารณาวิภังคปกรณ์ ลำดับต่อจากนั้น ทรงพิจารณาธาตุกถาปกรณ์ ลำดับต่อจากนั้น ทรงพิจารณาปุคคลบัญญัตติปกรณ์ ลำดับต่อจากนั้น ทรงพิจารณากถาวัตถุปกรณ์ ลำดับต่อจากนั้น ทรงพิจารณายมกปกรณ์ ลำดับต่อจากนั้น เมื่อทรงพิจารณาสมันตปัฏฐานอันมีนัยหาที่สุดมิได้โดยจำแนกเป็นติกปัฏฐาน และทุกปัฏฐาน เป็นต้น ด้วยนัยว่า เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย เป็นต้น จิตของพระองค์ย่อมผ่องใส

ลำดับต่อจากนั้น เมื่อพระสรีระผ่องใสยิ่งด้วยรูปที่เกิดจากจิตนั้น พระโลหิตได้ผ่องใสแล้ว กลุ่มพุทธรัศมีได้ซ่านออกจากพระวรกายทั้งสิ้นนั้น กลุ่มพระฉัพพรรณรัศมี ๖ ประการ คือ

-รัศมีสีเขียวเหมือนสายธารแห่งแก้วทับทิมที่ไหลออกจากหม้อทองคำ และกลุ่มพวงมาลัยดอกสามหาว

-รัศมีสีเหลืองเหมือนสีทอง สีน้ำย้อมดอกหญ้าฝรั่นที่ไหลออกจากหม้อคำ และกลุ่มพวงมาลัยดอกอังกาบ และดอกกรรณิการ์

-รัศมีสีแดงเหมือนสายธารแห่งแก้วประพาฬ หน่ออ่อนสีแดง ดอกทองกวาวสีแดง ดอกชบา และกลุ่มพวงมาลัยดอกไม้

-รัศมีสีขาวเหมือนสายธารสีเงิน ดอกมะลิซ้อน และพวงมาลัยดอกมะลิวัลย์

-รัศมีสีหงสบาทเหมือนกลุ่มพวงมาลัยดอกหงอนไก่

-รัศมีมีสีประภัสสร เหมือนฐานะที่มีสีเขียวเข้มในดอกสามหาว ประดุจฐานะที่มีสีเหลืองจัดในดอกกรรณิการ์ เปรียบดั่งฐานะที่มีสีแดงเข้มในดอกชบา ราวกะดาวประกายพฤกษ์ คล้ายกับฐานะที่มีสีหงสบาทเข้มในสีหงสบาท

รัศมีดังกล่าวมีขนาดเท่าลำต้นตาล วงล้อรถ วงล้อเกวียน และกูฏาคาร ซ่านออกจากพระวรกายเบื้องหน้าพุ่งไปทางทิศบูรพาแล้วล่วงพ้นจักรวาลบรรพต เป็นไปในโลกธาตุทั้งหลายอันไม่มีที่สุดจนถึงการอันตรธานไปของพระศาสนา รัศมีที่ซ่านออกจากพระวรกายด้านหลังก็อย่างนั้นเหมือนกัน พุ่งไปทางทิศปัจฉิมแล้วล่วงพ้นจักรวาลบรรพต เป็นไปในโลกธาตุทั้งหลายอย่างนั้นเหมือนกัน เช่นเดียวกันนี้ พระรัศมีที่ซ่านออกจากพระวรกายด้านขวาได้พุ่งไปทางทิศทักษิณ

พระรัศมีที่ซ่านออกจากพระวรกายด้านซ้ายได้พุ่งไปทางทิศอุดร ผู้มีปัญญาพึงกล่าวโดยพิสดารตามนัยก่อน

กลุ่มพระฉัพพรรณรังสีของพระพุทธเจ้ามีประมาณดังกล่าวแล้ว ซึ่งซ่านออกจากพระวรกายเบื้องล่าง ไปจับมหาปฐพีใหญ่อันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ แล้วทะลุแผ่นดินลงไปจับน้ำซึ่งรองแผ่นดินหนา ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ แล้วเจาะน้ำลงไปจับลมหนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ ทะลุลมแล้วแล่นไปสู่อัชฎากาศ เป็นไปจนถึงการอันตรธานไปของพระศาสนา

กลุ่มพระฉัพพรรณรังสีของพระพุทธเจ้า ซึ่งซ่านออกจากพระวรกายเบื้องบน พุ่งไปสู่นภากาศ เหมือนฝูงช้างฉัททันตะ ฝูงม้าวลาหก ฝูงจิตตกูฏหงส์ และฝูงสุบรรณ พุ่งขึ้นทะลุพื้นพิภพ ๒๔ ชั้น คือ พุ่งแทงตลอดจาตุมหาราชิกาไปถึงชั้นดาวดึงส์ จากนั้นก็ไปถึงชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี และชั้นปรนิมมิตวสวัตดี จากนั้นก็ไปถึงพรหมชั้นปาริสัชชา พรหมชั้นปุโรหิต พรหมชั้นมหาพรหม พรหมชั้นปริตตาภา พรหมชั้นอัปปมาณาภา พรหมชั้นอาภัสสรา พรหมชั้นปริตต-สุภา พรหมชั้นอัปปมาณสุภา พรหมชั้นสุภกิณหา พรหมชั้นเวหัปผลา อสัญญสัตวพรหม พรหมชั้นอวิหา พรหมชั้นอตัปปา พรหมชั้นสุทัสสา พรหมชั้นสุทัสสี พรหมชั้นอกนิฏฐา พรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ พรหมชั้นวิญญานัญจายตนะ พรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ พรหมชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วแล่นไปสู่อัชฎากาศ เป็นไปจนถึงการอันตรธานไปของพระศาสนา ทิศสิบทิศทั้งปวงในวันนั้น ไพโรจน์โชติชัชวาล เหมือนปกคลุมทั่วล้อมรอบด้วยสายรุ้งที่แผ่ไปด้วยสีเขียว สีของแก้วประพาฬ และสีเงินเป็นต้น พร้อมทั้งกลุ่มสายฟ้าแลบเป็นต้น อีกทั้งประดุจมีสายฟ้าแลบที่อลงการต่างๆ นานา

การเสวยวิมุตติสุข ณ ควงไม้อชปาลนิโครธตลอด ๗ วัน

พระผู้มีพระภาคทรงให้วันทั้ง ๗ ผ่านไปด้วยการพิจารณาธรรมในรัตนฆรเจดีย์นั้นอย่างนี้ เสด็จลุกขึ้นจากรัตนฆรเจดีย์นั้น เสวยวิมุตติสุขอันยอดเยี่ยม ณ ควงไม้อชปาลนิโครธที่อยู่ทางทิศปราจีนของโพธิบัลลังก์ ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน ณ ที่นั้น ธิดามารทั้งหลายเข้าไปเฝ้าพระองค์ทรงปฏิเสธธิดามารเหล่านั้นแล้ว ทรงเสด็จลุกขึ้นจากที่นั้น แล้วเสด็จไปสู่ควงไม้มุจลินท์

การเสวยวิมุตติสุข ณ ควงไม้มุจลินท์ตลอด ๗ วัน

ในขณะนั้น ฝนเจือลมหนาวตลอด ๗ วันได้บังเกิดขึ้น พญานาคชื่อมุจลินท์ออกจากที่อยู่ของตน เห็นมหาเมฆซึ่งยังฝนให้ตกที่เกิดจากเมฆร้อยชั้นพันชั้นเป็นต้น แม้จะสามารถเนรมิตเรือนที่

สร้างด้วยทองคำและแก้วมณีเป็นต้นด้วยฤทธิ์ ก็ไม่เนรมิตเรือนดังกล่าว กลับเนรมิตเรือนที่มีพื้นเช่นกับกลุ่มแก้วมณีสีเขียวที่สรีระเรือนกายแห่งตน มีขนดของตนเป็นผนังกั้นมีม่านล้อมทำด้วยดิ้นทองและดิ้นเงิน เหนือขึ้นไปมีพังพานเป็นเพดานทิพย์อันงามวิจิตรเกลื่อนกล่นด้วยดาวทอง ดาวแก้วมณี ดาวแก้วประพาฬ และดาวเงินเป็นต้น มีพวงดอกไม้หอม พวงมาลัย และพวงแก้วมุกดาห้อยย้อยลง มีประทีปน้ำมันใสลุกโพลงโชยกลิ่นหอมไปทั่ว มีควันหอมและจุรณหอมอันเป็นทิพย์ เหมาะแก่การพำนักอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ มีบัลลังก์แก้วมณีที่กอปรด้วยเครื่องลาดสีขาวเป็นต้นที่ตั้งไว้เป็นอย่างดีในท่ามกลาง กั้นรัตนเศวตฉัตรไว้ กว้างใหญ่เท่าพื้นชั้นล่างของโลหปราสาท มีสิริเสมอด้วยพรหม-วิมานที่น่ารื่นรมย์ใจยิ่งนัก ครอบงำสิริแห่งพระคันธกุฎี พระผู้มีพระภาคได้ประทับเสวยวิมุตติสุขอันยอดเยี่ยมในที่นั้นตลอด ๗ วัน

การเสวยวิมุตติสุข ณ ควงไม้ราชายตนะตลอด ๗ วัน

ต่อจากนั้นล่วงไป ๗ วัน สายฝนหยุดตก ท้องฟ้าสว่างกระจ่างแจ้ง พระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากควงไม้มุจลินท์นั้น ครั้งนั้น นาคราชสละสรีระนั้นแล้วจำแลงร่างเป็นมาณพ ยืนประนมมือถวายอภิวาทอยู่เบื้องพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาค ทูลถามว่า พระองค์ทรงประทับอยู่สบายหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “มหาบพิตร ชื่อว่าเวลาที่เราไม่อยู่อย่างเป็นสุขเป็นไม่มี”

ครั้นประทับอยู่ ณ ที่นั้นตลอด ๗ วันอย่างนี้แล้ว เสด็จเข้าไปใกล้ต้นราชายตนะ ให้วันเวลาผ่านไปด้วยสุขในสมาบัติ ประทับอยู่แม้ในที่นั้นตลอด ๗ วัน

พรหมอาราธนาแสดงธรรม

พระผู้มีพระภาคทรงยังวันเวลาให้ผ่านไป ๗ สัปดาห์ ณ ที่ใกล้โพธิบัลลังก์อย่างนี้แล้ว ในวันที่ครบ ๔๙ วัน ทรงเคี้ยวไม้ชำระฟันทำจากพลูที่ท้าวสักกเทวราชน้อมนำเข้ามาถวาย แล้วเสวยน้ำจากสระอโนดาต ทรงรับบาตรศิลาอันทรงค่ามากที่ท้าวมหาราชทั้ง ๔ น้อมนำมาถวายรับก้อนข้าวกวนหอมหวานที่ถวายโดยนายวาณิชสองพี่น้องชื่อตปุสสะและภัลลิกะอันเทวดากระตุ้นเตือน ครั้นเสวยแล้วได้โปรดนายวาณิชสองพี่น้องเหล่านั้นให้ดำรงอยู่ในความเป็นเทวาจิกอุบาสก ทรงมอบพระเกศาธาตุกำพระหัตถ์หนึ่งแก่นายพาณิชทั้งสองเหล่านั้น จำเดิมแต่นั้น เสด็จไปสู่ควงไม้อชปาลนิโครธนั่นแล ประทับนั่ง ณ ที่นั้น ทรงพิจารณาความลึกซึ้งแห่งธรรมด้วยความดำริเป็นต้นว่า

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย.[๔๓]

“ธรรม [อริยสัจ ๔] อันเราบรรลุแล้วนี้ ลุ่มลึก เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้”

พระองค์ทรงยังความดำริ กล่าวคือความเป็นผู้ขวนขวายน้อยในการแสดงธรรมอันเป็นอาจิณของพระพุทธเจ้าทั้งปวงให้เกิดขึ้นแล้ว ทรงได้รับอาราธนาจากท้าวสหัมบดีพรหมที่มีพรหมผู้อยู่ในหมื่นจักรวาลเป็นต้นแวดล้อมแล้ว ทรงให้ปฏิญญาแก่ท้าวสหัมบดีพรหมนั้น ทรงทราบว่าอาฬารดาบสและอุทกดาบสทั้งสองถึงแก่พิราลัยแล้ว ได้เสด็จจาริกไปกรุงพาราณสี ทรงประสงค์จะแสดงธรรมแก่เบญจวัคคีย์ชื่อโกณฑัญญะ ภัททิยะ วัปปะ มหานามะ และอัสสชิ ทรงดำเนินทางไกล ๑๘ โยชน์ ได้พบอาชีวกนามว่าอุปกะในระหว่างโพธิมณฑลกับนิคมคยาสีสะ ซึ่งทูลถามว่า

วิปฺปสนฺนานิ โข เต อาวุโส อินฺทฺริยานิ ปริสุทฺธานิ. ปริสุทฺโธ ฉวิวณฺโณ ปริโยทาโต. กํ วา ตฺวํ อุทฺทิสฺส ปพฺพชิโต. โก วา เต สตฺถา. กสฺส วา ตฺวํ ธมฺมํ โรเจสิ. โกนาโม ตฺวํ. กตฺถ คมิสฺสสิ. กิมตฺถาย คมิสฺสสิ.

“ผู้มีอายุ อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก ผิวพรรณของท่านบริสุทธิ์ผุดผ่อง ท่านบวชอุทิศใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน หรือท่านชอบใจธรรมของใคร ท่านมีชื่อว่าอะไร ท่านจะเดินทางไปไหน ท่านจะเดินทางไปเพื่อประโยชน์อะไร”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า พระองค์เป็นสัพพัญญู ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

สพฺพาภิภู สพฺพวิทูหมสฺมิ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อนูปลิตฺโต
สพฺพญฺชโห ตณฺหากฺขเย วิมุตฺโต
สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยํ.

“เราเป็นผู้ครอบงำธรรมทั้งปวง รู้แจ้งธรรมทั้งปวง มิได้แปดเปื้อนในธรรมทั้งปวง ละธรรมทั้งปวงได้สิ้นเชิง หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ตรัสรู้ยิ่งเอง แล้วจะพึงกล่าวอ้างใครเล่า”

น เม อาจริโย อตฺถิ สทิโส เม น วิชฺชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล.

“เราไม่มีอาจารย์ เราไม่มีผู้เสมอเหมือน เราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับทั้งเทวโลก”

---

[๔๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๗

อหำ หิ อรหา โลเก อหำ สตฺถา อนุตฺตโร
เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สีติภูโตสฺมิ นิพฺพุโต.

“เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองเพียงผู้เดียว เป็นผู้เยือกเย็น ดับกิเลสได้แล้วในโลก”

ธมฺมจกฺกำ ปวตฺเตตุ คจฺฉามิ กาสินำ ปุรำ
อนฺธีภูตสฺมึ โลกสฺมึ อาหญฺฉำ อมตทุนฺทุภึ.

“เราจะไปเมืองหลวงแห่งชาวกาสี เพื่อประกาศธรรมจักร ตีกลองอมตธรรมไปในโลกอันมืดมน”

พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกถึงป่าอิสิปตนะ ให้ปัญจวัคคีย์ยอมรับ[ว่าพระองค์เป็นพระสัพพัญญู]แล้ว มีพรหมหลายโกฏิแวดล้อมแล้ว ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตร ยังพระโกณฑัญญเถระและพรหม ๑๘ โกฏิให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลแล้ว ในวันนั้นนั่นแหละ ทรงยังยักษ์เสนาบดีทั้งสองคือสาตาคิรียักษ์และเหมวตยักษ์ผู้มียักษ์พันหนึ่งแวดล้อมให้รู้แจ้งโสดาปัตติมรรค ประทับอยู่ในป่าอิสิปตนะนั้นนั่นเอง ทรงแสดงโมเนยยปฏิปทาแก่พระนาลกเถระ ทรงส่งพระนาลกะเถระไปแล้ว ได้ให้ยสกุลบุตรเป็นต้นบรรพชาแล้ว ทรงให้กุลบุตรสำเร็จเป็นพระอรหันต์๖๐ รูป ภายในพรรษา ครั้นอยู่จำพรรษาปวารณาแล้ว ตรัสกะภิกษุ ๖๐ รูปด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

จรถ ภิกฺขเว จาริกำ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานำ. มา ภิกฺขเว เทฺว เอเกน มคฺเคน อคมิตฺถ. เทเสถ ภิกฺขเว ธมฺมำ อาทิกลฺยาณำ มชฺเฌกลฺยาณำ ปริโยสานกลฺยาณำ สตฺถำ สพฺยญฺชนำ เกวลปริปุณฺณำ ปริสุทฺธำ พฺรหฺมจริยำ ปกาเสถ.[๔๔]

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน เพียบพร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ”

ครั้นแล้วทรงส่งไปในทิศทั้งหลาย พระองค์เองเสด็จยังอุรุเวลาเสนานิคม ในระหว่างทาง ทรงให้ภัททวัคคีย์กุมาร ๓๐ คนในชัฏป่าฝ่ายให้รู้แจ้งอนาคามิมรรค สกทาคามิมรรค และโสดาปัตติมรรค ทรงให้บรรพชาด้วยความเป็นเอหิภิกขุแล้วส่งไปในทิศทั้งหลาย แล้วเสด็จเข้าไปหาอุรุเวลกัสสปะ ได้รับปฏิสันถารอันดาบสกระทำแล้ว ทรงทรมานอุรุเวลนาคราชก่อน แล้วแสดงปาฏิหาริย์ ๑,๕๐๐ อย่าง ทรงกำราบอุรุเวลกัสสปะ นทีกัสสปะ และคยากัสสปะ พร้อมบริวาร

---

[๔๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๗

๑,๐๐๐ แล้วให้บรรพชาด้วยความเป็นเอหิภิกขุแล้ว ให้ภิกษุใหม่เหล่านั้นนั่งที่นิคมคยาสีสะ ให้ดำรงอยู่ในอรหัตตผลด้วยอาทิตตปริยายเทศนาอันไปแล้วตามนัยเป็นต้นว่า

สพฺพำ ภิกฺขเว อาทิตฺตำ.[๔๕]

"ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงถูกไฟเผา"

พระองค์มีพระอรหันต์ ๑,๐๐๐ แวดล้อมแล้ว เสด็จจาริกสู่อุทยานนามว่าลัฏฐิวันซึ่งอยู่ใกล้นครราชคฤห์ เพื่อเปลื้องปฏิญญาที่ประทานไว้แก่พระเจ้าพิมพิสาร ทรงโปรดพระเจ้าพิมพิสารจอมราชันย์แห่งแคว้นมคธพร้อมกับบริวาร ๑๑ นหุตะ (หนึ่งนหุตะ = หมื่นล้าน) ให้รู้แจ้งมรรคผล ให้ชน ๑,๐๐๐ คนดำรงอยู่ในความเป็นอุบาสก ในวันรุ่งขึ้น เสด็จจาริกสู่กรุงราชคฤห์โดยมรรควิถีอันท้าวสักกะเนรมิตให้ราบเรียบ ทรงทำภัตกิจในพระราชมณเฑียร ประทับอยู่ในมหาวิหารอันพระเจ้าพิมพิสารนั้นทำแผ่นดินให้สั่นสะเทือนสร้างถวายไว้ในอุทยานเวฬุวัน (ป่าไผ่) ทรงให้กุลบุตรทั้งหลายมีสารีบุตรและโมคคัลลานะเป็นต้นบรรพชาแล้ว ให้ดำรงอยู่ในอรหัตตผล เมื่อพระกาฬุทายีพรรณนาถึงมรรคา[สู่เมืองกบิลพัสดุ์]แล้ว ทรงแวดล้อมด้วยพระขีณาสพสองหมื่นรูป คือชาวกบิลพัสดุ์หมื่นรูปและชาวมคธหมื่นรูป เสด็จจาริกสู่กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงทำยมกปาฏิหาริย์เพื่อทำลายมานะของเจ้าศากยะทั้งลายผู้มาประชุมพร้อมกัน ให้เจ้าศากยะทั้งหลายนมัสการพระองค์แล้ว ในวันรุ่งขึ้น ได้เสด็จจาริกเพื่อภิกขาจารในพระนคร ทรงเปล่งพุทธรัศมีด้วยพุทธลีลาอันหาที่เปรียบมิได้ เปรียบดั่งทำการราดรดด้วยน้ำทอง ได้รับสดุดีจากพระนางพิมพาเทวีด้วยนรสีหคาถา[๔๖]

---

[๔๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๘

[๔๖]นรสีหคาถา คือ คาถาสรรเสริญพระนรสีห์ มี ๑๐ บท ดังข้อความในอรรถกถาชาดก (ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๑๓๐-๑) ว่า

สินิทฺธนีลมุทุกุณฺจิตเกโส สูริยนิมฺมลตลาภินลาโฏ
ยุตฺตตุงฺคมุทุกายตนาโส รำสิชาลวิตโต นรสีโห.

"พระนรสีห์มีพระเกศาเป็นลอนอ่อนดำสนิท มีพื้นพระนลาฏปราศจากมลทินดุจพระอาทิตย์ มีพระนาสิกโค้งอ่อนยาวพอเหมาะ มีข่ายพระรัศมีแผ่ซ่านไป"

ในคัมภีร์คัณฐิบทพบคาถา ๕ บทเหล่านี้ (ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๑๓๒) ว่า

จกฺกวรงฺกิตรตฺตสุปาโท ลกฺขณมณฺฑิตอายตปณฺหิ
จามรฉตฺตวิภูสิตปาโท เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีพระบาทแดงระเรื่อ เพียบพร้อมด้วยกงจักรอันประเสริฐ มีส้นพระบาทยาวประดับด้วยลักษณะ มีอุ้งพระบาทประดับด้วยวาลพีชนีและฉัตร พระนรสีห์พระองค์นั้น เป็นพระราชบิดาของเธอ"

สกฺยกุมารวโร สุขุมาโล ลกฺขณจิตฺติกปุณฺณสรีโร
โลกหิตาย คโต นรวีโร เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

ทรงประทับยืนที่ระหว่างถนน โปรดให้พระเจ้าสุทโธทนมหาราชดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลเป็นต้น ได้กระทำภัตกิจในพระราชมณเฑียรแล้ว เสด็จไปยังวังที่พำนักของพระนางพิมพาเทวี ทรงบรรเทา

"พระองค์เป็นเจ้าชายเชื้อศากยวงศ์อันเลอเลิศ เป็นสุขุมาลชาติ มีพระวรกายเปี่ยมด้วยลักษณะอันวิจิตรนานาประการ เสด็จไปแล้วเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลก พระนรสีห์ผู้เป็นชนประเสริฐสุดพระองค์นั้น เป็นพระราชบิดาของเธอ"

ปุณฺณสสงฺกนิโภ มุขวณฺโณ เทวนราน ปิโย นรนาโค
มตฺตคชินฺทวิลาสิตคามี เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีพระพักตร์ดุจพระจันทร์เพ็ญ ทรงเป็นผู้ประเสริฐ เป็นที่เคารพรักของทวยเทพและมนุษย์ เสด็จไปงามดุจพญาช้างตกมัน พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

ขตฺติยสมฺภวอคฺคกุลีโน เทวมนุสฺสนมสฺสิตปาโท
สีลสมาธิปติฏฺฐิตจิตฺโต เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีพระสกุลอันสูงส่งจากขัตติยวงศ์ ทวยเทพและเหล่ามนุษย์น้อมกราบพระบาท[ของพระองค์]เสมอ มีพระทัยดำรงมั่นในศีลและสมาธิ พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

อายตยุตฺตสุสณฺฐิตนาโส โคปขุโม อภินีลสุเนตฺโต
อินฺทธนูอภินีลภมูโก เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีพระกรรณยาวงาม ดำรงอยู่ดี มีพระเนตรดำสนิทดุจนัยน์ตาโค มีพระโขนงดำโก่งโค้งดุจสายรุ้ง พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

วฏฺฏสุวฏฺฏสุสณฺฐิตคีโว สีหหนู มิคราชสรีโร
กณฺจนสุจฺฉวิอุตฺตมวณฺโณ เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีลำพระศอกลมกลึง มีพระหนุดุจคางราชสีห์ มีพระวรกายดุจราชสีห์ มีพระฉวีวรรณงามเลิศดุจทองคำ พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

สินิทฺธสุคมฺภิรมณฺชุสโฆโส หิงฺคุลพนฺธุกรตฺตสุชิวฺโห
วีสติวีสติเสตสุทนฺโต เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีพระสุรเสียงอันกังวาลไพเราะอ่อนหวาน มีพระชิวหาแดงระเรื่อดุจชาดและดอกชบา มีพระทนต์ขาวเรียบเสมอ ๔๐ ซี่ พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

อณฺชนวณฺณสุนีลสุเกโส กณฺจนปฏฺฏวิสุทฺธนลาโฏ
โอสธิปณฺหรสุทฺธสุอุณฺโณ เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์มีพระเกศางามดำสนิทดุจดอกอัญชัน มีพระนลาฏผุดผ่องดุจแผ่นทอง มีพระอุณาโลมขาวสะอาดดุจดาวประจำรุ่ง พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

คจฺฉตินิลปเถ วิย จนฺโท ตารคณาปริเวจิตรูโป
สาวกมชฺฌคโต สมณินฺโท เอส หิ ตุยฺห ปิตา นรสีโห.

"พระองค์ผู้เป็นประมุขแห่งพระสมณะ เสด็จไปท่ามกลางเหล่าพระสาวก เปรียบเหมือนพระจันทร์แวดล้อมด้วยหมู่ดาวโคจรบนท้องฟ้า พระนรสีห์พระองค์นั้นเป็นพระราชบิดาของเธอ"

ความโศกของพระนาง ทรงยังราหุลราชกุมารและนันทกุมารให้บวชแล้ว ทรงทำกิจที่ควรทำในกรุงกบิลพัสดุ์นั้นสำเร็จแล้ว จึงเสด็จกลับกรุงราชคฤห์ ประทับอยู่ในวัดเวฬุวันนั้น ทรงยังอนาถบิณฑิก-เศรษฐีผู้เข้าเฝ้าแล้วให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล แล้วเสด็จประทับที่พระเชตวันอันเศรษฐีนั้นสร้างถวาย แล้วเสด็จจาริกสู่กรุงกบิลพัสดุ์อีก เมื่อจะทรงแสดงพุทธวงศ์ ได้แสดงวางโอกาสแห่งอนาคตวงศ์ด้วยพระดำรัสว่า

อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป ตโย อาสุ วินายกา
กกุสนฺโธ โกณาคมโน กสฺสโป จาปี นายโก.[๔๗]

“พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำ ๓ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ และพระกัสสปะ ผู้ทรงเป็นผู้นำ อุบัติขึ้นแล้วในภัทรกัปนี้”

อหเมตรหิ สมฺพุทฺโธ เมตฺเตยฺโย จาปิ เหสฺสติ
เอเตปิเม ปญฺจ พุทฺธา ธีรา โลกานุกมฺปกา.[๔๘]

“บัดนี้ เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้น แม้พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์เหล่านี้ก็ทรงเป็นปราชญ์ผู้อนุเคราะห์สัตว์โลก”

โปรดทราบเรื่องทั้งปวงนั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพุทธวงศ์อย่างนี้แล้ว ทรงพำนักอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ตามพระประสงค์แล้ว จากนั้น เสด็จจาริกไปสู่กรุงราชคฤห์ ได้ประทับอยู่ในกรุงราชคฤห์นั้นแล้ว ต่อแต่นั้นเสด็จไปพำนักในกรุงสาวัตถีเป็นต้น แล้วเสด็จจาริกไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์อีก ประทับอยู่ในนิโครธาราม

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านั้น ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความของคำถามว่า “คัมภีร์อนาคตวงศ์นี้ ใครแสดงไว้ แสดงที่ไหน เมื่อไร”

การอุบัติของพระอชิตเถระ

ข้าพเจ้าจะอธิบายคำถามว่า “ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา” ต่อไป ส่วนคำถามว่า “แสดงปรารภใคร” ตอบได้ว่า แสดงปรารถพระอชิตเถระ โปรดทราบการอุบัติของพระอชิตเถระนั้น ดังนี้

---

[๔๗]ขุ.อป.(บาลี) ๓๓/๑๘/๕๗๘

[๔๘]ขุ.อป.(บาลี) ๓๒/๑๙/๕๗๘

พระอชิตเถระนั้นท่องเที่ยวอยู่ในสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น ซึ่งเกลื่อนกล่นด้วยมลทินโทษเป็นอเนก เมื่อแสวงหาความหลุดพ้นของสัตว์โลกตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว จึงปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ ได้สั่งสมบุญเสมอ ในอดีตกาลนานมาแล้ว เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าปทุม ผู้ปกครองทวีปทั้ง ๔ ได้เข้าเฝ้าพระสัพพัญญูพุทธเจ้าพระนามว่า สุมิตร ทรงให้สร้างวิหารกว้างยาว ๑๐ โยชน์ ทรงให้ติดตั้งประทีปโคมไฟด้วยน้ำมันหอมในต้นไม้ที่ผูกคบไฟไว้และในรัตนบัลลังก์ที่ตั้งอยู่ในที่ทุกๆ โยชน์ ทรงทำการบูชาด้วยประทีปตลอด ๗ วันแล้ว ถวายมหาทานแด่พระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ทรงทำให้เกิดปฐพีกัมปนาทเพราะ[การถวาย]อัฏฐบริขารมีผ้าจากแคว้นกาสี ผ้าไหม ผ้ากระเจา และผ้าขนสัตว์ เป็นต้น

ในสมัยอื่นได้เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่าพรหมภาวี สดับว่าพระพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรยได้อุบัติขึ้นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าแล้ว ทรงเลื่อมใสในพระธรรมเทศนา ให้สร้างมณฑปอันทำด้วยรัตนะทั้งเจ็ด ๑๒ โยชน์แก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ทรงให้สร้างหม้อทอง ๘ ลูก หม้อแก้วมณี ๘ ลูก เสาทับทิม ๘ ต้น เสาเพชรตาแมว ๘ ต้น เสาแก้วผลึก ๘ ต้น เสาทองคำ ๘ ต้น เสาเงิน ๘ ต้น เสาที่สร้างด้วยรัตนะทั้งปวง ๘ ต้นไว้รอบๆ ให้สร้างระเบียงอันล้วนด้วยรัตนะเจ็ดหนา ๑ พันศอก ทรงถวายมหาทานพร้อมด้วยเครื่องบริขารทั้งปวง ทำให้เกิดปฐพีกัมปนาท ท่องเที่ยวอยู่ในภพเป็นต้น บำเพ็ญสมบัติ ๓ ที่ได้กล่าวลักษณะไว้แล้วให้บริบูรณ์ เป็นผู้เต็มเปี่ยมด้วยบารมี ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป เป็นเนยยโพธิสัตว์ประเภทวิริยาธิกะ ในที่สุด ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า ปภาวันต์ ในขัตติยสกุลที่ไม่เจือปนเกิดดีแล้วจากมารดาและบิดาทั้งสองฝ่ายในชมพูทวีป การบำเพ็ญบารมีตลอดแสนกัปโดยบำเพ็ญตลอดกำหนดกาลที่กล่าวแล้วนี้ เป็นธรรมดาของพระโพธิสัตว์ทั้งปวงที่ต้องบำเพ็ญสมบัติ ๓ ประการก่อนแต่การตั้งปณิธานเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า

ในกาลนั้น พระสัพพัญญูพุทธราชาพระนามว่า มุหุตตะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว พระเจ้าปภาวันต์พระองค์นั้นทรงสดับว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้ว จึงเสด็จเข้าไปเฝ้าพระทศพล ได้สละทิ้งจักรพรรดิสมบัติเหมือนถ่มทิ้งก้อนเขฬะ ทรงออกผนวชในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดแล้ว เป็นพระเถระนามว่า รัตนกะ ปรากฏเป็นที่รู้จักแล้วเหมือนจันทร์เพ็ญและสุริยมณฑลท่ามกลางท้องฟ้า ทรงมีอัธยาศัยในทานเป็นพิเศษ เป็นผู้ยินดีในทาน เกิดอุตสาหะในการถวายทานแม้จะบริจาคชีวิตให้

ในกาลนั้น ความคิดนี้ได้เกิดขึ้นแก่เหล่าภิกษุว่า “ภิกษุผู้มีอัธยาศัยในทานนี้ จักเป็นใครในอนาคต” จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระพุทธเจ้ามุหุตตะพระองค์นั้น เหมือนที่พระพุทธเจ้าทีปังกรได้พยากรณ์สุเมธดาบส จำเดิมแต่กาลนั้น ได้รับพุทธพยากรณ์จากสำนักของพระพุทธเจ้า

พระองค์นั้นๆ ที่เสด็จอุบัติขึ้นในกัปนั้นๆ ได้บำเพ็ญบารมีทั้งหลาย [ต่อมา]เมื่อล่วง ๑๒ อสงไขยกับอีกแสนกัปแล้ว ได้รับพุทธพยากรณ์จากสำนักของพระพุทธเจ้า ๒๗ พระองค์เหล่านี้ คือ พระพุทธเจ้าพระนามว่า ตัณหังกร เมธังกร สรณังกร ทีปังกร โกณฑัญญะ มังคละ สุมนะ เรวตะ โสภิตะ อโนมทัสสี ปทุมะ นารทะ ปทุมุตตระ สุเมธะ สุชาตะ ปิยทัสสี อัตถทัสสี ธัมมทัสสี สิทธัตถะ ติสสะ ผุสสะ วิปัสสี สิขี เวสสภู กกุสันธะ โกณาคมนะ และพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสปะ ผู้เสด็จอุบัติขึ้นในอสงไขย ๔ ชื่อว่า เสลอสงไขย ภาสอสงไขย เชยอสงไขย และรุจิอสงไขย ได้บำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศโดยจำแนกเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ ทรงอบรมบ่มญาตัตถจริยา (ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่ญาติ) โลกัตถจริยา (ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่โลก) และพุทธัตถจริยา (ความประพฤติเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า) ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย ได้อาศัยพระเจ้าอชาตศัตรูแล้วถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางกัญจนาเทวีผู้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าอชาตศัตรูนั้น ออกจากครรภ์ของพระเทวีด้วยการรักษาครรภ์ที่ได้รับแล้ว

ลำดับนั้น ในวันขนานพระนาม พระญาติทั้งหลายขนานพระนามว่า อชิตกุมาร พระกุมารนั้นมีบริวารหมู่ใหญ่ เจริญเติบโตมีพระชนมพรรษาได้ ๑๖ พระเจ้าอชาตศัตรูปรารถนาความเป็นเจ้าของศาสนทายาท เพราะพระองค์เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธาอันถึงความเป็นยอดแห่งศรัทธาของปุถุชนโดยพิเศษในศาสนา เหมือนครอบงำศรัทธาของพระอริยะ ทรงประสงค์จะให้อชิตกุมารผู้เป็นโอรสออกบวชพร้อมทั้งราชกุมาร ๕๐๐ เป็นบริวาร เมื่อพระบรมศาสดาประทับอยู่ ณ เวฬุวันมหาวิหาร ทรงให้สร้างผอบทอง ๕๐๐ บรรจุให้เต็มด้วยวัตถุของหอม ๔ ชนิดแล้วใส่ไว้ในผอบแก้วมณีที่อยู่ในดอกปทุมทำด้วยแก้วประพาฬแดง ประดับผอบด้วยพวงแก้วมุกดา ทรงให้ปักธงเบญจ-วรรณหลายพัน ทรงให้ประดับหนทางไปสู่พระนครและพระวิหาร แวดล้อมด้วยขบวนช้าง ขบวนม้า ขบวนรถ ขบวนทหารราบ ขบวนอำมาตย์ ขบวนคฤหบดี ขบวนพราหมณ์ และขบวนมหาดเล็กรักษาพระองค์ ทรงพาพระราชบุตรพร้อมบริวารไปสู่พระเวฬุวันมหาวิหารด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ ด้วยเสียงดุริยางค์หลายพันมีกลอง ตะโพน พิณ สังข์ กลองบัณเฑาะว์ ขลุ่ย และกรับไม้เป็นต้น อันดำเนินไปอยู่ ทรงบูชาพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์ด้วยเครื่องบูชาทั้งปวง ทรงให้อชิตกุมารพร้อมด้วยราชกุมาร ๕๐๐ บรรพชาในสำนักของพระผู้มีพระภาค ภายหลังกาลต่อมา อชิตสามเณรนั้นได้อุปสมบทแล้ว เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณทั้งหลายมีศีลคุณ สมาธิคุณ และปัญญาคุณเป็นต้น ปรากฏแล้วว่า อชิตเถระ

โดยประการดังนี้ โปรดทราบการอุบัติของพระอชิตเถระนั้นก่อน

พระมหาปชาบดีโคตมีถวายจีวรคู่หนึ่ง

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพาพระอชิตเถระเสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์อย่างนี้ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ได้ประทับอยู่ ณ นิโครธาราม ในกาลนั้น พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงประสงค์จะถวายจีวรแด่พระผู้มีพระภาค จึงสั่งให้ช่างทองสร้างอ่าง ๗ อ่างด้วยทองคำอันเปล่งปลั่ง ให้บรรจุดินสีทองผสมกับดินทั้งปวง แล้วทรงเพาะเม็ดฝ้ายลงในดินเหล่านั้น ปลูกให้เติบโตด้วยน้ำนมโคเจือด้วยน้ำทอง ดอกฝ้ายทั้งหลายเป็นเช่นกับดอกกรรณิการ์ ในกาลที่ดอกฝ้ายผลิบานเต็มที่ ได้เป็นปุยฝ้ายมีสีดั่งทองคำ พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงเก็บดอกฝ้ายด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองทีเดียว บรรจุใส่ไว้ในผอบทอง ทรงกระทำให้สะอาดและหีบฝ้ายเป็นต้นด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง และทรงปั่นเป็นเส้นด้ายที่เล็กละเอียดมากด้วยพระองค์เอง ทรงให้หาช่างหูกฝีมือดีเยี่ยม ให้บริโภคโภชนาหารที่ดีเลิศประณีตอันระคนด้วยน้ำผึ้ง น้ำตาลกรวด และน้ำมันเป็นต้น ให้เขานุ่งห่มประดับด้วยภูษาและอลงการเป็นต้นอันเหมาะแก่เขา ที่โรงทอผ้า[นั้น] ทรงให้ดาดผ้าเพดานในเบื้องบนแล้วให้ขึงผ้าม่านไว้รอบๆ แล้วให้โปรยดอกไม้มีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ ไว้บนพื้นราบที่ทำการประดับด้วยของหอม ทรงให้ทำพระภูษาคู่หนึ่งสำเร็จภายในวังนั่นเองด้วยบริวารหมู่ใหญ่

พระภูษาทั้งคู่นั้นยาว ๑๔ ศอก กว้าง ๗ ศอก สำเร็จแล้วด้วยกำลังแห่งบุญญาภินิหารคือบารมีของพระผู้มีพระภาค ถักทอแล้วโดยพระมาตุจฉาผู้เพียบพร้อมด้วยกำลังแห่งความรัก รุ่งเรืองด้วยกลุ่มรัศมี มีสีงดงามเปรียบด้วยสีทอง เมื่อคลี่ออกเป็นเช่นกับสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เปรียบดั่งครอบงำแสงตะวันอ่อนที่เริ่มทอแสง มีสีเช่นกับแผ่นทอง มีสัมผัสละเอียดอ่อนนุ่ม น่าปลื้มใจ ควรแก่พระพุทธเจ้า จึงพับเก็บใส่ผอบแก้วมณี เสด็จแวดล้อมด้วยราชสกุลแห่งเจ้าศากยะหลายพันซึ่งถือของหอม ธูป ดอกไม้ จุรณหอม และธงเป็นต้นไว้ในมือ ทรงให้ถือผ้าแสนผืนราคาแสนหนึ่งใส่ในผอบทองราคาแสนหนึ่ง กับผ้าราคาพันหนึ่งใส่ในผอบเงินราคาพันหนึ่ง แล้วทรงยกผอบแก้วมณีที่เก็บพระภูษาคู่นั้นทูลเหนือกระหม่อมของตน เสด็จไปสู่นิโครธารามด้วยสิริอันงามเลิศยิ่งใหญ่ พร้อมด้วยบริวารหมู่ใหญ่ ได้เข้าเฝ้าพระทศพลผู้ประทับอยู่ท่ามกลางพุทธบัลลังก์อันประเสริฐ แวดล้อมแล้วด้วยหมู่ภิกษุเหมือนดวงเดือนที่หมู่ดาราแวดล้อม จมลงแล้วในพุทธรัศมีคือพระฉัพพัณณรังสี เปรียบดั่งเหล่ากินรีที่นุ่มนวลสงบเสงี่ยมดำลงในน้ำแก้ว ๖ สี ถวายอภิวาทด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วทอดเนตรทัศนาพระวรกายอันถึงพร้อมด้วยความเลิศแห่งรูปของพระผู้มีพระภาค ทรงเป็นผู้มีสรีระสัมผัสเบญจปีติซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ทรงบังเกิดพลวสิเนหา จึงเปิดผอบแก้วใช้พระหัตถ์ทั้งสองอันเป็นเขตแห่งความกล้าหาญจับยุคลพัสตร์นั้น พลางกราบทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค นวสุวรรณวัตถยุคลนี้ ข้าพระองค์หีบดีดปั่นฝ้ายด้วยมือของตนอุทิศถวาย

แด่พระองค์ ขอพระผู้มีพระภาคอาศัยความอนุเคราะห์หม่อมฉัน จงทรงโปรดรับนวสุวรรณวัตถยุคลนี้ อันจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่หม่อมฉันตลอดกาลนาน พระศาสดาทรงรับผ้าผืนหนึ่งแล้วตรัสว่า จงถวายอีกผืนหนึ่งแด่ภิกษุสงฆ์เถิด สมจริงดังพระพุทธดำรัสในทักขิณาวิภังคสูตรว่า

สงฺเฆ โคตมิ เทหิ. สงฺเฆ เต ทินฺเน อหญฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สงฺโฆ จ.[๔๕]

"โคตมี ขอเธอจงถวายแก่สงฆ์ เมื่อเธอถวายแก่สงฆ์แล้ว เราและสงฆ์จักเป็นผู้อันเธอบูชาแล้ว"

ผู้มีปัญญาพึงกล่าวทักขิณาวิภังคสูตรทั้งหมดให้พิสดาร

ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่สดับพระดำรัสนั้นแล้วดำริว่า พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงนำนวสุวรรณวัตถยุคลนี้มาอุทิศถวายพระศาสดาด้วยอุตสาหะมาก พระศาสดาที่มีพระฉวีวรรณดังสีทองนุ่งผืนหนึ่งห่มผืนหนึ่ง จักทรงงดงามยิ่งเหมือนสุวรรณปฏิมาที่หุ้มห่อ[ด้วยสีทอง] จักยังพระอัชฌาศัยของพระนางมหาปชาบดีโคตมีให้บริบูรณ์ ดังนั้น พวกเราจักไม่รับ ก็เมื่อพวกเราไม่รับ พระนางจักถวายแด่พระศาสดา เมื่อเป็นอย่างนั้น พระอัชฌาศัยของพระนางโคตมีผู้เป็นพระมาตุจฉาของพระผู้มีพระภาคจักบริบูรณ์ ในขณะนั้น พระนางมหาปชาบดีรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคแล้ว ถวายผ้าผืนหนึ่งในพระหัตถ์ของพระศาสดา ทรงถืออีกผืนหนึ่งน้อมเข้าไปถวายแด่ภิกษุสงฆ์ พระมหาสาวก ๘๐ และภิกษุสงฆ์ ไม่ปรารถนาจะรับ

ในขณะนั้น พระอชิตะเถระผู้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์นั่งอยู่ในระหว่างสงฆ์แล้วดำริว่า พระผู้มีพระภาค ปรารถนาผลานิสงส์มากแด่พระนางโคตมี จึงหวังจะรับผ้าเพียงผืนเดียว ภิกษุสงฆ์ไม่ปรารถนาจะรับ เรานี่แหละจะรับอีกผืนหนึ่ง ครั้นดำริอย่างนี้แล้ว มหาบุรุษผู้เป็นหน่อพุทธางกูร เป็นผู้ไม่หวั่นไหวเสมือนไกรสรราชสีห์ เหยียดแขนออกแล้วรับภูษาสีทองอันงามเลิศมีค่ามาก ลำดับนั้น ความโกลาหลได้บังเกิดแก่บริษัทว่า พระมหาสาวก ๘๐ และพระภิกษุสงฆ์ ไม่รับภูษานั้น แต่ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งรับภูษานั้น

ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรดูบริษัท ประกาศให้ทราบว่าพระสัพพัญญูโพธิสัตว์เป็นผู้มีอานุภาพยิ่งใหญ่ จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายโดยดำริว่า ตถาคตจักตัดความเคลือบแคลงลังเลสงสัยของชนทั้งปวง แล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าเรียกอชิตภิกษุด้วยถ้อยคำว่าเป็นภิกษุรูปหนึ่งอย่างนั้น อชิตภิกษุนี้เป็นหน่อพุทธางกูร เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งพุทธะ มีบารมีเต็มปี่ยมเป็นเหมือนแสงทิวากรพวยพุ่งออกจากกลีบเมฆ ประดุจกองอัคนีอันมีเถ้ากลบมิดชิด เปรียบดั่งแก้วมณีแท้ซึ่งถูกดินกลบไว้ เหมือนขุมทรัพย์ใหญ่ที่ถูกแผ่นดินปิดบังไว้ ดุจดั่งดอกบัวตูมอันงามเลิศที่

---

[๔๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๒

ใกล้แย้มบาน ราวกับสถานที่ใกล้ยอดยุคันธร เช่นกับสาครที่ใกล้ฝั่งแห่งตะวันอ่อน เป็นผู้ใกล้เพื่อถือเอาอุทัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ เป็นบุรุษผู้มีปัญญายิ่งใหญ่ เข้ามาสู่ศาสนาของเราตถาคตแล้ว ไม่ใช่บุคคลผู้ไม่ปรากฏผู้ใดผู้หนึ่ง เปรียบได้กับพรหมกุมารอยู่ใกล้ท้าวมหาพรหม เหมือนลูกหงส์อยู่ใกล้พญาสุวรรณหงส์ เปรียบดั่งลูกกุญชรอยู่ใกล้พญาช้างฉัททันต์ ประดุจขุนเขายุคันธรอยู่ใกล้สิเนรุราช เช่นกับดาวประกายพรึกอยู่ใกล้จันทรมณฑล ราวกับขุนคลังแก้วอยู่ใกล้พระเจ้าจักรพรรดิ

อชิตภิกษุรูปนี้ ในอดีตกาลนานมา ได้เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าปทุม ทรงบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่าสุมิตร ด้วยวิหาร ประทีป และจีวรเป็นต้น เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่าพรหมภาวี ได้บูชาพระพุทธเจ้าเมตไตรยด้วยมณฑปแก้วเป็นต้น ลำดับต่อจากนั้น เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าปภาวันต์ ได้เข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ามุหุตตะ ผู้เสด็จอุบัติขึ้นในที่สุดแห่ง ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป แล้วเสด็จออกผนวชในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เป็นพระเถระนามว่า รัตนกะ เป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยคุณธรรม ๘ ประการเหล่านี้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ[๕๐]
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌติ.[๕๑]

“การตั้งปณิธานย่อมสำเร็จด้วยการประชุมแห่งธรรม[๕๒] ๘ อย่าง คือ ความเป็นมนุษย์ ความถึงพร้อมแห่งเพศ [ความเป็นเพศชาย] ความถึงพร้อมแห่งเหตุ [ติเหตุกปฏิสนธิ] การเข้าไปเฝ้า

---

[๕๐] คำว่า **สตฺถารทสฺสน** มีศัพท์เดิมว่า **สตฺถุทสฺสน** แปลงสระ **อุ** ของ **สตฺถุ** เป็น **อาร** ด้วยสูตรในสัททปกรณ์ (สูตร ๔๑๕) ว่า **สมาสคตนาเม กฺวจิ** (แปลงสระที่สุดของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อาร ในเพราะนามศัพท์ที่เชื่อมสมาสในบางที่) ดังอุทาหรณ์ว่า

-อมาตาปิตรสำวฑฺโฒ (ผู้ไม่เติบโตในสำนักของมารดาบิดา)

-สตฺถารนิทฺเทโส (การแสดงพระศาสดา)

-กตฺตารนิทฺเทโส (การแสดงผู้กระทำ)

[๕๑] ขุ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๕๕/๑๕๓

[๕๒] **การประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง** คือ

๑. ความเป็นมนุษย์ หมายความว่า พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้ประเสริฐสุด บุคคลที่ปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้าจึงต้องตั้งความปรารถนาในภาวะของมนุษย์ที่มีใจอาจหาญกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ และมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปด้วยความมีจิตใจกล้าแข็งแกล้วกล้าในการทำบุญและบาป ความมีสติ และการประพฤติพรหมจรรย์ [คือบวชได้] จะเห็นได้ว่ามนุษย์สามารถออกบวชปฏิบัติธรรมจนบรรลุความหลุดพ้น หรือทำอนันตริยกรรมในภาวะของมนุษย์ได้ ในขณะที่เทวดาชั้นดาวดึงส์ทำกรรมทั้งสองอย่างนั้นเหมือนมนุษย์ไม่ได้ อนึ่ง พระโพธิสัตว์ที่

พระศาสดา การออกบวช การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุฌานอภิญญา] การทำอุปการะ [แก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน] และความปรารถนา[เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า]"

พระองค์ทำการตั้งปณิธานใกล้พระบาทของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น จำเดิมแต่นั้นมา ทรงบ่มอนันตโพธิสมภาร ได้รับพุทธพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้า ๒๗ พระองค์มีพระพุทธเจ้าตัณหังกรเป็นต้นผู้เสด็จอุบัติในกัปนั้นๆ บัดนี้ อุบัติขึ้นโดยอาศัยพระเจ้าอชาตศัตรูแล้วออกบวชในศาสนาของเรา บำเพ็ญปฏิปทาในศีล สมาธิ และปัญญา ทำการสั่งสมบารมีอยู่ พวกเธอจงอย่าดูหมิ่นในบุคคลนี้

ไปเกิดในสวรรค์มักไม่เพลิดเพลินอยู่ในสวรรค์นาน แต่มักอธิษฐานให้มาเกิดเป็นมนุษย์เพื่อสร้างบารมีต่อไป และความเป็นมนุษย์ที่จะได้รับพยากรณ์นี้ก็เป็นมนุษย์ชาวชมพูทวีปอันเป็นที่อุบัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๒. ความถึงพร้อมแห่งเพศ หมายความว่า ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องเป็นเพศชายเท่านั้น เพราะเพศชายเป็นเพศที่ชาวโลกสมมุติว่าสูงส่งกว่าเพศหญิง พระพุทธเจ้าจึงต้องเป็นบุรุษเท่านั้นเหมือนพระอินทร์รวมทั้งท้าวมหาพรหมและพระเจ้าจักรพรรดิ อย่างไรก็ตาม ในบางชาติพระโพธิสัตว์ก็ไปเกิดเป็นสตรีบ้าง แต่ไม่ได้รับคำพยากรณ์โดยตรงจากพระพุทธเจ้า

๓. ความถึงพร้อมแห่งเหตุ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) อธิบายว่า เหตุในที่นี้ คือ ติเหตุกปฏิสนธิ หมายถึง การปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ ผู้ที่ควรได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าจึงต้องถือปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ ข้างต้น ส่วนคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๔๐) กล่าวว่า บุคคลนั้นต้องถึงพร้อมด้วยเหตุคือบารมีที่จะทำให้บรรลุอรหัตตผลในอัตภาพนั้น ดังสุเมธดาบสที่มีบารมีเต็มเปี่ยมพอจะบรรลุธรรมเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าทีปังกรได้

๔. การเข้าไปเฝ้าพระศาสดา หมายความว่า ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะได้รับพยากรณ์ด้วยพระญาณที่จำแนกกรรม (กัมมวิปากญาณ) ถ้าไปตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ก็จะไม่ได้รับพยากรณ์ เพราะท่านเหล่านั้นไม่มีญาณดังกล่าว

๕. การออกบวช หมายความว่า พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลผู้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกจึงต้องอยู่ในภาวะของบรรพชิตคือฤษีที่เชื่อกรรมและผลกรรมหรือพระภิกษุ ผู้ที่อยู่ในเพศฆราวาสไม่อาจได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกได้ เพราะปราศจากคุณธรรมของบรรพชิต

๖. การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม คือ การบรรลุฌานอภิญญา บุคคลดังกล่าวต้องบรรลุฌานอภิญญาที่ขจัดกิเลสได้ด้วยการข่มไว้ (วิกขัมภนปหาน) จึงจะควรได้รับพยากรณ์ต่อหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

๗. การทำอุปการะแก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน คือ การทอดร่างของตนแทนสะพานเพื่อให้พระพุทธเจ้าและพระสาวกเหยียบผ่านโดยไม่ต้องเหยียบโคลนตม เป็นการสละชีวิตเพื่อทำอุปการะแก่พระศาสดา

๘. ความปรารถนาเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า คือ ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องมีความปรารถนามั่นคงเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า เหมือนคนว่ายน้ำข้ามห้วงน้ำใหญ่ตลอดจักรวาล หรือคนเดินผ่านถ่านเพลิงที่ลุกโชนเต็มจักรวาล

ส่วนความพิสดาร โปรดทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

อาจารย์[๕๓][บางท่าน]กล่าวว่า “บางอาจารย์กล่าวว่า ‘พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกท่านพระอานนท์ผู้เป็นธรรมภัณฑาคาริกแล้ว ทรงโยนบาตรศิลาอันมีค่ามากซึ่งท้าวมหาราชถวายไปอากาศ ดำริว่าเราจักประกาศให้รู้วิสัยของสัพพัญญูโพธิสัตว์ ในเวลาที่บาตรล่วงพ้นโลกธาตุอันไม่มีที่สุดในวันก่อน เมื่อพระอสีติมหาสาวกผู้มีอานุภาพมากตั้งแต่พระอัครสาวกเป็นต้นไปไม่อาจนำมาได้ จึงรับสั่งให้อชิตภิกษุนำมาถวาย’”

ความปรารถนาของพระอชิตเถระ

ในครั้งนั้น พระอชิตเถระได้นำผ้าจีวรที่ตนได้มานั้น กระทำเป็นเพดานเหนือพระแท่นบรรทมของพระสุคต ภายในพระคันธกุฎี ในเวลาเมื่อพระศาสดาบรรทม ผ้าเพดานย่อมรุ่งเรืองยิ่งด้วยแสงสว่างนั้นที่มีรัศมีของพระพุทธองค์ห่อหุ้มไว้ พระอชิตเถระนั้นเห็นรัศมีนั้นแล้วได้ตั้งความปรารถนาว่า “ในเวลาที่เราตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ขอเพดานที่งามวิจิตรด้วยแก้วมณีสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ มีขนาด ๑๒ โยชน์ จงมีในรัตนมณฑปอันปราศจากมลทินประดับด้วยข่ายกระดึง มีพวงมาลัยทองห้อยย้อย ในเบื้องบนของเรา” แล้วถวายบังคมพระศาสดาด้วยเบญจางคประดิษฐ์ พระผู้มีพระภาคทรงแย้มจนปรากฏ

การแย้มจนปรากฏของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า

อนึ่ง พระตถาคตทั้งหลาย เมื่อจะทรงแย้ม[๕๔]จนปรากฏ ย่อมไม่ทรงแย้มจนปรากฏเหมือนสัตว์เหล่าอื่นที่ส่งเสียงดังเหมือนในเวลาดีดหม้อน้ำ เปิดปากให้เห็นฟันและเหงือก แต่ทรงแย้มจน

---

[๕๓]ข้อความว่า “อาจารย์” ที่ท่านระบุถึงในเรื่องนี้ คงเป็นข้อความที่โบราณาจารย์กล่าวต่อๆ กันมา แต่ไม่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา เพราะท่านระบุถึงอาจารย์รุ่นก่อน โดยไม่ได้ระบุถึงมหาอรรถกถาไว้ในเรื่องนี้

[๕๔] การแย้มหรือการยิ้มเรียกว่า สิต ในวรรณกรรมบาลีกล่าวถึงกิริยายิ้มและหัวเราะ ๖ ประเภท คือ

๑. สิตะ มีนัยน์ตาบาน = ยิ้ม
๒. หสิตะ มีฟันปรากฏเล็กน้อย = แย้ม
๓. วิหสิตะ มีเสียงไพเราะ = หัวเราะ
๔. อุปหสิตะ มีไหล่และศีรษะไหว = หัวเราะจนงอหาย
๕. อปหสิตะ มีน้ำตาไหล = หัวเราะจนน้ำตาไหล
๖. อติหสิตะ มีอวัยวะแกว่งไปมา = หัวเราะจนท้องแข็ง

ปรากฏให้เห็นปลายพระทนต์อันแนบสนิทกัน ๔๐ ซี่ถ้วนจากระหว่างริมพระโอษฐ์สีแดง ซึ่งเรียงอยู่ภายในพระมังสาสีแดงระเรื่องของพระหนุกัฏฐิ ดุจเสี้ยวพระจันทร์ที่ปรากฏแสงอ่อนๆ จากระหว่างกลีบเมฆสีแดง เปรียบดั่งแถวแห่งเพชรสีขาวที่วางเรียงที่ก้อนมหาหิงคุ์

ลำดับนั้น พระรัศมีสีขาวเท่าลำตาลได้ซ่านออกจากพระเขี้ยวแก้วขวาอันสุกสกาวมีขนาดเท่าผลกล้วยอันรุ่งเรืองด้วยกองรัศมีเปรียบด้วยดาวประกายพรึก ประดุจครอบงำกระแสลำน้ำ

การยิ้มและการหัวเราะ ๖ อย่างนั้น จัดเป็นคู่สามคู่เนื่องด้วยบุคคล ๓ ประเภท คือ สิตะและหสิตะ เกิดแก่คนชั้นสูงคือผู้มีอัธยาศัยลุ่มลึก วิหสิตะและอุปหสิตะ เกิดแก่คนชั้นกลางคือผู้มีอัธยาศัยปานกลาง ส่วนอปหสิตะและอติหสิตะ เกิดแก่คนชั้นต่ำคือผู้มีอัธยาศัยหยาบไม่สุขุม ดังคัมภีร์สุโพธาลังการกล่าวว่า

สิต'มิห วิกาสินยนำ กิญฺจา'ลกฺขิยทิชนฺตุ ตำ หสิตำ
มธุรสฺสรำ วิหสิตำ สำสทิโรกมฺป'มุปหสิตำ.
อปหสิตำ สชลกฺขึ วิกฺขิตฺตงฺคำ ภวตฺย'ติหสิตำ
เทฺว เทฺว กถิตา เจสำ เชฏฺเฐ มชฺเฌ'ธเม กมโส. (สุโพธา. คาถา ๓๕๙-๖๐)

"ในหัสสรสนี้ หัสสะที่มีนัยน์ตาบานชื่อว่า สิตะ ที่มีฟันปรากฏเล็กน้อยชื่อว่า หสิตะ ที่มีเสียงไพเราะชื่อว่า วิหสิตะ ที่มีไหล่และศีรษะไหวชื่อว่า อุปหสิตะ ที่มีน้ำตาไหลชื่อว่า อปหสิตะ ที่มีอวัยวะแกว่งไปมา ชื่อว่า อติหสิตะ อนึ่ง ในบรรดาหัสสะเหล่านี้ หัสสะอย่างละ ๒ ย่อมมีในคนชั้นสูง คนชั้นกลาง และคนชั้นต่ำตามลำดับ"

มีคำไทยกล่าวว่า "ยิ้มเห็นแก้ม แย้มเห็นไรฟัน" ข้อความดังกล่าวตรงกับคำอธิบายในคาถานี้ แต่ในพระบาลีใช้เพียง สิต สำหรับพระอรหันต์ และการยิ้มแบบ สิต ก็ปรากฏฟันเล็กน้อยเหมือน หสิต ที่กล่าวไว้ในที่นี้ ดังข้อความในพระบาลีว่า

อถ โข ภควา มคฺคา โอกฺกมฺม อญฺญตรสฺมึ ปเทเส สิตำ ปาตฺวากาสิ. (วิ. มหา. ๑.๒๒๘.๑๕๙)

"ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกออกจากทางแล้ว ทรงกระทำการยิ้มให้ปรากฏในสถานที่แห่งหนึ่ง"

อถ โข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา โอโรหนฺโต อญฺญตรสฺมึ ปเทเส สิตำ ปาตฺวากาสิ. (ม. ม.(บาลี) ๑๓/๒๘๒/๒๕๘)

"ลำดับนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะลงจากภูเขาคิชฌกูฏอยู่ กระทำการยิ้มให้ปรากฏในสถานที่แห่งหนึ่ง"

ดังนั้น ตามนัยที่ปรากฏในพระบาลี สิต คือ การยิ้มแย้มที่มีฟันปรากฏเล็กน้อย ส่วน หสิต คือ การหัวเราะ ซึ่งตรงกับข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

หสนำ หสิตำ หาโส มนฺโท โส มิหิตำ สิตำ. (อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๗๕)

"การหัวเราะ = หสน, หสิต, หาส
การหัวเราะเพียงเล็กน้อยนั้น ชื่อว่า มิหิต, สิต = การยิ้ม"]

สวรรค์[๕๕] เวียนขวาจมลงในพระเขี้ยวแก้วซ้าย เรื่องนี้เป็นธรรมดาในการแย้มจนปรากฏของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลาย พระอานันทเถระได้กราบทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ทรงแย้มจนปรากฏอย่างนี้ว่า “ข้าแต่พระผู้มีพระภาค อะไรหนอแลเป็นเหตุปัจจัย เพื่อการแย้มจนปรากฏพระตถาคตทั้งหลายย่อมไม่แย้มจนปรากฏโดยไม่มีเหตุอันควร” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ เวลานี้ยังไม่สมควรถาม เธอจงถามเหตุนั้นในภายหลังภัตตาหารเถิด”

อนึ่ง ในวันนั้น พระผู้มีพระภาคเสวยโภชนาหารอันประณีตที่เหล่าอุบาสกอุบาสิกานำมาถวายในวิหารแล้ว ได้ประทับนั่งบนพุทธอาสน์ที่สำเร็จด้วยรัตนะบนพระแท่นมีค่ามากอันปูไว้อย่างดีในธรรมสภาที่จัดเตรียมไว้ในเวลาหลังภัตตาหาร ทรงรุ่งโรจน์ด้วยกลุ่มพระพุทธรัศมี ๖ สีราวกะจะราดรดธรรมสภาทั้งสิ้นด้วยสายธารทอง ประดุจตะวันอ่อนสาดส่องท้องทะเลด้วยรัศมีนับพัน ทรงแวดล้อมด้วยหมู่พระมหาสาวก ๘๐ รูป เปรียบดั่งพระจันทร์เพ็ญแวดล้อมด้วยหมู่ดารา ปานประหนึ่งพญาหงส์ทองแวดล้อมด้วยฝูงหงส์จำนวนมาก ประดุจพญาไกรสรสีหราชแวดล้อมด้วยหมู่สัตว์จตุบทเหลือคณานับ เพียงดั่งพระเจ้าจักรพรรดิแวดล้อมด้วยชนชั้นสี่วรรณะ เช่นกับด้วยท้าวสักกเทวราชแวดล้อมด้วยหมู่เทพ เสมอเหมือนท้าวมหาพรหมแวดล้อมด้วยหมู่พรหม ได้ทอดพระเนตรแลดูบริษัททั้งสิ้นด้วยพระเนตรอันงามวิจิตรผ่องใสด้วยสี ๕ ประการ อันเปรียบเสมือนภมรคู่หนึ่งที่งามวิไลด้วยสีสรร ซึ่งบินวนอยู่ที่ละอองเกสรท่ามกลางกอบัวแดงที่บานสะพรั่ง

อนึ่ง ความเห็นของอาจารย์บางท่าน มีกล่าวไว้ในที่นี้โดยนัยว่า “พระพุทธองค์ทรงเปล่งรัศมีอันชื่อว่าได้แสดงความเป็นพระโพธิสัตว์จากพระพุทธลักษณะคือพระอุณาโลม” แต่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า “เรื่องนั้นจะมีประโยชน์อะไร”

การพยากรณ์ความเป็นพระสัมพุทธเจ้า

ในขณะนั้น พระอานันทเถระผู้เป็นภัณฑาคาริกได้ลุกขึ้นจากอาสนะแล้วถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค ประคองอัญชลีด้วยมือทั้งสองประดิษฐานไว้เหนือเศียรเกล้า ทูลขอว่า “ข้าแต่

---

[๕๕] ข้อความว่า **ลำน้ำสวรรค์** (อากาสคงฺคา) คือ แม่น้ำบนสรวงสวรรค์ที่ไหลจากเขาพระสุเมรุ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวว่า

อากาสวาหีคงฺคายํ เมรุสิงฺโคพฺภวายํ มนฺทากินฺยาทินามตฺตยํ. (ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๒๗)

“ชื่อทั้งสามมี มนฺทากินี เป็นต้นย่อมเป็นไปในลำน้ำที่ไหลบนสรวงสวรรค์ ซึ่งเกิดจากเขาพระสุเมรุ”

อนึ่ง คำว่า อากาสคงฺคา มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาข้างต้นว่า อากาเส สนฺทมานา คงฺคา อากาสคงฺคา (ลำน้ำที่ไหลอยู่ในอากาศ ชื่อว่า อากาสคังคา)]

พระองค์ผู้เจริญ ขอประทานวโรกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงตรัสเหตุแห่งการแย้มพระโอษฐ์จนปรากฏเถิด" พระศาสดาทรงเผยพระโอษฐ์อันเปรียบดั่งดอกปทุมซึ่งขยับพลิ้วด้วยพระชิวหาที่ใหญ่งามเลิศด้วยพระทนต์ ๔๐ ซี่ถ้วน ประดุจบุคคลเปิดผอบทองที่เต็มด้วยคันธชาติ ๔ ชนิด ทรงเปล่งพระสุรเสียงดุจเสียงพรหมอันประกอบด้วยองค์[๕๖] ๘ ทรงพยากรณ์ถึงที่สุดแห่งบริษัทว่า "อานนท์ อชิตภิกษุนั้นจักตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรยในภัทรกัปนี้โดยแท้"

เรื่องการเกิดขึ้นแห่งอนาคตวงศ์

ในครั้งนั้น พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดีได้ทราบอัธยาศัยของภิกษุสงฆ์ จึงลุกขึ้นจากอาสนะที่นั่ง ถวายบังคมพระศาสดาแล้วห่มจีวรเฉวียงบ่าข้างหนึ่ง ประคองอัญชลีต่อพระตถาคต ได้ทูลถามเพื่อขจัดความกังขาที่เกิดขึ้นแก่ตนเนื่องด้วยพระพุทธเจ้าในอนาคตว่า "ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ได้ตรัสว่า อชิตภิกษุนี้จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรยในอนาคต ข้าพระองค์ปรารถนาจะฟังโดยพิสดารว่า พระเมตไตรยนั้นจักเป็นเช่นไรในเวลาที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ขอประทานวโรกาส พระผู้มีพระภาคโปรดตรัสบอกแก่ข้าพระองค์โดยอาศัยการอนุเคราะห์เถิด"

---

[๕๖]เสียงพระพุทธเจ้าไพเราะเสมอด้วยเสียงพรหม ประกอบด้วยองค์ ๘ คือ สละสลวย ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เครือพร่า กลมกล่อม ลึก และมีกังวาล ดังข้อความว่า

วิสฺสฏฺ-มญฺชุ-วิญฺเญยฺยา สวนียาวิสาริโน
พินฺทุ-คมฺภีร-นินฺนาที- เตฺยวมฏฺฐงฺคิโก สโร. (ธาน. คาถา ๑๒๕)

"เสียงมีองค์ ๘ อย่างนี้ คือ แจ่มใส ไพเราะ ชัดเจน ชวนฟัง ไม่พร่า กลมกล่อม ลึก และกังวาล"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามเนื้อหาในพระสูตรว่า

อิมมตฺถํ ภนฺเต พฺรหฺมุโน สนงฺกุมารสฺส ภาสโต อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต สโร โหติ วิสฺสฏฺโ จ วิญฺเญยฺโย จ มญฺชุ จ สวนีโย จ พินฺทุ จ อวิสารี จ คมฺภีโร จ นินฺนาที จ. (ที. ม.(บาลี) ๑๐/๒๘๕/๑๘๒)

ขณะที่สนังกุมารพรหมตรัสเนื้อความนี้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ คือ (๑) แจ่มใส (๒) ไพเราะ (๓) ชัดเจน (๔) ชวนฟัง (๕) ไม่พร่า (๖) กลมกล่อม (๗) ลึก (๘) กังวาน"

โส ตโต จุโต อิตฺถตฺตํ อาคโต สมาโน อิมานิ เทฺว มหาปุริสลกฺขณานิ ปฏิลภติ. ปหูตชิวฺโห จ โหติ พฺรหฺมสฺสโร จ กรวีกภาณี. (ที. ปา. (บาลี) ๑๑/๒๓๖/๑๔๙)

"พระมหาบุรุษนั้นได้ลักษณะของมหาบุรุษสองประการนี้ คือ มีพระชิวหาใหญ่ยาว และมีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ตรัสดุจเสียงร้องของนกการเวก"]

พระผู้มีพระภาคทรงสดับคำของพระเถระแล้วได้ประทานปฏิญญาว่า “สารีบุตร ตถาคตไม่อาจกล่าวกองแห่งบุญอันยิ่งใหญ่ของอชิตภิกษุโดยสิ้นเชิงได้ แต่จักกล่าวไว้บางส่วน” ดังนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า

[๑] พระอุปติสสะผู้เป็นบุตรนางสารี มีปัญญามาก เป็นผู้แนะนำ[มวลชน] เป็นธรรมเสนาบดี เป็นปราชญ์ ได้เข้าเฝ้าพระผู้นำของชาวโลก

[๒] ได้กราบทูลถามความสงสัยของตน ปรารภพระชินเจ้าในอนาคตว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ถัดจากพระองค์ จะพึงเป็นเช่นไร ข้าพระองค์ประสงค์จะฟังโดยพิสดาร ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงจักษุ ขอพระองค์จงตรัสบอก

[๓-๔] พระผู้มีพระภาคได้สดับคำของพระเถระแล้ว ตรัสถึงอนาคตวงศ์นี้ว่า กองบุญอันมากและเกียรติคุณอันใหญ่หลวงของอชิตภิกษุ ใครๆ ก็ไม่อาจกล่าวพรรณนาโดยสิ้นเชิงได้ แต่ตถาคตจักกล่าวไว้บางส่วน สารีบุตร เธอจงฟังเราเถิด

๑. ในพากย์นั้น คำว่า **สาริปุตฺโต** (บุตรนางสารี) หมายความว่า ชื่อว่า สารี[๕๗] (ผู้มีรูปเป็นแก่นสาร) เพราะมีแก่นสารด้วยรูป หมายถึง นางพราหมณีมารดาของพระธรรมเสนาบดี ผู้ประกอบด้วยความงามอันล่วงเลยรูปแห่งหญิงมนุษย์ แต่ยังไม่ถึงรูปอันเป็นทิพย์ ใกล้เคียงกับรูปแห่งนางเทพอัปสร

อีกอย่างหนึ่ง นางพราหมณีนั้นเป็นมารดาของพระสาวกผู้เลิศด้วยตระกูล สมบัติ และบริวาร เป็นต้น ได้ชื่อว่า สารี (ผู้มีบุญเป็นแก่นสาร) เพราะเป็นผู้มีแก่นสารด้วยการสั่งสมบุญที่เกิดเป็นนิมิตแห่งการบรรลุอริยผล บุตรของนางสารี ชื่อว่า สารีบุตร

ปัญญา คือ สภาวะรู้ธรรมโดยประการต่างๆ มีสภาวะแข็งและกระทบเป็นต้น หรือมีสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น

มหาปัญญา คือ ปัญญามาก เพราะดำเนินไปยึดหน่วงอรรถอันยิ่งใหญ่เป็นอารมณ์ อันได้แก่ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ สัจจะ ๔ เป็นต้น

---

[๕๗] คำว่า สารี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้มีรูปเป็นแก่นสาร = สาโร เอติสฺสา อตฺถีติ สารี (สาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อี อิตถี-ปัจจัย)

-ผู้มีบุญเป็นแก่นสาร = สาโร เอติสฺสา อตฺถีติ สารี (สาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อี อิตถี-ปัจจัย)

ตามคำอธิบายข้างต้นนี้ คำว่า สารี เป็นชื่อของนางพราหมณีผู้มีรูปงาม หรือผู้มีบุญอันใหญ่หลวง

คำว่า **มหาปัญญะ** คือ ผู้มีปัญญามาก อนึ่ง พระสารีบุตรนั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้มีปัญญามาก เพราะปราศจากบุคคลผู้มีปัญญาเสมอตนในโลกธาตุทั้งสิ้น ยกเว้นพระตถาคต เพราะเป็นผู้มีปัญญาไม่สิ้นไปแม้เมื่อแม่น้ำ ทราย ห้วงน้ำใหญ่ หรือดินทั้งปวงเป็นต้นหมดสิ้นไป และเพราะมีปัญญาที่สามารถกำหนดนับหยาดน้ำที่ตกลงในน้ำ ภูเขา และป่า เป็นต้น ในเมื่อฝนสร้างโลกตกลงแล้ว สมจริงดังคำกล่าวมีอาทิว่า

โลกนาถ ฯเปฯวาน เย จญฺเญ อตฺถิ ปาณิโน
ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส กลๆ นคฺฆนฺติ โสฬสึ.[๕๘]

“สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่นที่มีอยู่ ยกเว้นพระโลกนาถ ล้วนมีปัญญาไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของพระสารีบุตร”

คงฺคาย วาลุกา ขีเย อุทกๆ ขีเย มหณฺณเว
มหิยา มตฺติกา ขีเย น ขีเย มม พุทฺธิยา.[๕๙]

“ทรายในแม่น้ำพึงสิ้นไป น้ำในห้วงน้ำใหญ่พึงแห้งไป ดินบนแผ่นดินพึงสิ้นไป แต่ปัญญาของข้าพระองค์ไม่พึงสิ้นไป”

พระธรรมเสนาบดี ชื่อว่า อุปติสสะ โดยเป็นชื่อที่เครือญาติสมมติตั้งให้ ชื่อว่า สารีบุตร โดยเป็นชื่อที่เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายตั้งให้ สมจริงดังคำกล่าวในรถวินีตสูตรว่า

อุปติสฺโสติ โข เม อาวุโส นามๆ, สาริปุตฺโตติ จ ปน สพฺรหฺมจารี ชานนฺติ.[๖๐]

ท่านผู้มีอายุ ข้าพเจ้าชื่อว่าอุปติสสะ[๖๑] เพื่อนพรหมจารีทั้งหลายรู้จักข้าพเจ้าว่า สารีบุตร

---

[๕๘] ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๓๐๐, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๒๒๖, ขุ.ม.อ. ๒๙๗

[๕๙] ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๔๘

[๖๐] ม. มู. (บาลี) ๑๒/๒๖๐/๒๒๔

[๖๑] ชื่อว่า อุปติสสะ เป็นรุฬหีนาม คือ ชื่อที่ตั้งตามใจชอบโดยไม่มองหาความหมายตามชื่อ เหมือนชื่อว่า ติสสะ ที่นิยมตั้งกันในสมัยก่อน เพียงแต่มีอุปสรรคคือ อุป นำหน้า ติสฺส เท่านั้น ชื่อดังกล่าวนี้เป็นชื่อที่เครือญาติตั้งให้ ส่วนชื่อว่า สารีบุตร เป็นชื่อที่เพื่อนพรหมจรรย์เรียกขานกัน เพราะธรรมเนียมในสมัยพุทธกาลนั้นไม่นิยมเรียกชื่อจริง ถือว่าเป็นการไม่เคารพ จึงมักเรียกชื่อโคตร จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าของเราเกิดในโคตมโคตร พราหมณ์จึงเรียกว่า สมโณ โคตโม (พระสมณโคดม) ไม่เรียกชื่อจริงว่า สิทธัตถะ หรือพระมหากัสสปะ มีชื่อจริงว่า ปิปผลิ แต่ภิกษุทั้งหลายไม่เรียกท่านตามชื่อจริง มักเรียกชื่อโคตรว่า กัสสปะ ดังนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงเรียกพระสารีบุตรตามชื่อมารดา เหมือนชื่อว่าพระโมคคัลลานะก็เรียกขานตามชื่อมารดา เพราะท่านเป็นบุตรของนางโมคคัลลี การที่ภิกษุทั้งหลายไม่เรียกพระสารีบุตรตามชื่อโคตรนั้น คงเป็นเพราะว่าชื่อโคตรของท่านไม่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป จึงเรียกตามชื่อมารดาว่าเป็นบุตรนางสารี

คำว่า วินายกะ คือ ผู้แนะนำเวไนยชนของตน ท่านดำรงอยู่ในคำแนะนำที่พระผู้มี-พระภาคประทานแล้วย่อมนำเหล่าสัตว์ให้ถึงสวรรค์และนิพพาน ดังจะเห็นได้ว่า ท่านนำเทวดาและมนุษย์แสนโกฏิให้บรรลุอรหัตตผลด้วยสมจิตตปริยายเทศนา ส่วนจำนวนแน่นอนของพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี หามีไม่ พื้นปฐพี ที่นายเสมียนและอำมาตย์อันจอมชนผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินทรงแต่งตั้งไว้ดูแลรักษาแล้ว ก็เป็นอันพระราชาทรงดูแลรักษาแล้วฉันใด แม้ในเรื่องนี้ก็พึงทราบฉันนั้น

อนึ่ง การเรียกชื่อโคตรของผู้ที่ตนเคารพนับถือนั้นเป็นธรรมเนียมมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล จะเห็นได้ว่าในเรื่องการสวดระบุโคตรที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก มหาวรรค พระอานนท์ไม่กล้าเรียกชื่อของพระมหากัสสปะว่า ปิปผลิ จึงกราบทูลพระพุทธองค์ และได้รับพุทธานุญาตให้เรียกชื่อโคตรของพระเถระว่า กัสสปะ (วิ.มหา. (บาลี) ๔/๑๒๒/๑๓๔)

ตัวอย่างอื่นในเรื่องนี้ คือ เมื่อพระโพธิสัตว์เข้าไปพบอาฬารดาบส กาลามโคตร ทรงเรียกชื่อโคตรของดาบสนั้นว่า ท่านกาลามะ โดยไม่เรียกชื่อจริงว่า ท่านอาฬาระ แม้ในเวลาพบกับอุทกดาบส รามบุตร ก็ทรงเรียกชื่อโคตรของดาบสนั้นว่า ท่านรามบุตร โดยไม่เรียกชื่อจริงว่า ท่านอุทกะ

นอกจากนั้น ธรรมเนียมการเรียกชื่อโคตรนี้ยังมีมาแต่ก่อนสมัยพุทธกาล ดังจะเห็นตัวอย่างในเรื่องวิชชาธรชาดกว่า สมัยหนึ่งเมื่อพระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสีตรัสถามชื่อของพระปัจเจกพุทธเจ้ากับพระอินทร์ที่จำแลงเพศเป็นมาณพ ท้าวเธอตรัสแก่พระเจ้าพรหมทัตว่าพระสมณะเป็นผู้ควรเคารพนับถือ ข้าพเจ้าไม่ควรบอกชื่อท่านต่อหน้า ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาชาดกว่า

อถ นं สกฺโก “มหาราช สมณา นาม ครุฏฺฐานิยา. เตน เม นามं ลปิตุ น ลพฺภติ. มยฺหं ปน เต นามं กเถสฺสามี”ติ วตฺวา ทุติยं คาถมาห. (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๕/๘๙)

“ลำดับนั้น ท้าวสักกะตรัสกับพระราชานั้นว่า ข้าแต่มหาราช ขึ้นชื่อว่าสมณะทั้งหลายเป็นผู้ควรเคารพ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเรียกชื่อของท่านไม่ได้ แต่ข้าพเจ้าจักบอกชื่อของข้าพเจ้าแก่ท่าน แล้วตรัสคาถาที่ ๒ ต่อไป”

อนึ่ง ในคัมภีร์มิลินทปัญหา (หน้า ๑๕) พบเรื่องที่ศิษย์ไม่ควรเรียกชื่อของอาจารย์ต่อหน้า เพราะการเรียกเช่นนั้นแสดงความไม่เคารพ กล่าวคือ เมื่อพระโรหณะส่งศิษย์คือพระนาคเสนไปศึกษาพระไตรปิฎกจากพระอัสสคุตตะ ได้กำชับว่า ถ้าพระอัสสคุตตะถามว่า อุปัชฌาย์ของเธอชื่ออะไร จงตอบว่า ชื่อว่าโรหณเถระขอรับ ถ้าท่านถามว่า เราชื่ออะไร จงตอบว่า อุปัชฌาย์ของกระผมทราบชื่อของท่านขอรับ แม้ในเวลาที่พระสิคควะส่งสามเณรติสสะไปศึกษากับพระจัณฑวัชชี พระสิคควะก็สั่งข้อความนี้เช่นกัน เรื่องนี้พบในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา เล่ม ๑ หน้า ๓๗

ธรรมเนียมข้างต้นได้สืบทอดไปจนถึงประเทศพม่าตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา ชาวพม่าจึงไม่นิยมเรียกชื่อ (ซึ่งก็คือฉายาที่อุปัชฌาย์ตั้งให้) ของพระเถระที่ตนเคารพนับถือ แต่มักเรียกบ้านเกิด จังหวัดที่พักอาศัย หรือวัดที่อยู่ ฯลฯ ตามความเหมาะสม เช่น มหาสีสยาดอ (พระอาจารย์วัดมหาสี), แลดีสยาดอ (พระอาจารย์วัดแลดี) เมืองไทยก็เรียกสมณศักดิ์เป็นหลักโดยไม่เรียกชื่อต่อหน้าเช่นเดียวกัน

คำว่า ธรรมเสนาบดี คือ จอมทัพแห่งธรรม เพราะเป็นผู้ยังธรรมจักรให้หมุนตามที่พระผู้-มีพระภาคทรงให้หมุนไปแล้ว ดุจปริณายกแก้วยังจักรแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิให้หมุนไป

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมนั่นเองเป็นกองทัพธรรม เพราะเป็นเช่นกับกองทัพ เนื่องจากกองทัพธรรมได้กำจัดกองกำลังของมาร ในเวลาที่เทวดาและพรหมเป็นต้นหลบหนีไป ณ ควงไม้มหาโพธิ์ คำว่า ธรรมเสนาบดี คือ ผู้ครอบครองกองทัพธรรม[คือกุศล]

อีกอย่างหนึ่ง แม้อกุศลธรรมก็เป็นกองทัพ เพราะเป็นกองทัพของมาร สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

กามา เต ปฐมา เสนา.[๖๒] กามเป็นเสนาที่ ๑ ของท่าน

คำว่า **ธรรมเสนาบดี** คือ ผู้ครอบงำกองทัพธรรม[คืออกุศล]

พึงทราบว่าพระสารีบุตรเป็นธรรมเสนาบดี เพราะเป็นผู้ดูแลกองทัพคือกุศลธรรม และครอบงำกองทัพคืออกุศลธรรม

อีกอย่างหนึ่ง จอมทัพของพระราชา เมื่อพิจารณากองทัพอยู่ ย่อมใช้กองทัพที่มิใช่เสี้ยนหนามมีประโยชน์กำจัดกองทัพอันเป็นเสี้ยนหนามไร้ประโยชน์ ฉันใด แม้พระสารีบุตรนี้ก็ใช้กองทัพคือกุศลธรรมที่มิใช่เสี้ยนหนามมีประโยชน์กำจัดกองทัพคืออกุศลธรรมอันเป็นเสี้ยนหนามไร้ประโยชน์ ซึ่งก่อให้เกิดทุกข์มากเป็นอเนกประการ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า ธรรมเสนาบดี[๖๓] (จอมทัพโดยธรรม) ตามความหมายนี้อีกด้วย

ชื่อว่า **ปราชญ์** เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญา

คำว่า **อุเปตฺวา** แปลว่า เข้าเฝ้า คือ เข้าไปใกล้

---

[๖๒] ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๓๘ (นฺหา. ๓๔๒)

[๖๓] คำว่า ธมฺมเสนาปติ มีความหมาย ๔ ประการ คือ

-จอมทัพแห่งธรรม = ธมฺมสฺส เสนาปติ ธมฺมเสนาปติ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

-ผู้ครอบครองกองทัพธรรม[คือกุศล] = ธมฺมเสนาย ปติ ธมฺมเสนาปติ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

-ผู้ครอบงำกองทัพธรรม[คืออกุศล] = ธมฺมเสนาย ปติ ธมฺมเสนาปติ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

-จอมทัพโดยธรรม = ธมฺเมน เสนาปติ ธมฺมเสนาปติ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

ในคำว่า **โลกนายกำ**[๖๔] (พระผู้นำของชาวโลก) นี้ คำว่า โลกนายกะ คือ ผู้นำสัตว์โลกไปสู่สุคติภูมิและนิพพานในสังขารโลก โอกาสโลก และสัตวโลก, [ได้เข้าเฝ้า]พระผู้นำของชาวโลกพระองค์นั้น

๒. คำว่า **อนาคตำ** (อนาคต) คือ ที่จะมีต่อไป กล่าวคือ ที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่จะเกิดขึ้นแน่นอน

คำว่า **ชินะ**[๖๕] คือ ผู้ชนะ หมายความว่า ผู้ชนะมารทั้ง ๕ ที่เรียกว่า กิเลสมาร (มารคือกิเลส) ขันธมาร (มารคือขันธ์ ๕) อภิสังขารมาร (มารคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม) มัจจุมาร (มารคือความ

---

[๖๔] คำว่า ตำ โลกนายกำ ([ได้เข้าเฝ้า]พระผู้นำของชาวโลกพระองค์นั้น) เป็นการกระจายรูปให้ตรงกับที่ใช้ในประโยคจริง ซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการนี้ว่า ทันตโสธนนัย คือ การเกลางาช้างให้แหลม ส่วนประโยคหน้าที่แสดงรูปวิเคราะห์ เรียกว่า ทันตเฉทนนัย คือ การตัดงาช้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนตัดงาช้างให้เปลี่ยนรูปไปจากเดิม ท่านมักแสดงทันตเฉทนนัยก่อนทันตโสธนนัยเสมอ]

[๖๕]รูปวิเคราะห์ว่า ชิตวาติ ชิโน (คำว่า ชินะ คือ ผู้ชนะ) เป็นรูปวิเคราะห์ที่ระบุถึงอดีตกาล แต่พระเมตไตรยยังไม่ได้เสด็จอุบัติขึ้น ดังนั้น ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้จึงถามเหตุที่ประกอบใช้อดีตกาลในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว ท่านเฉลยว่า การประกอบใช้อดีตกาลเพื่อแสดงอนาคตกาลที่จะเกิดขึ้นแน่นอน เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่มีใช้ในพระบาลี ท่านยกตัวอย่างจากคัมภีร์สุตตนิบาตว่า อคมา ราชคหำ พุทฺโธ, มาคธานำ คิริพฺพชำ (พระพุทธองค์ได้เสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ อันเปรียบดั่งคอกภูเขาของชาวมคธ) อย่างไรก็ตาม บทกริยาว่า อคมา (ได้เสด็จไป) เป็นอดีตกาลที่ผ่านมาแล้ว มิได้แสดงอนาคตกาลที่จะเกิดขึ้นแน่นอน ตามเนื้อหาที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้

ตัวอย่างของเรื่องนี้พบในพระวินัยปิฎก ว่า

โส ปมาทำ อนุจิณฺโณ อาสชฺช นำ ตถาคตำ
อวีจินิรยำ ปตฺโต จตุทฺวารำ ภยานกำ. (วิ.ป.(บาลี) ๘/๓๕๐/๑๔๖)

“เธอสั่งสมความประมาท เบียดเบียนตถาคตนั้น จึงตกนรกอเวจีอันน่ากลัว มีประตู ๔ ด้าน”

ข้อความนี้ตรัสไว้ก่อนพระเทวทัตจะตกนรกอเวจี ดังนั้น คำว่า ปตฺโต จึงเป็นบทกิตก์ที่เป็นอดีตกาลซึ่งลงในอนาคตกาล กล่าวคือ คำว่า ปตฺโต สำเร็จรูปมาจาก ปท ธาตุ + ต ปัจจัย โดยปกติ ต ปัจจัยมักลงในอดีตกาล แต่เนื่องจากมีอรรถอาสังสาอยู่ ต ปัจจัยจึงลงในอนาคตกาลที่จะเกิดแน่นอน พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า ปตฺโต เป็นอดีตกาลที่มีอรรถอาสังสา การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาต ปุปฺผ (ดอกไม้ลม) วณฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อวีจินิรยำ ปตฺโตติ อิทำ ปน อาสีสายำ อตีตวจนำ. (วิ.ป.อ. (บาลี) ๓/๓๘๘)

“บาทคาถาว่า อวีจินิรยำ ปตฺโต (จึงตกนรกอเวจี) นี้ กล่าวไว้โดยความเป็นอดีตเมื่อปรากฏความสำเร็จ”

อิธ ปน ตสฺส นิรยูปปตฺติโต ปฐมเมว อุปฺปนฺเน วตฺถุมฺหิ ภาสิตํ ปาฬิอารุฬฺหนฺติ ทฏ?ฐพฺพํ. เตเนว “อวีจินิรยํ ปตฺโต”ติ อิทํ ปน อาสํสายํ อตีตวจนนฺติ วุตฺตํ, อาสํสาติ เจตฺถ อวสฺสมฺภาวินี อตฺถสิทฺธิ อธิปฺเปตา. อวสฺสมฺภาวินิญฺหิ อตฺถสิทฺธิมเปกฺขิตฺวา อนาคตมฺปิ ภูตํ วิย โวหรนฺติ, ตญฺจ สทฺทลกฺขณานุสาเรน เวทิตพฺพํ. (สารตฺถ.ฏีกา.(บาลี) ๓/๔๓๓)

“แต่ในพระวินัยนี้ได้ยกพระพุทธดำรัสขึ้นสู่พระบาลีเมื่อเรื่องเกิดก่อนที่พระเทวทัตนั้นจะตกนรก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวีจินิรยํ ปตฺโตติ อิทำ ปน อาสำสายำ อตีตวจนำ (บาทคาถาว่า อวีจินิรยำ ปตฺโต นี้ กล่าวไว้โดยความเป็นอดีตเมื่อปรากฏความสำเร็จ) อนึ่ง คำว่า อาสำสา หมายถึง ความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ความจริงชาวโลกมักพูดถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึงให้เหมือนเรื่องที่มีมาแล้ว โดยมองหาความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน และพึงทราบเรื่องนั้นโดยคล้อยตามสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์”

อาสีสายนฺติ อวสฺสมฺภาวีอตฺถสิทฺธิยำ. สา หิ อิธ อาสีสาติ อธิปฺเปตา, น ปตฺถนา. อีทิเส อนาคตตฺเถ อตีตวจนำ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ. (วิมติ.ฏีกา.(บาลี) ๒/๓๓๑)

“คำว่า อาสีสายำ (เมื่อปรากฏความสำเร็จ) หมายความว่า เมื่อปรากฏความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ที่จริงแล้ว ความสำเร็จดังกล่าวมุ่งหมายว่าเป็นอาสีสาในเรื่องนี้ มิใช่ความปรารถนา นักไวยากรณ์ทั้งหลายประสงค์เอาการกล่าวถึงอดีตในอรรถอนาคตเช่นนี้”

สูตรที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้พบในคัมภีร์ปาณินิที่เป็นไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤตซึ่งพระอรรถกถาจารย์มักอ้างอิงในคัมภีร์อรรถกถา กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๓๒) พบสูตรว่า อาศีสายำ ภูตวจฺจ (ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตและปัจจุบันเมื่อปรากฏความปรารถนา) และมีคำอธิบายที่กล่าวไว้ในวุตติ (คำอธิบายสูตร) ว่า

อาศีสนมาศีสา. อปฺราปฺตสฺย ปฺริยารฺถสฺย ปฺราปฺตฺมิจฺฉา. ตสฺมาศฺจ ภวิษฺยติตฺกาโล วิศยะ. ตตฺร ภวิษฺยติ กาเล อาศีสายำ คมฺยมานายำ ธาโตรฺวา ภูตวตฺปฺรตฺยยา ภวนฺติ. จการาทฺวรฺตฺตมานวตฺจ. (กาศิกา. ๓.๓.๑๓๒)

“ความปรารถนา ชื่อว่า อาสังสา คือ ความต้องการบรรลุประโยชน์ที่ปรารถนาซึ่งยังไม่ได้รับ และอนาคตกาลก็เป็นวิสัยของความปรารถนานั้น เมื่อความปรารถนาปรากฏอยู่ในอนาคตกาลนั้น ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตท้ายธาตุได้บ้าง และลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนปัจจุบันด้วย จ ศัพท์”

อุทาหรณ์ที่เข้าใจง่ายของเรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที (สูตร ๒๗๙๐) ว่า

[ตัวอย่างลงวิภัตติอดีต] เทวะ อวรฺษีจฺเจทฺ ธานฺยมวาปฺสฺม (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

[ตัวอย่างลงวิภัตติปัจจุบัน] วรฺษติ เจทฺ วปามะ (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

[ตัวอย่างลงวิภัตติอนาคต] วรฺษิษฺยติ เจทฺ วปฺสฺยามะ (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

อนึ่ง ความหมายของอาสังสาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาไม่เหมือนกับไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ สันสกฤตหมายถึงความต้องการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้อธิบายว่าเป็นความสำเร็จแห่งเนื้อความ ถ้าคำว่า อวีจินิรยำ ปตฺโต มีความหมายเหมือนสันสกฤต ก็จะคล้ายกับพระพุทธเจ้าทรงต้องการจะให้พระเทวทัตตกนรกและได้สาบแช่งไว้ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น จะเห็นได้ว่าพวกเดียรถีย์ถือโอกาสกล่าวตู่ว่าพระพุทธเจ้าทรงสาปแช่งพระเทวทัต การกล่าวตู่เช่นนั้นกล่าวตามหลักการใช้ภาษาสันสกฤต ดังนั้น ความหมายของอาสังสาในเรื่องนี้จึงแตกต่างจากไวยากรณ์สันสกฤต]

ตาย) และเทวปุตตมาร (มารคือเทพบุตร) แล้วดำรงอยู่โดยเนื่องด้วยการกำจัดสภาวะ, เหตุของตน และการล่วงพ้นอำนาจ

ถามว่า : พระเมตไตรยพระองค์นี้จะทรงชนะก่อน มิได้ทรงชนะอยู่แล้ว เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุใดจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

ตอบว่า : ข้อนั้นจริง แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็พึงทราบว่าตรัสถึงพระพุทธเจ้าที่จะทรงอุบัติแน่นอนไว้อย่างนี้ เพราะเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่จะเกิดขึ้นแน่นอน ดังพระบาลีว่า

อคมา ราชคหำ พุทฺโธ มาคธานำ คิริพฺพชำ.[๖๖]

“พระพุทธองค์ได้เสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ อันเปรียบดั่งคอกภูเขาของชาวมคธ”

แม้ในคำว่า พุทฺธ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

[พระอุปติสสะได้กราบทูลถามความสงสัยของตน ปรารภ]พระชินเจ้าพระองค์นั้น

คำว่า อารพฺภ (ปรารภ) หมายความว่า อาศัย

โปรดทราบ อารพฺภ ศัพท์ว่ามีความหมายว่า อาศัย ดุจพระบาลีว่า กิมาคมฺม (อาศัยอะไร) กิมารพฺภ (ปรารภอะไร) เป็นต้น[๖๗] หมายความว่า อาศัยพระสัพพัญญูผู้จะอุบัติขึ้นในอนาคต

คำว่า **อปุจฺฉิ** แปลว่า ได้กราบทูลถาม

คำว่า **กงฺขมตฺตโน** แปลว่า ความสงสัยของตน หมายความว่า พระสารีบุตรได้กราบทูลถามความสงสัยของตนที่เกิดขึ้นปรารภพระชินเจ้าในอนาคต

อนึ่ง ในคำว่า สำสโย (ความสงสัย) มิใช่สภาวะของวิจิกิจฉา เพราะสภาวะดังกล่าวถูกขจัดได้แล้วด้วยปฐมมรรคทีเดียว โปรดทราบความสงสัยในเรื่องนี้ว่าเป็นจิตตุปบาทที่ไม่อาจดำเนินไปกระทำวิสัยแห่งปเทสญาณ (ญาณบางส่วน) ให้เป็นวิสัยแห่งพุทธญาณได้ เพราะมิได้บรรลุสัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้ธรรมที่เป็นไปในกาลทั้งสาม เปรียบดั่งเชือกยาวโยชน์หนึ่งไม่อาจหยั่งถึงมหรรณพอันลุ่มลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ได้

ในคำว่า **ตุยฺหานนฺตริโก** (ถัดจากพระองค์) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อนันตระ คือ กาลอันไม่มีระหว่าง

คำว่า อนันตริกะ คือ ผู้จะมีได้แน่นอนในกาลอันไม่มีระหว่าง

---

[๖๖]ขุ.สุ.(บาลี) ๒๕/๔๑๐/๔๑๓

[๖๗]ที.สี.(บาลี) ๑๓/๓๐/๑๓

คำว่า ตุยหานันตริกะ[๖๘] คือ ผู้จะมีได้แน่นอนในกาลอันไม่มีระหว่างของพระองค์

ในคำว่า ธีโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปัญญา ชื่อว่า ธี บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยปัญญานั้น ชื่อว่า ธีระ (ผู้มีปัญญา, ปราชญ์)

อีกอย่างหนึ่ง การตำหนิบาปมีอยู่แก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพราะเป็นผู้ปราศจากบาปเหตุนั้น พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่า ธีระ[๖๙] (ผู้มีการตำหนิบาป, ผู้ตำหนิบาป) ดังคำว่า มธุโร[๗๐] (มีความหวาน)

คำว่า พุทธะ[๗๑] คือ ผู้ตื่นจากนิทราคือกิเลสพร้อมทั้งวาสนา (ความเคยชิน) โดยเป็นสย-กัตตา (ผู้กระทำเอง) ด้วยการแทงตลอดโดยปราศจากอาจารย์เว้นการอ้างถึงบุคคลอื่น

---

[๖๘]คำว่า ตุยฺหานนฺตริก มีรูปวิเคราะห์ว่า

-นตฺถิ เอตสฺส อนฺตรนฺติ อนนฺตรํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

-อนนฺตเร ภวิตพฺโพ อนนฺตริโก (อนนฺตร ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ภวิตพฺพ ตัทธิต)

-ตุยฺหํ อนนฺตริโก ตุยฺหานนฺตริโก (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

[๖๙]คำว่า ธีร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้มีปัญญา = ธี เอตสฺส อตฺถีติ ธีโร (ธี ศัพท์ + ร ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต, ธี ศัพท์มีความหมายว่าปัญญา)

-ผู้มีการตำหนิบาป = ธี เอตสฺส อตฺถีติ ธีโร (ธี ศัพท์ + ร ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต, ธี ศัพท์มีความหมายว่า การตำหนิบาป) บทว่า ธี เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า ครหนํ (การตำหนิ) คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๒๔๗) นำตัวอย่างของ ธี นิบาตจากพระบาลีมาแสดงว่า

-ธีรตฺถุมํ ปูติกายํ (น่าตำหนิร่างกายอันเน่าเหม็นนี้)

-ธีรตฺถุ ตํ ธนลาภํ (น่าตำหนิการได้ทรัพย์นั้น)

-ธีรตฺถุ พหุเก กาเม (น่าตำหนิกามเป็นอันมาก)

-ธีรตฺถุ ชีวิเตน เม (น่าตำหนิการเป็นอยู่ของเรา)

-ธี พฺราหฺมณสฺส หนฺตารํ (น่าตำหนิคนทำร้ายพราหมณ์)

ในตัวอย่าง ๔ ประการแรก บทว่า ธี เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า ครหนํ (การตำหนิ) ใช้ประกอบร่วมกับบทที่ลงทุติยาวิภัตติ คือ อิมํ ปูติกายํ, ตํ ธนลาภํ, พหุเก กาเม หรือประกอบร่วมกับบทที่ลงตติยาวิภัตติ คือ ชีวิเตน ส่วนในตัวอย่างสุดท้าย ทำหน้าที่กิริยาคือ ครหามิ (ตำหนิ) ใช้คุมพากย์ในประโยคนี้ บทว่า หนฺตารํ เป็นอวุตตกรรมของ ธี นิบาต

[๗๐] (วิ.อ. (บาลี) ๒/๑๐, รูป. สูตร ๔๐๑, นิรุตฺติ. สูตร ๔๗๙, นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๙๑) คำว่า มธุร ประกอบรูปศัพท์มาจาก มธุ ศัพท์ + ร ปัจจัย ลง ร ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๗) ว่า มธฺวาทิโต โร (ลง ร ปัจจัยท้าย มธุ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) ดังตัวอย่างว่า มธุ อสฺส อตฺถีติ มธุโร คุโฬ (ความหวานมีอยู่แก่น้ำอ้อยงบนั้น เหตุนั้น น้ำอ้อยงบนั้นชื่อว่า มธุระ คือ น้ำอ้อยงบ), มธุรา สกฺขรา (น้ำตาลกรวดมีความหวาน), มธุรํ ขีรํ (น้ำนมมีความหวาน)]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พุทธะ คือ ผู้ปลุกสรรพสัตว์ผู้หยั่งลงสู่นิทราคือกิเลส ผู้ควรตื่นแต่ไม่อาจตื่นได้เพราะไม่ได้คำชี้แนะของผู้อื่น ให้ตื่นขึ้นโดยกระทบด้วยพระหัตถ์คือเทศนา โดยเป็นเหตุกัตตา (กัตตาที่เป็นเหตุ)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พุทธะ คือ ผู้แย้มบานเองด้วยแสงสุริย์คืออริยมรรคแล้วยังดอกปทุมคือเวไนยสัตว์ให้แย้มบานด้วยข่ายรัศมีคือเทศนา

อีกอย่างหนึ่ง โปรดทราบความหมายแห่ง พุทฺธ ศัพท์โดยเนื่องด้วยกรรมสาธนะอีก เพราะเป็นผู้ที่ชนเหล่าอื่นพึงรู้ตามนัยว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองหนอ)

---

[๗๑]คำว่า พุทฺธ มีความหมาย ๖ ประการ คือ

-ผู้ตื่นแล้วจากนิทราคือกิเลสพร้อมทั้งวาสนา = สวาสนาย กิเลสนิทฺทาย ปพุทฺโธติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ = ตื่น + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะและอดีตกาล)

-ผู้ปลุกสรรพสัตว์ให้ตื่นแล้ว = สพฺพสตฺเต ปโพเธสีติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ = ตื่น + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะและอดีตกาล)

-ผู้แย้มบานแล้ว = ผุลฺโลติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ = แย้มบาน + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะและอดีตกาล)

-ผู้ที่ชนเหล่าอื่นพึงรู้ = ปเรหิ พุชฺฌิตพฺโพติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ = รู้ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะและกาล ๓)

-ผู้ตรัสรู้สัจจะ = พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ = รู้ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะและกาล ๓)

-ผู้ยังหมู่สัตว์ให้รู้ตาม = โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ (พุธ ธาตุ = รู้ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะและกาล ๓)

พระศาสดาและพระสาวกมีปฏิปทาเบื้องต้นคือนิพพิทาญาณเป็นต้นและความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นด้วยอรหัตตมรรคเหมือนกัน แต่พระศาสดาสามารถกำจัดกิเลสทั้งหมดพร้อมด้วยความเคยชินทางกายและวาจาด้วยพระองค์เองแล้วบอกทางแก่บุคคลอื่นได้ แต่พระสาวกสามารถกำจัดกิเลสได้อย่างเดียวโดยละความเคยชินไม่ได้ จะเห็นได้ว่าพระปิลินทวัจฉะมักเรียกบุคคลอื่นว่า คนถ่อย (วสล) เพราะท่านเคยเกิดเป็นเศรษฐี ๕๐๐ ชาติที่มักเรียกบุคคลอื่นเช่นนั้น จึงติดมาเป็นนิสัยจนถึงชาติสุดท้าย แม้จะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วก็ละความเคยชินนี้ไม่ได้

ความเคยชินทางกายและวาจานี้ เรียกว่า วาสนา เหมือนกลิ่นสุราที่แม้จะนำสุราออกไปแล้วก็ยังมีกลิ่นปรากฏอยู่ ดังข้อความว่า

สวาสนนฺติ เอตฺถ ขีณาสวสฺสปิ อขีณาสวสทิสกายวจีปโยคเหตุภูตา สนฺตาเน กิเลสภาวนา วาสนา นาม อายสฺมโต ปิลินฺทวจฺฉสฺส วสลโวหาโร วิย. (เนตฺติ. ฎี. หน้า ๓๐๐)

ในคำว่า สวาสนำ (พร้อมทั้งความเคยชิน) นี้ การบ่มไว้ของกิเลสในกระแสจิตอันเป็นเหตุให้เกิดความเพียรทางกายและวาจาเหมือนคนที่ยังไม่สิ้นอาสวะแม้ของพระขีณาสพ ชื่อว่า ความเคยชิน (วาสนา) เช่นกับการพูดว่า คนถ่อย (วสล) ของท่านพระปิลินทวัจฉะ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พุทธะ คือ ผู้ตรัสรู้สัจจะ เพราะเป็นผู้ยังกิเลสอันหาที่สุดมิได้ให้สิ้นไปแล้วตรัสรู้อริยสัจ ๔ อันเป็นผลแห่งบารมีที่พระองค์บำเพ็ญในกาลอันหาที่สุดมิได้ ณ ควงไม้มหาโพธิ์

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พุทธะ คือ ผู้ยังหมู่สัตว์ให้รู้ตาม เพราะทรงเข้าหาบุคคลผู้อาจเข้าใจอริยสัจที่พระองค์ตรัสรู้แล้วอย่างนั้นแล้วสอนให้รู้

[พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ถัดจากพระองค์] จะพึงเป็นเช่นไร

กึ่งบาทคาถาว่า วิฑฺฐาเรเนวหำ โสตุ อิจฺฉามาจิกฺข จกฺขุมา (ข้าพระองค์ประสงค์จะฟังโดยพิสดาร ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงจักษุ ขอพระองค์จงตรัสบอก) หมายความว่า พระอุปติสสะได้ทูลถามความสงสัยของตน ปรารภพระชินเจ้าในอนาคตว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ที่จะเสด็จอุบัติต่อจากพระองค์ จะพึงเป็นเช่นไร ข้าพระองค์ประสงค์จะฟังโดยพิสดาร ขอพระองค์จงตรัสบอกเรื่องนั้นโดยพิสดารแก่ข้าพระองค์เถิด)

ในพากย์นั้น คำว่า จักขุมะ (ผู้ทรงมีจักษุ) หมายความว่า พระพุทธเจ้าชื่อว่า ผู้ทรงมีจักษุด้วยจักษุ ๕ ประการ คือ มังสจักษุ ทิพพจักษุ ปัญญาจักษุ พุทธจักษุ และสมันตจักษุ

[มังสจักษุ คือ] สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีดำ และสีขาว ย่อมปรากฏในมังสจักษุของพระผู้มีพระภาค กล่าวคือ

-ขนพระเนตรและที่ตั้งของขนพระเนตรเหล่านั้น มีสีเขียวที่น่าดูน่าชมดุจดอกผักตบ

-ที่ถัดจากขนพระเนตรนั้น มีสีเหลืองเหมือนดอกกรรณิการ์

-เบ้าพระเนตรทั้งสองข้างมีสีแดงเสมอปีกแมลงทับ

-กลางดวงพระเนตรมีสีดำสนิทไม่หม่นเช่นกับประคำดีควาย (อทฺทาริฏฺฐ)

-ถัดจากนั้น เป็นสีขาวราวกับดาวประกายพรึก

มังสจักษุอันบริสุทธิ์ดังกล่าวทำให้พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นแม้กระทั่งสิ่งของที่เล็กละเอียดมีเมล็ดงาและเมล็ดผักกาดเป็นต้นที่อยู่รอบโยชน์หนึ่งในความมืดมีองค์ ๔ คือ ป่าชัฏรกทึบ การอัสดงของดวงอาทิตย์ (เวลาเที่ยงคืน) วันแรม ๑๔ ค่ำ และเมฆตั้งขึ้น (การถูกเมฆบัง)

อนึ่ง มังสจักษุนั้นกล่าวไว้ในคัมภีร์นิเทศมีอาทิว่า

กถำ ภควา มำสจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. มำสจกฺขุมฺหิ ภควโต ปญฺจ วณฺณา สำวิชฺชนฺติ นีโล จ วณฺโณ, ปีตโก จ วณฺโณ, โลหิตโก จ วณฺโณ, กณฺโห จ วณฺโณ, โอทาโต จ วณฺโณ.[๗๒]

---

[๗๒]ขุ.ม.(บาลี) ๓๓/๓๕๖

“พระผู้มีพระภาคทรงมีจักษุด้วยมังสจักษุอย่างไร คือ สี ๕ สี อันได้แก่ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีดำ และสีขาว ย่อมปรากฏในมังสจักษุของพระองค์”

ทิพพจักษุ คือ จุตูปปาตญาณที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า

กถํ ภควา ทิพฺเพน จกฺขุนาปิ จกฺขุมา, ภควา ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสติ จวมาเน อุปปชฺชมาเน.[๗๓]

“พระผู้มีพระภาคทรงมีจักษุด้วยทิพพจักษุอย่างไร คือ พระองค์ทรงเห็นหมู่สัตว์ ซึ่งกำลังจุติ กำลังอุบัติ ด้วยทิพพจักษุอันหมดจดล่วงจักษุมนุษย์”

ปัญญาจักษุ คือ ประเภทแห่งปัญญาที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า

กถํ ภควา ปญฺญาจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. ภควา มหาปญฺโญ ปุถุปญฺโญ หาสปญฺโญ ชวนปญฺโญ ติกฺขปญฺโญ นิพฺเพธิกปญฺโญ ปญฺญาปเภทกุสโล ปภินฺนญาโณ อธิคตปฏิสมฺภิทา จตุเวสารชฺชปฺปตฺโต.[๗๔]

“พระผู้มีพระภาคทรงมีจักษุด้วยปัญญาจักษุอย่างไร คือ พระองค์มีปัญญามาก มีปัญญากว้างขวาง มีปัญญาอาจหาญ มีปัญญาฉับไว มีปัญญาเฉียบคม มีพระปัญญาเพิกถอนกิเลสได้ ทรงรอบรู้ประเภทแห่งปัญญา มีพระญาณแตกฉาน ทรงบรรลุปฏิสัมภิทา ทรงบรรลุเวสารัชชญาณ[๗๕] ๔”

พุทธจักษุ คือ อินทริยปโรปริยัตติญาณ ที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า

กถํ ภควา พุทฺธจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. ภควา พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต อทฺทส สตฺเต อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวากาเร ทฺวากาเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน วิหรนฺเต.[๗๖]

“พระผู้มีพระภาคทรงมีจักษุด้วยพุทธจักษุอย่างไร คือ พระองค์เมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักษุ ได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสธุลีน้อยในปัญญาจักษุ หรือมีกิเลสธุลีมาก

---

[๗๓] ขุ.ม.(บาลี) ๓๓/๓๕๖

[๗๔] ขุ.ม.(บาลี) ๓๓/๓๕๗

[๗๕] เวสารัชชญาณ คือ ปัญญาอาจหาญในฐานะ ๔ ประการ คือ

๑. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่ทำอันตราย

๒. ปัญญาอาจหาญในธรรมที่นำออกจากทุกข์

๓. ปัญญาอาจหาญในความเป็นพระพุทธเจ้า

๔. ปัญญาอาจหาญในความสิ้นอาสวะ (ม.มู.(บาลี) ๑๒/๑๕๐/๑๑๑)

[๗๖] ขุ.ม.(บาลี) ๓๓/๓๕๘

ในปัญญาจักษุ ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า หรือมีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี หรือมีอาการทราม ผู้ที่แนะนำให้รู้ได้ง่าย หรือแนะนำให้รู้ได้ยาก บางพวกเป็นผู้เห็นโทษภัยในโลกหน้าอยู่ก็มี"

สมันตจักษุ คือ สัพพัญญุตญาณที่เป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า

กถํ ภควา สมนฺตจกฺขุนาปิ จกฺขุมา. สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญาณํ, ภควา สพฺพญฺญุตญาเณน อุเปโต สมุเปโต อุปคโต สมุปคโต อุปปนฺโน สมุปปนฺโน สมนฺนาคโต.

น ตสฺส อทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ อโถ อวิญฺญาตมชานิตพฺพํ
สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺยํ ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขุ.[๗๗]

"พระผู้มีพระภาคทรงมีพระจักษุด้วยสมันตจักษุอย่างไร คือ สัพพัญญุตญาณชื่อว่าสมันตจักษุ พระองค์ทรงประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้ว ด้วยสัพพัญญุตญาณ

ธรรมอะไรๆ ในไตรโลกธาตุนี้ อันปัญญาจักษุของพระตถาคตนั้นไม่พบเห็น ไม่มีเลย อนึ่ง ธรรมอะไรๆ ที่ควรรู้ ซึ่งยังมิได้รู้แจ้ง ก็หามีไม่ ธรรมที่ควรแนะนำใดมีอยู่ พระตถาคตได้ทรงทราบธรรมที่ควรแนะนำทั้งหมดนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าผู้มีจักษุโดยรอบ"

โดยประการดังนี้ พระผู้มีพระภาคได้รับพระนามว่า ผู้มีจักษุ เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยจักษุ ๕ ประการเหล่านี้

๓. คำว่า เอตทพฺรวิ (ตรัสถึงอนาคตวงศ์นี้) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสถึงอนาคตวงศ์นี้ว่า อนปฺปกํ ปุญฺญราสึ (กองบุญอันมาก) เป็นต้น

ในเรื่องนี้ คาถา[สองบท]แรก และสองบาทแรกในคาถาที่ ๓ พระสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ คำที่เหลือทั้งหมด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้

กองบุญ ชื่อว่ามีมาก เพราะเว้นจากประมาณ เพราะไม่อาจกำหนดรู้ได้ด้วยญาณเฉพาะส่วนนอกเหนือจากพระสัพพัญญุตญาณ เพราะการดำเนินไปแห่งญาณของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเร็วพลัน แต่การดำเนินไปแห่งถ้อยคำมีขอบเขตจำกัด และเพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงรู้ได้โดยแท้ หมายความว่า กองบุญอันยิ่งใหญ่

บุญ คือ สภาวะชำระผู้กระทำตน กล่าวคือ ทำให้หมดจด

คำว่า ปุญฺญราสิ คือ กองบุญ

---

[๗๗] ขุ.ม.(บาลี) ๓๓/๓๖๐

คำว่า อชิตสฺส[๗๙] (อชิตภิกษุ) คือ พระอชิตะโดยชื่อในบัดนี้ หมายถึง พระเมตไตรยสัพพัญญู อีกอย่างหนึ่งคือ ผู้ไม่ถูกบุคคลอื่นเอาชนะได้ เพราะปฏิปักษ์ที่เป็นเดียรถีย์อื่นไม่สามารถเอาชนะได้ หมายถึง ผู้ชนะปฏิปักษ์ทั้งปวง ดำรงอยู่ในกาลตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

คำว่า มหายสํ (เกียรติคุณอันใหญ่หลวง) คือ เกียรติคุณแห่งอานุภาพอันใหญ่หลวงซึ่งเป็นผลแห่งบารมี หมายถึง บริวาร

๔. คำว่า สพฺพโส (โดยสิ้นเชิง) หมายความว่า โดยประการทั้งปวง

คำว่า วตฺตุ แปลว่า กล่าว

คำว่า วิตฺถาเรน (พรรณนา) หมายความว่า โดยความพิสดาร ความหมายคือ ไม่อาจกล่าวเว้นจากการกล่าวโดยย่อ

คำว่า กสฺสจิ (ใครๆ) คือ บุคคลใดบุคคลหนึ่ง หมายถึง แม้เป็นผู้เสมอกับเราผู้เป็นสัพพัญญูพุทธเจ้า การดำเนินไปแห่งถ้อยคำมีขอบเขตจำกัด ตามนัยที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว

---

[๗๙]คำว่า อชิตสฺส แปลว่า อชิตภิกษุ ตามนัยแรกจัดเป็นนามศัพท์ คือ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ ดังคำว่า เทวทตฺโต (เทวทัต) ตามนัยหลังแปลว่า ผู้ไม่ถูกบุคคลอื่นเอาชนะได้ หมายถึง พระพุทธเจ้า จัดเป็นกริยาศัพท์ คือ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) ตามนัยแรกเป็นชื่อของภิกษุในสมัยพุทธกาล ส่วนตามนัยหลังเป็นกริยาศัพท์ที่ระบุถึงพระพุทธเจ้า อันเป็นคำไวพจน์ของ ชิโน (ผู้ชนะมาร) หรือ พุทฺโธ (ผู้รู้)

ในภาษาบาลีจำแนกศัพท์ออกเป็น ๕ ประเภทตามเหตุเกิดของศัพท์ คือ

๑. นามศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทตฺโต (เทวทัต) คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่า เทวทัต

๒. ชาติศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว

๓. ทัพพศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺฑ)

๔. กริยาศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกิริยาหุง

๕. คุณศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิดคือสีขาว

ข้อความข้างต้นปรากฏในคัมภีร์สัททวุตติว่า

สทฺโท ปญฺจวิโธ ตาว	ชายเต ปิฏกตฺตเย
นามชาติทพฺพกฺริยา-	คุณสทฺทาน เภทโต.
เทวทตฺตสทฺโท โค จ	ทณฺฑิสทฺโท จ ปาจโก
สุกฺกสทฺโท จิเม ปญฺจ	นามสทฺทาทินามกา. (สทฺทวุตฺติ. คาถา ๓-๔)

"ลำดับแรก ศัพท์ในพระไตรปิฎกมี ๕ ประเภท โดยจำแนกเป็นนามศัพท์ ชาติศัพท์ ทัพพศัพท์ กริยาศัพท์ และคุณศัพท์ เช่น เทวทตฺต, โค, ทณฺฑี, ปาจโก, สุกฺกํ ศัพท์ทั้ง ๕ ประเภทเหล่านี้มีชื่อว่า นามศัพท์ เป็นต้น"

บาทคาถาว่า เอกเทเสน วกฺขามิ (แต่ตถาคตจักกล่าวไว้บางส่วน) หมายความว่า บุคคลผู้ยืนดูสมุทรทั้งสิ้นด้วยทิพพจักษุอยู่ ไม่อาจใช้ทิพพจักษุแสดงให้[ผู้อื่น]เห็นมหาสมุทรทั้งสิ้นที่ตนเห็นได้ ฉันใด พระสัพพัญญูพุทธเจ้าผู้แทงตลอดอานุภาพทั้งสิ้นด้วยพระสัพพัญญุตญาณก็ไม่อาจแสดงให้รู้ถึงความถึงพร้อมด้วยเกียรติคุณของพระพุทธเจ้าที่พระองค์แทงตลอดโดยอาการทั้งปวงได้ ฉะนั้นจึงตรัสว่า เอกเทเสน วกฺขามิ (แต่ตถาคตจักกล่าวไว้บางส่วน)

คำว่า สุโณหิ เม[๗๕] (เธอจงฟังเราเถิด) หมายความว่า เธอจงฟังจากสำนักของเรา หรือจงฟังคำของเรา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงอนาคตวงศ์ที่พระองค์ทรงปฏิญญาไว้ว่า เอกเทเสน วกฺขามิ (แต่ตถาคตจักกล่าวไว้บางส่วน) จึงตรัสคาถาเป็นต้นว่า

[๕] ในภัทรกัปนี้ เมื่อยังไม่ถึงโกฏิปี พระสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรย ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า จักเสด็จอุบัติ

๕. บาทคาถาว่า **อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป** (ในภัทรกัปนี้) หมายความว่า ในกัปที่ดีเลิศพิเศษกว่ากัปที่เหลือนี้ ซึ่งประดับด้วยพระพุทธเจ้า ๕ องค์

อนึ่ง พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ย่อมเสด็จอุบัติในกัปใด กัปนั้นชื่อว่าภัทรกัป เพราะสูงสุดกว่ากัปที่เหลือ เพราะไม่มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นเหมือนอย่างนั้นหรือมากกว่านั้นในกัปเดียว ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๖ หรือที่ ๗ ย่อมไม่เสด็จอุบัติในกัปเดียว โดยจำนวนอย่างต่ำย่อมเสด็จอุบัติ ๑ พระองค์บ้าง ๒ พระองค์บ้าง ๓ พระองค์บ้าง ๔ พระองค์บ้าง โดยจำนวนสูงสุดพระพุทธเจ้า ๕ องค์ย่อมเสด็จอุบัติในกัปเดียวกัน แต่ไม่ยิ่งกว่านั้น

เรื่องกัปพินาศ

ในคำว่า กปฺโป (กัป) นี้ คือ มหากัป ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ดังนี้

๑. จตุภาคกัป (กัปที่ประกอบด้วยอสงไขยกัป ๔ ส่วน คือ สังวัฏฏกัป สังวัฏฏฐายีกัป วิวัฏฏกัป และวิวัฏฏฐายีกัป)

---

[๗๕]คำว่า เม เป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ สัมพันธ์ในปาฐเสสะว่า สนฺติกา หรือ วจนำ การเพิ่มบทปาฐเสสะเข้ามานี้ ตามหลักภาษาจะไม่เพิ่มเข้ามาอย่างพร่ำเพรื่อ เพราะอาจทำให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านไม่เข้าใจความหมายชัดเจน แต่จะเพิ่มในฐานะที่เข้าใจกันได้ เช่น ในฐานะที่ประกอบใช้ สุ ธาตุ มักไม่นิยมประกอบกรรมว่า วจนำ เพื่อย่อคำดังประโยคในกรรมวาจาทั้งหมดว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า)

๒. อายุกัป (อายุขัยโดยเฉลี่ยของมนุษย์ตามสมควรแก่กาลเวลานั้นๆ เช่น มนุษย์ในสมัยพุทธกาลมีอายุร้อยปี มนุษย์ในสมัยกึ่งพุทธกาลมีอายุ ๗๕ ปีโดยลดลงศตวรรษละ ๑ ปี)

๓. อันตรกัป (อายุขัยของมนุษย์ที่ลดลงและเพิ่มขึ้น โดยลดลงตั้งแต่เวลาที่มีอายุหนึ่งอสงไขยจนถึงเวลาที่มีอายุ ๑๐ ขวบ และเพิ่มขึ้นตั้งแต่เวลาที่มีอายุ ๑๐ ขวบจนถึงเวลาที่มีอายุหนึ่งอสงไขย)

เมื่อโลกพินาศอยู่ด้วยไฟประลัยกัลป์ ลำดับแรกก้อนเมฆใหญ่ที่ล้างโลกบังเกิดขึ้นแล้วตกเป็นฝนห่าใหญ่เป็นก้อนเดียวกันในแสนโกฏิจักรวาล เมื่อพวกมนุษย์เห็นฝนนั้นแล้วร่าเริงยินดีนำเมล็ดทั้งปวงออกเพาะปลูก แต่พอข้าวกล้าในนางอกงามพอโคเคี้ยวกินได้ เมฆจะคำรามเหมือนเสียงลาไม่ให้ฝนตกลงพื้นดินแม้แต่หยาดเดียว ต่อแต่นั้นฝนจะขาดหายไป ลำดับนั้น ในบรรดาสัตว์ที่เวียนว่ายในวัฏฏะทั้งสิ้น บางคนถึงพร้อมด้วยเหตุ ก่อให้เกิดฌานแล้วไปบังเกิดในพรหมโลก บางคนบังเกิดในเทวโลกด้วยกรรมที่ให้ผลต่อๆ มาแล้วดำรงอยู่ในเทวโลก ก่อให้เกิดฌานแล้วจึงไปบังเกิดในพรหมโลก อนึ่ง หลังจากฝนขาดหายไปในล่วงกาลไปช้านาน ดวงอาทิตย์ที่ ๒ ปรากฏขึ้นแล้วทำท้องฟ้าที่ใสสะอาดให้ปราศจากหมอกเมฆไร้มลทินเหมือนกระจกกลม ย่อมยังน้ำในแม่น้ำเล็กและสระเป็นต้นให้เหือดแห้งไป ยกเว้นมหานที ๕ สาย

ดวงอาทิตย์ที่ ๓ ปรากฏแล้วย่อมยังมหานที ๕ สาย คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู และแม่น้ำมหี ให้เหือดแห้งไป ต่อแต่นั้นในกาลล่วงไปช้านาน ดวงอาทิตย์ที่ ๔ ปรากฏแล้ว ย่อมยังสระใหญ่ ๗ แห่ง คือ สระสีหปปาตะ สระหังสปาตะ สระกัณฑมุณฑะ สระรถการะ สระอโนดาต สระฉัททันต์ และสระกุณาละ ให้เหือดแห้ง ดวงอาทิตย์ที่ ๕ ปรากฏแล้วย่อมยังมหาสมุทรให้เหือดแห้ง ดวงอาทิตย์ที่ ๖ ปรากฏแล้วย่อมกระทำจักรวาลทั้งสิ้นให้มีควันเป็นอันเดียวกัน ดวงอาทิตย์ที่ ๗ ปรากฏแล้วย่อมทำให้มีเปลวไฟเป็นอันเดียวกันตั้งแต่พื้นดินแล้วเผาแผ่นดิน ภูเขาสิเนรุ ภูเขาบริภัณฑ์ และภูเขาหิมพานต์เป็นต้น แล้วเผาวิมานที่ทำด้วยรัตนะทั้งปวง คือ วิมานทอง วิมานเงิน วิมานแก้วมณี วิมานแก้วประพาฬ วิมานแก้วทับทิม วิมานแก้วตาแมว และวิมานแก้วผลึกในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชเป็นต้น ไฟได้เกิดขึ้นถัดจากนั้นแล้วเผาพรหมโลกชั้นปฐมฌานลามไปถึงชั้นอาภัสสราแล้วจึงหยุด จักรวาลนี้พินาศไปอย่างใด แม้ทั้งแสนโกฏิจักรวาลก็พินาศไปอย่างนั้น เมื่อไฟเผาสิ่งต่างๆ ทั้งหมดดับแล้ว ท้องฟ้าเบื้องบนกับท้องฟ้าเบื้องล่างมืดทึบ

เรื่องกัปตั้งขึ้น

ต่อแต่นั้นในกาลล่วงไปช้านาน มหาเมฆที่ก่อให้เกิดความบริบูรณ์ตั้งขึ้นแล้ว โปรยสายฝนเม็ดใหญ่เท่าต้นตาลเป็นต้น ถมสถานที่ซึ่งถูกไฟไหม้ทั้งหมดในแสนโกฏิจักรวาลแล้วหายไป ภายหลังต่อมา พรหมโลก แผ่นดิน ภูเขาสิเนรุ ภูเขาจักรวาล ภูเขาที่เหลือ มหาสมุทร สระน้ำ และแม่น้ำเป็นต้น พร้อมทั้งดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ นักษัตร และดวงดาวเป็นต้น ย่อมปรากฏ โลกธาตุทั้งสิ้นเป็นเหมือนอย่างเดิมทีเดียว เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นความย่อในที่นี้ โปรดถือเอาความพิสดารจากเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติในคัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๐]

อสงไขยกัปและมหากัป

ในเรื่องนั้น มหากัป คือ กัปที่กำหนดด้วยอสงไขย[๙๑] ๔ ของโลกนั้นอย่างนี้ว่า

-ระยะเวลาตั้งแต่มหาเมฆล้างโลกเกิดขึ้นจนถึงเปลวไฟขาดหายไป เป็นหนึ่งอสงไขยชื่อว่า สังวัฏฏกัป

-ระยะเวลาตั้งแต่เปลวไฟขาดหายไปจนถึงมหาเมฆที่ก่อให้เกิดความบริบูรณ์ตั้งขึ้นถมแสนโกฏิจักรวาล เป็นอสงไขยที่ ๒ ชื่อว่า สังวัฏฏฐายีกัป

-ระยะเวลาตั้งแต่มหาเมฆที่ก่อให้เกิดความบริบูรณ์ตั้งขึ้นจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ เป็นอสงไขยที่ ๓ ชื่อว่า วิวัฏฏกัป

-ระยะเวลาตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏไปจนถึงมหาเมฆล้างกัปอันวิบัติ เป็นอสงไขยที่ ๔ ชื่อว่า วิวัฏฏฐายีกัป

สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

---

[๙๐] วิสุทฺธิ. (บาลี) ๒/๔๐-๕๓

[๙๑] สรุปความว่า **อสงไขยกัป** คือ อันตรกัป ๖๔ กัป หรือ ๒๐ กัป มี ๔ อย่าง คือ

-สังวัฏฏกัป ช่วงเวลาที่โลกพินาศไปเริ่มตั้งแต่การปรากฏของฝนล้างโลก

-สังวัฏฏฐายีกัป ช่วงเวลาที่โลกพินาศแล้วดำรงอยู่เป็นเวลานาน

-วิวัฏฏกัป ช่วงเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นใหม่ เริ่มตั้งแต่มีฝนตกสร้างโลกจนถึงมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์และดวงดาวในที่สุด

-วิวัฏฏฐายีกัป ช่วงเวลาที่โลกก่อตัวขึ้นใหม่แล้วดำรงอยู่เป็นเวลานาน เริ่มตั้งแต่การมีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงดาว จนถึงการปรากฏของฝนล้างโลกในที่สุด

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺเขฺยยฺยานิ, กตมานิ จตฺตาริ? สංวฏฺโฏ สංวฏฺฏฏฺฐายี วิวฏฺโฏ วิวฏฺฏฏฺฐายี.[๘๒]

“ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปมี ๔ ประการเหล่านี้ ๔ ประการคืออะไรบ้าง คือ สังวัฏฏกัป (โลกพินาศ) สังวัฏฏฐายีกัป (โลกดำรงอยู่หลังพินาศ) วิวัฏฏกัป (โลกตั้งขึ้น) และวิวัฏฏฐายีกัป (โลกดำรงอยู่หลังตั้งขึ้น)”

ในพากย์นั้น คำว่า สංวฏฺโฏ (โลกพินาศ) คือ ความพินาศ

คำว่า สංวฏฺฏฏฺฐายี (โลกดำรงอยู่หลังพินาศ) คือ การดำรงอยู่หลังจากทำให้พินาศแล้ว

คำว่า วิวฏฺโฏ (โลกตั้งขึ้น) คือ การตั้งขึ้น

คำว่า วิวฏฺฏฏฺฐายี (โลกดำรงอยู่หลังตั้งขึ้น) คือ การดำรงอยู่หลังจากตั้งขึ้นแล้ว

จตุภาคกัป (กัปที่ประกอบด้วยอสงไขยกัป ๔ ส่วน) ปรากฏในพระบาลีว่า

อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป ตโย อาสุ วินายกา.[๘๓]

“ในภัทรกัปนี้ พระพุทธเจ้า ๓ พระองค์เสด็จอุบัติผ่านมาแล้ว”

พระสัพพัญญูพุทธเจ้าและเหล่าสัตว์ย่อมบังเกิดในส่วนที่ ๔ ที่เรียกว่า วิวัฏฏฐายีกัป แต่ในโลกที่มีขอบเขตดังกล่าวไว้ใน ๓ ส่วนนอกจากนี้ ย่อมว่างจากสัตว์

อายุกัป คือ กัปที่เป็นจำนวนอายุขัยที่กำหนดไว้ในภพนั้นๆ ปรากฏในพระบาลีว่า

ติฏฺฐตุ ภนฺเต ภควา กปฺปं.[๘๔]

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดดำรงพระชนมชีพอยู่ตลอดกัป”

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อิมสฺมึ ภทฺทเก กปฺเป (ในภัทรกัป) เป็นต้น โดยหมายเอากัปที่ประกอบด้วยอสงไขยกัป ๔ ส่วนในกัป ๓ ประเภทเหล่านี้

ส่วนอันตรกัปนับเข้าในกัปที่ประกอบด้วยอสงไขยกัป ๔ ส่วนข้างต้น

คำว่า อสฺชาเต วสฺสโกฏิเย[๘๕] (เมื่อยังไม่ถึงโกฏิปี) คือ เมื่อโกฏิปียังไม่เกิดขึ้น คือ ยังไม่ถึง ความหมายคือ ยังไม่มาถึง อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า เมื่อล่วงพ้นหลายโกฏิปี พระผู้มีพระภาค

---

[๘๒]องฺ.เอกก.(บาลี) ๒๐/๔๖๐

[๘๓]ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๑๘/๕๗๘

[๘๔]ที.ม.(บาลี) ๑๐/๘๖

พระนามว่า เมตไตรย จักเสด็จอุบัติ ความหมายคือ พระพุทธเมตไตรยจักเสด็จอุบัติในหลายโกฏิปีที่ยังมาไม่ถึงโดยกาลล่วงไปแห่งกาลอุบัติของพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ มีอธิบายว่า เมื่อล่วงพ้นหลายพันโกฏิปี พระผู้มีพระภาคพระนามว่า เมตไตรย จักเสด็จอุบัติในอนาคต

บาทคาถาว่า เมตฺเตยฺโย นาม นาเมน (พระนามว่าเมตไตรย) คือ พระนามว่าเมตไตรยโดยชื่อ

คำว่า สมฺพุทฺโธ[๙๖] (พระสัมพุทธเจ้า) คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า กล่าวคือ ผู้ตรัสรู้เอง หรือผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง

คำว่า ทฺวิปทุตฺตโม (ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺวิปทะ คือ ผู้มีสองเท้า

คำว่า อุตฺตโม[๙๗] (ผู้สูงสุด) หมายความว่า ชื่อว่า ผู้สูงสุด เพราะเป็นผู้ขจรขจายที่สุด เพราะเป็นผู้เลื่องลือที่สุด และเพราะเป็นผู้ประเสริฐ

คำว่า ทฺวิปทุตฺตมะ[๙๘] คือ ผู้สูงสุดในสัตว์สองเท้า

อีกอย่างหนึ่ง ทฺวิปทุตฺตมะ คือ ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า

อีกอย่างหนึ่ง ทฺวิปทุตฺตมะ คือ ผู้สูงสุดที่เป็นสัตว์สองเท้า

---

[๙๕]คำว่า วสฺสโกฏิเย ตามนัยแรกเป็นลิงควิปัลลาสนัย คือ วิธีเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรประกอบเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า วสฺสโกฏิยา ก็ประกอบใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า วสฺสโกฏิเย ตามนัยนี้คำว่า อสฺชาเต แปลว่า ยังไม่มาถึง ตามนัยหลังมีศัพท์เดิมมาจาก วสฺสโกฏิโย แปลง โอ เป็น เอ ส่วนคำว่า อสฺชาเต แปลว่า ในอนาคต

[๙๖] คำว่า สมฺพุทฺธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ตรัสรู้เอง = สยํ พุทฺโธ สมฺพุทฺโธ (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สยํ = เอง)

-ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง = สพฺพธมฺเม พุทฺโธ สมฺพุทฺโธ (สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สพฺพ = ทั้งปวง)

[๙๗] คำว่า อุตฺตม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

-ผู้ขจรขจายที่สุด = อยเมเตสํ อติสเยน อุทฺธโตติ อุตฺตโม (อุ อุปสรรคในความหมายว่า อุทฺธต = ขจรขจาย + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต)

-ผู้เลื่องลือที่สุด = อยเมเตสํ อติสเยน อุคฺคโตติ อุตฺตโม (อุ อุปสรรคในความหมายว่า อุคฺคต = เลื่องลือ + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต)

-ผู้ข้ามไปได้, ผู้ประเสริฐ = อุตฺตรตีติ อุตฺตโร (อุ บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + อ ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ)]

[๙๘] คำว่า ทฺวิปทุตฺตม มีความหมาย ๓ ประการ คือ

-ผู้สูงสุดในสัตว์สองเท้า = ทฺวิปเทสุ อุตฺตโม ทฺวิปทุตฺตโม (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

-ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า = ทฺวิปทานํ อุตฺตโม ทฺวิปทุตฺตโม (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

-ผู้สูงสุดที่เป็นสัตว์สองเท้า = ทฺวิปโทเยว อุตฺตโม ทฺวิปทุตฺตโม (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ถามว่า : พระพุทธเจ้านี้ทรงเป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ไม่มีเท้า สัตว์สี่เท้า และสัตว์ที่มีเท้ามาก มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงกล่าวว่า ทฺวิปทุตฺตโม (ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า)

ตอบว่า : เพราะบุคคลผู้สูงสุดกว่าเหล่าสัตว์ทั้งหมด เกิดขึ้นในสัตว์สองเท้าเท่านั้น กล่าวคือ พระเจ้าจักรพรรดิทรงเป็นผู้สูงสุด แม้พระองค์ก็มีสองพระบาทเช่นกัน ท้าวจาตุมหาราชทรงเป็นผู้สูงสุด แม้พระองค์ก็มีสองพระบาทเท่านั้น แม้ท้าวสักกะและท้าวสุยามะเป็นต้นก็ทรงเป็นผู้สูงสุด แม้พระองค์ก็มีสองพระบาท แม้พระพรหมก็ทรงเป็นผู้สูงสุด แม้พระองค์ก็มีสองพระบาท ดังนั้น เพราะเหตุที่บุคคลผู้สูงสุดกว่าเหล่าสัตว์ทั้งหมดเกิดขึ้นในสัตว์สองเท้าเท่านั้น จึงถือเอาความเป็นผู้สูงสุดของบุคคลเหล่านั้นแล้วกล่าวว่า ทฺวิปทุตฺตโม (ผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้า)

แม้ช้าง ม้า และราชสีห์เป็นต้นเป็นสัตว์ประเสริฐก็จริง แต่นับเป็นสัตว์ที่มีชาติต่ำทราม เพราะบังเกิดด้วยกรรมวิบากที่ต่ำทราม อนึ่ง เมื่อถือเอาสัตว์สองเท้าที่เป็นประธานแล้ว สัตว์สี่เท้าที่ไม่เป็นประธานก็นับเข้านั่นเทียว เมื่อเป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ที่เป็นประธานก่อน จะป่วยกล่าวไปไยถึงสัตว์ที่ไม่เป็นประธานนอกจากนี้[๙๕]

บัดนี้ เมื่อจะพรรณนาบุญสัมปทาเป็นต้น จึงกล่าวว่า

[๖] พระผู้ทรงจักษุ มีบุญมาก มีปัญญามาก มีญาณยิ่งใหญ่ มีบริวารมาก มีกำลังมาก มีเรี่ยวแรงมาก จักเสด็จอุบัติ

[๗] พระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้มีความเป็นไปอันยิ่งใหญ่ [คือ อนาวรณญาณ (พระญาณที่ไม่มีสิ่งใดขัดขวาง)] ทรงมีสติ มีความเพียร มีสัจจะมาก หยั่งรู้ธรรมทั้งปวง ทรงรู้ ทรงเห็น ทรงสัมผัสดี ทรงหยั่งลง ทรงกระทบ[ด้วยพระญาณ] จักเสด็จอุบัติ

---

[๙๕]ตามหลักภาษาทั่วไป เมื่อกล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แม้สิ่งที่ไม่เป็นประธานก็คล้อยตามสิ่งที่เป็นประธานนั้น ย่อมนับว่าถูกกล่าวไว้โดยอ้อมเช่นเดียวกัน เหมือนเมื่อไถนาแล้ว น้ำย่อมไหลตามรอยคราดเองตามธรรมชาติ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวว่า

ปธานมฺหิ คหิตมฺหิ อปฺปธานมฺปิ คยฺหติ. (กัจจายนสุตตัตถะ. สูตร ๖๒๐)

“เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธาน แม้ข้อความที่คล้อยตามก็ย่อมถูกถือเอาได้”

ปธาน’มปฺปธาเนสุ ปธาเน คหิเต สติ
คหิตํ อปฺปธานมฺปิ นงฺคลานุทกํ ยถา. (ปทรูปสิทธิภาสาฎีกา. สูตร ๓๒๓)

“ในบรรดาข้อความที่เป็นประธานและข้อความที่คล้อยตาม เมื่อถือเอาข้อความที่เป็นประธานแล้ว แม้ข้อความที่ไม่เป็นประธานก็ย่อมจะถูกถือเอาด้วย เหมือนน้ำที่ไหลไปตาม[รอย]ไถ”

[๖] คำว่า มหาปุญญะ คือ ผู้มีบุญมาก กล่าวคือ หาประมาณมิได้ ได้แก่ หาขอบเขตมิได้ เพราะแม้บุญราสีของชาวโลกทั้งสิ้น ก็ไม่เทียบเท่าบุญที่พระองค์ทรงบำเพ็ญไว้ คำนั้นแสดงบุญ-สัมปทาอันเป็นเหตุแห่งความบริบูรณ์ด้วยปัจจัย ๔

คำว่า มหาปัญญะ คือ ผู้มีปัญญามาก เพราะดำเนินไปรับเญยยธรรม[๙๐]ที่เรียกว่า สังขาร วิการ ลักขณะ นิพพาน และบัญญัติ เป็นอารมณ์ คำนั้นแสดงผลแห่งบุญบารมี

คำว่า มหาญาณี คือ ผู้มีญาณยิ่งใหญ่ อันมีมหาวชิรญาณที่นับได้ ๒๔,๐๐๐,๐๐๐ โกฏิ และอสาธารณญาณ[๙๑] ๖ เป็นต้น ที่ไม่ทั่วไปเสมอกับพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก

คำว่า มหายสะ คือ ผู้มีบริวารที่เรียกว่าบริวารคือเทวดาและมนุษย์เป็นต้นมาก

คำว่า มหัพพละ คือ ผู้มีกำลังที่เรียกว่ากำลังกายและกำลังปัญญามาก

กำลังกายของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า

ในเรื่องนั้น โปรดทราบกำลังกายตามจำนวนช้าง สมจริงดังคำกล่าวว่า

กาลาวกญฺจ คงฺเคยฺยํ ปณฺฑรํ ตมฺพปิงฺคลํ
คนฺธมงฺคลเหมญฺจ อุโปสถํ ฉนฺทนฺติเม ทส.[๙๒]

---

[๙๐]**เญยยธรรม** คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ อันได้แก่จิต เจตสิก ๕๒ และนิปผันนรูป ๑๘
๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ อันได้แก่วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา
๓. ลักขณะ คือ ลักขณรูป ๔ อันได้แก่อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา
๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์
๕. บัญญัติ คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น

[๙๑]ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยหมายเอา **อสาธารณญาณ ๖** (ขุ. ป. (บาลี) ๓๑/๑๒๑/๑๓๗, องฺ.อฏฺ.ก.อ. (บาลี) ๓/๒๗๐ คือ

๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา
๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์
๓. อาสยานุสยญาณ ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส
๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์
๕. สัพพัญญุตญาณ ญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง
๖. อนาวรณญาณ ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง

[๙๒]ม.มู.อ.(บาลี) ๑/๓๔๖, สำ.นิ.อ.(บาลี) ๒/๕๐, อ.อฏฺจก.อ. (บาลี) ๓/๓๒๕, อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๔๒๕, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๔๓๐, ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๖๙, ขุ.จู.อ.(บาลี) ๕๓

ตระกูลช้าง ๑๐ ตระกูลเหล่านี้ คือ

๑. ตระกูลช้างกาลาวกะ	๒. ตระกูลช้างคังเคยยะ
๓. ตระกูลช้างปัณฑระ	๔. ตระกูลช้างตัมพะ
๕. ตระกูลช้างปิงคละ	๖. ตระกูลช้างคันธะ
๗. ตระกูลช้างมังคละ	๘. ตระกูลช้างเหมะ
๙. ตระกูลช้างอุโบสถ	๑๐. ตระกูลช้างฉัททันตะ

ในบรรดาช้างเหล่านั้น ช้างกาลาวกะเป็นช้างปกติในปัจจุบัน ในช้างกาลาวกะเหล่านั้น:-

-ช้างกาลาวกะหนึ่งเชือกทรงกำลังบุรุษที่มีกำลังปานกลางสิบคน

-ช้างคังเคยยะหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างกาลาวกะสิบเชือก

-ช้างปัณฑระหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างคังเคยยะสิบเชือก

-ช้างตัมพะหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างปัณฑระสิบเชือก

-ช้างปิงคละหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างตัมพะสิบเชือก

-ช้างคันธะหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างปิงคละสิบเชือก

-ช้างมังคละหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างคันธะสิบเชือก

-ช้างเหมะหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างมังคละสิบเชือก

-ช้างอุโปสถะหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างเหมะสิบเชือก

-ช้างฉัททันตะหนึ่งเชือกทรงกำลังช้างอุโปสถะสิบเชือก

-พระสัพพัญญุพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงกำลังช้างฉัททันตะสิบเชือก

กำลังทั้งหมดนั้นรวมกันเข้าเป็นกำลังของช้างหนึ่งพันโกฏิตามจำนวนช้าง และของบุรุษหนึ่งหมื่นโกฏิตามจำนวนบุรุษ

ทศพลญาณ

อนึ่ง กำลังญาณ[ของพระทศพล][๖๓] มี ๑๐ ประการ คือ

---

[๖๓] ในเนตติปกรณ์ (หน้า ๙๒-๙) มีข้อความเกี่ยวกับทศพลญาณ ๑๐ แต่ต่างกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ว่า

๑. ฐานาฐานญาณ	ญาณรู้เห็นสิ่งที่เป็นฐานะและมิใช่ฐานะ
๒. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ	ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง
๓. อเนกธาตุนานาธาตุญาณ	ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน
๔. นานาธิมุตติกตาญาณ	ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน
๕. วิปากเวมัตตตาญาณ	ญาณรู้เห็นความต่างกันของวิบาก

๑. ฐานาฐานชานนญาณ ญาณรู้เห็นสิ่งที่เป็นฐานะและมิใช่ฐานะ

๒. วิปากชานนญาณ ญาณรู้เห็นวิบาก

๓. สัพพัตถคามินีปฏิปทาชานนญาณ ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุฐานะทั้งปวง

๔. อเนกธาตุนานาธาตุชานนญาณ ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างกัน

๕. นานาธิมุตติกตาชานนญาณ ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน

๖. อินทริยปโรปริยัตติชานนญาณ ญาณรู้เห็นความความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

๗. ฌานสมาธิสมาปัตติสังกิเลสโวทานชานนญาณ ญาณรู้เห็นความเศร้าหมองและความหมดจดของฌาน สมาธิ สมาบัติ

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน

๙. จุตูปปาตญาณ ญาณรู้เห็นจุติและปฏิสนธิ

๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณรู้เห็นความสิ้นอาสวะ

ญาณทั้งสิบนั้นได้ชื่อว่า ทศพลญาณ (ญาณของพระทศพล) ในบัดนี้ อนึ่ง พระพุทธเมตไตรยได้ชื่อว่า มหัพพละ (ผู้มีกำลังมาก) เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยกำลังเหล่านี้ อันเป็นทั้งกำลังกายและกำลังปัญญา

คำว่า มหาถามะ คือ ผู้มีเรี่ยวแรงมากที่เรียกว่าวิริยะทางใจอันเป็นความเพียรชอบเพื่อยังอกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ให้เกิดขึ้น เพื่อละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพื่อยังกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพื่อยังกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ดำรงอยู่

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความว่า “คำว่า มหัพพละ (ผู้มีกำลังมาก) หมายถึง ผู้มีวิริยะทางกาย คำว่า มหาถามะ (ผู้มีเรี่ยวแรงมาก) หมายถึง ผู้มีวิริยะทางใจ เพราะได้กล่าวถึงกำลังปัญญาไว้ด้วยคำว่า มหาปญฺโญ (ผู้มีปัญญามาก) เป็นต้น” ย่อมควร แต่เนื้อความแรกสมควรกว่า

๗. [ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค] กล่าวไว้ด้วยคำเป็นต้นว่า

---

๖. สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฌาน

๗. อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน

๙. ทิพยจักษุญาณ ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์

๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งเห็นความสิ้นอาสวะ

จะเห็นได้ว่า ชื่อและลำดับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทั้งสองต่างกันบ้าง แต่ความหมายเหมือนกัน]

อตีตๆ สพฺพๆ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณๆ. ตตฺถ อาวรณๆ นตฺถีติ อนาวรณญาณๆ. อนาคตๆ สพฺพๆ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณๆ. ตตฺถ อาวรณๆ นตฺถีติ อนาวรณญาณๆ. ปจฺจุปฺปนฺนๆ สพฺพๆ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญาณๆ. ตตฺถ อาวรณๆ นตฺถีติ อนาวรณญาณๆ.[๖๔]

“ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะรู้ธรรมทั้งหมดอันเป็นอดีต ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะไม่มีสิ่งใดขัดขวางในการรู้นั้น

ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะรู้ธรรมทั้งหมดอันเป็นอนาคต ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะไม่มีสิ่งใดขัดขวางในการรู้นั้น

ชื่อว่า สัพพัญญุตญาณ เพราะรู้ธรรมทั้งหมดอันเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อนาวรณญาณ เพราะไม่มีสิ่งใดขัดขวางในการรู้นั้น”

คำว่า มหาคติ คือ ผู้มีความเป็นไป[แห่งญาณ]อันยิ่งใหญ่ที่เรียกว่า อนาวรณญาณ อันดำเนินไปไม่ถูกขัดขวางในธรรมทั้งปวงที่มีในกาล ๓ เปรียบดั่งสายฟ้าผ่าที่พระอินทร์ปล่อยออกทะลุเขาสิเนรุไม่มีสิ่งใดขัดขวาง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มหาคติ[๖๕] คือ ผู้มีการอุบัติที่เรียกว่าการเกิดขึ้นอันยิ่งใหญ่

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มหาคติ คือ ผู้เป็นที่พึ่งอันยิ่งใหญ่ เพราะเป็นที่อาศัยของสรรพสัตว์ประดุจปฐพีเป็นที่อาศัยของพฤกษชาติเป็นต้น ความหมายคือ เป็นที่พึ่งอันยิ่งใหญ่ของโลกพร้อมทั้งเทวโลก

คำว่า สติ เจว (ทรงมีสติ) หมายความว่า พระองค์ชื่อว่า ทรงมีสติ เพราะเพียบพร้อมด้วยสติที่เรียกว่าการไม่ซัดส่าย อันไพบูลย์ที่เกิดร่วมกับสัพพัญญุตญาณเป็นต้น อันดำรงมั่นเข้าถึงอารมณ์ไม่มีขอบเขต เหมือนเสาระเนียดที่ฝังไว้เป็นอย่างดีบนพื้นปฐพีที่ฝังเพชรไว้

คำว่า ธิติมา (มีความเพียร) มีรูปวิเคราะห์ว่า ธิติมา คือ ผู้มีความเพียร เพราะเพียบพร้อมด้วยวิริยะอันสูงสุดที่ประกอบด้วยญาณ โดยมีอุตสาหะที่เกิดขึ้นทำวิริยบารมีอันมั่นคงเป็นเหตุ

---

[๖๔] ขุ.ป.(บาลี) ๓๑/๑๒๐/๑๓๕

[๖๕] คำว่า มหาคติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

-ผู้มีความเป็นไป[แห่งญาณ]อันยิ่งใหญ่ = มหนฺตา ญาณคติ เอตสฺสาติ มหาคติ (คติ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ความเป็นไป ลบ ญาณ ศัพท์ในสมาสเพื่อย่อคำ)

-ผู้มีการอุบัติอันยิ่งใหญ่ = มหนฺตา คติ เอตสฺสาติ มหาคติ (คติ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า การอุบัติ)

-ผู้เป็นที่พึ่งอันยิ่งใหญ่ = มหนฺโต คติ มหาคติ (คติ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ที่พึ่ง)]

คำว่า พหุสจฺจวา (มีสัจจะมาก) มีรูปวิเคราะห์ว่า พหุสัจจวา คือ ผู้มีสัจจะมาก เพราะดำรงอยู่แทงตลอดสัจจะเป็นอันมากอันได้แก่ อริยสัจ ๔ วิรตีสัจจะ (ความจริงด้วยการงดเว้น) วจีสัจจะ (ความจริงทางวาจา) และปรมัตถสัจจะ (ความจริงโดยปรมัตถ์) เป็นต้น

บางท่านสาธยายว่า พาหุสจฺจวา ก็มี แม้คำนั้นก็มีเนื้อความเดียวกันนี้

บาทคาถาว่า สงฺขาโต สพฺพธมฺมานำ (หยั่งรู้ธรรมทั้งปวง) หมายความว่า ผู้ดำรงอยู่หยั่งรู้ธรรมทั้งปวงที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีสภาพเป็นขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท พละ โพชฌงค์ มรรค สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท จิตที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ ปริตตารมณ์ มหัคคตารมณ์ และอัปปมาณารมณ์เป็นต้น ด้วยปัญญา

พระองค์ชื่อว่า ทรงรู้ เพราะทราบชัดธรรมเหล่านั้นทำให้ปรากฏด้วยอตีตังสญาณ (ญาณส่วนอดีต)

พระองค์ชื่อว่า ทรงเห็น เพราะทำให้เห็นได้ด้วยปัจจุปปันนังสญาณ (ญาณส่วนปัจจุบัน) เหมือนเห็นรูปด้วยจักษุ

พระองค์ชื่อว่า ทรงสัมผัสดี เพราะสัมผัสคือประจวบกันดีด้วยอนาคตังสญาณ (ญาณส่วนอนาคต) เหมือนกระทบโผฏฐัพพารมณ์ทางกาย

พระองค์ได้เข้าถึง คือบรรลุด้วยญาณเหล่านั้น จึงชื่อว่า ทรงหยั่งลง

พระองค์ดำรงอยู่กระทบด้วยพระหัตถ์คือญาณโดยรอบ ประดุจกระทบรูปด้วยมือ จึงชื่อว่า ทรงกระทบ[ด้วยพระญาณ]

บาทคาถาว่า อุปฺปชฺชิสฺสติ โส ชิโน (พระชินเจ้าพระองค์นั้น จักเสด็จอุบัติ) หมายความว่า พระชินเจ้าพระนามว่าเมตเตยยะ ผู้นำโลกพร้อมทั้งเทวโลกไปด้วยความถึงพร้อมด้วยอานุภาพของตน จักเสด็จอุบัติในอนาคต

ราชธานีเกตุมดี

บัดนี้ พระศาสดาจะแสดงราชธานีอันเป็นที่อุบัติของพระเมตไตรยพระองค์นั้น จึงตรัสว่า

[๘] ในกาลนั้น จักมีเมืองหลวงชื่อว่า เกตุมดี ยาว ๑๒ โยชน์ กว้าง ๗ โยชน์ คลาคล่ำด้วยชายหญิง งามวิจิตรด้วยปราสาท อันชนผู้สะอาดหมดจดพักพิง ศัตรูไม่อาจเอาชนะได้ มีธรรมพิทักษ์รักษา

๘. คำว่า ราชธานี (เมืองหลวง) หมายความว่า พระราชาทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ คือ ประทับอยู่ ในเมืองนี้ เหตุนั้น เมืองนี้ได้ชื่อว่า ราชธานี เพราะเป็นที่รับรองโดยความเป็นที่ประทับของพระราชาทั้งหลายผู้ทรงพำนักอยู่ในเมืองนั้น เหมือนขยะเรียกว่า ที่ทิ้งขยะ เพราะเป็นสถานที่รองรับขยะ

คำว่า ทฺวาทสโยชนายามา (ยาว ๑๒ โยชน์) หมายความว่า โดยส่วนยาวมี ๑๒ โยชน์ ความหมายคือ ยาว ๑๒ โยชน์ระหว่างเสาหลักเมืองทั้งสองด้าน คือ ระหว่างเสาหลักเมืองด้านประตูทางทิศตะวันออก และเสาหลักเมืองด้านประตูทางทิศตะวันตก

คำว่า สตฺตโยชนวิตฺถตา (กว้าง ๗ โยชน์) หมายความว่า โดยส่วนกว้างมี ๗ ?โยชน์ แม้พื้นที่เหล่านั้นก็ถูกกำหนดระหว่างเสาหลักเมืองด้านทิศใต้และทิศเหนือ

๙. บาทคาถาว่า อากิณฺณา นรนารีหิ (คลาคล่ำด้วยชายหญิง) ได้แก่ พรั่งพร้อม คือ บริบูรณ์ด้วยชายและหญิงที่มีในวรรณะสี่ ผู้เพียบพร้อมด้วยรูปร่างสัณฐาน และอากัปกิริยาหลากหลาย

บาทคาถาว่า ปาสาเทหิ วิจิตฺติตา (งามวิจิตรด้วยปราสาท) หมายความว่า งามวิจิตร คือ งามตระการตาด้วยปราสาทนานาชนิด มีปราสาทหนึ่งชั้น สองชั้น สามชั้น สี่ชั้น ห้าชั้น หกชั้น เจ็ดชั้น เป็นต้น อันสง่างามด้วยรูปทรงมากมายมีทรงกลม สี่เหลี่ยม แปดเหลี่ยม สิบหกเหลี่ยม และปีกหงส์? เป็นต้น งามเด่นด้วยประตูทางเข้า บานประตู และบานหน้าต่าง ติดรอบๆ ด้วยไพทีและข่ายกระดิ่ง ปักรอบๆ ด้วยธงชัยและธงผืนผ้าที่เหมือนใบตองห้อยระย้าลงที่ซุ้มประตูและเสาระเนียด วิจิตรด้วยทิวแถวจิตรกรรมมีรูปราชสีห์ เสือโคร่ง สัตว์ร้าย นกกระเรียน ช้าง ม้า รถ และเทวรูปเป็นต้น สว่างโชติช่วงด้วยแสงสีขาว สีแดง สีเหลือง และสีเขียวเป็นต้น เปรียบเสมือนเรือนยอดที่เสมอกับภูเขาทอง ภูเขาเงิน ภูเขาแร่หิงคุ ภูเขาแร่พลวง และภูเขาแร่หรดาลเป็นต้น

บาทคาถาว่า เสวิตา สุทฺธสตฺเตหิ (อันชนผู้สะอาดหมดจดพักพิง) หมายความว่า เป็นเมืองหลวงที่ชนผู้สะอาดหมดจด ผู้มากด้วยการบำเพ็ญกุศล เพราะเป็นผู้หมดจดจากปฏิกูลคืออกุศล ผู้มีกระแสจิตหมดจด เพราะมีมลทินคือบาปที่ถูกล้างแล้วด้วยบุญ ผู้มีบุญกรรม พักพิง คือ เข้าหา หมายความว่า อยู่อาศัย

ชื่อว่า ศัตรูไม่อาจเอาชนะได้ เพราะปัจจามิตรมากมายแม้กระทั่งจอมเทพและจอมอสูรก็ไม่อาจเอาชนะได้

คำว่า ธัมมรักขิตะ คือ มีธรรมพิทักษ์รักษา กล่าวคือ มิใช่รักษาด้วยอธรรม เพราะเป็นเมืองที่กษัตริย์และอำมาตย์เป็นต้นผู้ประกอบด้วยกุศลธรรมและราชธรรมรักษาไว้

ความหมายคือ เมืองหลวงชื่อว่า เกตุมดี ยาว ๑๒ โยชน์ กว้าง ๗ โยชน์ คลาคล่ำด้วยชายหญิง งามวิจิตรด้วยปราสาท อันชนผู้สะอาดหมดจดพักพิง ศัตรูไม่อาจเอาชนะได้ มีธรรมพิทักษ์รักษา จักมีในกาลนั้น

โปรดทราบการเกิดขึ้นของเมืองหลวงเกตุมดีในเรื่องนั้นอย่างนี้

เรื่องการเสื่อมอายุในกาลอันตรธานแห่งศาสนาของพระโคดมพุทธเจ้า

อนึ่ง ศาสนาของพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลายดำรงอยู่ห้าพันปีแล้วก็จักอันตรธาน เมื่อศาสนานั้นอันตรธานแล้ว อกุศลก็จักหนาแน่นในโลก แม้เพียงชื่อกุศลก็จักไม่มี จะกล่าวไปไยถึงการเกิดขึ้นของกุศลเล่า เหล่ามนุษย์ขาดหิริโอตตัปปะ เสื่อมมารยาท ไม่ให้ความสำคัญในมารดาบิดาและพี่น้องสาวเป็นต้น หมดความละอายเหมือนสัตว์ดิรัจฉานมีแพะ แกะ ไก่ สุกร สุนัขจิ้งจอกและสุนัขบ้านเป็นต้น ดังนั้น อายุที่กำหนดได้ร้อยปี จักเสื่อมไปเพราะพรั่งพร้อมด้วยอกุศลที่หนาแน่นตามลำดับ มนุษย์จักมีอายุสิบปี เด็กชายอายุห้าขวบ จักแต่งงานกับเด็กหญิงอายุห้าขวบ

กาลเกิดขึ้นแห่งกัป ๓

ในกาลนั้นจักมีสัตถันตรกัป กล่าวคือ อันตรกัปมี ๓ อย่าง คือ

๑. ทุพภิกขันตรกัป กัประหว่างคือความอดหยาก

๒. โรคันตรกัป กัประหว่างคือโรค

๓. สัตถันตรกัป กัประหว่างคือศาสตรา

ในบรรดากัปเหล่านั้น เมื่อใด เหล่าสัตว์มีความโลภหนาแน่น เมื่อนั้น ทุพภิกขันตรกัปย่อมมีได้ เมื่อใด เหล่าสัตว์มีความหลงหนาแน่น เมื่อนั้น โรคันตรกัปย่อมมีได้ เมื่อใด เหล่าสัตว์มีความโกรธหนาแน่น เมื่อนั้น สัตถันตรกัปย่อมมีได้

ในคราวนั้น เหล่าสัตว์ที่พินาศด้วยทุพภิกขันตรกัปมักบังเกิดในเปรตวิสัย เพราะความอยากในอาหารมีกำลังมาก กล่าวคือ เหล่าสัตว์ผู้อดอาหารอยู่ย่อมถูกความอยากในอาหารครอบงำ

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์ที่พินาศด้วยโรคันตรกัปมักบังเกิดในสวรรค์ เพราะกล่าวถึงศรัทธาที่อาศัยทุกข์ กล่าวคือ เหล่าสัตว์ที่ถูกโรคอันเป็นเหตุเกิดของทุกข์ทางกายครอบงำแล้ว ย่อมได้เมตตาจิตว่า โอหนอ โรคเช่นนี้ไม่พึงมีแก่บุคคลอื่น

เหล่าสัตว์ที่พินาศเพราะสัตถันตรกัปก็เหมือนกัน คือย่อมบังเกิดในนรก เพราะความโกรธเคืองกันและกันมีกำลัง ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ตรัสการบังเกิดในกำเนิดกาฬกัญจิกาสูรซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในนรกไว้โดยมากแก่บุคคลผู้ถูกโทสะครอบงำแล้ว ผู้อาศัยศาสตราเลี้ยงชีพ

โปรดถือเอาความพิสดารในเรื่องนี้จากจักกวัตติสูตร[๙๖]

อนึ่ง ในบรรดาอันตรกัปทั้ง ๓ เหล่านี้ พึงทราบสัตถันตรกัปในที่นี้

เรื่องการเจริญแห่งอายุ

อนึ่ง ในกาลนั้น เหล่ามนุษย์จักสำคัญกันและกันว่าเป็นมฤค อาวุธที่ใช้มือจับ มีคมทั้งสองด้านเหมือนกับมีดโกนจักมีขึ้น พวกเขาก็จักฆ่าฟันกัน ในบรรดามนุษย์เหล่านั้น พวกใดฉลาดได้ยินความพินาศนั้นก่อน ก็จักเตรียมอาหารพออยู่ได้เจ็ดวัน เข้าไปหลบระหว่างพุ่มไม้ซ่อนตัวไว้ในระหว่างภูเขาเป็นต้น มนุษย์ที่เหลือยกเว้นพวกเขาฆ่าฟันกันตลอดเจ็ดวันจักพินาศ แผ่นดินทั้งสิ้นจักเป็นเหมือนก้อนเนื้อชิ้นเดียวกัน พอผ่านไปเจ็ดวัน พวกมนุษย์ที่ฉลาดออกมาจากที่ที่ตนซ่อนอยู่สวมกอดกันและกันแล้ว ได้ความสามัคคีกัน คิดแล้วว่า “ท่านผู้เจริญ พวกญาติของเรามีอกุศลกรรมหนาแน่นเป็นเหตุ จึงพินาศไป พวกเรารอดชีวิตได้ด้วยอุบาย ถ้ากระไร พวกเราควรบำเพ็ญกุศลกรรม ควรเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ละโมบ ปองร้าย และเห็นผิด” แล้วเริ่มประพฤติวัตรรวมเอากุศลกรรมบถทั้งสิบไว้

ลำดับต่อมา เด็กๆ ของมนุษย์ผู้มีอายุ ๑๐ ปี จะมีอายุ ๒๐ ปี เมื่อมนุษย์เหล่านั้นประพฤติธรรมมากขึ้น จะมีอายุ ๒๐๐ ปีตามลำดับคือ เด็กๆ ของมนุษย์ผู้มีอายุ ๒๐ ปี จะมีอายุ ๓๐ ปี เด็กๆ ของมนุษย์ผู้มีอายุ ๓๐ ปี จะมีอายุ ๔๐ ปี เด็กๆ ของมนุษย์ผู้มีอายุ ๔๐ ปี จะมีอายุ ๕๐ ปี เมื่อนั้น ชมพูทวีปจักมีมนุษย์คลาคล่ำ สมบูรณ์ด้วยหมู่บ้าน นิคม และราชธานี ที่แออัดพอชั่วไก่บินตกเปรียบเสมอด้วยป่าไม้อ้อและป่าไม้สาระ แว่นแคว้นจักเกษมสำราญหาภิกษาได้ง่าย ในกาลนั้น จักมีนครชื่อพาราณสี ในคราวนั้น มนุษย์ที่อายุ ๒๐๐ ปี พิจารณาเห็นผลของกุศลกรรม จักประพฤติธรรมมากยิ่งขึ้น ต่อมาเมื่ออายุเจริญตามลำดับ จักเจริญเป็น ๓๐๐ ปี ๔๐๐ ปี ๕๐๐ ปี ๖๐๐ ปี ๗๐๐ ปี ๘๐๐ ปี ๙๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ๒ พันปี ๓ พันปี ๔ พันปี ๕ พันปี ๑ หมื่นปี ๒ หมื่นปี ๓ หมื่นปี ๔ หมื่นปี ๕ หมื่นปี ๖ หมื่นปี ๗ หมื่นปี และ ๘ หมื่นปี

---

[๙๖] ที.ปา.อ.(บาลี) ๓/๔๐

การเปลี่ยนชื่อเมืองพาราณสี

ในกาลที่มนุษย์มีอายุขัย ๙ หมื่นปี เมืองพาราณสีจักเปลี่ยนชื่อเป็นอุปปลนคร มีขนาดหนึ่งโยชน์ คราวนั้น เมื่อมนุษย์ประพฤติธรรมมากขึ้นกว่าเดิม จักมีอายุแสนปี ในกาลนั้น อุปปลนครจักมีชื่อว่าปทุมนคร มีขนาด ๗? โยชน์ ต่อมาเมื่อมนุษย์ประพฤติธรรมยิ่งขึ้นกว่านั้นอีก จะมีอายุแสนโกฏิปี ต่อจากนั้นจักมีอายุอสงไขยหนึ่ง ในกาลนั้น ปทุมนครจักมีชื่อว่ามันทารวนคร มีขนาด ๑๒ โยชน์ เมื่อนั้น เหล่าสัตว์จะไม่ปรากฏชราและมรณะ และเหล่าสัตว์ที่ไม่ปรากฏชราและมรณะจะถึงความประมาทอีกครั้ง อกุศลธรรมจะปรากฏอีก เหมือนการที่เหล่าสัตว์ถึงความประมาทในการได้ภพว่า ทุกข์ในนรกเป็นเช่นไร

กุศลธรรมเริ่มเสื่อมไป เพราะอกุศลธรรมไหลเข้ากระแสจิตของเหล่าสัตว์ เปรียบเหมือนการที่น้ำอมฤตออกไปเพราะน้ำพิษร้ายไหลเข้าแทนที่ เมื่อกุศลธรรมเหล่านั้นเสื่อม แม้อายุก็เสื่อม เหมือนรูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ที่เหลือเสื่อมไป เพราะรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเสื่อมไปนั่นเอง อายุหนึ่งอสงไขยเสื่อมไปเหลือแสนโกฏิปี อายุแสนโกฏิปีเสื่อมเป็นหนึ่งแสนปี จากนั้นเป็นเก้าหมื่นปี อายุเก้าหมื่นปีนั้นเสื่อมไปตั้งอยู่แปดหมื่นปี อนึ่ง ในกาลนั้น มนุษย์จักมีอายุแปดหมื่นปี เมื่อนั้น มันทารวนครจักชื่อว่า เกตุมดี ที่เพียบพร้อมด้วยสมบัติตามที่ได้กล่าวลักษณะไว้ โดยยาว ๑๒ โยชน์ โดยกว้าง ๗ โยชน์ ดังนั้น จึงตรัสคาถาเป็นต้นว่า ตทา เกตุมตี นาม, ราชธานี ภวิสฺสติ (ในกาลนั้น จักมีเมืองหลวงชื่อว่า เกตุมดี)

ในกาลนั้น เหล่าสัตว์แม้ที่มีธรรมสูงสุดในชมพูทวีปทั้งสิ้น จักพรั่งพร้อมด้วยข้าว น้ำ ของควรเคี้ยว ของควรบริโภค ของควรลิ้ม ของควรดื่มอย่างดี เสื้อผ้า อาภรณ์ เครื่องประดับ เครื่องตกแต่ง ของหอม ดอกไม้ และเครื่องลูบไล้เป็นต้น ด้วยอัญมณีคือแก้วมุกดา ทับทิม และเงินเป็นต้น ด้วยโภคสมบัติและบริวารสมบัติเป็นต้นอันไม่มีสิ้นสุด ด้วยกามคุณห้าคือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันเป็นเช่นกับกามคุณทิพย์ อันน่ารัก น่าใคร่ น่าพอใจ กระทำให้เป็นสุขนุ่มนวล อนึ่ง ฝนจักตกในมัชฌิมยามเท่านั้น ทำให้แผ่นดินชุ่มฉ่ำทุกกึ่งเดือน ทุกสิบวัน ทุกห้าวัน

การอุบัติของพระเจ้าสังขะ

พระศาสดาจะทรงแสดงว่า พระราชาพระนามว่าสังขะ ผู้เป็นพระจักรพรรดิราชปกครองทวีป ๔ มีกองทัพและพาหนะอเนกอนันต์ สมบูรณ์ด้วยรัตนะเจ็ดประการ เพียบพร้อมด้วยอานุภาพมากเป็นอเนก จักเสด็จอุบัติในเมืองหลวงเกตุมดีที่ตั้งอยู่กลางพ่างพื้นปฐพีที่บริบูรณ์แล้วอย่างนี้ จึงตรัสว่า

[๑๐-๑] พระราชาพระองค์นั้นพระนามว่า สังขะ ทรงมีกองทัพและพาหนะอเนกอนันต์ สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ เป็นพระจักรพรรดิราช มีกำลังมาก มีฤทธิ์ มีเกียรติยศ พรั่งพร้อมด้วยสิ่งที่น่าพึงใจทั้งมวล จักปกครองแว่นแคว้นที่เกษมสำราญปราศจากศัตรูโดยธรรม”

๑๐. ในเรื่องนั้น คำว่า สงฺโข นาม (พระนามว่า สังขะ) คือ ผู้ทรงพระนามว่า สังขะ หมายความว่า เมื่อใด พระราชาเสด็จอุบัติในเมืองหลวงเกตุมดี เมื่อนั้น พระราชาพระองค์นั้นทรงพระนามว่า พระเจ้าสังขะ

คำว่า ราชา คือ ผู้ยังมหาชนให้ยินดีด้วยสังคหวัตถุ ๔ ที่เรียกว่า ทาน ปิยวาจา อัตถจริยา และสมานัตตตา กล่าวคือ:-

-ชนเหล่าใดต้องการได้สมบัติ พระองค์ย่อมให้ชนเหล่านั้นยินดีด้วยการพระราชทานสมบัติตามที่ชนเหล่านั้นพึงต้องการ

-ชนเหล่าใดไม่ต้องการได้สมบัติ แต่ต้องการได้ปิยวาจาจากสำนักของพระราชาเท่านั้น เมื่อพระราชาตรัสปิยวาจา แก่ชนเหล่านั้น ชื่อว่าย่อมยังชนเหล่านั้นให้ยินดีด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน

-ชนเหล่าใดย่อมต้องการความบริบูรณ์เจริญยิ่งขึ้น ในเมื่อสมบัติ บริวาร อวัยวะ ชีวิต และความสุขเป็นต้นเกิดขึ้นด้วยความพยายามของผู้อื่น เมื่อพระราชายังความเจริญอันสมควรแก่สมบัติเป็นต้นนั้นให้บริบูรณ์แก่ชนเหล่านั้น ชื่อว่าย่อมให้ยินดีด้วยอัตถจริยา (การบำเพ็ญประโยชน์)

-ชนเหล่าใดเป็นญาติ ต้องการความเสมอภาคในการนั่งและการบริโภคในที่เดียวกันเป็นต้น เมื่อพระราชาทรงทำความเสมอภาคนั้นแก่ชนเหล่านั้น ชื่อว่าย่อมยังชนเหล่านั้นให้ยินดีด้วยสมานัตตตา (ความวางตนเสมอกัน)

อนึ่ง ข้อที่กล่าวมานี้เป็นธรรมดาของพระราชาทุกพระองค์ แต่พระราชาผู้ไม่ทรงกระทำ[อย่างนั้น]ย่อมเรียกได้ด้วยชื่อเรียกดังกล่าว ดังคำว่า พัดใบตาล เป็นต้น ส่วนพระเจ้าสังขะย่อมยังมหาชนที่อยู่ในจักรวาฬทั้งสิ้นให้ยินดีโดยพิเศษ

คำว่า อนันตะ คือ ไม่มีที่สุด (อเนกอนันต์)

ชื่อว่า กองทัพ เพราะประกอบด้วยกำลังที่เรียกว่าความบากบั่นอันบริบูรณ์แล้ว

คำว่า วาหนะ คือ เครื่องทำให้ฝูงชนในโลกที่ถึงการเรียกว่า สติ เพราะพรั่งพร้อมด้วยกำลังกายและกำลังใจอันสมควรแก่ตนๆ ให้ดำเนินไป คือ มุ่งไปสู่สถานที่ต้องการได้

คำว่า พลวาหนะ คือ กองทัพและพาหนะ

คำว่า อนันตพลวาหนะ คือ กองทัพและพาหนะอันไม่มีที่สุด ที่จริงแล้ว พระองค์ได้ชื่อว่า อนนฺตพลวาหโน (ทรงมีกองทัพและพาหนะอเนกอนันต์) เพราะพรั่งพร้อมด้วยบริษัท ๓๖ โยชน์ ซึ่งเกลื่อนกล่นด้วยช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้านับไม่ถ้วน เต็มจำนวนไม่บกพร่อง ดำเนินไปไม่ขาดสาย

คำว่า รตนะ[๖๗] คือ สิ่งที่ยังความยินดีกล่าวคือโสมนัสให้เกิดขึ้น

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า รัตนะ โดยความหมายว่า ไม่มีสิ่งใดเปรียบ เห็นได้ยาก หรือเป็นเครื่องใช้สอยของบุคคลผู้ประเสริฐ

คำว่า สัตตรตนสัมปันนะ คือ ผู้สมบูรณ์ กล่าวคือ ผู้ถึงพร้อมด้วยแก้ว ๗ ประการ

ถามว่า : แก้ว ๗ ประการเหล่านั้นคืออะไร

ตอบว่า : คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี หญิงแก้ว คหบดีแก้ว และขุนคลังแก้ว

จักรแก้ว

อนึ่ง ในกาลนั้น พระเจ้าสังขะเสด็จอุบัติในตระกูลกษัตริย์ซึ่งมีพระชาติหมดจดทั้งสองฝ่าย[คือฝ่ายพระราชบิดาและพระราชมารดา]ในเมืองหลวงเกตุมดี ทรงบำเพ็ญจักรพรรดิวัตร[๖๘] ๑๐

---

[๖๗]ตามความหมายแรก คำว่า รตน ประกอบรูปศัพท์มาจาก รติ ศัพท์ + นี ธาตุ (นเย = นำไป) + อ ปัจจัย ในเหตุกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์จริงว่า รตึ เนนฺตีติ รตนานิ (สิ่งที่นำไปสู่ความยินดี ชื่อว่า รัตนะ) ส่วนคำว่า รตึ โสมนสฺสํ ชเนนฺตีติ รตนานิ (คำว่า รตนะ คือ สิ่งที่ยังความยินดีกล่าวคือโสมนัสให้เกิดขึ้น) เป็นเพียงคำแสดงรูปวิเคราะห์ โดย ชเนนฺติ (ยังให้เกิดขึ้น) ใช้แทน เนนฺติ (นำไป)

ส่วนความหมายหลังว่า “อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า รัตนะ โดยความหมายว่า ไม่มีสิ่งใดเปรียบ เห็นได้ยาก หรือเป็นเครื่องใช้สอยของบุคคลผู้ประเสริฐ” แสดงว่า รตน ศัพท์เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ จึงตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ดังคำว่า ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า) เป็นต้น

[๖๘]จักรพรรดิวัตร ๑๐ ประการ คือ ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค จักกวัตติสูตร (ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๘๔/๓๔) คือ

๑. การรักษาป้องกันและคุ้มครองชาววังและไพร่พลโดยธรรม
๒. การรักษาป้องกันและคุ้มครองกษัตริย์โดยธรรม
๓. การรักษาป้องกันและคุ้มครองอำมาตย์ผู้ติดตามโดยธรรม
๔. การรักษาป้องกันและคุ้มครองพราหมณ์และคหบดีโดยธรรม
๕. การรักษาป้องกันและคุ้มครองชาวนิคมและชาวแว่นแคว้นโดยธรรม
๖. การรักษาป้องกันและคุ้มครองสมณะและพราหมณ์โดยธรรม
๗. การรักษาป้องกันและคุ้มครองสัตว์จำพวกเนื้อและนกโดยธรรม

ประการ ทรงสละทรัพย์หลายแสนให้มหาทานแต่เช้าตรู่ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น สนานพระวรกาย ตลอดทั้งพระเศียรด้วยน้ำที่อบจากคันธชาติ ๔ ชนิดจำนวน ๑๖ หม้อ ทรงประดับด้วยอาภรณ์ พร้อมสรรพ อธิษฐานรักษาองค์อุโบสถศีล เสวยพระกระยาหารอันดีเยี่ยมมีรสเลิศต่างๆ ทรงห่มผ้าอุตตราสงค์สะอาดมีค่ามากทำเฉวียงบ่า เสด็จขึ้นปราสาทชั้นบน ประทับนั่งคู้บัลลังก์ ณ ที่บรรทมอันเลิศหรูทรงสิริ จักประทับนั่งใคร่ครวญกองบุญที่สำเร็จด้วยทานเป็นต้นของพระองค์ ข้อนี้เป็นธรรมเนียมของพระเจ้าจักรพรรดิทุกพระองค์

เมื่อพระองค์ทรงใคร่ครวญอยู่อย่างนี้นั่นแหละ จักรแก้วที่ประกอบด้วยทิพยานุภาพ อันเกิดจากอุตุที่มีกุศลกรรมเป็นปัจจัย จักปรากฏขึ้นเป็นเครื่องประดับงดงาม เปรียบเสมือนออกมาจากท้องฟ้าที่เปิดกว้าง อันเปรียบดั่งน้ำในสาครทิศปราจีนที่เสมอเหมือนกองแก้วอินทนิล ดุมที่มีสิริของดอกสามหาว อันสำเร็จด้วยแก้วอินทนิล รุ่งโรจน์ด้วยช่องที่ทำด้วยเงินในท่ามกลางอันเสมอกับช่องที่อยู่กลางสมบูรณจันทร์ เปรียบดั่งเย้ยหยันเริงร่าเปิดฟันที่ขาวสนิท

ซี่กำนับพันอันสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ทำกรอบล้อมไว้ด้วยแผ่นเงิน มีลวดลายที่แกะสลักจัดแบ่งไว้เป็นอย่างดี ปรากฏในที่อันสมควรในแผ่นล้อมดุมและซี่กำภายในและภายนอกทั้งสองแห่ง สะพรั่งพร้อมด้วยรัศมีดุจกลุ่มแสงสุรีย์

กงที่สำเร็จด้วยแท่งแก้วประพาฬละเอียดสีแดงงาม เหมือนดั่งจะเยาะเย้ยสิริของกลุ่มแสงตะวันอ่อน และในที่ต่อของกงนั้น ลวดลายที่กำหนดด้วยแผ่นทองชมพูนุทสีแดงที่จำแนกไว้อย่างดี อันมีสิริดุจย้อมด้วยแสงยามสนธยา ย่อมปรากฏ

อนึ่ง ในระหว่างซี่กำทั้งสิบของจักรแก้วนั้น มีคันแก้วประพาฬอันวิจิตรด้วยช่องกลมๆ อยู่หลังกงล้อ ภายในกลวงเหมือนขลุ่ย ส่งเสียงไพเราะ เย้ายวนใจ ชวนให้สดับฟัง และชวนเคลิบเคลิ้มในเวลาถูกลมกระทบ เป็นเช่นกับเสียงดุริยางค์ที่มีองค์ ๕ อันนักดนตรีผู้ชำนาญแสดงประโคม ด้านบนคันแก้วประพาฬนั้น มีฉัตรขาว ในด้านข้างทั้งสองของคันแก้วประพาฬนั้น มีแถวพวงมาลัยรวมกันเป็นสองแถวบรรจบกัน

โดยประการดังนี้ ปากราชสีห์ (เครื่องประดับด้านข้างราชรถ) สองข้างมีอยู่ภายในดุมและซี่ทั้งสองของวงกงล้ออันงามพร้อมด้วยคันแก้วประพาฬร้อยคันอันกั้นฉัตรขาวตั้งร้อย ซึ่งมีแถวพวงมาลัยสองร้อยที่บรรจบกันอย่างนี้เป็นบริวาร ถัดจากนั้น มีพวงแก้วมุกดา ๒ พวง ที่ด้านปลายมีภู่ห้อยทำด้วยผ้ากัมพลสีแดงเหมือนตะวันอ่อน งามสง่าดุจดั่งประกายรัศมีแห่งปุณณมีจันทรา

---

๘. การขัดขวางโจรผู้ร้ายที่เบียดเบียนทำลายผู้อื่น

๙. การให้ทรัพย์แก่ผู้ยากไร้

๑๐. การเข้าไปหาสมณะและพราหมณ์ผู้ทรงปัญญาแล้วถามปัญหาที่เกี่ยวกับบุญบาปเป็นต้น]

ประดุจครอบงำเย้ยหยันความงามแห่งลำน้ำสวรรค์ จักรสามวงย่อมปรากฏเหมือนหมุนรวมเป็นหนึ่งเดียวกับจักรดังกล่าวที่หมุนไปในนภากาศร่วมกับจักรแก้ว

จักรแก้วที่มีดุม มีกง มีซี่กำนับพันอย่างนี้ อันเพียบพร้อมด้วยสิริเป็นอันมาก ปรากฏอยู่ในท้องฟ้าพร้อมด้วยสมบูรณจันทร์ที่อุทัยขึ้นทางโลกธาตุทิศปราจีนในวันเพ็ญอุโบสถ ขณะนั้น ครั้นมหาชนบริโภคอาหารเย็นแล้วนั่งพักตามสบายใกล้ประตูเรือนของตนๆ จักรแก้วนั้นลอยมาในอากาศไม่สูงหรือต่ำเกินไป ทำโสตประสาทของมหาชนให้มุ่งหน้าสู่ตนด้วยเสียงไพเราะที่ได้ยินได้จำเดิมแต่ที่ใกล้ปลายไพรสณฑ์ ดึงดูดนัยน์เนตรของมวลชนตั้งแต่โยชน์หนึ่งด้วยจักรสมบัติอันรุ่งโรจน์ไร้มลทินนานัปปการ เปรียบดั่งป่าวประกาศบุญญานุภาพของพระจักรพรรดิราช ก่อให้เกิดความสับสนแก่มหาชนว่า “ดวงจันทร์ที่สองอุทัยขึ้นหรือหนอ หรือเป็นเทพวิมาน” ทำให้ผู้มีปัญญาเป็นพิเศษชี้แจงว่า “จักรแก้วอันมีทิพพานุภาพปรากฏแล้วเพื่อพระราชาของพวกเรา” ได้หลีกออกจากดวงจันทร์แล้วงามสง่าดุจพระยาหงส์ในนภากาศ ลอยเลื่อนมุ่งหน้าสู่พระนครเวียนรอบเหนือกำแพงเมือง ๗ ครั้ง แล้วทำประทักษิณพระราชวัง เป็นสิ่งควรบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น หยุดดำรงอยู่ ณ ที่ใกล้สีหบัญชรด้านทิศเหนือของพระราชวัง เหมือนสอดเข้าไว้ในเพลา ประดุจยังยอดเขาไกรลาสซึ่งรองรับรัศมีของรัตนะเจ็ดไว้ให้จมเข้าสู่ปราสาทของพระราชาด้วยรัศมีของตน ในเพลานั้น พระราชาทอดพระเนตรเห็นกลุ่มรัศมีนานาประการ จักทรงประสงค์ทอดพระเนตรดูรัศมีนั้น แม้อำมาตย์เป็นต้นก็กราบทูลให้ทราบความนั้น พระองค์ได้เสด็จลุกจากพระราชอาสน์ที่ประทับนั่ง เสด็จไปที่ใกล้สีหบัญชร ทรงเกิดปีติปราโมทย์อย่างมีกำลัง จึงหลั่งสุคันโธทกด้วยพระสุวรรณภิงคาร พร้อมเปล่งพระสุรเสียงว่า “ขอจักรแก้วอันเจริญ จงหมุนไป ขอจักรแก้วอันเจริญ จงพิชิต” ครั้งนั้นจักรแก้วได้หมุนไปแล้ว นับแต่นั้นมา พระนามว่า พระเจ้าจักรพรรดิ (ผู้ยังจักรให้หมุนไป) จึงเกิดขึ้น พระจักรพรรดิราชนั้นทรงครอบครองจักรวาลทั้งสิ้นด้วยจักรแก้วนั้น ข้อนี้เป็นความย่อในเรื่องนี้ ส่วนความพิสดาร พึงถือเอาในคำอธิบายมหาสุทัสสนสูตร (ในที่นั้น) แม้ถัดจากนี้ไป ก็เช่นเดียวกัน

ช้างแก้ว

ลำดับต่อจากนั้น พญาช้างจากตระกูลช้างอุโบสถ หรือตระกูลช้างฉัททันต์ มีสรีระขาวหมดจด งดงามด้วยคอ เท้า และหน้าสีแดงเหมือนแสงตะวันอ่อน เปรียบเสมือนขุนเขาเงินที่มียอดเขาไล้ทาด้วยแป้งมหาหิงคุ์ มีงวงเสมอด้วยพวงเงินที่ทำด้วยจุดทองคำเป็นจุดๆ มีปากงามเหมือนดอกบัวแดงซึ่งบานสะพรั่ง มีอวัยวะใหญ่น้อยประชุมกันมั่นคง เป็นที่พึ่งของสัตว์ มีฤทธาเหาะไปในเวหนได้ สามารถเดินทางไปรอบพื้นปฐพีทั้งสิ้นแล้วกลับมายังราชธานีได้ภายในเวลาอาหารเช้า

เท่านั้น มีอานุภาพมาก มีงาทั้งสองข้างสวยงาม จักเหาะมายืนปรากฏอยู่บนพื้นที่สะอาดเรียบเสมอ โปรยด้วยปุปผชาติอันมีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ ฉาบทาด้วยจุรณหอม ๔ ชนิด ภายใต้ผ้าเพดานอันงามวิจิตรด้วยพวงดอกไม้หอมที่บรรจบกัน ประดับด้วยพวงดอกไม้อันวิจิตร น่าอภิรมย์ใจ มีรูปดาวเงินดาวทองเป็นต้น

พระราชาทรงสดับแล้วได้เสด็จไป ณ โรงช้างต้น ทรงกระทำโรงช้างนั้นให้กั้นฉากกำบังด้วยธงทอง เครื่องประดับทอง และตาข่ายทอง แล้วเสด็จกลับขึ้นสู่พระราชมณเฑียร เสด็จเหาะขึ้นสู่นภากาศที่มีสีเหมือนแก้วอินทนิลพร้อมด้วยบริษัท ๓๖ โยชน์ เที่ยวไปรอบจักรวาลทั้งสิ้น แล้วเสด็จกลับมายังราชธานีในระหว่างภัตนั้นนั่นเอง

อนึ่ง พญากุญชรที่มาจากตระกูลช้างอุโบสถ จักเป็นหัวหน้าของช้างในช้างอุโบสถทั้งหมด ส่วนพญากุญชรที่มาจากตระกูลช้างฉัททันต์ จักเป็นช้างตัวเล็กที่สุดในช้างฉัททันต์ทั้งหมด

ม้าแก้ว

ลำดับต่อจากนั้น เมื่อพระราชาทรงรับสั่งให้ทำโรงม้ามงคลให้เรียบสะอาดหมดจด ประดับเครื่องอลงการพร้อมสรรพโดยประการที่กล่าวแล้ว ทรงรำลึกถึงกองบุญของพระองค์ พญาม้าวลาหกที่มีสิริดุจก้อนเมฆสีขาวในฤดูสารทที่สายฟ้าหุ้มห่อไว้ เท้าและปากมีสีแดง เรือนกายมีสีขาวสะอาดละเอียดล่ำแน่นเสมอด้วยกอบัวโกกนุทใต้รัศมีปุณณจันทรา ส่วนหัวงามมีสีดำทึบเหมือนกองดอกสามหาว แก้วอินทนิล และคอกา สมบูรณ์ด้วยขนตั้งตรงเช่นกับเส้นหญ้าปล้องที่ตัดเรียบร้อยไว้ มีฤทธาเหาะไปในนภากาศ สามารถวิ่งไปรอบพื้นปฐพีทั้งสิ้นให้สำเร็จได้ภายในเวลาภัตหนเดียวเท่านั้น จักมายืนอยู่ในที่นั้น คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแล

แก้วมณี

ลำดับต่อจากนั้น แก้วมณียาวสี่ศอก กว้างเท่าดุมเกวียน วิจิตรงดงามด้วยรอยหลายร้อยสีมีสีเขียว สีแดง สีดำ สีแสด (แดงปนเหลือง) สีเหลือง และสีขาวเป็นต้น ประดับด้วยดอกปทุมทองสองดอกที่มีพวงแก้วมุกดาอันหมดจดอย่างดีซ่านออกจากปลายทั้งสองข้าง แผ่รัศมีไปสู่พื้นที่ขนาดหนึ่งโยชน์โดยรอบในความมืดที่ประกอบด้วยองค์สี่ มีแก้วมณี ๘๔,๐๐๐ ดวงเป็นบริวาร ราวกะว่าแผ่ไปครอบงำสิริแห่งเดือนเพ็ญอันแวดล้อมด้วยหมู่ดาว มาจากเวปุลลบรรพตแล้วตั้งอยู่ในท้องฟ้าสูง ๖๐ ศอกด้วยการต่อลำไม้ไผ่ อันมีข่ายแก้วมณีและแก้วมุกดาห้อยระย้าอยู่ อนึ่ง มนุษย์ทั้งหลายในที่หนึ่งโยชน์โดยรอบรัศมีของแก้วมณีนั้น สำคัญว่าเป็นกลางวัน ย่อมประกอบการงานนั้นๆ ได้

หญิงแก้ว

ลำดับต่อจากนั้น สตรีรูปงามจากอุตตรกุรุทวีปเป็นต้น น่าชื่นชม น่าเลื่อมใส สมบูรณ์ด้วยผิวพรรณงดงาม ไม่สูงเกินไป ไม่เตี้ยเกินไป ไม่อ้วนเกินไป ไม่ผอมเกินไป ไม่ดำเกินไป ไม่ขาวเกินไป มีปากโชยพัดกลิ่นหอมเสมอด้วยกลิ่นดอกอุบล มีร่างกายหอมด้วยกลิ่นจันทน์เหลือง เพียบพร้อมด้วยแสงสว่างที่กำจัดความมืดได้ในสถานที่ราว ๑๒ ศอก มีสัมผัสอ่อนนุ่มเหมือนสัมผัสแห่งปุยนุ่นและปุยฝ้ายที่สางนับร้อยครั้งแล้วแช่ไว้ในเนยใส ผู้มีสรีระเรือนกายให้อุณหภูมิตามที่พระราชาปรารถนา มักตื่นก่อน นอนภายหลัง เป็นผู้รับใช้ ประพฤติอิ่มเอิบใจ ไม่ประพฤตินอกใจ เจรจาน่ารัก จักเป็นอัครมเหสีผู้สร้างสุนทรียภาพทางอารมณ์แก่พระเจ้าจักรพรรดิเป็นพิเศษ ปรากฏขึ้น

คหบดีแก้ว

ลำดับต่อจากนั้น เศรษฐีผู้มีจักษุทิพย์อันเกิดจากผลกรรมที่ได้รับโดยเฉพาะ ผู้เห็นขุมทรัพย์ที่อยู่ในแผ่นดินหนาเป็นโยชน์ ผู้ยังกิริยาที่ควรทำทุกอย่างของพระราชาให้สำเร็จ ผู้ยังข้าวเปลือกและกองทรัพย์ให้ไพบูลย์ จักปรากฏเป็นคหบดีของพระราชา

ขุนคลังแก้ว

ลำดับต่อจากนั้น เชฏฐโอรส ผู้ฉลาด เฉียบแหลม มีปัญญา อาศัยบุญญานุภาพของพระราชา ได้เจโตปริยญาณซึ่งเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งกรรมของตน เป็นผู้รู้วาระจิตของบริษัท ๑๒ โยชน์ สามารถเพื่อกำหนดประโยชน์และโทษ ผู้แนะนำสิ่งที่ควรทำทั้งปวง ผู้สามารถแต่งตั้งฐานันดรที่เหมาะสมแก่บุคคลนั้นเพื่อประโยชน์น้อยใหญ่ จักปรากฏเป็นขุนคลังแก้ว

โดยประการดังนี้ พระจักรพรรดิราชทรงได้รับการเฉลิมพระนามว่า สพฺพรตนสมฺปนฺโน (สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ) เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยรัตนะ ๗ เหล่านี้

คำว่า จักกวัตติ (พระจักรพรรดิราช) คือ ผู้ยังจักรแก้วอันมีลักษณะที่กล่าวไว้ให้หมุนไปในมหาทวีป ๔ อันมีทวีปเล็กสองพันเป็นบริวาร

พระองค์ทรงพระนามว่า มหัพพละ (มีกำลังมาก) เพราะประกอบด้วยกำลังกายอันยิ่งใหญ่ หรือเพราะประกอบด้วยกำลังปัญญาหรือกำลังบุญ ซึ่งยิ่งกว่ากำลังปัญญาหรือกำลังบุญของชนที่เหลือ

๑๑. คำว่า อิทธิมา คือ ผู้มีฤทธิ์ ๔ อย่าง คือ

-กลิ่นจันทน์โชยออกจากพระวรกาย

-กลิ่นหอมของดอกอุบลโชยออกจากพระโอษฐ์

-เทพบุตรทั้งสี่ถือขรรค์อารักขาตลอดเวลาในทิศทั้งสี่

-เหาะไปทางอากาศได้

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบโดยเหตุนี้อีกว่า

-ความเป็นผู้มีรูปงามเป็นต้น

-ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยน้ำย่อยที่ย่อยได้สม่ำเสมอ [ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก]

-ความเป็นผู้ไม่เอิบอิ่มในการมองโลกทั้งสิ้นแม้ตลอดอายุขัย

-ความเป็นผู้เหาะไปทางอากาศได้

คำว่า ยสวา เจว (มีเกียรติยศ) หมายความว่า เพียบพร้อมด้วยอานุภาพ

อีกอย่างหนึ่ง โปรดทราบว่าพระองค์ทรงประกอบพร้อมด้วยกองทัพมีองค์ ๔ ในคำว่า อนนฺตพลวาหโน (ทรงมีกองทัพและพาหนะอเนกอนันต์) นี้ โปรดทราบนางสนมกำนัล พราหมณ์ และคหบดีที่เหลือในคำว่า ยสวา นี้

คำว่า สพฺพกามสมปฺปิโต (พรั่งพร้อมด้วยสิ่งที่น่าพึงใจทั้งมวล) หมายความว่า พระจักรพรรดิราชทรงพรั่งพร้อม คือ ดำรงอยู่โดยชอบ ด้วยสิ่งที่น่าพึงใจทั้งมวลเสมอด้วยกามอันเป็นทิพย์ อันเป็นวัตถุกามมีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เครื่องลาด ผ้านุ่งห่ม ทาสี และทาส เป็นต้น ที่น่ารัก น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ ประกอบด้วยความน่ายินดี น่าลุ่มหลง พึงรู้ได้ทางจักษุเป็นต้น เหตุนั้น พระองค์จึงเป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยสิ่งที่น่าพึงใจทั้งมวล

คำว่า หตปจฺจตฺถิกะ (ปราศจากศัตรู) คือ มีศัตรูที่ถูกกำจัดแล้ว

คำว่า เขมํ (เกษมสำราญ) หมายความว่า ไม่มีภัย

คำว่า อนุสาสิสฺสติ ธมฺมโต (จักปกครองโดยธรรม) หมายความว่า พระราชานั้นจักปกครองพ่างพื้นปฐพีทั้งสิ้นให้ปราศจากศัตรู ปราศจากภัย หาภิกษาได้ง่าย

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงความถึงพร้อมแห่งปราสาทอันเป็นที่ประทับของพระเจ้าสังขะ จึงตรัสว่า

[๑๒-๑๓] ปราสาทที่สร้างดีในเมืองเกตุมดีนั้น จักเป็นเช่นกับวิมานทิพย์ ผุดขึ้นด้วยบุญกรรม งามวิจิตรด้วยแก้วนานาประการ แวดล้อมด้วยไพที (ฐานกนกบัว) จัดแต่งดีแล้ว เป็นที่น่ารื่นรมย์ ทอแสงรุ่งเรือง โดดเด่น น่าชมเชย เห็นได้ยาก ดึงดูดสายตา

[๑๔] ปราสาทที่สร้างด้วยแก้ว พระเจ้ามหาปนาทะเคยประทับอยู่แล้ว [ต่อมา] พระเจ้าสังขะจักให้ยกปราสาทนั้นขึ้นแล้วประทับอยู่

๑๒. คำว่า สุกโต (ที่สร้างดี) หมายถึง ปราสาทนั้นสร้างไว้เป็นอย่างดีโดยวิสสุกรรมเทพบุตร ซึ่งท้าวสักกะจอมเทพส่งไปสร้าง ความหมายคือ เนรมิต

บาทคาถาว่า ทิพฺพวิมานสาทิโส (จักเป็นเช่นกับวิมานทิพย์) หมายความว่า เช่นกับวิมานทิพย์ที่สำเร็จด้วยรัตนะทั้งหมด ซึ่งบังเกิดด้วยสุจริตกรรมในกาลก่อนของเหล่าเทวดา

บาทคาถาว่า ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺโต (ผุดขึ้นด้วยบุญกรรม) หมายความว่า อุบัติเกิด คือ สำเร็จด้วยกุศลกรรมที่พระราชาทั้งสองพระองค์ คือพระเจ้าสังขะและพระเจ้ามหาปนาทะทรงสร้างไว้

บาทคาถาว่า นานารตนจิตฺตโก (งามวิจิตรด้วยแก้วนานาประการ) คือ งดงามด้วยรัตนะเจ็ดชนิดต่างๆ กัน

๑๓. บาทคาถาว่า เวทิกาหิ ปริกฺขิตฺโต (แวดล้อมด้วยไพที) หมายความว่า ปราสาทนั้นแวดล้อมด้วยไพที (ฐานกนกบัว, ฐานบัวคว่ำบัวหงาย) ที่เป็นเหมือนถ้วยเล็กห่อใบตองตามลำดับ สร้างด้วยแก้วประพาฬ แก้วมณี ทอง เงิน แก้วทับทิม เพชรตาแมว และแก้วผลึก เป็นต้น

คำว่า สุวิภตฺโต (จัดแต่งดีแล้ว) หมายความว่า จำแนกไว้อย่างดี คือ ตั้งไว้เหมือนแบ่งออกโดยแยกเป็นบันได ประตูใหญ่ ช่องลม สีหบัญชร (หน้าต่าง) และชั้นต่างๆ เป็นต้น

คำว่า มโนรมะ (ที่น่ารื่นรมย์) คือ สถานที่ยังใจของคนทุกคนที่เห็นแล้วให้ยินดี คือ ไม่ปรารถนาจะละไปในที่อื่น

คำว่า ปภัสสระ (ทอแสงรุ่งเรือง) คือ แผ่รัศมีออกไป

คำว่า อัจจุคคตะ (โดดเด่น) คือ สร้างขึ้นสูงเด่นตลอดพื้นที่ราว ๒๕ โยชน์

คำว่า ปภัสสรัจจุคคตะ คือ ปราสาททั้งทอแสงรุ่งเรืองทั้งโดดเด่น

คำว่า เสฏฐะ (น่าชมเชย) หมายความว่า น่าปรารถนาเป็นอย่างดี คือ งามเลิศ อนึ่ง ชนทั้งหลายที่ปรารถนาอยู่ มักปรารถนาสิ่งที่งามเลิศ

คำว่า ทุทฺทิกฺโข (เห็นได้ยาก) คือ มองดูบาดตา เพราะมีเดชรุ่งเรือง กล่าวคือ ไม่อาจแลดูด้วยนัยน์ตาทั้งสองข้าง ประดุจจ้องดูอาทิตย์ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคจะทรงอธิบายข้อความนั้นนั่นแหละ จึงตรัสว่า จกฺขุมฺสฺสโน (ดึงดูดสายตา)

คำว่า จักขุมุสสนะ (ดึงดูดสายตา) คือ ยังจักษุให้ลุ่มหลง กล่าวคือ ไม่ให้ละสายตา[จากปราสาทที่ปรากฏ]เฉพาะหน้าของตน

พระเจ้ามหาปนาทะ

๑๔. บาทคาถาว่า รญฺโญ มหาปนาทสฺส, ปวุตฺโถ รตนามโย (ปราสาทที่สร้างด้วยแก้ว พระเจ้ามหาปนาทะได้ประทับอยู่แล้ว) หมายความว่า พระเจ้ามหาปนาทะเคยประทับอยู่ ณ ปราสาทที่สร้างด้วยรัตนะ ๗ ประการตามที่ได้กล่าวไว้ [ต่อมา]พระเจ้าสังขะจักให้ยกปราสาทนั้นขึ้นแล้วประทับอยู่ ณ ปราสาทดังกล่าว

ถามว่า : ปราสาทนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร

ตอบว่า : ดังได้สดับมาว่า ในอดีตกาล บิดากับบุตรสองคนในเมืองพาราณสีไปทำงาน คนทั้งหลายเรียกสองพ่อลูกนี้ว่า ช่างอ้อ บ้าง ในขณะนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้ารูปหนึ่งอาศัยอยู่ที่เงื้อมภูเขานันทมูลกะ ประสงค์จะโปรดสัตว์ ลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทำการชำระสรีระแล้วบ้วนปากด้วยน้ำที่นำมาจากสระอโนดาต เคี้ยวไม้ชำระฟันทำจากพลู ยืนห่มจีวรในลานหินที่น่ารื่นรมย์[๖๖] มีขนาด ๖๐ โยชน์ แล้วถือบาตรแก้วมณีเหาะสู่นภากาศไปด้วยฤทธิ์ ผ่านกลุ่มเมฆ ๕ สีแล้วเสด็จลงในที่ไม่ไกลจากเมืองพาราณสี ผินพระพักตร์มุ่งสู่พระนคร

บิดาและบุตรทั้งสองคนนั้นแลเห็นท่านแล้วได้กราบไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ รับบาตรนิมนต์ไปฝั่งแม่น้ำคงคาแล้วถวายภัต ในเวลาฉันเสร็จได้ถามว่า พระคุณเจ้าจะไปไหนขอรับ ท่านตอบว่า อุบาสก บัดนี้ ภายในพรรษาจะมาถึงแล้ว อาตมภาพมองหาที่พำนัก บิดากับบุตรฟังคำนั้นจึง

---

[๖๖]ข้อความว่า ลานหินที่น่ารื่นรมย์ มาจากคำบาลีว่า มโนสิลาตล ที่จริงแล้วคำว่า มโนสิลา แปลว่า สารหนูแดง ในที่บางแห่งก็พบคำว่า สิลาตล (ลานหิน) แต่ลานหินกับสารหนูแดงนำมาแปลร่วมกันไม่ได้ ดังนั้น คำว่า มโนสิลาตล จึงควรมีศัพท์เดิมว่า มโนหรสิลาตล ลบ หร ศัพท์เพื่อย่อคำ โดย มโนหร ศัพท์มีความหมายว่า จูงใจ, น่าชื่นชม มีรูปวิเคราะห์ว่า มนํ หรตีติ มโนหรํ (สิ่งที่จูงใจ ชื่อว่า มโนหระ) ลง โอ เป็นอาคมท้าย มน ศัพท์ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๓) ว่า เอเตสโม โลเป (เมื่อลบวิภัตติแล้ว แปลงที่สุดของศัพท์มีมโนคณะเป็นต้นนั้น เป็น โอ ได้บ้าง)

เรียนว่า พวกกระผมจะสร้างที่อยู่ถวายพระคุณเจ้าเองขอรับ แล้วนำท่อนไม้อ้อและท่อนไม้มะเดื่อมาสร้างบรรณศาลา เพราะในที่ใกล้หาอุปกรณ์ก่อสร้าง[อื่น]ได้ยาก พระปัจเจกพุทธเจ้ารูปนั้นอยู่ภายในพรรษานั้น ณ บรรณศาลานั้น อันบิดาและบุตรบำรุงอยู่ด้วยปัจจัยสี่ และพวกเขาได้ถวายอัฏฐ-บริขารในเวลาปวารณาแล้วจากไป พระปัจเจกพุทธเจ้า ๗ รูปได้อาศัยจำพรรษา ๗ พรรษาในบรรณศาลานั้นตามทำนองนั้นเหมือนกัน แม้บิดากับบุตรเหล่านั้นก็บำรุงโดยประการอย่างนั้นทีเดียว ได้ถวายอัฏฐบริขาร ทั้งสองคนนั้นดำรงอยู่ตลอดอายุขัย ทำบุญกรรมเพียงเท่านี้แล้ว ได้ไปบังเกิดในเทวโลก เสวยทิพยสมบัติอยู่ท่องเที่ยวไป

ต่อมาเทพบุตรผู้เคยเป็นบุตร แม้ไม่ปรารถนาอยู่ก็ไม่อาจขัดคำวิงวอนของท้าวสักกะได้ เพราะจอมเทพปิ่นสวรรค์ทรงเลื่อมใสคุณความดีของพระเทวีสุเมธา ผู้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าสุรุจิ จึงทรงประสงค์จะพระราชทานพระโอรสผู้ดีเลิศ ได้ไปบังเกิดในครรภ์ของพระเทวีนั้น เป็นมหาปนาทกุมาร จำเนียรกาลต่อมาทรงให้ยกฉัตรขึ้นเป็นพระราชาพระนามว่า มหาปนาทะ ในครั้งนั้น ท้าวสักกเทวราชได้ส่งพระวิสสุกรรมไปเพื่อเปลื้องปฏิญญาของตน ให้เนรมิตปราสาทมีลักษณะตามที่ได้กล่าวไว้ สูง ๔๕ โยชน์ กว้าง ๘ โยชน์ สะพรั่งด้วยธงชนิดต่างๆ ทั้งเจ็ดชั้น งดงามด้วยสีหบัญชรซึ่งสร้างด้วยแก้วมณีสีเขียวเป็นต้น เต็มไปด้วยนักฟ้อนผู้ชำนาญในการฟ้อนรำ ๖,๐๐๐ คนยืนฟ้อนอยู่ทั้งเจ็ดชั้น

แม้ในคัมภีร์ชาดกก็ตรัสว่า

“พระราชาพระองค์นั้นทรงพระนามว่าปนาทะ มีปราสาททองคำ กว้าง ๑๖ ชั่วลูกธนูตก สูง ๑,๐๐๐ ชั่วลูกธนู

ปราสาท[๑๐๐]ที่สูง ๑,๐๐๐ ชั่วลูกธนูดังกล่าว มีพื้น ๑๐๐ ชั้น ประดับประดาด้วยธง แวดล้อมด้วยแก้วมณีสีเขียว (ทับทิม) มีนักฟ้อน ๖,๐๐๐ คน โดยแบ่งออกเป็น ๗ พวก ฟ้อนรำอยู่ในปราสาทนั้น

ภัททชิ เธอพูดถึงปราสาทตามที่มีแล้วในกาลนั้น ในกาลนั้นตถาคตเป็นท้าวสักกเทวราชเป็นผู้ขวนขวายช่วยเหลือการงานของเธอ”

---

[๑๐๐]ข้อความว่า ปราสาท ในที่นี้ใช้คำบาลีว่า ยูโป ที่จริงแล้ว ยูป ศัพท์ในวรรณกรรมบาลีใช้ในความหมาย ๒ ประการ คือ เสาบูชายัญ และปราสาท ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๐๒) กล่าวว่า ยูโป ถมฺเภ จ ปาสาเท (ยูป ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า เสา[บูชายัญ] และปราสาท) แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ปราสาท เพราะอรรถกถาชาดกอธิบายว่า

ยูโปติ ปาสาโท. (ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๔/๖๗)

“คำว่า ยูโป แปลว่า ปราสาท”

อนึ่ง พระราชาพระองค์นั้นประทับอยู่ในปราสาทนั้นจนตลอดพระชนมชีพ เมื่อสวรรคตแล้วได้ไปสู่เทวโลก เมื่อพระองค์บังเกิดในเทวโลก ปราสาทนั้นได้จมลงในกระแสแม่น้ำคงคา ในที่ตรงหน้าของบันไดใกล้กับปราสาทนั้น ได้สร้างนครชื่อว่า ปยาคปติฏฐานะ ในที่ตรงหน้ายอดปราสาท ได้สร้างหมู่บ้านโกฏิคาม ภายหลังต่อมาในกาลแห่งพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เทพบุตรนั้นเคลื่อนจากเทวโลกแล้วบังเกิดเป็นบุตรของภัททิยเศรษฐีในภัททิยนครในชมพูทวีป เป็นกุมารนามว่า ภัททชิ เสวยมหาสมบัตินับไม่ถ้วน ณ ปราสาทสามหลังซึ่งเหมาะแก่สามฤดู ได้สดับข่าวการเสด็จมาของพระผู้มีพระภาค จึงเข้าเฝ้าฟังธรรมได้บรรลุอรหัตผล เป็นพระเถระนามว่าภัททชิ ย่อมแสดงถึงปราสาทนั้นตามอนุมัติของพระผู้มีพระภาคในวันข้ามแม่น้ำคงคาทางเรือ ส่วนความพิสดารโปรดถือเอาจากคัมภีร์[อรรถกถา]ชาดก

อนึ่ง ปราสาทนั้นยังไม่ได้อันตรธาน เพราะเทพบุตรผู้เป็นบิดายังมิได้ใช้สอย เนื่องด้วยเกิดจากเหตุคือกรรมที่ทั่วไปแก่ทั้งสองท่าน ส่วนเทพบุตรผู้เป็นบิดาจักเป็นพระราชาพระนามว่าสังขะ พระองค์จักให้ยกปราสาทซึ่งพระเจ้ามหาปนาทะเคยครอบครองขึ้นแล้วประทับ ณ ปราสาทนั้น ก็ปราสาทนั้นจักตั้งอยู่ในท่ามกลางเมืองเกตุมดีด้วยบุญญานุภาพของพระเจ้าสังขะ ท่านหมายถึงปราสาทที่ตั้งอยู่อย่างนั้น จึงกล่าวว่า อุสฺสาเปตฺวาน (ให้ยกขึ้น) ดังนั้น จึงกล่าวว่า พระเจ้าสังขะจักให้ยกปราสาทนั้นขึ้น

อนึ่ง พระเจ้าสังขะจักมีนางรำ ๘๔,๐๐๐ คน ทุกนางมีรูปงามเหมือนเทพอัปสร ประดับด้วยเครื่องประดับต่างๆ เป็นผู้ฉลาดในการฟ้อนรำ การขับร้อง และการบรรเลงเป็นต้น มีกิริยาอ่อนช้อย เป็นผู้ว่าง่าย เจรจาไพเราะ จักมีโอรสพระองค์โตนามว่า อชิตกุมาร เป็นขุนคลังแก้วหัวหน้าของบุรุษหนึ่งพันคน มีดุริยางค์ที่มีองค์ ๕ ยาว ๑๒ โยชน์ มีขบวนพราหมณ์ยาว ๒๕ โยชน์ มีขบวนอำมาตย์ยาว ๔๘ โยชน์ ประดับด้วยวิภูสิตาภรณ์พร้อมสรรพ ผูกสอดอาวุธห้าชนิด ทรงรูปลักษณ์ต่างๆ มีบริษัท ๘๐ โยชน์ มีกองทัพที่กำหนดด้วยกองรัตนะ ๗ ยาว ๕ โยชน์ มีหมู่พลนับได้ ๘๔,๐๐๐ โกฏิในทิศทั้งสี่รอบด้าน ก็ในกาลนั้น จักมีนคร ๘๔,๐๐๐ แห่งในชมพูทวีป ในนครเหล่านั้นจักมีพระราชาขัตติยวงศ์ ๘๐๐๐๐ หมื่นโกฏิ ทุกพระองค์จักแวดล้อมพระเจ้าสังขะตลอดกาล

โดยประการดังนี้ พระเจ้าสังขะทรงพรั่งพร้อมด้วยทิพยสมบัติเช่นนี้ จักประทับอยู่ในปราสาทนั้นปกครองทั่วปฐพี

ความงามของเกตุมดีราชธานี

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงความสมบูรณ์ด้วยถนน ร้านค้าในระหว่างทาง สระน้ำ แถวสวนตาล ต้นกัลปพฤกษ์ และเครื่องประดับเป็นต้นในพระนครนั้น จึงตรัสว่า

[๑๕-๖] อนึ่ง ในเมืองนั้นจักมีถนนหลายสายในสถานที่นั้นๆ มีสระโบกขรณีที่บรรจงสร้างไว้น่ารื่นรมย์ มีท่าน้ำสวยงาม มีน้ำใสสะอาดหวานเย็น มีกลิ่นหอม มีน้ำเอ่อล้นเต็มฝั่งจนกาดื่มได้ เกลื่อนทรายสะอาด ดารดาษด้วยดอกบัวหลวงและดอกบัวเขียว พรั่งพร้อมในทุกฤดูกาล

[๑๗-๘] แถวตาลเจ็ดแถวที่มีกำแพงแก้ว ๗ สีแวดล้อมเมืองไว้ เมืองเกตุมดีในกาลนั้นจักเป็นเหมือนราชธานีกุสาวดี[ของพระเจ้ามหาสุทัสสนะในอดีต] ที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ด้าน จักมีต้นกัลปพฤกษ์ปรากฏ

[๑๙] ผ้าทิพย์ทั้งสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว สีประภัสสร (สีเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก) และเครื่องประดับ พร้อมทั้งเครื่องอุปโภคบริโภคทิพย์ ทั้งหมดห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์นั้น

[๒๐] ต่อแต่นั้น ณ ท่ามกลางเมืองเกตุมดี จักมีศาลาจตุรมุขสี่หลัง ต้นกัลปพฤกษ์ที่บังเกิดด้วยบุญกรรมก็จักปรากฏ

[๒๑] ผ้าฝ้าย ผ้าไหม ผ้าเปลือกไม้ และผ้าผลิตในแคว้นโกฏุมพระ บังเกิดด้วยบุญกรรม ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์

[๒๒] กลองรำมะนา (กลองที่ใช้มือตี) ตะโพน กลองสองหน้า และกลองบัณเฑาะว์ บังเกิดด้วยบุญกรรม ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์

[๒๓] กำไลมือ เครื่องประดับกาย และสร้อยคอ ซึ่งสร้างด้วยแก้ว บังเกิดด้วยบุญกรรม ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์

[๒๔] สร้อยประดับนลาฏ เครื่องประดับพักตร์ (เช่น รอยเจิม) และเครื่องประดับที่ย้อมสีหลากหลายน่าพึงใจ บังเกิดด้วยบุญกรรม ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์

[๒๕] สร้อยมุก ๔ พวง สร้อยมุก ๓๒ พวง เครื่องประดับต้นแขน สายรัดเอวแก้วมณี บังเกิดด้วยบุญกรรม ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์

[๒๖] อาภรณ์อลงการนานาประการอื่นทั้งปวง บังเกิดด้วยบุญกรรม ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์

[๒๗] ด้วยบุญกรรมของสัตว์ทั้งหลาย มวลมนุษย์จักบริโภคข้าวสาลีอันมิได้หว่าน เกิดเองตามธรรมชาติ เป็นเมล็ดข้าวสารที่ไม่หัก ไร้แกลบ ขาวสะอาด มีกลิ่นหอม เกิดจากข้าวที่ผลิผลเองไม่ต้องไถ

[๒๘-๙] ข้าวสารที่เกิดจากเมล็ดข้าวเม็ดเดียว มี ๒,๒๗๒ เล่มเกวียน ๑๖ อัมพณะ (สัด) และ ๒ ตุมพะ (กระบุง) บังเกิดด้วยบุญกรรมของสัตว์ทั้งหลาย

[๓๐-๒] แม้ในคราวนั้น มวลชนที่อยู่ในเมืองเกตุมดีแว่นแคว้นของพระเจ้าสังขะ จักเป็นผู้สวมเกราะทรงกำไลแขน มีความดำริแห่งจิตบริบูรณ์ มีใบหน้าแจ่มใส ห้อยต่างหูราคาแพง ลูบไล้สรีระด้วยจันทน์เหลือง นุ่งห่มผ้ากาศิกพัสตร์เนื้อดี มีรัตนะมากมาย มีทรัพย์ศฤงคาร ถูกปลุกด้วยเสียงพิณและเสียงขลุ่ยกรับไม้ อยู่เป็นสุขยิ่งทั้งกายและใจเสมอ

๑๕. ในคาถานั้น บาทคาถาว่า นานาวีถี ตหึ ตหึ (จักมีถนนหลายสายในสถานที่นั้นๆ) หมายความว่า ในสถานที่นั้นๆ จักมีถนนน้อยใหญ่นานาชนิด ล้วนเกลื่อนกล่นด้วยถาดน้ำเต็มและหม้อน้ำเต็มซึ่งปักใส่ธงชัย ธงแผ่นผ้า ต้นกล้วย เสาระเนียด และดอกไม้ คับคั่งไม่ขาดช่วงด้วยพาหนะคือช้าง ม้า โค รถ ทหาร นักมวยปล้ำ แพะ โค และกลุ่มชายหญิงเป็นต้น ทรงสิริงามสง่าด้วยร้านขายเครื่องหอมมีจันทน์แดง กฤษณาดำ โกฐ เทพทาโร กระวาน พวงดอกไม้ประดับศีรษะ และการบูรเป็นต้น ด้วยร้านขายดอกไม้มีดอกมะลิ ดอกมะลิซ้อน ดอกบัวสาย ดอกจำปา ดอกกากะทิง ดอกบุนนาค และดอกแคฝอยเป็นต้น ด้วยร้านขายผ้าหลากหลายมีผ้าไหม ผ้าฝ้าย ผ้าเปลือกป่าน ผ้าไหมซักแล้ว (หรือผ้าที่เกิดในแคว้นปัฏฏุณณะ) ผ้าจากเมืองจีน ผ้ากระเจา ผ้าที่เกิดในแคว้นโสมาระเป็นต้น ด้วยร้านขายธัญพืชมีข้าวสาลีและข้าวเปลือกเป็นต้น และด้วยร้านขายรัตนชาติชนิดต่างๆ มากมายมีแก้วมุกดา แก้วมณี ทอง เงิน สังข์ ศิลา และแก้วประพาฬเป็นต้น มีสีขาวดารดาษด้วยเม็ดทรายใสสะอาดไร้มลทิน แวววาวด้วยแสงเครื่องประดับต่างๆ ซึ่งอบอวลด้วยกลิ่นหอมที่เป็นไปเสมอ

แม้ศัพท์ว่า ตหึ ตหึ ก็ควรสัมพันธ์ในบาทคาถาว่า สุมาปิตา โปกฺขรณี (มีสระโบกขรณีที่บรรจงสร้างไว้) อีกด้วย จึงมีความหมายว่า มีสระน้ำหลายแห่งที่สร้างไว้อย่างดี คือ ออกแบบจัดสร้างไว้อย่างเป็นระเบียบในที่นั้นๆ

คำว่า โปกขรณี คือ สระที่มีบัวที่เรียกว่าดอกปทุมและดอกอุบล

คำว่า รมณียา (น่ารื่นรมย์) คือ ควรเพื่อความเพลิดเพลิน

คำว่า สุปติตถา (มีท่าน้ำสวยงาม) คือ เพราะเพียบพร้อมด้วยขั้นบันไดแก้วทั้งหมดที่ก่อเกิดแสงเรืองรองด้วยแสงสีต่างๆ จัดตั้งไว้อย่างดี ปราศจากพื้นที่ขรุขระและมีโคลนตมเป็นต้น หมายความว่า เพียบพร้อมด้วยบันไดและท่าน้ำที่สวยงาม

๑๖. คำว่า อัจโฉทกะ คือ มีน้ำใส

คำว่า วิปปสันนะ คือ มีน้ำสะอาดนานาประการ เพราะเป็นน้ำใส

คำว่า สาทุ คือ มีน้ำหวาน หมายความว่า มีน้ำที่มีรสอร่อย

คำว่า สีตา แปลว่า มีน้ำเย็น หมายความว่า สมบูรณ์ด้วยน้ำเย็นทุกฤดูกาล

คำว่า สุคันธิกา คือ มีกลิ่นหอม เพราะมีกลิ่นหอมฟุ้งขจรเสมอด้วยกลิ่นดอกปทุมและดอกอุบลเป็นต้น

คำว่า สมติตฺติกา แปลว่า มีน้ำเอ่อล้นเต็มฝั่ง

คำว่า กากเปยฺยา มีรูปวิเคราะห์ว่า กากเปยยา คือ กาดื่มได้ เพราะกาจับที่ฝั่งแล้วไม่ต้องก้มคอลงก็ดื่มได้

คำว่า วาลุกสนฺถตา (เกลี่ยทรายสะอาด) หมายความว่า ดารดาษด้วยทรายสะอาดเกลี้ยงเกลาหมดจด

สระโบกขรณีชื่อว่า ดารดาษด้วยดอกบัวหลวงและดอกบัวเขียว เพราะดารดาษคือสะพรั่งไปทั่วด้วยดอกปทุมสองชนิด คือ ปทุมแดงและปทุมขาว และด้วยดอกอุบลสามชนิด คือ อุบลเขียว อุบลแดง และอุบลขาว[๑๐๑]

บาทคาถาว่า สพฺโพตุกมนาวฏา (พรั่งพร้อมในทุกฤดูกาล) คือ ไม่พรากจากฤดูตลอดกาล หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยฤดูเป็นนิจกาล

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สพฺโพตุกมนาวฏา[๑๐๒] แปลว่า ถึงพร้อมด้วยฤดูกาล และปราศจากเขื่อนกั้นน้ำเสมอ คือ ชนผู้ต้องการเข้าไปทำการบริโภคได้ หมายความว่า เป็นสระน้ำสาธารณะแก่ชนทั้งมวล

---

[๑๐๑]ดอกปทุมหรือปทุมชาติ คือ บัวก้านแข็ง มีลักษณะก้านใบและก้านดอกแข็ง ส่งใบและดอกให้อยู่เหนือพ้นน้ำมาก คนไทยเรียกกันทั่วๆ ไปว่า บัวหลวง กับมีชื่อเรียกอย่างอื่นอีกหลายชื่อ ภาษาอังกฤษเรียกว่า lotus คนไทยนิยมนำมาใช้บูชาพระ ตรงกับภาษาบาลีว่า ปทุม หรือบางที่บาลีใช้รูปอย่างสันสกฤตว่า ปทฺม

ดอกบัวหรืออุบลชาติ คือ บัวก้านอ่อน มีลักษณะก้านใบและก้านดอกอ่อน ใบลอยอยู่บนผิวน้ำ ดอกมักลอยอยู่ปริ่มน้ำ หรือก้านดอกส่งดอกขึ้นเหนือผิวน้ำไม่มาก คนไทยเรียกกันทั่วๆ ไปว่า บัวสาย กับมีชื่อเรียกอย่างอื่นอีกหลายชื่อ ภาษาอังกฤษเรียกว่า waterlily คนไทยนิยมนำก้านดอก ที่เรียกว่า สายบัว มาบริโภคเป็นอาหาร ตรงกับภาษาบาลีว่า อุปฺปล

[๑๐๒]คำว่า สพฺโพตุกมนาวฏา มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการ คือ

-ไม่พรากจากฤดูตลอดกาล = อนาวฏ ตัดบทเป็น น + อาวฏ โดย อาวฏ ศัพท์มีความหมายว่า ประกอบ

-ปราศจากเขื่อนกั้นน้ำตลอดฤดูกาล = อนาวฏ ตัดบทเป็น น + อาวฏ โดย อาวฏ ศัพท์มีความหมายว่า เขื่อนกั้นน้ำ

-ไม่ถูกเปิดไว้ตลอดฤดูกาล = อนาวฏ ตัดบทเป็น น + อาวฏ โดย อาวฏ ศัพท์มีความหมายว่า เปิด

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อนาวฏา คือ ไม่ถูกเปิดไว้ กล่าวคือ ไม่ใช่ลานที่เปิดไว้ หมายความว่า ประกอบด้วยเครื่องล้อมรอบคือประตู ป้อม และกำแพง

๑๗. บาทคาถาว่า สตฺเตว ตาลปนฺติโย (แถวตาลเจ็ดแถว) หมายความว่า แถวตาลเจ็ดแถว คือ แถวตาลที่สร้างด้วยทองคำ เงิน แก้วไพฑูรย์ แก้วผลึก แก้วทับทิม เพชรตาแมว และสร้างด้วยรัตนะทั้งเจ็ดชนิดรวมกัน ตาลแต่ละต้นสูงแปดสิบศอก ตั้งรายรอบอยู่ระหว่างกำแพงแก้วเจ็ดชั้นในพื้นที่น่ารื่นรมย์ปรับเรียบเสมอกันด้วยทรายที่เกลื่อนกล่น

ในแถวตาลเหล่านั้น แถวตาลทองคำจักตั้งชิดกำแพงทองคำ แถวตาลอื่นก็ตั้งชิดกำแพงที่สร้างด้วยรัตนะที่เหลือ[เป็นลำดับไป]

บาทคาถาว่า สตฺตวณฺณิกปาการา, รตนมยา ปริกฺขิตฺตา, นครสฺมึ สมนฺตโต (แถวตาลเจ็ดแถวที่มีกำแพงแก้ว ๗ สีแวดล้อมเมืองไว้) หมายความว่า กำแพงเจ็ดชั้นที่มี ๗ สี คือ พรั่งพร้อมด้วยสี ๗ อย่าง เพราะสร้างด้วยรัตนะ ๗ ประการ จักตั้งอยู่แวดล้อมเมือง

ในกำแพงเหล่านั้น กำแพงชั้นหนึ่ง สร้างด้วยทองคำ อีกชั้นหนึ่งสร้างด้วยเงิน อีกชั้นหนึ่งสร้างด้วยแก้วไพฑูรย์ อีกชั้นหนึ่งสร้างด้วยแก้วผลึก อีกชั้นหนึ่งสร้างด้วยแก้วทับทิม อีกชั้นหนึ่งสร้างด้วยเพชรตาแมว อีกชั้นหนึ่งสร้างด้วยรัตนะล้วนทั้งหมด

อนึ่ง กำแพงที่สร้างด้วยรัตนะล้วนทั้งหมดสูงหกสิบศอก ตั้งอยู่ตรงกลาง กำแพง ๓ ชั้น คือ กำแพงทอง กำแพงเงิน กำแพงแก้วไพฑูรย์ ตั้งลดหลั่นกันเป็นลำดับอยู่ด้านนอก กำแพง ๓ ชั้น คือ กำแพงแก้วผลึก กำแพงแก้วทับทิม กำแพงเพชรตาแมว ตั้งลดหลั่นเป็นลำดับกันอยู่ด้านในโปรดทราบโดยตรงกันข้ามกัน

๑๘. กึ่งคาถาว่า กุสาวตี ราชธานี, ตทา เกตุมตี ภเว (เมืองเกตุมดีในกาลนั้นจักเป็นเหมือนราชธานีกุสาวดี) หมายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

สาริปุตฺต อตีเต มหาสุทสฺสนจกฺกวตฺติรญฺโญ นิวุตฺถกุสาวตีราชธานิสทิสา เกตุมตี ราชธานี ภวิสฺสติ.[๑๐๓]

“สารีบุตร ราชธานีเกตุมดีซึ่งเปรียบเสมือนราชธานีกุสาวตี ซึ่งพระเจ้าจักรพรรดิมหาสุทัสสนะเคยประทับในอดีต จักมี”

บาทคาถาว่า จตุกฺเก นครทฺวาเร[๑๐๔] แปลว่า ที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ด้าน อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ที่ทางสี่แพร่ง และใกล้ประตูนคร

---

[๑๐๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙๘

บาทคาถาว่า กปฺปรุกฺขา ภวิสฺสเร (จักมีต้นกัลปพฤกษ์ปรากฏ) หมายความว่า ต้นกัลปพฤกษ์มีประการต่างๆ สร้างด้วยรัตนะเจ็ด ประกอบด้วยทิพพานุภาพ จักบังเกิดขึ้นด้วยบุญญานุภาพของพระราชาพระนามว่าสังขะ คือ จักแทรกแผ่นดินผุดขึ้น

๑๙. คำว่า ทิพพทุสฺสา (ผ้าทิพย์) หมายความว่า ผ้าที่ประกอบด้วยทิพพานุภาพ ไม่ได้ทอด้วยวัตถุไรๆ เป็นเหมือนผ้าใช้สอยของทวยเทพ แม้ในบทต่อๆ ไปก็เช่นเดียวกัน [คือ เครื่องประดับและเครื่องอุปโภคบริโภคก็เป็นของทิพย์เช่นกัน]

คำว่า ปสาธนะ คือ เครื่องประดับ กล่าวคือตกแต่งให้สวยงาม

สิ่งที่ควรกิน ชื่อว่า อุปโภค สิ่งที่ควรกลืนกิน ชื่อว่า บริโภค ศัพท์เหล่านั้นเป็นคำไวพจน์กัน

อีกอย่างหนึ่ง เครื่องใช้สอยภายนอก ชื่อว่า อุปโภค เครื่องใช้สอยภายใน ชื่อว่า บริโภค

คำว่า ตตฺถุปลมฺพเร (ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์นั้น) หมายความว่า จักห้อย คือ จักปรากฏที่ต้นกัลปพฤกษ์เหล่านั้น

๒๐. บาทคาถาว่า จตุสาลํ จตุมุขํ (จักมีศาลาจตุรมุขสี่หลัง) หมายความว่า จักมีหอประชุมขนาดใหญ่ประกอบด้วยศาลาจตุรมุขในท่ามกลางนครเกตุมดี ชนที่ต้องการเล่นสนุนสนานก็จักเข้าไปเล่นสนุนสนาน ชนที่ต้องการนอนก็จักเข้าไปอาศัยนอน และการตัดสินคดีพร้อมทั้งการแสดงธรรม ก็จักดำเนินไปในหอประชุมนั้น

บาทคาถาว่า ปุญฺญกมฺมาภินิพฺพตฺโต (บังเกิดด้วยบุญกรรม) หมายความว่า ต้นกัลปพฤกษ์ที่บังเกิดด้วยผลบุญคือทานเป็นต้น ที่พระราชาพระนามว่าสังขะได้ถวายแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตชาติแต่ปางก่อน จักแทรกแผ่นดินผุดขึ้นใกล้ประตูศาลานั้น

๒๑. คำว่า กัปปาสิกะ คือ ผ้าที่ทอจากฝ้าย (ผ้าฝ้าย)

คำว่า โกเสยยะ คือ ผ้าที่ทอจากด้ายที่มีในฝักของตัวหม่อน (ผ้าไหม)

ผ้าที่มีในแคว้นชื่อโขมะ ชื่อว่า ผ้าโขมะ (ผ้าผลิตในแคว้นโขมะ)

---

[๑๐๔] คำว่า จตุกฺเก นครทฺวาเร มีคำแปล ๒ อย่าง คือ

-ที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ด้าน = คำว่า จตุกฺเก เป็นวิเสสนะของ นครทฺวาเร

-ที่ทางสี่แพร่ง และใกล้ประตูนคร = ทั้งสองคำนี้เป็นบทอาธาระ ลบ จ ศัพท์ซึ่งเรียกว่า ลุตต-นิททิฏฐะ คือ แสดงไว้ด้วยศัพท์ที่ถูกลบ

ผ้าที่มีในแคว้นโกฏุมพระ ชื่อว่า ผ้าโกฏุมพระ (ผ้าผลิตในแคว้นโกฏุมพระ)

บาทคาถาว่า กปฺปรุกเขสุ ลมฺพเร[๑๐๕] (ห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์) หมายความว่า จักห้อยที่ต้นกัลปพฤกษ์ซึ่งผุดขึ้นใกล้ประตูนครทั้งสี่ด้าน ทางสี่แพร่ง ท่ามกลางพระนคร และประตูศาลาจตุรมุข

๒๒. คำว่า ปาณิสฺสรา (กลองรำมะนา) คือ กลองที่ตีด้วยฝ่ามือ

คำว่า มุรชา (กลองสองหน้า) คือ กลองของนักฟ้อนที่ถูกผูกไว้ตรงกลางทั้งสองด้าน มีสัณฐานเหมือนคนถ่อย

คำว่า อาลมฺพรา (กลองบัณเฑาะว์) คือ กองที่มีสัณฐานยาว

๒๓. คำว่า ปริหารญฺจ (กำไลมือ) คือ เครื่องประดับซึ่งเป็นสายร้อยสวมที่มือ

คำว่า กายุรํ แปลว่า เครื่องประดับกาย โดยแท้จริงแล้ว เครื่องประดับกายนั้นย่อมมีในร่างกาย จึงได้ชื่อว่า กายุละ คำว่า กายุละนั้นแหละ มีรูปเป็น กายุระ [โดยแปลง ล เป็น ร]

คำว่า คีเวยฺยํ (สร้อยคอ) หมายความว่า เครื่องประดับชนิดหนึ่งซึ่งสำเร็จด้วยรัตนะทุกอย่างมีพวงแก้วมุกดาเป็นต้นซึ่งใช้เส้นด้ายหอมร้อยประดับไว้ที่คอ

๒๔. คำว่า อุณฺณตํ (สร้อยประดับนลาฏ) คือ แผ่นกรอบหน้าหรือมวยผมเป็นต้นที่ปรากฏออกมาจากร่างกายแล้วน้อมไปเป็นเครื่องประดับอยู่

คำว่า มุขผุลฺลํ จ (เครื่องประดับพักตร์) หมายความว่า เครื่องประดับชนิดหนึ่ง คือ แผ่นทอง รอยเจิม กุณฑล (ต่างหูแก้ว) ดอกไม้ทัดหู และต่างหู เป็นต้น อันประดับพักตร์ ที่จริงแล้วเครื่องประดับนั้นได้ชื่อว่า มุขผุลละ เพราะทำให้พักตร์งาม คือ ถึงพร้อมด้วยความงาม เหมือนดอกไม้ที่แย้มบานแล้ว

๒๕. คำว่า องฺคทา (สร้อยมุก ๔ พวง) เป็นเครื่องประดับอวัยวะร่างกาย

คำว่า มณิเมขลา[๑๐๖] (สายสังวาลแก้วมณี) คือ สายสังวาลที่ทำด้วยแก้วมณี สายสังวาลนั้นได้ชื่อว่า เมขลา เพราะเป็นเหมือนดอกไม้แห่งช่องคืออวัยวะเพศ เนื่องด้วยสตรีทั้งหลายควรประดับในฐานะที่ควรปกปิด โปรดทราบความสำเร็จแห่งบทตามลักษณะของนิรุตตินัย

---

[๑๐๕]คำว่า ลมฺพเร เป็นปัจจุบันกาล แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเป็นอนาคตกาลว่า โอลมฺพิสฺสนฺติ ที่จริงแล้วเรื่องที่กำลังกล่าวถึงนี้ยังไม่เกิดขึ้น จึงมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับอนาคตกาล แต่ผู้กล่าวอาจประกอบใช้เป็นปัจจุบันกาลได้ โดยจัดเป็นตังกาลาเปกขวัตตมาน คือ ปัจจุบันกาลที่มองหากาลอันเป็นอดีตหรืออนาคตนั้น

[๑๐๖]คำว่า เมขลา มีรูปวิเคราะห์ว่า เมหนสฺส ขสฺส มาลา เมขลา (ดอกไม้แห่งสถานที่คือเอว ชื่อว่า เมขลา) คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก เมหน + ข + มาลา ลบอักษรที่ไม่ต้องการให้คงเหลือ เมขล ในเรื่องนี้คำว่า

๒๖. กิ่งคาถาว่า อญฺเญ จ นานาวิวิธา, สพฺพาภรณภูสนา (อาภรณ์อลงการนานาประการอื่นทั้งปวง) หมายความว่า อาภรณ์อลงการอื่นนานาประการ ที่เรียกว่าเครื่องประดับ คือ เครื่องประดับนิ้วเท้า ถุงเท้า กำไลข้อเท้า กระดิ่งสวมข้อเท้า ถุงน่อง กำไลเท้า แหวน กำไลมือ จุฬา-มณี ข่ายคลุมหน้า เครื่องประดับมวยผม เครื่องประดับแซมช้องผม เครื่องประดับอก กำไลแขน เครื่องประดับไหล่ เป็นต้น ชื่อว่า ภูสนะ เพราะทำให้ประดับตกแต่งสรีระ

๒๗. คำว่า อโรปิมฺ (มิได้หว่าน) หมายความว่า ชาวนาไม่ต้องไถแล้วหว่าน

คำว่า สยํ ชาตํ (เกิดเองตามธรรมชาติ) หมายความว่า เกิดเองตามสภาวะของตนโดยแท้

คำว่า ปุญฺญกมฺเมน (ด้วยบุญกรรม) หมายความว่า ด้วยบุญญานุภาพ

คำว่า ชนฺตูนํ แปลว่า สัตว์ทั้งหลาย

คำว่า อกณฺ แปลว่า ไม่หัก

คำว่า อถุสํ (ไร้แกลบ) แปลว่า ปราศจากแกลบ

คำว่า สุทฺธํ (ขาวสะอาด) หมายความว่า เป็นข้าวขาวสะอาด เพราะไม่หักและไม่มีแกลบ

คำว่า สุคนฺธํ (มีกลิ่นหอม) หมายความว่า มีกลิ่นหอมชื่นใจดีเลิศ เหมือนกลิ่นคันธชาติ ๔ ชนิด

คำว่า ตัณฑุลัปผละ คือ มีเมล็ดข้าวสารเป็นผล เพราะไม่ถูกหุ้มด้วยแกลบเป็นต้น

คำว่า อกฏฺฐปากิมฺ (ผลิผลเองไม่ต้องไถ) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อกัฏฐปากะ คือ ผลิผลด้วยการไม่ไถด้วยไถ (เครื่องมือทำไร่ทำนาที่ประกอบด้วยคันไถ หางยาม ผาล และหัวหมู) เป็นต้น

คำว่า อกัฏฐปากิมะ คือ ข้าวสาลีที่เกิดจากข้าวที่ผลิผลเองไม่ต้องไถ [มวลมนุษย์จักบริโภคข้าวสาลี]ซึ่งเกิดจากข้าวที่ผลิผลเองไม่ต้องไถนั้น หมายความว่า ข้าวสาลีผุดขึ้นผลิผลเองโดยไม่มีการไถนั่นเทียว

เมหน แปลว่า อวัยวะเพศ กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๗๒) ๔ ศัพท์ คือ องฺคชาต, รหสฺสงฺค, วตฺถ-คุยฺห และ เมขล ส่วน ข ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ช่อง, รู พบในคัมภีร์เอกักขรโกสะ (คาถา ๒๗) ว่า

ขมินฺทฺริเย สุเข สคฺเค สุญฺญากาเส จ วิวเร
นิคฺคหีตนฺตํ ปณฺฑกํ ลิงฺคํ ขนฺติ ปทำ มตำ.

“บทว่า ข เป็นนปุงสกลิงค์ที่มีนิคคหิตอยู่ท้าย พบในความหมายว่า อินทรีย์, ความสุข, สวรรค์, ท้องฟ้า และช่อง”]

บาทคาถาว่า ปริภุญฺชนฺติ มานุสา (มวลมนุษย์จักบริโภค) หมายความว่า ในกาลนั้น มวลมนุษย์จักบริโภคข้าวสาลีอันเกิดขึ้นโดยไม่ต้องไถ มิได้หว่าน เกิดเองตามธรรมชาติ เป็นเมล็ดข้าวสารที่ไม่หัก ไร้แกลบ ขาวสะอาด มีกลิ่นหอม เกิดจากข้าวที่ผลิผลเองไม่ต้องไถ

๒๘-๒๙ บาทคาถาว่า เอกพีเช สมุปฺปนฺนา (ข้าวสารที่เกิดจากเมล็ดข้าวเม็ดเดียว) หมายความว่า ข้าวสารแห่งข้าวสาลีที่เกิดจากเมล็ดข้าวเม็ดเดียว มีจำนวน ๒,๒๗๒ เล่มเกวียน ๑๖ อัมพณะ (สัด)[๑๐๗] และ ๒ ตุมพะ (กระบุง) จักบังเกิดด้วยบุญกรรมของสัตว์ทั้งหลาย

---

[๑๐๗] พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายของ สัด ดังนี้

"สัด ๑ น. ภาชนะรูปทรงกระบอก ทำด้วยไม้หรือสานด้วยไม้ไผ่ ใช้ตวงข้าว; เครื่องตวงบางชนิดในสมัยโบราณ ใช้ตวงดินปืนบรรจุปากกระบอกปืน; ชื่อมาตราตวงโบราณ ๒๕ ทะนาน เป็น ๑ สัด มีอัตราเท่ากับ ๑ ถัง หรือ ๒๐ ลิตร" (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๖๓)

ในวิกกิมิเดีย กล่าวถึงมาตราตวงโบราณของไทยนั้น มีดังนี้ คือ

"๔ กำมือ (มุฏฐิ) = ๑ ฟายมือ (กุฑวะ)

๒ ฟายมือ = ๑ กอบ (ปัตถะ)

๒ กอบ = ๑ ทะนาน (นาฬิ หรือนาลี)

๑๐ ทะนาน = ๑ สัด (ภาชนะสานที่ใช้ตวงข้าว)

๕๐ สัด = ๑ บั้น (ชื่อมาตราตวงข้าว ๒ บั้นเป็น ๑ เกวียน)

๒ บั้น = ๑ เกวียน หรือ ๑๐๐ ถัง" (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๕๕)

นอกจากนั้น มาตราตวงของมคธไม่เหมือนกับของไทย กล่าวคือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๗) กล่าวว่า เจกาทส โทณา ตุ อมฺพณํ (๑๑ ทะนาน เป็น ๑ สัด) ดังนั้น มาตราตวงตามวรรณกรรมบาลี จึงมีดังต่อไปนี้

ฟายมือ, ซองมือ = กุฑุวะ, ปสตะ (ฟายมือ คือ เต็มอุ้งมือ หรือเต็มฝ่ามือที่ห่อเข้าไป)

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตถะ, นาฬิ (๒ กอบมือ)

๔ ปัตถะ = ๑ อาฬหกะ, ตุมพะ (กระบุง)

๔ กระบุง = ๑ โทณะ (ทะนาน)

๑๑ ทะนาน = ๑ อัมพณะ (สัด)

๒๐ สัด = กุมภะ (หม้อ)

๔ ทะนาน = ๑ มาณิกา (เครื่องตวงรูปเหมือนราง)

๔ มาณิกา = ๑ ขารี (สาแหรก)

๒๐ สาแหรก = ๑ วาหะ, สกฏะ (เกวียน)

ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

กุฑุโว ปสโต เอโก ปตฺโถ เต จตุโร สิยุ
อาฬฺหโก จตุโร ปตฺถา โทณํ วา จตุราฬฺหกํ.
มานิกา จตุโร โทณา ขารีตฺถี จตุมานิกา
ขาริโย วีส วาโหถ สิยา กุมฺภา ทสมฺพณํ.

๓๐. บาทคาถาว่า สงฺขสฺส วิชิเต นรา (มวลชนที่อยู่ในเมืองเกตุมดีแว่นแคว้นของพระเจ้าสังขะ) หมายความว่า มหาชนที่เกิดในแว่นแคว้น คือ ในที่แผ่อำนาจ ของพระราชาพระนามว่า สังขะ

คำว่า คุณี[๑๐๘] (เกราะ) คือ เกราะทองและเสื้อเกราะ

๓๑. บาทคาถาว่า สมฺปุณฺณมนสงฺกปฺปา แปลว่า มีความดำริแห่งจิตบริบูรณ์

คำว่า สุมุขา (มีใบหน้าแจ่มใส) หมายความว่า มีใบหน้าผ่องใส คือ มีใบหน้างามสง่า

คำว่า ถูลกุณฺฑลา แปลว่า ห้อยต่างหูราคาแพง

บาทคาถาว่า หริจนฺทนลิตฺตงฺคา (ลูบไล้สรีระด้วยจันทน์เหลือง) หมายความว่า ทาร่างกายด้วยจันทน์หอมสีเหลืองดั่งสีทอง

บาทคาถาว่า กาสิกุตฺตมธาริโน (นุ่งห่มผ้ากาศิกพัสตร์เนื้อดี) หมายความว่า ทรงผ้าอันมีค่าสูงจากแคว้นกาสี คือ นุ่งห่มผ้าที่มีค่าสูงสุดซึ่งทอในแคว้นกาสี

๓๒. คำว่า ปหูตวิตตะ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ความยินดีเรียกว่า วิตตะ สิ่งที่ก่อให้เกิดความยินดีนั้น ชื่อว่า วิตตะ คือ รัตนะ

อาฬฺหโก นิตฺถิยํ ตุมฺโภ ปตฺโถตุ นาฬิ นาริยํ
วาโห ตุ สกโฏ เจกา- ทส โทณา ตุ อมฺพณฺ. (ธาน. คาถา ๔๘๒-๘๔)
“กุฑฺวา, ปสต (ฟายมือ, ซองมือ)
๑ ฟายมือนั้นเป็น ๑ ปัตถะ (๒ กอบมือ)
๔ ปัตถะ เป็น ๑ อาฬหกะ (กระบุง)
๔ อาฬหกะ = ๑ โทณะ (ทะนาน)
๑๑ โทณะ = ๑ อัมพณะ (สัด)
๒๐ อัมพณะ = กุมภะ (หม้อ)
๔ โทณะ = ๑ มาณิกา (เครื่องตวงรูปเหมือนราง)
๔ มาณิกา = ๑ ขารี (สาแหรก) เป็นอิตถีลิงค์
๒๐ ขารี = ๑ วาหะ, สกฏะ (เกวียน)
อีกความเห็นหนึ่งคือ ๑ กุมภะ = ๑๐ สัด]

[๑๐๘]คำว่า คุณี (เกราะ) ท่านอธิบายเป็นเกราะคือเครื่องหุ้มสำหรับป้องกันอาวุธหรืออันตราย และเป็นเสื้อเกราะที่เป็นเครื่องสวมใส่เพื่อประโยชน์ดังกล่าว โดยข้อความว่า “เกราะ” มาจาก กวจ ศัพท์ มีคำไวพจน์ ๒ ศัพท์ คือ กญฺจุก, วารวาณ (ธาน. คาถา ๒๙๔) และข้อความว่า “เสื้อเกราะ” มาจาก กญฺจุก ศัพท์ มีคำไวพจน์ ๕ ศัพท์ คือ สนฺนาห, กงฺกฏ, วมฺม, กวจ และ อุรจฺฉท (ธาน. คาถา ๓๗๗)

คำว่า ปหูตวิตตะ คือ ผู้มีรัตนะมากมาย

คำว่า ธนี คือ ผู้มีทรัพย์ศฤงคาร

อีกอย่างหนึ่ง แก้วมุกดา แก้วมณี และเพชรเป็นต้น อันกระทำความยินดีอย่างมากเป็นพิเศษ ชื่อว่า วิตตะ สิ่งที่เหลือเป็นทรัพย์

บาทคาถาว่า วีณาตาฬปฺปโพธน[๑๐๖] คือ ถูกปลุกด้วยเสียงพิณและเสียงขลุ่ยกรับไม้

ท่านแสดงความไม่ว่างเว้นจากนักดนตรีผู้ชาญฉลาดเช่นกับเทพคนธรรพ์ซึ่งเป็นไปตลอดทิวาราตรีในเมืองนั้นด้วยบาทคาถานั้น

บาทคาถาว่า อจฺจนฺตสุขิตา นิจฺจํ (อยู่เป็นสุขยิ่งเสมอ) หมายความว่า ชาวเมืองในแคว้นของพระเจ้าสังขะจักอยู่เป็นสุขเนืองนิตย์ คือตลอดเวลา ด้วยสุขทางกายและใจ

อนึ่ง ในกาลนั้น บุรุษสตรีที่อยู่ในเมืองหลวงเกตุมดี บังเกิดในที่นั้นๆ แล้ว สรงสนานตามชอบใจในสระโบกขรณีที่เต็มด้วยน้ำใสเย็นมีรสหวานกลมกล่อม บนฝั่งโรยด้วยทรายขาวบริสุทธิ์ ท่าน้ำงดงามเกลื่อนกล่นด้วยบันไดเงินที่สะอาดปราศจากโคลนตม บนผิวน้ำเจือยแจ้วด้วยฝูงนกนานาชนิดมีหงส์ นกกระทุ่ม นกเป็ดน้ำ นกจากพราก นกนางนวล และนกเงือก เป็นต้น ดารดาษไปด้วยบัวชนิดต่างๆ เช่น อุบล (บัวหลวง, บัวก้านแข็ง) กุมุท (บัวขาวที่แย้มบานในเวลากลางคืน)

---

[๑๐๖]คำว่า ตาพ ในที่บางแห่งใช้เป็น ตาล บ้าง หมายถึง เครื่องดนตรีที่ใช้ตี มี ๔ อย่าง คือ

๑. สมฺมตาล หรือ กฏฺฐตาล ทำด้วยไม้ หมายถึง กรับไม้ (ไม้สำหรับตีหรือขยับเป็นจังหวะในการฟ้อนรำขับร้อง)

๒. กำสตาล ทำด้วยโลหะ คือ กังสดาล (ระฆังวงเดือน), ฆ้องสำริด, ฉิ่ง, ฉาบ

๓. สิลาตาล ทำด้วยศิลา คือ หินเคาะ

๔. สลากตาล ทำด้วยแผ่นเหล็ก คือ แผ่นเหล็กสำหรับเคาะ

ดังข้อความว่า

สุสิรํ วีสสงฺขาทิ สมฺมตาลาทิกํ ฆนํ

อาโตชฺชํ ตุ จ วาทิตฺตํ วาทิตํ วชฺช มุจฺจเต. (ธาน. คาถา ๑๔๒)

“เครื่องดนตรีที่ใช้เขาสัตว์มีขลุ่ยและสังข์เป็นต้น ชื่อว่า สุสิระ

เครื่องดนตรีมีกรับไม้เป็นต้น ชื่อว่า ฆนะ

เครื่องดนตรีมีอาตตะ (กลองขึงหนังด้านเดียว) เป็นต้นนั้น เรียกว่า อาโตชฺช, วาทิตฺต, วาทิต และ วชฺช (เครื่องดนตรี)”

คัมภีร์นี้กล่าวถึง ตาพ ๒ อย่าง คือ วีสตาพ คือ ขลุ่ย และ หตฺถตาพ คือ กรับไม้ แต่อัฏฐสาลินี (หน้า ๓๗๗) กล่าวถึงฉิ่งสำริดอีกด้วยว่า สมฺมสทฺโทติ กำสตาลกฏฺฐตาลสทฺโท (คำว่า สมฺมสทฺโท คือ เสียงฉิ่งสำริดและกรับไม้)

บุณฑริก (บัวขาวที่แย้มบานในเวลากลางวัน) สตปัตตะ (บัวมีกลีบมาก) โสคันธิกะ (บัวขาวที่บานในเวลาเย็น) มันทาละ (บัวขนาดเล็กชนิดหนึ่งมีดอกขาวบานเป็นช่อ มักอยู่ในหนองน้ำหรือสระน้ำเก่าที่ทรุดโทรม) และสาหร่าย เป็นต้น ไล้ทาด้วยของหอมทิพย์ ประดับดอกไม้ทิพย์ นุ่งห่มผ้าทิพย์อันเหมาะแก่ความพอใจของตนๆ ตกแต่งสรีระด้วยเครื่องอลงการทิพย์จากต้นกัลปพฤกษ์ บริโภคโภชนาหารทำจากข้าวสาลีมีกลิ่นหอมอันมีลักษณะที่ได้กล่าวไว้ นอนบนที่นอนอันทรงสิริมีค่ามาก ซึ่งมีเครื่องปูลาดหลายชนิด ในห้องนอนทิพย์ ฟังดนตรีที่เปรียบด้วยดนตรีทิพย์ แลดูการฟ้อนเป็นต้นหลับสบายอยู่ ถูกปลุกขึ้นอีกด้วยเสียงดนตรีนั้นนั่นแหละ มองดูสมบัติของตนด้วยแสงประทีปที่เกิดจากน้ำมันหอม ครอบครองความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก ช้าง ม้า ทาสี ทาส และการงานเป็นต้น เป็นผู้ร่าเริงยินดีเพียบพร้อมด้วยความสุขกายสุขใจ เพราะมีโภคสมบัติบริบูรณ์ จักเสวยสุขตลอดกาลนิรันดร์

สิริแห่งชมพูทวีป

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงพรรณนาสิริแห่งชมพูทวีปเป็นนิจกาล จึงตรัสว่า

[๓๓] ชมพูทวีปจักกว้างยาว ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ปราศจากเสี้ยนหนาม ไม่รกชัฏ ราบเสมอดารดาษด้วยหญ้าแพรกเขียวขจี

[๓๔] จักมีโรคสามอย่าง คือ ความอยากกิน ความไม่อยากกิน และความชรา และสตรีที่มีอายุ ๕๐๐ ปีจักแต่งงาน

[๓๕] ผู้คนจักมีใจสมัครสมานปรองดอง มีวาจาอ่อนหวานไม่วิวาทกันเป็นนิตย์ เถาวัลย์ พุ่มไม้ ป่าไม้ แมกไม้ ออกดอกผลบานสะพรั่ง

[๓๖] จักมีตฤณชาติ (หญ้า) ยาว ๔ องคุลี อ่อนนุ่มเหมือนสำลี จักมีฝนตกสม่ำเสมอ มีลมอ่อนพัดโชย ไม่หนาวไม่ร้อนนัก มีฤดูกาลสมบูรณ์ทุกเมื่อ ห้วยหนองคลองบึงมีน้ำเต็มปรี่

[๓๗] ณ ที่ภาคพื้นนั้นๆ จักมีทรายขาวนุ่มสะอาดเช่นกับไข่มุกเรี่ยรายทั่วไป มีขนาดเท่าถั่วดำและถั่วเขียว เป็นเช่นกับไข่มุกกระจายเกลื่อนกลน

[๓๘] พื้นที่ในชมพูทวีปจักน่ารื่นรมย์เหมือนอุทยานที่ตกแต่งแล้ว จักมีหมู่บ้านและนิคมใหญ่ตั้งอยู่เรียงรายใกล้กันในที่นั้นๆ หนาแน่นเหมือนป่าอ้อและป่าไผ่ เป็นที่ราวชั่วไก่บินตก

[๓๙] จักมีมวลชนอยู่คับคั่งประดุจอเวจีนรก หนาแน่นด้วยชายหญิง มีอุปกรณ์ครบครันเป็นสถานที่ลดราคาสินค้า

[๔๐] ผู้คนมั่งคั่ง พรั่งพร้อม เกษมสำราญ ปราศจากโรค ไร้ภยันตราย มีความเพลิดเพลินทุกเมื่อ มีการละเล่นเป็นนิตย์ สมบูรณ์พูนสุขอย่างเดียว

[๔๑] จักท่องเที่ยวไปในงานนักขัตฤกษ์ มีใจยินดีร่าเริงเบิกบานทั่ว มีข้าวและน้ำอุดมสมบูรณ์ มีอาหารมาก มีเนื้อและสุราเหลือล้น

[๔๒] ชมพูทวีปจักน่ารื่นรมย์ประดุจเมืองหลวงอฬกมันทาของทวยเทพ[ชั้นจาตุมหาราช] เมืองหลวงวิสาณา[ของท้าวกุเวร] และทวีปของชาวอุตตรกุรุ

๓๓. ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาเป็นต้นว่า ชมฺพุทีโป ภวิสฺสติ มีสัมพันธ์[บทที่สลับกัน]ว่า ในกาลนั้น ชมพูทวีปจักกว้างยาว ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ปราศจากเสี้ยนหนาม ไม่รกชัฏ ราบเสมอ ดารดาษด้วยทุ่งหญ้าเขียวขจี

ในเรื่องนั้น ชมพูทวีป :-

-ชื่อว่า ปราศจากเสี้ยนหนาม เพราะไม่มีเสี้ยนหนามคือโจร และเพราะไม่มีเสี้ยนหนาม[ที่ทิ่มตำเท้า] เนื่องจากดารดาษด้วยหญ้าแพรกเขียวขจีและทรายละเอียดนุ่ม

-ชื่อว่า ไม่รกชัฏ เพราะไม่มีสถานที่รกชัฏในชมพูทวีปนี้ เนื่องจากไม่มีรกชัฏที่เปรียบได้กับมิจฉาทิฏฐิ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ไม่รกชัฏ เพราะไม่มีชัฏคือหนามเป็นต้น เนื่องจากเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ประดุจอุทยานที่ประดับตกแต่งไว้

-ชื่อว่า ราบเสมอ เพราะเป็นภาคพื้นปฐพีที่เปรียบด้วยพื้นหน้ากลอง

คำว่า หริตสทฺทโล (ดารดาษด้วยหญ้าแพรกเขียวขจี) หมายความว่า สะพรั่งไปด้วยหญ้าแพรกอันเขียวขจี แม้คำว่า ทุพฺพติณ ก็เป็นชื่อของหญ้าแพรกนั้นเหมือนกัน

๓๔. บาทคาถาว่า ตโย โรคา ภวิสฺสนฺติ (จักมีโรคสามอย่าง) หมายความว่า ในกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายจักไม่เจ็บป่วยด้วยโรคชนิดใดชนิดหนึ่งมีโรคตาเป็นต้นในโรค ๙๘ ชนิด แต่จักมีโรคสามอย่างนี้เท่านั้น คือ ความอยากกิน ความไม่อยากกิน และความชรา

ความอยากกิน คือ ตัณหาอันได้แก่ความต้องการจะบริโภคซึ่งเกิดขึ้นด้วยความคิดว่า พวกท่านจงให้ภัตแก่ข้าพเจ้า ในเวลาอาหาร ไม่ใช่ความต้องการ[ได้รับ]สมบัติที่เหลือ เพราะในขณะนั้นไม่มีผู้ขาดแคลนสมบัติในพ่างพื้นปฐพีทั้งสิ้น

ความไม่อยากกิน คือ ความมีกำลังน้อยในความอยากกินนั้น อันก่อให้เกิดความไม่ต้องการจะบริโภคอีก เพราะความเมาอาหารของผู้ที่บริโภคอาหารแล้วเป็นปัจจัย เนื่องจากบริโภคอาหารอันประณีตเกินไป กล่าวคือ ความเกียจคร้านทางกาย

ความชรา คือ ความแก่ที่ปรากฏ

บาทคาถาว่า ปญฺจวสฺสสติฺถินำ (สตรีที่มีอายุ ๕๐๐ ปี) หมายความว่า การนำนางกุมาริกาที่มีอายุ ๕๐๐ปีจากตระกูลอื่น ชื่อว่า อาวาหมงคล การมอบให้ ชื่อว่า วิวาหมงคล

๓๕. สตรีและบุรุษซึ่งได้ทำอาวาหะวิวาหะกันแล้วอย่างนี้ จักมีใจสมัครสมานปรองดองบันเทิงพร้อม มีวาจาอ่อนหวาน คือ มีวาจาไพเราะ กล่าวคือ มีถ้อยคำอันเป็นที่รักแก่กันและกัน ไม่ทำการทะเลาะวิวาทกันเป็นนิตย์

คำว่า สมฺปนฺนา ผลปุปฺผหิ, ลตา คุมฺพวนา ทุมา (เถาวัลย์ พุ่มไม้ ป่าไม้ แมกไม้ ออกดอกผลบานสะพรั่ง) หมายความว่า เถาวัลย์และพุ่มไม้ที่งอกขึ้นบนแผ่นดินทั้งสิ้นล้วนน่ารื่นรมย์ใจ ไม่มีหนาม ไม่รกชัฏ พุ่มไม้ ป่าไม้ และแมกไม้ จักสมบูรณ์ คือ บริบูรณ์ด้วยดอกและผลเป็นนิจกาล

๓๖. กึ่งคาถาว่า จตุรงฺคุลา ติณชาตี, มุทุกา ตูลสนฺนิภา (จักมีตฤณชาติยาว ๔ องคุลี อ่อนนุ่มเหมือนสำลี) หมายความว่า หญ้าแพรกยาว ๔ องคุลี อ่อนนุ่มเหมือนปุยงิ้ว สำลี และปุยฝ้าย ทำให้ความสบายเกิดขึ้นในฝ่าเท้า จักมีทั่วปฐพีทั้งสิ้น

คำว่า นาติสีตา นาติอุณฺหา (ไม่หนาวไม่ร้อนนัก) หมายความว่า อุณหภูมิที่เบียดเบียนสัตว์อันไม่เป็นที่ชอบใจ หนาวนักหรือร้อนนัก จักไม่มี

คำว่า สมวสฺสา (ฝนตกสม่ำเสมอ) หมายความว่า ฝนที่ไม่สม่ำเสมอจักไม่ตก ความหมายคือ ฝนที่ไม่สม่ำเสมอ ได้แก่ ฝนที่ตกในแคว้นหนึ่งแล้วไม่ตกในอีกแคว้นหนึ่ง ฝนที่ตกพอทำให้พื้นเปียก ฝนที่ตกล้นตลิ่งหนองน้ำเป็นต้นให้ห้วงน้ำใหญ่ไหลเอ่อไป และฝนที่ไม่ตกในฤดูกาล แต่ตกนอกฤดูกาล ส่วนฝนสม่ำเสมอมิได้ตกอย่างนั้น ทำให้หนองน้ำและแม่น้ำเป็นต้นเต็มปรี่แล้วตกอยู่ในยามราตรีทุกๆ ๑๐ วันเป็นต้น ชื่อว่าตกสม่ำเสมอ ในกาลนั้น ฝนที่ตกสม่ำเสมอเช่นนั้นจักตก

คำว่า มนฺทมาลุตา คือ ลมอ่อน ๆ จักพัด ทำความน่าพอใจของสัตว์ทั้งหลาย เปรียบเหมือนลมที่เกิดจากโบกพัดวีชนี ไม่(สามารถ)พัดกระโชกแรง ด้วยอำนาจการพัดหลังคาบ้านเรือนจนหลุดลอย หรือพัดกิ่งไม้น้อยใหญ่จนหักโค่นเป็นต้น

บาทคาถาว่า สพฺพทา อุตุสมฺปนฺนา แปลว่า มีฤดูกาลสมบูรณ์ทุกเมื่อ

บาทคาถาว่า อนูนา ตฬากา นที (ห้วยหนองคลองบึงมีน้ำเต็มปรี่) หมายความว่า หนองน้ำ แม่น้ำ แม่น้ำคงคา ซอกเขา สระ บึง และสระเกิดเองตามธรรมชาติ เป็นต้น จักเต็มเปี่ยมไม่พร่องด้วยน้ำเหมือนน้ำเต็มภาชนะ

๓๗. กิ่งคาถาว่า ตหึ ตหึ ภูมิภาเค, อขรา สุทฺธวาลุกา (ณ ที่ภาคพื้นนั้นๆ จักมีทรายขาวนุ่มสะอาดเช่นกับไข่มุกเรี่ยรายทั่วไป) หมายความว่า ที่ส่วนพื้นนั้นๆ จักมีทรายขาวนุ่ม ไม่แข็งกระด้าง ละเอียดอ่อนสะอาด

บาทคาถาว่า กฬายมุคฺคมตฺติโย (มีขนาดเท่าถั่วดำและถั่วเขียว) หมายความว่า ทรายที่หยาบมากมีขนาดเท่าเม็ดถั่วดำ ทรายที่เหลือขนาดเท่าเม็ดถั่วเขียว

บาทคาถาว่า วิกิณฺณมุตฺตสทิสา (เป็นเช่นกับไข่มุกกระจายเกลื่อนกล่น) หมายความว่า ทรายที่มีประการดังกล่าวงามเช่นกับไข่มุก จักเกลื่อนกล่น คือกระจัดกระจายไปในที่นั้นๆ

๓๘. กิ่งคาถาว่า อลงฺกตุยฺยานมิว, รมณีโย ภวิสฺสติ (จักน่ารื่นรมย์เหมือนอุทยานที่ตกแต่งแล้ว) หมายความว่า พื้นแผ่นดินในชมพูทวีปทั้งสิ้นจักน่ารื่นรมย์ คือ สมควรเพื่อความยินดีเหมือนพื้นที่วนอุทยานที่จัดสร้างไว้อย่างดีเพื่อพระเจ้าจักรพรรดิ

คำว่า อากิณฺณา (ตั้งอยู่เรียงราย) หมายความว่า บริบูรณ์

คำว่า คามนิคมา[๑๑๐] (หมู่บ้านและนิคม) หมายความว่า หมู่บ้านที่ไม่ปรากฏด้วยโภคทรัพย์และมนุษย์ผู้อยู่อาศัยเป็นต้น นิคมเป็นหมู่บ้านใหญ่ที่ตรงกันข้ามจากนั้น

คำว่า อจฺจาสนฺเน (ใกล้กัน) หมายความว่า ในที่ใกล้ คือ ในพื้นที่ใกล้เคียง

คำว่า ตหึ แปลว่า ในที่นั้นๆ

บาทคาถาว่า นพเวฬุวนนฺเยว (เหมือนป่าอ้อและป่าไผ่) คือ เป็นหมู่บ้านหนาแน่นเหมือนป่าอ้อและป่าไผ่

คำว่า พฺรหา แปลว่า ใหญ่

---

[๑๑๐]คำว่า คาม คือ หมู่บ้านธรรมดาทั่วไป ส่วนคำว่า นิคม คือ หมู่บ้านใหญ่ที่ปรากฏด้วยโภคทรัพย์และมนุษย์ผู้อยู่อาศัย ลักษณะการตั้งชุมชนในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น ๓ แบบ คือ

๑. หมู่บ้าน สถานที่ไม่มีตลาดและกำแพงเมือง

๒. นิคม สถานที่มีตลาด แต่ไม่มีกำแพงเมือง

๓. นคร สถานที่มีตลาดและกำแพงเมือง

ดังมีหลักฐานในเรื่องนี้ว่า

เอตฺถ จ อปาการปริกฺเขโป สาปโณ นิคโม. สปาการาปณิ นครํ. ตทุวิปริโต คาโมติ อิเมสํ ติณฺณํ วิเสโส ทฏฺฐพฺโพ. (กงฺขา. นวฏี. หน้า ๒๗๑)

“อนึ่ง พึงทราบความต่างกันของนิคม นคร และหมู่บ้านทั้งสามเหล่านี้ในเรื่องนี้ว่า นิคม คือ สถานที่มีตลาด ไม่มีกำแพงล้อม นคร คือ เมืองที่มีกำแพงและตลาด หมู่บ้าน คือ สถานที่ตรงกันข้ามกับนิคมและนครนั้นๆ”

คำว่า กุกฺกุฏสมฺปติ[๑๑๑] (ที่ราวชั่วไก่บินตก) มีรูปวิเคราะห์ว่า กุกกุฏสัมปติ คือ สถานที่ไก่บินตก เพราะเป็นหมู่บ้านที่ไก่บินตกได้จากชายคาหมู่บ้านแห่งหนึ่งถึงชายคาหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง กุกกุฏสัมปติ คือ สถานที่ไก่เดินไปถึง เพราะเป็นหมู่บ้านที่ไก่เดินไปจากหมู่บ้านแห่งหนึ่งถึงหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งได้ ความหมายคือ หมู่บ้านและนิคมใหญ่ๆ เช่นนั้นจักมีในชมพูทวีป

๓๙. กึ่งคาถาว่า อวีจิ มญฺเฉว[๑๑๒] ผุฏา, มนุสฺเสหิ ภวิสฺสเร (จักมีมวลชนอยู่คับคั่งประดุจอเวจีนรก) หมายความว่า หมู่บ้านและนิคมจักเต็มไปด้วยผู้คนไม่ขาดสายเหมือนอเวจีมหานรก

บาทคาถาว่า ปคาฬฺกา นรนารีหิ แปลว่า หนาแน่นด้วยชายหญิง

คำว่า สมฺปุณฺณา (มีอุปกรณ์ครบครัน) หมายความว่า เพียบพร้อมเป็นพิเศษด้วยอุปกรณ์อื่น

คำว่า ปุฏเภทนา (สถานที่ลดราคาสินค้า) หมายความว่า เป็นที่ทำให้ราคาสินค้าของพวกพ่อค้าเสียหายไป คือ ไม่มีคนที่รับเอาสินค้าจากมือของพวกพ่อค้า เพราะมีเครื่องใช้สอยครบครันลำดับนั้น ราคาสินค้าของพวกพ่อค้าก็ถูกลดไป พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาข้อความนั้น จึงตรัสว่า ปุฏเภทนา (สถานที่ลดราคาสินค้า)

๔๐. คำว่า อิทฺธา แปลว่า มั่งคั่ง

คำว่า ผีตา จ (พรั่งพร้อม) หมายความว่า สะพรั่งด้วยผ้าและอาภรณ์เป็นต้น

คำว่า เขมา จ (เกษมสำราญ) หมายความว่า ไม่มีภัย

คำว่า อนีติ แปลว่า โรค

คำว่า อนุปทฺทวา (ไร้ภยันตราย) หมายความว่า ไม่มีอันตรายคือโจร

คำว่า สทา (ทุกเมื่อ) หมายความว่า เป็นนิจกาล

บทว่า รติ (มีความเพลิดเพลิน) หมายความว่า เพียบพร้อมด้วยความยินดี

---

[๑๑๑]คำว่า กุกฺกุฏสมฺปติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สถานที่ไก่บินตก = สมฺปตนฺติ เอตฺถาติ สมฺปติ, กุกฺกุฏานำ สมฺปติ กุกฺกุฏสมฺปติ (ปต ธาตุที่มี สำ บทหน้า มีความหมายว่า ตก)

- สถานที่ไก่เดินไปถึง = สมฺปตนฺติ เอตฺถาติ สมฺปติ, กุกฺกุฏานำ สมฺปติ กุกฺกุฏสมฺปติ (ปต ธาตุที่มี สำ บทหน้า มีความหมายว่า เดิน)

[๑๑๒]คำว่า มญฺเญว ตัดบทเป็น มญฺเฉ + เอว คำว่า มญฺเฉ เป็นนิบาตในอรรถอุปมา จึงประกอบ เอว ศัพท์ที่มีอรรถอวธารณะไว้ท้ายเพื่อย้ำความ แต่คำนี้ไม่อาจตัดบทเป็น มญฺเฉ + อิว เพราะทำให้คำอุปมาซ้ำกัน

คำว่า ขิฑฺฑา (มีการละเล่น) หมายความว่า ขวนขวายในการละเล่น

บาทคาถาว่า เอกนฺตสุขสมปฺปิตา (สมบูรณ์พูนสุขอย่างเดียว) หมายความว่า เพียบพร้อมด้วยความสุขกายสบายใจโดยแท้ ดำรงอยู่ในที่นั้น ความหมายคือ ในกาลนั้น ผู้คนในชมพูทวีปล้วนมั่งคั่ง พรั่งพร้อม เกษมสำราญ ปราศจากโรค ไร้ภยันตราย เพียบพร้อมด้วยความยินดีตลอดกาลเป็นนิตย์ ประกอบด้วยการละเล่นทางกายเป็นต้น จักดำรงอยู่ในสุขโดยแท้

โปรดทราบความเกี่ยวเนื่อง[ของเนื้อความ]แม้ในบทต่อไปอย่างนี้

๔๑. บาทคาถาว่า นกฺขตฺเต วิจริสฺสนฺติ (จักท่องเที่ยวไปในงานนักขัตฤกษ์) หมายความว่า เหล่าสัตว์ทั้งปวงจักท่องเที่ยวไปเหมือนเที่ยวงานนักขัตฤกษ์ คือ เดินเที่ยวไปเหมือนขวนขวายในงานนักขัตฤกษ์เสมอ และเหมือนเฉลิมฉลองงานมหรสพ

คำว่า ตุฏฺฐา แปลว่า มีใจยินดี

คำว่า หฏฺฐา แปลว่า ร่าเริง คือ สมบูรณ์ด้วยความงาม

คำว่า ปโมทิตา แปลว่า เบิกบาน

คำว่า พหวันนปานะ คือ มีข้าวและน้ำอุดมสมบูรณ์

คำว่า พหุภิกขะ คือ มีอาหารอันได้แก่ของควรเคี้ยวและของควรบริโภคเป็นต้นที่ควรบริโภคมาก

คำว่า พหุมังสสุโรทกะ คือ มีเนื้อและสุราเหลือล้น

๔๒. บาทคาถาว่า อพกมนฺทาว เทวานํ (ประดุจเมืองอพกมันทาของทวยเทพ) หมายความว่า ชมพูทวีปจักน่ารื่นรมย์ประดุจราชธานีชื่ออพกมันทาของเหล่าเทพชั้นจาตุมหาราช

บาทคาถาว่า วิสาณา ราชธานิว (เมืองหลวงวิสาณา) หมายความว่า ชมพูทวีปจักน่ารื่นรมย์เสมอด้วยราชธานีชื่อวิสาณา ของท้าวเวสสุวรรณคือท้าวกุเวร

คำว่า กุรูนำ[๑๑๓] (ทวีปของชาวอุตตรกุรุ) หมายความว่า ชมพูทวีปจักน่ารื่นรมย์ประดุจทวีปของชาวอุตตรกุรุ

---

[๑๑๓]คำว่า กุรุ ใน กุรูนำ เป็นคำย่อของ อุตฺตรกุรุ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าเอกเทสโวหารนัย คือ การกล่าวถึงคำบางส่วน ดังคำว่า เทวทตฺโต ซึ่งเรียกสั้นๆ ว่า ทตฺโต

เรื่องการเสด็จอุบัติของพระพุทธเมตไตรย

บัดนี้ พระศาสดาจะแสดงการเสด็จอุบัติเป็นต้นของพระพุทธเมตไตรย จึงตรัสว่า

[๔๓] พระเมตไตรยผู้มีชื่อว่า อชิตะ จักเป็นผู้ล้ำเลิศกว่ามวลมนุษย์ เพียบพร้อมด้วยพระอนุพยัญชนะ ทรงพระวรลักษณ์ ๓๒

[๔๔] พระองค์จักทรงมีผิวพรรณดั่งทอง ปราศจากธุลี มีแสงสว่างสวยงาม ทรงความรุ่งเรือง ถึงเกียรติยศอันเลิศ ทรงสิริ มีรูปงามน่ายลนัก มีอานุภาพมาก ไม่มีผู้ใดทัดเทียม จักเกิดในสกุลพราหมณ์

[๔๕] พระองค์จักมีทรัพย์มาก มีสมบัติมาก มีชาติตระกูลยิ่งใหญ่สูงส่ง ไม่ถูกตำหนิด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จักเกิดในสกุลพราหมณ์

[๔๖] ปราสาทแก้วทั้ง ๔ คือ สิริวัฑฒะ (เจริญศรี) วัฑฒมานะ (รุ่งโรจน์) สิทธัตถะ (สัมฤทธิ์ผล) และจันทกะ (เทียมเดือน) จักอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์แก่พระอชิตะ

[๔๗] พระอชิตะจักมีนางสนมเป็นหญิงสาวเพียบพร้อมด้วยองคาพยพสมส่วน ประดับด้วยพัสตราภรณ์พร้อมสรรพ เป็นหญิงวัยผู้ใหญ่ วัยกลางคน และวัยกำดัด

[๔๘] พระองค์จักมีนางสนม ๑ แสนนางไม่ขาดไม่พร่องประดับตกแต่งแล้ว มีอัครชายาพระนามว่า จันทมุขี พระโอรสนั้นพระนามว่า พรหมวัฒนะกุมาร

[๔๙] พระองค์จักเพียบพร้อมด้วยความเพลิดเพลิน บันเทิงรื่นรมย์ใจอยู่ในสุขอันใหญ่หลวง เสวยเกียรติยศทั้งมวลประดุจท้าววาสพเสพทิพยสุขอยู่ในสวนหลวงนันทวัน พระองค์จักอยู่ครองเรือนแปดพันปี

[๕๐-๑] ในกาลบางคราว พระองค์ผู้อนุเคราะห์ชาวโลกทั้งปวง ครั้นเสด็จประพาสอุทยานเพื่อสำราญพระหฤทัย มีปัญญาเห็นโทษในกามตามธรรมเนียมของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และเห็นนิมิต ๔ อันขจัดความยินดีในกาม คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตายที่สิ้นอายุขัย และนักบวชผู้มีความสุข

[๕๒] พระองค์บังเกิดความเบื่อหน่ายในความยินดีทางกาม ปราศจากเยื่อใยในสุขอันใหญ่หลวง ทรงประสงค์จะแสวงหาทางสงบอันยอดเยี่ยม จึงเสด็จออกผนวช

๔๓. ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาว่า อชิโต นาม นาเมน (ผู้มีชื่อว่า อชิตะ) หมายความว่า พระเมตไตรยผู้มีพระนามว่า อชิตะ[๑๑๔] คำว่า อชิตะ นี้เป็นชื่อในกาลเป็นคฤหัสถ์ ส่วนคำว่า เมตไตรย เป็นชื่อในกาลเป็นพระพุทธเจ้า ความหมายคือ พระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลายทรงพระนามว่า สิทธัตถะ ในกาลเป็นคฤหัสถ์ และทรงพระนามว่า โคตมะ ในกาลเป็นพระพุทธเจ้า ฉันใด แม้พระโพธิสัตว์พระนามว่าอชิตะนั้น ก็ฉันนั้น มีพระนามว่า อชิตะในกาลเป็นคฤหัสถ์ และทรงพระนามว่า เมตไตรย ในกาลเป็นพระสัพพัญญู

ในคำว่า อนุพฺยญฺชนสมฺปนฺโน (เพียบพร้อมด้วยพระอนุพยัญชนะ) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อนุพยัญชนะ คือ ลักษณะทำให้ประจักษ์ หมายความว่า ลักษณะไปตาม[สรีระ]แล้วทำลักษณะต่างๆ หรือความงามแห่งสรีระเป็นต้นให้ประจักษ์

คำว่า อนุพยัญชนสัมปันนะ คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยพระอนุพยัญชนะ

อนึ่ง พระอนุพยัญชนะเหล่านั้นมี ๘๐ ประการ คือ

๑) ตมฺพนขตา	พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีแดง
๒) ตุงฺคนขตา	พระนขา (พระหัตถ์) ทั้ง ๑๐ งอนงาม
๓) สินิทฺธนขตา	พระนขามีพรรณเกลี้ยงกลมสนิท
๔) วฏฺฏงฺคุลิตา	นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม
๕) จิตงฺคุลิตา	นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม
๖) อนุปุพฺพงฺคุลิตา	นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับ
๗) นิคูฬฺหโคปฺผกตา	มีข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ
๘) สมปาทตา	พระบาททั้งสองเสมอกัน
๙) คชสมานกฺกมตา	เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ
๑๐) สีหสมานกฺกมตา	เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งราชสีห์
๑๑) อุสภสมานกฺกมตา	เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งโคอุสภราช
๑๒) หํสสมานกฺกมตา	เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งหงส์
๑๓) ทกฺขิณาวฏฺฏคติตา	ขณะเมื่อประทับยืน จะย่างดำเนินยกพระบาทเบื้องขวาย่างไปก่อน พระกายเยื้องไปข้างเบื้องขวา

[๑๑๔]ชื่อว่า อชิตะ เป็นชื่อตัว ก็คือ First Name หรือ Given Name ส่วนเมตไตรยเป็นนามสกุล คือ Surname หรือ Family Name หรือ Last Name

๑๔) สมนฺตโต จารุชาณุมณฺฑลตา พระชาณุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ มิได้เห็นอัฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก

๑๕) ทฺวิรทกรสทิสอูรุภุชตา ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจงวงช้างพลาย

๑๖) ปริปุณฺณปุริสพฺยญฺชนตา มีปุริสพยัญชนะสมบูรณ์

๑๗) สุวิภตฺตคตฺตตา พระอังคาพยพใหญ่น้อยจำแนกเป็นอันดี

๑๘) อนุปุพฺพคตฺตตา พระอังคาพยพงามสมกันโดยลำดับ

๑๙) อนุปุพฺพรุจิรคตฺตตา พระอังคาพยพงามน่ารักเป็นลำดับ

๒๐) อนุสฺสนฺนานนฺสฺสนฺนสพฺพคตฺตตา พระอังคาพยพทั้งปวงที่ไม่ควรหนาก็ไม่หนา

๒๑) สุปริมณฺฑลคตฺตตา พระอังคาพยพงามเกลี้ยงเกลา

๒๒) สินิทฺธคตฺตตา พระสรีรกายมีสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท

๒๓) สุขุมาลสพฺพคตฺตตา ผิวพระมังสะละเอียดทั่วพระวรกาย

๒๔) อลีนคตฺตตา พระอังคาพยพมิได้หดเหี่ยว

๒๕) ติลกาทิวิรหิตคตฺตตา พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูลแมลงวัน

๒๖) มลวิรหิตคตฺตตา พระวรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์

๒๗) วิสุทฺธสพฺพวตฺถุตา พระวรกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น

๒๘) โกฏิสหสฺสหตฺถิพลธารณตา ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกุญชรชาติ ๑ พันโกฏิช้าง

๒๙) อติวิยอุชุชลิตโสมคตฺตตา พระวรกายรุ่งเรืองอ่อนช้อยอย่างยิ่ง

๓๐) สุคนฺธมุขตา พระโอษฐ์กลิ่นหอมฟุ้ง

๓๑) สุคนฺธตนุตา พระวรกายกลิ่นหอมฟุ้ง

๓๒) สุคนฺธมุทฺธตา พระเศียรมีกลิ่นหอม

๓๓) อติสุขุมอสฺสาสปสฺสาสธารณตา ลมอัสสาสะปัสสาสะเข้าออกก็เดินละเอียด

๓๔) ปริมณฺฑลกายปภาวนฺตตา รัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ

๓๕) สมโลมตา เส้นพระโลมาเสมอกัน

๓๖) โกมลโลมตา เส้นพระโลมาสดชื่นดุจช่อดอกปทุมชาติ

๓๗) ภินฺนอญฺชนสทิสนีลโลมตา เส้นพระโลมาสีเขียวดุจดอกอัญชันที่ถูกขยี้

๓๘) ทกฺขิณาวฏฺฏโลมตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ

๓๙) สินิทฺธโลมตา เส้นพระโลมามีสัมผัสนุ่มสนิท

๔๐) ทกฺขิณวฏฺฏนาภิตา ภายในพระนาภีมีรอยเวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏ

๔๑)	อจฺฉิทฺทนาภิตา	พระนาภีมิได้บกพร่องกลมงาม มิได้วิกลในที่ใดที่หนึ่ง (ไม่มีช่อง)
๔๒)	คมฺภีรนาภิตา	พระนาภีมีสัณฐานอันลึก
๔๓)	คมฺภีรปาณิเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยลึก
๔๔)	อุชุกเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยตรง
๔๕)	อายตเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยยาว
๔๖)	สุรุจิรสณฺฐานเลขตา	ลายพระหัตถ์มีสัณฐานงาม
๔๗)	ปริปุณฺณกโปลตา	กระพุ้งพระปรางทั้งสองบริบูรณ์
๔๘)	อายตวทนตา	ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาว
๔๙)	รตฺโตฏฺฐตา	พระโอษฐ์สีแดง
๕๐)	วิสุทฺธทาฐตา	พระเขี้ยวหมดจด
๕๑)	สุวฏฺฏทาฐตา	พระเขี้ยวกลมงาม
๕๒)	ติกฺขคฺคทาฐตา	พระเขี้ยวมีปลายคม
๕๓)	อติสุกฺกทนฺตตา	พระทนต์ขาวยิ่งนัก
๕๔)	สุรตฺตทฺวิชมฺสตา	พระโอษฐ์สีแดง
๕๕)	มุทุตนุกชิวฺหตา	พระชิวหานุ่มบาง
๕๖)	รตฺตชิวฺหตา	พระชิวหาสีแดง
๕๗)	ตุงฺคนาสตา	มีพระนาสิกสูงโด่ง
๕๘)	อายตวิสาลเนตฺตตา	กระบอกพระเนตรกว้างยาวงามพอสมกัน
๕๙)	ปณฺจปสาทยุตฺตเนตฺตตา	ดวงพระเนตรมีประสาททั้ง ๕
๖๐)	อกุณฺจิตคฺคปขุมตา	ปลายเส้นพระโลมามิได้งอมิได้คด
๖๑)	สุสณฺจิตภมุกตา	พระขนงมีสัณฐานงาม
๖๒)	อายตมหนฺตภมุกตา	พระขนงใหญ่ยาวสุดพระเนตร
๖๓)	อนุณฺณตภมุกตา	พระขนงงอน
๖๔)	สณฺหโลมภมุกตา	พระโลมาขนงเส้นละเอียด
๖๕)	อนุณฺณตรุจิกณฺณตา	พระกรรณงามไม่งอคด
๖๖)	อายตกณฺณตา	พระกรรณยาว
๖๗)	อายตปุถุนลาฏโสภตา	พระนลาฏมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสมกัน
๖๘)	นิคฺคณฺฐสิรตา	ระเบียบพระเส้นสละสลวยมิได้ขอด
๖๙)	นิคฺคูฬฺหสิรตา	แถวพระเส้นซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้ฟูขึ้น

๗๐) วฏฺฏฉตฺตนิภจารุสีสตา พระเศียรสัณฐานงามดุจฉัตรกลม
๗๑) สุนีลเกสตา พระเกศาดำเป็นแสง
๗๒) สุสณฺหเกสตา เส้นพระเกศาละเอียดอ่อน
๗๓) สินิทฺธเกสตา เส้นพระเกศาดำสนิท
๗๔) สุสณฺฐานเกสตา พระเกศามีสัณฐานเส้นกลมสวย
๗๕) อลุฬิตเกสตา เส้นพระเกศาไม่ยุ่งเหยิง
๗๖) สมเกสตา พระเกศาเสมอกัน
๗๗) โกมลเกสตา พระเกศาอ่อนนุ่ม
๗๘) นานาจิตเกสตา พระเกสาชูเป็นเส้นต่างๆ ทีละเส้น
๗๙) นนฺทิยาวฏฺฏาทิปทกฺขิณาวฏฺฏเกสตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัฏคล้ายดอกพุดซ้อนเป็นต้น
๘๐) เกตุมาลาวินทฺธตา พระเกตุมาลา (กลุ่มรัศมีเรียวแหลมเหมือนคันธง) กระจายครอบคลุมเหนือพระเศียร

อนุพยัญชนะ[๑๑๕] ๘๐ ประการเหล่านี้สำเร็จด้วยอานุภาพของการสั่งสมกุศลกรรมอันเป็นบารมีที่ทำไว้ในปางก่อน พระเมตไตรยผู้มีชื่อว่า อชิตะ ได้รับเฉลิมพระนามว่า อนุพฺยญฺชน-

---

[๑๑๕]อนุพยัญชนะ ๘๐ ประการพบในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาอีกด้วย แต่มีข้อความต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

๑. จิตงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทงาม
๒. อนุปุพฺพงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทเรียวออกไปโดยลำดับ
๓. วฏฺฏงฺคุลิตา นิ้วพระหัตถ์และนิ้วพระบาทกลม
๔. ตมฺพนขตา พระนขาทั้ง ๒๐ มีสีแดง
๕. ตุงฺคนขตา พระนขา (พระหัตถ์) ทั้ง ๑๐ งอนงาม
๖. สินิทฺธนขตา พระนขามีพรรณเกลี้ยงกลมสนิท
๗. นิคูพฺหโคปฺผกตา มีข้อพระหัตถ์และข้อพระบาทซ่อนอยู่ในพระมังสะ
๘. สมปาทตา พระบาททั้งสองเสมอกัน
๙. คชสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งกุญชรชาติ
๑๐. สีหสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งราชสีห์
๑๑. หํสสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งหงส์
๑๒. อุสภสมานกฺกมตา เสด็จดำเนินงามดุจอาการเดินแห่งโคอุสภราช
๑๓. ทกฺขิณาวตฺตคติตา ขณะเมื่อประทับยืน จะย่างดำเนินยกพระบาทเบื้องขวาย่างไปก่อน พระกายเยื้องไปข้างเบื้องขวา

๑๔. สมนฺตโตจารุชาณุมณฺฑลตา	พระชาณุมณฑลเกลี้ยงกลมงามบริบูรณ์ มิได้เห็นอัฐิสะบ้าปรากฏออกมาภายนอก
๑๕. ปริปุณฺณปุริสพฺยญฺชนตา	มีปุริสพยัญชนะสมบูรณ์
๑๖. อจฺฉิทฺทนาภิตา	พระนาภีมิได้บกพร่องกลมงาม มิได้วิกลในที่ใดที่หนึ่ง (ไม่มีช่อง)
๑๗. คมฺภีรนาภิตา	พระนาภีมีสัณฐานอันลึก
๑๘. ทกฺขิณาวฏฺฏนาภิตา	ภายในพระนาภีมีรอยเวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏ
๑๙. ทฺวิรทกรสทิสอูรุภฺชตา	ลำพระเพลาทั้งสองกลมงามดุจงวงช้างพลาย
๒๐. สุวิภตฺตคตฺตตา	พระอังคาพยพใหญ่น้อยจำแนกเป็นอันดี
๒๑. อนุปุพฺพคตฺตตา	พระอังคาพยพงามสมกันโดยลำดับ
๒๒. มฏฺฐคตฺตตา	พระอังคาพยพงามเกลี้ยงเกลา
๒๓.อนุสฺสนฺนานนุสฺสนฺนสพฺพคตฺตตา	พระอังคาพยพทั้งปวงที่ไม่ควรหนาก็ไม่หนา
๒๔.อลีนคตฺตตา	พระอังคาพยพมิได้หดเหี่ยว
๒๕.ติลกาทิวิรหิตคตฺตตา	พระสรีรกายทั้งปวงปราศจากต่อมและไฝปานมูลแมลงวัน
๒๖. อนุปุพฺพรุจิรคตฺตตา	พระอังคาพยพงามน่ารักเป็นลำดับ
๒๗.สุวิสุทฺธคตฺตตา	พระวรกายงามบริสุทธิ์พร้อมสิ้น
๒๘. โกฏิสหสฺสหตฺถพลธารณตา	ทรงพระกำลังมากเสมอด้วยกำลังแห่งกุญชรชาติ ๑ พันโกฏิช้าง
๒๙. ตุงฺคนาสตา	มีพระนาสิกสูงโด่ง
๓๐. สุรตฺตทฺวิชมฺหสตา	มีพระมังสะสองข้างสีแดง
๓๑. สุทฺธทนฺตตา	มีพระทนต์สะอาด
๓๒.สินิทฺธทนฺตตา	มีพระทนต์เกลี้ยงสนิท
๓๓. วิสุทฺธินฺทฺริยตา	ทรงมีพระอินทรีย์บริสุทธิ์
๓๔. วฏฺฏทาฒตา	ทรงมีพระเขี้ยวทั้ง ๔ กลม
๓๕.รตฺโตฏฺฐตา	พระโอษฐ์สีแดง
๓๖. อายตวทนตา	ดวงพระพักตร์มีสัณฐานยาว
๓๗.คมฺภีรปาณิเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยลึก
๓๘. อายตเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยยาว
๓๙. อุชุกเลขตา	ลายพระหัตถ์มีรอยตรง
๔๐. สุรุจิรสณฺฐานเลขตา	ลายพระหัตถ์มีสัณฐานงาม
๔๑. ปริมณฺฑลกายปฺปภาวนฺตตา	รัศมีแผ่ออกจากพระวรกายเป็นวงรอบ
๔๒.ปริปุณฺณกโปลตา	กระพุ้งพระปรางทั้งสองบริบูรณ์
๔๓. อายตวิสาลเนตฺตตา	กระบอกพระเนตรกว้างยาวงามพอสมกัน
๔๔. ปณฺจปฺปสาทวนฺตเนตฺตตา	ดวงพระเนตรมีประสาททั้ง ๕
๔๕.อกุณฺจิตคฺคปมฺหตา	ปลายเส้นพระโลมามิได้งอมิได้คด
๔๖. มุทุตนุกรตฺตชิวฺหตา	พระชิวหาอ่อนมิได้กระด้างมีสีแดง

๔๗. อายตรุจิรกณฺณตา พระกรรณทั้ง ๒ ยาวงาม
๔๘. นิคฺคณฺหิสิรตา ระเบียบพระเส้นสละสลวยมิได้ขอด
๔๙. นิคฺคูฬฺหสิรตา แถวพระเส้นซ่อนอยู่ในพระมังสะมิได้ฟูขึ้น
๕๐. วฏฺฏจตฺตนิภจารุสีสตา พระเศียรสัณฐานงามดุจฉัตรกลม
๕๑. อายตปุถุลนลาฏโสภตา พระนลาฏมีสัณฐานงามกว้างยาวพอสมกัน
๕๒. สุสณฺฐานภมุกตา พระขนงมีสัณฐานงาม
๕๓. สณฺหภมุกตา พระโลมาขนงเส้นละเอียด
๕๔. อนุโลมภมุกตา พระโลมาขนงรามตามลำดับ
๕๕. มหนฺตภมุกตา พระขนงใหญ่
๕๖. อายตภมุกตา พระขนงยาวสุดพระเนตร
๕๗. สุขุมาลคตฺตตา ผิวพระมังสะละเอียดทั่วพระวรกาย
๕๘. อติวิยโสมฺมคตฺตตา พระวรกายอ่อนช้อยอย่างยิ่ง
๕๙. อติวิยอุชฺชลิตคตฺตตา พระวรกายรุ่งเรืองอย่างยิ่ง
๖๐. วิมลคตฺตตา พระวรกายมิได้มัวหมอง ผ่องใสอยู่เป็นนิตย์
๖๑. โกมลคตฺตตา พระสรีรกายสดชื่นดุจดวงดอกปทุมชาติ
๖๒. สินิทฺธคตฺตตา พระสรีรกายมีสัมผัสอ่อนนุ่มสนิท
๖๓. สุคนฺธตนุตา พระวรกายกลิ่นหอมฟุ้ง
๖๔. สมโลมตา เส้นพระโลมาเสมอกัน
๖๕. โกมลโลมตา เส้นพระโลมาสดชื่นดุจช่อดอกปทุมชาติ
๖๖. ทกฺขิณาวตฺตโลมตา เส้นพระโลมาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ
๖๗. ภินฺนญฺชนสทิสนีลโลมตา เส้นพระโลมาสีเขียวดุจดอกอัญชันที่ถูกขยี้
๖๘. วฏฺฏโลมตา เส้นพระโลมากลม
๖๙. สินิทฺธโลมตา เส้นพระโลมามีสัมผัสนุ่มสนิท
๗๐. อติสุขุมอสฺสาสปสฺสาสธารณตา ลมอัสสาสะปัสสาสะเข้าออกก็เดินละเอียด
๗๑. สุคนฺธมุขตา พระโอษฐ์มีกลิ่นหอม
๗๒. สุคนฺธมุทฺธนตา พระเศียรมีกลิ่นหอม
๗๓. สุนีลเกสตา พระเกศาดำเป็นแสง
๗๔. ทกฺขิณาวตฺตเกสตา พระเกศาเวียนเป็นทักษิณาวัฏ
๗๕. สุสณฺฐานเกสตา พระเกศามีสัณฐานเส้นกลมสวย
๗๖. สินิทฺธเกสตา เส้นพระเกศาดำสนิท
๗๗. สณฺหเกสตา เส้นพระเกศาละเอียด
๗๘. อลุฬิตเกสตา เส้นพระเกศาไม่ยุ่งเหยิง
๗๙. สมเกสตา พระเกศาเสมอกัน
๘๐. โกมลเกสตา พระเกศาอ่อนนุ่ม]

สมฺปนฺโน (ผู้เพียบพร้อมด้วยพระอนุพยัญชนะ) เพราะทรงประกอบด้วยอนุพยัญชนะที่นับได้ ๘๐ ประการเหล่านี้

ในบาทคาถาว่า พาตฺตึสวรลกฺขโณ (ทรงพระวรลักษณ์ ๓๒) นี้ คำว่า ลักษณะ คือ สิ่งที่ทำให้พราหมณ์ นิครนถ์ เทวดา และพรหมเป็นต้นรู้ถึงผู้ทรงลักษณะดังกล่าวว่าเป็นพระสัพพัญญู-พุทธเจ้าแน่แท้ เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยลักษณะเหล่านี้ อนึ่ง ศิษย์ของพราหมณ์พาวรีเป็นต้นเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ลักษณะ[๑๑๖] คือ สิ่งที่โหราจารย์ผู้ทายลักษณะกำหนดเองด้วยการทบทวนลักษณศาสตร์ว่า สิ่งนี้เป็นลักษณะเช่นนี้

คำว่า พาตติงสวรลักขณะ คือ ทรงพระวรลักษณ์ ๓๒ หมายความว่า พระองค์จักทรงประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะอันงามเลิศ ๓๒ ประการ

อนึ่ง ข้าพเจ้าจะพรรณนาพุทธลักษณะเหล่านั้นพร้อมด้วยกรรมและอานิสงส์ พระมหาบุรุษเป็นผู้สมาทานมั่นคงในกุศลกรรมมีทานเป็นต้นในระยะบำเพ็ญบารมี ดังนั้น พระลักษณะที่มีพระบาทประดิษฐานเป็นอันดี (เรียบเสมอ) จักเกิดขึ้น ภาวะที่บุคคลอื่นข่มขี่ครอบงำไม่ได้ เป็นอานิสงส์ของการสมาทานมั่นคงในกุศลธรรมนั้น

พระองค์ทรงเห็นภัยที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์แล้วกระทำการคุ้มครอง ได้ให้ทานพร้อมด้วยบริวาร ดังนั้น จักรลักษณะจักเกิดขึ้นในพระบาทของพระองค์ และมงคลเป็นอันมากจักเกิดขึ้นแวดล้อม ดังนี้

๑)	สตฺติ	หอก
๒)	สิริวจฺโฉ	เรือนงาม
๓)	นนฺทิยาวฏฺฏึ	ดอกพุดซ้อน
๔)	โสวตฺถิกึ	สวัสติกะ
๕)	วฏฺฏึสกึ	ดอกไม้กรองบนศีรษะ
๖)	วฑฺฒมานึ	บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งไว้บนบ่า

---

[๑๑๖]คำว่า ลกฺขณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-สิ่งที่ทำให้รู้ถึงผู้ทรงลักษณะดังกล่าว = ลกฺขียติ โพธียติ ตสมงฺคี เอเตหีติ ลกฺขณานิ (ลกฺข ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

-สิ่งที่โหราจารย์ผู้ทายลักษณะกำหนดเอง = สยํ ลกฺขิยนฺตีติ ลกฺขณานิ (ลกฺข ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรรม-สาธนะ)

๗) ภทฺทปีฐํ ตั่งทอง
๘) องฺกุโส ขอช้าง
๙) ปาสาโท ปราสาท
๑๐) โตรณํ เสาระเนียด
๑๑) เสตจฺฉตฺตํ เศวตฉัตร
๑๒) ขคฺคํ พระขรรค์
๑๓) ตาลวณฺฏํ พัดใบตาล
๑๔) โมรหตฺถํ พัดหางนกยูง
๑๕) อุณฺหีสํ กรอบหน้า
๑๖) ปตฺตํ ถ้วย
๑๗) มณิ แก้วมณี
๑๘) สุมนทามํ พวงดอกมะลิ
๑๙) ปทุมํ ดอกปทุม
๒๐) รตฺตุปฺปลํ ดอกบัวแดง
๒๑) เสตุปฺปลํ ดอกบัวขาว
๒๒) นีลุปฺปลํ ดอกบัวขาบ
๒๓) รตฺตปุณฺฑริกํ ดอกบุณฑริกสีแดง
๒๔) เสตปุณฺฑริกํ ดอกบุณฑริกสีขาว
๒๕) ปุณฺณฆโฏ หม้อใส่น้ำเต็ม
๒๖) ปุณฺณปาติ ถ้วยใส่น้ำเต็ม
๒๗) สมุทฺโท มหาสมุทร
๒๘) จกฺกวาฬ เขาจักรวาล
๒๙) หิมวา เขาหิมพานต์
๓๐) เมรุ เขาสิเนรุ
๓๑) สูริโย ดวงอาทิตย์
๓๒) จนฺทิมา ดวงจันทร์
๓๓) นกฺขตฺตํ ดาวนักษัตร
๓๔-๓๗) จตุโร มหาทีปา ปริตฺตทีปา ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และทวีปน้อย
๓๘) สปริโส จกฺกวตฺติ พระเจ้าจักรพรรดิและบริวาร
๓๙) ทกฺขิณาวตฺตเสตสงฺโข สังข์ขาวเวียนขวา

๔๐) สุวณฺณมจฺฉยุคลํ ปลาทองคู่

๔๑) จกฺกํ กงจักร

๔๒-๔๘) สตฺต มหาคงฺคา แม่น้ำใหญ่ ๗ สาย

๔๙-๕๕) สตฺต มหาเสลา ขุนเขา ๗ ลูก

๕๖-๖๒) สตฺต มหาสรา สระน้ำใหญ่ ๗ แห่ง

๖๓) สุปณฺณราชา พญาครุฑ

๖๔) สุสุมารโก จระเข้

๖๕) ธชปฏากํ ธงชัยและธงผืนผ้า

๖๖) รตนปาฏงฺกี วอแก้ว

๖๗) สุวณฺณวาลวีชนี แส้จามรทอง

๖๘) เกลาสปพฺพโต ภูเขาไกรลาส

๖๙) สีหราชา พญาราชสีห์

๗๐) พฺยคฺฆราชา พญาเสือโคร่ง

๗๑) วลาหโก อสฺสราชา พญาม้าวลาหก

๗๒) อุโปสถวารณราชา ฉทฺทนฺตหตฺถี พญาช้างอุโบสถ และพญาช้างฉัททันต์

๗๓) วาสุกี อุรคราชา พญานาควาสุกี

๗๔) หํสราชา พญาหงส์

๗๕) อุสภราชา พญาวัว

๗๖) เอราวโณ นาคราชา พญาช้างเอราวัณ

๗๗) สุวณฺณมกโร มังกรทอง

๗๘) จตุมุขา สุวณฺณนาวา สำเภาทองสี่หน้า

๗๙) สวจฺฉกา คาวี แม่โคนม

๘๐) กินฺนโร กินนร

๘๑) กินฺนรี กินนรี

๘๒) กรวีโก นกการเวก

๘๓) มยูรราชา พญานกยูง

๘๔) โกญฺจราชา พญานกกระเรียน

๘๕) จกฺกวากราชา พญานกจากพราก

๘๖) ชีวญฺชีวกราชา พญานกโพระดก

๘๗-๙๒) ฉ กามาวจรเทวโลกา เทวโลก ๖ ชั้น

๙๓-๑๐๘) โสพส พุรหฺมโลกา พรหมโลก ๑๖ ชั้น

โดยประการดังนี้ มงคล[๑๑๗] ๑๐๘ จักเกิดขึ้น ความมีบริวารเป็นอันมากเป็นอานิสงส์ของการให้ทานพร้อมด้วยบริวารนั้น

---

[๑๑๗]เรื่องมงคล ๑๐๘ นี้ยังพบในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาอีกด้วย เข้าใจว่าชินาลังการฎีกาคงจะอ้างมาจากสมันตภัททิกา เพราะแต่งหลังสมันตภัททิกาเกือบ ๗๐๐ ปี หรืออาจจะเขียนจากคัมภีร์มหาอรรถกถาอันเป็นที่อาศัยของคัมภีร์สมันตภัททิกาก็เป็นได้ แต่มีข้อความในที่บางแห่งแตกต่างกันบ้าง ทำให้ลำดับและข้อความบางอย่างของมงคล ๑๐๘ ในคัมภีร์ทั้งสองต่างกัน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคงเกิดจากการจารผิดต่อๆ กันมา ทำให้ลำดับและข้อความคลาดเคลื่อนไปจากเดิม

อนึ่ง มงคล ๑๐๘ ที่ปรากฏในคัมภีร์สมันตภัททิกาและชินาลังการฎีกานั้น ได้รับการประพันธ์เป็นคาถาท่องจำเพื่อสวดนอบน้อมพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธปาทวันทนา ในบางแห่งเรียกสั้นๆ ว่า ปาทวันทนา ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้คือมหาอำมาตย์ศรีจตุรังคพลในรัชสมัยพระเจ้าสีหสูระ หรือพระเจ้าจ่อสวา (พ.ศ. ๑๘๙๔-๑๙๐๔) กษัตริย์องค์ที่ ๔ แห่งราชวงศ์ ปินยะ ประเทศพม่า และแต่งตามสมันตภัททิกา อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่าแม้ข้อความส่วนใหญ่ในพุทธปาทวันทนาจะตรงตามสมันตภัททิกา แต่บางอย่างก็ต่างกับสมันตภัททิกา อีกทั้งยังสอดคล้องกับชินาลังการฎีกาบ้าง อรรถกถาของมหาปทานสูตรบ้าง ทำให้ผู้วิจัยคิดว่าต้นฉบับสมันตภัททิกาที่พบในสมัยปินยะน่าจะไม่ตรงกับฉบับคัดลอกที่สืบทอดจนถึงปัจจุบันในบางแห่ง คัมภีร์พุทธปาทวันทนานี้ได้แพร่มาถึงประเทศไทยโดยปรากฏชื่อว่า พุทฺธปาทลกฺขณ ในหอสมุดแห่งชาติอีกด้วย

เมื่อเทียบเคียงคัมภีร์ทั้งสามฉบับที่กล่าวถึงมงคล ๑๐๘ กับอรรถกถาของมหาปทานสูตรที่กล่าวถึงมงคล ๓๙ ประการ พบว่ามงคล ๑๐๘ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พุทธปาทวันทนาน่าจะใกล้เคียงกับความถูกต้องมากที่สุด ยกเว้นการกล่าวถึงถ้วยและแก้วมณีสลับลำดับกันเท่านั้น จึงขอนำเสนอปาฐะที่ถูกต้องของสมันตภัททิกาและคำแปลของมงคล ๑๐๘ ตามความเห็นของผู้วิจัย ดังนี้

สตฺตานำ ปน อุปฺปนฺนำ ภยำ ทิสฺวา อารกฺขำ อกาสิ. ปริวารำ กตฺวา ทานำ อทาสิ. เตนสฺส ปาเทสุ จกฺกลกฺขณำ นิพฺพตฺติสฺสติ. ปริวาเรตฺวา อเนกานิ มงฺคลานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺติ. เสยฺยถิทำ. สตฺติ, สิริวจฺโฉ, นนฺทิยาวฏฺฏำ, โสวตฺถิกำ, วฏฺฏสกำ, วฑฺฒมานำ, ภทฺทปีฐำ, องฺกุโส, ปาสาโท, โตรณำ, เสตจฺฉตฺตำ, ขคฺคำ, ตาลวณฺฏำ, โมรหตฺถำ, อุณฺหีสำ, ปตฺตำ, มณิ, สุมนทามำ, นีลุปฺปลำ, รตฺตุปฺปลำ, เสตุปฺปลำ, ปทุมำ, ปุณฺฑรีกำ, ปุณฺณฆโฏ, ปุณฺณปาติ, สมุทฺโท, จกฺกวาฬำ, หิมวา, เมรุ, สูริโย, จนฺทิมา, นกฺขตฺตำ, จตฺตาโร มหาทีปา ปริตฺตทีปา, สปริโส จกฺกวตฺติ, ทกฺขิณาวตฺตเสตสงฺโข, สุวณฺณมจฺฉยุคฬำ, จกฺกำ, สตฺต มหาคงฺคา, สตฺต มหาเสลา, สตฺต มหาสรา, สุปณฺณราชา, สุสุมารโก, ธชปฏากำ, รตนปาฏงฺกี, สุวณฺณวาลพีชนี, เกลาสปพฺพโต, สีหราชา, พฺยคฺฆราชา, วลาหโก อสฺสราชา, อุโปสถวารณราชา วาสุกี อุรคราชา, หำสราชา, อุสภราชา, เอราวโณ นาคราชา, สุวณฺณมกโร, จตุมฺขา โสวณฺณนาวา, สวจฺฉกา คาวี, กินฺนโร, กินฺนรี, กรวีโก, มยูรราชา, โกญฺจราชา, จกฺกวากราชา, ชีวญฺชีวกราชา, ฉ กามาวจรเทวโลกา, โสพส พุรหฺมโลกาติ อฏฺฐุตฺตรสตมงฺคลานิ นิพฺพตฺติสฺสนฺตีติ. พหุปริวารภาโว ตทานิสำโส.

“พระองค์ทรงเห็นภัยที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์แล้วกระทำการคุ้มครอง ได้ให้ทานพร้อมด้วยบริวาร ดังนั้น จักรลักษณะจักเกิดขึ้นในพระบาทของพระองค์ และมงคลเป็นอันมากจักเกิดขึ้นแวดล้อม ดังนี้

๑) สตฺติ หอก

๒)	สิริวจฺโฉ	เรือนงาม
๓)	นนฺทิยาวฏฺฏํ	ดอกพุดซ้อน
๔)	โสวตฺถิกํ	สวัสติกะ
๕)	วฏฺสกํ	ดอกไม้กรองบนศีรษะ
๖)	วฑฺฒมานกํ	บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งไว้บนบ่า
๗)	ภทฺทปีฐํ	ตั่งทอง
๘)	องฺกุโส	ขอช้าง
๙)	ปาสาโท	ปราสาท
๑๐)	โตรณํ	เสาระเนียด
๑๑)	เสตจฺฉตฺตํ	เศวตฉัตร
๑๒)	ขคฺคํ	พระขรรค์
๑๓)	ตาลวณฺฏํ	พัดใบตาล
๑๔)	โมรหตฺถกํ	พัดหางนกยูง
๑๕)	อุณฺหีสํ	กรอบหน้า
๑๖)	ปตฺตํ	ถ้วย
๑๗)	มณิ	แก้วมณี
๑๘)	สุมนทามกฺ	พวงดอกมะลิ
๑๙)	นีลุปฺปลํ	ดอกบัวขาบ
๒๐)	รตฺตุปฺปลํ	ดอกบัวแดง
๒๑)	เสตุปฺปลํ	ดอกบัวขาว
๒๒)	ปทุมกฺ	ดอกปทุม
๒๓)	ปุณฺฑรีกํ	ดอกบุณฑริก
๒๔)	ปุณฺณฆโฏ	หม้อใส่น้ำเต็ม
๒๕)	ปุณฺณปาติ	ถ้วยใส่น้ำเต็ม
๒๖)	สมุทฺโท	มหาสมุทร
๒๗)	จกฺกวาฬกฺ	เขาจักรวาล
๒๘)	หิมวา	เขาหิมพานต์
๒๙)	เมรุ	เขาสิเนรุ
๓๐)	สูริโย	ดวงอาทิตย์
๓๑)	จนฺทิมา	ดวงจันทร์
๓๒)	นกฺขตฺตกฺ	ดาวนักษัตร
๓๓-๓๖)	จตฺโร มหาทีปา ปริตฺตทีปา	ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และทวีปน้อย
๓๗)	สปริโส จกฺกวตฺติ	พระเจ้าจักรพรรดิและบริวาร
๓๘)	ทกฺขิณาวตฺตเสตสงฺโข	สังข์ขาวเวียนขวา

๓๙)	สุวณฺณมจฺฉยุคลํ	ปลาทองคู่
๔๐)	จกฺกํ	กงจักร
๔๑-๔๗)	สตฺต มหาคงฺคา	แม่น้ำใหญ่ ๗ สาย
๔๘-๕๔)	สตฺต มหาเสลา	ขุนเขา ๗ ลูก
๕๕-๖๑)	สตฺต มหาสรา	สระน้ำใหญ่ ๗ แห่ง
๖๒)	สุปณฺณราชา	พญาครุฑ
๖๓)	สุสุมาร โก	จระเข้
๖๔)	ธช	ธงชัย
๖๕)	ปฏากํ	ธงผืนผ้า
๖๖)	รตนปาฏงฺกี	วอแก้ว
๖๗)	สุวณฺณวาลวีชนี	แส้จามรทอง
๖๘)	เกลาสปพฺพโต	ภูเขาไกรลาส
๖๙)	สีหราชา	พญาราชสีห์
๗๐)	พฺยคฺฆราชา	พญาเสือโคร่ง
๗๑)	วลาห โก อสฺสราชา	พญาม้าวลาหก
๗๒)	อุโปสถวารณราชา	พญาช้างอุโบสถ
๗๓)	วาสุกี อุรคราชา	พญานาควาสุกี
๗๔)	หํสราชา	พญาหงส์
๗๕)	อุสภราชา	พญาวัว
๗๖)	เอราวโณ นาคราชา	พญาช้างเอราวัณ
๗๗)	สุวณฺณมกโร	มังกรทอง
๗๘)	จตุมุขา สุวณฺณนาวา	สำเภาทองสี่หน้า
๗๙)	สวจฺฉกา คาวี	แม่โคนม
๘๐)	กินฺนโร	กินนร
๘๑)	กินฺนรี	กินนรี
๘๒)	กรวีโก	นกการเวก
๘๓)	มยูรราชา	พญานกยูง
๘๔)	โกญฺจราชา	พญานกกระเรียน
๘๕)	จกฺกวากราชา	พญานกจากพราก
๘๖)	ชีวญฺชีวกราชา	พญานกโพระดก
๘๗-๙๒)	ฉ กามาวจรเทวโลกา	เทวโลก ๖ ชั้น
๙๓-๑๐๘)	โสฬส พฺรหฺมโลกา	พรหมโลก ๑๖ ชั้น

โดยประการดังนี้ มงคล ๑๐๘ จักเกิดขึ้น ความมีบริวารเป็นอันมากเป็นอานิสงส์ของการให้ทานพร้อมด้วยบริวารนั้น

ความต่างกันระหว่างมงคล ๑๐๘ ข้างต้นกับมงคล ๑๐๘ ตามฉบับสมันตภัททิกาปัจจุบัน มี ๓ ประเด็น คือ

๑. ปาฐะที่กล่าวถึงดอกบัว ๖ ชนิดในข้อ ๑๙-๒๔ ว่า ปทุมํ, รตฺตุปฺปลํ, เสตุปฺปลํ, นีลุปฺปลํ, รตฺตปุณฺฑริกํ, เสตปุณฺฑริกํ (ดอกปทุม ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกบัวขาบ ดอกบุณฑริกสีแดง ดอกบุณฑริกสีขาว) ไม่สอดคล้องกับอรรถกถาของมหาปทานสูตรที่กล่าวถึงดอกบัว ๕ ชนิด คือ นีลุปฺปลํ, รตฺตุปฺปลํ, เสตุปฺปลํ, ปทุมํ, ปุณฺฑรีกํ (ดอกบัวขาบ ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกปทุม ดอกบุณฑริก) ดังข้อความว่า

สมฺพหุลวาโร ปน อนาคโต. โส เอวํ ทฏฺฐพฺโพ- สตฺติ สีวิจฺโฉ นนฺทิ โสวตฺติโก วฏฺสโก วฑฺฒมานกํ มจฺฉยุคพฺ ภทฺทปีฐ องฺกุสโก ปาสาโท โตรณ์ เสตจฺฉตฺตํ ขคฺโค ตาลวณฺฏ์ โมรหตฺถโก วาฬพีชนี อุณฺหีสํ มณิ ปตฺโต สุมนทามํ นีลุปฺปลํ รตฺตุปฺปลํ เสตุปฺปลํ ปทุมํ ปุณฺฑรีกํ ปุณฺณฆโฏ ปุณฺณปาติ สมุทฺโท จกฺกวาโฬ หิมวา สิเนรุ จนฺทิมสูริยา นกฺขตฺตานิ จตฺตาโร มหาทีปา ทฺวิปริตฺตทีปสหสฺสานิ, อนฺตมโส จกฺกวตฺติรญฺโญ ปริสํ อุปาทาย สพฺโพ จกฺกลกฺขณสฺเสว ปริวาโร. ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๐.

“วาระจำนวนมากไม่ได้กล่าวไว้[โดยตรง] วาระจำนวนมากเหล่านั้นพึงทราบอย่างนี้ว่า หอก เรือนงาม ดอกพุดซ้อน สวัสติกะ ดอกไม้กรองบนศีรษะ ถ้วยใส่เครื่องสังเวย ปลาคู่ ตั่งทอง ขอช้าง ปราสาท เสาระเนียด เศวตฉัตร พระขรรค์ พัดใบตาล พัดหางนกยูง แส้จามร กรอบหน้า แก้วมณี ถ้วย พวงดอกมะลิ ดอกบัวขาบ ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกปทุม ดอกบุณฑริก หม้อใส่น้ำเต็ม ถ้วยใส่น้ำเต็ม มหาสมุทร เขาจักรวาล เขาหิมพานต์ เขาสิเนรุ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ดาวนักษัตร ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ลักษณะทุกประการนับจากบริษัทของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้นไปเป็นอย่างต่ำ เป็นบริวารของจักรลักษณะ”

อนึ่ง ดอกบัว ๕ ชนิดที่พบในอรรถกถาของมหาปทานสูตรข้างต้นยังมีข้อความคล้ายคลึงกับชินาลังการฎีกาอีกด้วย แต่มีคำต่างกันเล็กน้อย โดยชินาลังการ (หน้า ๑๗๗) มีรูปว่า นีลุปฺปลํ, รตฺตุปฺปลํ, รตฺตปทุมํ, เสตปทุมํ, ปุณฺฑรีกํ (ดอกบัวขาบ ดอกบัวแดง ดอกปทุมแดง ดอกปทุมขาว ดอกบุณฑริก) นอกจากนั้น คำว่า รตฺตปุณฺฑรีกํ ก็ไม่สมควร เพราะบุณฑริกเป็นบัวขาวอย่างเดียว ไม่มีดอกบุณฑริกสีแดง ดังนั้น ในที่นี้จึงใช้เป็นดอกบัว ๕ ชนิดในข้อ ๑๙-๒๓

๒. ปาฐะว่า ธชปฏากํ (ธงชัยและธงผืนผ้า) ในข้อ ๖๕ ตามฉบับสมันตภัททิกาปัจจุบัน ควรแยกเป็น ๒ ข้อ คือ ข้อ ๖๔ และ ๖๕ เพราะธงทั้งสองมีลักษณะต่างกัน จึงควรเป็นมงคลคนละอย่าง แม้ในคัมภีร์พุทธวงศ์รัตนจังกมนกัณฑ์ ก็กล่าวแยกธงชัยและธงผืนผ้าไว้ทีละอย่างว่า

ยถา ตุยฺหํ มหาวีร ปาเทสุ จกฺกลกฺขณ์

ธชวชิรปฏากา วฑฺฒมานงฺกุสาจิตํ. ขุ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๓๗/๔๔๒.

ข้าแต่พระมหาวีรเจ้า ลายกงจักรที่พระบาทยุคลของพระองค์ ประดับด้วยธงชัย แก้ววิเชียร ธงผืนผ้า บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งไว้บนบ่า และขอช้าง ย่อมงดงาม

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่าควรแยกธงชัยและธงแผ่นผ้าเป็นสองข้อตามพุทธปาทวันทนา

๒. ปาฐะที่กล่าวถึงพญาช้างอุโบสถ และพญาช้างฉัททันต์ ในข้อ ๗๒ ว่า อุโปสถวารณราชา ฉทฺทนฺตหตฺถี พบในสมันตภัททิกาปัจจุบัน แต่ฉบับใบลานของพม่าที่นำมาอ้างไว้ในหนังสือมงคล ๑๐๘ ที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า (ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กาลาโซง, ๒๕๕๔, หน้า ๘๓) พบรูปว่า อุโปสถวารณราชา เหมือนกันทั้งหมด แม้ในฉบับใบลานของไทย เลขที่ ๔๑๓๘/ป/๑๖ ก็กล่าวถึงพญาช้างอุโบสถอย่างเดียว

นอกจากนั้น พุทธปาทวันทนาได้กล่าวถึงช้างอุโบสถเท่านั้น จึงสันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งพุทธปาทวันทนาคงไม่พบข้อความที่กล่าวถึงพญาช้างฉัททันต์ในสมัยนั้น อนึ่ง พญาช้างอุโบสถเป็นพาหนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ไม่ใช่พญาช้างฉัททันต์ ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย มหาสุทัสสนสูตรว่า

ปุน จปรํ อานนฺท รญฺโญ มหาสุทสฺสนสฺส หตฺถิรตนํ ปาตุรโหสิ สพฺพเสโต สตฺตปฺปติฏฺโฐ อิทฺธิมา เวหาสงฺคโม อุโปสโถ นาม นาคราชา. ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๔๖/๑๕๒.

อานนท์ ข้ออื่นยังมีอีก ช้างแก้วซึ่งเป็นช้างเผือก เป็นที่พึ่งของเหล่าสัตว์ มีฤทธิ์ เหาะไปในอากาศได้ เป็นพญาช้างตระกูลอุโบสถ ได้ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทัสสนะ

ด้วยเหตุนี้ จึงควรมีพญาช้างอุโบสถเท่านั้นในข้อ ๗๒

ขอนำข้อความจากชินาลังการฎีกามาเทียบเคียงเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

เหฏฺฐาปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานีติ จกฺกลกฺขณํ นาม ทฺวีสุ ปาทตเลสุ เทฺว จกฺกานิ. เอเกกสฺมึ สหสฺสมตฺตา อรา ยุตฺตา โหนฺติ. เนมิวลยํ สุวณฺณวณฺณํ. นาภิ อินฺทนีลมณิวณฺณา. ตสฺมึ มชฺเฌ จ นาภิปริยนฺเต จ นาภิมุเข จ วฏฺฏเลขา. มชฺเฌ ฉิทฺทํ. จกฺกปริยนฺเต เนมิโต พหิทฺธา วฏฺเฏ สตฺติ, สิริวจฺโฉ, นนฺทิยาวฏฺฏํ, โสวตฺถิโก, วฏฺสกํ, วฑฺฒมานกํ, ภทฺทปีฐํ, องฺกุโส, ปาสาทํ, โตรณํ, เสตจฺฉตฺตํ, ขคฺคํ, ตาลวณฺฏํ, มยูรหตฺถํ, จามรํ, อุณฺหีสํ, ปตฺตํ, มณิ, สุมนทามํ, นีลุปฺปลํ, รตฺตุปฺปลํ, รตฺตปทุมํ, เสตปทุมํ, ปุณฺฑรีกํ, ปุณฺณกลสํ, ปุณฺณปตฺตํ, สมุทฺโท, จกฺกวาฬปพฺพโต, หิมวนฺตปพฺพโต, เมรุปพฺพโต, สูริยมณฺฑลํ, จนฺทมณฺฑลํ, นกฺขตฺตํ, สปริวารา จตุมหาทีปา, สตฺตรตนสมงฺคีจกฺกวตฺติ, ทกฺขิณาวตฺตเสตสงฺขํ, สุวณฺณมจฺฉยุคฬํ, จกฺกาวุธํ, สตฺต มหาคงฺคา, สตฺต กุลปพฺพตา, สตฺต สีทนฺตรสาครา, สุปณฺณราชา, สุสุมาโร, ธชปตากา, สุวณฺณสิวิกา, สุวณฺณวาลพีชนี, เกลาสปพฺพโต, สีหราชา, พฺยคฺฆราชา, วลาหกอสฺสราชา, อุโปสถฉทฺทนฺตหตฺถิราชา, วาสุกีนาคราชา, หํสราชา, อุสภราชา, เอราวณหตฺถิราชา, สุวณฺณมกรํ, จตุมุขสุวณฺณนาวา, สวจฺฉกา เธนู, กึปุริโส, กินฺนรี, กรวีโก, มยูรราชา, โกญฺจราชา, จกฺกวากราชา, ชีวญฺชีวกราชา, ฉ เทวโลกา, โสฬส พฺรหฺมโลกาติ อิเม เอตฺตกา อคฺคมงฺคลลกฺขณา ปาทตเล ปญฺญายนฺติ. ชินา.ฏีกา (บาลี) ๑๗๗

“คำว่า เหฏฺฐาปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานิ (ลายกงจักรเกิดแล้วที่ฝ่าพระบาทเบื้องล่าง) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าจักรลักษณะ เป็นกงจักรสองข้างในฝ่าพระบาททั้งสอง ซี่กำในกงจักรแต่ละข้างประกอบไว้พันหนึ่ง ริมกงมีสีทอง ดุมมีสีเหมือนแก้วอินทนิล มีลวดลายวงกลมในท่ามกลางกงจักร ขอบดุม และปากดุม มีรูตรงกลาง ในภายนอกดุมที่สุดของกงจักรมีสัญลักษณ์มงคลอันงามเลิศเหล่านี้ปรากฏเพียงเท่านี้ คือ

๑)	สตฺติ	หอก
๒)	สิริวจฺโฉ	เรือนงาม
๓)	นนฺทิยาวฏฺฏํ	ดอกพุดซ้อน
๔)	โสวตฺถิกํ	สวัสติกะ
๕)	วฏฺสกํ	ดอกไม้กรองบนศีรษะ
๖)	วฑฺฒมานกํ	บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งไว้บนบ่า
๗)	ภทฺทปีฐํ	ตั่งทอง
๘)	องฺกุโส	ขอช้าง
๙)	ปาสาโท	ปราสาท

๑๐)	โตรณ์	เสาระเนียด
๑๑)	เสตจฺฉตฺตำ	เศวตฉัตร
๑๒)	ขคฺคำ	พระขรรค์
๑๓)	ตาลวณฺฏำ	พัดใบตาล
๑๔)	โมรหตฺถำ	พัดหางนกยูง
๑๕)	จามรำ?	แส้จามร
๑๖)	อุณฺหีสำ	กรอบหน้า
๑๗)	ปตฺตำ	ถ้วย
๑๘)	มณิ	แก้วมณี
๑๙)	สุมนทามำ	พวงดอกมะลิ
๒๐)	นีลุปฺปลำ	ดอกบัวขาบ
๒๑)	รตฺตุปฺปลำ	ดอกบัวแดง
๒๒)	รตฺตปทุมำ	ดอกปทุมแดง
๒๓)	เสตปทุมำ	ดอกปทุมขาว
๒๔)	เสตุปฺปลำ	ดอกบัวขาว
๒๕)	ปุณฺฑรีกำ	ดอกบุณฑริก
๒๖)	ปุณฺณฆโฏ	หม้อใส่น้ำเต็ม
๒๗)	สมุทฺโท	มหาสมุทร
๒๘)	จกฺกวาฬปพฺพโต	เขาจักรวาล
๒๙)	หิมวนฺตปพฺพโต	เขาหิมพานต์
๓๐)	เมรุปพฺพโต	เขาสิเนรุ
๓๑)	สูริยมณฺฑลำ	ดวงอาทิตย์
๓๒)	จนฺทมณฺฑลำ	ดวงจันทร์
๓๓)	นกฺขตฺตำ	ดาวนักษัตร
๓๔-๓๗)	สปริวารา จตุมหาทีปา	ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และทวีปน้อย
๓๘)	สตฺตรตนสมงฺคีจกฺกวตฺติ	พระเจ้าจักรพรรดิผู้เพียบพร้อมด้วยรัตนะ ๗
๓๙)	ทกฺขิณาวฏฺฏเสตสงฺขำ	สังข์ขาวเวียนขวา
๔๐)	สุวณฺณมจฺฉยุคฬำ	ปลาทองคู่
๔๑)	จกฺกาวุธำ	กงจักร
๔๒-๔๘)	สตฺต มหาคงฺคา	แม่น้ำ (สระน้ำ) ใหญ่ ๗ แห่ง
๔๙-๕๕)	สตฺต กุลปพฺพตา	ขุนเขา ๗ ลูก
๕๖-๖๒)	สตฺต สีทนฺตรสาครา	ทะเลสีทันดร ๗ แห่ง
๖๓)	สุปณฺณราชา	พญาครุฑ
๖๔)	สุสุมารโก	จระเข้

๖๕) ธชปฏากา ธงชัยและธงผืนผ้า
๖๖) สุวณฺณสิวิกา วอทอง
๖๗) สุวณฺณวาลวีชนี แส้จามรทอง
๖๘) เกลาสปพฺพโต ภูเขาไกรลาส
๖๙) สีหราชา พญาราชสีห์
๗๐) พฺยคฺฆราชา พญาเสือโคร่ง
๗๑) วลาหกอสฺสราชา พญาม้าวลาหก
๗๒) อุโปสถฉทฺทนฺตหตฺถิราชา พญาช้างอุโบสถและพญ้าช้างฉัททันต์
๗๓) วาสุกีนาคราชา พญานาควาสุกี
๗๔) หํสราชา พญาหงส์
๗๕) อุสภราชา พญาวัว
๗๖) เอราวณหตฺถิราชา พญาช้างเอราวัณ
๗๗) สุวณฺณมกรํ มังกรทอง
๗๘) จตุมุขสุวณฺณนาวา สำเภาทองสี่หน้า
๗๙) สวจฺฉกา คาวี แม่โคนม
๘๐) กึปุริโส กินนร
๘๑) กินฺนรี กินนรี
๘๒) กรวีโก นกการเวก
๘๓) มยูรราชา พญานกยูง
๘๔) โกญฺจราชา พญานกกระเรียน
๘๕) จกฺกวากราชา พญานกจากพราก
๘๖) ชีวญฺชีวกราชา พญานกโพระดก
๘๗-๙๒) ฉ เทวโลกา เทวโลก ๖ ชั้น
๙๓-๑๐๘) โสฬส พฺรหฺมโลกา พรหมโลก ๑๖ ชั้น

ข้อความในคัมภีร์พุทธปาทวันทนา แต่งเป็นคาถาประพันธ์ มี ๑๒ บท ดังนี้

๑. ปาเทสุ ยสฺส ชาตานิ เทฺว จกฺกานิ สกมฺมโต
นานากาเรหิ ปุณฺณานิ วนฺเท ตํ ปุริสุตฺตมํ.

ลายกงจักรทั้งสองอันสมบูรณ์ด้วยลักษณะต่างๆ ปรากฏแล้วด้วยกรรมของตนในฝ่าพระบาทของพระมหาบุรุษพระองค์ใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระมหาบุรุษพระองค์นั้น

๒. สตฺติ จ สิริวจฺโฉ จ นนฺทิยาวฏฺฏเมว จ
โสวตฺถิโก วฏฺโส จ วฑฺฒมานญฺจ ปีฐกํ.

หอก เรือนงาม ดอกพุดซ้อน สวัสติกะ ดอกไม้กรองบนศีรษะ บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งไว้บนบ่า ตั่งทอง (๑-๗)

๓. องฺกุสญฺเจว ปาสาโท โตรณํ ฉตฺตเมว จ
ขคฺโค จ ตาลวณฺฏญฺจ โมรหตฺถกพีชนี.

ขอช้าง ปราสาท เสาระเนียด ฉัตร พระขรรค์ พัดใบตาล พัดหางนกยูง (๘-๑๔)

๔. อุณฺหีสํ มณิ ปตฺตญฺจ ทามํ นีลุปฺปลํ ตถา
รตฺตเสตุปฺปลญฺเจว ปทุมํ ปุณฺฑริกํ ตถา.

กรอบหน้า แก้วมณี ถ้วย พวงดอกไม้ ดอกบัวขาบ ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกปทุม ดอกบุณฑริก (๑๕-๒๓)

๕. ปุณฺณฆโฏ ปุณฺณปาติ สมุทฺโท จกฺกวาฬกํ
หิมวา สิเนรุ เจว สูริโย จนฺทิมา ตถา.

หม้อใส่น้ำเต็ม ถ้วยใส่น้ำเต็ม มหาสมุทร เขาจักรวาล เขาหิมพานต์ เขาสิเนรุ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ (๒๔-๓๑)

๖. นกฺขตฺตา จตฺโร ทีปา ทฺวิสหสฺสปริตฺตกา
จกฺกวตฺติ เสตสงฺโข มจฺฉานํ ยุคฬ ตถา.

ดาวนักษัตร ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ และทวีปน้อย ๒,๐๐๐ พระเจ้าจักรพรรดิ สังข์ขาว ปลาคู่ (๓๒-๓๙)

๗. จกฺกํ สตฺต มหาคงฺคา มหาเสลา มหาสรา
สุปณฺณโก สุสุมาโร ธโช ปฏากเมว จ.

กงจักร แม่น้ำใหญ่ ๗ แห่ง ขุนเขา ๗ ลูก สระน้ำใหญ่ ๗ แห่ง พญาครุฑ จระเข้ ธงชัย ธงผืนผ้า (๔๐-๖๕)

๘. ปาฏงฺกี วาลวีชนี เกลาสปพฺพโต ตถา
สีหราชา พฺยคฺฆราชา วลาโห จ อุโปสโถ.

วอ แส้จามร ภูเขาไกรลาส พญาราชสีห์ พญาเสือโคร่ง ม้าวลาหก ช้างอุโบสถ (๖๖-๗๒)

๙. วาสุกี นาคราชา จ หโส จ อุสโภ ตถา
เอราวโณ มกโร จ หรินาวา จตุมฺมุขา.

พญานาควาสุกี หงส์ พญาวัว ช้างเอราวัณ มังกร สำเภาทองสี่หน้า (๗๓-๗๘)

๑๐. สวจฺฉกา ตถา คาวี กินฺนโร กินฺนรีปี จ
กรวีโก มยูโร จ โกญฺจราชา ตเถว จ.

แม่โคนม กินนร กินนรี นกการเวก นกยูง พญานกกระเรียน (๗๙-๘๔)

๑๑. จกฺกวากทิโช เจว ชีวญฺชีวกนามโก
ฉ กามาวจรา เทวา พฺรหฺมโลกา จ โสฬส.

นกจากพราก นกโพระดก เทวโลก ๖ ชั้น พรหมโลก ๑๖ ชั้น (๘๕-๑๐๘)

๑๒. เอตานฏฺฐุตฺตรสตํ ลกฺขณานิ มเหสิโน
ปาเทสุ ยสฺส ทิสฺสนฺเต วนฺเท ตํ ปุริสาสภํ.

ลักษณะ ๑๐๘ เหล่านี้ย่อมปรากฏในฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เป็นบุรุษสูงสุดพระองค์นั้น

มหาบุรุษได้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ดังนั้น ลักษณะทั้งสาม คือ ลักษณะที่ส้นพระบาทยาว พระองคุลียาว และพระวรกายตั้งตรงดุจสรีระของพรหม จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีอายุยืน เป็นผลของกรรมนั้น

อนึ่ง มหาบุรุษได้ให้ของเคี้ยวของบริโภคเป็นต้นที่ประณีตและมีรสอร่อย ทั้งแก่คนมีที่พึ่งและคนขาดที่พึ่งในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะที่พระมังสะอูมเต็มในที่ ๗? สถาน [คือ หลังพระหัตถ์ ๒ หลังพระบาท ๒ พระอังสา ๒ ลำพระศอ ๑] และลำพระศอกลมเท่ากันตลอด จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้ได้รับปัจจัยสี่อันดีเลิศ เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้สงเคราะห์มหาชนด้วยสังคหวัตถุอันมากมีทานเป็นต้นในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือลักษณะที่ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม และฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีลายวิจิตรดุจตาข่าย จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีบริวารที่สงเคราะห์ดีแล้ว เป็นผลของกรรมนั้น

ความต่างกันของมงคล ๑๐๘ ในคัมภีร์ทั้งสาม แบ่งออกเป็น ๖ ประเด็น ดังนี้

๑. มงคลข้อ ๑๕ ในสมันตภัททิกามีรูปว่า อุณฺหีสं คือ กรอบหน้า แต่ชินาลังการฎีกากล่าวถึงรูปว่า จามรं คือ แส้จามร สันนิษฐานว่าคำว่า จามรं น่าจะเกินมา เพราะในมงคลข้อ ๖๗ ก็กล่าวถึงแส้จามรทองด้วยคำว่า สุวณฺณวาลวีชนี และในพุทธปาทวันทนาก็กล่าวถึงกรอบหน้าไว้ในมงคลข้อ ๑๕ เหมือนสมันตภัททิกา

๒. มงคลข้อ ๑๖ และ ๑๗ ในสมันตภัททิกาและชินาลังการฎีกากล่าวถึงถ้วยและแก้วมณี แต่พุทธปาทวันทนากล่าวสลับกันเป็นแก้วมณีและถ้วย สันนิษฐานว่าผู้แต่งคัมภีร์พุทธปาทวันทนาคงจะพบข้อความที่สลับกัน จึงประพันธ์คาถาตามฉบับที่พบในสมัยนั้น แม้คัมภีร์วชิรโพธิกาฎีกา (ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ, ๒๕๐๓, หน้า ๒๕) ที่อ้างข้อความจากชินาลังการฎีกาก็กล่าวถึงแก้วมณีก่อนหน้าถ้วย แสดงว่าฉบับใบลานของชินาลังการฎีกาบางฉบับคงมีข้อความสลับกัน

๓. การกล่าวถึงดอกบัว ๖ ประเภทในสมันตภัททิกา ทำให้มีจำนวนมงคลเกินจากฎีกาของชินาลังการ ๑ รูป แต่ชินาลังการฎีกาก็มีมงคลเกินมา ๑ รูปเช่นกัน โดยมีแส้จามรซ้ำในมงคลข้อ ๑๕ ดังนั้น เมื่อพุทธปาท-วันทนาแยกธงชัยและธงผืนผ้าออกเป็น ๒ ข้อ ลำดับของมงคลในคัมภีร์ทั้งสามตั้งแต่ข้อ ๖๖ เป็นต้นไปจึงตรงกัน

๔. มงคลข้อ ๖๕ ในสมันตภัททิกาและชินาลังการฎีกากล่าวถึงธงชัยและธงผืนผ้าเป็นมงคลเดียวกัน โดยเป็นบทสมาสว่า ธชปตากา แต่เนื่องจากธงทั้งสองมีลักษณะต่างกัน จึงควรเป็นมงคลคนละอย่าง ดังที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้น

๕. ปาฐะว่า ฉทฺทนฺตหตฺถี (พญาช้างฉัททันต์) ไม่ควรมีในข้อ ๗๒ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

๖. ชินาลังการฎีกา ฉบับพม่า หน้า ๑๘๔ มีรูปว่า จตุมุขสุวณฺณนาวา (รูปสำเภาทองสี่หน้า) แต่ฉบับมหาจุฬาฯ หน้า ๑๗๗ มีรูปว่า จตุมุขพฺรหฺมา (ท้าวมหาพรหมที่มีพระพักตร์สี่ด้าน) สุวณฺณนาวา (สำเภาทอง) ตามฉบับไทยนี้ไม่สมควร เพราะขัดแย้งกับข้อความในสมันตภัททิกาว่า จตุมุขา โสวณฺณนาวา (สำเภาทองสี่หน้า)]

มหาบุรุษได้กล่าววาจาอันประกอบด้วยธรรม [คือ กุศลกรรมบถ ๑๐] และประกอบด้วยประโยชน์ [ประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า] แก่มหาชน ยังมหาชนที่อยู่ในโลกทั้งสิ้นให้อิ่มเอิบด้วยการบูชาธรรมในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่พระบาทนูนดุจสังข์คว่ำ และพระโลมชาติมีปลายงอนขึ้น จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้เลิศในโลกทั้งสิ้น เป็นผลของกรรมนั้น

อนึ่ง มหาบุรุษได้สอนศิลปะเพื่อให้ศิษย์เข้าใจสะดวกรวดเร็วด้วยความตั้งใจ ดังนั้น ลักษณะที่พระชงฆ์เรียวดังแข้งเนื้อทรายจักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้ได้ลาภอันเลิศที่ควรแก่สมณะ เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้เข้าหาบัณฑิตแล้วไต่ถามกุศลธรรมว่า ท่านผู้เจริญ อะไรเป็นกุศลเป็นต้น ในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะที่พระฉวีละเอียด[จนละอองธุลีไม่ติดพระวรกาย] จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีปัญญามาก เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษเป็นคนไม่โกรธ และให้เครื่องลาดที่มีค่ามากในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะที่พระฉวีสีทองจักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้ได้รับเครื่องลาดอันมีค่ามากเป็นต้น เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้นำชนซึ่งพลัดพรากไปนานมาพบกัน ทำบุตรเป็นต้นให้ได้พบกับมารดาเป็นต้นในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะที่พระคุยหะเร้นอยู่ในฝักจักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีบุตรจำนวนมากซึ่งสามารถย่ำยีข้าศึกได้ เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้ทำอุปการะตามสมควรแก่บุคคลนั้นๆ ด้วยความรู้ถึงความสำคัญแห่งความแตกต่างกันของบุคคลในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่พระวรกายเป็นปริมณฑลดุจวงรอบของต้นไทร และเมื่อประทับยืนไม่ต้องน้อมพระองค์ลงก็ทรงลูบจับถึงพระชานุด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสอง จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีทรัพย์และข้าวเปลือกมากเป็นต้น และการดำรงอยู่ในปัจฉิมภพแล้วออกจากครรภ์มารดา เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้แสวงหาความเจริญด้วยศรัทธาเป็นต้นแก่มหาชนในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่พระวรกายท่อนหน้าดุจลำตัวท่อนหน้าของราชสีห์ และร่องพระปฤษฎางค์เต็มเสมอกัน จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีธรรมไม่เสื่อม เป็นผลของกรรมนั้น

อนึ่ง มหาบุรุษไม่เบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือหรือศาสตราเป็นต้นในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะที่เส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดีจักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้ไม่เจ็บป่วยด้วยโรคกระเพาะปัสสาวะอักเสบ เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษเป็นผู้มองดูมหาชนด้วยนัยน์ตาอันผ่องใสเปี่ยมด้วยความรักในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือลักษณะที่ดวงพระเนตรดำสนิท และดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นที่รักของชนหมู่มาก เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษเป็นผู้มีบุญกรรมอันมีจาคะเป็นต้นเป็นเบื้องหน้าในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะที่พระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้ที่มหาชนปฏิบัติคล้อยตาม เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้งดเว้นการพูดเท็จ กล่าวแต่คำจริงในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่เส้นพระโลมาขุมละหนึ่งเส้น และพระอุณาโลม [ขนสีขาวอ่อนในระหว่างพระขนง] จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้ที่มหาชนประพฤติตาม เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้ดำรงอยู่ในฐานะเชื่อมประสาน เว้นขาดคำยุยง กล่าวแต่คำสมานสามัคคีในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่พระทนต์ ๔๐ ซี่ และพระทนต์ไม่ห่าง จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีประชุมชนไม่แตกแยกกัน เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้งดเว้นคำหยาบ กล่าวคำอันเป็นที่รักของชนหมู่มากโดยปกติในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่พระชิวหาใหญ่กว้างยาว และพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีวาจาน่าเชื่อถือ เป็นผลของกรรมนั้น

มหาบุรุษได้งดเว้นคำเพ้อเจ้อ กล่าวแต่คำอันก่อให้เกิดปัญญา ดังนั้น ลักษณะที่พระหนุดุจคางราชสีห์จักบังเกิดแก่พระองค์ การถูกคนอื่นทำลายไม่ได้ เป็นผลของกรรมนั้น

อนึ่ง มหาบุรุษได้งดเว้นมิจฉาชีพที่วิญญูชนตำหนิ ประกอบสัมมาชีพที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญในกาลก่อน ดังนั้น ลักษณะทั้งสอง คือ ลักษณะที่พระทนต์เรียบเสมอกัน และพระเขี้ยวแก้วขาวงาม จักบังเกิดแก่พระองค์ ความเป็นผู้มีบริษัทที่ฝึกได้เป็นอย่างดี เป็นผลของกรรมนั้น

อนึ่ง มหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการเหล่านี้ ย่อมบังเกิดด้วยอานุภาพแห่งกรรมที่กล่าวไว้ของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลาย อานิสงส์ของกรรมเหล่านั้น โปรดทราบว่าได้กล่าวไว้แล้วด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

โปรดทราบสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระพุทธเมตไตรยผู้มีพระวรกายอันเพียบพร้อมด้วยพระอนุพยัญชนะ และมหาบุรุษลักษณะเหล่านี้ จักอุบัติขึ้น

การเสวยสิรินับประมาณมิได้

๔๔. คำว่า สุวณฺณวณฺโณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้มีผิวพรรณดั่งทอง ชื่อว่า สุวัณณวัณณะ หมายความว่า มีผิวพรรณสุกปลั่งดั่งทองชมพูนุทที่หลอมเกลี้ยงเกลา

คำว่า วิคตรชะ คือ ผู้ปราศจากธุลี เพราะธุลีมลทินไม่เปื้อนสรีระ เนื่องจากเป็นผู้มีผิวพรรณละเอียด

คำว่า สุปปภาสะ คือ ผู้มีแสงสว่างสวยงาม กล่าวคือ แผ่ไปรอบทิศทั้งหมด เพราะเป็นผู้ปราศจากธุลีนั้นแหละ

คำว่า ชุตินธระ คือ ผู้ทรงความรุ่งเรือง เพราะเป็นผู้มีแสงสว่างสวยงามนั้นแหละ

คำว่า ยสัคคปัตตะ คือ ผู้ถึงเกียรติยศอันเลิศ หมายความว่า ได้บรรลุยศอันสูงสุด คือ มีบริวารประเสริฐที่สุด

คำว่า สิริมา คือ ผู้ทรงสิริอันมีปัญญา บุญ และความงามแห่งสรีระเป็นต้น

คำว่า อภิรูปะ คือ ผู้มีรูปงาม กล่าวคือ มีรูปอันพิเศษควรบูชายิ่ง เพราะประกอบด้วยความพรั่งพร้อมดังกล่าว

คำว่า สุทัสสนะ (ผู้น่ายล) คือ ผู้มีการดูที่สวยงาม เพราะทำความไม่อิ่มเพื่อมองดูตลอดกัปทั้งสิ้น

คำว่า มหานุภาวะ คือ ผู้มีอานุภาพมากที่ครอบงำอานุภาพของชาวโลกทั้งมวล

คำว่า อสมะ คือ ผู้ไม่มีผู้ใดทัดเทียม

บาทคาถาว่า ชายิสฺสติ พฺราหฺมเณ กุเล (จักเกิดในสกุลพราหมณ์) หมายความว่า จักเกิดในสกุลพราหมณ์ปุโรหิตที่มีชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา อันมีอานุภาพที่ชาวโลกทั้งสิ้นบูชา ซึ่งเพียบพร้อมด้วยสมบัติคือโภคะจำนวนมาก เป็นต้น

๔๕. คำว่า มหัทธนะ คือ ผู้มีทรัพย์มาก กล่าวคือ ไม่มีที่สิ้นสุด

คำว่า มหาโภคะ คือ ผู้มีสมบัติมาก กล่าวคือ สมบัติที่เรียกว่าเครื่องอุปโภคบริโภคที่พึงบริโภคใช้สอยเนืองนิตย์

คำว่า กุลมุตตมะ คือ ผู้มีชาติตระกูลสูงส่ง หมายความว่า ถึงพร้อมด้วยตระกูลสูงส่ง

คำว่า อกฺขิตฺโต แปลว่า ไม่ถูกตำหนิ

คำว่า ชาติวาเทน แปลว่า ด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล คือ ด้วยการพาดพิงถึงวงศ์สกุล หมายความว่า เมื่อผู้อื่นกล่าวว่า ท่านมีชาติอย่างนี้ แต่พระโพธิสัตว์ไม่ถูกตำหนิ คือ ไม่ถูกทอดทิ้งไป ในระหว่างด้วยการกล่าวถึงชาติกำเนิดอย่างนี้ว่า แม้ท่านก็มีชาติอย่างนี้

๔๖. คำว่า สิริวฑฺโฒ (เจริญศรี) เป็นต้นเป็นชื่อของปราสาททั้งหลาย

คำว่า อชิตตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่พระอชิตะ) หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่พระโพธิสัตว์พระนามว่า อชิตะ

คำว่า อุปฺปนฺนา (อุบัติขึ้น) หมายความว่า ปราสาทสี่หลังอันสร้างด้วยรัตนะล้วน จักแทรกแผ่นดินผุดขึ้น

๔๗. คำว่า สพฺพงฺคสมฺปนฺนา (เพียบพร้อมด้วยองคาพยพสมส่วน) หมายความว่า หญิงสาวที่เพียบพร้อมด้วยอวัยวะใหญ่น้อยทั้งปวง ปราศจากโทษทางสรีระ ถึงพร้อมด้วยรูปร่างสัณฐานงดงาม มีผิวพรรณงามล่วงผิวพรรณมนุษย์ แต่ยังไม่ถึงผิวพรรณทิพย์ สมบูรณ์ด้วยลักษณะทุกประการ จักมีแก่พระอชิตะ

บาทคาถาว่า สพฺพาภรณภูสิตา (ประดับด้วยพัสตราภรณ์พร้อมสรรพ) หมายความว่า ตกแต่งด้วยเครื่องประดับอันสำเร็จด้วยบุญฤทธิ์

คำว่า มหา แปลว่า หญิงวัยผู้ใหญ่

คำว่า มชฺฌิมกา แปลว่า หญิงวัยกลางคน

คำว่า จูฬา แปลว่า หญิงวัยกำดัด

ในหญิงเหล่านั้น หญิงที่มีอายุมากกว่าพระโพธิสัตว์ ไม่ควรเห็นว่าหญิงวัยผู้ใหญ่ แม้หญิงทุกนางก็มีอายุน้อยกว่าพระโพธิสัตว์นั้น แต่หญิงเหล่านั้นมีกล่าวไว้เพื่อแสดงนักฟ้อนสามจำพวก [คือ นักฟ้อนวัยผู้ใหญ่ นักฟ้อนวัยกลางคน และนักฟ้อนวัยกำดัด]

คำว่า ปริจาริกา แปลว่า นางสนม

๔๘. บาทคาถาว่า อนูนา สตสหสฺสา แปลว่า นางสนมหนึ่งแสนนางไม่ขาดไม่พร่อง

คำว่า สมลงฺกตา (ประดับตกแต่งแล้ว) หมายความว่า นางสนมเป็นผู้ประดับตกแต่งแล้วเพราะสถานที่ควรประดับทุกแห่งได้รับการประดับ

คำว่า จนฺทมุขี นาม (อัครชายาพระนามว่า จันทมุขี) หมายความว่า หญิงที่เป็นประธานของหญิงทุกนาง จักเป็นอัครชายาพระนามว่า จันทมุขี ของพระโพธิสัตว์นั้น เหมือนดั่งพระนางพิมพาเทวีผู้เป็นพระอัครชายาของพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย

บาทคาถาว่า ปุตฺโต โส พฺรหฺมวฑฺฒโน (พระโอรสนั้นพระนามว่า พรหมวัฒนะกุมาร) หมายความว่า พระโพธิสัตว์นั้นจักมีพระโอรสพระนามว่า พรหมวัฑฒนกุมาร

๔๙. บาทคาถาว่า รมิสฺสติ รติสมฺปนฺโน, โมทมาโน มหาสุเข (พระองค์จักเพียบพร้อมด้วยความเพลิดเพลิน บันเทิงรื่นรมย์ใจอยู่ในสุขอันใหญ่หลวง) หมายความว่า พระโพธิสัตว์เมื่อบันเทิงอยู่อย่างนี้ เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความรื่นรมย์ในกามคุณ ๕ อันถึงความไพบูลย์กว่าความรื่นรมย์ของมนุษย์ เปรียบดั่งครอบงำความรื่นรมย์ของทวยเทพ จักเพลิดเพลินด้วยสุขทั้งทางกายและทางใจอันใหญ่หลวง คือ จักเสวยสุข เพราะเกิดความสุขเสมอในสมบัติที่ทำอย่างประณีตเป็นปทัสถานของสุขอันละเอียดยิ่งใหญ่ โดยไม่อาจกำหนดกล่าวพรรณนาได้แม้ด้วยญาณของพระสัมพุทธเจ้า

คำว่า อนุภุตฺวา ยสํ สพฺพํ, นนฺทเน วาสโว ยถา (เสวยเกียรติยศทั้งมวลประดุจท้าววาสพเสพทิพยสุขอยู่ในสวนหลวงนันทวัน) หมายความว่า พระโพธิสัตว์จักเสวยเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ คือความถึงพร้อมแห่งอิสริยยศและบริวาร เปรียบดั่งประมวลโลกทั้งสิ้นไว้ เป็นเช่นกับท้าวสักกเทวราชเสวยยศอันเป็นทิพย์อยู่ในสวนหลวงนันทวันอันน่ารื่นรมย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

๕๐. คำว่า กทาจิ (ในกาลบางคราว) หมายความว่า ครั้งหนึ่งในกาลที่พระโพธิสัตว์เสวยสมบัติอยู่ครองเรือนแปดพันปี ได้ถึงความแก่กล้าแห่งปัญญา

คำว่า รติมตฺถาย คจฺฉ อุยฺยาน กีฬิตุ[๑๑๘] แปลว่า ครั้นเสด็จประพาสอุทยานเพื่อสำราญพระหฤทัย)

---

[๑๑๘]คำว่า รติมตฺถาย ตัดบทเป็น รติ + อตฺถาย ลง มฺ อาคมเพื่อห้ามการสนธิเป็นรูปว่า รติตฺถาย ในคัมภีร์อรรถกถาจึงอธิบายว่า รติอตฺถาย

คำว่า อุยฺยาน กีฬิตุ ตัดบทเป็น อุยฺยาเน + กีฬิตุ ลบสระ เอ ใน เน และลง อ อักษรเป็นอาคมด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๗) ว่า เอโอนม วณฺเณ (ในที่อักษรอยู่หลัง ให้แปลง เอ และ โอ เป็น อ) ดังตัวอย่างในพระบาลีว่า

-ทิสฺวา ยาจกมาคเต (เห็นยาจกผู้มาแล้ว) = ทิสฺวา ยาจเก อาคเต

-ทิสฺวา ปณฺฑิตมาคเต (เห็นบัณฑิตผู้มาแล้ว) = ทิสฺวา ปณฺฑิเต อาคเต

-อกรมฺหส เต กิจฺจ? (พวกเราได้กระทำกิจของท่านแล้ว) = อกรมฺหเส เต กิจฺจ

-อคฺคมกฺขายติ (กล่าวว่าเลิศ) = อคฺโค + อกฺขายติ

-ปจฺจยาการเมว (ปัจจยาการนั่นแหละ) = ปจฺจยากาโร + เอว

-หิยฺยตฺตนํ (บุญที่มีเมื่อวานนี้) = หิยฺโย + ตนํ

-ปาตราโส (การบริโภคในเวลาเช้า) = ปาโต + อาโส

-ปาตมนุสิฏฺโฐ (สั่งสอนแล้วในเวลาเช้า) = ปาโต + อนุสิฏฺโฐ

๕๑. คำว่า รติวินาสเน (อันขจัดความยินดีในกาม) เป็นต้น มีสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาเห็นการออกบวชอันเป็นธรรมดาของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย และนิมิต ๔ อัน ขจัดความยินดีในกาม จึงพิจารณาเห็นโทษในวัตถุกามและกิเลสกาม จักเสด็จออกผนวช

คำว่า ชิณฺณำ (คนแก่) คือ คนที่มีรูปคร่ำคร่าด้วยชรา ซึ่งเทวดาแสดงไว้ในอากาศ

คำว่า พฺยาธิตญฺเจว (คนเจ็บ) คือ คนที่ถูกความเจ็บป่วยครอบงำ

คำว่า คตมายุกำ (คนตายที่สิ้นอายุขัย) คือ คนที่มีอายุสังขารหมดสิ้นไป

คำว่า สุขิตำ (ผู้มีความสุข) หมายความว่า ผู้มีความสุขด้วยสุขที่เกิดจากการออกบวช หรือด้วยสุขอันดีเลิศของสมณะ[๑๑๙] ๘ ประการ

-กกุสนฺธ โกณาคมโน (พระกกุสันธะและพระโกณาคมน์) = กกุสนฺโธ + โกณาคมโน

[๑๑๙]สุขอันดีเลิศของสมณะ เรียกว่า สมณสุข มี ๘ ประการ คือ

๑. ความไม่หวงแหนทรัพย์และข้าวเปลือก

๒. การแสวงหาบิณฑบาตอันปราศจากโทษ [คือ การประจบตระกูล และการบริโภคโดยไม่พิจารณาปัจจเวกขณะ]

๓. การฉันบิณฑบาตอันสงบ[โดยดับรสตัณหาด้วยการพิจารณาปัจจเวกขณะ]

๔. ความไม่เดือดร้อนที่เกิดจากการบีบคั้นชาวเมืองในเมื่อราชตระกูลบีบคั้นชาวเมืองแล้วยึดทรัพย์ที่มีค่าหรือรวงข้าวและกหาปณะเป็นต้น [เพราะเป็นผู้ไม่เสียภาษี]

๕. การปราศจากความเพลิดเพลินยินดีในเครื่องใช้

๖. การปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น [เพราะไม่มีเครื่องใช้อื่นนอกจากบริขาร ๘]

๗. การไม่คลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา

๘. การไม่ถูกขัดขวางในทิศทั้ง ๔ [เพราะไม่ต้องกลัวว่าโจรจะปล้นหรือเสียภาษี เนื่องจากเดินทางไปด้วยบริขาร ๘ เท่านั้น]

ดังข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

อฏฺฐิมานิ สมณสุขานิ นาม ธนธญฺญปริคฺคหาภาโว อนวชฺชปิณฺฑปริเยสนภาโว, นิพฺพุตปิณฺฑภุญฺชน-ภาโว, รฏฺฐำ ปีเฬตฺวา ธนสารำ วา สีสกหาปณาทีนิ วา คณฺหนฺเตสุ ราชกุเลสุ รฏฺฐปีฬนกิเลสาภาโว, อุปกรเณสุ นิจฺฉนฺทราคภาโว, โจรวิโลเป นิพฺภยภาโว, ราชราชมหามจฺเจหิ อสำสฏฺฐภาโว จตูสุ ทิสาสุ อปฺปฏิหตภาโวติ. (อภิ. อ.(บาลี) ๑/๓๙)

“ขึ้นชื่อว่าสมณสุขมี ๘ อย่างเหล่านี้ คือ ความไม่หวงแหนทรัพย์และข้าวเปลือก, การแสวงหาบิณฑบาตอันปราศจากโทษ, การฉันบิณฑบาตอันสงบ, ความไม่เดือดร้อนที่เกิดจากการบีบคั้นชาวเมืองในเมื่อราชตระกูลบีบคั้นชาวเมืองแล้วยึดทรัพย์ที่มีค่าหรือรวงข้าวและกหาปณะเป็นต้น, การปราศจากความเพลิดเพลินยินดีในเครื่องใช้, การปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น, การไม่คลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา และการไม่ถูกขัดขวางในทิศทั้ง ๔”

คำว่า สัพพภูตานุกัมปกะ คือ ผู้อนุเคราะห์ชาวโลกทั้งปวง

อีกอย่างหนึ่ง สัพพภูตานุกัมปกะ[๑๒๐] คือ ผู้พิจารณาเห็นสัตว์ที่ไปสู่วัฏฏะทั้งหมดแล้วหวั่นไหวด้วยกรุณาโดยอาศัยวัฏฏทุกข์ที่สัตว์เหล่านั้นเสวยอยู่

๕๒. คำว่า นิพฺพินฺโท แปลว่า ทรงเบื่อหน่าย

คำว่า อนเปกฺโข (ปราศจากเยื่อใย) หมายความว่า ปราศจากความพอใจในตัณหา

คำว่า อนุตตระ (ยอดเยี่ยม) คือ ไม่มีแม้ธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเป็นธรรมสูงสุดในธรรมทั้งปวง

คำว่า สนฺติ (สงบ) คือ พระนิพพาน กิเลสทั้งปวงอาศัยพระนิพพานนั้นย่อมสงบ คือระงับไป ดังนั้น พระนิพพานนั้นจึงได้ชื่อว่า สันติ (ที่สงบของกิเลสทั้งปวง)

พระนิพพานได้ชื่อว่า ปทะ (ทาง, เหตุ) โดยความหมายว่า เป็นที่รองรับพระสัพพัญญุต-ญาณเป็นต้นอีกด้วย

คำว่า สันติปทะ คือ ทางสงบ

ในเรื่องนั้นมีคำกล่าวตามลำดับว่า ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์เมตไตรยดำรงอยู่ในสัมปทา ๓ ในเบื้องต้นตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว จึงได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ซึ่งมีประการดังกล่าว บำเพ็ญบารมี ตลอด ๑๖ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป จึงได้รับพยากรณ์จากสำนักของพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลายอีกด้วย ทรงประพฤติธรรมเหล่านี้ คือ :-

-สมาทาน (การถือมั่น) ๓ คือ กรุณาที่เป็นไปอย่างนี้ว่า เราหมกไหม้ในนรกแม้ตลอดกัป เพื่อประโยชน์แก่สัตว์แต่ละอย่างในสัตว์ที่อยู่ในโลกทั้งสิ้น พึงเปลื้องให้พ้นจากทุกข์, ความเอ็นดูที่เป็นไปอย่างนี้ว่า เราพึงให้สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ในสมบัติของพระจักรพรรดิราช และความอนุเคราะห์ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า เราพึงเปลื้องสรรพสัตว์จากทุกข์แล้วให้ดำรงอยู่ในอรหัตตผล

-จริตสมาทาน (การถือเอาความประพฤติ ๓) คือ การประพฤติทานให้แก่ยาจกผู้มาขอโดยไม่เหลือไว้เพื่อตน, การสมาทานศีลโดยสละชีวิต และการประพฤตินอบน้อมต่อผู้ใหญ่คือการบำรุงมารดาบิดาเป็นต้นโดยประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐

---

[๑๒๐]คำว่า สพฺพภูตานุกมฺปก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้อนุเคราะห์ชาวโลกทั้งปวง = สพฺพภูตานำ อนุกมฺปโกติ สพฺพภูตานุกมฺปโก (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

-ผู้พิจารณาเห็นสัตว์ทั้งหมดแล้วหวั่นไหว[ด้วยกรุณา] = สพฺพวฏฺฏคามิภูตำ อนุคนฺตฺวา กรุณาย กมฺปตีติ สพฺพภูตานุกมฺปโก (สพฺพภูต บทหน้า + อนุ บทหน้า + กปิ ธาตุ = หวั่นไหว + ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

-โพธิสัตตปหาน (การขจัดกิเลสของพระโพธิสัตว์) ๓ คือ การขจัดกิเลสด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะ

-พุทธการกธรรม (ธรรมกระทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) ๔ คือ ความเพียรอันมั่นคง การหลีกเลี่ยงจากทางผิด ความตั้งใจมั่นไม่หวนกลับ และการประพฤติประโยชน์เกื้อกูล

-ปฏิปทา ๕ คือ การสมาทานอย่างมั่นคง ความเป็นผู้มีจิตไม่หวั่นไหว การประพฤติมุ่งหน้าไม่หวนกลับ การเป็นผู้นำ และการประพฤติประโยชน์เกื้อกูล

-อัธยาศัย ๖ คือ อัธยาศัยในความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง ออกจากกาม ปลีกวิเวก และหลุดพ้น เพราะพระโพธิสัตว์ทรงพิจารณาเห็นโทษในความโลภ ความโกรธ ความหลง การครองเรือน การคลุกคลี และภพทั้งปวง

-อวีติกกมสมาทาน (การถือเอาไม่ล่วงละเมิด) ๗ คือ การไม่ก้าวล่วงสมาทานบารมีแม้สละชีวิต การไม่ละการให้แม้เมื่อตกอยู่ในอเวจีมหานรก การไม่ละอธิษฐานจิตมั่นแม้เมื่ออัตภาพถูกทำกระจัดกระจายเป็นจุณวิจุณ การไม่ล่วงศีลแม้เมื่อถูกบดอวัยวะใหญ่น้อยเหมือนท่อนอ้อยถูกบดอยู่ที่ช่องเครื่องจักร การไม่ทำลายความสำรวมแม้จะสละราชสมบัติอันยิ่งใหญ่ การไม่ทำความโกรธแค้นต่อผู้อื่นแม้เมื่อถูกตัดหูหรือจมูกด้วยคมดาบ และความไม่สะดุ้งแม้เมื่อผู้อื่นสร้างความสะดุ้งกลัวด้วยรูปที่น่ากลัว คือบุรุษหลายร้อยยืนถือหอกรายรอบอยู่ทั้งสี่ทิศ และยักษ์เป็นต้น

-มหาปุริสวิตก (ความดำริของมหาบุรุษ) ๘ อย่าง คือ ความเป็นผู้ต้องการละความมักมาก ความเป็นผู้ต้องการประพฤติคุณคือความปรารถนาน้อย ความเป็นผู้ต้องการละความโลภ ความเป็นผู้ต้องการเจริญความสันโดษ ความเป็นผู้ต้องการละการอยู่ร่วมกับหมู่คณะ ความเป็นผู้ต้องการเพิ่มพูนความสงัด ความเป็นผู้ต้องการละความยินดีในกิเลสที่ทำให้เนิ่นช้า และความเป็นผู้ต้องการดำรงมั่นในธรรมที่ไม่ทำให้เนิ่นช้า

-โพธิปธาน (ความเพียรเพื่อตรัสรู้) ๙ คือ ความเพียรในการสำรวมศีล ความเพียรในการรักษาฌาน ความเพียรในการขจัดนิวรณ์นั้น ความเพียรในการอบรมอนุปัสสนา ๓ (คือ อนิจจา-นุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา) ความเพียรในการระมัดระวังการอยู่ร่วมกับผู้ควรเคารพ ความเพียรเพื่อความรู้ด้วยการสอบถาม ความเพียรในการประกอบทาน ความเพียรไม่ท้อถอยในการบากบั่น ความเพียรคือตั้งใจไว้มั่นไม่กำเริบ พระองค์ทรงอบรมบ่มโพธิสมภารกล่าวคือ บารมี ๓๐ ทัศ โดยจำแนกเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี ทรงถือเอายอดบารมีด้วยการบริจาคบุตรภรรยาเป็นต้นในอัตภาพสุดท้าย อันเช่นกับ

อัตภาพของพระเจ้าเวสสันดรแล้ว ได้บังเกิดในดุสิตเทวโลกในภพที่สอง (นับถอยหลังจากปัจฉิม-ภวิกภพ) ดำรงอยู่ในดุสิตเทวโลกนั้นจนตลอดอายุขัย เมื่อพุทธโกลาหลอุบัติขึ้นแล้วตามนัยที่กล่าวไว้ก่อน ได้รับอัญเชิญจากเทวดาในหมื่นจักรวาล ห้อมล้อมด้วยเทวดาชั้นดุสิตนั่นแล ออกจากเมืองดุสิตแล้วทรงอาศัยพราหมณ์ปุโรหิตนามว่า สุพรหม ผู้แนะนำอรรถและธรรมแก่พระเจ้าสังขะในเกตุมดีราชธานี ผู้มีชาติกำเนิดดีทั้งฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา ไม่มีใครจะคัดค้านตำหนิได้ตลอดเจ็ดชั่วบรรพบุรุษ ผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก ถึงพร้อมด้วยยศประมาณไม่ได้ ประจักษ์?แล้วในโลกทั้งสิ้น ได้รับเคารพบูชาจากชนทั้งปวง พระราชาทรงกระทำสักการะ ได้บำเพ็ญบารมีมาแล้ว มีกุศลมูลหนาแน่น เกิดเป็นภพสุดท้าย [พระโพธิสัตว์]ทรงถือเอาปฏิสนธิในครรภ์ของนางพราหมณีชื่อพรหมวตีผู้เป็นเช่นนั้นนั่นเอง ในยามเช้าตรู่วันอุโบสถคือวันเพ็ญเดือน ๘ ยังหมื่นโลกธาตุให้หวั่นไหวแสดงปาฏิหาริย์ ๓๒ อย่าง อยู่ในครรภ์ ๑๐ เดือนแล้ว เมื่อล่วงไป ๑๐ เดือนจึงออกจากครรภ์มารดา ใกล้ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ยืนบนพื้นปฐพี[พ้นไป]จากหัตถ์ของท้าวมหาพรหมและท้าวมหาราชเป็นต้น เหลียวมองดูทิศ บรรลือสีหนาทตามนัยที่กล่าวแล้ว เมื่อเจริญเติบโตด้วยบริวารหมู่ใหญ่ จักถึงการเจริญวัยเป็นผู้รู้ความตามลำดับ

ครั้งนั้น ปราสาท ๔ หลังสร้างด้วยรัตนะ ๗ ประการ จักแทรกมหาปฐพีผุดขึ้นด้วยบุญญานุภาพของพระองค์ ในปราสาทเหล่านั้น หลังหนึ่งชื่อว่า สิริวัฑฒะ หลังหนึ่งชื่อว่า วัฑฒ-มานะ หลังหนึ่งชื่อว่า สิทธัตถะ หลังหนึ่งชื่อว่า จันทกะ แต่ละหลังมีเจ็ดชั้น ในแต่ละชั้นมีเรือนยอดหนึ่งพันสำเร็จด้วยทอง เงิน แก้วประพาฬ แก้วผลึก แก้วทับทิม เพชรตาแมว และรัตนะล้วน ปราสาทแต่ละหลังแวดล้อมด้วยกำแพงแก้วเจ็ดชั้น

ในกำแพงแก้วเหล่านั้น กำแพงปราสาทชั้นหนึ่งสร้างด้วยรัตนะคือทองคำ ชั้นหนึ่งสร้างด้วยเงิน ชั้นหนึ่งสร้างด้วยแก้วประพาฬ ชั้นหนึ่งสร้างด้วยแก้วผลึก ชั้นหนึ่งสร้างด้วยแก้วทับทิม ชั้นหนึ่งสร้างด้วยเพชรตาแมว ชั้นหนึ่งสร้างด้วยรัตนะล้วน ที่กำแพงแก้วทั้งเจ็ดชั้นนั้น มีเสาระเนียดเจ็ดแถว แถวเสาระเนียดเงินมีอยู่ที่กำแพงทองคำ แถวเสาระเนียดทองคำมีอยู่ที่กำแพงเงิน แถวเสาระเนียดแก้วผลึกมีอยู่ที่กำแพงแก้วประพาฬ แถวเสาระเนียดแก้วประพาฬมีอยู่ที่กำแพงแก้วผลึกนั้น แถวเสาระเนียดเพชรตาแมวมีอยู่ที่กำแพงแก้วทับทิม แถวเสาระเนียดแก้วทับทิบมีอยู่ที่กำแพงเพชรตาแมวนั้น แถวเสาระเนียดรัตนะล้วน จักมีอยู่ที่กำแพงรัตนะล้วน

แม้ในมุมทั้งสี่ของเสาระเนียดนั้น ก็มีเถาวัลย์ ดอกปทุม ไผ่แก้ว และพวงแก้ว เป็นเพดานแก้ว ห้อยลงแยกๆ กัน อยู่ในที่ราวพันศอกถัดจากยอด ที่ปลายไผ่แก้วโดยรอบมีธงชัยและธงแผ่นผ้าที่งดงามด้วยสีต่างๆ โบกสะบัด ประดับงดงามอยู่ที่ปราสาท ข่ายกระดิ่งสำเร็จด้วยรัตนะล้วนห้อยอยู่ที่ขอบรัตนะโดยรอบ ส่งเสียงอันเป็นเช่นกับด้วยทิพยสังคีต ชาวพระนครทั้งสิ้นต่างร่าเริงบันเทิง

ยินดียิ่งด้วยเสียงกระดิ่งเหล่านั้นซึ่งกระทบกันระหว่างธงชัยและธงแผ่นผ้า ราวกะเสียงทิพย์ของคนธรรพ์ตลอดทิวาราตรี

อนึ่ง แสงสีที่เปล่งออกจากปราสาทเหล่านั้น งามกระจ่างเหมือนกลุ่มแสงที่กระจายออกด้วยแสงสว่างนั้นปราสาทจึงเปล่งปลั่งเหมือนสวนตาลและป่าสาระเป็นต้นที่ไฟติดทั่ว ปราสาทเหล่านั้นล้วนงดงามด้วยเรือนยอดหนึ่งพัน ซึ่งสร้างด้วยแก้วประพาฬ แก้วอินทนิล แก้วผลึก และแก้วทับทิมเป็นต้น เหมือนสุวรรณบรรพตถูกศรร้อยเล่มของพระอินทร์เสียบไว้ ที่ฝาผนังของปราสาทเหล่านั้น รอบด้านมีเถาจิตรลดาแก้วมณีเขียว เถาลายมังกรทำด้วยรัตนะล้วน กลุ่มพยัคฆ์ กลุ่มราชสีห์ กลุ่มม้า กลุ่มช้าง กลุ่มรถ กลุ่มนกกระเรียน กลุ่มนกยูง กลุ่มครุฑ กลุ่มนาค กลุ่มนกกระยาง กลุ่มปลา กลุ่มเทพ กลุ่มพรหม กลุ่มปราสาท เทือกเขา กลุ่มมหาสมุทร กลุ่มแม่น้ำ กลุ่มนคร และลายวนเวียนห้ารอบเป็นต้น ซึ่งแบ่งแยกไว้เป็นอย่างดี

อนึ่ง ฝนทิพย์จักตกเสมอไม่ขาดสายโอบล้อมเถาวัลย์และดอกปทุมไว้ ที่พื้นแต่ละชั้นในปราสาทเหล่านั้น มีห้องชั้นละเจ็ดพันห้อง ก่อสร้างด้วยแก้วไพฑูรย์ที่จัดแจงอย่างดี มีบัลลังก์ชั้นละเจ็ดพัน มีเศวตฉัตรเป็นกลุ่มรัตนะทำด้วยรัตนะเจ็ดประการชั้นละเจ็ดพัน มีพรมปูพื้นมีค่ามากอันได้แก่ พรมขนยาว พรมขาวนุ่ม พรมลายดอกไม้ พรมมีชายสองด้าน พรมทอปักลาย พรมไหมแกมรัตนะ พรมขนสัตว์ผสมไหม และพรมขนสัตว์ล้วนเป็นต้น งามตระการด้วยสีสรรมากมายชั้นละเจ็ดพัน มีที่นอนอันวิจิตรด้วยรัตนะชั้นละเจ็ดพันโกฏิ

ที่ปราสาทแต่ละหลัง มีช้างพลายที่มีช้างตัวประเสริฐชั้นละเจ็ดพัน ประดับด้วยอลงการพร้อมสรรพ งามด้วยเครื่องประดับคือธงทองคำที่ชูไสว มีสีอ่อนไม่ผสม คลุมด้วยข่ายทอง หุ้มหนังม้าอาชาไนยที่มีพญาม้าวลาหกเป็นประมุข ประดับด้วยเครื่องประดับทองคำ มีหนังเป็นรัตนะล้วนสวมอยู่ มีชั้นละเจ็ดพัน รถที่ประดับด้วยธงที่ชูไสวสำเร็จด้วยรัตนะเจ็ดประการเช่นกัน งามด้วยเครื่องประดับพร้อมสรรพ มีสีอ่อนไม่ผสม ยังปราสาททั้งสิ้นให้จมลงในกลุ่มแสงของตน จอดอยู่ชั้นละเจ็ดพัน

ในปราสาทแต่ละชั้น มีสตรีนักฟ้อนชั้นละเจ็ดพันนางซึ่งเปรียบด้วยเทพอัปสร ประดับด้วยเครื่องอลงการพร้อมสรรพ ผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้ฉลาดในการฟ้อนขับและบรรเลงเป็นต้น ถือดุริยางค์ที่มีองค์ ๕ เป็นผู้มีชาติบริสุทธิ์ ในสตรีเหล่านั้น สตรีที่งามเลิศกว่าทั้งหมดเป็นอัครมเหสีนามว่า จันทมุขี มีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงาม ไม่สูงต่ำเกินไป ไม่ผอมอ้วนเกินไป ไม่ดำขาวเกินไป พ้นไปจากวรรณะมนุษย์แต่ไม่ถึงวรรณะทิพย์ อนึ่ง กลิ่นจันทน์หอมกระจายออกจากสรีระของนาง กลิ่นดอกอุบลโชยออกจากปาก รัศมีสรีระแผ่ซ่านไปถึง ๑๒ ศอก

สัมผัสแห่งสรีระเปรียบด้วยสัมผัสปุยฝ้ายและปุยนุ่น จักเป็นสตรีมีความงาม[๑๒๑] ๕ อย่าง เป็นผู้เกิดในภพสุดท้าย

อนึ่ง โอรสของพระโพธิสัตว์นั้นนามว่า พรหมวัฑฒนกุมาร แม้กุมารนั้นก็เป็นผู้มีบารมีเต็มจักเกิดเป็นภพสุดท้ายเหมือนราหุลกุมารฉะนั้น เหล่าบุตรอันมีกุมารนั้นเป็นประมุขมีประมาณพันคน ในปราสาทแต่ละหลังมีหม้อทรัพย์สี่หม้อประมาณหนึ่งโยชน์ เป็นรัตนะล้วนตามที่ได้กล่าวไว้แล้วตั้งอยู่ ที่มุมทั้งสี่ ต้นกัลปพฤกษ์สี่ต้นแทรกแผ่นดินผุดขึ้น งามตระการด้วยผ้าหลากชนิดและอุปกรณ์เครื่องประดับต่างๆ พระโพธิสัตว์ประดับตกแต่งแล้ว ประดับประดาด้วยเครื่องอลงการพร้อมสรรพ มีหมู่นารีผู้พร้อมพรั่งด้วยรูปสมบัติที่หาอุปมาไม่ได้แวดล้อม จักอยู่เสวยสมบัติหนึ่งพันปี ณ ปราสาทแต่ละหลัง ประหนึ่งว่าเป็นเทพเอง ฉะนั้น

ในกาลนั้น พระราชาในแปดหมื่นสี่พันพระนครมีนครเกตุมดีเป็นประธานในชมพูทวีปทั้งสิ้น และเทพพร้อมทั้งมนุษย์ อีกทั้งพระเจ้าสังขะผู้เป็นจักรพรรดิราช ได้รับตักเตือนด้วยบุญญานุภาพของพระมหาสัตว์ พากันเข้าเฝ้าพระมหาสัตว์ ต่างยืนมองหน้ากันโดยกล่าวว่า ท่านผู้นิรทุกข์ พวกเราหวังว่าจะได้ทำความขวนขวายแก่ท่าน พระมหาสัตว์จึงส่งพวกเขาไปโดยกล่าวว่า ผู้ทำความขวนขวายของเรามีอยู่ พวกท่านจงกลับยังไปที่อยู่ของตนเถิด มณฑลปฐพีทั้งสิ้นเสมอเหมือนเทพนครที่มีมหรสพครึกครื้น เหมือนสวนนันทวันที่ตกแต่งอย่างดี ราวกับเทวสภาชื่อสุธรรมาที่อาศัยไม้สวรรค์ปาริชาต ถึงความงามเลิศมีสิริยิ่งนัก เป็นเช่นกับนำสิริมาจากโลกทั้งมวลมารวมไว้ ดังนั้น ชมพูทวีปทั้งสิ้นจึงดารดาษด้วยหญ้าเขียวสดยาวสี่นิ้ว เหมือนแผ่นดินสีมณีเขียว ปกคลุมด้วยเถาไม้ พุ่มไม้ และต้นไม้ที่เผล็ดผลอย่างดีตลอดกาลเป็นนิตย์ เกลื่อนกล่นด้วยบ้านและนิคมชั่วไก่บินตก ปราศจากเสี้ยนหนามคือโจร ปราศจากชัฏคือมิจฉาทิฏฐิ รุ่งเรืองด้วยความเป็นเมืองหลวงประดุจเยาะเย้ยเมืองหลวงของชาวอุตตรกุรุ เมืองอฬกมันทา (เมืองหลวงของท้าวกุเวร) และเมืองวิสาณา (เมืองหลวงของท้าวกุเวร) เป็นต้น ถึงพร้อมด้วยรัตนะทั้งปวงเปรียบได้กับเมืองมสักกสารา (เมืองหลวงของพระอินทร์) มีภิกษาหาได้ง่าย เป็นแดนเกษมเพราะมีแม่น้ำและหนองน้ำเป็นต้นเต็มตลิ่ง มีข้าว น้ำ ของเคี้ยว ของบริโภค ของลิ้ม ปลา และเนื้อจำนวนมาก มั่งคั่งด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคมีผ้าและอาภรณ์เป็นต้นนานาชนิด มีเสียงกึกก้องบันลือลั่นเป็นเสียงเดียวกันด้วยเสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงกลองบัณเฑาะว์ เสียงฉิ่งสำริดและกรับไม้ตาล เสียงกังสดาล เสียงช้าง เสียงม้า และเสียงรถ

ในกาลที่พระโพธิสัตว์มาจากเทวโลก เทพบุตร ๑๘ โกฏิที่บังเกิดในตระกูลสูงนั้นๆ ในราชธานีเกตุมดีจักเป็นกลุ่มอำมาตย์ของพระโพธิสัตว์ โดยประการดังนี้ เมื่อสมบัติอันใหญ่หลวง

---

[๑๒๑] สตรีมีความงามหรือเบญจกัลยาณี ๕ อย่าง คือ ผมงาม เนื้องาม กระดูกงาม ผิวงาม และวัยงาม

พรั่งพร้อมดีแล้ว อชิตกุมารผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว เสวยยศอันยิ่งใหญ่อันมีสิริหาประมาณมิได้ในท่ามกลางเรือนอยู่เป็นเวลาแปดพันปี

มหานิมิต ๔ ปรากฏ

เมื่ออัครมเหสีจันทมุขีได้โอรสแล้ว ครั้นญาณถึงความแก่กล้าแล้ว ในวันหนึ่ง พระโพธิสัตว์เสด็จขึ้นรถอันงามเลิศซึ่งมีสิริของเทพวิมาน ไปยังอุทยานด้วยอานุภาพอันใหญ่หลวง เห็นรูปที่คร่ำคร่าด้วยชราที่เทวดาเนรมิตไว้ จึงละความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว มีใจเบื่อหน่ายแล้วกลับเสีย ในวันรุ่งขึ้น เมื่อเสด็จไปอุทยานได้เห็นรูปคนเจ็บอย่างนั้นเหมือนกัน จึงละความมัวเมาในความเป็นผู้ไม่มีโรคได้ กลับจากที่นั้น ในวันรุ่งขึ้น เมื่อเสด็จไปอุทยานเห็นรูปคนตายเหมือนอย่างนั้นนั่นแล จึงละความมัวเมาในชีวิตได้ ทรงเบื่อหน่ายในสิริสมบัติของตน อุปมาเหมือนเห็นความคร่ำคร่าในวชิรบรรพต ประดุจเห็นความไร้สิริในดอกปทุมทองที่งามเลิศแย้มบานสะพรั่ง เปรียบดั่งเห็นเหตุแห่งภัยในภพที่ถูกไฟเผา เช่นกับเห็นความมัวหมองของสมบูรณจันทร์ในฤดูสารท คล้ายกับเห็นสิ่งสกปรกไหลออกจากสรีระในวิมานของเทพและพรหม จักทรงเบื่อหน่ายในนิเวสน์อันทรงสิริของตน ประดุจเทพบุตรเบื่อหน่ายในอุทยานนันทวัน

ในวันรุ่งขึ้นพระองค์เสด็จไปอุทยานเห็นรูปสมณะซึ่งเทวดาแสดงในอากาศ ทรงยินดียิ่งต่อรูปสมณะนั้น เสวยการเล่นหย่อนใจในอุทยานแล้ว เป็นผู้ได้รับตกแต่งจากเทวดา เสด็จเข้าไปยังนครแล้วขึ้นสู่ปราสาท เมื่อทรงแสวงหาพระนิพพานอันเป็นทางสงบ จักเสด็จออกผนวช โปรดถือเอาเรื่องพิสดารในนิทานกถาข้างต้น

การเสด็จออกผนวช

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงการบำเพ็ญเพียร และการตรัสรู้ของผู้ติดตามออกบวช จึงตรัสว่า

[๕๓] พระชินเจ้าพระองค์นั้นผู้ประเสริฐกว่าบุรุษทั้งหลาย ได้บำเพ็ญเพียรตลอดเจ็ดวันแล้วเสด็จออกผนวชล่องลอยไปพร้อมปราสาท

[๕๔-๕๕] พระอชิตะห้อมล้อมไปด้วยมิตร อำมาตย์ หมู่ญาติสายโลหิต กองทัพมีองค์ ๔ บริษัท ๔ วรรณะ นางกษัตริย์ ๘๔,๐๐๐ นาง จักเสด็จออกผนวชพร้อมด้วยหมู่ชนเป็นอันมาก

[๕๖] เมื่อพระเมตไตรยเสด็จออกผนวชแล้ว พราหมณ์จบไตรเพท ๘๔,๐๐๐ คนเหล่านั้น จักออกบวชในกาลนั้น

[๕๗] แม้พี่น้องชายทั้งสองเหล่านั้นชื่ออิสิทัตตะและปุราณะ พร้อมบริวารอีก ๘๔,๐๐๐ คนก็จักบวชในกาลนั้น

[๕๘] ชนสองคนผู้มีปัญญานับไม่ถ้วนชื่อชาติมิตรและวิชัย จักเข้าไปเฝ้าพระสัมพุทธเจ้าพร้อมทั้งบริวาร ๘๔,๐๐๐ คน

[๕๙] คฤหบดีชื่อสุทธิกะ และอุบาสิกาชื่อสุทธนา จักเข้าไปเฝ้าพระสัมพุทธเจ้า พร้อมทั้งบริวาร ๘๔,๐๐๐ คน

[๖๐] อุบาสกชื่อสังฆะ และอุบาสิกาชื่อสังฆา จักเข้าไปเฝ้าพระสัมพุทธเจ้า พร้อมทั้งบริวาร ๘๔,๐๐๐ คน

[๖๑] คฤหบดีชื่อสุทธนะและคฤบดีชื่อสุทัตตะ จักตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไปถึง ๘๔,๐๐๐ คน

[๖๒] สตรีชื่อยสวดี ผู้ปรากฏโดยชื่อว่านางวิสาขา มีชายหญิง ๘๔,๐๐๐ คนห้อมล้อมแล้ว จักออกบวชในศาสนาของพระเมตไตรย

[๖๓-๖๔] ชาวเมืองอื่นและชาวแว่นแคว้นจำนวนมากจากประเทศนั้น ผู้เป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร จำนวนมิใช่น้อย มุ่งหน้าต่อการบวช ชนจำนวนมากผู้มีเชื้อชาติต่างๆ เหล่านั้นจักออกบวชตามพระเมตไตรยในกาลนั้น

[๖๕] อนึ่ง ในวันที่พระเมตไตรยผู้ทรงปัญญาเสด็จออกผนวชนั้นนั่นเอง พระองค์จักเข้าไปสู่ควงไม้พระศรีมหาโพธิ์ (ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้)

[๖๖] พระองค์ผู้มีเกียรติยศยิ่งใหญ่ จักประทับนั่งขัดสมาธิตรัสรู้บนบัลลังก์ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดซึ่งเป็นสถานที่ประเสริฐไม่ปราชัย

๕๓. ในคาถาเหล่านั้น คำว่า สตฺตาหํ ปธานจารํ จริตฺวา (ได้บำเพ็ญเพียรตลอดเจ็ดวันแล้ว) หมายความว่า ทำความเพียรตลอดเจ็ดวันในห้องที่งามสง่าบนปราสาทนั่นเอง

คำว่า ปุริสะ[๑๒๒] (บุรุษ) คือ ผู้ยังสุจริตและทุจริตเป็นต้นให้เต็ม หรือผู้ยังทรัพย์และข้าวเปลือกให้เต็มฉางเป็นต้น

---

[๑๒๒] คำว่า ปุริส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ยังสุจริตและทุจริตเป็นต้นให้เต็ม = สุจริตทุจฺจริตาทีนิ ปูเรนฺตีติ ปุริสา (ปูร ธาตุ = เต็ม + อิส ปัจจัย)

-ผู้ยังทรัพย์และข้าวเปลือกให้เต็มฉางเป็นต้น = โกฏฺฐาทีสุ ธนธญฺญานิ ปูเรนฺตีติ ปุริสา (ปูร ธาตุ = เต็ม + อิส ปัจจัย)

แม้บุรุษผู้ไม่ยังทรัพย์และข้าวเปลือกให้เต็มฉางเป็นต้นก็เรียกได้ตามชื่อเรียกนั้นนั่นแหละ เพราะชื่อเรียกนั้นปรากฏแล้วในกระแสขันธ์[๑๒๓]

---

[๑๒๓]ข้อความว่า เพราะชื่อเรียกนั้นปรากฏแล้วในกระแสขันธ์ หมายความว่า คำว่า ปุริส เป็นชื่อเรียกของบุรุษทั่วไปที่ประกอบด้วยลักษณะของบุรุษเพศ การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า รุฬหีศัพท์ คือ สำนวนที่นิยมใช้กันทางโลกซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป ดังคำว่า ตาลวณฺฏ (พัดก้านตาล) หมายถึง พัดที่ทำมาจากก้านใบตาลเท่านั้น แต่คำนี้ยังหมายถึงรวมถึงพัดที่ทำมาจากวัตถุอื่นทั้งหมดมีไม้ไผ่หรือเสื่อรำแพนเป็นต้น ดังข้อความว่า

ยถา หิ ตาลปณฺเณหิ อกตฺวา กิลญฺชาทีหิ กตมฺปิ ตำสริกฺขตฺตา รุฬฺหีสทฺเทน ตาลวณฺฏนฺเตฺวว วุจฺจติ, เอวำ ฌาณวิปฺปยุตฺตมฺปิ กุสลนฺเตฺวว เวทิตพฺพำ. (อภิ.อ.(บาลี) ๑/๑๑๐)

“พัดที่ทำด้วยเสื่อลำแพนเป็นต้นไม่ได้ทำด้วยใบตาล ก็ได้ชื่อว่า พัดใบตาล โดยรุฬหิศัพท์ เพราะเหมือนใบตาลนั้น ฉันใด พึงทราบว่าแม้จิตที่เป็นญาณวิปปยุตต์ก็ได้ชื่อว่า กุศล ฉันนั้น”

ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวว่า

ตาลวณฺเฏหิ กตตฺตา ตาลวณฺฏำ. วณฺฏำ นาม พีชนาทิกรณตฺถำ วิสุำ ภาชิโต ตาลปตฺตาวยโว. ตาลวณฺฏสทฺทสฺส ยถาวุตฺตวจนตฺถโยเคปิ สติ สญฺญาสทฺทตฺตา พีชนีสามญฺเญ ปวตฺติ เวทิตพฺพา. ยทา ปน ตาลวณฺเฏหิ กตพีชนิเมว วตฺตุมิจฺฉติ, ตทา เอเกน ตาลสทฺเทน วิเสเสตฺวา ตาลตาลวณฺฏนฺติ วตฺตพฺพำ ยถา ติลสฺส เตลำ, สุคตสฺส สุคตจีวรนฺติ. (ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๓๑๗)

“ชื่อว่า ตาลวัณฏะ (พัดก้านตาล) เพราะทำมาจากก้านของตาล ที่ชื่อว่า ก้านตาล คือ ส่วนหนึ่งของใบตาลที่แยกออกต่างหากเพื่อทำพัดเป็นต้น แม้ ตาลวณฺฏ ศัพท์จะประกอบด้วยความหมายของศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว ก็พึงทราบความเป็นไปในพัดสามัญทั่วไป เพราะเป็นสัญญาศัพท์ (ศัพท์ระบุถึงชื่อ) แต่เมื่อใดต้องการกล่าวถึงพัดที่ทำจากก้านตาลจริงๆ เมื่อนั้น พึงกล่าวระบุด้วย ตาล ศัพท์อีกหนึ่งว่า ตาลตาลวณฺฏ (พัดก้านตาลของตาล) ดังคำว่า ติลสฺส เตลำ (น้ำมันงา), สุคตสฺส สุคตจีวรำ (จีวรของพระสุคต)”

คำว่า เตล มีคำแปลตามรูปศัพท์ว่า น้ำมันงา โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ติลสฺส อิทำ เตลำ (น้ำมันของงา ชื่อว่า เตละ) แม้คำว่า สุคตจีวร ก็มีคำแปลตามรูปศัพท์ว่า จีวรของพระสุคต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สุคตสฺส จีวรำ สุคตจีวรำ (จีวรของพระสุคต ชื่อว่า สุคตจีวระ) แต่คำว่า เตล ใช้โดยทั่วไปว่าหมายถึงน้ำมัน ไม่ได้ระบุว่าเป็นน้ำมันงา ถ้าต้องการจะระบุถึงว่าเป็นน้ำมันงา ต้องประกอบอีกศัพท์หนึ่งไว้ข้างหน้าเป็นรูปว่า ติลสฺส เตลำ (น้ำมันของงา, น้ำมันงา) แม้คำว่า สุคตจีวร ก็ใช้โดยทั่วไปว่าเป็นจีวร ไม่ได้ระบุว่าเป็นจีวรของพระสุคต ถ้าต้องการจะระบุถึงว่าเป็นจีวรของพระสุคต ต้องประกอบอีกศัพท์หนึ่งไว้ข้างหน้าเป็นรูปว่า สุคตสฺส สุคตจีวรำ (จีวรของพระสุคต) พบในประโยคว่า ตตฺริทำ สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณำ (ขนาดจีวรของพระสุคตในเรื่องนั้นมีดังนี้) นอกจากนั้น ยังพบอีกศัพท์หนึ่ง คือศัพท์ว่า เทวานำ เทวานุภาโว (อานุภาพของทวยเทพ) มีใช้ในประโยคว่า อติกฺกมฺม เทวานำ เทวานุภาวำ (ล่วงพ้นอานุภาพของทวยเทพ)

คัมภีร์มณิสารมัญชูสากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ตทฺธิโต จ สมาโส จ วากฺยตฺเถสุ วิเสสกา
ปสิทฺธิยนฺตุ สามญฺญำ เตลำ สุคตจีวรำ. (มณิมญฺชูสา. ๑.๖๖)

“บทตัทธิตและสมาสเป็นศัพท์มีความหมายพิเศษในรูปวิเคราะห์ แต่ในบทสำเร็จมีความหมายโดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า เตลำ (น้ำมัน) สุคตจีวรำ (จีวร)”]

คำว่า ปุริสุตตมะ คือ ผู้ประเสริฐกว่าบุรุษทั้งหลาย เพราะเป็นบุรุษผู้เป็นประธาน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปุริสุตตมะ[๑๒๔] คือ บุรุษผู้ประเสริฐ

อนึ่ง โปรดทราบการตอบคำถามที่เหลือตามนัยที่กล่าวไว้ใน ทุวิปทุตตม ศัพท์ ด้วยข้อปฏิบัติของเหล่าอิสตรีนั่นแล

คำว่า ปาสาเทเนว (พร้อมปราสาท) หมายความว่า เสด็จออกผนวชล่องลอยไปในอากาศพร้อมปราสาทที่เต็มไปด้วยนักฟ้อนเป็นต้น เพราะไม่ต้องใช้สอยช้างพาหนะและม้าพาหนะ

๕๔. คำว่า มิตฺตา (มิตร) คือ ผู้เกี่ยวเนื่องด้วยความเมตตา

คำว่า อมจฺจา (อำมาตย์) คือ ผู้ขวนขวายในกิจทุกอย่าง

คำว่า สหาย คือ ผู้ดำเนินไปในสุขและทุกข์ร่วมกัน

คำว่า ญาตี แปลว่า หมู่ญาติ

คำว่า สาโลหิตา (สายโลหิต) คือ ผู้มีสายเลือดเสมอกัน

ในชนเหล่านั้น :-

-มิตร คือ ผู้ผูกพันกันทั้งสุขและทุกข์

-อำมาตย์ คือ ผู้ประกอบการขวนขวายทุกอย่าง

-สหาย คือ ผู้ไม่ผูกพันกัน

-สายโลหิต คือ ผู้มีสายโลหิตเสมอกัน มีพี่น้องชาย พี่น้องสาว และลุงน้าเป็นต้น

-ญาติ คือ คนที่เหลือซึ่งมีภายในเครือญาติ

บาทคาถาว่า ปริสาหิ จตุวณฺณิหิ (บริษัท ๔ วรรณะ) หมายความว่า บริษัทมีวรรณะ ๔ คือ มี ๔ กลุ่มโดยจำแนกเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร

๕๕. คำว่า ราชกญฺญาหิ (นางกษัตริย์) คือ นางกษัตริย์ ๘๔,๐๐๐ นางของพระเจ้าสังขะ

โปรดทราบว่าพระโพธิสัตว์ที่ห้อมล้อมไปด้วยนางกษัตริย์อันพระราชาทรงอนุญาตแล้วจักออกผนวช

---

[๑๒๔] คำว่า ปุริสุตฺตม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ประเสริฐกว่าบุรุษทั้งหลาย = ปุริสานำ อุตฺตโมติ ปุริสุตฺตโม (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

-บุรุษผู้ประเสริฐ = ปุริโสเยว อุตฺตโมติ ปุริสุตฺตโม (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

บาทคาถาว่า มหตา ชนกาเยน แปลว่า พร้อมด้วยหมู่ชนเป็นอันมาก

บาทคาถาว่า อชิโต ปพฺพชิสฺสติ คือ พระอชิตะรับเอาผ้าจีวรอันเป็นธงชัยของพระอรหันต์อันพระอริยะใช้สอยแล้ว ซึ่งท้าวมหาพรหมนำมาถวาย ณ ประตูปราสาทนั่นเองแล้วจักออกผนวช

๕๖. คำว่า เวทปารคู (จบไตรเพท) หมายความว่า ผู้ถึงฝั่งคือความสำเร็จในไตรเพทอันเลิศ กล่าวคือ อาถรรพเวท ยชุรเวท และสามเวท

บาทคาถาว่า ปพฺพชิสฺสนฺติ เต ตทา (พราหมณ์เหล่านั้นจักออกบวชในกาลนั้น) หมายความว่า พราหมณ์ทั้งหมดนั้นจักออกบวชตามพระโพธิสัตว์นั้น ในวันที่พระโพธิสัตว์ออกผนวชนั่นเอง

๕๗. คำว่า อิสิทตฺโต ปุราโณ (อิสิทัตตะและปุราณะ) เป็นชื่อของพี่น้องสองคน ดังได้สดับมาว่า พี่น้องทั้งสองคนนั้นเป็นพราหมณ์หนุ่มซึ่งห้อมล้อมด้วยบริวาร ๘๔,๐๐๐ คน จักพาบริษัทเฉพาะของตนเองออกบวช

๕๘. คำว่า ยุคา แปลว่า ชนสองคน

คำว่า อมิตพุทฺธิโน (ผู้มีปัญญานับไม่ถ้วน) หมายความว่า ผู้มีปัญญาหาที่สุดมิได้ ชนทั้งสองคนเป็นผู้สามารถแทงตลอดมรรคญาณอันประเสริฐได้ด้วยพระธรรมเทศนาอันเลิศนั่นแล

คำว่า ปจฺจุเปสฺสนฺติ แปลว่า เข้าไปเฝ้า

บาทคาถาว่า จตุราสีติสหสฺสโก (พร้อมทั้งบริวาร ๘๔,๐๐๐ คน) หมายความว่า แวดล้อมด้วยบริษัทนับได้ ๘๔,๐๐๐ คน

๕๙. กึ่งคาถาว่า สุทฺธิโก นาม คหปติ, สุทฺธนา จ อุปาสิกา (คฤหบดีชื่อสุทธิกะ และอุบาสิกาชื่อสุทธนา) หมายความว่า สุทธิกเศรษฐีพร้อมอุบาสกบริษัท ๘๔,๐๐๐ จักบวช และสุทธนาอุบาสิกา พร้อมอุบาสิกาบริษัท ๘๔,๐๐๐ ก็จักบวช

๖๒. บาทคาถาว่า วิสาขา อิติ วิสฺสุตา แปลว่า อุบาสิกาผู้ปรากฏโดยชื่อว่านางวิสาขา

บาทคาถาว่า เมตฺเตยฺยสฺสานุสาสเน แปลว่า ในศาสนาของพระเมตไตรย

๖๓. บาทคาถาว่า อญฺเญ นาคริกา เจว (ชาวเมืองอื่น) หมายความว่า ชาวนครที่เป็นอยู่ดี คือ ชาวนครอื่นๆ

คำว่า ชานปทา คือ ชาวแว่นแคว้น

๖๔. คำว่า เนกฺขมฺมาภิมุขา (มุ่งหน้าต่อการบวช) หมายความว่า น้อมไปในการบวช

คำว่า นานาชจฺจา แปลว่า ผู้มีเชื้อชาติต่างๆ

๖๕. บาทคาถาว่า นิกฺขนฺตทิวเสเยว (ในวันที่เสด็จออกผนวชนั้นนั่นเอง) หมายความว่า ในวันที่พระองค์ประพฤติบำเพ็ญเพียรตลอดเจ็ดวันในปราสาท แล้วเสด็จออกจากปราสาทนั้นนั่นเอง เสด็จออกผนวชนั้น

บาทคาถาว่า โพธิมณฺฑำ อุเปหิติ (จักเข้าไปสู่ควงไม้พระศรีมหาโพธิ์) หมายความว่า จักเข้าไป คือ เสด็จขึ้นสู่โพธิบัลลังก์

๖๖. คำว่า อปราชิเต แปลว่า ไม่ปราชัย คือ ไม่มีใครเอาชนะได้

คำว่า นิสภณฺฐาเน[๑๒๕] แปลว่า สถานที่ประเสริฐ พระศาสดาจะทรงอธิบายคำนั้นจึงตรัสว่า โพธิปลฺลงฺกมุตฺตเม (บนบัลลังก์ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุด)

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้ชื่อว่า นิสภะ (ผู้เปรียบดั่งพญาวัว) เพราะเหมือนกับพญาวัว เนื่องด้วยเป็นผู้ดำรงมั่นด้วยพระบาทคือเวสารัชชธรรม ๔ ที่เรียกว่า ความเป็นผู้รู้ การสิ้นไปของอาสวะ ธรรมทำอันตราย และธรรมนำออกจากวัฏฏะ ในพื้นปฐพีคือบริษัท ๔ เหมือนพญาวัวที่ดำรงมั่นบนพื้นปฐพีอันชาวโลกทั้งสิ้นไม่อาจทำให้หวั่นไหวได้ สมจริงดังคำกล่าวว่า ทส-พลธารี ปุริสาสโภ ปุริสสีโห (พระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงกำลัง ๑๐ เป็นบุรุษผู้เปรียบดั่งพญาวัว เป็นบุรุษราชสีห์)

พระพุทธเจ้าเหล่านั้นนั่นแลเป็นผู้ไม่ปราชัย เพราะไม่พ่ายแพ้ต่อกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าเหล่านั้นเปรียบดั่งพญาวัว จึงชื่อว่า พญาวัวผู้ไม่ปราชัย อนึ่ง สถานที่นั้นเป็นที่ของพระพุทธเจ้าผู้เปรียบดั่งพญาวัวผู้ไม่ปราชัย เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหมดนั้นทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ [จักประทับนั่งขัดสมาธิตรัสรู้บนบัลลังก์ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุด]ซึ่งเป็นสถานที่ของท่านผู้ประเสริฐไม่ปราชัย

ปัญญาได้ชื่อว่า โพธิ แม้ต้นไม้ก็ได้ชื่อว่า โพธิ โดยการประกอบกับปัญญานั้น เพราะเป็นสถานที่แทงตลอดปัญญานั้น

คำว่า โพธิบัลลังก์ คือ บัลลังก์ที่เกิดขึ้นในที่ใกล้ต้นโพธิ์นั้น

---

[๑๒๕]คำว่า นิสภฏฺฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-สถานที่อันประเสริฐไม่ปราชัย = นิสภำ ฐานำ นิสภฏฺฐานำ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

-สถานที่ของท่านผู้ประเสริฐไม่ปราชัย = นิสภานำ ฐานำ นิสภฏฺฐานำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง โพธิบัลลังก์ คือ สถานที่แทงตลอดอรหัตตมรรคอันเป็นปทัสถานแก่พระสัพพัญญุตญาณ

คำว่า โพธิปัลลังกมุตตมะ คือ บัลลังก์ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุด [พระองค์ผู้มีเกียรติยศยิ่งใหญ่จักประทับนั่งขัดสมาธิตรัสรู้]บนบัลลังก์ตรัสรู้ธรรมอันสูงสุดนั้น

คำว่า ปลฺลงฺเกน หมายความว่า โดยบัลลังก์ติดต่อกันสามบัลลังก์

คำว่า พุชฺฌิสฺสติ (ตรัสรู้) หมายความว่า จักแทงตลอดสัพพัญญุตญาณซึ่งมีอนันตญาณเป็นบริวาร

อนึ่ง ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เมตไตรยได้เห็นบรรพชิตในวันสุดท้าย จึงเบื่อหน่ายในปราสาทแก้วที่เพียบพร้อมด้วยสิริสมบัติมีประการที่กล่าวไว้ ประดุจไกสรสีหราชเบื่อหน่ายกรงทองฉะนั้น ทรงประสงค์จะเสด็จออกมหาอภิเนษกรมณ์ ต่อมาในขณะนั้น เทวดาในหมื่นจักรวาลทั้งสิ้นจักประชุมกันในจักรวาลนี้ ราชธานีทั้งหมดและชมพูทวีปได้เกิดโกลาหลเป็นอันเดียวกันว่า อชิตกุมารจักเสด็จออกมหาอภิเนษกรมณ์ในวันนี้ ในขณะนั้น พระเจ้าสังขะมีนักฟ้อน ๘๔,๐๐๐ คนแวดล้อมแล้ว จักประทับยืนแวดล้อมปราสาท กษัตริย์ พราหมณ์ อุบาสก และอุบาสิกาที่เหลือ ชาวนครและชาวแว่นแคว้นที่มีบริษัทมีประการดังกล่าว ก็จักถือของหอม พวงดอกไม้ ธูป กล้วย ธงชัย หม้อน้ำเต็ม และหม้อใส่บุปผาเป็นต้น ด้านบนอากาศเล่า เหล่าเทวดาต่างจำแลงเพศเป็นนักเล่นมหรสพ ถือดอกไม้และของหอมอันเป็นทิพย์เป็นต้น ยืนเปล่งเสียงบันลือเป็นอันเดียวกัน ด้วยเสียงกึกก้องแห่งสาธุการตราบจนถึงอกนิฏฐภูมิ ปฐพีทั้งสิ้นจะเป็นเหมือนถูกปกคลุมด้วยสายฝนใหญ่มีเม็ดหนาตกลง คือดอกไม้และจุรณหอมอันดีเลิศเป็นต้นจากผอบแก้วอันล้วนด้วยทองคำ เงิน แก้วมณี แก้วประพาฬ แก้วผลึก ทับทิม และเพชรตาแมว เป็นต้นของเทวดาที่ดำรงอยู่ในจักรวาลบรรพตและอกนิฏฐภูมิเป็นต้น ในขณะนั้น ปราสาทแก้วอันเต็มไปด้วยพระโพธิสัตว์ อัครมเหสี และนักฟ้อนเป็นต้น จักลอยขึ้นสู่ท้องฟ้าประดุจพญาสุพรรณหงส์ลอยขึ้นสู่ท้องฟ้าฉะนั้น

ในขณะนั้น บริษัททั้งสิ้นจักลอยขึ้นสู่ท้องฟ้าด้วยบุญญานุภาพของพระมหาสัตว์ ด้วยราชานุภาพของพระจักรพรรดิราช ด้วยเทวานุภาพของเทวดา ชนเหล่าใดต้องการไปกับพระมหาสัตว์ ชนเหล่านั้นจักเห็นตนไปสู่ท้องฟ้า ท้าวมหาพรหมจักกั้นเศวตฉัตรสามโยชน์ ท้าวสักกะจักยืนเป่าสังข์ ท้าวสุยามะถือพัดวีชนี ท้าวสันดุสิต ถือพัดใบตาล เทพปัญจสิขะจักบรรเลงพิณสีเหลืองเหมือนผลมะตูม ท้าวมหาราชถือพระขรรค์อยู่ในทิศทั้งสี่ เทพธิดาทั้งหลายถือผอบทองเป็นต้นที่เต็มด้วยดอกโกสุมทิพย์เป็นต้น ยักษ์เสนาบดีทั้งหลายถือดาบในทิศต่างๆ พวกอสูรถือธงทิพย์โดยรอบ เหล่าพญานาคถือโคมด้ามแก้วมณี เหล่าครุฑทำการขับกล่อมด้วยโสลก พวกกินนร ขับกล่อมด้วยเพลงขับที่ไพเราะ ทวยเทพเป็นกลุ่มๆ ยืนฟ้อนทิพยนาฏย์อยู่ในทิศทั้งสิบ

พระมหาสัตว์ผู้แวดล้อมไปด้วยเทพบริษัท และมนุษยบริษัทด้วยสิริโสภาอันเลิศเช่นนี้ ประดับท้องฟ้าที่มีเสียงบันลือเป็นอันเดียวกัน อันเกิดเสียงกึกก้องเป็นอันเดียวกัน ด้วยการสั่นสะเทือนของภูเขา ด้วยเสียงโกญจนาทของช้างพลาย ด้วยเสียงร้องของม้า ด้วยการบันลือสีหนาทของราชสีห์ ด้วยการคำรามของพยัคฆ์ ด้วยการรำแพนของหมู่หงส์ ด้วยเสียงสาธุการของเหล่าเทวดา ด้วยเสียงสดุดีของเหล่าอสูร และด้วยการปรบมือของเหล่าพรหม ได้เสด็จไปพร้อมกับปราสาทแล้วเข้าใกล้สถานที่ตรัสรู้ ปราสาทจักลอยลงจากอากาศมาประดิษฐานอยู่บนพื้นที่อันน่ารื่นรมย์ใกล้สถานที่ตรัสรู้ พระมหาสัตว์ได้บำเพ็ญเพียรในห้องที่งามเลิศนั้นตลอดเจ็ดวันในปราสาทนั้น จักเสด็จออกจากปราสาทนั้นในวันที่เจ็ด

เรื่องการผนวช

ในขณะนั้น ท้าวมหาพรหมจักถือบริขาร ๘ อันเป็นของทิพย์แล้วมาถึงที่นั้น ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ตัดเกล้าพระเกศาพร้อมทั้งพระโมลีด้วยพระขรรค์แก้วแล้วโยนไปในอากาศ แล้วเสด็จออกผนวชด้วยอัฏฐบริขารจากพระหัตถ์ของท้าวมหาพรหม บริษัทมีประการดังกล่าวแล้วในที่นั้น จักออกบวชตามพระมหาสัตว์

เรื่องการบรรลุสัมโพธิญาณ

พระโพธิสัตว์นั้นทรงบรรพชาแล้ว ได้เสวยข้าวมธุปายาสเจือน้ำนมอันทวยเทพใส่โอชาทิพย์แล้ว ซึ่งพระนางจันทมุขีเทวีถวาย ในยามสายัณห์เสด็จขึ้นสู่ต้นมหาโพธิ์ (ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้อันยิ่งใหญ่) ทางทิศทักษิณ พิงต้นมหาโพธิ์ในทิศปราจีน ประทับนั่งทอดพระเนตรดูโลกธาตุในทิศปราจีนบนบัลลังก์แห่งชัยชนะ มีบริษัทพร้อมนักฟ้อนที่เป็นเทพและมนุษย์แวดล้อมแล้ว ทรงระลึกถึงปุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยาม ทรงชำระทิพยจักษุให้หมดจดในมัชฌิมยาม ทรงพิจารณาปัจจยาการอันประกอบด้วยองค์ ๑๒ โดยอนุโลมและปฏิโลมในปัจฉิมยาม ได้รู้แจ้งแทงตลอดสัพพัญญุตญาณในยามอรุโณทัย ทรงเปล่งอุทานว่า อเนกชาติสังสารัง เป็นต้นแล้ว ให้เวลาผ่านล่วงไปตลอด ๔๙ วัน ณ ที่ใกล้ต้นมหาโพธิ์ ได้อาศัยการอ้อนวอนของพรหมแล้ว จึงเสด็จไปยังป่าอิสิปตนะแล้วหมุนกงล้อธรรม พระศาสดาจะทรงแสดงการหมุนกงล้อธรรมนั้น จึงตรัสว่า

[๖๗-๘] พระชินเจ้าพระองค์นั้น จักเสด็จไปสู่สวนหลวงอันงามเลิศ ชื่อว่าสวนไม้กากะทิงที่ผลิดอกบานสะพรั่ง ทรงหมุนกงล้อธรรมอันประเสริฐอย่างนี้ คือ ทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์ การล่วงพ้นทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางสู่ความดับทุกข์

[๖๕] ในกาลที่พระโลกนาถทรงหมุนกงล้อแห่งธรรมนั้น มวลชนบริษัทโดยรอบจักมีถึง ๑๐๐ โยชน์

[๗๐] ทวยเทพจำนวนมากกว่านั้นจักเข้าไปเฝ้าพระชินเจ้าในที่นั้น ในกาลนั้น พระองค์จักทรงเปลื้องมวลชนแสนโกฏิเหล่านั้นให้พ้นจากเครื่องผูกมัด

๖๗. ในคาถาเหล่านั้น คำว่า อุเปตฺวา อุยฺยานวรํ, ผุลฺลํ นาควนํ (เสด็จไปสู่สวนหลวงอันงามเลิศชื่อว่าสวนไม้กากะทิงที่ผลิดอกบานสะพรั่ง) หมายความว่า เสด็จไปสู่สวนหลวงอันงามเลิศชื่อว่าสวนไม้กากะทิง ซึ่งผลิดอกตั้งแต่โคนจนถึงยอด มีระหว่างกิ่งเป็นที่เที่ยวไปของหมู่ภมร ๕ ชนิด กังวานหวานแว่วด้วยเสียงนกยูงและนกดุเหว่าที่ลุ่มหลง[ในป่า]เป็นอาทิ

บาทคาถาว่า อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ (กงล้อธรรมอันประเสริฐ) หมายความว่า พระชินเจ้าพระองค์นั้นทรงหมุนกงล้อคือเทศนาธรรมอันสูงสุด มีรอบ ๓ อาการ ๑๒ อันสมณะ พราหมณ์ เทพ มนุษย์ มาร และพรหมเป็นต้นจะคัดค้านไม่ได้ ความหมายคือ จักแสดง

๖๘. อนึ่ง ในกาลนั้น ทวยเทพในหมื่นจักรวาลทั้งสิ้นและมนุษย์ที่เหลือ จักประชุมกันในสวนหลวงนั้น มนุษย์บริษัทจักมีร้อยโยชน์โดยรอบ เทพบริษัทมีเต็มห้วงจักรวาลทั้งสิ้น พระพุทธเมตไตรยประทับนั่งในท่ามกลางบริษัทเช่นนั้น จักหมุนกงล้อธรรมตามนัยว่า ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ (ทุกข์ เหตุเกิดของทุกข์) เป็นต้น

โปรดทราบเนื้อความในคำว่า ทุกฺขํ (ทุกข์) เป็นต้น โดยย่อตามรูปวิเคราะห์ ดังนี้

ในเรื่องนั้น ทุ ศัพท์มีความหมายว่า น่ารังเกียจ ดังคำว่า ทุปุตฺโต (บุตรผู้น่ารังเกียจ, บุตรชั่ว) ส่วน ขํ ศัพท์ มีความหมายว่า ว่างเปล่า เหมือนศัพท์ว่า ขํ (ท้องฟ้า) เพราะแสดงถึงท้องฟ้าที่ว่างเปล่า ดังนั้น สัจจะประการแรกจึงเรียกว่า ทุกข์ โดยความหมายว่า น่ารังเกียจ เพราะเป็นที่ตั้งของโทษจำนวนมากอันจำแนกเป็นโทษภายในเป็นต้น และโดยความหมายว่า ว่างเปล่า เพราะไม่มีสภาพยั่งยืน สวยงาม เป็นตัวตน และเป็นสุข อันคนเขลาดำริขึ้นแล้ว

สํ ศัพท์มีความหมายว่า ประกอบพร้อม ดังคำว่า สมาคโม (การประจวบกัน) เป็นต้น อุปฺปาท ศัพท์มีความหมายว่า เกิดขึ้น ดังนั้น สัจจะที่สองจึงเกิดขึ้นได้เมื่อมีการประกอบพร้อมคือการประจวบกันกับปัจจัยที่เหลือ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เหตุเกิดของทุกข์

ส่วนสัจจะที่ ๓ เรียกว่า การล่วงพ้นทุกข์ เพราะล่วงพ้นทุกข์ทั้งหมดไปโดยอาศัยสัจจะนั้น

ความหมายว่า ไม่มีโทษ ชื่อว่า อริยะ

อีกอย่างหนึ่ง มรรคที่เป็นไปไกลจากกิเลสนั้น เพราะทำลายกิเลสได้ ชื่อว่า อริยะ

คำว่า อัฏฐังคิกะ คือ มรรคมีองค์ ๘

คำว่า มรรค[๑๒๖] คือ สภาวะแสวงหาพระนิพพาน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า มรรค คือ สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานนั้นแสวงหา

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า มา มีความหมายว่า กำจัด ส่วน ค ศัพท์มีความหมายว่า ไป ดังนั้น มรรค คือ สภาวะกำจัดอกุศลไป คือ ดำเนินไป เหมือนฟ้าผ่าที่ทำลายพื้นปฐพีดำเนินไปอยู่

คำว่า ทุกขูปสมะ (ทางสู่ความดับทุกข์) คือ ทางอันเป็นเหตุระงับทุกข์

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ทุกขูปสมะ[๑๒๗] คือ ทางที่ยังทุกข์ให้สงบ หมายถึง พระนิพพาน

มีสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า พระชินเจ้าพระองค์นั้นทรงแสดงหมุนกงล้อทางสู่ความดับทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘

อนึ่ง ทุกขสัจนั้นมี ๑๒ อย่าง ดังพระพุทธดำรัสว่า

ชาติปิ ทุกฺขา. ชราปิ ทุกฺขา. มรณมฺปิ ทุกฺขํ. โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา. อปฺปิเยหิ สมฺปโยโคปิ ทุกฺโข. ปิเยหิ วิปฺปโยโคปิ ทุกฺโข. ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ตมฺปิ ทุกฺขํ. สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา.[๑๒๘]

---

[๑๒๖]คำว่า มคฺค มีความหมาย ๓ ประการ คือ

-สภาวะแสวงหาพระนิพพาน = นิพฺพานํ มคฺคตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

-สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

-สภาวะกำจัดกิเลสไป = กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค (มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ในกัตตุ-สาธนะ)]

[๑๒๗]คำว่า ทุกฺขูปสม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ทางอันเป็นเหตุระงับทุกข์ = อุปสมฺมติ เอเตนาติ อุปสโม, ทุกฺขสฺส อุปสโม ทุกฺขูปสโม (อุปสม = อุป บทหน้า + สมุ ธาตุ = สงบ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

-ทางที่ยังทุกข์ให้สงบ = ทุกฺขํ อุปสเมตีติ อุปสโม, ทุกฺขสฺส อุปสโม ทุกฺขูปสโม (อุปสม = อุป บทหน้า + สมุ ธาตุ = สงบ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

[๑๒๘]ปิ ศัพท์ในประโยคว่า ชาติปิ ทุกฺขา เป็นต้น ทำหน้าที่อัญญมัญญสมุจจยะ คือ รวบรวมซึ่งกันและกัน ประโยคข้างต้นพบในข้อความที่กล่าวถึงทุกข์ ๑๑ กอง แต่มีปาฐะต่างกับที่พบในอรรถกถาของอนาคตวงศ์เล็กน้อย กล่าวคือ คำว่า อปฺปิเยหิ สมฺปโยโคปิ ทุกฺโข และ ปิเยหิ วิปฺปโยโคปิ ทุกฺโข ที่พบในคัมภีร์นี้ ไม่มี ปิ ศัพท์

“ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การพบกับอารมณ์ที่ไม่ชอบเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากอารมณ์ที่ชอบเป็นทุกข์ และการไม่ได้รับอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นทุกข์ โดยสังเขป อุปาทานขันธ์ห้าเป็นทุกข์”

แม้การเกิดเป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้พยาธิก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ แม้แต่ความเศร้าโศกเสียใจ ความร่ำไรรำพัน ความทุกข์กายทุกข์ใจ ทั้งความคับแค้นใจก็เป็นทุกข์ แม้การประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ แม้การพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยสรุป อุปาทานขันธ์ ๕ ก็เป็นทุกข์

สมุทยสัจมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามตัณหา ๓ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ยายं ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี, เสยฺยถิทํ. กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา.[๑๒๙]

“ตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจที่ทำให้เพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ กล่าวคือ ความพอใจในกามคุณ (กามตัณหา) ความพอใจโดยเห็นว่าภพเที่ยง (ภวตัณหา) และความพอใจโดยเห็นว่าภพขาดสูญ (วิภวตัณหา)”

สมุทยสัจ[๑๓๐]มี ๑๐๘ อย่าง โดยจำแนกตามอารมณ์ กาล และกระแสขันธ์

นิโรธสัจแม้มีหลายอย่างโดยเนื่องด้วยชื่อ แต่มีอย่างเดียวเท่านั้นด้วยความดับ[ตัณหา] ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย.[๑๓๑]

“ความดับสนิทตัณหานั้นทั้งหมด การสละ การปล่อยวาง และการไม่พัวพันตัณหานั้น”

ในคัมภีร์อื่น แต่ผู้วิจัยคิดว่าควรประกอบ ปิ ศัพท์ไว้ในทุกประโยค จึงจะตรงกับธรรมเนียมการประกอบนิบาต จ ศัพท์หรือ ปิ ศัพท์ที่มีอรรถว่า สมุจจยะ ซึ่งอาจประกอบในเบื้องแรก เบื้องท้าย หรือทุกบท ดังข้อความว่า

จสทฺทํ ปยุญฺชนฺเตน อาโท เอว วา อนฺเต เอว วา ปจฺเจกํ วา โยเชตพฺพํ โหติ. สุโพธา. ฏี. คำอธิบายคาถา ๖๒

“บุคคลผู้ประกอบ จ ศัพท์ พึงประกอบในบทแรกอย่างเดียว บทท้ายอย่างเดียว หรือในทุกๆ บท”

[๑๒๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑๘

[๑๓๐]สมุทยสัจ ๑๐๘ คือ กามตัณหามี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น x ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา = ตัณหาในรูปภายใน ๑๘ x ตัณหาในรูปภายนอก ๑๘ = ข่ายตัณหา ๓๖ x กาล ๓ = ข่ายตัณหา ๑๐๘

[๑๓๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑๘

อริยสัจคือปฏิปทาอันนำไปสู่ความดับทุกข์ มี ๘ อย่างโดยเนื่องด้วยองค์มรรค ๘ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทำ. สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ.[๑๓๒]

“อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ”

ในเรื่องนั้น โปรดทราบความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์เหล่านี้เป็นต้น[๑๓๓]ว่า

-ทุกขทุกข์ ทุกข์แท้ (ความทุกข์กาย หรือความทุกข์ใจ)

-วิปริณามทุกข์ ทุกข์แปรปรวน (ความสุขทางกายและใจซึ่งมิได้คงอยู่ตลอดไป เมื่อแปรปรวนไปก็ทำให้ผู้ที่อยู่สบายรู้สึกเป็นทุกข์)

-สังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร (รูปนามทั้งหมดที่เป็นโลกิยธรรมพร้อมทั้งอุเบกขาเวทนา ยกเว้นตัณหา สังขารทุกข์นี้ครอบคลุมทุกข์ในทุกขสัจทั้งหมด)

-ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยอ้อม (ชาติทุกข์เป็นต้นนอกจากทุกขเวทนาซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์กายและความทุกข์ใจต่อไป)

-นิปริยายทุกข์ ทุกข์โดยตรง (ทุกขเวทนา)

ในอริยสัจ ๔ นั้น :-

-ทุกขสัจ มีลักษณะบีบคั้น

-สมุทัยสัจ มีลักษณะเป็นเหตุเกิดของทุกข์

-นิโรธสัจ มีลักษณะสงบ

-มรรคสัจ มีลักษณะนำออก[จากทุกข์]

นอกจากนั้น :-

---

[๑๓๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑๘

[๑๓๓]ข้อความว่า “เป็นต้น” ละข้อความว่า

-ปฏิจฉันนทุกข์ ทุกข์ปกปิด คือ ทุกข์ที่คนอื่นรับรู้ไม่ได้ เช่น ปวดหัว ปวดฟัน

-อปฏิจฉันนทุกข์ทุกข์ไม่ปกปิด เช่น ความทุกข์กายที่เกิดจากแผลมีด แผลหอก แผลไม้ ฝี (บางแห่งเรียกว่า ปากฏทุกข์ คือ ทุกข์ปรากฏชัด)]

-ทุกขสัจมีสภาพบีบคั้น[เหล่าสัตว์ผู้มีทุกข์] มีสภาพถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีสภาพเดือดร้อน[ด้วยความเป็นทุกขทุกข์เป็นต้น] มีสภาพถูกทำให้แปรปรวน[โดยชราและมรณะ] เป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่น

-สมุทัยสัจ มีสภาพขวนขวาย มีสภาพที่เป็นเหตุ มีสภาพประกอบ[กับวัฏฏะ] มีสภาพพัวพัน เป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่น

-นิโรธสัจ มีสภาพหลุดพ้น มีสภาพสงัด[จากทุกข์] มีสภาพที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีสภาพที่ไม่ตาย เป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่น

-มรรคสัจ มีสภาพนำออก มีสภาพที่เป็นเหตุ มีสภาพเห็น[พระนิพพาน] มีสภาพที่เป็นใหญ่ เป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่น

ในบรรดาอริยสัจเหล่านั้น :-

-ในทุกขสัจ ธรรมทั้งหมดที่เหลือเว้นธรรมอันไม่มีอาสวะ และตัณหา หยั่งลงภายใน

-ในสมุทัยสัจ ข่ายตัณหา ๓๖ หยั่งลงภายใน

-ในนิโรธสัจ ตัณหาเหล่านั้นไม่ถูกเจือปน

-ในมรรคสัจ วิมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ และธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ โดยมีสัมมาทิฏฐิเป็นประธาน หยั่งลงภายใน[สัมมาทิฏฐิ] ธรรม ๓ ประการมีเนกขัมมวิตกเป็นต้น รวมลงในสัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) วจีสุจริต ๔ ประการรวมลงในสัมมาวาจา (การกล่าวชอบ) กาย-สุจริต ๓ ประการรวมลงในสัมมากัมมันตะ (การกระทำชอบ) ความปรารถนาน้อย ความสันโดษ สัทธินทรีย์ สัทธาพละ ฉันทิทธิบาท รวมลงในสัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีวิตชอบ) สัมมัปปธาน ๔ วิริยินทรีย์ วิริยพละ รวมลงในสัมมาวายามะ (ความเพียรชอบ) สติปัฏฐาน ๔ สตินทรีย์ สติพละ และสติสัมโพชฌงค์ รวมลงในสัมมาสติ สมาธิ ๓ ประการมีปฐมฌานสมาธิที่เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารเป็นต้น จิตติทธิบาท สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิ-สัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ รวมลงในสัมมาสมาธิ

อนึ่ง สัจจะทั้งปวงมีลักษณะเสมอกันด้วยการบรรลุ การว่างจากตัวตน และการแทงตลอดทุกข์ แต่มีสภาพต่างกันด้วยการกำหนดลักษณะของตนๆ กล่าวคือ

-ทุกขสัจและสมุทยสัจ มีความลึกซึ้ง โดยความหมายว่ายากที่จะหยั่งถึง มีสภาพเสมอกันด้วยความเป็นโลกิยะและสาสวะ (มีอาสวะ) แต่มีสภาพไม่เสมอกัน เพราะทุกขสัจเป็นผลและปริญเญยยะ (ธรรมที่ควรกำหนดรู้) ส่วนสมุทัยสัจเป็นเหตุและปหาตัพพะ (ธรรมที่ควรละ)

-นิโรธสัจและมรรคสัจ มีความลึกซึ้ง โดยความหมายว่ายากที่จะหยั่งถึง มีสภาพเสมอกันด้วยความเป็นโลกุตระและเป็นอนาสวะ (ไม่มีอาสวะ) แต่มีสภาพไม่เสมอกัน เพราะนิโรธสัจเป็นวิสยะ (อารมณ์) และสัจฉิกาตัพพะ (ธรรมที่ควรรู้แจ้ง) ส่วนมรรคสัจเป็นวิสยี (ธรรมที่รู้อารมณ์) และภาเวตัพพะ (ธรรมที่ควรอบรม)

-ทุกขสัจและนิโรธสัจ มีสภาพเสมอกันด้วยความเป็นธรรมที่ถูกแสดงว่าเป็นผล แต่มีสภาพไม่เสมอกัน เพราะทุกขสัจเป็นสังขตะ (มีปัจจัยปรุงแต่ง) ส่วนนิโรธสัจเป็นอสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

-สมุทยสัจและมรรคสัจ มีสภาพเสมอกันด้วยความเป็นธรรมที่ถูกแสดงว่าเป็นเหตุ แต่มีสภาพไม่เสมอกัน เพราะสมุทยสัจเป็นอกุศลแน่นอน ส่วนนิโรธสัจเป็นกุศลแน่นอน

-อีกอย่างหนึ่ง ทุกขสัจและมรรคสัจ มีสภาพเสมอกันด้วยความเป็นสังขตะ แต่มีสภาพไม่เสมอกัน เพราะทุกขสัจเป็นโลกิยะ ส่วนมรรคสัจเป็นโลกุตตระ

-สมุทัยสัจและนิโรธสัจ มีสภาพเสมอกันด้วยความเป็นเนวเสกขนาเสกขะ (ธรรมของพระเสกขะก็มิใช่ของพระอเสกขะก็มิใช่) แต่มีสภาพไม่เสมอกัน เพราะสมุทยสัจเป็นสารัมมณะ (ธรรมรู้อารมณ์ได้) ส่วนนิโรธสัจเป็นอนารัมมณะ (ธรรมรู้อารมณ์ไม่ได้)

ในเรื่องนั้น :-

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนโรค สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนเหตุของโรคนั้น สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนความหายโรคนั้น สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนเภสัช

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนของหนัก สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนการถือของหนัก สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนการวางของหนัก สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนวิธีวางของหนัก

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนการขาดแคลนอาหาร สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนฝนไม่ดี สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนการมีอาหารสมบูรณ์ สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนฝนดี

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนคนจองเวร สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนเหตุของการจองเวร สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนการตัดเวรนั้น สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนวิธีตัดเวรนั้น

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนต้นไม้พิษ สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนรากของต้นไม้พิษนั้น สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนการตัดต้นไม้พิษนั้น สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนวิธีตัดต้นไม้พิษนั้น

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนภัย สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนเหตุของภัยนั้น สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนความไม่มีภัย สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนวิธีบรรลุความไม่มีภัยนั้น

-สัจจะข้อที่ ๑ เหมือนฝั่งใน สัจจะข้อที่ ๒ เหมือนแม่น้ำใหญ่ สัจจะข้อที่ ๓ เหมือนฝั่งนอก สัจจะข้อที่ ๔ เหมือนวิธีทำให้ไปถึงฝั่งนอกนั้น

ในอริยสัจนั้น สภาวะอื่นจากสภาวะบีบคั้น ซึ่งชื่อว่าทุกขสัจ ย่อมไม่มี คือ สภาวะใดนั่นแหละเป็นความบีบคั้น สภาวะนั้นเป็นทุกขสัจ สภาวะใดเป็นทุกขสัจ สภาวะนั้นนั่นแหละเป็นความบีบคั้น เหมือนปฐวีธาตุเป็นต้นที่นอกไปจากลักษณะแข็งเป็นต้นหามีไม่

โปรดทราบการกล่าวถึงสิ่งเหมือนกันให้ต่างกันเพื่อให้เรียกได้สะดวก ดังคำว่า สิลา-ปุตฺตกสฺส สรีรํ (ตัวของลูกหินบด)

นอกจากนั้น สภาวะอื่นจากสภาวะเป็นเหตุเกิด ซึ่งชื่อว่าสมุทยสัจ ย่อมไม่มี คือ สภาวะใดนั่นแหละเป็นเหตุเกิด สภาวะนั้นเป็นสมุทยสัจ สภาวะใดเป็นสมุทยสัจ สภาวะนั้นนั่นแหละเป็นเหตุเกิด

นอกจากนั้น สภาวะอื่นจากสภาวะสงบ ซึ่งชื่อว่านิโรธสัจ ย่อมไม่มี คือ สภาวะใดนั่นแหละเป็นความสงบ สภาวะนั้นเป็นนิโรธสัจ สภาวะใดเป็นนิโรธสัจ สภาวะนั้นนั่นแหละเป็นความสงบ

นอกจากนั้น สภาวะอื่นจากสภาวะเป็นเหตุนำออก ซึ่งชื่อว่ามรรคสัจ ย่อมไม่มี คือ สภาวะใดนั่นแหละเป็นเหตุนำออก สภาวะนั้นเป็นมรรคสัจ สภาวะใดเป็นมรรคสัจ สภาวะนั้นนั่นแหละเป็นเหตุนำออก

ในอริยสัจนั้น :-

-สัจจะสองข้อแรก ชื่อว่า ว่าง เพราะปราศจากความยั่งยืน ความสวยงาม ความสุข และตัวตน

-อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๓ ชื่อว่า ว่างจากนิโรธสัจ และนิโรธก็ว่างจากสัจจะ ๓ เหล่านั้น เพราะทุกขสัจ สมุทยสัจ และมรรคสัจถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเพราะนิโรธสัจไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

-อีกอย่างหนึ่ง สัจจะที่เป็นเหตุ ว่างจากสัจจะที่เป็นผล เพราะเหตุไม่ร่วมครรภ์กับผล เนื่องจากไม่มีสัจจะแรกที่เป็นผล (ทุกข์) ในสัจจะที่ ๒ ที่เป็นเหตุ (สมุทัย) และไม่มีสัจจะที่ ๓ ที่เป็นผล (นิโรธ) ในสัจจะที่ ๔ ที่เป็นเหตุ (มรรค) ดังเช่นประกฤติของพวกปกติวาที ผลเล่าก็ว่างจากเหตุ เพราะเหตุและผลไม่เกิดร่วมกันด้วยการเกิดขึ้นเสมอกัน เนื่องจากสัจจะแรก (ทุกข์) กับสัจจะที่ ๒ (สมุทัย) และสัจจะที่ ๓ (นิโรธ) กับสัจจะที่ ๔ (มรรค) เกิดร่วมกันไม่ได้ ดังเช่นกลุ่มสองอณูเป็นต้นของพวกที่กล่าวว่าเหตุและผลเกิดร่วมกัน (เหตุผลสมวายวาที)

ในเรื่องนั้น พระโพธิสัตว์ผู้เป็นสัพพัญญูทั้งหลายได้ประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์แล้ว ตรัสสัจจะทั้งปวงว่าชื่อสัจจะ โดยความหมายว่า

-แสวงหา โดยเป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่นในการแสวงหาเหตุของธรรมที่เกิดจากเหตุว่า ชรามรณ กึนิทานนฺ กึสมุทยนฺ กึชาติกนฺ กึปภวนฺ (ชรามรณะมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นชาติ มีอะไรเป็นแดนเกิดก่อน)

-กำหนดเอา โดยเป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่นในการกำหนดเหตุจากเหตุที่ถูกแสวงหาแล้วว่า เตสๆ ชรามรณ ชาตินิทานนฺ ชาติสมุทยนฺ ชาติชาติกนฺ ชาติปภวนฺ (ชรามรณะของธรรมที่เกิดจากเหตุเหล่านั้น มีชาติเป็นเหตุ มีชาติเป็นสมุทัย มีชาติเป็นชาติ มีชาติเป็นแดนเกิดก่อน)

-แทงตลอด โดยเป็นของแท้ ไม่เป็นเท็จ ไม่เป็นอย่างอื่นของปฏิเวธจากเหตุที่ถูกกำหนดเอาแล้ว ดังพระพุทธดำรัสว่า ชรามรณญฺจ ปชานาติ, ชรามรณสมุทยญฺจ ปชานาติ, ชรามรณนิโรธญฺจ ปชานาติ, ชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทญฺจ ปชานาติ (ย่อมหยั่งรู้ชรามรณะ ย่อมหยั่งรู้เหตุเกิดของชรามรณะ ย่อมหยั่งรู้ความดับชรามรณะ และย่อมหยั่งรู้ปฏิปทาอันให้ถึงความดับชรามรณะ)

นอกจากนั้น พึงประกอบในทุกบทว่า ชื่อว่า สัจจะ โดยความหมายว่า

-แสวงหา ตามนัยอย่างนี้ว่า ชาติ กึนิทานา, สงฺขารา กึนิทานา, กึสมุทยา กึชาติกา กึปภวา (ชาติมีอะไรเป็นเหตุ สังขารมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นแดนเกิด มีอะไรเป็นชาติ มีอะไรเป็นแดนเกิดก่อน)

-กำหนดเอา ตามนัยอย่างนี้ว่า สงฺขารา อวิชฺชานิทานา, อวิชฺชาสมุทยา, อวิชฺชาชาติกา, อวิชฺชาปภวา (สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นสมุทัย มีอวิชชาเป็นชาติ มีอวิชชาเป็นแดนเกิดก่อน)

-แทงตลอด ตามนัยอย่างนี้ว่า สงฺขาเร จ ปชานาติ, สงฺขารสมุทยญฺจ ปชานาติ, สงฺขารนิโรธญฺจ ปชานาติ, สงฺขารนิโรธคามินีปฏิปทญฺจ ปชานาติ (ย่อมหยั่งรู้สังขารทั้งหลาย ย่อมหยั่งรู้เหตุเกิดของสังขาร ย่อมหยั่งรู้ความดับสังขาร และย่อมหยั่งรู้ปฏิปทาอันให้ถึงความดับสังขาร)

ส่วนคำอธิบายเรื่องสัจจะโดยพิสดาร พึงถือเอาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค ข้าพเจ้าไม่ขยายความไว้เพราะเกรงว่าจะพิสดารเกินไป

ในเรื่องนั้น :-

-สัจจญาณ คือ ญาณ ๔ อย่างที่เป็นไปอย่างนี้ในอริยสัจ ๔ เหล่านั้นว่า อิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจำ (อุปาทานขันธ์ ๕ นี้เป็นอริยสัจคือทุกข์), อิทำ ทุกฺขสมุทยำ อริยสจฺจำ (ตัณหานี้เป็นอริยสัจคือเหตุเกิด

ของทุกข์), อิทำ ทุกฺขนิโรธำ อริยสจฺจำ (นิพพานนี้เป็นอริยสัจคือความดับทุกข์), อิทำ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจำ (อริยมรรคนี้เป็นอริยสัจคือปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์) สัจจญาณนั้นมีรอบเป็นอย่างเดียวกัน มี ๔ อย่าง โดยลักษณะ[ทีละอย่าง]

-กิจจญาณ คือ ญาณ ๔ ประการอันเป็นไปอย่างนี้ว่า ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจำ ปริญฺเญยฺยำ (อริยสัจคือทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้), ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขสมุทยำ อริยสจฺจำ ปหาตพฺพำ (อริยสัจคือเหตุเกิดของทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรละ), ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขนิโรธำ อริยสจฺจำ สจฺฉิกาตพฺพำ (อริยสัจคือความดับทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรรู้แจ้ง), ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจำ ภาเวตพฺพำ (อริยสัจคือปฏิปทาอันให้ถึงความดับทุกข์นั้นเป็นธรรมที่ควรอบรม) กิจจญาณนั้นมีรอบเป็นอย่างเดียวกัน มี ๔ อย่าง โดยลักษณะ[ทีละอย่าง]

-กตญาณ คือ ญาณ ๔ อย่างอันเป็นไปอย่างนี้ว่า ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจำ ปริญฺญาตำ (เราได้กำหนดรู้อริยสัจคือทุกข์นั้นแล้ว), ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขสมุทยำ อริยสจฺจำ ปหีนำ[๑๓๔] (เราได้ละอริยสัจคือทุกขสมุทัยนั้นแล้ว) ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขนิโรธำ อริยสจฺจำ สจฺฉิกตำ (เราได้รู้แจ้งอริยสัจคือทุกขนิโรธนั้นแล้ว), ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจำ ภาวิตำ (เราได้อบรมอริยสัจคือมรรคนั้นแล้ว) กตญาณนั้นมีรอบเป็นอย่างเดียวกัน มี ๔ อย่าง โดยลักษณะ[ทีละอย่าง]

---

[๑๓๔]ในคำว่า ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขสมุทยำ อริยสจฺจำ ปหีนำ (เราได้ละอริยสัจคือทุกขสมุทัยนั้นแล้ว) และ ตำ โข ปนิทำ ทุกฺขนิโรธำ อริยสจฺจำ สจฺฉิกตำ (เราได้รู้แจ้งอริยสัจคือทุกขนิโรธนั้นแล้ว) คำว่า ทุกฺขสมุทยำ และ ทุกฺขนิโรธำ มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม อริยสจฺจำ ปาฐะที่เป็นนปุงสกลิงค์นี้สอดคล้องกับอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคว่า

อิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจนฺติอาทีสุ ทุกฺขสมุทโย ทุกฺขนิโรโธติ วตฺตพฺเพ ทุกฺขสมุทยำ ทุกฺขนิโรธนฺติ ลิงฺควิปลฺลาโส กโต. ขุ.ป. อ.(บาลี) ๑/๖๘

“ในคำว่า อิทำ ทุกฺขำ อริยสจฺจำ เป็นต้น เมื่อควรกล่าวว่า ทุกฺขสมุทโย ทุกฺขนิโรโธ แต่ได้กระทำการเปลี่ยนลิงค์ว่า ทุกฺขสมุทยำ ทุกฺขนิโรธำ”

ข้อความข้างต้นแสดงว่า คำว่า ทุกฺขสมุทยำ ทุกฺขนิโรธำ เป็นลิงควิปัลลาสที่กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ในเมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า ทุกฺขสมุทโย ทุกฺขนิโรโธ

อย่างไรก็ตาม ในฉบับไทยและฉบับสิงหลพบรูปปุงลิงค์ของ ทุกฺขสมุทย ศัพท์ว่า ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจำ และรูปปุงลิงค์ของ ทุกฺขนิโรธ ศัพท์ว่า ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจำ ปาฐะดังกล่าวนี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาซึ่งกล่าวถึงรูปว่า ทุกฺขสมุทโย และ ทุกฺขนิโรโธ โดยเห็นว่าแม้ลิงค์จะต่างกันก็ไม่ผิดหลักภาษา ดังคำว่า อุปฺปาโท ภยำ (ความเกิดขึ้นของสังขารน่ากลัว) ดังข้อความว่า

สติปิ ทฺวินฺนำ ปทานำ สมานาธิกรณภาเว ลิงฺคเภโท คหิโต. ยถา ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจนฺติ วิสุทฺธิ. ฏี. (บาลี) ๒/๔๘๕

“เมื่อมีเนื้อความเสมอกันแห่งบททั้ง ๒ ลิงค์ย่อมต่างกันได้ เช่น ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจำ”

พระพุทธเมตไตรยพระองค์นั้นประทับนั่งในท่ามกลางบริษัทมีประการดังกล่าวแล้ว ทรงหมุนกงล้อธรรมที่เรียกว่า สัจจะ ๔ อันมีรอบ ๓ อาการ ๑๒ อย่างนี้

๖๙. คำว่า ตทา มนุสฺสา เหสฺสนฺติ, สมนฺตา สตโยชเน ปริสา (ในกาลนั้น มวลชนบริษัทโดยรอบจักมีถึง ๑๐๐ โยชน์) หมายความว่า ในกาลนั้น คือในกาลแห่งการแสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตร มวลชนบริษัทจักมีในพื้นที่ร้อยโยชน์โดยรอบ

คำว่า โลกนาถ คือ ผู้วิงวอนชาวโลกตามนัยเป็นต้นว่า

สาธุ ภิกฺขเว กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺติมฺปิ ปจฺจเวกฺขิตา โหติ.[๑๓๕]

“ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นสมบัติของตนตามกาลอันควร”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โลกนาถ[๑๓๖] คือ ผู้เผากล่าวคือกำจัดศัตรูกิเลสอันมีในกระแสขันธ์ของสัตว์โลกและสังขารโลก [ในกาลที่]พระโลกนาถนั้น[ทรงหมุนกงล้อแห่งธรรม มวลชนบริษัทโดยรอบจักมีถึง ๑๐๐ โยชน์]

๗๐. คำว่า ตโต ภิยฺโย (มากกว่านั้น) หมายความว่า ทวยเทพจำนวนมากกว่ามวลชนบริษัทนั้น

คำว่า ตหึ (ในที่นั้น) คือ ในสถานที่หมุนกงล้อธรรม

คำว่า พนฺธนา (จากเครื่องผูกมัด) หมายความว่า จักปลดเปลื้องจากเครื่องผูกมัดคือกิเลสหรือจากเครื่องผูกมัดคือสงสาร แล้วให้ถึงมรรคญาณอันประเสริฐและพระนิพพาน

คำว่า สตสหสฺสโกฏินำ แปลว่า มวลชนแสนโกฏิ อนึ่ง คำนี้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถของทุติยาวิภัตติ หมายความว่า จักเปลื้องมวลชนแสนโกฏิจากเครื่องผูกมัดด้วยธรรมเทศนานั้น แต่ทวยเทพไม่มีที่สิ้นสุดจักได้ตรัสรู้ธรรม

พระเจ้าสังขะเป็นต้นออกผนวช

---

[๑๓๕]องฺ.อฏฺฐก. (บาลี) ๒๓/๗/

[๑๓๖]คำว่า โลกนาถ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้วิงวอนชาวโลก = โลกํ นาถติ อายาจตีติ โลกนาโถ (นาถ ธาตุมีความหมายว่า วิงวอน)

-ผู้เผากล่าวคือกำจัดศัตรูกิเลสอันมีในกระแสขันธ์ของสัตว์โลกและสังขารโลก = สตฺตสงฺขารโลก-สนฺตานคตกิเลสารโย นาถติ อุปตาเปติ วินาเสตีติ โลกนาโถ (นาถ ธาตุมีความหมายว่า เผา)

คำว่า ตสฺส โลกนาถสฺส (พระโลกนาถนั้น) เป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ ท่านกล่าวไว้ต่อจากรูปวิเคราะห์ที่ลงปฐมาวิภัตติ

อนึ่ง บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงบรรพชาของพระเจ้าสังขะและการตรัสรู้ของเทวดากับมนุษย์ที่เหลือ จึงตรัสว่า

[๗๑] อนึ่ง ในกาลนั้น พระเจ้าสังขะทรงมอบถวายปราสาทที่สร้างด้วยแก้วแด่พระสงฆ์ที่มีพระชินเจ้าเป็นประมุข ยิ่งไปกว่านั้น

[๗๒] พระองค์จักทรงให้มหาทานแก่คนกำพร้า คนเดินทาง และวณิพก ทรงกระตือรือร้นพร้อมกับพระเทวี

[๗๓] พระองค์ผู้ทรงมีกองทัพและพาหนะไร้ที่สุด จักเข้าไปเฝ้าพระชินเจ้าผู้ตรัสรู้เอง พร้อมด้วยบริวาร ๙ หมื่นโกฏิด้วยราชานุภาพอันยิ่งใหญ่

[๗๔] ในกาลนั้น พระสัมพุทธเจ้าจักทรงตีธรรมเภรีอันประเสริฐสุด เมื่อปวงชนได้สดับเสียงกลองอมตะประกาศอริยสัจ ๔

[๗๕] ปวงชนผู้ติดตามพระราชา ๙ หมื่นโกฏิทั้งหมดนั้นไม่เหลือ จักบวชเป็นเอหิภิกขุ

[๗๖] หลังจากนั้น ทวยเทพและมวลมนุษย์จักเข้าไปเฝ้าพระโลกนาถแล้ว ทูลถามปัญหากับพระชินเจ้าปรารภอรหัตตผลอันประเสริฐเป็นเหตุ

[๗๗] พระชินเจ้าพึงพยากรณ์การบรรลุอรหัตตผลอันประเสริฐแก่ทวยเทพและมวลมนุษย์เหล่านั้น การตรัสรู้ธรรมครั้งที่ ๓ จะพึงมีได้ด้วยเหล่าสัตว์ ๘ หมื่นโกฏิ

๗๑. คำว่า ตทา (ในกาลนั้น) หมายความว่า ในกาลที่พระชินเจ้าทรงหมุนกงล้อธรรมแล้วแนะนำชาวโลก

บาทคาถาว่า ปาสาทำ รตนามยำ (ปราสาทที่สร้างด้วยแก้ว) คือ ปราสาทที่สร้างด้วยแก้วกว้างยาว ๒๕ โยชน์ซึ่งพระองค์ได้ประทับอยู่แล้ว

คำว่า ชินปาโมกขะ คือ มีพระชินเจ้าเป็นประมุข

หมู่ภิกษุ ชื่อว่า สงฆ์[๑๓๗] เพราะเป็นผู้ประชุมกันด้วยศีลเป็นต้น หรือเพราะขจัดกิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิตเมื่อมีการประจวบคือการพบกับเหตุปัจจัยที่เหลือมีปรโตโฆสะ (เสียงจากบุคคลอื่น) เป็นต้น

---

[๑๓๗] คำว่า สงฺฆ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ประชุมกันด้วยศีลเป็นต้น = สีลาทีหิ สำหโตติ สงฺโฆ (สำ บทหน้า หน ธาตุมีความหมายว่า ประชุม)

-ผู้ขจัดกิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต = สนฺตานคตกิเลเส หนตีติ สงฺโฆ (สำ บทหน้า หน ธาตุมีความหมายว่า กำจัด)

คำว่า ชินปาโมกขสังฆะ คือ พระสงฆ์ที่มีพระชินเจ้าเป็นประมุข

คำว่า ชินปาโมกฺขสงฺฆสฺส นิยฺยาเทตฺวา (ทรงมอบถวายแด่พระสงฆ์ที่มีพระชินเจ้าเป็นประมุข) หมายความว่า ทรงตระเตรียมแล้วมอบถวายเพื่อเป็นที่พำนักกระทำให้เป็นสังฆารามของพระผู้มีพระภาคพร้อมด้วยหมู่ภิกษุ ในปราสาทนั้น คือ ได้ทรงกระทำให้เป็นสังฆารามแด่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจำเดิมแต่นั้นมา

๗๒. คำว่า ปุนาปรํ มหาทานํ ททิตฺวาน (ยิ่งไปกว่านั้น พระองค์จักทรงให้มหาทาน) หมายความว่า ชนเหล่าใดแม้เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติ เพราะคนกำพร้าไม่มีโภคสมบัติ ก็ปรารถนาโภคสมบัติยิ่งกว่าเดิม แม้ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่า คนกำพร้า ในกาลนั้น ชื่อว่าสัตว์ผู้เพียบพร้อมด้วยโภคสมบัติหามีไม่

คำว่า อัทธิกะ (คนเดินทาง) คือ ชนผู้ประกอบในการเดินทาง

ชนผู้ประกอบในเวลาขอ ชื่อว่า วณิพก

คำว่า ตรมานรูโป แปลว่า ทรงกระตือรือร้น

มีสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า สมฺพุทฺธํ ชินํ อุเปหิติ (จักเข้าไปเฝ้าพระชินเจ้าผู้ตรัสรู้เอง)

คำว่า เทวิยา สห (พร้อมกับพระเทวี) หมายความว่า พร้อมกับอัครมเหสีและหญิงนักฟ้อน

๗๓. บาทคาถาว่า นวุติโกฏิสหสฺเสหิ (บริวาร ๙ หมื่นโกฏิ) คือ บริวารผู้เป็นมนุษย์ ๙ หมื่นโกฏิ

๗๔. คำว่า หนิสฺสติ แปลว่า จักตี หมายความว่า จักแสดง

บาทคาถาว่า ธมฺมเภรึ วรุตฺตมํ (ธรรมเภรีอันประเสริฐสุด) ได้แก่ ธรรมเภรีคืออริยสัจ ๔ อันประเสริฐสุด

เมื่อปวงชนได้สดับเสียงกลองอมตะ คือ เสียงแห่งกลองอมตะ อันแสดงอริยสัจ ๔ [ปวงชนผู้ติดตามพระราชา ๙ หมื่นโกฏิทั้งหมดนั้นไม่เหลือ จักบวชเป็นเอหิภิกขุ]

๗๕. คำว่า รญฺโญ อนุจรา (ผู้ติดตามพระราชา) คือ เหล่าชนมีอำมาตย์ กษัตริย์ และพราหมณ์เป็นต้น ผู้อยู่ใกล้พระเจ้าสังขะ คือ ผู้รับใช้ท้าวเธอ

คำว่า ชน คือ ผู้เกิดในภพเป็นต้น

คำว่า ชนตา คือ ผู้เกิดในภพเป็นต้นนั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ชนตา[๑๓๘] คือ หมู่ชน ดังคำว่า อิทปฺปจฺจยตา เป็นต้น

คำว่า นิรวเสสา (ไม่เหลือ) หมายความว่า ไม่เว้นแม้สัตว์ผู้หนึ่ง

บาทคาถาว่า ภวิสฺสตนฺเตหิภิกฺขุกา (จักบวชเป็นเอหิภิกขุ) หมายความว่า มนุษย์ ๙ หมื่นโกฏิทั้งหมดพร้อมด้วยพระราชา จักบวชเป็นเอหิภิกขุผู้ทรงบาตรและจีวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ ในลำดับต่อจากพระดำรัสของพระพุทธเมตไตรยอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงมา จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ

๗๖. คำว่า โลกนาถ คือ ผู้นำชาวโลกมุ่งสู่พระนิพพาน

บาทคาถาว่า อรหตฺตวรมารพฺภ (ปรารภอรหัตตผลอันประเสริฐเป็นเหตุ) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า อรหะ คือ ผู้สมควร หมายความว่า ผู้สมควรรับเครื่องบูชาสักการะที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกนำมา

คำว่า อรหัตตะ คือ ความเป็นพระอรหันต์ หมายถึง อรหัตตผล

คำว่า อรหตฺตวรมารพฺภ ตัดบทเป็น อรหตฺตวรํ อารพฺภ

คำว่า ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสเร (ทูลถามปัญหา) หมายความว่า เทวดาและมนุษย์จักเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว ปรารภอรหัตตผลอันประเสริฐเป็นเหตุ ทูลถามปัญหาตามนัยว่า ข้าแต่พระผู้มี-พระภาคผู้เจริญ อะไรชื่อว่าอรหัตตผล บุคคลไหนพึงบรรลุอรหัตตผลนั้น อะไรเป็นปฏิปทาให้ถึงนิพพาน

๗๗. บาทคาถาว่า อรหตฺตวรปตฺติยา แปลว่า การบรรลุอรหัตตผลอันประเสริฐ หมายความว่า จักพยากรณ์ ปฏิปทาอันเป็นเหตุบรรลุอรหัตตผลนั้น คือ จักพยากรณ์ปัญหาอันแสดงวิธีให้บรรลุอรหัตตผลนั้น

บาทคาถาว่า ตติยาภิสมโย ภเว (การตรัสรู้ธรรมครั้งที่ ๓) หมายความว่า การบรรลุธรรมครั้งที่ ๓ จักมีแก่เทวดาและมนุษย์ ๘๐ โกฏิ เพราะการวิสัชนาปัญหานั้น

การประชุมสาวก ๓ ครั้ง

---

[๑๓๘]คำว่า ชนตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้เกิดในภพเป็นต้นนั่นแหละ = ชนาเยว ชนตา (ชน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- หมู่ชน = ชนานํ สมูโห วา ชนตา (ชน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสมูหตัทธิต)

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงธรรมาภิสมัย (การประชุมสาวก) ๓ ครั้ง จึงตรัสว่า

[๗๘] การประชุมสาวกครั้งแรกของพระขีณาสพ ๑ แสนโกฏิ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบ มีใจมั่นคง จักมี

[๗๙] ครั้นพระผู้มีพระภาคทรงอยู่จำตลอดหนึ่งพรรษาแล้ว พระชินเจ้าพระองค์นั้นจักปวารณาพร้อมด้วยพระอรหันต์ ๙ หมื่นโกฏิ ในเวลาที่มนุษย์และเทวดาป่าวประกาศวันปวารณา [นี้เป็นการประชุมสาวกครั้งที่ ๒]

[๘๐-๘๑] อนึ่ง ในกาลที่พระมุนีเสด็จปลีกวิเวกในถ้ำทองถ้ำเงินภายในภูเขาคันธมาทน์ ณ ภูเขาหิมพานต์ พระองค์จักทรงเล่นฌานกีฬากับด้วยพระขีณาสพ ๘ หมื่นโกฏิ ผู้ปราศจากมลทิน มีจิตสงบ มีใจมั่นคง [นี้เป็นการประชุมสาวกครั้งที่ ๓]

๗๘. ในคาถาเหล่านั้น คำว่า ขีณาสวะ คือ ผู้สิ้นอาสวะ ๔ โดยจำแนกตามกามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

คำว่า วิมละ คือ ผู้ปราศจากมลทิน

คำว่า สันตจิตตะ คือ ผู้มีจิตสงบ เพราะไม่มีการฟุ้งขึ้นของกิเลส

พระขีณาสพทั้งหลายชื่อว่า ตาที (ผู้มีใจมั่นคง) เพราะเป็นผู้มีจิตเป็นไปเสมอกันในความมีลาภ ความเสื่อมลาภ ความมียศ ความเสื่อมยศ การนินทา การสรรเสริญ ความสุข และความทุกข์

อีกอย่างหนึ่ง พระขีณาสพทั้งหลายชื่อว่า ตาที (ผู้มีใจมั่นคง) เพราะเป็นผู้คงที่ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ดังพระพุทธดำรัสว่า อิฏฺฐานิฏฺเฐ ตาที (ผู้มีใจมั่นคงในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์)

คำว่า สนฺตจิตฺตานำ ตาทีนำ เชื่อมสนธิเป็น สนฺตจิตฺตาน ตาทินำ

บาทคาถาว่า ปฐโม เหสฺสติ สมาคโม (การประชุมสาวกครั้งแรก) หมายความว่า การประชุมสาวกครั้งแรกจักมีด้วยหมู่สัตว์แสนโกฏิผู้บรรลุอรหัตตผล ในการหมุนกงล้อแห่งธรรมให้เป็นไป (แสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตร)

๗๙. คำว่า วสฺสำวุฏฺฐสฺส (อยู่จำตลอดหนึ่งพรรษา) หมายความว่า อยู่จำพรรษาแรก

บาทคาถาว่า อภิฆุฏฺเฐ ปวารเณ แปลว่า ในเวลาที่มนุษย์และเทวดาป่าวประกาศวันปวารณา

บาทคาถาว่า ปวาเรสฺสติ โส ชิโน (พระชินเจ้าพระองค์นั้นจักปวารณา) หมายความว่า จักปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณา (ปวารณาอันบริสุทธิ์) พร้อมด้วยพระอรหันต์ ๙ หมื่นโกฏิผู้บวชด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาพร้อมกับพระเจ้าสังขะ นี้ชื่อว่าการประชุมสาวกครั้งที่ ๒

๘๐. คำว่า หิมวะ (มีน้ำค้าง) คือ ภูเขาที่มีหิมะที่จัดเป็นน้ำค้าง

คำว่า หิมวันตะ[๑๓๙] คือ ภูเขาที่มีหิมะนั้นแหละ ดังคำว่า วนเมว วนนฺตํ (ป่านั้นแหละ ชื่อว่าวนันตะ)

คำว่า คันธมาทน์ คือ ภูเขาทำให้ชนที่เข้าไปแล้วทุกคนลุ่มหลงด้วยของหอมอันเกิดจากเหง้า แก่น เปลือก ใบ ดอก และผล [ในกาลที่พระมุนีเสด็จปลีกวิเวกในถ้ำทองถ้ำเงิน]ภายในภูเขาคันธมาทน์นั้น

คำว่า เหมรชตปพฺภาเร[๑๔๐] แปลว่า ในถ้ำทองถ้ำเงิน อีกอย่างหนึ่ง ในถ้ำเงินภายในภูเขาทอง

---

[๑๓๙]คำว่า หิมวนฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก หิมวนฺตุ ศัพท์ + อนฺต ศัพท์ที่เป็นตัพภาวะ มีรูปวิเคราะห์ว่า หิมวา เอว หิมวนฺโต ศัพท์ตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะเพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย ดังจะเห็นได้ว่า อตฺถ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ เมื่อประกอบ ชาต ศัพท์ก็เป็นนปุงสกลิงค์ หรือถ้าต้องการให้ อตฺถ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ ก็ประกอบ ชาติ ศัพท์เป็นรูปว่า อตฺถชาติ ดังสัททนีติ-ปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมวางไว้ท้ายบท) ในรูปวิเคราะห์มักประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะ ดังอุทาหรณ์ว่า

-สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สูตรนั้นแหละ ชื่อว่า สุตตันตะ)

-กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กรรมนั้นแหละ ชื่อว่า กัมมันตะ)

-คูโถ เอว คูถคตํ (คูตรนั้นแหละ ชื่อว่า คูถคตะ)

-อนฺโต เอว อนฺตคตํ (ที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อันตคตะ)

-ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ความเห็นผิดนั้นแหละ ชื่อว่า ทิฏฐิคตะ)

-อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อรรถนั้นแหละ ชื่อว่า อัตถชาตะ)

-ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า ธัมมชาตะ)

รูปวิเคราะห์เหล่านี้ แม้ประกอบด้วย เอว ศัพท์ ก็ไม่จัดเป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส แต่ชื่อว่าตัพภาวุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ (ภาว ศัพท์มีความหมายว่า เนื้อความ, ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = อรรถของบทหน้านั้น ชื่อว่า ตัพภาวะ) ตัพภาวะนี้เป็นอรรถที่ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า]

[๑๔๐]คำว่า เหมรชตปพฺภาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ในถ้ำทองถ้ำเงิน = เหมรชตสฺส ปพฺภาโร เหมรชตปพฺภาโร (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า ปวิเวกคโต (เสด็จปลีกวิเวก) หมายความว่า ถึงความสงัดทางกายและจิต คือ เข้าถึงแล้ว กล่าวคือ ได้เข้าถึงอุปธิวิเวกด้วยอำนาจผลสมาบัติอันมีนิพพานเป็นอารมณ์

ในเรื่องนั้น วิเวก คือ ความสงัดแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสัตว์และสังขารเหล่านั้น กล่าวคือ ความปราศจาก ได้แก่ ความอยู่ไกล จำแนกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. กายวิเวก ความสงัดกาย คือ การกระทำตนให้เป็นผู้เดียวจากคณะ

๒. จิตตวิเวก ความสงัดใจ คือ การกระทำจิตให้ห่างไกลจากกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้น หมายถึง รูปาวจรสมาธิ และอรูปาวจรสมาธิ

๓. อุปธิวิเวก ความสงัดจากอุปธิ[๑๔๑] คือ นิพพาน เพราะเป็นสภาวะไกลจากอุปธิมีกิเลส (กิเลสูปธิ) เป็นต้น

โดยประการดังนี้ แม้วิเวกทั้งสามย่อมสมควรในเรื่องนี้

ปัญญาชื่อว่า โมนะ คำว่า มุนิ[๑๔๒] คือ ผู้มีปัญญา อีกอย่างหนึ่ง พระชินเจ้าทรงพระนามว่า พระมุนี เพราะทรงเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิปทาที่ทำความเป็นพระมุนีทางกายวาจาและใจ

ในเรื่องนั้น บรรดาอคาริยมุนี (มุนีผู้มีเรือน คือ ฆราวาสผู้บรรลุมรรคผลอย่างใดอย่างหนึ่ง) อนคาริยมุนี (มุนีผู้ไม่มีเรือน คือ คือ ฆราวาสผู้บรรลุมรรคผลอย่างใดอย่างหนึ่ง) เสขมุนิ (มุนี

-ในถ้ำเงินภายในภูเขาทอง = รชตสฺส ปพฺภาโร รชตปพฺภาโร, เหมสฺส อนฺโต รชตปพฺภาโร เหมรชตปพฺภาโร (มัชเฌโลปสมาส)

[๑๔๑]คำว่า อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้ง” หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรมคือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามูปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุขและโสมนัส

๒. ขันธูปธิ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ

๓. กิเลสูปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย

๔. อภิสังขารูปธิ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ (ม.อุ.อ. (บาลี) ๓/๑๒๖)

[๑๔๒]คำว่า มุนิ มีศัพท์เดิมมาจาก โมน ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต รัสสะ อี เป็น อิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้มีปัญญา = โมนํ อสฺส อตฺถีติ มุนิ (โมน ศัพท์ แปลว่า ปัญญา)

-ผู้มีปฏิปทาที่ทำความเป็นพระมุนี = โมนํ อสฺส อตฺถีติ มุนิ (โมน ศัพท์ แปลว่า ปฏิปทาที่ทำความเป็นพระมุนี)

ผู้เป็นพระเสขะ ๗) อเสขมุนี (มุนีผู้เป็นพระอเสขะคือพระอรหันต์) และปัจเจกมุนี (มุนีผู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า) เหล่านั้น พระชินเจ้าทรงเป็นพระมุนีที่เรียกว่า อเสขมุนี

๘๑. บาทคาถาว่า กีฬิสฺสติ ฌานกีฬิตํ (จักทรงเล่นฌานกีฬา) หมายความว่า จักทรงเล่นฌานกีฬา ๒ อย่างที่ได้ชื่อว่า ฌาน[๑๔๓] โดยความหมายว่าเป็นสภาวะเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณอารมณ์เป็นต้น ด้วยความเป็นอารัมมณูปนิชฌาน และโดยความหมายว่าเป็นสภาวะเผากิเลสอันเป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น ด้วยความเป็นลักขณูปนิชฌาน

พระองค์ทรงเข้ารูปฌานสมาบัติและอรูปฌานสมาบัติด้วยอำนาจแห่งอนุโลม (ตามลำดับฌาน) ปฏิโลม (ทวนลำดับฌาน) และเอกันตริกะ (ข้ามลำดับฌาน) เป็นต้น ชื่อว่า จักทรงเล่นฌานกีฬาคืออารัมมณูปนิชฌาน ครั้นเริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วเข้าผลสมาบัติ ชื่อว่า จักทรงเล่นฌานกีฬาคือลักขณูปนิชฌาน

อนึ่ง ภิกษุ ๘ หมื่นโกฏิเหล่านั้นเป็นผู้พ้นแล้วจากเครื่องจองจำคือราคะ เพราะทรงพยากรณ์การบรรลุอรหัตตผล นี้เป็นการประชุมสาวกครั้งที่ ๓

การแพร่หลายแห่งคำสอนของพระพุทธเมตไตรย

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงหน้าที่สั่งสอนเวไนยชนผู้เป็นบริวารของพระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า

๘๒. พระขีณาสพ ๑ แสนโกฏิ ผู้บรรลุอภิญญา ๖ ล้วนทรงฤทธิ์ยิ่งใหญ่ จักห้อมล้อมพระโลกนาถพระนามว่าเมตไตรยนั้นในกาลทุกเมื่อ

๘๓. ท่านเหล่านั้นจักเป็นผู้แตกฉานปฏิสัมภิทา ฉลาดในศัพท์แสดงเนื้อความ เป็นผู้สดับมาก ทรงธรรม ประจักษ์ ทำหมู่สงฆ์ให้สง่างาม ฝึกตนแล้ว สงบเสงี่ยมเป็นนักปราชญ์ จักห้อมล้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น

๘๔. พระชินเจ้าผู้ประเสริฐอันภิกษุผู้ประเสริฐมีใจมั่นคงเหล่านั้นห้อมล้อมแล้ว ทรงเป็นผู้ข้ามพ้นแล้วพร้อมด้วยภิกษุผู้ข้ามพ้นแล้ว ได้บรรลุความสงบกับด้วยภิกษุผู้สงบแล้ว

---

[๑๔๓]คำว่า ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-สภาวะเข้าไปเพ่งอารมณ์มีกสิณอารมณ์เป็นต้น = กสิณารมฺมณาทึ อุปนิชฺฌายตีติ ฌานํ (เฌ ธาตุ = เพ่ง + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

-สภาวะเผากิเลสอันเป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้น = นีวรณาทิปจฺจตฺถิเก ฌาเปตีติ ฌานํ (เฌ ธาตุ = ร้อน + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๘๕. พระมหามุนีเมตไตรยผู้สูงสุดกว่ามวลมนุษย์ ทรงแวดล้อมด้วยหมู่สาวกแล้ว จักเป็นผู้อนุเคราะห์ชาวโลกเปี่ยมด้วยพระกรุณา

๘๖. พระชินเจ้าทรงเปลื้องหมู่สัตว์จำนวนมาก ทรงยังมวลมนุษย์กับทั้งเทวดาให้ดับกิเลสอยู่ จักเสด็จเที่ยวจาริกไปสู่หมู่บ้าน นิคม และเมืองหลวง

๘๗. พระองค์จักทรงตีธรรมเภรี ทรงเป่าสังข์แห่งธรรม ทรงประกาศการบูชาธรรม ทรงยกธงชัยแห่งธรรมขึ้น

๘๘. ทรงบันลือเพียงดังสีหนาท ทรงหมุนกงล้อแห่งธรรมอันยอดเยี่ยม ยังปวงชนชายหญิงให้ดื่มน้ำคือสัจจะอันมีรสเลิศ

๘๙. ทรงยังมหาชนผู้มีที่พึ่งและไร้ที่พึ่งให้ตรัสรู้เพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ จักเสด็จเที่ยวจาริกไปเพื่อบุคคลผู้ควรตรัสรู้ได้

๙๐. พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุจักยังบางคนให้ตั้งอยู่ในสรณคมน์ บางคนในเบญจศีล บางคนในกุศลกรรมบถ ๑๐

๙๑. พระองค์จักประทานภาวะแห่งภิกษุแก่บางคน ประทานผลอันสูงสุด ๔ ประการแก่บางคน ประทานธรรมอันไม่มีสิ่งใดเปรียบแก่บางคน ประทานปฏิสัมภิทาแก่บางคน

๙๒. พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุจักประทานสมบัติคือพร ๘ แก่บางคน จักยังคนบางคนให้บรรลุวิชชา ๓ และอภิญญา ๖

๙๓. พระชินเจ้าพระองค์นั้นจักพร่ำสอนหมู่ชนด้วยเหตุนั้น ในกาลนั้นศาสนาของพระพุทธเมตไตรยจักแพร่หลายกว้างขวาง

๙๔. พระมุนีพระองค์นั้นได้ทอดพระเนตรเห็นชนผู้ควรตรัสรู้แม้ในที่แสนโยชน์แล้ว จักเข้าไปสั่งสอนให้ตรัสรู้โดยพลัน

๘๒. ในคาถานั้น คำว่า ฉฬภิญญะ คือ ผู้มีอภิญญา ๖ โดยจำแนกตามอภิญญาอันได้แก่ อิทธิวิธะ (แสดงฤทธิ์) ทิพโสต (หูทิพย์) เจโตปริยะ (รู้ใจคนอื่น) ปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน) จุตูปปาตะ (ตาทิพย์รู้จุติและปฏิสนธิ) และอาสวักขยะ (สิ้นอาสวะ)

ในคำว่า มหิทฺธิกา (ทรงฤทธิ์ยิ่งใหญ่) นี้ โปรดทราบฤทธิ์ ๑๐ อย่างดังนี้ :-

๑. อธิฏฺฐานา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่อธิษฐาน คือ การที่บุคคลคนเดียวนึกปรารถนาให้เป็นคนมากเป็นต้นตามความต้องการ แล้วยังการอธิษฐานให้สำเร็จด้วยญาณอันประกอบด้วยจตุตถฌาน ชื่อว่า ฤทธิ์ที่อธิษฐาน เพราะสำเร็จด้วยการอธิษฐาน

๒. วิกุพฺพนา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่ทำให้เปลี่ยนรูปร่าง คือ ฤทธิ์ที่เป็นไปด้วยการสละรูปร่างปกติ ของบุคคลผู้สละรูปร่างปกติของตนแล้วแสดงรูปร่างเป็นเด็ก นาค ครุฑ ม้า ช้าง รถ ทะเล ภูเขา ป่าไม้ และกระบวนทัพต่างๆ เป็นต้น

๓. มโนมยา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ คือ ฤทธิ์ที่เป็นไปด้วยการยังรูปนั้นให้สำเร็จของบุคคลผู้เนรมิตกายอื่นที่สำเร็จด้วยใจภายในกายของตน อนึ่ง ฤทธิ์นั้นพบโดยนัยเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ.[๑๔๔]

“ภิกษุในศาสนานี้ย่อมเนรมิตกายอื่นจากกายนี้ ซึ่งมีรูปอันสำเร็จจากใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหมด มีอินทรีย์สมบูรณ์”

๔. ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ คือ ฤทธิ์วิเศษที่เกิดด้วยอานุภาพแห่งญาณในกาลก่อนหรือในภายหลังจากที่ญาณเกิดขึ้น หรือในขณะที่ญาณนั้นเกิดขึ้น พบโดยนัยเป็นต้นว่า

อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ. ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาย ฯเปฯ อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาย ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ.[๑๔๕]

“สภาวะขจัดนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นว่าไม่เที่ยง) ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เพราะเป็นสภาวะบริบูรณ์ สภาวะขจัดทุกขสัญญา (ความสำคัญว่าทุกข์) ด้วยทุกขานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นว่าเป็นทุกข์) ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เพราะเป็นสภาวะบริบูรณ์ สภาวะขจัดอัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน) ด้วยอนัตตานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เพราะเป็นสภาวะบริบูรณ์ ฯลฯ สภาวะขจัดกิเลสทั้งสิ้นด้วยอรหัตตมรรค ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ เพราะเป็นสภาวะบริบูรณ์”

๕. สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ คือ ฤทธิ์วิเศษที่เกิดด้วยอานุภาพแห่งสมาธิในกาลก่อนหรือในภายหลังจากที่สมาธิเกิดขึ้น หรือในขณะที่สมาธินั้นเกิดขึ้น พบโดยนัยเป็นต้นว่า

ปฐมชฺฌานาเนน นีวรณานํ ปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ ฯปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนปฺปหานฏฺโ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ.

---

[๑๔๔] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๖

[๑๔๕] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๖

“สภาวะขจัดนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ เพราะเป็นสภาวะบริบูรณ์ ฯลฯ? สภาวะขจัดอากิญจัญญายตนสัญญาด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่า ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ เพราะเป็นสภาวะบริบูรณ์”

๖. อริยา อิทฺธิ ฤทธิ์ของพระอริยะ คือ ฤทธิ์ที่ปรากฏแก่พระอริยะผู้บรรลุความชำชองทางใจ ซึ่งเป็น :-

-ผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในสิ่งปฏิกูลที่ไม่น่าชอบใจ ด้วยการแผ่เมตตาและเจริญธาตุมนสิการ

-ผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูล ในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลที่น่าชอบใจ ด้วยการเจริญอสุภะ มรณัสสติ และอนิจจสัญญา

-ผู้มีความสำคัญว่าไม่ปฏิกูล ในสิ่งที่ปฏิกูลและไม่ปฏิกูล ด้วยการแผ่เมตตาและเจริญธาตุมนสิการ

-ผู้มีความสำคัญว่าปฏิกูล ในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลและปฏิกูล ด้วยการเจริญอสุภะ มรณัสสติ และอนิจจสัญญา

-ผู้วางเฉยเมื่อเห็นรูปเป็นต้นแล้วเว้นจากโสมนัสเจริญอุเบกขาเป็นต้นเว้นความเป็นผู้สำคัญทั้งสองอย่างในสิ่งที่ปฏิกูลและไม่ปฏิกูล ด้วยการเจริญฉฬังคุเปกขา (อุเบกขาที่มีองค์ ๖)

๗. กมฺมวิปากชา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม คือ ฤทธิ์มีการไปทางอากาศโดยปราศจาก[อำนาจแห่ง]สมาธิของนกทั้งหมด เทวดาทั้งหมด มนุษย์ต้นกัป และวินิปาติกาสูรบางตน เช่น ปิยังกรมาตา อุตตรมาตา ผุสสมิตตา และธรรคุตตา เป็นต้น

๘. ปุญฺญวโต อิทฺธิ ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ คือ การไปทางอากาศของพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยกองทัพ ๔ เหล่า และของโชติกเศรษฐีเป็นต้น

๙. วิชฺชามยา อิทฺธิ ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากมนต์ คือ ฤทธิ์มีการร่ายมนต์แล้วไปในอากาศเป็นต้นของวิทยาธรเป็นต้น

๑๐. ตตฺถ ตตฺถ สมฺมา ปโยคปฺปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ชื่อว่าฤทธิ์ โดยความหมายว่าสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบในฐานะนั้นๆ เป็นปัจจัย คือ ฤทธิ์วิเศษที่เกิดขึ้นเพราะกระทำการงานนั้นๆ มีศิลปกรรม การเรียนพระเวท การเรียนพระไตรปิฎก การไถ และการหว่านเป็นต้น ด้วยการประกอบชอบกล่าวคือการปฏิบัติ ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่าเป็นสภาวะสำเร็จ เพราะการประกอบชอบในฐานะนั้นๆ เป็นปัจจัย

คำว่า อิทธิ คือ สภาวะให้สำเร็จวิธี

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อิทธิ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์สำเร็จ คือ เป็นผู้บริบูรณ์ เจริญ ถึงความยิ่งใหญ่

โดยประการดังนี้ คำว่า มหิทธิกะ คือ ผู้ทรงฤทธิ์ยิ่งใหญ่ เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยฤทธิ์ ๖ อย่าง คือ ฤทธิ์ที่อธิษฐาน, ฤทธิ์ที่ทำให้เปลี่ยนรูปร่าง, ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ, ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ, ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ และฤทธิ์ของพระอริยะ ในฤทธิ์ ๑๐ อย่างตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

๘๓. ในบาทคาถาว่า ปฏิสมฺภิทาสุ กุสลา (ผู้แตกฉานปฏิสัมภิทา) นี้ โปรดทราบรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า ปฏิสัมภิทา คือ สภาวะจำแนกอรรถเป็นต้น กล่าวคือ ทำให้เป็นอย่างๆ โดยเฉพาะด้วยดี คือ ต่างจากสภาวะอันวิปริต หมายถึง ปัญญา

อนึ่ง ปฏิสัมภิทานั้นมี ๔ อย่างโดยจำแนกตามอารมณ์ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิทา แตกฉานในอรรถ คือ ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ ได้แก่ ผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากเหตุ [สัจจะ ๔ เฉพาะส่วนที่เป็นผล และปฏิจจสมุปบาทเฉพาะส่วนที่เป็นปัจจยุปบันนธรรม] นิพพาน ความหมายของศัพท์ วิบาก และกิริยา ซึ่งเป็นผลของเหตุโดยปริยาย ชื่อว่า อรรถ เพราะเป็นสภาวะที่พึงรู้โดยผู้ระลึกถึงเหตุอันเป็นชนกเหตุ (เหตุทำให้เกิดผล) และสัมปาปกเหตุ (เหตุทำให้ไปถึง[ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง]) ปัญญาที่ถึงความแตกฉานในอรรถเหล่านั้นของผู้พิจารณาอรรถเหล่านั้น ชื่อ อรรถปฏิสัมภิทา สมจริงดังคำกล่าวว่า

อตฺเถสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา.[๑๔๖]

“ปัญญาในอรรถ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา”

๒. ธรรมปฏิสัมภิทา แตกฉานในธรรม คือ ธรรม ๕ อย่างอันเป็นปัจจัยเหล่านี้ ได้แก่ เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ยังผลให้เกิดขึ้น [สัจจะ ๔ เฉพาะส่วนที่เป็นเหตุ และปฏิจจสมุปบาทเฉพาะส่วนที่เป็นปัจจัยธรรม] มรรคญาณอันประเสริฐ ศัพท์ กุศล และอกุศล ชื่อว่า ธรรม เพราะดำรงผลของเหตุนั้น คือ ยังผลของเหตุนั้นให้เป็นไป กล่าวคือ ให้ถึงพร้อม ปัญญาที่ถึงความแตกฉานในธรรมเหล่านั้นของผู้พิจารณาธรรมเหล่านั้น ชื่อ ธรรมปฏิสัมภิทา สมจริงดังคำกล่าวว่า

ธมฺเมสุ ญาณ ธมฺมปฏิสมฺภิทา.[๑๔๗]

---

[๑๔๖] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๗

[๑๔๗] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๗

“ปัญญาในธรรม ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา”

๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา แตกฉานในนิรุตติ คือ ปัญญาที่ถึงความแตกฉานในภาษามคธอันเป็นคำศัพท์ที่แน่นอนไม่คลาดเคลื่อนในอรรถและธรรมเหล่านั้น ซึ่งเป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกัปเป็นต้นมา) อันเป็นมูลภาษาของสรรพสัตว์ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา.

“ปัญญาในศัพท์ที่กล่าวตามสภาวะนั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา”

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทาแตกฉานในปฏิภาณ คือ ปัญญาอันมีญาณเป็นอารมณ์ของบุคคลผู้พิจารณาโดยทำญาณในอารมณ์ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ อันเป็นปัญญากว้างขวางโดยเนื่องด้วยที่อยู่โคจร และกิจเป็นต้นในญาณเหล่านั้น สมจริงดังคำกล่าวว่า

ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา.[๑๔๘]

“ปัญญาในญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา”

อนึ่ง พระอริยะเหล่านั้นย่อมถึงความแตกฉานในฐานะทั้งสองโดยจำแนกเป็นภูมิของพระเสขะและพระอเสขะ คำที่เหลือโปรดถือเอาจากคัมภีร์วิสุทธิมรรค

โดยประการดังนี้ ท่านกล่าวว่า ปฏิสมฺภิทาสุ กุสลา (ผู้แตกฉานปฏิสัมภิทา) เพราะพระขีณาสพเหล่านั้นเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้

บาทคาถาว่า นิรุตฺติปทโกวิทา[๑๔๙] (ฉลาดในศัพท์แสดงเนื้อความ) หมายความว่า พระขีณาสพเหล่านั้นผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ แล้ว เป็นผู้ฉลาด เฉียบแหลม ในส่วนคือศัพท์เหล่านั้น อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์นั่นแลชื่อว่า ปทะ โดยความหมายว่า เป็นเหตุ เพราะแสดงความหมายที่ศัพท์มุ่งหมายถึง (อภิเธยฺย) และเนื้อความของศัพท์ (วจนีย) เป็นต้นที่ไม่ปรากฏแก่ตนเมื่อตนไม่มีให้ปรากฏชัดเจน และโดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งของการรู้เนื้อความนั้น เพราะไม่มีการรู้เนื้อความเมื่อไม่มีศัพท์ ดังนั้น จึงควรทราบเนื้อความว่า เป็นผู้ฉลาดในศัพท์อันเป็นเหตุให้รู้เนื้อความ และเป็นที่ตั้งของการรู้เนื้อความนั้น

---

[๑๔๘] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๗

[๑๔๙] คำว่า นิรุตฺติปทโกวิท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ฉลาดในส่วนคือคำศัพท์ (ปท ศัพท์มีความหมายว่า โกฏฺฐาส = ส่วน)

-ผู้ฉลาดในศัพท์อันเป็นเหตุให้รู้เนื้อความ และเป็นที่ตั้งของการรู้เนื้อความ (ปท ศัพท์มีความหมายว่า การณ = เหตุ และ ฐาน = ที่ตั้ง)

คำว่า พหุสสุตะ คือ ผู้สดับมาก เพราะเป็นผู้แตกฉานไตรปิฎก

คำว่า ธัมมธระ คือ ผู้ทรงโลกุตตรธรรม ๙ พร้อมทั้งปริยัติ

คำว่า วิยัตตะ คือ ผู้ประจักษ์ เพราะเป็นผู้ปรากฏในมนุษย์โลกพร้อมทั้งเทวโลก

คำว่า สังฆโสภนะ คือ ผู้ทำหมู่สงฆ์ทุกหมู่ให้สง่างาม เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยคุณความดีตามลักษณะที่กล่าวมาแล้ว ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ทำหมู่สงฆ์ให้สง่างาม เพราะประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้นโดยแท้ ไม่ใช่ผู้ทุศีล

กล่าวโดยพิสดารแล้ว ผู้ทุศีลเหล่านั้นแม้สมบูรณ์ด้วยส่วนสูงและส่วนกว้าง มีผิวพรรณงาม นุ่งห่มจีวรปัตตุณณะ (ผ้าที่เกิดในแคว้นปัตตุณณะ)? และจีวรทุกูละ (ผ้ากระเจา) ถือบาตรแก้วมณี สวมใส่บริขารที่เหลือ แต่เพราะปราศจากแก่นสารมีศีลคุณเป็นต้น ผู้ทุศีลจึงชื่อว่า

-ภูตผีที่แต่งให้งามด้วยจิตรกรรม

-ลาคลุมหนังราชสีห์

-แกลบอันคล้ายกับข้าวสาลีแดงอันมีกลิ่นหอม

-ต้นไม้ที่มีกระพี้อันมีไม้งิ้วเป็นต้นซึ่งไม่มีแก่นภายใน

-สมณะใบไม้เหลืองผู้เต็มไปด้วยคูถคือความไม่มีศีลซึ่งหาสาระภายในมิได้

-โถใส่น้ำมันซึ่งมีน้ำมันเน่าในซึมออกอย่างต่อเนื่อง

-สมณขยะอันเป็นบ่อเกิดของขยะคือกิเลสที่ไหลออกเนืองๆ

-มหาโจรผู้ปล้นชิงสิ่งของคือกุศลของชาวโลกทั้งมวล

-ฟืนเผาศพที่ติดไฟที่ปลายทั้งสองข้างตรงกลางเลอะคูถ

เขาเป็นผู้ปฏิญาณว่าเป็นสมณะ ปฏิญาณว่าเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ได้ปิดทางสวรรค์กั้นนิพพาน เปิดทางสู่อบายมีนรกเป็นต้น หมกไหม้ในเพลิงนรก บริโภคใช้สอยไทยธรรมด้วยอาการแห่งขโมย ถูกพระพุทธเจ้ารังเกียจ มีจิตใจหวาดสะดุ้งอยู่เป็นนิตย์ มีกองทุกข์ที่ตรัสไว้ในอัคคิขันโธปมสูตร เป็นที่ตั้งแห่งความกรุณาของเหล่าชนผู้มีจิตการุญ ย่อมยังสงฆ์ให้สง่างามไม่ได้

ผู้ทุศีลเหล่านั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำลายสงฆ์ เหมือนข้าวเดือยทำลายนาข้าวสาลีฉะนั้น พระขีณาสพทั้งหลายกล่าวว่าเป็นผู้ยังสงฆ์ให้สง่างาม เพราะผู้ทุศีลเช่นนั้นไม่มีในพระขีณาสพเหล่านั้น

พระขีณาสพทั้งหลายชื่อว่า สุทันตะ (ฝึกตนแล้ว) เพราะเป็นผู้ฝึกอายตนะภายใน ๖ มีจักษุเป็นต้นไว้ดีในรูปารมณ์เป็นต้น

คำว่า โสรตะ[๑๕๐] (สงบเสงี่ยม) คือ ผู้ยินดีในศีลคุณเป็นต้นอันดีงาม

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โสรตะ คือ ผู้ยินดีในศาสนาของพระสุคตด้วยดี เพราะเป็นผู้ขจัดกิเลสอันทำให้เบื่อหน่ายในวัตถุ เสนาสนะ และกุศลธรรมอันยิ่ง

คำว่า ธีรา (ปราชญ์) คือ ผู้ทรงปัญญา หมายความว่า ผู้ถึงบารมีญาณของพระสาวกอันเหมาะสมแก่ตน

๘๔. คำว่า ปุเรกฺขโต แปลว่า ห้อมล้อมแล้ว

คำว่า นาโค[๑๕๑] (ผู้ประเสริฐ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้ไม่กระทำโทษ คืออกุศลที่เวียนไป ชื่อว่านาคะ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นาคะ คือ ผู้ไม่ถึงอคติมีฉันทาคติเป็นต้น

พระชินเจ้าชื่อว่า ผู้ประเสริฐ? (นาคะ) เพราะเป็นเช่นกับพญาช้าง ดังคำว่า พฺยคฺโฆ [ในประโยคว่า ยถา ปุริสพฺยคฺโฆ (บุรุษผู้เปรียบดั่งพยัคฆ์), มุนิปุงฺคโว (มุนีผู้เปรียบดั่งพญาวัว)] อุปมาว่าพญาช้างมี ๔ เท้า ๑ งวง งาขาวคู่หนึ่ง คอใหญ่ หัวใหญ่ ปากกว้างเพื่อหากินอาหาร ท้องใหญ่สำหรับใส่อาหาร และมีหางสำหรับไล่แมลงวันเป็นต้น ฉันใด พญาช้างคือพระสัพพัญญูก็ทรงมีสิ่งเหล่านี้ คือ

-ศีล กรุณา ธุดงค์ และอริยมรรค เป็นเท้าทั้ง ๔

-ศรัทธาอันยิ่งใหญ่ไม่หวั่นไหว เป็นงวง

-ฉฬังคุเบกขา (อุเบกขาที่มีองค์ ๖) อันบริสุทธิ์ต่างไปจากโสมนัส เป็นงาขาว

-สติ เป็นคอใหญ่

-ปัญญาที่ยิ่งใหญ่ไพศาล เป็นหัว

---

[๑๕๐]คำว่า โสรต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ยินดีในศีลคุณเป็นต้นอันดีงาม = สุนฺทเรสุ สีลาทิคุเณสุ รตาติ โสรตา (สุ ศัพท์มีความหมายว่า สุนฺทร = ดีงาม)

-ผู้ยินดีในศาสนาของพระสุคตด้วยดี = สุคตสาสเน สุฏฺ รตาติ โสรตา (สุ ศัพท์มีความหมายว่า สุฏฺ = ดี)

[๑๕๑]คำว่า นาค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ผู้ไม่มีความผิด = นตฺถิ อาคุ อสฺสาติ นาโค (น ศัพท์ + อาคุ ศัพท์)

-ผู้ไม่ถึงอคติมีฉันทาคติเป็นต้น = ฉนฺทาทิอคตึ น คจฺฉตีติ นาโค (น บทหน้า + คมุ ธาตุ = ไป + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

-ปัญญาที่ตรึกตรองธรรม เป็นปากกว้าง

-สมาธิในรูปฌาน ๔ อันรับเอาอาหารคือคุณเป็นอเนกมือภิญญาเป็นต้น เป็นท้องใหญ่

-วิเวก ๓ เป็นหางไล่แมลงอันเช่นกับอุปธิคือกิเลสที่เปรียบเหมือนลูกศร

สมจริงดังพระกาฬุทายีกล่าวว่า

นาคํ โว กิตฺตยิสฺสามิ น หิ อาคุ กโรติ โส
โสรจฺจํ อวิหึสา จ ปาทา นาคสฺส เต ทุเว.

ตโป จ พฺรหฺมจริยํ จรณา นาคสฺส ตฺยาปเร
สทฺธาหตฺโถ มหานาโค อุเปกฺขาเสตทนฺตวา.

สติ คีวา สิโร ปญฺญา วีมํสา ธมฺมจินฺตนา
ธมฺมกุจฺฉิสมาตโป วิเวโก ตสฺส วาลธิ.[๑๕๒]

“เราจะแสดงผู้ที่ได้นามว่า นาค โดยแท้จริงนั้นแก่พวกท่าน เพราะผู้ที่ไม่ทำชั่วทุกอย่างชื่อว่า นาค ความสงบเสงี่ยมและความไม่เบียดเบียนทั้งสองนั้น เป็นเท้าหน้าของผู้ที่ได้นามว่า ช้าง

สติ และสัมปชัญญะทั้งสองนั้น เป็นเท้าหลังของผู้ที่ได้นามว่าช้าง ผู้ที่ได้นามว่าพญาช้าง มีศรัทธาเป็นงวง มีอุเบกขาเป็นงาขาว

มีสติเป็นคอ มีปัญญาพิจารณาค้นคว้าธรรมเป็นเศียร มีธรรม[คือสมถะและวิปัสสนา]ซึ่งเป็นที่รวมอยู่แห่งปัญญาเป็นท้อง มีวิเวกเป็นหาง”

คำว่า นาเคหิ (ผู้ประเสริฐ) คือ ผู้ไม่กระทำความผิด หรือผู้ไม่ถึงด้วยอำนาจอคติ

คำว่า ตาทีหิ (มีใจมั่นคง) หมายความว่า ถึงความเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์

คำว่า ติณฺโณ (ทรงเป็นผู้ข้ามพ้นแล้ว) หมายความว่า ทรงเป็นผู้ข้ามห้วงสงสารและห้วงกิเลส

คำว่า ติณฺเณหิ (ภิกษุผู้ข้ามพ้นแล้ว) หมายความว่า ผู้เป็นเช่นนั้นนั่นเอง

พระขีณาสพเหล่านั้นชื่อว่า ผู้สงบ เพราะเป็นผู้สงบจากกิเลสทั้งหลาย [ทรงเป็นผู้ข้ามพ้นแล้ว]พร้อมด้วยภิกษุผู้ข้ามพ้นแล้ว

คำว่า สนฺติสมาคโต แปลว่า ได้บรรลุความสงบ

---

[๑๕๒]ขุ.เถร. ๒๖/๖๙๓/๓๘๒

๘๕. คำว่า อนุกมฺปโก (ผู้อนุเคราะห์) หมายความว่า ผู้อนุเคราะห์ชาวโลกทั้งสิ้น

คำว่า การุณิโก (เปี่ยมด้วยพระกรุณา) นั้น มีวิเคราะห์ดังนี้ :-

คำว่า กรุณา คือ สภาวะกระทำความไม่หวั่นไหวแก่กระแสจิตเมื่อพบผู้เป็นทุกข์

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กรุณา คือ สภาวะซัดทุกข์ของผู้อื่นออกไป กล่าวคือ เกิดขึ้นด้วยอาการนั้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กรุณา[๑๕๓] คือ สภาวะเบียดเบียนผู้มีกรุณา

คำว่า การุณิกะ คือ ผู้มีกรุณาที่เรียกว่าความเอ็นดูอันยิ่งใหญ่ซึ่งเป็นเหตุทำประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งสิ้นให้สำเร็จ

๘๖. คำว่า อุทฺธรนฺโต (เปลื้อง) หมายความว่า ยกขึ้นจากทุกข์ในสงสาร

คำว่า นิพฺพาเปนฺโต (ให้ดับกิเลสอยู่) หมายความว่า ยังไฟ ๑๑ กองมีราคะเป็นต้นให้ดับอยู่ คือ ทำใจให้ใสเย็นด้วยน้ำคืออริยผล

๘๗. บาทคาถาว่า อาหนิตฺวา ธมฺมเภรึ (ทรงตีธรรมเภรี) หมายความว่า ทรงตีกลองที่เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม

บาทคาถาว่า ธมฺมสจฺจปลาปนํ (ทรงเป่าสังข์แห่งธรรม) หมายความว่า ยังเสียงสังข์คือสัจธรรม ๔ ให้เป็นไปอยู่

คำว่า ปลาปนํ เป็นคำไวพจน์ของเสียง ดังคำนี้ว่า ติกฺขตฺตุ สงฺขํ อุปลาเปตฺวา (เป่าสังข์สามครั้ง) เป็นหลักฐานนั่นเทียว

บาทคาถาว่า ธมฺมยาคํ ปกิตฺเตนฺโต (ทรงประกาศการบูชาธรรม) หมายความว่า กล่าวบูชายัญคือโลกุตตรธรรม ๙

---

[๑๕๓] คำว่า กรุณา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

-สภาวะกระทำความไม่หวั่นไหวแก่กระแสจิตเมื่อพบผู้เป็นทุกข์ = กโรติ ทุกฺขิเต ทิสฺวา จิตฺตสนฺตานกมฺปนนฺติ กรุณา (กร ธาตุ = กระทำ + รุณ ปัจจัย)

-สภาวะซัดทุกข์ของผู้อื่นออกไป = กิรติ วิกิรติ ปรทุกฺขํ วิกฺขิปตีติ กรุณา (กิร ธาตุ = ซัดไป + รุณ ปัจจัย)

-สภาวะเบียดเบียนผู้มีกรุณา = กิณาติ หึสติ การุณิกนฺติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย + รุณ ปัจจัย แปลง อิ ใน กิ เป็น อ)

บาทคาถาว่า ธมฺมธชำ สมุสฺสยำ (ทรงยกธงชัยแห่งธรรมขึ้น) หมายความว่า ทรงยกธงชัยแห่งกุศลธรรม ๕๐ กว่าอย่าง ดังพระพุทธดำรัสว่า สุภาสิตธชา อิสโย, ธมฺโม หิ อิสินำ ธโช (พระอริยะทั้งหลายมีสุภาษิตเป็นธงชัย ธรรมเป็นธงชัยของพระอริยะทั้งหลาย)

๘๘. คำว่า สีหนาทำ (เพียงดังสีหนาท) หมายความว่า เสียงบันลือเช่นกับเสียงบันลือแห่งราชสีห์ อุปมาว่า เสียงบันลือแห่งราชสีห์ย่อมยังโสมนัสให้เกิดแก่สัตว์ที่มีชาติเสมอกัน และยังความสะดุ้งกลัวให้เกิดขึ้นแก่สัตว์มีชาติเลวกว่า ฉันใด ราชสีห์คือพระสัพพัญญู ก็ฉันนั้น ย่อมยังโสมนัสให้เกิดแก่ผู้บุคคลผู้ประเสริฐที่มีทิฏฐิไม่วิปริต ผู้มีอัธยาศัยอันงาม และยังความสะดุ้งกลัวให้เกิดแก่ผู้มีทิฏฐิวิปริตซึ่งดำริสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นต้นว่าเที่ยงเป็นต้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เสียงบันลือเช่นกับเสียงบันลือแห่งราชสีห์

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สีหะ เพราะฆ่า และอดทน สีหะ อุปมาว่า ราชสีห์ย่อมฆ่าสัตว์ขนาดใหญ่มีช้างเป็นต้น ย่อมอดทนการดูหมิ่นของสัตว์ชั่วมีสุนัขและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น ฉันใด แม้พระตถาคตเจ้าก็ได้ชื่อว่าราชสีห์ ฉันนั้น เพราะฆ่ากิเลสอันมีในกระแสจิตของเวไนยสัตว์ และอดทนการดูหมิ่นของชาวโลก

คำว่า สีหนาทะ คือ เสียงบันลือของของราชสีห์ [ทรงบันลือ]เพียงดังสีหนาทนั้น

๘๘. ทรงบันลือเพียงดังสีหนาท ทรงหมุนกงล้อแห่งธรรมอันยอดเยี่ยม ยังปวงชนชายหญิงให้ดื่มน้ำคือสัจจะอันมีรสเลิศ

คำว่า จกฺกำ (กงล้อ) คือ กงล้อแห่งธรรม ดังจะเห็นได้ว่า ธรรมชื่อว่า กงล้อ โดยความหมายว่า หมุนไป

คำว่า รสุตฺตมำ (มีรสเลิศ) หมายความว่า น้ำคือสัจจะมีรสแห่งสัจจะอันสูงสุดกว่ารสทั้งปวง ดังพระพุทธดำรัสว่า สจฺจำ หเว สาธุตรำ รสานำ (สัจจะเป็นรสเลิศกว่ารสทั้งหลายโดยแท้)

คำว่า ปายนฺโต แปลว่า ให้ดื่มอยู่ หรือมีปาฐะนั้นนั่นเอง[ว่า ปาเยนฺโต]

๘๙. คำว่า นาถานาถำ แปลว่า ผู้มีที่พึ่งและไร้ที่พึ่ง หมายความว่า [ให้ตรัสรู้]ธรรมอันสูงสุด ความหมายคือ ทรงพร่ำสอนมหาชนทั้งผู้มีที่พึ่งและไร้ที่พึ่ง เพราะไม่มีการจำแนกอย่างนี้ว่าเราจะสอนสัตว์ชั้นสูงเท่านั้น ไม่สั่งสอนชั้นต่ำ หรือจะสอนสัตว์ชั้นต่ำเท่านั้น ไม่สอนสัตว์ชั้นสูง

คำว่า โพเธนฺโต แปลว่า ให้ตรัสรู้

บุคคลผู้ควรตรัสรู้ได้ ชื่อว่า โพธเนยยะ

๙๐. คำว่า สรณะ คือ สิ่งที่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกพึงระลึก กล่าวคือ เข้าถึง เพราะไม่มีที่พึ่งอื่นจากพระรัตนตรัยของใครๆ ที่ควรเข้าถึงโดยคิดว่า สิ่งนี้เป็นที่พึ่งของเรา หมายถึง พระรัตนตรัย

นอกจากนั้น สรณะ คือ สิ่งที่บุคคลผู้ต้องการสมบัติคือความมีอาสวะและไม่มีอาสวะพึงระลึก กล่าวคือ พึงทำไว้ในใจเป็นนิตย์ เพราะไม่มีที่พึ่งอื่นจากพระรัตนตรัยนั้นที่ควรระลึกถึง คือ ควรคิด กล่าวคือ ควรหมั่นรำลึก

อีกอย่างหนึ่ง สรณะ คือ สิ่งที่พึงระลึก กล่าวคือ พึงใส่ใจ เพราะไม่มีที่พึ่งอื่นยิ่งไปกว่าพระรัตนตรัยนั้น

คำว่า สรณคมน์ คือ การถึงว่าเป็นที่พึ่ง [พระพุทธเจ้าผู้มีพระจักษุจักยังบางคนให้ตั้งอยู่] ในสรณคมน์นั้น

คำว่า นิเวเสฺสติ แปลว่า จักให้ตั้งอยู่

คำว่า กุสเล ทส (กุศล ๑๐) คือ กุศลกรรมบถ ๑๐

๙๑. คำว่า สามญฺ (ภาวะแห่งภิกษุ) คือ ธรรมอันกระทำให้เป็นสมณะที่เรียกว่า ศีล สมาธิ และปัญญา หมายความว่า จักให้บรรพชาและอุปสมบท

คำว่า จตุโร ผลมุตฺตเม (ผลอันสูงสุด ๔ ประการ) คือ ผลที่น่าชอบใจ หรือผลที่เหลืออันสูงสุด อีกอย่างหนึ่ง คืออริยผล ๔

คำว่า อสเม ธมฺเม (ธรรมอันไม่มีสิ่งใดเปรียบ) คือ โลกุตตรธรรม ๙ อันไม่มีสิ่งใดเสมอเหมือน เพราะไม่เสมอกับโลกิยธรรม

คำว่า ปฏิสมฺภิทา (ปฏิสัมภิทา) คือ ปฏิสัมภิทา ๔

๙๒. คำว่า วรสมฺปตฺติ อฏฺ (สมบัติคือพร ๘) หมายความว่า จักประทานสมบัติคือพร ๘ คือ การอนุญาตข้าวต้มที่ถวายประจำและผ้าอาบน้ำฝนเป็นต้น เช่นกับที่ได้ประทานแก่นางวิสาขา, การบริโภคปัจจัยที่เกิดขึ้นแล้วเช่นกับที่ได้ประทานแก่พระเถระผู้เป็นธรรมภัณฑาคาริก การถวายปัจจัยที่เกิดขึ้นแก่ตนเป็นต้นแก่พระศาสดา และการนำบริษัทที่มาภายหลังสู่พระคันธกุฎีให้เข้าเฝ้าได้ เป็นต้น แก่บุคคลผู้ควรแก่พรนั้นๆ

คำว่า ติสฺโส วิชฺชาโย (วิชชา ๓ และอภิญญา ๖) คือ วิชชา ๓ ที่เรียกว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน) ทิพยจักษุ (ตาทิพย์) และอาสวักขยะ (สิ้นอาสวะ)

ส่วนอภิญญา ได้กล่าวไว้แล้วทีเดียว

๙๓. คำว่า เตน โยเคน แปลว่า ด้วยเหตุนั้น

คำว่า ชนกายํ (หมู่ชน) หมายความว่า กลุ่มชน คือ ฝูงชน

คำว่า วิตฺถาริกํ เหสฺสํ (จักแพร่หลายกว้างขวาง) หมายความว่า จักแผ่ขยายไปในชมพูทวีปทั้งสิ้น คือ ชมพูทวีปทั้งสิ้นจักเป็นที่สว่างไสวด้วยผ้ากาสาวะ มีลมพัดไปมา[จากสรีระ]ของพระอริยะ

คำว่า เมตเตยยชินสาสนะ คือ ศาสนาของพระพุทธเมตไตรย

คำว่า ศาสนา คือ คำสอนอันเป็นที่สอน หรือเป็นเหตุสอน อนึ่ง ศาสนานั้นมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ แม้ปริยัติศาสนาก็มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็น

-ยถาปราธศาสนา คำสอนตามโทษานุโทษ (พระวินัยปิฎก)
-ยถานุโลมศาสนา คำสอนตามอัธยาศัยของผู้ฟัง (พระสุตตันตปิฎก)
-ยถาธรรมศาสนา คำสอนตามสภาวธรรม (พระอภิธรรมปิฎก)

โดยประการดังนี้ ศาสนาที่มีหลายประการจักแผ่ไปทั่วโลก คือ จักแพร่หลายในชนผู้ดำรงอยู่ในโลกนั้น

๙๔. บาทคาถาว่า สตสหสฺเสปิ โยชเน (แม้ในที่แสนโยชน์) เป็นเพียงหัวข้อของเทศนา แต่พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นชนผู้ควรตรัสรู้แม้ในจักรวาลอื่นและพรหมโลกเป็นต้นที่ไกลจากนั้น

บาทคาถาว่า ขเณน อุปคนฺตฺวา (จักเข้าไปโดยพลัน) หมายความว่า จักเข้าไปด้วยการย่างพระบาทด้วยพุทธานุภาพ ด้วยการดำเนินไปแห่งจิตด้วยฤทธานุภาพ แม้พระองค์ทรงเข้าไปช้า ก็จักเข้าไปในกาลที่ควรเข้าไปด้วยการไปช้าๆ

อจินไตย (สิ่งที่ไม่ควรคิด) ๔ อย่าง เพราะพุทธวิสัยเป็นสิ่งที่ใครๆ ไม่ควรคิด มีดังนี้

๑. พุทธวิสัย วิสัยของพระพุทธเจ้า คือ พระตถาคตอาจเข้าไปอยู่ภายในเมล็ดผักกาดตามที่ดำรงอยู่ในที่ที่ประทับยืนด้วยทั้งสรีระสูง ๘๐ ศอกทีเดียว ถ้าพระองค์พึงทำสรีระให้เล็กลงหรือทำเมล็ดผักกาดให้ใหญ่ขึ้น ก็ไม่ใช่สิ่งที่น่าอัศจรรย์ เพราะผู้มีฤทธิ์เป็นพิเศษอาจทำอย่างนั้นได้ พุทธวิสัยเป็นอจินไตยอย่างนี้

๒. โลกวิสัย วิสัยของโลก คือ วิสัยที่ใครๆ ไม่ควรคิดว่า โอกาสโลกที่เกิดขึ้นด้วยอุตุอย่างหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นได้ไม่มีที่สุดด้วยอาการอย่างหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น โลกวิสัยจึงเป็นอจินไตย

๓. อิทธิวิสัย วิสัยของฤทธิ์ คือ ผู้มีฤทธิ์ย่อมไม่สละการไปตามปกติ[เช่นกับ]การไปทางอากาศของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ฐานะนี้เป็นสิ่งที่คาดคิดไม่ได้ว่า ถ้าผู้มีฤทธิ์ไม่สละการไปตามปกติ[คือการไปทางอากาศ] ภาวะอย่างอื่นย่อมสำเร็จได้อย่างไร ดังนั้น อิทธิวิสัยจึงเป็นอจินไตย

๔. กรรมวิสัย วิสัยของกรรม คือ ในหมู่สัตว์มากหลายผู้สั่งสมกรรมแต่ละอย่างในกุศลและอกุศล สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้แตกต่างกันโดยภาวะหลากหลายว่า ผู้หนึ่งเกิดในมนุษย์ ผู้หนึ่งเกิดในฐานะอันเป็นของท้าวมหาราชสี่ นอกจากนั้น ในผู้เกิดโดยอาการนั้น บางคนมีผิวพรรณทราม บางคนมีผิวพรรณดี บางคนสูง บางคนเตี้ย บางคนมีศักดิ์ใหญ่ บางคนมีศักดิ์น้อย อกุศลกรรมก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น กรรมวิสัยจึงเป็นอจินไตย

ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า “แม้พระองค์ทรงเข้าไปช้า ก็จักเข้าไปในกาลที่ควรเข้าไปด้วยการไปช้าๆ”

อนึ่ง ในกาลนั้น พระพุทธเมตไตรย ผู้ทรงอนุเคราะห์ เพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณา เป็นผู้สูงสุดในสัตว์สองเท้า เป็นพระจอมมุนี

-พระองค์เอง เป็นผู้ทรงอภิญญา ๖ แวดล้อมแล้วด้วยผู้ทรงอภิญญา ๖

-พระองค์เอง เป็นผู้มีฤทธิ์มาก แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้มีฤทธิ์มาก

-พระองค์เอง เป็นผู้ถึงปฏิสัมภิทา แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถึงปฏิสัมภิทา

-พระองค์เอง เป็นผู้ฉลาดในศัพท์แสดงเนื้อความ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ฉลาดในศัพท์แสดงเนื้อความ

-พระองค์เอง เป็นผู้มีสุตะมาก แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้มีสุตะมาก

-พระองค์เอง เป็นผู้ทรงธรรม แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ทรงธรรม

-พระองค์เอง เป็นผู้ฉลาด แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ฉลาดทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้งามในสงฆ์ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้งามในสงฆ์ทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ฝึกดีแล้ว แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ฝึกดีทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ถ่อมตน แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถ่อมตัวทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้มีปัญญา แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้มีปัญญาทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ประเสริฐ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ประเสริฐทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้คงที่ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้คงที่ทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ข้ามแล้ว แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ข้ามแล้วทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้สงบ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้สงบทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้มีความปรารถนาน้อย แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ปรารถนาน้อยทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้สันโดษ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้สันโดษทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้สงบ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้สงบทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ขัดเกลา แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ขัดเกลาทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ปรารภความเพียร แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ปรารภความเพียรทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถึงพร้อมด้วยศีลทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะ แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถึงพร้อมด้วยวิมุตติญาณทัสสนะทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้โจท แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้โจททั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ติเตียนบาป แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ติเตียนบาปและมานะเหมือนธงทั้งหลาย

-พระองค์เอง เป็นผู้ทำลายการท่องเที่ยวไปในสงสารแล้ว แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ทำลายการท่องเที่ยวไปในสงสารแล้ว

-พระองค์เอง เป็นผู้ถอนเสาระเนียด[คือกิเลส]แล้ว แวดล้อมแล้วด้วยภิกษุแสนโกฏิผู้ถอนเสาระเนียด[คือกิเลส]แล้ว

-เหมือนเกสร แวดล้อมด้วยกลีบดอกไม้

-เหมือนฝัก แวดล้อมด้วยเกสร

-เหมือนขุนเขาสิเนรุราช แวดล้อมด้วยภูเขาบริวาร

-เหมือนปราสาททอง แวดล้อมด้วยกำแพงแก้วประวาฬ

-เหมือนต้นประทีปใหญ่ที่รุ่งเรืองอยู่ในท่ามกลางคบเพลิงหลายพัน

-เหมือนสุวรรณนาวาอยู่ในท่ามกลางกอปทุมที่แย้มบานดีแล้ว

-เหมือนพระยาหงส์ทอง มีหมู่หงส์เก้าหมื่นแวดล้อม

-เหมือนพระยาวัว มีฝูงวัวแวดล้อม

-เหมือนพยัฆราช มีหมู่พยัฆ์แวดล้อม

-เหมือนพระยาไกสรสีหราช มีหมู่ราชสีห์แวดล้อม

-เหมือนพระยาฉัททันตนาคราช มีหมู่ช้างแวดล้อม

-เหมือนพระจักรพรรดิราช มีหมู่เสนาแวดล้อม

-เหมือนท้าวสักกเทวราช มีทวยเทพแวดล้อม

-เหมือนท้าวมหาพรหม มีหมู่พรหมแวดล้อม

พระองค์ท่องเที่ยวไปในมณฑลภายในมีระยะ ๓๐๐ โยชน์ มณฑลท่ามกลางมีระยะ ๗๐๐ โยชน์ มหามณฑลมีระยะ ๙๐๐ โยชน์ ทรงเป่าสังข์แห่งธรรม ทรงชูธงธรรมที่น่ายินดีขึ้น ทรงบันลือดังสีหนาท หมุนกงล้อให้เป็นไปอยู่ ยังหมู่สัตว์ให้ดื่มน้ำคือสัจจะ ๔ ที่มีรสเลิศ ยังแม่น้ำคงคาคือเวไนยสัตว์ให้เต็มด้วยฝนแห่งธรรม ทรงยกบันไดคือธรรมขึ้นตั้ง ทรงผูกบันไดคือธรรม ทรงประกอบท่อนไม้ใหญ่คือธรรม ทรงต่อมหานาวาคือธรรม ยังกอบัวคือชนควรตรัสรู้ให้แย้มบาน ให้บางคนตั้งอยู่ในสรณคมน์ บางคนในศีล ๕ บางคนในบรรพชา บางคนในอุปสมบท ประทานวิปัสสนาแก่บางคน และประทานมรรค ผล ปฏิสัมภิทา สมาบัติอันประเสริฐ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ แก่บางคน ทรงเผยแผ่ศาสนาไปในมณฑลปฐพีทั้งสิ้น รื้อขนสรรพสัตว์จากสังสารทุกข์ จักกระทำการแนะนำหมู่สัตว์

คุณสมบัติของพระมารดาและพระบิดาเป็นต้น

อนึ่ง บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงความถึงพร้อมแห่งพระมารดา พระบิดา อัครสาวก อุปัฏฐาก และต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ ของพระพุทธเมตไตรยพระองค์นั้น จึงตรัสว่า

[๙๕] ในกาลนั้น พระเมตไตรยจะพึงมีมารดาชื่อนางพรหมวดี มีบิดาชื่อสุพรหมาผู้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าสังขะ

[๙๖] พระอโศกและพระพรหมเทพจักเป็นอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อสีหะ จักบำรุงพระชินเจ้าพระองค์นั้น

[๙๗] พระนางปทุมาและพระนางสุมนา จักเป็นอัครสาวิกา นายสุมนะ และนายสังฆะจักเป็นอุปัฏฐากผู้เลิศ

[๙๘] นางยสวดีและนางสังฆา จักเป็นหญิงอุปัฏฐากผู้เลิศ ไม้กากะทิงจักเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น

[๙๙] ต้นไม้นั้นมีลำต้นสูง ๑๒๐ ศอก กิ่งยาว ๑๒๐ ศอก มียอดแกว่งไกวไปมา งามดุจกำหางนกยูง

[๑๐๐] ต้นไม้นั้นมียอดออกดอกบานสะพรั่งเสมอ มีกลิ่นหอมฟุ้งขจรประดุจทิพย์สุคนธ์ มีเกสรเต็มแล่งหนึ่ง ดอกบานสะพรั่งเท่ากงล้อ (๑ แล่ง = ๔ ฟายมือ)

[๑๐๑] ต้นกากะทิงนั้นฟุ้งขจรตามลมและทวนลมไกล ๑๐ โยชน์ จักโปรยปรายดอกรอบต้นไม้อันเป็นที่ตรัสรู้

[๑๐๒] ชาวแว่นแคว้นมาชุมนุมกันสูดกลิ่นหอมอันล้ำเลิศ พอใจด้วยกลิ่นหอมนั้น จักเปล่งวาจา[ว่าหอมยิ่งนัก]

[๑๐๓] กลิ่นหอมของดอกไม้ที่น่าอัศจรรย์คาดคิดไม่ได้ ย่อมฟุ้งขจรไปด้วยเดชานุภาพของพระพุทธเจ้าพระองค์ใด ผลบุญของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้คงที่ พระองค์นั้น ก่อให้เกิดสุข

๙๕. ในคาถานั้น บาทคาถาว่า สุพฺรหฺมา นาม โส ปิตา (บิดาชื่อสุพรหมา) หมายความว่า ปุโรหิตของพระเจ้าสังขะในกาลนั้น เป็นพราหมณ์ชื่อสุพรหมา พราหมณ์นั้นจักเป็นพระบิดาของพระพุทธเมตไตรย

๙๖. บาทคาถาว่า อโสโก พฺรหฺมเทโว จ (พระอโศกและพระพรหมเทพ) หมายความว่า พระอโศกเป็นอัครสาวกรูปที่ ๑ ผู้เลิศกว่าภิกษุผู้มีปัญญาทั้งหลาย พระพรหมเทพเป็นอัครสาวกรูปที่ ๒ ผู้เลิศกว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ทั้งสองรูปได้บำเพ็ญบารมีแล้วหนึ่งอสงไขยแสนกัป พระมหาเถระทั้งสองจักเป็นพระอัครสาวก พระสีหะเถระผู้ได้บำเพ็ญบารมีแล้วแสนกัป จักเป็นภิกษุธรรมภัณฑาคาริกผู้เลิศกว่าภิกษุผู้เป็นพหูสูตเป็นต้นทั้งหลาย

คำว่า อุปฏฺฐาโก (จักบำรุง) หมายความว่า จักบำรุงพระพุทธเมตไตรย เหมือนพระอานนท์อุปัฏฐากเรา

๙๗. พระเถรีทั้งสอง คือ พระมหาปทุมาเถรี และพระสุมนาเถรี จักเป็นอัครสาวิกา ในกาลนั้นคหบดีทั้งสอง คือ สุมนะคหบดี และสังฆะคหบดี จักเป็นอุปัฏฐากผู้เลิศ

๙๘. นอกจากนั้น อุบาสิกาทั้งสอง คือ นางยสวดี และนางสังฆา จักเป็นหญิงอุปัฏฐากผู้เลิศ

กึ่งคาถาว่า โพธิ ตสฺส ภควโต, นาครุกฺโข ภวิสฺสติ (ไม้กากะทิงจักเป็นต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) หมายความว่า ไม้กากะทิงจักเป็นต้นไม้ซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น

๙๙. คำว่า สำวลฺลิตคฺคา (มียอดแกว่งไกวไปมา) หมายความว่า มียอดคือใบสีแดงแกว่งไกวไปมาโดยรอบ

คำว่า ลฬิตา คือ จักงามวิลาศดำรงอยู่

คำว่า โมรหตฺโถว แปลว่า ดุจกำหางนกยูง

คำว่า โสภติ แปลว่า จักงาม

[ข้อความว่า จักงาม (โสภิสฺสติ) อธิบาย โสภติ ว่า ลง ติ วิภัตติในปัจจุบันที่เรียกว่าตังกาลาเปกขวัตตมาน คือ ปัจจุบันที่มองหาเวลาที่กำลังเกิดขึ้นนั้น แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

-อตีตาเปกขวัตตมาน ปัจจุบันที่มองหาอดีต

-อนาคตาเปกขวัตตมาน ปัจจุบันที่มองหาอนาคต

๑๐๐. บาทคาถาว่า สุปุปฺผิตคฺคา สตตำ แปลว่า มียอดออกดอกบานสะพรั่งเสมอ

บาทคาถาว่า สุรภิเทวคนฺธิกา (มีกลิ่นหอมฟุ้งขจรประดุจทิพย์สุคนธ์) หมายความว่า ประกอบด้วยกลิ่นหอมอันเป็นทิพย์อันน่าพึงใจอย่างสูง

บาทคาถาว่า นาฬิปูรา ภเว เรณุ (มีเกสรเต็มแล่งหนึ่ง) หมายความว่า แต่ละดอกมีเกสรประมาณหนึ่งแล่ง

บาทคาถาว่า สุผุลฺลา จกฺกมตฺตกา (ดอกบานสะพรั่งเท่ากงล้อ) หมายความว่า ดอกไม้อันบานเต็มที่แล้ว จักมีขนาดเท่ากงล้อ

๑๐๑. อนุวาตปฏิวาตมฺหิ วายติ ทส โยชเน
อชฺโฌกิริสฺสนฺติ ปุปฺผานิ โพธิมณฺเฑ สมนฺตโต.

[๑๐๑] ต้นกากะทิงนั้นฟุ้งขจรตามลมและทวนลมไกล ๑๐ โยชน์ จักโปรยปรายดอกรอบต้นไม้อันเป็นที่ตรัสรู้

๑๐๑. กึ่งคาถาว่า อนุวาตปฏิวาตมฺหิ, วายติ ทสโยชเน (ฟุ้งขจรตามลมและทวนลมไกล ๑๐ โยชน์) หมายความว่า กลิ่นของดอกไม้เหล่านั้นย่อมฟุ้งขจรไกล ๑๐ โยชน์โดยรอบ ในที่ตามลมและทวนลม

กึ่งคาถาว่า อชฺโฌกิริสฺสนฺติ ปุปฺผานิ,? โพธิมณฺเฑ สมนฺตโต (จักโปรยปรายดอกรอบต้นไม้อันเป็นที่ตรัสรู้) หมายความว่า จักโปรยปรายดอกไม้นานาชนิดตลอด ๓ โยชน์รอบต้นไม้อันเป็นที่ตรัสรู้

๑๐๒. บาทคาถาว่า วากฺยํ นิจฺฉารยิสฺสนฺติ (จักเปล่งวาจา) หมายความว่า จักเปล่งวาจาด้วยความยินดีว่า หอมยิ่งนัก

๑๐๓. คาถาว่า สุโข วิปาก ฯปฯ ปวายติ หมายความว่า ผลบุญของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐพระนามว่าเมตไตรย ผู้คงที่ พระองค์นั้น เป็นต้น มหาโพธิ์[ที่เกิดขึ้น]ด้วยบุญญานุภาพอันให้สำเร็จสุขพิเศษนานัปปการ กลิ่นของดอกไม้ที่น่าอัศจรรย์คาดคิดไม่ได้ อันมีกลิ่นหอมน่าพึงใจจักฟุ้งขจรไปในที่ ๑๐ โยชน์โดยรอบ ความหมายคือ โอหนอ บุคคลพึงกระทำบุญวิเศษไว้

อนึ่ง ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ชื่อกากะทิง ประกอบด้วยลำต้นกลมดีตั้งตรง มีสีขาวเสมอด้วยกองเงินที่เรียงรายบริสุทธิ์ดี มีลำต้นสูง ๑๒๐ ศอก กิ่งใหญ่ ๕ กิ่งก็มีประมาณเท่านั้น ส่วนกว้าง[ของร่มเงา] ๑๒๐ ศอก ตั้งแต่โคนถึงยอดกิ่ง มี ๒๔๐ ศอก นอกจากนั้น ยอดกิ่งทิศตะวันออกจรดยอดกิ่งทิศตะวันตก และยอดกิ่งทิศเหนือจรดยอดกิ่งทิศใต้ โดยรอบต้นมี ๗๒๐ ศอก จักตั้งอยู่เหมือนกลุ่มกำหางนกยูงที่ผูกติดกันหนาแน่น และงดงาม เหมือนภูเขาแก้วอินทนิลที่แวดล้อมด้วยกองเงิน ตั้งอยู่เหมือนประดับพ่างพื้นปฐพีทั้งสิ้น ใบไม้เหลืองที่ร่วงหล่น และใบไม้ที่หลุดจากขั้ว จักไม่มี จักมีใบไม้เขียวเสมอแซมไปด้วยใบอ่อนสีแดง งามเหมือนด้วยหน่อและใบของแก้วประพาฬในระหว่างๆ ช่อดอกกากะทิงตูมแต่ละช่อจุน้ำ ๑๒ แล่งในระหว่างกิ่งที่มีสีเหมือนแก้วอินทนิล ดอกไม้ที่บานแล้วมีขนาดเท่าวงล้อรถ แต่ละดอกที่เบ่งบานมีเกสร ๑ แล่ง

ในวันตรัสรู้สัพพัญญุตญาณของพระพุทธเมยไตรยพระองค์นั้น ดอกไม้ที่เบ่งบานดำรงอยู่ในกาลที่กำหนดได้ ๘ หมื่นปี หลุดร่วงจากขั้วในวันปรินิพพานของพระทศพล ปล่อยละอองเกสร ย่อมตั้งอยู่เหมือนยอดเจดีย์ไม้จันทน์ อันส่งกลิ่นหอมฟุ้งขจรทำให้ใจผ่องใส ในพื้นที่ ๓ โยชน์รอบต้นมหาโพธิ์ ต้นไม้ที่มีดอกนานาพันธุ์จักแวดล้อมต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ บ่ายหน้าสู่ต้นไม้ดังกล่าวดำรงอยู่ ดอกไม้และเถาวัลย์หลากสี มีกลิ่นหอม ดารดาษไปด้วยดอกไม้ที่งามตระการด้วยสีต่างๆ เวียนโดยทักษิณาวัฏ เป็นเช่นกับเครื่องแวดล้อมคือกำแพงแก้วมุกดาและแก้วมณี จักตั้งอยู่ พื้นที่โดยรอบต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ มีระยะกึ่งโยชน์ จักดารดาษด้วยทรายแก้ว พรมดอกไม้ที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำอันสมบูรณ์ด้วยสีและกลิ่นหลากหลาย จักมีบนพื้นทรายแก้วนั้น ฝนดอกไม้มีดอกอังกาบ ดอกยางทราย ดอกมะลิวัลย์ ดอกมะลิ ดอกแคฝอย ดอกจัมปา ดอกสะเดา ดอกสน ดอกบุนนาค และดอกพิกุลเป็นต้น จักมีในครั้งนั้น โดยรอบจักมีแถวหม้อน้ำเต็มซึ่งบริบูรณ์ไปด้วยดอกบัวเขียว ดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกกุมุทแดง ดอกกุมุทขาว ดอกปทุมแดง และดอกปทุมขาว ที่บริเวณ

ประตูป่าทั้ง ๔ ด้าน จักมีเครื่องลาดขนสัตว์สีขาวที่ล้วนไปด้วยรัตนะประกอบไว้ในรอยต่อ ในเบื้องบนของต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ จักมีพวงดอกประทุมห้อยลง เป็นเพดาน ประดิษฐานในอากาศ หมู่วิหคนานาชนิดบินมาทางอากาศแล้ว บูชาด้วยเสียงอันไพเราะ จักทำประทักษิณแล้วบินไป จักไม่มีหมู่สกุณาที่แอบเร้นกายอยู่ในระหว่างกิ่งไม้ ใบไม้ และคบไม้ ใบไม้จักไม่ไหวด้วยแรงลมอันเช่นกับลมพายุ เหล่าชนจักเป็นผู้ถึงสิริอันงามเลิศ เหมือนครอบงำสิริในฉัตรแก้วมณีที่เป็นไปแล้วด้วยบุญญานุภาพของเหล่าพรหม พระชินเจ้าจักทรงเป็นผู้อันชาวโลกพร้อมทั้งเทวดาบูชาสักการะเคารพนับถือ เนืองนิตย์ เหล่านาค ครุฑ อสูร คนธรรพ์ เทพ และพรหม แม้มองดูอยู่ตลอดกาลนิรันดร์จักไม่ถึงความอิ่มใจ ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้จักถึงความงามเลิศน่าอัศจรรย์เช่นนี้

ความถึงพร้อมด้วยขนาดแห่งรูปกายเป็นต้น

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงความถึงพร้อมด้วยขนาดแห่งรูปกายเป็นต้นของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น จึงตรัสว่า

[๑๐๔] พระชินะเจ้าพระองค์นั้นจะพึงมีพระวรกายสูง ๘๘ ศอก พระอุระกว้าง ๒๕ ศอก

[๑๐๕-๖] พระผู้แสวงหาคุณธรรมมีพระเนตรกว้าง พระเนตรเรียวยาว มีพระเนตรใส ไม่กระพริบตลอดทิวาราตรี ทรงแลเห็นสิ่งที่ไม่มีอะไรขวางกั้นตลอด ๑๒ โยชน์โดยรอบด้วยตาเนื้อ มองเห็นวัตถุใหญ่เล็ก พระองค์จักมีแสงสว่างซ่านออกตลอด ๒๕ โยชน์

[๑๐๗] พระชินเจ้าพระองค์นั้น ย่อมงามดั่งลำแสงแห่งสายฟ้า ดุจต้นประทีป จักรุ่งโรจน์เช่นกับเสาระเนียดแก้ว ประดุจภาณุมาศ

[๑๐๘] พระองค์จะมีรัศมีจากพระวรลักษณ์และพระอนุพยัญชนะปรากฏประจำเสมอ รัศมีต่างชนิดกันหลายแสนจะพุ่งออกมา

[๑๐๙] ทุกๆ ย่างก้าวพระบาท จะมีดอกบัวหลวงบานดีแล้วผุดขึ้นรองรับ มีกลีบนอกยาว ๓๐ ศอก กลีบในยาว ๒๕ ศอก

[๑๑๐] เกสรยาว ๒๐ ศอก ฝักยาว ๑๖ ศอก ดอกบัวขาวดั่งนกกระยางอันเต็มไปด้วยละอองเรณูสีแดงเข้ม จักผุดขึ้นในระหว่างๆ

๑๐๔. ในคาถานั้น คำว่า อายาเมเนว แปลว่า โดยส่วนสูง

คำว่า วิกฺขมฺเภ[๑๕๔] แปลว่า โดยส่วนกว้าง หมายความว่า โดยส่วนหนา

๑๐๕. คำว่า วิสาลเนตฺโต (มีพระเนตรใหญ่) เป็นคำไวพจน์ของคำว่า มหนฺตกฺโข อาพารกฺขิ นั้นนั่นเอง

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า วิสาลเนตฺโต แปลว่า มีพระเนตรกว้าง

[คำว่า วิสาลเนตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีพระเนตรใหญ่ = วิสาล ศัพท์มีความหมายว่า ใหญ่

- ผู้มีพระเนตรกว้าง = วิสาล ศัพท์มีความหมายว่า กว้าง]

คำว่า อาพารกฺขิ แปลว่า มีพระเนตรเรียวยาว

คำว่า วิสุทธนยนะ คือ ผู้มีพระเนตรใส กล่าวคือไร้มลทิน

คำว่า อิสิ (พระพุทธเจ้า) คือ ผู้จักแสวงหากองศีลเป็นต้นอันยิ่งใหญ่

คำว่า อนิมฺมิสํ แปลว่า ไม่กระพริบ อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ด้วยมังสจักษุอันไม่กระพริบ

คำว่า อณุ (วัตถุน้อย) คือ แม้กระทั่งรูปอันละเอียดมีเมล็ดผักกาดเป็นต้น

๑๐๖. คำว่า อนาวรณ์ แปลว่า ผู้ไม่ถูกปิดกั้น อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงแลเห็นรูปเล็กใหญ่ที่ไม่มีอะไรขวางกั้นปรากฏอยู่ด้วยอานุภาพของมังสจักษุ

บาทคาถาว่า สมนฺตา ทฺวาทสโยชนํ (ตลอด ๑๒ โยชน์โดยรอบ) หมายความวา พระองค์จักทรงแลเห็นรูปที่อยู่ในระหว่าง ๑๒ โยชน์ในแต่ละทิศ

คำว่า ปภา (รัศมี) คือ รัศมีวาหนึ่ง

คำว่า นิทฺธาวติ (ซ่านออก) หมายความว่า แผ่ออกจากสรีระแล้วดำเนินไป

คำว่า ยาวตา หมายความว่า ตลอดที่เพียงเท่านี้ ดังคำว่า ยาวตา จนฺทิมสูริยา (ตลอดที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์หมุนไป)

คำว่า ปณฺณวีสติ (๒๕ โยชน์) คือ สถานที่มีขนาด ๒๕ โยชน์

๑๐๗. บาทคาถาว่า รตนคฺฆิกสงฺกาโส แปลว่า เช่นกับเสาระเนียดแก้ว

---

[๑๕๔]คำว่า วิกฺขมฺเภ มีศัพท์เดิมมาจาก วิกฺขมฺเภน ลบ น เพื่อให้ต้องฉันทลักษณ์ ท่านจึงอธิบายว่า วิตฺถารโต (โดยส่วนกว้าง) โดยประกอบใช้ โต ปัจจัยที่ลงในอรรถตติยาวิภัตติเพื่อแสดงข้อความนี้

บาทคาถาว่า ภาณุมา วิย ภาหิติ คือ รัศมี ชื่อว่า ภาณุ รัศมีเหล่านั้น มีอยู่แก่พระชินเจ้านั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ภาณุมา (ผู้มีรัศมี) หมายความว่า ย่อมรุ่งเรืองดุจดวงทินกร

คำว่า อคฺมิก แปลว่า เสาระเนียด ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า

กญฺจนคฺมิยสงฺกาสนฺติ สุวณฺณโตรณสทิสํ.[๑๕๕]

“คำว่า กญฺจนคฺมิยสงฺกาสํ แปลว่า เช่นกับเสาระเนียดทอง”

ที่จริงแล้วคำว่า อคฺมิย, อคฺมิก เป็นคำไวพจน์กัน เมื่อแปลง ย เป็น ก ก็ได้รูปว่า อคฺมิก พบอุทาหรณ์ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๔๕) ว่า

-สยํ = สกํ (ตน)

-ปุปฺผทานิโย = ปุปฺผทานิโก (ผู้ให้ดอกไม้เป็นทาน)

-สิปฺปลิวนิโย = สิปฺปลิวนิโก (ผู้อยู่ในป่างิ้ว)

-กุมาริยา = กุมาริกา (นางกุมาริกา)]

๑๐๘. คำว่า พุยญฺชน แปลว่า พระอนุพยัญชนะ

คำว่า สพฺพกาลิกา (ปรากฏประจำเสมอ) หมายความว่า มีอยู่ตลอดกาลเนืองนิตย์

กึ่งคาถาว่า ปตนฺติ วิวิธา รํสี, อเนกสตสหสฺสิโย (รัศมีต่างชนิดกันหลายแสนจะพุ่งออกมา) หมายความว่า รัศมีหลายแสนที่กระจายออกไปหลากหลาย ย่อมพุ่งออกไปสู่ทิศทั้งปวง

๑๐๙. คำว่า อุทธาระ คือ การย่าง

คำว่า ปาทุทธาระ คือ การย่างพระบาท ทุกๆ ย่างก้าวพระบาทนั้น [จะมีดอกบัวหลวงบานดีแล้วผุดขึ้นรองรับ]

บาทคาถาว่า สุผุลฺลา ปทุมา รุหา (ดอกบัวหลวงบานดีแล้วผุดขึ้น) หมายความว่า ดอกบัวหลวงบานดีแล้ว จักผุดขึ้นจากปฐพีรองรับพระบาท

คำว่า สมาปตฺตา[๑๕๖] (มีกลีบนอก) หมายความว่า มีกลีบที่อยู่ใกล้[ด้านนอก]

---

[๑๕๕] ขุ.อป.อ.(บาลี) ๒/๔๘

[๑๕๖] สมา ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า ใกล้ ท่านจึงอธิบายด้วย ธุร ศัพท์ที่มีความหมายว่า ใกล้ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า

ยุเค’ธิกาเร วีริเย ปธาเน จานฺติเก ธุโร. (ธาน. คาถา ๑๐๐๔)

“ธุร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แอก, ภาระ, ความอุตสาหะ, ประธาน และใกล้”

๑๑๐. บาทคาถาว่า กณฺณิกา โสพฺภสํ ภเว (ฝักยาว ๑๖ ศอก) หมายความว่า ฝักจักยาว ๑๖ ศอก

บาทคาถาว่า ปทุมา โกกสมนฺตเร (ดอกบัวขาวดั่งนกกระยาง จักผุดขึ้นในระหว่างๆ) คือ ดอกประทุมขาวที่เสมอเหมือนนกกระยาง คือ มีส่วนเปรียบด้วยสีของนกกระยาง จักผุดขึ้นในระหว่างๆ

อนึ่ง สรีระของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นจักเป็นพระสรีระสูง ๘๘ ศอก ตั้งแต่ฝ่าพระบาทที่ดำรงอยู่ดีถึงพระชานุ มีขนาด ๒๒ ศอก ตั้งแต่พระชานุมณฑลถึงพระนาภี มีขนาด ๒๒ ศอก ตั้งแต่พระนาภีขึ้นถึงพระรากขวัญ มีขนาด ๒๒ ศอก ตั้งแต่พระรากขวัญขึ้นไปถึงพระเศียรที่ประดับด้วยพระอุณหิส (กรอบพระพักตร์) มีขนาด ๒๒ ศอก ระหว่างพระพาหาทั้ง ๒ มีขนาด ๒๕ ศอก พระกรรณทั้งสองแต่ละข้างยาว ๗ ศอก ในกาลไหวพระกรรณ จักเป็นเหมือนเวลาไหวของสายฟ้า พระเนตรแต่ละข้าง ๕ ศอก มีสิริดังสายรุ้งที่มีสีเขียวซึ่งย้อมด้วยสุวรรณบรรพต พระขนงทั้งคู่ ๕ ศอก ระหว่างพระขนงทั้งสองก็มี ๕ ศอกเหมือนกัน พระนาสิกโด่งเช่นกับขอทอง ยาว ๗ ศอก ริมพระโอษฐ์เสมอด้วยผลตำลึงสุกดีแล้ว ยาว ๕ ศอก พระชิวหาอ่อนนุ่มยาว ๑๐ ศอก โดยส่วนกลม ยาว ๒๕ ศอก พระศอกลมดุจกลองทอง ยาว ๕ ศอก พระหัตถ์ ๒ ข้างรวมกันยาว ๔๐ ศอก ฝ่าพระหัตถ์แต่ละข้างที่ประสานกันเหมือนตาข่าย กว้างยาว ๕ ศอก ปสาทรูปทั้ง ๕ เป็นสิ่งที่ยาวหนา หมดจด ปราศจากมลทิน พระองค์จักเห็นสัตว์สังขารใหญ่เล็กอันอยู่ใน ๑๒ โยชน์โดยรอบแม้ในความมืดมีองค์ ๔ ทั้งกลางคืน ทั้งกลางวัน ด้วยมังสจักษุอันวิจิตร กลุ่มรัศมีวาหนึ่งแผ่ไปตั้งอยู่ในที่ ๒๕ โยชน์

อนึ่ง พระองค์ย่อมรุ่งโรจน์เหมือนสายฟ้าอันพุ่งไปในท้องฟ้าสีคราม เปรียบดั่งต้นประทีปใหญ่ที่โชติช่วงเกลื่อนกล่นด้วยข่ายรัศมีอันสว่างไสวนับพัน เป็นเช่นกับเสาระเนียดแก้วที่งามสุกใสด้วยแสงสว่างสูง ๘๘ ศอก และดุจดั่งดวงทิวากรมีรัศมีนับพัน

ลำดับนั้น มหาปุริสลักษณะ ๓๒ อันตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้นของพระองค์ ครอบงำสิริแห่งดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ พระจักรพรรดิราช ท้าวจาตุมหาราช ท้าวสักกเทวราช และท้าวมหาพรหมอย่างละ ๓๒ อันดำรงอยู่ตามลำดับ จักเป็นที่ประมวลของสิริ สรีระของพระองค์อันรุ่งเรืองด้วยลักษณะเหล่านั้น จักงามเกินเปรียบเหมือนท้องฟ้าอันงามกระจ่างด้วยหมู่ดาวฤกษ์ที่ขึ้นพร้อมแล้ว ประดุจสระใหญ่มีพื้นเต็มด้วยปทุมชาติและอุบลชาติที่แย้มบานดีแล้ว ราวกะเรือนแก้วมีพื้นแผ่ขยายออกด้วยกลุ่มแสงแก้วมณีนานาประการ สรีระของพระองค์งามตระการด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ จักเสมอด้วยแสงสว่างหลากหลาย เปรียบดั่งสายฟ้าที่ถูกย้อมสีในยามสนธยา เหมือนเรือนแก้วมีกลุ่มแสงแผ่ไปบนพื้นดุจประกายของแก้วมณีที่ย้อมด้วยสายรุ้ง

อนึ่ง กลุ่มฉัพพรรณรังสีอันซ่านออกจากสรีระของพระองค์เป็นลักษณะต่างๆ มีขนาดเท่าลำต้นตาลคู่ ล้อรถ และฉัตรเป็นต้น เปรียบเสมือนสายน้ำหอมที่อบด้วยหญ้าฝรั่นไหลออกจากหม้อทอง เหมือนสายครั่งเหลวอันไหลออกจากหม้อแก้วประพาฬ เหมือนสายน้ำนมไหลออกจากหม้อเงิน เหมือนสายน้ำแห่งแก้วทับทิมไหลออกจากหม้อแก้วทับทิม เหมือนสายน้ำสีแดงไหลออกจากหม้อไม้จันทน์แดง เหมือนกลุ่มดอกไม้มีดอกสามหาว ดอกกรรณิการ์ ดอกชบา และดอกมะลิเป็นต้น อันกระจายออกจากผอบแก้วเบญจวรรณ เป็นกลุ่มรัศมีสืบเนื่องเป็นอันเดียวกันในหมื่นจักรวาล เบื้องล่างล่วงเลยน้ำรองแผ่นดิน เบื้องบนล่วงเลยภวัคคภูมิ (เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ) จักเป็นไปในโลกธาตุอันไม่มีที่สุดตลอดกาลตราบจนถึงศาสนาอันตรธาน ครั้งนั้น ดอกปทุมขนาดใหญ่จักผุดขึ้นจากพื้นปฐพีรองรับพระบาททุกก้าวย่างของพระพุทธเมตไตรยพระองค์นั้น

ในบรรดาดอกปทุมเหล่านั้น แต่ละดอกมีกลีบด้านนอก ๓๐ ศอก กลีบด้านใน ๒๕ ศอก เกสร ๒๐ ศอก ฝักบัว ๑๖ ศอก แต่ละดอกมีละอองเกษร ๑๐ อัมพณะ (๑ อัมพณะเทียบเท่า ๑๑ ทะนาน) และขั้วเกสรที่ย้อมดีแล้วเหมือนผงปรอท เงยยอดสีเขียวที่ประดับด้วยแถวรัศมีเหมือนธงปรับปรุงทรงของตนนั้น เหมือนถาดทองบรรจุน้ำครั่ง จักคลุกเคล้าอยู่แทบพระบาท และดอกประทุมสีขาวจักผุดขึ้นในระหว่างๆ พระพุทธเมตไตรยพระองค์นั้นจักทรงกระทำความเป็นพุทธราชาตลอดโลกทั้งสิ้น ด้วยพุทธสิริอันหาสิ่งใดเปรียบมิได้ ด้วยพุทธลีลาอันหาที่สุดมิได้ ด้วยประการฉะนี้

เครื่องบูชาพิเศษของหมู่เทวดา

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงเครื่องบูชาพิเศษมีของบูชาอันประมาณค่ามิได้เป็นต้น อันเทวดาชั้นกามาวจรเป็นต้นได้เนรมิตขึ้น[ถวาย]แด่พระผู้มีพระภาคนั้น จึงตรัสว่า

[๑๑๑] ทวยเทพชั้นกามาวจรจักเนรมิตของบูชาที่มีค่า พญานาคและครุฑในกาลนั้น จักประดับตกแต่งของบูชาเหล่านั้น

[๑๑๒] ของบูชาสร้างด้วยทองคำ ๘ สิ่ง สร้างด้วยเงิน ๘ สิ่ง สร้างด้วยแก้วมณี ๘ สิ่ง สร้างด้วยแก้วประพาฬ ๘ สิ่ง

[๑๑๓] ธงจำนวนมากหลายร้อยชิ้นที่มีลายวิจิตรดีด้วยแก้วหลากหลาย ประดับด้วยทิวแถวแห่งธง จักห้อยย้อยปลิวไสว

[๑๑๔] เพดานประดับด้วยพวงแก้วมณีและพวงไข่มุกดุจดวงจันทร์ มีข่ายกระดิ่งอยู่รายรอบ มีดอกกรรณิการ์แก้วนานาชนิด จักมี

[๑๑๕] ดอกไม้และจุรณหอมนานาชนิดอันเป็นของทิพย์และของมนุษย์ที่หอมฟุ้งด้วยกลิ่นหอม [จักโปรยปรายลงจากอากาศ]

[๑๑๖] มีผ้าหลากหลายอันงามวิจิตรด้วยสี ๕ สี [คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และสีหงสบาท] ทวยเทพและมนุษย์ผู้เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าจักเล่นสนุกสนานโดยรอบ

[๑๑๗] เสาระเนียดสลักจากแก้วควรค่าที่น่าทัศนาพึงใจ สูงพันศอก กว้างขวาง ตั้งเด่นงามดี จักมี

[๑๑๘] รัศมีอันงดงามกว้างขวางโดยประการทั้งปวงย่อมปรากฏ พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในท่ามกลางเสาระเนียดเหล่านั้น มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้ว

[๑๑๙] พระองค์ประดุจท้าวมหาพรหมประทับอยู่กลางหมู่พรหมปาริสัชชา เปรียบดั่งท้าวโกสินทร์ในระหว่างเทพวิมาน ของบูชาเป็นต้นนั้นย่อมเคลื่อนไปเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไป จักหยุดอยู่เมื่อพระองค์ประทับยืน

[๑๒๐] เมื่อพระศาสดาประทับ และเสด็จไสยาสน์พร้อมบริษัท ของบูชาเป็นต้นจักทรงสภาพเช่นนั้นเป็นนิตย์ในอิริยาบถทั้ง ๔

[๑๒๑] การบูชาเหล่านั้นและอย่างอื่น อันเป็นของทิพย์และของมนุษย์ พร้อมทั้งปาฏิหาริย์นานาประการจักเป็นไปตลอดกาล

[๑๒๒] มหาชนผู้มีเชื้อชาติต่างกันที่มาบูชาพระเมตไตรย ได้เห็นปาฏิหาริย์นั้นที่ปรากฏด้วยบุญญานุภาพไม่สิ้นสุด จักถึงพระศาสดาเป็นที่พึ่งตลอดชีพพร้อมบุตรภรรยา

[๑๒๓] เหล่าชนผู้ฟังคำสอนของพระมุนีแล้วประพฤติพรหมจรรย์ จักข้ามพ้นสงสารอันเป็นอาณาจักรของพญามารที่ข้ามได้ยาก

[๑๒๔] เมื่อนั้นเหล่าคฤหัสถ์จำนวนมากเหล่านั้นจักชำระธรรมจักษุให้หมดจดด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ และสุจริต ๓

[๑๒๕] มวลชนจำนวนมากชำระตนให้บริสุทธิ์ด้วยการศึกษาและการบรรลุธรรมโดยเอื้อเฟื้อ ประพฤติธรรม[คือวิปัสสนา]อันควรแก่[โลกุตตร]ธรรมแล้วจะพึงไปสู่สวรรค์

[๑๒๖] ไม่มีใครๆ สามารถพรรณนาพระเกียรติยศโดยสิ้นเชิงว่ามีเพียงเท่านี้ มวลมนุษย์จักมีความสุขยิ่งเป็นนิตย์ในสมัยของพระเมตไตรยที่บริบูรณ์ด้วยช่วงเวลาอันดีงาม

๑๑๑. ในคาถาเหล่านั้น บาทคาถาว่า ตทา เต'ลงฺกริสฺสเร (พญานาคและครุฑในกาลนั้น จักประดับตกแต่งของบูชาเหล่านั้น) หมายความว่า พญานาคและครุฑจักประดับตกแต่งของบูชาเหล่านั้น

มีสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า เต อคฺฆิเก (ของบูชาเหล่านั้น)

๑๑๒. คำว่า โสวณฺณยา แปลว่า สร้างด้วยทองคำ

๑๑๓. กึ่งคาถาว่า อเนกรตนสญฺจิตฺตา, ธชมาลาวิภูสิตา (มีลายวิจิตรดีด้วยแก้วหลากหลาย ประดับด้วยทิวแถวแห่งธง) หมายความว่า ธงจำนวนมากหลายร้อยชิ้นที่มีลายวิจิตรดีด้วยแก้วหลากหลาย มีทอง เงิน และแก้วมณีเป็นต้น จักประดับด้วยทิวแถวแห่งธง

กึ่งคาถาว่า ลมฺพมานา กีพิสฺสนฺติ, ธชา เนกสตา พหู (ธงจำนวนมากหลายร้อยชิ้น จักห้อยย้อยปลิวไสว) หมายความว่า ธงอันวิจิตรหลากหลาย อันประดับด้วยรัตนะหลายแสน จักห้อยย้อยปลิวไสว

๑๑๔. กึ่งคาถาว่า มณิมุตฺตทามภูสิตา, วิตานา โสมสนฺนิภา (เพดานประดับด้วยพวงแก้วมณีและพวงไข่มุกดุจดวงจันทร์) หมายความว่า เพดานสีขาวอันเป็นทิพย์ ประดับด้วยพวงแก้วมณีและพวงไข่มุกดุจดวงจันทร์ มีข่ายกระดิ่งอยู่รายรอบ เป็นเพดานอันประกอบด้วยดอกกรรณิการ์แก้ว จักดำรงอยู่แผ่ไปเหนือของบูชา

๑๑๕. คาถาว่า

นานาปุปฺผา วิกิริสฺสนฺติ สุรภิคนฺธสุคนฺธิกา
วิวิธา นานาจุณฺณานิ ทิพฺพมานุสกานิ จ.

มีความหมายว่า ดอกไม้และจุรณหอมนานาชนิดอันเป็นของทิพย์และของมนุษย์ที่หอมฟุ้งด้วยกลิ่นหอม จักโปรยปรายลงจากอากาศตลอดกาลเป็นนิตย์

๑๑๖. กึ่งคาถาว่า วิจิตฺตา นานาทุสฺสานิ, ปญฺจวณฺณิกโสภนา (มีผ้าหลากหลายอันงามวิจิตรด้วยสี ๕ สี) หมายความว่า ผ้าหลากชนิดอันงามวิจิตร มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง สีขาว และสีหงสบาท จักปล่อยกลุ่มรัศมีงามตระการ

กึ่งคาถาว่า อภิปฺปสนฺนา พุทฺธสฺมึ, กีพิสฺสนฺติ สมนฺตโต (ทวยเทพและมนุษย์ผู้เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าจักเล่นสนุกสนานโดยรอบ) คือ ทวยเทพและมนุษย์ผู้เลื่อมใสเป็นพิเศษในพระพุทธเจ้าจักเล่นสนุกสนานโดยรอบตลอดกาลเป็นนิตย์

๑๑๗. บาทคาถาว่า รตนคฺฆิกโตรณา (เสาระเนียดสลักจากแก้ว) คือ เสาระเนียดที่เรียกว่าของบูชารัตนะ อีกอย่างหนึ่ง เสาระเนียดอันประเสริฐกว่าของบูชาที่เหลือ ตั้งอยู่ใกล้ประตูพระคันธกุฎี สูงพันศอก

คำว่า อสมฺพาธา (กว้างขวาง) หมายความว่า ถูกตั้งไว้ไม่กระทบกันและกันอยู่

คำว่า สุสณฺฐิตา (ตั้งเด่นงามดี) หมายความว่า จักมีสัณฐานมั่นคง

๑๑๘. คำว่า วิสาลา แปลว่า กว้างขวาง

คำว่า สพฺพโต ปภา (รัศมีอันงดงามโดยประการทั้งปวง) หมายความว่า รัศมีสมบูรณ์โดยส่วนทั้งหมด

คำว่า เตสํ มชฺฌคโต (ประทับอยู่ในท่ามกลางเสาระเนียดเหล่านั้น) คือ ประทับนั่งบนบัลลังก์แก้วอันตั้งอยู่ในท่ามกลางเสาระเนียดอันเป็นของบูชา

๑๑๙. บาทคาถาว่า พฺรหฺมาว ปาริสชฺชานํ แปลว่า ประดุจท้าวมหาพรหมประทับอยู่กลางหมู่พรหมปาริสัชชา

บาทคาถาว่า อินฺโทว วิมานนฺตเร แปลว่า เปรียบดั่งท้าวโกสินทร์ในระหว่างเทพวิมาน

บาทคาถาว่า คจฺฉนฺติ พุทฺเธ คจฺฉนฺเต (ของบูชาเป็นต้นย่อมเคลื่อนไปเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไป) หมายความว่า เมื่อพระพุทธเมตไตรยกำลังเสด็จไป ของบูชาเป็นต้นนั้นย่อมเคลื่อนตามไป

๑๒๐. บาทคาถาว่า สตฺถริ สหปาริเส (เมื่อพระศาสดาพร้อมบริษัท) หมายความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งบริษัทดำเนินไปอยู่ด้วยอิริยาบถ ๔ ของบูชาเป็นต้นจักดำรงอยู่เนืองนิตย์ คือตลอดกาลทั้งปวง กล่าวคือ จักแวดล้อมดำรงอยู่

๑๒๑. คำว่า สพฺพกาลิกา (จักเป็นไปตลอดกาล) หมายความว่า จักเคลื่อนที่ไปในกาลทั้งปวง

๑๒๒. บาทคาถาว่า อนนฺตปุญฺญเตเชน (ด้วยบุญญานุภาพไม่สิ้นสุด) หมายความว่า การบูชาวิเศษเหล่านั้น บังเกิดด้วยบุญญานุภาพไม่สิ้นสุดของพระผู้มีพระภาคเจ้า

บาทคาถาว่า เมตฺเตยฺยมภิปูชิตุ (บูชาพระเมตไตรย) หมายความว่า เทวดาและมนุษย์ผู้มาเพื่อบูชาพระพุทธเมตไตรย อีกอย่างหนึ่ง มหาชนผู้มีเชื้อชาติต่างกันผู้มาเพื่อบูชาพระเมตไตรย-พุทธเจ้า เห็นปาฏิหาริย์นั้นแล้ว จักถึงพระศาสดาเป็นที่พึ่งตลอดชีพพร้อมบุตรภรรยา

๑๒๓. คำว่า พฺรหฺมจริยํ[๑๕๗] (พรหมจรรย์) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

คำว่า พรหมจรรย์ คือ ความประพฤติของผู้สูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า พรหมจรรย์ คือ ความประพฤติอันสูงสุด กล่าวคือ ประเสริฐ

พรหมจรรย์นั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. สาสนพรหมจรรย์ คือ ศีล สมาธิ และปัญญาฝ่ายโลกิยะ จัดเป็นปริยัติศาสนาและปฏิบัติศาสนา

๒. มรรคพรหมจรรย์ คือ มรรคและผล จัดเป็นปฏิเวธศาสนา

ชนเหล่าใดประพฤติพรหมจรรย์ทั้งสองอย่างนั้น ชนเหล่านั้นจักข้ามพ้นสงสารอันเป็นอาณาจักรของพญามาร คือ วิสัยแห่งพญามาร กล่าวคือ ที่ครอบครองของพญามารนั้น อันเหล่าสัตว์พึงข้ามได้โดยยาก

อนึ่ง กระแสขันธ์เป็นต้นที่เป็นไปไม่ขาดสายจนถึงอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ชื่อว่า สงสาร สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ขนธานำ ปฏิปาฏิ ธาตุอายตนาน จ
อพฺโพจฺฉินฺนำ วตฺตมานา “สำสาโร”ติ ปวุจฺจติ.[๑๕๘]

ลำดับแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะ ที่ดำเนินไปอยู่ไม่ขาดสาย ได้ชื่อว่า สังสารวัฏ”

๑๒๔. คำว่า พหุคิหี (เหล่าคฤหัสถ์จำนวนมาก) คือ ชนจำนวนมากที่ไม่เข้าถึงบรรพชา ดำรงอยู่ในความเป็นคฤหัสถ์นั่นแล

คำว่า ธมฺมจกฺขุ (ธรรมจักษุ) คือ โสดาปัตติมรรค หรือมรรคขั้นสูงทั้งสอง [สกทาคามีมรรค และอนาคามีมรรค]

คำว่า วิโสเธสฺสนฺติ (จักชำระให้หมดจด) หมายความว่า จักให้เกิดขึ้น

บาทคาถาว่า ทสหิ ปุญฺญกิริยาหิ (บุญกิริยาวัตถุ ๑๐) แปลว่า ด้วยการทำบุญคือกุศลกรรมบถ ๑๐ อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า ด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ที่เรียกว่า ทาน ศีล ภาวนา การให้ส่วนบุญ

---

[๑๕๗] คำว่า พฺรหฺมจริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-ความประพฤติของผู้สูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น = พฺรหฺมานำ จริยนฺติ พฺรหฺมจริยำ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

-ความประพฤติอันสูงสุด = พฺรหฺมำ จริยนฺติ พฺรหฺมจริยำ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

[๑๕๘] ขุ.ม.อ. (บาลี) ๙๖

การอนุโมทนาส่วนบุญ การอ่อนน้อม การขวานขวาย การแสดง การฟัง และการทำความเห็นให้ตรง

๑๒๕. บาทคาถาว่า อาคมาธิคเมเนว (การศึกษาและการบรรลุธรรม) หมายความว่า ด้วยปริยัติและปฏิเวธ

ในบาทคาถาว่า อนุธมฺมจาริโน หุตฺวา (ประพฤติธรรมอันควรแก่ธรรม) วิปัสสนาญาณอันคล้อยตามโลกุตตรธรรม เรียกว่า ธรรมอันควรแก่ธรรม หมายความว่า ประพฤติตามควรแก่ธรรมนั้น คือ บำเพ็ญธรรมตามสมควรแก่ธรรมนั้นให้สมบูรณ์

คำว่า สคฺคูปคา (จะพึงไปสู่สวรรค์) หมายความว่า จักเป็นผู้เข้าถึงสวรรค์

๑๒๖. บาทคาถาว่า เอตฺตกํ อิติ วา ยสฺ (พระเกียรติยศโดยสิ้นเชิงว่ามีเพียงเท่านี้) หมายความว่า ใครๆ ไม่อาจกล่าวความเพียบพร้อมด้วยบริวาร อานุภาพ ความยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า และพุทธสมบัติ ของพระผู้มีพระภาคนั้นโดยสิ้นเชิงว่ามีเพียงเท่านี้

บาทคาถาว่า ตสฺมึ คเต กาลสมฺปเท (ในสมัยที่บริบูรณ์ด้วยช่วงเวลาอันดีงาม) หมายความว่า เมื่อพระองค์ ได้บรรลุความเพียบพร้อม อานุภาพ ความยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าแล้ว มวลมนุษย์จักมีความสุขยิ่งเป็นนิตย์

อนึ่ง ในกาลนั้นเทวดาผู้อยู่ในเทวโลกชั้นกามาวจรมาแวดล้อมพระคันธกุฎีของพระพุทธ-เมตไตรยแล้ว จักเนรมิตของบูชาอันประมาณค่ามิได้ไว้โดยรอบ ในของบูชาเหล่านั้น ของบูชาสำเร็จด้วยทองมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยเงินมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยแก้วมณีมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬมี ๘ ของบูชาหลายพันงามวิจิตรด้วยมณีรัตน์นานาชนิด จักตั้งอยู่ เครื่องบูชาอันประมาณค่ามิได้ทั้งหมดนั้นจักสูง ๘๘ ศอก

นาค ครุฑและคนธรรพ์ ผู้มีอานุภาพมาก จักตกแต่งเครื่องบูชาเหล่านั้นด้วยเครื่องตกแต่งต่างๆ ด้วยธงอันงามวิจิตรด้วยรัตนะเป็นอเนก ด้วยพวงแก้วมุกดา พวงแก้วมณี พวงทองคำ พวงของหอม พวงมาลัย ข่ายกระดิ่งแก้วมณี ดอกกรรณิการ์เป็นต้น และด้วยเพดานที่สำเร็จด้วยรัตนะทั้งปวงอันงามวิจิตรเหมือนทำไว้รวมกัน ฝนดอกทิพยปุปผานานาชนิดจักตกตลอดกาลทั้งปวง จุรณหอมมีกลิ่นหอมฟุ้งขจรอันเป็นทิพย์และอันเป็นของมนุษย์มีประการต่างๆ จักเกลื่อนกล่น นอกจากนั้นภูษาทิพย์ ๕ สีอันงามวิจิตรแวววาวด้วยสีต่างๆ จักเป็นสิ่งที่งามวิลาศในทิศทั้งปวง

อนึ่ง ทวยเทพและมนุษย์ผู้เลื่อมใสพระผู้มีพระภาค จักเล่นสนุกสนาน ฟ้อนรำ ดีดนิ้ว ให้สาธุการ กระทำให้มีเสียงบันลือกึกก้องเป็นอันเดียวกันรอบด้าน แต่ในท่ามกลางมีเสาระเนียดแก้ว

อันเป็นของบูชาล้วนด้วยรัตนะ สูงพันศอก น่ารื่นรมย์ น่าดู กว้างขวาง ประดิษฐานไว้ดีแล้ว งดงามอยู่ ประดับตกแต่งอย่างวิจิตร เปล่งประกายส่องสว่างอยู่ จักรุ่งโรจน์โดยประการทั้งปวง

ส่วนพระพุทธเมตไตรย มีหมู่สงฆ์แวดล้อมแล้ว เสด็จประทับอยู่ ณ ท่ามกลางภิกษุเหล่านั้น จักรุ่งเรืองอย่างยิ่ง เหมือนท้าวมหาพรหมอยู่ท่ามกลางพรหมบริษัท เหมือนองค์อัมรินทร์มีทวยเทพแวดล้อม ประทับอยู่ท่ามกลางบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ฉะนั้น

อนึ่ง มณฑปแก้วแทรกแผ่นดินผุดขึ้นมา เพื่อเป็นที่ประทับนั่งของพระผู้มีพระภาค มณฑปแก้วนั้นกว้าง ๑๒ โยชน์รอบด้าน ที่มุมทั้ง ๔ ของมณฑปแก้วนั้น จักมีระฆังขนาด ๓๐ ศอก จำนวน ๔ ห้อยลง เสียงของระฆังเหล่านั้นในเวลาที่ลมกระทบ จักแผ่ไปทั่วจักรวาลทั้งสิ้นทำให้เกิดเสียงเป็นอันเดียวกัน บัลลังก์แก้วมณีที่ประดับด้วยรัตนะทั้งปวงจักมีในท่ามกลางมณฑปแก้ว เหนือบัลลังก์แก้วมณีนั้นจักมีเศวตฉัตรทิพย์อันล้วนด้วยรัตนะเจ็ดประการ พระพุทธเมตไตรยนั้นประทับนั่งท่ามกลางบัลลังก์นั้น ทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลกพร้อมทั้งเทวดา จักประทานอัครธรรมคือความเป็นพระอรหันต์

ของบูชาวิเศษนั้นที่เกิดจากอานุภาพของพระผู้มีพระภาค เมื่อพระองค์เสด็จไป ก็จะเคลื่อนไป ในกาลที่พระองค์ประทับยืน ก็หยุดอยู่ ในกาลที่พระองค์ประทับนั่ง ก็จัก[เหมือน]นั่งพร้อมกับบริษัท เมื่อพระองค์เป็นไปอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ ของบูชาวิเศษทั้งหมดจักแวดล้อมดำรงอยู่เป็นนิตย์

มหาชนทั้ง ๔ วรรณะผู้มาบูชาพระผู้มีพระภาค ได้เห็นปาฏิหาริย์นั้นแล้วเลื่อมใส พร้อมด้วยบุตรและภริยา จักถึงพระองค์เป็นที่พึ่ง แม้พระผู้มีพระภาคประทับนั่งบนบัลลังก์แก้วมณี จักประกาศให้โลกธาตุ ๓ หมื่นและโลกธาตุหลายหมื่นได้ยิน ดวงอาทิตย์ที่ถูกปิดบังแสงสว่างแล้วด้วยแสงสว่างของรัตนะในมณฑปแก้ว แสงสว่างของแก้วมณีในของบูชาที่ล้วนด้วยแก้วมณี แสงสว่างของภูษาทิพย์เป็นต้น และแสงสว่างแห่งรัศมีของพระทศพล เพราะถูกครอบงำแล้ว จึงไม่อาจกำหนดขอบเขตของทิวาราตรีได้ ชาวโลกจักมองเห็นด้วยแสงสว่างของพระพุทธเจ้าตลอดกาล

ในที่นั้น ชาวโลกจักรู้กำหนดทิวาราตรีด้วยเสียงสกุณาที่ร่ำร้องในยามเย็น ยามเช้า และด้วยการสังเกตบุปผาที่แย้มบาน อนึ่ง ชาวโลกทั้งสิ้นจักเป็นผู้มีสิริเหมือนเป็นที่ประชุมแห่งสิริมงคลจักมีในมณฑปแก้วอันเกิดขึ้นด้วยผลแห่งการถวายมณฑปแก้ว และด้วยผลแห่งการถวายของบูชาอันล้วนด้วยแก้วมณี แด่พระพุทธเจ้าหลายร้อยพระองค์ในอัตภาพอันล่วงมาแล้วของพระทศพลนั้น ในกาลนั้น ภายในมณฑปจักมีหม้อน้ำแก้วเต็มด้วยน้ำมีรสหวานอร่อยเย็นสนิท ซึ่งอบด้วยกลิ่นหอมของบุปผชาติที่มีกลิ่นหอมฟุ้งขจร, มีคณโฑแก้วเต็มพร้อมแล้วด้วยคันธชาติ ๔ ชนิด มีทัพพีอันก่อให้เกิดควันและเปลวไฟจากเครื่องหอมอันเป็นทิพย์ มีท่อนไม้ประทีปแก้วที่เคลื่อนย้ายได้ ๓๒

ชิ้นเต็มไปด้วยน้ำมันที่มีกลิ่นหอมดี มีหม้อเป็นแถวเต็มด้วยเงิน แก้วมณี แก้วประพาฬ ทอง และแก้วผลึกเป็นต้น ดารดาษด้วยกอดอกปทุม ดอกกุมุท ดอกอุบล ที่ดำรงอยู่ตามลำดับในระหว่างทิศทั้ง ๔ เหนือหม้อน้ำมีทิวแถวแห่งธงอันงามวิจิตร และเศวตฉัตรที่ประดับตกแต่งแล้วมีพวงแก้วอันวิจิตร อนึ่ง เมื่อพระศาสดาเสด็จไปเรือนตระกูลที่เขานิมนต์ มณฑปแก้วลอยมาทางอากาศแล้วจักหยุดอยู่ที่ประตูเรือน

ด้วยเสียงระฆังในที่นั้น มนุษย์ทั้งหลายลุกขึ้นด้วยคิดว่า พระทศพลเสด็จมาแล้ว จักกระทำการต้อนรับ เทวดาและนาคจักยืนในระหว่างมนุษย์แล้วแวดล้อมโรงภัต เทวดาและนาคอาจเพื่อรู้ขนม ของเคี้ยว โภชนะที่ทำจากข้าวสาลีมีกลิ่นหอมอันประกอบด้วยรสเลิศต่างๆ จักมีเพื่อประโยชน์แก่พระผู้มีพระภาคและพระสงฆ์สาวก อนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงกระทำอนุโมทนาอยู่ เสียงจักครอบงำจักรวาลทั้งสิ้น มนุษย์ทั้งหลายอยู่ในที่พำนักของตน รับเอาปีติที่มีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์แล้ว แลเห็นปาฏิหาริย์อันน่าอัศจรรย์นั้นๆ และลีลาอันงามวิลาสของพระสัพพัญญูผู้งามดุจดอกปทุมอันประมาณค่ามิได้ในมณฑปแก้ว พร้อมทั้งฟังอนุโมทนาธรรมกถาได้สละทิฏฐิของตน ตั้งอยู่ในสรณะและศีลของพระศาสดาแล้ว จักบรรลุธรรมอันสูงสุดคืออรหัตตผล ชนเหล่าอื่นผู้ถือลัทธิปาสัณฑะ และนักบวชเหล่าอื่นจักไม่มีเลย ก็มวลชนจำนวนมากชำระศาสนาให้หมดจดด้วยสุจริตคือบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ และด้วยการศึกษาธรรม เจริญวิปัสสนาแล้วจักบังเกิดในสวรรค์

สมบัติมียศและสุขเป็นต้นของมนุษย์ทั้งหลาย

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงยศ สุข อายุ วรรณะ พละ และสมบัติเป็นต้นของมนุษย์ทั้งหลาย จึงตรัสว่า

[๑๒๗] ชาวประชาจักมีเกียรติยศยิ่งใหญ่ เพียบพร้อมด้วยสุข อายุ ผิวพรรณ และพละกำลัง จักมีสมบัติแก่มนุษย์เหล่านั้นราวกับทิพยสมบัติ

[๑๒๘] พวกเขาเสวยสุขที่น่าพอใจเท่าที่ปรารถนาตลอดกาลอันยาวนาน ต่อมาภายหลังเมื่อใกล้สิ้นอายุขัยแล้วจะเบื่อหน่าย[ในสุข]

[๑๒๙] ในกาลนั้น พวกเขาจักมีอายุขัย ๘ หมื่นปี พระเมตไตรยนั้นดำรงพระชนม์อยู่ตราบเท่าเวลานั้น จักช่วยมวลชนจำนวนมากให้ข้ามพ้น

[๑๓๐-๒] พระศาสดาพระองค์นั้นผู้ทรงชำนะมาร ทรงช่วยเหล่าสัตว์ที่มีใจบ่มสุกแล้วให้ตรัสรู้โดยประการทั้งปวง ทรงพร่ำสอนทางถูกและทางผิดแก่สัตว์ที่เหลือผู้ยังไม่เห็นสัจธรรม ทรง

ตั้งประทีปธรรม สำเภาธรรม แว่นส่องธรรม และธรรมโอสถโดยเอื้อเฟื้อในอนาคต ทรงรุ่งเรืองดั่งกองเพลิง เสด็จปรินิพพานพร้อมทั้งหมู่พระสาวกผู้กระทำกิจสำเร็จแล้ว ผู้มั่นคง

[๑๓๓] เมื่อพระสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้ว คำสอนของพระองค์จักดำรงอยู่ ๑ แสน ๘ หมื่นปี ต่อจากนั้นคำสอนจักอันตรธานไป อกุศลอันหยาบช้าจักปรากฏขึ้นในโลก

๑๒๗. ในคาถานั้น คำว่า มหายสา แปลว่า เกียรติยศยิ่งใหญ่

คำว่า สุเขนาปิ แปลว่า ด้วยสุข

คำว่า ทิพฺพสมฺปตฺติ วา[๑๕๕] แปลว่า ราวกับทิพยสมบัติ

๑๒๘ คำว่า อทฺธานํ (ตลอดกาลอันยาวนาน) หมายความว่า ยังกาลอันยาวนานให้ผ่านล่วงไป

คำว่า ยาวติจฺฉกํ แปลว่า เท่าที่ปรารถนา หรือควรแก่ความต้องการ

กึ่งคาถาว่า เต ปจฺฉา สุขิตาเยว, นิพฺพิสนฺตายุสงฺขยา (ต่อมาภายหลังเมื่อใกล้สิ้นอายุขัยแล้วจะเบื่อหน่าย[ในสุข]) หมายความว่า คือ มนุษย์เหล่านั้นดำรงอยู่ในสุข ได้คลาดจากสุขนั้นแล้ว ภายหลังเมื่อใกล้สิ้นอายุขัยจึงนอนบนเตียงมรณะ จักเบื่อหน่ายในสมบัติ

๑๓๐. บาทคาถาว่า ปริปกฺกมานเส สตฺเต (เหล่าสัตว์ที่มีใจบ่มสุกแล้ว) คือ เหล่าสัตว์ผู้มีญาณแก่กล้า กล่าวคือ มีอินทรีย์แก่กล้า

บาทคาถาว่า โพธยิตฺวาน สพฺพโส (ให้ตรัสรู้โดยประการทั้งปวง) หมายความว่า ให้ตรัสรู้สัจจะ ๔ โดยประการทั้งปวง

บาทคาถาว่า อวเสสาทิฏฺฐสจฺจานํ (สัตว์ที่เหลือผู้ยังไม่เห็นสัจธรรม) หมายความว่า ผู้ยังไม่เห็นสัจธรรมที่ไม่มีญาณแก่กล้า คือ มีอินทรีย์ยังอ่อน

บาทคาถาว่า มคฺคามคฺคมนุสาสิยา (ทรงพร่ำสอนทางถูกและทางผิด) หมายความว่า กล่าวทางถูกและทางผิดว่า นี่เป็นทาง นี่มิใช่ทาง

---

[๑๕๕]วา ศัพท์ใน ทิพฺพสมฺปตฺติ วา ทำหน้าที่อุปมาโชตกะ จึงมีอรรถเหมือน อิว ศัพท์ ดังคำว่า มธุ วา มณฺฑี พาโล (คนพาลย่อมสำคัญบาปดั่งน้ำผึ้ง) ในคัมภีร์ธรรมบทว่า

มธุ วา มญฺญตี พาโล ยาว ปาปี น ปจฺจติ

ยทา จ ปจฺจตี ปาปี อถ ทุกฺขํ นิคจฺฉติ. (ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๖๙/๒๙)

“ตลอดระยะเวลาที่บาปยังไม่ให้ผล คนพาลสำคัญบาปหวานปานน้ำผึ้ง เมื่อใดบาปให้ผล เมื่อนั้นเขาย่อมได้รับทุกข์”

๑๓๑-๒. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรย ทรงตั้งประทีปธรรมอันทำความสว่างแห่งปัญญาที่ขจัดความมืดคืออวิชชา ทรงตั้งสำเภาธรรมเพื่อข้ามพ้นห้วงมหรรณพแห่งสงสาร ทรงตั้งแว่นส่องธรรมคือสมถะและวิปัสสนาอันมีอรหัตตผลเป็นที่สุด อันทำให้เห็นไฟฝ้าคืออกุศลนั้นเพื่อกำจัดไฟฝ้ามีอกุศลเป็นต้นที่เกิดขึ้นทั่วใบหน้าคืออกุศลธรรม และทรงตั้งธรรมโอสถอันกำจัดกิเลสนั้นเพื่อระงับโรคคือกิเลส โดยเอื้อเฟื้อด้วยการแสดงสัจธรรม ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุทั้งหลายในอนาคต ทรงทำลายความมืดรอบด้าน ส่องแสงสว่างแห่งสัพพัญญุตญาณ โชติช่วงด้วยพุทธสิริบนยอดเขาคือพระศาสนา จักปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุเหมือนกองไฟ พร้อมทั้งหมู่พระสาวกผู้กระทำกิจสำเร็จแล้ว เพราะได้กระทำกิจที่พึงกระทำด้วยอาการ ๑๖ อย่างในสัจจะ ๔ ผู้มั่นคง

อนึ่ง เมื่อพระศาสดาพระองค์นั้นเสด็จปรินิพพานแล้ว คำสอนของพระองค์จักดำรงอยู่ ๑ แสน ๘ หมื่นปี ต่อจากนั้นจักอันตรธานไป

๑๓๓. บาทคาถาว่า โลเก เหสฺสติ ทารุณ (อกุศลอันหยาบช้าจักปรากฏขึ้นในโลก) หมายความว่า ทำโลกธาตุหนึ่งหมื่นทั้งสิ้นให้มืดมิดเป็นอันเดียวกัน เมื่อศาสนาอันตรธานไป เมื่อกุศลกรรมบถ ๑๐ เสื่อมไปในโลก อกุศลอันหยาบช้า คือ ก่อให้เกิดทุกข์อย่างยิ่ง จักปรากฏขึ้นในโลก

สังขารทั้งปวงตั้งอยู่ไม่นาน

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประดุจตกแต่งช้างเผือกด้วยลักษณะทั้งปวงแล้ววางงวงช้างนั้นลง เป็นราวกะฟาดอสนีบาตบนยอดปราสาทอันงามเลิศประดับด้วยรัตนะทั้งปวง และเปรียบดั่งใช้ไฟเผาพระราชวังที่เนรมิตดีแล้ว เมื่อจะแสดงด้วยพุทธสิริว่า คำสอนจักอันตรธานไป เพราะไม่มีสังขารที่ยั่งยืน สารีบุตร สังขารทั้งปวงตั้งอยู่ไม่นานหนอ จึงตรัสว่า

[๑๓๔] สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนี้ ไม่ยั่งยืน ดำรงอยู่ชั่วคราว สั้นนัก ต้องแตกดับไป ครำ่าคร่า หาแก่นสารมิได้ ไม่มีจริง

[๑๓๕] สังขารทั้งหลายว่างสูญ เสมอด้วยกำมือเปล่า เป็นที่บ่นเพ้อของคนเขลา ใครๆ จักมีอำนาจเหนือสังขารนั้นไม่ได้ แม้กระทั่งผู้ทรงฤทธิ์ ผู้มีปัญญาเห็นตามความเป็นจริงอย่างนี้แล้ว พึงเบื่อหน่ายในสังขตธรรมทั้งปวง อำนาจของใครๆ แม้ผู้มีฤทธิ์ย่อมไม่เป็นไปในสังขารนั้น ผู้มีปัญญารู้ตามจริงอย่างนี้แล้วพึงเบื่อหน่ายในสังขตธรรมทั้งปวง

๑๓๔. ในคาถานั้น คำว่า อนิจฺจา (ไม่เที่ยง) หมายความว่า สังขารทั้งหลายชื่อว่า ไม่เที่ยง โดยความหมายว่า ไม่เที่ยง เพราะไม่ถอยกลับและมีเบื้องต้นและที่สุด เนื่องจากเกิดขึ้นแล้วดับไป

คำว่า สังขาร คือ สภาวะที่ปัจจัยมีกรรมเป็นต้นประชุมกันทำ คือก่อให้เกิดขึ้น เหมือนเปลวประทีป

สังขารทั้งปวงที่เป็นวัฏฏธรรมเกิดจากเหตุปัจจัย ได้ชื่อว่า

-อธุวะ (ไม่ยั่งยืน) โดยความหมายว่า ไม่ยั่งยืน เพราะปราศจากความมั่นคงเหมือนฟองน้ำและต่อมน้ำ

-ตาวกาลิกะ (ดำรงอยู่ชั่วคราว) เหมือนสิ่งของที่ยืมมาใช้ เพราะเนื่องด้วยผู้อื่น

-อิตตระ (สั้นนัก) เหมือนความฝัน เพราะความเป็นของเล็กน้อย

-เภทนะ (ต้องแตกดับไป) เหมือนสายฟ้า เพราะสังขารที่เกิดขึ้นแล้วต้องพินาศไปแน่แท้ อีกอย่างหนึ่ง สังขารทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ตลอดไป เหมือนภาชนะดินเผาที่ช่างหม้อทำแล้ว เหมือนผลไม้ที่สุกงอม เหมือนน้ำค้างเกาะอยู่ปลายกิ่ง และเหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาดเป็นต้นบนปลายเหล็กแหลม มีสภาวะต้องแตกดับไป เพราะไม่คงอยู่ในสภาวะที่เกิดขึ้นแล้ว

-ชัชชระ (คร่ำคร่า) เพราะไม่มีความยั่งยืน เหมือนภาชนะดินที่ยังไม่ได้เผา

-ริตตกะ (หาแก่นสารมิได้) คือ ว่างเปล่า เหมือนกำมือเปล่า เพราะไม่มีตนและของตน

คำว่า อภวา (ไม่มีจริง) คือ เป็นสภาวะ[เกิด]ใหม่ กล่าวคือ เป็นสภาวะออก[จากสภาวะเก่า]

๑๓๕. คำว่า ตุจฺฉมุฏฺฐิสมา แปลว่า เสมอด้วยกำมือเปล่า เพราะความไม่มีสิ่งที่น่าพอใจอันควรถือเอา

คำว่า สุญฺญา (ว่างสูญ) หมายความว่า ว่างจากความเป็นของเที่ยง ความเป็นสุข และความเป็นอัตตาตัวตน

คำว่า พาลลาปนา (เป็นที่บ่นเพ้อของคนเขลา) หมายความว่า เป็นที่บ่นเพ้อของคนเขลา เพราะคนเขลาบ่นเพ้อโดยนัยว่า บุตรของเรา ธิดาของเรา ญาติของเรา เงินและข้าวเปลือกของเรา เนื่องจากยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา

คำว่า น กสฺสจิ วโส ตตฺถ, วตฺตติ อิทฺธิมสฺสปี (ใครๆ จักมีอำนาจเหนือสังขารนั้นไม่ได้ แม้กระทั่งผู้ทรงฤทธิ์) นั้น หมายความว่า ความเป็นใหญ่ของผู้ใดผู้หนึ่งในบรรดาผู้มียศยิ่งใหญ่ ผู้มีกำลังยิ่งใหญ่ และผู้มีปัญญายิ่งใหญ่ เป็นต้น ย่อมไม่เป็นไปในสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งปวงย่อมไม่

เป็นไปในอำนาจของใครๆ เหมือนลมที่ทำลายชาวโลก ความเป็นใหญ่แม้ของบุคคลผู้มีฤทธิ์ ก็ไม่เป็นไปในสังขารนั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจของบุคคลผู้มีฤทธิ์แม้กระทั่งพระมหาโมคคัลลานเถระผู้บรรลุความเป็นเลิศเป็นต้น

บาทคาถาว่า เอวํ ญตฺวา ยถาภูตํ (บัณฑิตรู้ตามจริงอย่างนี้แล้ว) หมายความว่า รู้ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นต้นตามสภาวะที่เป็นจริง

บาทคาถาว่า นิพฺพินฺเท สพฺพสงฺขเต แปลว่า พึงเบื่อหน่ายในสังขตธรรมทั้งปวง

บัดนี้ พระศาสดาจะทรงแสดงว่า บุรุษสูงสุดหาได้ยาก ไม่เกิดขึ้นในสกุลทั้งปวง และยังสกุลที่เกิดขึ้นให้เจริญรุ่งเรือง จึงตรัสว่า

[๑๓๖] บุรุษอาชาไนยหาได้ยาก ไม่เกิดในที่ทั่วไป ท่านผู้มีปัญญานั้นเกิดในสกุลใด สกุลนั้นย่อมประสบสุข

๑๓๖. ในคาถานั้น คำว่า ปุริสาชญฺโญ (บุรุษอาชาไนย) หมายความว่า ผู้อาชาไนยในบุรุษทั้งหลาย ชื่อ บุรุษอาชาไนย ความหมายคือ บุรุษผู้ประเสริฐที่สุด

บุรุษอาชาไนยนั้นคือพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ โดยความหมายว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด บุรุษอาชาไนยย่อมไม่เกิดในสกุลที่เหลือเว้นสกุลกษัตริย์และสกุลพราหมณ์ หรือในแคว้นชายแดนทุกแห่ง เพราะการเกิดขึ้นของพระตถาคตหาได้ยากแม้ตลอดอสงไขยกัป ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ฉนฺนํ ภิกฺขเว ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ. กตเมสํ ฉนฺนํ. ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ. (อ้าง...)

“ภิกษุทั้งหลาย เหตุปรากฏ ๖ ประการ หาได้ยากในโลก เหตุปรากฏ ๖ ประการอะไรบ้าง คือ ความปรากฏของพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง หาได้ยากในโลกนี้”

บาทคาถาว่า ยตฺถ โส ชายติ ธีโร (ท่านผู้มีปัญญานั้นเกิดในสกุลใด) หมายความว่า ท่านผู้มีปัญญานั้น คือ ท่านผู้มีปัญญาสูงสุด เกิดในสกุลใด

บาทคาถาว่า ตํ กุลํ สุขเมธติ (สกุลนั้นย่อมประสบสุข) หมายความว่า สกุลนั้นย่อมเจริญด้วยความสุข

บุญอันเป็นเหตุเข้าเฝ้าพระพุทธเมตไตรย

บัดนี้ พระศาสดาจะประกอบเหตุแห่งบุญสมบัติอันเป็นเหตุให้ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเมตไตรย จึงตรัสว่า

[๑๓๗] เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายผู้มีใจอาจหาญ จงกระทำความเพียรมั่นให้ดีในพระศาสนานี้ เพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเมตไตรย

[๑๓๘-๓๙] ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ประกอบกรรมดีไว้แล้ว อยู่อย่างไม่ประมาท จะเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา พร้อมด้วยทวยเทพในกาลนั้น ได้บูชาเครื่องสักการะอันยิ่งใหญ่โอฬารแด่พระพุทธเจ้า จักเข้าเฝ้าพระเมตไตรยผู้เป็นที่ประชุมแห่งคุณความดี

[๑๔๐] ท่านทั้งหลายจงประพฤติพรหมจรรย์ จงให้ทานอันควรแก่ผลมาก จงอยู่จำอุโบสถ จงเจริญเมตตาภาวนาให้ดีเถิด

[๑๔๑] ท่านทั้งหลายจงยินดีความไม่ประมาทในบุญกิริยาวัตถุตลอดกาล ครั้นประกอบกุศลในกาลที่มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัตินี้แล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

๑๓๗. ในคาถานั้น คำว่า ตสฺมา (เพราะฉะนั้น) คือ เพราะแม้การเกิดของบุรุษอาชาไนยหาได้ยาก การเกิดขึ้นนั้นย่อมไม่มีในที่ทุกแห่ง บุรุษอาชาไนยเหล่านั้นย่อมเกิดในตระกูลใด ตระกูลนั้นย่อมประสบสุข ดังนั้น ท่านทั้งหลายดำรงอยู่ในศาสนาของเรานี้ จงเป็นผู้มีใจสังเวชกระทำความเพียรคือความพยายามอันมั่นคงด้วยดี เพื่อเข้าเฝ้าสัพพัญญูพุทธเจ้าพระเมตไตรยผู้อุบัติขึ้นยาก

๑๓๘. บาทคาถาว่า เย เกจิ กตกลฺยาณา (ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งผู้ประกอบกรรมดีไว้แล้ว) คือ ผู้มีบุญอันตนกระทำแล้วในโลกนี้

คำว่า กัลยาณะ[๑๖๐] คือ สภาวะให้ถึงสุข หมายถึง กุศล

คำว่า กตกัลยาณะ คือ ผู้ประกอบกรรมดีไว้แล้ว

คำว่า อัปปมาทวิหารี คือ ผู้อยู่อย่างไม่ประมาท

---

[๑๖๐]คำว่า กลฺยาณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กลฺย บทหน้า + อณ ธาตุ = ถึง + ณ ปัจจัย คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๘๘) กล่าวว่า

กลฺยํ นิโรคํ อณติ คจฺฉติ, กลฺยํ วา หิตํ อณยติ ปาปยตีติ กลฺยาณ.

“คำว่า กัลยาณะ คือ สภาวะถึงความไม่มีโรค

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กัลยาณะ คือ สภาวะให้ถึงประโยชน์เกื้อกูล”

ตามข้อความข้างต้น คำว่า กลฺยาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

-สภาวะถึงความไม่มีโรค = กลฺยํ นิโรคํ อณติ คจฺฉตีติ กลฺยาณ (กลฺย บทหน้า + อณ ธาตุ = ถึง + ณ ปัจจัย)

-สภาวะให้ถึงประโยชน์เกื้อกูล = กลฺยํ หิตํ อณยติ ปาปยตีติ กลฺยาณ (กลฺย บทหน้า + อณ ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย)

๑๓๙. คำว่า มหนฺตํ (อันยิ่งใหญ่) คือ การบูชาอันใหญ่หลวง

คำว่า สักการะ คือ สิ่งที่บุคคลกระทำดี (สักการะ)

คำว่า พุทธสักการะ คือ สักการะแด่พระพุทธเจ้า

คำว่า อุฬารํ (โอฬาร) หมายความว่า อันใหญ่หลวง

คำว่า อภิปูชยึ แปลว่า บูชาอยู่โดยพิเศษ หมายความว่า ย่อมกระทำการบูชาพิเศษอันโอฬารแด่พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้

คำว่า ทกฺขนฺติ แปลว่า จักเห็น

คำว่า ภทฺรสมิตึ คือ ผู้เป็นที่ประชุมแห่งคุณความดี อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ภทฺรสมิตึ คือ ผู้มีหมู่คุณความดี หมายความว่า พระผู้มีพระภาตเมตไตรยผู้เพียบพร้อมด้วยคุณอันสูงสุด

สมิติ[๑๖๑] ศัพท์ มีความหมายว่า หมู่ ดังคำว่า ภิกฺขูนํ สมิตึ (หมู่ภิกษุทั้งหลาย)

ถามว่า : ชนเหล่าไหนจักไม่เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น

ตอบว่า : เหล่าสัตว์ผู้ทำสังฆเภทและอนันตริยธรรมที่เหลือ ซึ่งเกิดในอเวจีนรก เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐิ เป็นผู้ว่าร้ายพระอริยะ และผู้เกิดในขณะ[๑๖๒][ที่ไม่เหมาะสม] ๘ จักไม่เห็น ดังพระพุทธดำรัสว่า เทวทตฺโต เนรยิโก กปฺปฏฺโฐ (พระเทวทัตเป็นผู้เกิดในนรก ดำรงอยู่ตลอดกัป)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า นิครนถ์และผู้ขโมยกินอาหารส่วนที่เขาจัดไว้เพื่อ[ถวาย]สงฆ์จักไม่เห็น

ถามว่า : พวกไหนจักเห็นเล่า

ตอบว่า : เหล่าสัตว์ที่เหลือ ผู้ให้ทาน รักษาศีล เข้าจำอุโบสถ ประพฤติพรหมจรรย์ บริบูรณ์ ผู้สร้างพระเจดีย์ ปลูกต้นโพธิ์ สร้างวัด ปลูกป่า สร้างสะพาน ปรับปรุงถนน สร้างศาลา ขุดบ่อน้ำ อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา จัดสร้างธรรมมณฑปและธรรมาสน์แก่ผู้แสดงธรรม ให้ตั้งพัดไว้ บูชาด้วยเครื่องไทยธรรมมีผ้า แก้ว ของหอม ดอกไม้ ธูป และประทีปเป็นต้น ผู้ยังการฟังธรรมให้

---

[๑๖๑]คำว่า สมิติ ใน ภทฺรสมิติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ ประชุม หรือหมู่

[๑๖๒]ขณะที่ ๙ คือ พุทธุปปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) เป็นโอกาสเดียวที่จะประพฤติพรหมจรรย์ ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่า อักขณะ คือ ขณะที่ไม่เหมาะสม ได้แก่ การเกิดในนรก การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น (องฺ.อฏฺ.ก. (บาลี) ๒๓/๒๙/๑๘๔-๖)

เป็นไปโดยเคารพ กระทำบูชาพระสงฆ์ด้วยอามิสบูชาเป็นต้น เช่นนั้น กระทำกรรมคือการบำรุงมารดาบิดาและการเคารพต่อบุคคลผู้สูงอายุในตระกูล ถวายสลากภัต ปักขิกภัต และอุโบสถภัต บำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ ตั้งความปรารถนาเพื่อเห็นพระผู้มีพระภาค โดยที่สุด ผู้ถวายดอกไม้กำมือหนึ่งก็ดี ประทีปไส้หนึ่งก็ดี อาหารเพียงคำข้าวก็ดี และผู้อนุโมทนาบุญที่ผู้อื่นกระทำแล้ว จักเห็นได้

บาทคาถาว่า ตสฺมึ กาเล สเทวกา (พร้อมด้วยทวยเทพในกาลนั้น) หมายความว่า เทวดาและมนุษย์ผู้กระทำกุศลในพุทธุปบาทกาลนั้น จักเห็น เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นฟังธรรมของพระผู้มีพระภาคแล้วจักถึงอริยภูมิ ผู้ไม่อาจบรรลุอริยภูมินั้นได้ จักบังเกิดในสวรรค์

๑๔๐ บาทคาถาว่า จรถ พฺรหฺมจริยํ คือ จงประพฤติข้อปฏิบัติของผู้ประเสริฐ

บาทคาถาว่า เทถ ทานํ มหารหํ (จงให้ทานอันควรแก่ผลมาก) หมายความว่า จงให้ทานอันควรแก่ผลมาก คือ อันเป็นปัจจัยแห่งผลอันยิ่งใหญ่ในที่นั้น เพื่อการบรรลุผลวิเศษอันมีในปัจจุบันนี้และภพหน้า ซึ่งเป็นที่ชอบใจของพหูชนเป็นต้น โดยแท้จริงแล้ว เจตนานั้นชื่อว่า ทาน โดยความหมายว่า เป็นเหตุให้ทาน

อนึ่ง ปุพพเจตนาและอปรเจตนาที่อุทิศให้บุคคลอื่น อาศัยการบูชา[ผู้ใหญ่]และอนุเคราะห์[ผู้น้อย] ซึ่งมีปัญญานำหน้าของกระแสขันธ์ที่ยังมีอนุสัยอยู่ และเจตนาบริจาควัตถุทาน ๑๐ อย่าง คือ ข้าว น้ำ เรือน ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องไล้ทา ที่นอน ประทีป พร้อมกับบริวาร หรือความไม่โลภอันประกอบด้วยเจตนานั้น ชื่อ ทาน

คำว่า อุโปสถํ (อุโบสถ) คือ ศีล ๘ อันบุคคลพึงรักษาในวันอุโบสถ จงเข้าไปสมาทานศีล ๘ นั้นอยู่เถิด

บาทคาถาว่า เมตฺตํ ภาเวถ สาธุกํ (จงเจริญเมตตาให้ดีเถิด) หมายความว่า จงเจริญเมตตาในสัตว์ทุกจำพวกทั้ง ๔ อย่าง คือ ตนเอง คนทำประโยชน์ (มิตร) คนที่เป็นกลางๆ และคนที่เป็นศัตรู ตามนัยว่า สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา (สัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน อย่าเบียดเบียนกัน) เป็นต้น

๑๔๑ บาทคาถาว่า อปฺปมาทรตา โหถ (จงยินดีความไม่ประมาท) หมายความว่า จงเป็นผู้ยินดียิ่งในความประพฤติด้วยความไม่ประมาท

บาทคาถาว่า ปุญฺญกิริยาสุ สพฺพทา (ในบุญกิริยาวัตถุตลอดกาล) คือ จงยินดีในบุญกิริยา คือในการทำกุศล ตลอดกาลทั้งปวง จงอย่าประมาทในบุญกิริยา

บาทคาถาว่า อิเธว กตฺวา กุสลํ (ครั้นประกอบกุศลในกาลที่มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัตินี้แล้ว) หมายความว่า ครั้นสั่งสมกองบุญมากมายที่ได้ชื่อว่า กุศล เพราะกำจัดอกุศลอันน่ารังเกียจ ซึ่งสำเร็จด้วยทาน ศีล และภาวนาอันเป็นเครื่องบำเพ็ญในการทำกุศลในพุทธุปบาทกาลนี้นั่นเอง

บาทคาถาว่า ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ (จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้) หมายความว่า พวกท่านจักกระทำที่สุดแห่งวัฏฏทุกข์มากมาย คือ จักถึงอมตะมหานิพพาน พระพุทธองค์ทรงยังอนาคตวงศ์ให้จบลงโดยถือเอาพระนิพพานเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด

คำลงท้าย

อนึ่ง ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

๑ – ๒. คัมภีร์อธิบายของอนาคตวงศ์อันน่ารื่นรมย์นี้ ชื่อว่า สมันตภัททิกา แสดงเนื้อความอันมีสาระดี เข้าถึงความสำเร็จโดยปราศจากอันตรายด้วยบาลีราว ๘ ภาณวารกว่า

๓ – ๕. ในวัดกาลวาสีอันงามด้วยต้นไม้นานาพันธุ์ ประดับด้วยปราสาทอันเปรียบด้วยยอดเขาไกรลาส อันเป็นที่พำนักของหมู่ภิกษุที่เนื่องด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพียบพร้อมด้วยต้นโพธิ์และเจดีย์ที่เซ็งแซ่ไปด้วยเสียงสกุณาหลากพันธุ์ น่ารื่นรมย์ระคนไปด้วยซุ้มประตู กำแพง ป้อม และบันไดหลากหลายเรียงรายในที่นั้นๆ

๖ – ๗. ข้าพเจ้าพำนักอยู่ในปราสาทหลังเล็กทางทิศทักษิณของวัดนั้น อันพระเจ้าธาตุเสนะผู้ปกครองลังกาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ ได้สั่งสมกุศลเป็นอันมากอันใด ด้วยกุศลนั้น ชาวโลกคือมนุษย์และเทวดานี้ จงบรรลุนิพพานอันเป็นอมตะ อันเกษม เที่ยงแท้ ยั่งยืน เป็นสุข ซึ่งพระจอม-มุนีผู้ประเสริฐในโลกทรงแสดงไว้

๘. คัมภีร์อธิบายนี้ถึงความสำเร็จไม่มีอุปัทวันตรายในโลกอันเกลื่อนกล่นด้วยอุปัทวันตรายต่างๆ ฉันใด ขอความดำริของเหล่าสัตว์จงถึงความสำเร็จ ฉันนั้น

๙. ขอผู้ปกครองแผ่นดินทั้งปวงจงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้นโดยธรรม หมู่เมฆาจงให้วัสโสทกธารารินหลั่งตามฤดูกาล

๑๐. พระธรรมอันให้อมตะที่พระสัมพุทธเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงแสดงไว้ ยังคงอยู่ในโลกตลอดกาลเพียงใด ขอคัมภีร์อธิบายที่ข้าพเจ้าประพันธ์นี้จงดำรงอยู่ตลอดกาลเพียงนั้น

จบคัมภีร์อธิบายอนาคตพุทธวงศ์ชื่อสมันตภัททิกา อันแสดงสารัตถะที่ดีงาม

บทที่ ๓
ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สมันตภัททิกา

๑) การเขียนคัมภีร์ประเภทอนาคตวงศ์ในพระพุทธศาสนา

คัมภีร์อนาคตวงศ์เป็นคัมภีร์หนึ่งในบรรดาวรรณคดีประเภท วัส (จดหมายเหตุ) และเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่พุทธศาสนิกชนในประเทศเมียรม่าร์ ตลอดจนในประเทศอื่นๆ เช่น ศรีลังกา ไทย ลาว และกัมพูชา คัมภีร์ ๕ ฉบับได้รับการกล่าวถึงในตำราพม่าชื่อว่า สุเตสนะตะยุกปยะอภิธาน (พจนานุกรมประมวลศัพท์เพื่อการค้นคว้า)[๑] ดังนี้คือ

(๑) พุทธวงศ์ - เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
(๒) มหาวงศ์ - เกี่ยวกับประวัติของกษัตริย์และศาสนาในประเทศลังกา
(๓) ราชวงศ์ - เกี่ยวกับกษัตริย์ (ในประเทศพม่า)
(๔) อนาคตวงศ์ - เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในอนาคต (พระเมตไตรยพุทธเจ้า)
(๕) ทาฐาธาตุวงศ์ - เกี่ยวกับพระทาฐาของพระโคตมพุทธเจ้า
(๖) ทีปวงศ์ - เกี่ยวกับเกาะลังกา
(๗) ถูปวงศ์ - เกี่ยวกับพระสถูปในประเทศลังกา
(๘) โพธิวงศ์ - เกี่ยวกับต้นโพธิ์ที่ประเทศอินเดียและลังกา
(๙) ศาสนวงศ์ - เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา (ในประเทศพม่า)

ในปัจจุบันคัมภีร์ทั้ง ๙ ฉบับนี้ได้รับการจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นอักษรบาลีพม่าแล้ว ส่วนวรรณกรรมที่เกี่ยวกับอนาคตวงศ์ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) พระบาลีอนาคตวงศ์
(๒) อนาคตวงศ์อรรถกถา
(๓) อนาคตวงศ์ฎีกา

ในบรรดา ๓ ประเภทนี้ อนาคตวงศ์ที่จัดเป็นพระบาลีซึ่งมีอรรถกถาและฎีกาอธิบาย เป็นบทประพันธ์ประเภทร้อยกรองประกอบด้วยคาถา ๑๔๑ บท มีเนื้อหาคล้ายคลึงกับคัมภีร์พุทธวงศ์ กล่าวถึงเรื่องพระศรีอารยเมตไตรยที่จะตรัสรู้เป็นลำดับต่อไปถัดจากพระโคตมพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้

---

[๑] สุเตสนะตะยุกปยะอภิธาน, หน้า ๕๔๓-๔๔.

เนื้อหาของคัมภีร์เริ่มต้นด้วยการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอนาคตวงศ์ต่อจากพุทธวงศ์ตามคำอาราธนาของพระสารีบุตร ดังข้อความในคำเริ่มต้นของอนาคตวงศ์ ดังนี้

สาริปุตฺโต มหาปญฺโญ อุปติสฺโส วินายโก
ธมฺมเสนาปติ ธีโร อุเปตฺวา โลกนายกํ.
อนาคตํ ชินารพฺภ อปุจฺฉิ กงฺขมตฺตโน
ตุยฺหานนฺตริโก ธีโร พุทฺโธ กีทิสโก ภเว
วิตฺถาเรเนวหํ โสตุ อิจฺฉามาจิกฺข จกฺขุม.[๒]

พระอุปติสสะผู้เป็นบุตรนางสารี มีปัญญามาก เป็นผู้แนะนำ[มวลชน] เป็นธรรมเสนาบดี เป็นปราชญ์ ได้เข้าเฝ้าพระผู้นำของชาวโลก ได้ทูลถามความสงสัยของตน ปรารภพระชินเจ้าในอนาคตว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นปราชญ์ถัดจากพระองค์ จะพึงเป็นเช่นไร ข้าพระองค์ประสงค์จะฟังโดยพิสดาร ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงจักษุ ขอพระองค์จงตรัสบอก

แม้ในคำเริ่มคัมภีร์ของสมันตภัททิกา ก็ยืนยันเรื่องที่พระพุทธองค์ตรัสอนาคตวงศ์ด้วยพระองค์เองว่า

อนาคตํ จ ยํ วสฺสํ เทเสสิ มุนิปุงฺคโว
อคฺคสาวกภทฺเรน ปุจฺฉิโต ปฐเมน โส.
อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนํ ปุญฺญสฺสาหกรํ วรํ
วณฺณยิสฺสามหํ สารํ ตํ นิสาเมถ สาธโว.[๓]

พระมุนีผู้ประเสริฐที่พระปฐมอัครสาวกผู้ฉลาดเป็นเลิศทูลถามแล้ว ทรงแสดงอนาคตวงศ์ใดไว้ ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์อันมีแก่นสารนั้น ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ ข้าแต่สัตบุรุษทั้งหลาย เชิญพวกท่านสดับเถิด

นอกจากนั้น ในเนื้อหาของสมันตภัททิกากล่าวว่า พระโคตมพุทธเจ้าได้ตรัสคาถานี้ไว้ในอนาคตวงศ์เป็นจำนวน ๑๕ ครั้ง ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่า อนาคตวงศ์เป็นพระพุทธพจน์เหมือนพุทธวงศ์ แต่คัมภีร์นี้ไม่อยู่ในรายชื่อของขุททกนิกายที่ยกขึ้นสู่สังคายนาและรวมไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง เพราะมีระบุไว้เพียง ๑๕ คัมภีร์เท่านั้นในสมันตปาสาทิกา ดังข้อความว่า

---

[๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๔

[๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

ขุทฺทกปาฐ-ธมฺมปท-อุทาน-อิติวุตฺตก-สุตฺตนิปาต-วิมานวตฺถุ-เปตวตฺถุ-เถรคาถา-เถรีคาถา-ชาตก-นิทฺเทส-ปฏิสมฺภิทา-อปทาน-พุทฺธวํส-จริยาปิฎกวเสน ปนฺนรสปฺปเภโท ขุทฺทกนิกาโย.[๔]

ขุททกนิกาย ๑๕ ประเภท ได้แก่ ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิเทศ ปฏิสัมภิทามรรค อปทาน พุทธวงศ์ และจริยา-ปิฎก

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า เหตุที่อนาคตวงศ์ไม่ได้ถูกยกขึ้นสู่สังคายนาและรวมไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง คงเนื่องจากเป็นเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในอนาคต แต่เรื่องที่สังคายนานั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในประวัติศาสตร์ ดังนั้น อนาคตวงศ์จึงไม่ได้ถูกยกขึ้นสู่สังคายนาและรวมไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่โดยความเชื่อของโบราณาจารย์ฝ่ายเถรวาทแล้ว คัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์สำคัญที่ได้รับการยอมรับว่ามีเนื้อหาตรงตามพระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้จากพระมหาเถระในอดีตได้ให้ความใส่ใจจนสร้างคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาขึ้นมาไขความ เสมือนว่าอนาคตวงศ์เป็นพระไตรปิฎกที่ควรมีอรรถกถาและฎีกาแก้ เช่น คัมภีร์กถาวัตถุที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแต่งในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๓ และกาลต่อมาถูกนับรวมเข้าในพระอภิธรรมปิฎก ในทำนองเดียวกัน อนาคตวงศ์แม้จะไม่ได้ยกขึ้นสู่สังคายนา และรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่โดยการรับรู้ของพุทธศาสนิกชนแล้ว คัมภีร์นี้ก็มีพยานหลายประการที่ส่อเค้าให้เห็นว่าได้รับการยอมรับว่าเป็นพระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้จากกลุ่มคัมภีร์ที่มีอยู่ในสังคมล้านนา และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ

นอกจากนั้น ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๖ ซึ่งเรียกว่า ฉัฏฐสังคีติ ที่ประเทศพม่า พระเถระทั้งหลายมีฉันทานุมัติยกเนตติปกรณ์และคัมภีร์มิลินทปัญหาขึ้นเป็นคัมภีร์ระดับพระบาลี ซึ่งแม้จะเป็นสาวกภาษิต เพราะเห็นว่าคัมภีร์เหล่านั้นมีคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบาย แต่มิได้ยกคัมภีร์อนาคตวงศ์ขึ้นไว้ในสังคายนา เพราะยังไม่มีการตรวจชำระในสมัยนั้น อีกทั้งต้นฉบับใบลานก็มีข้อผิดพลาดจำนวนมาก จึงไม่ได้สังคายนาอนาคตวงศ์ อรรถกถา และฎีกา เหมือนทำสังคายนาเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกา เป็นต้น

คัมภีร์คันถวงศ์กล่าวว่า พระกัสสปเถระเป็นผู้รจนาอนาคตวงศ์ ดังข้อความว่า

กสฺสโป นามาจริโย โมหวิจฺเฉทนี วิมติจฺเฉทนี พุทฺธวํโส อนาคตวํโสติ จตุพฺพิธํ ปกรณํ อกาสิ.[๕]

---

[๔]วิ. อ.(บาลี) ๑/-/๑๗, ที.สี.อ. (บาลี) ๑/-/๑๖, อภิ.สงฺ.อ (บาลี) ๑/-/๑๔

อาจารย์นามว่ากัสสปะแต่งปกรณ์ ๔ ฉบับ คือ โมหวิจเฉทนี วิมติเฉทนี พุทธวงศ์ และอนาคตวงศ์

แม้ Malalasekera[๖], Wilhem Geiger[๗], K.R. Norman[๘], M. Winternitz[๙], B.C. Law[๑๐] และอื่นๆ ก็ได้อ้างตามว่า พระกัสสปเถระเป็นผู้รจนาคัมภีร์นี้ แต่ผู้วิจัยไม่เห็นด้วย เพราะพระกัสสปะดังกล่าวมีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ หลังท่านพระอุปติสสะผู้แต่งสมันตภัททิกาในรัชสมัยของพระเจ้าธาตุเสน (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) เนื่องจากคัมภีร์เหล่านั้นแต่งหลังสารัตถทีปนีที่รจนาโดยท่านพระสารีบุตรในสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์อนาคตวงศ์อีกฉบับหนึ่ง เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าผู้จักตรัสรู้ในอนาคต ๑๐ พระองค์ คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง อาจารย์ประภาส สุรเสน ได้ปริวรรตจากอักษรขอมที่เก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติและตรวจชำระ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐[๑๑] อนาคตวงศ์ฉบับนี้เรียกว่า ทสโพธิสัตตุทเทส และตรงกับ ทสโพธิสตฺตุปตฺติกถา ที่ท่านสัทธาติสสะแห่งลังการวบรวมต้นฉบับที่มีอยู่ในลังกาและพิพิธภัณฑ์แห่งประเทศอังกฤษ มาตรวจชำระ และปริวรรตเป็นอักษรโรมัน พิมพ์โดยสมาคมบาลีปกรณ์[๑๒] สังคมไทยโบราณเรียกคัมภีร์นี้ว่าพระอนาคตวงษ์[๑๓] คัมภีร์อนาคตวงศ์ฉบับนี้ไม่เกี่ยวกับคัมภีร์สมันตภัททิกาแต่อย่างใด ในฉบับนี้ได้แบ่งบทประพันธ์ออกเป็น ๑๐ อุเทศ ดังนี้

อริยเมตฺตสฺส ปฐโม อุทฺเทโส, รามพุทฺธสสฺส ทุติโย อุทฺเทโส, ธมฺมราชสมฺพุทฺธสสฺส ตติโย อุทฺเทโส, ธมฺมสามีสมฺพุทฺธสสฺส จตุตฺโถ อุทฺเทโส, นารทสมฺพุทฺธสสฺส ปญฺจโม อุทฺเทโส, รํสีมุนีสมฺพุทฺธสสฺส ฉฏฺโฐ อุทฺเทโส, เทวเทวสมฺพุทฺธสสฺส สตฺตโม อุทฺเทโส, นรสีหสมฺพุทฺธสสฺส อฏฺฐโม อุทฺเทโส, ติสฺสสมฺพุทฺธสสฺส นวโม อุทฺเทโส, สุมงฺคลสมฺพุทฺธสสฺส ทสโม อุทฺเทโส.

---

[๕]คันถวงศ์ ใน อัครมหาปัณฑิตานุสรณ์, วัดท่ามะโอ, ลำปาง, ๒๕๓๔, ปริจเฉทที่ ๒ ข้อ ๓๖.

[๖]Pali Literature of Ceylon, 160 and Dictionary of Pali Proper Names, Vol. I, 66, 551.

[๗]Pali Literature and Language, 291.

[๘]Pali Literature, 161-162

[๙]History of Indian Literature, Vol. II, 221.

[๑๐] History of Pali Literature, Vol. II, 389.

[๑๑]ประภาส สุรเสน, พระคัมภีร์อนาคตวงศ์. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ปกรอง.

[๑๒]A. Saddhatissa, 1978 : 1-2.

[๑๓] พระอนาคตวงษ์ ใน ประชุมพงศาวดารฉบับราษฎร์, หน้า ๕๔.

อุเทศที่ ๑ เรื่องพระศรีอริยเมตไตรยพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๒ เรื่องพระรามพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๓ เรื่องพระธรรมราชาพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๔ เรื่องพระธรรมสามีพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๕ เรื่องพระนารทพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๖ เรื่องพระรังสีมุนีพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๗ เรื่องพระเทวเทพพุทธเจ้า, อุเทศที่ ๘ เรื่องพระนรสีห์พุทธเจ้า, อุเทศที่ ๙ เรื่องพระติสสพุทธเจ้า และอุเทศที่ ๑๐ เรื่องพระสุมังคลพุทธเจ้า

คัมภีร์อธิบายอนาคตวงศ์ที่เรียกว่า อนาคตวงศ์อรรถกถา เท่าที่พบในประเทศไทยและพม่า มี ๒ ฉบับ คือ

๑. คัมภีร์อนาคตวงศ์อรรถกถา ชื่อสมันตภัททิกา รจนาโดยท่านพระอุปติสสะ

๒. คัมภีร์อนาคตวงศ์อรรถกถา ชื่ออมตรสธารา รจนาโดยท่านพระอุปติสสะ

คัมภีร์ทั้งสองนี้มีลักษณะการประพันธ์ที่แตกต่างกัน โดยสมันตภัททิกามีลักษณะงานประพันธ์แบบคัมภีร์อรรถกถาทั่วไปที่ท่านพระพุทธทัตตะหรือพระพุทธโฆสาจารย์รจนา โดยมีการอธิบายศัพท์ยากทีละศัพท์ไว้ตามสมควร แต่คัมภีร์อมตรสธารามีลักษณะงานประพันธ์แบบคัมภีร์วรรณคดี เช่น ปฐมสมโพธิกถา โดยเพียงกล่าวถึงอนุสนธิลำดับความหมายตามคาถาในอนาคตวงศ์แล้วเล่าเรื่องตามข้อความในคาถา ไม่มีการอธิบายศัพท์ยากเหมือนสมันตภัททิกา

นอกจากนั้น แม้ทั้งสองรูปจะมีชื่อตรงกัน แต่เป็นคนละรูปกัน เพราะผู้แต่งอมตรสธารากล่าวตำหนิสมันตภัททิกาไว้ในคำเริ่มคัมภีร์ ดังนี้

ปุพฺพา อฏฺฐกถา ตสฺส ปุพฺพาปรวิโรธินี
วิรุทฺธสมยา ปาฬิ คหณา จ อเนกธา.
อปเนตฺวาน เต โทเส ทสฺสยิสฺสามนากุลํ
วํสํ เมตฺเตยฺยพุทฺธสฺส นิสามยถ สาธโว.

อรรถกถาดั้งเดิมของอนาคตวงศ์นั้น มีเนื้อหาขัดแย้งผิดแผกกันทั้งตอนต้นและตอนปลาย ทั้งพระบาลีก็มีอักษรสมัยและความเห็นไม่ตรงกันหลายแห่งหลายที่เช่นเดียวกัน

ข้าพเจ้าขอเว้นโทษเหล่านั้นแล้ว จักแสดงวงศ์ของพระเมตไตรยพุทธเจ้าไม่ให้อากูลสับสนกัน ขอท่านสาธุชนทั้งหลายจงตั้งใจสดับเถิด

ถ้าผู้แต่งคัมภีร์ทั้งสองเป็นคนเดียวกัน ก็ไม่ควรตำหนิคัมภีร์ของตนที่แต่งก่อน ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่าทั้งสองรูปเป็นคนละรูปกัน และอมตรสธาราเป็นตำราที่แต่งภายหลังสมันตภัททิกา โดยมีคำระบุถึงชื่อผู้แต่งไว้โดยตรงในคำลงท้ายของคัมภีร์ว่า

อิติ อุปติสฺสตฺเถเรน ฐปิตา อมตรสธารา นาม อนาคตพุทฺธวํสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.[๑๔]

จบคำอธิบายพระพุทธเจ้าในอนาคตชื่ออมตรสธาราที่พระอุปติสสเถระตั้งไว้

ส่วนอนาคตวงศ์ฎีกาเป็นตำราอธิบายความเพิ่มเติมจากสมันตภัททิกา เท่าที่สืบค้นในปัจจุบันยังหาไม่พบ แต่ก็ได้มีกล่าวไว้ในหนังสือคุฬหัตถวินิจฉัย โดยตองขวินสยาดอ[๑๕] และได้มีการอ้างถึงในหนังสืออะเมตออะเผ โดยมองถองสยาดอ[๑๖] จึงทำให้ทราบได้ว่าเป็นคัมภีร์ที่มีอยู่จริง เหตุที่หาไม่พบอาจมีหลายสาเหตุ เช่น จารึกอยู่ในใบลาน เป็นต้น

๒) การตั้งชื่อเรื่องและความหมายของคัมภีร์สมันตภัททิกา

การตั้งชื่อเรื่อง

คำว่า การตั้งชื่อเรื่อง แยกเป็น ๒ คำ คือ การตั้งชื่อ + เรื่อง

คำว่า การตั้งชื่อ สัตว์ บุคคล สิ่งของ อันเป็นโลกโวหาร หรือที่เรียกว่านามบัญญัตินั้น เป็นการกระทำอันปกติของชาวโลก เรียกว่าเป็นสัจจะอย่างหนึ่งคือสมมุติสัจจะ เพราะเป็นความจริงที่ชาวโลกสามารถรับรู้ความหมายเป็นอย่างเดียวกันได้ ทั้งนี้เพื่อกำหนดความจริงในการใช้พูดจาสนทนากัน และเพื่อป้องกันมุสาวาท เช่น ในหมู่มนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นสมัยใด หรือชนชาติใด เมื่อมีทารกเกิดขึ้นใหม่ ญาติผู้ใหญ่มีมารดาบิดาเป็นต้นจะตั้งชื่อบุตรธิดาผู้เพิ่งลืมตาดูโลกให้มีชื่อสำหรับเรียกขาน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อถสฺส นามํ คณฺหนฺตา สพฺพโลกสฺส อตฺถสิทฺธิกรตฺตา “สิทฺธตฺโถ”ติ นามมกํสุ.[๑๗] ลำดับนั้น พระประยูรญาติทั้งหลาย เมื่อจะขนานพระนามแก่พระกุมารนั้น จึงได้ขนานพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะพระองค์ทรงทำความสำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งมวล

ในการสร้างเมืองใหม่ ก็ตั้งชื่อเมืองเพื่อการเรียกขานจดจำ เช่น

---

[๑๔]อมตรสธารา. หน้า ๑๖๕.

[๑๕]ตองขวินสยาดอ, คุฬหัตถวินิจฉัย, มันดเลย์ : โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๔๗๑, เล่ม ๑ หน้า ๗๙.

[๑๖]อะเมดออะเผ, ๒๕๐๕, มันดเลย์ : ชัมพุมิตเซวปิฎกัตไต, หน้า ๔๕๙.

[๑๗]ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๘๕.

ราชา “สาธู”ติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ตสฺมึ ฐาเน นครํ มาเปตฺวา ตสฺส ทตฺวา อคมาสิ. ตสฺมึ ปเทเส ยํ วสนฏฺฐานสฺส คหิตตฺตา นครสฺส สาเกตนฺเตฺวว นามํ อโหสิ.[๑๙]

พระราชาทรงรับว่า สาธุ แล้วให้สร้างพระนครในที่นั้น ประทานแก่ท่านเศรษฐีแล้วเสด็จไป พระนครนั้นได้มีชื่อว่าสาเกตนั่นเทียว เพราะท่านถือเอาที่อยู่เองในสถานที่นั้น

คำว่า เรื่อง มีความหมายหลายอย่าง พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายดังนี้

เรื่อง น. ภาวะหรือเนื้อหาของสิ่งซึ่งเนื่องกับข้อเท็จจริง หรือเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น เรื่องประวัติศาสตร์ เรื่องการเมือง เรื่องเศรษฐกิจ; เนื้อความ เช่น อ่านเอาเรื่อง; คดี, เหตุ เช่น ไปก่อเรื่อง ไปมีเรื่อง[๑๙]

คำว่า “เรื่อง” ในที่นี้ หมายถึงความหมายอย่างแรก ซึ่งได้รับบันทึกไว้ในบทประพันธ์ที่เป็นร้อยแก้ว (จุณณิยะ, คัชชะ) ร้อยกรอง (คาถา, ปัชชะ) หรือบทประพันธ์ผสม (วิมิสสะ)

ในคัมภีร์สมันตภัททิกาปรากฏชื่อคัมภีร์อยู่โดยตรงในนิคมคาถาตอนท้ายของคัมภีร์ ดังข้อความว่า

อนาคตสฺส วสฺสสฺส วณฺณนายํ มโนรมา
อติเรกฏฺฐมตฺตสฺส ภาณวาราย ปาฬิยา.
สมนฺตภทฺทิกา นาม สุสารตฺถปทีปิกา
อนฺตรายํ วินา เอสา สนฺนิฏฺฐานมุปาคตา.[๒๐]

คัมภีร์อธิบายของอนาคตวงศ์อันน่ารื่นรมย์นี้ ชื่อว่า สมันตภัททิกา แสดงเนื้อความอันมีสาระดี เข้าถึงความสำเร็จโดยปราศจากอันตรายด้วยบาลีราว ๘ ภาณวารกว่า

ความหมายของคำว่า สมันตภัททิกา

ในการตั้งชื่อคัมภีร์ทั่วไป ผู้แต่งมักประสงค์ให้ชื่อคัมภีร์มีความหมายสอดคล้องเป็นอันเดียวกันกับเนื้อความในคัมภีร์ ดังนั้น จึงตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า สมนฺตภทฺทิกา คือ คัมภีร์ที่งามรอบด้าน หมายความว่า งามทั้งโดยอรรถและศัพท์ ดังคำปฏิญญาในคำเริ่มคัมภีร์ว่า

---

[๑๙] ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๒๘๗

[๑๙]พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๗๑๐

[๒๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๖

อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนำ ปุญฺญสฺสาหกรำ วรำ
วณฺณยิสฺสามหำ สารำ ตำ นิสาเมถ สาธโว.[๒๑]

ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์อันมีแก่นสารนั้น ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ ข้าแต่สัตบุรุษทั้งหลาย เชิญพวกท่านสดับเถิด

การงามโดยอรรถ คือ มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ แม้เนื้อหาบางอย่างอาจไม่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาฉบับอื่น เช่น มงคล ๑๐๘ ในฝ่ายพระบาท ก็มีข้อความไม่ขัดแย้งกับอรรถกถาเหล่านั้น เพราะจำนวนของมงคลบางอย่างในพระไตรปิฎกและอรรถกถาก็ปรากฏในสมันตภัททิกาอีกด้วย นอกจากนั้น ท่านยังประกอบใช้อัตถาลังการที่เรียกว่า รสความ มีอุปมาลังการ และรูปกาลังการ เป็นต้น เพื่อให้คัมภีร์นี้มีอรรถรสทางวรรณศิลป์อย่างบริบูรณ์

การงามโดยศัพท์ คือ การประกอบใช้คำที่เหมาะสมสามารถสื่อความได้ตรงประเด็น อีกทั้งมีความไพเราะสละสลวยสมกับเป็นคัมภีร์ระดับอรรถกถา นอกจากนั้น ท่านยังประกอบใช้สัททาลังการที่เรียกว่า รสคำ มีปสาทคุณ และโอชคุณ เป็นต้นเช่นเดียวกัน

คำว่า สมนฺตภทฺทิกา แยกศัพท์ออกเป็น สมนฺต + ภทฺท + ณิก แต่ละคำมีความหมายดังต่อไปนี้

สมนฺต แยกเป็น สำ + อนฺต = สมนฺต

สำ ศัพท์มีความหมายหลายอย่าง ท่านพระโมคคัลลานะประมวลความหมายไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ดังนี้

สำ สโมธาน สงฺเขป- สมนฺตตฺต สมิทฺธิสุ
สมฺมา ภุส สหปฺปตฺถา- ภิมุขตฺเถสุ สงฺคเต
ปิธาเน ปภเว ปูชา- ปุนปฺปุนกฺริยาทิสุ.[๒๒]

สำ อุปสรรค เป็นไปในอรรถคือ

๑. สโมธาน = พร้อม เช่น สนฺธิ, สงฺคโห.
๒. สงฺเขป = ย่อ เช่น สมาโส

---

[๒๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

[๒๒]ธาน. คาถา ๑๑๗๐

๓. สมนฺต = รอบ เช่น สกิณฺณา, สมุลฺลปนา

๔. สมิทฺธิ = เสร็จ เช่น สมฺปตฺโต

๕. สมฺมา = ชอบ เช่น สมาธิ, สมฺมปยุตฺโต

๖. ภุส = ยิ่ง เช่น สารตฺโต, สาราโค

๗. สห = กับ เช่น สวาโส

๘. อปฺป = น้อย เช่น สมคฺโฆ

๙. อภิมุข = เฉพาะหน้า เช่น สมคฺโค, สมฺมุขี

๑๐. สงฺคต = รวมกัน เช่น สงฺคโม

๑๑. ปิธาน = ปิด เช่น สวุโต

๑๒. ปภว = แดนเกิด เช่น สมฺภโว

๑๓. ปูชา = บูชา เช่น ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห

๑๔. ปุนปฺปุนกิริยา = ทำบ่อยๆ เช่น สนฺธาวติ, สสรติ

ในที่นี้ สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมฺมา (โดยชอบ) ส่วน อนฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สีมา (เขตแดน) ดังที่กล่าวไว้ในอภิธานัปปทีปิกา[๒๓] เมื่อรวมเข้ากับ สํ ศัพท์ ที่ใช้ในความหมายว่า สมฺมา (โดยชอบ) จึงได้ความหมายว่า เขตแดนโดยชอบ ดังรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะว่า

สมนฺตะ, ปุง, สีมา. สมฺยกฺปฺรกาเรณ อนฺตะ อิติ ตตฺปุรุษสมาสนิษฺปนฺนะ.[๒๔]

ข้อความข้างต้นปริวรรตเป็นบาลีว่า

สมนฺโต, ปุง, สีมา. สมฺมา ปกาเรน อนฺโต อิติ ตปฺปุริสสมาสนิปฺผนฺโน.

สมนฺโต ศัพท์ ปุงลิงค์ เขตแดน สำเร็จด้วยตัปปุริสสมาสว่า สมฺมา ปกาเรน อนฺโต สมนฺโต (เขตแดนโดยชอบ คือ โดยประการต่างๆ ชื่อว่า สมันตะ)

ภทฺท ศัพท์พบความหมาย ๒ อย่างในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา[๒๕]ว่า งาม (สุภ) และดี (สาธุ) ในที่นี้มีความหมายว่า งาม ส่วนคำว่า ภทฺทิกา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภทฺท ศัพท์ + อิก ปัจจัย

---

[๒๓]ธาน. คาถา ๗๙๑.

[๒๔]ศพฺท. ทฺรุม. ๕/๒๖๗.

[๒๕]ธาน. คาถา ๑๐๗๒.

ในสกัตถตัทธิต ลง อิก ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์[๒๖]ว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง) ดังคำว่า

- อสงฺขาโรเยว อสงฺขาริกำ (สภาพไม่มีสังขารนั่นแหละ ชื่อว่า อสังขาริกะ)

- สสงฺขาโรเยว สสงฺขาริกำ (สภาพมีสังขารนั่นแหละ ชื่อว่า สสังขาริกะ)

- นามเมว นามิกำ (คำนามนั่นแหละ ชื่อว่า นามิกะ)

- อาขฺยาโตเยว อาขฺยาติกำ (อาขยาตนั่นแหละ ชื่อว่า อาขยาติกะ)

ดังนั้น คำว่า ภทฺทิกา จึงมีรูปวิเคราะห์ว่า ภทฺทา เอว ภทฺทิกา (คัมภีร์ที่งามนั่นแหละ ชื่อว่า ภัททิกา) เมื่อนำคำว่า สมนฺต กับ ภทฺทิกา มารวมกัน จะได้ความหมายว่า คัมภีร์ที่งามโดยรอบด้าน คือ งามโดยอรรถและพยัญชนะตลอดทั้งคัมภีร์ โดยมีรูปวิเคราะห์ปัญจมีตัปปุริสสมาสว่า สมนฺตโต ภทฺทิกา สมนฺตภทฺทิกา

๔) ผู้แต่งและสมัยที่แต่ง

โดยทั่วไปผู้แต่งและสมัยที่แต่งคัมภีร์นั้น ผู้แต่งมักเขียนไว้ในคำเริ่มคัมภีร์บ้าง คาถาลงท้ายบ้าง ตามแต่จะเห็นสมควร ในคำเริ่มคัมภีร์ของสมันตภัททิกา ผู้แต่งเพียงระบุว่าท่านได้รับอาราธนาจากพระมหาโพธิ จึงแต่งคัมภีร์สมันตภัททิกา[๒๗] ส่วนในคาถาลงท้ายไม่ได้ระบุว่า ผู้แต่งคัมภีร์สมันตภัททิกาเป็นใคร เพียงระบุว่า ผู้แต่งพำนักอยู่ ณ กาลวาสีวิหาร กรุงอนุราธปุระ ในรัชสมัยของพระเจ้าธาตุเสน กษัตริย์ผู้ครองลังกาทวีป[๒๘] และหนังสือ A Short History of Ceylon โดย H.W. Codrington[๒๙] กล่าวว่า พระเจ้าธาตุเสนครองราชย์ใน ค.ศ. ๔๖๐-๔๗๘ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐

แม้ในต้นฉบับคัมภีร์จะไม่ได้ระบุชื่อผู้แต่งไว้ แต่ในคัมภีร์ปิฏกัตตอตะไมกล่าวว่า ท่านพระมหาอุปติสสะผู้อยู่ในวัดกาฬวาสี เมืองอนุราธปุระ ได้แต่งอรรถกถาของอนาคตวงศ์ในรัชสมัยของพระเจ้าธาตุเสน ตามคำอาราธนาของพระมหาโพธิ[๓๐] ไม่ปรากฏหลักฐานว่าท่านพระมหา-

---

[๒๖]กจ. สูตร ๓๕๓.

[๒๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๖

[๒๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๖

[๒๙]H.W. Codrington's A Short History of Ceylon, 29-30.

[๓๐]ปิฏกัตตอตะไม, ข้อ ๓๓๔ หน้า ๑๓๑

อุปติสสะรจนาคัมภีร์อื่นใดอีกบ้าง แต่ได้พบว่ามีพระเถระที่เป็นปราชญ์ทางภาษาบาลีที่มีนามว่าอุปติสสะอยู่ทั้งหมด ๕ รูป คือ

๑. พระปาสาณทีปวาสีอุปติสสะ ผู้รจนาคัมภีร์มหาวังสฎีกา และเป็นผู้เชี่ยวชาญพระวินัย

๒. พระอุปติสสะ[๓๑] ที่เป็นอาจารย์ของพระปทุมะและพระมหาสุมนะ ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวว่าท่านทั้งสองเป็นผู้เชี่ยวชาญในการตัดสินอธิกรณ์ที่เกี่ยวกับพระวินัย

๓. พระอุปติสสะ[๓๒] (คริสต์ศตวรรษที่ ๑๐) ผู้รจนาคัมภีร์มหาโพธิวงศ์

๔. พระอุปติสสะ[๓๓] หรือที่รู้จักกันในนามว่า พระอรหันต์อุปติสสะ (๑ ศตวรรษก่อนคริสตกาล) ผู้รจนาวิมุตติมรรค

๕. พระมหาวิหารวาสีอุปติสสะ[๓๔] ผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมปัชโชติกา (มหานิทฺเทส-อฏฺฐกถา)

ท่านพระมหาอุปติสสะ แปลว่า พระอุปติสสะผู้ยิ่งใหญ่ ที่จริงก็มีชื่อว่า พระอุปติสสะ โดยคำว่า มหา ใช้ประกอบหน้าคำนามเพื่อให้มีชื่อต่างกับผู้อื่นที่มีชื่อตรงกัน เช่น พระมหากัสสปะมาจากกัสสปโคตร จึงประกอบใช้ มหา ศัพท์เพื่อให้ต่างจากผู้มาจากกัสสปโคตรคนอื่น เช่น กุมารกัสสปะ (กัสสปะน้อย), อเจลกกัสสปะ (กัสสปะผู้ไม่นุ่งผ้า) เป็นต้น ดังนั้น ท่านอุปติสสะผู้รจนาคัมภีร์สมันตภัททิกาไม่ได้เป็นหนึ่งในจำนวนพระอุปติสสะทั้ง ๕ องค์นั้น เพราะท่านมีชีวิตอยู่ก่อนพระอุปติสสะทั้ง ๕ รูปนั้น

มีหลักฐานแสดงว่า สมันตภัททิกาได้ถูกรจนาขึ้นหลังจากอรรถกถาพระพุทธโฆสาจารย์ พบได้ในข้อความที่กล่าวไว้ในสมันตภัททิกาโดยตรง ดังนี้

วุตฺตญฺเหตํ มหาปทานสุตฺตวณฺณนายํ อเนกสาขญฺจ สหสฺสมณฺฑลํ ฯเปฯ น ทิสฺสเร จามรฉตฺตคาหกาติ.[๓๕]

วุตฺตญฺเหตํ กาลาวกญฺจ ฯเปฯ ทสาติ.[๓๖]

---

[๓๑]DPPN. Vol, I, 391. H.B.P. 191.

[๓๒]DPPN. Vol, I, 392. H.B.P. 191.

[๓๓]DPPN. Vol, I, 392. H.B.P. 244.

[๓๔]DPPN. Vol, I, 392.

[๓๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๗

วุตฺตญฺเหตํ ขนฺธานญฺจ ฯเปฯ ปวุจฺจตีติ.[๓๗]

วิตฺถาโร ปน วิสุทฺธิมคฺเค ปุพฺเพนิวาสนุสฺสติกถาย คเหตพฺโพติ.[๓๘]

วิตฺถาโร ปน มหาสุทสฺสนสุตฺตวณฺณนาย คเหตพฺโพติ.[๓๙]

สจฺจกถาย ปน วิตฺถารกถา วิสุทฺธิมคฺคโต คเหตพฺพา.[๔๐]

เสสกถา วิสุทฺธิมคฺคโต คเหตพฺพาติ.[๔๑]

ถ้อยคำเหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์ไม่น้อยกว่า ๑๐ ครั้ง แสดงว่าอรรถกถาอนาคตวงศ์ฉบับนี้รจนาขึ้นหลังคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ และหลังคัมภีร์อรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะ เพราะท่านพระพุทธทัตตะแต่งอรรถกถาพุทธวงศ์ก่อนพระพุทธโฆสาจารย์

๔) ต้นฉบับสมันตภัททิกาภาษาบาลีอักษรพม่าที่ใช้ในการวิจัย

คัมภีร์สมันตภัททิกายังไม่มีการปริวรรต ตรวจชำระ และแปลในภาคภาษาไทย ยังคงเป็นคัมภีร์ใบลานฉบับบาลีอักษรขอมจำนวน ๘ ผูก ซึ่งเก็บรักษาไว้เป็นอย่างดีในหอสมุดแห่งชาติ แต่คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นบาลีอักษรพม่าโดย ศ.จอหล่าย (อักษรศาสตร-มหาบัณฑิต) สาขาวิชาพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้ง ผู้ชำระได้ตรวจสอบกับฉบับใบลานของพม่า ๕ ฉบับ[๔๒] คือ

๑. ฉบับใบลานเลขที่ ๒๑๓๑ ห้องสมุดกะบาเอ

๒. ฉบับใบลานจากวัดสุวัณณหังสาราม จังหวัดมองโคง

๓. ฉบับใบลานจากวัดสาสนวุ่นซ่องจังหวัดม่อบี

๔. ฉบับใบลานเลขที่ ๓๗๔๑ และ ๑๔๗๒๒ หมายเลข ต พ จ หอสมุดมหาวิทยาลัยย่างกุ้ง

---

[๓๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๒

[๓๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๐

[๓๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๐

[๓๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙๐

[๔๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๐

[๔๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๗

[๔๒]จอหล่าย วรรณกรรมอริยเมตไตรยพุทธวงศ์, (ย่างกุ้ง : ปริยตติสาสนตักกสิลา สาขาวิชาบาลีพุทธ-ศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ค.

๕. ฉบับใบลานเลขที่ ภา ๑๐๖๐ หอสมุดย่างกุ้ง

ผู้วิจัยได้เลือกสมันตภัททิกาฉบับที่ ศ.จอหล่าย ตรวจชำระและจัดพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. ๒๕๔๓ มาเป็นต้นฉบับ เพื่อปริวรรตเป็นบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทย เป็นหลักในการศึกษาวิเคราะห์ เปรียบเทียบกับคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ตลอดจนวรรณคดีบาลีฉบับอื่น

๕) การแพร่กระจายของคัมภีร์ประเภทอนาคตวงศ์

เรื่องของพระเมตไตรยพุทธเจ้า เป็นที่รู้จักกันไม่เฉพาะในประเทศที่นับถือนิกายเถรวาท แต่ยังแพร่หลายในประเทศอินเดียตอนเหนือ ทวีปยุโรป และเอเชียกลางอีกด้วย หนังสือพระอนาคตวงศ์ ใน ประชุมพงศาวดารฉบับราษฎร์ (หน้า ๕๓) กล่าวว่า

เมื่อกล่าวถึงคัมภีร์นี้ นักปราชญ์ทั้งไทยและเทศในยุคปัจจุบันล้วนนึกถึงอนาคตวงศ์ฉบับที่พระกัสสปเถระเป็นผู้เขียนขึ้น ส่วนอนาคตวงศ์ฉบับที่ปรากฏในสังคมไทยนั้น ไม่ใช่อนาคตวงศ์ที่นักวรรณคดีทั่วโลกเข้าใจกัน แม้ว่าความที่กล่าวถึงในไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถาตอนที่ว่าด้วยศาสนาพระศรีอารย์ฯ มีร่องรอยคาถาที่ปรากฏในอนาคตวงศ์ฉบับของพระกัสสปเถระปรากฏอยู่ แต่การอธิบายยึดตามมติของอรรถกถาสมันตภัททิกา และอรรถกถาอมตรสธารา เช่น คำว่า อกณฺฐโก หมายถึงไม่มีหนาม คือโจรผู้ร้าย อคหโณ หมายถึง ไม่มีผู้ยึดถือมิจฉาทิฏฐิ[๔๓] จึงกล่าวได้ว่า เท่าที่ผ่านมายังไม่มีผู้ใดพบอนาคตวงศ์ที่ตรงกับฉบับของพระกัสสปเถระโดยตลอด หากมีอนาคตวงศ์ที่กล่าวถึงอนาคตพุทธะอีก ๙ องค์ที่เพิ่มเข้ามา เหมือนกับที่ศาสตราจารย์มินาเยฟฟ์ เมื่อกล่าวถึงบาลีอนาคตวงศ์อักษรพม่าที่ทั้งหมดมี ๔ ต้นฉบับ คือ A, B, C และต้นฉบับ D ตามลำดับ ในต้นฉบับเหล่านี้ ฉบับ D นั้นจะแตกต่างจากอีกสามต้นฉบับโดยสิ้นเชิง คือ เป็นเรื่องเกี่ยวกับอนาคตพุทธะ ๑๐ องค์ ที่แปลกจากต้นฉบับอื่นๆ ที่มีเพียงพระศรีอารย์ฯ องค์เดียว[๔๔]

เท่าที่ผู้วิจัยสืบค้นได้ในขณะนี้พบว่า Professor Minayeff ผู้เชี่ยวชาญชาวรัสเซีย ได้ตรวจชำระและพิมพ์คัมภีร์นี้เป็นภาษาบาลี โดยใช้ต้นฉบับพม่าที่จารึกในใบลานเป็นหลัก ใน ค.ศ. ๑๘๘๖ พิมพ์โดยวารสารสมาคมบาลีปกรณ์ ในปัจจุบันมีฉบับแปลอนาคตวงศ์ที่กล่าวพระกัสสปเถระเป็นผู้รจนาเป็นภาษาไทย ชื่อว่า พระอนาคตวงศ์ อริยเมตไตรย แปลโดย พระมหาชนะ ธมฺมธโช (ภมรพล) ป.ธ.๙, พธ.บ., M.A. ต้นฉบับมาจากบาลีอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์ข้างต้น มี

---

[๔๓] ไตรภูมิโลกวินิจฉัย ฉบับที่ ๒, ๒๕๒๐ : ๔๕.

[๔๔] พระอนาคตวงศ์, หน้า ๕๓

คาถา ๑๔๒ บท จัดพิมพ์หนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระครูวุฒิธรรมรักษ์ (โกวิท ปริสุทฺโธ) รองเจ้าอาวาสวัดสองพี่น้อง ณ เมรุวัดสองพี่น้อง อ.สองพี่น้อง จ.สุพรรณบุรี เมื่อวันพุธที่ ๑๙ พฤศจิกายน ๒๕๔๓ ม.ป.ท.

คัมภีร์อนาคตวงศ์ เป็นตำราที่แพร่หลายอย่างกว้างขวางในประเทศไทยเป็นเวลาช้านานแล้ว จะเห็นได้ว่า คัมภีร์นี้ปรากฏในรายชื่อ ๑ ใน ๓ คัมภีร์ที่พระเจ้าบรมโกษฐ์แห่งกรุงศรีอยุธยาได้พระราชทานส่งไปยังประเทศศรีลังกา เมื่อ พ.ศ. ๒๒๙๙ เพื่อช่วยฟื้นฟูศาสนาที่นั่น ดังนั้น จึงเป็นตำราที่แพร่หลายมาถึงประเทศไทยหลายร้อยปี

ในประเทศพม่าก็รู้จักคัมภีร์นี้ตั้งแต่สมัยพุกามเป็นต้นมา เพราะกล่าวถึงการปรารถนาพบพระศรีอารย์ฯ ในรัชสมัยของพระเจ้าจันสิทธิแห่งพุกาม ต่อมาถึงสมัยพุกามยุคหลัง คัมภีร์นี้ยิ่งเป็นที่นิยมมากขึ้นจนได้รับจารึกเป็นภาษาบาลีและคำแปลพม่าในศิลาจารึกวัดโตงลุละ พอถึงพุทธศักราช ๑๙๘๕ ได้พบชื่ออนาคตวงศ์โดยตรงในศิลาจารึกวัดแตดนะแว คำแปลแบบคำต่อคำที่เรียกว่า นิสสัย พร้อมทั้งคำแปลเป็นภาษาพม่า ก็ได้มีการพิมพ์เผยแพร่แล้ว สำหรับคำแปลแบบคำต่อคำนี้มีอยู่ ๒ สำนวน พบว่ากล่าวไว้ในหนังสือปิฎกัตตอตะไม (ข้อ ๘๖๓) สำนวนแรกเป็นของ อู ยัน มีชื่อว่า อนาคตวังสะ แต่ต้นฉบับเป็นใบลานที่ยังหาไม่พบ อีกสำนวนหนึ่งโดย มยิดกะเวสยาดอ ซึ่งได้รับการจัดพิมพ์ไว้ในหนังสือมหาพุทธวงศ์วัตถุ เล่ม ๓ ซึ่งโรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัตจัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๙๑ นอกจากนั้น ยังมีคัมภีร์นิสสัยของอนาคตวงศ์อีกฉบับหนึ่งชื่อเมตเตยยพุทธวงศ์ หรืออนาคตวงศ์อรรถกถา แต่งโดยพระเตชวันตะ (งาซูสยาดอ) จังหวัดแลดปะตัน[๔๕] ส่วนคำแปลเป็นภาษาพม่านั้นมีการพิมพ์เผยแพร่แล้ว เป็นฉบับแปลของ ศ.จ่อหล่าย มหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้ง จัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้งใน พ.ศ. ๒๕๔๓ โดยพิมพ์รวมไว้ร่วมกับอนาคตวงศ์ ฉบับบาลีและสมันตภัททิกา

ในประเทศไทยคัมภีร์อรรถกถาของอนาคตวงศ์ คือ สมันตภัททิกา ยังอยู่ในรูปของอักษรที่จารึกไว้ในคัมภีร์ใบลานซึ่งอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ มี ๗ ผูกจบก็มี ๘ ผูกจบก็มี แม้ในประเทศพม่า กัมพูชา ฝรั่งเศส และลาว ก็พบชื่อคัมภีร์ทั้งสองนั้นในรายชื่อคัมภีร์ใบลานเช่นเดียวกัน แต่ ศ.จ่อหล่าย มหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้ง ได้ตรวจชำระและปริวรรตคัมภีร์นี้เป็นภาษาบาลีอักษรพม่าจัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยสงฆ์ย่างกุ้งใน พ.ศ. ๒๕๔๓

---

[๔๕] คำนำอริเมตเตยพุทธวงศ์, หน้า ๑-๒.

Jacqueline Filliozat กล่าวไว้ใน JPTS Vol. XIX (pp. 43-63) ภายใต้ชื่อเรื่อง The commentaries to the Anagatavamsa in the Pali manuscripts of the Paris Collections ว่า มีต้นฉบับคัมภีร์อรรถกถาอนาคตวงศ์ ๗ ฉบับ โดยมีที่หอสมุดแห่งชาติฝรั่งเศส (Bibliotheque Nationale) ที่กรุงปารีส ๔ ฉบับ และที่ ห้องสมุด Ecole Francaise d'Extreme-Orient ที่กรุงปารีส ๓ ฉบับ

ในต้นฉบับเลขที่ EFEO PALI 84 พบชื่อว่า สมนฺตภทฺรฏีกา และในต้นฉบับที่เก็บรักษาอยู่ที่ห้องสมุด British Library, Oriental Collections กรุงลอนดอน เลขที่ 12008 (8-9) พบชื่อว่า อนาคตวัสวณฺณนา-สมนฺตภทฺทิกา ในประเทศศรีลังกา มีคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า สมนฺตภทฺทิกา[๔๖]

นอกจากนั้น คัมภีร์อรรถกถาอีกฉบับหนึ่งชื่ออมตรสธารา ได้รับการปริวรรตจากอักษรขอมที่เก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ มี ๓ ผูกจบ ตรวจชำระโดยอาจารย์ประภาส สุรเสน หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. ๒๕๔๔ แต่ในประเทศพม่ายังไม่ได้รับการจัดพิมพ์จากฉบับที่ตรวจชำระดีแล้ว แต่คัมภีร์อมตรสธารา ฉบับที่พบในประเทศฝรั่งเศสมีชื่อว่า อมตรสธาราฏีกา อนาคตพุทฺธวัส วณฺณนา แม้ฉบับที่พบในหอสมุดแห่งชาติของไทย ก็มีชื่อว่า อมตรสธารา อนาคตวัสฎฺฐกถา บ้าง อมตรสธารา อนาคตวัสฎีกา บ้าง โดยชื่อแรกมี ๖ ฉบับ ส่วนชื่อหลังมี ๑๔ ฉบับ ตามที่กล่าวในบรรณานุกรมของอมตรสธารา[๔๗]

๖) ลักษณะของคัมภีร์สมันตภัททิกา

คัมภีร์สมันตภัททิกามีลักษณะคล้ายคลึงกับอรรถกถาพุทธวงศ์ ต่างกันเพียงนำเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับพระเมตไตรยพุทธเจ้าที่จะตรัสรู้เป็นองค์ที่ ๕ ในภัทรกัปนี้ นอกจากนั้น ลักษณะของคัมภีร์ก็เริ่มตั้งแต่ความหมายของอนาคตวงศ์ พระโพธิสัตว์ ๓ ประเภท เรื่องสุเมธดาบส เป็นต้นไป จนถึงการที่ท่านพระสารีบุตรทูลอาราธนาให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนาคตวงศ์ โดยปรารภท่านพระอชิตะที่เป็นผู้แทนสงฆ์รับผ้าจีวรจากพระนางมหาปชาบดีโคตมี

นอกจากนั้น คัมภีร์ในศาสนาพุทธนิกายเถรวาท มีการจัดลำดับไว้ตามลำดับความน่าเชื่อถือ ดังนี้

๑. พระไตรปิฎก เรียกว่า พระบาลี
๒. คัมภีร์อธิบายไตรปิฎก เรียกว่า อรรถกถา
๓. คัมภีร์อธิบายอรรถกถา เรียกว่า ฎีกา

---

[๔๖] Sinhalese Literature p.102.

[๔๗] อมตรสธารา อรรถกถาอนาคตวงศ์, บรรณานุกรม, หน้า ๒๐๖-๘

๔. คัมภีร์อธิบายมูลฎีกา เรียกว่า อนุฎีกา

๕. คัมภีร์อธิบายศัพท์ยากบางคำในอรรถกถา เรียกว่า คัณฐี

๖. คัมภีร์อธิบายอรรถกถาโดยเน้นการแสดงรูปวิเคราะห์และวากยสัมพันธ์เป็นต้น เรียกว่า โยชนา

๗. คัมภีร์สรุปความหรือรจนาขึ้นเป็นอิสระโดยไม่ได้อธิบายคัมภีร์ฉบับอื่น เรียกว่า คัมภีร์คันถันตระ เช่น โสตัตถกี, ชินกาลมาลี เป็นต้น ประเทศไทยจัดมิลินทปัญหาว่าเป็นคันถันตระ เพราะถือว่าเป็นสาวกภาษิตที่แต่งในภายหลัง แต่พม่าจัดอยู่ในระดับพระบาลี เพราะถือว่าเป็นตำราที่แต่งตามพระไตรปิฎกและอ้างอิงเนื้อหาจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก

๘. คัมภีร์แปลภาษาบาลีคำต่อคำ อาจมีคำอธิบายเพิ่มเติมหรือไม่มีก็ได้ เรียกว่า คัมภีร์นิสสัย

คัมภีร์สมันตภัททิกานับเข้าในคัมภีร์อรรถกถา เพราะอธิบายพระบาลีอนาคตวงศ์ พระอัคควังสาจารย์ได้กล่าวถึงลักษณะทั่วไปของคัมภีร์อรรถกถาไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

ยายตฺถมภิวณฺเณนฺติ พฺยญฺชนตฺถปทานุคำ
นิทานวตฺถุสมฺพนฺธำ เอสา อฏฺฐกถา มตา.[๔๘]

อาจารย์ทั้งหลายย่อมอธิบายเนื้อความที่คล้อยตามกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถ ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับเรื่องราวและเหตุเกิดด้วยคัมภีร์ใด คัมภีร์นั้นพึงทราบชื่อว่าอรรถกถา

คัมภีร์สมันตภัททิกา มีการอธิบายกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถโดยละเอียดตามระเบียบทางภาษา อีกทั้งยังแสดงเรื่องราวและเหตุเกิดของเรื่องราวนั้นๆ ไว้อย่างกระจ่างชัดเจน จึงนับเข้าในคัมภีร์ระดับอรรถกถาที่อธิบายพระบาลีคืออนาคตวงศ์

๖.๑ องค์ประกอบของเรื่อง

คัมภีร์สมันตภัททิกานี้ประกอบด้วยคำเริ่มคัมภีร์ เนื้อเรื่อง และนิคมคาถา ในคำเริ่มคัมภีร์ได้กล่าวถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัยและแสดงคำปฏิญญาในการแต่ง หลังจากนั้น ผู้แต่งแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็น ๒ ส่วน คือ

---

[๔๘]นีติ. ธาตุ. หน้า ๔๑๓.

- ส่วนก่อนจะอธิบายคาถาในอนาคตวงศ์

- ส่วนอธิบายคาถาในอนาคตวงศ์

ส่วนแรกนั้นเริ่มตั้งแต่ความหมายของคำว่า อนาคตวงศ์ ความกรุณาของพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ ๓ ประเภท เรื่องสุเมธดาบส เป็นต้นไปจนถึงพระพุทธเจ้าได้รับอาราธนาจากพระสารีบุตร จึงตรัสอนาคตวงศ์ ส่วนหลังเป็นการอธิบายอนาคตวงศ์โดยละเอียดตามลำดับคาถา เริ่มตั้งแต่พระสารีบุตรทูลถามพระพุทธเจ้าถึงพระพุทธเจ้าที่จะตรัสรู้ในอนาคตเรื่อยไปจนถึงบุคคลผู้มีโอกาสพบพระพุทธเมตไตรยเป็นลำดับสุดท้าย

ในนิคมคาถาได้กล่าวถึงปริมาณของคัมภีร์ว่ามี ๘ ภาณวารกว่า นอกจากนั้น ท่านได้กล่าวถึงสถานที่อยู่ว่าได้พำนักอยู่ในปราสาททางทิศทักษิณของวัดกาลวาลี ในรัชสมัยพระเจ้าธาตุ-เสนะ อีกทั้งตั้งปณิธานให้เหล่าสัตว์สำเร็จประโยชน์ตามต้องการ ดังนี้เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า ผู้แต่งไม่ได้เอ่ยถึงชื่อของตนไว้ในนิคมคาถานี้ เพียงระบุชื่อคัมภีร์ ภูมิทัศน์ในอารามที่ตนอาศัย รัชสมัยของกษัตริย์ที่ตนดำรงชีวิตอยู่ นอกจากนั้น ผู้แต่งไม่เขียนความปรารถนาระดับโลกุตรธรรมสำหรับตนเองโดยตรง เพียงหวังให้สัตว์โลกจงถึงกุศลอันเป็นแดนเกษมจากชาติทุกข์เป็นต้น ทั้งตั้งความปรารถนาให้กษัตริย์คุ้มครองอาณาประชาราษฎร์ทั้งสิ้น เท่ากับกล่าวถึงการแก่งแย่งในราชสำนัก การตั้งความปรารถนาให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เท่ากับหวังให้พืชพันธุ์ธัญญาหารอุดมสมบูรณ์เพื่อให้ความอดอยากหมดสิ้นไป ข้อสำคัญคือท่านปรารถนาให้คัมภีร์นี้คงอยู่ตลอดพุทธกาล มีบัณฑิตทุกยุคทุกสมัยศึกษาเล่าเรียน ดำรงอยู่คู่กับการศึกษานวังคสัตถุศาสน์

๖.๒ ที่มาของเรื่อง

ในงานวิจัยนี้จะศึกษาที่มาของเรื่องในคัมภีร์สมันตภัททิกา ด้านคัมภีร์สมันตภัททิกาที่ลอกมาจากพระไตรปิฎก ด้านคัมภีร์สมันตภัททิกาที่ได้เค้าโครงเรื่องมาจากพระไตรปิฎก ด้านคัมภีร์สมันตภัททิกาที่ได้รับแนวคิดมาจากพระไตรปิฎก

๖.๒.๑ คัมภีร์สมันตภัททิกาที่ลอกมาจากพระไตรปิฎก

คัมภีร์นี้แต่งภายหลังคัมภีร์อรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้แต่งจึงอาศัยข้อมูลจากพระบาลีและคัมภีร์อรรถกถาของท่านเหล่านั้นเป็นหลัก แล้วเรียบเรียงให้มีเนื้อหาสอดคล้องกลมกลืนกัน ในคัมภีร์นี้มีข้อความในพระไตรปิฎกปรากฏอยู่โดยตรงทั้งหมด ๒๒

แห่ง โดยเป็นข้อความจากคัมภีร์พุทธวงศ์บ้าง คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเป็นต้นบ้าง ผู้วิจัยขอยกประเด็นที่สำคัญมาเอ่ยไว้ในเรื่องนี้ ๒ อย่าง ดังนี้

๑) ผู้แต่งได้กล่าวถึงปราสาทที่เคยเกิดขึ้นในสมัยของพระราชาพระนามว่า มหา-ปนาทะในอดีต ซึ่งได้จมลงในแม่น้ำคงคา และจะปรากฏใหม่ในสมัยของพระเจ้าสังขะ ซึ่งตรงกับยุคสมัยของพระเมตไตรยพุทธเจ้า จึงอ้างพระพุทธดำรัสจากคัมภีร์ชาดก ติกนิบาต มาแสดงว่า

ปนาโท นาม โส ราชา ยสฺส ยูโป สุวณฺณโย
ติริยं โสฬสุพฺเพโธ อุทฺธมาหุ สหสฺสธา.
สหสฺสกณฺโฑ สตเคณฺฑุ ธชาลุ หริตามโย
อนจฺจุ ตตฺถ คนฺธพฺพา ฉสหสฺสานิ สตฺตธา.
เอวเมตํ ตทา อาสิ ยถา ภาสสิ ภทฺทชิ
สกฺโก อหํ ตทา อาสึ เวยฺยาวจฺจกโร ตว.[๔๙]

“พระราชาพระองค์นั้นทรงพระนามว่าปนาทะ มีปราสาททองคำ กว้าง ๑๖ ชั่วลูกธนูตก สูง ๑,๐๐๐ ชั่วลูกธนู

ปราสาทที่สูง ๑,๐๐๐ ชั่วลูกธนูดังกล่าว มีพื้น ๑๐๐ ชั้น ประดับประดาด้วยธง แวดล้อมด้วยแก้วมณีสีเขียว (ทับทิม) มีนักฟ้อน ๖,๐๐๐ คน โดยแบ่งออกเป็น ๗ พวก ฟ้อนรำอยู่ในปราสาทนั้น

ภัททชิ เธอพูดถึงปราสาทตามที่มีแล้วในกาลนั้น ในกาลนั้นตถาคตเป็นท้าวสักกเทวราชเป็นผู้ขวนขวายช่วยเหลือการงานของเธอ”

จะเห็นได้ว่า เรื่องปราสาทของพระเจ้าสังขะมีความเกี่ยวเนื่องกับปราสาทของพระเจ้ามหาปนาทะที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ชาดก ท่านจึงอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ชาดกเพื่อยืนยันข้อความจากอนาคตวงศ์ คาถา ๑๔ ที่กล่าวว่า “ปราสาทที่สร้างด้วยแก้ว พระเจ้ามหาปนาทะเคยประทับอยู่แล้ว [ต่อมา]พระเจ้าสังขะจักให้ยกปราสาทนั้นขึ้นแล้วประทับอยู่” ที่จริงแล้ว เรื่องปราสาทของพระเจ้าสังขะยังพบในจักกวัตติสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค[๕๐]อีกด้วย แต่ในที่นั้นเพียงตรัสว่า “พระเจ้าสังขะจักรับสั่งให้ยกปราสาทที่พระเจ้ามหาปนาทะโปรดให้สร้างไว้แล้วประทับอยู่ แล้ว

---

[๔๙]ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๔๐-๔๒/๗๕, ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๔

[๕๐]ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๑๐๘/๖๕

เสด็จออกผนวชบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์” มิได้กล่าวถึงปราสาทของพระเจ้ามหาปนาทะโดยละเอียดไว้เหมือนในชาดก นั่นคือ ข้อความในคัมภีร์ชาดกเป็นส่วนอดีต ส่วนข้อความในจักกวัตติ-สูตรเป็นส่วนอนาคต และข้อความในสมันตภัททิกาเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างข้อความที่เป็นส่วนอดีตกับอนาคต

๒) กรณีที่ผู้แต่งอนาคตวงศ์ได้กล่าวถึงพระเมตไตรยว่าได้มาอุบัติเกิดในสมัยพุทธกาลนี้เป็นโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูพระนามว่า อชิตกุมาร แล้วออกผนวชเป็นพระภิกษุชื่อพระอชิตะได้บรรลุฌานอภิญญา มิได้กล่าวไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา กล่าวคือ ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงพระเมตไตรยเพียง ๒ ครั้ง คือ ในจักกวัตติสูตร ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค และในคัมภีร์พุทธ-วงศ์เท่านั้น ดังข้อความว่า

อสีติวสฺสสหสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ เมตฺเตยฺโย นาม ภควา โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานं พุทฺโธ ภควา, เสยฺยถาปาหเมตรหิ โลเก อุปฺปนฺโน อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานं พุทฺโธ ภควา.[๕๑]

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักเสด็จอุบัติขึ้นในโลกพระองค์เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีผู้ฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม เหมือนตถาคตอุบัติขึ้นในโลกในบัดนี้ เป็นผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีผู้ฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม

อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป ตโย อาสุ วินายกา
กกุสนฺโธ โกณาคมโน กสฺสโป จาปิ นายโก.
อหเมตรหิ สมฺพุทฺโธ เมตฺเตยฺโย จาปิ เหสฺสติ
เอเตปิเม ปญฺจ พุทฺธา ธีรา โลกานุกมฺปกา.[๕๒]

---

[๕๑]ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๐๗/๖๕

[๕๒]ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๑๕/๕๘๐

พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำ ๓ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ และพระกัสสปะ ผู้ทรงเป็นผู้นำ อุบัติขึ้นแล้วในภัทรกัปนี้

บัดนี้ เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรย จักอุบัติขึ้น แม้พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์เหล่านี้ก็ทรงเป็นปราชญ์ผู้อนุเคราะห์สัตว์โลก

จะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎกนั้นได้ตรัสถึงพระนามของพระเมตไตรยพุทธเจ้าและสมัยที่จะตรัสรู้ว่าอยู่ในช่วงที่มนุษย์มีอายุ ๘ หมื่นปี โดยมิได้ระบุถึงพระอชิตะว่าเป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์ แต่คัมภีร์สมันตภัททิกาเอ่ยถึงพระอชิตะว่าเป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์ โดยพระองค์เป็นโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรู และเป็นผู้รับผ้าอีกผืนหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์ตรัสให้พระนางมหา-ปชาบดีโคตมีถวายแก่สงฆ์ โดยเป็นตัวแทนของสงฆ์ผู้รับ ดังข้อความในทักขิณาวิภังคสูตรที่ท่านอ้างไว้ในคัมภีร์นี้ว่า

วุตฺตญฺเหตๆ ทกฺขิณาวิภงฺคสุตฺเต “สงฺเฆ โคตมิ เทหิ. สงฺเฆ เต ทินฺเน อหฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สงฺโฆ จา”ติ สพฺพๆ วิตฺถาเรตพฺพๆ.

สมจริงดังพระพุทธดำรัสในทักขิณาวิภังคสูตรว่า โคตมี ขอเธอจงถวายแก่สงฆ์ เมื่อเธอถวายแก่สงฆ์แล้ว เราและสงฆ์จักเป็นผู้อันเธอบูชาแล้ว ผู้มีปัญญาพึงกล่าวทักขิณาวิภังคสูตรทั้งหมดให้พิสดาร

ผู้แต่งยกข้อความจากทักขิณาวิภังคสูตร เพื่อเชื่อมรอยต่อที่มิได้ระบุไว้ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ซึ่งก็คือพระอชิตะเป็นตัวแทนของสงฆ์ผู้รับผ้าจากพระนางมหาปชาบดีโคตมี

ส่วนที่ผู้วิจัยได้นำเสนอเนื้อความที่ท่านพระอุปติสสะคัดลอกพุทธวจนะจากพระไตรปิฎกนี้ เป็นเพียงเนื้อความบางส่วนเท่านั้น โดยแท้จริงแล้วยังมีพุทธวจนะที่ท่านคัดลอกมาไว้ในงานประพันธ์ของท่านอีกมาก เนื้อความเหล่านั้นถูกร้อยเรียงไว้อย่างเป็นระเบียบดั่งการร้อยพวงมาลัยของนายมาลาการผู้ฉลาด

๖.๒.๒ คัมภีร์สมันตภัททิกาที่ได้เค้าโครงเรื่องมาจากพระไตรปิฎก

เนื้อความที่ผูกร้อยเป็นเรื่องราวในคัมภีร์สมันตภัททิกานี้ ในที่บางแห่งท่านผู้รจนาเก็บความจากพระไตรปิฎกนำมาเป็นเค้าโครงเรื่อง ส่วนใหญ่มักนำคาถาประพันธ์มาเรียบเรียงเป็นจุณณิยะหรือร้อยแก้วนั่นเอง ผู้วิจัยพบว่าผู้แต่งคัมภีร์นี้เน้นเนื้อหาในพระไตรปิฎกเป็นหลัก ในที่บางแห่งถ้าคัมภีร์อรรถกถากล่าวไว้ไม่ตรงกับพระไตรปิฎก ท่านจะยึดพระไตรปิฎกเป็นหลัก เช่น การ

อุปสมบทเป็นภิกษุ ๘ ชาติของพระโพธิสัตว์นับจากได้รับพุทธพยากรณ์จากพระทีปังกรพุทธเจ้าแล้ว พบในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ว่า

๑. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วิชิตาวี ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระโกณฑัญญพุทธเจ้า[๕๓]

๒. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์สุรุจิ ได้อุปสมบทและรับพยากรณ์จากพระมังคล-พุทธเจ้า[๕๔]

๓. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์อุตตระ ได้อุปสมบทและรับพยากรณ์จากพระสุเมธ-พุทธเจ้า[๕๕]

๔. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระสุชาตพุทธเจ้า[๕๖]

๕. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า วิชิตาวี ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระผุสสพุทธเจ้า[๕๗]

๖. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า สุทัสสนะ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระเวสสภูพุทธเจ้า[๕๘]

๗. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า เขมะ ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระกกุสันธพุทธเจ้า[๕๙]

๘. เมื่อเสวยพระชาติเป็นกษัตริย์พระนามว่า บรรพต ทรงอุปสมบทและได้รับพยากรณ์จากพระโกณาคมนพุทธเจ้า[๖๐]

---

[๕๓]ขุ.พุ.อ. (บาลี) ๒๐๐.

[๕๔]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๒๒๐.

[๕๕]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๒๔๐.

[๕๖]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๒๔๖.

[๕๗]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๓๓๖.

[๕๘]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๓๕๔-๖๐.

[๕๙]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๓๖๘.

[๖๐]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๓๗๔.

๙. เมื่อเสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อโชติปาละ ได้อุปสมบทและรับพยากรณ์จากพระกัสสปพุทธเจ้า[๖๑]

แต่คัมภีร์สมันตภัททิกา[๖๒] กล่าวถึงการบวชพระเพียง ๗ ชาติ มิได้เอ่ยถึงเรื่องที่พระโพธิสัตว์ได้ออกผนวชแล้วได้รับพยากรณ์จากพระโกณฑัญญพุทธเจ้า และพระมังคลพุทธเจ้า ข้อนี้สอดคล้องกับคัมภีร์พุทธวงศ์ คือ โกณฑัญญพุทธวงศ์[๖๓] และมังคลพุทธวงศ์[๖๔] ซึ่งมิได้ระบุเรื่องการออกผนวชไว้เช่นเดียวกัน

นอกจากนั้น มงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาทที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตภัททิกานี้ มีระบุไว้ในพระไตรปิฎกเพียง ๕ ประการ คือ ธงชัย (ธช), ธงผืนผ้า (ปฏาก), แก้ววิเชียร (วชิร), บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งบนบ่า (วฑฺฒมาน) และขอช้าง (องฺกุส) โดยมงคล ๒ ประการพบในคัมภีร์อปทาน[๖๕] คือ ขอช้าง และธงชัย ส่วนในพุทธวงศ์พบมงคล ๕ ประการ คือ ธงชัย แก้ววิเชียร ธงผืนผ้า บุรุษคนหนึ่งแบกบุรุษอีกคนหนึ่งบนบ่า และขอช้าง[๖๖] และในอรรถกถาของมหาปทานสูตรได้กล่าวถึงมงคล ๓๙ ประการไว้[๖๗] แต่ในคัมภีร์สมันตภัททิกานี้ได้กล่าวถึงมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาทไว้อย่างครบถ้วน สันนิษฐานว่าผู้แต่งคงจะเขียนตามคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับใดฉบับหนึ่ง

อนึ่ง ความหมายว่า สัพพัญญุตญาณ มักเป็นที่เข้าใจว่าเป็นพระญาณที่รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงรู้ทุกอย่างได้ด้วยสัพพัญญุตญาณ แต่ความจริงมิได้เป็นอย่างนั้น ที่จริงแล้วสัพพัญญุตญาณเป็นพระญาณที่รู้ถึงธรรมที่เหมาะสมแก่ผู้ฟังและวิธีแสดงธรรม แต่ยังมีญาณอื่นๆ ซึ่งทำหน้าที่ตามสมควร เช่น อินทริยปโรปริยัตติญาณเป็นญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์ เมื่อพระพุทธองค์ทรงกำหนดรู้ความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์แล้วจึงแสดงธรรมด้วยสัพพัญญุตญาณ ดังนั้น คัมภีร์สมันตภัททิกาจึงแยกสัพพัญญุตญาณออกจากญาณอื่นด้วยคำว่า อปริยนฺตาณปริวารำ สพฺพญฺญุตาณำ อรุณุคฺคมนเวลายำ ปฏิวิชฺฌิ (ในยามรุ่งอรุณ พระองค์ทรงแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ พร้อมญาณบริวารเป็นอนันต์)[๖๘] คำอธิบายข้างต้นสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์

---

[๖๑]ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๓๘๒-๘๓.

[๖๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๕

[๖๓]ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑/๔๗๐.

[๖๔]ขุ. พุทฺธ. ๓๓/๑/๔๗๔.

[๖๕]ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๑๓๘/๓๑๔

[๖๖]ขุ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๓๗/๔๔๒

[๖๗]ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๐

[๖๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐๕

ปฏิสัมภิทามรรค ญาณกถา ซึ่งจำแนกญาณออกเป็น ๗๓ อย่าง และแยกสัพพัญญุตญาณออกเป็นอีกญาณหนึ่งโดยเฉพาะในข้อ ๗๒[๖๙]

๗.๒.๓ คัมภีร์สมันตภัททิกาที่ได้รับแนวคิดมาจากวรรณคดีพระพุทธศาสนา

วรรณคดีพระพุทธศาสนาในที่นี้ ผู้วิจัยหมายถึงคัมภีร์อรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ เพราะคัมภีร์นี้แต่งหลังคัมภีร์อรรถกถาของพระเถระทั้งสองรูปนั้น นอกจากนั้น ยังหมายรวมถึงคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งจารึกปกิณเทศนาของพระพุทธเจ้าและคำอธิบายของพระสาวกทั้งหลาย อีกทั้งได้รับสังคายนาต่อจากพระไตรปิฎกในสังคายนาทั้งสามครั้ง แม้ในปัจจุบันคัมภีร์มหาอรรถกถาจะสาบสูญไปนานแล้ว แต่เข้าใจว่าเป็นตำราที่ยังคงอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ในสมัยที่แต่งคัมภีร์สารัตถทีปนี เพราะคัมภีร์นั้นได้อ้างถึงมหาอรรถกถาไว้อีกด้วย[๗๐]

คัมภีร์อรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งคัมภีร์สมันต-ภัททิกานำมาอ้างไว้โดยตรง มีทั้งหมด ๑๐ แห่ง นอกจากนั้น ในที่บางแห่งก็เป็นคำสรุปความจากคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น ในที่บางแห่งก็เป็นข้อความที่ท่านนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งไม่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างเพียงบางหัวข้อ ดังนี้

๑) เรื่องอชิตกุมารเป็นโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูกับพระนางกัญจนเทวี ได้ออกบวชเป็นพระอชิตะ ได้บรรลุฌานอภิญญา และเป็นผู้รับผ้าของพระนางมหาปชาบดีโคตมีโดยเป็นผู้แทนของสงฆ์ พบในสมันตภัททิกานี้เท่านั้น[๗๑]

๒) เรื่องการที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญสมบัติ ๓ คือ หิริสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยหิริ) โอตตัปปสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโอตตัปปะ) และอาคมสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งปริยัติ) ให้บริบูรณ์แล้วตลอด ๖,๕๐๐ ชาติ พบในสมันตภัททิกา[๗๒] ข้อความข้างต้นไม่พบในพระบาลี อรรถกถา หรือฎีกาใดๆ แต่ผู้วิจัยพบว่ากล่าวเป็นหัวข้ออยู่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคัณฐีว่า

---

[๖๙]ขุ.ปฏิ. (บาลี) ๓๑/๑-๗๓/๑-๕.

[๗๐]สารตฺถ.(บาลี) ๒/๔๐.

[๗๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๘

[๗๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐

ตสฺมา อยมฺปิ ภควา อติอุฬารชฺฌาสยตาย ปุพฺเพว สมฺโพธา หิโรตฺตปฺปาคมสมฺปตฺติปูรเณน อฏฺฐคุณสโมธานตาย สมิทฺธาภินีหาโร.[๗๓]

เพราะเหตุนั้น แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ก็ทรงเป็นผู้มีการตั้งปณิธานสำเร็จแล้ว เพราะทรงเป็นผู้มีอัธยาศัยกว้างขวางด้วยการบำเพ็ญหิริสัมปทา โอตตัปปสัมปทา และอาคมสัมปทา ในกาลก่อนจะตรัสรู้ทีเดียว เนื่องด้วยทรงประกอบด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง [มีความเป็นมนุษย์เป็นต้น]

โดยเหตุที่คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคคคัณฐีเป็นตำราอธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งได้รับยอมรับจากปราชญ์ในยุคก่อน ดังนั้น เรื่องการบำเพ็ญหิริสัมปทาเป็นต้นจึงไม่ควรเป็นความเห็นที่มาจากฝ่ายมหายาน แต่เป็นความเห็นของฝ่ายเถรวาทโดยตรง อนึ่ง คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคคคัณฐีเป็นตำราที่แต่งในประเทศลังกา ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและสมัยที่แต่งไว้ในคำลงท้าย จึงไม่อาจทราบชื่อผู้แต่งและสมัยที่แต่ง คัมภีร์นี้ได้รับการตรวจชำระและจัดพิมพ์อย่างดีเป็นฉบับฉัฏฐสังคีติที่มาตรฐานที่สุดในปัจจุบัน โดยคณะผู้ตรวจชำระที่มีพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อดีตเจ้าสำนักสาสนยิตตา จังหวัดย่างกุ้ง เป็นประธาน

๓) เรื่องอนุพยัญชนะ ๘๐ ในพระสรีระของพระพุทธเจ้า พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก[๗๔] เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงจะนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาเช่นกัน ภายหลังต่อมาจึงปรากฏในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา[๗๕]

๔) เรื่องการให้ทานเพื่อสร้างบารมีว่าประกอบด้วยองค์ ๔ คือ

- อุทิศให้บุคคลอื่น (ปรํ อุทฺทิสฺส) คือ ไม่ใช่ให้ทานแก่ตัวเอง

- อาศัยการบูชาผู้ใหญ่หรืออนุเคราะห์ผู้น้อย (ปูชานุคฺคหํ ปฏิจฺจ) คือ ไม่ให้ทานโดยยกตนข่มท่าน

- มีปัญญานำหน้า (พุทฺธิปุพฺพิกา) คือ เข้าใจผลของทาน

- เกิดในกระแสขันธ์ที่ยังมีอนุสัยอยู่ (สานุสยสนฺตาน) คือ ยังเป็นปุถุชนอยู่

---

[๗๓]ปฏิสํ.คณ. น. ๗-๘

[๗๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐๔

[๗๕]ชินา.ฎีกา (บาลี) ๑๘๕.

เรื่องดังกล่าวพบในคัมภีร์สมันตภัททิกา[๗๖] แต่ไม่พบในคัมภีร์อื่น เข้าใจว่าท่านคงจะนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาเช่นเดียวกัน

๕) เรื่องการเปรียบร่างกายว่าเหมือนนคร อาศัยอยู่ติดชายแดนคือคติ เป็นต้น ไม่พบในคัมภีร์ใดๆ คาดว่าผู้แต่งคงนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา มีข้อความเป็นต้นว่า

(ก) อยํ สกฺกายนคโร คติปจฺจนฺตนิสฺสิโต
ชาติภยพหุตฺราโส ชราโจรวิลุมฺปโก.

(ข) พฺยาธิพฺยคฺฆกุลาวาโส มจฺจุปพฺพตมทฺทโน
โสกสนฺตาปพหุโล เทวนพหุปทฺทโว.

(ค) ทุกฺโขจรณสมฺปนฺโน โทมนสฺสภยากุโล
อุปายาสปีฬกรโณ เกวโล ทุกฺขวตฺถุโก.[๗๗]

นครคือร่างกายของตนนี้ อาศัยอยู่ติดชายแดนคือคติ น่ากลัวอย่างมากด้วยภัยคือชาติ มีโจรคือชราคอยดักปล้น

เป็นที่อยู่ของตระกูลเสือโคร่งคือพยาธิ มีภูเขาคือมฤตยูคอยบดขยี้ มากไปด้วยความเร่าร้อนคือความเศร้าโศก มีอุปัทวะมากคือความคร่ำครวญ”

ถึงพร้อมด้วยสายลับคือทุกข์ เกลื่อนกล่นด้วยภัยคือโทมนัส มีอุปายาสคอยทำการบีบคั้น เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ล้วนๆ

๗) จุดมุ่งหมายในการแต่ง

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานับตั้งแต่คัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นมา ท่านผู้รจนามักกล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการเขียนคัมภีร์ ข้อนี้แสดงให้ทราบถึงแนวคิดหรือจุดมุ่งหมายของท่านผู้รจนาว่าแต่งคัมภีร์เพื่อจุดมุ่งหมายอย่างไร

ในอรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ ท่านกล่าวว่าคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งเป็นคำอธิบายของพระพุทธเจ้าและพระสาวก อยู่ในภาษาสิงหลอันเป็นภาษาถิ่น จึงไม่

---

[๗๖]บทที่ ๒ หน้า ๑๔๖

[๗๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓

อำนวยประโยชน์แก่ภิกษุที่มิได้อยู่ในสิงหล ท่านเหล่านั้นจึงปริวรรตจากภาษาสิงหลมาเรียบเรียงใหม่เป็นภาษามคธ มีแนวอธิบายตามมติของคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหาร[๗๘]

ท่านพระอุปติสสะกล่าวไว้ในคันถารัมภคาถาตอนเริ่มต้นคัมภีร์ว่า

พหุสฺสุโต กวี วาฌี โย มหาโพธินามโก
เถโร สีเลน สมฺปนฺโน เตนาหำ อภิยาจิโต.

อนาคตำ จ ยำ วำสำ เทเสสิ มุนิปุงฺคโว
อคฺคสาวกภฑฺเรน ปุจฺฉิโต ปเมน โส.

อตฺถพฺยฺชนสมฺปนฺนำ ปุญฺญสฺสาหกรำ วรำ
วณฺณยิสฺสามหำ สารำ ตำ นิสาเมถ สาธโวติ.[๗๙]

ข้าพเจ้านั้นได้รับอาราธนาจากพระเถระชื่อมหาโพธิ ผู้ได้สดับมาก เป็นกวีผู้ทรงปัญญาเพียบพร้อมด้วยศีลแล้ว

พระมุนีผู้ประเสริฐที่พระปฐมอัครสาวกผู้ฉลาดเป็นเลิศทูลถามแล้ว ทรงแสดงอนาคตวงศ์ใดไว้ ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น อันดีเลิศมีแก่นสาร ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ ข้าแต่สัตบุรุษทั้งหลาย เชิญพวกท่านสดับเถิด

ข้อความนี้ชี้ให้เห็นว่า คัมภีร์อนาคตวงศ์นั้นเป็นพระพุทธพจน์อย่างแท้จริง แต่ยังไม่มีพระเถระรูปใดใส่ใจที่จะเขียนอรรถาธิบาย ท่านพิจารณาเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ และได้รับอาราธนาจากพระมหาโพธิ จึงเขียนอรรถาธิบายของคัมภีร์นี้ จะเห็นได้ว่า ท่านมิได้เอ่ยถึงมหาอรรถกถาของคัมภีร์นี้ไว้เลย จึงแสดงว่าคัมภีร์นี้ไม่มีมหาอรรถกถาที่อธิบายความไว้โดยตรง แต่ท่านคงจะอิงอาศัยคัมภีร์มหาอรรถกถาของพระไตรปิฎกฉบับอื่น เพราะคัมภีร์มหาอรรถกถายังปรากฏจนถึงศตวรรษที่ ๑๗ อันเป็นสมัยที่แต่งสารัตถทีปนีฎีกาเป็นต้น

นอกจากนั้น ท่านผู้แต่งมุ่งประโยชน์แก่ผู้อื่นที่เรียกว่า ปรหิตะ จึงแต่งคัมภีร์นี้เพื่ออนุเคราะห์อนุชนรุ่นหลัง โดยแนะนำให้ชนเหล่านั้นสร้างบุญบารมีเพื่อให้มีโอกาสพบเห็นพระเมตไตรยพุทธเจ้า ข้อความนี้แสดงไว้ด้วยบทที่ ๒ ในคาถาสุดท้ายว่า ปุญฺญสฺสาหกรำ (อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ)

---

[๗๘] ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๑, วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑.

[๗๙] ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

จุดมุ่งหมายของการแต่งประการสุดท้าย คือ ท่านผู้แต่งเป็นพุทธบุตรที่มีหน้าที่ในการธำรงรักษ์พุทธศาสน์ จึงแต่งคัมภีร์นี้เพื่อความดำรงมั่นของพระศาสนา ดังข้อความว่า

ติฏฺฐนฺเตน สมฺพุทฺเธน เทสิตา อมตนฺททา
ยาวตา สงฺขตา โลเก ติฏฺฐตุ ตาวตา อยํ.[๙๐]

พระธรรมอันให้อมตะที่พระสัมพุทธเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงแสดงไว้ ยังคงอยู่ในโลกตลอดกาลเพียงใด ขอคัมภีร์อธิบายที่ข้าพเจ้าประพันธ์นี้จงดำรงอยู่ตลอดกาลเพียงนั้น

๘) รูปแบบการประพันธ์

คัมภีร์สมันตภัททิกานี้เป็นบทประพันธ์ผสมทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง เรียกว่า วิมิสสะ โดยท่านผู้แต่งรจนาคำเริ่มคัมภีร์เป็นคาถา ๕ บท และคำลงท้ายคัมภีร์เป็นคาถา ๑๐ บท แม้เนื้อหาของคัมภีร์ก็มีคาถาที่ท่านอ้างอิงมาจากพระไตรปิฎกบ้าง คัมภีร์อรรถกถาบ้าง ในที่บางแห่งก็เป็นคาถาสรุปความที่ท่านประพันธ์เองบ้าง

บทประพันธ์ที่เรียกว่า วิมิสสะ เป็นหนึ่งในบทประพันธ์ ๓ อย่าง ซึ่งท่านพระสังฆรักขิต-มหาสามิกล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

พนฺโธ จ นาม สทฺทตฺถา สหิตา โทสวชฺชิตา
ปชฺชคชฺชวิมิสฺสานํ เภเทนา'ยํ ติธา ภเว.[๙๑]

อนึ่ง คำและความหมายที่สัมพันธ์กัน ปราศจากโทษ ชื่อว่า บทประพันธ์ บทประพันธ์นี้มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นร้อยกรอง ร้อยแก้ว และบทประพันธ์ผสม

พระคันธสาราภิวงศ์ ได้อธิบายลักษณะบทประพันธ์ทั้งสามอย่างนี้ไว้ในสุโพธา-ลังการมัญชรี[๙๒]ว่า

๑. ปัชชะ ร้อยกรอง เรียก คาถา บ้าง หมายถึง มงคลสูตรเป็นต้นที่แต่งด้วยคาถาล้วนๆ

---

[๙๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

[๙๑]สุโพธา. คาถา ๘

[๙๒]คันธสาราภิวงศ์, พระ : สุโพธาลังการมัญชรี, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖) หน้า ๑๔

๒. คัชชะ ร้อยแก้ว, ความเรียง เรียก จุณณิยะ บ้าง หมายถึง สามัญญผลสูตรเป็นต้นที่ไม่มีคาถา

๓. วิมิสสะ บทประพันธ์ผสม คือ ทั้งสองอย่างผสมกัน หมายถึง ธชัคคสูตรเป็นต้นที่ผสม จุณณิยะกับคาถา

นอกจากนี้ ท่านพระคันธสาราภิวงศ์ยังขยายความเพิ่มเติมเพื่อให้เข้าใจชัดอีกว่า

ปัชชะมี ๔ ประเภท คือ

๑. มุตตกะ บทร้อยกรองที่จบความในคาถาเดียว หรือมีเพียง ๔ บาทเท่านั้น เช่น คาถาในหมวดเอกนิบาตของชาดก เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๒. กุลกะ บทร้อยกรองที่ไม่จบความเพียงคาถาเดียว ต้องมี ๒ ถึง ๕ คาถา เช่น คาถาในหมวดปัญจกนิบาตของชาดก เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๓. โกสะ บทร้อยกรองที่มีคาถาตั้งแต่ ๖ บทขึ้นไป มีกระบวนพรรณนาต่างๆ คลุกเคล้ากันไป โดยมีกิริยาคุมพากย์ต่างกัน เช่น คาถาในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เอกักขรโกศ อมรโกศ เป็นต้น

๔. สังฆาตะ บทร้อยกรองที่มีคาถาตั้งแต่ ๖ บทขึ้นไปและมีกิริยาคุมพากย์ต่างกันเหมือนโกสะ แต่แสดงเรื่องราวโดยรวมกัน เช่น คาถาในคัมภีร์เมฆทูต หมวดฉักกนิบาตของชาดก เป็นต้น

คัชชะมี ๒ ประเภท คือ

๑. อาขยายิกะ เรื่องจริงที่กล่าวถึงเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ชีวประวัติ เป็นต้น

๒. กถา เรื่องที่แต่งจากจินตนาการ เช่น นิทาน เป็นต้น

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวลักษณะของคัชชะทั้งสองว่า

อาขฺยายิโกปลทฺธตฺถา ปพนฺธกปฺปนา กถา.[๙๓]

คำที่มีเนื้อหาเป็นความจริง ชื่อว่า อาขยายิกะ คำที่แต่งดำริขึ้นเอง ชื่อว่า กถา

---

[๙๓]ธาน. คาถา ๑๑๓

๕) การอ้างอิงหลักฐาน

ท่านผู้รจนาประสงค์จะให้คัมภีร์ที่ตนประพันธ์เป็นตำราที่น่าเชื่อถือ จึงอ้างอิงข้อความจากพระบาลีและอรรถกถา โดยอ้างอิงหลักฐานจากพระบาลี ๒๒ แห่ง และหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถา ๑๐ แห่ง นอกจากนั้น การอ้างอิงในที่นี้ก็มีลักษณะที่อ้างไว้โดยตรงบ้าง โดยอ้อมบ้าง การอ้างโดยตรง คือ การยกข้อความมาอ้างไว้เป็นอาคตสถาน ส่วนการอ้างโดยอ้อม คือ การอ้างคัมภีร์ที่มาเท่านั้นโดยไม่นำข้อความมาเสนอไว้โดยตรง

การอ้างโดยตรงอาจสรุปได้ ๔ ลักษณะ คือ

๑) เตน วุตฺตำ เช่น

เตน วุตฺตำ-

(ก) อยำ สกฺกายนครโร คติปจฺจนฺตนิสฺสิโต
ชาติภยพหุตฺราโส ชราโจรวิลุมฺปโก.[๘๔]

๒) วุตฺตญฺเหตำ เช่น วุตฺตญฺเหตำ ทกฺขิณวิภงฺคสุตฺเต “สงฺเฆ โคตมิ เทหิ. สงฺเฆ เต ทินฺเน อหฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สงฺโฆ จา”ติ สพฺพำ วิตฺถาเรตพฺพำ.[๘๕]

๓) วุตฺตญฺหิ เช่น วุตฺตญฺหิ ตตฺเถว- “อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณำ, โอกฺกนฺติ นามรูปำ, ปสาโท อายตนำ, ผุฏฺโฐ ผสฺโส, เวทยิตำ เวทนา. อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธุปปตฺติภวสฺมึ ปุเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา”ติ.[๘๖]

๔) วุตฺตตฺตา เช่น “กามา เต ปฐมา เสนา”ติ วุตฺตตฺตา อกุสลธมฺโมปิ มารสฺส เสนตฺตา เสนาเยว.[๘๗]

การอ้างโดยอ้อม อาจสรุปได้ ๓ ลักษณะ คือ

๑) วิตฺถาโร เช่น วิตฺถาโร ปน วิสุทฺธิมคฺเค[๘๘] ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติกถาย คเหตพฺโพติ.[๘๙]

---

[๘๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓
[๘๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๑
[๘๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๐
[๘๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๕
[๘๘]วิสุทฺธิ. ๒/๔๐-๕๓.
[๘๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๐

๒) วิตฺถารกถา เช่น สจฺจกถาย ปน วิตฺถารกถา วิสุทฺธิมคฺคโต คเหตพฺพา.[๖๐]

๓) เสสกถา เช่น เสสกถา วิสุทฺธิมคฺคโต คเหตพฺพา.[๖๑]

๑๐) วิธีการดำเนินเรื่อง

ท่านผู้รจนาจึงแสดงดำเนินเรื่องของคัมภีร์เพื่อให้โสตุกามบุคคลสามารถกำหนดรู้แต่ละตอนได้โดยง่าย ดังนี้

๑๐.๑ การขึ้นต้นเรื่อง

การขึ้นต้นเรื่องในที่นี้ ผู้วิจัยหมายถึงคันถารัมภะ คือ คำเริ่มคัมภีร์ กล่าวคือ โดยทั่วไปคำเริ่มคัมภีร์มีองค์ประกอบ ๕ อย่างเรียกว่า ปิณฑัตถปัญจกะ คือ กลุ่มใจความ ๕ ประการ ดังข้อความว่า

ปญฺจ ปิณฺฑตฺถา นาม รตนตฺตยวนฺทนา คนฺถาภิเธยฺโย คนฺถปฺปกาโร คนฺถาภิธานํ คนฺถปฺปโยชนํ.[๖๒]

ส่วนที่เรียกว่าเป็นใจความ ๕ ประการ คือ การนอบน้อมพระรัตนตรัย เนื้อหาของคัมภีร์ ลักษณะการรจนาคัมภีร์ ชื่อคัมภีร์ และจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์

ในคำเริ่มคัมภีร์มีข้อความและคำแปล ดังนี้

๑. ชินวรํ วิทุ พุทฺธํ อสมํ เณยฺยปารคุ\
วนฺทิตฺวา อมลํ ธมฺมํ สงฺฆญฺจ คุณลงฺกตํ.

๒. นมมาโน วรํ ปุญฺญํ ยํ ลภึ รตนตฺตยํ\
ตโตเชน นิหนฺตฺวาน นานาวิธํ อุปทฺทวํ.

๓. พหุสฺสุโต กวี ญาณี โย มหาโพธินามโก\
เถโร สีเลน สมฺปนฺโน เตนาหํ อภิยาจิโต.

๔. อนาคตํ จ ยํ วรสํ เทเสสิ มุนิปุงฺคโว\
อคฺคสาวกภทฺเรน ปุจฺฉิโต ปธเมน โส.

---

[๖๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๐

[๖๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๗

[๖๒]ปรมตฺถ. หน้า ๑

๕. อตฺถพฺยฺชนสมฺปนฺนำ ปุญฺญสฺสาหกรำ วรำ
วณฺณยิสฺสามหำ สารำ ตำ นิสาเมถ สาธโวติ.[๖๓]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้เป็นวงศ์ของพระชินเจ้า ผู้ทรงรู้แจ้ง ผู้ไม่มีใครเสมอ ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งเญยยธรรม พร้อมทั้งพระธรรมอันไร้มลทิน และพระอริยสงฆ์ผู้ประดับด้วยคุณธรรม

ข้าพเจ้านมัสการพระรัตนตรัยอยู่ได้รับบุญอันประเสริฐใด จงกำจัดอุปสรรคนานัปการด้วยเดชแห่งบุญนั้น

ข้าพเจ้านั้นได้รับอาราธนาจากพระเถระชื่อมหาโพธิ ผู้ได้สดับมาก เป็นกวีผู้ทรงปัญญาเพียบพร้อมด้วยศีลแล้ว

พระมุนีผู้ประเสริฐที่พระปฐมอัครสาวกผู้ฉลาดเป็นเลิศทูลถามแล้ว ทรงแสดงอนาคตวงศ์ใดไว้ ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์?นั้น อันดีเลิศมีแก่นสาร ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ ข้าแต่สัตบุรุษทั้งหลาย เชิญพวกท่านสดับเถิด

ในคาถาข้างต้น ท่านผู้แต่งได้แสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยตามธรรมเนียมของชาวพุทธแล้วตั้งความปรารถนาให้อุปสรรคอันตรายจงพินาศไป ด้วยอานุภาพของบุญที่ได้รับจากการนอบน้อมพระรัตนตรัยนั้น หลังจากนั้นจึงกล่าวว่าท่านได้รับอาราธนาจากพระมหาโพธิเถระให้รจนาคัมภีร์นี้ อีกทั้งได้ยืนยันว่าพระพุทธเจ้าตรัสคัมภีร์อนาคตวงศ์ด้วยพระองค์เอง ในที่สุดได้แสดงปฏิญญาว่าจะรจนาคัมภีร์สมันตภัททิกาอันดีเลิศมีแก่นสารบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์

ใจความ ๕ ประการดังกล่าวพบในคาถาข้างต้น ดังนี้

- การนอบน้อมพระรัตนตรัย คือ การแสดงความเคารพนบน้อมในพระรัตนตรัย ท่านกล่าวไว้ด้วยคาถา ๑

- เนื้อหาของคัมภีร์ คือ เนื้อความที่พบในคัมภีร์ทั้งฉบับ กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตำ (คัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น) ในคาถา ๕

- ลักษณะการรจนาคัมภีร์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า วณฺณยิสฺสามหำ (ข้าพเจ้าจักอธิบาย) เพราะคัมภีร์นี้เป็นตำราอธิบายอย่างกระจ่างชัดเจน ไม่ใช่คัมภีร์สรุปความเหมือนอภิธัมมัตถสังคหะที่สรุปความจากพระสูตรและพระอภิธรรม

---

[๖๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

- ชื่อคัมภีร์ กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า วณฺณยิสฺสามหำ ตำ (ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์?นั้น) กล่าวคือ คัมภีร์นี้มีชื่อเรียกโดยสามัญว่า อนาคตวำสวณฺณนา (คำอธิบายอนาคตวงศ์) อย่างไรก็ตาม ท่านผู้แต่งจะระบุชื่อสมันตภัททิกาไว้ในนิคมคาถาของคัมภีร์

- จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือ เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจประวัติของพระเมตไตรยพุทธเจ้าโดยละเอียด ทั้งนี้เพื่อสร้างศรัทธาปสาทะอันนำไปสู่การสั่งสมบุญบารมีเพื่อการได้พบพระพุทธ-เมตไตรย ท่านได้แสดงจุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ไว้โดยปริยายด้วยคำว่า วณฺณยิสฺสามหำ ตำ (ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น)

นอกจากใจความ ๕ ประการเหล่านี้แล้ว ผู้แต่งยังกล่าวถึงเนื้อหาอีก ๓ ประการ คือ

-การตั้งความปรารถนาให้กำจัดอุปสรรคได้ด้วยอานุภาพแห่งบุญในการนอบน้อมพระรัตนตรัย กล่าวไว้ด้วยคาถา ๒

-การอาราธนาของพระมหาโพธิเถระ กล่าวไว้ด้วยคาถา ๓

-การรับรองว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงคัมภีร์อนาคตวงศ์ไว้จริง กล่าวไว้ด้วยคาถา ๔

-การแสดงปฏิญญาว่าจะประพันธ์คัมภีร์อธิบายของอนาคตวงศ์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า วณฺณยิสฺสามหำ (ข้าพเจ้าจักอธิบาย)

-คุณลักษณะของคัมภีร์ที่ท่านจะประพันธ์ กล่าวไว้ด้วยคุณบท ๔ บทในคาถา ๕ ว่า อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนำ ปุญฺญสฺสาหกรำ วรำ สารำ (อันดีเลิศมีแก่นสาร ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ)

๑๐.๒ การเล่าเรื่อง

ก่อนที่พระอรรถกถาจารย์จะเริ่มอธิบายพระบาลีพุทธวงศ์หรือชาดกเป็นต้น มักกล่าวถึงนิทาน ๓ อย่าง คือ ทูเรนิทาน คือ เหตุไกล อวิทูเรนิทาน คือ เหตุไม่ไกล และสันติเกนิทาน คือ เหตุใกล้ แต่สมันตภัททิกานี้ไม่ได้กล่าวถึงนิทานทั้ง ๓ อย่างนั้น โดยท่านเริ่มเล่าเรื่องตั้งแต่การอธิบายความหมายของคำว่า อนาคตวงศ์ ความกรุณาของพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ ๓ ประเภท เรื่องในอดีตชาติของสุเมธดาบสตั้งแต่เมืองที่อยู่ วงศ์ตระกูล การออกบวช การปรารถนาพุทธภูมิจากสำนักของพระพุทธเจ้าทีปังกรเป็นต้นไปจนถึงประวัติของพระอชิตะและการพยากรณ์ว่าพระอชิตะจะตรัสรู้เป็นพระเมตไตรยพุทธเจ้า หลังจากนั้น ท่านผู้แต่งจึงเริ่มอธิบายข้อความในอนาคตวงศ์ตามลำดับคาถา ตั้งแต่คาถาแรกเป็นต้นไปจนถึงคาถาสุดท้าย

๑๐.๓ การจบเรื่อง

การจบเรื่องในที่นี้ ผู้วิจัยหมายถึงนิคมคาถา คือ คาถาลงท้าย ประกอบด้วยปริมาณของคัมภีร์ สถานที่อยู่ของผู้แต่ง สมัยที่ผู้แต่งมีชีวิตอยู่ และการตั้งปรารถนา โดยระบุว่า คัมภีร์นี้ประกอบด้วยบาลีราว ๘ ภาณวารกว่า โดยภาณวาร คือ วาระแห่งการสวด และ ๑ ภาณวาร หมายถึงวาระแห่งการสวด ๑ จบ ซึ่งได้แก่คาถา ๒๕๐ บท นับได้ ๘,๐๐๐ พยางค์ต่อ ๑ ภาณวาร หลังจากนั้นท่านได้กล่าวถึงสถานที่อยู่และสมัยที่ผู้แต่งมีชีวิตอยู่ว่า ท่านพำนักอยู่ในปราสาททางทิศทักษิณของวัดกาลวาลี ซึ่งพระเจ้าธาตุเสนะผู้ปกครองลังกาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ ท้ายที่สุดท่านตั้งความปรารถนาว่า ขอความดำริของเหล่าสัตว์จงสำเร็จตามต้องการ ขอผู้ปกครองแผ่นดินทั้งสิ้นจงปกครองแผ่นดินโดยธรรม ขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และขอคัมภีร์นี้จงคงอยู่ในโลกตลอดกาลแห่งศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้าพระองค์นี้ ดังข้อความว่า

๑. อนาคตสฺส วสฺสสฺส วณฺณนายํ มโนรมา
อติเรกฏฺฐมตฺตสฺส ภาณวาราย ปาฬิยา.
๒. สมนฺตภทฺทิกา นาม สุสารตฺถปทีปิกา
อนฺตรายํ วินา เอสา สนฺนิฏฺานมุปาคตา.
๓. กาลวาสิวิหารมฺหิ นานารุกฺขปโสภิเต
เกลาสกูฏกปฺเปหิ ปาสาเทหิ อลงฺกเต.
๔. สีลาทิคุณสมฺปนฺธ- ยติสงฺฆนิเสวิเต
นานาสกุณสงฺฆุฏฺเ โพธิเจติยภูสิเต.
๕. ทฺวารโกฏฺกปาการ- มาฬเกหิ ตหึ ตหึ
นานาโสปานปนฺตีหิ สงฺกิณฺเณ รามเณยฺยเก.
๖. การิเต ธาตุเสเนน รณฺญา ลงฺกาย สามินา
ตตฺถ ทกฺขิณภาคมฺหิ ปาสาเท จุลฺลเก มยา
นิวสนฺเตน ตำ กตฺวา ยำ ปตฺตำ กุสลำ พหุ.
๗. เตน ปปฺโปตุ โลกคฺค- เทสิตำ อมตำ ปทำ
สนรามร โลโกยำ เขมำ นิจฺจำ ธุวำ สุขำ.
๘. นานุปทฺทวสงฺกิณฺเณ โลเกยำ อนุปทฺทวำ
คตา ยถา ตถา นิฏฺจำ สงฺกปฺปา ยนฺตุ ปาณินำ.
๙. ปาเลนฺตุ ภูมิปา สพฺเพ ธมฺเมน กสิณำ มหึ
กาลำ ปตฺวาน วสฺสนฺตุ วสฺสำ วสฺสวลาหกา.

๑๐. ติฏฺฐนฺเตน สมฺพุทฺเธน เทสิตา อมตนฺททา
ยาวตา สงฺขตา โลเก ติฏฺฐตุ ตาวตา อยนฺติ.[๖๔]

คัมภีร์อธิบายของอนาคตวงศ์อันน่ารื่นรมย์นี้ ชื่อว่า สมันตภัททิกา แสดงเนื้อความอันมีสาระดี เข้าถึงความสำเร็จโดยปราศจากอันตรายด้วยบาลีราว ๘ ภาณวารกว่า

ในวัดกาลวาสีอันงามด้วยต้นไม้นานาพันธุ์ ประดับด้วยปราสาทอันเปรียบด้วยยอดเขาไกรลาส อันเป็นที่พำนักของหมู่ภิกษุที่เนื่องด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพียบพร้อมด้วยต้นโพธิ์และเจดีย์ที่เซ็งแซ่ไปด้วยเสียงสกุณาหลากพันธุ์ น่ารื่นรมย์ระคนไปด้วยซุ้มประตู กำแพง ป้อม และบันไดหลากหลายเรียงรายในที่นั้นๆ

ข้าพเจ้าพำนักอยู่ในปราสาทหลังเล็กทางทิศทักษิณของวัดนั้น อันพระเจ้าธาตุเสนะผู้ปกครองลังกาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ ได้สั่งสมกุศลเป็นอันมากอันใด ด้วยกุศลนั้น ชาวโลกคือมนุษย์และเทวดานี้ จงบรรลุนิพพานอันเป็นอมตะ อันเกษม เที่ยงแท้ ยั่งยืน เป็นสุข ซึ่งพระจอมมุนีผู้ประเสริฐในโลกทรงแสดงไว้

คัมภีร์อธิบายนี้ถึงความสำเร็จไม่มีอุปัทวันตรายในโลกอันเกลื่อนกล่นด้วยอุปัทวันตรายต่างๆ ฉันใด ขอความดำริของเหล่าสัตว์จงถึงความสำเร็จ ฉันนั้น

ขอผู้ปกครองแผ่นดินทั้งปวงจงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้นโดยธรรม หมู่เมฆจงให้วัสโสทกธารารินหลั่งตามฤดูกาล

พระธรรมอันให้อมตะที่พระสัมพุทธเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่ ทรงแสดงไว้ ยังคงอยู่ในโลกตลอดกาลเพียงใด ขอคัมภีร์อธิบายที่ข้าพเจ้าประพันธ์นี้จงดำรงอยู่ตลอดกาลเพียงนั้น

๑๑) เนื้อเรื่องย่อ

เนื่องจากเนื้อเรื่องในคัมภีร์สมันตภัททิกานี้ มีเนื้อความยาวพอสมควร ดังนั้นผู้วิจัยขอสรุปเนื้อหาให้สั้นลงดังนี้

ท่านผู้รจนานำเสนอความกรุณาในหทัยของพระโพธิสัตว์ จากนั้นแสดงประเภทของพระโพธิสัตว์ แล้วแสดงประวัติของสุเมธบัณฑิตผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ปุโรหิต ครั้นมารดาบิดาสิ้นชีวิตแล้ว ท่านพิจารณาเห็นโทษภัยในการเวียนเกิดเวียนตาย เกิดสังเวคญาณจึงสละทรัพย์สมบัติ

---

[๖๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๖

แล้วออกบรรพชาเป็นฤาษี ได้บรรลุฌานอภิญญา ครั้นทราบความบังเกิดขึ้นของพระทีปังกรพุทธเจ้า และเห็นมหาชนแผ้วถางทางเสด็จ จึงอาสาทำทางที่ยังไม่เรียบร้อย แต่พระทีปังกรพุทธเสด็จมาถึงก่อนจะทำทางเสร็จ ท่านจึงอุทิศชีวิตโดยใช้ร่างกายเป็นสะพานพร้อมกับตั้งปณิธานเพื่อความเป็นพระสัพพัญญูพระพุทธเจ้า ครั้นแล้วท่านได้รับพุทธพยากรณ์ว่าในที่สุด ๔ อสงไขยแสนกัปจากกัปนี้ มหาบุรุษผู้นี้จักตรัสรู้อนุตตรสัมมาโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตมะ ต่อจากนั้น ท่านแสดงพุทธวงศ์จนถึงพระกัสสปพุทธเจ้าผู้ตรัสพยากรณ์เช่นกับพระทีปังกรพุทธเจ้า

ต่อจากนั้นได้แสดงว่า ในสมัยพุทธกาล พระผู้มีพระภาคเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์เพื่อโปรดพุทธบิดาและพระญาติ ในคราวนั้น พระองค์ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ แล้วทรงแสดงพุทธวงศ์และอนาคตวงศ์ตามคำอาราธนาของพระสารีบุตร ต่อมาเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งที่ ๒ ในคราวนี้พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงปลูกต้นฝ้าย เมื่อผลแก่แล้วทรงเก็บปุยฝ้ายปั่นฝ้ายด้วยพระองค์เอง ให้จัดสร้างเครื่องทอ ทรงให้ทอผ้าคู่หนึ่งแล้วนำเข้าเฝ้าถวายพระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงรับเองผืนหนึ่ง แล้วรับสั่งให้พระนางถวายแก่สงฆ์ผืนหนึ่ง แล้วจึงทรงพยากรณ์พระนวกภิกษุนามว่าอชิตะว่าจักตรัสรู้เป็นพระเมตไตรยพุทธเจ้าในลำดับต่อจากพระองค์ในภัทรกัปนี้

ท่านผู้รจนาได้บรรยายถึงพระเมตไตรยพุทธเจ้าทรงเกิดความกรุณาหมู่สัตว์ ได้บำเพ็ญสัมปทา ๓ ประการบริบูรณ์ ในพุทธุปบาทกาลของพระมุหุตตพุทธเจ้า พระองค์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าปภาวันตะ ทรงถึงพร้อมด้วยอัฏฐสโมธานธรรมแล้วตั้งพุทธปณิธาน ได้รับพุทธพยากรณ์ว่าจักเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรยในที่สุดแห่ง ๑๖ อสงไขยแสนกัป

ใน ๔ อสงไขยแสนกัปที่ผ่านมา พระเมตไตรยโพธิสัตว์ก็ได้รับพุทธพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เหมือนพระพุทธเจ้าของเรา ในพุทธุปบาทกาลนี้ ท่านเสวยพระชาติเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรู เมื่อเติบใหญ่เจริญวัย ได้อุปสมบทในสำนักของพระพุทธองค์ แล้วได้รับพุทธพยากรณ์ว่า จักตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรย ในลำดับต่อจากพระองค์เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๕ ในภัทรกัปนี้

หลังจากนั้น ท่านผู้รจนาได้แสดงเรื่องยุคสมัยของพระพุทธเมตไตรย เช่น เรื่องพระนครเกตุมวดี ความเจริญ ความสวยงามของภูมิทัศน์ ความสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร เสื้อผ้าอาภรณ์ ตลอดจนต้นกัลปพฤกษ์ที่ให้ทุกสิ่งที่น่าปรารถนาแก่หมู่มนุษย์ตามต้องการในยุคของมนุษย์ที่มีอายุ ๘๐,๐๐๐ ปีด้วยอำนาจแห่งกุศลกรรมบถ

พระเจ้าสังขราชจอมจักรพรรดิ ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินครองพระนคร อุปัตถัมภ์บำรุงพระศาสนา ในยุคนั้น ชาวบ้านชาวเมืองอยู่เป็นสุข ปราศจากอันตรายมีโจรและโรคเป็นต้น อยู่ท่ามกลางหมู่มนุษย์ผู้ดำเนินชีวิตอย่างสุขสงบ พระเมตไตรยโพธิสัตว์บังเกิดในสกุลพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าจักรพรรดิ พระองค์มีพระสรีรกายสมบูรณ์ด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ อนุพยัญชนะ ๘๐ ที่ฝ่าพระบาททั้งสองมีลายกงจักร และมงคล ๑๐๘

พระองค์ทรงมีอัครชายาพระนามว่า จันทมุขี มีพระโอรสพระนามว่า พรหมวัฑฒนะกุมาร ได้ทอดพระเนตรเห็นบุรพนิมิต ๔ ประการแล้วออกบวชด้วยราชรถ ทรงบำเพ็ญความเพียร ๗ วัน จึงตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ต่อมาพระเจ้าสังขราชจอมนรินทร์พร้อมบริวารออกบวช ในพุทธุปบาทกาลของพระเมตไตรยพุทธเจ้ามีการประชุมสาวก ๓ ครั้ง พระสาวกทั้งหมดนั้นล้วนเป็นพระอรหันต์ผู้ทรงฌานอภิญญา

พระอโสกะ จักเป็นอัครสาวกฝ่ายขวา พระพรหมเทวะ จักเป็นอัครสาวกฝ่ายซ้าย พระสีหะ จักเป็นพุทธอุปัฏฐาก พระมหาปทุมาเถรี และพระสุมนาเถรี จักเป็นอัครสาวิกา สุมนะคหบดี และสังฆะคหบดี จักเป็นอัครอุปัฏฐาก ยสวดีอุบาสิกา และ สังฆอุบาสิกา จักเป็นอัครอุปัฏฐายิกา ต้นกากะทิง จักเป็นต้นไม้ซึ่งเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยพระองค์นั้น ในสมัยนั้น ทวยเทพจักกระทำอามิสบูชาด้วยทิพยสักการะทั้งปวง มวลมนุษย์ทำอามิสบูชาด้วยเครื่องสักการะอันประณีต ทั้งยังมั่นคงในปฏิบัติบูชา ดำรงตนอยู่ในทางสวรรค์และนิพพานตามอุปนิสัยแห่งตน

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่ามวลมนุษย์ในยุคนั้นจักมีอายุยืนสักเท่าใด ก็ต้องเสื่อมสูญไปตามลักษณะของสังขตธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ในที่สุดทั้งพระผู้มีพระภาคและพระสาวกก็จักดับสลายไปตามสภาวธรรม เป็นการย้ำเตือนให้เห็นประจักษ์สังขตธรรมว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นธรรมดา

ในตอนสุดท้าย ท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบุคคลที่จะไม่ได้พบพระศาสนาของพระเมตไตรยพุทธเจ้าว่า ผู้ทำอนันตริยธรรม ๕ คือ ฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต และทำสงฆ์ให้แตกกันด้วยการทำสังฆกรรมแยกกันภายในสีมาเดียวกัน พร้อมด้วยผู้ที่เกิดในอักขณะ คือ ขณะที่ไม่เหมาะสม ๘ ได้แก่ การเกิดในนรก การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น

บุคคลที่จะได้พบพระศาสนาของพระเมตไตรยพุทธเจ้า ท่านกล่าวว่าเป็นผู้บำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการแล้วตั้งความปรารถนาเพื่อเห็นพระผู้มีพระภาค โดยที่สุด แม้เพียงผู้ถวายดอกไม้กำมือหนึ่งก็ดี ประทีปไส้หนึ่งก็ดี อาหารเพียงคำข้าวก็ดี และผู้อนุโมทนาบุญที่ผู้อื่นกระทำแล้ว จักเห็นได้

๑๒) วิธีการเสนอเนื้อหา

เนื่องจากคัมภีร์นี้เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อความแห่งพุทธวงศ์ทั้งในอดีตและในอนาคต ดังนั้น ท่านผู้รจนาจึงกล่าวคำปฏิญญาเพื่อนำเสนอเนื้อหาเป็นลำดับขั้นตอนด้วยปาฐะว่า

อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนำ ปุญฺญสฺสาหกรำ วรำ
วณฺณยิสฺสามหำ สารำ ตำ นิสาเมถ สาธโว.[๖๕]

ข้าพเจ้าจักอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์?นั้น อันดีเลิศมีแก่นสาร ซึ่งบริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ อันสนับสนุนความเพียรในการบำเพ็ญบุญ ข้าแต่สัตบุรุษทั้งหลาย เชิญพวกท่านสดับเถิด

คำว่า อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนำ (บริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์) ในคำปฏิญญานี้แสดงว่า ท่านผู้รจนาเลือกอธิบายเป็นแบบนิทาน (ความเป็นมา) และแบบสังวัณณนา (คำอธิบาย) แบบนิทานนั้นจำแนกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

(๑) นิทานส่วนก่อนถึงคาถาอนาคตวงศ์
(๒) นิทานเชื่อมความระหว่างคาถาอนาคตวงศ์

นิทานข้อแรกเริ่มด้วยการให้คำจำกัดความของคำว่าอนาคตวงศ์ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับนี้หมายเฉพาะพระเมตไตรยพุทธเจ้าเท่านั้น แล้ววางมาติกาในลักษณะถามตอบว่า ใครแสดงอนาคตวงศ์นี้ เป็นต้น หลังจากนั้นจึงนำเสนอพุทธวงศ์ในส่วนที่เป็นอดีตไปโดยลำดับจนถึงโคตม-พุทธวงศ์ และคำพยากรณ์เมตไตรยพุทธเจ้าในอนาคต ในส่วนนี้ ท่านนำเสนอพุทธปณิธานของสุเมธดาบส พุทธพยากรณ์ครั้งแรก การบำเพ็ญพุทธการกธรรม จริยา ๓ มหาบริจาค ๕

ในนิทานส่วนนี้ ท่านผู้รจนาเรียบเรียงปาฐะด้วยความย่อ และปาฐะส่วนใดที่มีในพระบาลีหรืออรรถกถา ท่านก็จะนำปาฐะนั้นๆ มาเรียงเข้าในงานวรรณกรรมของท่าน จากการวิจัยพบว่ามี ๓ ลักษณะ คือ

---

[๖๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

๑) การอ้างข้อมูลที่พบในพระบาลีหรืออรรถกถาสอดแทรกไว้ในงานประพันธ์ของตนอย่างกลมกลืน เช่น

ตตฺถ อนาคตวโสติ เกนฏฺเน อนาคตวโส, น อาคโตติ อนาคโต, อสมฺปตฺโตติ อตฺโถ. ยสฺมึ กาเล เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, โส กาโล อิทานิ อสมฺปตฺตภาเวน อนาคโตติ วุจฺจติ. วโสติ ตนฺติปเวณิ ปรมฺปรา. อนาคเต ภวิตพฺโพ วโส อนาคตวโส, ยถา “อาชญฺญรโถ”ติ.[๙๖] อนาคโต วา วโส อนาคตวโส, อถวา อนาคโต พุทฺโธ. ยถา “รตฺตินฺ”ติ.[๙๗] กึ วุตฺตํ โหติ ยถา “รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาล-โภชนนฺ”ติ[๙๘] เอตฺถ รตฺติยํ โภชนํ รตฺตีติ วุจฺจติ. เอวมิธาปิ อนาคโต อสมฺปตฺโต อวสฺสํ อุปฺปชฺชนโก พุทฺโธ “อนาคโต”ติ วุจฺจตีติ. อนาคเต ภวิตพฺโพ วา พุทฺโธ อนาคโต, อนาคตสฺส วโส อนาคตวโส, เมตฺเตยฺยภควโต วโสติ อตฺโถ. เอวํ ตาเวตฺถ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๙๙]

อิมเมวตฺถํ อนฺโตนีตํ กตฺวา พุทฺธวํเส-

นครํ สพฺพงฺคสมฺปนฺนํ สพฺพกมฺมมุปาคตํ
สตฺตรตนสมฺปนฺนํ สพฺพกมฺมมุปาคตํ
สมิทฺธํ เทวนครว อาวาสํ ปุญฺญกมฺมินนฺ”ติ[๑๐๐]

๒) การเรียบเรียงใหม่โดยอาศัยปาฐะในอรรถกถาชาดกเป็นต้นเป็นแบบอย่าง เช่น

ปณฺณสาลปสฺเส ถทฺธวิสมอนฺโตรุกฺขคหนจฺฉทนอติสมฺพาธอติวิสาลตาสงฺขาตปญฺจโทส-วินิมุตฺตํ ทีฆโต สฏฺฐิรตนํ ปุถุลโต ทิยฑฺฒรตนํ ทฺวีสุ ปสฺเสสุ รตนปมาเณ อนุจงฺกมนุเปตํ อุโภสุ อนฺเตสุ ปติฏฺฐาปิตอาลมฺพนผลกํ มุทุ สินิทฺธมฏฺฐสมตลเสตวิปฺปกิณฺณปุฬินํ นิสีทนตฺถาย เวมชฺเฌ มาปิตมุคฺควณฺณสิลํ วิจิตฺรจงฺกมํ มาเปสิ. นิจฺจาวิชหิตปุปฺผุปคผลูปคปาทปสมฺปนฺนํ รมณียํ เสวาลปณกาทิโทสวินิมุตฺตํ มธุรสีตลนิมฺมลสลิลาสยํ จาฏิกมณฺฑลุสงฺขสราวกาทิปฏิมณฺฑิตํ ปานียมณฺฑปญฺ กปลฺลกุฑาริองฺคารทารุอาทิอรณิสหิตํ อคฺคิสาลํ มาเปสิ.[๑๐๑]

---

[๙๖]ม.มู (บาลี) ๑๒/๒๖๖, นีติ.สุตฺต. ๑๙๖, นิรุตฺติ. ๒๒๕

[๙๗]ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๖๔-๖๕,๑๓๐, ที.สี.นวฏี.(บาลี) ๑/๑๔๖

[๙๘]วิ.อ.(บาลี) ๔/๑๘๐, สารตฺถ.(บาลี) ๓/๔๗๘

[๙๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

[๑๐๐]ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๓/๔๔๗ วุตฺตํ. ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑

[๑๐๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๖

ปณฺณสาลทฺวารํ วิวริตฺวา อนฺโต ปวิสิตฺวา สมนฺตา โอโลเกนฺโต ปณฺณสาลทฺวารภิตฺติยํ อกฺขรานิ วาเจตฺวา อตฺตโน อตฺถาย มาปิตภาวํ ตฺวา “อิธ อิเม ปริกฺขาเร คเหตฺวา ปพฺพชิตผลํ อาหริสฺสามี”ติ สนฺนิฏฺานํ กตฺวา อตฺตโน นิวตฺถสาฏเก มหคฺฆตา, ปรปฏิพทฺธอุปฺปชฺชนตา, ปริโภเคน ลหุ กิลิฏฺฐตา, กิลิฏฺฐสฺสปิ โธวิตพฺพรชิตพฺพตา, ปริโภคชีรณตา, ชิณฺณสฺสปิ ตุนฺนอคฺคฬทานตา, ปุน ปริเยสนาย ทุรภิสมฺภวตา, ตาปสปพฺพชฺชาย อสารุปฺปตา, ปจฺจตฺถิกานํ สาธารณตา, ปริภุญฺชนฺตสฺส วิภูสนฏฺฐานตา, คเหตฺวา วิจรนฺตสฺส ขนฺธภารมหิจฺฉตาสงฺขาเต นว อาทีนเว ทิสฺวา สาฏกํ โอมุจิตฺวา อปฺปคฺฆสุนฺทรกปฺปิยตา, สหตฺถา กาตุํ สกฺกุเณยฺยตา, ปริโภเคน สณิกํ กิลิฏฺฐตา, กิลิฏฺฐสฺสาปิ โธวเน ปปฺจาภาวโต, ปริโภเคน ชิณฺณสฺส สิพฺพนาภาวโต, ปุน ปริเยสนฺตานํ สุเขน กรณตา, ตาปสปพฺพชฺชาย สารุปฺปตา, ปริภุญฺชนฺตสฺส วิภูสนฏฺฐานาภาวตา, ธารเณ สลฺลหุกตา, จีวรปจฺจเย อปฺปิจฺฉตา, วากุปฺปตฺติยา ธมฺมิกอนวชฺชตา, วากจีวเร นฏฺเจปิ อนเปกฺขตาสงฺขาตํ ทฺวาทสคุณสมฺปตฺตं จีวรวํเส ลคฺคิตํ พนฺธุชีวกปุปฺผทามสทิสํ รตฺตวากจีรํ คเหตฺวา นิวาเสตฺวา ตสฺสุปริ อปรํ อโนชทามปุปฺผสทิสํ สุวณฺณวณฺณํ วากจีรํ คเหตฺวา ปริทหิตฺวา ฯเปฯ[๑๐๒]

๓) การเรียบเรียงขึ้นใหม่เพื่อให้เห็นความสำคัญของส่วนต่อทางวรรณกรรม โดยอาศัยปาฐะเพียงเล็กน้อยในอรรถกถา เช่น

อชิตตฺเถรํ อารพฺภ เทสิโตติ. ตสฺเสวํ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺโพ. โส ปน เหฏฺา วุตฺตนเยน อเนกาทีนวสมากิณฺเณ อนมตคฺเค สํสาเร จรนฺโต วุตฺตนเยเนว สตฺตโมกฺขํ คเวสนฺโต สพฺพญฺญุตํ ปตฺเถตฺวา ปุญฺญสญฺจยํ กุรุมาโน อตีตมทฺธาเน ปทุโม นาม จตุทีปิโก จกฺกวตฺตี ราชา หุตฺวา สุมิตฺตํ นาม สพฺพญฺญุพุทฺธํ อุปสงฺกมิตฺวา ทสโยชนิกํ วิหารํ กาเรตฺวา สมนฺตา โยชนาเน ปติฏฺาปิเตสุ ทณฺฑทีปรุกฺเขสุ รตนปลฺลงฺเกสุ จ คนฺธเตเลน ทีเป ชาลาเปตฺวา สตฺตาหํ ทีปปูชํ กตฺวา พุทฺธปมุขสฺส สงฺฆสฺส มหาทานํ ปวตฺเตตฺวา ฯเปฯ[๑๐๓]

ภควา ปน เอวํ อชิตตฺเถรํ คเหตฺวา ราชคหา นิกฺขมิตฺวา วุตฺตนเยน กปิลวตฺถุํ คนฺตฺวา นิโคฺรธารามे วิหรติ. ตทา มหาปชาปติ โคตมี ภควโต จีวรํ ทาตุกามา หุตฺวา รตฺตสุวณฺเณหิ สตฺตกฏฺาเห การาเปตฺวา สพฺพปัสุโวมิสฺสเกหิ สุวณฺณปัสูหิ ปูเรตฺวา ตตฺถ กปฺปาสฏฺจึ โรเปตฺวา สุวณฺณขีโรทกสิญฺจเนน วฑฺเฒสิ. กปฺปาสปุปฺผานิ กณิการปุปฺผสทิสานิ อเหสุ.[๑๐๔]

---

[๑๐๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๗

[๑๐๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๙

[๑๐๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๐

นิทานข้อต่อมาได้นำเสนอต่อจากคำอธิบายคาถาอนาคตวงศ์จบลง เพื่อใช้นิทานส่วนนี้แสดงอนุสนธิไปหาคาถาอนาคตวงศ์ช่วงต่อไป เช่น

- อตีเต กิร เทฺว พาราณสิยํ ปีตาปุตฺตา กมฺมนฺตํ คจฺฉนฺติ. นฬการาติปิ วทนฺติ. ตสฺมึ ขเณ เอโก ปจฺเจกพุทฺโธ นนฺทมูลกปพฺภาเร วสนฺโต สตฺตานุคฺคหํ กาตุกาโม ปาโตว อุฏฺฐาย สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา อโนตตฺโตทเกน มุขํ โธวิตฺวา นาคลตาทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตฺวา สฏฺฐิโยชนิกมโนสิลาตเล ตฺวา จีวรํ ปารุเปตฺวา มณิวณฺณปตฺตํ คเหตฺวา อิทฺธิยา เวหาสํ อพฺภุคฺคนฺตฺวา ปญฺจวณฺณวลาหกปนฺตึ มทฺทมาโน อาคนฺตฺวา พาราณสิยา อวิทูเร โอตริตฺวา นคราภิมุโข อโหสิ.[๑๐๕]

ตทา ปน เกตุมตีราชธานีนิวาสิกา อิตฺถิปุริสา เตสุ เตสุ ฌาเนสุ นิพฺพตฺตา วิปฺปสนฺน-มธุรสีตโลทกสมฺปุณฺณาสุ ปริสุทฺธเสตปุฬินสมากิณฺณตีรเลขาสุ วิคตกทฺทมรชตโสปานสมากิณฺณ-สุนฺทรติตฺถาสุ หํส-กทมฺพ-การณฺฑว-จกฺกวาก-โปกฺขรสาฏก-อาฏสกุนฺตาทินานาทิชคณาภิสงฺฆุฏฺฐ-ชลตลาสุ อุปฺปล-กุมุท-ปุณฺฑรีก-สตปตฺต-โสคนฺธิก-มนฺทาร-เสวาลาทินานาวิธปทุมาทิสฺฉนฺนาสุ โปกฺขรณีสุ ยถารุจิ นฺหายิตฺวา ทิพฺพคนฺเธหิ วิลิมฺเปตฺวา ทิพฺพปุปฺผานิ ปิฬนฺธิตฺวา กปฺปรุกฺขโต อตฺตโน อตฺตโน รุจิอนุรูปานิ ทิพฺพทุสฺสานิ ปทหิตฺวา ทิพฺพปิฬนฺธเนหิ อตฺตานํ อลงฺกริตฺวา วุตฺตปฺปการํ สุคนฺธสาลิโภชนํ ภุญฺชิตฺวา ฯเปฯ[๑๐๖]

๔) การอธิบายความในลักษณะของบทตั้งและบทขยาย ตามหลักอธิบายในคัมภีร์อรรถ-กถาทั่วไป จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

- ปาฐานุสาริสัมพันธ์ การประกอบความตามลำดับบท
- อุปมาสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงอุปมา
- เหตุสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงเหตุ
- อุปมาเหตุสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงอุปมาและเหตุ

ดังข้อความว่า

ปาฐานุสาริสมฺพนฺโธ	สมฺพนฺโธ อุปมาย จ
เหตุนาปิ จ สมฺพนฺโธ	อุปมาเหตุนาปิ จ
สมฺพนฺธเภทา วิญฺเญยฺยา	จตฺตาโรปิ วิภาวินา.[๑๐๗]

---

[๑๐๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙๓

[๑๐๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙๙

[๑๐๗]ชาลินี. คาถา ๒๕๕.

“การประกอบความตามลำดับบท การประกอบความด้วยอุปมา การประกอบความด้วยเหตุ การประกอบความด้วยอุปมาและเหตุ ผู้มีปัญญาพึงทราบการประกอบความทั้ง ๔ ประเภท”

ตัวอย่างปาฐานุสาริสัมพันธ์ เช่น

อุเปตฺวาติ อุปคนฺตฺวา อุปสงฺกมิตฺวา[๑๐๘] (คำว่า อุเปตฺวา แปลว่า เข้าเฝ้า คือ เข้าไปใกล้)

ตัวอย่างอุปมาสัมพันธ์ เช่น

ปจฺจุปฺปนฺนสญาเณน จกฺขุนา วิย รูปี ทิฏฺจ กตตฺตา ทิฏฺโจ[๑๐๙] (พระองค์ชื่อว่า ทรงเห็น เพราะทำให้เห็นได้ด้วยปัจจุปปันนังสญาณ เหมือนเห็นรูปด้วยจักษุ)

ตัวอย่างเหตุสัมพันธ์ เช่น

เตสเยว ธมฺมานำ อตีตสญาเณน ปากฏำ กตฺวา วิทิตตฺตา ญาโต[๑๑๐] (พระองค์ชื่อว่า ทรงรู้ เพราะทราบชัดธรรมเหล่านั้นทำให้ปรากฏด้วยอดีตังสญาณ)

ตัวอย่างอุปมาเหตุสัมพันธ์ เช่น

จกฺกวตฺติโน จกฺกรตนปวตฺตกปริณายกรตนำ วิย ภควตา ปวตฺติตธมฺมจกฺกานุปวตฺตนโต ธมฺมสฺส เสนาปตีติ ธมฺมเสนาปติ[๑๑๑] (คำว่า ธรรมเสนาบดี คือ จอมทัพแห่งธรรม เพราะเป็นผู้ยังธรรมจักรให้หมุนตามที่พระผู้มีพระภาคทรงให้หมุนไปแล้ว ดุจปริณายกแก้วยังจักรแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิให้หมุนไป)

ในที่บางแห่งท่านผู้รจนาได้แสดงรูปวิเคราะห์และการประกอบบทที่ห่างกัน บทที่สลับที่กัน หรือบทเพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสะโดยประกอบใช้คำว่า สมฺพนฺโธ

ตัวอย่างการแสดงรูปวิเคราะห์ เช่น

โลกนายกนฺติ เอตฺถ สงฺขาโรกาสสตฺตโลเกสุ สุคตินิพฺพานำ สตฺตโลกำ นายตีติ โลกนายโก, ตำ โลกนายกำ[๑๑๒] (ในคำว่า โลกนายกำ นี้ คำว่า โลกนายกะ คือ ผู้นำสัตว์โลกไปสู่สุคติภูมิและนิพพานในสังขารโลก โอกาสโลก และสัตวโลก, [ได้เข้าเฝ้า]พระผู้นำของชาวโลกพระองค์นั้น)

---

[๑๐๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๖

[๑๐๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๔

[๑๑๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๔

[๑๑๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๕

[๑๑๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๖

ตัวอย่างการประกอบบทโดยประกอบใช้คำว่า สมฺพนฺโธ เช่น

สมฺพุทฺธํ ชินํ อุเปหิตีติ สมฺพนฺโธ[๑๑๓] (มีสัมพันธ์[บทที่ห่างกัน]ว่า สมฺพุทฺธํ ชินํ อุเปหิติ (จักเข้าไปเฝ้าพระชินเจ้าผู้ตรัสรู้เอง)

วิธีนำเสนอเนื้อหาดังกล่าวมาแล้ว เป็นขนบนิยมของการอธิบายคัมภีร์อรรถกถาโดยทั่วไป และสมันตภัททิกาก็อธิบายตามขนบนิยมอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ คัมภีร์นี้จึงได้รับยกย่องจากปราชญ์ในสมัยต่อมา ดังจะเห็นได้ว่า แม้ชินาลังการฎีกาก็อ้างถึงข้อความที่เกี่ยวกับมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาทและอนุพยัญชนะ ๘๐ มาจากสมันตภัททิกา

๑๓) ลักษณะภาษาและการประพันธ์

วรรณคดีบาลีมีลักษณะการประพันธ์ ๓ อย่าง คือ ปัชชะ ร้อยกรอง คัชชะ ร้อยแก้ว และวิมิสสะ ผสมลักษณะทั้งสองอย่าง สมันตภัททิกานี้เป็นบทประพันธ์ประเภทวิมิสสะ โดยเน้นร้อยแก้วเป็นหลัก ในที่บางแห่งก็มีคาถาที่ท่านผู้แต่งอ้างเป็นหลักฐานจากพระไตรปิฎกบ้าง คัมภีร์อรรถกถาอื่นบ้าง หรือเป็นคาถาประพันธ์ของท่านผู้แต่งเองบ้าง อนึ่ง คาถาทั้งหมดนั้นเป็นคาถา ๘ พยางค์ที่เรียกว่า อนุฏฐุภาฉันท์ ประเภทวัตตคาถา โดยมีปัฐยาวัตรเป็นส่วนใหญ่

๑๓.๑ ลักษณะภาษาบาลีในคัมภีร์

คัมภีร์นี้มีลีลาการเขียนคล้ายคลึงกับอรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ และท่านพระพุทธทัตตะ โดยมีการเล่าประวัติความเป็นมา การเชื่อมอนุสนธิระหว่างคาถาในอนาคตวงศ์ และการอธิบายบท อรรถ และทั้งบทและอรรถตามสมควร แต่ลักษณะภาษาบาลีของคัมภีร์นี้มีความโดดเด่นในการประกอบใช้ประโยคยาว พร้อมทั้งผูกบทสมาสยาวและบ่อยที่สุดในวรรณกรรมบาลีกว่าอรรถกถาฉบับอื่น

ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างประโยคยาวๆ ที่ผูกสมาสไว้หลายศัพท์ ดังนี้

อยํ ปน กาโย สกฺกายนคโร นาม, โส นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสยมนุสฺสเทวสงฺขาต-ปญฺจคติปจฺจนฺตนิสฺสิโต, เตสุ เตสุ ภเวสุ โยนีสุ คตีสุ วิญฺญาณฏฺฐีตีสุ สตฺตาวาเสสุ คพฺโภกฺกนฺติ-สงฺขาตชาติภเยน พหุตฺราสปตฺโต, อินฺทฺริยปริปากสงฺขาตชราโจเรหิ วิลุมฺปียมาโน, ขนฺธานํ ปฏิปีฬนสภาวพฺยาธิพฺยคฺฆกุลานํ อาวาโส, ขนฺธเภทลกฺขณมจฺจุปพฺพเตหิ นิรนฺตรํ ปริมทฺทโน,

---

[๑๑๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๒

สนฺตานโสสนสภาวโสกสนฺตาปพหุโล, ปริกิตฺเตตฺวา ปริกิตฺเตตฺวา เทวนสงฺขาเตน ปริเทเวน พหุปทฺทโว, กายจิตฺตขนนสภาวนานาทุกฺขโอจรเณหิ สมฺปนฺโน, ปรทุสฺสนสภาเวน โทมนสฺสภเยน อากุลภูโต, ภยสนฺตาปนลกฺขเณน อุปายาสการณิเกน ปีฬากรเณน สกลวฏฺฏทุกฺขสฺส วตฺถุภูโต, รณฺชนสภาวราคหตฺถิกุลานํ อาวาโส, ทุสฺสนสภาวานำ โทสอาสีวิสานำ วมฺมิโก, วิสยมุยฺหนสภาเวหิ โมหมหาภูตคเณหิ อากิณฺโณ, กุชฺฌนลกฺขเณหิ โกธทารุณรกฺขเสหิ อุปเสวิโต, วินนฺธนสภาเวหิ อุปนาหจณฺฑวาเฬหิ พหุลภูโต, ปรกตคุณมกฺขณสภาเวหิ มกฺขกุรูรกุมฺภณฺเฑหิ นิเสวิโต, ยุคคฺคาหสภาเวหิ ปลาสกตกมฺมโจเรหิ อนุสฺจริโต, ปรสมฺปตฺติอุสฺสูยนสภาเวหิ อิสฺสา-อนตฺถกรณปจฺจตฺถิเกหิ อากุโล ฯเปฯ[๑๑๔]

ในตัวอย่างนี้ สมาสที่เกิดจากบทนาม ๒ คำเช่น สกฺกายนคโร = สกฺกาย + นคร, วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ = วิญฺญาณ + ฐิติ, สตฺตาวาเสสุ = สตฺต + อาวาส, ชาติภเย น = ชาติ + ภย

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๓ คำ เช่น พหุตฺราสปตฺโต = พหุ + อุตฺราส + ปตฺต

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๔ คำ เช่น ปลาสกตกมฺมโจเรหิ = ปลาส + กต + กมฺม + โจร

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๕ คำ เช่น อินฺทฺริยปริปากสงฺขาตชราโจเรหิ = อินฺทฺริย + ปริปาก + สงฺขาต + ชรา + โจร

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๖ คำ เช่น สนฺตานโสสนสภาวโสกสนฺตาปพหุโล = สนฺตาน + โสสน + สภาว + โสก + สนฺตาน + พหุล

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๗ คำ เช่น กายจิตฺตขนนสภาวนานาทุกฺขโอจรเณหิ = กาย + จิตฺต + ขนน + สภาว + นานา + ทุกฺข + โอจรเณหิ

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๑๒ คำ เช่น นิรย + ติรจฺฉาน + โยนิ + เปตฺติ + วิสย + มนุสฺส + เทว + สงฺขาต + ปญฺจ + คติ + ปจฺจนฺต + นิสฺสิโต

นอกจากนั้น สมาสที่เกิดจากบทนาม ๑๓ คำเป็นต้นพบในประโยคอื่นจากนี้ เช่น

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๑๓ คำ เช่น กนก-รชต-มณิ-วชิร-มโนสิลา-หริตาล-หิงฺคุลก-อญฺชนาทิ-เนกมณิวรสมุชฺชล = กนก + รชต + มณิ + วชิร + มโนสิลา + หริตาล + หิงฺคุลก + อญฺชน + อาทิ + เนก + มณิ + วร + สมุชฺชล

---

[๑๑๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๑๘ คำ เช่น มยูร-โกญฺจ-กุณาล-คิชฺฌ-จกฺกวาก-หํส-ปีลว-กุกฺกุฏ-จาฏก-วก-ชีวญฺชีว-ทินฺทิภ-สกุนฺตาทิเนกสตสกุนฺตาภิกุชฺชิตํ = มยูร + โกฺจ + กุณาล + คิชฺฌ + จกฺกวาก + หํส + ปีลว +

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๒๔ คำ เช่น ทิรท-หย-ขคฺค-พฺยคฺฆ-ควย-มหึส-โคกณฺณ-สีห-วราห-อิสฺส-ทีปี-อจฺฉ-ตรจฺฉ-ปสท-โรหิต-เอณิ-สรภ-สาขมิคาทิเนกจตุปฺปทานุสญฺจริตํ = ทิรท + หย + ขคฺค + พฺยคฺฆ + ควย + มหึส + โคกณฺณ + สีห + วราห + อิสฺส + ทีปี + อจฺฉ + ตรจฺฉ + ปสท + โรหิต + เอณิ + สรภ + สาขมิค + อาทิ + เนก + จตุปฺ + ปท + อนุสญฺจริตํ

สมาสที่เกิดจากบทนาม ๔๒ คำ เช่น จมฺปก-ปุนฺนาค-สาล-สรฆ-ปาฏลี-วฺชุล-ติลก-มุจลินฺท-อสน-ปนส-ติรีฏ-ภุชปตฺต-อุทุมฺพร-กลินฺทุมฺ-มธุก-ตมาล-กรก-สินฺทุวาร-กุรณฺฑก-พิมฺพิกา-อโสก-ปิยงฺคุ-อมฺพ-ชมฺพุ-ลพุช-จนฺทน-เทวทารุ-โกลิ-ตาครุ-กตก-โจจ-โมจ-เพฬุว-โสณก-อชฺชุน-อินฺทวารุณาทิเนกปาทปคจฺฉสมากิณฺณํ = จมฺปก + ปุนฺนาค + สาล + สรฆ + ปาฏลี + วฺชุล + ติลก + มุจลินฺท + อสน + ปนส + ติรีฏ + ภุชปตฺต + อุทุมฺพร + กลินฺทุมฺ + มธุก + ตมาล + กรก + สินฺทุวาร + กุรณฺฑก + พิมฺพิกา + อโสก + ปิยงฺคุ + อมฺพ + ชมฺพุ + ลพุช + จนฺทน + เทวทารุ + โกลิ + ตาครุ + กตก + โจจ + โมจ + เพฬุว + โสณก + อชฺชุน + อินฺทวารุณ + อาทิ + เนก + ปาทป + คจฺฉ + สมากิณฺณ

นอกจากการผูกบทนามหลายบทเป็นสมาสยาวๆ แล้ว คัมภีร์สมันตภัททิกายังประกอบใช้คำไวพจน์หลากหลาย การใช้คำในลักษณะนี้แสดงถึงความเชี่ยวชาญทางภาษาของท่านผู้แต่ง ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงเปรียบดั่งคลังเก็บคำไวพจน์ของศัพท์บาลี จะเห็นได้ว่า ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระโพธิสัตว์ พบเป็นรูปว่า

- โพธิสตฺโต [๑๑๕]
- พุทฺธพีโช[๑๑๖]
- พุทฺธงฺกุโร[๑๑๗]
- พุทฺธพีชงฺกุโร[๑๑๘]
- มหาสตฺโต[๑๑๙]

---

[๑๑๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๒

[๑๑๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๒

[๑๑๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๕

[๑๑๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๒

- มหาปุริโส[๑๒๐]
- ปุริตปารมี[๑๒๑]

แม้คำไวพจน์ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้า ก็พบหลากหลายเป็นรูปว่า

- ธมฺมราชิสฺสโร[๑๒๒]
- ภควา[๑๒๓]
- สตฺถา[๑๒๔]
- พุทฺโธ[๑๒๕]
- โลกนายก[๑๒๖]
- โลกนาถ[๑๒๗]
- สพฺพญฺญู[๑๒๘]
- ธมฺมราช[๑๒๙]
- ชินุตฺตโม[๑๓๐]
- ตถาคต[๑๓๑]
- สมฺพุทฺโธ[๑๓๒]
- มุนิ[๑๓๓]

---

[๑๑๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖
[๑๒๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๘
[๑๒๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๒
[๑๒๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖
[๑๒๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๗
[๑๒๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๘
[๑๒๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๕
[๑๒๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๔
[๑๒๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๕
[๑๒๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖
[๑๒๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖
[๑๓๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๙
[๑๓๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๓
[๑๓๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๙
[๑๓๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๓

- ชิโน[๑๓๔]
- มหาชิโน[๑๓๕]
- ทสพลสฺส[๑๓๖]
- มหามุนิ[๑๓๗]
- นราสโภ[๑๓๘]
- อมตนฺทโท[๑๓๙]
- โลกคฺโค[๑๔๐]
- วินายโก[๑๔๑]
- สุชาตคฺโค[๑๔๒]

๑๓.๒ ความนิยมในการใช้วิภัตติสำหรับคำบางคำ

คำบางคำที่นิยมใช้ในคัมภีร์นี้ ถือว่าเป็นนวัตกรรมใหม่ของวงการบาลีเป็นอย่างมาก ซึ่งแม้กระทั่งพระอรรถกถาจารย์หรือพระฎีการุ่นหลังยังไม่กล้าใช้เหมือนที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้นิยมใช้ นั่นคือ การประกอบใช้อยุตตสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน หมายความว่า บทสมาสทั่วไปเป็นบทนามตั้งแต่สองบทขึ้นไปเชื่อมเข้าเป็นบทเดียวกันด้วยการลบวิภัตติ แต่อยุตตสมาสเป็นสมาสที่มีบทนามที่ไม่ลบวิภัตติแทรกอยู่ระหว่างบทสมาสที่ลบวิภัตติไปนั้น เช่น

-กฏฺตฺตา จ รูปานำ (กฏฺตารูป) มี จ ศัพท์แทรกอยู่ตรงกลางสมาส เพราะ กฏฺตฺตารูป เป็นคำเดียวกันโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กฏฺตฺตา นิพฺพตฺตมานานิ รูปานิ กฏฺตฺตารูปานิ (กฏัตตารูป คือ รูปที่เกิดขึ้นเพราะทำกรรมไว้แล้ว) ดังปรากฏในคัมภีร์ปัฏฐานว่า กุสลากุสลำ กมฺมำ วิปากานำ ขนฺธานำ

---

[๑๓๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๓
[๑๓๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐
[๑๓๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓๔
[๑๓๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๔
[๑๓๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐
[๑๓๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐
[๑๔๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐
[๑๔๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐
[๑๔๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐

กฏฺตฺตา จ รูปานำ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย[๑๔๓] (กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่วิบากขันธ์และกฏัตตารูปโดยความเป็นกรรมปัจจัย)

-ยถารูเป อทินฺนาทาเน (เพราะถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นใด) พบในคัมภีร์มหาวิภังค์[๑๔๔] คำว่า ยถารูเป (เช่นใด) มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับ อทินฺน ศัพท์ใน อทินฺนาทาเน โดยมีความหมายว่า สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นใด ไม่มีข้อความเนื่องกับ อาทาเน โดยมีความหมายว่าการถือเอาเช่นใด แมคำว่า อาทาเน (การถือเอา) จะเป็นประธานในคำว่า อทินฺนาทาเน เพราะตัปปุริสสมาสมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธานก็ตาม แต่ อทินฺน ศัพท์ก็เข้าสมาสกับ อาทาเน ได้ โดยที่ยังมองหา ยถารูเป อยู่ จะเห็นได้ว่า ในประโยคต่อมาว่า ตถารูปึ ภิกฺขุ อทินฺนำ อาทิยมาโน (ภิกษุถือเอาสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น) คำว่า ตถารูปึ (เช่นนั้น) เป็นวิเสสนะของ ภณฺฑ (สิ่งของ) ที่เกี่ยวกับ อทินฺนำ นอกจากนั้น ตามกฎของการเชื่อมสมาส บทนามที่จะเชื่อมกันต้องมีเนื้อความสัมพันธ์กัน แต่คำว่า อทินฺน มีเนื้อความสัมพันธ์กับ ยถารูเป ไม่มีเนื้อความสัมพันธ์กับ อาทาน จึงไม่อาจเชื่อมสมาสกับ อาทาน ศัพท์ได้ตามหลักภาษาทั่วไป ดังนั้น คำว่า อทินฺนาทาน จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นอยุตตสมาสว่า อทินฺนสฺส อาทานำ อทินฺนาทานำ (การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ชื่อว่า อทินนาทานะ)

-นวำ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภน (อันภิกษุผู้ได้รับจีวรใหม่) พบในคัมภีร์มหาวิภังค์[๑๔๕] คำว่า นวำ เป็นสมาสกับคำว่า จีวรลาเภน แต่แยกออกเป็นสองคำโดยลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย นว ศัพท์ ที่จริงแล้วคำว่า นวจีวรลาภ เป็นคำเดียวกัน เพราะ นว (ใหม่) เป็นวิเสสนะของ จีวร (จีวร) แต่ในที่นี้แยกศัพท์กันโดยมี ปน และ ภิกฺขุนา มาคั่นในระหว่าง

ตัวอย่างของอยุตตสมาสนี้มีนิบาตคือ จ ศัพท์ และนิบาตพร้อมทั้งบทนามคือ ปน ภิกฺขุนา คั่นอยู่ระหว่างสมาส แต่ในสมันตภัททิกาพบอยุตตสมาสที่มีบทนามคั่นอยู่ระหว่างสมาส จัดเป็นนวัตกรรมใหม่ซึ่งไม่พบในวรรณกรรมบาลีคืออรรถกถาและฎีการุ่นหลัง ทั้งนี้คงเป็นเพราะอาจทำให้เข้าใจความหมายได้ยาก แต่ผู้แต่งใช้อย่างนี้เพราะพบเห็นตัวอย่างในพระบาลีดังที่ยกมาแสดงข้างต้น จากการวิจัยพบว่าสมันตภัททิกาประกอบใช้อยุตตสมาสในลักษณะนี้ ๖ แห่ง คือ

---

[๑๔๓]อภิ.ป. (บาลี) ๔๐/๑๓/๖

[๑๔๔]วิ.มหา.(บาลี) ๑/๘๙/๕๙

[๑๔๕]วิ.มหา.(บาลี) ๒/๓๖๘/๒๘๖

-อปฺปสมารมฺภตา-อปฺปฏิชคฺคนตา-ปเรหิ อนุฏฺฐาปนียตา-ครหาอปฺปฏิจฺฉาทนตา-กายสฺส อสนฺถมฺภนตา-อปริคฺคาหกรณตา-เคหาลยปฏิกฺเขปนตา-อนีหรณตา-สปฺปีติกภาวิตา-อนเปกฺขตา-สงฺขาตํ ทสคุณสมนฺนาคตํ รุกฺขมูลํ[๑๔๖]

บทนามว่า ปเรหิ, กายสฺส อยู่คั่นในระหว่างบทสมาสว่า อปฺปสมารมฺภตา + อปฺปฏิชคฺคนตา + อนุฏฺฐาปนียตา + ครหาอปฺปฏิจฺฉาทนตา + อสนฺถมฺภนตา ฯเปฯ สงฺขาตํ ที่จริงแล้ว บทสมาสดังกล่าวอาจแต่งเป็นจุณณิยะตามปกติโดยประกอบใช้ จ ศัพท์และ อิติ ศัพท์ว่า อปฺปสมารมฺภตา อปฺปฏิชคฺคนตา ปเรหิ อนุฏฺฐาปนียตา ครหาอปฺปฏิจฺฉาทนตา กายสฺส อสนฺถมฺภนตา อปริคฺคาหกรณตา เคหาลยปฏิกฺเขปนตา อนีหรณตา สปฺปีติกภาวิตา อนเปกฺขตา จาติ ทสคุณสมนฺนาคตํ รุกฺขมูลํ

-ธนธฺปริคฺคหาภาวตา-อนวชฺชปิณฺฑปาตปริเยสนตา-นิพฺพุตภฺุชนตา-รฏฺฐปีพนาภาวตา-อุปกรเณสุ นิจฺฉนฺทราคตา-โจรวิโลปเน นิพฺภยตา-ราชราชมหามตฺเตหิ อสํสฏฺฐตา-จตูสุ ทิสาสุ อปฺปฏิหตตาสงฺขาตํ อฏฺฐสมณสุขปริวารํ อภิญฺญาสมาปตฺติสงฺขาตํ อุตฺตมวรผลํ[๑๔๗]

บทนามว่า อุปกรเณสุ, โจรวิโลปเน, ราชราชมหามตฺเตหิ และ จตูสุ ทิสาสุ อยู่คั่นในระหว่างบทสมาสว่า นิจฺฉนฺทราคตา + นิพฺภยตา + อสํสฏฺฐตา + อปฺปฏิหตตา ที่จริงแล้ว บทสมาสดังกล่าวอาจแต่งเป็นจุณณิยะตามปกติโดยประกอบใช้ จ ศัพท์และ อิติ ศัพท์ว่า ธนธญฺญปริคฺคหาภาวตา อนวชฺชปิณฺฑปาตปริเยสนตา นิพฺพุตภุญฺชนตา รฏฺฐปีพนาภาวตา อุปกรเณสุ นิจฺฉนฺทราคตา โจรวิโลปเน นิพฺภยตา ราชราชมหามตฺเตหิ อสํสฏฺฐตา จตูสุ ทิสาสุ อปฺปฏิหตตา จาติ อฏฺฐสมณสุขปริวารํ อภิญฺญาสมาปตฺติสงฺขาตํ อุตฺตมวรผลํ

-พาหิรกวตฺถุทานวเสน ปารมิตา-องฺคปริจฺจาควเสน อุปปารมิตา-ชีวิตปริจฺจาควเสน ปรมตฺถปารมิตาภาวํ[๑๔๘]

บทนามว่า องฺคปริจฺจาควเสน และ ชีวิตปริจฺจาควเสน อุปกรเณสุ อยู่คั่นในระหว่างบทสมาสว่า ปารมิตา + อุปปารมิตา + ปรมตฺถปารมิตาภาวํ ที่จริงแล้ว บทสมาสดังกล่าวอาจแต่งเป็นจุณณิยะตามปกติโดยประกอบใช้ จ ศัพท์ว่า พาหิรกวตฺถุทานวเสน ปารมิตาย องฺคปริจฺจาควเสน อุปปารมิตาย ชีวิตปริจฺจาควเสน จ ปรมตฺถปารมิตาย ภาวํ

---

[๑๔๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๘

[๑๔๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๘

[๑๔๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๔

- มาลามิลายน-วตฺถกิลิสฺสน-กจฺเฉหิ เสทา มุจฺจน-สรีเร ทุพฺพณฺณิย-อาสเนนาภิรมน-สงฺขาเตสุ ปญฺจสุ ปุพฺพนิมิตฺเตสุ[๑๔๙]

บทนามว่า กจฺเฉหิ, เสทา, สรีเร และ อาสเนน อยู่คั่นในระหว่างบทสมาสว่า มิลายน + มุจฺจน + ทุพฺพณฺณิย + อภิรมน ที่จริงแล้ว บทสมาสดังกล่าวอาจแต่งเป็นจุณณิยะตามปกติโดยประกอบใช้ จ ศัพท์และ อิติ ศัพท์ว่า มาลามิลายนํ วตฺถกิลิสฺสนํ กจฺเฉหิ เสทา มุจฺจนํ สรีเร ทุพฺพณฺณิยํ อาสเนนาภิรมนญฺจาติ ปญฺจสุ ปุพฺพนิมิตฺเตสุ

- อญฺญาณํ อวินฺทิยํ วินฺทาปนวินฺทิยํ นวินฺทาปนอนฺตวิรหิตสํสาเร ชวนจตุสจฺจาทิกํ อวิทิตกรณอวิชฺชมาเน ชวนวิชฺชมาเน อชวนวเสน[๑๕๐]

บทนามว่า อนฺตวิรหิตสํสาเร, จตุสจฺจาทิกํ, อวิชฺชมาเน และ วิชฺชมาเน อยู่คั่นในระหว่างบทสมาสว่า ชวน + อวิทิตกรณ + ชวน + อชวนวเสน ที่จริงแล้ว บทสมาสดังกล่าวอาจแต่งเป็นจุณณิยะตามปกติโดยประกอบใช้ จ ศัพท์ว่า อาณํ อวินฺทิยํ วินฺทาปนสฺส, วินฺทิยํ นวินฺทาปนสฺส, อนฺตวิรหิตสํสาเร ชวนสฺส, จตุสจฺจาทิกํ อวิทิตกรณสฺส, อวิชฺชมาเน ชวนสฺส, วิชฺชมาเน จ อชวนสฺสวเสน

- กุมฺภการกตภาชนปริปกฺกผลสาขคฺเค ฐิตอุสฺสาว-อารคฺเค สาสปาทโย[๑๕๑]

บทนามว่า อารคฺเค อยู่คั่นในระหว่างบทสมาสว่า อุสฺสาว + สาสปาทโย ที่จริงแล้ว บทสมาสดังกล่าวอาจแต่งเป็นจุณณิยะตามปกติโดยประกอบใช้ จ ศัพท์และ อิติ ศัพท์ว่า กุมฺภการกต-ภาชนปริปกฺกผลสาขคฺเค ฐิตอุสฺสาโว อารคฺเค สาสโป จาติอาทโย

ลักษณะของอยุตตสมาสข้างต้น ท่านพระพุทธัปปิยะอธิบายไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

เย อิธ อวิหิตลกฺขณา นาม นิปาโตปสคฺคา, เตสํ “นามานํ สมาโส”ติ โยควิภาเคน สมาโส ทฏฺพฺโพ. ยถา อปุนเคยฺยา คาถา, อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ, อสฺสทฺธโภชี, อลวณโภชีติอาทีสุ อยุตฺตตฺถตฺตา นจาเน สมาโส.[๑๕๒]

---

[๑๔๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๒

[๑๕๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๕๖

[๑๕๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๓-๑๔๔

[๑๕๒]รูป. สูตร ๓๔๗

คำนาม, นิบาต และอุปสรรคเหล่าใด ไม่มีสูตรกำหนดไว้[ให้กระทำเป็นสมาส]ในคัมภีร์กัจจายนะนี้ พึงทราบว่าเป็นสมาสด้วยการแบ่งสูตร[ให้เหลือ]ว่า นามานำ สมาโส (กลุ่มบทของคำนาม ชื่อว่า สมาส)

เช่น

ไม่เป็นสมาสด้วยสูตรอื่น[นอกเหนือจากการแบ่งสูตร] เพราะมีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า

อปุนเคยฺยา คาถา (คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ)

อจนฺทมุลฺโลกิกานิ มุขานิ (ใบหน้าที่ไม่แหงนดูดวงจันทร์) [คือ ใบหน้าของนางสนมที่อยู่แต่ในพระราชวัง ไม่มีโอกาสออกนอกพระราชวังเพื่อชมโลกภายนอก เหมือนคำไทยว่า ไม่เห็นแสงเดือนแสงตะวัน]

อสฺสทฺธโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเซ่น)

อลวณโภชี (ผู้ไม่บริโภคเกลือ)

พระคันธสาราภิวงศ์อธิบายไว้ในปทรูปสิทธิมัญชรี[๑๕๓]ว่า การเชื่อมสมาสที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์[๑๕๔]ว่า นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ (กลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันของคำนาม ชื่อว่า สมาส) ต้องมีเนื้อความสัมพันธ์กัน แต่มีสมาสบางอย่างที่เนื้อความของบทหน้าและบทหลังไม่สัมพันธ์กัน ซึ่งจะกระทำเป็นสมาสด้วยสูตรดังกล่าวมิได้ ท่านจึงให้ตัดสูตรให้เหลือ ๒ บทว่า นามานำ สมาโส (กลุ่มบทของคำนาม ชื่อว่า สมาส) สมาสประเภทนี้มีชื่อเรียกในไวยากรณ์สันสกฤตและคัมภีร์ฎีกาว่า อยุตตสมาส หรืออสมัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน ดังตัวอย่างข้างต้นที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น ปุน คียตีติ อปุนเคยฺยา (คาถาที่ไม่พึงสวดซ้ำ)

- น จนฺทำ อุลฺโลเกนฺตีติ อจนฺทมุลฺโลกิกานิ (ใบหน้าที่ไม่แหงนดูดวงจันทร์)

- น สทฺธำ ภุญฺชตีติ อสฺสทฺธโภชี (ผู้ไม่บริโภคเครื่องเซ่น)

- น ลวณำ ภุญฺชตีติ อลวณโภชี (ผู้ไม่บริโภคเกลือ)

---

[๑๕๓]เล่ม ๒ คำอธิบายสูตร ๓๔๗.

[๑๕๔]สูตร ๓๓๑.

จะเห็นได้ว่า น ศัพท์ไม่มีเนื้อความสัมพันธ์กับ ปุน, จนฺท, สทฺธ และ ลวณ แต่อาจเชื่อมสมาสกับบทเหล่านั้นได้ จึงถือว่าเป็นอยุตตสมาส นอกจากนั้น แม้บทสมาสที่มีนิบาตหรือบทนามคั่นอยู่ตรงกลาง ก็จัดว่าเป็นอยุตตสมาสเช่นเดียวกัน ดังที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้น

๑๓.๓ ประโยคและสำนวนภาษา

ในภาษาบาลี กลุ่มบทที่สัมพันธ์กันด้วยอำนาจการกชื่อว่า ประโยค ส่วนสำนวนคือถ้อยคำหรือข้อความที่กล่าวสืบต่อกันมาช้านานแล้ว มีความหมายไม่ตรงตามตัวหรือมีความหมายอื่นแฝงอยู่

ประโยคหมายเอากลุ่มบทตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันด้วยองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ

(๑) กริยาอาขยาต

(๒) การก ๑ บทเป็นอย่างต่ำ

ดังข้อความว่า

เอกาขฺยาโต ปทจโย สิยา วากยํ สการโก.[๑๕๕]

กลุ่มบทที่มีกริยาอาขยาต ๑ บท พร้อมด้วยการก ชื่อว่า ประโยค

เช่น ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ในอุทาหรณ์นี้ คำว่า ปุริโส เป็นกัตตุการก คำว่า มคฺคํ เป็น กรรมการก ส่วนคำว่า คจฺฉติ เป็น กริยาอาขยาต กัตตุวาจก กลุ่มบททั้งสามนั้นมีความเกี่ยวเนื่องกันโดยเป็นผู้ทำกริยา สิ่งที่ถูกกระทำ และการกระทำ มีองค์ประกอบครบตามกำหนดโดยทั่วไปของประโยค จึงเรียกว่า ประโยค

อนึ่ง ในบาทคาถาว่า เอกาขฺยาโต ปทจโย นี้ ท่านกล่าวไว้โดยอุปลักขณนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่หมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (ราชกุมารได้รับเศวตฉัตรแล้ว) คำนี้ยังหมายถึงราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย ดังนั้น มิใช่แต่กริยาอาขยาตเท่านั้นที่ใช้เป็นกริยาคุมพากย์ได้ แต่กริยากิตก์ก็สามารถใช้คุมพากย์ได้เช่นกัน ดังข้อความว่า

---

[๑๕๕] ธาน. คาถา ๑๐๖

อาขฺยาตคฺคหณญฺเจตฺถ กฺริยาสทฺโทปลกฺขณํ, เตน เทวทตฺโต กฏุ กตวา อิจฺจาทีนิปิ วากฺยํ นาม สิยา.[๑๕๖]

อนึ่ง อาขฺยาต ศัพท์ในที่นี้เป็นเครื่องหมายของกริยาศัพท์ ดังนั้น แม้กลุ่มบทเป็นต้นว่า เทวทตฺโต กฏุ กตวา (เทวทัตกระทำเสื่อแล้ว) จึงชื่อว่า ประโยค

เช่น เทวทตฺโต กฏุ กตวา (เทวทัตกระทำเสื่อแล้ว)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า เทวทตฺโต เป็นกัตตุการก คำว่า กฏุ เป็นกรรมการก ส่วนคำว่า กตวา เป็นกริยากิตก์ กัตตุวาจก กลุ่มคำทั้งสามนี้มีความเกี่ยวเนื่องกัน มีองค์ประกอบครบตามกำหนดโดยทั่วไปของประโยค จึงเรียกว่า ประโยค

อีกอย่างหนึ่ง พระฎีกาจารย์ได้แสดงคำจำกัดความของคำว่า ประโยค ดังนี้

สาขฺยาตํ สาพฺยยํ สการกํ สวิเสสนํ วากฺยนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๑๕๗]

พึงทราบว่ากลุ่มบทที่มีอาขยาต อัพยยะ [อุปสรรคและนิบาต] การก และวิเสสนะ ชื่อว่า ประโยค (พากย์)

ข้อความในคัมภีร์ฎีกานี้ชี้ให้เห็นว่า คำว่า ประโยค หมายเอากลุ่มบทที่มีเนื้อความสัมพันธ์กันด้วยองค์ประกอบ ๔ ส่วน คือ

(๑) กริยาอาขยาต (หมายรวมถึงกริยากิตก์อีกด้วย)

(๒) อัพยยะ คือ อุปสรรคและนิบาต

(๓) การก คือ บทที่ลงวิภัตตินามแล้วมีกัตตุการกเป็นต้น

(๔) วิเสสนะ ได้แก่ บทขยายของบทนามเพื่อแสดงคุณลักษณะเป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

โส ปน ยสฺมา ตาทิสกสฺส สตฺถุโน อุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนํ จตุวีสติยา พุทฺธานญฺจ วํสํ วณฺณิยมาโน สุสมฺพุทฺโธ ปริปุณฺโณ สุปากโฏ โหติ.[๑๕๘]

---

[๑๕๖]ธาน. ฎี. คำอธิบายคาถา ๑๐๖

[๑๕๗]เนตฺติ.ฎี. หน้า ๔๒

[๑๕๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙

อนึ่ง เนื้อความที่ข้าพเจ้าแสดงเรื่องของพระศาสดาผู้ทรงแสดงวงศ์นั้นแล้วจึงอธิบายวงศ์ของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น เป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายบริบูรณ์ชัดเจนดี

ประโยคนี้จำแนกเป็น

(๑) กริยาอาขยาต ได้แก่ โหติ

(๒) อัพยยะ ได้แก่ ปน และ จ นิบาต

(๓) การก คือ โส ยสฺมา สตฺถุ อุปฺปตฺตึ จตุวีสติยา พุทธานำ วำสำ วณฺณิยมาโน สุสมฺพุทฺโธ ปริปุณฺโณ สุปากโฏ

(๔) วิเสสนะ ได้แก่ ตำเทสกสฺส และ ทีปงฺกรทีนำ จตุวีสติยา

จะเห็นได้ว่า ในประโยคบาลีหนึ่งๆ จะมีองค์ประกอบทั้ง ๔ ปรากฏมากบ้าง น้อยบ้างตามสมควรแก่เนื้อความในที่นั้นๆ

ประโยคในภาษาบาลีนั้นจำแนกออกเป็น ๑๒ ประเภทตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์คันถาภรณะ[๑๕๕]ดังนี้

๑. วิตถาระ ประโยคขยายความ
๒. วากยารัมภะ ประโยคแสดงความสืบเนื่อง
๓. การณะ ประโยคที่แสดงเหตุ
๔. ผล ประโยคที่แสดงผล
๕. วิเสสะ ประโยคที่แสดงความพิเศษ
๖. ตัปปากฏิกรณะ ประโยคขยายความด้วยอุปมา
๗. ทัฬหีกรณะ ประโยคที่ย้ำความของประโยคหน้า
๘. ปักขันตระ ประโยคที่แสดงข้อความฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรก
๙. อันวยะ ประโยคที่แสดงการคล้อยตาม
๑๐. พยติเรกะ ประโยคที่แสดงการปฏิเสธ
๑๑. สัมภาวนา ประโยคที่แสดงการชมเชย
๑๒. ครหา ประโยคที่แสดงการตำหนิ

[๑๕๕]คนฺถา. คาถา ๑๑-๓๖.

ประโยคเหล่านี้เป็นเครื่องแสดงเนื้อความที่คันถรจนาจารย์ต้องการสื่อถึงความพิสดาร เป็นต้นแก่ผู้อ่าน ผู้วิจัยขอนำเสนอพอเป็นแนวทางศึกษา ดังต่อไปนี้

๑. วิตถาระ ขยายความ คือ อธิบายเนื้อความของประโยคหน้า หมายความว่า คันถรจนาจารย์มักกล่าวเนื้อความโดยย่อในประโยคหน้าไว้ แล้วจึงขยายเนื้อความนั้นด้วยประโยคหลังต่อมา ประโยคหน้าที่กล่าวเนื้อความไว้อย่างย่นย่อ เรียกว่า ประโยคสังเขปะ ส่วนประโยคหลังที่ท่านอธิบายแจกแจงรายละเอียดออกไปนี้ เรียกว่า ประโยควิตถาระ คือ ประโยคที่ขยายความของประโยคหน้า โดยขยายเหตุ, ขยายกริยา หรือขยายบทนามอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่มีปรากฏในประโยคหน้า ดังข้อความว่า

สงฺเขเปเนว ปุพฺพตฺโถ ปจฺฉิเมน วิตฺถาริโต
หิสทฺโท โชตโก วุตฺโต สาขาภงฺคสโม หิ โส.[๑๖๐]

“เนื้อความที่ท่านกล่าวไว้โดยย่อในประโยคหน้า แล้วขยายความไว้ด้วยประโยคหลัง หิ ศัพท์[ที่กล่าวในประโยคหลังนั้น] เรียกว่า วิตถารโชตกะ หิ ศัพท์ดังกล่าวนั้นเหมือนกับกิ่งไม้ที่ถูกหักไว้[ริมทางเพื่อบอกหนทาง]”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสังเขปะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิตถาระมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวิตถาระนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวิตถาระให้ปรากฏชัด เรียกว่า วิตถารโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา (ดูบทที่ ๒ หน้า ว่า

ก. อุคฺฆฏิตญฺญวิปฺจิตญฺญเนยฺเยสุ ตีสุ โพธิสตฺเตสุ อุคฺฆฏิตญฺญโพธิสตฺโต อโหสิ (เป็นพระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ในบรรดาพระโพธิสัตว์ ๓ จำพวก คือ พระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ พระวิปัญจิตัญญูโพธิสัตว์ และพระเนยยโพธิสัตว์)

ข. ตโย หิ โพธิสตฺตา อุคฺฆฏิตญฺญ, วิปฺจิตญฺญ, เนยฺโยติ. ตตฺถ อุคฺฆฏิตญฺญ ปญฺญาธิโก, วิปฺจิตญฺญ สทฺธาธิโก, เนยฺโย วีริยาธิโก. อุคฺฆฏิตญฺญุโน กปฺปสตสหสฺสาธิกา จตฺตาโร อสงฺเขฺยยฺยา ปารมิโย. วิปฺจิตญฺญุโน ตเถว อฏฺฐ อสงฺเขฺยยฺยา ปารมิโย. เนยฺยสฺส ตเถว โสฬส อสงฺเขฺยยฺยา ปารมิโย. (กล่าวโดยละเอียดว่า พระโพธิสัตว์นั้นมี ๓ จำพวก คือ อุคฆฏิตัญญู เป็นผู้ยิ่งด้วยปัญญา บำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป, วิปัญจิตัญญู เป็นผู้ยิ่งด้วยศรัทธา บำเพ็ญบารมี ๘ อสงไขยกับอีกแสนกัป และเนยยะ เป็นผู้ยิ่งด้วยความเพียร บำเพ็ญบารมี ๑๖ อสงไขยกับอีกแสนกัป ใน

---

[๑๖๐]คนฺถา. คาถา ๑๐.

พระโพธิสัตว์ ๓ จำพวกนั้น โปรดทราบว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเป็นอุคฆฏิตัญญูผู้ยิ่งด้วยปัญญา ทรงบำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป)

ประโยค ก. กล่าวโดยสังเขปว่า เป็นพระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ในบรรดาพระโพธิสัตว์ ๓ จำพวกมีพระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ เป็นต้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสังเขปะ

ประโยค ข. อธิบายพระโพธิสัตว์ทั้ง ๓ ประเภทนั้นว่ามีลักษณะต่างกันในการสร้างบารมีที่ยาวนานต่างกัน ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิตถาระ หิ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ

๒. วากยารัมภะ แสดงการสืบเนื่องประโยค คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อให้มีเนื้อความแจ่มแจ้งขึ้น หรือเพื่อแก้ความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะยังกล่าวไม่จบความ หมายความว่า คันถรจนาจารย์มักกล่าวข้อความที่ไม่แจ่มแจ้งชวนสงสัยไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงข้อความตอบข้อสงสัยนั้น ทำให้ข้อความแจ่มแจ้งขึ้น ประโยคหน้าที่กล่าวข้อความไม่แจ่มแจ้งเรียกว่า ประโยคอารัทธะ คือ ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน, ประโยคขึ้นต้น ประโยคหลังที่เนื่องกับประโยคหน้า เรียกว่า ประโยควากยารัมภะ คือ ประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ปุพฺเพ วุตฺตสฺเสวตฺถสฺส โจทนาปิ สิยา ปุน
ยํ ปรํ วตฺตุกามสฺส วากฺยารมฺโภติ ภาสิโต.[๑๖๑]

“เมื่ออาจมีความสงสัยในเนื้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า หิ ศัพท์อันบุคคลผู้ต้องการกล่าวประโยคหลัง[ประกอบไว้เพื่อแก้ความสงสัยนั้น] เรียกว่า วากยารัมภโชตกะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอารัทธะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควากยารัมภะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวากยารัมภะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวากยารัมภะให้ปรากฏชัด เรียกว่า วากยา-รัมภโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๖๒]ว่า

ก. เอวํ ตาเวตฺถ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ (โดยประการดังนี้ โปรดทราบเนื้อความของศัพท์ในคำว่าอนาคตวงศ์นี้ก่อน)

---

[๑๖๑] คนฺถา. คาถา ๑๑.

[๑๖๒] ดูบทที่ ๒ หน้า ๙

ข. อยํ ปน อนาคตวํโส เกน เทสิโต. กตฺถ เทสิโต. กทา เทสิโต. กสฺส ปุจฺฉา. กึ อารพฺภ เทสิโตติ (ถามว่า : คัมภีร์อนาคตวงศ์นี้ ใครแสดงไว้ แสดงที่ไหน เมื่อไร ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา และแสดงปรารภใคร)

ประโยค ก. กล่าวว่า โดยประการดังนี้ โปรดทราบเนื้อความของศัพท์ในคำว่าอนาคตวงศ์นี้ก่อน ประโยคนี้ยังไม่แจ่มแจ้ง เพราะแสดงเพียงรูปวิเคราะห์ ยังไม่ได้กล่าวว่าใครแสดงคัมภีร์อนาคตวงศ์นี้เป็นต้น จึงเป็นประโยคอารัทธะ

ประโยค ข. กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อทำให้เนื้อความแจ่มแจ้งว่า ใครแสดงคัมภีร์อนาคตวงศ์นี้เป็นต้น ในลักษณะปุจฉาและวิสัชนา ประโยคนี้จึงเป็นประโยควากยารัมภะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่วากยารัมภโชตกะ

๓. การณะ แสดงเหตุ หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงผลไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงเหตุของผลนั้น ประโยคทั้งสองนี้เป็นเหตุเป็นผลกันโดยมีประโยคที่แสดงผลอยู่หน้า และประโยคที่แสดงเหตุอยู่หลัง ประโยคหน้าที่แสดงผล เรียกว่า ประโยคผล ประโยคหลังที่แสดงเหตุ เรียกว่า ประโยคการณะ คือ ประโยคที่แสดงเหตุของบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือแสดงเหตุของประโยคหน้าทั้งหมดก็ได้ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ผเล จ ปฐมํ วุตฺเต กีทิสํ ตสฺส การณํ
ปุจฺฉิตฺวา กถนํ ตสฺส ปจฺฉิมํ การณํ ภเว.[๑๖๓]

“เมื่อท่านกล่าวผลไว้ก่อน แล้วถามถึงเหตุของผลนั้นว่าเป็นอย่างไร ประโยคหลังที่กล่าวเหตุ[ของผล]นั้น เรียกว่า ประโยคการณะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคผล ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคการณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถเหตุนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถเหตุให้ปรากฏชัด เรียกว่า การณโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันต-ภัททิกา[๑๖๔]ว่า

ก. อวิชฺชาสงฺขาเรสุ คหิเตสุ ตณฺหุปาทานภวา คหิตา โหนฺติ อวิชฺชาสงฺขารานํ ตณฺหุปาทานภวานํ จ กมฺมกิเลสตฺตา เหตุตฺตา จ (เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอวิชชาและสังขาร

---

[๑๖๓]คนฺถา. คาถา ๑๒.

[๑๖๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๐

ก็เป็นอันแสดงตัณหา อุปาทาน และภพ เพราะอวิชชาและสังขาร พร้อมทั้งตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นกรรม กิเลส และเหตุ)

ข. น หิ อวิชฺชาย วินา ตณฺหุปาทานานํ ปวตฺติ อตฺถิ, สงฺขารโต อฺโ กมฺมภโวติ (เนื่องจากตัณหาและอุปาทานย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากอวิชชา กรรมภพอื่นจากสังขารก็หามีไม่)

ประโยค ก. กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอวิชชาและสังขาร ก็เป็นอันแสดงตัณหา อุปาทาน และภพ เพราะอวิชชาและสังขาร พร้อมทั้งตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นกรรม กิเลส และเหตุ ประโยคนี้เป็นประโยคผล เพราะท่านจะแสดงเหตุในประโยคถัดไป

ประโยค ข. แสดงเหตุในการที่อวิชชาและสังขาร พร้อมทั้งตัณหา อุปาทาน และภพ เป็นกรรม กิเลส และเหตุ ประโยคนี้จึงเป็นประโยคการณะ หิ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่การณโชตกะ

๔. ผล แสดงผล หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงเหตุไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงผลของเหตุนั้น ประโยคทั้งสองนี้เป็นเหตุเป็นผลกันโดยมีประโยคที่แสดงเหตุอยู่หน้า และประโยคที่แสดงผลอยู่หลัง ประโยคหน้าที่แสดงเหตุ เรียกว่า ประโยคการณะ ประโยคหลังที่แสดงผล เรียกว่า ประโยคผล คือ ประโยคที่แสดงผลของบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือแสดงผลของประโยคหน้าทั้งหมดก็ได้ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ปุพฺเพ จ การเณ วุตฺเต เอตญฺจ กึผลํ อิติ
ปุจฺฉิตฺวา กถนํ ตสฺส ปจฺฉิมํ ผลภาสนํ.[๑๖๕]

“เมื่อท่านกล่าวเหตุไว้ในประโยคหน้า แล้วถามถึงเหตุนั้นว่ามีผลอย่างไร ประโยคหลังที่กล่าวถึงผล[ของเหตุ]นั้นเรียกว่า ประโยคผล”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคเหตุ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคผลมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถผลนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถผลให้ปรากฏชัด เรียกว่า ผลโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันต-ภัททิกา[๑๖๖]ว่า

---

[๑๖๕]คนฺถา. คาถา ๑๓.

[๑๖๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๓

ก. ตตฺถ วสฺสสตสหสฺสุทฺโธ วสฺสสตูโน จ กาโล อกาโล ชรามรณาทีนํ อปฺปายนตฺตา กิเลสสุสฺสนนฺตฺตา จ (ในมหาวิโลกนะ ๕ นั้น กาลที่มนุษย์มีอายุสูงกว่าแสนปี ไม่เป็นกาลอันสมควร เพราะชราและมรณะเป็นต้นไม่ประจักษ์ชัดเจน และกาลที่มนุษย์มีอายุต่ำกว่าร้อยปี ก็ไม่เป็นกาลอันสมควร เพราะมวลมนุษย์มีกิเลสหนาแน่น)

ข. ตสฺมา วสฺสสตปริจฺฉินฺนํ กาลมทกฺขิ (ดังนั้น พระมหาบุรุษจึงพิจารณาถึงกาลที่กำหนดด้วยร้อยปี)

ประโยค ก. กล่าวถึงเหตุว่า กาลที่มนุษย์มีอายุสูงกว่าแสนปี ไม่เป็นกาลอันสมควร เพราะชราและมรณะเป็นต้นไม่ประจักษ์ชัดเจน และกาลที่มนุษย์มีอายุต่ำกว่าร้อยปี ก็ไม่เป็นกาลอันสมควร เพราะมวลมนุษย์มีกิเลสหนาแน่น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคการณะ

ประโยค ข. กล่าวถึงผลว่า พระมหาบุรุษจึงพิจารณาถึงกาลที่กำหนดด้วยร้อยปี ประโยคนี้จึงเป็นประโยคผล

๕. วิเสสะ แสดงความพิเศษ หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงข้อความอย่างทั่วๆ ไปเป็นสามัญไม่เจาะจง แล้วกล่าวประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าโดยเจาะจง ประโยคหน้าที่กล่าวความจริงโดยทั่วๆ ไป เรียกว่า ประโยคสามัญญะ คือ ประโยคที่แสดงเนื้อความสามัญทั่วไป ส่วนประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าโดยเจาะจง เรียกว่า ประโยควิเสสะ คือ ประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะของประโยคหน้า โดยกล่าวเจาะจงลงไปให้เห็นชัด ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

สามฺแนว ปุพฺพตฺเถ เภทนํ ยตฺถ ตสฺส หิ
วิเสสวจนํ ตํ หิ โชตกาว นิปาตกา.[๑๖๗]

“เมื่อเนื้อความของประโยคหน้าถูกกล่าวโดยสามัญไม่เจาะจง ประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะนั้น เรียกว่า ประโยควิเสสะ นิบาต[ที่ใช้ในประโยคหลัง]เป็นสิ่งที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้น”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสามัญญะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิเสสะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวิเสสะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวิเสสะให้ปรากฏชัด เรียกว่า วิเสสโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๖๘]ว่า

---

[๑๖๗]คนฺถา. คาถา ๑๔.

[๑๖๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๔๓

ก. สพฺพา จตฺตาลีสสหสฺสมตฺตา ขตฺติยกญฺญา อเหสุ (พระราชธิดาทุกพระองค์เป็นขัตติยกัญญามีจำนวน ๔ หมื่นพระองค์)

ข. พิมฺพาเทวี ปน อคฺคมเหสี (แต่พระนางพิมพาเทวีทรงเป็นอัครมเหสี)

ประโยค ก. กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า พระราชธิดาทุกพระองค์เป็นขัตติยกัญญามีจำนวน ๔ หมื่นพระองค์ ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสามัญญะ

ประโยค ข. กล่าวระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า ในพระราชธิดาเหล่านั้น พระนางพิมพาเทวีทรงเป็นอัครมเหสี ประโยคนี้จึงเป็นประโยควิเสสะ ปน ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่วิเสส-โชตกะ

๖. ตัปปากฏีกรณะ ขยายความให้ชัดเจนด้วยการอุปมาเปรียบเทียบ หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่ไม่ชัดเจนขึ้นก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจนด้วยการกล่าวเปรียบเทียบ ประโยคหน้าที่มีเนื้อความไม่ปรากฏชัด เรียกว่า ประโยคอปากฏะ ส่วนประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจน เรียกว่า ประโยคตัปปากฏีกรณะ คือ ประโยคที่อธิบายความให้ชัดเจน ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ปุพฺเพ อปากเฏเยว อุปมาทีหิ ยํ ปน
ปากฏึ กรณึ ตสฺส ตปฺปากฏีกรนามกนฺ.[๑๖๕]

“เมื่อประโยคหน้ามีเนื้อความที่ไม่ชัดเจน แต่ประโยคหลังแสดงเนื้อความนั้นให้ชัดเจนด้วยบทอุปมาเป็นต้น ประโยคหลังนั้นมีชื่อว่า ตัปปากฏีกรณะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอปากฏะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคตัปปากฏีกรณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถตัปปากฏีกรณะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถตัปปากฏีกรณะให้ปรากฏชัด เรียกว่า ตัปปากฏีกรณโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๗๐]ว่า

ก. นาคสทิสตฺตา นาโค. ยถา พฺยคฺโฆติ (พระชินเจ้าชื่อว่า ผู้ประเสริฐ <นาคะ> เพราะเป็นเช่นกับพญาช้าง ดังคำว่า พฺยคฺโฆ [ในประโยคว่า ยถา ปุริสพฺยคฺโฆ <บุรุษผู้เปรียบดั่งพยัคฆ์>, มุนิปุงฺคโว <มุนีผู้เปรียบดั่งพญาวัว>)

---

[๑๖๕]คนฺถาภรณ. คาถา ๑๕.

[๑๗๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๘

ข. ยถา หิ หตฺถินาคสฺส จตฺตาโร ปาทา โหนฺติ, เอโก หตฺโถ, เทฺว เสตทนฺตา, มหาคีวา มหนฺโต สิโร โคจรวีมํสกมุขรํ โคจรปกฺขิปนมหากุจฺฉิ มกฺขิกาทิปลาปนวาลธิ จ โหติ. เอวํ สพฺพญฺญุ-มหานาคสฺส สีลกรุณาธุตงฺคอริยมคฺคา จตฺตาโร ปาทา. อจลมหาสทฺธา หตฺโถ. โสมนสฺสวิสิฏฺฐา ปริ-สุทฺธา ฉพงฺคุเปกฺขา เสตทนฺตา. สติ มหาคีวา. วิตฺถตมหาปญฺญา สิโร. ธมฺมจินฺตนาปญฺญา มุขรํ. อภิญฺญาทิเนกคุณโคจรปกฺขิปนจตุตฺถฌานสมาธิ มหากุจฺฉิ. ติวิธปวิเวโก สลฺลกิเลสุปธิมกฺขิก-ปลาปนวาลธิ (อุปมาว่าพญาช้างมี ๔ เท้า ๑ งวง งาขาวคู่หนึ่ง คอใหญ่ หัวใหญ่ ปากกว้างเพื่อหากิน อาหาร ท้องใหญ่สำหรับใส่อาหาร และมีหางสำหรับไล่แมลงวันเป็นต้น ฉันใด พญาช้างคือพระสัพพัญญูก็ทรงมีสิ่งเหล่านี้ คือ ศีล กรุณา ธุดงค์ และอริยมรรค เป็นเท้าทั้ง ๔, ศรัทธาอันยิ่งใหญ่ไม่หวั่นไหว เป็นงวง, ฉพังคุเบกขา (อุเบกขาที่มีองค์ ๖) อันบริสุทธิ์ต่างไปจากโสมนัส เป็นงาขาว, สติ เป็นคอใหญ่, ปัญญาที่ยิ่งใหญ่ไพศาล เป็นหัว, ปัญญาที่ตรึกตรองธรรม เป็นปากกว้าง, สมาธิในรูปฌาน ๔ อันรับเอาอาหารคือคุณเป็นอเนกมีอภิญญาเป็นต้น เป็นท้องใหญ่, วิเวก ๓ เป็นหางไล่แมลงอันเช่นกับอุปธิคือกิเลสที่เปรียบเหมือนลูกศร)

ประโยค ก. กล่าวว่า คำว่า นาค มีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตว่า นาโค วิยาติ นาโค ประโยคนี้ยังมีข้อความไม่ชัดเจน เพราะไม่มีคำเปรียบเทียบว่าพระชินเจ้าเหมือนกับพญาช้างอย่างไร ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอปากฏะ

ประโยค ข. กล่าวเนื้อความนั้นให้ชัดเจนขึ้น โดยเปรียบว่าศีล กรุณา ธุดงค์ และอริยมรรค เป็นเท้าทั้ง ๔ ดังนี้เป็นต้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคตัปปากฏิกรณะ หิ ศัพท์ทำหน้าที่ตัปปากฏิ-กรณโชตกะ

๗. ทัฬหีกรณะ ย้ำความของประโยคหน้าตามความเหมาะสมหรืออ้างสาธก หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่ไม่แน่นอนขึ้นก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่ย้ำเนื้อความที่กล่าวในประโยคหน้าให้หนักแน่นขึ้น ประโยคหน้าที่ยังกล่าวไว้ไม่แน่นอน เรียกว่าประโยคทัฬหิยะ คือ ประโยคที่ควรย้ำความ ส่วนประโยคหลังที่ย้ำเนื้อความที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ประโยคที่ย้ำเนื้อความของประโยคหน้าให้หนักแน่นโดยเหตุผลที่เหมาะสมหรืออ้างอาคตสถานจากคัมภีร์นั้นๆ ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ทฬฺหิยวจเน วุตฺเต โอจิตฺยา อาคเมน จ
ทฬฺหีกรณเมตสฺส ปจฺฉิมํ ทฬฺหีกรณํ.[๑๗๑]

---

[๑๗๑] คนฺถา. คาถา ๑๖.

“เมื่อท่านกล่าวเนื้อความที่ไม่แน่นอนไว้[ในประโยคหน้า]แล้ว ประโยคหลังที่ย้ำเนื้อความนั้นให้แน่นอนอย่างเหมาะสมและ[ถูกต้อง]ตามคัมภีร์ เรียกว่า ทัฬหีกรณะ”

อนึ่ง การย้ำเนื้อความตามเหตุผลที่สมควร ไม่อ้างอิงสาธก ชื่อว่า ยุตติทัฬหีกรณะ ส่วนการย้ำเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้าให้หนักแน่น โดยอ้างอิงปาฐะของพระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระสาวก, พระอรรถกถาจารย์, พระฎีกาจารย์ หรือโบราณาจารย์ เช่น วุตฺตเหตํ ภควตา (จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้), วุตฺตมฺปิ เจตํ ภควตา (จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแม้พระดำรัสนี้), เตน วุตฺตํ อฏฺกถายํ (เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถา), วุตฺตฺจฏฺกถาสุ (จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย) ชื่อว่า อาคมทัฬหีกรณะ ฉะนั้น ทัฬหีกรณะจึงมี ๒ ประเภท คือ

๑. ยุตติทัฬหีกรณะ ย้ำเนื้อความให้หนักแน่นอย่างเหมาะสมถูกต้อง โดยไม่ยกตัวอย่างจากคัมภีร์ ท่านมักประกอบใช้ หิ, ตถา หิ เป็นต้นเพื่อแสดงความนี้

๒. อาคมทัฬหีกรณะ ย้ำเนื้อความให้หนักแน่น โดยยกตัวอย่างจากคัมภีร์มายืนยัน ท่านมักประกอบใช้ หิ, ตถา หิ, วุตฺตญฺหิ, วุตฺตญฺจ หรือ ยถาห เป็นต้น เพื่อแสดงความนี้

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคทัฬหิยะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคทัฬหีกรณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถทัฬหีกรณะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถทัฬหีกรณะให้ปรากฏชัด เรียกว่า ทัฬหีกรณโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๗๒]ว่า

ก. จกฺกนฺติ ธมฺมจกฺกํ (คำว่า จกฺกํ <กงล้อ> คือ กงล้อแห่งธรรม)

ข. ธมฺโม หิ ปวตฺตนฏฺเฐน จกฺกนฺติ วุจฺจติ (ดังจะเห็นได้ว่า ธรรมชื่อว่า กงล้อ โดยความหมายว่า หมุนไป)

ประโยค ก. กล่าวว่า คำว่า จกฺกํ <กงล้อ> คือ กงล้อแห่งธรรม

ประโยค ข. กล่าวย้ำความว่า ดังจะเห็นได้ว่า ธรรมชื่อว่า กงล้อ โดยความหมายว่า หมุนไป ประโยคนี้จึงเป็นประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้ำความในประโยคหน้าที่ระบุว่าธรรมก็ได้ชื่อว่ากงล้อ เพราะหมุนไปได้เหมือนกงล้อ หิ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่ทัฬหีกรณโชตกะ

---

[๑๗๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๙

๘. ปักขันตระแสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวมาก่อน หมายความว่า คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงฝ่ายหนึ่งไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้านั้น ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นฝ่ายแรกและฝ่ายหลัง ประโยคหน้าที่แสดงฝ่ายหนึ่งเรียกว่า ประโยคปักขะ คือ ประโยคแสดงฝ่ายแรก ส่วนประโยคหลังที่แสดงฝ่ายอื่นโดยกล่าวถึงเนื้อความแยกออกไปอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ประโยคปักขันตระ คือ ประโยคแสดงฝ่ายอื่น เช่น สมชายไปโรงเรียน ส่วนสมหญิงอยู่บ้าน ประโยคปักขันตระนี้คล้ายคลึงกับประโยคที่แสดงความขัดแย้ง ในบางครั้งภาษาไทยก็ใช้คำเชื่อมว่า “แต่” เช่น สมชายไปโรงเรียน แต่สมหญิงอยู่บ้าน อย่างไรก็ตาม ถ้าสังเกตดีๆ แล้วจะทราบได้ไม่ยาก

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

กิญฺจิ ปกฺขํ กเถตฺวาน อญฺญัปิ วตฺตุมิจฺฉตา
วุตฺตํ ยํ ปจฺฉิมฺเจว ตํ ปกฺขนฺตรนามกํ.[๑๗๓]

“เมื่อกล่าวประโยคฝ่ายหนึ่งแล้ว บุคคลต้องการจะกล่าวประโยคฝ่ายอื่น[จากประโยคหน้านั้น] ประโยคหลังที่ท่านกล่าวไว้แล้วนี้มีชื่อว่า ปักขันตระ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคปักขะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคปักขันตระมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถปักขันตระนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถปักขันตระให้ปรากฏชัด เรียกว่า ปักขันตรโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๗๔]ว่า

ก. วิปฺปสนฺนมณิรตนาวุตปณฺฑรสุกฺกํ วิย ปทุมคพฺเภ กณฺณิกุปริ นิสินฺนํ สุวณฺณรูปกํ วิย ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา นิสินฺนํ โพธิสตฺตํ อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ปสฺสติ (พระนางทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์ผู้ประทับนั่งขัดสมาธิอยู่ ประดุจด้ายสีขาวที่ร้อยไว้ในแก้วมณีใส และเหมือนรูปหล่อทองคำนั่งบนฝักบัว ในทุกขณะที่ต้องการ)

ข. โพธิสตฺโต ปน น ปสฺสติ มาตุกุจฺฉิยํ จกฺขุวิญฺญาณปฺปฏินิวาริตตฺตา (แต่พระโพธิสัตว์มองไม่เห็นพระนาง เพราะจักขุวิญญาณไม่เกิดขึ้นในครรภ์มารดา)

ประโยค ก. แสดงฝ่ายแรก คือ การที่พระนางมหามายาเทวีทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์

---

[๑๗๓] คนฺถา. คาถา ๑๙.

[๑๗๔] ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๕

ประโยค ข. แสดงอีกฝ่ายหนึ่ง คือ การที่พระโพธิสัตว์ไม่อาจทอดพระเนตรเห็นพระมารดาได้ ปน ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่ปักขันตรโชตกะ

๕. อันวยะ แสดงความคล้อยตาม หมายความว่า คันถรจนาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงการปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยการประกอบ น ปฏิเสธ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงความคล้อยตามกับประโยคหน้านั้น ไม่ประกอบ น ปฏิเสธเหมือนประโยคหน้า ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ปฏิเสธและคล้อยตาม ประโยคหน้าที่กล่าวปฏิเสธเรียกว่า ประโยคพยติเรกะ ส่วนประโยคหลังที่กล่าวคล้อยตามกับประโยคหน้าที่ท่านแสดงเนื้อความปฏิเสธไว้ เรียกว่า ประโยคอันวยะ ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

วุตฺเต ปจฺจนิเย เจว ปจฺฉิมํ อนุโลมโต
อนฺวยมิติ วิญเญยฺยํ วิญฺญนา จิตฺราณินา.[๑๗๕]

“เมื่อกล่าวประโยคหน้าที่มีการปฏิเสธไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังอย่างคล้อยตาม[กับประโยคหน้านั้น] วิญญูชนผู้มีความรู้มากพึงทราบว่า ประโยคหลังนั้นคือประโยคอันวยะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคพยติเรกะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคอันวยะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถอันวยะนั้นปรากฏชัด สนามหลวงบาลีไทยบัญญัติให้แปลนิบาตชนิดนี้ว่า “อัน” ในที่บางแห่งก็แปลว่า “แต่, ส่วน” เช่น วันนี้สมชายไม่ไปโรงเรียน แต่เขาไปเที่ยวที่เขาดิน นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถอันวยะให้ปรากฏชัด เรียกว่า อันวยโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๗๖]ว่า

ก. น จินฺเตตพฺพํ (บุคคลไม่ควรคิด)

ข. มหาสตฺตสฺส ปุญฺญิทฺธิยา เทวปุตฺตสฺส จ เทวิทฺธิยา ชาตํ (ปทุมชาติเกิดขึ้นด้วยบุญฤทธิ์ของพระมหาสัตว์ และด้วยเทวฤทธิ์ของเทพบุตร)

ประโยค ก. กล่าวปฏิเสธด้วยการประกอบ น นิบาตว่า บุคคลไม่ควรคิด ประโยคนี้จึงเป็นประโยคพยติเรกะ

ประโยค ข. กล่าวคล้อยตามประโยคหน้าด้วยการไม่ประกอบ น ปฏิเสธว่า ปทุมชาติเกิดขึ้นด้วยบุญฤทธิ์ของพระมหาสัตว์ และด้วยเทวฤทธิ์ของเทพบุตร

---

[๑๗๕]คนฺถา. คาถา ๒๐.

[๑๗๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๔๑

๑๐. พยติเรกะ แสดงความขัดแย้ง หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงความคล้อยตามไว้ โดยไม่ประกอบใช้ น นิบาต แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการปฏิเสธประโยคหน้านั้น โดยประกอบใช้ น ปฏิเสธ ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่คล้อยตามและปฏิเสธ ประโยคหน้าที่กล่าวคล้อยตาม เรียกว่า ประโยคอันวยะ ส่วนประโยคหลังที่กล่าวปฏิเสธประโยคหน้า เรียกว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคที่กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามา ท่านอธิบายว่าประโยคพยติเรกะต้องมี น เป็นบทปฏิเสธอยู่เสมอ มีลักษณะคล้ายคลึงกับประโยคอันวยะ ต่างแต่สลับที่กันเท่านั้น ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ปุพฺเพ เจ อนุโลเมน วุตฺเต ตปฺปฏิปกฺขโต
ภาสิตํ ปจฺฉิมํ ยฺจ พฺยติเรกํ วิภาวินา.[๑๗๗]

“เมื่อกล่าวประโยคหน้าไว้อย่างสอดคล้อง[กับประโยคหลัง] แล้วกล่าวประโยคหลังโดยปฏิเสธประโยคหน้านั้น บัณฑิตเรียกประโยคหลังนั้นว่า ประโยคพยติเรกะ”

เมื่อคันถรจนาจารย์กล่าวประโยคหน้าที่ประกอบด้วย น นิบาตแล้ว มักเขียนประโยคต่อมาที่ไม่มี น นิบาต ในกรณีนี้จัดว่าท่านกล่าวประโยคพยติเรกะก่อน แล้วกล่าวประโยคอันวยะไว้หลัง ถ้าท่านกล่าวประโยคหน้าที่ไม่มี น นิบาต แล้วกล่าวประโยคต่อมาที่มี น นิบาต จัดว่าท่านกล่าวประโยคอันวยะก่อน แล้วกล่าวประโยคพยติเรกะไว้หลัง การกล่าวประโยคทั้งสองไว้ก่อนหรือหลังเช่นนี้ ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของข้อความนั้นๆ

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอันวยะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคพยติเรกะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถพยติเรกะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถพยติเรกะให้ปรากฏชัด เรียกว่า พยติเรกโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๗๘]ว่า

ก. สเจ ตำ น ปริเยสิสฺสามิ, มยฺเหเวส โทโส (ถ้าจักไม่แสวงหาสระใหญ่นั้น นั่นเป็นความผิดของเราเท่านั้น)

ข. น นิพฺพานมหาตฬากสฺส (มิใช่ความผิดของสระใหญ่คือพระนิพพานเลย)

ประโยค ก. กล่าวคล้อยตามด้วยการไม่ประกอบ น ปฏิเสธเข้ามาว่า ถ้าจักไม่แสวงหาสระใหญ่นั้น นั่นเป็นความผิดของเราเท่านั้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคอันวยะ

---

[๑๗๗] คนฺถา. คาถา ๒๑.

[๑๗๘] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔

ประโยค ข. กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการประกอบ น ปฏิเสธเข้ามาว่า การไม่แสวงหาดังกล่าวมิใช่ความผิดของสระใหญ่คือพระนิพพานเลย

๑๑. สัมภาวนา แสดงการชมเชย หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงการตำหนิไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการชมเชยข้อความในประโยคหน้านั้น ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ตำหนิและชมเชย ประโยคหน้าที่กล่าวตำหนิ เรียกว่า ประโยคครหา ส่วนประโยคหลังที่กล่าวชมเชย เรียกว่า ประโยคสัมภาวนา คือ ประโยคหลังที่ท่านกล่าวชมเชยบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวชมเชยประโยคหน้าทั้งประโยค ตัวอย่างเช่น เขาเป็นคนเกียจคร้าน แต่เขามีปัญญามาก หรือตัวอย่างที่ว่า แม้เขาเป็นคนจน แต่เขาก็มีน้ำใจ ตามตัวอย่างนี้ ประโยคแรกบอกข้อความตำหนิ จึงเรียกประโยคนี้ว่าประโยคครหา ส่วนประโยคหลังนั้นถือว่าเป็นประโยคชมเชย จึงเรียกประโยคหลังนี้ว่าประโยคสัมภาวนา

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

นินฺทาย สหิเต เจว ปุริเม ตสฺส กถนำ
ปสำสิตฺวาน เยเนตำ สมฺภาวนนฺติ ภาสิตำ.[๑๗๙]

“เมื่อประโยคหน้าประกอบด้วยการตำหนิ แล้วมีการกล่าวชมเชยข้อความนั้นในประโยคหลัง ประโยคหลังนั้นเรียกว่า ประโยคสัมภาวนะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคครหา ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคสัมภาวนามักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถสัมภาวนานั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถสัมภาวนาให้ปรากฏชัด เรียกว่า สัมภาวนาโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๘๐]ว่า

ก. ปธานภูตานำ ตาว อุตฺตโม (เมื่อพระองค์เป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์ที่เป็นประธานก่อน)

ข. ปเคว อปฺปธานภูตานำ อิตเรสนฺติ (จะป่วยกล่าวไปไยถึงสัตว์ที่ไม่เป็นประธานนอกจากนี้)

ประโยค ก. กล่าวความหมายไปในทางลบว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้สูงสุดกว่าสัตว์สองเท้าที่เป็นประธานโดยมิได้ระบุถึงสัตว์สี่เท้าเป็นต้น ประโยคนี้จึงเป็นประโยคครหา

---

[๑๗๙] คนฺถา. คาถา ๒๒.

[๑๘๐] ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๑

ประโยค ข. กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า แม้สัตว์สี่เท้าเป็นต้นอื่นก็นับเข้าในสัตว์สองเท้าที่เป็นประธานเช่นเดียวกัน ประโยคนี้จึงเป็นประโยคสัมภาวนา

๑๒. ครหา แสดงการตำหนิ หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงการชมเชยไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการตำหนิข้อความในประโยคหน้านั้น ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ชมเชยและตำหนิ ประโยคหน้าที่กล่าวชมเชย เรียกว่าประโยคสัมภาวนา ส่วนประโยคหลังที่กล่าวตำหนิ เรียกว่า ประโยคครหา คือ ประโยคหลังที่ท่านกล่าวตำหนิบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวตำหนิประโยคหน้าทั้งประโยค ประโยคครหานี้มีความหมายไปในทางที่ไม่ดี เมื่อมีประโยคที่มีความหมายไปในทางที่ดีอยู่ข้างหน้าเป็นคู่กัน ท่านเรียกประโยคนี้ว่าประโยคครหา เรียกประโยคหน้าว่าประโยคสัมภาวนา เช่น แม้เขาเป็นคนจน เขาก็ยังไม่รู้จักประมาณ ตามตัวอย่างนี้ ประโยคแรกบอกข้อความเป็นสภาพของบุคคลนั้น ยังไม่ถือว่าเป็นการติเตียน เราต้องเรียกประโยคนี้ว่าประโยคสัมภาวนา ส่วนประโยคหลังนั้นถือว่าเป็นประโยคติเตียนโดยแท้ จึงเรียกประโยคหลังนี้ว่าประโยคครหา

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

ปคุคยฺหวจเน วุตฺเต โจทเกเนว เจ ปุเร
ยถาภูเตน นินฺทำ ตำ ปจฺฉิมำ ครหตฺถกำ.[๑๙๑]

“ถ้าโจทก์กล่าวชมเชยในประโยคหน้าแล้ว ประโยคหลังกล่าวตำหนิประโยคหน้าตามที่ปรากฏ ท่านเรียกประโยคหลังว่า ประโยคครหะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสัมภาวนา ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคครหามักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถครหะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถครหาให้ปรากฏชัด เรียกว่า ครหาโชตกะ ดังตัวอย่างในสมันตภัททิกา[๑๙๒]ว่า

ก. เต หิ กิญฺจาปิ อาโรหปริณาหสมฺปนฺนา วิเสสวณฺณธรา ฯเปฯ (กล่าวโดยพิสดารแล้ว ผู้ทุศีลเหล่านั้นแม้สมบูรณ์ด้วยส่วนสูงและส่วนกว้าง มีผิวพรรณงาม ฯลฯ)

ข. สีลคุณาทิสารวิรหิตตฺตา ปน จิตฺตกมฺมาลงฺกตภูตกา วิย ฯเปฯ (แต่เพราะปราศจากแก่นสารมีศีลคุณเป็นต้น ผู้ทุศีลจึงชื่อว่า ภูตผีที่แต่งให้งามด้วยจิตรกรรม ฯลฯ)

---

[๑๙๑] คนฺถา. คาถา ๒๓.

[๑๙๒] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒๗

ประโยค ก. กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า ผู้ทุศีลเหล่านั้นสมบูรณ์ด้วยส่วนสูงและส่วนกว้าง มีผิวพรรณงาม ฯลฯ

ประโยค ข. กล่าวความหมายไปในทางลบว่า เพราะปราศจากแก่นสารมีศีลคุณเป็นต้น ผู้ทุศีลจึงชื่อว่า ภูตผีที่แต่งให้งามด้วยจิตรกรรม ฯลฯ

ส่วนสำนวนภาษานั้นเรียกว่า อุปจาระ คือ สำนวนที่เป็นไปใกล้ หมายถึง ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงเหตุ คำแสดงผล หรือคำแสดงสถานที่เป็นต้น ด้วยการพูดถึงสิ่งหนึ่งแล้วหมายรวมไปถึงอีกสิ่งหนึ่ง แบ่งออกเป็น ๑๒ ประเภท คือ

๑. การณูปจาระ กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล เช่น จกฺขุนา รูปึ ปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปด้วยตา) กล่าวคือ คำว่า จกฺขุนา ระบุถึงดวงตา แต่ยังหมายถึงจักขุวิญญาณอีกด้วย เพราะดวงตาไม่อาจมองเห็นได้ เนื่องจากเป็นเพียงทวารให้จักขุวิญญาณมองเห็นเท่านั้น แต่สิ่งที่มองเห็นได้จริงๆ ก็คือจักขุวิญญาณ อันเป็นจิตที่รู้อารมณ์ทางจักขุทวาร ดังนั้น คำว่า จกฺขุนา จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือดวงตาที่เป็นรูป แต่เจตนาหมายถึงผลคือจักขุวิญญาณที่เป็นนามอีกด้วย

๒. ผลูปจาระ กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ เช่น โอทโน ปจฺจเต (ย่อมหุงข้าวสุก) คำว่า โอทโน แม้จะระบุถึงข้าวสุก ดังอุทาหรณ์ว่า โอทนำ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) แต่เจตนาหมายถึงข้าวสาร ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผลคือข้าวสุก แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือข้าวสาร

๓. สทิสูปจาระ กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น สีโห คายติ (นายสิงห์ร้องเพลง) คำว่า สีโห แม้จะกล่าวถึงราชสีห์โดยทั่วไป ก็หมายถึงนายสิงห์ผู้องอาจคล้ายราชสีห์ ดังนั้น คำว่า สีโห จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน

๔. ฐานูปจาระ กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นการเรียกผู้ที่อาศัยว่าเป็นที่อาศัย ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงนอนกระทำเสียงโห่), มญฺจา โฆสนฺติ (เตียงนอนโห่ร้อง) คำว่า มญฺจา นี้กล่าวถึงผู้ที่อยู่บนเตียงว่าเป็นเตียง หรือดังคำว่า สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ดังนั้น คำว่า มญฺจา และ คาโม จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใน

สถานที่ ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

๕. ฐานยูปจาระ กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสถานที่ตั้ง เช่น ธชา อาคจฺฉนฺติ (ธงเดินมา) คำว่า ธชา แม้จะระบุถึงธง แต่เจตนาหมายถึงทหารถือธง ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่เจตนาหมายถึงสถานที่ตั้งคือทหารถือธง

๖. คุณูปจาระ กล่าวถึงคุณลักษณะ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ เช่น นีโล (เขียว) คำว่า นีโล แม้จะระบุถึงสีเขียว แต่เจตนาหมายถึงผ้าเขียว (นีโล ปโฏ) เพียงไม่มีคำว่า ปโฏ กล่าวไว้ชัดเจนเพราะเป็นสำนวนทางภาษา ดังนั้น คำว่า นีโล จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะคือสีเขียว แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะคือผ้าเขียว

๗. คุณยูปจาระ กล่าวถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ แต่มุ่งให้หมายถึงคุณลักษณะ เช่น พุทฺธานุสฺสติ (การระลึกถึงพระพุทธคุณ) คำว่า พุทฺธ แม้จะระบุถึงพระพุทธเจ้า แต่เจตนาหมายถึงพระพุทธคุณ ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะคือพระพุทธเจ้า แต่มุ่งให้หมายถึงคุณลักษณะคือพระพุทธคุณ

๘. เอกเทสูปจาระ กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ เช่น ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) คำว่า ภตฺตํ (ข้าว) แม้จะระบุถึงข้าวอย่างเดียว แต่เจตนาหมายถึงข้าวและกับข้าว ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงกล่าวถึงบางส่วนคือข้าว แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือข้าวและกับข้าว

๙. เอกเทสยูปจาระ กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน เช่น สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) คำว่า สมุทฺโท (มหาสมุทร) แม้จะระบุถึงมหาสมุทรทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึงมหาสมุทรที่สายตาเห็นได้ ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงหมู่คือมหาสมุทรทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึงบางส่วนคือมหาสมุทรที่สายตาเห็นได้

๑๐. สมีปูปจาระ กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น คงฺคายํ สสฺสํ ติฏฺฐติ (ข้าวกล้าตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคายํ (ในแม่น้ำคงคา) แม้จะระบุถึงแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำ ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำ

๑๑. ตัทธัมมูปจาระ กล่าวถึงสภาพของสิ่งที่ไม่มีจริงนั้น คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

๑๒. อเภทูปจาระ กล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน คือ กล่าวสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน หรือกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน ตัวอย่างซึ่งกล่าวสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน เช่น สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือดังคำว่า กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่งคล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึงบุคคลสองคน

ตัวอย่างซึ่งกล่าวสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกัน เช่น คามธมฺมํ (ข้อประพฤติของชาวบ้าน) โดยคำว่า คาม ระบุถึงหมู่บ้าน แต่เจตนาหมายถึงชาวบ้าน จึงเป็นการกล่าวสิ่งที่ต่างกันคือหมู่บ้านและชาวบ้านให้เหมือนกันด้วยการประกอบใช้ คาม ศัพท์ ดังหลักฐานในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

คามธมฺมนฺติ เอตฺถ คามสทฺเทน คามวาสิโน วุตฺตา อเภทูปจาเรนาติ อาห คามวาสิก-มนุสฺสานนฺติ.[๑๘๓]

“ชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้านถูกกล่าวไว้ด้วย คาม ศัพท์ ในคำว่า คามธมฺมํ นี้ ด้วยการกล่าวโดยไม่ต่างกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า คามวาสิกมนุสฺสานํ (มนุษย์ผู้อยู่ในหมู่บ้าน)”

นอกจากนั้น คำว่า คามธมฺม ยังจัดเป็นฐานูปจาระตามที่กล่าวไว้ข้างต้นอีกด้วย ที่จริงแล้วแม้อุปจาระ ๑๑ อย่างนอกจากอเภทูปจาระก็นับเข้าในอเภทูปจาระ เพราะเป็นกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน แต่โบราณาจารย์จำแนกย่อยออกเป็นการณูปจาระเป็นต้นเพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเจน

แม้ในสมันตภัททิกานี้ก็พบอุปจาระบางอย่างตามสมควร ผู้วิจัยขอนำเสนอพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

๑. การณูปจาระ กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล เช่น ตสฺมึ อตฺตภาเว จกฺขุนาปิ อทิฏฺปุพฺพํ มิสฺสกาหารํ ปจฺจเวกฺขณาพเลน อมตํ วิย ปริภุญฺชิตฺวา[๑๘๔] (เสวยพระกระยาหารผสมกันที่พระองค์ไม่เคยทัศนามาก่อนแม้ด้วยจักษุในอัตภาพนั้น ดุจเสวยสุธาโภชน์ ด้วยกำลังแห่งการพิจารณา) คำว่า จกฺขุนา เป็นการณูปจาระ เพราะหมายรวมถึงจักขุวิญญาณอีกด้วย

๒. สทิสูปจาระ กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น ปพฺพชิโต พุทฺโธ ภวิสฺสติ สพฺพญฺญุ วิทฺธสิตกิเลสจฺฉทโน[๑๘๕] (ถ้าเสด็จออกจากเรือนบวชจักได้เป็นพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ทุกสิ่ง ทรงกำจัด

---

[๑๘๓]สารตฺถ.(บาลี) ๒/๒๘.

[๑๘๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๔๔

[๑๘๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๕

เครื่องมุงบังคือกิเลสได้) ท่านผู้รจนานำคำว่า กิเลส (กิเลส) กับ ฉทน (เครื่องมุงบัง) มาเปรียบกัน เพื่อให้ทราบว่า ผู้ที่บรรลุเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้าได้กำจัดกิเลสที่เหมือนเครื่องมุงบังได้ ข้อนี้เปรียบได้กับแสงสว่างส่องถึงพื้นในเมื่อหลังคาถูกทำลายออกไป

๓. ฐานูปจาระ กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่

ปาเลนฺตุ ภูมิปา สพฺเพ ธมฺเมน กสิณํ มหึ
กาลํ ปตฺวาน วสฺสนฺตุ วสฺสํ วสฺสวลาหกา.[๑๘๖]

ขอผู้ปกครองแผ่นดินทั้งปวงจงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้นโดยธรรม หมู่เมฆจงให้วัสโสทกธารารินหลั่งตามฤดูกาล

คำว่า ภูมิปาลา (ผู้ปกครองแผ่นดิน) ยังหมายรวมถึงเจ้าหน้าที่รัฐทุกระดับที่ดูแลทุกข์สุขต่างพระเนตรพระกรรณอีกด้วย

๔. ฐานยูปจาระ กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสถานที่ตั้ง เช่น คำว่า มหึ (แผ่นดิน) ในคาถาข้างต้น ยังหมายรวมถึงมนุษย์และสัตว์ทุกประเภทที่อาศัยอยู่ในราชอาณาเขต ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงทศพิธราชธรรมจะต้องคุ้มครองให้ปลอดภัยและอยู่เป็นสุขตามอัตภาพแห่งตน

๕. เอกเทสูปจาระ กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ เช่น

ชินวํสํ วิทุ๎ พุทฺธ๎ อสมํ เญยฺยปารคุ๎
วนฺทิตฺวา อมลํ ธมฺมํ สงฺฆญฺจ คุณลงฺกตํ.[๑๘๗]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้เป็นวงศ์ของพระชินเจ้า ผู้ทรงรู้แจ้ง ผู้ไม่มีใครเสมอ ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งเญยยธรรม พร้อมทั้งพระธรรมอันไร้มลทิน และพระอริยสงฆ์ผู้ประดับด้วยคุณธรรม

คำว่า พุทฺธ๎ (พระพุทธเจ้า) โดยพยัญชนะหมายเอาพระพุทธเจ้าเพียงพระองค์เดียว เพราะประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ แต่โดยอรรถยังหมายรวมถึงพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้เป็นวงศ์ของพระชินเจ้าทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

๖. เอกเทสยูปจาระ กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน เช่น

อนาคตๆ จ ยๆ วํสๆ เทเสสิ มุนิปุงฺคโว
อคฺคสาวกภทฺเรน ปุจฺฉิโต ปเมน โส.[๑๘๘]

---

[๑๘๖] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

[๑๘๗] ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

พระมุนีผู้ประเสริฐที่พระปฐมอัครสาวกผู้ฉลาดเป็นเลิศทูลถามแล้ว ทรงแสดงอนาคตวงศ์ใดไว้

คำว่า อนาคตๆ วๆสๆ (อนาคตวงศ์) โดยพยัญชนะหมายเอาพระพุทธเจ้าในอนาคตทุกพระองค์ แต่โดยอรรถ หมายถึงพระเมตไตรยพุทธเจ้าเท่านั้น

๗. สมีปปจาระ กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น เสนานิคมทฺวาเร พหุ-ปาโรหนิโคฺรธมูเล นิสีทิตฺวา ฯเปฯ (ประทับนั่งที่โคนต้นนิโครธมีย่านจำนวนมากใกล้ประตูหมู่บ้านเสนานิคม) คำว่า เสนานิคมทฺวาเร (ในประตูหมู่บ้านเสนานิคม) แม้จะระบุถึงประตูหมู่บ้านเสนานิคม แต่เจตนาหมายถึงสถานที่ใกล้ประตูหมู่บ้านเสนานิคม ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงประตูหมู่บ้านเสนานิคม แต่เจตนาหมายถึงที่ใกล้ประตูหมู่บ้านเสนานิคม

๑๓.๔ ลักษณะบทประพันธ์

คัมภีร์นี้งดงามด้วยบทพยัญชนะและความหมายที่จับใจผู้อ่าน เพราะท่านผู้รจนาได้ประดับบทประพันธ์ด้วยสัททาลังการ คือ รสคำ อัตถาลังการ คือ รสความ

สัททาลังการที่เป็นเครื่องประดับถ้อยคำในบทประพันธ์ของตนๆ จำแนกออกเป็น ๑๐ อย่าง คือ

๑. ปสาทคุณ ความแจ่มกระจ่าง คือ มีบทที่สัมพันธ์อยู่ใกล้กัน และอ่านเข้าใจง่าย

๒. โอชคุณ ความซาบซึ้งตรึงใจ คือ ผูกบทหลายบทเป็นบทสมาสยาวๆ หรือกล่าวย่อข้อความยาวๆ และขยายข้อความสั้นๆ

๓. มธุรตาคุณ ความอ่อนหวาน คือ ประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน กรณ์ และมาตราเหมือนกันไว้ใกล้กัน หรือกล่าวซ้ำเสียงในพากย์ ส่งผลให้มีเสียงคล้องจองกัน

๔. สมตาคุณ ความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก พยัญชนะเสียงแข็งฐานเดียวกันจำนวนมาก หรือพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งที่มีฐานเดียวกัน

---

[๑๙๘] ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

๕. สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าธนิตอักษร และไม่มีอักษรออกเสียงยากคือสนธิ สมาส และสังโยคที่ประกอบบทไว้ไม่ดี หรือเป็นความนุ่มนวลด้วยการประกอบคำที่สละสลวย โดยหลีกเลี่ยงจากความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

๖. สิเลสคุณ ความมีเสียงกลมกลืนกันด้วยบทสังโยคและอักษรเสียงหนักคือธนิตอักษรและทีฆสระ

๗. อุทารตาคุณ ความสง่างาม ด้วยการแสดงคุณธรรมอันสูงส่งมีความเสียสละเป็นต้น หรือใช้วิเสสนะเหมาะสม

๘. กันติคุณ ความน่าพึงใจ คือไม่พูดเกินความจริง โดยสื่อความหมายตรงกับภาวะที่เป็นไปได้ ไม่เกินเลยจากความจริง

๙. อัตถพยัตติคุณ การมีความหมายชัดเจน ไม่กำกวมก่อให้เกิดความสงสัยตีความได้หลายทาง

๑๐. สมาธิคุณ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้มีภาพพจน์ชัดเจน[๑๕๙]

ดังข้อความว่า

ปสาโทโช มธุรตา สมตา สุขุมาลตา

สิเลโสทารตา กนฺติ อตฺถพฺยตฺติสมาธโย.[๑๖๐]

สัททาลังการมี ๑๐ อย่าง คือ ปสาทคุณ โอชคุณ มธุรตาคุณ สมตาคุณ สุขุมาลตาคุณ สิเลสคุณ อุทารตาคุณ กันติคุณ อัตถพยัตติคุณ และ สมาธิคุณ

จากการศึกษาวิเคราะห์สัททาลังการในสมันตภัททิกาพบว่ามีสัททาลังการครบทั้ง ๑๐ ประการ ดังนี้

๑. ปสาทคุณ ความแจ่มกระจ่าง คือมีบทประพันธ์อยู่ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย เช่น

---

[๑๕๙]พระคันธสาราภิวงศ์, สุโพธาลังการมัญชรี (กรุงเทพ ฯ : ห.จ.ก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗. หน้า ๒๓๑

[๑๖๐]พระสังฆรักขิตมหาสามิปาทะ, สุโพธาลังการ (ลำปาง : ท่ามะโอ ๒๕๓๕) คาถา ๑๑๗ (อัดสำเนา)

ชินวंสं วิทุ๎ พุทฺธं อสมं เญยฺยปารคุ๎
วนฺทิตฺวา อมลं ธมฺมं สงฺฆฺจ คุณลงฺกตं.[๑๕๑]

ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้เป็นวงศ์ของพระชินเจ้า ผู้ทรงรู้แจ้ง ผู้ไม่มีใครเสมอ ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งเญยยธรรม พร้อมทั้งพระธรรมอันไร้มลทิน และพระอริยสงฆ์ผู้ประดับด้วยคุณธรรม

ปสาทคุณนี้มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก) มีบทที่สัมพันธ์กันอยู่แนบชิดกัน คือ

-คำว่า พุทฺธं เป็นอวุตตกรรม ส่วนคำว่า ชินวंสं, วิทุ๎, อสมं และ เญยฺยปารคุ๎ เป็นวิเสสนะที่อยู่กับบทวิเสสยะคือ พุทฺธं ไม่มีบทอื่นมาคั่นกลาง

-คำว่า วนฺทิตฺวา เป็นปุพพกาลกิริยา และเกี่ยวกับ พุทฺธं มีเพียง ๒ บทที่เป็นวิเสสนะคั่นกลาง คือ อสมं และ เญยฺยปารคุ๎

-คำว่า อมลं เป็นวิเสสนะของ ธมฺมं และอยู่ติดกับวิเสสยะของตน

-คำว่า ธมฺมं เป็นอวุตตกรรมของ วนฺทิตฺวา มีเพียงวิเสสนะบทเดียวคือ อมลं มาคั่นอยู่

-คำว่า สงฺฆं เป็นอวุตตกรรมของ วนฺทิตฺวา มีเพียง ๒ บท คือ อมลं และ ธมฺมं มาคั่นกลาง

-คำว่า คุณลงฺกตं เป็นวิเสสนะของ สงฺฆं และอยู่ติดกับวิเสสยะของตน

ข) มีเนื้อความชัดเจน คือ อ่านแล้วเข้าใจความได้ง่ายๆ ไม่มีบทที่เข้าใจยากเลย

การแต่งบาลีในลักษณะนี้ มีปรากฏตลอดทั้งคัมภีร์ ตั้งแต่คันถารัมภะจนถึงนิคมคาถา ยกเว้นการแสดงโอชคุณที่ต้องใช้คำสมาสยาวๆ เท่านั้น ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงเป็นตำราที่ผู้รู้อ่านง่ายไม่สับสนบทพยัญชนะที่เข้าใจยาก เพราะวางบทไว้ใกล้กัน

๒. โอชคุณ ความซาบซึ้งตรึงใจ คือผูกบทเป็นบทสมาสยาวๆ หรือการกล่าวย่อข้อความยาวๆ และขยายข้อความสั้นๆ ผู้วิจัยขอนำเสนอตัวอย่างทีละข้อ ดังนี้

(๑) การผูกบทเป็นสมาสยาวๆ เช่น

รชตปพฺพตราชิสริกฺขกอุจฺจพหลปณฺฑรมโนรมอนุปาการโคปุรฏฺฏาลวิภูสิตं, นานาวิจิตฺต-ธชปฏากมาลาวิภูตं, ชคติอุทกกทฺทมสุกฺขปริขาปริวาริตं, ตรุปาการปริกฺขิตฺตं, สุวณฺณมณิกาจ-ปวาพรชตปฺปภาสทิสนานาวิราคสมุชฺชลสีหาทิปญฺจรูปโสภิตเวทิกาปริกฺขิตฺตเกลาสกปฺปเอกภูมิ-

---

[๑๕๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

กฺวิภูมิกาทิสมุคฺคตเนกสณฺานวิจิตฺตธชมาลาคุณกิงฺกณิกชาลสญฺจรณฉทนเนกวณฺณจิตฺตกมฺม-มาลากมฺมลตากมฺมธชปฏากาทิวิภูสิตสฺมานุรฺชิตปาสาทตลปฏิมณฺฑิตํ, ปุณฺณฆฏปุณฺณปาติ กทลิ-ปนฺติโตรณูปโสภิตวิสุทฺธนิมฺมลเสตปุฬินสมากิณฺณนรินฺทสฺจรณปุถุลมหาวีถิปภินฺนํ, อินฺทนีลมณิ-สงฺฆาตมิว มจฺฉคุมฺพสมากุลวิปฺปสนฺนมธุรสีตสลิลสมฺปุณฺณปทุมุปฺปลกุมุทปุณฺฑริกาทิสฺฉนฺนวงฺกํ, ทีฆจตุรสฺสาทิเภทคมฺภีรวิตฺถตโปกฺขรณิวรูเปตํ ฯเปฯ[๑๖๒]

อนึ่ง พระนครนั้นยาวและกว้าง ๑๒ โยชน์ รอบด้าน ๓๖ โยชน์ ประดับด้วยกำแพง ซุ้มประตู และป้อมสีขาวที่สูงสง่าแน่นหนาน่าชมดูเสมอด้วยเทือกเขาสีเงิน ตกแต่งด้วยธงชัย ธงแผ่นผ้า และพวงดอกไม้อันวิจิตรนานาชนิด, แวดล้อมด้วยพื้นดิน น้ำ เปือกตม และคูแห้ง, ล้อมด้วยต้นไม้และกำแพง, ประดับด้วยพื้นปราสาทที่งดงามน่าชื่นใจในยามสายัณห์ อันระยิบระยับด้วยแสงสีต่างๆ เสมอด้วยทอง แก้วมณี แก้วผลึก แก้วประพาฬ และเงิน, ล้อมรอบด้วยไพทีอันงดงามด้วยรูป ๕ อย่างมีรูปราชสีห์เป็นต้น, วิจิตรด้วยรูปทรงต่างๆ ที่ก่อขึ้นเป็นหนึ่งชั้นบ้างสองชั้นบ้างเป็นต้น ประดุจขุนเขาไกรลาส ชายคาเป็นที่ไหวไปแห่งธงชัย พวงดอกไม้ และข่ายกระดิ่ง ประดับด้วยจิตรกรรม มาลากรรม ลดากรรม ธงชัย และธงแผ่นผ้าหลากสีเป็นต้น, สวยงามด้วยหม้อน้ำเต็ม ถาดน้ำเต็ม ทิวแถวต้นกล้วย และเสาระเนียด เกลื่อนกล่นด้วยทรายขาวสะอาด มีถนนใหญ่แยกออกไปหลายสายซึ่งเป็นที่สัญจรของจอมชน, มีสระน้ำโค้งมีสีเช่นกับทับทิม ดารดาษด้วยดอกประทุม ดอกอุบล ดอกกุมุท และดอกบุณฑริกเป็นต้น ซึ่งเต็มด้วยน้ำใสเย็นหอมหวาน เกลื่อนกล่นไปด้วยฝูงปลา, กอปรด้วยสระโปกขรณีอันงามเลิศทั้งลึกทั้งกว้างจำแนกเป็นทรงสี่เหลี่ยมและทรงยาวเป็นต้น

ตัวอย่างนี้ชี้ให้เห็นว่า ท่านผู้รจนาย่อบทนามหลายๆ บทเข้าเป็นบทสมาส ซึ่งอาจแยกทีละบทได้ว่า

-รชต + ปฺพฺพต + ราชิ + สริกฺขก + อุจฺจ + พหล + ปณฺฑร + มโนรม + อนุปาการ + โคปุรฏฺฏาล + วิภูสิตํ

-นานา + วิจิตฺต + ธช + ปฏาก + มาลา + วิภูตํ

-ชคติ + อุทก + กทฺทม + สุกฺข + ปริขา + ปริวาริตํ

-ตรุ + ปาการ + ปริกฺขิตฺตํ

-สุวณฺณ + มณิ + กาจ + ปวาฬ + รชตปฺ + ปภา + สทิส + นานา + วิราค + สมุชฺชล + สีหาทิ + ปฺจ + รูป + โสภิต + เวทิกา + ปริกฺขิตฺต + เกลาส + กปฺป + เอก + ภูมิก + ทฺวิ + ภูมิกาทิ +

---

[๑๖๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐

สมุคฺคต + เนก + สณฺาน + วิจิตฺต + ธช + มาลา + คุณ + กิงฺกณิก + ชาล + สฺจรณ + ฉทน + เนก + วณฺณ + จิตฺต + กมฺม + มาลา + กมฺม + ลตา + กมฺม + ธช + ปฏากาทิ + วิภูสิต + สฺณานฺรฺชิต + ปาสาท + ตล + ปฏิมณฺฑิตํ

-ปุณฺณ + ฆฏ + ปุณฺณ + ปาติ + กทลิ + ปนฺติ + โตรณูปโสภิต + วิสุทฺธ + นิมฺมล + เสต + ปุฬิน + สมากิณฺณ + นรินฺท + สฺจรณ + ปุถุล + มหา + วีถิ + ปภินฺนํ

-อินฺท + นีล + มณิ + สงฺฆาตํ

-มจฺฉ + คุมฺพ + สมากุล + วิปฺปสนฺน + มธุร + สีต + สลิล + สมฺปุณฺณ + ปทุมุปฺปล + กุมุท + ปุณฺฑริกาทิ + สฺฉนฺน + วงฺกํ

-ทีฆ + จตุ + รสฺสาทิ + เภท + คมฺภีร + วิตฺถต + โปกฺขรณิ + วรูเปตํ

จะเห็นได้ว่า ท่านผู้แต่งได้ผูกบทสมาสยาวๆ ไว้ในตัวอย่างข้างต้น

(๒) การกล่าวย่อข้อความยาวๆ เพื่อไม่ทำให้คัมภีร์เป็นประเภทอติวิตถารหรือคันถครุ เช่น

-ทีปงฺกรสฺส ปน ธมฺมราชสฺส อปรภาเค อสงฺเขยฺยกปฺเป อติกฺกมิตฺวา วสฺสสตสหสฺสายุก-กาเล โกณฺฑญฺโญ นาม ภควา โลเก อุทปาทิ อฏฺฐาสีติหตฺถุพฺเพธาย รูปกายสมฺปตฺติยา อุปโสภย-มาโน. ตทา โพธิสตฺโต วิชิตาวี นาม จกฺกวตฺตี หุตฺวา โกฏิสตสหสฺสสงฺขยสฺส พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ ทตฺวา ตสฺสาปิ สนฺติเก พฺยากรณํ ปฏิลภิ.[๑๖๓]

ในกาลต่อมาจากพระทีปังกรพุทธเจ้า ล่วงไป ๑ อสงไขยกัป พระผู้มีพระภาคพระนามว่าโกณฑัญญะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลกในคราวที่มนุษย์มีอายุขัย ๑ แสนปี ทรงยังโลกให้งดงามด้วยความพรั่งพร้อมแห่งพระรูปกายสูง ๘๘ ศอก ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า วิชิตาวี ได้ถวายมหาทานแด่ภิกษุสงฆ์จำนวน ๑ แสนโกฏิที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข จึงได้รับพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะพระองค์นั้นอีกด้วย

จะเห็นได้ว่า ท่านผู้รจนาย่อพุทธวงศ์เรื่องพระโกณฑัญญพุทธเจ้าให้จบลงด้วยข้อความสั้นๆ เพียงประโยคเดียว แต่สามารถทำให้ผู้อ่านเข้าใจข้อความโดยรวมได้

(๓) การขยายข้อความสั้นๆ เช่น

---

[๑๖๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๕

-กำ อารพฺภ เทสิโตติ. มหาปชาปติยา โคตมิยา ภควโต อุปนีตวรทุสฺสยุเคสุ เอกทุสฺส-ปฏิคฺคาหกำ อชิตตฺเถรำ อารพฺภ เทสิโตติ. โส ปน ยสฺมา ตำเทสกสฺส สตฺถุโน อุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนำ จตุวีสติยา พุทฺธานญฺจ วำสำ วณฺณิยมาโน สุสมฺพุทฺโธ ปริปุณฺโณ สุปากโฏ โหติ. อญฺญถา อยำ พุทฺโธ อปริปุณฺโณ วิปฺปกโต น สุฏฺฐุ ปากโฏ โหติ. ตสฺมา นาติสมาสพฺยาสวเสน อาทิโต ปภุติ ตสฺสุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนญฺจ จตุวีสติยา พุทฺธานำ วำสญฺจ เอกเทสำ ทสฺเสตฺวา วณฺณยิสฺสามาติ.[๑๖๔]

ในคำถามว่า แสดงปรารภใคร ตอบว่า : แสดงปรารภพระอชิตเถระผู้รับถวายผ้าผืนหนึ่งในบรรดาชุดผ้าเนื้อดีที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนำมาทูลถวายแด่พระผู้มีพระภาค

อนึ่ง เนื้อความที่ข้าพเจ้าแสดงเรื่องของพระศาสดาผู้ทรงแสดงวงศ์นั้นแล้วจึงอธิบายวงศ์ของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น เป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายบริบูรณ์ชัดเจนดี มิฉะนั้นแล้วพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ก็จะไม่จบบริบูรณ์ไม่ชัดเจนดี ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงจักอธิบายโดยแสดงเรื่องของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นตั้งแต่ต้นโดยไม่ย่อไม่พิสดารนัก และแสดงวงศ์บางส่วนของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น[๑๖๕]

-อชิตตฺเถรำ อารพฺภ เทสิโตติ. ตสฺเสวำ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺโพ. โส ปน เหฏฺฐา วุตฺตนเยน อเนกาทีนวสมากิณฺเณ อนมตคฺเค สำสาเร จรนฺโต วุตฺตนเยเนว สตฺตโมกฺขำ คเวสนฺโต สพฺพญฺญุตำ ปตฺเถตฺวา ปุญฺญสญฺจยำ กุรุมาโน อตีตมทฺธาเน ปทุโม นาม จตุทีปิโก จกฺกวตฺตี ราชา หุตฺวา ฯเปฯ[๑๖๖]

ส่วนคำถามว่า “แสดงปรารภใคร” ตอบได้ว่า แสดงปรารภพระอชิตเถระ โปรดทราบการอุบัติของพระอชิตเถระนั้น ดังนี้ พระอชิตเถระนั้นท่องเที่ยวอยู่ในสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น ซึ่งเกลื่อนกล่นด้วยมลทินโทษเป็นอเนก เมื่อแสวงหาความหลุดพ้นของสัตว์โลกตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว จึงปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ ได้สั่งสมบุญเสมอ ในอดีตกาลนานมาแล้ว เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าปทุม ผู้ปกครองทวีปทั้ง ๔ ฯลฯ[๑๖๗]

จะเห็นได้ว่า ท่านผู้รจนาขยายความจากข้อความสั้นๆ ว่า กำ อารพฺภ เทสิโต และ อชิตตฺ-เถรำ อารพฺภ เทสิโต เพื่อเติมเต็มเนื้อความให้สมบูรณ์

---

[๑๖๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙

[๑๖๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๕๐

[๑๖๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๙

[๑๖๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๕๐

๓. มธุรตาคุณ ความอ่อนหวาน คือ ประกอบสระพยัญชนะที่มีฐาน กรณ์ และมาตราเหมือนกันไว้ใกล้กัน โดยคาถานี้มีเสียงสระสัมผัสกัน คือ เสียง อิ ใน ชิ, วิ, ทิ; เสียง อำ ใน วำ, สำ, ธำ, มำ, ลำ, มำ, ตำ และ เสียง อุ ใน ทุ, พุทฺ, คุ, คุ

๔. สมตาคุณ ความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก พยัญชนะเสียงแข็งฐานเดียวกันจำนวนมาก หรือพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งที่มีฐานเดียวกัน กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ การมีอักษรฐานเดียวกันจำนวนมาก ได้แก่ ทันตฐาน คือ คำว่า น, ทุ, พุทฺธำ, นฺทิตฺวา, ล, ธ, ล ใน ลงฺ, ตำ อนึ่ง อักษรมีใช้มากในภาษาบาลี คือ อักษรในทันตฐานและโอฏฐฐาน ส่วนอักษรในฐานอื่นจากนี้ มีใช้น้อย บทกวีที่แต่งด้วยคำในฐานเดียวกันจำนวนมากนี้ ย่อมจะประดับด้วยสมตาคุณ

๕. สุขุมาลตาคุณ คือ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก) มีอักษรอ่อนจำนวนมากอันได้แก่ปฐมอักษร, ตติยอักษร, ปัญจมอักษร พร้อมด้วยอวรรคอักษร และมีธนิตอักษรน้อย คาถานี้มีธนิตอักษร ๓ พยางค์ คือ ธ ใน ธำ ในบาทแรก และบาทที่ ๒, ฆ ใน สงฺฆำ ในบาทที่ ๔

ข) ไม่มีอักษรออกเสียงยากอันได้แก่สนธิ และสมาส คือ บทสนธิในรูปว่า สงฺฆญฺจ (สงฺฆำ + จ) ออกเสียงง่าย แม้บทสังโยคในคาถา ก็ออกเสียงง่าย

๖. สิเลสคุณ ความมีเสียงกลมกลืนกันด้วยบทสังโยคและอักษรเสียงหนักคือธนิตอักษรและทีฆสระ เช่น

ติฏฺฐนฺเตน สมฺพุทฺเธน เทสิตา อมตนฺททา
ยาวตา สงฺขตา โลเก ติฏฺฐตุ ตาวตา อยำ.[๑๙๘]

สิเลสคุณนี้มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

๑. มีบทสังโยคฐานเดียวกันอยู่ใกล้กัน คือ นฺเต, ทฺเธ, นฺท ในบาทที่ ๑ และที่ ๒ โดยเป็นทันตฐานเหมือนกัน

๒. มีอักษรเสียงหนักคือทีฆสระและธนิตอักษร รับสัมผัสกัน คือ บาทแรกมี เต, เธ บาทที่ ๒ มี ตา ๒ พยางค์ บาทที่ ๓ มี ตา ๒ พยางค์, โล, เก ส่วนบาทที่ ๔ มี ตา ๒ พยางค์ และบาท

[๑๙๘] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

แรกมีธนิตอักษร คือ ใน นฺ และ ธ ใน เธน บาทที่ ๓ มี ข ใน ขตา ส่วนบาทที่ ๔ มี และ ตำ ที่เป็นนิคคหีตปรครุ (ครุท้ายนิคคหิต)

๗. อุทารตาคุณ ความสง่างาม ด้วยการแสดงคุณธรรมอันสูงส่งมีความเสียสละเป็นต้น หรือใช้วิเสสนะเหมาะสม เช่น

- การแสดงคุณธรรมอันสูงส่งมีความเสียสละเป็นต้น ดังข้อความว่า

อชฺช มยา ภควโต ชีวิตปริจฺจาคำ กาตุ วฏฺฏติ, มา ภควา กลเล อกฺกมิ, สพฺเพหิ ขีณาสเวหิ สทฺธึ กนกเสตุ มทฺทมาโน วิย มม ปิฏฺฐึ มทฺทมาโน คจฺฉตุ, ตสฺส เม ทีฆรตฺตำ หิตาย สุขาย.[๑๙๙]

เราควรทำการสละชีวิตแด่พระผู้มีพระภาคในวันนี้ พระผู้มีพระภาคอย่าต้องเหยียบเปือกตมเลย พระองค์จงเหยียบหลังของเราไปพร้อมกับพระขีณาสพทุกองค์ เหมือนเหยียบสะพานทองไปเถิด ข้อนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เราตลอดกาลนาน

ข้อความข้างต้นแสดงความเสียสละอันใหญ่หลวงของสุเมธดาบส ด้วยการยอมสละชีวิตให้พระพุทธเจ้าและพระขีณาสพเหยียบหลังของท่านไป จึงประดับด้วยอุทารตาคุณ

-การใช้วิเสสนะเหมาะสม ดังข้อความว่า

กาลวาสิวิหารมฺหิ นานารุกฺขปโสภิเต
เกลาสกูฏกปฺเปหิ ปาสาเทหิ อลงฺกเต.
สีลาทิคุณสมฺพนฺธ- ยติสงฺฆนิเสวิเต
นานาสกุณสงฺฆุฏฺเฐ โพธิเจติยภูสิเต.
ทฺวารโกฏฺฐกปาการ- มาพเกหิ ตหึ ตหึ
นานาโสปานปนฺตีหิ สงฺกิณฺเณ รามเณยฺยเก.[๒๐๐]

ในวัดกาลวาสีอันงามด้วยต้นไม้นานาพันธุ์ ประดับด้วยปราสาทอันเปรียบด้วยยอดเขาไกรลาส อันเป็นที่พำนักของหมู่ภิกษุที่เนื่องด้วยคุณมีศีลเป็นต้น เพียบพร้อมด้วยต้นโพธิ์และเจดีย์ที่เซ็งแซ่ไปด้วยเสียงสกุณาหลากพันธุ์ น่ารื่นรมย์ระคนไปด้วยซุ้มประตู กำแพง ป้อม และบันไดหลากหลายเรียงรายในที่นั้นๆ

---

[๑๙๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๐

[๒๐๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

คาถาเหล่านี้กล่าวพรรณนาวัดกาลวาสีว่าเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ด้วยบทวิเสสนะว่า นานารุกฺขปโสภิเต (งามด้วยต้นไม้นานาพันธุ์) เกลาสกูฏกปฺเปหิ ปาสาเทหิ อลงฺกเต (ประดับด้วยปราสาทอันเปรียบด้วยยอดเขาไกรลาส) สีลาทิคุณสมฺปนฺนยติสงฺฆนิเสวิเต (อันเป็นที่พำนักของหมู่ภิกษุที่เนื่องด้วยคุณมีศีลเป็นต้น) นานาสกุณสงฺฆุฏฺเฐ (เซ็งแซ่ไปด้วยเสียงสกุณาหลากพันธุ์) โพธิเจติย-ภูสิเต (เพียบพร้อมด้วยต้นโพธิ์และเจดีย์) ทฺวารโกฏฺฐกปาการมาฬเกหิ ตหึ ตหึ นานาโสปานปนฺตีหิ สงฺกิณฺเณ (ระคนไปด้วยซุ้มประตู กำแพง ป้อม และบันไดหลากหลายเรียงรายในที่นั้นๆ) รามเณยฺยเก (น่ารื่นรมย์) จึงประดับด้วยอุทารตาคุณ

๘. กันติคุณ ความน่าพึงใจ คือไม่พูดเกินความจริง โดยสื่อความหมายตรงกับภาวะที่เป็นไปได้ ไม่เกินเลยจากความจริง เช่น

โลเก ตมํ วิโนเทตฺวา ญาณาโลกํ วิทฺสิย
สตฺเต สนฺติปทํ เนตฺวา นิพฺพุโต โส มหามุนิ.[๒๐๑]

คาถานี้กล่าวชมเชยพระมหามุนีว่าทรงบรรเทาความมืดมนในโลกแล้ว ประทานแสงสว่างแห่งปัญญา นำชาวโลกสู่ทางสงบแล้ว เสด็จดับขันธปรินิพพาน ทั้งไม่เป็นการพูดเกินไปเพราะเป็นความจริงที่ประจักษ์ในโลก จึงเป็นที่พึงใจของชนทั้งหมด ประดับด้วยกันติคุณ

๙. อัตถพยัตติคุณ การมีความหมายชัดเจน ไม่กำกวมก่อให้เกิดความสงสัยตีความได้หลายทาง หมายความว่า ไม่มีข้อความที่ซ่อนเร้นพึงนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุกๆ ข้อล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเครือ อ่านแล้วฟังแล้วเข้าใจได้ทันที ตัวอย่างได้แก่ ร้อยแก้ว (จุณฺณิย, คชฺช) และร้อยกรอง (คาถา, ปชฺช) ในคัมภีร์นี้ทั้งหมด เพราะไม่มีข้อความอื่นที่พึงนำมาแสดงโดยศัพท์

๑๐. สมาธิคุณ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้มีภาพพจน์ชัดเจน ผู้วิจัยขอยกมานำเสนอตัวอย่าง ดังนี้

(๑) โพธิสตฺตสฺส ภเยน มารสฺส ปลาตตฺตา จนฺทภเยน สูริโย ปลายมาโน วิย อโหสิ. (ดูบทที่ ๒ หน้า

ดวงสุริย์ประดุจหนีหายไปด้วยเกรงกลัวศศิธร เพราะการหนีไปของหมู่มารด้วยความหวาดกลัวต่อพระโพธิสัตว์

---

[๒๐๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

โดยปกติดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เป็นดาวเคราะห์ที่ไม่มีชีวิต แต่ท่านผู้รจนาเขียนให้เห็นเหมือนว่าดวงอาทิตย์และดวงจันทร์มีชีวิตจึงรู้สึกหวาดกลัว ด้วยคำว่า จนฺทภเยน สูริโย ปลาย-มาโน (ดวงสุริย์ประดุจหนีหายไปด้วยเกรงกลัวศศิธร) การใช้คำในลักษณะนี้ชื่อว่า ปาณิธัมมสมาธิ คือ การยกสภาพของสิ่งที่มีชีวิต เช่น ความรู้สึกหวาดกลัว เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต

(๒) ตโต พาลสูริยปฏิภาคโลหิตกมฺพลเคณฺฑุกปริยนฺตา ปุณฺณสสีรๆสิวิสรสสฺสิริกา อภิภวมานา วิย อากาสคงฺคาคติโสภํ อวหสมานา วิย เทฺว มุตฺตกลาปา โอลมฺพนฺติ.[๒๐๒]

ถัดจากนั้น มีพวงแก้วมุกดา ๒ พวง ที่ด้านปลายมีภู่ห้อยทำด้วยผ้ากัมพลสีแดงเหมือนตะวันอ่อน งามสง่าดุจดั่งประกายรัศมีแห่งปุณณมีจันทรา ประดุจครอบงำเย้ยหยันความงามแห่งลำน้ำสวรรค์

โดยปกติพวงแก้วมุกดาไม่อาจทำกิริยาเย้ยหยันได้ แต่ท่านผู้รจนาเขียนให้เห็นเหมือนว่าพวงแก้วมุกดาทำกิริยาเย้ยหยันด้วยคำว่า อวหสมานา วิย (ประดุจเย้ยหยัน) การใช้คำในลักษณะนี้ชื่อว่า กัตตุธัมมสมาธิ คือ การยกสภาพของกัตตาที่ทำกิริยาได้ เช่น การเย้ยหยันของคน เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตามีพวงแก้วมุกดาเป็นต้น คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เหมือนเป็นกัตตา

(๓) จกฺกวตฺติรญฺโญ ปุญฺญานุภาวํ อุคฺโฆสยนฺตํ วิย ฯเปฯ[๒๐๓]

[จักรแก้ว]เปรียบดั่งป่าวประกาศบุญญานุภาพของพระจักรพรรดิราช

โดยปกติจักรแก้วไม่อาจทำกิริยาป่าวประกาศได้ แต่ท่านผู้รจนาเขียนให้เห็นเหมือนว่าจักรแก้วทำกิริยาป่าวประกาศด้วยคำว่า อุคฺโฆสยนฺตํ วิย (เปรียบดั่งป่าวประกาศ) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นกัตตุธัมมสมาธิเช่นเดียวกัน

อัตถาลังการจำแนกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. สภาวุตติ กล่าวโดยตรง คือ พูดตรงๆ ตามสภาวะของเนื้อหาเรื่องราวอันได้แก่ ชาติ (ประเภทเดียวกัน) เช่น คน นก เป็นต้น, คุณ (ลักษณะ) เช่น ลักษณะของการสัมผัส เป็นต้น, กิริยา (อาการ) เช่น การชนะ เป็นต้น และทัพพะ (รูปธรรมคือบุคคลสิ่งของ) เช่น พระโพธิสัตว์ เป็นต้น

๒. วังกวุตติ กล่าวโดยอ้อม คือพูดในเชิงอุปมาเปรียบเทียบ เป็นต้น

---

[๒๐๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๙

[๒๐๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๙

ดังข้อความว่า

สภาววงฺกวุตฺตีนำ เภทา ทฺวิธา อลงฺกิริยา
ปธมา ตตฺถ วตฺถูนำ นานาวตฺถาวิภาวินี.[๒๐๔]

อลังการมี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นสภาววุตติและวังกวุตติ ในบรรดาอลังการเหล่านั้น อย่างแรกแสดงสภาวะต่างๆ ของเนื้อหาเรื่องราว

วังกวุตติแบ่งออกเป็น ๓๕ อย่างมีอุปมา (การเปรียบเทียบ) เป็นต้น ในที่นี้ผู้วิจัยขอนำเสนอดังต่อไปนี้

๑. อุปมา การเปรียบเทียบ คือ การนำเอาวัตถุอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณาการละม้ายกันมาเปรียบกับวัตถุอีกอย่างหนึ่ง คำที่นำมาเปรียบ เรียกว่า อุปมานะ สิ่งที่ถูกเปรียบ เรียกว่า อุปไมย เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจสิ่งที่คนอ่านยังไม่เข้าใจ ตัวอย่างเช่น เกสรสีโห วิย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดั่งไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่า พระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสีโห เป็นบทอุปมานะ

อุปมาลังการจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สัททคัมมา รู้ด้วยศัพท์ คือ มีศัพท์ระบุอุปมาปรากฏ เช่น อิว วา ตุลฺย เป็นต้น

๒. อัตถคัมมา รู้ด้วยอรรถ คือ ไม่มีศัพท์ระบุอุปมา แต่ความหมายระบุว่าเป็นอุปมา

๓. วากยัตถวิสยา มีความของพากย์เป็นวิสัย คือ ไม่มีศัพท์ระบุอุปมา ไม่มีความบ่งว่าเป็นอุปมา แต่เมื่อรวมความเข้าทั้งประโยคแล้วก็รู้ได้ว่าเป็นอุปมา[๒๐๕]

ดังข้อความว่า

อุปมาโนปเมยฺยานำ สธมฺมตฺตำ สิโย'ปมา
สทฺทตฺถคมฺมา วากฺยตฺถ- วิสยาติ จ สา ติธา.[๒๐๖]

---

[๒๐๔]สุโพธา. คาถา ๑๖๕

[๒๐๕]สุโพธา. มัญชรี. คำอธิบายคาถา ๑๗๖.

[๒๐๖]สุโพธา. คาถา ๑๗๖.

ความเป็นสภาพเสมอกันระหว่างอุปมานะ (ตัวเปรียบ) กับอุปไมย (สิ่งที่รับเปรียบ) ชื่อว่า อุปมา อุปมานั้นมี ๓ ประเภทคือ สัททคัมมา (รู้ด้วยศัพท์) อัตถคัมมา (รู้ด้วยอรรถ) และ วากยัตถวิสยา (มีความของพากย์เป็นวิสัย)

คัมภีร์นี้ประกอบด้วยอุปมาลังการจำนวนมาก ซึ่งประกอบใช้ วิย บ้าง อิว บ้าง สมาน บ้าง ผู้วิจัยขอนำเสนอพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

(๑) อตฺตโน รูปสิริยา นาฬาคิรินาคปวิฏฺกาลํ วิย อสุรินฺทปวิฏฺอสุรปุรํ วิย จ สกลนครํ สโภเภตฺวา ฯเปฯ[๒๐๗]

[พระมหาสัตว์]ยังพระนครทั้งสิ้นให้แตกตื่นด้วยสิริโสภาแห่งรูปของพระองค์ เหมือน สมัยที่ช้างนาฬาคิรีเข้าเมือง และสมัยที่อสุรินทราหูเข้าเมืองอสูร

ตัวอย่างนี้ประกอบด้วยบทอุปมานะคือ วิย ศัพท์ใน นาฬาคิรินาคปวิฏฺกาลํ วิย

(๒) อินฺทนีลมณิสงฺฆาตมิว มจฺฉคุมฺพสมากุลวิปฺปสนฺนมธุรสีตสลิลสมฺปุณฺณปทุมุปฺปล-กุมุทปุณฺฑริกาทิสฺฉนฺนวงฺกํ ฯเปฯ[๒๐๘]

มีสระน้ำโค้งมีสีเช่นกับกองทับทิม ดารดาษด้วยดอกประทุม ดอกอุบล ดอกกุมุท และ ดอกบุณฑริกเป็นต้น ซึ่งเต็มด้วยน้ำใสเย็นหอมหวาน เกลื่อนกล่นไปด้วยฝูงปลา ฯลฯ

ตัวอย่างนี้ประกอบด้วยบทอุปมานะคือ อิว ศัพท์ใน อินฺทนีลมณิสงฺฆาตมิว

(๓) อุปฺปลคนฺธสมานคนฺธนิจฺฉรณมุขา หริจนฺทนคนฺธสรีรา ฯเปฯ[๒๐๙]

มีปากโชยพัดกลิ่นหอมเสมอด้วยกลิ่นดอกอุบล มีร่างกายหอมด้วยกลิ่นจันทน์เหลือง ฯลฯ

ตัวอย่างนี้ประกอบด้วยบทอุปมานะคือ สมาน ศัพท์ใน อุปฺปลคนฺธสมานคนฺธนิจฺฉรณ-มุขา

๒. รูปกะ การแสดงความเป็นสิ่งเดียวกันระหว่างอุปมานะและอุปไมย หมายความว่า รูปกะนั้นก็คืออุปมานั่นเอง แต่เป็นเรื่องปกปิดความต่างกัน โดยยกเอาแต่ความไม่ต่างกันของวัตถุที่ เป็นอุปมานะและอุปไมยขึ้นกล่าวไว้ ก็เป็นที่เข้าใจกันดี โดยไม่ต้องมีศัพท์หรือความใดๆ ระบุ เช่น

---

[๒๐๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๔๘

[๒๐๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐

[๒๐๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙๑

ที่พูดกันเป็นสามัญว่า โส เอโส (นั้นคือนี้) เอโส โส (นี้คือนั้น) เป็นอุปมาไปในตัว อุปมาในประเภทที่กล่าวแล้ว คือ ปทำ อมฺพุชมิว (พระบาทเหมือนดอกบัว) ความต่างกันปรากฏ ส่วนอุปมาที่ปกปิดความต่างกัน เช่น ปทมฺพุชำ (บัวบาท) ไม่ต้องระบุอุปมาเข้ามา ก็เป็นอันเข้าใจกันได้ว่าเป็นอุปมา[๒๑๐]

ดังข้อความว่า

อุปมาโนปเมยฺยานำ อเภทสฺส นิรูปนา
อุปมาว ติโรภูต- เภทา รูปก'มุจฺจเต.[๒๑๑]

อุปมาที่มีความต่างกันถูกปกปิดไว้ เพราะยกขึ้นสู่ความไม่ต่างกันแห่งอุปมานะและอุปไมย ท่านเรียกว่า รูปกะ

คัมภีร์นี้ประกอบด้วยรูปกาลังการจำนวนมาก ผู้วิจัยขอนำเสนอพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

(๑) สีลปารมิภูมิยำ วิริยปารมิปาเทน ปติฏฺหิตฺวา ปฺาปารมิขคฺคำ สทฺธาหตฺเถน คเหตฺวา เสสปารมิโย ผลกำ กตฺวา ฯเปฯ[๒๑๒]

ยืนบนปฐพีคือศีลบารมีด้วยเท้าคือวิริยบารมี ถือดาบคือปัญญาบารมีด้วยมือคือศรัทธา ทำบารมีที่เหลือให้เป็นโล่ห์ ฯลฯ

ในตัวอย่างนี้ ท่านผู้รจนาเปรียบปฐพีกับศีลบารมี เปรียบเท้ากับวิริยบารมี เปรียบดาบกับปัญญาบารมี เปรียบมือกับศรัทธา และเปรียบโล่กับบารมีที่เหลือ โดยยกเอาแต่ความไม่ต่างกันของวัตถุที่เป็นอุปมานะและอุปไมยขึ้นกล่าวไว้ ไม่มีศัพท์หรือความใดๆ ระบุถึงอุปมาไว้โดยตรง

(๒) อยำ สกฺกายนคโร คติปจฺจนฺตนิสฺสิโต
ชาติภยพหุตฺราโส ชราโจรวิลุมฺปโก.[๒๑๓]

นครคือร่างกายของตนนี้ อาศัยอยู่ติดชายแดนคือคติ น่ากลัวอย่างมากด้วยภัยคือชาติ มีโจรคือชราคอยดักปล้น

ตัวอย่างนี้แสดงการเปรียบนครกับร่างกายของตน เปรียบชายแดนกับคติ เปรียบภัยกับชาติ เปรียบโจรกับชรา ตามลักษณะของรูปกาลังการที่ไม่ประกอบอุปมาโชตกศัพท์ไว้โดยตรง

---

[๒๑๐]สุโพธา. มัญชรี. คำอธิบายคาถา ๒๑๒.

[๒๑๑]สุโพธา. คาถา ๒๑๒.

[๒๑๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๕๒

[๒๑๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓

๑๕) คุณค่าของคัมภีร์สมันตภัททิกา

ผู้วิจัยขอนำเสนอคุณค่าด้านวรรณคดี คุณค่าด้านวรรณศิลป์ คุณค่าด้านประวัติศาสตร์ คุณค่าด้านประเทืองสติปัญญา ดังนี้

คุณค่าด้านวรรณคดี

คำว่า "วรรณคดี" โดยทั่วไป หมายถึง หนังสือที่ก่อให้เกิดความรู้สึกนึกคิดแก่มนุษย์ทั่วไปในด้านอารมณ์มากกว่าการให้ข้อเท็จจริงนั้น ความหมายของคำว่า "วรรณคดีบาลี" เมื่อกล่าวตามหลักวิชาการฝ่ายบาลี จึงหมายถึง คัมภีร์ต่างๆ ที่เขียนด้วยภาษาบาลีทั้งหมด ยกเว้นคัมภีร์ที่เป็นพื้นฐานของการศึกษาพระไตรปิฎก ๔ คัมภีร์ คือ

๑. ไวยากรณ์ วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค ได้แก่ กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น

๒. นิฆัณฑุ หรือโกศะ วิชาว่าด้วยนามศัพท์ (นาม) และเพศทางไวยากรณ์ประจำศัพท์ (ลิงฺค) ได้แก่ อภิธานัปปทีปิกา และเอกักขรโกษ

๓. ฉันทศาสตร์ วิชาว่าด้วยการวางครุลหุในกวีนิพนธ์ ได้แก่ วุตโตทัยปกรณ์ และฉันโทมัญชรี

๔. อลังการศาสตร์ วิชาว่าด้วยรสคำและรสความเพื่อประดับคำให้ไพเราะสละสลวยเหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย ได้แก่ สุโพธาลังการ และวชิรสารัตถสังคหะ

คัมภีร์ ๔ ประเภทนี้แม้จะแต่งด้วยภาษาที่ดีเลิศ ก็ไม่จัดเป็นวรรณคดีบาลี เพราะถือว่าเป็นเพียงคัมภีร์ที่ช่วยให้เข้าถึงวรรณคดี หรือช่วยให้สามารถแต่งวรรณคดีได้เท่านั้น

ความหมายของวรรณคดีบาลีที่เห็นว่าครอบคลุมทุกด้าน เห็นจะเป็นความหมายที่พระเทพเมธาจารย์ ซึ่งกล่าวไว้ในหนังสือชื่อ "แบบเรียนวรรณคดีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์" คือ

-วรรณคดีบาลี หมายถึง ผลิตผลเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง ผลิตผลแห่งความคิดของนักปราชญ์บาลีที่เขียน จารจารึกไว้หรือพิมพ์ไว้

-วรรณคดีบาลี หมายถึง อักษรศาสตร์บาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง เรื่องที่บอกเล่าไว้ด้วยหนังสือเอกสารบาลี หรือคัมภีร์บาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง อาณาจักรของอักขระบาลีทั้งหลาย

-วรรณคดีบาลี หมายถึง บทประพันธ์บาลี อันมีคุณค่าด้วยวจนาลังการะ

หรือบทประพันธ์อันทรงคุณค่าทำให้เกิดความยินดียินร้ายตามอารมณ์ของตัวละครที่กล่าวถึง หรือแสดงออกด้วยลีลาทางร่างกายหรือโวหารแห่งถ้อยคำ

-วรรณคดีบาลี หมายถึง ความเรียงบาลีอันเกี่ยวกับวิจารณ์

-วรรณคดีบาลี หมายถึง คาถาภาษาบาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง วรรณกรรมบาลี เกี่ยวกับการประพันธ์

-วรรณคดีบาลี หมายถึง กิจกรรมหรืออาชีพของคนเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง อาชีพหรือวิชาชีพเกี่ยวกับอักษรศาสตร์บาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง ศิลาจารึกบาลี

-วรรณคดีบาลี หมายถึง หนังสือบาลีที่ได้รับยกย่องว่าแต่งดี[๒๑๔]

คัมภีร์สมันตภัททิกาเพียบพร้อมด้วยสัททาลังการและอัตถาลังการ ปราศจากโทษของบทโทษของพากย์ และโทษในอรรถของพากย์ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการ โดยเหตุที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงสัททาลังการและอัตถาลังการไว้แล้ว จึงจะขอกล่าวถึงโทษของบทเป็นต้นไว้โดยย่อ กล่าวคือ พระคันธสาราภิวงศ์จำแนกโทษของบทเป็นต้นตามคัมภีร์สุโพธาลังการไว้ในสุโพธา-ลังการมัญชรี ดังนี้

โทษของบทมี ๘ ประเภท คือ

๑. วิรุทธัตถันตระ มีอรรถอื่นแย้ง = อนฺตโร อตฺโถ อตฺถนฺตโร, วิรุทฺโธ อตฺถนฺตโร ยสฺสาติ วิรุทฺธตฺถนฺตรำ (บทที่มีความหมายอื่นที่ขัดแย้งกัน ชื่อว่า วิรุทธัตถันตระ)

๒. อัธยัตถะ มีอรรถเกิน = อธิโก อตฺโถ ยสฺสาติ อธฺยตฺโถ (บทที่มีเนื้อความเกินความเป็นจริง ชื่อว่า อัธยัตถะ)

---

[๒๑๔]พระเทพเมธาจารย์, แบบเรียนวรรณคดีประเภทคัมภีร์บาลีไวยากรณ์, โรงพิมพ์ไทยรายวัน : กรุงเทพมหานคร. ๒๕๕๒, หน้า ๔.

๓. กิลิฏฐะ ไม่ชัดเจน = กิลิฏฐ์ วิยาติ กิลิฏฐ์ (บทที่เหมือนกระจกเงาสกปรก ชื่อว่า กิลิฏฐะ)

๔. วิโรธิ ผิด = วิโรโธ ยสฺส อตฺถีติ วิโรธิ (บทที่มีความผิด ชื่อว่า วิโรธิโทษ)

๕. เนยยะ เพิ่มบทอื่น = นียติ เอตฺถาติ เนยฺยํ (บทที่ต้องนำบทแสดงเหตุมา ชื่อว่า เนยยะ)

๖. วิเสสนาเปกขะ มองหาวิเสสนะ = วิเสสเน อเปกฺขา ยสฺส ตํ วิเสสนาเปกฺขํ (บทที่มีการมองหาในวิเสสนะ ชื่อว่า วิเสสนาเปกขะ)

๗. หีนัตถะ มีอรรถทราม คือ = หีโน อตฺโถ เยน ตํ หีนตฺถํ (บทที่ทำให้อรรถทราม ชื่อว่า หีนัตถะ)

๘. อนัตถะ ไม่มีอรรถ = นตฺถิ อตฺโถ ยสฺส ตํ อนตฺถํ (บทที่ไม่มีอรรถ ชื่อว่า อนัตถะ)

โทษของพากย์ มี ๙ ประเภท คือ

๑. เอกัตถะ มีอรรถเดียว = เอโก อตฺโถ อสฺส ตํ เอกตฺถํ (พากย์ที่มีอรรถเดียว ชื่อว่า เอกัตถะ)

๒. ภัคครีติ หักลำดับ = ภคฺคา รีติ ยสฺส ตํ ภคฺครีติ (พากย์ที่มีลำดับหักไป ชื่อว่า ภัคครีติ)

๓. พยากิณณะ สับสน = วิสุ์ วิสุ์ อากิณฺณ์ พฺยากิณฺณ์ (พากย์ที่สับสนเป็นอย่างๆ ชื่อว่า พยากิณณะ)

๔. คามมะ ไม่สุภาพ = คาเม ภโว คามฺโม, คามฺโม วิยาติ คามฺม์ (พากย์ที่เหมือนคำของชาวบ้าน = เหมือนคำตลาด ชื่อว่า คามมะ)

๕. ยติหีนะ เว้นวรรคผิด = ยติ หีนา เอตฺถาติ ยติหีน์ (พากย์ที่มียติทราม ชื่อว่า ยติ-หีนะ)

๖. กมัจจุตะ คลาดลำดับความ = กมโต จุตํ กมจฺจุตํ (พากย์ที่เคลื่อนจากลำดับ ชื่อว่า กมัจจุตะ)

๗. อติวุตตะ พูดเกินไป = อติกฺกมฺม วุตฺตํ อติวุตฺตํ (พากย์ที่พูดเกินความจริง ชื่อว่า อติวุตตะ)

๘. อเปตัตถะ ปราศจากความ = อตฺถโต อเปตํ อเปตตฺถํ (พากย์ปราศจากความ ชื่อว่า อเปตัตถะ)

๙. พันธผรุสะ มีเสียงกระด้างในบทประพันธ์ = พนฺเธ ผรุสํ ยตฺถ ตํ พนฺธผรุสํ (พากย์ที่มีเสียงกระด้างในบทประพันธ์ ชื่อว่า พันธผรุสะ)

โทษในอรรถของพากย์ มี ๖ ประเภท คือ

๑. อปักกมะ ปราศจากลำดับ = อปคโต กโม ยสฺมา ตํ อปกฺกมํ (อรรถของพากย์ที่ปราศจากลำดับ ชื่อว่า อปักกมะ)

๒. โอจิตยหีนะ ทรามจากความเหมาะสม = โอจิตฺยํ หีนํ ยตฺถ ตํ โอจิตฺยหีนํ (อรรถของพากย์ที่มีความเหมาะสมทราม ชื่อว่า โอจิตยหีนะ)

๓. ภัคครีติ หักลำดับ = ภคฺคา รีติ ยตฺถ ตํ ภคฺครีติ (อรรถของพากย์ที่มีลำดับเสีย ชื่อว่า ภัคครีติ)

๔. สสังสยะ ชวนสงสัย = สห สํสเยน วตฺตตีติ สสํสยํ (อรรถของพากย์ที่เป็นไปกับด้วยความสงสัย ชื่อว่า สสังสยะ)

๕. คามมะ ไม่สุภาพ (ดู โทษของพากย์)

๖. ทุฏฐลังกติ เสียอลังการ = ทุฏฐา อลงฺกติ ยตฺถ ตํ ทุฏฐาลงฺกติ (อรรถของพากย์ที่มีอลังการเสียหาย ชื่อว่า ทุฏฐลังกติ)[๒๑๕]

คุณค่าด้านวรรณศิลป์

คำว่า “วรรณศิลป์” มีความหมายตามพจนานุกรรมฉบับบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ว่า “ศิลปะในการแต่งหนังสือ, ศิลปะทางวรรณกรรม, วรรณกรรมที่ถึงขั้นวรรณคดี, หนังสือที่ได้รับการยกย่องว่าแต่งดี” ความหมายนี้เป็นความหมายในปัจจุบัน หากพิจารณาย้อนไปในยุคที่ท่านพระอุปติสสะรจนาคัมภีร์สมันตภัททิกานั้น ท่านคงคำนึงถึงอย่างแยบยลจึงกล่าวว่า “อตฺถพฺยญฺชน-สมฺปนฺนำ” “บริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์” ข้อนี้แสดงว่า ท่านพิจารณาถึงคุณค่าด้านวรรณศิลป์ จึงตั้งใจเลือกใช้คำศัพท์และเนื้อหาให้เหมาะสมกับงานประพันธ์ของตน ด้วยการตกแต่งถ้อยคำให้ไพเราะสละสลวยอันเป็นลักษณะเฉพาะของกวี และมีเนื้อหาสอดคล้องกับคำอธิบายที่ท่านมุ่งจะสื่อถึง

---

[๒๑๕] สุโพธาลังการมัญชรี. คำอธิบายคาถา ๑๘-๒๐

บทประพันธ์ไม่ว่าจะเป็นร้อยแก้ว หรือร้อยกรอง หรือผสมกันระหว่างร้อยแก้วกับร้อยกรอง จะงดงามไพเราะจับใจผู้อ่านผู้ฟังหรือไม่นั้นต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

(๑) การสรรหาบทที่เหมาะสม

(๒) การเรียงบทเข้าเป็นประโยคที่เข้าใจง่าย

(๑) การสรรหาบทที่เหมาะสม

การสรรหาบทนั้นเป็นการใช้คำเหมาะอยู่ในที่เหมาะ เพื่อทำให้เกิดความคล้องจองสละสลวย และสื่อถึงความหมายอย่างชัดเจน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกตามหลักอลังการว่า โอจิตยะ คือ ความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ เป็นการหลีกเลี่ยงจากโอจิตยหีนโทษ คือ โทษทรามจากความเหมาะสม ดังข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

โอจิตฺยํ นาม วิญฺเญยฺยํ โลเก วิขฺยาต'มาทรา
ตตฺโถ'ปเทสปภวา สุชนา กวิปุงฺควา.
วิญฺญาโต'จิตฺยวิภโว- จิตฺยหีนํ ปริหเร
ตโต'จิตฺยสฺส สมฺโปเส รสโปโส สิยา กเต.[๒๑๖]

ธรรมดาความเหมาะสมที่ประจักษ์อยู่แล้วในโลกพึงทราบโดยเอื้อเฟื้อ ในความเหมาะสมนั้น สัตบุรุษผู้เป็นกวีชั้นสูงเป็นแหล่งกำเนิดแห่งคำแนะนำ

ท่านผู้เข้าใจคุณสมบัติคือความเหมาะสมแล้ว พึงหลีกเลี่ยงโอจิตยหีนโทษ เมื่อทำให้เพิ่มพูนความเหมาะสมเพราะหลีกเลี่ยงโทษนั้นได้ ก็จะเกิดความน่าชื่นชม

จะเห็นได้ว่า คัมภีร์สมันตภัททิกาได้สรรหาบทให้เหมาะแก่เนื้อเรื่องและฐานะของบุคคลในเรื่อง เช่น

เมื่อผู้แต่งจะพรรณนาความงามของอมรบุรีว่าเจริญรุ่งเรืองเหมาะต่อการอาศัยเกิดของสุเมธบัณฑิต ท่านเลือกใช้คำที่แสดงถึงความงามตระการของเมืองว่า

ตํ ปน นครํ อายามโต จ วิตฺถารโต จ ทฺวาทสโยชนิกํ, สมนฺตโต ฉตฺตึสโยชนิกํ, รชต-ปฏฺฏตราชิสริกฺขกอุจฺจพหลปณฺฑรมโนรมอนุปาการโคปุรฏฺฏาลวิภูสิตํ, นานาวิจิตฺตธชปฏากมาลา-วิภูตํ, ชคติอุทกกทฺทมสุกฺขปริขา ปริวาริตํ, ตรุปาการปริกฺขิตฺตํ[๒๑๗]

---

[๒๑๖] สุโพธา. คาถา ๑๐๔-๕.

[๒๑๗] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐

เมื่อท่านจะกล่าวถึงชาติตระกูลของสุเมธบัณฑิต ก็เลือกใช้คำที่กล่าวถึงความมั่งคั่งของชาติตระกูลว่า

ตสฺมึ ปน นคเร รญฺโญ ปุโรหิโต อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปิติโต จ สํสุทฺธคหณิโก ยาวสตฺตมา กุลปริวฏฺฏา อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน อฑฺโฒ มหทฺธโน มหาโภโค ปหูตวิตฺตูปกรโณ ปหูตธนธญฺโญ อเนกสหสฺสพฺราหฺมณปาโมกฺโข สพฺพตฺถ ปญฺญาโต ราชปูชิโต ปฏิวสติ[๒๑๘]

เมื่อท่านจะกล่าวถึงสุเมธมาณพว่าเป็นบัณฑิต ก็เลือกใช้คำที่เหมาะสมกับบุคคลผู้เกิดในสกุลพราหมณ์ว่า

อมฺหากํ ปน โพธิสตฺโต ตํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺโน, นาเมน สุเมโธ นาม อโหสิ อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต อมรปุเร สมสฺสิตกนกโตรณปฏิภาคตฺตา ฌาณี ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี เหฏฺฐา วุตฺตปฺปกาเรสุ ตีสุ เวเทสุ ปารคู อโหสิ.[๒๑๙]

เมื่อท่านจะกล่าวถึงเหตุที่ทำให้สุเมธบัณฑิตเกิดความสังเวช ก็เลือกใช้คำที่แสดงความไม่มีแก่นสารในการครองเรือนว่า

โส สตฺตเม ทิวเส คนฺโธทเกน นหายิตฺวา กาสิกวตฺถํ นิวาเสตฺวา สุโภชนํ ภุญฺชิตฺวา อุปริปาสาทตลํ อภิรุยฺห สิริคพฺภํ ปวิสิตฺวา อลงฺกตสิริสยเน นิปชฺชิตฺวา ปมมชฺฌิมยาเม สุปิตฺวา ปจฺฉิมยาเม ปพุทฺโธ อุฏฺฐายาสนา รชตสิลาปฏฺเฏ สุวณฺณปฏิมา วิย นิสินฺโน จินฺเตสิ “สุเมธ-ปณฺฑิต ปุนพฺภเว ปฏิสนฺธิคฺคหณํ นาม อเนกทุกฺขํ, คหิตปฏิสนฺธิกสฺส ชราย ชีรณํ, ชราชีรณสฺส พฺยาธิปฏิปีฬนํ, พฺยาธิปฏิปีฬนสฺส มรเณน ภิชฺชนํ ทุกฺขํ, อวสฺสํ อกฺเขปิตภวสฺส สตฺตสฺส เตสุ เตสุ ภเวสุ ชาติ, ชาตสฺส ชรา, ชรูปคตสฺส พฺยาธิ, พฺยาธิปฏิปีฬิตสฺส มรณํ. ตสฺมา อชาตึ อชรํ อพฺยาธึ อมรณํ อสงฺขตํ สุขํ สีตลํ เขมํ ตาณํ นิจฺจํ ธุวํ สสฺสตํ สารํ ปรมสุภํ มทนิมฺมทนํ ปิปาสวินยํ อาลยสมุคฺฆาตํ วฏฺฏุปจฺเฉทํ วิสงฺขารํ วิวฏฺฏํ ตณฺหกฺขยํ วิภวํ วิราคํ นิโรธํ อนิมิตฺตํ สนฺติสภาวํ อภูตํ อสฺสาสกรํ อมตํ มหานิพฺพานํ ปริเยสิสฺสามี”ติ.[๒๒๐]

เมื่อท่านจะกล่าวว่าร่างกายไม่มีแก่นสาร ก็เลือกใช้คำที่แสดงอุปมาอุปไมยอย่างชัดเจนว่า

อุตฺตริปิ จินฺเตสิ “อยํ ปน กาโย สกฺกายนคโร นาม, โส นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสยมนุสฺส-เทวสงฺขาตปจฺจคติ ปจฺจนฺตนิสฺสิโต, เตสุ เตสุ ภเวสุ โยนีสุ คตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ สตฺตาวาเสสุ

---

[๒๑๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑

[๒๑๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑๑

[๒๒๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๒

คพฺโภกฺกนฺติสงฺขาตชาติภเยน พหุตฺราสปตฺโต, อินฺทฺริยปริปากสงฺขาตชราโจเรหิ วิลุมฺปิยมาโน, ขนฺธานำ ปฏิปีฬนสภาวพฺยาธิพฺยคฺฆกุลานำ อาวาโส, ขนฺธเภทลกฺขณมจฺจุปพฺพเตหิ นิรนฺตรำ ปริมทฺทโน, สนฺตานโสสนสภาวโสกสนฺตาปพหุโล, ปริกิตฺเตตฺวา ปริกิตฺเตตฺวา เทวนสงฺขาเตน ปริเทเวน พหุปทฺทโว, กายจิตฺตขนนสภาวนานาทุกฺขโอจรเณหิ สมฺปนฺโน, ปรทุสฺสนสภาเวน โทมนสฺสภเยน อากุลภูโต, ภยสนฺตาปนลกฺขเณน อุปายาสการณิเกน ปีฬากรเณน สกลวฏฺฏทุกฺขสฺสวตฺถุภูโต, รณฺชนสภาวราคหตฺถิกุลานำ อาวาโส, ทุสฺสนสภาวานำ โทสอาสีวิสานำ วมฺมิโก, วิสยมุยฺหนสภาเวหิ โมหมหาภูตคเณหิ อากิณฺโณ, กุชฺฌนลกฺขเณหิ โกธทารุณรกฺขเสหิ อุปเสวิโต, วินนฺธนสภาเวหิ อุปนาหจณฺฑวาเฬหิ พหุลภูโต, ปรกต คุณมกฺขณสภาเวหิ มกฺขกูรกุมฺภณฺเฑหิ นิเสวิโต, ยุคคฺคาหสภาเวหิ ปลาสกตกมฺมโจเรหิ อนุสฺจริโต, ปรสมฺปตฺติอุสฺสูยนสภาเวหิ อิสฺสาอนตฺถกรณปจฺจตฺถิเกหิ อากุโล, สกสมฺปตฺตินิคุหนสภาวานำ มจฺเฉรเกณีนำ อาวาโส, กตปาปวฺจนสภาวานำ มายาโวหาริกวาณิชกานำ อาลยภูโต, จิตฺตถทฺธกรสภาวานำ ถมฺภอนริยฐุตฺตคณานำ อาวาโส, กรณุตฺตริยสภาเวหิ สารมฺภคหปตีหิ อุปเสวิโต, ชาติอาทีหิ ปเรหิ อตฺตานำ สมกรณสภาวานำ มานสุรคณานำ นิวาสภูโต, ปเรสำ อตฺตานำ อธิกำ กตฺวา ทสฺสนสภาเวหิ อติมานโยเธหิ รกฺขิโต, มชฺชนสภาเวหิ มทคนฺธพฺเพหิ พหุโล, ปมชฺชนสภาเวหิ ปมาททานเวหิ เสวิโต, ลุพฺภนสภาเวน โลภวิปุลปากาเรน ปริกฺขิตฺโต, ตัตมานพนฺธนสภาวาย อฏฺฏุตฺตรสตภินฺนาย ตณฺหามหานทิยา ปภวภูโต, นิจฺจกุณปวิสฺสนฺทนนวมุขทฺวาโร, อุสฺสาปิตุนฺนตสภาวมานเอสิโก, อวณฺณทุคฺคนฺเธน พหุลีภูโต, กามวิตกฺกพฺยาปาทวิตกฺกวิหึสาวิตกฺกมกฺขิกาหิ อากุลสมากุโล, ปมาทคณพนฺธเวหิ อภิสงฺฆุฏฺโฐ, รูปาทิวิสยมาปิตอาปโณ, ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิพหุลนิสฺสนฺโท, สตฺตวิธอนุสยพฺราหฺมณานำ อาลยภูโต, ทสวิธสำโยชนมหามตฺเตหิ อนุกยฺยโก, มิจฺฉาธมฺมวินิจฺฉยมณฺฑเลหิ สมนฺนาคโต, กายวจีมโนทุจฺจริตปริวุโต, ภคินิอาทีสุ มิจฺฉาจารวเสน ปวตฺตนสภาเวน วิสมโลภอสาธุชเนน สทา รกฺขิโต, เอวำ นานุปทฺทเว จิตฺตุตฺราสพหุเล สกฺกายนคเร ธมฺมสภาวสกาคารสฺส กรณสภาโว สำสารนายโก ธีรปุริเสหิ มติมาติกิจฺเฉน อภินฺนาสว วณโช อญฺญาณโก มหาราชา อิสฺสโร หุตฺวา รชฺชำ กาเรสิ.[๒๒๑]

(๒) การเรียงบทเข้าเป็นประโยคที่เข้าใจง่าย

การเรียงบทเข้าเป็นประโยค คือ การประกอบนามและกริยาเข้าเป็นประโยคที่สั้นบ้างยาวบ้าง ตามลักษณะการผูกประโยคที่เรียกว่าการกวิธี ท่านพระสัทธัมมสิริกล่าวถึงลักษณะของประโยคว่า

---

[๒๒๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓

๑. มีเนื้อความที่เป็นวิเสสนะและวิเสสยะ กล่าวคือ คำที่อยู่ในประโยคจะต้องมีความสัมพันธ์กันในลักษณะวิเสสนะและวิเสสยะ โดยที่คำหนึ่งจะต้องมีลักษณะเป็นคำขยาย (วิเสสนะ) ส่วนอีกคำหนึ่งเป็นคำที่ถูกขยาย (วิเสสยะ) เช่น มหนฺโต ปุริโส “บุรุษผู้ประเสริฐ”, ตปสา อุตฺตโม “ผู้สูงสุดโดยตบะ” บางประโยคก็ไม่เป็นวิเสสนะและวิเสสยะกัน เช่น อกฺขินา กาโณ “ผู้บอดด้วยดวงตา” ในกรณีนี้แม้จะเป็นอังควิการ ไม่ใช่วิเสสนะและวิเสสยะกัน ก็จัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของประโยค เพราะสื่อความหมายให้เข้าใจได้

๒. มีเนื้อความสมบูรณ์ หมายความว่า ข้อความนั้นๆ จะต้องสื่อความหมายโดยรวมให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเข้าใจได้ตามที่ต้องการ เช่น ปุริโส คจฺฉติ “บุรุษไปอยู่”, โอทโน ปจิตฺวา ภุชฺชเต “หุงข้าวกินอยู่” หมู่บทเหล่านี้มีประธานและกริยาคุมพากย์ครบถ้วน เมื่อบุคคลพูดออกไปแล้วก็สามารถสื่อความหมายให้ผู้ฟังเข้าใจได้ทันที แต่บางประโยคก็ไม่มีกริยาคุมพากย์ เช่น สูตรในกัจจายนไวยากรณ์[๒๒๒] ว่า สรา สเร โลปํ “สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง” ในกรณีเช่นนี้ต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์คือ ปปฺโปนฺติ “ย่อมถึง” บางประโยคก็ไม่มีประธาน เช่น คามํ คจฺฉามิ “ข้าพเจ้าไปสู่หมู่บ้าน” ในกรณีเช่นนี้ต้องเพิ่มบทประธานคือ อหํ “ข้าพเจ้า”

๓. อาศัยถ้อยคำของชาวโลก หมายความว่า ศัพท์ต่างๆ ที่ชาวโลกนำมาพูดกันนั้น ต้องมีความสัมพันธ์กันในทางความหมาย ถูกต้องตามบัญญัติที่นิยมใช้กัน ถ้าเป็นบทที่ไม่มีความสัมพันธ์กันแล้ว เราก็จะรู้ความหมายไม่ได้ เช่น กุสลา รูปี จกฺขุมา ทส ทาฬิมา “กุศล รูป ผู้มีจักษุ สิบ ต้นทับทิม” ถ้อยคำเหล่านี้เราไม่สามารถกำหนดรู้ความหมายโดยรวมได้ เพราะแต่ละคำไม่มีความสัมพันธ์กันในทางความหมาย

ดังข้อความว่า

เภทาเภทกภูตตฺถํ ปุณฺณํ โวหารนิสฺสิตํ
นานาปทํ วิภาเวติ ยํ ตํ วากฺยนฺติ วุจฺจติ.[๒๒๓]

กลุ่มคำใดย่อมแสดงบทต่างๆ อันมีเนื้อความที่เป็นวิเสสนะและวิเสสยะ มีเนื้อความสมบูรณ์ และอาศัยถ้อยคำของชาวโลก กลุ่มคำนั้นชื่อว่า ประโยค

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์สัมพันธจินตาว่า

เภทฺยเภทกภูตตฺถ- ปทาขฺยาตสมาคมา

---

[๒๒๒] กจ. สูตร ๑๒.

[๒๒๓] เภทจินฺตา. คาถา ๑๒.

สมุเทติ สมตฺตตฺถ วากฺย โวหารนิสฺสิตๆ.[๒๒๔]

ประโยคที่อาศัยถ้อยคำ[ของชาวโลก] ย่อมสามารถสื่อความหมายที่บริบูรณ์ได้ เพราะประกอบด้วยบทนามที่มีเนื้อความเป็นวิเสสนะวิเสสยะกันและบทอาขยาต

อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวถึงลักษณะของประโยคว่าต้องมีเกี่ยวเนื่องกันระหว่างบท กล่าวคือแต่ละบทจะต้องสัมพันธ์กันตามกฎไวยากรณ์ เช่น ปุริโส มคฺค คจฺฉติ “บุรุษไปสู่หนทาง” บทว่า ปุริโส เป็นสยกัตตาในบทว่า คจฺฉติ บทว่า มคฺค เป็นกรรมในบทว่า คจฺฉติ ตามคำอธิบายนี้ ประโยคเป็นเพียงกลุ่มบทที่มีความหมายความสัมพันธ์กันทางไวยากรณ์ จะมีกริยาคุมพากย์หรือไม่มีก็ได้ ดังข้อความว่า

อนิฏฺจิเต ปเท วณฺโณ วากฺยรๆ นิฏฺจิเต ปทๆ
วากฺย ตสฺสมุทาโย ต- มณฺโณณฺณา’เปกฺขลกฺขณๆ.[๒๒๕]

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบทยังไม่สำเร็จ อักขระชื่อว่า พยางค์ เมื่อบทสำเร็จแล้ว จึงชื่อว่า บท กลุ่มบทนั้นชื่อว่า ประโยค ประโยคนั้นมีลักษณะเกี่ยวเนื่องกัน

จากการวิจัยพบว่าผู้แต่งได้ผูกประโยคให้เข้าใจง่าย แม้จะมีบทสมาสจำนวนมากในที่บางแห่ง ก็ไม่สับสนสร้างความสงสัยแก่ผู้อ่านผู้ฟัง เช่น บทสมาสว่า นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสยมนุสฺสเทวสงฺขาตปจฺจคติ ปจฺจนฺตนิสฺสิโต แม้จะประกอบบทนามหลายบทเข้าเป็นสมาสเพียงบทเดียวก็มีเนื้อความเข้าใจง่ายไม่สับสน การประกอบใช้บทสมาสในลักษณะนี้ ตามหลักอลังการเรียกว่า โอชคุณ อันหมายถึงความซาบซึ้งตรึงใจ กล่าวคือ การผูกบทหลายบทเป็นสมาสบทเดียวโดยลบวิภัตติระหว่างบท ทำให้คำสั้นแต่จุเนื้อความมาก ดังนั้น ความมีสมาสมากๆ จึงก่อให้เกิดความซาบซึ้งตรึงใจแก่ผู้อ่านผู้ฟัง จัดเป็นโอชคุณ พระสังฆรักขิตะกล่าวถึงลักษณะของโอชคุณไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

โอโช สมาสพาหุลฺย- เมโส คฺชชสฺส ชีวิตๆ
ปชฺเชปฺย’นากุโล โส’ยๆ กนฺโต กามียเต ยถา.[๒๒๖]

ความมีสมาสมาก ชื่อว่า โอชคุณ โอชคุณนี้เป็นชีวิตของร้อยแก้ว โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้นย่อมน่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป

---

[๒๒๔]สมฺพนฺธ. คาถา ๓๖.

[๒๒๕]เภทจินฺตา. คาถา ๑๓.

[๒๒๖]สุโพธา. คาถา ๑๒๑.

โอชคุณนี้เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้ว คือทำให้ร้อยแก้วมีชีวิตชีวาน่าสนใจติดตามอ่าน ถ้าไม่มีบทสมาสเลยก็จะขาดรสชาติไปเหมือนการรับประทานอาหารโดยไม่มีเครื่องปรุง จะเห็นได้ว่าพระอรรถกถาจารย์มักกล่าวคำลงท้ายคัมภีร์ด้วยบทสมาสยาวๆ ว่า ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิ-วิริยปฏิมณฺฑิต (ผู้ประดับด้วยศรัทธาความรู้และความเพียรอันหมดจดยิ่ง) เป็นต้น โอชคุณนี้มีปรากฏมากในบางคัมภีร์ที่นิยมผูกบทสมาสยาวๆ เช่น อภิธัมมาวตาร และอรรถกถาพุทธวงศ์ ซึ่งเป็นผลงานของพระพุทธทัตตเถระ, มูลฎีกา ซึ่งเป็นผลงานของพระอานันทเถระ, อนุฎีกา วิสุทธิ-มรรคมหาฎีกา และฎีกาของอรรถกถาในนิกายสามหมวดแรก ซึ่งเป็นผลงานของพระธรรมบาลเถระ พร้อมด้วยคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งเป็นผลงานของพระสุมังคลาจารย์ วรรณกรรมเหล่านี้ประกอบด้วยโอชคุณตลอดทั่วทั้งคัมภีร์ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ที่เขียนบทสมาสยาวๆ เหมือนสมันต-ภัททิกา ไม่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีมาก่อน

นอกจากนั้น ในที่แสดงรูปวิเคราะห์หลายอย่างในบทเดียว ก็มีข้อความกระจ่างชัดเจน ขอยกข้อความจากคัมภีร์นี้มาอธิบายพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ตตฺถ อนาคตวโสติ เกนฏฺเน อนาคตวโส, น อาคโตติ อนาคโต, อสมฺปตฺโตติ อตฺโถ. ยสฺมึ กาเล เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, โส กาโล อิทานิ อสมฺปตฺตภาเวน อนาคโตติ วุจฺจติ. วโสติ ตนฺติ ปเวณิ ปรมฺปรา. อนาคเต ภวิตพฺโพ วโส อนาคตวโส, ยถา “อาชฺรโถ”ติ. อนาคโต วา วโส อนาคตวโส, อถวา อนาคโต พุทฺโธ. ยถา “รตฺตินฺ”ติ. กึ วุตฺตํ โหติ ยถา “รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนนฺ”ติ เอตฺถ รตฺติยํ โภชนํ รตฺตีติ วุจฺจติ. เอวมิธาปี อนาคโต อสมฺปตฺโต อวสฺสํ อุปฺปชฺชนโก พุทฺโธ “อนาคโต”ติ วุจฺจตีติ. อนาคเต ภวิตพฺโพ วา พุทฺโธ อนาคโต, อนาคตสฺส วโส อนาคตวโส, เมตฺเตยฺยภควโต วโสติ อตฺโถ. เอวํ ตาเวตฺถ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๒๒๗]

ถามว่า : ในคัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น ในคำว่า อนาคตวโส (วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้เสด็จอุบัติ) ชื่อว่า อนาคตวงศ์ โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : กาลที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต หมายความว่า กาลที่ยังไม่มาถึง กล่าวคือพระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้นในกาลใด กาลนั้นได้ชื่อว่า อนาคต เพราะเป็นสิ่งที่ยังมิได้มาถึงในบัดนี้

คำว่า วโส (วงศ์) หมายความว่า เชื้อสาย คือ ประเพณี กล่าวคือ เหล่ากอที่สืบทอดต่อๆ กันมา

---

[๒๒๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙

วงศ์ที่จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์ ดังคำว่า อาชญฺรโถ (รถเทียมม้าอาชาไนย) [คำว่า อนาคตวำส มีศัพท์เดิมมาจาก อนาคตภวิตพฺพวำส ลบคำว่า ภวิตพฺพ ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ ดังคำว่า อาชญฺรโถ ที่มาจาก อาชญฺยุตฺตรโถ ลบ ยุตฺต ศัพท์กลางสมาส]

อีกอย่างหนึ่ง วงศ์ที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคตวงศ์

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต ดังคำว่า รตฺตึ (การบริโภคในราตรี) ความหมายก็คือ การบริโภคในราตรีเรียกว่า รตฺติ ในประโยคนี้ว่า รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนำ (ไม่พึงบริโภควิกาลโภชนะในราตรี) ฉันใด แม้ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้มาถึง คือ ผู้จักอุบัติขึ้นแน่นอน ก็เรียกว่า อนาคต ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคต วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์ หมายความว่า วงศ์ของพระพุทธเมตไตรย

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเนื้อความของศัพท์ในคำว่าอนาคตวงศ์นี้ก่อน

ข้อความข้างต้นแสดงความหมายของ อนาคตวำส ๔ ประการตามรูปวิเคราะห์ คือ

-วงศ์ที่จะพึงมีในอนาคต = อนาคเต ภวิตพฺโพ วำโส อนาคตวำโส (คำว่า อนาคตวำส มีศัพท์เดิมมาจาก อนาคตภวิตพฺพวำส ลบคำว่า ภวิตพฺพ ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ ดังคำว่า อาชญฺญรโถ ที่มาจาก อาชญฺญยุตฺตรโถ ลบ ยุตฺต ศัพท์กลางสมาส)

-วงศ์ที่ยังมิได้มาถึง = อนาคโต วำโส อนาคตวำโส (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

-วงศ์ของพระพุทธเจ้าที่ยังมิได้มาถึง = อนาคตสฺส วำโส อนาคตวำโส (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

-วงศ์ของพระพุทธเจ้าที่จะพึงมีในอนาคต = อนาคเต ภวิตพฺโพ พุทฺโธ อนาคโต, อนาคตสฺส วำโส อนาคตวำโส (คำว่า อนาคต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนาคต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภวิตพฺพ ตัทธิต)

อีกตัวอย่างหนึ่ง เช่น ผู้แต่งแสดงรูปวิเคราะห์ของ อวิชฺชา ดังนี้

“อิเม ปน สงฺขารา กิมฺหิ สติ โหนฺตี”ติ ตปฺปจฺจยำ ปริคฺคณฺหนฺโต ทุกฺขสมุทยนิโรธ-มคฺคปุพฺพนฺตอปรนฺตปุพฺพนฺตาปรนฺตปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเมสุ อญฺญาณำ อวินฺทิยำ วินฺทาปนวินฺทิยำ

นวินฺทาปนอนฺตวิรหิตสํสาเร ชวนจตุสจฺจาทิกํ อวิทิตกรณอวิชฺชมาเน ชวนวิชฺชมาเน อชวนวเสน อวิชฺชาติ ลทฺธนามํ อวิชฺชํ ปสฺสิ.[๒๒๘]

พระองค์ทรงกำหนดปัจจัยแห่งสังขารนั้นว่า เมื่อสิ่งไรมีอยู่ สังขารเหล่านี้จึงมี ได้ทรงเห็นอวิชชา อันได้นามว่าอวิชชา ด้วยอำนาจแห่ง :-

- ความไม่รู้ในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ปุพพันตะ (ขันธ์ส่วนหน้า) อปรันตะ (ขันธ์ส่วนหลัง) ปุพพาปรันตะ (ขันธ์ทั้งส่วนหน้าและส่วนหลัง) และปัจจยุปบันธรรม (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยปัจจัย)

- สภาวะทำให้ได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ
- สภาวะทำให้ไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้รับ
- สภาวะยังเหล่าสัตว์ให้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏอันปราศจากที่สุด
- สภาวะทำให้สัจจะ ๔ ไม่ปรากฏ
- สภาวะแล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง
- สภาวะไม่แล่นไปสภาวธรรมที่มีจริง

ตามข้อความข้างต้น คำว่า อวิชฺชา มีความหมาย ๗ ประการ คือ

-สภาวะไม่รู้, สภาวะตรงกันข้ามกับวิชชา = น วิชฺชา อวิชฺชา (น ศัพท์ + วิชฺชา ศัพท์) น ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตรงกันข้าม ดังคำว่า อกุศล (สภาวธรรมที่ไม่ใช่กุศล, ตรงกันข้ามกับกุศล), อมิตฺโต (ผู้มิใช่มิตร, ผู้ตรงกันข้ามกับมิตร, ศัตรู)

-สภาวะทำให้ได้รับกายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้รับ = อวินฺทิยํ กายทุจฺจริตาทึ วินฺทตีติ อวิชฺชา (อวินฺทิย บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวินฺทิย-วินฺทา ให้ถือเอา อวิ ในบทหน้า และ ท ในบทหน้า, ลบอักษรที่เหลือ, ลง ย อักษรเป็นอาคม, แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

-สภาวะทำให้ไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้รับ = วินฺทิยํ กายสุจริตาทึ น วินฺทตีติ อวิชฺชา (วินฺทิย บทหน้า + น บทหน้า + วิท ธาตุ = ได้รับ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า วินฺทิยนวินฺทา ให้แปลง น เป็น อ แล้วประกอบรูปศัพท์คล้ายกับข้อแรก

---

[๒๒๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๕๖

-สภาวะยังเหล่าสัตว์ให้ท่องเที่ยวไปในภพเป็นต้นในสังสารวัฏอันปราศจากที่สุด = อนฺต-วิรหิตสํสาเร สตฺเต ชวาเปตีติ อวิชฺชา (อนฺตวิรหิต บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อนฺตวิรหิตชวา ให้ลบ นฺต ใน อนฺต และ รหิต ใน วิรหิต, ลบ ว ใน ชว และซ้อน ชฺ เป็น ชฺช)

-สภาวะทำให้สัจจะ ๔ ไม่ปรากฏ = จตุสจฺจํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา (อวิทิต บทหน้า + กร ธาตุ = ทำ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวิทิตกรา ให้ลบสระ อิ ใน ทิ และ ตกรา แล้วลง ย อักษรเป็นอาคม, แปลง ทฺย เป็น ช แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺช

-สภาวะแล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง = อวิชฺชมาเนสุ ชวตีติ อวิชฺชา (อวิชฺชมาน บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า อวิชฺชมานชวา ให้ลบ มานชว ศัพท์

-สภาวะไม่แล่นไปในสภาวธรรมที่มีจริง = วิชฺชมาเนสุ น ชวตีติ อวิชฺชา (วิชฺชมาน บทหน้า + น บทหน้า + ชุ ธาตุ = แล่นไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) เมื่อควรกล่าวว่า วิชฺชมานนชวา ให้สลับ น อักษรใน ชวา มาอยู่หน้า วิชฺชมาน แล้วแปลง น เป็น อ และลบ มานชว ศัพท์

คุณค่าด้านประวัติศาสตร์

คัมภีร์สมันตภัททิกานี้ มีประโยชน์มากต่อการศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา เพราะคัมภีร์นี้ทำให้ทราบว่า ก่อนหน้านี้ยังไม่มีพระเถระรูปใดเขียนตำราอธิบายอนาคตวงศ์ ท่านพระอุปติสสะผู้รจนาจึงได้รับการอ้อนวอนจากพระมหาโพธิเพื่อแต่งคัมภีร์นี้ อีกทั้งแสดงถึงการปกครองในสมัยนั้นว่าพระเจ้าธาตุเสนเป็นกษัตริย์ครองเมือง ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระศาสนา ดังข้อความในนิคมคาถาของสมันตภัททิกาว่า

การิเต ธาตุเสเนน	รญฺญา ลงฺกาย สามินา
ตตฺถ ทกฺขิณภาคมฺหิ	ปาสาเท จุลฺลเก มยา
นิวสนฺเตน ตำ กตฺวา	ยำ ปตฺตำ กุสลำ พหุำ.
เตน ปปฺโปตุ โลกคฺค-	เทสิตำ อมตำ ปทำ
สนรามรโลโกยำ	เขมำ นิจฺจำ ธุวำ สุขำ.[๒๒๙]

ข้าพเจ้าพำนักอยู่ในปราสาทหลังเล็กทางทิศทักษิณของวัดนั้น อันพระเจ้าธาตุเสนะผู้ปกครองลังกาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ ได้สั่งสมกุศลเป็นอันมากอันใด ด้วยกุศลนั้น ชาวโลกคือ

---

[๒๒๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

มนุษย์และเทวดานี้ จงบรรลุนิพพานอันเป็นอมตะ อันเกษม เที่ยงแท้ ยั่งยืน เป็นสุข ซึ่งพระจอมมุนีผู้ประเสริฐในโลกทรงแสดงไว้

สังคมและความเป็นอยู่ในสมัยนั้นเน้นหนักที่เกษตรกรรม ถ้าแผ่นดินอุดมสมบูรณ์ เกษตรกรรมก็ให้ผลิตผลมากมายแก่ชาวไร่ชาวนาผู้ขยันขันแข็ง แต่อาจมีฝนแล้งในบางปีได้ ดังนั้น ท่านผู้รจนาจึงตั้งความปรารถนาไว้ในนิคมคาถาว่า

กาลํ ปตฺวาน วสฺสนฺตุ วสฺสํ วสฺสวลาหกา.[๒๓๐]

หมู่เมฆจงให้วัสโสทกธารารินหลั่งตามฤดูกาล

เกี่ยวกับการปกครองบ้านเมือง คัมภีร์มหาวงศ์[๒๓๑] กล่าวว่า พระเจ้าธาตุเสนได้ทรงทำสงครามรบชนะพระเจ้าปิฐิยะราชกษัตริย์ทมิฬ แล้วปกครองบ้านเมืองโดยธรรม ทำให้ทราบว่า ก่อนหน้ารัชกาลนี้ บ้านเมืองระส่ำระสายด้วยสงคราม ดังนั้น ท่านผู้รจนาหวังเห็นประชนอยู่ดีมีสุข ปราศจากโจรภัย จึงตั้งความปรารถนาไว้ในนิคมคาถาด้วยปาฐะว่า

ปาเลนฺตุ ภูมิปา สพฺเพ ธมฺเมน กสิณํ มหึ.[๒๓๒]

ขอผู้ปกครองแผ่นดินทั้งปวงจงปกครองแผ่นดินทั้งสิ้นโดยธรรม

ในบาทคาถานี้ ท่านผู้รจนากล่าวถึงผู้ปกครองด้วยคำพหูพจน์ว่า ปาเลนฺตุ ภูมิปา สพฺเพ (ขอผู้ปกครองแผ่นดินทั้งปวงจงปกครอง) หมายถึง กษัตริย์ในยุคนั้นสืบไปในอนาคต และกล่าวถึงกฎหมายหรือธรรมนูญว่าด้วยการปกครองด้วยปาฐะว่า ธมฺเมน (โดยธรรม) หลังจากนั้นกล่าวถึงประชาชนทุกเผ่าพันธุ์วรรณะบรรดามีในอาณาจักรนั้นด้วยคำว่า กสิณํ มหึ (แผ่นดินทั้งสิ้น)

นอกจากนั้น คัมภีร์สมันตภัททิกายังเป็นหลักฐานสำคัญของการที่พระพุทธองค์ทรงแสดงพุทธวงศ์ไว้อีกด้วย กล่าวคือ ในอรรถกถาพุทธวงศ์กล่าวว่า พระพุทธองค์ตรัสพุทธวงศ์ไว้ในคราวที่เสด็จไปถึงกรุงกบิลพัสดุ์เป็นครั้งแรก ดังข้อความว่า

อถ สตฺถา จสฺส วจนํ สุตฺวา ญาติสงฺคหํ กาตุกาโม หุตฺวา องฺคมคธวาสีนํ กุลปุตฺตานํ ทสหิ สหสฺเสหิ กปิลวตฺถุวาสีนํ ทสหิ สหสฺเสหีติ สพฺเพเหว วีสติยา ขีณาสวสหสฺเสหิ ปริวุโต ราชคหโต

---

[๒๓๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

[๒๓๑]มหานามาทิ, มหาวโส ปฐโม ภาโค, หน้า ๒๙๗.

[๒๓๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๗

นิกฺขมิตฺวา ทิวเส ทิวเส โยชนํ คจฺฉนฺโต ราชคหโต สฏฺฐิโยชนํ กปิลวตฺถุปุรํ ทฺวีหิ มาเสหิ สมฺปาปุณิตฺวา ตตฺถ าตีนํ วนฺทาปนตฺถํ ยมกปาฏิหาริยํ อกาสิ. ตทายํ พุทฺธวโส เทสิโต.[๒๓๓]

ครั้งนั้น พระศาสดาทรงสดับคำของท่านพระอุทายี จึงมีพระพุทธประสงค์จะทรงทำอนุเคราะห์พระประยูรญาติ แวดล้อมด้วยพระขีณาสพหมดด้วยกันสองหมื่นรูป คือ ที่เป็นกุลบุตรชาวอังคะและมคธหมื่นรูป ที่เป็นกุลบุตรชาวกรุงกบิลพัศดุ์หมื่นรูป นับจากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ ระยะทาง ๖๐ โยชน์ สองเดือนจึงถึง ได้ทรงทำยมกปาฏิหาริย์เพื่อให้พระญาติทั้งหลายถวายบังคม ณ กรุงกบิลพัสดุ์นั้น ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพุทธวงศ์นี้

อย่างไรก็ตาม ในตอนอธิบายรตนจังกมนกัณฑ์ของพุทธวงศ์ คาถา ๖๐-๑ มีเรื่องที่พระอนุรุทธะและพระอุบาลีถวายบังคมอยู่ใกล้พระพุทธเจ้าในท่ามกลางบริษัทที่พระประยูรญาติชุมนุมกัน คัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ได้แสดงความเห็นว่า ข้อความนั้นเหมือนจะขัดแย้งกับคัมภีร์มหาวรรคและอรรถกถา ดังข้อความว่า

เอตฺถ ปน อนุรุทฺธตฺเถโร จ อุปาลิตฺเถโร จ อิเม เทฺว เถรา ภควโต กปิลวตฺถุปุรํ ปวิสิตฺวาติ สมาคมทิวเส ปพฺพชิตา วิย ทสฺสิตา, ตํ ปน ขนฺธกปาฬิยา อฏฺฐกถาย จ น สเมติ. วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํ.[๒๓๔]

อนึ่ง ในบรรดาพระเถระเหล่านั้น พระเถระสองรูปเหล่านี้ คือท่านพระอนุรุทธเถระ และท่านพระอุบาลีเถระ มีแสดงไว้เหมือนบวชแล้วในวันที่พระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไปยังกรุงกบิลพัสดุ์แล้วประชุมพระประยูรญาติ[เป็นครั้งแรก] ดังนั้น คำนั้นไม่สมกับพระบาลีขันธกะและอรรถกถา พึงสอบสวนเอาเถิด

ข้อนี้หมายความว่า ท่านพระอนุรุทธะและท่านพระอุบาลีปรากฏในคัมภีร์จูฬขันธกะสังฆเภทขันธกะ[๒๓๕] และอรรถกถา[๒๓๖] ว่าได้ออกบวชในขณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่อนุปิย-นิคมของเจ้ามัลละ โดยมีเจ้าศากยะ ๖ พระองค์ออกผนวชพร้อมกัน คือ ภัททิยะ อนุรุทธะ อานนท์ ภคุ กิมิละ และเทวทัตต์ พร้อมด้วยช่างกัลบกชื่ออุบาลี แต่เมื่อปรากฏชื่อของพระเถระทั้งสองรูปใน

---

[๒๓๓] ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๖.

[๒๓๔] ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๘๕.

[๒๓๕] วิ.จู.(บาลี) ๗/๓๓๐/๑๑๑.

[๒๓๖] วิ.อ.(บาลี) ๓/๓๘๕.

คัมภีร์พุทธวงศ์ จึงเหมือนกับขัดแย้งกับข้อความที่อรรถกถาพุทธวงศ์กล่าวว่า พระพุทธองค์ตรัสพุทธวงศ์ไว้ในคราวที่เสด็จไปถึงกรุงกบิลพัสดุ์เป็นครั้งแรก เพราะท่านทั้งสองรูปยังไม่ได้ออกบวชในขณะนั้น แต่ทั้งสองรูปนั้นออกบวชก่อนที่พระพุทธเจ้าจะเสด็จเข้ากรุงกบิลพัสดุ์ครั้งที่ ๒ ดังนั้น อรรถกถาพุทธวงศ์จึงกล่าวว่า คำนั้นไม่สมกับพระบาลีขันธกะและอรรถกถา เพราะผู้แต่งเข้าใจว่าพระพุทธเจ้าตรัสพุทธวงศ์ไว้ในคราวที่เสด็จไปถึงกรุงกบิลพัสดุ์เป็นครั้งแรก

ถ้าพระพุทธองค์ตรัสคัมภีร์พุทธวงศ์ ในคราวที่เสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรกตามที่กล่าวไว้ในอรรถกถาพุทธวงศ์ การตรัสถึงท่านพระอนุรุทธะและท่านพระอุบาลีก็เป็นไปไม่ได้ เพราะท่านยังไม่ได้ออกบวชในขณะนั้น ดังนั้น จึงได้ข้อสรุปว่าพระพุทธองค์ตรัสคัมภีร์พุทธวงศ์เมื่อเสด็จเข้าไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์ครั้งที่ ๒ และทำให้ข้อความในคัมภีร์พุทธวงศ์ที่กล่าวถึงพระเถระทั้งสองนั้นไม่ขัดแย้งกับพระบาลีขันธกะและอรรถกถา ซึ่งท่านพระพุทธทัตตะได้ฝากให้สอบสวนด้วยคำว่า วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํ (พึงสอบสวนเอาเถิด) ดังข้อความในคัมภีร์สมันตภัททิกาที่ระบุถึงการแสดงพุทธวงศ์ในคราวเสด็จเข้าไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์ครั้งที่ ๒ ว่า

กปิลวตฺถุวาสีหิ ทสหิ มาคธรฏฺวาสีหิ ทสหีติ วีสติขีณาสวสหสฺสปริวุโต กปิลวตฺถุนครํ คนฺตฺวา สมาคตานํ สกฺยานํ มานภินฺทนตฺถํ ยมกปาฏิหาริยํ กตฺวา อตฺตโน สกฺเก วนฺทาเปตฺวา ปุนทิวเส นคเร ภิกฺขตฺถาย จรนฺโต สุวณฺณรสเกน วิย สิญฺจยํ กุรุมาโน พุทฺธรสมิโย วิสฺสชฺเชนฺโต อโนปมาย พุทฺธลีลาย พิมฺพาย เทวิยา นรสีหคาถาหิ อภิตฺถวิโต อนฺตรวีถิยํ ตฺวา สุทฺโธทนมหาราชานํ โสตาปตฺติผลาทีสุ ปติฏฺฐเปตฺวา ราชภวเน ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา พิมฺพาย เทวิยา วสนฏฺฐานํ คนฺตฺวา ตสฺสา โสกํ วิโนเทตฺวา ทายชฺชํ ราหุลกุมารํ นนฺทญฺจ ปพฺพาเชตฺวา ตตฺถ กตฺตพฺพานิ กตฺวา ราชคหเมว อาคนฺตฺวา ตตฺถ วิหรนฺโต อนาถปิณฺฑิเกน อุปคโต ตํ โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา เตน กตเชตวเน วิหริตฺวา ปุน กปิลวตฺถุ์ คนฺตฺวา พุทฺธวํสํ เทเสนฺโต-

อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป ตโย อาสุ์ วินายกา
กกุสนฺโธ โกณาคมโน กสฺสโป จาปี นายโก.
อหเมตรหิ สมฺพุทฺโธ เมตฺเตยฺโย จาปี เหสฺสติ
เอเตปีเม ปุ์ณจ พุทฺธา ธีรา โลกานุกมฺปกา”ติ

อนาคตวํสสฺส โอกาสํ เปตฺวา เทเสสิ.[๒๓๗]

[๒๓๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๘

ทรงแวดล้อมด้วยพระขีณาสพสองหมื่นรูปคือชาวกบิลพัสดุ์หมื่นรูปและชาวมคธหมื่นรูป เสด็จจาริกสู่กรุงกบิลพัสดุ์ ทรงทำยมกปาฏิหาริย์เพื่อทำลายมานะของเจ้าศากยะทั้งลายผู้มาประชุมพร้อมกัน ให้เจ้าศากยะทั้งหลายนมัสการพระองค์แล้ว ในวันรุ่งขึ้น ได้เสด็จจาริกเพื่อภิกขาจารในพระนคร ทรงเปล่งพุทธรัศมีด้วยพุทธลีลาอันหาที่เปรียบมิได้ เปรียบดั่งทำการราดรดด้วยน้ำทอง ได้รับสดุดีจากพระนางพิมพาเทวีด้วยนรสีหคาถา ทรงประทับยืนที่ระหว่างถนน โปรดให้พระเจ้าสุทโธทนมหาราชดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลเป็นต้น ได้กระทำภัตกิจในพระราชมณเฑียรแล้ว เสด็จไปยังวังที่พำนักของพระนางพิมพาเทวี ทรงบรรเทาความโศกของพระนาง ทรงยังราหุลราชกุมารและนันทกุมารให้บวชแล้ว ทรงทำกิจที่ควรทำในกรุงกบิลพัสดุ์นั้นสำเร็จแล้ว จึงเสด็จกลับกรุงราชคฤห์ ประทับอยู่ในวัดเวฬุวันนั้น ทรงยังอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้เข้าเฝ้าแล้วให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล แล้วเสด็จประทับที่พระเชตวันอันเศรษฐีนั้นสร้างถวาย แล้วเสด็จจาริกสู่กรุงกบิลพัสดุ์อีก เมื่อจะทรงแสดงพุทธวงศ์ ได้แสดงวางโอกาสแห่งอนาคตวงศ์ด้วยพระดำรัสว่า

“พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำ ๓ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ และพระกัสสปะ ผู้ทรงเป็นผู้นำ อุบัติขึ้นแล้วในภัทรกัปนี้”

“บัดนี้ เราเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้น แม้พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์เหล่านี้ก็ทรงเป็นปราชญ์ผู้อนุเคราะห์สัตว์โลก”

อนึ่ง สมันตภัททิกายังเป็นหลักฐานสำคัญของการที่พระนางมหาปชาบดีโคตรมีน้อมถวายผ้าจีวรคู่หนึ่งแก่พระพุทธองค์ กล่าวคือ ในทักขิณาวิภังคสูตร มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์[๒๓๘] พบเรื่องที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีน้อมถวายผ้าจีวรคู่หนึ่งแก่พระพุทธองค์ในขณะที่ประทับอยู่ ณ นิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์ แต่มิได้ระบุว่าเป็นการประทับครั้งแรกหรือครั้งที่ ๒ ของพระพุทธองค์ ในอรรถกถาของพระสูตรนั้น[๒๓๙] ระบุว่าพระนางทรงทอผ้าด้วยพระองค์เองแล้วถวายผ้าจีวรคู่หนึ่งในขณะที่พระพุทธองค์เสด็จเข้ากรุงกบิลพัสดุ์เป็นครั้งแรก เข้าใจว่าพระพุทธโฆสาจารย์คงจะกล่าวตามอรรถกถาพุทธวงศ์ แต่ข้อความในอรรถกถานั้นขัดแย้งกับการที่ท่านพระอานนท์ทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงรับจีวรของพระนาง เพราะท่านพระอานนท์ยังไม่ได้ออกบวชเมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ในนิโครธารามเป็นครั้งแรก ดังนั้น พระนางมหาปชาบดีโคตมีจึงต้องน้อมถวายผ้าในขณะที่พระพุทธองค์เสด็จออกจากกรุงราชคฤห์แล้วเข้าไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์เป็นครั้ง ๒ ซึ่งสอดคล้องกับข้อความในสมันตภัททิกาว่า

---

[๒๓๘] ม.อุ.(บาลี) ๑๔/๓๗๖/๓๒๕.

[๒๓๙] ม.อุ.อ. ๔/๒๒๔.

ภควา ปน เอวํ อชิตตฺเถรํ คเหตฺวา ราชคหา นิกฺขมิตฺวา วุตฺตนเยน กปิลวตฺถุ์ คนฺตฺวา นิโครธารามे วิหรติ. ตทา มหาปชาปติ โคตมี ภควโต จีวรํ ทาตุกามา หุตฺวา รตฺตสุวณฺเณหิ สตฺต กฏาเห การาเปตฺวา สพฺพปัสุโวมิสฺสเกหิ สุวณฺณปัสูหิ ปูเรตฺวา ตตฺถ กปฺปาสฏฺฐึ โรเปตฺวา สุวณฺณขีโรทกสิญฺจเนน วฑฺเฒสิ. กปฺปาสปุปฺผานิ กณิการปุปฺผสทิสานิ อเหสุ์. กปฺปาสผลานิปิ ปุปฺผิตกาเล สุวณฺณวณฺณานิ อเหสุ์.[๒๔๐]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพาพระอชิตเถระเสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงกบิลพัสดุ์อย่างนี้ ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ได้ประทับอยู่ ณ นิโครธาราม ในกาลนั้น พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงประสงค์จะถวายจีวรแด่พระผู้มีพระภาค จึงสั่งให้ช่างทองสร้างอ่าง ๗ อ่างด้วยทองคำอันเปล่งปลั่ง ให้บรรจุดินสีทองผสมกับดินทั้งปวง แล้วทรงเพาะเม็ดฝ้ายลงในดินเหล่านั้น ปลูกให้เติบโตด้วยน้ำนมโคเจือด้วยน้ำทอง ดอกฝ้ายทั้งหลายเป็นเช่นกับดอกกรรณิการ์ ในกาลที่ดอกฝ้ายผลิบานเต็มที่ ได้เป็นปุยฝ้ายมีสีดั่งทองคำ

คุณค่าด้านประเทืองสติปัญญา

คัมภีร์สมันตภัททิกาให้คุณค่าด้านประเทืองสติปัญญาที่พบชัดเจน แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑) การแสดงขนบธรรมเนียมของการนอบน้อมพระรัตนตรัย

การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นธรรมเนียมของชาวพุทธ ที่นับถือพระรัตนตรัยว่าเป็นสิ่งที่ควรบูชาสูงสุด มีผลานิสงส์เพื่อขจัดอุปสรรคอันตรายและทำให้แต่งคัมภีร์ได้สำเร็จ เพราะผู้แต่งได้รับผลคือเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยอายุ วัณณะ สุขะ และพละ ดังข้อความว่า

อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขं พลํ.[๒๔๑]

ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นอบน้อม [พระรัตนตรัย] และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์

คำว่า อภิวาทนสีลิสฺส ไม่ใช่การนบไหว้ผู้ใหญ่ แต่หมายถึงการนอบน้อมพระรัตนตรัย ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

---

[๒๔๐] ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๐

[๒๔๑] ขุ. ธ. ๒๕.๑๐๙.๓๖.

รตนตฺตยปณาเมน หิ อายุวณฺณสุขพลานิ วฑฺเฒนฺติ. วุตฺตญฺเหตํ

“อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺเฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลนฺ”ติ.

โดยแท้จริงแล้ว อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัย สมจริงดังคำกล่าวว่า

ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นอบน้อม [พระรัตนตรัย] และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์

การนอบน้อมพระรัตนตรัยนี้นับเป็นแบบแผนที่ท่านพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ทั้งหลายล้วนทำไว้เป็นแบบอย่าง และการแสดงคำเริ่มคัมภีร์ไว้เบื้องต้นคัมภีร์ก็เป็นที่นิยมทำสืบต่อกันมาจวบจนบัดนี้ ผู้แต่งคัมภีร์สมันตภัททิกาได้แสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วยคำเริ่มคัมภีร์ว่า

ชินวรํ วิทุ๎ พุทฺธ อสมๆ เณยฺยปารคุ๎
วนฺทิตฺวา อมลๆ ธมฺมๆ สงฺฆฺจ คุณลงฺกตๆ.[๒๔๒]

๒) การแสดงคติธรรม

เนื่องจากคัมภีร์สมันตภัททิกาเป็นตำราอธิบายความของคัมภีร์อนาคตวงศ์ ทุกแห่งทุกตอนจึงกล่าวถึงคุณความดีอันเป็นแบบอย่างที่ใครๆ ประพฤติตามแล้วอย่างน้อยย่อมมีสุคติเป็นสัมปรายภพอย่างแน่นอน ครั้นประพฤติตามอย่างเข้มแข็ง สามารถเป็นพระสาวก พระปกติสาวก พระมหาสาวก พระอัครสาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในที่สุด เช่น ก่อนได้รับพุทธพยากรณ์เป็นพระโพธิสัตว์ มหาบุรุษผู้นั้นต้องบำเพ็ญสัมปทา ๓ มีหิริสัมปทาเป็นต้นให้สมบูรณ์เป็นอันดับแรก แม้ในชาติที่จะได้รับพุทธพยากรณ์ก็ต้องประกอบด้วยอัฏฐสโมธานธรรมมีความเป็นมนุษย์เป็นต้น

๓) การแสดงความหมายตามรูปวิเคราะห์

ศัพท์ทั่วไปที่เรียกว่า นิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ เป็นศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์แน่นอน รูปวิเคราะห์นั้น คือคำจำกัดความ มาจากศัพท์ว่า

---

[๒๔๒]บทที่ ๒ หน้า ๘

วิคฺคห ที่มีความหมายว่า นิปฺผนฺนสฺส อตฺโถ วิเสเสน คยฺหติ เอเตนาติ วิคฺคโห “เครื่องถือเอาอรรถของบทสำเร็จเป็นพิเศษ, ศัพท์ทำให้เข้าใจอรรถของบทสำเร็จได้ชัดเจน ชื่อว่า รูปวิเคราะห์”[๒๔๓]

คัมภีร์สมันตภัททิกาได้แสดงความหมายตามรูปวิเคราะห์ของศัพท์บางศัพท์ที่ไม่พบในอรรถกถาและฎีกาฉบับอื่น เช่น รูปวิเคราะห์ของ สารี ศัพท์ ใน สาริยา ปุตฺโต สาริปุตฺโต (บุตรของนางสารี ชื่อว่า สารีบุตร) กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตภัททิกาว่า

ตตฺถ สาริปุตฺโตติ รูเปน สารตฺตา สารี, เทวจฺฉรารูเปน ปฏิภาคาย มานุสกรูปาติกฺกนฺตาย ทิพฺพรูปาสมฺปตฺตาย โสภาย สมนฺนาคตา ธมฺมเสนาปติโน มาตา พฺราหฺมณี. อถวา กุลโภคยสาทีหิ อคฺคสาวกสฺส มาตา หุตฺวา อริยผลปฏิลาภนิมิตฺตชาตปุญฺญสญฺจเยน สารตฺตา สารีติ วุจฺจติ.[๒๔๔]

ในพากย์นั้น คำว่า สาริปุตฺโต (บุตรนางสารี) หมายความว่า ชื่อว่า สารี (ผู้มีรูปเป็นแก่นสาร) เพราะมีแก่นสารด้วยรูป หมายถึง นางพราหมณีมารดาของพระธรรมเสนาบดี ผู้ประกอบด้วยความงามอันล่วงเลยรูปแห่งหญิงมนุษย์ แต่ยังไม่ถึงรูปอันเป็นทิพย์ ใกล้เคียงกับรูปแห่งนางเทพอัปสร

อีกอย่างหนึ่ง นางพราหมณีนั้นเป็นมารดาของพระสาวกผู้เลิศด้วยตระกูล สมบัติ และบริวาร เป็นต้น ได้ชื่อว่า สารี (ผู้มีบุญเป็นแก่นสาร) เพราะเป็นผู้มีแก่นสารด้วยการสั่งสมบุญที่เกิดเป็นนิมิตแห่งการบรรลุอริยผล บุตรของนางสารี ชื่อว่า สารีบุตร

ตามข้อความข้างต้น คำว่า สารี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีรูปเป็นแก่นสาร = สาโร เอติสฺสา อตฺถีติ สารี (สาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย)

- ผู้มีบุญเป็นแก่นสาร = สาโร เอติสฺสา อตฺถีติ สารี (สาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิ-ตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย)

ตามคำอธิบายนี้ คำว่า สารี เป็นชื่อของนางพราหมณีผู้มีรูปงาม หรือผู้มีบุญอันใหญ่หลวง

๔) การแสดงข้อความที่พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก

คัมภีร์สมันตภัททิกาได้กล่าวถึงมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาท และอนุพยัญชนะ ๘๐ ไว้อย่างครบถ้วน ข้อความนั้นไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถาฉบับอื่น แต่พบในคัมภีร์นี้เป็น

---

[๒๔๓] ปทรูปสิทธิมัญชรี, เล่ม ๑ หน้า ๑

[๒๔๔] ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๔

ครั้งแรก[๒๔๕] และได้รับบันทึกไว้ต่อมาโดยวรรณคดีบาลีรุ่นหลัง เช่น ชินาลังการฎีกา ปฐมสมโพธิ-กถา เป็นต้น นอกจากนั้น เรื่องการบำเพ็ญสมบัติ ๓ คือ หิริสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยหิริ) โอตตัปปสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโอตตัปปะ) และอาคมสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งปริยัติ) ให้บริบูรณ์แล้วตลอด ๖,๕๐๐ ชาติ ที่พบในสมันตภัททิกา[๒๔๖] ก็ไม่ปรากฏในพระบาลี อรรถกถา หรือฎีกา แต่ผู้วิจัยพบว่ากล่าวเป็นหัวข้ออยู่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคัณฐี[๒๔๗]

๕) การแสดงหลักไวยากรณ์สันสกฤต

โดยทั่วไปพระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์ในสมัยก่อนเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์สันสกฤตอีกด้วย เพราะสันสกฤตเป็นภาษาที่มีกฎไวยากรณ์สมบูรณ์และแต่งก่อนไวยากรณ์บาลี ดังนั้น การอธิบายศัพท์บางศัพท์ของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์จึงต้องเอ่ยถึงไวยากรณ์สันสกฤตโดยย่อไว้บ้าง ดังข้อความในสมันตภัททิกาว่า

นนุ จายํ ตาว ชินาติ น ชินิตฺวา ชิโต. อถ กสฺมา เอวํ วุตฺโตติ. สจฺจเมตํ. เอวํ สนฺเตปิ “อคมา ราชคหํ พุทฺโธ มาคธานํ คิริพฺพชนฺ”ติอาทีสุ วิย ภวิตพฺโพ ภูมิอุปจารตฺตา เอวํ วุตฺโต ทฏฺฐพฺโพ. เอวํ พุทฺธาทีสุปิ ปเทสุ.[๒๔๘]

ถามว่า : พระเมตไตรยพระองค์นี้จะทรงชนะก่อน มิได้ทรงชนะอยู่แล้ว เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุใดจึงกล่าวไว้เช่นนั้น

ตอบว่า : ข้อนั้นจริง แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็พึงทราบว่าตรัสถึงพระพุทธเจ้าที่จะทรงอุบัติแน่นอนไว้อย่างนี้ เพราะเป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่จะเกิดขึ้นแน่นอน ดังพระบาลีว่า

อคมา ราชคหํ พุทฺโธ มาคธานํ คิริพฺพชํ.[๒๔๙]

“พระพุทธองค์ได้เสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ อันเปรียบดั่งคอกภูเขาของชาวมคธ”

แม้ในคำว่า พุทฺธ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

---

[๒๔๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐๔

[๒๔๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐

[๒๔๗]ปฏิสํ. คณ. (บาลี) หน้า ๗-๘

[๒๔๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๖

[๒๔๙]ขุ.สุ.(บาลี) ๒๕/๔๑๐/๔๑๓.

รูปวิเคราะห์ว่า ชิตวาติ ชิโน (คำว่า ชินะ คือ ผู้ชนะ) เป็นรูปวิเคราะห์ที่ระบุถึงอดีตกาล แต่พระเมตไตรยยังไม่ได้เสด็จอุบัติขึ้น ดังนั้น ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้จึงถามเหตุที่ประกอบใช้อดีตกาลในรูปวิเคราะห์ดังกล่าว ท่านเฉลยว่า การประกอบใช้อดีตกาลเพื่อแสดงอนาคตกาลที่จะเกิดขึ้นแน่นอน เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่มีใช้ในพระบาลี ท่านยกตัวอย่างจากคัมภีร์สุตตนิบาตว่า อคมา ราชคหำ พุทฺโธ, มาคธานำ คิริพฺพชำ (พระพุทธองค์ได้เสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์ อันเปรียบดั่งคอกภูเขาของชาวมคธ) อย่างไรก็ตาม บทกริยาว่า อคมา (ได้เสด็จไป) เป็นอดีตกาลที่ผ่านมาแล้ว มิได้แสดงอนาคตกาลที่จะเกิดขึ้นแน่นอน ตามเนื้อหาที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้

ผู้วิจัยขอเสนอตัวอย่างของเรื่องนี้จากพระวินัยปิฎกว่า

โส ปมาทำ อนุจิณฺโณ อาสชฺช นำ ตถาคตำ
อวีจินิรยำ ปตฺโต จตุทฺวารำ ภยานกำ.[๒๕๐]

“เธอสั่งสมความประมาท เบียดเบียนตถาคตนั้น จึงตกนรกอเวจีอันน่ากลัว มีประตู ๔ ด้าน”

ข้อความนี้ตรัสไว้ก่อนพระเทวทัตจะตกนรกอเวจี ดังนั้น คำว่า ปตฺโต จึงเป็นบทกิตก์ที่เป็นอดีตกาลซึ่งลงในอนาคตกาล กล่าวคือ คำว่า ปตฺโต สำเร็จรูปมาจาก ปท ธาตุ + ต ปัจจัย โดยปกติ ต ปัจจัยมักลงในอดีตกาล แต่เนื่องจากมีอรรถอาสังสาอยู่ ต ปัจจัยจึงลงในอนาคตกาลที่จะเกิดแน่นอน พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า ปตฺโต เป็นอดีตกาลที่มีอรรถอาสังสา การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกไม้ลม) วณฺณาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อวีจินิรยำ ปตฺโตติ อิทำ ปน อาสีสายำ อตีตวจนำ.[๒๕๑]

“บาทคาถาว่า อวีจินิรยำ ปตฺโต (จึงตกนรกอเวจี) นี้ กล่าวไว้โดยความเป็นอดีตเมื่อปรากฏความสำเร็จ”

---

[๒๕๐]วิ.ป.(บาลี) ๘/๓๕๐/๑๔๖.

[๒๕๑]วิ.อ.(บาลี) ๓/๓๘๘.

อิธ ปน ตสฺส นิรยูปปตฺติโต ปมเมว อุปฺปนฺเน วตฺถุมฺหิ ภาสิตํ ปาฬิอารุฬฺหนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. เตเนว “อวีจินิรยํ ปตฺโต”ติ อิทํ ปน อาสนฺนายํ อตีตวจนนฺติ วุตฺตํ, อาสนฺนาติ เจตฺถ อวสฺสมฺภาวินี อตฺถสิทฺธิ อธิปฺเปตา. อวสฺสมฺภาวินิญฺหิ อตฺถสิทฺธิมเปกฺขิตฺวา อนาคตมฺปิ ภูตํ วิย โวหรนฺติ, ตญฺจ สทฺทลกฺขณานุสาเรน เวทิตพฺพํ.[๒๕๒]

“แต่ในพระวินัยนี้ได้ยกพระพุทธดำรัสขึ้นสู่พระบาลี เมื่อเรื่องเกิดก่อนที่พระเทวทัตนั้นจะตกนรก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวีจินิรยํ ปตฺโตติ อิทํ ปน อาสนฺนายํ อตีตวจนํ (บาทคาถาว่า อวีจินิรยํ ปตฺโต นี้ กล่าวไว้โดยความเป็นอดีตเมื่อปรากฏความสำเร็จ) อนึ่ง คำว่า อาสนฺนา หมายถึง ความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ความจริงชาวโลกมักพูดถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึงให้เหมือนเรื่องที่มีมาแล้ว โดยมองหาความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน และพึงทราบเรื่องนั้นโดยคล้อยตามสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์”

อาสีสายนฺติ อวสฺสมฺภาวีอตฺถสิทฺธิยํ. สา หิ อิธ อาสีสาติ อธิปฺเปตา, น ปตฺถนา. อีทิเส อนาคตตฺเถ อตีตวจนํ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ.[๒๕๓]

“คำว่า อาสีสายํ (เมื่อปรากฏความสำเร็จ) หมายความว่า เมื่อปรากฏความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน ที่จริงแล้ว ความสำเร็จดังกล่าวมุ่งหมายว่าเป็นอาสีสาในเรื่องนี้ มิใช่ความปรารถนา นักไวยากรณ์ทั้งหลายประสงค์เอาการกล่าวถึงอดีตในอรรถอนาคตเช่นนี้”

สูตรที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้พบในคัมภีร์ปาณินิที่เป็นไวยากรณ์ฝ่ายสันสกฤตซึ่งพระอรรถกถาจารย์มักอ้างอิงในคัมภีร์อรรถกถา กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ[๒๕๔] พบสูตรว่า อาศีสฺยำ ภูตวจฺจ (ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตและปัจจุบันเมื่อปรากฏความปรารถนา) และมีคำอธิบายที่กล่าวไว้ในวุตติ (คำอธิบายสูตร) ว่า

อาศีสนมาศีสา. อปฺราปฺตสฺย ปฺริยารฺถสฺย ปฺราปฺตุมิจฺฉา. ตสฺมาศฺจ ภวิษฺยติตฺกาโล วิศยะ. ตตฺร ภวิษฺยติ กาเล อาศีสายำ คมฺยมานายำ ธาโตรฺวา ภูตวตฺปฺรตฺยยา ภวนฺติ. จการาทฺวรฺตฺต-มานวตญฺจ.[๒๕๕]

---

[๒๕๒]สารตฺถ. (บาลี) ๓/๔๓๓.

[๒๕๓]วิมติ.ฏีกา. (บาลี) ๒/๓๓๑.

[๒๕๔]อัธยายะ ๓ ปาทะ ๓ สูตร ๑๓๒.

[๒๕๕]กาศิกา. ๓/๓/๑๓๒.

“ความปรารถนา ชื่อว่า อาสังสา คือ ความต้องการบรรลุประโยชน์ที่ปรารถนาซึ่งยังไม่ได้รับ และอนาคตกาลก็เป็นวิสัยของความปรารถนานั้น เมื่อความปรารถนาปรากฏอยู่ในอนาคตกาลนั้น ลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนอดีตท้ายธาตุได้บ้าง และลงวิภัตติปัจจัยที่เหมือนปัจจุบันด้วย จ ศัพท์”

อุทาหรณ์ที่เข้าใจง่ายของเรื่องนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สิทธานตเกามุที[๒๕๖] ว่า

[ตัวอย่างลงวิภัตติอดีต] เทวะ อวรฺษีจฺเจทฺ ธานฺยมวาปฺสฺม (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

[ตัวอย่างลงวิภัตติปัจจุบัน] วรฺษติ เจทฺ วปามะ (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

[ตัวอย่างลงวิภัตติอนาคต] วรฺษิษฺยติ เจทฺ วปฺสฺยามะ (ถ้าฝนตก พวกเราจักเกี่ยวข้าว)

อนึ่ง ความหมายของอาสังสาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ไม่เหมือนกับไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ สันสกฤตหมายถึงความต้องการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้อธิบายว่าเป็นความสำเร็จแห่งเนื้อความ ถ้าคำว่า อวีจินิรยํ ปตฺโต มีความหมายเหมือนสันสกฤต ก็จะคล้ายกับพระพุทธเจ้าทรงต้องการจะให้พระเทวทัตตกนรกและได้สาบแช่งไว้ แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น จะเห็นได้ว่าพวกเดียรถีย์ถือโอกาสกล่าวตู่ว่าพระพุทธเจ้าทรงสาปแช่งพระเทวทัต การกล่าวตู่เช่นนั้นกล่าวตามหลักการใช้ภาษาสันสกฤต ดังนั้น ความหมายของอาสังสาในเรื่องนี้จึงแตกต่างจากไวยากรณ์สันสกฤต

---

[๒๕๖]สูตร ๒๗๔๐.

บทที่ ๔
วิเคราะห์เนื้อหา และเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

เนื้อเรื่องที่ปรากฏในอนาคตวงศ์อรรถกถาชื่อสมันตภัททิกานี้ ผู้วิจัยศึกษาโดยตลอดแล้วเห็นว่า ท่านผู้รจนาอิงอาศัยเนื้อความจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาของท่านพระพุทธทัตตะและพระพุทธโฆสาจารย์ เพราะคัมภีร์นี้แต่งภายหลังคัมภีร์ของท่านเหล่านั้น แล้วรจนาทั้งแบบนิทาน (ความเป็นมา) และแบบสังวัณณนา (คำอธิบายตามหลักภาษา) ในที่นี้ผู้วิจัยขอยกมาแสดงพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๔.๑ วิเคราะห์เนื้อหาแบบนิทาน

ที่เป็นแบบนิทานนี้ ท่านผู้รจนาสมันตภัททิกาเริ่มคัมภีร์ด้วยการจำแนกพระโพธิสัตว์ ๓ ประเภท คือ พระอุคฆฏิตัญญูโพธิสัตว์ พระวิปัญจิตัญญูโพธิสัตว์ และพระเนยยโพธิสัตว์ เกิดความสงสารต่อเหล่าสัตว์ เพราะเห็นการเกิดแก่เจ็บตายของสรรพสัตว์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด จึงแสวงหาหนทางหลุดพ้นจากชาติทุกข์เป็นต้น ในเบื้องแรกท่านบำเพ็ญสัมปทา ๓ ประการมีหิริสัมปทาเป็นต้นให้บริบูรณ์ก่อนที่จะตั้งปณิธานเพื่อบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ และเมื่อเหตุปัจจัยพร้อม จึงได้รับพุทธพยากรณ์ ในส่วนของการบำเพ็ญสัมปทา ๓ ท่านผู้รจนากล่าวไว้ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

เอวํ อุคฺฆฏิตญฺญนาโม หุตฺวา อภินีหารโต ปุพฺเพว นิรนฺตรํ ปญฺจสุ อตฺตภาวสเตสุ มนุสฺสโลเก ฐตฺวา กมฺมวาทิกิริยาวาทิตาปสปริพฺพาชกภิกฺขูสุ ปพฺพชิตฺวา อตฺตาธิปเตยฺยํ กตฺวา สีลสำวรํ ปริปูเรนฺโต สปฺปฏิสฺสวลกฺขณํ ลชฺชาสภาวสณฺฐิตํ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานํ หิริสมฺปทำ ปูเรสิ. ตถา อตฺตภาวสหสฺเสสุ โลกาธิปเตยฺยํ กตฺวา สีลสมฺปทำ ปูเรนฺโต วชฺชภีรุกภยทสฺสาวิลกฺขณํ ภยสภาวสณฺฐิตํ พหิทฺธสมุฏฺฐานำ โอตฺตปฺปสมฺปทำ ปูเรสิ. ตถา ปญฺจสุ อตฺตภาวสหสฺเสสุ สนิฆณฺฑุ-เกฏุเภ สกฺขรปเภเท อิติหาสปญฺจเม สปเทสโลกายเต สเวยฺยากรเณ สลกฺขเณ ตโย เวเท พุทฺธุปฺปาเท สติ ชินปริยตฺตึ วา อุคฺคณฺหิตฺวา ปเรปิ อุคฺคหาปนวเสน อาคมสมฺปทำ ปูเรสิ. เอวำ ปญฺจสตาธิเกสุ ฉสุ อตฺตภาวสหสฺเสสุ ติสฺโส สมฺปตฺติโย ปูเรตฺวา กปฺปสตสหสฺสำ ปูริตปารมี หุตฺวา รุจิยา สติ อรหตฺตำ คณฺหิตฺวา สำสารทุกฺขสมติกฺกมนำ กาตุำ สมตฺโถ หุตฺวา กปฺปสตสหสฺสาธิกานำ จตุนฺนำ อสงฺเขยฺยานำ มตฺถเก ชมฺพุทีปกตเล อมรปุเร พฺราหฺมณกุเล นิพฺพตฺติ.[๑]

---

[๑] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐

โพธิสัตว์ของเราทั้งหลายชื่อว่า อุคฆฏิตัญญู ด้วยประการฉะนี้ ก่อนแต่พุทธปณิธาน ท่านดำรงอยู่ในมนุษยโลกห้าร้อยอัตภาพติดต่อกัน บวชเป็นดาบสหรือปริพาชกที่เป็นกรรมวาที (เชื่อว่ากรรมมีจริง) และกิริยวาที (เชื่อว่าผลกรรมมีจริง) และบวชเป็นภิกษุ มุ่งอัตตาธิปไตย (ความมีตนเป็นใหญ่) ประพฤติสีลสังวร (ความสำรวมในศีล) อยู่ ได้บำเพ็ญหิริสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยหิริ) อันมีตนเองเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ในสภาวะละอายบาป มีลักษณะเด็ดเดี่ยว

นอกจากนั้น ในอัตภาพหนึ่งพันก็เช่นกัน ท่านมุ่งโลกาธิปไตย (ความมีโลกเป็นใหญ่) ประพฤติสีลสัมปทา บำเพ็ญโอตตัปปสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโอตตัปปะ) อันมีผู้อื่นเป็นสมุฏฐานดำรงอยู่ในสภาวะเกรงกลัวผลบาป มีลักษณะกลัวโทษเห็นภัย

นอกจากนั้น ในอัตภาพหนึ่งพันก็เช่นกัน ท่านเรียนไตรเพท พร้อมทั้งนิฆัณฑุศาสตร์ เกฏุภศาสตร์ โลกายตศาสตร์พร้อมทั้งอุปมาอันมีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ห้า พร้อมทั้งประเภทของอักขรวิธี และคัมภีร์ทำนายลักษณะ หรือเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นก็เล่าเรียนปริยัติของพระชินเจ้า ได้บำเพ็ญอาคมสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งปริยัติ) ด้วยการแนะนำสั่งสอนผู้อื่น

ท่านได้บำเพ็ญสมบัติ ๓ ให้บริบูรณ์แล้วตลอด ๖,๕๐๐ อัตภาพอย่างนี้ เป็นผู้บำเพ็ญบารมีแล้วตลอดแสนกัป สามารถเพื่อบรรลุความเป็นพระอรหันต์แล้วล่วงทุกข์ในสังสารวัฏเมื่อพอใจ ได้บังเกิดแล้วในตระกูลพราหมณ์ ณ อมรบุรี ภาคพื้นชมพูทวีป ถัดจากนี้ไป ๔ อสงไขยกับอีกแสนกัป[๒]

อัตตาธิปไตยเป็นอย่างไร? คือภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่ในป่าบ้าง อยู่ตามโคนต้นไม้บ้าง อยู่ในเรือนว่างบ้าง ย่อมเห็นประจักษ์ว่า “เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุคือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่ใช่เพราะเหตุคือความมีหรือความไม่มีเช่นนั้น อนึ่ง เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสครอบงำ ชื่อว่าถูกทุกข์ครอบงำ มีทุกข์อยู่ตรงหน้า ทำอย่างไรการทำที่สุดกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ การที่เราละกามเช่นใดแล้วจึงออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เราพึงแสวงหากามเช่นนั้นหรือกามที่เลวกว่านั้น นั้นไม่สมควรแก่เราเลย” ภิกษุนั้นเห็นประจักษ์ว่า “ความเพียรที่เราเริ่มไว้แล้วจักไม่ย่อหย่อนสติที่ตั้งมั่นแล้ว จักไม่เลอะเลือน กายที่สงบแล้วจักไม่กระสับกระส่าย จิตที่ตั้งมั่นแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่” เธอทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ละอกุศล บำเพ็ญกุศล ละกรรมที่มีโทษ บำเพ็ญกรรมที่ไม่มีโทษ รักษาตนให้บริสุทธิ์ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่าอัตตาธิปไตย[๓]

---

[๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๕๓

[๓]อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑.

คัมภีร์ทำนายลักษณะ หมายถึง ทำนายลักษณะหญิง ลักษณะชาย ลักษณะมหาบุรุษ[๔]

นิฆัณฑุศาสตร์ คือ คัมภีร์ประเภทศัพท์มูลวิทยา (Etymology) คลังศัพท์ (Lexicon) หรือ อภิธานศัพท์ (Glossary) ซึ่งรวบรวมคำศัพท์ในพระเวทซึ่งเป็นคำยากหรือคำที่เลิกใช้แล้ว นำมาอธิบายความหมาย เป็นส่วนหนึ่งของปรกติ ซึ่งเป็น ๑ ในเวทางคศาสตร์ ๖ ของศาสนาพราหมณ์ ภาษาสันสกฤตเรียกว่า นิฆัณฏุ[๕]

เกฏุภศาสตร์ คือ คัมภีร์ที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์การใช้ถ้อยคำให้เหมาะสมแก่การประกอบพิธีกรรมต่างๆ เป็น ส่วนหนึ่งของกัลปะซึ่งเป็น ๑ ในเวทางคศาสตร์ ๖ ของศาสนาพราหมณ์ ภาษาสันสกฤตเรียกว่า ไกฏุภ[๖]

คัมภีร์อิติหาสะ หมายถึง ประวัติศาสตร์ คือพงศาวดารเล่าเรื่องเก่าๆ มักจะมีคำว่า สิ่งนี้ได้เป็นมาอย่างนี้[๗]

คำว่า อิติหาสปญฺจม (มีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ห้า) หมายถึง พระเวท ๔ คัมภีร์คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอถรรพเวท[๘]

ท่านผู้รจนาประสงค์จะแสดงประวัติของสุเมธบัณฑิต กับทั้งต้องการแสดงความเชื่อมโยงของพุทธพยากรณ์ทั้งหลายให้ต่อเนื่องกัน จึงกล่าวอนุสนธิไว้ว่า อิมเมวตฺถ อนฺโตนีตำ กตฺวา พุทฺธวำเส ฯเปฯ ปุญฺญกมฺมินนฺติ[๙] วุตฺตำ.[๑๐]

หลังจากนั้น ได้แสดงประวัติของสุเมธบัณฑิตเกี่ยวกับบ้านเมือง การปกครอง ประเพณีวัฒนธรรม ตลอดจนการดำเนินชีวิต แล้วกล่าวถึงการที่สุเมธบัณฑิตได้พิจารณาเห็นความไม่มีแก่นสารในการครองเรือน จึงออกบรรพชาเป็นฤาษี อยู่ในอาศรมและจงกรมสถาน นุ่งห่มเสื้อผ้าที่ปราศจากโทษ ไม่นานได้พิจารณาเห็นคุณในการอยู่โคนไม้ ได้บรรลุฌานทรงอภิญญา ทำการปรารถนาจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ได้รับพุทธพยากรณ์ในสำนักของพระทีปังกรพุทธเจ้า แล้วพิจารณาพุทธการกธรรม คือ ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้าได้บำเพ็ญมหาบริจาค ๕ จริยา ๓

---

[๔]ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๕/๑๐๘

[๕]ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๒๕๖/๒๒๓

[๖]ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๒๕๖/๒๒๒

[๗]ที.สี.อ.(บาลี) ๒๕๖/๒๒๓, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๓๓๒/๔๔๒. และดู Dawson, John. A CLASSICAL DICTIONARY OF HINDU MYTHOLOGY (LONDON; ROUTLEDGE AND KEGAN PAUL 1957) p. 222

[๘]ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๒๒

[๙]ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๓/๔๔๗

[๑๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑

ภายหลังต่อมาได้รับพุทธพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าอีก ๒๒ พระองค์มีพระโกณฑัญญพุทธเจ้าเป็นต้น พระกัสสปพุทธเจ้าเป็นปริโยสาน แต่ละช่วงของพระพุทธเจ้ากินเวลายาวนานไม่เท่ากัน แต่ท่านผู้รจนาเก็บความเห็นนั้นจากอรรถกถาพุทธวงศ์และอรรถกถาชาดกเฉพาะส่วนนิทาน แล้วสรุปนิทานเหล่านั้นแต่ละตอนให้จบลงด้วยข้อความสั้นๆ

เมื่อท่านจะแสดงปัจฉิมภวิกโพธิสัตว์ จึงเริ่มตั้งแต่การที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว เสวยกามสุขอยู่ในดุสิตเทวโลก มีกุศลกรรมกระตุ้นเตือน และเทวดาทั้งหลายมาประชุมกันอัญเชิญให้จุติมาเกิดเป็นมนุษย์เพื่อตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ รวมไปถึงแสดงธรรมดาของพระโพธิสัตว์ผู้เป็นปัจฉิมภวิกโพธิสัตว์ด้วยมหาวิโลกนะ ๕ คือ กาล ทวีป ประเทศ สกุล และอายุพระมารดา พร้อมทั้งความเป็นอยู่ในชีวิตฆราวาสของพระโพธิสัตว์ก่อนจะออกผนวช หลังจากนั้นจึงแสดงการออกมหาภิเนษกรมณ์ การตรัสรู้ การแสดงธัมมจักกัปปวัตนสูตรเป็นอาทิ

ที่จริงแล้ว นิทานในส่วนอดีตเริ่มจากพระทีปังกรพุทธเจ้าทรงพยากรณ์สุเมธบัณฑิต มาจนถึงพระกัสสปพุทธเจ้าทรงพยากรณ์พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย ในส่วนนี้ไม่พบคำพยากรณ์ท่านอชิตภิกษุเลย ส่วนนิทานในส่วนปัจจุบันในสมัยพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ คือ เมื่อเจ้าชายสิทธัตถะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ได้ทรงแสดงพุทธวงศ์ตามคำอาราธนาของท่านพระสารีบุตร โดยทรงแสดงตั้งแต่พระทีปังกรพุทธเจ้าเรื่อยมาจนถึงพระกัสสปพุทธเจ้าเท่านั้นรวม ๒๔ พระองค์ที่ทรงพยากรณ์พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย และในนิทานส่วนปัจจุบันนี้เองได้พบพุทธพยากรณ์ที่มีต่อพระอชิตภิกษุนั้น ในทีฆนิกาย จักกวัตติสูตร ดังข้อความว่า

อสีติวสฺสสหสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ เมตฺเตยฺโย นาม ภควา โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา, เสยฺยถาปาหเมตรหิ โลเก อุปฺปนฺโน อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา. โส อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ สพฺรหฺมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณึ ปชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทสฺสติ, เสยฺยถาปาหเมตรหิ อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ สพฺรหฺมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณึ ปชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทมิ. โส ธมฺมํ เทเสสฺสติ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสฺสติ, เสยฺยถาปาหเมตรหิ ธมฺมํ เทเสมิ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสมิ. โส อเนกสหสฺสํ ภิกฺขุสงฺฆํ ปริหริสฺสติ, เสยฺยถาปาหเมตรหิ อเนกสตํ ภิกฺขุสงฺฆํ ปริหรามิ.[๑๑]

---

[๑๑] ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๐๗/๖๕

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักเสด็จอุบัติขึ้นในโลกพระองค์เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีผู้ฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม เหมือนตถาคตอุบัติขึ้นในโลกในบัดนี้ เป็นผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีผู้ฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม

พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยพระองค์นั้น จักทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวดา มาร และพรหมด้วยพระองค์เองแล้ว จึงประกาศให้หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์รู้ตาม เหมือนตถาคตในบัดนี้รู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวดา มาร และพรหมด้วยพระองค์เองแล้ว จึงประกาศให้หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์รู้ตามอยู่

พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยพระองค์นั้น จักทรงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน เหมือนตถาคตในบัดนี้แสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด ประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน พระองค์จักทรงบริหารภิกษุสงฆ์หลายพันรูปเหมือนตถาคตบริหารภิกษุสงฆ์หลายร้อยรูปในบัดนี้

ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย ท่านพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อสีติวสฺสสหสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ เมตฺเตยฺโย นาม ภควา โลเก อุปฺปชฺชิสฺสตีติ น วฑฺฒมานกวเสนวุตฺตํ. น หิ พุทฺธา วฑฺฒมาเน อายุมฺหิ นิพฺพตฺตนฺติ หายมาเน ปน นิพฺพตฺตนฺติ, ตสฺมา ยทา ตํ อายุ วฑฺฒิตฺวา อสงฺเขยฺยตํ ปตฺวา ปุน หายมานํ อสีติวสฺสสหสฺสกาเล ?สฺสติ ตทา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อตฺโถ. ปริหริสฺสตีติ อิทํ ปน ปริวาเรตฺวา วิจรนฺตานํ วเสน วุตฺตํ.[๑๒]

ปาฐะว่า อสีติวสฺสสหสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ เมตฺเตยฺโย นาม ภควา โลเก อุปฺปชฺชิสฺสติ (ภิกษุทั้งหลาย เมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๘๐,๐๐๐ ปี พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักเสด็จอุบัติขึ้นในโลก) มิได้ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยอายุที่เจริญขึ้น เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่บังเกิดในเวลาที่สัตว์มีอายุเจริญขึ้น แต่จะเสด็จอุบัติในเวลาที่สัตว์มีอายุเสื่อมลง ดังนั้นจึงหมายความว่า ในเวลาใด อายุนั้นเจริญแล้วจนถึงความเป็นอสงไขยแล้วกลับตกไปอีก จักตั้งอยู่ในกาลที่สัตว์มีอายุ ๘๐,๐๐๐ ปี ในกาลนั้น พระพุทธเจ้าจักอุบัติขึ้น

---

[๑๒] ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๑๐๗

คำว่า ปริหิสฺสติ นี้ ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยภิกษุที่แวดล้อมแล้วเที่ยวไปอยู่

ในข้อความเริ่มต้นของอนาคตวงศ์[๑๓] และคำเริ่มต้นของสมันตภัททิกา[๑๔] กล่าวว่า พระพุทธองค์แสดงอนาคตวงศ์ต่อจากการแสดงพุทธวงศ์ ตามคำอาราธนาของพระสารีบุตร ด้วยการพยากรณ์อชิตภิกษุว่าจะเป็นผู้ตรัสรู้เป็นพระเมตไตรยพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้ในอนาคตกาล และกล่าวถึงชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนในสมัยนั้น และเรื่องราวของพระเมตไตรยพุทธเจ้าโดยละเอียด ตามความเห็นของคัมภีร์ทั้งสองนี้ อนาคตวงศ์เป็นคัมภีร์ที่มีมาแต่สมัยพุทธกาล แต่คัมภีร์นี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกเหมือนคัมภีร์พุทธวงศ์ เพราะไม่พบในรายชื่อของคัมภีร์นี้ในขุททกนิกายเหมือนขุททกปาฐะ และธรรมบทเป็นต้นที่กล่าวไว้ ๑๕ คัมภีร์ในอรรถกถาพระวินัย[๑๕]

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิเคราะห์เนื้อหาของคัมภีร์พบว่าแต่งในลักษณะที่เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า เหตุที่อนาคตวงศ์ไม่ได้ถูกยกขึ้นสู่สังคายนา ก็คงเนื่องมาจากเป็นเรื่องราวของพระพุทธเจ้าในอนาคต แต่เรื่องที่สังคายนานั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในประวัติศาสตร์ แม้คัมภีร์นี้จะไม่ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาและรวบรวมไว้ในพระไตรปิฎกโดยตรง แต่โดยความเชื่อถือของโบราณาจารย์แล้ว อนาคตวงศ์เป็นตำราสำคัญที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นพระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้จากพระมหาเถระในอดีต ได้แต่งคัมภีร์อรรถกถาขึ้นมาอธิบายความเสมือนว่าอนาคตวงศ์เป็นพระไตรปิฎกที่ควรมีอรรถกถาอธิบายไว้

๔.๒ วิเคราะห์เนื้อหาแบบสังวัณณนา

ที่เป็นแบบสังวัณณนา ท่านผู้รจนาเรียบเรียงปาฐะโดยประกอบด้วยบทสังวัณเณตัพพะ (บทตั้ง) และบทสังวัณณนา (บทขยาย) ตามหลักการเขียนอรรถกถาโดยทั่วไป ผู้วิจัยขอยกขึ้นเป็นตัวอย่างดังนี้

เนื้อเรื่องในสมันตภัททิกานั้น ในเบื้องต้นเป็นส่วนต่อจากปฏิญญา ท่านผู้รจนาเรียบเรียงข้อความในคัมภีร์ของตนเรียนแบบอรรถกถาพุทธวงศ์เป็นต้นที่ท่านพระพุทธทัตตะรจนาไว้ โดยเริ่มต้นด้วยการแสดงความหมายของคำว่า อนาคตวัส ว่า

---

[๑๓] ดูบทที่ ๒ หน้า ๙

[๑๔] ดูบทที่ ๒ หน้า ๙

[๑๕] วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๗-๑๘

ตตฺถ อนาคตวโสติ เกนฏฺเฐน อนาคตวโส, น อาคโตติ อนาคโต, อสมฺปตฺโตติ อตฺโถ. ยสฺมึ กาเล เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, โส กาโล อิทานิ อสมฺปตฺตภาเวน อนาคโตติ วุจฺจติ. วโสติ ตนฺติ ปเวณิ ปรมฺปรา. อนาคเต ภวิตพฺโพ วโส อนาคตวโส.[๑๖]

ถามว่า : ในคัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น ในคำว่า อนาคตวโส (วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้เสด็จอุบัติ) ชื่อว่า อนาคตวงศ์ โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : กาลที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต หมายความว่า กาลที่ยังไม่มาถึง กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้นในกาลใด กาลนั้นได้ชื่อว่า อนาคต เพราะเป็นสิ่งที่ยังมิได้มาถึงในบัดนี้

คำว่า วโส (วงศ์) หมายความว่า เชื้อสาย คือ ประเพณี กล่าวคือ เหล่ากอที่สืบทอดต่อๆ กันมา

วงศ์ที่จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์[๑๗]

ข้อนี้เหมือนกับที่ท่านพระพุทธทัตตะแสดงความหมายของคำว่า พุทฺธวโส ไว้ว่า

พุทฺธวโสสวณฺณนา เหสฺสติ สารภูตาติ วุตฺตตฺตา พุทฺธวโส ตาว ววตฺถเปตพฺโพ. ตตฺริทํ ววตฺถานํ- อิโต เหฏฺฐา กปฺปสตสหสฺสาธิเกสุ จตูสุ อสงฺเขฺยยฺเยสุ อุปฺปนฺนานํ ปญฺจวีสติยา พุทฺธานํ อุปฺปนฺนกปฺปาทิปริจฺเฉทวเสน ปเวณิวิตฺถารกถา พุทฺธวโส นามาติ เวทิตพฺโพ.[๑๘]

ผู้มีปัญญาควรกำหนดพุทธวงศ์ก่อน เพราะข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า พุทฺธวโสสวณฺณนา เหสฺสติ สารภูตา (การอธิบายพุทธวงศ์อันเป็นสาระจักมี) ในเรื่องนั้นมีการกำหนดดังนี้ การอธิบายสิ่งที่สืบต่อกันไว้โดยพิสดารด้วยการกำหนดกัปอันเป็นที่อุบัติของพระพุทธเจ้า ๒๕ พระองค์ผู้ทรงอุบัติขึ้นใน ๔ อสงไขยแสนกัปนับถอยไปจากภัทรกัปนี้ พึงทราบว่าชื่อพุทธวงศ์

ต่อแต่นี้ไปขอแสดงตัวอย่างที่พบในสมันตภัททิกา ซึ่งอธิบายอนาคตวงศ์ในลักษณะของบทตั้งและบทขยาย กล่าวคือ ในคำอธิบายคาถา ๓ และ ๔ มีข้อความว่า

ปมาณรหิตตฺตา วินา สพฺพญฺญุตญาณํ ปเทสญาเณน ปริจฺฉินฺทิตุมสกฺกุเณยฺยตฺตา สพฺพญฺญุพุทฺเธหิ ญาณคติยา สีฆตฺตา มนฺทตฺตา วจนคติยา ญาตุเมว สกฺกุเณยฺยตฺตา จ กเถตุ อนปฺปกํ, มหนฺตนฺติ อตฺโถ. อตฺตโน การกํ ปุเนนฺติ วิโสเธนฺตีติ ปุญฺญานิ. ปุญฺญานํ ราสิ ปุญฺญราสิ. อชิตสฺสาติ

---

[๑๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

[๑๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๙

[๑๘]ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๓

อิทานิ นามวเสน อชิตสฺส, เมตฺเตยฺยสพฺพญฺญุสฺสาติ อตฺโถ. อถวา อญฺญติตฺถิยปฏิปกฺเขหิ เชตุมสกฺกุเณยฺยตฺตา ปเรหิ อชิตสฺส, พุทฺธภูตกาเล สพฺพปฏิปกฺเข ชิเนตฺวา จิตสฺสาติ อตฺโถ. มหายสนฺติ ปารมีนิสฺสนฺทผลภูตํ มหนฺตํ อานุภาวยสํ ปริวารํ.

๔. สพฺพโสติ สพฺพปกาเรน. วตฺตุนฺติ กเถตุํ. วิตฺถาเรนาติ พฺยาสวเสน, วินา สงฺเขเปน วตฺตุ ๆ น สกฺกาติ อตฺโถ. กสฺสจีติ เกนจิ ปุคฺคเลน, เหฏฺฐา วุตฺตนเยน วจนคติยา มนฺทตฺตา สพฺพญฺญุ-พุทฺเธน มยา สทิเสนปีติ อตฺโถ. เอกเทเสน วกฺขามีติ ยถา ทิพฺพจกฺขุนา สกลสมุทฺทํ ปสฺสิตฺวา จิตสฺส อตฺตนา ทิฏฺฐ สกลํ มหาสมุทฺทํ ทิพฺพจกฺขุนา ทสฺเสตุ ๆ น สกฺกา. เอวํ สพฺพญฺญุตญาเณน สกลานุภาวํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตสฺส อตฺตนา ปฏิวิทฺธพุทฺธยสสมฺปตฺตึ สพฺพญฺญุโน สพฺพากาเรน นิทฺทิสิตุ ๆ น สกฺกา. ตสฺมา เอกเทเสน วกฺขามีติ อาห. สุโณหิ เมติ มม สนฺติกา สุโณหิ, มม วจนํ วา.[๑๕]

กองบุญ ชื่อว่ามีมาก เพราะเว้นจากประมาณ เพราะไม่อาจกำหนดรู้ได้ด้วยญาณเฉพาะส่วนนอกเหนือจากพระสัพพัญญุตญาณ เพราะการดำเนินไปแห่งญาณของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเร็วพลัน แต่การดำเนินไปแห่งถ้อยคำมีขอบเขตจำกัด และเพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงรู้ได้โดยแท้ หมายความว่า กองบุญอันยิ่งใหญ่

บุญ คือ สภาวะชำระผู้กระทำตน กล่าวคือ ทำให้หมดจด

คำว่า ปุญฺญราสิ คือ กองบุญ

คำว่า อชิตสฺส (อชิตภิกษุ) คือ พระอชิตะโดยชื่อในบัดนี้ หมายถึง พระเมตไตรยสัพพัญญู อีกอย่างหนึ่งคือ ผู้ไม่ถูกบุคคลอื่นเอาชนะได้ เพราะปฏิปักษ์ที่เป็นเดียรถีย์อื่นไม่สามารถเอาชนะได้ หมายถึง ผู้ชนะปฏิปักษ์ทั้งปวง ดำรงอยู่ในกาลตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

คำว่า มหายสํ (เกียรติคุณอันใหญ่หลวง) คือ เกียรติคุณแห่งอานุภาพอันใหญ่หลวงซึ่งเป็นผลแห่งบารมี หมายถึง บริวาร

๔. คำว่า สพฺพโส (โดยสิ้นเชิง) หมายความว่า โดยประการทั้งปวง

คำว่า วตฺตุ ๆ แปลว่า กล่าว

คำว่า วิตฺถาเรน (พรรณนา) หมายความว่า โดยความพิสดาร ความหมายคือ ไม่อาจกล่าวเว้นจากการกล่าวโดยย่อ

คำว่า กสฺสจิ (ใครๆ) คือ บุคคลใดบุคคลหนึ่ง หมายถึง แม้เป็นผู้เสมอกับเราผู้เป็นสัพพัญญูพุทธเจ้า การดำเนินไปแห่งถ้อยคำมีขอบเขตจำกัด ตามนัยที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว

---

[๑๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๙

บาทคาถาว่า เอกเทเสน วกฺขามิ (แต่ตถาคตจักกล่าวไว้บางส่วน) หมายความว่า บุคคลผู้ยืนดูสมุทรทั้งสิ้นด้วยทิพพจักษุอยู่ ไม่อาจใช้ทิพพจักษุแสดงให้[ผู้อื่น]เห็นมหาสมุทรทั้งสิ้นที่ตนเห็นได้ ฉันใด พระสัพพัญญูพุทธเจ้าผู้แทงตลอดอานุภาพทั้งสิ้นด้วยพระสัพพัญญุตญาณก็ไม่อาจแสดงให้รู้ถึงความถึงพร้อมด้วยเกียรติคุณของพระพุทธเจ้าที่พระองค์แทงตลอดโดยอาการทั้งปวงได้ ฉะนั้นจึงตรัสว่า เอกเทเสน วกฺขามิ (แต่ตถาคตจักกล่าวไว้บางส่วน)

คำว่า สุโณหิ เม (เธอจงฟังเราเถิด) หมายความว่า เธอจงฟังจากสำนักของเรา หรือจงฟังคำของเรา[๒๐]

ในคำอธิบายคาถา ๕ มีข้อความว่า

๕. อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเปติ อิมสฺมึ ปญฺจพุทฺธปฏิมณฺฑิเต เสสกปฺปวิเสสภูเต สุนฺทรกปฺเป. ยสฺมึ ปน กปฺเป ปญฺจ พุทฺธา นิพฺพตฺตนฺติ, โส กปฺโป เสสกปฺปานำ อุตฺตมตฺตา ภทฺทโก กปฺโป นาม เอกสฺมึ กปฺเป ตถา ตโต วา อุตฺตริ พุทฺธุปฺปตฺติยา อภาวา. น หิ เอกสฺมึ กปฺเป ฉฏฺโฐ วา สตฺตโม วา อุปฺปชฺชติ. เหฏฺฐิมโกฏิยา ปน เอโก เทฺว ตโย จตฺตาโร. อุตฺตมโกฏิยา ปญฺจ พุทฺธา เอกสฺมึ กปฺเป อุปฺปชฺชนฺติ. น ตโต อุตฺตรนฺติ.[๒๑]

๕. บาทคาถาว่า **อิมมฺหิ ภทฺทเก กปฺเป** (ในภัทรกัปนี้) หมายความว่า ในกัปที่ดีเลิศพิเศษกว่ากัปที่เหลือนี้ ซึ่งประดับด้วยพระพุทธเจ้า ๕ องค์

อนึ่ง พระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ย่อมเสด็จอุบัติในกัปใด กัปนั้นชื่อว่าภัทรกัป เพราะสูงสุดกว่ากัปที่เหลือ เพราะไม่มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นเหมือนอย่างนั้นหรือมากกว่านั้นในกัปเดียว ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๖ หรือที่ ๗ ย่อมไม่เสด็จอุบัติในกัปเดียว โดยจำนวนอย่างต่ำย่อมเสด็จอุบัติ ๑ พระองค์บ้าง ๒ พระองค์บ้าง ๓ พระองค์บ้าง ๔ พระองค์บ้าง โดยจำนวนสูงสุดพระพุทธเจ้า ๕ องค์ย่อมเสด็จอุบัติในกัปเดียวกัน แต่ไม่ยิ่งกว่านั้น[๒๒]

ในคำอธิบายคาถา ๑๓ มีข้อความว่า

๑๓. เวทิกาหิ ปริกฺขิตฺโตติ ปวาฬมย-มณิมย-กนกมย-รชตมย-โลหิตงฺกมย-มสารคลฺลมย-ผลิกมยาทีหิ อนุปุพฺพปตฺตาฬฺหเกหิ ปริวาริโต. สุวิภตฺโตติ โสปาน-มหาทฺวาร-วาตปาน-สีหปญฺชร-ภูมิกาทิวเสน สุฏฺฐุ วิภตฺโต วิภชิตฺวา วิย ฐปิโต. ตำ ทิฏฺฐทิฏฺฐปาณีนำ มโน รมติ ตำ ชหิตฺวา อญฺญตฺถ คนฺตุำ น อิจฺฉตีติ มโนรโม. ปภำ สรตีติ ปภสฺสโร. ปญฺจวีสติโยชนฐานำ อุคฺคเหตฺวา อติอุคฺคโตติ

---

[๒๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖๘

[๒๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๙

[๒๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖๙

อุจฺจุคฺคโต. ปภสฺสโร จ อจฺจุคฺคโต จ ปภสฺสรจฺจุคฺคโต. สุฏฺฐุ อิจฺฉิโต ปตฺถิโตติ เสฏฺโฐ. อุตฺตโมติ อตฺโถ. ปตฺเถนฺตา จ อุตฺตมํ ปตฺเถนฺติ. ทุทฺทิกฺโขติ ชลมานเตชวนฺตตาย รุชนกฺโข อกฺขีหิ ปริณตรวิ วิย ทกฺขิตุมสกฺกุเณยฺโย. ตเมว วิวรนฺโต อาห “จกฺขุมฺสฺสโน”ติ. จกฺขุ มุเสติ อตฺตาภิมุขํ จชิตุ์ น เทตีติ จกฺขุ-มฺสฺสโน.[๒๓]

๑๓. บาทคาถาว่า เวทิกาหิ ปริกฺขิตฺโต (แวดล้อมด้วยไพที) หมายความว่า ปราสาทนั้น แวดล้อมด้วยไพที (ฐานกนกบัว, ฐานบัวคว่ำบัวหงาย) ที่เป็นเหมือนถ้วยเล็กห่อใบตองตามลำดับ สร้างด้วยแก้วประพาฬ แก้วมณี ทอง เงิน แก้วทับทิม เพชรตาแมว และแก้วผลึก เป็นต้น

คำว่า สุวิภตฺโต (จัดแต่งดีแล้ว) หมายความว่า จำแนกไว้อย่างดี คือ ตั้งไว้เหมือนแบ่งออกโดยแยกเป็นบันได ประตูใหญ่ ช่องลม สีหบัญชร (หน้าต่าง) และชั้นต่างๆ เป็นต้น

คำว่า มโนรมะ (ที่น่ารื่นรมย์) คือ สถานที่ยังใจของคนทุกคนที่เห็นแล้วให้ยินดี คือ ไม่ปรารถนาจะละไปในที่อื่น

คำว่า ปภัสสระ (ทอแสงรุ่งเรือง) คือ แผ่รัศมีออกไป

คำว่า อัจจุคคตะ (โดดเด่น) คือ สร้างขึ้นสูงเด่นตลอดพื้นที่ราว ๒๕ โยชน์

คำว่า ปภัสสรัจจุคคตะ คือ ปราสาททั้งทอแสงรุ่งเรืองทั้งโดดเด่น

คำว่า เสฏฐะ (น่าชมเชย) หมายความว่า น่าปรารถนาเป็นอย่างดี คือ งามเลิศ อนึ่ง ชนทั้งหลายที่ปรารถนาอยู่ มักปรารถนาสิ่งที่งามเลิศ

คำว่า ทุทฺทิกฺโข (เห็นได้ยาก) คือ มองดูบาดตา เพราะมีเดชรุ่งเรือง กล่าวคือ ไม่อาจแลดูด้วยนัยน์ตาทั้งสองข้าง ประดุจจ้องดูอาทิตย์ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคจะทรงอธิบายข้อความนั้นนั่นแหละ จึงตรัสว่า จกฺขุมฺสฺสโน (ดึงดูดสายตา)

คำว่า จักขุมสสนะ (ดึงดูดสายตา) คือ ยังจักษุให้ลุ่มหลง กล่าวคือ ไม่ให้ละสายตา[จากปราสาทที่ปรากฏ]เฉพาะหน้าของตน[๒๔]

---

[๒๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๙๒

[๒๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๙๑

เปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

ในหัวข้อนี้ เนื้อหาของคัมภีร์นั้นมีมากถึง ๑๓๑ หัวข้อ ในแต่ละหัวข้อนั้น พระเถระผู้รจนาได้ขยายความไว้พิสดารมากบ้างน้อยบ้างตามสมควร เนื้อความจำนวนมากนั้นมีที่มาต่างๆ กันไป ผู้วิจัยขอยกปาฐะในสมันตภัททิกานี้ขึ้นเปรียบเทียบกับปาฐะในพระบาลี อรรถกถา และปกรณ์พิเศษอื่นๆ พอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

๔.๓ เทียบกับข้อความในพระบาลี

ท่านผู้รจนาอนาคตวงศ์ได้ยกเอาปาฐะที่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถามากล่าวไว้ตรงๆ ก็มี นำเนื้อความเหล่านั้นมาร้อยเรียงใหม่ก็มี ผู้วิจัยขอยกขึ้นกล่าวพอเป็นนิทัสสนะดังนี้ :-

กรณียกปาฐะจากพระบาลีขึ้นกล่าวไว้โดยตรง

เมื่อผู้รจนาต้องการแสดงให้เห็นว่าคัมภีร์นี้เป็นที่น่าเชื่อถือ ควรแก่การที่สาธุชนทั้งหลายจะตั้งใจสดับฟัง จึงอ้างพุทธวจนะไว้ในคัมภีร์ของตน เช่น

(๑) นครำ สพฺพงฺคสมฺปนฺนำ สพฺพกมฺมมุปาคตำ
สตฺตรตนสมฺปนฺนำ นานาชนสมากุลำ
สมิทฺธำ เทวนครำว อาวาสำ ปุญฺญกมฺมินำ.[๒๕]

พระนครนั้นสมบูรณ์ด้วยองค์คุณทั้งปวง ประกอบด้วยการงานทุกอย่าง สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ กอปรด้วยอาชีพการงานต่างๆ เป็นนครที่อุดมสมบูรณ์เหมือนเทพนคร เป็นที่อยู่ของผู้มีบุญ (ดูบทที่ ๒ หน้า ...

(๒) มนุสฺสตฺตำ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนำ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌติ.[๒๖]

การตั้งปณิธานย่อมสำเร็จด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง คือ ความเป็นมนุษย์ ความถึงพร้อมแห่งเพศ [ความเป็นเพศชาย] ความถึงพร้อมแห่งเหตุ [ติเหตุกปฏิสนธิ] การเข้าไปเฝ้า

---

[๒๕] ขุ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๓/๔๔๗, ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑

[๒๖] ขุ.พุทฺธ. (บาลี) ๓๓/๓/๔๔๗, ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๑

พระศาสดา การออกบวช การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุฌานอภิญญา] การทำอุปการะ [แก่พระศาสดาโดยไม่มองหาสรีระของตน] และความปรารถนา[เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า][๒๗]

(๓) ยทาหำ ตุสิเต กาเย สนฺตุสิโต นามหำ ตทา
ทสสหสฺสี สมาคมฺม ยาจนฺติ ปญฺจลี มมำ.
กาโล โข เต มหาวีร อุปฺปชฺช มาตุกุจฺฉิยำ
สเทวกำ ตารยนฺโต พุชฺฌสฺสุ อมตำ ปทำ.[๒๘]

เมื่อใด เราเป็นเทพอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อนั้น เรามีนามว่าสันดุสิตเทพบุตร เทวดาในหมื่นจักรวาลมาประชุมกันแล้ว ประนมมือกล่าวอัญเชิญเราว่า

ข้าแต่พระมหาวีระ บัดนี้ ถึงเวลาสมควรของพระองค์แล้ว ขอเชิญพระองค์เสด็จอุบัติในพระครรภ์มารดา ตรัสรู้ทางอมตะช่วยสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามพ้นเถิด

(๔) น ตสฺส อทิฏฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ
อโถ อวิญฺญาตมชานิตพฺพำ
สพฺพำ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เนยฺยำ
ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขุ.[๒๙]

“พระผู้มีพระภาคทรงมีพระจักษุด้วยสมันตจักษุอย่างไร คือ สัพพัญญุตญาณชื่อว่าสมันตจักษุ พระองค์ทรงประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้ว ด้วยสัพพัญญุตญาณ

ธรรมอะไรๆ ในไตรโลกธาตุนี้ อันปัญญาจักษุของพระตถาคตนั้นไม่พบเห็น ไม่มีเลย อนึ่ง ธรรมอะไรๆ ที่ควรรู้ ซึ่งยังมิได้รู้แจ้ง ก็หามีไม่ ธรรมที่ควรแนะนำใดมีอยู่ พระตถาคตได้ทรงทราบธรรมที่ควรแนะนำทั้งหมดนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าผู้มีจักษุโดยรอบ[๓๐]

กรณีอาศัยปาฐะในพระบาลีแล้วเรียบเรียงเนื้อความใหม่

ท่านผู้รจนาอาศัยปาฐะในพุทธวงศ์แล้วนำมาเรียบเรียงใหม่ เช่น ในพุทธวงศ์ พระผู้มี-พระภาคตรัสนิมิต ๒๔ ประการเกิดขึ้นในขณะพระโพธิสัตว์กำลังเลือกพุทธการกธรรม ๑๐

---

[๒๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๗๐

[๒๘]ขุ.พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๓/๔๔๗, ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๑

[๒๙]ขุ. มหานิ.(บาลี) ๒๙/๑๘๑/๓๘๕, ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๘

[๓๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๖๗

ประการไว้เป็นคาถา ท่านพระอุปติสสะอาศัยข้อมูลในพุทธวงศ์แล้วนำมาเรียบเรียงใหม่ให้เป็นจุณณิยะ

ข้อความจากพุทธวงศ์ (ปาฐะเดิม) มีดังนี้

ปลุลงฺกาภุชเน มยฺหํ ทสสหสฺสาธิวาสิโน
มหานาทํ ปวตฺเตสุ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ยา ปุพฺเพ โพธิสตฺตานํ ปลุลงฺกวรมาภุเช
นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺติ ตานิ อชฺช ปทิสฺสเร.

สีตํ พฺยปคตํ โหติ อุณฺหญฺจ อุปสมฺมติ
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ทสสหสฺสี โลกธาตู นิสฺสทฺทา โหนฺติ นิรากุลา
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

มหาวาตา น วายนฺติ น สนฺทนฺติ สวนฺติโย
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ถลชา ทกชา ปุปฺผา สพฺเพ ปุปฺผนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ปุปฺผิตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ลตา วา ยทิ วา รุกฺขา ผลภารา โหนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ผลิตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

อากาสฏฺฐา จ ภูมฏฺฐา รตนา โชตนฺติ ตาวเท
เตปชฺช รตนา โชตนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ ตุริยา วชฺชนฺติ ตาวเท
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

วิจิตฺรปุปฺผา คคนา อภิวสฺสนฺติ ตาวเท
เตปิ อชฺช ปวสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

มหาสมุทฺโท อาภุชติ ทสสหสฺสี ปกมฺปติ
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

นิรเยปิ ทสสหสฺเส อคฺคี นิพฺพนฺติ ตาวเท

เตปิฺช นิพฺพุตา อคฺคี ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

วิมโล โหติ สูริโย สพฺพา ทิสฺสนฺติ ตารกา
เตปิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

อโนวฏฺเฐน อุทกํ มหิยา อุพฺภิชฺชิ ตาวเท
ตมฺปิชฺชุพฺภิชฺชเต มหิยา ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ตาราคณา วิโรจนฺติ นกฺขตฺตา คคนมณฺฑเล
วิสาขา จนฺทิมา ยุตฺตา ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

พิลาสยา ทรีสยา นิกฺขมนฺติ สกาสยา
เตปิฺช อาสยา ฉุทฺธา ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

น โหนฺติ อรตี สตฺตานํ สนฺตุฏฺฐา โหนฺติ ตาวเท
เตปิฺช สพฺเพ สนฺตุฏฺฐา ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

โรคา ตทุปสมฺมนฺติ ชิฆจฺฉา จ วินสฺสติ
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ราโค ตทา ตนุ โหติ โทโส โมโห วินสฺสติ
เตปิฺช วิคตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ภยํ ตทา น ภวติ อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ
เตน ลิงฺเคน ชานาม ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

รโชนุทฺธสฺติ อุทฺธสฺ อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ
เตน ลิงฺเคน ชานาม ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

อนิฏฺฐคนฺโธ ปกฺกมติ ทิพฺพคนฺโธ ปวายติ
โสปิชฺช วายติ คนฺโธ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

สพฺเพ เทวา ปทิสฺสนฺติ ฐปยิตฺวา อรูปิโน
เตปิฺช สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

ยาวตา นิรยา นาม สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ตาวเท
เตปิฺช สพฺเพ ทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.

กุฏฺฏา กวาฏา เสลา จ น โหนฺตาวรณา ตทา

อากาสภูตา เตปชฺช ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.
จุตี จ อุปปตฺติ จ ขเณ ตสฺมึ น วิชฺชติ
ตานิปชฺช ปทิสฺสนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.
ทฬฺหํ ปคฺคณฺห วีริยํ มา นิวตฺต อภิกฺกม
มยมฺเปตํ วิชานาม ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.[๓๑]

เมื่อเรานั่งคู้บัลลังก์อยู่ ทวยเทพในหมื่นโลกธาตุต่างเปล่งเสียงบันลือลั่นไปว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

นิมิตเหล่าใด ย่อมปรากฏในกาลนั่งคู้บัลลังก์อันประเสริฐของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในปางก่อน นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ความเย็นย่อมปราศจากไป และความร้อนย่อมสงบระงับไป การปราศจากไปแห่งความเย็นและการระงับไปแห่งความร้อนนั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

หมื่นโลกธาตุปราศจากเสียงสับสนวุ่นวาย การปราศจากเสียงสับสนวุ่นวายนั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

พายุใหญ่ย่อมไม่พัด แม่น้ำย่อมหยุดไหล นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ดอกไม้ที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำ ทั้งหมดต่างเบ่งบานในกาลนั้น แม้ดอกไม้เหล่านั้นก็เบ่งบานในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

เครือเถาหรือต้นไม้ทั้งหมดนั้น ก็ผลิผลในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

รัตนะที่อยู่ในอากาศและพื้นดิน ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น แม้รัตนะเหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วงในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ดนตรีอันเป็นของมนุษย์และเป็นทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาลนั้น แม้ดนตรีทั้งสองเหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ดอกไม้อันวิจิตรตกจากฟากฟ้าในครั้งนั้น แม้ดอกไม้เหล่านั้นก็ตกอยู่ในวันนี้เป็นนิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

---

[๓๑]ขุ. พุทฺธ.(บาลี) ๓๓/๘๑-๑๐๗/๔๕๕-๔๕๘

มหาสมุทรคะนอง หมื่นโลกธาตุย่อมหวั่นไหวในครั้งนั้น แม้นิมิตทั้งสองนั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ไฟในนรกทั้งหมื่นโลกธาตุย่อมดับไปในขณะนั้น แม้ไฟเหล่านั้นก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน เหล่าดาราทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น แม้นิมิตเหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

น้ำพุ่งขึ้นจากพื้นดินโดยที่ฝนมิได้ตกในครั้งนั้น แม้น้ำนั้นก็พุ่งขึ้นจากแผ่นดินในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

กลุ่มดาราและนักษัตรย่อมรุ่งโรจน์ ดาววิสาขาประกอบด้วยพระจันทร์เพ็ญเป็นนิมิตว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขาย่อมออกจากที่อยู่ของตน แม้สัตว์เหล่านั้นก็ออกจากที่อยู่ของตนในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

เหล่าสัตว์ไม่มีความเบื่อหน่าย มีความยินดีปรีดาในครั้งนั้น แม้สัตว์ทั้งหมดนั้นก็ยินดีปรีดาในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหายย่อมดับสูญไปในครั้งนั้น แม้สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ราคะย่อมเบาบาง โทสะและโมหะย่อมพินาศไป แม้กิเลสทั้งหมดนั้นก็ปราศจากไปในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ภัยนั้นก็ไม่ปรากฏในวันนี้ เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ธุลีย่อมไม่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนในกาลนั้น แม้ธุลีนั้นก็ไม่ปรากฏในวันนี้ เพราะนิมิตนั้นพวกเราจึงทราบว่าท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนาย่อมหลีกไป กลิ่นอันเป็นทิพย์ย่อมฟุ้งไปในครั้งนั้น แม้กลิ่นหอมอันเป็นทิพย์นั้นก็ฟุ้งไปในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ทวยเทพทั้งหมดยกเว้นอรูปพรหม แม้ทั้งหมดนั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ขึ้นชื่อว่านรกทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น แม้นรกทั้งหมดนั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ฝาเรือน บานหน้าต่าง และศิลา ย่อมไม่เป็นเครื่องกั้นสายตาในครั้งนั้น แม้สิ่งเหล่านั้นก็เป็นเหมือนที่โล่งแจ้งในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

จุติและปฏิสนธิไม่มีในขณะนั้น แม้จุติและปฏิสนธิ[ที่ไม่มีในขณะ]นั้นก็ปรากฏในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่

ท่านพระอุปติสสะอาศัยปาฐะเหล่านี้แล้วนำเรียบเรียงใหม่ว่า

เอวं นิสินฺเน โพธิสตฺเต สกลทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตา สมาคนฺตฺวา สาธุการं ททมานา อุสฺสาหं ชนยนฺตา “มาริส อภิกฺกม มา ปฏิกฺกม, โปราณกโพธิสตฺตานํ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา ‘ปารมิโย วิจินิสฺสามา’ติ นิสินฺนกาเล ยานิ ปุพฺพนิมิตฺตานิ ปญฺญายนฺติ, ตานิ สพฺพานิ ปากฏานิ ชาตานิ. สกลทสสหสฺสิโลกธาตุ นิสฺสทฺทา นิรากุลา โหติ, สพฺพตฺถ สีตํ พฺยปคจฺฉติ, อุณฺหํ อุปสมฺมติ, ขรา ถทฺธา วิสมา มหาวาตา น วายนฺติ, นทิโย น สนฺทนฺติ, อกาเลปิ ถลชชลชปุปฺผานิ ปุปฺผนฺติ, ผลูปคา รุกฺขา ผลธรา โหนฺติ, อากาสฏฺฐกภูมฏฺฐกสพฺพรตนานิ โชตนฺติ, ทิพฺพมานุสกสพฺพตูริยานิ วชฺชนฺติ, อากาสโต นานาวิธปุปฺผวสฺสं วสฺสติ, มหาสาคโร อาภุชติ, ทสสหสฺสิโลกธาตุ กมฺปติ สงฺกมฺปติ สมฺปเวเธติ, นิรยคฺคิ นิพฺพายติ, โลกนฺตริกา เอกาโลกา โหนฺติ, นิมฺมลํ สูริยมณฺฑลํ, ทิวา จนฺทมณฺฑลํ ปญฺญายติ, ตารกรูปานิ ทิสฺสนฺติ, วิสาขนกฺขตฺตโยคํ จณฺฑมณฺฑลํ ภวิสฺสติ, ตาลกฺขนฺธาทิปฺปมาณํ อุทกกฺขนฺธํ ปถวิโต อุคฺคจฺฉติ, พิลาสยา พิลโต อุทกาสยา อุทกโต นิกฺขมนฺติ, สตฺตานํ อรติ น โหติ, สพฺเพ สนฺตุฏฺฐา โหนฺติ, โรคา อุปสมฺมนฺติ, ชิฆจฺฉา น โหติ, ราโค วินสฺสติ, โทโส อุปสมฺมติ, โมโห วิกฺขมฺภติ, ภยं น ภวติ, นภํ อรชं นิมฺมลं โหติ, อนิฏฺฐคนฺโธ อนฺตรธายติ, ทิพฺพคนฺโธ ปวายติ, อรูปิโน จเปตฺวา สพฺเพ เทวา ทิสฺสนฺติ, นิรยา ทิสฺสนฺติ, มนุสฺสา เทเว ปสฺสนฺติ, เทวตา มนุสฺเส ปสฺสนฺติ, กุฏฺฏรุกฺขปพฺพตกวาฬา อาวรณา น โหนฺติ, อากาสภูตา ภวิสฺสนฺติ, จุติอุปปตฺติโย ตสฺมึ ขเณ น โหนฺติ, อิเมหิ ปน การเณหิ ตว พุทฺธภวนกภาวํ มยํ ชานาม, ทฬฺหํ วีริยํ ปคฺคณฺหา”ติ อภิตฺถวึสุ.[๓๒]

เมื่อพระโพธิสัตว์ประทับนั่งอย่างนั้น เทวดาในหมื่นจักรวาลทั้งหมดมาพร้อมกันแล้ว ให้สาธุการก่อให้เกิดความอุตสาหะชมเชยว่า “ดูกรท่านผู้นิรทุกข์ ท่านจงก้าวไป อย่าถอยกลับ ในเวลาพระโพธิสัตว์สมัยก่อนทั้งหลายประทับนั่งขัดสมาธิดำริว่า ‘เราจักเลือกเฟ้นบารมีทั้งหลาย’ บุรพนิมิตทั้งหมดนั้นได้ปรากฏแล้ว คือ

---

[๓๒] ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๓

(๑) หมื่นโลกธาตุทั้งสิ้น ย่อมเงียบสงัด ไม่อลหม่าน

(๒) ในที่ทั้งปวง น้ำเย็นสิ้นไป น้ำร้อนสงบไป

(๓) ลมพายุที่แข็งกระด้าง ไม่ละเมียด ย่อมหยุดพัด, แม่น้ำทั้งหลายย่อมไม่ไหล

(๔) ดอกไม้ที่เกิดบนบกและในน้ำ ย่อมผลิดอกเบ่งบานแม้นอกฤดูกาล

(๕) ไม้ผลย่อมออกผล

(๖) รัตนะทั้งมวลย่อมส่องแสงสว่างทั้งในอากาศและแผ่นดิน

(๗) ดนตรีทั้งมวลทั้งที่เป็นของเทวดาและของมนุษย์ย่อมบรรเลง

(๘) ฝนดอกไม้นานาชนิดย่อมตกลงมาจากอากาศ

(๙) มหาสมุทรย่อมกระฉอกฉ่อน หมื่นโลกธาตุย่อมหวั่นไหวสะเทือนเลื่อนลั่น

(๑๐) ไฟในนรกย่อมดับ โลกันตนรกย่อมมีแสงสว่างเดียวกัน

(๑๑) ดวงอาทิตย์ย่อมปราศจากมลทิน ดวงจันทร์ปรากฏในกลางวัน หมู่ดาวย่อมปรากฏ ดวงจันทร์ประกอบเป็นดาววิสาขะ (ดาวคันฉัตร หรือ ดาวศีรษะกระบือ)

(๑๒) สายน้ำประมาณเท่าลำตาลเป็นต้นย่อมพุ่งออกจากแผ่นดิน

(๑๓) สัตว์ที่อาศัยอยู่ในโพรงย่อมออกจากโพรง ที่อาศัยอยู่ในน้ำก็ออกจากน้ำ

(๑๔) สัตว์ทั้งหลายย่อมไม่มีความเดียดฉันท์กัน สัตว์ทั้งปวงย่อมเป็นผู้ยินดีต่อกัน

(๑๕) โรคทั้งหลายย่อมสงบไป ความหิวกระหายย่อมไม่มี

(๑๖) ราคะย่อมพินาศไป โทสะย่อมสงบไป โมหะย่อมเบาบางไป

(๑๗) สิ่งที่น่ากลัวย่อมไม่มี

(๑๘) ท้องฟ้าปราศจากธุลี ไร้มลทิน

(๑๙) กลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ ย่อมหายหมดไป กลิ่นทิพย์ย่อมฟุ้งตลบขึ้นแทน

(๒๐) ทวยเทพทั้งหมดยกเว้นอรูปพรหมย่อมปรากฏ

(๒๑) นรกทั้งหลายย่อมปรากฏ

(๒๒) เหล่ามนุษย์ย่อมเห็นเทวดา เทวดาก็เห็นมนุษย์

(๒๓) ฝาเรือน ต้นไม้ ภูเขา และบานประตู ย่อมไม่เป็นเครื่องบังตา แต่เป็นของเปิดโล่ง

(๒๔) จุติและปฏิสนธิย่อมไม่มีในขณะนั้น

อนึ่ง ข้าพระองค์ทราบว่า พระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าด้วยเหตุการณ์เหล่านี้ ขอพระองค์โปรดประคองความเพียรให้มั่นเถิด[๓๓]

ข้อความข้างต้นเป็นการนำบทร้อยกรองจากพระบาลีมาประพันธ์เป็นร้อยแก้ว

---

[๓๓] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๗๓

กรณียกปาฐะจากอรรถกถาขึ้นกล่าวไว้โดยตรง

เรื่องที่ท่านพระอุปติสสะยกปาฐะจากคัมภีร์อรรถกถาขึ้นแสดงอ้างโดยตรง เช่น

(๑) อเนกสาขญฺจ สหสฺสมณฺฑลํ
ฉตฺตํ มรู ธารยุมนฺตลิกฺเข
สุวณฺณทณฺฑา วีติปตนฺติ จามรา
น ทิสฺสเร จามรฉตฺตคาหกา.[๓๔]

ทวยเทพกั้นเศวตฉัตรที่มีซี่มากมายประกอบด้วยชั้นนับพันไว้ในนภากาศ จามรด้ามทองทั้งหลายโบกไปมาอยู่ แต่ผู้ถือจามรและเศวตฉัตรไม่ปรากฏ[๓๕]

(๒) นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายํ อีทิโส ปติ.[๓๖]

พระกุมารนี้เป็นโอรสของพระมารดาใด พระมารดานั้นดับทุกข์ได้แน่ พระกุมารนี้เป็นโอรสของพระบิดาใด พระบิดานั้นดับทุกข์ได้แน่ พระกุมารนี้เป็นพระสวามีของนารีใด นารีนั้นดับทุกข์ได้แน่[๓๗]

(๓) โลกนาถํ ฐเปตฺวาน เย จญฺเญ อตฺถิ ปาณิโน
ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส กลํ นคฺฆนฺติ โสฬสึ.[๓๘]

สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่นที่มีอยู่ ยกเว้นพระโลกนาถ ล้วนมีปัญญาไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ ของพระสารีบุตร[๓๙]

(๔) คงฺคาย วาลุกา ขีเย อุทกํ ขีเย มหณฺณเว
มหิยา มตฺติกา ขีเย น ขีเย มม พุทฺธิยา.[๔๐]

---

[๓๔]ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๓๘๖, ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓, ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๗

[๓๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๙๕

[๓๖] อภิ.สं.อ.(บาลี) ๑/๘๑, ขุ.ธ.อ.(บาลี) ๑/๕๔, ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๗๙, ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๔๐๔, ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๗๑, ดูบทที่ ๒ หน้า ๔๖

[๓๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๐๗

[๓๘]ขุ.ปฏิ.อ.(บาลี) ๒/๓๐๐, วิสุทฺธิ.(บาลี) ๑/๒๒๖, ขุ.ม.อ.(บาลี) ๒๙๗, ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๕

[๓๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๕๗

[๔๐]ขุ.ธ.อ. ๒/๑๔๘, ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๕

ทรายในแม่น้ำพึงสิ้นไป น้ำในห้วงน้ำใหญ่พึงแห้งไป ดินบนแผ่นดินพึงสิ้นไป แต่ปัญญาของข้าพระองค์ไม่พึงสิ้นไป[๔๑]

(๕) กาลาวกญฺจ คงฺเคยฺยํ ปณฺฑรํ ตมฺพปิงฺคลํ
คนฺธมงฺคลเหมญฺจ อุโปสถํ ฉนฺทนฺติเม ทส.[๔๒]

ตระกูลช้าง ๑๐ ตระกูลเหล่านี้ คือ

๑. ตระกูลช้างกาลาวกะ ๒. ตระกูลช้างคังเคยยะ
๓. ตระกูลช้างปัณฑระ ๔. ตระกูลช้างตัมพะ
๕. ตระกูลช้างปิงคละ ๖. ตระกูลช้างคันธะ
๗. ตระกูลช้างมังคละ ๘. ตระกูลช้างเหมะ
๙. ตระกูลช้างอุโบสถ ๑๐. ตระกูลช้างฉัททันตะ[๔๓]

กรณีอาศัยปาฐะในอรรถกถา แล้วเรียบเรียงเนื้อความใหม่

เรื่องที่ท่านพระอุปติสสะอาศัยปาฐะในอรรถกถาแล้วเรียบเรียงขึ้นใหม่ เช่น

(๑) อรรถกถาชาดก (ปาฐะเดิม) ว่า

พาตฺตึสปุพฺพนิมิตฺตานิ ปาตุรเหสุ- ทสสุ จกฺกวาฬสหสฺเสสุ อปฺปมาโณ โอภาโส ผริ. ตสฺส ตํ สิรึ ทฏฺฐุกามา วิย อนฺธา จกฺขูนิ ปฏิลภึสุ, พธิรา สทฺทํ สุณึสุ, มูคา สมาลปึสุ, ขุชฺชา อุชุคตฺตา อเหสุ, ปงฺคุลา ปทสา คมนํ ปฏิลภึสุ, พนฺธนคตา สพฺพสตฺตา อนฺทุพนฺธนาทีหิ มุจฺจึสุ, สพฺพนรเกสุ อคฺคิ นิพฺพายิ, เปตฺติวิสเย ขุปฺปิปาสา วูปสมิ, ติรจฺฉานานํ ภยํ นาโหสิ, สพฺพสตฺตานํ โรโค วูปสมิ, สพฺพสตฺตา ปิยวาทา อเหสุ, มธุเรนากาเรน อสฺสา หสึสุ, วารณา คชฺชึสุ, สพฺพตูริยานิ สกสกนินฺนาทํ มุญฺจึสุ, อฆฏฺฏิตานิเยว มนุสฺสานํ หตฺถูปคาทีนิ อาภรณานิ วิรวึสุ, สพฺพทิสา วิปฺปสนฺนา อเหสุ สตฺตานํ สุขํ อุปฺปาทยมาโน มุทุสีตลวาโต วายิ, อกาลเมโฆ วสฺสิ, ปถวิโตปิ อุทกํ อุพฺภิชฺชิตฺวา วิสฺสนฺทิ, ปกฺขิโน อากาสคมนํ วิชหึสุ, นทิโย อสนฺทมานา อฏฺฐํสุ, มหาสมุทฺเท มธุรํ อุทกํ อโหสิ, สพฺพตฺถกเมว ปญฺจวณฺเณหิ ปทุเมหิ สญฺฉนฺนตโล อโหสิ, ถลชชลชาทีนิ สพฺพปุปฺผานิ ปุปฺผึสุ, รุกฺขานํ ขนฺเธสุ ขนฺธปทุมานิ, สาขาสุ สาขาปทุมานิ, ลตาสุ ลตาปทุมานิ ปุปฺผึสุ, ถเล สิลาตลานิ ภินฺทิตฺวา อุปรูปริ สตฺต สตฺต หุตฺวา ทณฺฑปทุมานิ นาม นิกฺขมึสุ, อากาเส

---

[๔๑] ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๕๗

[๔๒] ม.มู.อ.(บาลี) ๑/๓๔๖, สํ.นิ.อ.(บาลี) ๒/๕๐, อ.อ.(บาลี) ๓/๓๒๕, อภิ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๔๒๕, ขุ.อุ.อ.(บาลี) ๔๓๐, ขุ.ป.อ.(บาลี) ๒/๒๖๙, ขุ.จู.อ.(บาลี) ๕๓. ดูบทที่ ๒ หน้า ๘๒

[๔๓] ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๗๕

โอลมฺพกปทุมานิ นาม นิพฺพตฺตึสุ, สมนฺตโต ปุปฺผวสฺสา วสฺสึสุ, อากาเส ทิพฺพตูริยานิ วชฺชึสุ, สกลทสสหสฺสิโลกธาตุ วฏเฏตฺวา วิสฺสฏฺฐมาลาคุโฬ วิย, อุปฺปีเฬตฺวา พทฺธมาลากลาโป วิย, อลงฺกตปฏิยตฺตํ มาลาสนํ วิย จ เอกมาลามาลินี วิปฺผุรนฺตวาฬพีชนี ปุปฺผฆมคนฺธปริวาสิตา ปรมโสภคฺคปฺปตฺตา อโหสิ.[๔๔]

บุรพนิมิต ๓๒ ประการปรากฏขึ้นแล้ว คือ

(๑) แสงสว่างหาประมาณมิได้แผ่ซ่านไปทั่วหมื่นจักรวาล

(๒) คนตาบอดประสงค์จะดูสิริสมบัติของพระองค์ ก็กลับมีตาดีมองเห็น

(๓) พวกคนหูหนวกได้ยินเสียง

(๔) พวกคนใบ้พูดได้

(๕) พวกคนค่อมกลับมีตัวตรง

(๖) คนง่อยเปลี้ยกลับเดินได้

(๗) สัตว์ทั้งปวงที่ถูกจองจำก็หลุดจากเครื่องจองจำมีขื่อเป็นต้น

(๘) ไฟในนรกทั่วไปดับหมด

(๙) ความหิวกระหายในเปรตวิสัยก็สงบระงับ

(๑๐) สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายไม่มีภัย

(๑๑) โรคของสัตว์ทั้งปวงสงบระงับแล้ว

(๑๒) สัตว์ทั้งปวงมีวาจาน่ารัก

(๑๓) ม้าทั้งหลายส่งเสียงไพเราะ

(๑๔) โขลงช้างก็แผดเสียงคำราม

(๑๕) เครื่องดนตรีทั้งปวงก็บรรเลงเสียงของตนได้ทั้งที่ไม่มีใครบรรเลง

(๑๖) เครื่องประดับมีกำไลมือเป็นต้นส่งเสียงกังวาน

(๑๗) ทิศทั้งปวงแจ่มใสบริสุทธิ์

(๑๘) ลมเย็นพัดอ่อนๆ โชยมาให้เกิดสุขแก่เหล่าสัตว์

(๑๙) เมฆอันมิใช่ฤดูกาลตั้งขึ้นให้ฝนตก

(๒๐) แม้แผ่นดินก็เกิดน้ำพุขึ้นไหลไปทั่ว

(๒๑) ฝูงนกหยุดบินในอากาศ

(๒๒) แม่น้ำหยุดนิ่งไม่ไหล

(๒๓) น้ำในมหาสมุทรกลายเป็นน้ำจืด

---

[๔๔] ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๗๘

(๒๔) สถานที่ทุกแห่งทั่วไป มีพื้นดารดาษไปด้วยดอกปทุม ๕ สี

(๒๕) ดอกไม้ทั้งปวงที่เกิดบนบกและเกิดในน้ำเป็นอันบานแล้ว

(๒๖) ที่ลำต้นของต้นไม้ทั้งหลาย มีดอกปทุมลำต้นบานแล้ว

(๒๗) ที่กิ่งทั้งหลาย มีดอกปทุมกิ่งบานแล้ว

(๒๘) ที่ไม้เถาทั้งหลาย มีดอกปทุมไม้เถาบานแล้ว

(๒๙) ดอกปทุมที่ชื่อมัณฑปทุมก็ชำแรกพื้นสิลาผุดขึ้นในที่ดอน แตกเป็นกอต่างๆ ไปกอละ ๗ ช่อ

(๓๐) ในอากาศก็เกิดดอกปทุมห้อยย้อยลงมา

(๓๑) ฝนดอกไม้ก็ตกลงมาโดยรอบ

(๓๒) ดนตรีทิพย์ทั้งหลายก็บรรเลงเสียงในอากาศ

ในสมันตภัททิกา (ปาฐะใหม่) ท่านพระอุปติสสะเรียบเรียงใหม่ดังนี้

ทสสหสฺสิโลกธาตุกมฺปนํ, โอภาสผรณํ, อนฺธานํ จกฺขุปฏิลภนํ, พธิรานํ สทฺทสวนํ, มูคานํ สมฺมาลปนํ, ขุชฺชานํ อุชุคตฺตคมนํ, ปงฺคุลานํ ปทสา คมนํ, พนฺธนสตฺตานํ พนฺธนมุจฺจนํ, สพฺพนรเกสุ อคฺคินิพฺพาปนํ, เปตฺติวิสเย ขุปฺปิปาสาวูปสมนํ, ติรจฺฉานานํ อภยํ, สพฺพสตฺตานํ โรควูปสมนํ, สพฺพสตฺตานํ ปิยวทนํ, มธุเรนากาเรน หสิตคชฺชนํ, สพฺพตูริยานํ สกสกนินฺนาทมุญฺจนํ, สตฺตสรีรคตสพฺพโรคจาวนํ, สาคโรทกมธุรภาวนํ, สพฺพตฺถ ปญฺจวณฺณสญฺฉนฺนตฬากภาวนํ, ถลชชลชสพฺพกุสุมสํผุลฺลนํ, ปาทปกฺขนฺธสาขาลตาสุ ปทุมปุปฺผปุปฺผนํ, สิลานิ ภินฺทิตฺวา สตฺตทณฺฑปทุมนิกฺขมนํ, อากาเส ลมฺพกปทุมปุปฺผปุปฺผนํ, สมนฺตโต ปุปฺผวสฺสานํ, อากาเส ทิพฺพตูริยวชฺชนํ, สกลทสสหสฺสิโลกธาตุยา วฏฺเฏตฺวา วิสฺสฏฺฐมาลาคุฬพนฺธา วิย อุปฺปีเฬตฺวา พทฺธมาลากลาโป วิย อลงฺกตปฏิยตฺตปุปฺผวิตานํ วิย จ เอกมาลินิภวนํ, วิปฺปตนฺตวาลพีชนิปุปฺผธูมคนฺธจุณฺณปริวาสิตปรมโสภคุปฺปตฺตภวนสงฺขาตานิ ทฺวตฺตึส ปุพฺพนิมิตฺตานิ ปาตุรเหสุ.[๔๕]

บุรพนิมิต ๓๒ ประการได้ปรากฏแล้ว คือ

(๑) หมื่นจักรวาลสั่นสะเทือนหวั่นไหว (๒) แสงสว่างแผ่ซ่านไป[ในโลกันตริกนรก]

(๓) คนตาบอดมองเห็น (๔) คนหูหนวกได้ยินเสียง

(๕) คนใบ้พูดได้ดี (๖) คนค่อมเดินตัวตรง

(๗) คนง่อยเปลี้ยเดินด้วยเท้าได้ (๘) สัตว์ที่ถูกจองจำพ้นจากเครื่องจองจำ

(๙) ไฟในนรกทุกแห่งดับ (๑๐) ความหิวกระหายในเปรตวิสัยสงบไป

---

[๔๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๕

(๑๑) สัตว์ดิรัจฉานไม่มีภัย (๑๒) โรคของสัตว์ทั้งปวงสงบไป

(๑๓) สัตว์ทั้งปวงกล่าวถ้อยคำไพเราะ (๑๔) ฝูงม้าส่งเสียงร้องอย่างไพเราะ

(๑๕) ฝูงช้างส่งเสียงร้องอย่างไพเราะ (๑๖) ดนตรีทุกชนิดเปล่งเสียงของตนได้เอง

(๑๗) โรคทุกชนิดที่มีในสรีระของสัตว์ปลาศนาการไป

(๑๘) น้ำในมหาสมุทรมีรสอร่อย

(๑๙) สระน้ำดารดาษด้วยดอกบัวเบญจวรรณ

(๒๐) ดอกไม้ทุกชนิดที่เกิดบนพื้นดินและเกิดในน้ำผลิดอกบานสะพรั่ง

(๒๑) ดอกปทุมบานที่ต้นไม้ ลำต้น กิ่ง และเถา

(๒๒) ดอกปทุม ๗ ก้านชำแรกพื้นหินขึ้น

(๒๓) ดอกปทุมห้อยย้อยเบ่งบานในอากาศ

(๒๔) ฝนดอกไม้โปรยปรายไปโดยรอบ

(๒๕) ทิพยดนตรีบรรเลงในอากาศ

(๒๖) หมื่นโลกธาตุเป็นเหมือนมีดอกไม้เป็นพวงเดียวกัน ประดุจพวงมาลัยถูกหมุนวางไว้

(๒๗) หมื่นโลกธาตุคล้ายพวงดอกไม้ที่มัดรวมกันไว้

(๒๘) หมื่นโลกธาตุเปรียบเสมือนม่านบุปผาที่ประดับตกแต่งแล้ว

(๒๙) หมื่นโลกธาตุถึงความงามเลิศเหมือนพัดที่โบกสะบัดอยู่

(๓๐) หมื่นโลกธาตุอบอวลไปด้วยกลิ่นดอกไม้ ธูป ของหอม และจุรณ[๔๖]

(๒) อรรถกถาชาดก (ปาฐะเดิม) ว่า

ยสฺมึ ปน สมเย อมฺหากํ โพธิสตฺโต ลุมฺพินีวเน ชาโต, ตสฺมึเยว สมเย ราหุลมาตาเทวี อานนฺทตฺเถโร ฉนฺโน อมจฺโจ กาฬุทายี อมจฺโจ กณฺฐโก อสฺสราชา มหาโพธิรุกฺโข จตสฺโส นิธิกุมฺภิโย จ ชาตา. ตตฺถ เอกา คาวุตปฺปมาณา เอกา อฑฺฒโยชนปฺปมาณา เอกา ติคาวุตปฺปมาณา เอกา โยชนปฺปมาณา อโหสีติ อิเม สตฺต สหชาตา นาม.[๔๗]

อนึ่ง ในสมัยใด พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายทรงกำเนิดในสวนลุมพินี ในสมัยเดียวกันนั้น คนและของ ๗ อย่างเหล่านี้เกิดพร้อมกัน คือ

---

[๔๖] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๙๑

[๔๗] ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/-/๘๑, ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/-/๗๐

๑. พระเทวีมารดาพระราหุล

๒. พระอานนท์

๓. ฉันนอำมาตย์

๔. กาฬุทายีอำมาตย์

๕. พญาม้ากัณฐกะ

๖. ต้นมหาโพธิ์

๗. ขุมทรัพย์ทั้งสี่

ในขุมทรัพย์เหล่านั้น ขุมหนึ่งมีขนาด ๑ คาวุต ขุมหนึ่งมีขนาดกึ่งโยชน์ ขุมหนึ่งมีขนาด ๓ คาวุต ขุมหนึ่งมีขนาด ๑ โยชน์ จึงชื่อว่าสหชาติ

ในสมันตภัททิกา (ปาฐะใหม่) ท่านพระอุปติสสะเรียบเรียงใหม่ ดังนี้

มหาสตฺตสฺส ปน ลุมฺพินิวเน ชาตสมเย เอว พิมฺพาเทวี, ฉนฺโน, กาฬุทายี อมจฺโจ, อานนฺโท, กณฺฐกหยวโร, โพธินคฺคโม, จตสฺโส นิธิกุมฺภิโย จ ชาตา. อิเม สตฺต สหชาตา นาม, จตุนฺนํ ปน นิธิกุมฺภีนํ เอกา คาวุตปฺปมาณา, เอกา อฑฺฒโยชนปฺปมาณา, เอกา ติคาวุตปฺปมาณา, เอกา โยชนปฺปมาณา, อิทำ ปน มุขวฏฺฏิยา คาวุตปฺปมาณำ, คมฺภีรวิตฺถารโต ปน ปถวิปริยนฺตำ. อุภยนครวาสิโน ปน มหาสตฺตำ คเหตฺวา กปิลวตฺถุนครเมว อาคมำสุ.[๔๘]

อนึ่ง ในสมัยที่พระมหาสัตว์ประสูติในสวนลุมพินีวันนั่นเอง สหชาตทั้ง ๗ เหล่านี้บังเกิดพร้อมกัน คือ

๑. พระนางพิมพาเทวี

๒. นายฉันนะ

๓. กาฬุทายีอำมาตย์

๔. พระอานนท์

๕. พญาม้ากัณฐกะ

๖. ต้นมหาโพธิ์อันงามเลิศ

๗. ขุมทรัพย์ทั้งสี่ ซึ่งขุมทรัพย์แห่งหนึ่งมีขนาด ๑ คาวุต (๘๐ อุสภะ = ๑ คาวุต) แห่งหนึ่งกึ่งโยชน์ แห่งหนึ่ง ๓ คาวุต อีกแห่งหนึ่ง ๑ โยชน์ อนึ่ง ขนาด ๑ คาวุตเป็นขนาดของวงรอบปาก

---

[๔๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๘

แต่โดยส่วนลึกและส่วนกว้าง มีมหาปฐพีเป็นขอบเขต ชาวพระนครทั้งสองได้อัญเชิญพระมหาสัตว์กลับคืนพระนครกบิลพัสดุ์ตามเดิม[๔๙]

(๓) อรรถกถาชาดก (ปาฐะเดิมว่า)

ราโม ธโช ลกฺขโณ จาปิ มนฺตี
โกณฺฑญฺโญ จ โภโช สุยาโม สุทตฺโต
เอเต ตทา อฏฺฐ อเหสุ พฺราหฺมณา
ฉฬงฺควา มนฺตๆ วิยากรึสู”ติ

อิเม อฏฺเฐว พฺราหฺมณา ลกฺขณปริคฺคาหกา อเหสุ. ปฏิสนฺธิคฺคหณทิวเส สุปีโนปี เอเตเหว ปริคฺคหิโต. เตสุ สตฺต ชนา เทฺว องฺคุลิโย อุกฺขิปิตฺวา เทฺวธา พฺยากรึสุ- “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคโต อคารๆ อชฺฌาวสมาโน ราชา โหติ จกฺกวตฺตี, ปพฺพชมาโน พุทฺโธ”ติ, สพฺพๆ จกฺกวตฺติรญฺโญ สิริวิภวๆ อาจิกฺขึสุ. เตสๆ ปน สพฺพทหโร โคตฺตโต โกณฺฑญฺโญ นาม มาณโว โพธิสตฺตสฺส วรลกฺขณนิปฺผตฺตึ โอโลเกตฺวา “อิมสฺส อคารมชฺเฌ ฐานการณๆ นตฺถิ, เอกนฺเตเนส วิวฏฺฏจฺฉโท พุทฺโธ ภวิสฺสตี”ติ เอกเมว องฺคุลึ อุกฺขิปิตฺวา เอกๆสพฺยากรณๆ พฺยากาสิ. อยญฺหิ กตาธิกาโร ปจฺฉิมภวิกสตฺโต ปญฺญาย อิตเร สตฺต ชเน อภิภวิตฺวา “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคตสฺส อคารมชฺเฌ ฐานๆ นาม นตฺถิ, อสๆยๆ พุทฺโธ ภวิสฺสตี”ติ เอกเมว คตึ อทฺทส, ตสฺมา เอกๆ องฺคุลึ อุกฺขิปิตฺวา เอวๆ พฺยากาสิ. อถสฺส นามๆ คณฺหนฺตา สพฺพโลกสฺส อตฺถสิทฺธิกรตฺตา “สิทฺธตฺโถ”ติ นามมกๆสุ.[๕๐]

พราหมณ์ ๘ คนนี้เท่านั้นเป็นผู้ทำนายพระลักษณะ ดังคำกล่าวว่า

ในเวลานั้นมีพราหมณ์ ๘ คนเหล่านี้ที่ประกอบด้วยองค์ ๖ พยากรณ์มนต์แล้ว คือ พราหมณ์ชื่อรามะ ชื่อธชะ ชื่อลักษณะ ชื่อสุชาติมันตี ชื่อโกณฑัญญะ ชื่อโภชะ ชื่อสุยามะ ชื่อสุทัตตะ

แม้พระสุบินในวันทรงถือปฏิสนธิ พราหมณ์พวกนี้เองได้ทำนายแล้ว ในพราหมณ์ ๘ คนเหล่านี้ ๗ คน ชู ๒ นิ้ว พยากรณ์เป็น ๒ ส่วนว่า ผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้ เมื่ออยู่ครองเรือนจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อบรรพชาจะเป็นพระพุทธเจ้า แล้วเล่าถึงสิริสมบัติทั้งมวลในความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ส่วนพราหมณ์ผู้เป็นหนุ่มกว่าพราหมณ์เหล่านั้นทุกคน เป็นมาณพชื่อโกณฑัญญะโดย

---

[๔๙] ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๙๖

[๕๐] ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/-/๘๔

โคตร ใคร่ครวญดูการเพียบพร้อมด้วยลักษณะอันงามเลิศของพระโพธิสัตว์แล้ว ได้ชูเพียงนิ้วเดียว พยากรณ์เป็นอย่างเดียวว่า สาเหตุในการอยู่ครองเรือนของพระกุมารนี้ไม่มี เธอจักเป็นพระพุทธเจ้า ปราศจากกิเลสเครื่องมุงบังอย่างแน่นอนเท่านั้น ที่จริงแล้วโกณฑัญญพราหมณ์ผู้นี้ เป็นสัตว์เกิดในภพสุดท้าย ได้สั่งสมบุญญาธิการไว้ จึงมีปัญญาเกินคนทั้ง ๗ เหล่านี้ ได้เห็นคติเพียงอย่างเดียวว่า ขึ้นชื่อว่าเหตุในการครองเรือนไม่มีแก่ท่านผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้ เขาจักเป็นพระพุทธเจ้าไม่ต้องสงสัย เพราะฉะนั้น จึงยกนิ้วเดียวแล้วพยากรณ์อย่างนี้ ลำดับนั้น พระประยูรญาติทั้งหลายผู้ขนานพระนามแก่พระกุมารนั้น จึงได้ขนานพระนามว่า สิทธัตถะ เพราะเป็นผู้กระทำความสำเร็จประโยชน์แก่ชาวโลกทั้งมวล

ในสมันตภัททิกา (ปาฐะใหม่) ท่านพระอุปติสสะเรียบเรียงใหม่ดังนี้

ราโม ลกฺขโณ โกณฺฑญฺโญ ธโช โภโช สุทตฺโต สุยาโม โชติมนฺตีติ อิเม อฏฺฐ พฺราหฺมณา สเกหิ เวเทหิ สพฺเพสํ อธิกา อเหสุ. เตสุ โพธิสตฺตสฺส ลกฺขณสมฺปตฺติโย ทิสฺวา “อิเมหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคตสฺส เทฺว คติโย ภวนฺติ, น อญฺญา. สเจ อคารํ อชฺฌาวสติ จกฺกวตฺติราชา โหติ, ปพฺพชฺชูปคโต สมาโน พุทฺโธ”ติ สตฺต ชนา เทฺว องฺคุลิโย อุกฺขิปึสุ. เตสํ ปน มนฺเตหิ ปธานภูโต โกณฺฑญฺโญ โคตฺโต นาม ทหรพฺราหฺมณกุมาโร อาสนปริยนฺเต นิสินฺโน มหาสตฺตสฺส ปาเทสุ จกฺกลกฺขณานํ คติโย สมาเนนฺโต “สเจ อยํ อคารํ อชฺฌาวเสยฺย, อิมานิ ลกฺขณานิ สกลชมฺพุทีปรชฺชสฺส อิสฺสริยาธิปจฺจสงฺขาตานิ จตุมหาทีปรชฺชานิ อนุสาสนฺโต จกฺกวตฺติราชา ภเวยฺย, อิมานิ ปน ลกฺขณานิ สมฺมาสมฺพุทฺธภาวสฺส ปากฏานิ โหนฺติ. อิมานิ วฏฺฏคมนํ วิจฺฉินฺทิตฺวา จิตานิ. ตสฺมา ตสฺส อคาเรน กิจฺจํ นตฺถี”ติ สนฺนิฏฺฐานํ กตฺวา เอกเมว องฺคุลึ อุกฺขิปิตฺวา “นิสฺสํสยํ พุทฺโธ ภวิสฺสตี”ติ เอกํสพฺยากรณํ พฺยากาสิ. โสปิ กตาธิกาโร ปจฺฉิมภวิโก ปญฺจวคฺคิยานํ ปธานภูโต โกณฺฑญฺญมหาเถโร ภวิสฺสติ. มหาสตฺตสฺส ปน สิทฺธภูตสพฺพอตฺถตฺตา “สิทฺธตฺโถ”ติ นามํ ปติฏฺฐาสิ.[๕๑]

พราหมณ์ ๘ ท่านเหล่านี้ คือ พราหมณ์ชื่อรามะ ชื่อลักษณะ ชื่อโกณฑัญญะ ชื่อธชะ ชื่อโภชะ ชื่อสุทัตตะ ชื่อสุยามะ และชื่อโชติมันตี เป็นผู้เชี่ยวชาญกว่าพราหมณ์ทั้งปวงด้วยไตรเพทที่ตนเรียนมา ในพราหมณ์ ๘ คนเหล่านั้น พราหมณ์ ๗ คนเห็นความสมบูรณ์แห่งลักษณะของพระโพธิสัตว์แล้ว ชูสองนิ้วพยากรณ์ว่า “ผู้เพียบพร้อมด้วยลักษณะเหล่านี้ มีคติเป็นสอง ไม่เป็นอย่างอื่น ถ้าอยู่ครองเรือนจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หากออกบวชจะเป็นพระพุทธเจ้า”

ส่วนพราหมณ์ผู้เป็นหนุ่มกว่าพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าโกณฑัญญะโดยโคตร เป็นประธานของพราหมณ์ที่ปรึกษาเหล่านั้น นั่งที่ปลายสุดของอาสนะ ใคร่ครวญดูคติแห่งจักรลักษณะที่ฝ่าพระบาทของพระมหาสัตว์แล้ว ตัดสินใจชูเพียงนิ้วเดียวเท่านั้นโดยกล่าวว่า “ถ้าพระองค์ทรงอยู่

---

[๕๑] ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๙

ครองเรือน ลักษณะเหล่านี้ไม่พึงตั้งอยู่โดยยึดเอาการดำเนินไปในสังสารวัฏ แต่ลักษณะเหล่านี้ตั้งอยู่แล้วตัดการดำเนินไปของวัฏฏะ ดังนั้น จึงไม่มีการครองเรือนของพระองค์" แล้วพยากรณ์เป็นอย่างเดียวว่า "จักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน" โกณฑัญญพราหมณ์ผู้นี้ได้สั่งสมบุญญาธิการไว้แล้ว เป็นบุคคลที่เกิดในภพสุดท้าย จักเป็นพระมหาเถระนามว่าโกณฑัญญะผู้เป็นประธานของปัญจวัคคีย์ หมู่พระประยูรญาติได้ขนานพระนามว่า สิทธัตถะ เพราะเป็นผู้มีประโยชน์ทั้งหมดอันสำเร็จแล้ว[๕๒]

๔.๔ เทียบกับข้อความในอรรถกถา

ท่านผู้รจนาได้กล่าวถึงตระกูลของสุเมธดาบสไว้คล้ายกับข้อความในอรรถกถาพุทธวงศ์ มีปาฐะต่างเล็กน้อยดังนี้

ในสมันตภัททิกา ท่านพระอุปติสสะใช้ปาฐะว่า

ตสฺมึ ปน นคเร รญฺโญ ปุโรหิโต อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปิติโต จ สํสุทฺธคหณิโก ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฺฏา อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน อฑฺโฒ มหทฺธโน มหาโภโค ปหูตวิตฺตูปกรโณ ปหูตธนธญฺโญ อเนกสหสฺสพฺราหฺมณปาโมกฺโข สพฺพตฺถ ปญฺญาโต ราชปูชิโต ปฏิวสติ. อมฺหากํ ปน โพธิสตฺโต ตํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺโน, นาเมน สุเมโธ นาม อโหสิ อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต อมรปุเร สมุสฺสิตกนกโตรณปฏิภาคตฺตา ฌาณี ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี เหฏฺฐา วุตฺตปฺปกาเรสุ ตีสุ เวเทสุ ปารคู อโหสิ.[๕๓]

อนึ่ง ในพระนครนั้นมีปุโรหิตของพระราชาอาศัยอยู่ เขาเป็นผู้มีกำเนิดดีทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายมารดาและบิดา มีมาตุครรโภทรอันบริสุทธิ์ดีตลอด ๗ ชั่วบรรพบุรุษ อันใครๆ จะดูหมิ่นติเตียนโดยชาติหาได้ไม่ เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีทรัพย์สินและเครื่องใช้ไม้สอยมาก มีธัญทรัพย์มาก เป็นหัวหน้าพราหมณ์หลายพันคน มีชื่อเสียงไปทุกทิศ พระราชาก็โปรดปราน พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายทรงอาศัยพราหมณ์นั้นแล้วอุบัติขึ้นมีนามว่า สุเมธะ เป็นผู้มีรูปงามน่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงามเลิศ เพราะเสมอกับเสาระเนียดทองที่ถูกยกขึ้นไว้ในเมืองอมรบุรี เป็นผู้มีปัญญา เป็นบัณฑิต เฉลียวฉลาด เป็นนักปราชญ์ เจนจบไตรเพทที่มีประการดังกล่าวมาแล้ว

ในอรรถกถาพุทธวงศ์ ท่านพระพุทธทัตตะใช้ปาฐะว่า

---

[๕๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๙๘

[๕๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๑

ตตฺถ สุเมโธ นาม พฺราหฺมโณ ปฏิวสติ อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปีติโต จ สํสุทฺธคหณิโก ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฏา อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต, โส ติณฺณํ เวทานํ ปารคู อโหสิ สนิฆณฺฑุเกฏุภานํ สากฺขรปฺปเภทานํ อิติหาสปญฺจมานํ ปทโก เวยฺยากรโณ อนวโย โลกายตมหาปุริสลกฺขเณสุ. ตสฺส ปน ทหรกาเลเยว มาตาปิตโร กาลมกํสุ. อถสฺส ราสิวฑฺฒโก อมจฺโจ อายโปตฺถกํ อาหริตฺวา สุวณฺณรชตมณิมุตฺตาทิ-วิวิธรตนภริเต คพฺเภ วิวริตฺวา “เอตฺตกํ เต กุมาร มาตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ ปิตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ อยฺยกปยฺยกานนฺ”ติ ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฏา ธนํ อาจิกฺขิตฺวา “เอตํ ปฏิปชฺชาหี”ติ นิยฺยาเตสิ.[๕๔]

พราหมณ์ชื่อสุเมธะอาศัยอยู่ในนครอมรวดีนั้น เขาเป็นผู้มีกำเนิดดีทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายมารดาและบิดา มีมาตุคครรโภทรอันบริสุทธิ์ดีตลอด ๗ ชั่วบรรพบุรุษ อันใครๆ จะดูหมิ่นติเตียนโดยชาติหาได้ไม่ เป็นผู้มีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงามเลิศ ท่านเจนจบไตรเพท พร้อมทั้งนิฆัณฑุศาสตร์ เกฏุภศาสตร์ และประเภทของอักขรวิธีอันมีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ห้า เข้าใจบท ชำนาญไวยากรณ์ ชำนาญในโลกายตศาสตร์และมหาปุริสลักขณศาสตร์ แต่บิดามารดาของท่านสิ้นชีพไปเมื่อยังเป็นเด็กรุ่น ลำดับนั้น สหายผู้จัดการกองทรัพย์ของเขานำบัญชีทรัพย์สินมาแล้วเปิดห้องหลายห้องที่เต็มไปด้วยรัตนะต่างๆ มีทอง เงิน แก้วมณี และมุกดา เป็นต้น บอกถึงทรัพย์ว่า ข้าแต่นายหนุ่ม นี่ทรัพย์สินส่วนของมารดา นี่ทรัพย์สินส่วนของบิดา นี่ทรัพย์สินส่วนของปู่ทวด จนตลอด ๗ ชั่วสกุล แล้วมอบให้ว่า ท่านจงดำเนินการทรัพย์นี้เถิด

ในอรรถกถาชาดก ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ใช้ปาฐะว่า

ตตฺถ สุเมโธ นาม พฺราหฺมโณ ปฏิวสติ อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปีติโต จ สํสุทฺธคหณิโก ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฏา อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโจ ชาติวาเทน อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต. โส อญฺญํ กมฺมํ อกตฺวา พฺราหฺมณสิปฺปเมว อุคฺคณฺหิ. ตสฺส ทหรกาเลเยว มาตาปิตโร กาลมกํสุ. อถสฺส ราสิวฑฺฒโก อมจฺโจ อายโปตฺถกํ อาหริตฺวา สุวณฺณรชตมณิมุตฺตาทิภริเต คพฺเภ วิวริตฺวา “เอตฺตกํ เต กุมาร มาตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ ปิตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ อยฺยกปยฺยกานนฺ”ติ ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฏา ธนํ อาจิกฺขิตฺวา “เอตํ ปฏิปชฺชาหี”ติ อาห.[๕๕]

พราหมณ์ชื่อสุเมธะอาศัยอยู่ในนครอมรวดีนั้น เขาเป็นผู้มีกำเนิดดีทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายมารดาและบิดา มีมาตุคครรโภทรอันบริสุทธิ์ดีตลอด ๗ ชั่วบรรพบุรุษ อันใครๆ จะดูหมิ่นติเตียนโดยชาติหาได้ไม่ เป็นผู้มีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงามเลิศ ท่านไม่ได้ทำการงาน

---

[๕๔] ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๑๐๖-๗

[๕๕] ขุ.ชา.อ.(บาลี) ๑/๓

อื่น แต่เล่าเรียนศิลปะของพราหมณ์อย่างเดียว บิดามารดาของท่านสิ้นชีพไปเมื่อยังเป็นเด็กรุ่น ลำดับนั้น สหายผู้จัดการกองทรัพย์ของเขานำบัญชีทรัพย์สินมาแล้วเปิดห้องหลายห้องที่เต็มไปด้วยรัตนะต่างๆ มีทอง เงิน แก้วมณี และมุกดา เป็นต้น บอกถึงทรัพย์ว่า ข้าแต่นายหนุ่ม นี่ทรัพย์สินส่วนของมารดา นี่ทรัพย์สินส่วนของบิดา นี่ทรัพย์สินส่วนของปู่ทวด จนตลอด ๗ ชั่วสกุล แล้วมอบให้ว่า ท่านจงดำเนินการทรัพย์นี้เถิด

ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ใช้ปาฐะว่า

ตตฺถ สุเมโธ นาม พฺราหฺมโณ ปฏิวสติ อุภโต สุชาโต มาติโต จ ปีติโต จ สํสุทฺธคหณิโก ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฺฏา อกฺขิตฺโต อนุปกุฏฺโฐ ชาติวาเทน อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต. โส อญฺญํ กมฺมํ อกตฺวา พฺราหฺมณสิปฺปเมว อุคฺคณฺหิ. ตสฺส ทหร-กาเลเยว มาตาปิตโร กาลมกํสุ. อถสฺส ราสิวฑฺฒโก อมจฺโจ อายโปตฺถกํ อาหริตฺวา สุวณฺณรชตมณิ-มุตฺตาทิปูริเต คพฺเภ วิวริตฺวา “เอตฺตกํ เต กุมาร มาตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ ปิตุ สนฺตกํ, เอตฺตกา อยฺยก-ปยฺยกานํ สนฺตกาติ ยาว สตฺตมา กุลปริวฏฺฏา ธนํ อาจิกฺขิตฺวา “เอตํ ปฏิปชฺชาหี”ติ อาห.[๕๖]

พราหมณ์ชื่อสุเมธะอาศัยอยู่ในนครอมรวดีนั้น เขาเป็นผู้มีกำเนิดดีทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายมารดาและบิดา มีมาตุครรโภทรอันบริสุทธิ์ดีตลอด ๗ ชั่วบรรพบุรุษ อันใครๆ จะดูหมิ่นติเตียนโดยชาติหาได้ไม่ เป็นผู้มีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยผิวพรรณงามเลิศ ท่านไม่ได้ทำการงานอื่น แต่เล่าเรียนศิลปะของพราหมณ์อย่างเดียว บิดามารดาของท่านสิ้นชีพไปเมื่อยังเป็นเด็กรุ่น ลำดับนั้น สหายผู้จัดการกองทรัพย์ของเขานำบัญชีทรัพย์สินมาแล้วเปิดห้องหลายห้องที่เต็มไปด้วยรัตนะต่างๆ มีทอง เงิน แก้วมณี และมุกดา เป็นต้น บอกถึงทรัพย์ว่า ข้าแต่นายหนุ่ม นี่ทรัพย์สินส่วนของมารดา นี่ทรัพย์สินส่วนของบิดา นี่ทรัพย์สินส่วนของปู่ทวด จนตลอด ๗ ชั่วสกุล แล้วมอบให้ว่า ท่านจงดำเนินการทรัพย์นี้เถิด

ในตอนเริ่มต้นคัมภีร์ ท่านผู้รจนาวางมาติกาในลักษณะปุจฉาวิสัชนา อันเป็นวิธีเขียนสังวัณณนาของพระอรรถกถาจารย์ มาติกาดังกล่าวมีความต่างกันบ้าง ผู้วิจัยขอยกเป็นตัวอย่างดังนี้

ในสมันตภัททิกา ท่านผู้รจนาใช้ปาฐะว่า

อยํ ปน อนาคตวํโส เกน เทสิโต. กตฺถ เทสิโต. กทา เทสิโต. กสฺส ปุจฺฉา. กึ อารพฺภ เทสิโตติ. ตตฺถิทํ วิสฺสชฺชนํ, เกน เทสิโตติ. สพฺพญฺญุพุทฺเธน. กตฺถ เทสิโตติ. กปิลวตฺถุนคเร. กทา เทสิโตติ. พุทฺธวํสสฺสาวสาเน. กสฺส ปุจฺฉาติ. ธมฺมเสนาปติโน. กึ อารพฺภ เทสิโตติ. มหาปชาปติยา โคตมิยา ภควโต อุปนีตวรทุสฺสยุเคสุ เอกทุสฺสปฏิคฺคาหกึ อชิตตฺเถรึ อารพฺภ เทสิโตติ. โส ปน ยสฺมา

[๕๖]อภิ.สํ.อ.(บาลี) ๑/๓๓

ตๅเทสกสฺส สตฺถุโน อุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนๅ จตุวีสติยา พุทฺธานญฺจ วๅสๅ วณฺณิยมาโน สุสมฺพุทฺโธ ปริปุณฺโณ สุปากโฏ โหติ. อญฺญถา อยๅ พุทฺโธ อปริปุณฺโณ วิปฺปกโต น สุฏฺฐุ ปากโฏ โหติ.[๕๗]

ถามว่า : คัมภีร์อนาคตวงศ์นี้ ใครแสดงไว้ แสดงที่ไหน เมื่อไร ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา และแสดงปรารภใคร

คำตอบของคำถามดังกล่าว มีดังนี้

ในคำถามว่า ใครแสดงอนาคตวงศ์นี้ ตอบว่า : พระสัพพัญญูพุทธเจ้าทรงแสดงไว้

ในคำถามว่า แสดงที่ไหน ตอบว่า : แสดงที่กรุงกบิลพัสดุ์

ในคำถามว่า แสดงไว้เมื่อไร ตอบว่า : แสดงไว้ในคราวที่ทรงแสดงพุทธวงศ์จบแล้ว

ในคำถามว่า ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา ตอบว่า : พระธรรมเสนาบดี

ในคำถามว่า แสดงปรารภใคร ตอบว่า : แสดงปรารภพระอชิตเถระผู้รับถวายผ้าผืนหนึ่งในบรรดาชุดผ้าเนื้อดีที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนำมาทูลถวายแด่พระผู้มีพระภาค

อนึ่ง เนื้อความที่ข้าพเจ้าแสดงเรื่องของพระศาสดาผู้ทรงแสดงวงศ์นั้นแล้วจึงอธิบายวงศ์ของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น เป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายบริบูรณ์ชัดเจนดี มิฉะนั้นแล้วพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ก็จะไม่จบบริบูรณ์ไม่ชัดเจนดี[๕๘]

ในอรรถกถาพุทธวงศ์ ท่านพระพุทธัตตะใช้ปาฐะว่า

โส เอวๆ ววตฺถิโต ปน-

เกนายๆ เทสิโต กตฺถ กสฺสตฺถาย จ เทสิโต
กิมตฺถาย กทา กสฺส วจนๆ เกน จาภโต.

สพฺพเมตๆ วิธึ วตฺวา ปุพฺพเมว สมาสโต
ปจฺฉาหๆ พุทฺธวๆสสฺส กริสฺสามตฺถวณฺณนนฺติ.

ตตฺถ เกนายๆ เทสิโตติ อยๅ พุทฺธวๆโส เกน เทสิโต. สพฺพธมฺเมสุ อปฺปฏิหตญาณจาเรน ทสพเลน จตุเวสารชฺชวิสารเทน ธมฺมราเชน ธมฺมสฺสามินา ตถาคเตน สพฺพญฺญุนา สมฺมาสมฺพุทฺเธน เทสิโต.

---

[๕๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๘

[๕๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๕๐

กตฺถ เทสิโตติ. กปิลวตฺถุมหานคเร นิโครฺธารามมหาวิหาเร ปรมรุจิรสนฺทสฺสเน เทวมนุสฺสนยนนิปาตภูเต รตนจงฺกเม จงฺกมนฺเตน เทสิโต.

กสฺสตฺถาย จ เทสิโตติ. ทฺวาสีติยา ญาติสหสฺสานํ อเนกโกฏิน ญฺจ เทวมนุสฺสานํ อตฺถาย เทสิโต.

กิมตฺถาย เทสิโตติ. จตุโรฆนิตฺถรณตฺถาย เทสิโต.

กทา เทสิโตติ. ภควา หิ ปฐมโพธิยํ วีสติวสฺสานิ อนิพทฺธวาโส หุตฺวา ยตฺถ ยตฺถ ผาสุกํ โหติ, ตตฺถ ตตฺเถว คนฺตฺวา วสิ.[๕๙]

อนึ่ง พุทธวงศ์นั้น ข้าพเจ้ากำหนดไว้ดังนี้ว่า

พุทธวงศ์นี้ใครแสดง แสดงที่ไหน แสดงเพื่อประโยชน์แก่ใคร แสดงเพื่ออะไร แสดงเมื่อไร คำของใคร ใครนำสืบมา

ครั้นกล่าววิธีนี้โดยสังเขปหมดก่อนแล้ว ภายหลังจึงจักทำการอธิบายความแห่งพุทธวงศ์

ในคาถานั้น คำว่า เกนายํ เทสิโต (พุทธวงศ์นี้ใครแสดง) หมายความว่า ถามว่า ใครแสดงพุทธวงศ์นี้

ตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระตถาคตสัพพัญญู ผู้ดำเนินพระญาณอันไม่ติดขัดในธรรมทั้งปวง ทรงกำลังสิบ แกล้วกล้าในเวสารัชญาณ ๔ ทรงเป็นจอมทัพธรรม ทรงเป็นเจ้าของแห่งธรรม ทรงแสดงแล้ว

ถามว่า ทรงแสดงที่ไหน

ตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งกำลังเสด็จจงกรมเหนือรัตนจงกรมอันเป็นจุดที่ชุมนุมดวงตาของเทวดาและมนุษย์ อันงดงามน่าทอดทัศนายิ่งนัก ทรงแสดง ณ นิโครธารามมหาวิหาร ใกล้กบิลพัสดุ์มหานคร

ถามว่า และทรงแสดงเพื่อประโยชน์แก่ใคร

ตอบว่า ทรงแสดงเพื่อประโยชน์แก่พระประยูรญาติ ๘๒,๐๐๐ และแก่เทวดาและมนุษย์หลายโกฏิ

ถามว่า ทรงแสดงเพื่ออะไร

---

[๕๙] ขุ.พุทฺธ.อ.(บาลี) ๔

ตอบว่า ทรงแสดงเพื่อช่วยสัตว์โลกให้ข้ามโอฆะทั้ง ๔

ถามว่า ทรงแสดงเมื่อไร

ตอบว่า ความจริง พระผู้มีพระภาคประทับไม่ประจำอยู่ ๒๐ พรรษาในปฐมโพธิกาล ที่ใดๆ เป็นที่ผาสุก ก็เสด็จไปประทับอยู่ ณ ที่นั้นๆ นั่นแหละ

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ใช้ปาฐะว่า

สำวัณณนาตุถัง ปนัสสะ อยัง มาติกา-

วุตฺตัง เยน ยทา ยสฺมา ธาริตัง เยน จาภตัง
ยตฺถปฺปติฏฺฐิตเจต- เมตัง วตฺวา วิธึ ตโต.
เตนาติอาทิปาฐสฺส อตฺถัง นานปฺปการโต
ทสฺสยนฺโต กริสฺสามิ วินยสฺสตฺถวณฺณนนฺติ.

ตตฺถ วุตฺตัง เยน ยทา ยสฺมาติ อิทัง ตาว วจนัง “เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายัง วิหรตี”ติ เอวมาทิวจนัง สนฺธาย วุตฺตัง. อิทญฺหิ พุทฺธสฺส ภควโต อตฺตปจฺจกฺขวจนัง น โหติ, ตสฺมา วตฺตพฺพเมตัง “อิทัง วจนัง เกน วุตฺตัง, กทา วุตฺตัง, กสฺมา จ วุตฺตนฺ”ติ. อายสฺมตา อุปาลิตฺเถเรน วุตฺตัง, ตญฺจ ปน ปฐมมหาสงฺคีติกาเล.[๖๐]

อนึ่ง เพื่อจะอธิบายพระวินัยนั้น จึงตั้งมาติกาดังนี้

ใครกล่าวพระวินัยปิฎก กล่าวไว้เมื่อใด กล่าวไว้เพราะเหตุไร ผู้ใดทรงไว้ ผู้ใดนำมา และตั้งอยู่ในผู้ใด เมื่อข้าพเจ้ากล่าวเช่นนี้แล้ว จะแสดงเนื้อความของพระบาลีว่า เตน เป็นต้นโดยประการต่างๆ แล้วอธิบายความแห่งพระวินัยต่อไป

ในเรื่องนั้น ลำดับแรก บาทคาถาว่า วุตฺตัง เยน ยทา ยสฺมา (ใครกล่าวพระวินัยปิฎก กล่าวไว้เมื่อใด กล่าวไว้เพราะเหตุไร) นี้ กล่าวไว้หมายถึงพระบาลีว่า เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายัง วิหรติ (สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา) แท้จริงแล้ว คำนี้มิได้เป็นคำประจักษ์ด้วยพระองค์ของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ ฉะนั้นจึงควรกล่าวว่า ใครกล่าวคำนี้ กล่าวไว้เมื่อใด กล่าวไว้เพราะเหตุไร

ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวไว้ อนึ่ง คำนั้นกล่าวไว้เมื่อคราวสังคายนาใหญ่ครั้งที่ ๑

---

[๖๐] วิ.มหา.อ.(บาลี) ๑/๑

คำว่า มาติกา หมายถึง อุทเทส แม่บทหรือหัวข้อ ที่เรียกว่าบทมาติกาก็เพราะเปรียบกับมารดาผู้ให้กำเนิดบุตรจะต้องเลี้ยงดูบุตร บทมาติกามีนัยที่จะต้องขยายความต่อไปอีก[๖๑]

คำว่า มิได้เป็นคำประจักษ์ด้วยพระองค์ของพระผู้มีพระภาค หมายความว่า มิใช่เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระองค์เอง[๖๒]]

ในอรรถกถาของขุททกปาฐะ ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ใช้ปาฐะว่า

ตสฺสายํ อตฺถวณฺณนาย มาติกา-

เกน กตฺถ กทา กสฺมา ภาสิตํ สรณตฺตยํ
กสฺมา จิธาทิโต วุตฺต- มวุตฺตมปิ อาทิโต.

นิทานโสธนํ กตฺวา เอวเมตฺถ ตโต ปรํ
พุทฺธํ สรณคมนํ คมกญฺจ วิภาวเย.

เภทาเภทํ ผลญฺจาปิ คมนียญฺจ ทีปเย
ธมฺมํ สรณมิจฺจาทิ ทฺวเยเปส นโย มโต.

อนุปุพฺพววตฺถาเน การณญฺจ วินิทฺทิเส
สรณตฺตยเมตญฺจ อุปมาหิ ปกาสเย”ติ.

ตตฺถ ปฐมคาถาย ตาว อิทำ สรณตฺตยำ เกน ภาสิตำ, กตฺถ ภาสิตำ, กทา ภาสิตำ, กสฺมา ภาสิตำ, อวุตฺตมปิ จาทิโต ตถาคเตน กสฺมา อิธาทิโต วุตฺตนฺติ ปญฺจ ปญฺหา.

เตสำ วิสฺสชฺชนา เกน ภาสิตนฺติ ภควตา ภาสิตำ, น สาวเกหิ, น อิสีหิ, น เทวตาหิ. กตฺถาติ พาราณสิยำ อิสิปตเน มิคทาเย. กทาติ อายสฺมนฺเต ยเส สทฺธึ สหายเกหิ อรหตฺตำ ปตฺเต เอกสฏฺฐิยา อรหนฺเตสุ พหุชนหิตาย โลเก ธมฺมเทสนำ กโรนฺเตสุ. กสฺมาติ ปพฺพชฺชตฺถญฺจ อุปสมฺปทตฺถญฺจ. ยถาห-

“เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว ปพฺพาเชตพฺโพ อุปสมฺปาเทตพฺโพ. ปฐมำ เกสมสฺสุำ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาทาเปตฺวา เอกำสำ อุตฺตราสงฺคำ การาเปตฺวา ภิกฺขูนำ ปาเท วนฺทาเปตฺวา อุกฺกุฏิกำ นิสีทาเปตฺวา อญฺชลึ ปคฺคณฺหาเปตฺวา ‘เอวำ วเทหี’ติ วตฺตพฺโพ ‘พุทฺธำ สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ, สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามีติ.[๖๓]

---

[๖๑]สารตฺถ.ฏีกา (บาลี) ๑/๓๑, วิมติ.ฏีกา.(บาลี) ๑/๑๑

[๖๒]สารตฺถ.ฏีกา. (บาลี) ๑/๓๒, วิมติ.ฏีกา.(บาลี) ๑/๑๒

[๖๓]วิ.มหา (บาลี) ๔/๓๔/๒๙

กสฺมา จิธาทิโต วุตฺตนฺติ อิทญฺจ นวงฺคํ สตฺถุสาสนํ ตีหิ ปิฏกเกหิ สงฺคณฺหิตฺวา วาจนามคฺคํ อาโรเปนฺเตหิ ปุพฺพาจริเยหิ ยสฺมา อิมินา มคฺเคน เทวมนุสฺสา อุปาสกภาเวน วา ปพฺพชิตภาเวน วา สาสนํ โอตรนฺติ, ตสฺมา สาสโนตารสฺส มคฺคภูตตฺตา อิธ ขุทฺทกปาเฐ อาทิโต วุตฺตนฺติ ญาตพฺพํ.[๖๔]

หัวข้อของการอธิบายความในคำเริ่มต้นนั้น มีดังนี้ :-

ใครกล่าวสรณตรัย กล่าวที่ไหน กล่าวเมื่อใด กล่าวไว้เพราะเหตุไร อนึ่ง เหตุใดคำที่พระตถาคตมิได้ตรัสไว้แต่แรก จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นข้อแรก

ข้าพเจ้า (พระพุทธโฆสาจารย์) จำต้องชำระคำเริ่มต้นแล้ว ต่อจากนั้นไปในคำเริ่มต้น ก็จะชี้แจงเรื่องพระพุทธเจ้า การถึงสรณะ และบุคคลผู้ถึงสรณะ ข้าพเจ้าจะแสดงการขาดและการไม่ขาดแห่งสรณคมน์ ทั้งผล ทั้งสรณะที่ควรถึง แม้สองสรณะมีคำว่า ธมฺมํ สรณํ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ข้าพเจ้าจะอธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับ และจะแสดงสรณตรัยนั้นด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย

ในพากย์นั้น ในคาถาแรกมีปุจฉา ๕ ข้อว่า (๑) ใครกล่าวสรณตรัย (๒) กล่าวที่ไหน (๓) กล่าวเมื่อใด (๔) กล่าวไว้เพราะเหตุไร (๕) เหตุใดคำที่พระพุทธองค์มิได้ตรัสไว้มาแต่แรก จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นข้อแรก

โปรดทราบการวิสัชนาปุจฉาทั้ง ๕ ข้อนั้น :-

ปุจฉาว่า เกน ภาสิตํ (ใครกล่าวสรณตรัย) วิสัชนาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ไม่ใช่พระสาวกทั้งหลาย ไม่ใช่เหล่าฤษี ไม่ใช่เทวดากล่าว

ปุจฉาว่า กตฺถ (กล่าวที่ไหน) วิสัชนาว่า ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี

ปุจฉาว่า กทา (กล่าวเมื่อใด) วิสัชนาว่า เมื่อท่านพระยสะบรรลุอรหัตตผลพร้อมกับสหายทั้งหลาย เมื่อพระอรหันต์ ๖๑ รูป กระทำการแสดงธรรมในโลกเพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก

ปุจฉาว่า กสฺมา (กล่าวไว้เพราะเหตุไร) วิสัชนาว่า เพื่อบรรพชาและอุปสมบท สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอุปสัมปทาเปกขะอันภิกษุพึงให้บรรพชา ให้อุปสมบทอย่างนี้ ข้อแรกให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้ากาสาวะ ให้ทำผ้าห่มเฉวียงบ่า ให้กราบเท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่ง

---

[๖๔]ขุ.ขุ.อ.(บาลี) ๓-๔

กระหย่ง ให้ประคองอัญชลี [ประนมมือ] พึงสอนให้ว่าตามอย่างนี้ว่า พุทธ์ สรณ์ คจฺฉามิ, ธมฺม์ สรณ์ คจฺฉามิ, สงฺม์ สรณ์ คจฺฉามิ

ปุจฉาว่า กสฺมา จิธาทิโต วุตฺตำ (เหตุใดจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้เป็นข้อแรก) วิสัชนาว่า ก็นวังคสัตถุศาสน์นี้ ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายรวบรวมไว้ด้วยปิฎกทั้ง ๓ ยกขึ้นสู่แนวการสอนอย่างนี้ ได้กล่าวไว้เป็นข้อแรกในคัมภีร์ขุททกปาฐะนี้ เพราะเป็นทางเข้าสู่พระศาสนา เนื่องด้วยเทวดาและมนุษย์พากันเข้าสู่พระศาสนาโดยเป็นอุบาสกบ้าง เป็นบรรพชิตบ้าง ด้วยทางนี้

นอกจากนั้น ตอนที่ว่าด้วยเรื่องที่จงกรมอันปราศจากโทษ ๕ ประการ มีปาฐะต่างกันคือ

ในสมันตภัททิกา ท่านพระอุปติสสะใช้ปาฐะว่า

ปณฺณสาลปสฺเส ถทฺธวิสมอนฺโตรุกฺขคหนจฺฉทนอติสมฺพาธอติวิสาลตาสงฺขาตปญฺจโทส-วินิมุตฺตำ ฯเปฯ[๖๕]

ที่ด้านข้างของบรรณศาลา วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตที่จงกรมอันวิจิตรปราศจากโทษ ๕ อย่าง คือ (๑) แข็งกระด้าง (๒) ขรุขระ (๓) ภายในมีต้นไม้รกปกคลุม (๔) แคบเกินไป (๕) กว้างเกินไป[๖๖]

ในอรรถกถาชาดกและอัฏฐสาลินี ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ใช้ปาฐะว่า

ปญฺจโทสวิวชฺชิตนฺติ ปญฺจิเม จงฺกมโทสา นาม ถทฺธวิสมตา อนฺโตรุกฺขตา คหนจฺฉนฺนตา อติสมฺพาธตา อติวิสาลตาติ. ถทฺธวิสมภูมิภาคสฺมิญฺหิ จงฺกเม จงฺกมนฺตสฺส ปาทา รุชฺชนฺติ, โผฏา อุฏฺฐหนฺติ, จิตฺตำ เอกคฺคตำ น ลภติ, กมฺมฏฺฐานำ วิปชฺชติ. มุทุสมตเล ปน ผาสุวิหารำ อาคมฺม กมฺมฏฺฐานำ สมฺปชฺชติ.ตสฺมา ถทฺธวิสมภูมิภาคตา เอโก โทโสติ เวทิตพฺโพ. จงฺกมนสฺส อนฺโต วา มชฺเฌ วา โกฏิยำ วา รุกฺเข สติ ปมาทมาคมฺม จงฺกมนฺตสฺส นลาฏำ วาสีสำ วา ปฏิหญฺญตีติ อนฺโตรุกฺขตา ทุติโย โทโส. ติณลตาทิคหนจฺฉนฺเน จงฺกเม จงฺกมนฺโต อนฺธการเวลายำ อุรคาทิเกปาเณ อกฺกมิตฺวา วา มาเรติ เตหิ วา ทฏฺโฐ ทุกฺขำ อาปชฺชตีติ คหนจฺฉนฺนตา ตติโย โทโส. อติสมฺพาเธ จงฺกเม วิตฺถารโต รตนิเก วา อฑฺฒรตนิเก วา จงฺกมนฺตสฺส ปริจฺเฉเท ปกฺขลิตฺวา นขาปิ องฺคุลิโยปิ ภิชฺชนฺตีติ อติสมฺพาธตา จตุตฺโถ โทโส. อติวิสาเล จงฺกเม จงฺกมนฺตสฺส จิตฺตำ วิธาวติ เอกคฺคตำ น ลภตีติ อติวิสาลตา ปญฺจโม โทโส. ปุณฺณโต ปน ทิยฑฺฒรตนำ ทฺวีสุ ปสฺเสสุ รตนมตฺตอนุจงฺกมำ ทีฆโต สฏฺฐิหตฺถำ มุทุตลำ สมวิปฺปกิณฺณ-

---

[๖๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๖

[๖๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๖๔

วาลุกํ จงฺกมํ วฏฺฏติ เจติยคิริมฺหิ ทีปปฺปสาทกมหามหินฺทตฺเถรสฺส จงฺกมนํ วิย ตาทิสํ ตํ อโหสิ. เตนาห “จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสึ ปญฺจโทสวิวชฺชิตนฺ”ติ.[๖๗]

บาทคาถาว่า ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) หมายความว่า ขึ้นชื่อว่าโทษแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง คือ

๑. เป็นที่แข็งและขรุขระ (ถทฺธวิสมตา)

๒. มีต้นไม้อยู่ภายใน (อนฺโตรุกฺขตา)

๓. เป็นที่ปกปิดด้วยชัฏ (คหนจฺฉนฺนตา)

๔. ที่แคบเกินไป (อติสมฺพาธนตา)

๕. ที่กว้างเกินไป (อติสาลตา)

กล่าวโดยพิสดารว่า เท้าทั้งสองของผู้เดินจงกรมในที่มีพื้นที่แข็งขรุขระ ย่อมเจ็บ เท้าย่อมบวม จิตไม่ได้สมาธิ กรรมฐานย่อมวิบัติ แต่ในพื้นที่อ่อนสม่ำเสมอกัน กรรมฐานย่อมสำเร็จโดยอาศัยที่พำนักอันสบาย ดังนั้น ความเป็นที่แข็งและขรุขระจึงเป็นโทษที่ ๑

เมื่อมีต้นไม้อยู่ภายใน ท่ามกลาง หรือในที่สุดแห่งที่จงกรม หน้าผากหรือศีรษะของผู้เดินจงกรมด้วยความเผลอสติย่อมถูกกระทบ ดังนั้น ความมีต้นไม้อยู่ภายในจึงเป็นโทษที่ ๒

เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมอันรกด้วยชัฏมีหญ้าและเครือไม้เถาเป็นต้น ย่อมเหยียบสัตว์ร้ายมีงูเป็นต้นในเวลามืดให้ตาย หรือถูกสัตว์เหล่านั้นขบกัดเอาได้รับทุกข์ ดังนั้น ความเป็นที่ปกปิดด้วยชัฏจึงเป็นโทษที่ ๓

เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมแคบจนเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอกหรือครึ่งศอก เล็บหรือเท้าย่อมแตกเพราะลื่นไปในที่จำกัด ดังนั้น ความเป็นที่แคบเกินไปจึงเป็นโทษที่ ๔

เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมกว้างเกินไป จิตย่อมฟุ้งซ่านไม่ได้สมาธิ ดังนั้น ความเป็นที่กว้างเกินไปจึงเป็นโทษที่ ๕

อนึ่ง ที่จงกรมควรมีขนาดเล็กเพียงหนึ่งศอกในทั้งสองด้าน โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบ ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบ จึงสมควร เหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวเกาะลังกาให้เลื่อมใสในภูเขาเจติยะ ที่จงกรมของสุเมธดาบสนั้นเป็นเช่นกับที่จงกรมของพระมหามหินทเถระดังกล่าว ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสึ, ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ (เราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ)

---

[๖๗] ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑๑, อภิ.สं.อ.(บาลี) ๑/๓๘

๔.๕ เทียบกับข้อความในคัมภีร์อื่นๆ

เนื่องจากสมันตภัททิกาเหมือนเป็นคัมภีร์ต้นแบบในการแสดงเรื่องอนาคตวงศ์โดยเฉพาะพระเมตไตรยพุทธเจ้า ดังนั้น ในยุคต่อมาจึงมีคัมภีร์ต่างๆ นำเรื่องพระเมตไตรยพุทธเจ้าไปแสดงในคัมภีร์ที่ตนเรียบเรียงขึ้น เช่น คัมภีร์อมตรสธารา คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา เป็นต้น

อนึ่ง เพื่อประโยชน์แก่โสตุกามบุคคล ผู้วิจัยขอสรุปนำเสนอเป็น ๔ ประเด็น ดังนี้

๑. ข้อมูลที่อยู่ในตำแหน่งเดียวกัน
๒. ข้อมูลอย่างเดียวกันแต่อยู่สลับตำแหน่งกัน
๓. ข้อมูลที่มีในสมันตภัททิกาเป็นเบื้องแรก
๔. ข้อมูลที่มีในสมันตภัททิกาเท่านั้น

๑. ข้อมูลที่อยู่ในตำแหน่งเดียวกัน

ข้อมูลที่อยู่ในตำแหน่งเดียวกัน หมายถึง ปาฐะที่อยู่ช่วงเดียวกัน เช่น ข้อมูลก่อนถึงคาถาที่ ๑ หรือข้อมูลที่อยู่ระหว่างคาถาที่ ๘ ถึงคาถาที่ ๑๐ เป็นต้น ผู้วิจัยขอนำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) ในคัมภีร์สมันตภัททิกา เริ่มต้นการเรียบเรียงปาฐะต่อจากคันถารัมภะด้วยคำว่า

ตตฺถ อนาคตวโสติ เกนฏฺเฐน อนาคตวโส, น อาคโตติ อนาคโต, อสมฺปตฺโตติ อตฺโถ. ยสฺมึ กาเล เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, โส กาโล อิทานิ อสมฺปตฺตภาเวน อนาคโตติ วุจฺจติ. วโสติ ตนฺติ ปเวณิ ปรัมปรา. อนาคเต ภวิตพฺโพ วโส อนาคตวโส, ยถา “อาชญฺญรโถ”ติ.[๖๘] อนาคโต วา วโส อนาคตวโส, อถวา อนาคโต พุทฺโธ. ยถา “รตฺตินฺ”ติ.[๖๙] กึ วุตฺตํ โหติ ยถา “รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนนฺ”ติ[๗๐] เอตฺถ รตฺติยํ โภชนํ รตฺตีติ วุจฺจติ. เอวมิธาปิ อนาคโต อสมฺปตฺโต อวสฺสํ อุปฺปชฺชนโก พุทฺโธ “อนาคโต”ติ วุจฺจตีติ. อนาคเต ภวิตพฺโพ วา พุทฺโธ อนาคโต, อนาคตสฺส วโส อนาคตวโส, เมตฺเตยฺยภควโต วโสติ อตฺโถ. เอวํ ตาเวตฺถ วจนตฺโถ เวทิตพฺโพ.

---

[๖๘] ม.มู (บาลี) ๑๒/๒๖๖, นีติ.สุตฺต. ๑๙๖, นิรุตฺติ. ๒๒๕

[๖๙] ที.สี.อ.(บาลี) ๑/๖๔-๖๕,๑๓๐, ที.สี.นวฏี. (บาลี) ๑/๑๔๖

[๗๐] วิ.อ.(บาลี) ๓/๑๘๐, สารตฺถ.(บาลี) ๓/๔๗๘

อยํ ปน อนาคตวโส เกน เทสิโต. กตฺถ เทสิโต. กทา เทสิโต. กสฺส ปุจฺฉา. กึ อารพฺภ เทสิโตติ. ตตฺถิทํ วิสฺสชฺชนํ, เกน เทสิโตติ. สพฺพญฺญุพุทฺเธน. กตฺถ เทสิโตติ. กปิลวตฺถุนคเร. กทา เทสิโตติ. พุทฺธวสฺสาวสาเน. กสฺส ปุจฺฉาติ. ธมฺมเสนาปติโน. กึ อารพฺภ เทสิโตติ. มหาปชาปติยา โคตมิยา ภควโต อุปนีตวรทุสฺสยุเคสุ เอกทุสฺสปฏิคฺคาหกึ อชิตตฺเถรึ อารพฺภ เทสิโตติ. โส ปน ยสฺมา ตาเทสกสฺส สตฺถุโน อุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกรทีนึ จตุวีสติยา พุทฺธานญฺจ วึสึ วณฺณิยมาโน สุสมฺพุทฺโธ ปริปุณฺโณ สุปากโฏ โหติ. อญฺญถา อยึ พุทฺโธ อปริปุณฺโณ วิปฺปกโต น สุฏฺฐุ ปากโฏ โหติ. ตสฺมา นาติสมาสพฺยาสวเสน อาทิโต ปภุติ ตสฺสุปฺปตฺตึ ทสฺเสตฺวา ทีปงฺกราทีนญฺจ จตุวีสติยา พุทฺธานึ วึสญฺจ เอกเทสึ ทสฺเสตฺวา วณฺณยิสฺสามาติ.[๗๑]

ถามว่า : ในคัมภีร์อนาคตวงศ์นั้น ในคำว่า อนาคตวโส (วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้เสด็จอุบัติ) ชื่อว่า อนาคตวงศ์ โดยความหมายอะไร

ตอบว่า : กาลที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต หมายความว่า กาลที่ยังไม่มาถึง กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้นในกาลใด กาลนั้นได้ชื่อว่า อนาคต เพราะเป็นสิ่งที่ยังมิได้มาถึงในบัดนี้

คำว่า วโส (วงศ์) หมายความว่า เชื้อสาย คือ ประเพณี กล่าวคือ เหล่ากอที่สืบทอดต่อๆ กันมา

วงศ์ที่จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์ ดังคำว่า อาชญฺญรโถ (รถเทียมม้าอาชาไนย) [คำว่า อนาคตวึส มีศัพท์เดิมมาจาก อนาคตภวิตพฺพวึส ลบคำว่า ภวิตพฺพ ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ ดังคำว่า อาชญฺญรโถ ที่มาจาก อาชญฺญยุตฺตรโถ ลบ ยุตฺต ศัพท์กลางสมาส]

อีกอย่างหนึ่ง วงศ์ที่ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคตวงศ์

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้มาถึง ชื่อว่า อนาคต ดังคำว่า รตฺตึ (การบริโภคในราตรี) ความหมายก็คือ การบริโภคในราตรีเรียกว่า รตฺติ ในประโยคนี้ว่า รตฺตึ น ภุญฺเชยฺย วิกาลโภชนึ (ไม่พึงบริโภควิกาลโภชนะในราตรี) ฉันใด แม้ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าผู้ยังมิได้มาถึง คือ ผู้จักอุบัติขึ้นแน่นอน ก็เรียกว่า อนาคต ฉันนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคต วงศ์ของพระพุทธเจ้าผู้จะพึงมีในอนาคต ชื่อว่า อนาคตวงศ์ หมายความว่า วงศ์ของพระพุทธเมตไตรย

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเนื้อความของศัพท์ในคำว่าอนาคตวงศ์นี้ก่อน

---

[๗๑]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๔

ถามว่า : คัมภีร์อนาคตวงศ์นี้ ใครแสดงไว้ แสดงที่ไหน เมื่อไร ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา และแสดงปรารภใคร

คำตอบของคำถามดังกล่าว มีดังนี้

ในคำถามว่า ใครแสดงอนาคตวงศ์นี้ ตอบว่า : พระสัพพัญญูพุทธเจ้าทรงแสดงไว้

ในคำถามว่า แสดงที่ไหน ตอบว่า : แสดงที่กรุงกบิลพัสดุ์

ในคำถามว่า แสดงไว้เมื่อไร ตอบว่า : แสดงไว้ในคราวที่ทรงแสดงพุทธวงศ์จบแล้ว

ในคำถามว่า ใครเป็นผู้ตั้งปุจฉา ตอบว่า : พระธรรมเสนาบดี

ในคำถามว่า แสดงปรารภใคร ตอบว่า : แสดงปรารภพระอชิตเถระผู้รับถวายผ้าผืนหนึ่งในบรรดาชุดผ้าเนื้อดีที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีนำมาทูลถวายแด่พระผู้มีพระภาค

อนึ่ง เนื้อความที่ข้าพเจ้าแสดงเรื่องของพระศาสดาผู้ทรงแสดงวงศ์นั้นแล้วจึงอธิบายวงศ์ของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น เป็นสิ่งที่เข้าใจง่ายบริบูรณ์ชัดเจนดี มิฉะนั้นแล้วพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ก็จะไม่จบบริบูรณ์ไม่ชัดเจนดี ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงจักอธิบายโดยแสดงเรื่องของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นตั้งแต่ต้นโดยไม่ย่อไม่พิสดารนัก และแสดงวงศ์บางส่วนของพระพุทธเจ้า ๒๔ พระองค์มีพระทีปังกรเป็นต้น[๗๒]

ในคัมภีร์อมตรสธารา ท่านเริ่มต้นการเรียบเรียงปาฐะต่อจากคันถารัมภะด้วยคำว่า

อยํ ปน อนาคตวํโส เกน เทสิโต, กตฺถ เทสิโต, กทา เทสิโต, กิมตฺถาย เทสิโต, กสฺสาราธเนน เทสิโตติ.

ตตฺถ เกน เทสิโตติ. สพฺเพสุ อปฺปฏิหตญาณธเรน ทสพเลน จตุเวสารชฺชวิสารเทน ธมฺมราเชน ธมฺมสามินา ตถาคเตน สพฺพญฺญุนา สมฺมาสมฺพุทฺเธน เทสิโต. กทา เทสิโตติ. พุทฺธวํสสฺสาวสาเน. กิมตฺถาย เทสิโตติ. จตุโรฆนตฺถรณตฺถาย. กสฺสาราธเนน เทสิโตติ ธมฺมเสนาปติสาริปุตฺตตฺเถรสฺส.[๗๓]

ในพากย์นั้น ถามว่า ใครแสดงอนาคตวงศ์นี้

---

[๗๒]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๕๐

[๗๓]อุปติสสเถระ, พระ : อมตรสธารา. ธีรพงษ์การพิมพ์. กรุงเทพ ฯ ๒๕๔๔. น. ๘๕

ตอบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เป็นพระตถาคตสัพพัญญู ผู้ทรงพระญาณอันไม่ติดขัดในธรรมทั้งปวง ทรงกำลังสิบ แกล้วกล้าในเวสารัชญาณ ๔ ทรงเป็นจอมทัพธรรม ทรงเป็นเจ้าของแห่งธรรม ทรงแสดงแล้ว

ถามว่า ทรงแสดงเมื่อไร

ตอบว่า ทรงแสดงในตอนจบพุทธวงศ์

ถามว่า ทรงแสดงเพื่ออะไร

ตอบว่า ทรงแสดงเพื่อช่วยสัตว์โลกให้ข้ามโอฆะทั้ง ๔

ถามว่า ทรงแสดงตามคำอาราธนาของใคร

ตอบว่า ทรงแสดงตามคำอาราธนาของพระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดี

ในข้อความข้างต้น ท่านผู้รจนาวางไว้ในตำแหน่งเดียวกัน คือวางไว้ต่อจากคันถารัมภะเลยทีเดียว

(๒) ทั้งสมันตภัททิกาและอมตรสธารา เมื่อพรรณนาเกตุมวดีนคร ท่านวางปาฐะเหล่านี้ไว้ในตำแหน่งเดียวกัน คือระหว่างคาถาที่ ๓๒ กับคาถาที่ ๓๓ โดยมีความแตกต่างกันในรายละเอียดของปาฐะเล็กน้อยดังนี้

ในสมันตภัททิกา ท่านผู้รจนาวางปาฐะไว้ดังนี้

ตทา ปน เกตุมตีราชธานีนิวาสิกา อิตฺถิปุริสา เตสุ เตสุ ฐาเนสุ นิพฺพตฺตา วิปฺปสนฺน-มธุรสีตโลทกสมฺปุณฺณาสุ ปริสุทฺธเสตปุฬินสมากิณฺณตีรเลขาสุ วิคตกทฺทม รชตโสปานสมากิณฺณ-สุนฺทรติตฺถาสุ หำส-กทมฺพ-การณฺฑว-จกฺกวาก-โปกฺขรสาฏก-อาฏสกุนฺตาทินานาทิชคณาภิสงฺฆุฏฺฐ-ชลตลาสุ อุปฺปล-กุมุท-ปุณฺฑรีก-สตปตฺต-โสคนฺธิก-มนฺทาร-เสวาลาทินานาวิธปทุมาทิสญฺฉนฺนาสุ โปกฺขรณีสุ ยถารุจิ นฺหายิตฺวา ทิพฺพคนฺเธหิ วิลิมฺเปตฺวา ทิพฺพปุปฺผานิ ปิฬนฺธิตฺวา กปฺปรุกฺขโต อตฺตโน อตฺตโน รุจิอนุรูปานิ ทิพฺพทุสฺสานิ ปทหิตฺวา ทิพฺพปิฬนฺธเนหิ อตฺตานำ อลงฺกริตฺวา วุตฺตปฺปการำ สุคนฺธสาลิโภชนำ ภุญฺชิตฺวา ทิพฺพสยนคพฺเภสุ อเนกวิธปจฺจตฺถรเณสุ มหคฺเฆสุ สิริสยเนสุ นิปชฺชิตฺวา ทิพฺพคนฺธพฺพปฏิภาคำ คนฺธพฺพำ สุณนฺตา นจฺจาทีนิ โอโลเกนฺตา สุเขน นิทฺทายิตฺวา ปุน เตเนว คนฺธพฺพสทฺเทน ปพุทฺธา คนฺธเตลปฺปทีปาโลเกน อตฺตโน สมฺปตฺตึ ปสฺสมานา ธน-ธญฺญ-หตฺถิ-อสฺส-ทาสี-ทาส-กมฺมนฺตาทิสมฺปทำ อนุสาสมานา หฏฺฐตุฏฺฐา อวิกลโภคตฺตา กายิกเจตสิกสุเขน สมปฺปิตา นิจฺจกาลำ อจฺจนฺตสุขำ อนุภวิสฺสนฺติ.[๗๔]

---

[๗๔]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๐๐

อนึ่ง ในกาลนั้น บุรุษสตรีที่อยู่ในเมืองหลวงเกตุมดี บังเกิดในที่นั้นๆ แล้ว สรงสนานตามชอบใจในสระโบกขรณีที่เต็มด้วยน้ำใสเย็นมีรสหวานกลมกล่อม บนฝั่งโรยด้วยทรายขาวบริสุทธิ์ ท่าน้ำงดงามเกลื่อนกล่นด้วยบันไดเงินที่สะอาดปราศจากโคลนตม บนผิวน้ำเจือยแจ้วด้วยฝูงนกนานาชนิดมีหงส์ นกกระทุ่ม นกเป็ดน้ำ นกจากพราก นกนางนวล และนกเงือก เป็นต้น ดารดาษไปด้วยบัวชนิดต่างๆ เช่น อุบล (บัวหลวง, บัวก้านแข็ง) กุมุท (บัวขาวที่แย้มบานในเวลากลางคืน) บุณฑริก (บัวขาวที่แย้มบานในเวลากลางวัน) สตปัตตะ (บัวมีกลีบมาก) โสคันธิกะ (บัวขาวที่บานในเวลาเย็น) มันทาระ (บัวขนาดเล็กชนิดหนึ่งมีดอกขาวบานเป็นช่อ มักอยู่ในหนองน้ำหรือสระน้ำเก่าที่ทรุดโทรม) และสาหร่าย เป็นต้น ไล้ทาด้วยของหอมทิพย์ ประดับดอกไม้ทิพย์ นุ่งห่มผ้าทิพย์อันเหมาะแก่ความพอใจของตนๆ ตกแต่งสรีระด้วยเครื่องอลงการทิพย์จากต้นกัลปพฤกษ์ บริโภคโภชนาหารทำจากข้าวสาลีมีกลิ่นหอมอันมีลักษณะที่ได้กล่าวไว้ นอนบนที่นอนอันทรงสิริมีค่ามาก ซึ่งมีเครื่องปูลาดหลายชนิด ในห้องนอนทิพย์ ฟังดนตรีที่เปรียบด้วยดนตรีทิพย์ แลดูการฟ้อนเป็นต้นหลับสบายอยู่ ถูกปลุกขึ้นอีกด้วยเสียงดนตรีนั้นนั่นแหละ มองดูสมบัติของตนด้วยแสงประทีปที่เกิดจากน้ำมันหอม ครอบครองความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก ช้าง ม้า ทาสี ทาส และการงานเป็นต้น เป็นผู้ร่าเริงยินดีเพียบพร้อมด้วยความสุขกายสุขใจ เพราะมีโภคสมบัติบริบูรณ์ จักเสวยสุขตลอดกาลนิรันดร์[๗๕]

ในอมตรสธารา ท่านผู้รจนาวางปาฐะไว้ดังนี้

ตทา ปน เกตุมตีราชธานีนิวาสิกา อิตฺถิปุริสา เตสุ เตสุ ฐาเนสุ นิพฺพตฺตา วิปฺปสนฺนมธุร-สีตโลทกสมฺปุณฺณาสุ ปริสุทฺธเสตปุปฺผาทิสมากิณฺณตีรเลขาสุ วิคตกทฺทมาสุ รชตโสปานสมากิณฺณ-สุนฺทรติตฺถาสุ หสกุกวากาทินานาทิชคณาภิสงฺฆุฏฺฐชลตลาสุ อุปฺปลกุมุทปุณฺฑรีกาทินานาวิธ-ปทุมสณฺฉนฺนาสุ โปกฺขรณีสุ ยถารุจิ นฺหายิตฺวา ทิพฺพคนฺเธหิ วิลิมฺเปตฺวา ทิพฺพปิฬนฺเธหิ อตฺตานํ อลงฺกริตฺวา วุตฺตปฺปการํ สุคนฺธสาลิโภชนํ ภุญฺชิตฺวา เตสุ สยเนสุ นิปชฺชิตฺวา ทิพฺพคนฺธพฺพ-ปฏิภาคคนฺธพฺเพ สุณนฺโต นจฺจาทีนิ โอโลเกนฺโต สุเขน นิทฺทายิตฺวา ปุน เตน คนฺธพฺพสทฺเทน ปพุทฺธา คนฺธเตลปทีปาโลเกน อตฺตโน สมฺปตฺตึ ปสฺสมานา ธนธญฺญหตฺถิอสฺสทาสิทาส-กมฺมนฺตาทิสมฺปทำ อนุสฺสรมานา หฏฺฐตุฏฺฐา อติวิปุลโภคตฺตา กายิกเจตสิกสุเขน สมปฺปิตา นิจฺจกาลำ อจฺจนฺตสุขำ อนุภวิสฺสนฺตีติ.[๗๖]

อนึ่ง ในกาลนั้น ทั้งหญิงและชายที่อยู่ในเกตุมวดีราชธานี บังเกิดในที่นั้นๆ อาบน้ำตามชอบใจในสระโบกขรณีดารดาษด้วยดอกปทุมนานาพรรณ เช่น อุบล โกมุท และบุณฑริก เป็นต้น มี

---

[๗๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๐๕

[๗๖]อมตรสธารา. หน้า ๑๒๘

ผิวน้ำซึ่งหมู่ทวิชาตินานาชนิด เช่น หงส์ นกจากพราก เป็นต้น ขับกล่อม มีท่าอันงามเลิศเต็มไปด้วยบันไดแก้ว ปราศจากเปือกตม มีขอบตลิ่งเกลื่อนกล่นด้วยดอกไม้ขาวบริสุทธิ์เป็นต้น นองไปด้วยน้ำเย็นใสหวานอร่อย ไล้ทาด้วยของหอมอันเป็นทิพย์ ประดับด้วยดอกไม้ทิพย์ เอาเครื่องประดับทิพย์ประดับตน บริโภคข้าวสาลีอันมีกลิ่นหอมดังกล่าวแล้ว นอนบนที่นอนเหล่านั้นแล้วฟังเสียงของนักดนตรีอันเปรียบเหมือนคนธรรพ์ทิพย์ แลดูการฟ้อนรำเป็นต้น หลับสบาย ตื่นเพราะเสียงดนตรีนั้นอีก แลดูสมบัติของตนด้วยแสงสว่างแห่งประทีปน้ำมันอันมีกลิ่นหอม หวนระลึกถึงความพรั่งพร้อมด้วยทรัพย์ ข้าวเปลือก ช้าง ม้า ทาสี ทาส และกรรมกรเป็นต้น เป็นผู้ร่าเริงดีใจเพียบพร้อมด้วยความสุขกายสุขใจ เพราะมีโภคสมบัติอุดมไพบูลย์อย่างยิ่ง จักเสวยสุขยิ่งใหญ่ตลอดกาลเป็นนิตย์แล

(๓) ทั้งสมันตภัททิกาและอมตรสธารา เมื่อพรรณนาต้นโพธิ์อันเป็นสถานที่ตรัสรู้ของพระเมตไตรยพุทธเจ้า ท่านวางปาฐะเหล่านี้ไว้ในตำแหน่งเดียวกัน คือระหว่างคาถาว่า สุโข วิปาโก ปุญฺญานํ เป็นอาทิ[๗๗] กับคาถาว่า อฏฺฐาสีติ ภเว หตฺโถ เป็นอาทิ[๗๘] โดยมีความแตกต่างกันในรายละเอียดของปาฐะเล็กน้อยดังนี้

ในสมันตภัททิกา ท่านผู้รจนาวางปาฐะมีอาทิว่า

โส ปน นาคโพธิรุกฺโข สุปริสุทฺธสินิทฺธรชตกฺขนฺธปฏิภาคโอทาตสุวฏฺฏอุชุขนฺธิโก วีสุตฺตรสตรตน สมุคฺคตกฺขนฺโธ. ตปฺปมาณาเยว ปณฺจ มหาสาขา. วีสาธิกสตรตนปริมณฺฑลํ. มูลโต ยาว อคฺคสาขา จตฺตาลีสรตนาธิกรตนสตทฺวยํ ภวิสฺสติ. ตถา ปจฺฉิมสาขคฺคโต ปาจีนสาขคฺคํ ทกฺขิณสาขคฺคโต อุตฺตรสาขคฺคํ สมนฺตโต วีสาธิกรตนสตฺตสตปริมณฺฑลํ ฆนพทฺธโมรปิญฺฉกลาปมณฺฑลํ วิย, อินฺทนีลมณิปพฺพโต รชตกฺขนฺธปริจริโต วิย จ โสภมาโน สกลปถวิมณฺฑลํ อลงฺกโรนฺโต วิย ฐสฺสติ.[๗๙]

อนึ่ง ต้นไม้เป็นที่ตรัสรู้ชื่อกากะทิง ประกอบด้วยลำต้นกลมดีตั้งตรง มีสีขาวเสมอด้วยกองเงินที่เรียงรายบริสุทธิ์ดี มีลำต้นสูง ๑๒๐ ศอก กิ่งใหญ่ ๕ กิ่งก็มีประมาณเท่านั้น ส่วนกว้าง[ของร่มเงา] ๑๒๐ ศอก ตั้งแต่โคนถึงยอดกิ่ง มี ๒๔๐ ศอก นอกจากนั้น ยอดกิ่งทิศตะวันออกจรดยอดกิ่งทิศตะวันตก และยอดกิ่งทิศเหนือจรดยอดกิ่งทิศใต้ โดยรอบต้นมี ๗๒๐ ศอก จักตั้งอยู่เหมือนกลุ่ม

---

[๗๗]คาถา ๑๐๓ ในสมันตภัททิกา, คาถา ๑๐๔ ในอมตรสธารา

[๗๘]คาถา ๑๐๔ ในสมันตภัททิกา, คาถา ๑๐๕ ในอมตรสธารา

[๗๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๓๓

กำหางนกยูงที่ผูกติดกันหนาแน่น และงดงาม เหมือนภูเขาแก้วอินทนิลที่แวดล้อมด้วยกองเงิน ตั้งอยู่เหมือนประดับพ่างพื้นปฐพีทั้งสิ้น

ในอมตรสธารา ท่านผู้รจนาวางปาฐะมีอาทิว่า

โส ปน นาคโพธิรุกฺโข สุปริสุทฺธสินิทฺธรชตกฺขนฺธปฏิภาคสุชาตสุวฏฺฏอุชุอนิคณฺฐิกำ วีสุตฺตรสตรตนสมุคฺคตกฺขนฺโธ ตปฺปมาณาเยว ปณฺจมหาสาขา มูลโต ยาว อคฺคสาขา เอตฺถ จตฺตาฬีสรตนาธิกรตนสตทฺวยำ ภวิสฺสติ. ตถา ปจฺฉิมสาขคฺคโต ปาจีนสาขคฺคำ ทกฺขิณสาขคฺคโต อุตฺตรสาขคฺคำ สมนฺตโต วีสติรตนาธิกำ สตฺตรตนปริมณฺฑโล ฆนพนฺธโมรปิญฺฉกลาปำ มณฺฑลำ วิย มุทฺธนีลมณิปพฺพโต รชตกฺขนฺโธ ปริฬฺหปีโต วิย จ โสภมาโน สกลปถวิมณฺฑลำ อลงฺกโรนฺโต วิย ฐสฺสติ.[๙๐]

อนึ่ง ต้นกากะทิงที่เป็นต้นไม้ตรัสรู้นั้น มีลำต้นสูง ๑๒๐ ศอก ปราศจากตาไม้เกิดดีและกลมเปรียบด้วยต้นเงินที่บริสุทธิ์เกลี้ยงเกลา มีกิ่งใหญ่ ๕ กิ่ง มีขนาดเท่ากันลำต้นเช่นกัน ตั้งแต่โคนจนถึงปลาย จักมีขนาด ๒๔๐ ศอก เช่นเดียวกันนี้ ตั้งแต่ปลายกิ่งด้านทิศปัจฉิมจนถึงปลายกิ่งด้านทิศปราจีน ตั้งแต่ปลายกิ่งด้านทิศทักษิณจนถึงปลายกิ่งด้านทิศอุดร มีปริมณฑลแก้ว ๑๒๐ ศอกโดยรอบ งดงามดุจกำหางนกยูงที่ผูกรวมเป็นกลุ่ม เปรียบดั่งภูเขาแก้วมณีมียอดสีเขียว และเสมอด้วยก้อนเงินที่ถูกตั้งไว้ จักยืนต้นราวกับประดับพ่างพื้นปฐพีทั้งสิ้น

(๔) ทั้งสมันตภัททิกาและอมตรสธารา เมื่อพรรณนาเครื่องบูชาพิเศษของหมู่เทวดาผู้นำมาบูชาพระเมตไตรยพุทธเจ้า ท่านวางปาฐะเหล่านี้ไว้ในตำแหน่งเดียวกัน คือระหว่างคาถาว่า น สกฺกา สพฺพโส วตฺตุำ เป็นอาทิ[๙๑] กับคาถาว่า มหายสา สเขนาปิ เป็นอาทิ[๙๒] โดยมีความแตกต่างกันในรายละเอียดของปาฐะเล็กน้อยดังนี้

ในสมันตภัททิกา ท่านผู้รจนาวางปาฐะมีอาทิว่า

ตทา ปน เมตฺเตยฺยภควโต คนฺธกุฏิ ปริวาเรตฺวา สมนฺตโต กามาวจรเทวโลกวาสิกเทวตา อคฺฆิเก นิมฺมินิสฺสนฺติ. เตสุ อคฺฆิเกสุ อฏฺฐ สุวณฺณมยา อฏฺฐ รูปิยมยา อฏฺฐ มณิมยา อฏฺฐ ปวาฬมยา อเนกรตนวิจิตฺตา อเนกสหสฺสมคฺฆิกา จ ฐสฺสนฺติ. เต ปน สพฺเพ อุพฺเพเธน อฏฺฐาสีติหตฺถา ภวิสฺสนฺติ.[๙๓]

---

[๙๐]อมตรสธารา. หน้า ๑๕๑

[๙๑]คาถา ๑๒๖ ในสมันตภัททิกา, คาถา ๑๒๗ ในอมตรสธารา

[๙๒]คาถา ๑๒๗ ในสมันตภัททิกา, คาถา ๑๒๘ ในอมตรสธารา

[๙๓]ดูบทที่ ๒ หน้า ๑๔๐

อนึ่ง ในกาลนั้น เทวดาผู้อยู่ในเทวโลกชั้นกามาวจรมาแวดล้อมพระคันธกุฎีของพระพุทธเมตไตรยแล้ว จักเนรมิตของบูชาอันประมาณค่ามิได้ไว้โดยรอบ ในของบูชาเหล่านั้น ของบูชาสำเร็จด้วยทองมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยเงินมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยแก้วมณีมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬมี ๘ ของบูชาหลายพันงามวิจิตรด้วยมณีรัตน์นานาชนิด จักตั้งอยู่ เครื่องบูชาอันประมาณค่ามิได้ทั้งหมดนั้นจักสูง ๘๘ ศอก

ในอมตรสธารา ท่านผู้รจนาวางปาฐะมีอาทิว่า

ตทา ปน เมตฺเตยฺยสฺส ภควโต คนฺธกุฏึ ปริวาเรตฺวา สมนฺตโต กามาวจรเทวโลกวาสิกา เทวตา อคฺฆิเก นิมฺมินิสฺสนฺติ. เตสุ อฏฺฐ อคฺฆิกา สุวณฺณมยา อฏฺฐ รูปิยมยา อฏฺฐ มณิมยา อฏฺฐ ปวาฬมยา อเนกสหสฺสา มาลคฺฆิกา จ ฐสฺสนฺติ. เต ปน อุพฺเพเธน อฏฺฐาสีติหตฺถา ภวิสฺสนฺติ.[๙๔]

อนึ่ง ในกาลนั้น เทวดาผู้อยู่ในเทวโลกชั้นกามาวจรมาแวดล้อมพระคันธกุฎีของพระพุทธเมตไตรยแล้ว จักเนรมิตของบูชาไว้โดยรอบ ในของบูชาเหล่านั้น ของบูชาสำเร็จด้วยทองมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยเงินมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยแก้วมณีมี ๘ ของบูชาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬมี ๘ ของบูชาหลายพันสำเร็จด้วยดอกไม้ จักตั้งอยู่ ก็ของบูชาทั้งหมดนั้นจักสูง ๘๘ ศอก

๒. ข้อมูลอย่างเดียวกันแต่อยู่สลับตำแหน่งกัน

ข้อมูลอย่างเดียวกันแต่อยู่สลับตำแหน่งกัน หมายถึง ปาฐะที่ท่านผู้รจนาพิจารณาเห็นความสำคัญต่างกัน จึงเรียงลำดับไว้ในที่ต่างกัน เช่น ในสมันตภัททิกาจัดวางข้อมูลเรื่องบุรพนิมิต ๓๒ ประการไว้ก่อนถึงคาถา ๑ แต่ในอมตรสธาราจัดวางข้อมูลไว้ระหว่างคาถาว่า มหานุภาโว อสโม เป็นต้น (คาถา ๔๕) กับคาถาว่า สิริวฑฺโฒ วฑฺฒมาโน เป็นต้น (คาถา ๔๖) ผู้วิจัยขอนำเสนอข้อมูลลักษณะดังกล่าวนี้พอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) ในสมันตภัททิกา ท่านผู้รจนากล่าวถึงบุรพนิมิต ๓๒ ประการไว้ ๒ ครั้ง คือ ขณะพระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิ และขณะพระโพธิสัตว์ตรัสรู้ ทั้งสองครั้งนั้นท่านวางลำดับไว้ก่อนถึงคาถาว่า สาริปุตฺโต มหาปญฺโญ เป็นต้น (คาถา ๑)

(ก) บุรพนิมิต ๓๒ ประการปรากฏในขณะที่ปัจฉิมภวิกโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิ กล่าวไว้ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

---

[๙๔] อมตรสธารา. หน้า ๑๕๖

ทสสหสฺสิโลกธาตุกมฺปนํ, โอภาสผรณํ, อนฺธานํ จกฺขุปฏิลภนํ, พธรานํ สทฺทสวนํ, มูคานํ สมฺมาลปนํ, ขุชฺชานํ อุชุคตฺตคมนํ, ปงฺคุลานํ ปทสา คมนํ, พนฺธนสตฺตานํ พนฺธนมุจฺจนํ, สพฺพนรเกสุ อคฺคินิพฺพาปนํ ฯเปฯ[๙๕]

หมื่นจักรวาลสั่นสะเทือนหวั่นไหว แสงสว่างแผ่ซ่านไป[ในโลกันตริกนรก] คนตาบอดมองเห็น คนหูหนวกได้ยินเสียง คนใบ้พูดได้ดี คนค่อมเดินตัวตรง คนง่อยเปลี้ยเดินด้วยเท้าได้ สัตว์ที่ถูกจองจำพ้นจากเครื่องจองจำ ไฟในนรกทุกแห่งดับ ฯลฯ

(ข) บุรพนิมิต ๓๒ ประการปรากฏในขณะที่ปัจฉิมภวิกโพธิสัตว์ตรัสรู้ กล่าวไว้ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

จกฺกวาฬนฺเตสุ อฏฺฐโยชนสหสฺสปริมาณา โลกนฺตริกา สตฺตสูริยปภาหิปิ อโนภาสิตปุพฺพา เอโกภาสา อโหสิ. จตุราสีติโยชนสหสฺสมฺภีรมหาสาคโร มธุรสลิโล อโหสิ ปญฺจปทุมสญฺฉนฺโน. สพฺพา สวนฺติโย นปฺปวตฺตึสุ. ชจฺจนฺธา รูปานิ ปสฺสึสุ. พธิรา สทฺทานิ สุณึสุ. ปงฺคุลา ปทสา คจฺฉึสุ.[๙๖]

ที่ขอบจักรวาลมีโลกันตริกนรก (นรกขอบจักรวาล) มีขนาด ๘ พันโยชน์ ที่ไม่เคยมีแสงสว่างมาก่อน ก็เกิดโอภาสสว่างไสวเป็นอันเดียวกันเหมือนปรากฏแสงสุริย์ ๗ ดวงพร้อมๆ กัน มหาสาครลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ก็กลายเป็นน้ำมีรสหวาน ทั้งยังดารดาษด้วยปทุมเบญจวรรณ แม่น้ำทั้งปวงหยุดไหลริน คนตาบอดเห็นรูปได้ คนหูหนวกก็ได้ยินเสียง คนง่อยเปลี้ยก็เดินได้

ในอมตรสธารา ท่านผู้รจนากล่าวถึงบุรพนิมิต ๓๒ ประการไว้ครั้งเดียว คือ ขณะพระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิด้วยปาฐะมีอาทิว่า

เอวํ โพธิสตฺตสฺส มาตุกุจฺฉิยํ ปฏิสนฺธิคฺคหณกฺขเณ เอกปฺปหาเรเนว สกลสหสฺสโลกธาตุ กมฺปิสฺสติ สมฺปกมฺปิสฺสติ สมฺปเวธิสฺสติ. ทสสุ จกฺกวาฬสหสฺเสสุ อุฬาโร โอภาโส ผริสฺสติ. ตํ สิรึ ทฏฺฐุกามา วิย อนฺธา จกฺขูนิ ปฏิลภิสฺสนฺติ. พธิรา สทฺทํ สุณิสฺสนฺติ. มูคา สุอาลปิสฺสนฺติ.[๙๗]

ในขณะที่พระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิในครรภ์มารดาอย่างนี้ หมื่นโลกธาตุทั้งสิ้นหวั่นไหวสะเทือนเลื่อนลั่นอย่างพร้อมกัน มีแสงสว่างอันใหญ่หลวงหาประมาณมิได้แผ่ไปในหมื่นจักวาล คนตาบอดกลับตาดีเหมือนต้องการเห็นสิริมงคลนั้น คนหูหนวกได้ยินเสียง คนใบ้พูดได้

---

[๙๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๔

[๙๖]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๒

[๙๗]อมตรสธารา. หน้า ๑๓๓

(๒) สมันตภัททิกาและอมตรสธาราก่าวถึงการแสดงยมกปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้าไว้ในเหตุการณ์ที่แตกต่างกัน คือ ในสมันตภัททิกาได้กล่าวถึงยมกปาฏิหาริย์ในช่วงที่พระพุทธเจ้าทรงเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห์ที่สอง เพื่อขจัดความสงสัยของเหล่าเทวดาทั้งหลาย ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

สตฺตาหจฺจเยน สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย สพฺพญฺญุตญฺญาณปฏิเวเธ อุปฺปนฺนสนฺเทหานำ เอกจฺจานำ เทวตานำ สนฺเทหวิโนทนตฺถำ อากาสำ อพฺภุคฺคนฺตฺวา อุปริมกายโต อคฺคิกฺขนฺธำ เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารำ, เหฏฺฐิมกายโต อคฺคิกฺขนฺธำ อุปริมกายโต อุทกธารำ.[๙๘]

ครั้นล่วง ๗ วัน พระองค์ทรงออกจากสมาบัติ เสด็จเหาะขึ้นสู่อากาศ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์อันไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก เพื่อเปลื้องความสงสัยของเทวดาบางตนที่เกิดความสงสัยในการแทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ทรงเนรมิตท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน[๙๙]

ในอมตรสธาราได้กล่าวถึงยมกปาฏิหาริย์ในช่วงที่พระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์โปรดพระญาติด้วยปาฐะมีอาทิว่า

กตมำ ตถาคตสฺส ยมกปาฏิหาริยญาณำ. อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริยำ กโรติ อสาธารณำ สาวเกหีติ. อุปริมกายโต อคฺคกฺขนฺโธ ปวตฺตติ. เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา. เหฏฺฐิมกายโต อคฺคิกฺขนฺโธ ปวตฺตติ. อุปริมกายโต อุทกธารา.[๑๐๐]

ถามว่า ญาณในยมกปาฏิหาริย์ของพระตถาคตคืออะไร

ตอบว่า พระตถาคตในโลกนี้ทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ไม่ทั่วไปกับสาวกทั้งหลาย คือ ท่อไฟพวยพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน

๓. ข้อมูลที่มีในสมันตภัททิกาเป็นเบื้องแรก

---

[๙๘]ดูบทที่ ๒ หน้า ๖๓

[๙๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๓๖

[๑๐๐]อมตรสธารา. หน้า ๑๐๑

ข้อมูลที่มีในสมันตภัททิกาเป็นเบื้องแรก หมายถึง ข้อความที่ท่านผู้รจนากล่าวไว้ในสมันตภัททิกาก่อนคัมภีร์อื่น หลังจากนั้นจึงได้รับการจารึกไว้ในคัมภีร์ฎีกาและปกรณ์วิเศษทั้งหลาย เช่น

(๑) เรื่องการที่พระโพธิสัตว์ต้องบำเพ็ญสมบัติ ๓ คือ หิริสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยหิริ) โอตตัปปสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยโอตตัปปะ) และอาคมสัมปทา (ความถึงพร้อมแห่งปริยัติ) ให้บริบูรณ์แล้วตลอด ๖,๕๐๐ ชาติ พบในสมันตภัททิกา[๖๑] ข้อความข้างต้นไม่พบในพระบาลี อรรถกถา หรือฎีกาใดๆ แต่ผู้วิจัยพบว่ากล่าวเป็นหัวข้ออยู่ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคัณฐีว่า

ตสฺมา อยมฺปิ ภควา อติอุฬารชฺฌาสยตาย ปุพฺเพว สมฺโพธา หิโรตฺตปฺปาคมสมฺปตฺติปูรเณน อฏฺฐคุณสโมธานตาย สมิทฺธาภินีหาโร.[๖๒]

เพราะเหตุนั้น แม้พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ก็ทรงเป็นผู้มีการตั้งปณิธานสำเร็จแล้ว เพราะทรงเป็นผู้มีอัธยาศัยกว้างขวางด้วยการบำเพ็ญหิริสัมปทา โอตตัปปสัมปทา และอาคมสัมปทา ในกาลก่อนจะตรัสรู้ทีเดียว เนื่องด้วยทรงประกอบด้วยการประชุมแห่งธรรม ๘ อย่าง [มีความเป็นมนุษย์เป็นต้น]

ข้อความนี้ในปฏิสัมภิทามัคคคัณฐีเป็นเหมือนอุเทศที่กล่าวไว้ย่อๆ ส่วนข้อความในอนาคตวงศ์อรรถกถานี้เป็นเหมือนนิเทศที่กล่าวไว้อย่างแจ่มแจ้ง เมื่อเรียงข้อความทั้งสองต่อกันจึงเข้าใจและเห็นความยิ่งใหญ่ของมหาบุรุษ ก่อนจะตั้งพุทธปณิธานเบื้องหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

(๒) เรื่องมงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงจะนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา ซึ่งได้รับสังคายนาต่อจากพระบาลีในสังคายนาทั้งสามครั้ง ภายหลังต่อมาจึงปรากฏในคัมภีร์ฎีการุ่นหลังคือชินาลังการฎีกา[๖๓]

(๓) เรื่องอนุพยัญชนะ ๘๐ ในพระสรีระของพระพุทธเจ้า พบในคัมภีร์นี้เป็นครั้งแรก เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงจะนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาเช่นกัน ภายหลังต่อมาจึงปรากฏในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา[๖๔]

---

[๖๑] บทที่ ๒ หน้า ๑๐

[๖๒] ปฏิสं. คณ. (บาลี) ๗-๘

[๖๓] ชินา.ฎีกา (บาลี) ๑๗๗

[๖๔] ชินา.ฎีกา (บาลี) ๑๘๕

(๔) เนื้อความของสมันตภัททิกาและปฐมสมโพธิกถา ซึ่งมีความหมายเหมือนในเมฺตฺเตยฺยพุทฺธพฺยากรณปริวตฺต ผู้วิจัยเข้าใจว่าท่านผู้แต่งปฐมสมโพธิกถาคงจะคัดลอกข้อความดังกล่าวมาจากสมันตภัททิกา ผู้วิจัยขอยกขึ้นเปรียบเทียบกันพอเป็นตัวอย่างดังนี้

ในคัมภีร์สมันตภัททิกา ท่านผู้รจนาร้อยเรียงประพันธ์ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

อมฺหากํ ภควโต กาเล มคธรฏฺเฐ ราชคหนคเร อชาตสตฺตุราชานํ ปฏิจฺจ ตสฺส อคฺคมเหสิยา กญฺจนเทวิยา กุจฺฉิสฺมึ ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ลทฺธคพฺภปริหาราย เทวิยา กุจฺฉิโต นิกฺขมิ.[๖๕]

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย ได้อาศัยพระเจ้าอชาตศัตรูแล้วถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางกัญจนาเทวีผู้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าอชาตศัตรูนั้น ออกจากครรภ์ของพระเทวีด้วยการรักษาครรภ์ที่ได้รับแล้ว

คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา ท่านผู้รจนากล่าวเรื่องพระเมตไตรยพุทธเจ้าไว้ใน เมฺตฺเตยฺยพุทธ-พฺยากรณปริวตฺต ในที่นั้นท่านเรียบเรียงปาฐะมีอาทิว่า

ตทา อมฺหากํ ภควโต กาเล เมฺตฺเตยฺโย โพธิสตฺโต มคธรฏฺเฐ ราชคหนคเร อชาตสตฺตุ ราชานํ ปฏิจฺจ ตสฺส อคฺคมเหสิยา กญฺจนเทวิยา กุจฺฉิสฺมึ ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ลทฺธคพฺภปริหาราย เทวิยา กุจฺฉิโต นิกฺขมิ.[๖๖]

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลายนั้น พระเมตไตรยโพธิสัตว์ได้อาศัยพระเจ้าอชาตศัตรูแล้วถือปฏิสนธิในครรภ์ของพระนางกัญจนาเทวีผู้เป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าอชาตศัตรูนั้น ออกจากครรภ์ของพระเทวีด้วยการรักษาครรภ์ที่ได้รับแล้ว

ในคัมภีร์สมันตภัททิกา ท่านผู้รจนาร้อยเรียงประพันธ์ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

ตทา มหาปชาปติ โคตมี ภควโต จีวรํ ทาตุกามา หุตฺวา รตฺตสุวณฺเณหิ สตฺต กฏาเห การาเปตฺวา สพฺพปสุโวมิสฺสเกหิ สุวณฺณปสูหิ ปูเรตฺวา ตตฺถ กปฺปาสฏฺฐึ โรเปตฺวา สุวณฺณขีโรทก-สิญฺจเนน วฑฺเฒสิ. กปฺปาสปุปฺผานิ กณิการปุปฺผสทิสานิ อเหสุ. กปฺปาสผลานิปิ ปุปฺผิตกาเล สุวณฺณวณฺณานิ อเหสุ. มหาปชาปติ โคตมี สหตฺเถเนว กปฺปาสํ ภินฺทิตฺวา สุวณฺณจงฺโกฏเก ปกฺขิปิตฺวา สหตฺเถเนว โสธนฏฺฐนนาทีนิ กตฺวา ตํ สามํ อติสณฺหสุขุมํ สุตฺตํ กนฺติตฺวา วิเสสสุขุมตนฺตวาเย ปกฺโกสาเปตฺวา มฏฺฐกฺขรเตลาทิสมฺมิสฺสปณีตวรโภชนํ โภเชตฺวา ตทนุรูเปหิ วตฺถาลงฺการาทีหิ

---

[๖๕]ดูบทที่ ๒ หน้า ๓๕

[๖๖]กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, พระ, ปฐมสมโพธิ. (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗) หน้า ๑๘๕

สนฺตปฺเปตฺวา ตนฺตวายสาลาย อุปริ เจลวิตานํ พนฺธิตฺวา สมนฺตโต สาณีหิ ปริกฺขิปาเปตฺวา คนฺธปริภณฺฑกตภูมึ อุปริ ลาชาปญฺจมานิ ปุปฺผานิ วิกิราเปตฺวา มหนฺเตน ปริวาเรน อนฺเตปุเรเยว วตฺถยุคํ นิฏฺฐาเปสิ.[๖๗]

ในกาลนั้น พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงประสงค์จะถวายจีวรแด่พระผู้มีพระภาค จึงสั่งให้ช่างทองสร้างอ่าง ๗ อ่างด้วยทองคำอันเปล่งปลั่ง ให้บรรจุดินสีทองผสมกับดินทั้งปวง แล้วทรงเพาะเม็ดฝ้ายลงในดินเหล่านั้น ปลูกให้เติบโตด้วยน้ำนมโคเจือด้วยน้ำทอง ดอกฝ้ายทั้งหลายเป็นเช่นกับดอกกรรณิการ์ ในกาลที่ดอกฝ้ายผลิบานเต็มที่ ได้เป็นปุยฝ้ายมีสีดั่งทองคำ พระนางมหาปชาบดีโคตมีทรงเก็บดอกฝ้ายด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เองทีเดียว บรรจุใส่ไว้ในผอบทอง ทรงกระทำให้สะอาดและหีบฝ้ายเป็นต้นด้วยพระหัตถ์ของพระองค์เอง และทรงปั่นเป็นเส้นด้ายที่เล็กละเอียดมากด้วยพระองค์เอง ทรงให้หาช่างหูกฝีมือดีเยี่ยม ให้บริโภคโภชนาหารที่ดีเลิศประณีตอันระคนด้วยน้ำผึ้ง น้ำตาลกรวด และน้ำมันเป็นต้น ให้เขานุ่งห่มประดับด้วยภูษาและอลงการเป็นต้นอันเหมาะแก่เขา ที่โรงทอผ้า[นั้น] ทรงให้ดาดผ้าเพดานในเบื้องบนแล้วให้ขึงผ้าม่านไว้รอบๆ แล้วให้โปรยดอกไม้มีข้าวตอกเป็นอย่างที่ ๕ ไว้บนพื้นราบที่ทำการประดับด้วยของหอม ทรงให้ทำพระภูษาคู่หนึ่งสำเร็จภายในวังนั่นเองด้วยบริวารหมู่ใหญ่

ในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา ท่านผู้รจนาร้อยเรียงบทประพันธ์ด้วยปาฐะมีอาทิว่า

ตทา มหาปชาปติ โคตมี ภควโต จีวรํ ทาตุกามา หุตฺวา รตฺตสุวณฺเณหิ สตฺต กฏาเห การาเปตฺวา สพฺพปฺสุโวมิสฺสเกหิ สุวณฺณปฺสูหิ ปูเรตฺวา ตตฺถ กปฺปาสฏฺฐึ โรเปตฺวา สุวณฺณขีโรทก-สิญฺจเนน วฑฺเฒสิ. กปฺปาสปุปฺผานิ กณิการปุปฺผสทิสานิ อเหสุ. กปฺปาสผลานิปิ ปุปฺผิตกาเล สุวณฺณวณฺณานิ อเหสุ. มหาปชาปติ โคตมี สหตฺเถนกปฺปาสํ ภินฺทิตฺวา สุวณฺณจงฺโกฏเก ปกฺขิปิตฺวา สหตฺเถเนว โสธนฏฺฐนนาทีนิ กตฺวา ตํ สามํ อจฺจนฺตสณฺหํ สุขุมสุตฺตํ กนฺติตฺวา วิเสสสุขุมํ ตนฺตวายํ ปกฺโกสาเปตฺวา มธุสกฺขรเตลาทิสมฺมิสฺสํ ปณีตวรโภชนํ โภเชตฺวา ตทนุรูเปหิ วตฺถาลงฺการาทีหิ สนฺตปฺเปตฺวา ตนฺตวายสาลายํ อุปริ เจลวิตานํ พนฺธาเปตฺวา สมนฺตโต สาณีหิ ปริกฺขิปาเปตฺวา คนฺธปริภณฺฑกตภูมึ อุปริ ลาชปญฺจมานิ ปุปฺผานิ วิกิราเปตฺวา มหนฺเตน ปริวาเรน อนฺเตปุเรเยว วตฺถยุคํ นิฏฺฐาเปสิ.[๖๘]

ข้อความข้างต้นมีคำแปลเหมือนกับสมันตภัททิกา แต่มีปาฐะแตกต่างกันเล็กน้อยเท่านั้น

---

[๖๗]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๑

[๖๘]กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, พระ, ปฐมสมโพธิ. (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗) หน้า ๑๘๕-๑๘๖

๔. ข้อมูลที่มีในสมันตภัททิกาเท่านั้น ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเล่มอื่น เช่น คำอธิบายรูปวิเคราะห์ของ สารี ศัพท์ใน สาริปุตฺต ว่า

ตตฺถ สาริปุตฺโตติ รูเปน สารตฺตา สารี, เทวจฺฉรารูเปน ปฏิภาคาย มานุสกรูปาติกฺกนฺตาย ทิพฺพรูปาสมฺปตฺตาย โสภาย สมนฺนาคตา ธมฺมเสนาปติโน มาตา พฺราหฺมณี. อถวา กุลโภคยสาทีหิ อคฺคสาวกสฺส มาตา หุตฺวา อริยผลปฏิลาภนิมิตฺตชาตปุญฺญสญฺจเยน สารตฺตา สารีติ วุจฺจติ. สาริยา ปุตฺโต สาริปุตฺโต.[๙๙]

ในพากย์นั้น คำว่า สาริปุตฺโต (บุตรนางสารี) หมายความว่า ชื่อว่า สารี (ผู้มีรูปเป็นแก่นสาร) เพราะมีแก่นสารด้วยรูป หมายถึง นางพราหมณีมารดาของพระธรรมเสนาบดี ผู้ประกอบด้วยความงามอันล่วงเลยรูปแห่งหญิงมนุษย์ แต่ยังไม่ถึงรูปอันเป็นทิพย์ ใกล้เคียงกับรูปแห่งนางเทพอัปสร

อีกอย่างหนึ่ง นางพราหมณีนั้นเป็นมารดาของพระสาวกผู้เลิศด้วยตระกูล สมบัติ และบริวาร เป็นต้น ได้ชื่อว่า สารี (ผู้มีบุญเป็นแก่นสาร) เพราะเป็นผู้มีแก่นสารด้วยการสั่งสมบุญที่เกิดเป็นนิมิตแห่งการบรรลุอริยผล บุตรของนางสารี ชื่อว่า สารีบุตร[๑๐๐]

ที่จริงแล้วในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๑) แสดงรูปวิเคราะห์ของ สาริปุตฺต ว่า รูป สาริยา ปุตฺโต สาริปุตฺโต (บุตรของนางรูปสารี ชื่อว่า สารีบุตร) ส่วนอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สาริยา ปุตฺโต สาริปุตฺโต (บุตรของนางสารี ชื่อว่า สารีบุตร) ดังข้อความว่า

สาริปุตฺโตติ ตสฺส เถรสฺส นามํ, ตญฺจ โข มาติโต, น ปิติโต. รูปสาริยา หิ พฺราหฺมณิยา โส ปุตฺโต, ตสฺมา สาริปุตฺโตติ วุจฺจติ.[๑๐๑]

คำว่า สาริปุตฺโต เป็นชื่อของพระเถระ อนึ่ง ชื่อนั้นมาจากมารดาหรือบิดา เพราะท่านเป็นบุตรของนางพราหมณีชื่อรูปสารี เหตุนั้นจึงเรียกว่า สารีบุตร

สาริปุตฺโตติ จ ปน มนฺติ สาริยา พฺราหฺมณิยา ปุตฺโตติ จ ปน เอวํ มํ สพฺรหฺมจารี ชานนฺติ.[๑๐๒]

---

[๙๙]ดูบทที่ ๒ หน้า ๗๕

[๑๐๐]ดูบทที่ ๒ หน้า ๒๕๖

[๑๐๑]ม.มู.อ.(บาลี) ๑/๑๐๘

[๑๐๒]ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๖๖

คำว่า สาริปุตฺโตติ จ ปน มํ (เพื่อนพรหมจรรย์รู้จักเราว่าสารีบุตร) แปลว่า เพื่อนพรหมจรรย์รู้จักเราอย่างนี้ว่าเป็นบุตรของนางพราหมณีชื่อสารี

จะเห็นได้ว่า ในข้อความของคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น ท่านไม่ได้แสดงความหมายของสารี ศัพท์ไว้ เพียงกล่าวว่าเป็นชื่อของนางพราหมณีเท่านั้น แต่สมันตภัททิกาแสดงความหมายของคำนี้ ๒ ประการว่า

- ผู้มีรูปเป็นแก่นสาร = สาโร เอติสฺสา อตฺถีติ สารี (สาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย)

- ผู้มีบุญเป็นแก่นสาร = สาโร เอติสฺสา อตฺถีติ สารี (สาร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อี อิตถีปัจจัย)

บทที่ ๕
สรุปและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุป

งานวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อปริวรรตคัมภีร์สมันตภัททิกาจากต้นฉบับบาลีอักษรพม่าเป็นภาษาบาลีอักษรไทย และแปลเป็นภาษาไทย และเพื่อศึกษาคัมภีร์สมันตภัททิกาในด้านประวัติผู้แต่ง สมัยที่แต่ง โครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะภาษาและการประพันธ์ พร้อมทั้งศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาและเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาสรุปได้ดังนี้

ด้านปริวรรตคัมภีร์สมันตภัททิกา จากต้นฉบับบาลีอักษรพม่าเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและแปลเป็นภาษาไทย ผู้วิจัยได้ทำจัดเสร็จสมบูรณ์

ด้านประวัติผู้แต่งและสมัยที่แต่ง พบว่าคัมภีร์สมันตภัททิกาแต่งโดยท่านพระอุปติสสะตามคำอาราธนาจากพระมหาโพธิ ผู้แต่งพำนักอยู่ ณ กาลวาสีวิหาร กรุงอนุราธปุระ ในรัชสมัยของพระเจ้าธาตุเสน กษัตริย์ผู้ครองลังกาทวีป (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐)

เมื่อพิจารณาโครงสร้างพบว่า คัมภีร์สมันตภัททิกานำข้อความจากพระไตรปิฎกบ้าง ได้เค้าโครงเรื่องมาจากพระไตรปิฎกบ้าง ได้รับแนวคิดมาจากวรรณคดีพุทธศาสนาบ้าง

ด้านเนื้อหาของคัมภีร์พบว่า ผู้แต่งนำเสนอความกรุณาในหทัยของพระโพธิสัตว์ จากนั้นแสดงประเภทของพระโพธิสัตว์ แล้วแสดงประวัติของสุเมธบัณฑิตผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ปุโรหิต ครั้นมารดาบิดาสิ้นชีวิตแล้ว ท่านพิจารณาเห็นโทษภัยในการเวียนเกิดเวียนตาย เกิดสังเวช-ญาณจึงสละทรัพย์สมบัติ แล้วออกบรรพชาเป็นฤาษี ได้บรรลุฌานอภิญญา ครั้นทราบความบังเกิดขึ้นของพระทีปังกรพุทธเจ้า และเห็นมหาชนแผ้วถางทางเสด็จ จึงอาสาทำทางที่ยังไม่เรียบร้อย แต่พระทีปังกรพุทธเสด็จมาถึงก่อนจะทำทางเสร็จ ท่านจึงอุทิศชีวิตโดยใช้ร่างกายเป็นสะพานพร้อมกับตั้งปณิธานเพื่อความเป็นพระสัพพัญญูพระพุทธเจ้า ครั้นแล้วท่านได้รับพุทธพยากรณ์ว่าในที่สุด ๔ อสงไขยแสนกัปจากกัปนี้ มหาบุรุษผู้นี้จักตรัสรู้อนุตรสัมมาโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคตมะ

ต่อจากนั้น ท่านแสดงพุทธวงศ์จนถึงพระกัสสปพุทธเจ้าผู้ตรัสพยากรณ์เช่นกับพระทีปัง-กรพุทธเจ้า แล้วแสดงพุทธพยากรณ์ที่พระพุทธเจ้าของเราตรัสแก่พระอชิตภิกษุจักตรัสรู้เป็นพระเมตไตรยพุทธเจ้าในภัทรกัปนี้

หลังจากนั้น ท่านแสดงมูลปณิธานของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ผู้ตั้งปณิธานเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อ ๑๖ อสงไขยแสนกัปก่อน แล้วได้รับพุทธพยากรณ์เป็นครั้งแรก แสดงเหตุผลของการบำเพ็ญพุทธการกธรรมที่แตกต่างกัน แสดงวงศ์ของพระพุทธเจ้าอีก ๒๔ พระองค์โดยย่อ แสดงพุทธพยากรณ์ของพระโคดมพุทธเจ้าที่มีต่อพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ตระกูลของพระองค์ เทวทูต การออกบรรพชา การตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ การแสดงธรรมจักร การประชุมสาวก พุทธกิจ การอนุเคราะห์พระญาติมีพุทธบิดาเป็นต้น สุดท้ายแสดงกัลยาณกรรมอันเหตุเป็นแห่งการจะได้พบและสดับพระธรรมเทศนาในสำนักของพระเมตไตรยพุทธเจ้า ทั้งหมดนี้เป็นเนื้อหาสาระที่ท่านผู้แต่งนำเสนอเพื่อให้เกิดศรัทธาปสาทะแก่สาธุชนทั้งหลาย สร้างความหวังแก่วิวัฏฏคามีบุคคลโดยแท้

เมื่อพิจารณาลักษณะภาษาและการประพันธ์พบว่า คัมภีร์สมันตภัททิกาสมบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ งดงามด้วยเครื่องประดับบทและความหมายที่เรียกว่าอลังการ เช่น มีความแจ่มกระจ่างโดยมีบทที่สัมพันธ์อยู่ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย เรียกว่า ปสาทคุณ ในที่บางแห่งก็แสดงบทสมาสยาวๆ เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกัน เรียกว่า โอชคุณ ดังคำว่า โยชนปตฺถฏสิรปฺปภาปริกฺขิตฺต-อสีติหตฺถุพฺเพธสรีโร ที่ใช้คำนาม ๙ ศัพท์เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกัน หรือดังคำว่า นานาวิธกุสุม-ธูมคนฺธจุณฺณกทลิธชปฏากปุณฺณฆฏปุณฺณปาติอาทีหิปิ ที่ใช้คำนาม ๑๓ ศัพท์เชื่อมสมาสเป็นบทเดียวกัน ดังนี้เป็นต้น ทั้งยังเกลื่อนกล่นด้วยบทอุปมานะอุปไมยที่เรียกว่าอุปมาลังการ ดังคำว่า นาฬาคิรินาคปวิฏฺกาลํ วิย

ด้านศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา พบว่า คัมภีร์สมันตภัททิกามีข้อความส่วนต้นเป็นแบบนิทาน (ความเป็นมา) เหมือนกับอรรถกถาพุทธวงศ์ที่ท่านพระพุทธทัตตะรจนาไว้ หลังจากนั้นเมื่อเข้าสู่เนื้อหาของอนาคตวงศ์ จึงอธิบายความเป็นแบบสังวัณณนา (คำอธิบายตามหลักภาษา) โดยประกอบด้วยบทสังวัณเณตัพพะ (บทตั้ง) และบทสังวัณณนา (บทขยาย)

ด้านเปรียบเทียบกับคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง พบว่า คัมภีร์สมันตภัททิกานำข้อความจากพระไตรปิฎกและอรรถกถามาอ้างอิงไว้หลายแห่ง ในบางที่ผู้แต่งรจนาประโยคบาลีให้ต่างจากอรรถกถาเพื่อย่อคำก็มี ข้อความบางอย่างพบในคัมภีร์สมันตภัททิกาเป็นเบื้องแรก เช่น เรื่องการบำเพ็ญสัมปทา ๓ มีหิริสัมปทาเป็นต้น มงคล ๑๐๘ ในฝ่าพระบาทที่มีอิทธิพลต่อการสร้างพระพุทธ-บาทในประเทศต่างๆ พระอนุพยัญชนะ ๘๐ เรื่องเหล่านี้มีปรากฏในคัมภีร์ฎีกาและคัณฐีที่แต่งในภายหลัง อีกทั้งข้อมูลบางอย่างมีในคัมภีร์สมันตภัททิกาเท่านั้น ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับอื่น เช่น คำอธิบายรูปวิเคราะห์ของ สารี ศัพท์ใน สารีปุตฺต นอกจากนั้น เวลาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงคัมภีร์พุทธวงศ์ หรือเวลาที่พระนางมหาปชาบดีโคตมีถวายผ้าจีวรคู่หนึ่งแก่พระพุทธองค์

แม้เวลาดังกล่าวที่ท่านระบุไว้ในคัมภีร์นี้จะมีเนื้อหาขัดแย้งกับคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น ก็สอดคล้องกับพระบาลีอย่างสมเหตุสมผล เรื่องนี้นับเป็นประโยชน์ทางประวัติศาสตร์ที่น่าศึกษา

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ จากการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์สมันตภัททิกาพบว่า ข้อความบางอย่างในอนาคตวงศ์และสมันตภัททิกา สอดคล้องกับข้อความที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุ ซึ่งแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๘ จึงน่าจะมีการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบเรื่องของพระเมตไตรยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวัสตุกับอนาคตวงศ์และสมันตภัททิกา

๕.๒.๒ วรรณกรรมระดับอรรถกถาที่กล่าวถึงพระพุทธเมตไตรยมีหลายฉบับ เช่น อรรถกถาพุทธวงศ์ชื่อมธุวิลาสินี คัมภีร์อมตรสธาราซึ่งนำเสนอเนื้อหาใกล้เคียงกับเนื้อหาในคัมภีร์สมันตภัททิกา หรือปกรณ์วิเสสที่มีเนื้อเรื่องใกล้เคียงกันบางส่วน เช่น คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา คัมภีร์โสตัตถกีมหานิทาน คัมภีร์มาลัยเทวเถรวัตถุ มาลัยเทววัตถุฎีกาชื่อมาลัยยทีปนี สังคีติยวงศ์ และฎีกานโม ผู้วิจัยคิดว่าน่าจะมีการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบแนวคิดของท่านผู้รจนาเหล่านั้นและเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์สมันตภัททิกาโดยละเอียดต่อไป

๕.๒.๓ โดยเหตุที่สมันตภัททิกาเป็นคัมภีร์อรรถกถาที่มีลีลาการประพันธ์ไพเราะสละสลวยได้มาตรฐาน ดังนั้น ผู้บริหารการศึกษาจึงควรเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ และนำมาบรรจุเป็นตำราประกอบการเรียนของพระภิกษุสามเณร

๕.๒.๔ ชาวพุทธทั่วไปควรศึกษาคัมภีร์นี้เพื่อให้รู้วิธีสร้างบุญบารมี ทั้งนี้เพื่อให้ได้พบพระพุทธเมตไตรยสมปรารถนา

ภาคผนวก

ต้นฉบับคัมภีร์สมันตภัททิกา อรรถกถาอนาคตวงศ์ ภาษาบาลี อักษรพม่าที่ใช้ในการวิจัยนี้

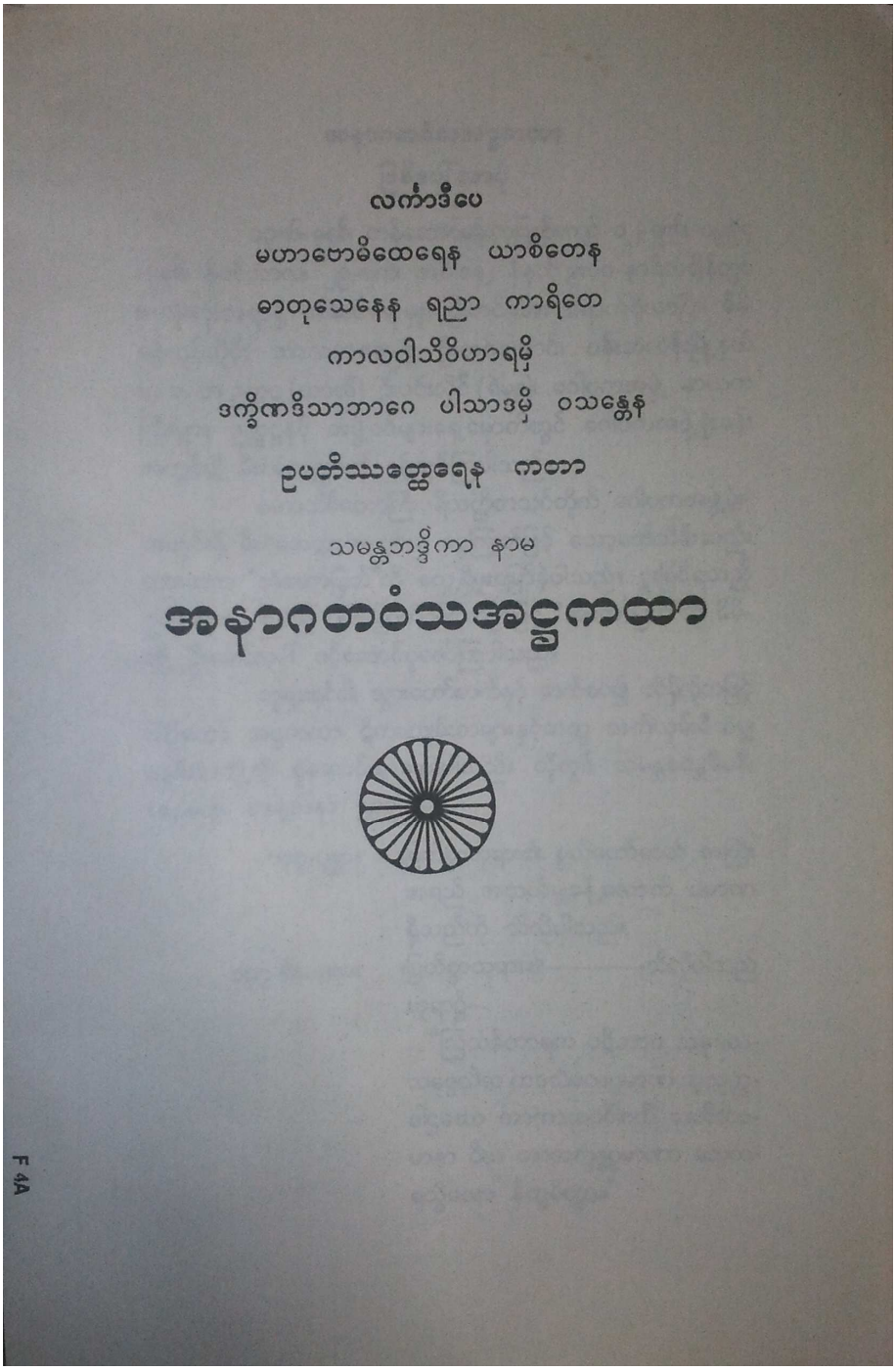

အနာဂတဝံသဋ္ဌကထာ

နမော တဿ ဘဂဝတော အရဟတော သမ္မာသမ္ဗုဒ္ဓဿ။

(က) ဇိနဝံသံ ဝိဒုံ ဗုဒ္ဓံ၊ အသမံ ဥယျပါရဂုံ။
ဝန္ဒိတွာ အမလံ ဓမ္မံ၊ သံဃဉ္စ ဂုဏသက်ိတံ။

(ခ) နမမာနော ဝရံ ပုညံ၊ ယံ လဘိ ရတနတ္တယံ။
တံ တေဇေန နိဟန္ဒာန၊ နာနာဝိဓံ ဥပဒ္ဒဝံ။

(ဂ) ဗဟုဿုတော ကဝီ ဉာဏီ၊ ယော မဟာဗောဓိနာမကော။
ထေရော သီလေန သမ္ပန္နော၊ တေနာဟံ အဘိယာစိတော။

(ဃ) အနာဂတံ စ ယံ ဝံသံ၊ ဒေသေသိ မုနိပုင်ဝေါ။
အဂ္ဂသာဝက ဘဒ္ဒေန၊ ပုစ္ဆိတော ပဌမေန သော။

(င) အတ္ထဗျဉ္ဇနသမ္ပန္နံ၊ ပုညုဿာဟကရံ ဝရံ။
ဝဏ္ဏယိဿာမဟံ သာရံ၊ တံ နိသာမေထ သာဓဝေါတိ။

နိဒါနဝဏ္ဏနာ

တတ္ထ **အနာဂတဝံသော**တိ ကေနဋ္ဌေန အနာဂတဝံသော၊ န အာဂတောတိ အနာဂတော၊ အသမ္ဘတ္တောတိ အတ္ထော။ ယသ္မိ ကာလေ မေတ္တေယျော ဘဂဝါ ဥပ္ပဇ္ဇိဿတိ၊ သော ကာလော ဣဒါနိ အသမ္ဘတ္တဘာဝေန အနာဂတောတိ ဝုစ္စတိ။ **ဝံသော**တိ တန္တိ ပဝေဏိ ပရံပရာ။ အနာဂတေ ဘဝိတဗ္ဗော ဝံသော အနာဂတဝံသော၊ ယထာ "အာဇညရထော"တိ။ အနာဂတော ဝါ ဝံသော အနာဂတဝံသော၊ အထ ဝါ အနာဂတော ဗုဒ္ဓေါ။ ယထာ "ရတ္တိ"န္တိ[၂]။ ကိ ဝုတ္တံ ဟောတိ-

---

၁။ မ၊ ၂။ ၂၆၆။ နိတိ၊ သုတ္တ။ ၁၉၆။ နိရုတ္တိ။ ၂၂၅။
၂။ ဒီ၊ ဋ၊ ၁။ ၇၅။ သီ၊ ဋီ၊ သစ်၊ ၁။ ၁၄၆။

เทียบอักษรพม่า – ไทย

ชื่อวรรค										
กวรรค	က	ก	ခ	ข	ဂ	ค	ဃ	ฆ	င	ง
จวรรค	စ	จ	ဆ	ฉ	ဇ	ช	ဈ	ฌ	ဉ/ည	ญ
ฏวรรค	ဋ	ฏ	ဌ	ฐ	ဍ	ฑ	ဎ	ฒ	ဏ	ณ
ตวรรค	တ	ต	ထ	ถ	ဒ	ท	ဓ	ธ	န	น
ปวรรค	ပ	ป	ဖ	ผ	ဗ	พ	ဘ	ภ	မ	ม
เศษวรรค										
อวรรค	ယ	ย	ရ	ร	လ	ล	ဝ	ว	သ	ส
			ဟ	ห	ဠ	ฬ	အ	อ		

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย – บาลี

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกं, ๒๕๐๐.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอฏฺฐกถา.** กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฏีกา.** กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระคัมภีร์อนาคตวงศ์, ประภาส สุระเสน, **คัดถ่ายถอด-แปล.** กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

อมตรสธารา อรรถกถาอนาคตวงศ์, ประภาส สุระเสน, **ปริวรรตถ่ายถอด-แปล.** กรุงเทพมหานคร: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๔๔.

"อนาคตวंส" **วรรณกรรมอริเมตเตยยพุทธวงศ์,** ย่างกุ้ง : ปริยัตติสาสนตักกสิลา สาขาวิชา-บาลีพุทธศาสตร์, ๒๕๔๓.

"อนาคตวंสฏฺฐกถา" **วรรณกรรมอริเมตเตยยพุทธวงศ์**, ย่างกุ้ง : ปริยัตติสาสนตักกสิลา สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์, ๒๕๔๓.

กรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. **ปฐมสมโพธิ.** กรุงเทพมหานคร : วัดโพธาราม, ๒๕๓๗.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา**, ย่างกุ้ง : กระทรวมมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จอหล่าย. **วรรณกรรมอริเมตเตยยพุทธวงศ์**, ย่างกุ้ง : ปริยัตติสาสนตักกสิลา สาขาวิชาบาลี-พุทธศาสตร์, ๒๕๔๓.

คันธสาราภิวงศ์. **คันถาภรณมัญชรี.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๕.

_____. **ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๑.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

_____. **ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๒.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๓.

_____. **ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

_____. **สุโพธาลังการมัญชรี.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๖.

_____. **อัฏฐสาลินี [ฉบับแปลและอธิบาย]**. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

ชเวอ่อง. ปาฌินิ สิทธานเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย. ย่างกุ้ง : กระทรวมมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๓.

บำเพ็ญ ระวิน ปริวรรตและตรวจชำระ. **อนาคตวงศ์ เมตเตยยสูตต์ เมตเตยยวงศ์ สำนวนล้านนา**. เชียงใหม่ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่, ๒๕๓๖.

_____. ปริวรรตและตรวจชำระ. **ประชุมพงศาวดารฉบับราษฎร์ภาค ๓ พระคัมภีร์อนาคตวงศ์**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด), ๒๕๔๐.

_____. **ก่อนยุคพระศรีอารีย์.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.

บรรจบ บรรณรุจิ. **พระศรีอารย์มาแล้ว.** กรุงเทพมหานคร : สุพรรณกิจ, ๒๕๒๙.

_____. **อุดมการณ์ชีวิตแบบโพธิสัตว์ เล่ม ๑-๑๒.** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๓๐.

ปาพิปทปิฏกะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ๒๕๓๕.

พจนานุกรมพม่าฉบับย่อ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สาเปพิมาน, ๒๕๒๑.

ประภาส สุระเสน. **พระคัมภีร์อนาคตวงศ์.** กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๐.

ประภาส สุระเสน. **พระคัมภีร์อนาคตวงศ์.** กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๐.

พุทธทาสภิกขุ. **โลกพระศรีอารย์อยู่แค่ปลายจมูก.** กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๗.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง : กระทรวมมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน **ปญฺจมูลคนฺถ** กรุงเทพมหานคร : วัดมหาธาตุฯ, ๒๕๔๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร : : นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

สารานุกรมพม่า. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สาเปพิมาน, ๒๕๑๕.

สารานุกรมไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

อ่องมวน. **พระพุทธเมตเตยยะที่จะมาตรัสรู้.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์มยัดซุมวน, ๒๕๔๘.

(๒) วิทยานิพนธ์

ผ่าน วงษ์อ้วน, “คัมภีร์อนาคตวงศ์ อุเทศที่ ๑-๑๐ : การตรวจชำระและการศึกษาวิเคราะห์” **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

พระมหาไกรวุฒิ มะโนรัตน์, “สังคมอุดมคติ : ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดในคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์อนาคตวงศ์” **วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต.** กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๔.

(๓) วารสารและนิตยสาร

มานพ นักการเรียน, รศ.ดร. **พระพุทธศาสนากับสังคมตอนที่ ๗ : สังคมในอุดมคติของชาวพุทธ.** เอกสารประกอบการศึกษา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

เบญจ์ บรรจกร. **พระศรีอารย์มาแล้ว.** วารสารพุทธจักร 38 (36) 24-26 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

วัชระ คงอดิศักดิ์, พันเอก (พิเศษ). **พระศรีอริยเมตไตรยในพระพุทธศาสนา**. วารสารพุทธจักร 38 (9) 32-35 กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

๒. ภาษาอังกฤษ

Law, Bimala Churn, **A History of Pali Literature**, Vol., II, Landon, 1933.

Malalasekera, G.P. **Dictionary of Pali Proper Names**, Vol. I, Pali Text Society, Landon, 1960.

_____. **Dictionary of Pali Proper Names**, Vol. II, Pali Text Society, Landon, 1960.

_____. **Pali Literature of Ceylon**, Colombo : M.D. Gunasena & Co., Ltd. 1958.

Norman, K.R, **Pali Literature**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1983.

Saddhatissa. H. **The Birth-Stories of the Ten Bodhisattas and the Dasabodbisattuppattikatha**. Landon : Pali Text Saciety, 1975.

Winternitz, Maurice, **A History of Indian Literature**, Vol., II, 54, Ran Thangi Road, New Delhi, 1972.

๓. ภาษาสันสกฤต

ชญาเนนทรสรัสวดี. “ตัตวโพธินี” ใน **สิทธานเกามุที.** เดลฮี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๕๕.

ชเวอ่อง, **ปาณินิ สิทธานเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓

ตารานาถะ, **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

_____. **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต, **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

ราชาราธานตเทวะ, **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อผู้วิจัย พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (ศุภสถาพร) อายุ ๕๒ พรรษา ๓๑ ป.ธ.๘, เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ และสาสนธชธรรมาจริยะ

ตำแหน่ง เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

วัน เดือน ปี เกิด วันจันทร์ที่ ๒๔ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๔

บรรพชา วันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เมื่ออายุ ๑๒ ปี ณ จิตตภาวันวิทยาลัย พัทยา โดยมีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริ) เป็นอุปัชฌาย์

อุปสมบท วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๕ เมื่ออายุ ๒๑ ปี ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ เป็นอุปัชฌาย์

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๒๒ สอบได้ชั้นโสตุชนปันติ (ชั้นนักศึกษา) วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

พ.ศ. ๒๕๒๗ เดินทางไปศึกษา ณ ประเทศเมียนม่าร์ โดยพำนักอยู่ที่วัดวิสุทธาราม พาราณสี จังหวัดแปร ๗ ปี และวัดวิสุทธาราม ชเวโบงวุน จังหวัดมันดเลย์ ๓ ปี

พ.ศ. ๒๕๒๙ สอบได้ชั้นพื้นฐาน ของรัฐบาลพม่า (เกียรตินิยมของภาค)

พ.ศ. ๒๕๓๐ สอบได้ชั้นนักศึกษา ของสมาคมพุทธสาสนานุเคราะห์ จังหวัดแปร (เกียรตินิยมของจังหวัด)

พ.ศ. ๒๕๓๑ สอบได้ชั้นนักศึกษา ของสมาคมเอกชนเจติยังคณะ ประเทศเมียนม่าร์ (เกียรตินิยมอันดับ ๓ ของประเทศ)

พ.ศ. ๒๕๓๔ สอบได้ชั้นธรรมาจริยะ ของสมาคมเอกชนเจติยังคณะ ประเทศเมียนม่าร์ ได้รับเกียรติบัตรเป็น เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

พ.ศ. ๒๕๓๕ สอบได้ชั้นธรรมาจริยะ ของรัฐบาลพม่า ได้รับเกียรติบัตรเป็น สาสนธชธรรมาจริยะ

พ.ศ. ๒๕๔๗ สอบได้ ป.ธ.๘ สำนักเรียนวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

เกียรติคุณ

- เข็มเชิดชูเกียรติวิปัสสนาจารย์ ถวายเนื่องในโอกาสฉลองครบรอบ ๕๐ ปี สถาปนายุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๓
- เกียรติบัตรในฐานะผู้มีผลงานดีเด่นสาขาพระพุทธศาสนา มูลนิธิจำนงค์ ทองประเสริฐ วันที่ ๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๔๙
- เสาเสมาธรรมจักร ประเภทส่งเสริมการศึกษาพระพุทธศาสนา สาขาการแต่งหนังสือพระพุทธศาสนา วันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๕๐
- ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๕๐
- เสาธรรมอโศก ผู้มีคุณูปการแก่ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์ วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๒

ผลงานฝ่ายพระอภิธรรม

๑. อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี (แปลและอธิบาย)
๒. พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ และประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส
๓. สัจจสังเขป (แปลและอธิบาย)
๔. อภิธัมมาวตาร (แปลและอธิบาย)
๕. อัฏฐสาลินี (แปลและอธิบาย)

ผลงานฝ่ายพระสูตร

๑. เนตติปกรณ์ (แปลและอธิบาย)
๒. เนตติอรรถกถา (แปลและอธิบาย)
๓. เนตติฎีกา (แปลและอธิบาย)

ผลงานฝ่ายพระวินัย

๑. สารัตถทีปนี มหาวรรค เล่ม ๑ (แปลและอธิบาย)
๒. สารัตถทีปนี จุลลวรรคและปริวารวรรค เล่ม ๒ (แปลและอธิบาย)
๓. กังขาวิตรณี ฉบับแปลและอธิบาย (เล่ม ๑)

ผลงานฝ่ายวิปัสสนา

๑. สติปัฏฐาน ทางสายเดียว (แปลจาก satipatthana-the only way)
๒. การเจริญสติปัฏฐาน

๓. ศึกษาวิธีเจริญสติด้วยภาษาง่ายๆ
๔. วิปัสสนานัย เล่ม ๑ (แปล)
๕. วิปัสสนานัย เล่ม ๒ (แปล)
๖. โพธิปักขิยธรรม
๗. มหาสติปัฏฐานสูตร (แปล)
๘. อานาปานทีปนี (แปล)
๙. ส่องสภาวธรรม
๑๐. ธัมมจักกัปปวัตนสูตร (แปล)
๑๑. ปฏิจจสมุปบาท (แปล)
๑๒. นิพพานกถา (แปล)
๑๓. พรหมวิหาร (แปล)

ผลงานฝ่ายหลักภาษา

๑. สังวัณณนานิยาม และสาธนะในกิตก์
๒. พาลาวตาร (ปริวรรต)
๓. กัจจายนสารมัญชรี
๔. สังวัณณนามัญชรี
๕. คันถาภรณมัญชรี
๖. ถาม-ตอบคัณฐิบทในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ
๗. วฤตตรัตนากร (แปล)
๘. วุตโตทยมัญชรี
๙. สุโพธาลังการมัญชรี
๑๐. ปทสังคหะ (ปริวรรต)
๑๑. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๑)
๑๒. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๒)
๑๓. ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓)
๑๔. พาลาวตาร ฉบับแปลและอธิบาย (เล่ม ๑)

ผลงานฝ่ายปกิณกธรรม

๑. เมตตาภาวนา
๒. ทารุกขันโธปมสูตร (แปลจาก Parable of The Log)
๓. นมักการะ และมหาปณามะ (แปล)

๔. เตลกฏาหคาถา (แปล)

๕. คุณธรรมของคนดี

๖. พรหมวิหาร ๔

๗. พระปริตรธรรม (แปล)

๘. ปัชชมธุ (แปลและอธิบาย)

๙. ชินาลังการ (แปลและอธิบาย)

๑๐. ปรองดองประคองมิตร

๑๑. อุปปาตสันติ (แปล)

๑๒. ประกายส่องใจ

๑๓. เมตตา

ที่อยู่ปัจจุบัน วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง
โทรศัพท์ ๐๕๔-๒๒๘๘๑๙